

प्राप्त

इदं सत्यं सर्वेषां भूतानां मध्यस्थं सत्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु यन्मा-
यमस्मिन्सत्येनेजोमयोऽमृतमयं पुरुषो यश्चायमप्यात्मं सात्यस्तोजोमयोऽमृतमयः
पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतं तदेवं प्रक्षेपं सर्वम् ।

सप्तनिषद्.

सात्याग्र प्रमदितव्यम् । धर्माग्र प्रमदितव्यम् । कुञ्जलाग्र प्रमदितव्यम् ।
भूत्यै न प्रमदितव्यम् । दुराभ्यावप्रयत्नलाभ्यां न प्रमदितव्यम् ।

उपनिषद्

७५५५, २५३३३३

[માસિક]

આધ, સંપત્ ૧૯૬૨,

* ત્રી-પ્રેરિત અ.વ.સાક જાણનાઈ નવ. એમ. એ. એફ એ. બી

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय

(वसन्त-ओडिस.)

“શુ”-એ શુ ?

(૨૧ ગ. નરસિંહરાય જાગ્રાનાથ ખી એ ની એસ.)

१. लज्जा-हृदय-पत्नी

(३५ ग. " सविता. ')

ଅନ୍ତରାଳ-ଅନ୍ତରାଳ ମାପ

[illegible]

7 विमिश्रणम्.

(२३) विनयवाचक कर्तृवाच्य भ्रमः)

આત્મનિરીક્ષણ અને આર્થ સરંચના

(୧୯ ମ "ସ୍ୱର୍ଗର ଶିଳ୍ପଶାଳା")

‘શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા’ તે ઉપર બે બોંડ

(ग. ग. सीतकमप आयन्तपाय नपट् श्री ओ, ओय् ओत् श्री)

લિવાગમ.

(૧) લાઈબ્રેરીઓ, (૨) સભાઓ, (૩) વિદ્યાર્થીઓ, (૪) સ્ત્રીઓ, (૫) ગુજરાતી શા-
ળાના માત્રતરો, (૬) વાળીઓ તથા (૭) માસિક રૂ. ૧૫ સુધીના સર્વ પગારદારો
માટે વર્ષ એકના રૂ. ૨-૦-૦ (પૌરટેન સાથે)

ઉદ્ધરતી લાઈબ્રેરીઓને ખાસ બક્ષીસ નવી સ્થપાવી (એટલે કે એક વર્ષ અનુગ્રહી)
લાઈબ્રેરીઓને એક પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થના સર્ટિફિકેટ ઉપરથી આ પત્ર બક્ષીસ તરીકે મોકલવામાં
આવશે માત્ર પૌરટેન ખર્ચના આના ચાર મોકલવા કૃપા કરવી જીવ વર્ષ મા, રૂ. ૦-૮-

અન્ય સર્વ માટે વર્ષ એકના રૂ. ૨-૮-૦ (પૌરટેન સાથે)

હરેક નકલની

રૂ. ૮-૪-૦

મળવાનું ઠેકાણું — આનન્દશંકર બાપુભાઈ કુવ
વસન્તા ઓફિસ — અમદાવાદ

નિયમો.

- ૧ વગર સહીના અને તન્ત્રીની સહીના લેખો માટે તન્ત્રી જવાબદાર છે.
- ૨ "વસન્તા-ઓફિસ"ની સહીના લેખો માટે "વસન્તા-ઓફિસ" અને વ્યવસ્થાપક
જવાબદાર છે.
- ૩ અન્ય સર્વ લેખો માટે તે તે લેખોના કર્તા જવાબદાર છે.
- ૪ કોઈ પણ લેખનું અસંલ લખાણ-એ લેખ 'વસન્તા'માં દાખલ કરવાનો યા કૃપા, હોય
કે ન હોય-પણ તે લેખને પાછું મોકલવાને અમે બધાના નથી.
- ૫ કોઈ પણ માસનો અંક તે પછીના માસની આખરસુધીમાં પણ ન મળે તો આદર
અમને તુરત લખી જણાવવાની કૃપા કરવી પાડાયેલી એ અંક પૂરો પાડવાને અમે
બધાના નથી.

વ્યવસ્થાપક

તાવની દવા માટે બહે ચાંદ.

ખાતલીવાલા એગ્રુમિફ્યુર તથા ખાતલીવાલા એગ્રુપિલ્સની તરેહવાર નકલો થયે,
પણ અતે ફતેહ તો ખાતલીવાલાની છે પુષ્કળ તાવની દવામાંથી માત્ર ડાકતર ખાત
લીવાલા એકવાજ આવેલા, પણ આદરે જોઈ જામે ચાતની ફતેહ મેલવવા પાયા છે
ખેમના પુષ્કળ કેસો એનાથી સારા થયા છે, કીમત રૂ. ૧)

ખાતલીવાલાની અમ્મીરીલ શક્તીની જોખાઓના માટે મેઢે વખાણ કરતા અજ
નથી, પણ જો તમને ખાતલીવાલા એગ્રુમિફ્યુર તથા પિંસપર ભરોશો હોય તો તેવે
જ ભરોશો ખાતલીવાલાની અમ્મીરીલ શક્તીની જોખાઓ પર સખને ધણો અતીવાસ
કીધાથી ઉત્પન્ન થતી યાક, મનની ઉદાસી, ફોંકા એકેરો, નામરદી, ચરીરને નબલાઈ, ઉ
ગર્મા ઘાતનું જરૂ, ખાતલી શરૂઆત, પાચન શક્તિની નબળાઈ, માટે ખાતલીવાલાની
અમ્મીરીલ શક્તીની જોખાઓ અસરકારક છે કીમત રૂ. ૧૦.

કોલેરાનો અકસીર ઉપાય ખાતલીવાલાની કું. કોલેરાલ છે. કી. રૂ.

એકલા બનાવનાર, ડાકતર હો લી. ખાતલીવાલા.

૨૦

ઠેકાણું પ્રલ્લીનું દવાખાનું તથા સરવે ઠેકાણું મલશે

वसन्त

इदं सत्यं सर्वेषां भूतानां मध्यस्थं सत्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु यथा-
यमस्मिन्सत्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यथायमध्यात्मं ग्राह्यस्तजोमयोऽमृतमयः
पुरुषोऽयमेव न योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ।

उपनिषद्.

सत्यान्न प्रमदितव्यम् । धर्मोन्न प्रमदितव्यम् । कुशलान्न प्रमदितव्यम् ।
धृति न प्रमदितव्यम् । स्वाध्यायप्रवचनाभ्यां न प्रमदितव्यम् ।

उपनिषद्.

वर्ष ५, अंक १.

[गीसिङ्]

भाद्र, संवत् १९६२.

हिंदी संसारसुधारसभा.

"These are your ideals—"Children of Light" that you were, sanctify yourselves as a people consecrated to the cause of the Social Conference because it draws its inspiration from the genuine *Sanatana Dharma* of the *Kishis* and is broad-based upon the great truth illustrated by the rise and fall of nations"

—Mr. Justice Chandavarkar.

"The duty of the educated classes who are naturally expected to take the lead in such matters is manifest. They must try to educate public opinion and should gently help their backward brethren to see where reform is badly needed. In effecting this, success cannot be hoped for by harsh and violent urging of unpleasant truths so much as by gradually leading the backward classes to evolve the ideas so to speak out of their own minds. Such is the perversity of human nature that—what it can be persuaded to believe is the outcome of its own deliberations is always acceptable—what is supposed to be the opinion of another is always viewed with doubt and misgiving."

—Pandit Jwalaprasad.

હિન્દી સંસારસુધારાસમાજનો ઓગણીમો મેળાવડો હિન્દી રાજકીય સમાજની સાથે બનારમમાં મળ્યો હતો. એ પ્રસંગે થએલાં સર્વ બાણ્યોમાં ન્યા. ચંદાવરકરનું મમાજના સામાન્ય મન્ત્રી તરીકેનું, અને પડિત જ્વાલાપ્રસાદનું એ મેળાવડાના-પ્રમુખ તરીકેનું—એ બે સારી રીતે મનન કરવા જેવાં છે. . .

ન્યા. ચંદાવરકરનો બાપણોમાં મહર્ષિ રાનડેના બાપણ જેવું અર્ચગૌરવ, બાપાની પ્રાદતા, કે વિચારની ગંભીર વ્યાપકતા જેવામાં આવતી નથી. તેમ આત્મામાં સતત ધોળાયા કરવાથી, તથા જગતના ઇતિહાસના નિત્ય ચિન્તનથી, રાનડેના વિચારમાં જે પરિપાક નગરે પડતો હતો તે પણ મિ. ચંદાવરકરના બાપણોમાં પ્રતીત થતો નથી. પરંતુ એકાદ સુંદર વિચાર લઈ એને વિવિધ સુભારિતોથી ચમકતી છટાદાર બાપામાં શ્રોતાઓ આગળ મૂકવાની એમનામાં મારી શક્તિ છે. આ વખતે મેળાવડાનું સ્થાન બનારમ હોવાથી, બનારમને સોભતો “સનાતન ધર્મ” નો વિચાર એમને સ્ફુરી આવ્યો હતો, અને એ “સનાતન ધર્મ” નું ખડું રહસ્ય શું છે એ બહુ અસરકારક રીતે એમણે બતાવ્યું હતું. તથા એ “સનાતન ધર્મ” ઉપર સમારસુધારાસમાજની પ્રવૃત્તિ સ્વાએક્ષી છે એમ પ્રતિપાદન કર્યું હતું. એમના બાપણોનો માર નીચે આપીએ છીએ.

મિ. જોન મોર્લિએ એક પ્રમુખ કહ્યું છે કે પ્રાચીન જગત માનતું કે માણુમ રાજ્ય માટે છે અને અર્વાચીન સમયમાં આપણે માનીએ છીએ કે રાજ્ય માણુમ માટે છે. એમ કહેવાય છે કે ઍરિસ્ટોટલને રાજ્યના એક અવયવ તરીકે જ માણુમના કર્તવ્યનું બાન હતું. જે કે મનુષ્યમાન્યની નીતિ તરફ મોકલિએ પ્રયાણ કર્યું હતું ખડું, તો પણ માણુમનો સમ્પત મનુષ્યજાતિ સાથે, બધે જે વિશ્વનુ મનુષ્યજાતિ પણ એક અવયવ છે તેની માથે, સંજન્ય છે એ વાત પ્રાચીન જગતના નીતિ વિષેના વિચારમાં માધારણુ ઝીને આવી નહતી. અર્વાચીન સમયના બીજા વિદ્વાનો પણ પ્રાચીન જાણના નીતિ વિચાર વિશે આપે જ નત ધરાવે છે. મિ. બર્નાર્ડ શોમાર્સે પણ “ક્રિશ્ચનિટિની જનસમૂહિ” નામના પુસ્તકમાં લખે છે કે મનુષ્યસમૂહિની બાવના, મનુષ્યનો મનુષ્ય તરીકે આજન્મ શિદ્ધ અધિકાર એ વાત, તદ્દન અર્વાચીન છે; અને તે એવા નિશ્ચયમાંથી ઉદ્ભવેલી છે કે—વિશ્વમાં વ્યાપી રહેલી પ્રકૃતિના મૂળમાં એક જ તત્ત્વ—ઈષ્ટાશક્તિ—વસેવી છે, અને તે જ મનુષ્યના વિચારમાં અને આચારમાં પ્રકટ થાય છે, અને એ નિશ્ચય દરેક ઉચ્ચગામિની પ્રજાના વિચારમાં અને આચારમાં પ્રાણુ પૂરે છે.

આ વિવેચન વાંચી પ્રશ્ન થાય છે—જે સંમારસુધારાના કાર્યમાં શુચાએલા અર્ચજનોએ વિચારવા જેવો છે—તે એ કે મિ. જોન મોર્લિ અને મિ. બર્નાર્ડ શોમાર્સેએ પ્રાચીન વિચારના સ્વરૂપનું જે વર્ણન આપ્યું તે અસલના હિન્દુઓને પણ લાગુ પડે છે કે કેમ ? આમ પ્રશ્ન. હાથી મિ. ચંદાવરકર એનો ઉત્તર કરે છે કે—અત્યારે આપણી અભિમાનવૃત્તિને ગમે એવું છે તેટલા માટે પ્રાચીન હિન્દુસ્તાનના વખાણુ કરવામાં ગાંડો બની ગઈ કે એને અતિશયોક્તિના રંગથી ચીતકું એવો હું માણુમ નથી. પણ સાન્નિધી વિચાર કરતાં તથા દેટલીક ખામીઓ માટે યોગ્ય છૂટ મૂકતાં, મને લાગે છે કે—પ્રાચીન ઋણિઓ, જેમણે આપણાં ધર્મશાસ્ત્રો રચ્યાં છે અને જેમણે કહેલા વિચારમાંથી પ્રાચીન હિન્દુજનમમાં ઉદ્ભવ્યો

હતો. તેઓને મનુષ્યજીવનના ઊંડા પાયા રૂપે મનુષ્યસમષ્ટિનો (મનુષ્ય માત્રને મનુષ્ય તરીકે લાલુ પડતી એવી) નીતિનો, મનુષ્યના આજન્મસિદ્ધ અધિકારનો વિચાર હતો. આજ કાલ જે આપણને “Eternal verities” ને નામે—અથવા તો કાલ્પાધિની સુવાચક ભાષામાં, “the Everlasting Yea” અને “the Everlasting Nay” “નિત્ય હકાર”, અને “નિત્ય નકાર”—એટલે કે ત્રિકાલ્યાણીય વિધિનિયંધને નામે—પરિચિત છે, તેનું પ્રાચીન ઋષિઓએ બહુ અસરકારક ભાષામાં નિરૂપણ કર્યું છે. તેઓને મનુષ્યના આચાર-વિચારમાં, તેમ જ પ્રકૃતિના હૃદયમાં અને ક્રિયામાં જે એક સર્વવ્યાપી તત્ત્વ વસેલું છે તેમાં અત્યાંત શ્રદ્ધા હતી. એને તેઓ “સનાતન ધર્મ” અથવા તો “શાશ્વત ધર્મ” કહેતા. “વર્ણાશ્રમ ધર્મ”—કે જેમાં, અમુક વર્ણના અને આશ્રમના લોકો માટે ધર્મ બતાવ્યા છે તેનાથી આં “સનાતન” યા “શાશ્વત” ધર્મને બુદ્ધિ પાડશે છે; અને એમાં સર્વ વર્ણ આશ્રમ અને પંથના લોકને લાલુ પડે એવો, સર્વવ્યાપક ચૈતન્યનો ધર્મ બતાવ્યો છે. મહાભારતના શાન્તિપર્વમાં આપદર્મપ્રકરણમાં, “સત્ય” ને સનાતન ધર્મ કહ્યું છે; અને એ સત્ય માં સમતા, દમ, અમાત્સર્ય, ક્ષમા, ક્ષી, તિતિક્ષા, અનમ્રણતા, ત્યાગ, ધ્યાન, આર્પણ, ધૃતિ, દયા અને અહિંસાનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. અને શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં ભગવાન “ગુણ અને કર્મ પ્રમાણે”—જન્મની ભૂતિ પ્રમાણે નહિ, હો !—“ચાર વર્ણના ધર્મ મેં સંન્યાં છે” એમ કહી, આગળ જણાવે છે કે “શાશ્વત ધર્મનો સ્થાપક હું છું.” એમર્સન પણ સ્વીકારે છે કે સર્વસામાન્ય ધર્મના સર્વોત્તમ શુદ્ધ અને ભવ્ય સૂરો વેદ ભગવદ્ગીતા અને વિષ્ણુપુરાણમાં સંભળાય છે. સ્મૃતિકારો પણ એની તોંધ લેતા, એમ યાજ્ઞવલ્ક્ય સ્મૃતિ ઉપરથી જણાય છે.

મનુષ્યમાત્રનો એક સામાન્ય ધર્મ છે એ વિચારથી ઉપક્રમ કરી, ઋષિઓએ મનુષ્યને નૈર્ગર્ભતા આધ્યાત્મિક દિતનું રક્ષણ કરવા ઉભા રહેશે સ્વતન્ત્ર આત્મા માનેશે છે. આસપાસના નૈર્ગત સાથે મનુષ્યનો શો સંબંધ છે એ વિષેનાં એમનાં ઉત્તમોત્તમ વર્ણનના લાઠમાં ઉતરશે, અને એની પ્રકૃતિઓના અને વૃત્તિઓનાં તેઓએ કરેલા સૂક્ષ્મ વિવેચનનું મનન કરશે—તો તમને જણાશે કે તેઓ માણસને જનસમાજનો ફક્ત એક દુકડો માનતા નહિ; જિ. મોર્ગેના ધારવા પ્રમાણે પ્રાચીન ગ્રીક અને રોમન લોકો માણસને જેમ સમાજરૂપી ધન્યનું એક ચંક જ માનતા તેમ એ ઋષિઓ માનતા નહિ—પણ મનુષ્ય તે સમાજ અને રાજ્યનું એક સારજૂત અધ્યાત્મસ્વરૂપ છે એમ માનતા. તેથી આર્ષણી પ્રાચીન સ્મૃતિઓ રાજ્ય પ્રજાના ધર્મોથી

* * અધિકારિતમં સત્યં સર્વવર્ણેષુ ભારત ।

સત્યં નામાવ્યયં નિત્યમવિકારિ તથૈવ ચ ।

સત્યં સત્સુ સદા ધર્મઃ સત્યં ધર્મઃ સનાતનઃ ।

સત્યં ચ સમતા ચૈવ દમથૈવ ન સંશય ।

અમાત્સર્યં ક્ષમા ચૈવ હિસ્તિતિક્ષાડનં ષયતા ।

ત્યાગો ધ્યાનમયાર્પણં ધૃતિશ્ચ સતતં દયા ।

અહિંસા ચૈવ રાજેન્દ્ર સત્યાકારાશ્રયોદય ।

અથવા તો ન્યાય-વ્યવહારના નિયમોથી શરૂ ન કરતાં, આત્મા (વ્યક્તિ) ના અને કૌટુંબિક જીવનના ઉત્કર્ષને પ્રથમ સ્થાન આપે છે. આ ક્રમનો ઉડિા અર્થ એ છે કે પ્રાચીન ઋષિ-ઓના મત પ્રમાણે નીતિની ભાવના એ સમાજરૂપે વ્યક્તિઓને એકત્ર બાંધનાર અનિષ્ટ છે, તથા આધ્યાત્મિક સમાજનો અને 'રાજ્યનો' ઉદ્દિષ્ટ હેતુ છે; અને નીતિની ભાવના સિદ્ધ કરવા રૂપી જે ઉત્કર્ષ તે વ્યક્તિ અને કુટુંબ દ્વારા પ્રાપ્ત કરવાનો છે.

તેથી વ્યક્તિના કલ્યાણ ઉપર ઋષિઓનું પ્રથમ લક્ષ્ય ચોંટ્યું છે. તેઓ એમ કહેતા જણાય છે કે “પહેલું વ્યક્તિનું શ્રેય કરો એટલે સમાજનું અને રાજ્યનું શ્રેય એની મેળે થઈ જશે.” તે માટે તેઓએ બ્રહ્મચર્યના, ગૃહસ્થાશ્રમના, અને જલાવસ્થાના સમયના નિયમો રચ્યા. આ નિયમો કેટલીક બાબતોમાં આપણને બહુ ઝીણા અને 'કેટાજો' ઉપજાવે એવા લાગશે. પણ કોઈ પણ પ્રજાની મંસ્કૃતિ વિશે, એની અભિવૃદ્ધિના અમુક સમય માટે કરેલા નિયમોની વિગત ઉપરથી, વિચાર બાંધવાનો નથી. મુદ્દાની વાત, એ વિગતની મધ્યમાં રહેલો મુખ્ય વિચાર શે છે એ શોધી કાઢવાની છે. તે તે વખતે જીવનના જે વ્યવહારો હતા તેને પૂર્વોક્ત ભાવના લાગુ પાડવા માટે એ નિયમો કરવામાં આવ્યા હતા. એ નિયમો તે રક્ત બહારનો આકાર, અમુક કામ કરવા માટે જોવા કરેલા સાંચા જ, હતા. આ બાહ્યસ્વરૂપ અને સાંચા તે ક્ષણિક છે એમ તેઓ જાણતા હતા; અને એના મધ્યમાં વિરાજતી મનુષ્યઉત્કર્ષની મૂલ્યવૃત્ત જે વિચારભાવના તે જ શાશ્વત છે એમ તેઓ સમજતા.

ત્યારે માણસને માથે ઋષિઓના મત પ્રમાણે યન્ત્રના મધ્યબિન્દુ સ્થાને રહેલો વિચાર શે હતો ? નિયમમર વિવિધ ધર્મક્રિયાઓ કરવાની કહી છે તેમાં સ્તુતિ-પ્રાર્થના-‘જ્યોત્તિ’ની શિષ્ટા એ માથી ઉપર તરી આવે છે. ગાયત્રી જેનો નિત્ય મવાર માંડ જપ કરવાનો કલો છે એ મનુષ્યઆત્માની “મર્ગ” એટલે કે જ્યોતિ માટેની અભિલાષા છે. એમાં ધર્મર પોતાનું તેજ મનુષ્યઆત્મા ઉપર પાડી એને પ્રકાશિત કરે એવી પ્રાર્થના છે. એ આખી પ્રજાની પ્રાર્થના છે, કારણ કે તે દરેક વ્યક્તિને વિદિત છે. એમાં અત્તની માગણી કરવાનું આપણને ઉપદેશનું નથી, કારણ કે “માણસ રક્ત ખાવા માટે જ જન્મેલો નથી,” પણ પરમાત્મ-જ્યોતિ જ્યાં દોરે-ત્યાં જવાને જન્મેલો છે. પૂર્વ સમુદ્રમાંથી નિત્ય નીકળતા જ્યોતિના પ્રભા-તમાં નહાવા, અને જ્યોતિના બાલકો થવા આપણે મર્ગોએલાં છીએ એમ એ ઉપદેશ કરે છે. માત્ર ગાયત્રી કે મન્દ્યામાં જ આ ભાવનાનો અભિલાષ જેવામાં આવે છે એમ નથી. ઉપનિષદો પણ એ જ વસ્તુ ઉપર ભાર મૂકે છે-અને હમેશાં સત્યના પ્રકાશ માટે પ્રાર્થવાનું એમાં કહેલું છે: “મસતો માં સદ્રમય તમસો માં જ્યોતિર્ગમય” “અસતમાંથી મને સતમાં લઈ જાઓ, અન્યકારમાંથી પ્રકાશમાં લઈ જાઓ” એમ પ્રાર્થના કરવામાં આવી છે. પ્રકાશ માટે તેઓ એટલા તકસતા હતા કે ભગવદ્વાતા પ્રમાણે:—

“અમિજ્યોતિરહઃ શુદ્ધઃ પન્માષ્ટા ઉતરાયણમ્ ।

તત્ર પ્રયાતા ગચ્છન્તિ મહા બ્રહ્મવિદો જનાઃ”

“અમિ, જ્યોતિ, દિવસ, શુદ્ધપદ્મ, અને ઉત્તરાયણના છ માસ-એમાં મરણ પામેલા

અંતર્યામી જોઈને પામે છે.” ભગવાને અર્જુનને પોતાનું વિશ્વરૂપ દેખાડ્યું ત્યારે પણ “તેજોરાશિ” રૂપે પોતે દેખાયા હતા. અને સત્યના નિરૂપણમાં પ્રતીક (symbol) ની કિંમત ધ્યાનમાં લઈ ઋષિઓએ કર્મકાંડ રૂપે આ ભાવના ગોડવી હતી. યજ્ઞોપવીત સંસ્કાર અગ્નિ એટલે કે જ્યોતિના એક પ્રતીકની સાક્ષીએ કરવામાં આવે છે, એમાં એવો ઉપદેશ રહેલો છે કે વિધાર્થીએ જ્યોતિના આલોક થવું. લક્ષ્યવિધિ પણ અગ્નિની જ સાક્ષીએ કરવામાં આવે છે. અને જે અગ્નિ સમક્ષ પતિપત્ની પરસ્પર જોડાયાં છે તે અગ્નિને “અગ્નિહોત્ર” માં નિત્ય ઉપાસવાનું કહેલું છે. આ રીતે કુટુંબજીવનને આપ્યા સમાજતત્ત્વનું મધ્યબિન્દુ ગણવામાં આવતું. ગૃહ એ એક મંદિર છે, વિશ્રામસ્થાન છે, અને એમાં પરમાત્મા વસે છે કારણ કે એમાં અગ્નિનું તેજ પ્રકાશે છે—આવી આપણા પ્રાચીન ઋષિઓની સમજણ હતી.

પ્રકાશ માટે આ અભિલાષનો અર્થ એવો થાય છે કે આપણે વિદ્યા અનુભવ અને બનતા-બનાવેલા પ્રકાશથી હમેશાં વખતની સાથે ચાલવું જોઈએ, જડની મારફતે જોઈતાં ચક્ર ન રહેતાં આગળ વધ્યાં કરવું જોઈએ. આનું નામ જ “આર્ય જ્યોતિ” (light of the seer)—ઋષિની અંતરદૃષ્ટિ (insight) અને રાજ્યતન્ત્રીની પુરોદૃષ્ટિ (fore-sight). અત્યારે આપણે જ્યોતિના ઉપાસક છીએ? પ્રાચીન ઋષિઓએ પોતાના સમયનુસાર એ જ્યોતિના પ્રકાશમાં રહી તે તે સંસ્થાઓ અને ધાર્તઓ બાંધ્યા હતા—અત્યારે આપણે પણ એ જ જ્યોતિના પ્રકાશથી આપણા સમયની જરૂરિયાતો અને ભાવનાઓ સમજતી જોઈએ. તેમ ન કરતાં આપણે અંધ રૂઢિને ગળી રહીએ છીએ—એનો અર્થ એ કે આપણે અંધ-કારના ઉપાસક થઈએ છીએ. આપણું જીવન એક દૃઢિત ઘટમાળ જેવું થયું છે, અને ચૈતન્યની પવિત્રતા-જે પ્રજાની મદત અને અભિવૃદ્ધિ ઉપજાવે છે—તે અસ્ત થઈ ગઈ છે. ઋષિઓ તેજની ઉપાસના કરવાનું કહેતા, અને તદનુસાર પ્રાચીન કાળમાં હિન્દુઓ પરદેશ સુસાદરીએ જતા, સંસ્થાઓ સ્થાપતા, ધર્મ પ્રસારતા, અને પહેલા કરતાં અધિક પ્રેમથી ઘેર પાછા આવતા. ઘરકુટુંબી માણસ કેવો અન્ધકારથી ભરેલો હોય છે એ આપણે સહુ કોઈ જાણીએ છીએ. પણ આપણે તો પરદેશની સુસારીને અટકારી બેઠા છીએ! ઋષિઓ કહેતા કે પતિ-પત્ની એ બે એક જ શરીર છે, અને સત્ય સમતા અને અહિંસાનો પ્રકાશ બંનેએ એકઠાં રહી પ્રાપ્ત કરવાનો છે. તેથી બંને—એકઠાં ઉપર ગૃહાગ્નિની ઉપાસના કરવાનું મૂક્યું છે. બંનેના આ “સદ્ધર્મચાર” માટે ઋષિઓનો એટલો બધો આગ્રહ હતો કે એક પત્ની સુંદરી મઠિ હોય તો બીજી પરણીને પણ પતિ-પત્નીએ એકઠાં થઈને જ અગ્નિની ઉપાસના કરવી એમ વિધિ કર્યો. પણ તે સાથે પહેલા ઘરનો પુત્ર હોય તો શરીર ન પરણવું એમ નિયમ પણ બાંધ્યો. પણ હવે આ “ગૃહાગ્નિ” ની કોણ દરકાર કરે છે? હવે તો મહોટા મહોટા છોકરાઓવાળો યુદ્ધો મસાણામાં જતાં જતાં પણ એકાદ કુમળા વયની બાલિકાને પરણી લે છે—અને એમ કરવું તે “સનાતન ધર્મ” કહેવાય છે! આદેસા એ સનાતન ધર્મનું પ્રથમ અંગ છે, છતાં રૂઢિએ કરી નીચી ગણાતી જાતિના ઉદ્ધાર અર્થે આપણે કંઈ જ કરતા નથી. “સનાતન ધર્મ” માં અહિંસા અને સમતાનું આદર્શ મહત્ત્વ છતાં, નીચે પડેલાઓની આપણે અવહાં કરીએ, બાલવિધવાઓને આપણે જન્મારો દુઃખમાં નાંખી મૂકીએ? જે પ્રજાનાં પૂર્વજોએ તેજની પ્રાપ્તિને એના હમેશના જીવનનું તત્ત્વ કરી મૂક્યું છે, અને એ તેજના પ્રકાશમાં રહી વર્તમાન જનોત્કર્પનો પાપારૂપ સર્વસામાન્ય

ધર્મની અને મૈત્રી (સર્વ જન્તુ ઉપર પ્રેમ) ની ભાવના કદી છે, તે પ્રજાને પહેલાંની સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવામાં. બહુ સુશીલતા. પડવી તો જોઈએ—માત્ર એટલું કે, એના કેળવાએલા જનોએ સમસ્ત પ્રજા માટે જ્યોતિની લિપ્ત કરવી જોઈએ, અને “સનાતન ધર્મ” એ પવિત્ર શબ્દો જેમ તેમ ન વાપરતાં એના ગંભીર અર્થમાં વાપરવા જોઈએ, અને નાતજાતની સાંકડી રુદિઓને એ લગાડવો ન જોઈએ. પણ જ્યાં સુધી કુટુંબજીવન એટલે કે ગૃહિણી સાથે સહચાર અને ગૃહસ્થાશ્રમ એ આખા જનસમાજનું અને રાજ્યનું ઉપાધનકારણ છે—એનાં જ, જનસમાજ અને રાજ્ય બનેલાં છે—એ સત્ય આપણે નહિ સમજીએ, ત્યાં સુધી આપણે એ પ્રાચીન ભાવના સિદ્ધ કરી શકીશું નહિ. આપણે સંસારસુધારકો એ જ ખરા “સનાતન ધર્મ” તરફ વળવાનું કહીએ છીએ—આપણે કાંઈ નવું જોઈતું નથી; માત્ર નવા સમયના બીજાંમાં જૂનામાં જૂની ભાવના ઠાળવા માગીએ છીએ.

માથુસે પોતાને સત્ય લાગે તેમ ન કરેતુ, પણ રૂઢિને તાબે થઈ રહેતું—પછી બધે તે ખનાખમા ખરાય હોય—એ હિન્દુને ઓળખું નથી. આપણા હિન્દુધર્મશાસ્ત્ર—બગવાની તામા—કહેતું છે કે:—

“ સાંઘ્યયોગૌ પૃથગ્ વાલ્યઃ પ્રવદન્તિ ન યચ્છિદતાઃ ”

“વિચાર અને આચારને અલુપ્તમંત્રુ લોક છૂટા પાડે છે, વિદ્વાન છૂટા પાડતા નથી.” આ તમારી ભાવના છે. તમે “જ્યોતિ” ના ઉપાસકો છો. પ્રાચીન ઋષિઓએ પ્રતિપાદન કરેલું સનાતન ધર્મનું મહાન સત્ય, જે પ્રજાનાં ઉદ્ધારણનું સાક્ષી છે એ ઉપર મંસારસુધારાસમાજ રચાએલી છે. એ ખરા “સનાતન ધર્મ” નો પ્રાચી સંસારસુધારાસમાજમાં ઉતર્યો છે, એ મમાજના કાર્યની દીક્ષા ધરે અને પવિત્ર થાએ.

આ રીતે મિ. ચન્દાવરકરે સંસારસુધારાસમાજના મન્ત્રી તરીકે પ્રસ્તાવના રચ્યા બાદ—પડિત જ્વાલાપ્રસાદે પ્રમુખ તરીકે બાપણુ આપ્યુ. પ્રમુખ પડિત જ્વાલાપ્રસાદનું બાપણુ ઓતાજનના વિચારને ઉચ્ચ બુદ્ધિ ઉપર લઈ જાય, કે એની પ્રતિભાચક્તિને ઉઘાડી દે, તેવું નહતું. પણ જેમ મિ. ચન્દાવરકરે સંસારસુધારાની પીઠિકારૂપે ખરા સનાતન ધર્મની બધી ભાવનાનો અગ્રલિનિર્દેશ કર્યો, તેમ મિ. જ્વાલાપ્રસાદે દરેક સંસારસુધારકે પોતાના કાર્યમાં યાદ રાખવા જેવી બે ડહાપણની સલાહ આપી:—(૧) જેઓ યાત્રિનાં મંડળોદ્ધારા સંસારસુધારો કરવામાં તુકચાન માને છે તેઓ ભૂલ કરે છે; હિન્દુસ્તાનના જનસમાજનું બંધારણ જ જ્ઞાતિઓનાં મંડળનું છે, એટલે એ મંડળોને જગાડીને એના જળથી સંસારસુધારાનું કાર્ય સિદ્ધ કરવું ઇચ્છે છે. (૨) કોઈ પણ સુધારો પૂરેપૂરો થાય અને દમેશ માટે ટકે—તેટલા માટે કેળવાએલા વર્ગનું કર્તવ્ય એ છે કે લોકના નિઃશ્વરો ફેરવવા; આપણા સ્વદેશબન્ધુઓને સુધારાની ક્યાં ક્યાં ખરી જરૂર છે એ, કોઈમળતાથી, જોતા કરવા; કડવાં સત્યો સખ રીતે કહેવાથી શ્લેષમંદ થવાનું નથી—અજ્ઞાન લોકોને જાણે પોતાના હૃદયમાંથી એ વિચારો ઉદ્ભવતા હોય એમ કરી આપવું જોઈએ. કારણ કે મનુષ્યસ્વભાવ એવો છે કે જ્યાં સુધી અચુક મત બીજાનો છે એમ એને લાગે છે ત્યાં સુધી એ તરફ માથુસ શંકાની દૃષ્ટિએ જુલે છે; જે એના પોતાના મનમાં ઉદય પામે છે તે જ એ માને છે.

અમે આમાં એટલું ઉમેરીશું કે માન શુદ્ધિ તરીકે મીઠા સખ્દો બોલવાથી કે પ્રાચીન સનાતન ધર્મની મહોએ પ્રશંસા કરવાથી કશું નથી. (મિ. ચંદાવરકરે એમ કરેલું છે એવું અમારું કહેવું નથી : એમનામાં પ્રાચીન ભાવના માટે અમે કોઈક સાચી લાગણી નોંધીએ છીએ) પણ મિ. ચંદાવરકરે એમના ભાષણના અંતભાગમાં વિચાર અને આચારની જે એકતા ઉપદેશી છે તદ્દનુસાર પ્રાચીન ઋષિઓના વચન માટેનું માન એકં બે ધડીના વિચારમાં પૂરાઈ ન રહેતાં આચારમાં પરિણમશે અને સંસારસુધારકો પ્રાચીન ઋષિઓનાં વાક્યો તરફ પૂર્ણ માનથી વર્તશે, અને એ જ વચનોનો ઉદ્દેશ્ય ખરા ભાવથી આખા દેશમાં ફેલાવશે તો સંસારસુધારના તત્વનો જીવ સમીપમાં છે. પણ સંસારસુધારકો એમ કરશે ખરા ?

[વસન્ત ઓફિસ.]

“ શું ”—એ શું છે ?

મહેન્દ્રભાન ‘ વસન્ત ’ પત્રના તન્ત્રી સાહેબ—

આ વિષયના મહાન ચર્ચાપત્રના શુભદ્રાત શાળાપત્રના તન્ત્રીના પ્રત્યુત્તર વિશે બે શબ્દ લખવા આવશ્યક છે.

‘ શું ’ વિચાર ’ ઇત્યાદિ પ્રયોગમાં ‘ શું ’ ને નામ તરીકે લઈને સમર્થન કરવું હોય તો ચર્ચા સહે, પરંતુ નામ લેવું પડે જ એમ નથી—ઇત્યાદિ એમની ધારિતું સાર્થક સમજાવું કઠણ છે. ‘ નામ લેવું ’ અને ‘ નામ તરીકે, વપરાયલા જેવું ગણવું ’ એ બે વચનમાં શો ફેર તેઓ આણે છે તે કળી સકાવું નથી. નામ તરીકે વપરાયલા જેવું અર્થાત્ તે પ્રસંગ માટે તો નામ જ ગણવું એમ થવાનું. નહિં તો તો અર્થહીન વચન ચર્ચાજરો. ‘ સમર્થન કરવા માટે ‘ શું ’ ને નામ લેવું પડે જ એમ નથી—એટલે શું ? નામ ના હોય તો બીજું શું લેવું ? વિશેષણ ? તો તો પછી અર્થાત્ જ ‘ વિચાર ’ વગેરે શબ્દો તે જ વિશેષ્ય છે અને યાવ, અને તે પ્રમાણે વિભક્તિ વચન પ્રાપ્ત થશે.

“ ‘ શું ’ વિચાર ’ એ પ્રયોગમાં ‘ શું ’ ને સમાનાધિકરણ કોઈ નામ ન હોવાથી ”— ઇત્યાદિ એ લખે છે. આ વચનમાં સમાનાધિકરણતાનું તત્વ ભૂલી જતાય છે. ખાલ રૂપમાં વિભક્તિ વગેરેનું સરખાપણું તે જ સામાનાધિકરણ નથી; એ તો સામાનાધિકરણનું રજ છે; સામાનાધિકરણ તો અર્થમાં સમાય છે. ઉદા—એમ ‘ કાજો ઘોડો ’ હેમાં ‘ કાજો ’ તથા ‘ ઘોડો ’, એ બે પદાર્થ સમાનાધિકરણ છે, (અર્થાત્ ‘ કાજાપણું ’ અને ‘ ઘોડાપણું ’ એ બે શુભ સંધાનભૂતિનું અધિકરણ—સ્થળ સમાન છે; એ બે એક વસ્તુમાં રિયત છે), તેમ જ ‘ લાલ ઘોડો ’ હેમાં પણ ‘ લાલ ’ અને ‘ ઘોડો ’ એ બંને સમાનાધિકરણ છે. પ્રથમના ઉદાહરણમાં ‘ કાજો ’ એ વિશેષણ વિકારી હોવાથી વિશેષ્યનાં લિંગ વચન લે છે તેથી સામાનાધિકરણનું ખાલ કશું દૃષ્ટિગચ્છર થાય છે, અને બીજામાં ‘ લાલ ’ એ અવિકારી હોવાથી નજરે નથી પડતું; છતાં બંનેમાં વિશેષણ અને વિશેષ્યનું અર્થગત સામાનાધિકરણ છે જ. આ ઉપરથી જણાશે કે ‘ શું ’ વિચાર ’ એ પ્રયોગમાં ‘ શું ’ એ વિશેષણ અને ‘ વિચાર ’ એ વિશેષ્ય વચ્ચે સામાનાધિકરણ અર્થગત છે જ; અને ‘ શું ’ તે અવિકારી નહિં પણ વિકારી હોવાથી ‘ શો ’ ઇત્યાદિ રૂપાન્તર આવશ્ય થવાં નોંધીએ; અને ‘ શું ’ એમ રાખવાથી અશુદ્ધ પ્રયોગ જ થાય છે એમ ગણવું વાજબી છે.

‘શુ’ એ વિશેષણ અને ‘વિચાર’ એ વિશેષ્ય એ બેને શુભગતશાળાપત્રના તત્ત્વના સમર્થનમાં નામ તરીકે વપરાયલા જેવું ગણવા ને પરિણામે વિશ્લેષ થઈ, વાક્યમાં અન્યથાના ભગ થાય છે તે હું પ્રથમ બતાવી જ ચૂક્યો છું એ ભગતું અસંભવિતપણું ઉપર બતાવેલા સામાનાધિકરણના સ્વરૂપમાં જણાઈ આવશે.

સ્થિતેષુ સમર્થનમ્ એ ન્યાયનો આ સ્થળે ઉપયોગ કરવો તે દુરુપયોગ છે પ્રાથમિક પ્રયોગ શિષ્ટ લખાણમાં સ્થાપિત થઈ ગયો હોય, અથવા ક્ષાત્તિક રીતે પણ અતિ રૂઢ થઈ ગયો હોય, તો તે પ્રસંગે એ ન્યાયનો ઉપયોગ કરાય બાકી મુખ્યાર્થ જેવા નગરમાં અનેક ભાષા, અનેક સાક્ષર નિરક્ષર ઇત્યાદિ વર્ગનું સમર્થણ, વગેરેથી ઉત્પન્ન થયેલા સકરમાં કાંઈ દેખાદેખી, કાંઈ બેદરકારી, કાંઈ નિઃક્ષરતા, વગેરે બળોને પરિણામે પ્રચાર પામેલા અશુદ્ધ પ્રયોગોને એ ન્યાયથી સમર્થન કરવાનું માન આપવું અનુચિત છે એ રીતે તો “કેમ છે ?” ઉ. ‘સાક્’ ને બદલે “કેમ છે ?”—એ અંગ્રેજીના શબ્દના ભાષાન્તર થયેલા મુખ્યાર્થના અંગે મુખ્યત્વે પાઞ્ચી પ્રયોગને પણ શુદ્ધતાની છાપ આપી દેવાશે હેવા અનેક અશુદ્ધ પ્રયોગો એ રીતે શુદ્ધિના વર્ગમાં ધુસી જવા લાગશે આ ન્યાયનો ઉપયોગ કર્યાનું એક ઉદાહરણ એમણે ‘સશક્ત’ અને ‘અશક્ત’ એ બે શબ્દોનું આધુ છે હેમાં ‘સશક્ત’ તે પ્રયોગ ‘અશક્ત’ થી ઉદ્ભવે નથી, પણ અન્ય રીતે તેનું તેઓ સમર્થન કરે છે પરંતુ એ સમર્થનમાં ઐતિહાસિક અને વાસ્તવિક સત્ય કરતા વિદ્યાચારુર્યનો અસર વિશેષ જણાય છે ‘શક્ત’ ને માવે ક્ત થી ‘શક્તિ’ના અર્થમાં ગણવામાં ઉધાડી રીતે તાણી તૂટીને બધ બેસાડવાની ક્રિયા જણાય છે વસ્તુસ્થિતિ તો બાકી એ છે કે ‘સશક્ત’ એ પ્રયોગ મરાઠીમાંથી શુભરાતીમાં પેરો છે—અને ખરૂં જોતા શુભરાતીમાં એ પ્રયોગ હજી સૂધી જોવામાં આવ્યો નથી—મરાઠીના સસર્ગોએ વખતે મોલવામાં વાપરતા દશે અસ્તુ પરંતુ એ પ્રયોગ મગદીમાં પણ એક પ્રકારના જમનું જ પરિણામ છે અશક્ત એમ પ્રચલિત જોઈ ‘અખજ’ થી ઉતરે ‘સખજ’, ‘અજાન’ થી ઉતરે ‘સજાન’ ઇત્યાદિ પ્રયોગોના બાલ ગામ્યને લીધે ‘અશક્ત’ થી ઉતરે ‘સશક્ત’ એમ પેશી ગયેલું છે આ રૂપનો આ ઇતિહાસ ખરો સમયે છે હાલ રીતે અનેક પ્રયોગ જમને લીધે પેશી ગયેલા જોવામાં આવે છે તો તે ઐતિહાસિક સત્ય સ્વીકારવાને બદલે કૃત્રિમ સમર્થન કરવું એ સગલ માર્ગ નથી. બાકી હેવા સમર્થન માટે સરકૃત વ્યાકરણમાં સૂત્રોના હમિયાર ધણાએ મળે—પણ તે એ હમિયારનો દુરુપયોગ થયો કહેવાય આટલું પ્રસંગવશાત્ કહેવું પડ્યું.

‘શુ વિચાર’ એ પ્રયોગનું સમર્થન કરવાને ‘શુ’ ને નામ તરીકે વપરાયલા જેવું ગણવાનું તેઓ કહે છે અને સામાન્યે નપુંસકમ્ કહીને સમર્થન કરે છે છતાં પોતે જ તત્ત્વબોધિનીખગનો મત સ્વીકારી કયુંક કરે છે કે સામાન્યે નપુંસકમ્ એ વાર્તિક ‘વિશેષણને જ લાગે છે’ અર્થાત્ એ સમર્થનને પ્રસંગે પણ ‘શુ’ તે વિશેષણ જ છે—નામ નહિ જ પછી નામ તરીકે વપરાયલા જેવું ગણવું—એમ ચાર શબ્દોથી વિશેષ લૂલા કરેલા વચનથી ખરી મદદ મળવાની આશા બંધ છે.

ગ્લાગિગિ જિહ્વા

તા ૨૮-૧-૦૬

લિ. નરસિંહરાય કોળાનાથ.

નળ-દમયંતી.

ધપતી ધપતી વેગે રાત્રિ ધીમી ધડી ગય છે:

ઉડુગણભરી પાંખો પેટાઈ ફરી ઉડી ગય છે:

અનહદ ધ્વનિ ઉડે ઉડે 'ગભીર શુણુય છે:

ધીમું વિકસતું શીઘ્રું બહાણું, શિશુસમ, વાય છે:

આણુસમગ્ન એ બાતુકું તો અખોલ હસ્યા કરે

બટક ગભર પાવો ગેબી બગતી રમ્યા કરે:

બની રમકડું હાંચિ મૂલે ઉગા રમિને કરે

સ્મિતથી સચવે: " મોંઘા લદાયા કસોટી પડી મળે. "

હૃદય સરસાં રાખી શાંતિ અને મુનકારને—

હસતી રમતી ગાતી ગાતી નહી વહી ગય છે.

સુરખી નખતી હાથેલીમાં વંધાવી નચાવતી—

મુહિત મુખડે બાકા ઘેટી વંચ કુદી નાચતી:

રિપર નજરને ન્હાના ઘેઘે નચાવતું આ સમે—

અહીં ઉમુ દશે ઉલ્લંઘથી ઉગા સમ કાણુ એ !

તીરપર ઝૂંઝે આરાવાળી અઘોઘિક વારિકા—

ભવન વચમાં: ત્યાંથી આવે ઉમ્મસભરી રું આ ?

વિમલ વસનો ધોળાં વાળી મુમંગળ મર્મિને—

ઝલક, વદને નિરાશાની કરણુ છવાઈ છે:

ઉર ઉછળતી ઉડી આશા છતાં સ્મિત ગાય, ને—

પ્રણયપુતળી ગાતાં-રૂવે; રડી વળી ગાય છે:—

(બેરલીનાં કાચમાં.)

હો ! બકા બગવાન ! દેવા ! હો ! બકા બગવાન !

દુઃખીના નિઃશ્વસ, દેહ-ધ્રુવ.

મૂલી પણુ ગઈ કાલ, ગતતાં બહાણું, ઉડ્યાં, ફેંક વાતાં,

તોપે આવી "આજ" આ કોં ?—હો બકા બગવાન !

હારણુ દુઃખના પ્રતાપે કે 'વજ્ર' અધારાં આંખે !

ના સૂઝે ભવને બુઝાવે !—હો બકા બગવાન !

વૃત્તિ વઠતાં, વહાણાં વહોડે વિચારે વ્હાતાં:
ત્હેણે કાં ન મટે મનમાન્યા ?—હો બહા ભગવાન ! ૩

વ્હાણાને વિચારવાની ઉરતી અમી સરવાણી
છવતી સુકાય શાની ?—હો બહા ભગવાને ! ૪

બીના મર્મ જન બોળાના કે ઘટે સતેજ યાવા—
ઉરાડી અમીના છાયા—હો બહા ભગવાન ! ૫

પ્રતિ સમય આ નાહી, આવુ સ્તરી, નમી તેજને—
તટ-પગથીયે બેઠા ઉડા નિગમથી એ વ્હોડે:
ઉર ધડકતે બીની આંખે રહે નિરખી બધે.
જડસમી દિશે સૃષ્ટિ નિત્યે છતાં ઉભી કાં રહે ?

મુખ ગરીબડે ગયા જેવે કરે કંઈ શોષ ત્યા
લહરી અવણે છાતુ ફૂલ ગઈ સખીકૃત્ય કે
પીગળી પુલકે વ્હીલી મુખ્યા “ વિભુ દીનના ” ! લવી.
ચિરદિણી ગઈ બહી રોતુ શુણી કંઈ પ્હાવરી !

ચપલ ચતુરા એવુ એ શું દસે ચમકે બહા !
પરિચિત સ્મરે પૂર્વાવસ્થા ચકિત જ ચંચલા —
“ સ્વજન મર એ એનો એ ! હા ! ખચિત મંદુર એ ! ”
વહી બમળકે આવે ત્યાંથી જવા વધી સૂર એ.

ચીરી સમીપની ઉડી ખીણી બયાનક લેખડો—
પતિત જનની પીડાનો શુ અવાજ હશે યનો ?
ખડક મમી એ ડાળી કાળી કદિન જ લેખડો:
મ્હી અમયતુ કો એ જેતુ ઉભેવ લખ્યા કરે ?

ગિરત-રહવતા જુલો ભેદો ગઈ ફત્તી આખ એ !
તહી લીસરડા કાળા આશા ઉડેલ તણા વસે !
ચિતક વરસ્યા ફેંચે તેથી ફરી ગઈ આકૃતિ
સ્વજન પરખે એવી મુદા ન'જેની ય તે લવે—

“ શુ ઉડી મર્ધુ એ ? પૂખી-મ્હારા ! ઉડી ન જાણ તુ !
લખિત મંદુરી આ લીલાલા અમાનુષી મત્તવ તું !
દરણુ ગીતડા ગા ને, ગાયા ન કા કર તુ ફૂલ ?
મુજ ગરીમની એહી ઇચ્છા ન કાં કર તું પુરી ? ”

“વિદ્ય નવ યા; છપી ગાજે બહે, સ્વર-મૃત્તિ ! તું;
સહચરી હડી સ્વપ્નું બેસું જશે પણ બેડી તું ?
સ્મરણુ ઉખાડ્યા તું ગાજે તો મણે સમશે કંઈ-
વ્યથિત જનની તપ્તિ ટાળે ન સાંતવ કાં દઈ ?

“પ્રતિપળ દિને કે રાત્રિયે સુતાં તમ જામનાં—
તરવરી રહે વસ્તુ વ્હાલી તણી પ્રતિમા સદા !
મુજ અંધમતા કેરાં ચિત્રે ચીરે હર હોય ત્યાં—
સુખ અધિક હું માનુંઃ છાજે ઘડીક ન એ છતાં !

“પ્રિય સ્વજનના મીઠા સ્વપ્ને મથું સમગાય ત્યાં—
સહ પજવતાં ત્રાસે પ્રાણી બને અજાણ્યામણ્યુંઃ
અજાણ સેરે એ હોડે ગેબી સમીપ શુણાય ક્યાં !
પરિચિન સમી સોની શાંતિ મેઘે શમી એય ક્યાં ?

“રહી દદ દવે આવી ! તાદિ સખી ન શકાતું દેઃ
પ્રિયજન વિના રેયું ખાલી કરી ન શકાતું દેઃ
પ્રણયી જનને વ્હાતાં પાછું જુએ નવ પાનકી—
ઘટની જ દશા આવી એવા કોર નોરની !

“કંઈ સમજતાં શીખ્યો ત્યાંથી તવાય બપરે તનુઃ
અનુભવ મને વ્હાલાંએના વિયોગ તણે અહુ !
નથી વિરહ કે હોડી પીડા ખમાતી જરી હવેઃ
રતિ નથી રહી નીચેવાતાં ભવે કંઈની મને !

“વળી હદ, વિધિ ! જોને, બાપુ ! દયા કરી દે કામા !
ઘસડી ઘસડી છોડે છૂટેઃ છતાં તું જુવે ન કાં ?
નવ ઘસડ તું ! અધી આવે અશક્તિ અકાળથીઃ
વિવિધ દમને શાંતિ સ્વપ્ને દોડી ન કદી જરીઃ

“વિધિ ! ઘસડતાં વ્હાલાંએને-જરા સ્મરવા જ દેઃ
પ્રણયસુખની યાદી મીઠી પજોડે જીવનનેઃ
મુજ અંધમને આવી એછી વસે હિર વાસનાઃ
કૃપણુ કમ યા બાપુ ! તેને ઘડીક નિવાવવા ?

“કંઈ નહિ, બહે વ્હાલાં સરવો અઘીકકિ વિશ્વનાં !
રમત રમતે ગાતાં નાચી અજાણ્ય રાસમાં !
કુસમ સિમતનાં લીલા લીલી ધરે તમને જ ત્યાંઃ
હર-હરનાં આંસુ ઉઠાંની અંજલિ અર્પું કાં ?

મમજ સરતા મ્હેડી મુદ્ધિ કડે ઝૂળાટ તો—
મહદય યદ્ય ભોળા વ્હાના ન તેય વસાન્ટે ।
પણુ ચીખવતે ગાતા મીઠુ દ્રવી રમ તૃપ્તિનો
સમ પિત્ર એ હોડા ભેદો ભવે મમજવતે

મધી નદિ થુ મુગા માટે દ્રવીશ ન આસુડા
વિગત મુનવા કે ક મિતે મથુ ત્વમ દાડ મ ।
હવ્ય ઉપ્પે ! રોમે રોમે વરાગ ઉત્તી વહે !

શરીર પિત્તતા સાયુ થરે નવા નરી મુખે

ગબડ વયની ભોળી આખે કુટુબ પ્રગ્ન વગી
અમર ન હતી આશા મેરા પિતા મુજ એ તપી
જનસમુદય મીચી શાન્તિ જૂતાથે યના યના
સુખ મમરે નાં ના નીચ જતા નવા ?

અનિ જગતે સિદ્ધિ મિદ્ધિ પ્રવૃત્તિ મ । રમે
ક્રિમતનગ મૃદુ તૃપ્તિનાળી નિવૃત્તિ જ ભોગરે
રમી હો રહે સ્વપ્નો મારે પ્રત્યક્ષિત મન ત્યા
શમતી સુખમા એના મ્હારી પ્રવૃત્તિની વામના

હવ્ય કુલકુ આનન્દે આ પવિત્ર વિચારમા ।
અમર ન હતી મ્હેવાની હે ભૂતોની પરપરા
અમતુ વમતા વ્યગ્રિમા મ મમષ્ટિની ભાવના ।
જનમમજમા ના આવે કા મોદ-અનેખતા ?

જનની વસુધા કેરે અમે મુમધ-રમે ભગી—
વળતી રમતા અને સૂતા નિગમ નમાનતી
મુણુવતી પ્રગ્ન અપ્ને અપ્ને મને જ વંધાવતી
નિરખી રહી એ મતોરે કે અમર સ્થિતિ પૂર્વની ।

ચળકતી અડે બીડી લીડી લગા સરસુદરી
તપ્તપરે ધીમી ધીમી કવાદ બો રતિ
પ્રિયજન નીચે નારે હો હો ક્યત સ કે
કુસુમ કુમળા માળાપે વ રી ક્રિમત દાય કે

“ હવ્ય વસની વેડી વ્હાની તણા મદ્યારમા—
મદ્યારી બને અ માર અદા સુવૃત્તિ વિચારમા ।
અર્ધ રચી વીધા દ્વાવા દ્વાણા દીધા મુખ સ્વગના
જળમી વળમી જૂતા ફાલ્યા અમતની છાદમા

“ શુભ્યયસ સખિ ગૌરી ચાણી ! ગણું પરિણામ આ—
સુખઃ તુજ દેશ ઇચ્છાને દેશ અધીન થનાં સંદાં
સ્થિતિ અવનવીઃ એ ક્યાં ? આ ક્યાં ? વડી વિદ્યુતિ વરગેઃ
સમજ ન શકું આ પ્રાણેથી અનુગ્રહ શું થશે ?

“ સમજું છું દિન એ કલ્યાણીને વડી કમવાવતાં
વિપરીત દશા બેટારી લીધી પડ્યાં દુઃખગ્રાણમાં
જગદંપટમાં બોલે બાવે બમાઈવગ્ન વતાં—
અધમ જનના મગે પામ્યો અધામનિ ખેલતાં:

“ સમજર વિદ્યુતિ પોતાનાં પીડા કાંઈ આમરી
શનમુખ ગતિ આ પાપીના મહાં વિનિષાનતી
વિપ જમતના દશે આપ્યું ફરી મુજ આફ્રનિ
હવિન ભરમાં તબે કોઈ ન જાણુને ફરી

“ પ્રિય પ્રિયના ! દેવી ! આ શું ! નતી મુજ માનવા તું !
કળી ન શકતું જૂઠું દેશું અગ્નયણી આજની !
પૂછું પણ કાં ? મહેયે શું શું અજાય નથી ક્યાં ?
વિપરીત બને જુદી બેટરી વિનાશ કરાવનાં :

“ કંઈ નદિ ભક્ષે ! યેત્રાં લોકે ગમે ત્વમ છે ગણે !
મુજ મનગમી દેતુ ઇચ્છે બીજને ન ફરી મને !
ન વનવગડે મેં શું ? કંઈયે થયો ન શું ?
દુઃખી મુજ દુઃખે જોયી જે મંદ દુભાવી ન એમ શું ?

“ મહદય પ્રિયે તારા જેવી તું મ્હારી અરૂંધતી !
તુજ મન થકી રું જેવાને વમિષ્ઠ બનાવતી:
ફલ તુજ સમી આ લીલાનાં ધરીશ: સુલક્ષણી !
ચરણ-રંગને વંદી ત્હારી, લક્ષ્મી જ નિરખી

“ લઈ તુજ રમ લેતાં રેતાં પગીય રથને કંઈ:
કમનસીબને સાદું છે કે સજ્જાય ન એળખી:
નળ તુજ બમી પુણ્યશ્રોણી અભોક્ષ અન્નાંજ આ
હવિન કરશે પડે ઝાંખી ફરી તુજ આગ્રહ ! હા !

“ મુજ અવસમાં જાનું દેશ સર્વું જ બહી વેતું
કર સમયને દેતાં દેવી ! દામા ! દમયન્તી ! તું
અવન મુજ છે નીચે નીચે જ નેરવગપથું:
મણિન હવે પ્રાપ્તિને નથી નિજ પાપનું:

“ મૃદુ હર બને શાને કર્મો કરોરકર્યા છતાં ?
 બળ સળગી બને ત્હારી રાજે સમાધિ ચણાય કા ?
 રમરણ રસને બ્હાનાઓનું હરે પડ ઉખળે
 શરણુ તુજ લે ! મૃત્યુ મીઠા ! ન આશા હતારાને !

‘ પથિય વદતા આવી રીતે નિરાશ અતિ થયે—
 શિરખડકમા કંઠાળાથી અક્ષણી પડે નીચે
 શિર થકી વહે લોહી ઉત્તુ ! ચહેડે ચમરી ઢળે !
 સહૃદય હરે બુલોના ના રૂઝાય ન આ બને !

‘ કુદરત આવી ! આવી કા તુ અમણુ સમી ઉભે ?
 હૃદયખગિની ! ત્હારે ના ને નમેરી યવુ ઘટે
 ગરમી ભરતા દર્દી દીરે ઘટે હૃદ આણુવી
 શરણુદીનને પપાળી ને અવળા દયા ધરી

લહરી પર ફેં વેળા વાધે અવાર વગી ધપે
 પ્રિયમય થવા ધીમે ધીમે વિગમ હસા ધરે
 કુદરત સમુ રૂપરો ત્યા કા ધનાયન નીગને
 વળગી વળગી જોતા રૂવે ન ધ્યાનક તે ગુણે —

(મનીગણના લયમા)

‘ શાત યાવ સ્વસ્થ યાન
 આમી મ્હારા સ્થાન ! હો !—મૃગ
 વિતકને પિસારીયે
 વામ ન વસાડીયે
 વિમરીયે વિબુને ના, હો ! નાય-હો !—૧

દ ખને પ્રમળવા
 હરને ઉમળવા
 ઉમે જુઓ આશાનો ઉમ્મમ-હો—૨ ”

ઉડગી ઉછળુ હૈયુ ગાતા જગી દમયતી એ
 વિનવી વિનવી દુખારેવા જગાડતી કથને
 અશરણુ મતી દૈયાસુની અધીરી બ્હોતા રૂવે
 કઈ ન સમજળે ઘેવી એ તો લયેલ લબ્યા પ્રે

“ રસજીવનના ! વ્હાણા ! વ્હાણા ! ન આમ ધટે કદી :
અધીન નગરે ના જુઓ કાં ? ઉભી તુજ આ સખી
પ્રિય ટળવળે ત્હારી જો આ બગીચા વેગડી
ઉભળ બળતાં મુંગા મારે ! ન બરમ ધટે થવી.

“ તુજ હૃદયની ઉગ્રાધનો ઉકેલ મને જ છે
પ્રકૃત કવિને લાગ્યા ધાનો ઉકેલ મને જ છે
મુજ વિષુ ન તું ! ઓ વ્હાણા ! ઓ ! ન નૈપધ વિષુ દું
ધિરજ નથી હો ! જાગો ! વ્હાણા ! હવે ન ધટે મુંડું !”

પરિચિત થતાં ઝંખેલું એ રસાયન સ્પર્શનું :
રધિરચક્રો યંબ્યાં ! સાંતિભર્યું શીર તો યધું :
નયન દુરમાં ને સાથે કે ઉડી પડ ડાય, ને—
નળ વિભળ એ એનો એ તો નમે દમયન્તીને :

બૃહ સમજતાં સર્ગેલી કે રૂઝાય ગણો ઉડા !
મહાદય ઉરે સંધારો કે સજેસળ સામટા !
પટપર ખીંચે કે કે રંગો અનંત વસંતમાં !
લલિત કુલકાં મધ્યે નાચે વિભુમય વિરલાં !

“ લલિત.”

એક દેશ-એક ભાષા

(આખા હિન્દુસ્થાન માટે એક સામાન્ય ભાષાની જરૂરીઆત.)

સ્વદેશી હિલચાલ મબધમા ચર્ચા ચાલતી હતી દરમીયાન મારા સ્નેહી એક એમ એ મેરીસ્ટર એવી મતનમનુ બોલી ઉઠ્યા કે અર બાપણે ત પ્રવા મળા મૂખ હોમથુ પરદેશી ભાષની સૂઝ રાખી બનતા સુધી સ્વદેશી માનવ વાપરનાથી આપણા દેશને ઘણો જ ફાનદો છે એની સ્પષ્ટ બામતમા પણ ઉની રીતે સ્વદેશી માન માટે સૂઝ બતાવી પરદેશી માન સુના પ્રતા હ વધારે બો વધાર કીમતનો વાપર છુ એમ ટી આપણે તેમા મગર થયાનુ રણ માનતા અને જે લોકો તેની પ્રિદ પજતા વર્નતા જણાતા તેઓને જગની ગામડીઆઓ વિગેરે વિરોધો આપી આપણે નિરમર બતાવતા હતા આમા ટની સ થતા છે તથા આમ સ્પષ્ટ બોનનારની લાગણી તથા હ્રદય વિરે નુ વારુ તે પુરત જ મમથ રામય તેનુ છે

ઉપર પ્રમાણ બનના પામે તેમા મધિ નવાધ જેનુ નથી લગમગ દરકે સત્ય મબધે એમ જ બને સત્ય મમગથુ એવે તેથી પ્રિદ વર્નતા માન્યતા પણ વી રીતે થના પામ્યા એ મમગનુ પણ ઘણીનાર જ મુર ન થઈ પડે છે મત્યમા બે આની ચમ કૃતિ ન રોત તો જેટના સ મો હાન જાણુનામા છે તથા બમનમા મમય છે તેમાના બર જ જુન આજ દિનમ સુધી નબી રામ્યા રોત

૧૫ જુ બુનિબાગોને એક દેશ થવાને તથા તેમા વમતા લોમને એક પ્રગ્ન બની નમના માટે ખીટ બામતો સાથ એક સામાન્ય ભાષાની ખામ જરૂર છે એવું કહેવાયાની સારે જ તે સત્ય એવું તા મચો જણાવ હ આપણે તથા આપણા મોરોરાઓ તથા નેતાઓ આજ દિનસ સુધી જ ખાસ પ્રયત્ન આ સબધમા મમ રતા રહ્યા નથી એમ આ પોઆપ મનમા થઈ આવે છે આજે વીરા વીરા વર થયા નેશનન કાગ્રેસ હિન્દુસ્થાનનુ જાગૃત સ્વરૂપ બતાવતી રહી છે છતા આ સબધમા નેમના તરફથી મમ મધિ ખાસ પ્રમામા આનતું નથી (મધિ ખાસ પગના નેનામા આવા હાન તો તે મહારી જાણુમા નથી) એમ મનમા થઈ આવતા તેનો એવો જ ખુનામો મળી શક છે કે અગ્રેજ ભાસા દ્વારા કામ શરૂ થયુ તથા આનતુ રહે છે તેથી સામાન્ય ભાષા તરીકે તે મમ કરે છે અને તેથી પુરતી રીતે કામ થયે જશે એમ મનાયા જેનુ થઈ કાર્લ વિગેષ પ્રવામા આ યુ નહિ હશે હવે અગ્રેજ ભાસાથી એક સામાન્ય ભાસા તરીકેનુ આખા હિન્દુસ્થાન સબધે કામ નેનાતુ શરૂ થયુ છે એ વાન ખરી છે પરતુ આપઆપલા વપ થયા અગ્રેજ ભાસાનુ જ્ઞાન આપણા લોમને દેવામા આવે છે છતા કુલ વગ્તીતા મમડે દલા દમ અગ્રેજ પુરતમે વિગેરે વાચીલખી શકતા હરો અને ટેટના અગ્રેજમા થતા ભાપણો કે સામાન્ય વાતચીત પણ સમથ શકતા હરો એ સબધે જરા વિચાર પ્રમામા આનરો તો જાણુશે કે જે કામ એક સામાન્ય ભાસા પાસેથી લેવાવાની જરૂર છે તેનુ કમીરે એક રેમા જેટનુ પણ ભાગે જ લઈ શકાતુ હશે અને બે આ જ

સ્થિતિથી સતોષ પડવામાં આવે તો આવનાં બંને ચારસો વર્ષમાં પણ અંગ્રેજ બાપા આખા હિન્દુસ્થાન માટે એક સામાન્ય બાપાનું કામ કરી શકે એવી સ્થિતિ આવશે એ કલ્પનામાં પણ આવતું નથી.

આવી સ્થિતિમાં હાલ બોલાતી તથા વપરાતી બાપામાં બે કોઈ એવી એક હોય કે જે હિન્દુસ્થાનના તમામ કે લગભગ તમામ લોકોને સહેલાઈથી સમજી બોલતા કદી શકાય તો તે બાપાને હિન્દુસ્થાનની એક સામાન્ય બાપા બનાવવા તરફ પ્રયાસ થયો જોઈએ. બે કોઈ આવી બાપા હોય તો તે હિન્દી જ છે. એ બાજત તો મિનતકારે જેવી ગણાવી જોઈએ.

પૂરતાં કે સારાં જોડલાં પણ સમજી શક્યાં આવ્યાં વિદ્વાનનેલાં પણ માટે લખ્યું એ વધારે પડતી હિંમત ગણાય, પરંતુ જ્યારે આ મુબંધે જોઈએ તેવી ચર્ચા થતી જોવામાં આવતી નથી અને તેમ થવાની ખાસ જરૂર જણાય છે ત્યારે જોડણું બંને જોડણું કરતું આપરવક મળ્યું છે તે એવી ઉમેદથી કે વધારે સાધનવાળા તથા શક્તિ તથા વચ્ચનવાળા મુદર્યા આ વિષય એકદમ ઉપાડી લેશે.

સા. રહ. રા. મનમુખરામ મુર્સામ ત્રિપાઠીના અમદાવાદવાળી તાજેતરની સાદિત્વપરિષદ ઉપરના પત્રથી (મુંબઈ સમાચાર, તા. ૧-૭-૧૯૦૫ નું) જણાય છે કે સંસ્કૃત સાથે સંબંધ ધરાવતી એવી આર્ય બાપા બોલનારા હિન્દીઓની સંખ્યા ૨૧ કરોડ અને ૬૭ લાખની છે. આમાંના ૬ કરોડ ૨૮ લાખ પૂર્વ તથા પશ્ચિમ હિન્દી, ૩ કરોડ ૧૨ લાખ પૂર્વ તથા પશ્ચિમ મધ્ય પહાડી, ૧ કરોડ ૧૦ લાખ પંજાબી, ૧ કરોડ ૯ લાખ રાજસ્થાની, ૪ કરોડ ૪૬ લાખ બંગાળી, ૧ કરોડ ૮૨ લાખ મરાઠી, ૧ કરોડ ગુજરાતી અને અરી કરોડ પરચુરણ બાણેશ બોલનારા છે. આખા હિન્દુસ્થાનની વસ્તી છેવટની ગણતરી પ્રમાણે ૨૮ અને ૨૯ કરોડ વચ્ચેની છે એટલે કુલ વસ્તીના સેંકડે પોણેસો ઉપરાંત જોડલાં માણસો જે બાપા બોલે છે તે એક જ બાપા ઉપરથી નીકળી છે એટલું જ નહિ પરંતુ તે બાપાઓમાંની હિન્દી બાપા બોલનારાઓની સંખ્યા બે ઉપરનો એક જ આંકડો લઈએ તો પણ ૬ કરોડ ૨૮ લાખની થાય છે અને બે તેમાં પંજાબી (હિન્દી તથા પંજાબી બધી મળતી હોવી જોઈએ) બાપા બોલનારાઓની સંખ્યા ઉમેરીએ તો લગભગ ૮ કરોડ અથવા સેંકડે ૨૮ માણસો આ એક જ બાપા બોલતાં જણાશે. આ આઠ કરોડ સિવાયની જે લગભગ ૧૪ કરોડની વસ્તી રહી તે તમામ એટલે કુલ વસ્તીનાં લગભગ ૫૦ ટકા જોડલાં હાલ જ મોડું બોલ હિન્દી સમજી શકે છે એટલું જ નહિ પરંતુ આખું તુરખું બોલી પણ શકે છે.

ખાંડ ગણતરી પ્રમાણે આર્ય બાપા બોલનારાઓની સંખ્યા ૧૮ કરોડ ૨૦ લાખની છે જેમાંના હિન્દી બાપા બોલનારાની સંખ્યા ૮ કરોડ ૨૦ લાખની ગણવામાં આવી છે; બે તેમ હોય તો આખી વસ્તીમાંથી સેંકડે ૨૮ ટકા ઉપરાંતના લોકો હાલ જ હિન્દી બોલે છે તથા ખીલ ૩૫ જોડલાં મોડું બોલ સમજી તથા બોલી શકે છે અને કુલ ૧૩ ટકા જોડલાં કુલ વસ્તીના બાગ સમંધે હિન્દી બાપાથી એક સામાન્ય બાપાનું કામ બધી મેદનન સિવાય જ સર્વ શક્ય તેમ છે.

ઉપરની એ ગણતરીમાંથી જેમાં આર્ય ભાષા જાણનારાની સંખ્યા ઓછી આવેલ છે તે લઘુએ તો પણ દર મેંકડે ૬૩ માણસ સંખ્યા હિન્દી ભાષા પાસેથી એક સામાન્ય ભાષા તરીકેનું કામ લેવા પ્રયાસ કરવામાં આવે તો અવશ્ય હુંકી જ મુદતમાં અને થોડી જ મહેનતે અને ખર્ચે તે બની શકે તેવી સ્થિતિ લાખી શકાય તેમ જણાય છે. બીજી કોઈ પણ ભાષાને હિન્દુસ્થાનની સામાન્ય ભાષા તરીકેનું માનનીય પદ આપવા કરતાં હિન્દીને તે આપવામાં જ સરળતા છે એમ ઉપરના આકડાથી સ્પષ્ટ જણાઈ રહેશે.

વસ્તુસ્થિતિથી જ આટલી હાલ સગવડ છે છતાં તેનો લાભ લઈ હિન્દુસ્થાનને એક સામાન્ય ભાષા આપવાનો લાભ આપવામાં ન આવે તો આપણા જેવા દત્તબાગીબીગ કોને કલ્પવા!

આ સમયમાં એક બીજી એવી સખળ સરળતા અનાયામે જ મળી આવે છે કે તેની હયાતી છતાં કંઈ કરવામાં ન આવે તો હિન્દુસ્થાનના ઉદ્યમી શરૂઆતને પણ હજુ ઘણાં લાંબાં કાળ નેહરો એમ જણાના કયા દેશબંધના મુખમાંથી ઊડી નિઃસ્વાસ નીકળી ગયા વિના રહેશે? તે નરળતા સામાન્ય લિપિની છે. હિન્દી તથા ઉર્દુ એ ભાષાઓમાં જે કે મુદ્દાનો એ તફાવત છે કે હિન્દીમાં સમૃદ્ધ ઉપરથી નીકળતા શબ્દો વિરોધ હોય છે તથા ઉર્દુમાં પર્યંત ઉપરથી નીકળતા શબ્દો વિરોધ હોય છે, છતાં હિન્દી માતૃભાષાવાળો ઉર્દુ માતૃભાષાવાળા સાથે ઘણી સહેલાઈથી વાતચીત કરી શકશે તથા જે બંને ભાષાઓ એક જ લિપિમાં લખવામાં આવે અને તે લિપિ બંનેને આવડતી હોય તો બંને તે બરાબર વાંચી શકે, મુખ્યત્વે કરીને લિપિ-એકથી જ તે એ ભાષા જુદી જુદી જણાય છે, અને જે ને ભેદ કાઢી નાંખવામાં આવે તો ઘણાં લાંબાં કાળ ન જાય તેટલામાં જ તે બંને મળી જઈ લગભગ એક ભાષા જેવી જ થઈ જાય. આર્ય ભાષાઓ બોલનારાઓના સખધમાં લિપિની એકતા કરવી એ બહુ મુશ્કેલ વાત નથી. જેમ ફક્ત ગુજરાતી બોલી જાણનારા થોડી જ મહેનતે હિન્દીમાં બોલી ચાલી શકે તેમ ફક્ત ગુજરાતી લિપિ જાણનારાને થોડી જ મહેનતે નાગરી લિપિથી વાંદેફ કરી શકાય. મરાઠી ભાષાના પુસ્તકોની લિપિ તથા હિન્દીની લિપિ પણ નાગરી જ છે. રજપુતાના માટે ગુજરાતી પ્રમાણે, બલકે તેથી વધારે સરળતાવાળી સ્થિતિ છે. બગાળી લિપિ જે કે તર્ફન જુદી જ છે તો પણ એવા થોડા જ બગાળી દુશે કે જેઓ સામાન્ય ગણતરી કેળવણીવાળા હોવા છતાં નાગરી લિપિથી અજાણ્યા હોય.

લિપિની એકતા એ ભાષાની એકતા માટે એક મુદ્દાની આવશ્યકતા છે, અને ઉપરની સ્થિતિમાં તે સાધન પણ તૈયાર સરખું છે. વળી બનારસ તરફ નાગરી પ્રચારણી સભાના ઉત્સાહને લઈને તે બાબત ઉપર સાફ લક્ષ અપાય છે. તાજેતરની અમદાવાદવાળી સાહિત્ય-પરિષદે પણ તે વિષય ચર્ચેલ છે, તથા કોંગ્રેસ વખતે નાગરી પ્રચારણી સભાએ બનારસમાં આ દિલચાહને મનેજ કરી હતી અને આપણી ગુજરાત વર્તમાનસુધર સોસાયટીના માનવતા પ્રમુખ ડિ. બા. અબાલાલભાઈએ આ દિલચાહને ગુજરાતમાં ટેકો આપવાનું વચન આપ્યું હતું એમ વર્તમાનપત્રોથી જણાય છે. તે સખધમાં અહીં કંઈ વિશેષ લખવાપણું નથી.

વસન્ત, સાહિત્ય, સમાજોચક, મુદ્રાંત વિગેરે માસિક વિગેરેની ભાષા તથા વિષયો જોના

તે એવાએને માટે લખાતાં ન્હાતાં નથી કે જોએ નાગરી લિપિથી અર્થવાક્યે હોય; વાતો કરતાં, વૃદ્ધ થઈ જાય એવી ધાર્તી રાખી તેવાં પત્રો નાગરી લિપિમાં જ છપાયાં શરૂ કરવાને શી હરકત છે? આજે નાગરી લિપિ આવાં પેપરો માટે, શરૂ કરી દેશું તો તેટલે દરજ્જે એક લિપિ તથા એક ભાષાનો લાભ મળવો આપોઆપ નજીક આપશે તે દેખીતું જ છે.

દરેક દેશ માટે એક સામાન્ય ભાષા ન હોવાથી કેટલા અને કેવા ગંભીર પ્રકારનાં ગેરફાયદા ભોગવવા પડે છે તથા એક સામાન્ય ભાષા હોય તો તે ગેરફાયદાઓ દૂર થતાં કેટલો ફાયદો આપોઆપ જ થાય એ કંઈ ગણી બતાવવી પડે એવી બાબત નથી. નીચે જે આ સંબંધમાં થોડાંએક દાખલા બતાવવામાં આવશે તે સાથે આ પણ બાબત ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે કે જ્યારે યુરોપીયનો આખી દુનીયાં માટે અમુક પ્રસંગો માટે એક જ ભાષાથી કામ લેવાની ઇચ્છા રાખતા થયા છે એટલું જ નહિ પરંતુ તેઓની શક્તિ અને પ્રવૃત્તિ અત્યુચાર, એક તેવી નથી જ ભાષા ઉપજવી કદા તેમાં સભાઓ બરવા મંડી પડ્યા છે ત્યારે આપણે આપણાં ગત પ્રમાણે નવી ભાષા ઉપજવી કાઢવાને બદલે હાલ જે સાધનો હાલરજ છે તેનો ઉપયોગ કરવામાં પણ પછાત રહેતું એવા તો કોઈ પણ દેશભક્ત માણસે આગ્રહ રાખવો જોઈએ નહિ.

આખા દિન્દિ માટે એક સામાન્ય ભાષા એટલે શું? બાળકોને જોડતાં શીખવાનો વખત થાય એટલે દિન્દિ જ શીખવવી, અગર તેને કાને બીજી ભાષાના રાખેદા ન જ પડે તે ખાતર ઘરનાં સહુએ દિન્દિ જ જોડવી શરૂ કરવી, અને માતૃભાષામાં થતા તમામ વ્યવહારો દિન્દિમાં જ કરવા જોઈએ એવો આનો અર્થ નથી; અને તેનો અર્થ ન કરવાનાં કારણની જરૂર હોય તો આ જ બસ થશે કે ને હાલની રિયતમાં બની શકે તેવું જ નથી. હાલ તેનો અર્થ એટલો જ કરવા જેવું છે કે માતૃભાષાની પહેલી ચોપડીથી માંડી તમામ પુસ્તકો નાગરી લિપિમાં જ લખવાનું તથા બણાવવાનું શરૂ કરવું; સરકારને યોગ્ય રગને અરજ કરવામાં આવશે તો આ કામમાં મદદ ન જ કરે તેમ નથી. નહિતર અને જ્યાં સુધી તેમ ન થઈ શકે ત્યાં સુધી ખાનગી શાળાઓ માટે તેમ કરવું, અને દરેક માતૃભાષાની બીજી કે ત્રીજી ચોપડીથી અમુક પ્રમાણના પાઠો દિન્દિમાં લખાએલા જ નોંખવા તથા આગળ ચાલતાં તેનું પ્રમાણ વધારતાં જવાય એવી સગવડ રાખવી.

એક તરફથી ઉપર પ્રમાણેનો પ્રવાસ શરૂ કરતાં બીજી તરફથી રોજિંદા, અવાહીક, માસિક વિગેરે પત્રો તથા ન્હાનાં મોટાં તમામ પુસ્તકો નાગરી લિપિમાં છાપવાં શરૂ કરી દેવાં અને તેના તેના લખનારાઓ દિન્દિમાં સારી રીતે લખી શકે તેવી રિયતિ થાય કે તુરત ને તમામ દિન્દિમાં જ લખાવા છપાવાનું શરૂ કરી દેવું.

એટલે ઘરમાં, બગીચામાં વિગેરેનું કામકાજ માતૃભાષાથી જ લેવું; પરંતુ છાપાઓમાં, ગ્રંથોમાં, બહાર સભાઓ વખતે, ન્હાની મોટી જુદા જુદા પ્રસંગોની મંડળીઓ બરાબ ત્યારે એક માતૃભાષાવાળાને જુદી જ માતૃભાષાવાળા સાથે પ્રસંગ પડે ત્યારે એવે એવે પ્રસંગે જ્યાં હાલ માતૃભાષાથી કે અંગ્રેજીથી કામ લેવામાં આવે છે ત્યાં સર્વ પ્રસંગે દિન્દિથી જ કામ

લેવું. ધીમે ધીમે નિશાળો, કાંવેજો વિગેરેમાં પણ ભાષણો પરત્વે હિન્દીથી જ કામ લેવું. 'પરિણામે હાલ વપરાતી તમામ માતૃભાષાઓ પણ કાયમ રહેશે અને' સર્વને માટે સામાન્ય એવી એક ભાષા પણ મેળવી શકાશે. અલ્પજ્ઞ લાલની માતૃભાષાએને વિશેષ રીતે ખીલવવા તરફ લક્ષ કોષ્ઠક જ દેશે પરંતુ માતૃભાષાની ખીલવણી એ પણ દેશોન્નતિનું એક સાધન હોવાથી, સામાન્ય ભાષા અને તેની ખીલવણી રૂપી મહા પ્રયત્ન મનવાર હાય આવતાં ન્દાનાં ન્દાનાં વેપારી બારકસોને છોડી દેવા પડે તો તેથી થતા નુકસાન કરતાં ફાયદો અસંખ્યગણો થશે અને કાંઈ પહેલેમવા માટે જોઈએ તેટલાં ન્દાનાં ન્દાનાં વહાણો ઉપરની મનવારની સાથે જ રાખી શકાશે એટલે હિન્દુસ્થાનની ઉન્નતિ યવાના માર્ગ રૂપી સમૃદ્ધ રહેલાઈથી, નિર્ભયતાથી તથા થોડા જ કામમાં તરી શકાશે. જ્યાં ઉદ્દેશ વધારે સરળતાથી તથા જલદીથી પાર પડતો હોય અને જ્યાં વિશેષ બળવત્તર માધનો હાજર હોય ત્યાં એકાદ વહાણું સાધન છોડી દેવું પડે તો તેથી પ્રમાણ બહારનો શોક થવો જોઈએ નહિ. આ રીતે એકે હથીયાર ગ્રમાવવું નહિ તે બરાબર છે પરંતુ જો ન્દાનું અને પ્રમાણમા નિર્બળ હથીયાર છોડીશું નહિ તો મ્હોડું, અને પ્રમળ હથીયાર હાથથી જશે જ એવી ખાતરી હોય ત્યાં પ્રયત્ન સાધન હાથમાં આવ્યા પછી તો ન્દાનાને છોડતાં અમકાતુ એ બહુ હાપણવાળું ગણાવું જોઈએ નહિ.

માતૃભાષા જુદી હોવા છતાં પુસ્તકો ભાષણો માટે એક ખીજ જ ભાષા રાખવી એ બાબત આપણે માટે કાઈ નથી જ છે એમ નથી. કચ્છી, જડેજ, કાઠીયાવાડી, અરાતરી, કુગરી (બીશે વિગેરેની) એ ભાષાઓ અથવા (ખરે જોતા) બોલીઓમા માર્હેં માર્હેં એક ખીજથી થણો ફેર છે. કચ્છી તથા કુગરી જેમ એક ખીજથી તેમ પુસ્તકોમાં વપરાતી શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષાથી ઘણી જુદી છે, તે એટલે સુધી કે સામાન્ય ગુજરાતી જાણનારો ઘણી મુશ્કેલીથી અને તે પણ ભાગ્યે જુદુ જ મમજી શકે, તેમ કચ્છી જાણનારો કુગરી સમજી જ શકે એવું પણ નથી કાઠીયાવાડી અને અરાતરી એ વચ્ચે તો થોડો જ ફેર છે, પરંતુ તે બંને મપણું રીતે જાણનારો પણ કચ્છી કે કુગરીમા થતી વાતચીત તુરત મમજી શકશે નહિ, છતાં આ ભાષાઓ જેમની માતૃભાષાઓ છે તેઓ છાયાં, પુસ્તકો, ભાષણો વિગેરેને પ્રસંગે નહિ ગુજરાતી જ વાપરે છે. સુખબના લાખોપનિ બાડીઆઓ તથા ખોજા મેમજો વિગેરે ઘરમા તથા અરુપરમ " ફરો કમ્મોડો ના જ જોવે છે જ્યારે બીજે પ્રમગે શુદ્ધ ગુજરાતીમાં જ વ્યવહાર ચલાવે છે. આવી સ્થિતિ થોડે જોન દરજ્જે દરેક મ્હોટી માતૃભાષા સંબધે હશે. આવી સ્થિતિમાં ઉપરના અર્થવાણી એક સામાન્ય ભાષા માટે પ્રવાસ કરનાર કાંઈ નવું જ બૂત ઉભું કરે છે એમ કહી શકાશે નહિ.

હિન્દુસ્થાન સિવાયના દેશો સંબધે જોતાં ફક્ત આપણી રાજકર્મી પ્રજા સંબધે જ જોઈશું તો પણ જાણારો કે વેસ્ટની, આયર્લેન્ડની તથા સ્કોટલેન્ડની ભાષાઓમાંની દરેક ઈંગ્લેન્ડની ભાષાથી એટલે દરજ્જે જુદી છે કે ઈંગ્લેન્ડની (અંગ્રેજી) ભાષાના ઘણા સારા જ્ઞાનવાળો પણ પરદેશી આયર્લેન્ડ/વેસ્ટ કે સ્કોટલેન્ડની ભાષાઓ બરાબર મમજી શકશે નહિ. આ ચારેમાં " બાર ગાકએ બોલી બુદ્ધે " એવા વિશેષના બેદો તો ઘણા હોવા જોઈએ, છતાં ઉપર ગણાવ્યાં તેવા પ્રમુખીય કામો માટે શુદ્ધ અંગ્રેજી ભાષા જ વપરાય છે.

જો કે હાલમાં વેસ્ટ તથા આયર્લેન્ડવાળાઓ પોતપોતાની ભાષા નિશાળો વિગેરેમાં જેમ

અને તેમ વધારે દાખલ કરવા કરાવવાના પ્રયાસમાં પડ્યા છે તો પણ ઈંગ્લેન્ડની ભાષા તેઓ સમજી વાંચી લખી શકે નહિ એમ તો થવાનું જ નહિ. એટલે ત્રણે એટા માટે મુદ્દે તો એક જ ભાષા રહેવાની.

આપણા ખીન્ના ભાગવાળાઓ પોતપોતાની ભાષા માટે જોડેલો આગ્રહ રાખે છે તેના કરતાં બંગાળી લોકો વિશેષ લાગણી ધરાવતા જણાય છે. પરંતુ જો આરે તરફથી આ સવાલ ઉપાડાઈ ધીમે ધીમે તેનો અમલ થયા માટે તો મોડા વહેલા બંગાળીઓ પણ આ દિલચાલથી થતો લાભ જોઈ તેમાં દાખલ થશે જ એમ સામાન્ય ગણુનીચી આશા રાખી શકાય. જો કે સામાન્ય રીતે અને વિશેષ કરીને બંગાળના કે મદ્રાસ જેટલે છેટેના લોકો આપણી વચ્ચે આવી કમાઈ જાય અને આપણે પછાત રહીએ તો હાર્યા થતી નથી એમ નથી, છતાં આ વખતની સ્વદેશી દિલચાલથી થતો ફાયદો બ્યારે સડુ જોઈએ છીએ ત્યારે સ્વદેશી માત્ર તે ડાકનો છે. કે દારકનો છે કેન્ધાકુમારીનો છે કે કાશ્મીરનો એવો સવાલ જ ઉપજતો થતો નથી, તેમ જ બ્યારે આ એક-ભાષાનું સત્ય આટલી સચોટ રીતે દેખાશે ત્યારે પોતપોતાની ભાષાને વળગી રહેવાનો વધારે પડતો આગ્રહ આપોઆપ છૂટી જશે.

આખા હિન્દુસ્થાન માટે આવી એક ભાષા રખાવાથી જે અસંખ્ય ફાયદાઓ થાય તેમ છે તેમાંના થોડા બ્રાત તપાસીએ.

દાત્ત જે સ્વદેશી દિલચાલ ચાલી રહી છે તે સંબંધે જ એક સામાન્ય ભાષાની ગેર-હાજરીથી કેટલી દરકત વેગી પડે છે તે જ જોઈએ. બંગાળીમાં બોલાય લખાય છે તેનું અંગ્રેજીમાં ભાષાંતર થયા વિના બંગાળી નહિ જાણુનારા ને જાણી શકતા નથી. અંગ્રેજીમાંથી પાછું, સંકુ સંકુની માતૃભાષામાં ભાષાંતર કરવું પડે છે. બંગાળી ઉપરથી કેટલીએક દક્રીકત ઉપરને ધોરણે મરાઠી લેખક પાસે આવીને તે શુદ્ધરાત્રી વાંચકો પાસે આવવા માટે પાછું તેનું રૂપાંતર થવું જોઈએ વિગેરે. આમ દેરલો વખત જાય છે, કેટલું ખર્ચ થાય છે, કેટલી શક્તિના નાશનો ખર્ચ થાય છે, અને તે ઉપરથી તેના અમલ થતાં કેટલીવાર લાગે ને સહેજ અમળાય તેવું છે.

સામાન્ય સ્થિતિમાં પણ એક માતૃભાષાવાળા ભાગના વેપારીને જુદી માતૃભાષાવાળા ભાગના વેપારી સહ્યે કોઈ પણ બાબતનો પત્રવ્યવહાર કે વાતચીત કરવાં હોય ત્યારે હાલ થઈું ખર્ચ અંગ્રેજી મારફત થાય છે. અંગ્રેજી જાણુનારા થોડા હોવાથી તે રસ્તો મોંઘો પડે છે. હિન્દી જેવી સામાન્ય ભાષાથી કામ લેવાય તો ખર્ચમાં કીંદ્રાયત થતાં વચક્ષાં માણુસોની સમજદેરથી કે કમજાણુકથી વિગેરે કારણે થતો ગેરસમજ થવાનું પામે નહિ.

હિન્દુસ્થાનની સ્થિતિ સંબંધિનાં, પદાર્થવિજ્ઞાન (" સાયન્સ ") વિગેરે સંબંધિનાં, ધર્મ સંબંધિનાં, ઇતિહાસ સંબંધિનાં, તથા વેપારી દક્રીકત સંબંધિનાં વિગેરે ગમે તેવી અગત્યનાં તથા તુરતમાં તુરત લોકો તેથી વાકેફ થાય ત્યારે અંશે અમર સારે અંશે ફાયદો થાય તેમં હોય તેવાં પ્રસ્તુતો, ભાષણો, પત્રો વિગેરે ૧૦-૧૨ જુદી જુદી ભાષામાં જ્યારે તેના તરજુમાં થાય ત્યારે જ સામાન્ય રીતે લોકોપયોગી નીવડી શકે. બ્યારે, જો હિન્દીમાં જ લખાય, અગર અંગ્રેજી,

જાપાની વિગેરે બાપાઓમાં લખાએના હોય તેનો હિન્દીમાં ન તરજુમો થઈ ચાવી શકે તો કેટલી સ્થેલાઈ તથા ઝડપથી તે મળ્યેનું જ્ઞાન સામાન્ય યોદ્ધામાં ફેલાય અગર ફેલાવી શકાય તે દેખીતું ન છે જુદી જુદી દશબાર ભાસાઓમાં તરજુમો કરાવતા કેટલા વધારે માણસો તેના તે કામમાં રોગાય છપામણી ખર્ચ પ્રેરેલું વધે, તરજુમો પ્રાવવાનું ખર્ચ વધુ બધું વડુ થાય બહોલો થવાનો મબલ મટલા મણો વધી જાય એ વિગેરે મળ્યે નરા ધીરજથી વિચાર કરવામાં આવે તો તુરત જણાવે કે હાલની સ્થિતિમાં કેટલું નુકસાન આપણને ખમતું પડે છે

જુના તથા નવા ધર્મ સંબંધી પુસ્તકોનો પ્રચાર પ્રવેશ ઉપરને ધોરણે કેટલો બધો સરવ તથા સન્તો થાય, તથા ધર્મ મળ્યેના કે સ્વેચ્છા નીનિ જાવળી વિગેરે સંબંધિતા “મીસોનો” કેટલી મહેલાઈથી મોકલી શકાય તથા તેમનું કામ કેટલી સરલતાથી થઈ શકે એ સમજાવું મુશ્કેલ નથી દાખલા તરીકે “મત્સ્યપ્રમથ” ના બીજી ભાસાઓમાં તરજુમો થયા પડેલા પછ તે પુસ્તક ગ્રેલા ગુજરાતી, મરાઠી સ્વપ્રતાના વિગેરે ભાષાઓએ વાચન વિચારેન બ્યારે “સિદ્ધાન્તમાર” કેટલાના (ગુજરાતી નહિ જાણનારાના) વાચના મમજરામાં આવેલો હશે એ ન જાણે તેનામાં આવશે તો ઉપરની બાબત તુરત ન થાય થઈ શકે

નેગનન કોન્સેપ્શન જુદી જુદી મામતો મળ્યેની માનકરનો ને મળ્યેનું કામકાજ અગ્રેજી અગર જુદી જુદી માતૃભાષાઓમાં ચનાવનામાં આવે છે તે ને એ સામાન્ય ભાષામાં ચનાવવામાં આવે તો દાન નેટલા લોકો હાજરીથી તથા બીજી રીતે તેમાં ને ભાગ લે છે તેના પ્રતા નેટો વધારે અને તેના સ્વરસાળા નમરનો ભાગ ના નારે લઈ શકે આ નો ગમે તે તે દિવસના બલોના યોગ ની ન પ્રદેશનાને ગ ન આખી પ્રગતી ન દિવસના છ એન પ્રતા નમળ કારણ સગ મ્દી સકાય તથા બીજાઓએ તે મુન રાખતું ન નેટએ એની સ્થિતિ જાન અને તેને પરિણામે તે તે મગ્યાઓ ને કો અગર તેન કેટલા ગણુ વધારે વચન પડે તથા તેના ઉદ્દેશો કેટલી ઝડપથી તથા મહેનાઈથી મફત થવા વખત આવે એ મળ્યે ખામ મ્દેતું પડે તેમ નથી

આરી સગ્યાઓમાં ય ય થાય છે તે મળ્યે તના હુકા હુકા હેવાતો છાપાઓમાં આવે છે પરતુ જેવા ગીર્ષોર્ગ અગ્રેજીમાં અગર તે તે માતૃભાષામાં બદલાર પડે છે તેવા ન હિન્દીમાં બદલાર પડતા હોય અને હિન્દી વધારે સમજાતી બોનાની હોય તો હાલના કરતા લોકો કેના તે તે સસ્થા, તેના ઉદ્દેશ, તેના મર્મો વિગેરે સમજેના જાનમાં કેટલો વધારો થાય તથા તેથી કેટલો ફાયદો થાય એ દેખીતું ન છે

એક બગાળા ભાસા મિવાય બીજી એવી હિન્દુસ્થાનની કઈ ભાસા છે કે જેમાં લખના અન્યકારો પડી તે ગમે તેવા બાહોલ હોય તો પણ તેમની શક્તિને છાજતી કમાણી અન્યકારના ન ધંધાદારા કરી ચોગ્ય ગુજરાત ચનાવી શકે છે આનુ કારણ એટલું ન છે કે તે તે માતૃભાષાના વાચનારાની અને તેમાં ઉત્તમ પુસ્તકો વાચનાગઓની મખ્યા જુગ હોય છે અને તેથી અન્યકાર તરીકેનો સ્વતંત્ર ધંધો આપણમાં છે ન નહિ એમ મ્દીએ તો ચાલે

“સિદ્ધાન્તમાર” તથા “મરખતમિદ્ર” જેવા પુસ્તકો હિન્દીમાં અગર હિન્દુસ્થાનની

ખીજ, ફોર્ડ સામાન્ય ભાષામાં લખાયાં હોય અને તે ભાષા આપણે ઇંગ્લીએ છીએ તેટલે દરજ્જે ખરેખર સામાન્ય ભાષા તરીકે પ્રસરેલ હોય, અગર તેમ બને, તો તે પુસ્તકના લખનારને કેટલું ઉત્તેજન મળે (હાલ વ્યાં એક નક્કર ખપતી હોય ત્યાં આ સ્થિતિમાં ઓછામાં ઓછી એક-વીંશ ખપે.) અને પરિણામે તેવા લેખકોની તથા તેમની કૃતિઓની સંખ્યામાં વધારો થતાં જુદી જુદી જુદી માનુષીય ભાષાનારોએમાંના ઉત્તમોત્તમ પુરુષોનું કહેવું જતાવતું આખા હિન્દુ-સ્થાનને કેટલું સુલભ થઈ પડે, અને તેથી આખા દેશને કેટલો લાભ થાય તે સહેજ સમગ્રતેમ છે. સારાં સારાં અકાદમિક માસિક પત્રો સંબંધે પણ આનું આ લાગુ પડે છે.

ગમે તે જાતનું એક ઉત્પન્ન કરવું હોય ત્યારે જે લોકો એક જ ભાષા બોલતા હોય અગર એક જ ભાષાથી પરસ્પરનો વ્યવહાર મસાવતા હોય તેવાઓમાં તેમ કરવું થાણું સુલભ થઈ પડે-એ પણ દેખીતું જ છે.

સંસ્કાર તથા પ્રગ્ન વચ્ચેનો સંબંધ સુધારવાનાં સાધનોમાં એક સામાન્ય ભાષાથી ને રૂપી એક સાધન વધશે. બ્રિટિશ અમલદારો જુદી જુદી માનુષીય ભાષાથી લોકોને અસાધ્ય સમજી શકતા નથી, પરંતુ જો આખા દેશ ભારે એક જ સામાન્ય ભાષા હોય તો તમામ અમલદારો તે ભાષા સારી રીતે શીખી શકે અને તેથી વાતચીતથી તથા તમામ છાપાંઓ તેઓ તમામ જાતને વાંચી શકે એમ હોવાથી લોકોને વધારે સારી રીતે સમજી શકે એ કાંઈ જોવો તેવો લાભ નથી. જુદી જુદી ભાષાઓ શીખવામાં જે વખત જાય છે તથા કડાકુટ ભોગવવી પડે છે તથા દરમીયાન ભારે જે જે બુઝો થાય છે તે તમામ ઉપરની સ્થિતિમાં દૂર થતાં ઘણી સગવડતા આપેઆપ વધી જાય.

રોડરપ્રસાદ નવલશંકર ધોળકીયા.

વિશ્વ રચના

‘ આ વિશ્વ શેનું બનેતું છે ? ’ આ પ્રશ્ન દરેક જમાનામાં અને દરેક દેશમાં, તારાથી અજાણતા આધારના ધુમટ તરફ દૃષ્ટિ ફેંકી મનમાં ઊઠી નિચાર પ્રનાર પ્રત્યેક જિજ્ઞાસુને ઉત્પન્ન થયો હશે. આ પ્રશ્નનો ઉત્તર હાલની શાસ્ત્રીય શોધે ખરતા તારાઓમાંથી કાઢ્યો છે જેમને ખરતા તારાઓ એ અધારમાંથી ઉડતી હવાઈના પ્રકારનું નકલ છે એટલું જ જ્ઞાન છે તેમને આ નિચાર બહુ જ નવાઈ જેવો ને નિયિત લાગજો પણ આ વાત વણા વિદ્વાનોએ બહાર પાડી છે અને તેમને શાસ્ત્રીય દલીલોનો ઉત્કૃષ્ટ આધાર મળેલો છે.

જે બાનતો આપણે ખરતા તારાઓ માટે ચોક્કસ રીતે જાણીએ ત્રીથે તે નીચે પ્રમાણે છે —

૧ જેમણે ઘણી રાતો સુધી આ ખરતા તારાઓની તપાસ કરી નથી તેમના મગ તમા જે ખ્યાન તેમની સખ્યા વિશે હોય છે તેના કગતા તેમની સખ્યા ઘણી જ મોટી છે ખગોળશાસ્ત્રીઓ ઘણા વધા સુધી હિસાબ રાખી એવી ખાત્રી કરે છે કે એક સાવ આખી અધારી રાત્રે એક માણસ એક માસમાં સરામરી ૧૪ ખરતા તારા જુવે છે જેનો હિમાખ રતા એમ નામીત થાય છે. ફરગેજ આખી પૃથ્વી ઉપર મે પ્રેરે તારાઓ દેખાવમાં આપના જેમણે પરતુ જે તારાઓ આપણને આ દુનીયામાં મળે છે તે તો આખા વિશ્વમાં જરતા તાનઓનો ધણો જ નાનો ભાગ છે. જાન જે માગમાં આપણે આ તારાઓને આજ ગના કરતા જેમણે ત્રીથે તે માગ આપણા સૂરની આમપાસના માગની સાથે મળેલો આપના નની પણ તેની સાથે જુદા જુદા ખુણાઓ કરે છે આ ઉપરથી સામીત થાય છે કે આ તારાઓને સૂર કે સૂર્યમંડળની સાથે કઈ મળધ નથી પણ આમશમાં તે મર્યાપી છે અને એક અમર તારાને કે અમર તારાઓના મમર તે આપણી નાનીરી પૃથ્વીને મળાના સભર ધણો જુદા છે, હતા એક રાતમાં આપણે આપના ૭૦૦ કરોડ ખરતા તારાઓની ભે લઈએ ત્રીથે જે ઉપરથી એમ જ સિદ્ધ થાય છે. તેમની સખ્યા આ વિશ્વમાં અગણિત, વળી આપણો સૂર પોતાના મંડળ સહિત આમશમાં દર સેકન્ડે ૨૦ માઇલના વગથી આગળ નવે છે અને તેને લઈ દર વર્ષે લગભગ ૬૦ કરોડ માઈલ આકાશના નવા નવા પ્રદે નમાં આપણે આગળ જઈએ છીએ અને ત્યાં આ નવા પ્રદેશમાં પણ ખરતા તારાઓ એવી જ મોટી સખ્યામાં ખાત્રમ પડે છે એમ ધારીથે. પ્રત્યેક ખરતા તારા ધણો જ નાનો છે અને તેનું વજન સરામરી રૂપિઆમાં ખરતા પણ મોટું છે અને વળી જેમ ધણા ખગોળશાસ્ત્રી સામીત કરે છે તેમ તમની વચ્ચેનું અંતર ૨૦૦ માઈલનું લઈએ તો પણ આખા વિશ્વમાં આ ખરતા તારાઓનો પદ્મ અક પચ મઈ પડે છે.

૨ આ તારાઓ મઈ આપણા વાતાવરણમાં જ ફરતા પદાર્થો નથી પણ તેઓ આકા શમાં મમરમાં એકમ મળી અલ્પ કે ધૂમ્રેતુના જેટલા વેગથી આગળ ધસે છે તેમનો વેગ એકન્ડના ૬૦ માઈલથી માંડીને ૫૦ માઈલ જેટલો હોય છે એમને સરામરી ૩૦ માઈલની થાય છે. આ આપણી પૃથ્વી સૂરની આસપાસ ૧૮ માઈલના વેગથી ફરે છે.

૩. આ તારાઓ જુદા જુદા પદાર્થોના પરમાણુઓના બનેલા છે, તે જેવા આપણા વાતાવરણમાં દાખલ થાય છે કે તરત જ તેની સાથે ધસારામાં આવવાથી સળગી ઉઠે છે અને આપણી ભૂમિ ઉપર આવે તે પહેલાં વરાળ રૂપે હવામાં મળી જાય છે. પણ કેટલાક તો એવા મોટા હોય છે કે તેઓ ગરમીથી માત્ર નરમ પડે છે અને થોડા જ ભાગ બળી જાય છે અને બાકીનો ભૂમિ ઉપર પથરાના રૂપમાં પડેલા માલૂમ પડે છે.

૪. આ તારાઓ વિશ્વમાં આવે મેર સરખે અંતરે પ્રસરેલા નથી પણ સમૂહમાં ભેગા આમ તેમ ફર્યા કરે છે. આવાં બે ટોળાં સર્વની આસપાસ ચક્રરમાં ફરે છે અને તેમનો ભાગ આપણા માર્ગને મળે છે તેને લઈને આપણે ઑગસ્ટ અને નવેમ્બર મહિનામાં આવા ઘણા તારાઓનો સુંદર દેખાવ જોઈએ છીએ.

૫. આ તારાઓને ધૂમકેતુ સાથે કઈક સંબંધ છે. સ્પીઆપારેલી નામના ખગોળવેત્તાએ બતાવ્યું છે કે જે ધૂમકેતુ ૧૮૬૬ માં દેખાતો હતો તેનો માર્ગ અને જે ખરતા તારાઓનું ટોળું આપણને ઑગસ્ટ મહિનામાં મળે છે તેનો માર્ગ એક જ છે. અને આવો સંબંધ બીજા ત્રણ ધૂમકેતુ અને ખરતા તારાના ટોળાંએ માટે જતાવેલ છે. આ ઉપરથી એમ માનવામાં આવે છે કે ધૂમકેતુ બીજું કંઈ નહિ પણ ખરતા તારાઓ જ છે જે બહુ જ પાસે આવી જવાથી એક બીજાની અથડામયકીથી ઉત્પન્ન થયેલી ગરમીને લઈને પ્રકાશિત થાય છે.

૬. જે મોટા ખરતા તારાઓ આપણી દુનીઆની સપાટી ઉપર પથરા રૂપે પડેલા છે તેની વ્યારે તપાસ કરીએ છીએ ત્યારે માલૂમ પડે છે કે તેમની રચના લગભગ પૃથ્વીના ઉડા ભાગમાંથી નીકળતા જ્વાળામુખીના રસ જેવી જ છે. ઘણું કરીને એ જ જાતના પ્રકાર માલૂમ પડે છે. એક જાત નીકળતા ભેગવાળા લોહાની બનેલ હોય છે અને બીજી જાતમાં સીલિકોન અને મેગ્નેશીયમના બનેલા પથરાઓ હોય છે. ઘણા તારાઓ આ બન્ને જાતના બનેલા હોય છે, જેમાંના પથર જેવો પદાર્થ ધસારાથી બળી જાય છે અને બાકીનો લોહાવાળો ભાગ ઘણો નરમ પડી વર્ધી સ્પીકલ્પી સ્થિતિમાં નીચે પડે છે.

ખરતા તારાઓનું સ્પષ્ટ નિરીક્ષણ કરવાથી મળેલું આપણું જ્ઞાન આટલે અટકે છે અને તે વિષે વધુ તપાસ “ સ્પેક્ટ્રોસ્કોપ ” નામના યન્ત્રની મદદથી કરવી પડે છે. આ અદ્ભુત યન્ત્રની મદદથી આપણે સઘળા તેજસ્માન પદાર્થોના પ્રકાશનું પૃથક્કરણ કરી શકીએ છીએ અને તેને લઈ આ પદાર્થો ગમે તેટલા દૂર હોય કે ગમે તેટલી વિચિત્ર રચનાના હોય તો પણ જાણે કે આ દુનીયાપર તે પદાર્થોને આપણે નીચે લાગ્યા હોઈએ અને પછી જાણે કે તેનું પ્રયોગશાળામાં પૃથક્કરણ કરતા હોઈએ તેવી રીતે આપણે તેની રચના વિગતવાર જાણી શકીએ છીએ. આ યન્ત્રથી ખાતરી કરી શકીએ છીએ કે આ પદાર્થો વાયુમય, પ્રવાહી કે જડ એ ત્રણમાંની કઈ સ્થિતિમાં છે, ને તેઓ સ્વપ્રકાશક છે કે તેઓનું તેજ માત્ર પ્રતિબિંબ છે અને તેમના પૃથક્કરણ કરેલા તેજના પટામાં જે જુદી જુદી લીટીઓ દેખાય છે તેને આપણી પૃથ્વી ઉપરના પદાર્થોથી ઉત્પન્ન થયેલી લીટીઓ સાથે સરખાવતાં આપણને માલૂમ પડે છે કે તે પદાર્થોમાં આપણા જાણીતા અમુક પદાર્થો છે કે નહિ કે તેમની સ્થિતિ આપણે જાણીએ છીએ તે કરતાં કંઈ જુદા-જા. પ્રકારની બનેલી છે. સ્પેક્ટ્રોસ્કોપના શોધનું પહેલું, પરિણામ એ

આન્ય કે સૂર્યો, ગ્રહો, ઉપગ્રહો, વાયુમય પ્રકાશિત તારાઓ (nebulae), ધૂમકેતુઓ અને ખરતા તારાઓ એ સઘળાના પ્રકાશના પૃથક્કરણમા ને પૃથ્વી ઉપરના પદાર્થોના પૃથક્કરણમા એટલુ બધુ મળતાપણુ આન છે કે એ ઉપરથી એમ સામીત થયુ છે કે આખા વિશ્વમા ૧૪૭ પદાર્થની રચના નિ સુશય એકસગખી ૧૪ છે

રાયન સોસાએની પામે જે લેખ સર નોરમન લોમ્પરે વાન્થો હતો તેમા તેણે વધારે અખ્તરાઓ ઝગી આ વિષ સપૂર્ણ નોધ લીધી છે અને આપણા તે નિયના જ્ઞાનમા થણો ૧૪ વધારો કર્યો છે આ લેખ ઉપરથી અષ્ટ યાવ છે જે આ મર્દ દિન્ય પદાર્થોના પ્રકાશના પૃથક્કરણના પટા ધર્ષિ થિયર નથી પણુ ગરમી, દબાણુ અને બીજા એવા સન્નેગોને લઈ તેમા નારવાર ફરફાર થયા મરે છે, દાખના તરીકે, વ્યાન એક ધૂમકેતુ સૂર્યની બહુ ૧૧ નજદી આમે છે અને તેથી વ્યાર તેના પગમાલો ધણુ પામે આની જય કે અને સયની ગરમીથી તાપી જાય છે ત્યારે તેના પગમા અને વ્યારે તે ૧૪ ધમ તુ સૂર્યથી થણો ફર લાય છે (પડી ગમે તો સૂય તરફ આવતો હોય કે તેનાથી વેગળા જતો હોય) ત્યારે તેના પટામા ધણો ૧૪ ફર લાય છે આ પ્રમાણે વ્યારે ૧૮૮૦ નો મેગે વુમકેતુ સૂર્યની બહુ પામે આગે ત્યારે તેના પગમા જે લીગીઓ આપણે સોડીયમ, મેગ્નેસીયમ અને યોદાની વરાળની બન્મ નના દીનામા જોઈએ છીએ તેની ૧૪ લીગીઓ દેખાતી હતી અને વ્યારે તે ધૂમકેતુ ધીમે ધીમે ફર ગયો ત્યારે લીગીઓ પણ ધીમે ધીમે દેખાતી બધ પડતી ગઈ અને આખરે ૧૮૮૬-૮૭ મા આની તપાસ ઝગી તો માનૂમ પડયુ કે બધી લીગીઓ દેખાતી બધ પડી હતી અને માન મેગ્નેસીયમની એક જાખી લીગી દેખાતી હતી આ પ્રમાણે નર્મન (મયમો) જે મન જીવમય પદાર્થની પહેલી જરૂરીઆતની ચીજ છે તે પણુ ધૂમકેતુમા ગરમી ને દબાણુને લઈને દેખાય છે-નવી દેખાતો એમ થયા કર છે સર નોરમન લોમ્પર જે મિહ "ગ્રવા માગતા હતા તે એ હતુ કે જે જુદા જુદા પગ આપણે સૂર્યો તારાઓ નાનુમય તારાઓ વુમકેતુઓ અને ખન્તા તારાઓના પ્રકાશને લઈને જોઈએ છીએ તેમા ૧૪ પ્રકારના પટા આ પછે આપણી પ્રયોગશાળામા જે ખરેના તારાઓ આપણી જમિ ઉપર પડેલા છે તેના ૧૪ પદાર્થોથી મેળવી શકીએ ડીએ માત્ર અપનાદ રીતે તો, આપણા સૂર્યથી ધણુ ૧૪ વધારે તાપી તારાઓ જેમાનો આપણા ખજોળમા સનથી દીપ્તિમાન તારો ' મીરીયમ ' એ એક છે તેમના પ્રકાશના પગ આપણે અર્ધ મેળવી શકતા નથી કારણુ કે આપણી પામે આ દુનીઆ ઉપર જે કઈ ગરમી પેદા કરાને માટે નિયુતપ્રવાહ વીજેરે સાધનો છે તેનાથી ઉત્પન્ન થાયે તેગલી ગરમી કરતા પણુ આમની ગરમી થણી ૧૪ વધારે છે આ પ્રમાણે આપણે જુદા જુદા પ્રકારના ખરેલા તારાઓ લઈને નિયુતપ્રવાહથી ગરમ કરીને તેમના પૃથક્કરણના પગઓનો માથે ફોટો ગ્રાફ લઈએ છીએ તો તે લગભગ સૂર્યના પગની માથે બરાબર મળતા આવે છે અને એમાનો ફોટોગ્રાફ ભાગ તો અશે અશ એ ૧૪ છે એમ માનૂમ પડયુ છે

હવે આપણે વિશ્વરચના માટે ખરતા તારાના નિયમને સમજના માટે વધારે સારી સ્થિતિમા આન્યા છીએ વિશ્વમા આના તારાઓ અગણિત છે અને તેમના ટોળા એક બીજા સાથે પૂર જોસમા અથડાન કે તેને લઈ અમાપ્ય ગરમી તેમાથી ઉત્પન્ન થાય છે, જેથી આ

પણે સઘળું સિદ્ધ કરી શકાયે એમ છીયે. જે ગરમી અથગાઅથગીથી ઉત્પન્ન થાય છે તે બીજું કંઈ નહિ પણ તેમની વેગમય શક્તિનું માત્ર રૂપાંતર જ છે. આ શક્તિ અને તેને લાંબે ગરમી જેટલો વેગ તેના વર્ષ (-voltage)ના પ્રમાણે જેમ વધતી જાય છે, દાખલા તરીકે, જો એક પવનનું તોફાન કલાકના સો માઈલના વેગથી ચાલતું હોય અને તેને લાંબે સર્વ કાલ તથા ધરો ઉપેડી નાંખતું હોય તો તે જ તોફાન ખરવા તારાના દર સેકન્ડે ૩૩ માઈલના સશસ્ત્રી વેગથી ચાલે તો તેનું બળ આગળના કરતાં ૧૪૪૦૦૦૦ ગણું થાય. આપણે “ ડાયેનામાઈટ ” ના ફાટવા ઉપરથી જાણી શકાયે છીયે કે જ્યારે કોઈ પણ ગેસ એટલા બધા જોરથી કદમાં વધે કે હવાને તેને મારે રસ્તો કરવા ખસતાં વાર લાગે તો તેની અસર એક ધણા જ ફાટુ સોડાના એરણુ ઉપર વરણના જોરથી અથગાતા હથોડાના જેવી થાય. અને આ ઉપરથી આપણને સમજાવું પડે છે કે કેવી રીતે ખરતા તારાઓ વાતાવરણના ઉપસા ભાગની ખાતળી હવામાં દાખલ થતાં બળી જાય છે અને કેવી રીતે આકાશમાં તેમના વારંવાર અથગાવાથી જોઈએ તેટલી ગરમી ઉત્પન્ન થઈ શકે છે.

એટલા મારે એમ ધારો કે વિશ્વની શરૂઆતમાં આકાશમાં ચાંદમેર જે ત્રણ મુળ પદાર્થના બનેલા આવા નાના પથરા જેવા પદાર્થોના અમણિન રોળાં વ્યાપી રહેલાં છે. અને તેઓ ચાંદમેર જુદા જુદા પણ ધણા જ વેગથી ફરતા હોય છે અને વચ્ચે વચ્ચે પ્રવાહની પેઠે બેગા થતા જાય છે. આ પ્રમાણે આપણને સૂર્યો, ચંદ્રો, ઉપગ્રહો વાયુમય તારાઓ અને ધૂમકેતુઓ મારે મુળ પાપો મળે છે. જે રોળાંઓમાં આ પદાર્થો જરા દૂર દૂર વીખરાયેલા છે ત્યાં અથગાઅથગી થોડી થાય છે અને એને કદને ગરમી પણ ઓછી ઉત્પન્ન થાય છે તેથી આપણને વાયુમય તારાઓ અને ધૂમકેતુઓ મળે છે. અને જ્યારે આ રોળાંઓ ધણા જોરથી અથગાય છે ત્યારે આપણને “શીટીયસ” જેવા ધણા ઉચ્ચ તેજને ગરમીવાળા તારાઓ મળી શકે છે. અને આ તારાઓ જ્યારે આકાશમાં તેમની ગરમી ફિરણુ રૂપે ફેડી નાંખે છે ત્યારે તેઓ ફેડા પડે છે, અને કદ નાનું થતું જાય છે, તો પણ તેમાં હજી ગરમી ને પ્રકાશ રહેલાં હોય છે. પણ નેઓ એટલી રિયનિવે પડેલા છે કે તેમાંના મુળ પદાર્થોમાંથી બીજા પદાર્થો ઉત્પન્ન થાય છે કે જે આપણે રૂપે ફેડેફેડાવતી જોઈ શકાયે છીયે અને આપણી પૃથ્વી ઉપરના રાસાયનિક પદાર્થોની સાથે સરખાવી શકાયે છીયે. આવા પ્રકારની રિયનિ આપણા સૂર્યની છે. હજી પણ જેમ જેમ તે સૂર્ય કે તારો ફેડા પડતો જાય છે તેમ તેમ સ્વેતતત્ત રિયનિમાંથી રક્તતત્ત રિયનિમાં આવે છે ને આખરે સાવ ફેડા થઈ મૃતપત્ત અધશરૂપી થઈ જાય છે. અલબત્ત તેઓ કંઈ મરી જતા નથી, કારણ કે અનંત કાળમાં તેઓને બીજા કોઈ પદાર્થના સમુદાની સાથે અથગાવાથી પુનર્જન્મ મેળવવાનો સંબંધ છે. જ્યારે આવા જ પ્રકારનો નિયમ ભૌતિકશાસ્ત્રમાં જોઈયે ત્યારે આપણને બહુ જ ચમત્કાર લાગે છે. આ નિયમ વાયુની ગનિમાન રિયાત (Kinetic theory of gases) વિશેનો છે. એમાં માનવામાં આવે છે કે વાયુનાં ધણાં જ નાનાં અણુઓ કે જે પૃથ્વીની સાથે સરખાવતાં માત્ર ફિકેટના દડા જેવડા છે તેઓ એક બીજા સાથે અથગાય છે, અને તેને લાંબે આપણને તેની ગરમી ને દબાવું માલુમ પડે છે. અર્ધોમાં માત્ર દૂર એટલો જ છે કે વાયુના અણુને બદલે આપણે મારે મોટા મોટા પથરાના દગસા બેવાના છે અને શાયતી બરણી કે રજરતી કોથળીને બદલે સર્વ વિશ્વ ધ્યાનમાં લેવાનું છે.

આ તો હજી આ નિયમનુ પહેલુ પગથીયુ છે. “ આ નાના પથરાઓ શુ છે ને ક્યાથી આવ્યા ? ” આ મવાય ઉપરથી આપણને ડાં કોણે પોતાના “ તારાઓની ઉત્ક્રાન્તિ ” નામના પુસ્તકમા બહાર પાડેલા અથડાઅથડીના નિયમ ઉપર જવાની ફરજ પડે છે. એમા એમ માનેલુ છે કે અનાદિ કાળમા કેટલાએક ઠંડા ને જાખા પડી ગયેલા તારાઓ અનત સ્થળમા ચારેમેર ધણા જ વેગથી ફરતા હતા, વચ્ચે વચ્ચે એક બીજા સાથે અથડાતા અને યાન્ત્રિક નિયમાનુસાર તેમાથી અતિશય ગરમી ઉત્પન્ન થતી, જેથી આ તારાઓ એકદમ વાયુમય થઈ જતા, અને આ ગરમીથી તેનો પદાર્થ માવ અણુમય થઈ જતો અને આમ એકાએક વાયુમય થઈ જતા કેટલોક ભાગ માવ મુકા કેપે એમનો એમ અપવાદ રૂપે રહી જતો, અને આ રહી ગયેલા મુકાઓ તે હાલના ખરતા તારાઓ છે. હજી પશુ આવા ઠંડા ને જાખા તારાઓ છે એમ મિદ્ધ કરીએ એની સ્થિતિમા આપણે છીએ. આપણે જે જે તારાઓ જોઈએ છીએ તે સૌ જુદી જુદી ગરમીના માપમા પડે છે. કેઈ “ સીરીયસ ” જેવા ધણા જ શ્વેતોષ્ણ તો કેઈ વપબરાશિ માટેવા “ આર્ડેરાન ” જેવા રક્તોષ્ણ. આપણો ચદ્ર જુઓ સાવ ઠંડો ને મૃતવત્ થઈ ગયો છે. જેવી ચદ્રની સ્થિતિ થઈ તેની જ સ્થિતિ રાતા તારાઓની હમણા નહિ તો નેરો વર્ષ પડી પશુ થવાની-અવસત જે કુદરતના આ નિયમો નિરતર ચાનુ રહેશે તો અને જ્યાં લગી ન્યૂટનનો ગતિનો પહેલો સિદ્ધાંત માયો છે ત્યાં સુધી તો આ તારાઓ જેમનો વેગ એકઠાના ૪૦૦ માઇલનો છે તે આકાશમા તેમના માર્ગમા વ્યાગળ વધે જવાના આમાના ધણા અડખે પડખેના તારાઓના આકર્ષણથી વાકાળા રતામા આવે છે અને ભાગ્યે થોડા જ સાવ મીઠી લીટીમા ચાલતા હશે.

આ પ્રમાણે જ્યારે આવડા મોટા પદાર્થના સમગ્ર યોગરહમ જુદી જુદી દિશાઓમા ફર્યા કરે છે તો તેમનો એક બીજાની માથે અથડાવાનો સભન વધે છે અને હવે તો માત્ર યાત્રિક નિયમની ગણતરી જ કરવાની રહી કે તેમના અથડાવાથી દેરલી ગરમી પેદા થવી જોઈએ, તે આ સમજીને વાયુમય તારા કે કેઈ નવા સર્વમંડળ બનાવવાને માટે પુરતી છે કે નહિ, અને બસ થયુ-આપણી પામે જે વિસ્તરવાના જોવામા આવે છે તેનો પુરતો ખ્યાસો કરવા આપણે સમર્થ છીએ.

વળી આપણે આવા પ્રકારના જાખા તારા છે એમ સીઢી રીતે પણ માખીત કરી શકીએ એમ છીએ. આ તો પ્રત્યક્ષ વાત છે કે કેટલાએક મણુ વજનના આમાના ભાગી ગયેલા તુકડાઓ આપણી પૃથ્વી ઉપર પડે છે અને આ પણ પ્રત્યક્ષ છે કે કેટલાએક બહુ ચળકતા તારાઓ એકદમ જોરથી ચળકી ઉડે છે અને ધીમે ધીમે એતવાતા હોય એમ દેખાય છે. આનો દાખવો જોવો હોય તો હાલમા આવી સ્થિતિ “ કેસીઓપીયા ” નક્ષત્રમાના એક મોટા તારાની હમણા જ થઈ છે આમ થવાનુ કારણ આપણને આ અથડાઅથડીના નિયમથી મળી આવે છે. પણ વાયુમય તારાનો નિયમ (nebular theory) કે એવો બીજો કેઈ શુદ્ધતાપર્ણના સિદ્ધાંતથી વાયુમય પદાર્થના સાકડા થવા ઉપર બધાપેલો નિયમ કઈમદ્દ કરી શકતો નથી.

વળી આપણે જે તારાઓનો પ્રકાશ જોઈને સમજીએ છીએ તેનો પણ આથી

‘પ્રુલાસો યંઈ શકે છે કે કેટલાએક તારાઓ વચ્ચે વચ્ચે કોઈ મોટા આયડતા તારાના ટોળામાં આવી જાય છે, જેથી તેના પ્રકાશ વધે છે અને કેટલીકવાર તેમની આડ કાળા ઝાંખા તારાઓ આવી જવાથી તેમનો પ્રકાશ કમી થયેલો માલુમ પડે છે. હાલના ખગોળશાસ્ત્રીઓ એમ માનવા લાગ્યા છે કે ઝાંખા તારાઓની સંખ્યા ચળકતા તારાઓ કરતાં વધી જાય છે. અને વળી કોઈ વખતે તો આપણે કાળા ઝાંખા તારાની એટલી વધી માહિતી મેળવી શકીએ છીએ કે તેનું વજન ને કદ પણ કાઠી શકાય. ધૂમકેતુનું જે નિરીક્ષણ આપણે સ્પેક્ટ્રોસ્કોપથી કરીએ છીએ તેથી આપણને તેની રચનાનો જે ખ્યાલ મળે છે તેનો પ્રુલાસો આ અયડાઅમચડીતો નિયમ (Theory of impact) વધારે સારી રીતે કરી શકે છે. ખરૂં મુછો તો ધૂમકેતુ, ખરતા તારા વિગેરે બીજા સધળાનો પ્રુલાસો વાયુમય તારાનો નિયમ ભાગ્યે જ કરી શકે. કારણ કે એમાં એમ માનવામાં આવે છે કે આ બધાઓ પદાર્થના છુટા પડી ગયેલા ટુકડાઓ છે તે આકાશમાં જેમ તેમ આડા અવળા ભટક્યા કરે છે અને તેમને અને કુદરતના નિયમસર ચાલુ રહેતા સૂર્યમંડળ વગેરેને કંઈક અંતર નથી. પણ સૂર્યમંડળની અંદર પણ કેટલીએક એવી વાતો છે કે જેનો પ્રુલાસો આપણે અયડાઅમચડીનો નિયમ વધારે સારી રીતે વ્યાખી શકે એમ છે;—દાખલા તરીકે, મહો ને ઉપમહોની ધરીયો તેઓની સૂર્યની આસપાસ ફરવાની સપાટી સાથે જે ‘પ્રુલાઓ કરે છે તેમાં નજરે પડી જતા મોટા તફાવતો—આનો પ્રુલાસો ભાગ્યે વાયુમય તારાનો નિયમ કરી શકશે.

પણ ખરૂં જોતાં તો વાયુમય તારાના નિયમને આપણા અયડાઅમચડીના નિયમ વચ્ચે બહુ ભેદભાવ છે જ નહિ. પહેલા નિયમ કરતાં આપણો બીજો નિયમ વિશ્વના ક્રતિદાસને જરા વધારે વહેલો ઉઘાડે છે. પહેલા નિયમમાં લાપ્તાસે નેટલી મૂળ પદાર્થની વાયુમય સ્થિતિની ગરમી કદવા દતી તેના કરતાં આપણા નિયમથી વધારે ગરમી છે એમ માનવામાં આવ્યું છે અને તે ગરમી બીજા પદાર્થોના સમદના અયડાવાથી વધારે લાંબા વખત સુધી જળવાઈ રહે એમ માનવામાં આવ્યું છે. પણ આખરે તો આ વાયુમય પદાર્થ લાપ્તાસે જતાવ્યું છે તે જ પ્રમાણે સંકેડાને જાય છે અને ગુરુત્વાકર્ષણના નિયમથી ચક્કર ચક્કર ફરવા માંડે છે. ન્યુટનના ગુરુત્વાકર્ષણથી જે વિજય ગણિતશાસ્ત્રે મેળવ્યો છે તે એટલો તો સંપૂર્ણ છે કે એમ જ માનવામાં આવે કે આખા વિશ્વમાં ગુરુત્વાકર્ષણ જ માત્ર એવો સિદ્ધાંત છે કે જેમાં સર્વ વાતનો પ્રુલાસો થાય છે તો તેમાં રજ પણ વિશ્વવ્ય પામવા જેવું નથી. પણ ધણીવાર એવું બંતે છે કે જેમ જેમ આપણું જ્ઞાન વધતું જાય છે તેમ તેમ જે વાતો આગળ ચોક્કસ છે એમ લાગતી તે બીજે ધૂમિ અચોક્કસ લાગવા માંડે છે; જે વિષયો પહેલાં સહેલા લાગતા તે હવે કંઈ લાગવા માંડ્યા છે, અને આટલું તો નક્કી થયું છે કે આ વિશ્વમાં ગતિનાં એવા કેટલાએક રૂપો છે અને શક્તિનાં બીજાં એવાં પણ રૂપાંતરો છે કે જેને વિગે ગુરુત્વાકર્ષણ કંઈ ફાટી શકે એમ નથી. દાખલા તરીકે, નાશી જતા તારાઓની ગતિ, ‘સમગ્ર એણ (galileos) અને મૂળદ્રવ્યએણ (atoms) ની ‘ગતિ, ‘જૂસ્તર વિંધાએ સિદ્ધ કરેલી આખતોગો પ્રુલાસો ફરે એવી સૂર્યની ગરમીની યોગ્ય મુદત વિગેરે વિગેરે.

વિશ્વરચનાને એક મામાન્ય નિયમમાં એટલાની ગુરુત્વાકર્ષણે અતે વાયુમય તારાના

નિયમે એક મોટી મેવા બળવી છે પણ અથગ અથડીના નિયમે વધારે ઘેલેલી નિયતિમાં વિશ્વનો ઇતિહાસ શરૂ કર્યો છે. આપણને આ નિયમ અનતતામાં એક પગથીયું આગળ લઈ નય છે. કારણ કે જો એમ માલુમ પડ્યું કે આપણે તાગ્યોતુ વિશ્વ કઈ એક ઝગતું કળ નથી પણ એક પછી એક ચાલી આવતી ઝગતોના જુદાં જુદાં કળ છે, જન્મે છે અને મૃત્યુ પામે છે, મૃત્યુ પામે છે અને વળી પુનર્જન્મ પામે છે, તો પછી કઈ આદિ પણ દેખાતો નથી તેમ અત પણ દેખાતો નથી અને આ પ્રમાણે આપણી દૃષ્ટિ અનતતા ધમકાઈ નય છે.

(અપૂર્ણ.)

પુના કોલેજ ઑફ માયન્સ. }

૧૦ ડિસેમ્બર ૧૯૦૫.

વિજયલાલ કનૈયાલાલ ધ્રુવ.

આત્મનિરીક્ષણ અને માઈ સર્વેયું,

વિદ્યા અને જ્ઞાનની તે આધુનિક દુનીયાની મુખ્ય દુસ્થાવનશક્તિઓ છે. પ્રાચીન મુધરેલી પ્રજાઓને પડોગની જગલી પ્રજાઓથી નિતર હમ્મા ઝેલુ પડતુ. પુગતની મુધાગની આગેવાન દિદુ, પારમી અને રેખન પ્રજાઓનો પગભવ આદ્યાન આરણ અને ગોથ જેવા ગની લોદીથી થયો હતો પરતુ અર્ધાચીન પદાર્થવિજ્ઞાનશાસ્ત્રની શોધોથી અને તોપ, બદક, રેલવે, તાર વીગેરે હાલના યુદ્ધવિવાન સાહિત્યોથી ઉપરની ધિયાત હાલ તદન પલટાઈ ગઈ છે. જગલી પ્રજાઓના ત્રાસમાં રહેવાને બદલે મુધરેલી પ્રજાઓ કલકટ મોતે જગલી પ્રજાઓને હેરાન કરતી જેવામાં આવે છે. આફ્રિકાના ગાદ જગલોમાં અને એસિઆના અગમ્ય પર્યટોની એકાંતતામાં વસનારાઓને એન્જનુમાર ભટકતા પણ યુરોપની ગોરી પ્રજાઓ અકુશમાં રાખવા માગે છે. સગથી ચાલતી તોપ આગળ જગલી પ્રજાનુ પ્રચડ શરીર અને ઝનુની બળ કઈ કામમાં આવતા નથી. દારૂગોળાની રોધે મુધરેલી પ્રજાને મિત્રતાની જે સેવા બળવી છે તેવી બાગ્યે બીજા કોઈથી યદ હોય. તત્વાર કે બાહ્યાન આયુધ એકનુ એક લાંબા વખત મુધી સેવા બળવે વાપરેલા તીર પણ એકદમ કરીને તેને તે જ વાગવાર શરીર કિપયોગમાં લેવામાં આવતાં. પ્રાચીન લડાઈમાં પેસાની જરૂર કમ્તા આહુબળની વિશેષ જરૂર હતી. પગતુ દારૂગોળો તો એક જ વાગ બદકો થયો એટલે બસ. નોદમે લુધ હમેશા કહેતો કે લડાઈમાં છેવટે જ્ય વધારે પેસાદાર પક્ષનો જ થવાનો. હાલની લડાઈમાં પેસાની જે આવ-

સ્વકતા છે તે જો પ્રાચીન વખતમાં હોત તો હિંદુ રાજ્યો કોઈ દિવસ હિંદુસ્તાનનું રાજ્ય ખૂબત જ નહિ. ઇઝોગાને બદલે અસલી તરવાર બાણ યા તીરથી જો આમદુરમાનની લડાઈ, થાણેશ્વરની લડાઈ માફક, લડવામાં આવી હોત તો તેનું પરિણામ કેવું આવત? ગયા ચારસો વરસોમાં પદાર્થવિજ્ઞાનશાસ્ત્રમાં યુરોપે અદ્ભુત શોધો કરી છે અને તેને લીધે જ યુરોપના વતનીઓ હાલ આખી દુનીઆનું આધિપત્ય ભોગવે છે અને અન્ય પ્રજાઓને પોતાના તાબેદાર નોકર હોવાનો દાવો કરે છે. પ્રજાઓ અને દુનીઆની સિધ્ધિમાં અસંખ્ય ઉચ્ચપાયેથી વિદ્યા અને કેળવણીએ કરી છે.

પાશ્ચાત્ય કેળવણી લીધાનો હક હું પણ રાખું છું. અંગ્રીયસંદ અને મહાદેવ ગોવિંદ વીંગેરે મારા બંધુઓ શેક્સપીયર અને મિલ્ટનનો અભ્યાસ કરવામાં એશિયાના વતનીઓમાં સર્વથી પહેલા હતા. પાશ્ચાત્ય કેળવણી લેવાની આવશ્યકતાની સમજ રાજા મોહનરાયને મારકવીસ હટોની અગાઉ થઈ. વર્ષ ૬૫૨ થઈ હતી. મારો ઘણો વખત મેં યુરોપના પ્રાચીન અને અર્વાચીન સાહિત્યનો અભ્યાસ કરવામાં ગાળ્યો છે. હંભર અને ડેન્ડી, સરવેન્ડીસ અને શેક્સપીયર મેં સારી રીતે વાંચ્યા છે. પેટ્રાર્ક અને બાઈરન, શેક્સપીયર અને વર્ડસ્વર્થ, હોન અને લુગોનાં સંગીતકાવ્યોથી મેં ઘણો આનંદ મેળવ્યો છે. ડીમોસિથનીસ અને મીસેન, બેક અને એડરટન, યુસો અને ફેનલોનનાં બાવણોથી મારો આત્મા ઘણીવાર ઉત્કેષિત છે. યુગ્લોડીડીસ અને હિરોટોસ, ટેરીટસ અને લીલી, રેન્ડી અને મીસમેન, ગીબન અને મોગસન, ગિઝો અને થીઅર્સ, મેકોલે અને કારલાયલનાં તવારીખપુસ્તકોથી વિવિધ સ્થલ અને સમયના જનસ્વભાવનાં લક્ષણોનું પરિજ્ઞાન મેળવ્યાની મગફરી હું ધરાવું છું. મીસના અને કદાચ દુનીઆના સર્વોત્તમ ગ્રન્થનીતનિપુલ પેરીકલીસ, વિશ્વજીત મીકંદર બાદશાહ, પમ્પ્લી અગ્રેસરના અગ્રણી ન્યુલીઅમ મીઝર, ગંબીર દ્વાપલુવાળા વિદ્યાના મહાશયો એ. ગમટસ અને ગ્રાફમેન બાદશાહો, અકવર્ના સામ્રાજ્યના અધિકારી છતાં યોગીની પ્રકૃતિવાળા માર્કસ એડીલીઅસ, જમતને આંછ નાખનાર અદ્ભુત યોદ્ધા હાનીબસ અને નેપોલીઅન, દેશબંધ વાશિંગ્ટન અને ગેરીજાડી, દાર્ઘ્ય રાજ્યદ્રુષ્ટિવાળા પ્રધાનો રિશેપ્સ અને બાર્માકે, પ્રતાપી રાજા પાંચમો આર્ચર અને ચાર્લો લુઇ, પ્રજાપક્ષના હિમાવતી મીડીઓ અને એડરટન, જનમંડલના આચાર્યો રૂસો અને વોલ્ટર, મનુષ્યમનના દુસ્મનો જંગીજ્ઞાન અને નાદીરશાહ, જલિયા યા ધર્મના બેદોષી વિમુખ જમ્મિત્રો અબ્રહામ લીન્કન અને અકબર— વિશેષે ઐતિહાસિક પાત્રોનાં ચારિત્ર્ય મારા મનમાં રમી રહ્યાં છે. પ્લેટો અને એરીસ્ટોટલ, ડેકાર્ટ અને સ્પાઈનોઝા, લોક અને લુબ, ફેન્ટ અને હીમલ, કોન્ટ અને લરબરે સ્પેન્સરનાં મુખ્ય શિક્ષણનાં ધારણોનું પણ મેં અધ્યયન કર્યું છે.

શું ત્યારે મેં વાસ્તવિક કેળવણી લીધી છે?

“A man who has been so trained in youth that his body is the ready servant of his will, one who no stunted ascetic is full of life and fire but whose passions are trained to come to heel by a vigorous will, the servant of a tender conscience” is defined by Huxley as having received liberal education.”

હકમલી અને હરખર્ડ ખેન્મરે જે ઉચ્ચ કેળવણીના ધોરણો બતાવ્યા છે તે મેં મારામા મિદ્ધ કર્યા છે ? મારી જીવાનીમા અને એવી તાલીમ મળેલી છે કે જેથી મારા શરીરના અવયવો મારી સકલપ્રકારના તાબેદાર નોકર થયા હોય ? સ્ત્રીમળાઈ ગએલા જતી જેવા ન હોતા, મારી ગ્જો કિસાહ અને તીનતાથી ભગ્ન છે ? મારી ઇન્દ્રિયશક્તિ દૃઢ થઈ છે ? અને તે શુ જીણા અને તીક્ષ્ણ કર્તવ્યભાનની મેવજ બની છે ? અને આવી ઇન્દ્રિયશક્તિના અકુશમા માગ મરેં મનોવિકારો આપ્યા છે ? પાશ્ચાત્ય પ્રજાના કેટલા ગુણો મારા વર્તનમા ઉત્તરવો પામ્યા છે ? જીવનના આધાનભૂત હેતુ તથા નિયમોમા મારી અને મારા અજ્ઞાન બંધુની વચ્ચે કેટલો તફાવત પડેલો છે ? અને જે છે તે કેટલે દરજ્જે પ્રશસનીય છે ? કિસ્મતમા યા નશીબમા હશે તેમ થશે એવી શ્રેષ્ઠ ઉપર આધાર મળીને ચાલવાની પૂર્વદેશવા-મીઓની સુપ્રમિદ્ધ ટેવમાથી હું કેટલો મોકળો થયો છું ? માગ ચર્મચલુની દૃષ્ટિ ટૂંકી થઈ છે તેને બદલે માનસિક યા નૈતિક દૃષ્ટિ મારી કેટલી વધારે તીક્ષ્ણ થઈ છે ? દુકામા મલાન ધ્રુવિ મિલનના કેળવણીના ધોરણાનુમાર, મુસેલ અને લગાઈના મરેં પ્રમગેમા ખાનગી અને માનવનિક મરેં હોદાઓનું કામકાજ કાબેલયતથી અને દર પ્રમાણિતપણાથી કર્યા કેટલી લાયકાત હું ધનનું છું ?

અવિવિયક મદુગુણો મળ્યાની પ્રશ્ન અલગ ગણતા, પન્દિતના મારા ગુણો કેટલા વધવા પામ્યા છે ? મારાથી દેશની દોસતની નીપજમા કેટલો વધારો થયો છે ? દેશના હુમ્મ કારી-ગીરીઓને મેં કંઈ મદદ આપી છે, અગર તો આપવાને મક્કિ સપાદન કરી છે ? ‘અના જનો એક દાણો પડેલા પાકતો ત્યા બે દાણા પાડે’ એવી કથા હીકમતમા મેં ફતેહ મેળવી છે ? હિંદુસ્તાનનો પરદેશ માથેનો કરોડો રૂપીઆનો વ્યાપાર છે તે વ્યાપારનો હું કેટલો લાભ લેઉં છું ? યોગ, પ્રાણમા, સોનું વિગેરે દેશમા અસખ્ય કુદરતી દ્રવ્યોત્પાદનના માધનો છે તે ખીલવાના મેં ર્ઈ પણ ભાન લીધો છે ? પન્દેશથી જે કરોડો રૂપીઆનો માલ આ દેશમા આવ છે તેની આયાત બધ થાય એવા કેટલા કાન્યાના મેં વાંચ્યા છે ? યોકહિત માટ મહકારી મડો મેં કેટલા આપ્યા છે ? અને તેમાથી કોઈ કેટલું ફતેહમદ નીવડ્યું છે ? પ્રાણશાસ્ત્રીય નવી ગ્રાંથ અગર અન્યારે વિસર્જન પામેલી આ દેશની ર્ઈ પ્રાચીન વિદ્યાનું પુનરજીવન માગથી થયું છે ? મારી માતૃભાષાનું ખેડણુ યા સરોધન કરવામા મેં કંઈ શ્રમ લીધો છે ? અવભાષાના સાહિત્યમા કેટલો કીમતી વધારો કર્યો છે ? જીના તામ્રપટો, શિકા શિલાલેખો, ગુફામા આવેલા લેખો, પુરાતની મકનો અને ખડેરા વિગેરે પુરાણુવસ્તુશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરી ભરતના ઇતિહાસ ઉપર કેટલું અજવાળું મેં નાંખ્યું છે ?

ઉપરના પ્રશ્નોનો ઉત્તર આપવાનું કામ તે મારી પાશ્ચાત્ય કેળવણીનું મગ્ગેયુ કાઢવા જેવું છે આ સરગેયુ માથે સાચુ કાઠીને પ્રસિદ્ધ કરવું તે બહુ મુશ્કેલી ભરેલું છે અને કેવેલ દરજ્જે અશક્ય પણ છે. સયોજિત દળ દોગની બચસ્થાઓ ચોતગ્ર પૂર્ણ વેગથી ચાલી રહી છે. આવી બાબતમા મત્ત્ય હકીકત બહાર પ્રકટ કરવાથી શાણા અને ડાહ્યા માણસ તંગીની જે પ્રતિષ્ઠા લાવમા હું ભોગવું છું તેને થણો થોડો પહોંચવાનો મંભવ છે માન્ય મિત્રો > જેઓ મિત્યાભિમાનની નાશામા હજી લપટાયેલા છે તેઓ આ મારા કૃત્યથી ગુસ્સે થાય એવી ભાગે દરેશત છે. પરંતુ ‘સત્યાત્ત નાસ્તિ પરો ધર્મ’ એ પુગતની

મૂલને આધારે જે વ્યક્તિઓ યા પ્રજાઓ આજતી નથી તેમનો. પરમબ હેવટે થવાનો જ. શરીર તે આત્મા અને મનનું નિવાસસ્થાન છે. ગમે તેટલી મુશ્કેલી પ્રજા હોય, સાહિત્ય સંગીત કલા વિગેરેમાં તે અતિ કુશલ હોય તો પણ ભ્યારથી તે પોતાનું શારીરિક બળ ખોવા માટે છે ત્યારથી જ તેની પડતી સર થાય છે અને પોતાના અસ્તિત્વનો દરકાર ગુમાવી બેસે છે. આત્માનો ઉત્કર્ષ કરવામાં દિહુઓના પૂર્વજો એટલા બધા પ્રયત્ન ગયા કે આત્માને શરીર છે એ ખાત જ તદ્દન ભૂલી ગયા, અને તે બુલના પરિણામે જ હિંદને જંગલી બલવાન પ્રજાઓના દાસત્વમાં જવું પડ્યું. આની સર્વોપરિ અગત્યવાળી શારીરિક સ્થિતિ હાલ મારી કેવી છે ? કેટલાક પિદ્ધાન વૈદ્યો અને શારીરશાસ્ત્રીઓના મત પ્રમાણે હુનીઆની અતિ બલવાન પ્રજાઓ ફક્ત વનસ્પતિના ખોરાક ઉપર મુજબન ચલાવનાર હોય છે. દરેકતાન અને લેસગી-આના પહાડી લોકો, સેનેગેઆઆના મે-ડીંગો લોકો, જાપાની સામુરી કોમ વગેરે જે હુની-આની મજબૂત પ્રજાઓ ગણાય છે તેમની માથક હું પણ તદ્દન વનસ્પતિના ખોરાક ઉપર જ : માર્ગ પોષણ કરે છે. તે ઉપરાંત પળી સર્વે માદક પદાર્થો મારે વર્જિત છે. પરંતુ દીલ ગીરીથી મારે કહેવું જોઈએ કે વાસ્તવિક રીતે શરીરસંપત્તિમાં મારા અને મારા સદાખ્યા-થીઓ જેવા નિર્માણ હુનીઆમાં બાળે જ કોઈ હશે. દસ માદક મજબ કરવાની મને તાકાદ હોય એમ જણાતું નથી. શારીરિક દિમ્બત બતાવવાનો પ્રયત્ન મને મળ્યો નથી તેમ જ તેના પ્રસંગોથી હું અલગો અને અલગો રહેવા હમેશાં તબવીજ કરે છે. હંકામાં આંખો શિવાય બીજા કોઈ શરીરના અવયવને મેં કસરત આપી નથી. એક અગર એ રાસવા ઉપરાંત સ-દિમાં બધે હુમસ ભરેલું હોય એમ મારી આંખોને આભાસ થાય છે અને કંઈ પણ દૂર જોવું તે મારી આંખને તરફી આપ્યા જેવું થવાથી અવલોકન કરવાની મારી કેટલી શક્તિ હશે તેનો સ્હેજ ખ્યાલ આવશે. ભવિષ્યની ઉન્નતિ માટે શરીરનું બંધારણ અવલની જરૂરી આત્મ (condition precedent) જે હશે તો મુશ્કે, સોખલી, કાચુલી, આફ્રીડી જેવી પ્રજાઓને માટે ભવિષ્ય મારા કરતાં વધારે આસાબરેલું છે.

મારી માનસિક સ્થિતિ ઉપર વિચાર કરતાં બંદીખાનાના પાંજરાને રમણીય હવેલી માનતા પોપટની સરખામણી મને યાદ આવે છે. માર્ગ સર્વ જ્ઞાન પરબાપાદારે હોવાથી તે પુજા ઉપર લીપણ સરખું છે એમ મારા કેટલાક પ્રતિસ્પર્ધીઓનું દરેકજા કહેવું છે. હુનીઆનાં મહાકાવ્યો પૈકીના 'વેરેડાઇઝ લેટરના કર્તા મિડનનેનો પરબાપામાં (લેડીનમાં) કાળ્યો રચ-વાનો પ્રયત્ન નિષ્ફળ નીવડ્યો હતો. ગમે તેવી શુદ્ધિવાળો પુરુષ હોય તેનાથી પણ પરબાપામાં સારો સાહિત્યનો ગ્રંથ યા તત્ત્વશાસ્ત્રની શોધ ચએલી હતી મુધી જાણવામાં નથી. ખરેખર મારા મનની સ્થિતિ 'ત્રિશંકુ જેવી છે. હું વિચાર ઘણો કરે છે પણ તે મારી માનુષાપામાં થાય છે કે પર બાપામાં થાય છે તે મારે પણ નહીં કરવું મુશ્કેલ પડે છે. એક જ વિચારનો કેટલોક ભાગ મુજબતીમાં થાય છે અને કેટલોક ભાગ હોરેજમાં થાય છે : જેમકે, " હાલની Sociology નો expounder રૂચ દ્રીક્સોફર કોન્સ્ટ હોરે તેમજે Biology અને Comparative History ઉપરથી Sociology એ નામે નવું સાલ-સ ઉત્પન્ન કર્યું. એ-મની દ્રીક્સુફીને underlying idea એવો હતો કે human thought ની ત્રણ stages છે; Theological, Metaphysical અને Positive. Different nations નાં

rise and fall નાં causes investigate કરવા માટે દરેક nation ને organism તરીકે ગણવામા આવે છે. If ની mental અને moral side ને ફર મુકતા ફક્ત material element ની જો સીદ રહી નેને economic condition કહેવાય. આ condition determine કરવા માટે private capital નો amount અને particularly લોકોની annual production of wealth અને તે કેવી રીતે લોકોમા distribute થાય છે તે જોવાય છે. અને after a certain limit is reached વાર્ષિક production કરતા તે produce થએલી wealth બરાબર distribute થાય છે કે કેમ તે test ઉપરથી લોક વધારે ઓછા સુખી કહેવાય છે. ઉદાહરણ તરીકે જાણ કરતા wealth નું annual production બહુ વધારે છે. Notwithstanding this, economic sense મા, કાનસને વધારે સુખી ગણવામા આવે છે અને ઉત્તરમાં poor લોકોની poverty ની limit નથી " આ ફકરાઓમા મારા વિચારોના યથાર્થ નમુનાઓ છે. યથાર્થ માધન વિના કોઈ પણ કારીગરથી મારી કારીગરીનો કામ થઈ શકે જ નહિ તેમ જ જ્યાં સુધી માત્ર આ વિચારનું વાદન સુધરશે નહિ ત્યાં સુધી સગીન વિચારનું કાર્ય મારાથી નહિ જ થવાનું જ્યાં સુધી શાસ્ત્રો, તત્ત્વજ્ઞાન અને ખ્રીષ્ટ વિદ્યાઓ મારી માતૃભાષામા જ શીખવાનું મને નહિ મળે ત્યાં સુધી મારી 'દેશગુસ્ત્રાતી' સ્થિતિ કાયમ જ રહેવાની

અને વિશેષમા, આવા પ્રકારના વિચારોથી પણ મારી કાર્યશક્તિ ખવાઈ ગઈ છે એમ મારા કેટલાક મિત્રોનું માનવું છે મોટા કાર્ય સિદ્ધ કરવાના વિચારો માગ મનમા હંમેશા ઘોળાયા જાય છે પરંતુ શેક્સ્પીઅરના હેમલેટ મારક તેમનો અમલ કંવાની સંકલ્પદૃઢતા મને આપતી નથી તે મદાન કવિના ફારસીનકામ જેવા માગથી ઓછી છુદ્ધિવાળા મારા દેશીઓ મોગીશીઅસ, દેપ કોયોની, નાતાન, બગમા અને શીવામમા અને આ દેશમા પણ નિશાન વ્યાપાર અને કાગખાના ચલાવે છે તે હું ટગર ટગર જોયા કરું છું. માન જિંદ શોધનાર મિત્રો વણા છે તેઓ વળી એમ પણ માને છે કે વર્તનની દૃઢનિશ્ચયતા અને સાહમિક હિમ્મત માગમા નથી તેવું આ પશ્ચિમ છે જેમમ અને જુગમેદારી વિનાના સરકારી નોકરી, વકીલાત, દાકતરી કામ અને નિશાન જેવું શિક્ષણનું કામ કે જેમા સાહસિક હિમ્મત અને સંકલ્પદૃઢતાની નિશય જરૂર નથી તેવા જ ધધાઓ માટે શક્તિ હું લાયક છું કાળજે ધક્કો પહોંચે એવા જેમમી ધધામા હું કોઈ દિવસ પડતો નથી બનતાસુધી 'બેંક' ને 'ડેપુ' કહેવાતું જ હું પસન્દ કરું છું લાયકાતનો મવાલ ફર મુકતા, મારે એટલું તો કબુલ કરવું પડે છે કે સરકારી નોકરી અને તે જો સારી ના મળે તો વકીલાત, દાકતરનું કામ કે છાત્ર કાલમા જ શક્તિ હાવમા હું રોકાએયો છું આનો બધો દોષ મારા માનવા પ્રમાણે મારે શી જ નથી સરકાર તરફથી અધાપિ સુધી જે પાશ્ચાત્ય કેળવણી આપવામા આવે છે તે ધણે અશે ભાષા અને સાહિત્યને લગતી છે તે એટલે સુધી

• + મારી મિત્ર ભાષામા મારા દરેકજાના વિચારો થાય છે એટલું જ નહિ પણ જાહેર સભાઓમા પણ આવી ભાષા હું વાપરું છું અને આ મારી રાખાવિક ભાષામા પુસ્તકો રચવાની હિમ્મત યોગ્ય વખતમા હું બતાવવાનો છું " Decline and Fall of the Empire of Faith and Honesty of Purpose " એ નામનું પુસ્તક આ મિત્રભાષાદ્વારે રચવામાં હાલમા જ હું મુંઝાયો છું.

છે કે, એ ઉપરથી મારા કેટલાક મિત્રો મને છે કે સરકારને પોતાના રાજ્યવિકાસબાદની સરલતા થાય તે માટે અંગ્રેજ સારી રીતે સમજી લખી શકે તેવા કારકુનો અને દલદી પાવરીના નોકરો* (જેને મારા એક તીખા સ્પદેશબક્ષ બંધુએ જરા અતિશયોક્તિથી 'બજોડા હમાયો' કહ્યા હતા) તેની જરૂર હતી, તે ખોટા પુરી પાડવાને જ કહેલે અને મુનીવરશીટીઓ રચાવવામાં આવેલી હતી.

આ માનવું પાયાવાયું હોય કે ન હોય તો પણ એ તો સત્ય છે કે આપા કલમ પસંદવાના ધંધા શિષ્ય જીવનમાં મને પ્રીતિ નથી. ગમે તે ધંધો જેમાં આપણને રોજી મળે અને જે નીતિના નિયમોથી વિરુદ્ધ ન હોય તે કર્મો જોઈએ અને સર્વે ધંધા સરખા માન મરનવાને પાત્ર છે એમ સમજી પશ્ચિમની પ્રજાઓ મારફત વર્તન ચલાવવાનું મને બીલકુલ પસંદ નથી. નિખાલસ પણ અજ્ઞાન મામલાના ખેડૂતો જોઈને મને તેમની જરૂરતાની બરેલી રીતબ્રામ અને બોઝી ઉપર ધણું દસતું આવે છે. દુકાનદારોની છંછળી ખચ્ચર જેવી દલદી પાવરીની મને લાગે છે. પહેલાંના મુરસરી વર્ગના લોકો વાણીઆને 'દિંગતોલુજ' કહેતા અને ખેડૂતને 'ગામડાના રોઝ'નું માનવંતું પદ આપતા. અને આ મુરસરી વર્ગનો દાસના જમાનાનો વારસ અને પ્રતિનિધિ હું જ છું. મુરસરી વર્ગના ગુણદોષનો સ્વાર્થરહિત પરીક્ષક મને ગળી શકાય નહીં. પરંતુ તે મુસરી વર્ગથી નિશ્ચય દોસા સમસાનું એમ માનવું છે કે તે વર્ગના ગુણદોષ શ્રીશીઓના જેવા હતા. શ્રીશી એક કબોલ અને ઘણું પ્રાણી છે. પોતાના અને પોતાના વર્ગના દિન માટે તેની કર્મજી બહુ વખાણવા લાયક છે. પરંતુ અન્ય પ્રાણીઓને તે બહુ બહુ તુકશાનકારક અને સતત ગામ જ આપનાર હવ છે. પોતાનું દિત સાચવવામાં તે મુરસરી વર્ગ બહુ ખેતીશી અને દીર્ઘ દક્ષિણો દતો. પોતાનાં સમાંવદાસાં અને જાતબાધોએને તે વખત આવે મદદ કરતા એટલું જ નહિ પણ પોતાના કાજુની નોકરીઓ બધી તેમને એકલાને જ આપતા અને પોતાના અધિકારની તમામ મત્તા પણ તેમના જ દિત માટે વાપરવામાં આવતી. ખેડૂત, વેપારી અને ખીન મજુરોના લોકોના બસા માટે તેમને બીલકુલ દરકાર હતી નહીં પણ તે બાબત તેમને એક વાનગી સળજી હતો. તે એ કે રૂપતને રાખ અને રાગના નોકર તથા આશ્રિતોને માટે જ હાથે સગેલી છે.

આ વર્ગનો આધુનિક પ્રતિનિધિ હોવા છતાં તેમના સર્વે ગુણદોષોનો વારસો મેં લીધો નથી. હું બરોબર પ્રમાણિકપણું બજવું છું એટલે આશ્ચર્ય રીતે મારી જાતને માટે પૈસા ખાવાની મને લાગ્ય નથી. પણ મામાદોષનાંઓને મારી સંતાનો લાભ આપવાની ટેવ મારામાં હજી જતરી રહી છે. અને જ્યાં સુધી જાતિ, ધર્મ અને ચામડીના બેદ ન રાખનાર વિશાળ મનના અંગ્રેજો દિંદુસ્તાનનું આખું રાજ્યતંત્ર પોતાના મોરા જાતિબાધોથી જ ચલાવે

* ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ રાજદારી કામદારો પૈકીના એક દેશી અમલદારને મેર સલામ જ કરવા માટે એક વિલાયત જઈને અભ્યાસ કરી આવેલો મારો મિત્ર જે ખેડૂત વર્ગનો હતો તે ચોલાક વખત ઉપર ગયો હતો, ત્યારે 'ખેડૂત વર્ગનો વીલાયત બજવા જસે તો દલ કોણ ખેડસે' એવાં માનવરોજો આદરસહાર મારા મિત્રને તે દેશી અમલદાર કે જેમણે આ દેશમાં અપાતી પાશ્વત્ય કેળવણીની ઉચ્ચી ડીગ્રીઓ મેળવી હતી તેમના તરફથી મળ્યા હતા.

છે ત્યાં સુધી આ મારી ટેવ જવાનો સંભવ નથી. મારા પૂર્વગામીઓ ઉપર એક બાબતમાં મેં ખામ સુધારો કર્યો છે. મારા કપડાં પહેરવાં અને ચાલાકી કરેલી ગોળી-સમાપણુ કરવાં આ જાનામાં અવસ્ય જરૂરનાં જણાયાથી ન તેમનો બહુ ખુશીથી અગીકાર કર્યો છે. અદરના ગુંછો કરતી બહાગનો પહેરવેશ અને ચપલતા દર્શાવે એવી વાતચીત મને બહુ લાભકારક નીવળ્યા છે. બહારની ટાપટીપ અને પ્રવીણતા મેળવવામાં હું એટલો ગુધાયો રહ્યો કે દેશતના સતત સમાગમ છતાં મારું માનવું અંગ્રેજ અમલદારો અને અંગ્રેજ છાપાના અધિપતિઓને અનુસરીને એવું હતું કે આ ગુજરાત દેશ હિંદુસ્તાનની 'બગીચા-ભૂમિ' છે અને તેમા ગરીબાઈ અને જીખમરો દક્ષિણ જોવા ખીલકુલ નથી, તેમ તેવો થવાનો સંભવ પણ નથી. પરંતુ સવત ૧૯૫૫ નું એક જ ચોમાસું વરમાન આવ્યો નહીં ત્યારે મને ગુજરાતની બચકર ગરીબાઈનું જ્ઞાન થયું. દાખલ જોશ છંડીઆ ધાંચતાં ગુજરાતની હૃદયવેધક નિર્ધનતા જે મને જણાઈ તેનો અર્થને પણ ખ્યાલ મને પ્રથમ હતો નહીં, અને છેવટે જ્યારે મગકારે નીમેલું દુષ્કાળકમીશન ગુજરાતમાં આવ્યું ત્યારે ગુજરાતની વાસ્તવિક હકીકત શી છે અને ભવિષ્યના દુષ્કાળો નિવારણ કરવા માટે શા શા ઇલાજ જેવા જોઈએ તે બાબત જ્ઞ પુણુ ઉપયોગી સમનાઓ હું મર એન્ટની મેકડોનેલ સાહેબ આગળ રજુ કરી શક્યો નહોતો તેથી તેઓ સાહેબને મારી શક્તિ અને સાર્વજનિક દિત માટેની લાગણી માટે કેવો અભિપ્રાય થયો હશે એ હું કદી શકું છું.

સચ્ચાની મારક ચોક્કસતા અને નિયમિતતાથી કામ કરવાની ટેવ પૂર્વદેશવાસીઓમાં નથી. મારી કેળવણી છતાં તે ટેવ મારામાં આવી નથી અને આવવાની આશા પણ નથી. જેમ અને તેમ કોઈ જાતની તસદી મન અગર શરીરને ન પડે તેવું આચરણુ મારા લોહી જેડે ઘાડો સમ્બધ ધરાવે છે. ગાદી તકીએ આવેલ વખત પડી રહેવાનું મજે અને કોઈ જાતની મહેનત કરવી ન પડે તે જ ગૃહસ્થાઈના લક્ષણો છે. મેશન ઉપર ગાદીમાં બેસતાં અંશેર બાનની બચવી જાતે ઉચકવી પડે તો કટાણો અને શરમ મને આવે છે. જાતે કામ ન કરતા બંધુ ધન હું પારકાઓ અને નોકરો માન્યને લઉં છું. નોકરો જે હકીકત કહે તે ઉપર જ બરોસો રાખીને હું ચાલુ છું. લેખી પુરાવો મજે તેમ હોય તો પણ મહોડાની હકીકતથી હું સતોષ માનીને બેસી રહું છું. વખતની મને ખરી કીમત ખીચકુલ નથી. વ્યવસ્થા અને નિયમ મુજબ આવવાથી થતા શયદા જણ્યા છતાં તે મુજબ હું ચાલતા નથી. આવી ખામીઓ માગમા મારા મિત્રો કહાડે છે. ખરી હકીકત એ છે કે મારે મદદ કરનાર મિત્રો કરતા ખોડો કહાડનાર મિત્રોની સખ્યા બહુ વધારે છે. તાબાની નોકરીઓ માટે જેટલા અંગ્રેજ બંધેશ દેશીઓની સરકારને જરૂર હતી તે કરતાં અતિશય સખ્યા વધી પડવાથી મારી કીમત સરકારમા હાવ ઘટી ગઈ છે. મારા દેશના ખરા મિત્ર હોવાનો દાવો કરનાર કેટલાક અંગ્રેજો તો હું સ્વાર્થી છું, નિર્માલ્ય છતાં અસતુષ્ટ છું, એવી માની મગક કરવામા પરમ આનંદ માને છે.

હું હજી તેમ જતા નિરાશ થયો નથી. ભવિષ્ય માટે આશા ખોલી તે આત્મઘાત કર્યા મરણુ છે તે હું સાગી રીતે સમજું છું. મારે તનમનથી મહેનત કર્યા જવી (પ્રસંગોપાત કહી લઉં કે ધન નથી એટલે તન અને મન એ જ ગણાવું છું, અને આશા રાખું છું કે તન અને મન હશે તો ધન પુણુ આવશે.) અને ભવિષ્યમાં સર્વે સારાં વાનાં થશે એવી શ્રદ્ધામાંથી કોઈ દિવસ લેશ પણ ડગલુ નહીં આવે ઉપદેશ મને એક મહર્ષિએ તેમની

મરણપથારીએ ફર્યો છે. વળી એક મારો મિત્ર જે જાપાનનો વતની છે તેણે મને હાલમાં એક દીમાસો મોકલ્યો છે કે આજ સુધી મેં મારી પાશ્ચાત્ય કેળવણી ખોટી રસ્તે દોરવાઈને લીધી છે તે રસ્તો પડતો મુકીને મારે જાપાનીઝ જે રસ્તે કેળવણી લીધી છે તે રસ્તે લેવી, અને તેમ જો હું કરીશ તો છેવટે જેવી રીતે મારા સીખ અને ગુરખા બંધુઓ પાશ્ચાત્ય લશ્કરી કપાલત લઈને ફનીઆના બદાદુર લડવામાં અગ્રેસરતા ધરાવે છે તેવી જ રીતે હું પણ કુચ્છ સ્થિતિએ પહોંચીશ. હું અંતઃકરણપૂર્વક આશા રાખું છું કે આ મારા જાપાનીઝ મિત્રની મારા માટેની ભવિષ્ય આશા શકીશ્રૂત થાય. પરંતુ હાલમાં તો માફ એમ ધારવું છે કે qualities of intelligence રક્ત education થી impart થઈ શકે but qualities of character આ પ્રમાણે education થી impart કોઈ દિવસ થાય જ નહીં. Moreover એક લીંચુ જે ripe થઈને decay ઉપર આવે છે તે decay ને set back કરવા કોઈ human agency ને સત્તા નથી તેમ જ પ્રજા-ઓનું. પણ માની લેવું જોઈએ; કારણ કે a nation એક organism જેવી છે અને તે organism ના laws ને subject છે; nation ને organism માટે organic growth, maturity અને decay થાય છે અને તે એકવાર decay ની સ્થિતિએ આવી જાય એટલે પછીથી તે પ્રજા organism માટે નાશ જ થવાની અને તેને revive કરવાની ઉમેદ રાખવી તે સડી ગએલા લીંચુને પાછું સાફ લીંચુ કરવા જેવી છે. અને અને એકવાર decay માં પડેલી nation શરીરી revive થઈ હોય એવો એક historical example આજ સુધી જાણ્યો નથી.

“ગુર્નર ગ્રેન્થુએટ.”

રોમના તત્ત્વજ્ઞાનીઓ: તે ઉપર બે બોલ.

ઈ. સ. ના બીજા સૈકામાં રોમના ગ્રન્થાસન ઉપર ફલેવીયન કુળના પ્રખ્યાત શહેન-શાહેનો અમલ ચાલતો હતો. આ રાજ્યઓએ જો કે પોતે વિદ્યા સંપાદન કદેલ નહોતી તેપણ તેમણે વિદ્યા-કળા વિગેરેને ધણું ઉત્તેજન આપેલું હતું એમ ઇતિહાસ ઉપરથી સમજાય છે. પણ આ સૈકામાં વિદ્વાનેનો ખાસ શોખ “લેટીન” ભાષા-કે, જે તેમની જન્મ-ભૂમિની ભાષા ગણાય-તેની તરફ નહોતો. પણ તેઓ ગ્રીક ભાષામાં લખવામાં ખાસ મોહાઈ સમજતા હતા. આથી કરીને આ સૈકામાં ગ્રીસની ભાષાને, તેમજ ગ્રીસની વિદ્યાકળાનો, અને તેમાં ગ્રીસનાં પ્રાચીન તત્ત્વજ્ઞાનનો મુખ્યત્વે કરીને, રોમમાં વધારે પ્રસાર થયો. આ પ્રમાણે ગ્રીસની વિદ્યાકળાની અસર માત્ર રોમમાં જ જોવામાં આવતી એટલું જ નહિ પણ ઉત્તરમાં છેક-કોર્સિકા લગી અને પૂર્વમાં એશીયા માઇનરના મૂલકમાં અને છેક સીરીયામાં થઈ તેની કાંઈક અસર હિંદુસ્તાનના પશ્ચિમ તરફના સીમાડા ઉપરના દેશમાં પણ જણાતી હતી. હવે આ ગ્રીક વિદ્યા અને તે સાથે ગ્રીક તત્ત્વજ્ઞાનનો રોમમાં કેવી દાર, ક્યારે, અને કેવી

* જણાવવાની જરૂર પડે એમ નથી, છતાં જણાવું છું કે આ “ગુર્નર ગ્રેન્થુએટ” એક પ્રતિષ્ઠિત અને યુક્ત સ્વદેશદિતચિંતક છે અને એમણે દર્શાવેલી આપણી કેળવણીની ખામીભરેલી બાબત ઉપર સર્વેએ વિચાર કરવા જોઈ છે.

તત્ત્વી.

રીતે, અથવા કેટલે અશે પ્રસાદ થયો તે આપણે તપાસીએ જે વિદ્વાનો આ તત્ત્વગ્ન મમ જતા હતા તેઓ રોમમાં આવી પુસ્તકો સ્વીને આ સિદ્ધાંતો યોડીને સમગ્રવત્તા નહિ પણ તેઓ તો જે કાઈ શ્રીક તત્ત્વગ્નનું જાણતા અથવા શીખી લાવતા તે વિષે રોમમાં આવી લોખની મોટી સભાઓ સમક્ષ મોટે મોટે મોટી બાણો આપતા. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો આ તત્ત્વવેત્તાઓ અધિકારી નહોતા પણ સભાપણકર્તા અથવા જેને આપણે અગ્રેજીમાં હાથમાં 'પ્રોફેસર્સ' કહીએ છીએ તે હતા. આ તત્ત્વગ્ની પુરોષો એકને એક ઠેકાણે રહી પુસ્તકો લખી પોતાની કીર્તિ ફેલાવવાનો યત્ન કરાશે કરતા નહિ પણ તેઓ દુન્યા દેશોમાં ગળુ કરતા અને ત્યાં મધ્યામધ એકા થયેલા લોખના ટાળાની સમક્ષ પોતાની અક્ય અને મુખપાણી (વક્તૃત્વ શક્તિ) નો ઉપયોગ પૂન ઉત્પાદથી કરતા જેમ પ્રાચીન કાળમાં ગ્રીસમાં મોક્રેટીસ અને પ્લોટોની નિરુદ્ધ મત દર્શાવનારા વિદ્વાનો 'મોક્રેટીસ' (Sophists) ના નામથી ઓળખાતા હતા તેમ આ વિદ્વાનોને પણ લોખ સોક્રેટીસ નામે જ ઓળખતા હતા. પણ તદ્વાનત માત્ર એ હતો કે સોક્રેટીસના નખતમાં 'સોક્રેટીસ' શબ્દ પાડિત્વતા ડોળધાનુના અર્થમાં નિન્દાર્થ રાખેલો હતો, અને આ કાળમાં 'સોક્રેટીસ' શબ્દ ઉપર લાલો સારી એવા પ્રશંસનીય અથવા નપગતો હતો આ વિદ્વાનો પોતાનો અભ્યાસ આયેન્સની પ્રખ્યાત યુની વર્સિટીમાં કરતા હતા અને આપણા "વિદ્યા સર્વત્ર પૂર્યવે" એ સમ્પૂર્ણ પાઠના ટુકાપ એક એવો સિદ્ધાંત ઉપસ્થિત થયેલો જેથી આપણને બેશ આત્મ થાય છે કે ગ્રીસે ઘણા વર્ષો લગી દુનિયાના મોટા ભાગ ઉપર સામ્રાજ્ય ભોગ્યુ અને આખરે જે કે તેની ચરતીનો સ્વયં પણ કાગે કરી અસ્ત પામ્યો તોપણ તેની ચરતીના નખતમાં વિધાકાળમાં તેજે અદ્ભુત દાર્યો કરી જે કીર્તિ સપાદન મરી હતી તે સરળ કીર્તિ, તેની ચરતીના સ્વયંને અસ્ત થયે બાજુ કાપ દગ્ગરો વર્ષ યર્ષ ગયા છતાં પહેલા તેના જેવી ને જેવી જ ઉલ્લસન છે ! ધન્ય છે વિધાકાળને આવું ઉત્તેજન આપી પોતાનું નામ દુનિયાપર અમર કરનાર આયેન્સ શોને ! — Athens the eye of Greece mother of arts and sciences એમ મદન જુદાન યદ્ય આવે છે આ પ્રમાણે આયેન્સની કીર્તિ ધી મ ના બીજા મોકામાં રોમમાં અમર હતી અને તે છે કે એટલે સુધી કે અમુક વિદ્વાન આયેન્સની યુનીવર્સિટીમાં શિક્ષણ પામેલો કે એટલું જ ને લોખને કાને આવે તો આપણે ત્યાંના ગ્રામીએ બધી આવેનાની મારક તરત જ તેને યોગ્ય અભિનદન મળ્યા વિના ગહેતું નહિ આ વિદ્વાનો આપણા 'પત્રિજાજો'ની માફ દેશ વિદેશમાં ફરતા હતા, અને લોખની સમક્ષ મોટા બાણો આપતા હતા તેમને ઘણીમાર નાન્યના અધિગરી વર્ગ તરફથી માન મળતું હતું અને કેટલીકવાર તો તેઓ ખુદ સહેનસાદની તરફથી મળતા આદર સત્કારના ભાગ્ય શાળી થતા હતા. આ સોક્રેટીસના નામથી ઓળખાતા વિદ્વાનોમાં મુખ્યત્વે કરીને એ વર્ગ જોવામાં આવતા હતા તેઓ એક બીજાના મિદ્ધાતર્ત્ત્વ અન કરતા હતા તોપણ ઉભય વર્ગના વિદ્વાનોનો ઉદ્દેશ લોખના મનને મુધારી તેમના અત કન્જુમાથી પાપકથી મનિનતા દૂર કરી તેમને સ્વચ્છ મરી તેમના અન્તઃગત્તને ઉદ્દૃષ્ટ સ્થિતિમાં આણવો એવો હોવાને લીધે તેઓ સામાજિક અથવા સામાજિક નીતિગિનાજમાં બધ જુદા નહોતા.

આપણે જે કાળને ઉદ્દેશીને વાત કરીએ છીએ તે કાળના વિદ્વાનોમાં એપીક્યુટસ નામનો

વિદાન મુખ્ય હતો. એપીક્રીટસ એ તેનું મૂળ નામ નહોતું. પણ તેને શુભામ તરીકે કહેલું
 વેચાતો હોયતો હતો તે વખતે તેનું મૂળ નામ તેને પોતાને પણ યાદ નહિ હોવાથી તેના શેરે
 તેનું નામ “એપીક્રીટસ” એટલે “નવું વેચાતો હોયતો શુભામ” એવું—આપેલું હતું. એપી-
 ક્રીટસ મૂળ વતની ક્રીસ્ટિયાનો હતો. પણ તેનો શેર રામન હોવાથી તેણે રામનાં રીતરિ-
 વાજ સ્વીકાર્યાં હતાં. તેની તરફની તેના શેરની વર્તણૂક ઘણીજ નિર્ધર હતી એવું કહી શકાય
 ઉપરથી સમજાય છે. તેના શેરની કુસ્તાનો એક દાખલો એ હતો કે એક દિવસે શેરે પો-
 તાના કોષના આવેશમાં તેનો પગ પણ બાગી નાખ્યો હતો જેનું પરિણામ એ આવેશનું કે
 જન્મ પર્યન્ત એપીક્રીટસ લંગડો જ રહ્યો. એપીક્રીટસને સુભાષ્યે તેના શેરે તેને રોજીક
 સિદ્ધાંતો નિશાળમાં મોકલ્યો, કદાચ તે લંગડો અને માંદકો હોવાથી ખીચું કામ કરવા
 અશક્ત હતો. તે છોકરાએ આ અમૂલ્ય અવસરનો પૂર્ણ લાભ લીધો. શાંત મનથી સુવર્ણ
 શિક્ષણ સાંભળ્યાં અને આગળ ઉપર તે શુભામ અવસ્થાથી મુક્ત થયો ત્યારે તેણે પોતે બા-
 લ્યારથીમાં સંપાદન કરેલી વિદ્યાનો સ્વતંત્રતાથી ઉપયોગ કર્યો. તે વખતના વિદ્યાનોના વિદ્વાજ
 અનુસાર તે દેશે દેશ કરવા લાગ્યો. તેની રહેણી એવી તો સાદી હતી કે તેની ઝૂંપડીમાં
 એક સુપાને વાસ્તે કામગીરી અને ખીચું લેવાનું કાનસ તે શિવાય કશું વસ્તુ નહોતી. અને
 તે લેવાનું કાનસ એક દિવસે ચોર તેની ઝૂંપડીમાંથી ચોરી ગયો ત્યારે તે શાંત મનના મદદ
 પુર્યે તે લેવાના કાનસને બદલે એક મારીનો દોષો આપ્યો. એપીક્રીટસ ચોપડીએ લખતો
 નહિ તેમ મોટાં બાપણો પણ આપતો નહિ. પણ પોતાના ખાસ મિત્રમંડળની આગળ
 છૂટથી વાત કરતો અને પ્રસંગાવસાત પોતાના મનના સિદ્ધાંત તેમની આગળ મૂકતો. તેના
 મિત્રમંડળમાંના કેટલાક તે ખોલતો તેમાંનું કંઈક કંઈક ઉપયોગી લાગતું તે ઉતારી લેતા
 અને પોતાના ખીજા જોળખીતાઓની આગળ તે વાંચી સંભળાવતા હતા. આ પ્રમાણે તેની
 કીર્તિ કલ્પપરંપરાએ દૂર દેશ સુધી પ્રસરી ગઈ. તેના મિત્રોમાંનો એક “એસાયન” નામે
 તેનો ખાસ અનુયાયી અને શ્રદ્ધાળુ મિત્ર હતો. તે એપીક્રીટસને ગુરુસમ માનતો અને
 તેની પ્રતિ માનથી જોતો. તેણે પોતાનાં ગુરુનાં વચનેનો એ પુસ્તકમાં સંગ્રહ કર્યો છે. એક
 પુસ્તકનું નામ “તેની હંદગીના નિયમોનું વર્ણન” એવું આપેલું છે. જેવી રીતે એક લશ્કરનો
 સરદાર ઘણેજાનો માર આપી રહ્યો હોય તે વખતે પોતાના વિપાકને ઉભો ઉભો હુંકા હુંકમે
 આપતો હોય તેવી રીતના હુંકા શબ્દોમાં લખેલા હુંકમનો સંગ્રહ આ પુસ્તકમાં કરેલો છે.
 ખીજા પુસ્તકનું નામ ‘ટેબલ ટૉક’ (Table-talk) એટલે કે ‘મેજ ઉપરની વાતચિત’
 આપેલું છે. “બધી વખતે સહનશીલતા અને સંમતિ દેખાડવી.” “નશીળતા ક્ષણિક લાભ
 ગેરલાભનો વિચાર નહિ કરવો.” “મન અને સ્વભાવ ઉપર ખૂબ અંકુશ રાખવો.”
 “મનના આવેશને દબાવી મનની સમતા રચાવવી.” અને “બાલ ઉપાધિથી મનને
 નિરંતર મુક્ત રાખતાં શીખવું.”—આવા સિદ્ધાંતો એપીક્રીટસના હતા. આ મતાનુસારી વિદ્યા-
 નોમાં ગ્રામ પ્યુરાઈ અને એડીકસ વિગેરે હતા. મુશ્કીનીયાસ એ એપીક્રીટસનો ગુરુ હતો.
 સોફીસ્ટ એમ કહેતો કે મનુષ્યે—સાંન સંપાદન કરવું હોય તો તે પહેલાં પોતે પૂર્ણ અનંત
 જ છે એવું પ્રયત્નથી જ ધારી ખેસવું જોઈએ. એપીક્રીટસ કહેતો કે માણસે સદાચારમાં
 સુધરવું હોય તો પોતે પૂરા પાંખી છે એમ માનવું જરૂર છે. કષ્ટરના અસ્તિત્વ વિશે
 એપીક્રીટસને દૈ શ્રદ્ધા હતી. અને આત્મા અમર છે તેનું પણ તે માનતો હતો. તે એમ

કહેતો કે આ દુનિયામાં ખરું સુખ સંપાદન કરવાનાં બે મુખ્ય સાધનો છે; તેમાં પ્રથમ એ કે “અન્ય વસ્તુ તરફ મોહ રાખવો નહિ”, અને બીજું એ કે “બાહ્ય વસ્તુસ્થિતિને શાંત મનથી સહન કરવી.”

હવે એપીક્યુરીયન નામના તત્ત્વજ્ઞાનીઓ અને સ્ટોઇકસ નામના તત્ત્વજ્ઞાનીઓના મિદ્ધાં-તોમાં ખાસ કરીને શે બેદ જોવામાં આવતો હતો તે આપણે તપાસીએ. એપીક્યુરીયન એમ સમજતા કે સુખ એટલે કે મનનું સુખ, એ સર્વોત્કૃષ્ટ વસ્તુ છે. અને આપું સુખ મનને આનંદમાં જ રાખ્યાથી મળે છે. પરંતુ ક્ષણિક આનંદ કયો નિરતર આવે તેવા આનંદને તેઓ વધારે પ્રશંસનીય ગણે છે. બાહ્ય વસ્તુઓથી મળતા તથા માત્ર હાણુપાર આવે તેવા તુચ્છ આનંદને તેઓ ધિક્કારી કાઢે છે. અને જીવાત્માને આનંદ મળે તે માટે મદદ યત્ન કરે છે. જીવાત્માને નિરતર આનંદમાં ગણવા શાંત મનોસ્થિતિની જરૂર છે. તેથી મનને દરેક રીતે દરેક વસ્તુને અનુકૂળ થઈ ગમે એમ કેળવે છે. મનુષ્યો સેશ માત્ર પણ જ રાખવું નહિ એવું આ વિદ્વાનો કહેતા હતા. અને આ દુનિયામાં અદૃશ્ય કે મનુષ્યને મદદ કરે એવા દેવતાના અસ્તિત્વને તેઓ માનતા નહિ. પ્રખ્યાત કવિ હ્યુલિયમના કાવ્યમાં આ વિદ્વાનોનાં મતનું વર્ણન વાચવામાં આવે છે.

સ્ટોઇક તત્ત્વજ્ઞાનનું પ્રચલન કરનાર “એનો” અને “ક્રિસીપ્પમ” નામના બે વિદ્વાનો હતા. સ્ટોઇક વિદ્વાનો એવું માનતા કે જગતની મૂળ વસ્તુ પ્રકૃતિની બનેલી છે; પ્રકૃતિથી જુદી ચેતન (spiritual) વસ્તુ તો છે જ નહિ. તેથી તેઓ હમ્મર (ક્રાંતાં) અને પ્રકૃતિ (Nature) ને બેઉને બિન્નરૂપે માનતા નહોતા પણ તે બેકે એક જ છે એમ સમજતા. હમ્મર એ પ્રકૃતિનો આત્મા છે અને પ્રકૃતિ એ હમ્મરથી આત્માનું બાહ્ય રૂપ છે અને આત્મા વિશ્વ હમ્મરમય વા પ્રકૃતિમય છે એમ તેઓ કહેતા. આ પ્રાકૃતિક જગતના પ્રત્યેક ભાગે અન્યોન્યની માથે એક મોટા નિયમાનુસાર એવી તો રીતે જોડાયેલા છે કે તેમાંથી એક ભાગ તૂટે તો આખા વ્યવસ્થા વાંધો આવી જાય છે. મનુષ્ય એ પણ પ્રાકૃતિક જગતનો એક ભાગ છે તેથી તેણે પણ આ નિયમો પ્રમાણે મંજૂર કરવા અને વ્યવસ્થા વાળા વ્યવસ્થાની બાહ્ય વસ્તુ-સ્થિતિને અનુકૂળ રીતે જ પોતાનું વર્તન ગમવાનું જરૂર છે. અને આ નિયમથી તે અવગણ્યા હોય છે અને એથી આખી સૃષ્ટિના યંત્રમાં તે નિરુપયોગી થઈ પડ્યો છે એવું તેને લાગે તે હાણુથી તેણે પોતાના આત્માનો અત આણુનો જોડાણે એમ માનતા. આત્મધાત (spiritual) ના રિવાજને તેઓ ઉત્તેજન આપતા હતા. આ દુનિયાનાં મૂળ વૈભવોને હાણુબંધુર સમજી તેમનો ત્યાગ કરવાનો માણુમને તેઓ બોધ આપતા હતા અને મદાયાર એ મનુષ્યનું સર્વોત્તમ કાર્ય છે અને કુકર્મ દુઃખાર એ પાપ છે એવું તેઓ ખરા હૃદયથી સમજતા હતા.

તેઓના કોઈ કોઈ મિદ્ધાંત બાદ કર્યાં, મને કેટલીકવાર ચિંતા આવે છે કે, આપણા દેશમાં આજકાલ આવા ઉપદેશકો થાય તો તેઓ દેશનું નેરજું બધું કચાણું કરી ચકે.

લીનકરદાસ અચરતલાલ સૈયદ.

અખુટ કાવત આપનારી.

આતંક નિગ્રહ ગોળીઓ.

કિંમતગોળી ૩૨ ની દુળી ૧ નો રૂપીઓ ૧

વૈદ્ય શાસ્ત્રી મણિશંકર ગોવિંદજી

મણિક, આતંકનિગ્રહ ઔષધાલય—સ્થાપિત ઇસ્વીસન ૧૮૮૧.

હેડ ઓફીસ—જામનગર—કાઠિયાવાડ.

બ્રાંચ ઓફીસ મુબાઈ. કાલકાદેવી રોડ.

આયુર્વેદ રહસ્ય.

(હવેથી દરમાસે બહાર પડે છે)

હવાલ ખર્ચ સહિત વાર્ષિક લવાજમ ૦-૧૧-૦ તે ન બરી સકે તેવાઓની પામે-
થી હવાલ ખર્ચનાજ માત્ર ત્રણ આના અને તદ્દન મરીજને માત્ર નામ નોંધાવવાથી મફત
જ મોકલવામાં આવે છે.

વૈદ્ય શાસ્ત્રી મણિશંકર ગોવિંદજી

શુદ્ધ યુજનશતી માધ્યમતર તથા પૂરતા વ્યાખ્યાન સાથે.

Pay-Nothing-A guide to Health, Wealth and Prosperity
In English p. p 100) Gratis Post free, Apply to,

Vaidya Shastri Manishanker Govindji
Jamnager, Kathiawad

મગવદ્ગીતા,

કદ ૩મી આઠ પેજ લગભગ ૮૦ શરખ. કિંમત રૂ. ૪ ચાર
રથા આનાની રીકાટ મોકલી નમુનો મંગાવી તેના ઉત્તરપણાની ખાતરી કરે.

વૈદ્ય શાસ્ત્રી મણિશંકર ગોવિંદજી

જામનગર—કાઠિયાવાડ.

લવાજમ.

(૧) લાઇબ્રેરીઓ, (૨) સભાઓ, (૩) વિદ્યાર્થીઓ, (૪) ઓઓ, (૫) યુજનાતી સા-
ગાના માસ્તરો, (૬) તળાટીઓ તથા (૭) માસિક રૂ. ૨૫ મુધીના સર્વ પગારદારો
માટે વર્ષ એકના રૂ. ૨-૦-૦ (પોસ્ટેજ માથે.)

ઉછરતી લાઇબ્રેરીઓને આસ-બક્ષીસઃ નવી રથપાતી (એટલે કે એક વર્ષ અન્દરની)
લાઇબ્રેરીઓને એક પ્રતિષ્ઠિત મેંદરથના સંદેશો કેટલુંક વપરથી આ પત્ર બક્ષીસ તરીકે મોકલવામાં
હિઠાત્ત માત્ર પોસ્ટેજ ખર્ચનાં આનાં માર મોકલવા કૃપા કરવી. બીજા વર્ષમાં, રૂ. ૦-૮-૦

અન્ય સર્વ માટે વર્ષ એકના રૂ. ૨-૮-૦ (પોસ્ટેજ સાથે)

છટક નકલના રૂ. ૮-૪-૦

મળવાનું ઠેકાણું—આનન્દસર જાપુજાઈ કુવ. વસન્ત ઑફિસ—અમદાવાદ.

મુબઈના એજન્ટ—મેસર્સ એન. એમ. ત્રિપાઠી.—કાલ્યાણવીરોડ મુબઈ.

નિયમો.

- ૧ વગર સહીના અને તન્ત્રીની સહીના લેખો માટે તન્ત્રી જવાબદાર છે.
- ૨ “વસન્ત-ઑફિસ”-ની સહીના લેખો માટે “વસન્ત-ઑફિસ” અને વ્યવસ્થાપક
જવાબદાર છે.
- ૩ અન્ય સર્વ લેખો માટે તે તે લેખોના કર્તા જવાબદાર છે.
- ૪ કોઈ પણ લેખનુ અમલ પ્રખાણ-એ લેખ “વસન્ત”માં દાખલ કરવાનો યા કયો, હોય
કે ન હોય-પણ તે લેખકને પાછું મોકલવાને અમે બંધાતા નથી.
- ૫ કોઈ પણ માસનો અંક તે પછીના માસની આખરમુધીમાં પણ ન મળે તો આઠકે
અમને તુરત લખી જણાવવાની કૃપા કરવી. પાછળથી એ અંક પૂરો પાડવાને અમે
બંધાતા નથી.

વ્યવસ્થાપક

તાવની દવા માટે ખર્ચે ચાંદ.

આતલીવાલા એગ્રુમિશ્વર તથા આતલીવાલા એગ્રુપિંક્સની તરફવાર નકલો યામ છે,
પણ અતિ ક્ષેત્રે તે આતલીવાલાની જ છે. પુષ્કળ તાવની દવામાંથી માત્ર ડાકતર આત-
લીવાલા એકલાજ આવેલા, પણ ચાંદ મેળવી અને ચાંદની ક્ષેત્રે મેલવવા પામ્યા છે.
વેળના પુષ્કળ કેસો એનાથી સારા થયા છે, કીમત રૂ. ૧)

આતલીવાલાની અમખીરીલ શક્તીની ગોળાઓના મારે મોટે વખાણ કરવા ગમતું
નથી. પણ જો તમને આતલીવાલા એગ્રુમિશ્વર તથા પિંક્સ પર બરોશો હોય તો તેવે
જ બરોશો આતલીવાલાની અમખીરીલ શક્તીની ગોળાઓ પર રાખજો. ઘણો અભીયાસ
કીધાથી ઉત્પન્ન થતી થાક, મનની હિદાઈ, કીડો-એટ્ટેરો, નામરદી, શરીરને નમલાઈ, ઉ-
ગમ ધાતનું જડું, ખડીની શરવાત, પાચન શક્તિની નબળાઈ, માટે આતલીવાલાની
અમખીરીલ શક્તીની ગોળાઓ અસરકારક છે. કીમત રૂ. ૧૫.

કોલેરાનો અકસીર ઉપાય આતલીવાલાની કું. કોલેરાલ છે. કી. રૂ. ૧

એકલા ખનાવનોર, ડાકતર હો. લી. આતલીવાલા.

ઠેકાણું વરલીનું દવાખાનું તથા સરવે ઠેકાણું મલશે.

वसन्त.

इदं सत्यं सर्वेषां भूतानां मध्यस्थं सत्यस्य सर्वानि भूतानि भवुः पञ्चा-
यमस्मिन्सत्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यथायमध्यात्मं सत्यस्तेजोमयोऽमृतमयः
पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मोदममृतामिदं प्रहोद सर्वम् ।

वसन्तः

सत्यान् प्रमदितव्यम् । धर्मान् प्रमदितव्यम् । कुशलान् प्रमदितव्यम् ।
भूलैः न प्रमदितव्यम् । दशाव्यापप्रवचनाभ्यां न प्रमदितव्यम् ।

वसन्तः

वर्ष ५, अ. ३, २.

[भासिक]

शङ्खुन, अथ १८६२.

“ ऐशी ”

राग—(काफ़ी—ताल दापचंदी)

कृष्ण कैसी होरी मचाई मचाई, अचरम लखियो न नाई;
अमल सत कर दिखलाई, रे कृष्ण कैसी (टेक.)

एक समय श्रीकृष्णदेवके, होरी खेल्न मन आई,
एकम होरी मचे नहि कबहु, याने कसै बहुनाई,
यहि प्रभुने छहलाई, रे कृष्ण कैसी० ।

पाच भूतकी धातु मिलाकर, अन्न पचकारी बनाई,
चौद भुवन रंग भीतर भरकर, नाना रूप धराई;
प्रकट भये दृग्ग कन्हलाई, रे दृग्ग कैसी० २

પાંચ ત્રિપયકી ગુલાલ બનાકર, બીજી ત્રણાંક લડાઈ,
જિસ જિસ નેન ગુલાલ પડી વહ, સુધ બુધ સવ વિસરાઈ;
નહિ સૂજત અપનાઈ, રે કૃષ્ણ કૈસીં ૦

૩

વંદ-અત અંજનકી સિ યંકા, જિસને નેનમેં પાઈ,
ત્રહાનદ તિસકોં તમ નાશ્યો, સૂજ પડી અપનાઈ;
હોરી કહુ બની ન બનાઈ, રે કૃષ્ણ કૈસીં ૦

૪

(અધ્યાત્મભજનમાલા.)

(મનન.)

યુરોપમા સોળમી મહીના આનુભવા શરૂ થએલી અને દિનપ્રતિદિન વધતી જતી. જડ પ્રકૃતિના અચળ નિયમોની શોધોથી મુગ્ધ બની અનંતમી મટીતુ યુરોપ પ્રકૃતિમાં પરમાત્માને નોંધી શક્ય નહિ, તેથી તે મમયના યુરોપની ઉન્નત મનુષ્યશુદ્ધિએ કાં તો પરમાત્માને સર્વથા નિરોધ કર્યો, અથવા તો, એક વખત એનાથી શક્તિ પામેલી પ્રકૃતિ ત્યાર બાદ હમેશાં અત્યંત નિયમોથી પ્રવર્ત્યો કરે છે અને પરમાત્મા તો કોણ જાણે ક્યાં યોગાનિદ્રામાં પડ્યો હોય એવી અર્ધનામ્નિકતાથી ભરેલો દૈતવાદ સ્વીકાર્યો. આપણે ત્યાં નૈયાયિક દૈતવાદીઓ પરમાત્માને આ ક્રમતા વધારે નિકટ સમજતા હતા, તથાપિ તેઓ પણ ‘ધરોના નિર્માતા’ અને ‘ત્રિભુવન-વિધાતા’ નો પોતાના કાર્ય માથેનો ભવન્ય એક મરખો જ કદપત્ત જેઓ પરમાત્માને એક કુલકાગ્વત બહાર રહ્યા રહ્યા ત્રિયોગીને પોતાની છત્તાશક્તિ વડે કાલમહાયંત્ર ઉપર દેવતા બેસાડે હોય, અને તેમાં જેમની શુદ્ધિ કે હૃદયને સન્તોષ થતો હોય, તેઓ ભલે એ કદપત્તને વળગી ગઈ. અમારી શુદ્ધિ તો પરમાત્માના સ્વરૂપની બહાર, એની અનન્તતામાં વિરોધી એવા પરિચ્છેદનો પ્રસંગ ઉત્પન્ન કરનારી, ટોચે પણ વસ્તુને માની શકતી નથી; અને અમારૂં હૃદય પણ સહી શકતું નથી કે અહામરૂપી ઉમરગમાં કોટિ જીવને પૂરી પરમાત્મા એની બહાર એ જીવોથી અલગ પડી ગયા હોય. અમે તો જગતમાં સર્વથા પરમાત્માની “હોરી” મચી રહેલી જોઈએ છીએ. એ “હોરી” એ પોતે પૂર્ણ સ્વસ્થી રહે છે, અને જીવને રમાડે છે. એ “હોરી”ની અદ્ભુતતા વર્ણવી નાંચ એવી નથી. એના આશ્ચર્યને દેવતાનો સાયન્સનો પ્રત્યેક પ્રયત્ન એ આશ્ચર્યને વધારે ગભીર અને વધારે ઉદીપ્ત કરતો આવે છે. કવિ યથાર્થ કહે છે—“અચરજ લલિયો ન જારે.”

પરમાત્મા દેશકૃત કાલકૃત અને વૃંતુકૃત એમ ત્રિવિધ પરિચ્છેદ રહિત છે, એટલે કે, એ અહીં છે ને ત્યાં નથી વા ત્યાં છે ને અહીં નથી એમ નથી; એટલું જ નહિ પણ સર્વ સ્થળે એ એમ કહેતાં પણ સ્થળ એનું અધિકાર બની નાંચ છે એ ખોટું થાય છે, દેશ-સ્થળમાં એ

આશ્રય કરી રહેશે નથી, ઉલટો દેશ એને લીધે. બન્યો રહે છે. એ બ. પ્રભાણે, પરમાત્મા ભૂત ભવિષ્ય કે વર્તમાન કોઈ પણ કાળે નહોતો નથી વા નહિ હોય એમ નથી; એટલું બ. નહિ પણ કાળમાં એને રહેશે માનવાથી કાળ એનો આશ્રય બને-જો પરમાત્માની સર્વાશ્રયતા સાથે અસંગત છે. વળી સૌથી મોટી સમજવાની વાત એ છે કે પરમાત્માથી બિન્ન કોઈ પણ વસ્તુ નથી કે જેના અસ્તિત્વનો ખુલાસો પરમાત્મામાંથી ન નીકળતો હોય, વસ્તુમાત્ર પરમાત્મામાંથી અસ્તિત્વ પામે છે એમ બે કમું કરતા હો તો પરમાણુઓ કે પ્રકૃતિ એવી કોઈ પણ વસ્તુ પરમાત્માની સાથે સાથે પોતીકું સ્વતંત્ર સ્વભાવમિદ્ધ અસ્તિત્વ ઓગવતી માની શકાતી નથી. આનો અર્થ એ થશે કે જગત અણુઓમાંથી કે પ્રકૃતિમાંથી નીપજેલું નથી-અસત્માંથી સત્ થયેલું છે. પણ તે ઉપર પ્રશ્ન થશે કે “અથમસતઃ સજ્જાયેત” — અસત્માંથી સત્ કેમ થાય ? પ્રશ્ન બરાબર છે. પણ આ અસત્ તે શું છે ? પ્રકૃતિનું ન હોતું, અણુઓનું ન હોતું, જગતનું ન હોતું, એ બ. કે બીજું કંઈ ? પરમાત્મા પોતે સત્ ક્યાં નથી કે અસત્માંથી સત્ થાય છે એમ માનવાનો પ્રસંગ આવે ? અર્થાત્ પરમાત્મા પોતામાંથી બ. એક અદ્વિતીય સત્માંથી, જગત ઉપજતે છે. શ્રુતિએ એ માટે જાણનાભિ-કરેણીઆ-નું દર્શન આપ્યું છે: કરેણીઓ જેમ પોતામાંથી જળ પસારે છે તેમ પરમાત્મા પણ પોતામાંથી જગતની જળ પાથરે છે. પણ ખડે જોતાં આ દર્શન પણ પૂર્ણ રીતે લાગુ પાડવાનું નથી; કરેણીઓ પોતાના શરીરમાંથી જળ કાઢે છે, અને પેદાશમાને તો શરીર નથી; તેમ પરમાત્મા પોતે વિકાર પામીને જગત રૂપ બને એમ પણ નથી કહેવાનું, કારણ કે પરમાત્મામાં વિકાર સંભવતો નથી. માટે માનવું પડે છે કે એ અસત્તો સત્ કરતો નથી, માત્ર સત્ કરી દેખાડે છે. “અસત્ સત્ કર દિશ્વલાઈ” પોતે પોતામાંથી-એક અદ્વિતીય સત્માંથી—કંઈ વિકાર, ઉપજાવતો નથી, ઉપજાવતો દેખાય છે. આને કોઈ પરમાત્માની ‘પ્રભુતાઈ’ કહે છે, કોઈ ‘લીલા’ કહે છે, કોઈ ‘માયા’ કહે છે, વા માયાની એક કલા-‘વિશેષશક્તિ’-કહે છે. આપણે એને આજ “હોરી” ને નામે ઓળખીયું.

જો દેખાય છે તેને દેખાવા પૂરું સત્ માની લઈ એને પરમાત્માએ શા માટે ઉપજાવ્યું અને શી રીતે ઉત્પન્ન કર્યું એ વિચારીએ. ક્ષિ કહે છે કે—

“एकसमय श्री कृष्णदेवके, होरी खेलन मन आई,

एकसें होरी मचे नहि कबहुं, यातें करे बहुताई;

यहि प्रभुने ठहराई.”

શ્રુતિ પણ કવિતાની વાણીમાં કહે છે—“પ્રજાપતિર્વા एकोऽप्रेऽतिष्ठत् स नारमत” “एकोऽहं बहु र्वा प्रजायेय.” તાત્પર્ય કે “પરમાત્માને એકલા ગમ્યું નહિ” ત્યારે “એણે વિચાર કર્યો કે હું એક છું તે બહુ થાઉં.” અને સિદ્ધ્યો પણ માને છે કે પ્રભુએ એમથી ઉભરાઈ સદિ ઉત્પન્ન કરી. એ સર્વ વચનનું તાત્પર્ય એ છે કે જગત, ઉપર વિચાર કરી તેનારને સમજાયા વિના રહે એવું નથી કે જગત પરમાત્માથી બિન્ન કે, શુદ્ધ અરણ્ય

જેવું નથી બન્યું એના બાહ્યબાહ્યના એની જ મત્-ચિત્-અને આનન્દ-સની મૂર્તિ પ્રકટ થાય છે, એના જ પ્રેમની મધુર અને હનિત હૃદયીઓ મર્વન રમ્યા કરે છે આ બહુ” થઈ પોતાનો આનન્દ આપવા-તેવાની-આપનામાં લેવાની અને લેવામાં આપવાની— હૃદયથી એણે પચમનામૃતની ધાતુ મેળવીને અઘ્નાડપી પિચમરી બનાવી એમાં ચાલુનરૂપી વિવિધ રંગ ભર્યા અને એની રંગમેરગી સેરાથી હવમાનને ન્હવરાન્યા વચમાં શન્દ-સ્પર્શ-રસ-અને ગંધ એ પાચ વિરોનો ગુનાન પણ ઉગાડ્યો-અને આમ રમમૂર્તિ ‘શ્રી હૃષ્ણ કન્હાર્દ’ દોળી ખેંચે । જેની આખમાં એ નિપોરૂપી ગુનાન પડ્યો તે ‘સુધ-બુધ’ બોઈ પોતાપણને-ગાતમનરૂપને ભૂરી બેઠો આ એની આવરણશક્તિ વિશેષશક્તિ એમ ગાખતી અને આ બીજી ભાગી એ બે શક્તિઓનું સ્વરૂપ અને એમનો પરસ્પર મબંધ વિચારીએ

સામાન્ય રીતે ૫ માત્રાની સર્પરી (સટયુત્પાદક) શક્તિ તેને વિશેષશક્તિ કહે છે અને ૧ રૂપરી (સ્વગુણ-આરણ્ય) શક્તિ તો આવરણશક્તિ છે છે પરમાત્માએ જગત ‘મંદિર’ લેઈ ઈને એમને ૫ જનામના ચિત્ર માફ આપાવી દિધી આગળ મહુ મ્યું છે અને નિમિત્ત લગ્નના નિમિત્ત (સદ્) પ્રતા એન નિમિત્ત નાનગાહુ અધિષ્ઠે એમને યોગ વાસિષ્ઠમાં પ્રયુ છે તેમ વગર ભનિ ના ચિત્ર ઉભુ કર્યું જે આ એની વિશેષશક્તિનું પરિણામ છે અને આપણી બો ગોની વચ્ચે એ ચિત્ર આહુ પડેલું દોનાથી એનું ખરૂં સ્વરૂપ મમજાતુ નથી એ એની આવરણશક્તિનું પરિણામ જે આવ લુ નિના વિશેષ એમને ગ્હી શમ્તા દેખે તો ભને ગ્હે આપણુ મમ માત્ર આવ લુ ફેવાતુ છે વિધારણ્યમુનિ પણ હૃષ્ણ સદિ અને ડવસદિ એવા સદિના બે બે પાડીને મ્હે છે કે જાને મરીને ડવસદિનો નાશ મી શમન છે હૃષ્ણરત્નનો મરી શમનો નથી કરવાની જરૂર પણ નથી જ્ઞાન થતા આ જગ તા તે તે પાડો નાશ પામશે વા દેખાતા અમરો એમ મમ તવાતુ નથી પદાથો તો રહેશે અને દેખારો પણ એ પાથોમાંથી જ્ઞાનને મોહ ડરી નરો એમને પડી એ બધનકર્તા રંગે નિ નિયત ઝેર નીમળી મયુ એમને બમ ઉપગની દોરીતુ રૂપક લઇએ તો પરમાત્માની આ અઘ્નાડપી પીચકારી ભને પોતાના મમ મ્ય જાય એથી હાનિ નથી એ ‘પીચ મરી મા જે ગુનાન મરેલો છે એ જ માણુમને બધ મરી નામે છે નાટે એ ગુના લ ને આખમાંથી કાઢવો એમ ઉપદેશ તેવાનો છે

અત્રે પ્રશ્ન થશે કે પરમાત્મા આવરણશક્તિ કેમ સનવે ? કેમ મલવે એનો વિચાર આપણે પડીથી પ્રશ્ન—પ્રથમ તો એમની ખાતરી પ્રી લઇએ કે એ અનુભવાય છે કે નહિ અનુભવાય છે એ વાતની મધિ જ ના નહિ મ્હી શમ જેઓ શાંત્રવેદાન્તનો આ શન્દ નહિ વાપરતા થાય તેઓ બીજા શન્દમાં પણ એની એ જ વાત કરેતા જણાશે કિશ્વનો કહે છે કે પરમાત્માએ મનુષ્યને મના માટે Temptations જગતની લાનઓ જોવી કરી છે અને એમાંથી શુદ્ધ થઈ મનુષ્ય પરમાત્માની સમીપે જાય છે પ્રાચનાસમાજના ૫ થના આ પણ વર્તમાન પ્રિ રા નરમિહરાન પણ ગભીર સ્વરે કહે છે કે—

ચિત્રની નિપયમોહની મધુમ્વરા
નિધામપથ જતા આની વિવંધરા
વપથ દોરના મયે

એ ‘વિપધરા’ મનુષ્યે પોતે બનાવેલી નથી તેમ, મનુષ્યને ‘વિપધ દોરવા’ મથવાની એની શક્તિ, વા એ જ વસ્તુની બીજી બાજુ-મનુષ્યની ‘વિપધ દોરાઈ’ જવાવાની શક્તિ-એ મનુષ્યે પોતે કરેલી નથી. એકની દોરવાની શક્તિ અને બીજાની દોરાવાની શક્તિ-જે એક જ વસ્તુસ્થિતિની બે બાજુઓ છે-તેની કારણતા અન્યને-પરમાત્માને-આરોપ્યા સિવાય આનું નથી. અર્થાત્ કે પરમાત્મામાં આવરણશક્તિ છે એ સિદ્ધ વાત છે.

આ આવરણશક્તિનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ કર્યા પછી બીજો પ્રશ્ન એ બે છે કે પરમાત્મામાં એ સંભવે કેમ ? સચ્ચિદાનંદવાદની બાજુમાં બોલીએ તો, પરમ ‘દયાકરા’ પ્રભુ સાથે મનુષ્ય પ્રત્યે આવી વિપ્રલંબી કૂરતા કેમ થી શકે ? એનો ઉત્તર સચ્ચિદાનંદવાદી એવો કરે છે કે વિપયની લાક્ષણ્યોને તામે થયું કે નહિ એ બાબત પ્રભુએ મનુષ્યને સ્વતંત્રતા બક્ષી છે. શાંકર-વેદાન્તીઓમાંના કેટલાક માયા અને અવિદ્યા એમ બે ભેદ પાડીને માયા પ્રભુની ગણે છે અને અવિદ્યા-જીવની ગણે છે-એટલે માયામાં લપટાવા રૂપી અવિદ્યામાં જીવ પોતે જ કારણ રહે છે, અને ઈશ્વરને માથે એનો દોષ ચડેલો નથી. વિપય પ્રત્યેના રાગદ્વેષાદિને જીવની સૃષ્ટિરૂપે માનવાથી પણ એ જ કાર્ય સધાય છે. પણ ખરું બોલતાં આ ઉત્તરથી છેવટનું સમાધાન થઈ જતું નથી. આ લાક્ષણ્યોને તામે થયું, રાગદ્વેષાદિ ધરવા-એમાં જીવ કારણ છે ખરો; પણ આપણો પ્રશ્ન તો એ છે કે જીવ ઉપર એ તોફાન આવે છે ક્યાંથી ? એ તોફાન વચ્ચે આટલું રહેવું એ ભણે જીવના સાર્વર્પની વાત હો; પણ આપણે તો એ તોફાનના કારણનો વિચાર કરવા બેઠા છીએ, તેનો ખુલાસો ઉપરના જવાબમાં આવતો નથી.

કેટલાક આ તોફાન ઈશ્વરથી જુદી ‘શેતાન’ નામની શક્તિથી ઉત્પન્ન થએલું માને છે. કેટલાક ઈશ્વરનો છેવટનો દરદો મનુષ્યને વિજયી કરવાનો હોવાથી અત્યારના તોફાનનો પરિણામની દૃષ્ટિએ બચાવ કરે છે. પણ આ બંને માર્ગ ખામી ભરેલા છે. શેતાન નામની ઈશ્વરે ઉત્પન્ન ન કરેલી એવી શક્તિ માનવાથી ઈશ્વરની અપરિચ્છિન્ન પ્રભુતાને બાધ આવે છે. બળી, પરિણામ (સાધ્ય)ની દૃષ્ટિએ સાધનનો જવાબ કરવો, એ મનુષ્ય માટે ચાહે-પણ તે પ્રભુમાં શોધતો નથી; માત્ર પરિણામ સાફ આવશે એટલાથી સન્તોષ માનવા કહેવું એ તો અત્યારની સ્થિતિને દાન્તન્થ ગણવાની ઈશ્વર તરફથી નિર્નતિ કરવા જેવું, કમા માચવા જેવું, થાય છે.

આ છેવટની મુશીબોની જાણ કેવી મુઝવણભરેલી છે એ આટલા મનનથી સમજાયું હશે જ. એ જાળના છેદન માટે બીજા જે જે ચત્રો થયા છે તે બધાનું એક માસિક પત્રમાં નિષ્પણ કરવાનો લોભ રાખવો અયોગ્ય છે. તથાપિ છેવટ જતાં જતાં બે મહત્વના ખુલાસા નોંધીશું.

એક ખુલાસો એવો છે કે રાગદ્વેષાદિ વૃત્તિઓ અવિદ્યાથી ઉપજેલી છે, અને એ અવિદ્યા જીવના પોતાના જ પૂર્વ પૂર્વ જન્મનાં કર્મોનું ફળ છે. પણ તે રહતો એક વાંધો મુજબ છે: અત્યારની અવિદ્યા એ પૂર્વ જન્મના કર્મથી; પૂર્વ જન્મનું કર્મ તે પહેલાંની અવિદ્યાથી; એ અવિદ્યા તે પહેલાંના કર્મથી એમ પાછળ અનવરથા ચાલશે ! આ દોષનો પરિહાર શાંકર-વેદાન્તી એવો દરેકે કે-અનવરથા બહે ચાહે; ચાલવી જ વોહએ; જગતની કોઈ પણ

કાળે શરૂઆત થએલી માનીએ તો તે પહેલાનો કાળ કેમ ખાલી પડી રહ્યા હતા એમ નિર-
તર પ્રશ્ન થાય, માટે પાછળ જન્મોજન્મની દાર ચામ્યા કરવી જ જોઈએ, એટલે પૂર્વોક્ત
અવિદ્યા અને કર્મની કાર્યકારણતાની લીટી પાછળ લખાયા જ કરે તો તેથી બાધ નથી પણ
આ ખુલાસો ઉપર જણાવેલા ખુલાસાથી બહુ આગળ વધતો નથી એમા મનુષ્ય, અજ્ઞાન
માટેની જવાબદારી પરમાત્માને વળગવા ન દેતા, પોતાને માથે રાખવાનો ચર્ચ કરે છે; અને
જેમ રજ્જુને સર્પ જાણનાર મનુષ્યની ભ્રાન્તિ માટે રજ્જુ જવાબદાર નથી તેમ ગણદેવરૂપી
પરમાત્મવિપયક અજ્ઞાનને માટે પરમાત્મા જવાબદાર નથી એમ બતાવે છે. પણ ખરૂં જોતા,
હજી મોટો પ્રશ્ન તો રહે છે જ કે કર્મ અને અવિદ્યાની ગડમથલ છત્રને વળગાડનાર કોણ ?
આ વ્રહ્મતુ બીજ પહેલાંના વૃક્ષમાથી, એ વ્રહ્મ તેનાથી પણ પહેલાંના બીજમાંથી, એમ હાલની
અવિદ્યા પૂર્વજન્મના કર્મોથી, એ કર્મો તે પહેલાની અવિદ્યાથી, એમ જવાબ દેવામા આવ્યો
ખરો, અને એની અનયમ્યામા છટાપતિ છે એ ઉત્તર પણ ઠીક છે, પરંતુ જરા અવિદ્યાનું
સ્વરૂપ તપાસી જોશો તો જણાશે કે એક અવિદ્યા બીજી અવિદ્યા ત્રીજી અવિદ્યા એવા, એક
બીજ બીજી બીજ ત્રીજી બીજ એના જેવા, જુદા જુદા નખરો નથી કે જે પૂર્વ જન્મના
કર્મોનો ખુલાસો આપી શકે. અવિદ્યા એક જ ચાલી આવે છે, અને અવિદ્યાથી બનેલા કર્મોને
અવિદ્યાના કારણરૂપે ધ્યાપવા એમા અન્યોન્યાશ્રય દોષ રહેલો છે તેથી શાકરવેદાન્તી રામાનુ-
જાચાર્યની માફક અવિદ્યાને પર્ય જન્મના કર્મની કહેવી ન માનતા અનાદિ માને છે

હવે આપણે પૂર્વોક્ત દૂપણનું ઉપનું સમાવાન માલખીએ. શાકરવેદાન્તી પ્રહે છે કે—
તમે જે દૂપણ બતાવ્યું એ જ માફ જૂપણ છે. હું ટ્યુલ કર છું કે પરમાત્મા અવિદ્યાને કૃત્વજ
કરે એ સંભવતુ નથી, તેમ, પરમાત્માની રદામે બાધ બીડીને સરખા અસ્તિત્વના હકથી અનાદિ
ગ્રાળથી એ સાક્ષતી આવતી હોય એ પણ સંભવતુ નથી પરમાત્માની સાથે એને જોડતા પગથે
પગથે દોષ આવે છે એમા પણ ના પ્રેવાય એમ નથી, પણ એ માથે એ પણ મિદ્ધ વાત
છે કે અવિદ્યા અનુભવાય છે તો ખરી, તો હવે, આ બે વાત જેવી છે તેવી ચો, અને એને
માથે મૂકી એમાથી જે ફલિત થતું હોય તે બેધક કાઢો અવિદ્યા અનુભવાય છે અને છતાં
એનું અસ્તિત્વ અમખ્ય દૂપણથી બરેક છે—એનું જ નામ ‘Irrationality’, ‘Unreason’
‘અવિદ્યા’ જેનો ખુલાસો થઈ શકે, જેને કાર્યકારણની સાકળમા જોડી શકાય, જેને પરમાત્મામાથી
ફલિત કરી શકાય, એ ‘અવિદ્યા’ જ ન કહેવાય. એ પરમ સત્માથી ફલિત નથી થતી, અને
છતાં પ્રતીત થાય છે, માટે જ એને અમે ‘મત્-અમત્ અનિર્વચનીય’ જેને સત્ પણ ન
કહેવાય અને અસત્ પણ ન કહેવાય એવી વર્ણુનીએ છીએ. તમે કહેશો કે આ તો યથાર્થ
જવાબ ન થયો. ન થયો, જે તમે જેવા જવાબની આશા રાખી, ખેડા હતો ત્રેવો જ જવાબ
યથાર્થ ગણાતો હોય તો. બાકી ખરી વાત તો એ છે કે જેની વસ્તુ હોય તેવી કહેવી એ જ
યથા-અર્થ જવાબ છે અવિદ્યાનું ખરૂં સ્વરૂપ જ અનિર્વચનીય હોતું ઘટે છે, અને છે પણ
તેનું જ, એટલે અમારો ઉત્તર, સર્વથા બરાબર છે. “ નિર્ગુણલક્ષવાદીના આ અનિર્વચનીયતા
વાદને મગુણલક્ષવાદીના અજ્ઞેયતાવાદથી પૃથક્ કરીને મમજના જોઈએ મગુણનાદી વિશ્વમા
અવિદ્યાનું અસ્તિત્વ સ્વીકારે છે, અને જ્યારે એ અવિદ્યા પરમાત્માની દયા સાથે અમગત
છે એમ બતાવવામા આવે છે ત્યારે એ એવો ઉત્તર વાળે છે કે પરમ દયાળુ પરમાત્માનો
એ અવિદ્યા સર્જવામા શો હેતુ હશે એ આપણે આપણી અદ્યપત્તિને લીધે સમજતા નથી—પણ

માની લેવું ન જોઈએ કે એ ‘ધ્યાનના નો’ હેતુ કાંઈક સારો ન હશે. પણ મનુષ્યશુદ્ધિને આમ એક વખત ઉત્થાન પામવા દઈ પછી એને એકદમ દબાવી દેવી એ અયોગ્ય છે: ‘આપણે જાણતા નથી’ એવા અજ્ઞેયતાવાદનું ન જો છેવંટ શરૂ થાય તેવું વાગળી હોય તો તે આરંભમાં ન કેમ ન લેવું? જાનના કર્તા પ્રતિષ્ઠિત છે એટલે સુધી જાણી પણ શી વરર? આપણે અકષત મનુષ્ય જાણતા નથી કે આ જગત કેણે ઉત્પન્ન કર્યું વા શી રીતે ઉત્પન્ન થયું—એમ અજ્ઞેયતાવાદ પ્રાપ્ત થઈ પ્રતિષ્ઠિતના અસ્તિત્વના સિદ્ધાન્તને બાધ આવે. માટે મનુષ્ય-શુદ્ધિથી જે રાગ ક્રોધ આપણે ખેદા છીએ તે ન કાળે કાપવી એ બરબર નથી. નિર્ગુણબ્રહ્મ-વાદીનો અનિર્વચનીયતાવાદ આવો નથી. એ વાદ પ્રમાણે, આપણે અવિદ્યાના અસ્તિત્વમાં પરમાત્માનો શો દત્ત રહેશે હશે એ સંમજતા નથી એમ નહિ, પણ અવિદ્યાને વાસ્તવિક અસ્તિત્વ નથી; અને જે મિથ્યા છે તેના શુભાસાની વરર નથી, અને તેનો શુભાસો સંભવતો નથી.

અનિર્વચનીય અસ્તિત્વ એ અસ્તિત્વ નથી, છતાં એમાં મદદ પણ અસ્તિત્વનો મન્થ રહેતો હોય તો તેનો નિરોધ કરી બીજા સંકરવેદાન્તીઓ એ કરતાં પણ આગળ જાય છે તેઓના સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે આ અવિદ્યા જેમ પરમાત્માની કલેશી નથી, અને મિથ્યા હોઈ પરમાત્માના અદ્વિતીયત્વને બાધ કરતી નથી, તેમ એ જગતી કષ્ટજનકી પણ નથી—જીવનું જીવત્ત્વ ન એનાથી બન્યું રહ્યું છે. ત્યારે શું એ-જીવ થઈ પ્રાક સિદ્ધ છે? એમ પણ નથી. અવિદ્યાને લક્ષણે જીવ છે અને જીવને લક્ષણે અવિદ્યા છે. અને છતાં અન્યોન્યાશ્રય હોય આવતો નથી; તે એવી રીતે કે, જીવનું જીવપણું એનું ન નામાન્તર અવિદ્યા છે, અને અવિદ્યાનું પ્રતીત થવું એમાં ન જીવનું જીવપણું છે—અર્થાત્ ત્યાં જીવબાવ અને અવિદ્યા એક ન વસ્તુસ્થિતિનાં એ નામ છે, ત્યાં કાર્ય કારણ બાવની મુરકેલીનો કે અન્યોન્યાશ્રય હોયતો પ્રસંગ ન શો? બીજું, એ પણ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે ‘અવિદ્યા’ એ નામે કોઈ વસ્તુ સત્, પદાર્થ નથી કે જેનો જીવ સાથે સંજન્ય કોણે ક્યો એવો પ્રશ્ન વાગળી ગણાય. જીવે પોતાને જીવ જાણવો અને જગતને જગત જાણવું. અને એ રીતે પરમાત્માનું ખડું સ્વરૂપ જોતાં છતાં ન લેવું—એનું ન નામ અવિદ્યા છે. એટલે કે આ ત્રણ અસરના સમૂહપરે જીવ અને જગતના વાસ્તવિક અસ્તિત્વનો નિરોધ કરેલા એ શિવાય બીજું તાત્પર્ય નથી. અવિદ્યા કોઈ એવી સક્રિય નથી કે જેણે અન્યાર મુધી જગત નહોતું નેને અન્યારે કષ્ટજન્યું હોય અને હવે પછી નાશ કરવાનું હોય. જે અર્થમાં એ અન્યારે છે એ અર્થમાં એ પૂર્વે પણ હતું અને ભવિષ્યમાં પણ હશે; અને જે અર્થમાં એ પૂર્વે નહોતું અને ભવિષ્યમાં નહિ હોય એ અર્થમાં એ અન્યારે પણ નથી. માટે પ્રાકપાકકારિત્રામાં રહેલું છે કે “આદ્યાઘન્તે વ વધાસ્તિ ઘર્તમાનેઽવિત્ત્વય” એને અને ના અનુવાદ કરી કવિ મે છે—

“હોરી કદુ મની ન મનાઈ.”

એ “હોરી” —અવિદ્યાનો વિશ્વાસ—સંઘ જન્મો નથી અને જતાંવાપો નથી. ‘અવિદ્યા’ એ-તો નામ માત્ર છે, જગત માત્ર ભાસે છે: પણ ભાસે છે એમ કહેવામાં ન, ચિત્ (ભાસ) અને સત્ત્વતી (છે) સાથે એની એકતાનું પ્રતિપાદન થઈ જાય છે; કારણ-કે માસ્તિ અને માત્તિ—હોતું અને ભાસતું—એ સ્થળનું ન સ્વરૂપ છે.

હિન્દુસ્થાનની આધુનિક સુશિક્ષિત સ્ત્રી. *

મન્નારીઓ તથા મદ્યુહસ્થો.

હિન્દુસ્થાનની આધુનિક સ્ત્રી ની હોની જોષએ એ વિષય ઉપર મહારી અલ્પ શુદ્ધિથી વિવેચન કરવાનો આજે વિચાર છે આ વિષય એટલો ગહન તથા દુર્ગામી પરિણામનારો છે કે મહારા જેટની અ પ વચે તે અદૃષ્ટ કરવો એ આદ્યિક તથા અમર્યાદી ગણાશે પરંતુ મહારા ઉદ્દેશ માત્ર એટલો જ છે કે મહારા પોતાના વિચાર જાહેર કરાય અને આથી બી જાના વિચાર જાહેર કરવાને ઉત્તેજન મળે—માત્ર એટલી જ આશાથી કે પરસ્પર અભિપ્રાયના વિનિમયથી આપણી ખજાત અને અજ્ઞાન ગહેલી ભગિનીઓનું અનંતમા કઈ શ્યાણુ થાય

આજકાલ મસારસુધારાની ચર્ચા અનેક મંથરે થતી અનુગામ્યા આન છે પરંતુ જન મમાજની મદતિ (Social matetuditions) ના વનણુ ઉપર લક્ષ આપ્યા વાર તથા જીનું કુકુખમા તથા જનસમૂહમા પ્રાચીન ણમા જે મ્યાન હતુ અને ભરિયમા જે મ્યાન હોયુ જોષએ હોતો મયાન્થિત ખ્યાન લા યા વગર જ ચર્ચા થાય તો તે સર્વ નિષ્ફળ જના મબન છે આવી વર્તમાન સ્થિતિ જોષને ઐતિહાસિક વિકાસ (historical development) ઉપરથી શુ થાય છે અને શુ થના મભવ છે હોતો કાષ્ટક વિચાર કરીને આજનો વિષય લખવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે

આધુનિક અથવા નવન સુશિક્ષિત સ્ત્રી ને નવન ભાનતનો એક અંગ છે અને તે હાઈ ન્દાનો અશ નથી પણ આખા હિન્દુસ્થાનની કલતિમા એક મોટો નિરોજક અશ છે આપણા દેશની અર્વાચીન સ્થિતિ ઉપર દટિ રીશુ તો એટલુ તો મેજ માલુમ પડશે કે, દેશની ઉભતિ પાશ્વો યોનુ દરેક સામનમા અનુમરણુ મ્યાથી માત્ર થવાની નથી આપણે કાઈ અનુકરણુ કરીને સર્વ પ્રકારે પરિવર્તન-revolution-જોષતુ નરી પણ આપણા પોતાના જ રીતગિવાજોમા વખતને અનુમરતા ફેરફાર કરીને, દોર દર કરીને સરોધન કરવાનું છે આ માટે પ્રાચીન સમયમા સ્ત્રીઓની સ્થિતિ કેવી હતી તે તપાસુ પડશે

અમુક ઝનમા સ્ત્રીને કેવા પ્રમરણુ માત્ર આપવામા આવે છે તે ઉપરથી તે દેશમાં સુનારો તથા કેળાણી કેવે દરજ્જે ગયેલી છે હોલુ અનુમાન કરી શકાય છે અજ્ઞાન અને અભણ પ્રજામા સ્ત્રીને પુરુષો શુનામ તરીકે મણે છે સુધરેલી પ્રજામા તેઓની માથે માત્ર અને સભ્યતાથી વર્તવામા આવે છે આ સાબતમા અમરના હિન્દુ આર્ય લોધે, ગ્રીસ અને રોમન આર્ય લોધે કરતા ચદીયાતા હતા હોમરના વખતથી તે મેદિસીસ અને ચુરીપીડીમના

* સુમાલમા ' હિન્દુ યુનિયન કૅનન 'મા આ વર્તના હેમન્તોલસન પ્રમજે અ. સૌ શારદા ગ્રીરીએ કરેલુ ભાવણુ.

વખતના શ્રીક સાહિત્ય ઉપરથી જણાય છે કે તેમનામાં સ્ત્રીઓને બહુ માન આપવામાં આવતું નહિ; તેમ જ શ્રીક ઇતિહાસ ઉપરથી સ્ત્રીઓ બહુ કેળવણીથી દોષ એમ સિદ્ધ થતું નથી. રોમન ઇતિહાસમાં દોષી દોષક સુસિદ્ધિત અને સુધીય સ્ત્રીના દાખલા મળી આવશે, પરંતુ રોમન સામ્રાજ્ય (Empire) ના વખતથી અત્યંત ધનવંબલ અને મોહશોખથી સર્વ થોડા જ વખતમાં નાશ પામ્યું હતું.

હિન્દુસ્થાનના અસલના અથો જોઇશું તો તેમાંથી મુગ, સુદ્ધિમાન, અને તેની સાથે ગુણવાન સ્ત્રીઓના દાખલા પુષ્કળ મળશે. ઝમ્બુદે જ લગભગ આર દગ્ગર વર્ષ ઉપર રચાયેલા છે તેનાં સ્તોત્રોમાં સ્ત્રી અને પુરુષ બન્ને સાથે સ્ત્રીને ધર્મ, યજ્ઞ વગેરે કરતાં વર્ણવેલાં છે; તેમ જ વિશ્વવાસ નામની એક વિદુષીએ જાતે એક સ્તોત્ર લખેલું છે. વળી ઉપનિષદ્ જો લગભગ ત્રણેક હજાર વર્ષ પૂર્વે રચાયેલાં કહેવાય છે તેમાં માર્ગી નામે એક વિદુષીએ, જનક રાજના દરબારમાં વિદ્વતા મારં ધનામ સેવાનો પ્રયાસ કર્યો હતો તેનું વર્ણન જોવામાં આવે છે. ભરતખંડના જો પ્રાચીન અંથો જોમાં આદ્યથી જો દગ્ગર વર્ષ ઉપરના હિન્દુ આર્યોની રીતબ્રાતનાં વર્ણન છે તેમાં પ્રતાપી અને સદ્ગુણી સ્ત્રીઓએ તેમના માળમાં જનસમદ ઉપર પોતાનાં આચરણથી કેટલો લાભ કર્યો હતો અને કેવી ઉત્તમ અસર કરી હતી તેનાં અનેક દૃષ્ટાન્તો છે. ગાન્ધારી અને કુન્તી પતિવ્રતા સ્ત્રીઓ તેમ જ યશસ્વી રાણીઓ હતી. મહાભારતના એક પર્વમાં રાજ ધૃતરાષ્ટ્ર પોતાની રાણીઓ સાથે દરબારમાં કાંઈતમાશે જોવા આવેલા તેનું વર્ણન છે.

વળી મહાભારત કરતાં પણ ઝમ્બુદે તો સદ્વર્તનશાળી સ્ત્રીઓના વર્ણનનો ભંડાર જ છે, અને સીતાનું વર્ણન તો સ્ત્રીના સદ્ગુણની પરિશીમા છે.

હવે મહાત્મા મનુનો વખત તપાસીએ. મનુસ્મૃતિમાં તો એક લખેલું છે કે—

યત્ર નાર્યસ્તુ પૂજ્યન્તે રમન્તે તત્ર દંવતાઃ ।

યત્રેતાસ્તુ ન પૂજ્યન્તે સર્વાસ્તિગ્રાફલાઃ ક્રિયાઃ ॥

ત્યાં સ્ત્રીઓ પૂજન્ય છે ત્યાં દેવો પ્રસન્ન હોય છે, ત્યાં સ્ત્રીઓને માન આપવામાં આવતું નથી ત્યાં સર્વ ક્રિયા નિષ્ફળ જાય છે.

વળી—

શોચન્તિ જામયો યત્ર વિનશ્યતાશુ તન્કુલમ્ ।

મ શોચન્તિ તુ યત્રેતા વર્ધેતે તદ્દિ સર્વદા ॥

ત્યાં સ્ત્રીઓ, દુઃખનાં રહે છે તેના કુશળો વિસ્તાર થતો નથી. અને ત્યાં સ્ત્રીઓ આનન્દમાં રહે છે ત્યાં કુશળી હમેશા વૃદ્ધિ પામી છે.

જામયો યાનિ મેહાનિ શપન્વ્યપ્રતિપૂજિનાઃ ।

તાનિ કૃત્વાહતાનીવ ત્રિન્દશ્યન્તિ સમન્તત ॥

શ્રીઓ પોતાનું સન્માન ન થવાથી જે શુદ્ધને તે શાપ દે છે તે શુદ્ધ કૃત્વા (આધારિક વિનાશકાગ્રક શક્તિ) થી હજીયા હોય તેમ મર્વ ગીતથી નાશ પામે છે

તસ્માદેતાઃ સદા પૂજ્યા મૃપણાચ્છાદનાશનૈ ।

મૂતિકામૈર્નૈરિત્ય સત્કારેષુસત્રેષુ ચ ॥

તેથી જેઓ ધનની ઇચ્છા નખતા હોય તેમણે શ્રીઓને, દરેક ધર્મ ક્રિયામા અને ઉત્સવમા, વસ્ત્ર આભૂષણ યોગ્ય આપીને, પ્રમત્ર ગમરી જોઈએ

સતુષ્ટો માર્યયા મર્ના મર્તા માર્યા તથૈવ ચ ।

વર્મિન્નેવ કુલે નિર્લકત્યાણ તત્ર વૈ ધ્રુવ્ ॥

જે શુદ્ધમા પતિ પત્નીથી પ્રમત્ર હોય છે અને પત્ની પતિથી પ્રસન્ન હોય છે ત્યા જ ખરેખર કલ્યાણ થાય છે

ઉચ્ચ મન્દુત નાદમે તથા વાર્તાના પુત્રના ઉપન્ધી દરરી સનની શરૂઆતના વખત માની શ્રીઓની માસાગ્રિક રિયતિને આમેશ્વ ખ્યાવ આવે છે. તે વખતમા શ્રીઓને તદ્દન વિવિક્ત નખવામા આવતી જ નહિ. કન્યાઓને વાચના લખના તથા બીજી અનેક કલ્યાણી રીખવામા આવતી. સગીતરિયા શ્રીનુ એ આભૂષણ ગણાનુ અને ઉચ્ચ પ્રકારનું મન્દુત જ્ઞાન પણ માર્ધ થોડુ નહોતુ શ્રીઓ પોતાના નિત્ય વ્યવહાર પ્રમાણે દેશધાનોમા, મ્નાન કનાના ઘાટો ઉપર અને બીજી ખુદી જગાઓમા જતી. એકદમ ની જોતા, કામિદામ તથા બનજીનિના નાગમે ઉપરથી તેમ જ, કાદમરી, દશકુમારચરિત અને પ્રથાસગિત્માગર જેવા પુસ્તકમે ઉપન્ધી હિન્દુમમાગરો તે વખતના પ્રમાણમા સતોસકાગ્ર ખ્યાવ આપણને આવે છે

પરદેશીઓના દુમવાથી દેશમા સર્વ અસ્તન્યન્ત ધર્મ ગણુ ત્યાન્ધી શ્રીની અવદશાનો આગમ થયો આ પરદેશી પ્રમત્રે હિન્દુ લોકમે ઉપર પુષ્પજ જીવમ ગુજર્મો, લેમનું મન લટપુ. શ્રીજીનિ ઉપર પણ જીવમ ક્રવ્યા માડયો, ત્યારથી તેમ જ લોકોએ રાજ દન્ધારી ગીતોનુ એમ્મે મુમયમાની ગીતોનુ અનુકમ્મ કરવા માડયુ તેથી અને શ્રીઓના ગણણ્યેલેમને વિવિક્ત નખવામા આવી અને નેઈ પણ લેમણે આગળ પડવા દીધી નહિ-તે વખતથી તે હજીનુ મિગિશ ગાન્ય થયુ ત્યા સુધી શ્રીની અવદશામા ગદ્દિ થતી ગઈ, અને અનેક પ્રકારના શ્રી પ્રત્યે કૂ વ્યવહાર જડ ધાવીને પેમ સુધરેવા મિગિશ ગાન્યની અમર એ થઈ કે દેશમા ન્યાય અને શાન્તિ પ્રમરી, લેમનાથી શ્રી નગ્દ થતો અન્યાય ખમારો નહિ અને શ્રીકળવણીની શરૂઆત કરી. આથી જ કરીને શ્રીકળવણી એ તકરાગરો નિરપ ધર્મ

મધ્યેથી હતો; પણ હવે તેમ નથી; અને સ્ત્રીશિક્ષણ અગત્યનું માન્ય પડ્યું છે—કારણ કે વખત પોતાનું કાર્ય કર્યા બંધ કરે છે; જેમ પુરુષ વર્ગમાં જ્ઞાન મેળવવાની અપેક્ષા વધતી ગઈ અને ફળવણીને લીધે યુરોપીયન તથા હિન્દુ જનસમૂહમાં જાયલ માણુમ પડ્યા માંથી તેમ જ સ્ત્રી-વર્ગમાં પણ થયું. સુધરેલા દેશના લોકો તથા સાહિત્યના સમાગમમાં આવતાં, સ્ત્રીવર્ગમાં એક નવું જ બળ ફેલાયું. યુરોપ, અમેરિકાની બહિનીઓને વિદ્યાકળા તથા સ્વાતંત્ર્યમાં ધણી આગળ વધેલી જોઈ તેમનું અનુકરણ કરવાની જતિ થઈ—આથી સ્ત્રીશિક્ષણનો વિશેષ પ્રચાર થવા માંડ્યો.

નવી પદ્ધતિની સંગીન ફળવણી—અવધારોપયોગી તેમ જ શાળામાં મેળવેલી સંપૂર્ણ ફળ-વણીવાળી સ્ત્રી તે જ ભરતખંડની ‘આધુનિક સુશિક્ષિત સ્ત્રી’ એમ ઓળખાવવાનો અર્થ છે. આવી સુશિક્ષિત સ્ત્રીઓની દાસ થોડીક સંખ્યા હશે. આધુનિક સુશિક્ષિત સ્ત્રી એટલે નવા પ્રકારના સમદમાં ઉછરેલી—જેનાં છુદ્ધ અને મન તેના નવીન સાહચર્ય અને સમાગમ (associations) ને લીધે જૂદા જ પ્રકારથી ફળવાશે. પુરુષ સાથે તેને પોતાના દૃઢ વગેરેની તકરાર નહોતી, તેમ જ તે પુરુષ સાથે સર્વ બાબતમાં સમાન દૃઢ ધરાવવાની હિમ્મત પણ નહિં રાખે, પણ પોતાનાં કર્તવ્ય, ઉમેદ અને હિમ્મતો શી છે તે બદલ સમગ્રી રાકશે. Tennyson કહે છે તેમ—

The Woman's Cause is Man's
They rise or sink together
Dwarfed or godlike, bound or free.

• • • • •
If she be small, slight-natured
Miserable, how shall men grow
Let her make herself his own,
To give or keep, to live and learn
And be all that harms not
DISTINCTIVE WOMANHOOD.

For woman is not undeveloped man,
But diverse; could we make her as the man
Sweet love were slain: his
Dearest bond is this—not like
To like but like in difference.
Yet in the long years liker must they grow.
The man be more of woman, she of man:
He gain in sweetness and in moral height,
Nor lose the wrestling thews that throw the world—
She mental breadth, nor fail in childward care,
Nor lose the childlike in the larger mind,
Till at last she set herself as man

Like perfect music unto noble words,—
 Self-reverent each, and reverencing each
 Distinct in individuals, but like each other
 Even as those who love Then springs
 The crowning race of human kind
 —May these things be!

તેની આથે તેની તનની તથા મનની શક્તિઓને ખીસવવામાં કાંઈ ખામી રાખવામાં નહિ આવે. યોગ્ય જ્ઞાન આપવામાં, સામાજિક આનન્દ, વિનોદ ભોગવવામાં તેને પ્રતિબંધ કરવામાં નહિ આવે—કાંઈ પણ પ્રતિબંધ વગર તેને ખુદી રીતે ઉછેરવામાં આવશે.

એટલા માટે જરૂર છે કે પુત્ર અને પુત્રીનાં ઉછેરમાં બેદ ગણવે નહિ. જેવી રીતે પુત્રની મબાળ માતા લે છે તેટલી જ મબાળ પુત્રીની પણ ગખવી જોઈએ કારણ કે તે નિરુપયોગી છત્ર નથી. ઉઝરીનેઝોટી થાય એટલે તેનો કેળવણીનો આદેશ કરવા છોકરા અને છોકરીઓમાં સામાન્ય જ્ઞાનની કેળવણીમાં બેદ રાખવાની કાંઈ જ અગત્ય નથી. આપણા દેશની ઉત્તરિ માટે દરેક વ્યક્તિએ કેળવણી લેવી આવશ્યક છે, બેદ માત્ર Technical education—એટલે જે વિષય સ્ત્રીને જ માત્ર આવશ્યક હોય—તેમાં હોય જોઈએ. પુરુષ પોતાની સામાન્ય કેળવણી થઈ રહ્યા પછી વક્રીસ, ડાકટર કે બેદેપાની થાય છે. તેમ જ સ્ત્રીએ અન્ય દિશામાં નિપુણતા મેળવવાની છે. તેણે માંભારિક કુશળતા ઉપરાંત અનેક કલામાં નિપુણતા મેળવવી જોઈએ. તેને મંગીત, ચિત્રકામ, શીવણકામ, ભરતકામ, રંગોઈ, શૂદ્ધવ્યવસ્થા, માંદાની માવજત, અર્થશાસ્ત્ર, છોકરાંઓને કહેવી ગીતે ઉછેરવા વગેરે વ્યાવહારિક કાર્યોમાં કુશળ થવાનું છે. પુરુષ પૈમા કમાય છે અને સ્ત્રીને તે યોગ્ય રીતે વાપરવાનો છે, કે જેથી ખચાવકા પૈમા પોતાના મતાનોને યોગ્ય કેળવણી આપવાના તેમ જ આ દુનિયામાં તેમને જ્ઞાનમય ચલાવવાના મદદ થાય.

સ્ત્રીનાં કર્તવ્ય મનુષ્યે નીચે પ્રમાણે કલાં છે:—

સદા પ્રહૃષ્ટયા માવ્યં મૃદકાર્યેષુ દક્ષયા ।

સુસંસ્કૃતોપસ્કરયા વ્યયે ચામુક્તહસ્તયા ॥

તેણે હમેશા આનન્દમાં રહેવું, અને શૂદ્ધકાર્યમાં કુશળ રહેવું. શૂદ્ધતા અસ્મામન સ્વઅંત અને વ્યવસ્થિત ગખવે, અને કન્યતા કૃષ્ણક ન ગણાય એવી રીતે ઉપયોગ કરવો.

• કેળવણી એ પ્રકારની અપાય છે. શાળાઓમાં કે કોલેજોમાં જે કેળવણી મળે છે તે અને ઘરમાં જે કેળવણી મળે છે તે. નીતિની કેળવણી—moral culture—તેા ઘરમાં માતાપિતા પામેથી જ મળે છે, માટે ઉછેરની પ્રગ્નની અમક્ષ માથાપે ઘણી જ અભાગથી ન્હાની ન્હાની આજનોમાં પણ નીતિના નિયમ ઉપર લક્ષ ગખીને વર્તવાનું છે, આથી આશ-

કના મન ઉપર સારી છાપ અડપવયથી જ પડે છે. આવી રીતે, માતૃપિતા તરીકેની જોખ-મઘરી ભરેલું કાર્ય શુશિક્ષિત સ્ત્રી વગર સંભવિત જ નથી.

કન્યા મોટી થાય અને ફળવણી પૂરી કરી રહે ત્યારે જ લગ્નનો વિચાર પણ કરવો જોઈએ. વખતના ફેરફારથી તેમ જ દેશના દિનને માટે આપણા જાતની સંયુક્તકુટુંબની રીત-Joint family system-રૂપી શકે એમ નથી, અને તેથી દરેક કુટુંબમાં સ્ત્રી-(wife) તે જ સર્વસ્વ કરનારી છે. ધરની ગૃહિણી તે જ છે અને તેથી તેણે પોતે પણ એવી રીતે વર્તવું જોઈએ કે સર્વ કોઈ તેને સન્માન આપી શકે.

उपाध्यायान्द्रक्षाचार्य आचार्याणां शतं पिता ।

सहस्रं तु विनुर्माता गौलेणातिरिच्यते ॥

એક શુર, ઉપાધ્યાય કરતા દશમણી વધારે પૂજવા યોગ્ય છે; પિતા, શુર કરતાં સો-મણી વધારે છે; પણ પિતા કરતાં પણ માતા સદસ્યવાર પૂજવા યોગ્ય છે.

"Not rascals to be beat, nor pretty babes to be dandled
No, but living Wills."

હવે, સર્વ રીતે યોગ્ય થયા માટે કન્યાની ઉમ્મર પુખ્ત હોવી જ જોઈએ; માટે બાળ-લગ્ન તો નવા વખતમાં રૂપી શક્ય છે જ નહિ. પિતાના ધરમાં રહીને, છંદગીની જોખમઘરી મદદગાર કરી શકે અને મદદનાથી પોતાનો વ્યવહાર ચલાવી શકે એટલી ઉમ્મરની થાય ત્યારે જ કન્યાનાં લગ્ન આધુનિક કાળમાં થવાં જોઈએ. આવી રીતે ફળવણીથી સ્ત્રી ધરમાં આવે ત્યારે પુરુષને ધરમાં જ આનન્દ થાય અને તેને કશું વગરનો આશ્રય લેવો ન પડે અને તેને પોતાને તેમ જ મિત્રોને, મુન ગૃહિણીવાળું ધર તે જ કશું કરનાં અધિક થયે. ત્યારે જ હિન્દુસંસારમાં આપણાં ઘર માત્ર houses-ફીઆ મુનારે જાણાં કરેલાં છંદ મા-ટીનાં મકાન મરીને homes-મનુમદારાગે " . ગૃહિણી ગૃહમુચ્યતે " એ વાતમાં નિ-દેશોમાં " ગૃહ " થશે.

શુશિક્ષિત સ્ત્રી આ સમયમાં ગૃહકર્તવ્ય કરીને પોતાનાં ધરમાં જ નહિં બેસી રહે. પોતાની બગિચાઓની ઉત્તમ કરવાને, તેમનાં મનરંજન કરવાને, તેમ જ દેશને ઉત્તમ રિય-તિએ લાવવાને સર્વ રીતે પ્રયત્ન કરશે. કાચુ કે જીમ પુરુષને, આ સમયમાં, પોતાના અને પોતાના કુટુંબના ગુજરાન અર્થે કમાવેને માત્ર બેસી રહેવાનું નથી તેમ સ્ત્રીથી પણ નહિં થાય. પરીપાકારના દરેક કાર્યમાં પણ તે મદદ કરશે.

આ ઉપરથી જાણ્યો કે આપણા દેશની સ્ત્રીને મારે નવીન સમયને લીધે કોઈ તાદન નવા પ્રકારનાં કર્તવ્ય આવી પડતાં નથી. સ્ત્રીકર્તવ્ય ત્રણ પ્રકારનાં છે. એક તો સ્ત્રીએ પો-તાના પતિની પ્રિય મિત્ર તથા સદાસિની થવું જોઈએ; બીજું તેને પોતાના સંતાનોને ઉછેરી

યોગ્ય કેળવણી આપવાની છે; સ્ત્રીની પ્રીછ ફરજ એ છે કે જે જનસમાજમાં તે રહેતી હોય ત્યાં પોતાના આચારવિચારની શુદ્ધ અને ઉચ્ચ પ્રકારની અમર કરવાનો પ્રયત્ન કરવો. ગ્રામીન કાળમાં દરેક સુધરેલી પ્રજામાં, દરેક-સુધરેલા દેશમાં સ્ત્રીનાં કર્તવ્ય આ જ ગણાય છે અને ભવિષ્યમાં પણ ઉત્પત્તિ અને સુધારણા માટે નિરંતર આ ત્રણ પ્રકારનાં કર્તવ્ય સ્ત્રી માટે રહેશે. હિંદુ સ્ત્રીઓ અમલના વખતમાં આ જ પ્રકારનાં કર્તવ્ય હોમના મંચે પ્રમાણે તથા હોમને જે સ્વતંત્રતા મળતી તે પ્રમાણે કરતી. આપણી આધુનિક સ્ત્રીને પણ તે જ કર્તવ્ય કરવાનાં છે. ફેર માત્ર એટલો જ છે કે જેમ કાળ બદલાય છે તેમ આસપાસની માંસાદિક સ્થિતિમાં પણ ફેર પડે છે, તે ફેરફારને અનુમરીને ધર્ય કરવાં જોઈએ. વખતથી થતા ફેરફારો ઉપર લક્ષ ન આપતા માત્ર આપણું હંતું તે માફ જ હંતું એટલું પકડી ગળીને બેસી રહેવાથી આપણી ઉત્પત્તિ થવાની નથી. જો આપણે એમ કરીશું તો આપણો જન્મારો પશુવત્ થઈ જશે. વર્તમાનકાળમાં દરેક પ્રકારનાં ઉદ્યોગો અને ચપળતા-activity-એટલાં વધી ગયા છે કે સ્ત્રી પણ માત્ર પતિને દેવતા મની બેસી રહેશે તો ચાલશે નહિ. આસપાસ થતી હિંસાસ્રોમાં તોણે પણ ભાગ લેવો આવશ્યક છે. લક્ષમાં રાખવાનું એટલું જ છે કે ઉચ્ચ પ્રકારની ધણી કેળવણી અને જે વધારે સ્વતંત્રતા હોય તે જન્માનામાં મળે છે તેનો ગેરઉપયોગ કરીને અમલની કથા અને ઉદ્યદરણીનું વિચારણુ ન કરવું જોઈએ. તેમ જ દરેક બાબતમાં પુરુષોનું અનુકરણ કરી સ્ત્રીની વ્યાભાવિક મુદર નસિદતાનો નાશ થવા દેવો જોઈએ નહિ. ગ્રામીનકાળથી ઉતરી આવતી આપણા દેશની સ્ત્રીની બાવતાથી આપણે કાંઈ છૂટા પડવાની જરૂર નથી. એ મર્વ ઉદ્યદરણુ અને તે ઉપરાંત અર્વાચીન સ્ત્રીઓનાં ઉદ્યદરણુ આજકાલના બદલાયેલા સમયમાં લક્ષમાં રાખવા જોઈએ. આનંદની વાત એટલી જ છે કે આપણી કન્યાઓનાં મેમેજમમાં ગ્રામીન કાલના કમલ વિચારો એવા મળ ધાત્રીને પેરેલા છે કે ધાત્રી રાખવાનું કાંઈ કાળ નથી. (જો કે બાલક કમરમાં માખાપે તો ધણી જ મંભાગ રાખવાની જરૂર છે.) હિન્દુધર્મની સુત નૂતન સ્ત્રીએ પોતાની ગ્રામીનકાળની ભગિનીઓનાં વૃતાન્તોને, પોતાના જાતિસ્વભાવને, અને પોતાના ત્રણ પ્રકારના, જે કર્તવ્ય ગણાયેલાં છે તેને ખોટા પાડ્યાં નથી અને પાડે પણ નહિ. હું ‘સુત’ શબ્દ પર બાર મંકવા માણું, ધું, કારણ કે બીજી રીતે ગણાયેલી “નૂતન સ્ત્રી” તો કેવળ નિરુપયોગી અને મમયને શરમાવે એવી હોય છે. પરંતુ એવી સ્ત્રીઓ તો માત્ર અપવાદ જ ગણાય. નવા પ્રકારની સંપૂર્ણ કેળવણી મળેલી સ્ત્રીનાં ઉદ્યદરણુ જોવાથી માનુષ પડે કે જેમ જેમ તેને આ સમયમાં વધારે મર્વ-ગામી-liberal-કેળવણી આપવામાં આવે છે. અને જેમ જેમ તે વધારે સ્વતંત્રતા ભોગવે છે તેમ તેમ તેનામાં વ્યાવહારિક સદ્ગુણો જે સ્ત્રીની મુદરતા ચતુરદઈ અને આભૂષણ છે તે કાંઈ ઓછાં થતાં નથી. વર્તમાન કાળની સંપૂર્ણ કેળવણીથી હિન્દુ સ્ત્રીનાં મન તથા વિચાર અસ્થિર થયાં હોય એવા કલ્પિત જ લાખવા મળી આવશે. બંગાળ, મુબાઈ તથા દક્ષિણમાંની મર્વ મુશિક્ષિત સ્ત્રીઓને એક આખા વર્ગ તરીકે-class a class-જોઈશું તો માનુષ પડે કે તેઓ પોતાનાં ગૃહકાર્યમાં, મંત્રાનિને ઉછેરવામાં, તેમ જ જનમમદને ઉપયોગી થવામાં માધારણુ સ્ત્રીઓ કરતાં ઘણે દરજ્જે ચડતાં છે.

∴ પચાશેક વર્ષ ઉપર જે દરેકનું રાખવામાં આવતી હતી કે આપણી કન્યાઓને જો

સર્વગામી-liberal-કેળવણી આપીશું તો હૈમનો મુદ્દમંસાર બગડશે, તે હૈદશત હવં બહુ રહી નથી. ધણે સ્થળે હિન્દુ સ્ત્રીઓને ઉચ્ચ પ્રકારની કેળવણી આપવામાં આવી છે છતાં તેઓ સ્ત્રીઓના વ્યાવહારિક સહયુક્ત કાયમ રાખી રાખી છે; માત્ર નવી વાત છે એટલે કેળવણી વધારે વિસ્તાર પામી નથી. આ ઉપરથી આપણને પ્રતીતિ થાય છે કે સ્ત્રીઓનાં મુખ્ય કર્તવ્ય હાલના જમાનામાં જો કે પ્રાચીન કાળનાં જેવાં જ છે તો પણ આસપાસની સ્થિતિ બદલાયેલી છે તેથી આપણા વ્યવહારની અનેક સૂક્ષ્મ બાબતો-detaiils-માં ઘણા ફેરફાર થયો છે. પ્રથમ તો પૂર્વકાળમાં અપાતી હોના કરતાં વધારે ઉચ્ચ પ્રકારની અને સર્વગામી-liberal-કેળવણી હાલ ઘટ્ટ પણ છે તેમ જ આવશ્યક છે. સેકેન્ડો વર્ષ ઉપરથી કથાઓહાર આપેલું શિક્ષણ આ સમયમાં બસ નથી. વર્તમાન સમયનું, વર્તમાન કાળના દત્તિહાસનું, જુદી જુદી પ્રજાઓના ઉદય અસ્તનું, વિજ્ઞાન-sciences-નું અને અન્ય પ્રજાઓના આચાર વિચાર અને સાહિત્યનું જ્ઞાન પણ આવશ્યક છે. માત્ર ભરતખંડના પ્રાચીન રાજ્યો અને મહાપુરુષોનાં ચરિત્ર અને દીનબાતના જ્ઞાનથી આપણને સન્નિષ્ઠ થતો નથી. વિદેશી પ્રજાઓના દત્તિહાસનું જ્ઞાન પણ જરૂરનું છે. હાલના વખતમાં વિજ્ઞાનમાં-sciencesમાં-આશ્ચર્યકારક ફેરફારો અને શોધો થાય છે તેનું જ્ઞાન મેળવવાની સર્વ કાંઈને તૃપ્તિ હોતી નેહાયે.

આધુનિક સુશિક્ષિત સ્ત્રી સંદેશને માન આપીને પોતાની આસપાસ આખા જગતમાં શું થાય છે તેનું જ્ઞાન વધાર્યું મેળવવાનો પ્રયત્ન કરે છે. ત્યારે આ બધું જ્ઞાન યોગ્ય પ્રમાણમાં પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે તે સ્ત્રી પોતાનાં સંતાનને ધણી સારી રીતે કેળવી શકે, તેમ જ પોતાના પતિની પણ આનન્દદાયી સહચારિણી થાય; વળી નૂતન સ્ત્રી વધારે સ્વનંત્રતા ભોગવશે અને હોની સરસાર્થ તે સ્ત્રમતી શકશે. પુરુષ અને સ્ત્રીના સમાજોમાં ફરીફરીને બાંધણી વગેરે આધારિત સંસ્થાઓમાં યોગ્ય ભાગ લેશે; અને પરને ખૂબે એટીને નયરાસનો વખેન કુચલી કરવામાં નહિં કાટે. પોતાને ઘેર પણ પોતાના પતિનું તેમ જ અનિચિત્તનું મન ફેરવ કરશે. જૂના વિચારને વર્ગી રહેનાર કાંઈને આવી વર્તણૂક કદાચી અમર્યાદો જાગશે અને વખેને ધાસ્તીબરેલી પણ લાગશે; પરંતુ તેમાં બધા રાખવાનું વાસ્તવિક કારણ નથી. સ્ત્રીની સમજનાને લઈ પુરુષમંડળમાં પણ સારી અસર-moral effect થશે. ત્રીજું નવી સ્ત્રી સંસાર-સુધાના કાયમાં અનેક રીતે સહાયક થશે. સ્ત્રીગણની ફેલાવો કરવાને તે બહુ આતુરતાથી પ્રયત્ન કરશે. જાતિબેદનું બંધન પણ શિક્ષિત યવાનું સંભવિત છે. બંગાળા જેવા આગળ વધેલા ભાગમાં આવી સ્ત્રીઓના અનેક લાભના મોજૂદ છે, અને એવી સ્ત્રીઓની સંખ્યા દિવસે દિવસે વધતી જાય છે. ઈંગ્લાન્ડ વગેરે દેશમાં જોઈને કેળવાયેલા મુલકો હિન્દુસ્થાનમાં પાછા આવેને સુચિત્તિ અને કામમાં નિપુણ કન્યાઓ સાથે જ સમ કરવાનું પસંદ કરે છે, અને આવી સ્ત્રીઓનાં માનપિત્તા પણ પોતાની હોકરીઓને યોગ્ય વર મેળે માટે સર્વ બંધન દૂર કરવાને તૈયાર હોય છે. વળી આ મુધરેલા વર્ગમાં વિધવા પ્રત્યેના અનેક કૃત આચારો ખિલકૂલ હોતા નથી. અને એકંદર રીતે દરેક વિંચયમાં જો કે ખંડ તો પણ ઉત્તરોત્તર વધતો જતો સુધારો થાય છે. આ સર્વ સુશિક્ષિત સ્ત્રીઓનું જ પરિણામ છે.

આ સર્વ ઉપરથી માત્રમ પડે છે કે એકંદર રીતે જોતાં બાદની નવી સ્ત્રી તે હાલના મુધરેલા જમાનાનું પરિણામ છે અને હોની કષ્ટતા કરતાં આપણને આનન્દ થાય છે. તેઓ

પોતાના દેશને અને પોતાની પ્રજાને દીપાવે એવી ચર્ચા શકે. આ ઉપરાંત ફેટલીક બાબ-
તમાં તો તે પોતાના દુષ્ટાન્તથી અગ્રગામિની થવા સંભવ છે. તે સંસાર સુધારાને ઉત્તેજન
આપી શકે, તેમ જ ઊંચા પ્રકારની સ્ત્રીજીવણીની દિશાવર્ત કરે અને પોતાની જાનિની
સ્વતંત્રતા મેળવવાનો પ્રયત્ન કરે. સાક્ષતા મમયમાં જે ઉન્નતિ થાય છે અને થવી જોઈએ
તેમાં તે મોટી મદાયબૂત થશે. અને આપણે આશા રાખીશું કે પોતાના દેશની અને
પ્રાચીન આર્ય સ્ત્રીઓનાં ઉદ્ધારણુ લેખને મુધારા કરવામાં તે ફતેહ પામે અને આપણી નિર્દ-
ગીમાં યોગ્ય ફેરફાર કરે.

Tennyson કહે છે તેમ.-

Everywhere two heads in council,
Two beside the hearth, two in the
Tangled business of the world,
Two in the liberal offices of life,
Two plummet drop for one to sound
The abyss of science, and the secrets of the
Mind, musician, painter, sculptor,
Critic more, and everywhere the broad
And bounteous earth should bear a
Double growth of those rare souls
Poets whose thoughts enrich the blood of the world

વળી,

Nor stranger seemed their hearts,
So gentle, so employed, should close in Love—
Then when two dew-drops on the petal shake
To the same sweet air and tremble,
Deeper down and slip at once
All fragrant into one "

સૈા. શારદા.

વિશ્વરૂપના.

(અનુસન્ધાનં ૫૦ ૩૦ થી.)

પણ હજી આ કંઈ અગાતના દર્શનનું હેતુ પગલું નથી. માનો કે આ જાંખા તારાઓ છે જ તો પણ હજી કંઈ એ હેઠી બાબત નથી. તેઓ ૧૦૬ પદાર્થ છે. ૧૦૬ પદાર્થ સમઘ-અણુઓ (molecules)નો બનેલો છે અને આ અણુઓ વળી મૂળ અણુઓ (atoms) નાં બનેલાં છે. જે ખરતા તારાઓ પૃથ્વી ઉપર પડે છે તે ઉપરથી અને જે યોડું ધણું રે-ક્ટ્રોસ્કોપ વતી જણી શકાયે છીયે તે ઉપરથી માલુમ પડ્યું છે કે પૃથ્વીના પદાર્થનાં અણુઓ તારાના પદાર્થનાં અણુઓને સાવ મળતાં આવે છે. ખરતા તારાઓમાં હાઈડ્રોજન, નાઈટ્રોજન, સલ્ફર, આયર્ન, નીકલ, કેલ્શીયમ, સીલીકોન, અને અને એલ્યુમીનીયમ એ મુખ્ય પદાર્થો છે, અને વળી બીજાંયે છે ખરા. અને આ પદાર્થોથી દેખાતી લીલીયો તારાઓ, વાયુમય તારાઓ, ધૂમકેતુઓ વિગેરેના રેક્ટ્રોસ્કોપના પટામાં દેખાય છે.

પણ આ અણુઓ તે શું છે ? રસથાત્તીઓને આમાં ૭૮ જાતનાં અણુઓ માનુમ પડ્યાં છે. એટલે કે આ અણુઓનું પ્રયોગશાળામાં મળતા સાધનોથી વધારે પૃથક્કરણ થઈ શકે એમ નથી. પણ છેવટની વાત તરીકે આમ કોઈ માની શકે નહિ કે સર્વ પદાર્થો ૭૮ જા-તનાં મૂળ અણુઓથી બનેલા હોય; અને વળી તે અણુઓ હાઈડ્રોજનના એટલી માંડાંને યુરે-નીયમના ૨૪૦ ગણાં વજન સુધી ઝાંઝાવેલાં છે અને આમાંનાં અંડમાં તો એટલાં બધાં જીવ છે કે કોઈ પણ મિત્ર પદાર્થ બનાવવામાં તે બાંધે કામમાં લાગતાં હોય. આપણું મન જ આનું છેવટ માનવાનું ના દહે છે કે સાયન્સ કે જેણે મોટા તારાઓનું વર્ગન કર્યું અને પ્રકાશના નાનામાં નાના તંદુરોની પણ લંબાઈ માપી શક્યું તે સાયન્સને શું ટૂંકીયમ, કીરકો-નીયમ, એટીયમ જેવી અપ્રતિદ્ધ ધાતુઓનાં અણુઓ કદી ઉઠેથી ન શકાય એવું વિશ્વ કદી શકે ? એટલા માટે આટલા બધા અણુઓને એક સામાન્ય પદાર્થના રૂપાંતર તરીકે બતાવવાના અને તેમને એક સામાન્ય નિયમમાં જોડવાના પ્રયત્નો સતત ચાલા કરે છે. હજી આ સવા-લનો જવાબ મળ્યો નથી. પણ આ સવાલ ઉપર ચારે મેરથી હક્કો કરવામાં આવે છે અને લગભગ દરરોજ ખરા જવાબની પાસે આપણે આવતા જાણે છીયે. પહેલવેલાં તો હાઈડ્રોજન જ મૂળ પદાર્થ છે એમ મનાવવા લાગ્યું કારણ કે તે સૌથી હલકો છે. તેને વિશે ખીજી શબ્દો એવી છે કે ખીજા સધળા મૂળ પદાર્થના અણુઓમાંના ધણાખરાનું વજન તેના અણુ કરતાં બરોબર શેકડી રકમ ગણું છે. અને વળી જે તારાઓમાં મિશ્રિત પદાર્થો બંધાના જાય છે તેમાં હાયડ્રોજનથી હત્તમ થતી લીલીયો જોવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે પ્રાકૃત પહેલવેલો હાઈડ્રોજનનો નિયમ બતાવ્યો પણ તે માત્ર ખરા નિયમનું વચકું પગલું છે એમ માલુમ પડ્યું. વધારે નવા શોધોથી એમ સાબીત થયું જે હાઈડ્રોજનના અણુને અંડમાં કરવાથી એટલે કે તેના અણુને બે જોડાયેલા અણુઓનું બનેલું કલ્પવાથી એક સામાન્ય નિયમ બાંધી શકાય અને એમાં જે યોડી ઘણી બૃહદ્ધકો માલુમ પડતી તે અણુઓ જેવા બારીક પદાર્થનું વજન કરવામાં વપરાતાં નાનકડાં સાધનોને લઈને. થયેલી ગણી શકાય. સર વીલીયમ ક્રૂકે એમ

જણાવ્યું કે હીલીયમ હાઇડ્રોજન કરતાં પણ હલકો છે અને તે કદાચ હાઇડ્રોજન અણુનો ને-
છતો અડધો ભાગ હોઈ શકે અને આ પ્રમાણે તે કદાચ મળ પદાર્થ હોય કે જેમાંથી બીજા
સર્વ અણુઓ બનાવી કટાયાં છે.

આટલી વાત તો ચોક્કસ છે કે આ અણુઓ એક નિયમથી જોડાયા છે કારણ કે રશી-
યન રસાયણશાસ્ત્રી મેન્ડલીફ એમ બતાવ્યું છે કે જે આપણે સર્વ પદાર્થોના અણુના વજનને
અરોબર જોડવીયે તો એક ક્રમવાર યોજના (periodical law) માલૂમ પડે છે. એટલે
આ અણુઓના બીજા સર્વ ગુણો જેવા કે અમુક ઉષ્ણતાના બિન્દુ સુધી તેમને ગરમ કરવાને
જોઈતી ગરમી (specific heat), બીજા અણુઓની સાથે મળી જવાની યોગ્યતા
(affinity), વિગેરે વિગેરે એ સૌ તેમના વજન પ્રાથે અમુક બિન્દુ સુધી ઉચે ચઢે છે
અને વળી પાછા નીચે ઉતરે છે અને વળી ઉચે ચઢે છે. આ પ્રમાણે જે તેની કાગળ ઉપર
લીટી કાઢીયે તો હવાના દબાણમાપક યંત્રના (barometer) નોંધના કાગળ ઉપર જેવી
ઉચી નીચી લીટી જોઈયે છીયે તેવી લીટી થાય છે. અને ઉચી નીચી લીટી વળી અમુક
નિયમને અનુસરીને જ ચાલે છે જેને લખતે સરખે અન્તરે લગભગ એના એ ગુણો ફરી
ફરીને આવ્યા કરે છે. આ નિયમનો ચોક્કસ ખરો અર્થ શું થાય છે તે હજી જણાવું નથી.
પણ એટલું તો ચોક્કસ થયું છે કે મેન્ડલીફ આ લીટી જોઈને તેમાં પડેલાં ખાલી ખાનાંઓ
ઉપર ત્રણ નવા મળ પદાર્થ શોધી શક્યો છે. આ નિયમના ગણિતશાસ્ત્રનો કઈ થોડોએક
ખુલાસો થયો છે. જે અણુઓના વજનને બદલે તેના ઘનમળને લઈ જે આવી લીટી કર-
વામાં આવે તો આવી ઉચી લીટીને બદલે એક સાવ સાદા વાંકવાળી લીટી મળી આવે છે—
જે ઘણું ખડું જેને ગણિતશાસ્ત્રમાં “સોગેરીઝ્મીક કંઈ” કહે છે તેને મળતી આવે છે.

આ બધી વાત ઉપરથી એમ છેવટ આવે છે કે જે અણુઓને આપણે મળ અણુઓ
કહીયે છીયે તે તે બધાં એક સામાન્ય અણુમાંથી બનેલા છે; પણ આ અણુઓ બન્યાં ક્યાં ?
કૂંસ એમ કહે છે કે આ બધાં ગમે ત્યાં પણ વિશ્વની બહાર બનેલા છે અને જ્યારે તેમની
ગતિમાન રિયલિટી ધીમે ધીમે રિયર થઈ ત્યારે તેઓ છુટાં પડી ગયાં અને બેના જુદા જુદા
ભાગ પડી ગયા અને મોટા મોટા તારાઓના મુખ્ય ભાગ થયા. ગમે ત્યાં અને ગમે તેવી રીતે
આ અણુઓ બન્યાં હોય પણ જાણે કોઈ કરખાનામાંથી ઇન્જન માટે રફૂઓ બનાવી કાઢ-
વામાં આવે છે તેવી જ રીતે આ અણુઓ એક જ જાતનાં અને એક જ સરખાં બનેલાં
છે. હાઇડ્રોજનના અણુઓ એક જ પ્રકારની લીટીયો સ્પેક્ટ્રોસ્કોપમાં આપે છે એનો અર્થ
એ થયો કે તેઓ “ઇથર” ના અણુઓને એક જ પ્રકારની તરંગમય ગતિ આપે છે; પછી
ગમે તો તે હાઇડ્રોજનના અણુઓ સીરીયસમાં હો કે હરણી નક્ષત્રના વાયુમય તારામાં હો કે
ગમે તો આપણી પ્રયોગશાળામાં કાચની જરણીમાં હો.

• લગભગ અત્યાર સુધી અણુઓની બનાવટ માટે હેલ્મહોલ્ડ અને લોઈ કેલ્વીનનો ચક્ર-
રાવનો નિયમ (Vortex theory) પ્રચલિત હતો. આમાં એમ માનવામાં આવ્યું હતું કે
વિશ્વમાં ચારેમેર પ્રમરી રહેલા પ્રવાહી “ઇથર” આ ચક્રગતિથી ઉત્પન્ન થયેલી વાંટીઓ એ
આપણાં અણુઓ છે. આવા પ્રકારનો ખ્યાલ તેમના મગજમાં બીડી પીનારાના મહોમાંથી

નીકળતા ધુમાડાની. હવામાં ચતી વીંટીઓ ઉપરથી આવ્યો હતો. આ વીંટીયો લાંબા વખત-
સુધી ચાલુ રહે છે અને ન્યારે ચપ્પુ વતી તેમને કાપવા નાધ્યે છીયે તો જાણે કે અછેદ
હોય તેમ છટકી જાય છે અને ન્યારે આવી બે વીંટીઓ સાથે અચકાસ છે ત્યારે સ્થિતિ-
સ્થાપક હોય એમ પાછી ફેંકાય છે અને રેલાયમાન થયા કરે છે. એક શબ્દમાં કહીયે તો
આ ધુમાડાની વીંટીઓનું વર્તન લગભગ મૂળ પદાર્થના અણુ જેવું હોય છે. અને બહુ ઉંચા
મણિનશાસ્ત્રથી ગણતરી કરતાં માલૂમ પડ્યું છે કે જે આપણી હવામાં નહિ પણ કદમાં જરાએ
એકા નાં ચર્ધ થકે એવા, પદાર્થ જેવા જ ગુણધર્મો, પણ કોઈ પણ રીતે અંદર ફરતા
પદાર્થને કંઈ પણ ધર્મણને કરે એવા “ધર” ના પ્રવાહીમાં આ વીંટીયોને ચક્કર ચક્કર ફરતી
માનીયે તો આ ચક્કર ફરતી વીંટીઓ અછેદને અપિનાશી થવી જ જોઈએ અને જેને આ-
પણે અણુ કહીયે છીયે તે જ કદાચ હોય. પણ ભૌતિકશાસ્ત્ર અને રસાયણના ધણા જ નવા
નવા પ્રયોગોથી આપણે આ સવાલના હુમલામાં ધણો જ આગળ વધારો કર્યો છે. આપણી
નજરો નજર સાખીત થયું છે જે આપા અછેદ અણુઓમાંથી પણ વિદ્યુત્તના પ્રયોગથી
નાના નાના રજકણો કપાઈ બહાર આવે છે. અને વળી ન્યારે “રેડીયમ” નો શોધ લાગ્યો
અને એના જેવા બીજા સ્વયંપ્રકાશ પદાર્થો માલૂમ પડ્યા ત્યારે તો સાચ મોક્ષ થયું કે
આપણી પાસે અણુઓના ભાંગી જવાના પ્રત્યક્ષ દાખલાઓ આવ્યા છે. અણુઓમાંથી નીકળતા
આ રજકણો વિદ્યુતને બહુ જ મળના આવ્યા તેથી તેનું નામ વિદ્યુત્અણુ (radioactive) કરાવ્યું છે.

અને હવે એવો નિયમ બહાર પડ્યો છે કે સર્વ પદાર્થના અણુઓ આ વિદ્યુત્ અણુ-
ઓનાં બનેલાં છે. આ વિદ્યુત્ અણુઓના કદ ને બીજા કેટલાએક ગુણો વિષે વધુ વિવંચન
આ પત્રના આદાર “રેડીયમ અને તેના અર્થ” એ નામના લેખમાં કરવામાં આવ્યું છે.
માટે તે વિષે વધારે જગ્યા ફાટકી યોગ્ય લાગતી નથી. છેવટ લગભગ એમ જ આવે છે કે
આ વિદ્યુત્ અણુઓ આખરનાં અણુઓ છે કે જેમાંથી વિશ્વના સર્વ પદાર્થો કૌભાજ થયા છે.

હજી પણ આ આપણો તર્ક છે પણ આ તર્ક ધણા ઉંચા પ્રકારનો છે અને આપણને
કોણ જાણે ક્યાંએ લઈ જશે. ભવિષ્યનું કામ હવે આ વિદ્યુત્ અણુઓની રચના વિષે અને
તેના “ધર” સાથેના સંબંધ વિષે અને કેવી રીતે તેઓ એકઠા ચર્ધ જુદા જુદા પદાર્થનાં
અણુઓ બન્યાં તે વિષે વધારે માહિતી મેળવવાનું છે.

હમણાં જ એક સ્વીસ રસાયણીએ એમ જાહેર કર્યું છે કે આપણી વિશ્વની ઊંટો
૩૫ ખરતા તારાઓ. એ કોઈ મોટા તારામાંથી નીકળેલા વિદ્યુત્ અણુઓના જ બનેલા છે.
જે આ જ પ્રમાણે હોય તો આપણે વિશ્વની સતત ગતિના ખુલાસા ઉપર આવી ચડીયે
છીયે. પણ હજી આ બાબત ઉપર મોક્ષ મત આપવો અયોગ્ય ગણાશે.

આ પ્રમાણે એમ દેખાય છે કે પદાર્થની રચના માટે પાયા ૩૫ ગણાતા અણુઓના
સવાલ કંઈક મોક્ષ ખુલાસા ઉપર આવતો જાય છે પણ હજી કંઈ ખુલાસો મળ્યો નથી.
અને માત્ર હવે તે ભવિષ્યનો સવાલ છે. હેઠાં પચાસ વર્ષોમાં મળેલા શોધથી અને મુખ્યત્વે
ફરીને હેઠાં પાંચ વર્ષના શોધથી એમ તો જણાય છે કે ભવિષ્યમાં કોઈ નવો ન્યુટન પેદા

ધરો કે જે આ સઘળી અહીં તહીં વીખરાયેલી બાબતો એકઠી કરી શુભવાક્યેણુ જેવો જ એક સામાન્ય સિદ્ધાંત બતાવી આપશે જેથી આ વિશ્વની એકત્રતા અને તેની સાવ સાદા પદાર્થમાંથી ઘણા જ ભિન્ન પદાર્થમાં થયેલી ઉત્ક્રાન્તિ નિર્વિવાદ સાબીત કરી આપશે.

પણ એમ સમજો કે સાયન્સને પૂર્ણ ફતેહ મળી તો પણ આ સવાલ તો ઉભો જ રહેવાનો કે “મૂળ પદાર્થ અને મૂળ ગતિ આઠ્યાં ક્યાંથી ?”

નાના બાળકની જેમ આપણે આકાશ તરફ દૃષ્ટિ કરીએ છીએ અને મનને પૂછીએ છીએ કે આ બધું તે શું ? ક્યાંથી આવ્યું ? અને એની પેઢી પાર શું છે ? જાણે કે અધારામા આખો ખેંચાળો કરી અજવાળુ જોવાને મળ કરતા હૃદયે તેવી જ રીતે આ સવાલનો જવાબ મેળવવા કાંઈ મારીએ છીએ. પણ આટલો શાસ્ત્રીય શોધોનો ઉપકાર માનો કે આપણે આ દેખાતા તારાઓની પેઢીપાર અનંત મ્હોટાથી માંડીને તે અનંત ન્હાના પદાર્થોમાં અને અનંત કાળમાં આપણે નાના બાળકની જેમ આપણી દૃષ્ટિ ફેંકી શકીએ છીએ. આપણે અગાત જોવા આખો ખેંચાળો કરીએ છીએ પણ સર્વ વધા જાય છે.

બીજાઓ કદાચ જ્ઞાત વિશ્વની પેઢી પાર જોઈ શકતા હશે; કાં તો જીવેછે એમ માત્ર મનથી માનતા હશે, કોઈ મનુષ્ય રૂપે પ્રત્યક્ષ ધમ્મર જોતા હશે, કોઈ ભવ્યવ્યાપી ચેતન પરબ્રહ્મ જોતા હશે; કોઈ માયા-નિર્વાણુ જોતા હશે અને બીજું શું શું નહિ જોતા હોય. પણ શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિએ જોતાં તો આપણે ટેનીમન સાથે કમૂલ કરવું જ પડશે કે “જીઓ હું હઈ દેખી શકતો નથી.” અને માત્ર આટલું માનીને સંતોષ માનવો પડશે કે આપણા જમાનામાં કંઈ સુકૃત્યો કરી, આપણા અસ્તિત્વને લઈ, આપણી પૃથ્વીને ખરાબ કરતાં કંઈ પણ વધારે સારી સ્થિતિમા મૂકી, આપણે ત્યાગ કરવો. પછી પાઠળ ગમે તે હો. !

પુના ટાવેજ ઓફ સાયન્સ.

૧૦ ડિસેમ્બર ૧૯૦૫.

વિજયલાલ કનૈયાલાલ. ધ્રુવ.

એક દેશ—એક ભાષા.

(આખા હિન્દુસ્થાન માટે એક સામાન્ય ભાષાની જરૂરીઆત.)

૨.

(અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૨૩ થી.)

આખા દેશ માટે એક જ સામાન્ય ભાષા હોય તો તેથી કેટલા અને કેવા પ્રકારના ફાયદા થવા સંભવ છે એ સંબંધે ઉપરના દષ્ટાન્ત તરીકે ગણાવેલા કેટલાએક ફાયદા ધ્યાનમાં લીધાથી આપોઆપ જ વસ્તુસ્થિતિ ધ્યાનમાં આવ્યા વિના રહેશે નહિ.

છાપાવાળાઓને તથા અન્યકારોને પ્રથમ તમામ લખાણ નાગરી લિપિમાં પ્રસિદ્ધ કરવાનું અને યોગ્ય કાળે હિન્દી ભાષામાં જ લખવું, છાપવું સારી દેવાની ઉપર વિનંતિ કરવામાં આવેલ છે.

હવે આ વિનંતિમાં અમારો ઉપાય મીંદીની ડોકે ઘંટડી બાંધવાની સમજના જેવો તો નથી એમ કોઈ સહજ પૂછશે. પરંતુ તરણને સીખવે : એમ બહુ જ મુંઝાએલા ઉદ્દેશોમાંથી એકાદાએ શોધી કાઢ્યું કે જો મીંદીની ડોકે ઘંટડી બાંધાય તો તે આવે ત્યારે ઘંટડી વાગતાં સહુ ચેતીને સંતાઈ જઈ જતી રહે. આ ઉપાય તો ઉત્તમ જણાયો, પરંતુ મુશ્કેલી એ આવી કે તે બાંધે કાણુ ? કહેવાય છે કે ઉદ્દેશ મુંઝાઈ બેસી રહ્યા, અને વારા ફરતી મરતા ગયા.

ધસાપણએ ઉદ્દેશની સંખ્યા આપી નથી. પરંતુ ધારો કે એકંદર સંખ્યા સોએકની હતી. તેમાંના ધરડાં છુટ્ટાં બાદ કરતાં પચાસેક મજબૂત હતા. આગળથી ગોઠવણ કરી સહુએ અમુક અમુક કામ વહેંચી લીધું હોત, જેમ કે ચચારની ટુકડીએ મજૂર મીંદીનો અકેકો પગ પકડી તેને બાઝી રહી જનતું કરડવા મારવાનું કર્યું, છછની ટોળીએ જે જડમાં પકડવા પ્રયાસ કરી તેને બાઝી રહેવું, દસેકે ઘંટડી બાંધવા પ્રયાસ કરવો અને બાઝીનાઓએ બાઝીમાં તૈયાર રહી જરૂર પડે ત્યાં મદદે જવું, અને જો મીંદીના અપાઘમાં સપડાઈ જાય તો તેને કરડવા તથા મારવામાં મદદ કરવી. આવી રીતે કામ વહેંચી લઈ સહુ સહુએ પોતાએ કરવાનું કામ બરાબર સમજી લઈ એકદમ હલો કર્યો હોત તો ઘણું કરીને તો મીંદીનું બાઝીનું આયુષ્ય તે જ ધડીએ પૂરું કરત, અગર હમેશને માટે તેને તાદન અરાક્ત બનાવી દેત, અગર છેવટે ઘંટડી તો બાંધી શકત. શરૂઆતમાં એકાદ ઉદ્દેશ મરત અગર ઈજા ખામત પણ બાઝીના તમામને નિરાંત થઈ જાત.

પ્રબળ દુશ્મન સાથે પણ એકસંપીથી કામ કરતાં ફાવી શકાય ત્યારે અહીં તો વર્તમાન પત્રકારો, અન્યકારો વિગેરેને જે ભય રહેવું હોય તે દુશ્મન તરફનું નથી, પરંતુ પોતાના જ બાધાઓ કે જેઓ તેમને મદદ આપતા રહ્યા છે તેમનાથી કામ લેવાનું છે, અને આવી ચર્ચા થયા છતાં પણ ધારો કે નાગરી લિપિમાં અગર હિન્દીમાં લખાએલાં પુસ્તકો વાંચવા અગર લેવા વાચક વર્ગ હસિલાઈથી ના પાડે તો જો છાપવાળાઓ તથા અન્યકારો એકસંપી કરી એકી વખતે જ તે તે નિઘપ અંમલમાં લાવે તો વાંચનારાઓ જશે ક્યાં ? આજે વાંચવાનો, દેશ દેશમાં જનતી હાકાકતો જાણવા વિગેરેનો સોખ એટલો બધો હિન્દુસ્થાનને સુખાગ્રે વધી

ગયો છે તથા વધતો જાય છે કે આની હડતાન પડી અને મક્કમપણે જારી રહી તો તુરત જ સડું દેખણે આની જશે

મહારી માન્યતા પ્રમાણે ચર્ચા કરી આવેા નિશ્ચય કરી અમલમાં મૂકવામાં આવશે તો લોકો આમાં મદદગાર જ થશે પણ મદદપિ અમુક મુદત મુધી વિપરીત સ્થિતિ આવે તો પણ પરિણામ તો હુશગતાવાળું જ આવવાનું

ત્યારે સવાન એટલો જ રહે છે કે મધળા છાપાવાળાઓ તથા લેખન એકસપી કરી રાખી હડતાન પાડે તથા જારી રાખે એ બનવા જોગ ગણાય કે કેમ ? હવે કોઈ એક પણ છાપાવાળો કે મારો લેખક એવો નહિ નીમ્બે કે જે એક અથવા બીજા રૂપમાં તથા પ્રમાણમાં હિંદુસ્થાનની અઠ્ઠાવીશ ઓગણત્રીશ કરોડની વસ્તીને એમ્મપ કરી વર્તવાની શિખામણ આપતો નહિ હોય જે હકીકત આપની સમ્મતા લોખેને (અને તેમાંના કેટલા ટકા અબણ હશે ?) માટે બનના જોગ છે એમ મ્હી શત દિવસ ટોપણી ટીપ્પા કરતા હોય તેવાઓ (છાપાવાળાઓ અને લેખક) કે જેમની સમ્મતા ઉપરની વખતીના પ્રમાણમાં દશ હજારે એકથી વધારે હોય એમ જણાતું નથી તેનાઓએ આ પ્રયામ કરના જેવો પણ નથી એમ કહેવાનો અનમશ રહેતો હોય એમ જણાતું નથી સારા મારા લેખન માવેા નિશ્ચય રાખજો તો તેમની જગોએ આના મયતા પણ શક્તિ વગરના તુરત જ શાત પડી જશે શક્તિનાળાઓમાંનો મ્હોટો ભાગ આ રિચાગમાં બળશે એ તો ઉપર માની જ રેનાયુ છે આ તો છેવટ પાટનાની વાતો પરતુ તેની સ્થિતિ આવે તો તે જોખમ વેડીને પણ કરવા જેવું છે તો જે ઉનગી મદદ મળે તેમ હોય ત્યાં તો અવરુપ શરૂઆત કરી દેની જોદએ

એકલ્મ હિન્દી ભાષા નહિ તો એક નિપિ તમામ પુસ્તકો તથા છાપા નહિ તો અમુક અમુક જ અગર પ્રથમ છાપા જ અગર છેવટ રિજ્તાનાળા ગણાતા માસિકો જ, મતલબ મ્યાક યોડેક અને પચુ શરૂઆતની જરૂર છે શરૂઆત થતા આના માડમે તેને ટાઈ નહિ પહોંચે મેશી રહ્યાનું પરિણામ તો મડું સોશીએ છીએ તેથી સડું જાણીએ જ છીએ

સાગ નસીમે ક્યાંમ ક્યાંક શરૂઆત તો ચર્ચા ગેની છે રજપતાના તથા તે તરફના ભાગમાં ઉઠુંને બદને નાગરી નિપિ તથા હિન્દી ભાષા કોઈનિપિ તથા ભાષા તરીકે સ્વીકારના લાગી છે વગી મુબમ્મા સ્થપાએની પરમશુત પ્રભાવક મડગી તરફથી ' રાયચદ્ર જૈન શાસ્ત્રમાલા ' છપાય છે તે નાગરી નિપિમાં છપાય છે એટલું જ નહિ પણ હિન્દીમાં લખાય છે શ્રી જૈન શ્વતામ્બર કૉન્ફરન્સ હેરલ્ડ નામના મુબમ્મા પ્રમિદ્ધ થતા માસિકમાં કેટલાએક નિપથો હિન્દીમાં કેટલાએક ફ્રેન્ચ નાગરીનિપિમાં અને કેટલાએક ગુજરાતી લિપિ તથા ભાષામાં છપાય છે જૈન લોખેમાં જે આજકાલ નવા જ તથા પ્રજળ પ્રકારની જગૃતિ આવી રહી જણાય છે તેતું આ પરિણામ છે સવ કોઈને નવા તેમ જ સાગ રસ્તાના શોધક થતું બની શકતું નથી, તો પછી જે લોકો તેના રસ્તા જનારી પેતે તે રસ્તે આનતુ શરૂ કરે તેની પાછળ પણ સકારણ અનુસરણ કરવામાં પણ માત્ર મનાએતું છે એ દેખીતું છે વગી આમાં દેદ્યતું તે રસ્તે આનવામાં ધણું હિત મનાએતું છે તે પણ જો તેતું જ દેખીતું છે તો પગી જેમ વહેલું જમી શરૂઆત થાય તેમ જ વામ છે

શકરમસાદ નવલમકર ધોળકીઆ,

હિંદુસ્તાનનો રાજ્યવહિવટ ૧૮૮૦ થી ૧૯૦૫.

૨.

આરંભકાળ.

સને ૧૮૮૦ માં લૉર્ડ રિપન હિંદુસ્તાનના વાઇસરૉયના પદ ઉપર પધાર્યા તે વખતથી લગાઇના દરયાન બંધ થયા અને શાન્તિના રમણીય માર્ગોમાં ફરી એક લૉર્ડ રિપનની વાર હિંદુસ્તાન ગમ્ય થયું. કરના બોજમાં ઘટાડો, પ્રાથમિક અને સરકારનીતિનું ધો. મધ્યમ વડની કેળવણીને ઉત્તેજન, સ્થાનિક સ્વરાજ્યનો વધારો, ખેડુ-રણ. તના જમીનદાર સાથેના સંબંધમાં સુધારો, હિંદુસ્તાનના કાર્યભારના ધુરંધર વર્ગમાં દાખલ થવાનો સ્વદેશીઓના દક્તો સ્વીકાર અને તેનો અમલ, આ ૧૮૮૦ અને તેની પછી તરતનાં કેટલાંક વર્ષોની રાજ્યનીતિનાં મુખ્ય ધોરણો હતાં. આની પૂર્વના કાળમાં સામાન્યધુરંધરોનું લક્ષ્ય હિંદુસ્તાનની આર્થિક સમૃદ્ધિમાં વધારો કરવા તરફ દેતાયું હતું. ક્રમશઃ કમિયો કમ્પનીના વખતમાં સ્વદેશીઓ સાથે જે મધુર અનુસાગરતિથી કામ લેવામાં આવતું હતું તે વૃત્તિ આ સદીના છઠ્ઠા અને સાતમા દસકામાં ધીમે ધીમે લગભગ અદસ્થ થતી હતી; આ અવસ્થામાં શરૂ થએલાં જાહેર બાંધકામનાં અને રાજ્યકોશના સંબંધનાં કેટલાંક કામેથી લોકોને ધણે ફાયદો થયો હતો. પણ રાજ્યધુરંધરોએ લોકો સાથે અંગત સંબંધ બાંધવાની અથવા વધારવાની બાબતમાં કંઈ પણ કર્યાની નિશાનીઓ પ્રમાણમાં નહિ જેવી જ આશુભ પડે છે. લોકોને માટે ધણું કરવામાં આવ્યું હતું પણ તેમને સાથે રાખીને કંઈ પણ કરવાનો ચત્ત કરવામાં આવ્યો નહોતો.

સને ૧૮૫૭ પહેલાંના રાજ્યકાર્યભારમાં લોક તરફ જે માનુષવૃત્તિ અને અંગત સંબંધ સર્વથી વધારે આગળ પડતા હતા તે તે પછીના કાળમાં કેવળ છુત થઈ ગયા હતા. પણ આકાંક્ષાઓમાં જે પગલાં ભરવામાં આવ્યાં તેમાં તે લોકાનુસાર પુનઃ દૃષ્ટિગોચર થયો. હુંકામાં ૧૮૮૦ પછી થોડાં વર્ષ સુધી હિંદુસ્તાનના આર્થિક વિકાસને આગળ જગા મળી અને આર્થિક ઉત્કર્ષની સાથે આર્થિક ઉત્કર્ષને જોડવાના વધારે પ્રયત્નો થયા. આ બન્ને પ્રકારેના ઉત્કર્ષનો સંયોગ કરવાનો ચત્ત એ આ કાળનું લાક્ષણિક સ્વરૂપ કહી શકાય.

સને ૧૮૮૨-૮૩ નું બજેટ રજુ કરતી વખતે રાજ્યકોશાધિકારી તે વર્ષમાં ૧૫૭૭૦૦૦ પાઉન્ડનો વધારો બતાવવાને સમિત્તમાન થયા હતા. ઉપજ ૭૨૮૧૩૦૦૦ નાણાં સંબંધી પાઉન્ડ ચઈ હતી અને ખર્ચ ૭૧૩૩૬૦૦૦ પાઉન્ડનું થયું હતું. એટલું કહેવું જોઈએ કે રાજ્યકોશની આ આબાદીનો પરા આની પૂર્વના કાર-ભારીઓને જ ધરે છે. સર જૉન સ્ટ્રેચીએ જે બીજ વાળું હતું તેનો પાક લણવાનું સર એવલિન બેરિંગ (પછીથી લૉર્ડ ફામર)ને બાબ આપ્યું. પરદેસના માલ ઉપરની, ખાસ કરીને સુતર-કાપડ ઉપરની, જકાત માફ કરવાનું જે સર જૉન સ્ટ્રેચીએ

ધાર્યું હતું અને કંઈક અંશે અમલમાં પણ મૂક્યું હતું તે સર એવલિન યેરિંગે પૂર્ણ અંશમાં અમલમાં મૂક્યું, એટલે કે તેમણે બાકી રહેલી સુતર-કાપડની જગત તદ્દન માફ કરી. આથી ૬૫૫,૦૦૦ પાઉંડની રકમનો કરનો ભોગે ધટ્યો એટલું જ નહિ, પણ કેરી દારૂ અને મીઠા સિવાય દરેક ચીજ ઉપરની જકાત માફ થઈ-જેથી બધું મળીને ૧૧૦૯૦૦૦ પાઉંડ જેટલો ભાર કર ભરનારાઓને માથેથી ઉતર્યો. તે પછી જકાત ખાતાની ઉપજમાં ચોખા ઉપરની નિકાસી જકાત અને મીઠા તથા દારૂ ઉપર આયાતી જકાત એટલું જ રહ્યું. મીઠા ઉપરની જકાતમાં પણ મહુ દીક અઢી રૂપીયાને બદલે બે રૂપીયા કરીને ઘટાડો કર્યો, આથી કરીને ઉપજમાં ૧૪૦૦૦૦૦ (ચૈદ લાખ) પાઉંડનો ઘટાડો થયો. આમ આ વખતે કુલ પચીસ લાખ પાઉંડ જેટલો કર માફ થવા પામ્યો.

આ પ્રમાણે કરભાર હલકો કરતી વખત સર એવલિન યેરિંગે ઉચ્ચારેલાં વચનો સમજી કરવા લાયક છે. તેઓ બોલ્યા હતા કે “ ઇંગ્લેંડની સાથેના સંબંધથી જકાતના દર ઇંગ્લેંડના અનુભવનો અને તેના આર્થિક ઇતિહાસનો લાભ મેળવવાનો કમી. હિંદુસ્તાનનો દર છે. એ અનુભવ અને એ ઇતિહાસ ઉપરથી સ્પષ્ટ સમજાયું છે કે બિનજકાતી વેપારનીતિ અનુસરવાથી એક દેશ આખા જગતને ફાયદો કરે છે એટલું જ નહિ પણ એ દેશ પોતાને પણ ફાયદો કરે છે. આ નવાં દરખાસ્તથી હિંદુસ્તાન, પરદેશી માત્ર લઈ તેના બદલામાં પોતાનો માત્ર પરદેશ વધારે છૂટથી ચલાવી શકશે. બિનજકાતી વેપારની નીતિની સામાન્ય દલીલ ઉપરાંત, હિંદુસ્તાન માટે એક ખાસ બાબત ધ્યાનમાં લેવા જેવી છે. અત્રે રેલવેમાં જલંદી વધારો કર્યો જેમજે એ વાત મર્વ-માન્ય છે, પણ તે કરવામાં મોટી મુશીબત રાખ્યે ભારે ન પડે તેવે બ્યાગે મૂકી મેળવવાની છે, એથી કોઈ પણ મર્વસાધારણ આર્થિક યોજના નથી કે જે રેલવે બાંધવાના કામને બિન-જકાતી વેપારની નીતિ જેની ઉપયોગી થઈ પડે.” અને સ્ટ્રેચિ બન્ધુઓએ ૧૮૮૧ માં પોતાના પુસ્તકમાં એ કરતાં પણ વધારે ચોખ્ખા શબ્દોથી જણાવ્યું હતું કે “ લોર્ડ લિટનના વખતમાં હિન્દી સરકારે તદ્દન બિનજકાતી વેપારની નીતિ સ્વીકારી હતી. માત્ર આર્થિક જરૂરિયાતને લીધે એનો પૂરેપૂરો અમલ થઈ શક્યો નહોતો. ” અને ૧૮૮૦-૮૧ ના બજેટ વખતે સર જોન સ્ટ્રેચીએ કહ્યું હતું કે “ અને એવો વખત સાંભરતો નથી કે જ્યારે મેં હિન્દુસ્તાનના હિત ખાતર વેપાર ઉપરના આ અને એવા બીજા સર્વ પ્રતિબંધો ખરોડી નાંખવાની દલીલ ન કરી હોય. આપની સાથે રહીને એક ઇંગ્લીશરના નિશ્ચયો અમલમાં મૂકવાની અને આશા ન હોત તો હું આ પદ સ્વીકારત જ નહિ. ”

મીઠાની જકાત મજૂ અઢી રૂપીયાને બદલે બે રૂપીયાની થઈ તે સંબંધે ૧૧૮૨-૮૩ ની આર્થિક હકીકતમાં આપણે નીચે મુજબ વાંચીએ છીએ:— “ મીઠાની જકાત ઘટાડવાથી બે લાખ છે. એક તો, ગરીબમાં ગરીબ વર્ગને પણ જેના વિના ચાલતું નથી તેવી વસ્તુની કિંમત ઘટાડવી એ બહુ ઘટ છે; બીજું, એથી હિન્દુસ્તાનની આર્થિક સ્થિતિ બહુ સમજ થશે. ” પછીના શબ્દોમાં એનો ખુલાસો કરવામાં આવ્યો હતો કે “ કોઈ અણધારી મુશીબત આવી પડે, જેમ કે

રૂપાની કિંમત ઘટી જાય, અને મીઠાની જગત-ઘટાડયા છતાં એનો ઉપયોગ વધે નહિ, તો થોડાક વખત પાછી મૂળની જગત રાખવાની આપણને હુકમ રહે છે.” સ્ટ્રેન્ગ્થ-અન્ડુઓએ બતાવ્યું હતું કે જે મીઠા ઉપર હલકા અને સઘળે એકસરખી જગત રાખવાની નીતિ ફેટલાક વર્ષ અનુસરવામાં આવે તો માણસ દીક મીઠાનો ખપ વધે, અને એમાંથી ફેટલાક કરોડ રૂપીઆનો ઉપજમાં વધારો થાય. આથી ધારીએ ત્યારે કામમાં લઈ શકાય એવું સરકારને, કરવું એક સાધન મળશે. “પણ હમણાં જે માર્ગ લેવામાં આવ્યો છે તેમાં આપણે ખંતથી ચાલ્યાં કરીશું તો જ આ પરિણામ મેળવી શકાશે. આપણે હમેશ માટે એ જૂલ-બરેસો વિચાર છોડી દેવો કે મીઠાની થોડી ખપત ઉપર ભારે કર લેવાથી લાભ છે. અને હમેશાં એ જ સામે ધોરણે ચાલવાનો નિશ્ચય રાખવો કે લોકનાં અને રાજ્યની તીજેરીનાં હિત એક જ છે; કારણ કે આપણને મીઠાના કરની વધારેમાં વધારે ઉપજ ત્યારે જ થશે કે ત્યારે એ કર હલકામાં હલકો હશે, અને આખા હિન્દુસ્તાનના લોક જોઈએ તેટલું પુષ્કળ મીઠું હલકામાં હલકે ભાવે મેળવી શકશે.”*

આ સમયની પછીનો હિન્દુસ્તાનની આર્થિક નીતિનો ઇતિહાસ તપાસીશું ત્યારે ૧૮૮૨-૮૩ માં દાખલ કરેલા સુધારાનું શું થયું એ જોઈશું. તે વખતે આપણે હિન્દુસ્તાનના અર્થતંત્રીઓમાંના એ અતિ બાહોશ પુરોણા સત્તર અને મીઠાની જગત સંબંધે શા વિચારો હતા તેનું સ્મરણ કરીશું. તો પણ અત્રે એટલું ઉમેરવાની જરૂર છે કે સુતરાક કાપડ ઉપરની

* છતાં, આશ્ચર્ય જેવું છે કે ફેટલાક અંગ્રેજ અધિકારીઓ એમ બોલી ગયા છે કે એ કર લોકને ભારે પડતો નથી! આમ બોલનારાઓને લૉર્ડ રિપને પહેલાં કર ધટાડતી વખતે બહુ સારો જવાબ આપ્યો હતો, બહુ લાગણીપૂર્વક એવા મત સ્થાપે આશ્ચર્ય બતાવી લૉર્ડ રિપને રાજ્ય શિવપ્રસાદનો અભિપ્રાય પોતાની મઠમાં બતાવીને નીચેના વિકલ્પથી સ્થાપા પક્ષને લાજવાખ કરી દીધો હતો:—

“મીઠાનો કર લોકને ભારે ન પડતો હોય તો સાફ-અત્યારે બોલો કરીને, કોઈવાર જરૂર પડશે તો વધારી લેવાશે, જેથી બીજાં કર નાંખવાની જરૂર નહિ રહે; અને ભારે પડતો હોય તો આખાદીના વખતમાં એને ઘટાડવાની સરકારની ફરજ છે.”

મિ. ડિંગ્લીએ એમના “આખાદ (?)” ચિટ્લિશ હિન્દુસ્તાન” નામના પુસ્તકમાં મુંબાઈ ઇલાકામાં દિનપરદિન વધેલા મીઠાનો ભાવ એક ચિત્રદ્વારા બતાવ્યો છે. તેમાં ૧૮૦૦ ની સાલમાં મીઠું નવ આને હતું તેના ૧૯૦૦ ની સાલમાં રૂ. ૨-૮-૦ થયા એમ જણાવ્યું છે. વળી, ૧૮૭૭-૭૮ ના દુકાળનાં વર્ષોમાં મીઠાની ઉપજમાં ઘણો ઘટાડો થઈ ગયો તે જોતાં પણ જણાય છે કે લોક સારી સ્થિતિમાં જ એનો ઉપયોગ કરી શકે છે. વળી માણસ ઉપરાંત ઘોરને પણ આ મીઠા જરૂરની છે.

લૉર્ડ કર્ઝને આ વાતનું સ્મરણ રાખી, અત્યારે રાજ્યકોશની આખાદીને વખતે, મીઠાનો કર રૂ. ૨-૮-૦ થી રૂ. ૨ અને છેવટે રૂ. ૧-૮-૦ કર્યો—એ મારે લોક; એમનો ઉપકાર મને છે.

જકાત ડાઘી નાંખી ને આંખાનું પ્રગ્નમંતની-ચુંચપિય તેમ જ કેળવાએના દેશીઓના મતની-વિરુદ્ધ થઈને. ૧૮૮૨-૮૩ ની આર્થિક હકીકતમાં આ વિષય સંબંધે ખોલતાં સર એવલિન બેરિંગે આ સંબંધી ચાલતા મતભેદ માટે દિલ્લીની બતારી હતી અને આ બાબતમાં ઇંગ્લેન્ડ અને હિન્દુસ્તાનનાં હિત વિરુદ્ધ છે એ વાત ઇનકાર કરી હતી. ૧૮૭૭ માં ત્યારે હોવા નેખરના સતરાફ કાપડની જકાત કમી કરવામાં આવી તે વખતે લૉર્ડ લિટને કાઉન્સિલના સભાસદોની વધુ સંખ્યાની વિરુદ્ધ પડીને તેમ કહ્યું હતું. અને તે વખતે એક રહમો મત આપનારે કહ્યું હતું કે હિન્દુસ્તાનમાં એક ડગળ અમલદાર એવા નહિ હોય કે જેઓ આ આર્થિક નીતિ (મિનિસ્ટ્રીની નીતિ) લેકેશીયરના કાપડના વેપારીઓનો સ્વાર્થ સાધી આપીને તેઓની પાલ્સમેંટમાં મદદ મેળવવાના હેતુથી વિચારતની સરકારે સ્વીકારી છે એમ નહિ માનતા હોય. સ્ટ્રેચી બાઇઓ પણ કમી કરે છે કે સોફમત આવો હતો એમ કહેવામાં બેશક ઘણું સત્ય રહેલું છે. અને સર જૉન ચેમ્બી પણ પોતાના "Indian Politics" માં માનતા પુસ્તકની ૧૮૯૪ ની આવૃત્તિમાં પૂર્વોક્ત હેતુથી જ આ નીતિ લખાવ કરવામાં આવી હતી એમ માને છે. એ કહે છે કે "અત્રે સમાજેતું તત્ત્વ કેવલ આર્થિક વિચાર કરતાં બહુ આગળ જાય છે. એમાંથી વધારે વિચારણ સવાલ એ ઉત્પન્ન થાય છે કે હિન્દુસ્તાનનું ગ્રાન્ય ત્યાંના શોકનાં હિત અને લાભણી લક્ષ્યમાં રાખીને કરવાનું છે કે વખતોવખત કરના વિચારણના રાન્યપક્ષે (પાર્ટીઓ) ના સ્વાર્થને અનુસરીને ચલાવવાનું છે. અને એ વિષે એટલું જ કહેવાનું છે કે જે આ પગલાં પાછાં ફેરવવામાં નહિ આવે તો હિન્દુસ્તાનમાં બ્રિટિશ રાન્યના વડેને હાનિ લાગશે, અને એનાં પરિણામ બહુ દુર પહોંચશે." પણ આ બાબતમાં સ્ટ્રેચી અને સર એવલિન બેરિંગ જેવાં પ્રખ્યાતોને આપણે વધારે વજનદાર ગણીશું.

[વસન્ત-આકિરા.]

* હિન્દુસ્તાનના દેશી હિનચિન્તકો આ સંબંધમાં જુદો મત ધરાવે છે. તેઓનું દૃઢ માનવું છે કે માન્ચેસ્ટરના સ્વાર્થથી તણાઈને કાપડ ઉપરની આવાની જકાત ઘટાડવામાં અને રૂઢ કરવામાં આવી હતી. અને જે અર્થશાસ્ત્રની દલીલને આધારે આ મિનિસ્ટ્રીની નીતિનું સમર્થન કરવામાં આવે છે તેના જવાબમાં તેઓ હિન્દુસ્તાનની ખાસ રિયલિટી કરી એ રિયલિટીમાં આવાની જકાત હજી છે એમ બતાવે છે. તેઓ કહે છે કે-(૧) રાજકીય હક આપતી વખતે અંગ્રેજ અમલદારો હિન્દુસ્તાન અને ઇંગ્લેન્ડની રાજકીય ચેત્વતામાં તફાવત બનાવવાનું ચૂકતા નથી; પણ ત્યારે અર્થશાસ્ત્રનો પ્રશ્ન આવે છે, ત્યારે એમને ત્યાંનાં ધોરણ અત્રે વગર આંધકે લગાડી દે છે. (૨) મિત્ર જેવા અપ્રતિજઘ વ્યાપારના દિમાષનીઓ પણ જેદેશમાં દુનંદરા બાહ્યાવસ્થામાં હોય છે ત્યાં પરદેશી આવ ઉપર જકાત નાંખી દેશી કરીગરીનું કોત્તેજન અને સંવર્ધન કરવાનું પસંદ કરે છે. તથા (૩) જે દેશ એવો વિચારણ હોય કે એક પ્રાન્તની ઉપજ બીજા પ્રાન્તમાં છટથી ખપી શકે ત્યાં આખા દેશની જાદારથી આવના માલ ઉપર જકાત નાંખવામાં બાધ નથી. (૪) જે દેશમાં દુનંદ માટે લોકોના કાચા માલ-ખનિજ પદાર્થ વગેરે-પ્રકૃતિ હોય ત્યાં જકાતની નીતિથી ઘણું નુકસાન નથી. (૫) કેટલાક એમ માનતા જણાય છે

કે ઇંગ્લેન્ડ અને હિન્દુસ્તાનની હરીફાઈથી હિન્દુસ્તાનના દુનંદો નાશ પામે છે, એ સ્વાભાવિક જ થાય છે: પૂર્વના દેશ ખેતી માટે નિર્માણ છે, અને પશ્ચિમના દેશો દુનંદો માટે સર્જાય છે—એટલે કે એક ખંડ જગતને અન્ન પૂરું પાડે અને તેના બાકીમાં બીજાને ખંડ અને પોતાની કારીગરીનો લાભ આપે એમાં કોઈ અવગું નથી. પણ ખરું જોતાં, હિન્દુસ્તાન પ્રાચીન કાળથી પોતાના દુનંદો માટે પ્રસિદ્ધ છે, અને પશ્ચિમને દુનંદો માટે કોઈએ સંશય પડા લખી આપ્યો નથી.

ઉપર જણાવેલી કાપડની જગત રદ કરવામાં આવી ને વખતે મુંબાઈવાળા મિ. શા-રાખજી શાપુરજી ખંભાણીએ લૉડ લિટનને બેઠું વજનદાર પત્ર લખી તેમ ન કરવા વિનંતી કરી હતી. એમાં એમણે મુવિસ્તર બતાવ્યું હતું કે (૧) ખરું જોતાં હિન્દુસ્તાનની મિલોમાં બહુ કાપડ થતું હોવાથી વિલાયતની મિલો સાથે હરીફાઈ જ નથી, અને તેથી વિલાયતના માલ, ઉપર જગત પડવાથી આ દેશના મિલવાળાઓની સરખામણીમાં વિલાયતના મિલવાળાઓને અન્યાય થાય છે એમ માનવાનું કાંઈ જ કારણ નથી; (૨) લૉડ સ્પેન્સરજીએ ખોટો બય બતાવ્યો છે કે અત્યારે જગત રાખી હોય તો બવિધ્યમાં ત્યારે હરીફાઈ જશે ત્યારે ઈંગ્લેન્ડના વેપારીઓને નુકશાન થાય. એ રીતે તો અત્યારે કારમીરમાં ફેંચમન ડાક્ષનો દારૂ કરે છે તેથી દારૂ ઉપરની આયાતી જગત કારી નાંખવી જોઈએ, કારણ કે બવિધ્યમાં દારૂનો દુનંદ આ દેશમાં ફેલાય ત્યારે કાન્સના વેપારીઓને આયાતી જગત પૂરતું નુકશાન થાય. (૩) વિલાયતનો માલ ધણે ભાગે (૧૯ કરોડમાંથી ૧૫ કરોડ જેટલો) ધનાઢય અને મધ્યમ વર્ગના લોકમાં વપરાય છે. તેથી ગરીબ લોકને માથે વજાવતી માલની જગત પડે છે એ દલીલ તદ્દત ખોટી છે. ખાતમાં રાખવા જેવું છે કે મિ. ખંભાણીની દલીલમાં સ્પેન્સર દુનંદના ઉત્તેજન અર્થે આયાતી જગતની જરૂર છે એ ‘પ્રોટેક્શન’ ના સિદ્ધાન્ત ઉપર આધાર રાખવામાં આવ્યો નથી; મિ. ખંભાણી અપ્રતિબદ્ધ વ્યાપારનો સિદ્ધાન્ત સ્વીકારી લે છે, પણ પ્રકૃતમાં એ સિદ્ધાન્તનો ભંગ થતો નથી કારણ કે અંગેની અને વિલાયતની મિલ વચ્ચે હરીફાઈ જ નથી અને તેથી કાપડ ઉપરની આયાતી જગત પરદેશી માલને અટકાવનાર (Protective) ન હોઈ રેવન્યુ પૂરતું કામ શરૂ છે અને તેથી જ નહિય છે એમ કહે છે. પણ આ જ અરસાના એક જુના લેખમાં મિ. દાદાભાઈ નરસ આગળ વધે છે. તેઓ લખે છે કે:—

“હાલમાં લૉડ સ્પેન્સરજીએ હિન્દી સરકારને સુતર-કાપડ ઉપરની જગત કારી નાંખવાનું કહ્યું તે બાબતના તાર વિરે હું ચોક્કસ સમજો બોલવા માગું છું. આજનું ટાઈમ્સ બેંક ઇન્ડિયા કહે છે કે આમાં સરકારનો ખરો હેતુ હિન્દુસ્તાનનાં ઉદ્યોગો કારખાનાંઓને ‘કળામોથી જ મદદ નાંખવાનો’ છે—જો કે બહાનું અપ્રતિબદ્ધ વ્યાપાર (Free trade) નું કારણમાં આવ્યું છે. આમાં ખરું જોતાં માન્ચેસ્ટરના લોકની કેવી સ્વાયંદૃષ્ટિ રહેલી છે તથા કન્સેર્વેટિવ સરકાર પોતાના બચાવ માટે માન્ચેસ્ટરને કેવી વશ રાખે છે એ વિષે હું કંઈ કહેવા માગતો નથી. હિન્દુસ્તાનનો પ્રધાન શુદ્ધ બુદ્ધિથી આ પગલું ભરે છે એમ હું માની લઉં છું. અને એ જ કારણ બતાવે છે તેનો જ અપ્રતિબદ્ધ વ્યાપારના ધોરણનો જ નિમાર કરીશ. અપ્રતિબદ્ધ એટલે કે બિનજગતી વ્યાપાર હું પસંદ કરું છું. પણ ઇંગ્લેન્ડ અને હિન્દુસ્તાન વચ્ચે અપ્રતિબદ્ધ વ્યાપાર ને તો એક સાસલા ખાઈને સાસલા માંસા માણસની અને ઘોડા દોડાવતા જતા મજબૂત માણસની વચ્ચે સરત રમવા જેવું લાગે છે. પોતાની સંપત્તિ ઉપર જેઓનો

અવનન્ત પ્રમત્તે છે એના દેશોની વચ્ચે અપ્રતિબદ્ધ વ્યાપાર એ જુદી વાત છે ઇંગ્લંડના પોતાના મરચાનો જે આ બામતમા અવનન્ત છે તે પણ આ ધોરણે સ્વીકારતા નથી મિત્ર પણ હુબગ્ની બાબતિથિતિમા સમયાનેને જકાતી સરક્ષણની જરૂર કબુલ કરે છે ઇંગ્લંડ કરતા ખેરડો પ્રનો મોળે, અને ઉપજ એના પ્રમાણમા પદરમા ભાગની, અને હરવર્ષઅંગે નોક રાના પગાર પેન્ડન દેવાનુ વ્યાજ વગેરે રૂપે પુષ્કળ પૈસા પરદેશ ખેચાઈ જાય—હતા ઇંગ્લંડ સાથે હિન્દુસ્તાનને વગર જકાતે વેપારની દરીકામા ઉતરનાનુ પ્રેતુ એ આશ્ચર્ય છે ।”

આ પ્રશ્નની આર્થિક બાબતુ વિવેચન ૧૮૮૨ માં ન્યાયમર્તિ રાનડેએ અગ્રાધ વિદ્વાતા ગાબીર્ય અને વિચારશક્તિ સાથે દષ્ટખણ કોનેલની સભામા ધ્યું હતુ એમા એમણે ઇંગ્લંડના આજ પર્યન્તના અર્થશાસ્ત્રનુ અવતોમ્ન ધ્યું અને હાલમા આ વિષયમા પ્રવા નવીન વિચારો પ્રચ્ચનિત થવા માથા છે અને ઇંગ્લંડ શિવાયતા ખીજ દેશે જમતી નીતિથી પ્રવા મમુદ્ધ થવા લાગ્યા છે તથા અર્થશાસ્ત્રમા માની લીધેની વસ્તુસ્થિતિ હિન્દુસ્તાનને પ્રી લાઘુ પડતી નરી—હત્યાદિ બામતોનુ બુ મુદ્ધમ દર્શન । યુ હતુ જમી ખેરડા ઇંગ્લંડના અર્થશાસ્ત્રમા એવી બાર બાબતમા માની રેસમા આવી છે કે જે હિન્દુસ્તાન માટે ખી નથીએમ એમણે પ્રતિપાદન યુ હતુ તેમા મુખ્ય એ કે—જાતે દેશ વ્યક્તિ પોતાનો ધન્યો પમન્દ કરવામા સ્વતન્ત્ર રોય જાણે હનમેઈ માલસ પેમાના લાભના જ રેતુથી દો નો દોષ જાણે દરેક જાણે એ લાભ શુ થાયી યગે એની ખખર રોય જાણે મુ મહત્તે અવનન્ત કે ૧૦ કે ૧૧ એ લાભ લઈ શકવાનુ મામરું રોય હત્યાદિ । અને પૂર્વના દેશોને નસીમે યાવન્યન્દિવા પ્રો ખેતી જ લખેની ૭ એ માન્યતાનુ ખ ન ધ્યું ખો હિન્દુસ્તાનમા લોખને ખની શિવાય ખીજુ નિર્વાદનુ સાધન નહિ ન્દે તો ૧૦ પ્રજા ઉભયને બુ આપતિ આરી પાળે મારણુ કે ખેતીનો આધાર વન્સાદ વગેરે આમમાની અનુક્રમતા ઉપર રહેતો છે

અમદાસદની કાન્ગ્રેસ સાથે ભરના દુતગ્ના પ્રદર્શનને પ્રમગે વગેરે ૧૦ મહાત્મન સયા ૭૧૩ પણ બુ નામ રાન્દોમા મિ રાનડેના મતનો અનુવાદ કર્યો હતો મિ રોશચન્દ્ર દત્તે એમના આર્થિક દતિદામમા ખિનજમતી નીતિ રહામે પુષ્કળ લખ્યુ છે અને મુખ્યલખ્ય આયરે વગેરેએ Some Aspects of Indian Economics મા સર રોપર લેયખિન વગેરે કેટનાક પ્રતિષ્ઠ અંગેજ અધિમરીઓનો મત ખિનજમતી નીતિ રહામે રાખે છે અને હાલમા ક્રોફ્ટસર ગોખરેએ કાન્ગ્રેસમા પ્રમુખ તરીકે બતા યુ છે કે હિન્દુસ્તાન માટે ખગે અપ્રતિબદ્ધ વ્યાપાર હિન્દુસ્તાનની વર્તમાન સ્થિતિમા પરદેશી માલને અટકવવામા જ રહેતો છે

આયાની જકાતી નીતિ પન્દે પ્રજામતનુ આ સામાન્ય સ્વરૂપ છે પણ અરે ઉમેરુ જે દેએ કે મિ બ નેગ્લ બાદશાહ અને મિ લ નુબાર્ઈ સામળતસ—જે શૂદસ્યોની આ દેશના હિન મારની લાગણી વિરો રમ જ ન હોઈ શકે—તેરા પ્રેટ્યાક શૂદસ્યોએ ખિનજકાતી નીતિ તરફ વનણુ બનાવ્યુ છે તેઓની દસીને તથા તે દનીનોતા ઉત્તર માટે જુઓ વસ ન્તનો ૧૮૫૧ ના બાપનો અક ૫ ૨૮૩ થી ૨૮૦, અને તે જ પત્રનો ૧૮૬૦ ના મા ગંશીનો અક ૫ ૪૦૦ થી ૫૧૦ આ નોખ બુ લામી યઈ જવાથી એ મર્યાનો અરે અનુસાદ મગે મોઅ ધાર્યો નથી

સિખરલ અને કન્ઝર્વેટિવ.

હમણાં થોડા જ દિવસ ઉપર ઇંગ્લાંડના પ્રધાનમંડળમાં ફેરફાર થયાનું આપણે વર્તમાન પત્રો દ્વારા વાંચ્યું. લગભગ દસ વર્ષ પર્વતનો લાંબો રાજ્યાધિકાર ભોગવી કોન્ઝર્વેટિવ પ્રધાન મંડળે રાજીનામું આપ્યું છે. અને સર હેન્રી કેમ્પબેલ બૅનરમેનના અધણીપણા નીચે લીબરલ વર્ગે રાજ્યવહીવટની લગભગ પોતાને હાથ સ્વીકારી છે. હવે ઇંગ્લાંડના પ્રધાનમંડળમાં યથેચ્છા આ ફેરફારથી આપણા દેશ ઉપર એટલે હિંદુસ્તાન ઉપર કંઈ પણ અસર થશે કે નહિ અને થશે તો તે કેટલે અંશે થશે તેના વિચાર આપણા મનમાં આવે તે સ્વાભાવિક છે. પરંતુ તે વિષય ઉપર કંઈ પણ ચર્ચા કર્યા પહેલાં ઇંગ્લાંડના રાજ્યાધિકાર વર્ગના કોન્ઝર્વેટિવ અને લીબરલ એવા બે ભેદ શાથી અને કેવી રીતે પડ્યા તેનું આજ આપણે સંક્ષિપ્ત અવલોકન કરીશું તો તે અપ્રાસંગિક નહિ કહેવાય.

ઈ. સ. ૧૬૮૮ માં ઇંગ્લાંડના રાજ્યાસન ઉપર બીજાં જેમ્સ રાજા રાજ્ય કરતો હતો. તેની અને પાર્લામેન્ટની વચ્ચે ધણીક બાબતોમાં અણબનાવ અને મતભેદ થયાથી પાર્લામેન્ટે આ તકરારનો ચુકાદો આણવાને વાસ્તે હાજર નહોતો. ઇયુક વિલ્યમ (જે જેમ્સના જમાઈ હતો) તેને ઇંગ્લાંડમાં આવવા વિનંતિ કરી. ક્રાન્સનો પ્રખ્યાત ચાંદો લઈ શહેનશાહ તે વખતે હાજર નહોતો ત્રાસ ખમાડતો હતો તેથી ઇયુક વિલ્યમને ઇંગ્લાંડની મદદની ખાસ જરૂર હતી. મારે તેણે ઇંગ્લાંડનું આ આમંત્રણ એકદમ સ્વીકાર્યું. અને લશ્કર સાથે ઇંગ્લાંડમાં આવી પહોંચ્યો. આવા એકાએક બનાવથી જેમ્સને બીક લાગી તેથી તે ઇંગ્લાંડ છોડી ક્રાન્સમાં લઈ રાગને શરણે જઈ પહોંચ્યો. આ બનાવને ઇંગ્લાંડના ઇતિહાસમાં—“ રેવોલ્યુશન ” અને “ રાજ્યપરિવર્તન ” ને નામે ખાસ ઓળખવામાં આવે છે.

હવે ખાલી પહેલા રાજ્યાસનનો ખરો હકદાર કોણ કહેવાય તે પ્રશ્ન હવે ઉભો થયો. અને તે પ્રશ્નનો ઉત્તર બે જૂદી જૂદી રીતે કરવામાં આવ્યો; પાર્લામેન્ટના સભાસદો બે જૂદા મતમાં વહેંચાઈ ગયાં. એક મતવાળા સભાસદો એવા નિર્ણય ઉપર આવ્યા કે જેમ્સે ગાદીનો તથા દેશનો ત્યાગ કર્યો છે કારણ કે તે દેશ છોડી નાશી ગયો છે; અને તેથી તેણે ઇંગ્લાંડની ગાદી ઉપરનો હક ખોયો છે; માટે વીલ્યમને ખરો હકદાર સમજવો. આ મતાનુયાયી વર્ગ—“ વ્હીગ્ઝ ” (Whigs) નામે ઓળખાતા હતા. તેઓનાથી વિરુદ્ધ મતાનુયાયી—“ ટોરીઝ ” (Tories) નામે ઓળખાતા હતા. તેઓ એમ દલીલ આણતા કે જેમ્સ દેશ છોડી નાશી ગયો છે તો પણ રાજ્યાસનનો ખરો હકદાર તે જ કહેવાય. માટે વીલ્યમને ગાદી નહિ આપતાં જેમ્સને પાછો બોલાવી તેને ગાદી પાછી સોંપવી જોઈએ. આ મતવાળાઓ આપણે ઉપર કહી ગયા તેમ “ ટોરીઝ ” નામે ઓળખાતા હતા. આખરે “ વ્હીગ્ઝ ” નું જોર વિશેષ હોવાથી તેમનો મત અમલમાં ચૂકાયો. અને વીલ્યમને ગાદી મળી. આ વ્હીગ્ઝ વર્ગે રાજ્યાધિકાર ધણી લાંબાં વખત સુધી નજવી રાખ્યો, તેનું મુખ્ય કારણ માત્ર એ હતું કે ઇંગ્લાંડની પાર્લામેન્ટના બે વર્ગ—ઉમરાવની સભા (હાઉસ ઓફ લોર્ડઝ) અને આમની સભા (હાઉસ ઓફ કોમન્સ)—તે બે વર્ગમાંથી ઉમરાવની સભાના મોટા ભાગ વ્હીગ્ઝ વર્ગનો બનેલો હોવાથી

પૈસાના બળે-એ વર્ગ પાલામેટમાં અચ્છીપણું અને તેથી રાજ્યની લગામ લાંબા સમય પર્યન્ત પોતાના હાથમાં જળવી શક્યો હતો. યૂરોપમાં-એટલે ક્રાન્સમાં, રશ્વો, રશ્વો જેમ્સ ઈંગ્લાંડની ગાદી પાછી મેળવવા વાગ્તે ચલ કરતો હતો. અને આ ચલમાં ટોરીઝ તેના પક્ષના હોવાથી તેને છાની મદદ આપતા હતા. જેમના મૃત્યુ પછી તેના વારસો જેઓ ટોગી-('પ્રીટેન્ડર્સ') નામે ઈંગ્લાંડમાં ઝોળખાતા હતા તેઓએ આ પ્રપચો કરવા કાયમ રાખ્યા હતા. હવે યૂરોપના કોઈ પણ દેશની માથે ઈંગ્લાંડ કોઈ પણ કારણુમર લડાઈમાં ઉતરી પડે અને તેમ કુત્તાં તેનો કદાચ પરાજય થાય તો જેમના પક્ષવાળાઓના પ્રપચો ફળીભૂત થવાનો સમય આવે એવો ડર બ્હીગ્ઝને હોવાથી તેઓ બનતા મુધી ઈંગ્લાંડને યૂરોપનાં કોઈ પણ રાજ્યની માથે લડાઈમાં ઉતરવાનો વખત ન આવે તેવી ખાસ યોજના કરતા હતા. આવા મતના અનુયાયી હોવાને લીધે તેઓ હાલના લીબરલ વર્ગના મતને આ બાબતમાં મળતા આવે છે એમ કહીશું તો બાધ નહિ કહેવાય. આ પ્રમાણે બ્હીગ્ઝ વર્ગ વિચ્છદ રૂપી દાવાનળથી ફર ગ્રહેવા હમેશ ચલ કરતા હતા, ત્યાં ટોરીઝ વર્ગ જેઓ વિચ્છદના ખજાનખા-ટથી જ જેમના વારસો ગાદી પાછી મેળવવામાં શવશે એવું દૃઢ માનતા હતા તેઓ આ કાગ્જથી લડાઈના ખામ આચ્છી હતા. આ મત પ્રમાણે તે વખતના-ટોરીઝ-આપણા વખતના કોન્ઝર્વેટીવ્ઝના અમુક પ્રમુખના આ મતને મળતા આવતા હતા એમ આપણે કહી શકીએ. આ ઉપરથી આપણે એમ મનજી લેવાનું નથી કે તે વખતના બ્હીગ્ઝ તે મરીશો હાલના લીબરલ કે અને તે વખતના 'ટોરીઝ' તે જ હાલના કોન્ઝર્વેટીવ્ઝ છે. કારણ તેમ મનજીશું તો હાલના કોન્ઝર્વેટીવ વર્ગને મોટો અન્યાય કર્યો કહેવાશે. કારણ તે વખતના ટોરીઝ તો ઈંગ્લાંડની ગાદી ઉપર જે ગમ્મતો આવતા તેમની પ્રતિ દ્રેષદ્રિષ્ટિથી જોતા હતા, ન્યારે હાલના કોન્ઝર્વેટીવ્ઝ તો તે વખતના બ્હીગ્ઝના જેટલો જ ગમ્મતકિતબાવ દર્શાવતા જોવામાં આવે છે. કાળે કરીને જેમના વશનો અત આવ્યો, અને ઈર્વાંડને યૂરોપનાં અન્ય રાજ્યો માથે પ્રતિસ્પર્ધામાં કિતવતા એક એવો પણ બારીક વખત આવી ગયો કે જે વખતે ટોરીઝને પણ આવો દ્વેષભાવ બતાવવો એ પોતાના જ દેશને નુકસાનગ્રસ્ત વર્તન છે એવું જણાવા લાગ્યું. પોતાની નમોમા દેશાભિમાનનું લોહી દોડવા માંડ્યું, અને ત્રીજો ન્યોર્ઝ ગમ્મ જે તે વખતે ઈંગ્લાંડના રાજ્યામન ઉપર હતો તેની તન્ન પ્રીતિની લાગણીથી તેઓ એકદમ જોવા લાગ્યા. અને પોતાની વર્તણુકને લીધે જ પોતે આટલા બધા વખત મુધી પોતાના હાથમાંથી ગન્ધવહીવટ ખોઈ બેઠા હતા તેવું તેમને જણાવા લાગ્યું. અને તુરંત જ બ્હીગ્ઝ વર્ગના હાથમાંથી તે વહીવટ પાછો સપાદન કરવા મચી પડ્યા. બ્હીગ્ઝ વર્ગ આપણે આગળ કહી ગયા તે પ્રમાણે કિમચાવ વર્ગનો બનેલો હોવાથી પૈમાને બળે ગન્ધની લગામ પોતાના હાથમાં આટલો બધો વખત રાખી શક્યો હતો. અને તે વખતના રાજ્યો પણ તેમના હાથમાં પૂતળાં રૂપ હતા. પરંતુ ત્રીજો ન્યોર્ઝ ગમ્મ અભાવે ધણો તેજ અને પ્રપચી હતો તેને બ્હીગ્ઝના હાથમાં રમકડા રૂપે રહેવું એ વાત પડવી નહિ. તેણે તેથી બ્હીગ્ઝના હાથમાંથી મુક્ત થવા વિચાર કર્યો અને તેથી ટોરીઝને પોતાના પક્ષમાં લેવા ધાર્યા. અને ટોરીઝ જે બિચારાઓએ લાગ્યા કામ મુધી રાજ્યાધિકારનો સ્વાદ ખાખ્યો નહોતો તેઓ આ તકનો લાભ લેવા ચૂક્યા નહિ. તેઓ ગમ્મની ખુશામત કરવા લાગ્યા અને થોડજ વખતમાં પ્રપચી ન્યોર્ઝ ટોરીઝને રાજ્યવહીવટમાં આણી મૂક્યા. હવે જેમ ટોરીઝને

અત્યારસુધીની ટેવંથી લગાઇને શોખ ઉત્પન્ન થયો હતો તેમ જ્યૉર્જ પશુ વિચરેા કરી પોતાના રાજ્યનો અમલ વધારવા ઘણો ઉત્કંઠ હતો. આ પ્રમાણે રાજ્ય અને પ્રધાનમંત્રી એક મતના હોવાથી તેઓ યૂરોપનાં રાજ્યો સાથે મોટા મોટા વિચરોમાં ઉતરી પડયા. અને ઈંગ્લાંડને કરોડો પાઉન્ડનાં દેવામાં ઉતારી પાડ્યું. વિચરની ખાખતમાં આ પ્રમાણે હાલના લીબરલ એ તે વખતનાં વ્હીગ્ઝને અને હાલના કન્ઝર્વેટીવ તે વખતના ટોરીઝને મળતા આવે છે.

પરંતુ વ્હીગ્ઝ અને ટોરીઝ એ બેઉ નામને બદલે ‘લીબરલ’ અને ‘કન્ઝર્વેટીવ’ એ નામ ઈ.સ. ૧૮૩૨ માં એક મોટા પ્રશ્ન ઉભો થયો હતો ત્યારથી આપણા સોબળવામાં આવે છે. ઈ.સ. ૧૮૩૨ માં પાર્લામેન્ટમાં વ્હીગ્ઝ વર્ગમાંના કેટલાકે એવો પ્રશ્ન ઉભો કર્યો કે પાર્લામેન્ટના સભાસદોની ચૂંટણી વાજખી રીતે થતી નથી. કારણુ નાનાં ગામોમાંથી દરબાર સભાસદો પાર્લામેન્ટમાં મોકલવામાં આવે છે, બ્યારે લીબરલ, ક્ષીરલ, વિગેરે મોટાં મોટાં શહેરોને ઘોડા વખતથી નવા ઉદ્યોગોને લીધે પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યાં હતાં તેમાંથી એકે સભાસદ બાગે જ મોકલવામાં આવતો હતો. આથી સભાસદોની ચૂંટણી સંબંધી ફેરફાર કરવાની જરૂર છે. એવો ઉદાર મત તે વખતનો વ્હીગ્ઝ વર્ગ ધરાવતો હોવાથી તેઓ ‘રેસીડસ’ અથવા ‘લીબરલ્સ’ એ નામે ત્યારથી ઓળખાવા લાગ્યા. આ સાથે એ પશુ આપણી સ્મૃતિ બહાર ન જતું નેહ્યે કે તે લીબરલોએ પોતાના પૂર્વજોને જે વ્હીગ્ઝ હતો તેમના વિચર રૂપી દાવાનળથી મુક્ત થવાને આચ્છાદી વિચાર પણ માન્ય રાખ્યો હતો. હવે તે વખતના ટોરીઝ એમ કહેતા કે પાર્લામેન્ટમાં કશો પણ સભાસદોની ચૂંટણી સંબંધી ફેરફાર કરવાની જરૂર નથી. અને જૂની વસ્તુરિધિતિ દઢ અવલંબી રહેવાના મતના હોવાથી તેઓ ‘કન્ઝર્વેટીવ્ઝ’ કહેવાવા લાગ્યા.

આ અર્થમાં ઈ.સ. ૧૮૭૧-૮૦ માં કન્ઝર્વેટીવનો અમણી અર્લ ડોરસેટલે હતો અને મી. એડ્વર્ડન લીબરલ વર્ગનો અમણી હતો. ત્યાર પછી ઈ.સ. ૧૮૮૬-૯૦ માં એક બીજો પ્રશ્ન ઉભો થયો. તે એ કે ઈંગ્લાંડ અને આયર્લેંડ એકલાં નેહ્યેલાં જ રહેવું કે આયર્લેંડને તેના દેશની અંદરનો વહીવટ તેને હસ્તક પાછા સોંપવો. (Home Rule) આ પ્રશ્નથી લીબરલ્સમાં મતભેદ પડયા. એક વર્ગ ઉપરના પ્રથમ મતનો હતો અને તેઓ પોતાના વર્ગમાંના બીજાને મત ધરાવનારોના મતથી વિરુદ્ધ હોવાથી કન્ઝર્વેટીવના પક્ષમાં ભળી ગયા અને ત્યારથી ‘યુનિયનિસ્ટ’ એટલે કે આયર્લેંડને પૂરે પાર્લામેન્ટના એક કાલે ઈંગ્લાંડ સાથે નેહ્યું છે તેને છૂડું ન કરવા દેવાના મતના—એટલાંજાદીને નામે ઓળખાવા લાગ્યા. આથી લીબરલ વર્ગમાં મોહિાભાવ મતભેદ પડયાથી તેમની સંખ્યામાં ઘટાડો થયો અને તે સાથે વહીવટ પોતાના હાથમાંથી ખોયો. ત્યારથી અત્યાર સુધી એટલે લગભગ દશ વર્ષ પર્વન્ત કન્ઝર્વેટીવ રાજ્યની લગભગ પોતાનાં હાથમાં સાચવી રાખ્યા. અને જેમ લીબરલ વર્ગ પોતાનું બળ મોહિા મોહાની તકરારથી કમી કર્યું હતું તેમ કન્ઝર્વેટીવોએ પણ હમણાં ગંધા વર્ષમાં ચર્ચાયેલા એક ગંભીર પ્રશ્ન—(Tariff Reform: Preferential Tariff Reform) બ્રિટિશ સંસ્થાને અને બીજાં રાજ્યો વચ્ચે આપાતી વસ્તુના દરમાં ફેરફાર મુખવો જેથી બ્રિટિશ સંસ્થાનેને ઈંગ્લાંડ સાથેના વેપારમાં વધારે અનુકૂળતા મળે એ વિચાર.) ઉપર મતભેદ પડયાથી કર્યું. અને પરિણામ આપણે હમણાં જ વર્તમાનપત્રોમાં જોઈએ તે પ્રમાણે આવ્યું. કન્ઝર્વેટીવના અમણી મી. બાલ્ફુરે પોતાના વર્ગને મોહિા માંડ ઉપરના પ્રશ્ન ઉપર નહિ તકરાર

કરવા પણ એકત્ર થવાને ન્યુકમલમાં મળેલી એક મલા મમલ સૂચના કરી. તેનો તે જ વર્ગનો એક બીજો અગ્રણી પુરુષ મી. એમ્બલેને-શ્રીસ્ટલમાં મળેલી મલા મમલ પોતાના એક ભાવણમાં ઉપાડી ગીતે ધનધાર કર્યો, જેથી મી. બાલપુરને ગજનામુ આપ્યા શિવાય અન્ય ઉપાય રહ્યો નહિ. મી. બાલપુરે તરત ગજનામુ આપ્યું અને ત્યારથી ડ્રોન્ડરવેલીવ વહીવટનો અંત આવ્યો. અને લીબરલોએ મર હેન્ડ્રી કેમ્પબેલ બેનરમેનના અગ્રણીપણા નીચે રાન્યવહીવટ પોતાને હસ્તક લીધો છે. હવે આ વર્ગે રાન્યવહીવટ લીધાથી આપણા દેશને શી અમર થશે તેનો વિચાર આપણે કરીએ.

આપણે ઉપર કહી ગયા તે પ્રમાણે ડ્રોન્ડરવેલીન વર્ગવાળા વિગ્રહના આગ્રહી હતા. તેથી તેઓના રાન્યકાર્યભારમાં આપણે ભોર લોહો માથેની લડાઈ-અફગાન વિગ્રહ-અને ટીબેટપર ચડાઈ-વિગેરે વિગ્રહો માંબલ્યા. અને ગરીબ બીચારા હિંદુસ્તાનને ખર્ચના ખાઝામાં ઉતરવું પડ્યું. હવે લીબરલ વર્ગ આપણે ઉપર કહી ગયા તે પ્રમાણે વિગ્રહના ઘવાનજથી મુક્ત થવાની દૃઢતા હમેશ નખતા હોવાથી તેઓના વહીવટમાં આવી બંધકર લડાઈઓ નેવાનો મગય નહિ આવે એવી આપણે હર્ષ માથે આશા રાખી રહીએ. એક લાભ આપણને ઉપર કહ્યો તે થશે. અને આ ઉપગત બીજો લાભ શો થશે તે વિચારીએ. આપણે દત્તિહાસને આધારે તપાસી જોઈશું તો જણાશે કે આપણને વર્તમાનપત્રો હાન અર્થા કંવાની અતંત્રતા મળી છે તે—દેશીઓને કેટલાક બીજા નોકરી મળેથી લાભ આપવામાં આવ્યા તે—અને ખાસ કરીને—આપણી ઇન્ડિયન નેશનલ કોન્ગ્રેસનો જન્મ થયો—વિગેરે વિગેરે હકો આપણને નામદાર લોર્ડ રીપનના રાન્યવહીવટમાં મળેલા હતા. તે વખતે ઇંગ્લાંડમાં લીબરલ વર્ગના હાથમાં રાન્યની લગામ હતી. તેથી આ વખતે પણ લીબરલ વર્ગના અમલમાં આપણે આવા અનેક લાભ મેળવવા ભાવ્યશાળી થઈશું એમ આશા રાખીએ તો તે મંગલ છે. હવે હાલમાં એક પ્રશ્ન ચર્ચામાં માંડ્યો છે તે પ્રશ્નને “ક્રીટિક” અને “પ્રોટેક્શન” નામે આપણે મમલરૂપે ઢિપે. હવે ડ્રોન્ડરવેલીવમાં આ પ્રશ્ન મળેથી બે મત પડ્યા છે. એક મતાનુયાયી “ક્રીટિક” કહેવાય છે, અને બીજા મતાનુયાયી—જેમનો અગ્રણી મિ. એમ્બલેન છે તેઓ સુગત “પ્રોટેક્શનીસ્ટ” છે. આ પ્રશ્ન સભેથી ડ્રોન્ડરવેલીવમાં બે મતભેદ પડેલા છે. પાનુ લીબરલ વર્ગમાં તો આ પ્રશ્ન ઉપર એક પણ અપવાદ શિવાય બધા “ક્રીટિક” ના સુગત અનુયાયી છે. આથી તેઓનો રાન્યવહીવટ ન્યા લગી ચાલશે ત્યા લગી આપણા દેશ ઉપર પણ ક્રીટિકની રીતિ અમલમાં મુકાશે—પરંતુ ક્રીટિક જે હાલ ચાલે છે તે જ ગિવાજ કાયમ ગરુશે એ નિમગય છે. પણ આથી આપણા દેશની આર્થિક ગિચાતિ ઉપર કેવી અમર થશે તેનું અંતે આપણે વિવેચન કરીશું તો અયોચ્ય નહિ ગણાય. પરંતુ આ પહેલાં “ક્રીટિક” અને “પ્રોટેક્શન” આ બે શબ્દોનો અર્થ જો એ મમલનું અમલનું છે. દરમિયાં દેશમાં પોતાને જાતની હોય તેવી મથળા વસ્તુઓ કદાચ કિલ્લન થતી નથી. તેની ખપની વસ્તુઓમાંથી કેટલીક વસ્તુઓ તે દેશ પોતાની મેળે ચોટે ખર્ચે કિલ્લન કરી શકે છે ન્યારે બીજા એવી કેટલીક ખપની વસ્તુઓ તે દેશ પોતાની મેળે એટલે જ ચોટે ખર્ચે કિલ્લન કરી શકવા સક્તિમાન નહિ હોવાથી બીજા દેશમાં કે ન્યાં ચોટે ખર્ચે તે જ વસ્તુઓ કિલ્લન થઈ શકે છે તેવા દેશ પામેથી તે વેચાતી વે છે. આથી ગીતે આપણા હિંદુસ્તાનનું પણ થયો કે છે. અને કેટલાક માલ જોયો કે કપાસ, ધર્ડ, ચોખા, વિગેરે વસ્તુઓ જરૂરયાતે આપણા દેશમાં

ઉત્પન્ન થાય છે. તે વિલાયત પૂરોપ. અમેરિકા વિગેરે દેશોમાં જાય છે; અને ત્યાંથી આપણે ત્યાં ઉત્પન્ન નહિ થતી હોય—એટલે પૈસો અને શ્રમના એટલા જ યોગ્ય વ્યયથી ઉત્પન્ન થઈ ન શકતી હોય—તેથી વસ્તુઓ, જેવી કે મુતંગડિ અને ગરમ કાપડ—અપુ—કાચનાં વાસણ—કાચાદિ હજારો રૂપિયાની કીમતી વસ્તુઓ, પણ ટકાવમાં બે ઘડી પણ ન ચાલે તેવી વસ્તુઓ, આપણે જરૂરયાતમાં આપણે ખીચી ગાડીયા પ્રવાહની માફક ખરીદ કરીએ છીએ. હવે આવી રીતે દેશ વિદેશની વસ્તુઓ એક દેશમાંથી બીજા દેશમાં આવ જાય થાય, તેથી આવક જવક ઉપર ફેટલીકવાર કર નાંખવામાં આવે છે અને ફેટલીકવાર નાંખવામાં આવના નથી. આવક જવક ઉપર કર નાંખવાથી દેશના રોજગારનું સંરક્ષણ થાય છે એવું જોઈ કહે છે તેમને “પ્રોટેક્શનરીટ” નામે ઓળખવામાં આવે છે, જ્યારે આવક જવકને કાંઈપણ કર વિના બિન, હરકતે દેશમાં આવવા જવા દે તો દેશને લાભ છે એવા મતપ્રાપ્તો—“ફ્રીટ્રેડ” નામે ઓળખાય છે. હવે સિબરસ વગેરે ક્ષીટ્રના ચૂરત મત ધરાવનારા છે તેથી તેઓ પોતાનો વધીવટ ચાલશે, ત્યાં લગી આપણા દેશ ઉપર ક્ષીટ્રનો અમલ ચાલવા દેશે એવું આપણે નિશ્ચયપૂર્વક ધાર્યું છે. પણ તે મતનું અવલંબન કર્યાથી કે પ્રોટેક્શન મતનું અવલંબન કર્યાથી આ બે માંથી કયા મતનું અવલંબન કર્યાથી આપણા દેશની આર્થિક સ્થિતિનું બહુ ઘરાનો સંભવ છે તે આપણે હવે તપાસીએ.

આવક જવક ઉપર કર (પ્રોટેક્શન) થી બે લાભ ઘરાનો સંભવ છે. પ્રથમ તો જવક ઉપર કર નાંખ્યાથી તે વસ્તુ બહાર જતાં તેની કીમતમાં કર પૂરતો વધારો થશે. આથી બહાર તેની ખરીદીમાં સાધારણ રીતે ઘટાડો ચલાથી તે વસ્તુ દેશમાં ને દેશમાં જ રોકાઈ રહેશે અને તેથી દેશની માંજ તેની છુટ ચલાથી તેની કીમતમાં પણ સ્વાભાવિક રીતે ઘટાડો થશે. એટલે તે વસ્તુ સસ્તી કીમતે દેશની અંદર વેચાશે. હવે આપણે આગળ કહી ગયા કે પંજાબ—નાગપુર—બર્મા—વિગેરે દેશોમાં ધડ અને ચાખા જરૂરયાતમાં પાકે છે. અને તે જરૂરયાતમાં અમેરિકા, યૂરોપ, વિગેરે દર દેશોમાં તબાઈ જાય છે. આ પાક ને કાઢી પણ પ્રકાશના કર રૂપી દબાણથી ત્યાં ધસારાઈ જતું અટકે અને આપણા દેશમાં ને દેશમાં પંચડાનું વહેવાઈ જાય તો તેની છુટને લીધે તેની કીમતમાં પણ ઘટાડો ઘરાનો સંભવ રહે અને તેથી આપણા દેશમાં લાખો માણસોને બીચારાને આપણે બૂખે મરતાં નોંધ આપણા અન્તરાત્માને બાળાએ છિયે તેવો સમય જોવાનું આપણને પડી શકણુ રહે નહિ. આ દશિબિંદુથી નિરીક્ષણ કરી જોતાં “પ્રોટેક્શન” આ દેશને લાભઘણ છે એવું મારું પોતાનું નમ્ર ધારનું છે. મારી આ નમ્ર દલીલ વિરુદ્ધ ફેટલાક એમ પણ વાંધા ઉઠાવશે કે જવક ઉપર કર રૂપી દબાણ નાંખ્યાથી ધારો કે અન્ન વિગેરેનો અપવાદ થતો અટક્યો. પરંતુ જવકની સાથે આ મન પ્રમાણે આવક ઉપર પણ કર નાંખવામાં આવશે જ. અને આવક ઉપર કર નાંખશે તો આપણા દેશમાં પરદેશથી એવી અનેક વસ્તુઓ આવે છે કે જેના વિના આપણને ચાલે તેમ નથી અથવા જે વસ્તુઓ આપણને ધણી જરૂરની છે એવું આપણે માની બેસા છિયે. તેથી વસ્તુઓ આવકના કર રૂપી દબાણથી આવતી સમગ્રી અંધ યઈ જશે. અથવા કદાચ આવશે તો પણ તે વસ્તુ પર કર રૂપી દબાણ દોરાથી તેની કીમતમાં વધારો ચલાથી તેને ખરીદતાં આપણે વિશેષ પૈસા ખર્ચવો પડશે. અને તેથી ઉત્પન્ન

આપણા દેશમાંથી એક પ્રકારનો આર્થિક અપવાદ થશે. એવી દલીલ ક્રીટિકના મતવાળા મારી પૂર્વોક્ત દલીલ વિરુદ્ધ આણશે. અને તે સાથે એમ કહેશે કે લીબરલ વર્ગ ક્રીટિક હોવાથી આપણા દેશની આર્થિક સ્થિતિમાં ક્રીટિકનાં અમલથી સુધારો થવા સંભવ છે. પરંતુ આ વિરુદ્ધ મતના પ્રત્યુત્તરમાં હું માત્ર એટલું જ કહીશ કે પ્રોટેક્શનના એક અંગથી એટલે જાવક ઉપર કર નાંખ્યાથી આપણા દેશમાં ઉત્પન્ન થતો અન્નનો પાક બહાર દેશ નહિ તણાઈ જતાં દેશમાં તે દેશમાં વહેંચાતો પચગવાનો સંભવ છે અને તેથી તેની છુટને લીધે તેની મજૂરીના ભાવમાં પણ ઘટાડો થવાથી—દેશની વસ્તુઓની એકદર કીમતમાં પણ ઘટાડો થશે એ નિઃસંશય છે અને આવી રીતે એકદર કીમતમાં ઘટાડો થવાથી પૈસાનો અચાવ-સંઘ—(accumulation of capital) દિનપ્રતિદિન થતો જશે, અને એ ધનસંઘ નવા ઉદ્યોગને જન્મ આપશે; અને ઉદ્યોગની વૃદ્ધિની સાથે આપણા દેશના મજૂર વર્ગની સાધારણ સ્થિતિમાં પણ સુધારો થવા વિના રહેશે નહિ—અને આ વર્ગની સ્થિતિમાં સુધારો થયે આપણા ઉદ્યોગ-હુન્નર-કળામાં પણ સુધારો થતાં-ધનનો વધારો થતાં—દેશની આર્થિક સ્થિતિમાં સુધારો થશે. તો પછી દેશની એકદર ઉન્નતિ દૂર છે એવું કહેવાનું કેને કાણુ મળશે ? દેશનું ધન દેશના ઉદ્યોગમાં વપરાશે તો બહારથી આવતી વસ્તુઓ લેવાની જરૂર નહિ પડે ને આર્થિક અપવાદ થતો અટકશે. બહારથી આવતી વસ્તુઓ આપણી પોતાની મેળે આત્મપુરુષાતનથી બનાવી લેતાં આપણે ક્ષીપીશું. આપણા દેશના ધનનો આપણે આપણા દેશમાની જ હુન્નરકળાને ઉત્તેજન આપવામાં વ્યય કરીશું. અને તેથી આપણા દેશની ઉન્નતિ દિનપ્રતિદિન વૃદ્ધિ પામતી જોવા આપણુ પૂર્ણ બાઅસાળી થઈશું !

લીબરલ વર્ગનું નામદાર પ્રધાનમંડળ ઇંગ્લાંડમાં ક્રીટિકના મતનું ભલે પ્રચલન ગણે, પરંતુ આ દેશને પ્રોટેક્શનનો લાભ આપવા કૃપા કરે એવી આપણી સર્વની એમના પ્રત્યે વિનંતિ હોવી જોઈએ. અને આ લાભ મળશે તો આપણી આર્થિક સ્થિતિમાં સુધારો થતાં આપણા દેશની ઉન્નતિ દિનપ્રતિદિન વૃદ્ધિ પામશે ! તથાગ્નુ !

લીનકરદાય અચરતલાલ સૈયદ.

ભારતવાસીઓ માટે સામાન્ય ભાષાની આવશ્યકતા.

હિંદી સમવાય-તથા ઐક્ય સાધવાના અનેક ઉપાયો પેદાનો એક છે કે, સઘળા હિંદી વાસીઓએ પરસ્પર સમજ શકાય એવી ભાષા વાપરવી. આ વિષયમાં કસ્ટીની 'નાગરીપ્રચારણી સેભા' તરફથી યતા પ્રયાસો અનેક રીતે આદરણીય છે. આપણા દેશમાં બોલાતી દસ-બાર ભાષાઓ સંસ્કૃતની સાથે નિકટની સંબંધ ધરાવે છે. તથા અનેક પ્રાંતિક ભાષાઓમાં હિંદી સૌથી વધારે સંખ્યાની ભાષા છે. એટલે જૂદી જૂદી ભાષા બોલનારા દેશીઓ ને હિંદી ભાષાનો વ્યવહાર ઉપયોગ કરવાનું કષ્ટ નથી, તે પ્રમાણે વર્તે, તો દેશના જૂદા જૂદા પ્રતાના લોકના વિચાર સમજવા માટેનું એક મોટું સાધન હાય આવે. હાલ માત્ર અંગ્રેજી બોલનારાઓ જ એક ખીજાને સારી રીતે સમજી શકે છે. તેને બદલે સેહેજસાજ કેળવણી લીધેલો દોષ પણ દેશી પોતાનાથી જૂદી ભાષા બોલનારા દેશીને, હિંદી ભાષાદ્વારા સ્વેચ્છાથી સમજી શકે એમ છે. કાવેરીની ઉત્તર તરફના પ્રદેશોની ભાષાઓનું સંનિશ્ચય કર્યા વિના લોકોને એક ખીજાના વિચારો સમજવા સારૂ હાલ તુરંત સર્વોત્તમ માર્ગ હિંદી ભાષા જ છે. બંગાળીઓ, ગુજરાતીઓ, દક્ષણીઓ તથા પંજાબ અને વાયવ્ય પ્રાંતો તથા રજસુતાનાના ઘણા લોકો, આને પણ એકલું પોતાની ભાષાનું ગાન છતાં, બાંગ્લા તુરંત હિંદીમાં બોલનારનો અર્થ ઉપયોગ પુરતો સમજી શકે છે એ આપણાથી અજાણ્યું નથી. એટલે ને અનેક ભાષા આપણા દેશમાં બોલાય છે તે ને દોષ રીતે એક જ માતૃભાષા સાથે સંબંધ ધરાવતી હોય તો હિંદીથી ભાગ્યે જ બહુ જૂદી પડતી હશે. અને તેથી હિંદી ભાષાનું શિશુલુ થોડે પ્રયત્ને એવી ભાષા બોલનારાઓ પ્રાપ્ત કરી શકે, એ સમજવું મુશ્કેલ નથી.

આ રથજે એટલો પ્રસ્ન ઉભો થાય છે કે બધા દેશીઓ હિંદીને સામાન્ય ભાષા તરિકે માન્ય રાખવા તૈયાર થશે કે કેમ અથવા તો દુનિયામાં દોષ વખતે એવો પ્રમંથ બન્યો હતો કે ને દરમ્યાન અનેક ભાષાઓ પોતાની સાથે સંબંધ ધરાવતી પણ વધુ કબજા ભાષામાં હુમ થઈ હોય. આ સંકા પ્રયમદર્શનીય રૂપે બહુ વચનદાર જણાય છે ખરી. પણ જરા વિચાર કરતાં એમ પ્રતીત થશે કે જર્મની, ફ્રાન્સ અને ઇંગ્લંડ, એ દેશોમાં પણ આજથી ત્રણ ચાર સેકા ઉપર હાલ જેવી પ્રાંતિક ભાષાઓની સ્થિતિ આપણે ત્યાં છે તેથી ત્યાંની ભાષાઓની હતી જેમ મરાઠી આને ગુજરાતીથી સ્વતંત્ર છે તેમ જર્મનીમાં ઉત્તર પ્રદેશ અને દક્ષિણ પ્રદેશની ભાષાઓ એક ખીજાથી નિરાળા હતી. બંગાળી મરાઠી અને ગુજરાતી ત્રણેક પોતાને

* હિન્દુસ્તાનના જુદા જુદા ભાગોમાંથી ઉત્તર ગંગેસા આપણા દેશી ભાષાઓએ ત્યાં આ પ્રશ્નો બિહાપોહ કર્યો, અને ઉપરે એમ નક્કી કર્યું કે હિન્દુસ્તાનનાં પત્રોમાં આ વિષયની ચર્ચા કરવી: તે ઉપરથી આ લેખના લખનાર ડા. ડા. નન્દનાથ કેદારનાથ દક્ષિણને વસન્ત પત્રમાં એ વિષયની ચર્ચા કરવાનું સંપિવામાં આવ્યું. તદનુસાર, એક બે ગુજરાતી બંધુઓની સહાયતાથી એમણે આ લેખ અને લખી મોકલ્યો છે. એમ પોને અમને લખી જણાવે છે. આ પત્રમાં પહેલાંથી ચર્ચા સરૂ થઈ ચુકી છે.

મ્યજે પોતાનું કાર્ય કરે તેમા અમને કશો આધ નથી. એમ છતાં અગ્રેજી, રીપ્પા શિવાય પણ બિન બિન ભાષા બોલનારા હીંદવસી એક બીજાના વિચાર મનને એટલા હેતુથી ત્રણેને વધારે મળતી આવે એવી હોંદી ભાષાનો ઉપયોગ કરવાનું સ્વયં છે. ક્રાન્સમા બે ભાષાના પરસ્પર સંબંધન પછી જે ભાષા વધારે નિકાસ પામેલી જણાય તેમા બીજી ભાષાનો લોપ થયો એમ ત્યાંનો સાહિત્ય ઇતિહાસ જણાવે છે. ઈન્ડિયા પણ દક્ષિણ પૂર્વ પ્રાંતોની ભાષા આખા દેશની ન છતાં સાહિત્ય પરત્વે મુખ્ય ભાષા થઈ છે, એટલું જ નહીં પણ ઈન્ડિયા બીજા પ્રાંતોની બોલીઓ તેમા છેક સમાઈ ગઈ છે. આપણામાં “બાર ગાઉએ બોલી બદલાય છે” એમ જે કહેતી છે તેમા રહેલું સત્ય ધીમે ધીમે ગરી જતું જણાય છે અમ દાવાદ અને સુરતની ભાષામા હવે પેહેલા જેટલો અતજ જણાતો નથી શાળાઓની સ્થાપના થયા પછી ગુજરાતના જૂદા જૂદા ભાગોની ભાષાએ નવા સરકાર પ્રાપ્ત કર્યા છે. એટલું જ નહીં પણ એક રાજ્યને પ્રતાપે જૂદા જૂદા પ્રાંતોના લોકો પણ વ્યવહાર વધારનારા હેતુથી એક બીજાને સમજાવવાને વધારે આગ્રહ થતા જણાય છે. એ આગ્રહને પરિણામે પાસે પાસેની પ્રાંતિક ભાષાનું મિશ્રણ કવચિત્ પ્રયામે અને કવચિત્ અનાયામે થયું જાય છે. અર્થાત્ લોકો સામાન્ય ભાષા શોધવાને તરમે છે. આ ઉપરથી એટલો નિર્ણય ઉપજાવી શકાય કે આપણા દેશમા એક સામાન્ય ભાષાની જારે અગત્ય છે. તથા યત્ન કર્યેથી તેવી ભાષા થવી અભવિત છે.

અથા હીંદુસ્તાનીઓ એક બીજાને સારી રીતે સમજી શકે એની ભાષા બની શકે એમ છે કે નહીં, એનો વિચાર ક્રાન્સ પ્રથમ જગત્ એ જણાવ્યો છે કે ભાષાની રેખનપદ્ધતિ એક જાનની વર્ણવ્યસ્થાને અનુસરીને હોવી જોઈએ. જે પ્રાંતિક ભાષામા છપાતા પુસ્તકો માત્ર નાગરી ભાષામા છપાય તો મરાઠી ગુજરાતી બંગાળી કે ઉત્તર હીંદુસ્તાનનો વતની મારી રીતે વાંચી શકે જ હાય મરાઠી પુસ્તકો બાળબોધમા જ છપાય છે. ગુજરાતી બહુનારાઓ બહુ નાની વયથી બાળબોધ લખી તથા વાંચી જાય છે. બંગાળીના મૂળાક્ષરોની રચના નાગરી અક્ષરોને બહુધા મળતી આવે છે માન્યારી તેમ જ હોંદી ધણીવાર નાગરી અક્ષરોમા જ છપાય છે ‘કાશીની નાગરીપ્રચારિણી સભા’ તો મૂળાક્ષરોથી જ હોંદીની જૂદી જૂદી ભાષાની ચોપડી છપાવવાની આમ હીમાયત કરે છે મુળમની ‘વેદપ્રચારિણી સભા’ તરફથી પ્રસિદ્ધ થતા પુસ્તકો, તેમ જ શ્રી મયાજી જ્ઞાન મળૂપા તરફથી બહાર પડેલા પુસ્તકો નાગરી લિપિમા જ છપાયા છે. ‘ભારતીજૂપણ’ નામના મામિકમા મળભાષાના કાવ્યો (ઉદાહરણ તરીકે “ નાગર ખત્તીસી ”) બાળબોધમા જ પ્રસિદ્ધ થતા હતા જ્યારે આપણુ ભાન્તી પ્રજાકીય કાવ્ય “વેદ માતર” અહીં અમે નાગરી લિપિમા છપેલું જોયું ત્યારે વિના દરકતે અમે તે સમજી શક્યા હતા અર્થાત્ જે મસ્કૃતમાથી ઉદ્ભવેલી અનેક હોંદી ભાષાઓના પુસ્તકો હાલ પૃથક્ પૃથક્ વર્ણુમા છપાય છે તેને બદલે નાગરી મુદ્રામા જ છપાય તો બેશક વધુ લાભ થાય એ દેખીતું છે. મળભાષાના કાવ્યો જે ‘દયારામકૃત કાવ્ય સંગ્રહ’ ‘સવિતા કૃત કવિતા’ તથા ‘વિજય વાણી’ વીગેરેમા ગુજરાતી મુદ્રામા છપાયા છે તે જે નાગરી લિપિમા છપાયા હોય તો ઘણા લોકો વાંચી તથા સમજી શકે એ કહેવાની જરૂર નથી.

આવી રીતે છાપવામા બાલબોધ મુદ્રા ગળેથી ઝાઈ પણ માણસ પોતાની ભાષાની સ્વતંત્ર

સેવા કરવામાંથી મુક્ત થયો છે, અથવા તેમ કરવામાં તેને-વિશાળ આવશ્યક એમ માનવું બૃહ ભરેલું છે. આ લેખનો હેતુ ક્રાઈની પણ સ્વભાષા દેશની અન્ય ભાષા બોલનારને કેવી રીતે ઉપયોગી કરી શકાય તેટલું બતાવવાનો છે. સામાન્ય ભાષા એક-દિવસમાં કે-દાયકામાં થતી નથી અને તેની ઉપાસના ખાતર વધુ સંસ્કાર પામેલી. ખીજી પ્રાંતિક ભાષાઓનો ભોગ આપવાનું અને સ્પષ્ટતા નથી. જર્મન ભાષાના ઉદય કાળમાં એક એવો પ્રસંગ બન્યો હતો કે જ્યારે સામાન્ય ભાષાના વિકાસની સાથે સાથે એક અંગની ભાષામાં પણ ઉત્તમ પુસ્તક લખાતાં હતાં. એકમેકથી કવિઓ અને લેખકો દેશનો સમવાય કરવાને માટે સામાન્ય ભાષાનો ગદ રચતા હતા. અને ખીજી બાજુથી સાધારણ માણસો પ્રાંતિક બોલીની યથાશક્તિ સેવા બજાવતા હતા. આપણા દેશમાં પણ પ્રાંતિક બોલીઓ અને પ્રાચીન ભાષા ઉપરની એકી વખતે ઉપાસના કરી શકાય એમ છે. અને તેમ કરવામાં ભારતી પ્રજાનું કલ્યાણ કંઈક અંશે ગર્ભિત રહેલું છે એટલે હાંદી ભાષાને સામાન્ય ઉપયોગમાં લેવાની દરેક દેશીની ફરજ છે.

જે પ્રાંતોમાં હાંદીને મળતી ભાષા બોલતી હોય, ત્યાં હાંદી ભાષાનો વધારે પ્રચાર કરવા પ્રથમ પ્રયાસ થવો જોઈએ. ન્હાની ન્હાની સંસ્થા સ્થાપી તેમાં હાંદી બોલવાનો મદદ વરો રહે રહે પાઠો લેઈએ. જે ધોરણે કેટલાક લોકો આખી દુનીયાની એક ભાષા કરવા મંચે છે, અને તે પ્રયાસને અંગે અનેક સંસ્થાઓ રચાયે છે તે જ ધોરણે આ કાર્યપ્રવૃત્તિ અસાધ્યથી ટળ જશે મળી શકે એ દેખીતું છે. વળી જ્યાં સાહિત્યસભાઓ મળતી હોય અથવા વખતોત્તેજક સમાજને ભરાતી હોય ત્યાં ઘણીવાર અંગ્રેજીનો ઉપયોગ થાય છે તેને બદલે હાંદીનો મદદવરો રાખવો જોઈએ. આપણી રાજકીય સાંસારિક અને ઔદ્યોગિક સમાજોમાં પણ ઇંગ્રેજ ઉપરાંત હાંદીમાં ભાષણ થવું જોઈએ. એમ થવાથી જે હેતુ એ સમાજને ભરવાનો છે તે વધારે સ્પેશાલથી પાર પાડી શકશે. આજે હાંદીસ્તાનમાં બાળે જ અરેબી ફરીઝ માણસ અંગ્રેજી સમજી શકતાં હશે પણ હાંદી તો તેથી વીરા ગણી સંખ્યા સમજી શકે છે. એટલે થોડા વર્ષમાં અગીઆર કરોડની ભાષાને ભારતવાસીઓની સામાન્ય ભાષા કરવાનો યત્ન સફળ થાય એવો પાકો સંભવ છે. આપણી ભાષાના મસિકો અને વર્તમાન પત્રો નાગરી લિપિમાં છપાવવા માટે એટલે જેમ “ વિવિધ જ્ઞાન વિસ્તાર અને કર્મલુક ” યુજરાતીઓ વાંચે છે તેમ “ સમાજોચ્ચ અને વસન્ત ” મરાઠીમાં વંચાશે. વળી બેઢ ભાષામાં-મરાઠી. અને યુજરાતીમાં થોડા હાંદી ભાષાના શબ્દો છે. તેથી યુજરાતી અને મરાઠી બોલનારા અનાયાસે હાંદીના શબ્દોદાહરણ વધુ જાણીતા થશે. સ્વામી હંસસ્વરૂપ અને નિત્યાનંદનાં વ્યાખ્યાનો હાંદી ભાષામાં હોવાથી લાહોરથી તે પુણા સુધી સાધારણ લોકો સમજતા, અને “ પ્રાર્થનામાળા ” તથા “ સત્યાર્થપ્રકાશ ” યુજરાતી લેખકોની કલમથી લખાયા છતાં નાગરી લિપિમાં છપાવાથી, યુજરાત પ્રાંતની બહાર પણ વંચાય છે. આપણે હેતુ પાર પાડવા માટે નીચેના ઉપાય દુસ્ત જણાશે.

હાલ શિક્ષણવ્યવસ્થાની પાઠશાળાઓમાં હાંદીને દ્વિતીય ભાષા તરીકે શીખવવી જોઈએ. તથા વર્ષમાં હાંદીનો અભ્યાસ કેમ બરાબર ગણવેશે એવી પાઠશાળામાં એ ભાષાનું વ્યવહાર પૂરતું જ્ઞાન સારી રીતે પ્રાપ્ત કરી શકશે એમ અમારું માનવું છે. પસાર થયેલા શિક્ષકોદ્ધાર પ્રાથમિક શાળાના છેલ્લા વર્ષમાં પણ હાંદી-ભાષાનું શિક્ષણ આપવાનું આરંભી શકશે, એટલે

દશબાર વર્ષમાં હોંદુસ્તાનનો સાધારણ જનસમૂહ હોંદી ભાષાથી કેવળ અજાન, ન રહેતાં તે સમગ્ર શકવાને સમર્થ થશે જ. જેમ હોંદી વધારે બોલાતી જશે, તેમ તેની અસર સમાજ ઉપર થશે. અને સમય જતાં તે દેશની સામાન્ય ભાષા થઈ રહેશે.

જે પ્રાંતોની ભાષા હોંદીથી કેવળ જૂદી છે, અને સંસ્કૃત સાથે બહુ સંબંધ ધરાવતી નથી તેને માટે નીચે જણાવેલો ઉપાય યોજવાથી લાભ થવાની આશા છે. એક પચીસ ત્રીસ હજાર ઇંગ્રેજ શબ્દોનો કોષ, તેના હોંદી તથા પાંચ સાત દેશી ભાષાના નાગરી લિપિમાં છાપેલા અર્થ સાથે પ્રમિદ્ધ કરવે. એટલે બ્યારે કોઈ દેશની પોતાના વિચાર દર્શાવવા માટે ઇંગ્રેજ સીવાય બીજું સાધન ન હોય ત્યારે તે આ શબ્દકોષદ્વારા પોતાના વિચાર બતાવવાનાર ઇંગ્રેજ શબ્દને આધારે હોંદી શબ્દો જટ બોલી શકશે. અને સાથે સાથે બીજી ભાષાઓ પણ તે વિચાર દર્શાવવા માટે કયા શબ્દો વપરાય છે તેનું જ્ઞાન તેને ઉપગ્રન્થ થશે. બ્યારે ઇંગ્રેજ જણનારને ઇંગ્રેજ ન જણનાર દેશી સાથે બોલવાનો પ્રસંગ આવે ત્યારે આવું પુસ્તક ઘણું ઉપયોગી થઈ પડશે.

આપણી પ્રાતિક બોલીઓમાં તેમ જ સંસ્કૃતમાં દુનીયાની કહેવાતી સઘળી સુધરેલી ભાષાનાં બધાં ઉચ્ચારણો નથી. સંસ્કૃત વર્ણવ્યવસ્થા એમ છતાં પણ પાશ્ચાત્ય લોકોએ ઉત્તમ માની છે. અને સાઈ સંસ્કૃત બોલનાર કોઈ પણ ભાષા શુદ્ધ બોલી શકે છે. એમ છતાં જરૂર જણાયેથી એકાદ બે નવીન ઉચ્ચારણો હાલના જ અહરે કાયમ રાખી કંઈ ઉચ્ચાર ચિહ્નનો ઉપયોગ કર્યેથી દાખલ કરી શકાશે.

એક મહાન વૈયાકરણના અભિપ્રાય પ્રમાણે ભાષાની ઘટનાનાં મુખ્ય તત્ત્વો ચાર છે. પ્રથમ તો એક જ શબ્દનો ઉપયોગ; બીજું વાક્યરચના અને વ્યાકરણના નિયમોનું નિશ્ચિતપણું; ત્રીજું, શબ્દોની લેખનપદ્ધતિની સિદ્ધતા; અને ચોથું, સામાન્ય અને નિશ્ચિત વર્ણવ્યવસ્થા. આપણે પણ આપણા પ્રયામમાં આ ચાર પ્રકારનું ઐક્ય સાધવાની દૃષ્ટિથી જરૂર છે. અને તેથી પ્રાતિક બેદ દૂર કરી નાગરી લિપિ દાખલ કરવા મથવું જોઈએ. શબ્દોનું ઐક્ય સાધવામાં કોષ સાધનભૂત થશે. ધીમે ધીમે વ્યાકરણશુદ્ધિ એની મેળે ઉદ્ભવશે અને વાચક મંડળ મસ્કારી ચયેથી લેખનપદ્ધતિ સ્થાયી થશે. એ રીતે હોંદીને આપણા દેશની સામાન્ય ભાષા તરીકે સ્થાપવાનો મહાન આશય નાગરી લિપિને આધારે કાંઈક અંશે સાધી શકાશે.

લગભગ ત્રણસો વર્ષ પર કેટલાક વિદ્વાનો એવું ધારતા હતા કે અંગ્રેજ ફ્રેંચ કે જર્મન ભાષા કોઈ પણ દિવસ એવી ઉચ્ચ સ્થિતિ પ્રાપ્ત નહીં કરે કે તે દ્વારા સારા ગ્રંથો કશિયું વિષયોમાં લખી શકાય. ઇંગ્રેજ વિદ્વાન બેકનને એમ જણાયું હતું કે મહાન વિષયોના પૃથક્કરણો માટે તે કાળની ઇંગ્રેજ ભાષા કરતાં વધારે સંસ્કારવાળી ભાષાની જરૂર છે. અને તેથી તેણે “વિદ્યાવર્ધન” નામનો પોતાનો ઇંગ્રેજ ગ્રંથ સવિસ્તર રીતે “લાટીન” ભાષામાં લખ્યો હતો. આજે પણ આપણા લેખકો પૈકીના કેટલાક એમ ધારે છે કે પ્રાતિકભાષાઓમાં ગહન વિષયો પર ચર્ચા કરવી કેવલ અશક્ય છે. કૌંક અંશે આ વાત ખરી છે. તથાપિ અનેક સાહિત્યમાંથી ઘણા ઉત્તમ વિચારો કોઈ કોઈ સારા લેખકોને હાથે આપણી ભાષામાં ઉતરેલા દૃષ્ટિગોચર થાય છે. પ્રાતિક ભાષાઓના તોડબેંડથી અને છાપવાની એક પદ્ધતિ-નાગરી લિ-

વિધી-કોળ ક્રમે દોરીને પ્રેમથીય આજનાં હૃદય પરે આપણે રથાળી સમીયું અને પ્રાંતિક બંધાએને તેથી કોઈ જાનનું નુકસાન ન થનાં અને લાભ જ થયે એવું અમારું માનનું છે.

આપણા આ પ્રયાસમાં ફળીદૂત થયા માટે સરકારની મદદની કોઈ પણ રીતે અપેક્ષા દેશ એમ અમે ધારના નથી. “ ઉટે મરનાં પણ મારવાડ તરફ જોય ” એમ દીક્ષિતીઓ છેક પાલખાલ થયા છતાં પણ સરકાર ઉપર શ્રદ્ધા રાખી તેની તરફથી સલામતી આપ્યા ગયે છે. પણ મારવાડ જોમ ઉડતે નવું જીવન આપી શકતું નથી તેમ સરકારથી પણ આ વ્યાખ- તમાં આપણને મદદ આપી શકાય તેમ નથી. બાહ્યવસ્તીઓના ખિન્નતાનું ખંડન કરી તેઓના એકમનું મંડન કરવામાં પરવશપાત્રું કોઈ રીતે ઉપયોગી થનાર નથી એટલું આપણે સમ- જણે તો જાણ.

સંકન.

મહારાજાંતિ.

}

નંદનાથ કે. દીક્ષિત.

વસુંધરાના વીર.

અમે નો વસુંધરાના વીર

અમારો ધર્મ યતું રખીરી—

લાલમેલી જાનનીના જ્યા લાલકર્યા જમીર
શીરજીવ શંકર વિભુવરના અમે કુમાર સમીર
ત્રિવિધ તાપથી મિદ્ધ અમારો કુટીપક કંઠનીક
જલજભરી પીગ દરી પદને પ્રિય કરીવે નરરીર
આમકલસમયે આઘાજગ ધુધને અમ મંબીર
લલરીમય ઉજ્જાં ચિદરીવે જની રિધર ધીર મમીર.

સલિન.

દિગ્દર્શન

ધારાસભાના મહામહેલી મધ્યામા વધારે અને બજેટના મળન્ધમા મતભેદ નોંધાવવાની મત્તા—એ ગઈ મન્ગ્રેસની માગણીઓમા મુખ્ય બાબત હતી પ્રકીર્ણ. એ સૂચનાને અમનમા મૂકવામા ષ્ટલીઃ વ્યવહાર અધવડે બનાવી

‘છટ્ટ એન્ડ વેન્ડ પત્રની’ તન્ત્રીની નોંધ ‘મા એન્ડ એની સૂચના

ડરનામા આવી છે કે—હાન ધારાસભામા મરમર અને પ્રજા તરફના ગભાસોતુ એકું મજા ગળેનુ છે એ હીઃ છે પરન્તુ તે ઉપરાંત મગધે આ દેશ માટે એન્ડ ‘હાઉસ ઓફ કોમન્સ’ અને એક હાઉસ ઓફ લોર્ડ્ઝ ને મળતા એ મન્ગ્રેસ ધ્યાપવા ૧૮૭૭ ના દરનાર પછી મગ એન્ડ મન્ગ્રેસ હિન્દુસ્તાનના રાજ્યોની એન્ડ ‘ઇમ્પીરિયન મેનેટ’ સ્થાપનાની સૂચના કરી હતી પણ એ રાજ્યો સિગિમ મરકારની પ્રજા ગણી ન રાખે તે કાણથી એ સૂચના તે રખતે નાપન્દ યર્ષ હતી પરન્તુ રાજ્યોને જરા દર્ષ ‘જા’ ‘જિાન બહાદુર’ ‘મગ’ નગેરે મગધરી હન જા ધાવનાર પુરોતુ મરકાર તરફી એન્ડ હાઉસ ઓફ લોર્ડ્ઝ’ ધ્યાપનામા આવે અને હાનની નેશનલ મન્ગ્રેસ જેતુ એન્ડ ‘હાઉસ ઓફ કોમન્સ’ રચનામા આવે અને બજેટ મુદ્દા મર્મ નગરીય પ્રસો ઉપર હમ્મ પમાર મવાની તેઓને મત્તા આપનામા આવે તો મિ મોર્વિએ પોતાને મળેની એન્ડ ઉત્તમ તમ સાધક કરી ગણારો નોડ કમન અને બીજા અંગ્રેજ અમનદારો ઘણીના કલ્યા કરે છે કે હિન્દુસ્તાનમા ‘નેશનલ કોન્ગ્રેસ’ના અભિપ્રાયથી જુદો પણ એક પ્રજામત છે તેઓને પોતાની વાત પ્રત્યક્ષ મરી આપનાનો પ્રમગ મળશે આ ઉભય મન્ગ્રેસો પ્રજામત સમગ્રના મતથી જુદો પડશે તો છેવટના નિર્ણય માટે રિવાજત મરમગ છે જ હાઉસ ઓફ લોર્ડ્ઝ’ અને હાઉસ ઓફ કોમન્સ’ એના સ્વતન્ત્ર પ્રજાના સમ્બોથી બડમી ન જતા નોકમતનુ ખર્ચ મરમપ જાણુરા માટે મગમ પોતે ઉપ જતાઆ તેવા મે મ મો મ્યારે તો તે હિન્દના હિતને અત્યન્ત અનુકૂળ છે ‘છટ્ટ એન્ડ વેન્ડ પત્રની’ આ સૂચના અમને તો બિયકુન હશે મદદા જેની ભય પામરા જેની નથી લાગતી.

૨૮ માર્ચ નામના એન્ડ પ્રતિગિત પિત્તાને એ જ ‘છટ્ટ એન્ડ વેન્ડ’ ના અકર્મા એક વજનદાર લેખ લખ્યો છે તેમા જણા મ પ્રમાણે ‘પ્રકોહ વહુ સ્વાં પ્રજાવેય’ એન્ડ એક છુ તે જાડુ યાગ’ દસ્તાદિ શ્રુતિ માન એક ચેતન શરીરમાથી અને એન શરીર યાગ છે એટલા ફરતી જ મત્ય નથી પણ રિગેમ—પ્રેરે શરીર ઘડીમૂત ચેતન અણુઓ પણ એકમાથી અનેકની ઉપતિતે ત્યારે જ પ્રતે છે અર્થાત્ વસપ પાનો મળન્ધ પિનાપુત્રના શરીરોનો એન્ડ કે આપુમમ્હેનો જ નથી પણ એમના પ્રત્યેક અણુઓનો પણ છે

આતંક નિગ્રહ ગોળીઓ.

આતંકનિગ્રહ ગોળીઓ આરોગ્યની દેવી છે, પૌષ્ટિક દવાઓની મદારાણી છે, સકારે અને વૈદ્યોનું અમોઘ હથિયાર છે, શક્તિનો અખૂટ ખજાનો છે, સ્મરણ શક્તિનો સાગર છે, દુષ્ટિયાઓને આક્રમીક છે અને હુંડમાં મનુષ્ય માનવું છવત છે.

શુભ થયેલી યાદદસ્ત, શુભ થયેલ તાગતને પાછી મેળવવા માટે, ગમજને પુલિ આપવા માટે, જાતવંતુઓને તેજ કરવા માટે, તથા લોલી સુધારવા માટે આતંકનિગ્રહ ગોળીઓ જિનદરીક હયાજ છે.

કિમતગોળી ૩૨ ની ૩ળી ૧ નો રૂપીઓ ૧.

વૈદ્ય શાસ્ત્રી મણિશંકર ગોવિંદજી

"માલિક, આતંકનિગ્રહ ઔષધાસય—સ્થાપિત કરવાસન ૧૮૮૧.

હૈડ ઓફીસ—જામનગર—કાઠિયાવાડ.

ગ્રાંય ઓફીસ. મુંબઈ. કાલકાદેવી રોડ.

નં. ૧	નં. ૨	નં. ૩	નં. ૪	નં. ૫
મુંબઈ.	કલકત્તા.	પુના-સીરી.	વડોદરા.	અમદાવાદ.
કાલકાદેવીરોડ.	દેરીસનરોડ.	સુધવારપેદ.	રાવપુરા.	રીચીરોડ.

વૈદ્ય શાસ્ત્રી મણિશંકર ગોવિંદજી.

અખુટ કોવત આપનારી.

Pay-Nothing-A guide to Health, Wealth and Prosperity
In English p.p. 100) Gratis Post free, Apply to,

Vaidya Shastri Manishanker Gorindji
Jamnager, Kathiawad.

મગવદ્ગીતા.

શુદ્ધ શુભચંતી માણતર તથા પૂરવા વ્યાખ્યાન સાથે.

અંપૂર્ણ વિસ્તૃત અને વિશદ વ્યાખ્યાન સાથે, મૂળશ્લોક, શુદ્ધ અર્થ તથા અત્યુત્તમ પુષ્ટિજા વ્યાખ્યાન સહિત આ આર્યતત્વજ્ઞાનનું અપ્રતિમદાસ દરેક સકલ, દરેક ધર્મપ્રેમી અને દરેક મુમુક્ષુ મનુષ્યે આવર્ય લાંચવા અને અભ્યાસ કરવા યોગ્ય છે. કદ દેખી આજે પેલો જગમગ ૮૦ ફારમ પૂરું પાડું. કિમત રૂ. ૪-૦-૦ આર પોસ્ટેજ આતા પાંચ.

વૈદ્ય શાસ્ત્રી મણિશંકર ગોવિંદજી

જામનગર—કાઠિયાવાડ.

PALLADIUM MYTH

A myth with your myth lies cries the religious partisan. My
 never it that is the ruin of science, with a less inquiry into the
 origin of error than—even of error and vice—has grown into a disre-
 putation. It is one of the services which science has done for humanity
 that our attitude towards what are called superstitions has vastly
 changed since the days when disagreement was more hateful than dis-
 crepancy. See me no longer laugh. Theologer no longer gets angry. It
 is almost a mark of intellectual vulgarity, injury is the relic
 of the day. Every child knows that nothing springs from a lie to us for
 another lie. Think not that it is very clever to ask how a power
 could produce a godless, consider yourself more clever if you explain
 how an ignorant man could have conceived such a parentage. A
 myth, as you call it is a product of the mind, even as is the atom
 the root of the binomial theorem. It may not be the noblest truth but
 if a civilised man may cover his boots with humanly worn and
 elegantly coloured raiment, why laugh at the less sophisticated child
 of Nature, who clothes his thoughts in a garb sometimes transparent
 at other times fantastic, but always beautiful to the eye that can see
 through his clothes. There is no fatter myth than that a myth is
 a false myth.

—East & West December 1900

But there stand out among the myths of the world some which
 into a mass not been able to destroy or even impair. These, we
 are sure, were the creations, not of ordinary story-teller but of
 'divine poet' and 'inspired prophets'—of genius, none, indeed,
 that rivalled by ordinary story-tellers but transforming it in the
 process into myths—created and originally received in the spirit of
 genuine belief and of make-believe—yield precious fruit to inter-
 pretation. Put the interpretation of a masterpiece of imagination or
 to be fruitful must be 'psychological'. Fruitful interpretation
 of a masterpiece of creative imagination will consist in showing the
 mind of its maker, and in so placing his creation before our own mind
 as to make us of some such nature as rendering—some parallel corrobora-
 tive appeal to imagination and feeling—that it does for us in our
 age what it did for him in his age making us pause in the midst of
 our worldly life as he paused in the midst of his life.

'With admiration and deep muse, to hear
 Of things so high and strange'

—Myths of Plato. By Prof. J. A. Stewart

વસન્ત.

इदं सत्यं सर्वेषां भूतानां मध्यस्य सत्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु यश्चा-
यमस्मिन्सत्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं सात्यस्तेजोमयोऽमृतमयः
पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ।

उपनिषद्.

સત્યાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । ધર્માન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । કુશલાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ ।
ભૂત્યૈ ન પ્રમદિતવ્યમ્ । સ્વાધ્યાયપ્રવચનાભ્યાં ન પ્રમદિતવ્યમ્ ।

उपनिषद्.

વર્ષ ૫, અંક ૩.

[માસિક]

ચૈત્ર, સંવત્ ૧૯૬૨.

મારી મુંબાઈની મુસાફરી.

શ. સ. " વસન્ત " ના તંત્રીની સેવામાં—

જઈ વસન્ત પંચમીની શુભાખી પ્રભાતે આપના અમુલ્ય " વસન્ત " ની રાહ જોતો હું
મારા " હીમપર્વત " બંગલાના આગળા ફૂલગોદામાં પુષ્પોની પરગમ્માં તક્તીન થઈ જઈ આમ
તેમ ફરતો હતો. એવામાં એકાએક અલુધારી આકસ્મિક પીકા આવી પડી; જેને લીધે મારે
એકદમ મુંબાઈ જવું પડ્યું.

સાહેબ, આ સંસારમાં ખારકી કે પોતીકી જંગળ રૂપી બધા કેને વળગેલી હોતી
નથી ? આ જંગલમાં લોકરુદ્ધિથી મુક્ત મનાતા કેટલાક મોટા સાહુ, સંત, વેરાગી અને ત્યા-
ગીઓ, અને પોતાને માની એડેલા જાનીઓ પણ આ બધામાંથી મુક્ત નથી; તો, 'સાહેબ,
હું તો એકે અલ્પ પ્રાણી છું.

હાલની નવી નીકળેલી, ઘોડા જોડ્યા વગર ચાલતી " મોટોર " ગાડીમાં પોતાની ધર્મ-
પત્ની અથવા તો એમની પરિભ્રામમાં " better half " " બેટર હાફ " ને લાઈને સવારમાં
સહેલ મારવા અમારા એક સંબંધી નીકળી પડેલા; તેવામાં ગાડીની અડફટમાં કોઈએક બી-
ખારીનું છોકરું આવી જઈ ચંગદારી જવાથી મરી અવધ્યુ; તે ઉપરથી, કાળા ડોંગલાવાળાઓએ
તેમને પકડી મેહસેટ રૂબરૂ કમીટ કર્યા; અને ઘોડા દિવસ પડીતી, એમનાં કેસની મુનાય-

હીની મુદત નીમવામાં આવી; આ કેસના સંબંધમાં મુંબાઈ એક બારીસ્ટર રોકવા મારે જવું પડ્યું; કેમકે અમારા ગામના “ ભારતે મીયાં ” કાયદાના ખાં સાહેબો-જેવા કે સ્વાર્થચંદ પૂત-મચંદ, ઘંટાબા ઘંઘાટકર, માખણુજી શરખતજી, સુવર્ણરામ ગદસંકર, એઓનો એવો અભિ-પ્રાય થયો કે કામ ઘણું ગુંથવાડા ભરેલું છે, અને કાયદાની બારીકીથી ભરપૂર છે, માટે મુંબાઈ જઈ કોઈ સારા બારીસ્ટર રોકા; આઝ્યા સિવાય છૂટકો નથી. તે પરથી ફાજદારી કાયદાની બાબતમાં “ એક્કા ” તરીખે, અર્થનાર ગામેટ મંદુ સુખત્યારને સાથે લઈ, રૂપિયા બે હજારનાં નોટ ખીસામાં મુકી, બારીસ્ટર સાહેબની શોધમાં હું મુંબાઈ રવાના થયો.

મુંબાઈમાં એક નામાંકિત બેરીસ્ટર તરીખે મારા ખાડોશી બહુ ચોકશીએ રા. રા. ફક્-લ્લાહ અજમજાહ એમ. એ. (એકસપર્ડ) બેરીસ્ટર એટ-લોનું નામ મારા કાન ફાડી નાંખી દેલ વગાડી દીધેલું; પરંતુ મહુની નજરમાં એ નામ બરાબર બેહુ નહીં. તેનો વિચાર કોઈ “ ગોરા ” ને રોકવાનો હતો. મંદુએ મને કશિગે પણ કર્યો કે બસુને અને શક્તલાલને સારો સંબંધ છે. પરંતુ સાહેબ, હાલના “ સ્વદેશી ” હીલચાલના પંથને મારા મગજમાં પણ જળરો પગપેસારો કરી દીધેલો હોવાથી, મેં મહુની જુમની લેશ માત્ર પણ દરકાર કર્યો વગર ગોરા બારીસ્ટરને પડતા મર્યા. અને કારેના કામકાજમાં પણ સ્વદેશી માલની ખરીદીને વળગી રહેવાનો નિયમ બહુ જોખમ ભરેલો છે (મિ. તિલકે પણ તે પાળ્યો નહોતો એવું આપને સ્મરણ હશે જ.) તેનો મને લેશ માત્ર પણ ખ્યાલ આવ્યો નહીં. કાયદાની બાબત સમજવામાં મારે અને અક્કલને બાર ગાડવું છેડું છે એમ મેં મંદુની ખાતરી કરી આપી.

બહુચોકશીની સીફારમ અને મી. ફક્તલાલનાં નામ અને ડીકીથી લોભાઈ, અને એક સ્વદેશી ભાઈને ઉત્તેજન આપવાની ઉમદા તક મળી છે તે ખોલી જોઈએ નહીં એવા અભિ-માનથી, મેં મી. ફક્તલાલને બેરીસ્ટર તરીખે રોકવા વિચાર કર્યો, અને ધૂધવાતા મંદુને સાથે લઈ મી. શક્તલાલના બંગલા તરફ જવા નીકળ્યો. એક પિકેટોરીયાવાળા સાથે છ આના બાકું નક્કી કરી ગાડી હંકારી; ઉતરતી વખતે તેણે વાંકું બોલી રકઝક કરી તેથી કંટાળી તેને આઠ આના આપી વિદાય કરી, અને મી. શક્તલાલના બંગલામાં દાખલ થયા.

મી. શક્તલાલનો બગલો મલબાર દિલ ઉપર દરીયા દરિ આવેલો હતો. તેની આસ-પાસ એક મોટો વિસ્તીર્ણ કંપાઉન્ડ હતો; જેની અંદર એક મુંદર બગીચો આપી રહ્યો હતો અને વચમાં એક નાનકડો ફૂવારો ઉડી રહ્યો હતો. ચોગરદમ લીલી કુંજર જેવી પાસનો ગાલીચો પથરાઈ રહ્યો હતો અને વચમાં પગથી હતી. એક બાજુએ ટેનીસ કોર્ટ હતી, બીજી મી. ફક્તલાલનાં “ ડીયર ” તારામુંદરી અગ્રેજી ટળના પોશાક ઉપર પારસણની માફક એક ભૂરી રેશમી સાડી ઝોઢી, એમની કેટલીક મખી સાહેલી અને ખીજી સજારી સાથે જળીવાળા બેટથી દોડા ઉઠાળી કહોલ કરતાં જામને માલમ પડ્યાં.

માહેબ, હું “ સ્વદેશી ” ના ઉત્તેજન ખાતર અમ લઈ એ બંગલા તરફ ધસ્યો હતો; પરંતુ ત્યાં સ્વદેશીને બદલે બહુ પરદેશી જ માલમ પડ્યું. બંગલાનો ઘાટ અને રોનક પરદેશી, બંગલાનું નામ પણ પરદેશી, બગીચાની ગોઠવણી પરદેશી, ફૂલ ઝાડો પરદેશી, સ્મતગમન

પરદેશી, પોશાક પણ પરદેશી, અને જગ્યામાં પેસતાં કેટલીક મીઠાનું દર્શન થતાં, ખાતું પીતું પણ પરદેશી. હશે એમ અમને ભાસવા લાગ્યું.

અમને પોહોંચતાં લગભગ સાડા પાંચનો અમલ થયો હતો. પટાવાળાએ અમારા આગમનની વરદી આપી અને ઘોડીવારમાં અમને દીવાનખાનામાં દાખલ કરવામાં આવ્યા, અને ઈશારેથી અમને એક ખુલામાં કોચ પડ્યો હતો તેના પર એસવાની સૂચના થઈ.

અમે દાખલ થયા તે વખતે દીવાનખાનામાં ભારે હસાહસ અને ગમત ચાલી રહી હતી. એક ગોળ ટેબલની આસપાસ પીધેલી ચાહના પ્યાલા અને બીસકીટની રકાબીઓ પડેલી હતી. જેની આસપાસ દસબાર શુદ્ધચંદ્ર મંડળ વીંટળાઈ વળ્યું હતું બીજા એક મેજ ઉપર કેટલાંક છાપાં પડ્યાં હતાં. તમારા કોર્પોરેના “દેશી જોડા” બાજતના સરમુન્દર ઉપર કેટલીક દીકાઓ થતી હતી. મી. ફક્કલાલ જેમણે “આસલ સરમુન્દર” ની તરફેણમાં બાંધેલું કરતા હતા. પરંતુ આ અભિપ્રાય પાસે બેરેલા કેટલાકને રમતો નોડેતો. તેઓ મી. ફક્કલાલની દલીલનો રદીયો આપતા હતા. “આસલ સરમુન્દર” પરથી વાત ખસી ઘોડી વારમાં બીજા બાજતો પર ઉતરી પડી; અને ચાલતાં ચાલતાં મંડળમાંના એક શુદ્ધ જેતું નામ મોતીલાલ હતું તે બેઠી ઉઠ્યો “મી. ફક્કલાલ, તમે આ માસના “વસન્તમાં” આવંશે “ગુર્જર ગ્રેન્ડુએટ” ની સહીવાળા “માફ સર્વેયું” એ નામનો લેખ વાંચ્યો છે? આર્ટીકલ ધણો સરસ, વિદ્વાનપૂર્વક, હાન્યપ્રસ્તી પૂર, અને કેટલીક બાબતમાં ધણો મંબીર, અર્થ-સચ્ચ અને મનન કરવા યોગ્ય છે. તમે “નેશનલ યુનીવર્સીટી” ની ચોળના વિસ્દ છે, પરંતુ ઉપર “સર્વેયું” વાંચ્યા પછી તમારી ખાત્રી થશે કે હાલની દેખવળીું “સીસ્ટમ” ધણું ખાત્રી ભરેલું છે તે સુધારવા “નેશનલ યુનીવર્સીટી” ની જરૂર છે.

“લેખક કોણ છે.” ? મી. ફક્કલાલ બોલ્યા.

“નામ તો કંઈ આપ્યું નથી પરંતુ સંઘીની દુરનોર ઉપરથી દિ. બા. અંબાલાલ હશે એમ માફ ધારું છે?”—મોતીલાલે જવાબ દીધો.

ફક્કલાલ—દુરનોર શી મતજાની છે? વાંચો.

મોતીલાલ—“આ “ગુર્જર ગ્રેન્ડુએટ” એક પ્રતિષ્ઠિત અને પુષ્ટ સ્વદેશીતચિન્તક છે.”

ફક્કલાલ—પણ એટલા પરથી મી. અંબાલાલ જ લખનાર છે એમ કેમ ખાત્રી થકાય?

મોતીલાલ—લેખકે ખતાવેલા બેહોળા દ્વિદાસ અને શાસ્ત્રપ્રસરણના જ્ઞાન ઉપરથી.

ફક્કલાલ—એ કંઈ બસ નહીં કહેવાય. શું અમલવાદમાં બીજા કંઈ વિદ્વાન લેખક નથી?

ભાવો આર્ટીકલ ક્યાં છે? મને જોવા દો. લખનાર કોણ છે તે જોઉં તો ખરો.

મને કંઈ ખ્યાલ આવે છે?

મોતીલાલે પોતાના ગળામાંથી “વસન્ત” કાઢી મી. ફક્કલાલના હાથમાં મુક્યું.

મી ફક્કડનાને ચોપાનીયુ હાથમા લઈને બેચાર પાના આમતેમ ફેરવી ઘોંડુ ઘણુ વાચી ડોકુ ધુણારી મ્તુ કે એ આર્ટિકલ મને દી બા અબ્બાલાલનો લખેલો લાગતો નથી કેમ, મી સુદરલાન ? જુઓ તો ખગ આ આર્ટિકલ મનો છે ? તમારો નખર એમ માફર ખાતે પડે છે

એક નાજુક બાધણીના પાતળા સુદર આકૃતિના ગોરા-ગળર જેવા સોનેરી ચશમા પહેરેલા અને સોનેરી અછેડા લટકાવેલા વાકડી મૂછવાળા જૂનાન તરફ મી યમુલાલે “વસન્ત” ફેંક્યું

ગુપ્તાદિ શેક કરીને એ પારસી વચમા બોલી ઉઠ્યા “એ આર્ટિકલ મનો છે તેની સાચી પચાત સી ? દી બા અબ્બાલાલનો નખેતો નહી હમે તો મી ગાંધનરામનો હસે કે મનસુખરામનો હસે ગુજરાતીમા ખીજ એવા મરમ ગઈતરો મન છે ? માર્કી બી નહિ.”

સુદરલાન—કેમ નહી સાહેબ ? મી યશનરાન હાંદરાન કુંવ મી મળાગમર ન સિહરાન અભુભાઈ, બ - હા ૧૨ વગેરેના નામ જૂની જાઓ છો ?

યશનતરાન નામના એ ગુરૂથ ન-એ પડ્યા ગુપ્તાદિ ગેર તમે તો મારી રીતે પા રસી—ગુજગતી છાપુ ચનારી શ ૧ માફરેના નેજોની બાબતમા મમજે નહી એમા મારી અને તમારી અક્કન ચાને નહી એ તો સુદરનાન ખમ

Have you no better things to attend to than to talk about an article from an obscure provincial journal ? Read, study, chew and digest the Times of India ' That journal is my Guide, Philosopher and Friend Don't read any other thing No time for trash, you know No time for trash ”

મી હયામસ દાદરક નામના એ યાદી ગુરૂથ બોલી ઉઠ્યા

મી સુદરલાને જવાબ દીધો દાદરકર ઘ ૧ વસન્તની બાબતમા તમારો અભિપ્રાય ઘણો જૂનબરેલો છે તમે કાઈ દિવસ વામ્તુ હોય એમ મને લાગતુ નથી એ ઘણું આ બરફા પત્ર છે અત્રે બોલ્યા તો હીક છે નહીં ખીજ જગ્યાએ તમારી મશમરી થાત ’

મી યશનતરાવ બોલી ઉઠ્યા— મી દાદરક આપણી ‘ મધર ટગ ’ (માતૃભાષા) ગુજરાતી નહી હોવાથી ‘ વસન્ત ’ પટ્ટીકા મ્તવાનો મને અને તમને હક નથી ચનાવો મી સુદરનાન લેખક ડોકુ છે તેની સોધ મરો

મોતીનાથ—આપલો લેખનું કામ છે કે લેખનું ? લેખન વાચોની નમમો વખત શુ કમવામદો છો ?

સુદરલાન—લેખનું મમ ખરૂ અને લેખનું પણ ખરૂ લેખન નામખિત હોય તો પહેલેથીજ ધ્યાન આપીને લેખ વાચનામા આવે નહી તો વખતે લેખ તણાઈ જાય એટલો જ ક્યાસ કરોની કે “વસન્ત” ના તરીને લેખન સબવી કુટનોજ આપવાનું શુ

છે તમે આટલી હુંફી મુદતમાં સર શ્રીચિન્મયજીનું મુંબાઈની કોંગ્રેસ વખતનું બાપણ જૂલી ગયા ?

ગુસ્તાદહ—મને કોંગ્રેસ કરતાં તમારી સોસીયલ ઈન્ફરન્સમાં “ફ્રેથ” છે. બનારસનું સનાતન ધર્મ પરનું એકેસ કેવું સોજીનું ને સરમ હતું?—સોસીયલ રીફોર્મ એ જ નેમનસ રીજનરેમનની ખરી કુંચી, છે. ખરૂં કેની ઘઘરકર ઘણ ?

ઘઘરકર—હું મી. ગુસ્તાદહના અભિપ્રાયને મળતો છું. પોલિટીકલ એજીટેશનથી કંઈ વળતાર નથી. નારદલાલ નામના અમદાવાદી પાઘડી અને ફેન્સકટની પાટનુન અને વીલાયતી છુટ મોજાં પહેરેલા એક ગૃહસ્થ બોલી ઉઠ્યા.

“Regeneration નો ખરો factor, સોસીયલ એ નથી અને પોલીટીકલ પણ નથી પરંતુ economic છે. મેં અમદાવાદમાં ગાયકવાડ સરકારનું બાપણ સાંભળ્યું છે ત્યારથી એ બાબતમાં મારો નિશ્ચય દૃઢ થયો છે.”

યશવતગવ—પણ મી. નારદલાલ તમે મી. દત્તનું હેતુ બાપણકેમ ઓઢીયાં કરી જાઓ છો ? ઇકોનોમીક ફેક્ટર કેટલે બધે દરજ્જે પોલિટીકલ ફેક્ટર પર આધાર મળે છે તે તમે કેમ વીમરી જાઓ છો ? વીલાયતમાં મી. ચેમબરલેન શીફલ રીફોર્મ પારલામેન્ટ પાસે કરાવવા માગે છે તે જોયું કેની ?

ગુસ્તાદહ—મહારાજા ગાયકવાડના બાસનમાં કરેલી તમારા નધારા હાનિકારક રીવાજો અને કાઠ મીઠમ (ન્યાતના બધારણ) પરના ટીકા કેમ જૂલી જાઓ છો ?

મનમોહનરાય—વિષયાતર નહીં કરતાં સિદ્ધાંત કેટલે દરજ્જે ખરો અને સ્વીકારવા યોગ્ય છે તે નિર્ણય કરો.

યશવતગવ—યેખડતો “મિહાન્ટ” મહેરબાની કરીને ફરીથી કહી બતાવો.

સુદરલાલ—“એકવાર ‘decay’ (નાશ)માં પડેલી nation ફરીથી revive (જીવતી) થઈ હોય એવો એક પણ historical example (ઐતિહાસિક દાખલો) અત્યાર સુધી બન્યો નથી.”

ગુસ્તાદહ—exactly so. બગબર. હું પૂરેપૂરી એ વાત કબુલ રાખું છું.

યશવતગવ—હું એ સિદ્ધાંત સ્વીકારી શકતો નથી. પ્રથમ તો ઇંડીયન પ્રજા સડી ગયલા હીંચુની દશાએ પોહોંચી છે એ વાત મને કબુલ નથી જોયી કરીને જો એ સિદ્ધાંત ખરો હોય તો પણ આપણને લાગુ પડતો નથી એ મારી પ્રથમ દલીલ છે. બીજું એ સિદ્ધાંત ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ પણ મને ખરો લાગતો નથી.

ઘઘરકર—ઇન્ડીયન નેશન સડી ગઈ નથી તો બીજું શું? કચ્છધાણ તો નીકળી ગયો છે.

શુસ્તાદછ—વોદરાનાં “ વીકલી વોઇસ ” ના એડિટર ‘મી. પમ્પટીનસ’ કહે છે કે હીંદુઓ ભાઈ-ભાઈ છે કંઈ માલ નથી. All a physical wreck, no grit, no stamina, no life.

યશવંતરાવ—(અભિમાન સાથે) ‘તમારા એડિટર સાહેબને તેમની જૂઠા મુધારવાની ઉમદા તક હાલમાં હીંદુઓએ આપી છે. પ્રેસીડેન્સી હુમખાના સાથે મેચનું ટ્રીકલ નળખાહેર છે.

નારદલાલ—એક નાનકડા ક્રીકેટની રમતના બનાવથી તમે હીંદુઓને physically મજબુત ગણો એ બરાબર નહીં. એથી કંઈ સિદ્ધાંતનો રહીયો આપેલો ગણાય નહીં.

યશવંતરાવ—મી. નારદલાલ, આપ ધનિદાસના અભ્યાસી છો. માટે આપ જ એ મુંબઈ ખુલાસો કરો.

નારદલાલ—સાહેબ, માફ ગયું નહીં.

યશવંતરાવ—સાહેબ ઇન્ડિયન પ્રગતિ હવતી છે. ગાયકવાડ, સંધિયા, હોલકર, દાશમીર, ના-રામ, મેસુર, મેવાડ, મારવાડ, બીકાનેર, ભોપાળ, તાવણકાર વગેરે હીંદુ અને મુસલમાન રાજ્યો અથાપિ યુગી વિદ્યમાન છે અને એ રાજ્યોમાં હીંદુ અને મુસલમાન પ્રજાને પોતાની બુદ્ધિ અને વ્યવહારિક શક્તિઓનો પૂર્ણ વિકાસ કરવાની તક છે.

શુસ્તાદછ—એ બધાં રાજ્યો સ્વતંત્ર ક્યાં છે ? એ તો અંગ્રેજ સરકારના રક્ષણ હેઠળ છે.

યશવંતરાવ—નેપાળનું રાજ્ય સ્વતંત્ર છે. નેપાળમાં રજપૂત વંશના રાજ્ય કર્તા છે અને તુર-કીના મુસલમાનનું રાજ્ય ખુદ યુરોપમાં છે.

દાદરકર—પરંતુ તેથી કંઈ આ દેશની હીંદુ અને મુસલમાન પ્રજા decay (નાશ) થઈ નથી એમ કહેવાય નહીં.

યશવંતરાવ—હીંદુ અને મુસલમાન પ્રજા નબળી થઈ છે પરંતુ decay (નાશ) થઈ છે એ વાત હું કબુલ કરતો નથી. હીંદુ અને મુસલમાન પ્રજાને હજી પોતાનું નેશનલ ગવર્નમેન્ટ છે, “ભાગ્યું ભાગ્યું” પણ ભરત્ય છે.”

શુસ્તાદછ—સાહેબ, બધી સફાઈ નવા દો. decay થઈ નથી તો શું decay ના ઘટ ?

દાદરકર—decay થઈ છે એટલું જ નહીં પરંતુ સેખામાંથી પણ નીકળી ગઈ છે. જમીનની સપાટી પરથી ઉપડી ગઈ છે એમ ‘કહીમિ’ તો આમે એમ છે. જે રહી છે તેને હું પ્રજા માનતો જ નથી.

યશવંતરાવ—સાહેબ, જો દોષ પ્રજા રખડતી થઈ છે અને પોતાના રાજ્ય અને દેશ વમન્તની થઈ છે તો તે બે છે. એક યાહુદી પ્રજા અને બીજી પારસી પ્રજા. આ બે પ્રજાને કમનસીબે તેમનું રાજ્ય કે દેશ રહ્યા નથી. હીંદુઓ, હજી હીંદુસ્તાનમાં જ છે, અને ઈંગ્લેન્ડ સરકારના પ્રતાપી અમલ હેઠળ હીંદુ, મુસલમાન, પારસી, યાહુદી, ખ્રીસ્તી, વગેરે સર્વ ભાષાઓનું ભવિષ્ય સાફ છે. હું અંગ્રેજી રાજ્યને મી. રાનડેના શબ્દોમાં ઇશ્વરી યોજના (providential arrangement) માનું છું. અને તેમાં ઇશ્વરનો હાથ જોઈ છું. યૂરોપની સર્વ પ્રજામાં એ ઘડી રાણી અને દેવેલ પ્રજાના ભવિષ્ય માથે આપણું ભવિષ્ય જોડાયેલું છે એ એક ઇશ્વરી કગમત છે.

મનમોહનરાય—આપો સિદ્ધાંતનો નિર્ણય કરો. તે ખરો છે કે ખોટો ?

યશવંતરાય—ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ જોતાં એ સિદ્ધાંત મને ખરો લાગતો નથી. જો તમે હીંદુ પ્રજાને “decay” થઈ ગયેલી માનતા હો તો તેણે ઇતિહાસની તત્વારીખમાં બે વાર revive થઈ જાગૃત થઈ વિજય મેળવ્યાના દાખલા યાદ ગણવા જેવા બતાવ્યા છે. ઐશ્વર્ય ધર્મ વ્યારે આખા હીંદુસ્તાનમાં પ્રબળ હતો, તે વારે ઐશ્વર્ય ધર્મી ચક્રવર્તી મહારાજાઓ હીંદુસ્તાનમાં એક ખુણાથી બીજે ખુણે લગી રાજ્ય કરતા હતા, અને હીંદુ ધર્મનો લેપ થઈ ગયો હતો, અને હીંદુ પ્રજા દબાઈ ગઈ હતી. તે વખતે શ્રી કુમારિલ બદાયુન અને શ્રીમદ્ શંકરાચાર્યની આગેવાની હેઠળ હીંદુ પ્રજા જાગૃત અને સજીવન થઈ, અને હીંદુ ધર્મનો પુનરુદ્ધાર કરી, ઐશ્વર્ય ધર્મીઓને હીંદુસ્તાનમાંથી હાંકી કાઢી હીંદુ ધર્મની મહત્તા સાબીત કરી આપી. આ પ્રમાણે હીંદુ પ્રજાનું ‘Spiritual revival’ (ધાર્મિક પુનરુજ્જીવન) થયું. બીજી તીરથરાજીય આખતમાં હીંદુ પ્રજા જાગૃત થયાનો દાખલો છે. તે એકલી જાગૃત થઈ એટલું નહીં પરંતુ ફરીથી યશસ્વી અને મર્વિવિજયમાન થઈ. વ્યારે હીંદુસ્તાનમાં દી’દીના મિહામન પર શાહજહાન અને ઔરંગઝેબ જેવા બળવાન અને પ્રતાપી બાદશાહો રાજ્ય કરતા હતા. અને મુગલ રાજ્ય તેની પૂર્ણ કળાએ પોહોંચ્યું હતું અને જાહોજલાલીમાં હતું, અને દક્ષણમાં મલેક કાશરની મરાઠી પટ્ટી બ્રાહ્મણી વંશ ગ્થપાઈ પાંચ બ્રાહ્મણી વંશના રાજ્ય ગ્થાપિત થયાં હતાં અને વિજયનગરના હીંદુ રાજ્યનો નાશ થઈ ગયો હતો, તે વખતે અમારા શિવાજી મહારાજાની દેવાંશીમરદારી હેઠળ હીંદુ પ્રજા ફરીથી જાગૃત થઈ અને હીંદુ સામ્રાજ્યનો પાયો ફરીથી નખાયો. અને પેહેલા બાહરાવના વખતમાં સામ્રાજ્ય પૂર્ણ કળાએ પોહોંચ્યું. બાકાજી પેશવાના વખતમાં મગદી લોગઓએ અટક પામે સિંધુનદીનાં પાણી પીધાં અને ખુદ દીવીના રાજ્ય મહેલમાં મરાઠી સત્તા પ્રબળ થઈ.

ગુસ્તાદઝ—મી. ઇસવંતરાવ, અહમદશાહ અબદલી અને પાનીપતની લડાઈને બંધી જાઓ છો ?

યશવંતરાય—તેને ઉપસા સિદ્ધાંત સાથે જોવા દેવા નથી.

મી. ફક્કડલાલ—પણ હવે તો આપણે ખલવાઈ ગયા. હવે આપણે મુદ્રાપીયને લોકોની નકલ કર્યા વગર છટકો નથી. જાપાનનો દાખલો લો; જાપાન વેસ્ટર્ન કેળવણી લીધાથી કેવા શ્રેષ્ઠ દેશને પોદોન્થું છે તેનો ખ્યાલ કરો. Western learning, Western education, Western thought, Western life, Western manners, Western habits,—All Western—that is what is wanted.

સુંદરલાલ—Not also a Western wife? મી. ફક્કડલાલ તમે વીલાપતથી મગમ પરણતા કેમ નહીં આવ્યા?

યશવંતરાવ—હવે મરફરી નવા દો. મી. ફક્કડલાલ, મને આપનો તદ્દન denationalize થવાનો વિચાર બિલકુલ પસંદ નથી. જેટલું આપણે અનુકૂળ એટલું જ પારકું સાઈં હોય તેટલું મદદલુ કરવું જોઈએ. આપણી સંસ્થાઓ રીતરીવાજોમાં જેટલું સાઈં હોય અને આપણી રીથિતિને અનુકૂળ હોય તે વાત નક્કસની ખાતર તથા દેવાવું નથી. પારકી પ્રમાણ તમામ રીતરીવાજ મદદલુ કરવા એ આપણને અનુકૂળ કે લાભદાયક થઈ પડશે નહીં. What is one man's food may be another man's poison. You must like the Japanese combine the excellences of the East and the West.

મી. ફક્કડલાલ—પણ આપના “What is one man's food is another man's poison” એ જ વાક્યને આધારે કેએસના પ્રતિપક્ષીઓ કહે છે કે રેશી-એન્ટરિય ઇન્ડીયન ઈન્ડુસ્ટ્રીયલ હોદ્દાવાનની રીથિતિને અનુકૂળ નથી; પરંતુ તે પશ્ચિમ તરફના લોકોની જુદીને અનુસરતા છે. અને ઇન્ડીયન લોકો આપણાથી ઉતરી આવેલા લક્ષણો કે ગુણધર્મો કે રીતરીવાજોથી કે કેળવણીથી હજી સેફ-ગવર્મેન્ટ માટે લાયક થયા નથી.

યશવંતરાવ—આપણી અસલની પંચાતો અને વીલેજ કમ્યુનીટી રૂપ સંસ્થાઓ એક જાતનું સેફ ગવર્મેન્ટ નહીં તો બીજું શું હતું? મી. ફક્કડલાલ મ્યુનીસીપાલિટી અને ધારાસભામાં આપણા લોકોએ પોતાની કુશળતા બતાવી આપી રેશીએન્ટરિય ઇન્ડીયન ઇન્ડુસ્ટ્રીયલ માટે પોતાની લાયકાત સાબીત કરી આપી છે. સર પ્રીરાજાદ મહેતા, એન. મી. ગોખલે, એન. મી. રણછોડલાલ ડોરાલાલ જેવા લેડસેં-ટીવ કાઉન્સિલરો કે મ્યુનિસિપાલ પ્રેસીડેંટો જુઓ. સરદી માધવરાવ, હિનકર-રાવ, ગોરીશંકર, રોષાદિ આયર જેવા એંગ્લીકાઈઝ્ડ બતાવો. ઇન્ડીયન લોકોએ પાર્લામેંટમાં બેસી પોતાની લાયકાત સાબીત કરી આપી છે અને જાહેર કામ-કાજોમાં જે કુશળતા બતાવી છે તે ઉપરથી આપણું ભવિષ્ય સાફ અને આ-શાસ્થી છે એમ હું માનું છું.

૧ એક માણસનો ખોરાક તે બીજાનું ઝેર. ૨ પ્રતિનિધિની સંસ્થા. ૩ પોતાંકા શામ્પવહીવટ. ૪ ગામડાંનાં લોકમંડળ.

ફક્કડલાલ—ત્યારે શું આપ બધી આશા ઝીનઝીમ અને ડોનફરન્સ ઉપર જ મળે છે?

યશવતરાવ—હું કેટલીક આશા તેમના પર મૂકું છું. કેટલીક મારી જાત ઉપર પણ મૂકું છું. મોટે ભાગે હું માન આત્મબળ પર આધાર મૂકું છું. કોંગ્રેસ અને ડોનફરન્સ માત્ર કુકડાની માફક આપણને જાગૃત કરી પ્રભાત થયો છે એટલું સૂચવી શકે. પરંતુ પ્રભાત થયા બાદ ઉગેગ આપણે જ કરવાનો છે, કુકડાએ કંવાનો નથી. પ્રભાત પડ્યા પછી કુકડો નકામો છે.

ફક્કડલાલ—તમે તમારું આત્મબળ શી રીતે અજમાવવા માગો છો? વેન્ડર્ન^૫ કેમવણીની મદદ લીધા પછી કઈ તમારો છટકો છે?

યશવતરાવ—મેં આપની માફક એક બાબતનું જ પૃછું પડ્યું નથી. પૂર્વ ને પશ્ચિમ કને ગીબરાનું છે, એમ હું માનું છું અને પશ્ચિમને પૂર્વ કને શીખવાનું છે એમ પણ હું માનું છું. પશ્ચિમ પ્રજાના સ્પીનીચ્યુએવ એટલે આભાને લગતી બાબતમા આપણે ગુરુ થવાનું આપણું બીજાનું બાકી છે. જેની નીચે શ્રીક તત્ત્વજ્ઞાન મેમન સોડાનું ગુરુ બન્યું હતું તેવી નીચે આપણે પણ આપણા વેદાતનુ શિક્ષણ પશ્ચિમની પ્રજાને આપવાનું છે. એ જ નિદાણને જ વાગતે હજી આપણને પરમેશ્વરે દયાની બહી છે. બીજી બાબતમા આપણે આપણું આત્મિક બળ એવી રીતે અજમાવવાનું છે કે આપણે યુગેપતા મુધાનમાથી મર્વથી મરમમા મરસ વસ્તુઓ મહણ કરી તેની મેળવણી આપણી પોતાની સમમા સમ વસ્તુ માથે કરી આપણી પ્રજાનું એક શ્રેષ્ઠ નવું સ્વરૂપ બનાવીએ. જાપાનીઝ સોડાનો દાખલો લો. પશ્ચિમની વિદ્યા કળા સાથે આદિત્યોની કેમવણી લીધા છતાં, તેમનો ધર્મ અને ટેકનો સાથે “યુગીટો” જાપાનીઝ થોડો બધી ગયા નથી. તે જ પ્રમાણે પશ્ચિમની મેળવણી લીધા છતાં આપણે આપણી મુદ્દર નામગિરતા અને આપણો મહાન પ્રાચીન આર્યધર્મ બધી જવાનો નથી આ બાબત બનામર મમજવામા જ આપણું શ્રેય જોઈ છે. પ્રથમ આપણે આર્ય છીએ એ આપણે જાણ દિવમ બધી જવાનું નથી.

મનમોહનરાવ—મી યશવતરાવ તમે જ્યાં આપણા પ્રાચીન આર્ય મુધારાને ટોચે ચલાવવા માગો છો, ત્યારે આપણા ગુર્જર ટ્રેન્સ્યુએટ” તો તેમા દોષ કાઢે છે ને કહે છે કે “આત્માનો ઉત્કર્ષ કરવામા હિંદુઓના પૂર્વજો એટલા બધા મુધાઈ ગયા કે આત્માને સરી જાય એ વાત બૂધી ગયા.” અને પોતાની દલીલની મુદ્દિમા પ્રેમીટ રજવેટનો અનિયાલ ટોક છે કે ગમે તેટલી મુધરેલી પ્રજા દોષ, આદિત્ય અને મગીતકળા વર્ગેરમા અનિ કુશળ હોય તો પણ જ્યારથી પોતાનું શારીરિક બળ ખોવા માટે છે ત્યારથી તેની પડતી શર થાય છે અને પોતાના અસ્તિત્વનો દડ ગુમાવી બેસે છે.

પરાવંતરાવ—આ સિદ્ધાંત જરાક ઉડેથી તપાસો તો ખરું સત્ય જણાઈ આવશે. આત્મા બધાં સગી બળવાન હોય છે ત્યાં સગી સરી નિર્બળ થઈ શકે જ નહીં. આત્મા નિર્બળ થવા માંગે એ શરીરમાં સડો પેસે છે. શારીરિક બળનો છેવટનો અધાર આત્મા પર છે. જોડો આત્મા ઉઘો તેટલું જ શરીર બળ હોય પ્રકારનું. આપણું ગીતાશાસ્ત્ર આત્માને શ્રેષ્ઠ પદવી આપી કહે છે. કે. આત્મા જોડો ત્યારે જેમ માણસ નવાં વસ્ત્રો પહેરે છે તેમ નવાં શરીરો ઘડણુ કરી લે છે. જાપાનીઝ લોકો કંઈ શરીર બળમાં રસીયનોથી ચરીયાતા કે વધારે કઠોર હતા નહીં. પરંતુ રસીયનો કરતાં એમનામાં આત્મિક બળ અને નૈતિક શુદ્ધિની મહત્તા હતી. એમનું સ્વદેશભિમાન, ધર્માભિમાન, સાત્યભક્તિ, વિતૃબક્તિ અને ધર્મયુક્ત તરફ પૂજ્યભાવના એને લીધે જ જાપાનની ક્રોધ થઈ છે. બળવાન આત્મા વગરનું મજબુત શરીર કશા કામનું નથી. કાણુકી યુદ્ધ વગેરે લોકો શરીરબળમાં ઉતરતા નથી. પરંતુ તેમનામાં તેટલે દરજ્જે આત્મિક કે માનસિક બળ નહીં હોવાથી તેમનાથી ઉતરતા શરીર બળવાળી પરંતુ વધારે માનસિક અને આત્મબળવાળી પ્રજાઓથી તેમની દાર થાય છે. “ ગુર્જર એન્ડુએર ” અશ્વાનીસ્તાન માટે સાફ બિશ્વ ખતાવે છે. પણ સ્મારણ સખવાનું છે કે અશ્વાનીસ્તાન હજી મુખી છતાંયું નથી તે ત્યાંના લોકના શરીરબળના કારણથી. નહિ પણ એ દેશ દુમરી છે અને વિકટ છે તે કારણથી કેવળ શારીરિક બળવાળી પ્રજા મુધરેલી પ્રજા સામું રહી શકતી નથી. હાલની લડાઈઓ કંઈ ઘરઘોળાની નથી, પરંતુ મગજની છે. નેપોલીયન પોતાના મગજમાં એકવાર શત્રુ છતી અર્વાચીન લડાઈના મેદાનમાં બહાર પડી ફેલ મેગવતો. કવાયત અને પુઠ્ઠા સાધન વગરનું શરીરબળ કંઈ કામનું નથી તેના લખસા દનિદામમાં પુષ્ટ છે. યુદ્ધ ઓફ વેર્સાઇલને કહ્યું હતું કે વાટરજીની લડાઈ ઇટલીની કોર્ટેટ સાઈટ પર ઇતવામાં આવી હતી પરંતુ ત્યાર પછી સીતેર વર્ષે ક્રાઉન્ટ મોન્ટ્રીએ જાહેર કર્યું હતું કે સીડનની લડાઈ પ્રસીયાના રૂઝ ભારત રાએ ઇતી હતી. આપણા પૂર્વજો આત્માને શરીર છે એ વાત બહી ગયા તોડોતા. બહી ગયા હોત તો બહુવચ માટે તેઓ આટલો આગ્રહ ધરાવત જ નહિ. ક્ષત્રિય લોકોને તેમનાં શરીરો બરાબર કસવાને, કેળવવાને અને ખીસવવાને ખાસ કરમાન હતું. રજપુતોની દાર કંઈ તેમના શરીરબળની ખામીને લીધે થઈ નથી પરંતુ માંદોમાંદે ફાટફૂટ, હાથા, ફેપ, કુસંપ, સાન્ય અને જમીનભોળ, સમયસચકતાની ખામી, જનપરીક્ષામાં કસાસ; એને લીધે એટલે કે ટુંકામાં આત્મા અને બુદ્ધિની હવ્ય કેળવણીની ખામીને લીધે થઈ છે. હાંદુસ્તાનની પડતી હાંદુસ્તાનની પ્રજાએ બ્યારથી પોતાનું આત્મિક બળ ખોવા માંગ્યું. ત્યારથી થઈ છે. આ દુનીયામાં જે એક ખીજ વચ્ચે હરીફાઈ ચાલે છે તેમાં માદ સખાને કે ચરતમાં જે બહુ ઉતાવળો હોનાર હશે તેને ફેલ નથી, તેમ બુદ્ધમાં જે બહુ બળવાન હશે તેને પણ ફેલ નથી; પરંતુ આ અથગ અથડીમાં જે લોકોને બુદ્ધિનો બંડાર પરિપૂર્ણ હશે અને પૂરેપૂરો ખીસેલો હશે તેને ફેલ મગજવાની છે. માટે આત્મિક બળની ઉત્તિ કરો.

ક્રમક્રમ—ત્યારે શું તમે એમ કહેવા માગો છો કે આપણે છાપાં તીવ્ર કરી માગા લઈ
'બજ ગોવિંદ બજ ગોવિંદ' કર્યા કરવું?

પરાવંતરાવ—મારૂં તેમ કહેવું નથી, તેમ આપણા પૂર્વજોનું પણ તેમ કહેવું નોહોતું. આપણા પૂર્વજોનું એમ કહેવું નોહોતું કે શરીરનો અનાદર કરો ઉપરો શરીરના રક્ષણ માત્ર બ્રહ્મચર્ય પાળવાનો એમનો આગ્રહ હતો, પરંતુ તેમનું કહેવું એટલું હતું કે શરીર આત્મા માટે છે, આત્મા શરીર માટે નથી, આ શરીરને કઈ આત્મા માની બેઠી તેને પપાળ પપાળ કંઠવાતુ નથી, આત્મા છેવટનો છે શરીર કઈ છેવટનું નથી આત્મા બળવાન હતો તો બીજાં મેંકડો બળવાન શરીર ધારણ કરશે, પરંતુ નબળા આત્માવાળાના બળવાન શરીરનો એકવાર નાશ થયો તો તે ફરી મજબૂત નથી, મદોચ પામેલા મનિષ આત્માને તેને યોગ્ય જ બોળીયું મળશે. આત્માને પવિત્ર મજબૂત અને સુદર બનાવવાનો તેમનો આગ્રહ હતો. જ્યારે ગ્રીક લોકોનો ઉદ્દેશ મગીન શરીરની અદર મગીન મન એ હતો. ત્યારે આપણા પૂર્વજોનો આશય તેથી અગાડી વધીને મગીન શરીરની અદર મગીન મન અને પવિત્ર આત્મા એવો હતો. મનનો નિગ્રહ આત્માથી કંઠવાનો હતો.

સુદરલાવ—હવે પશ્ચિમની પ્રજા તરફ આપણું શું “Mission” મીશન છે કે જોને વાસ્તે તમે કહો છો કે આપણે હજી છીએ છીએ?

પરાવંતરાવ—એ કે આપણા આર્ય યોધોનો મજબૂત ગુણ તેમની ધર્મશુદ્ધિ છે. આપણી શુદ્ધિ વશણ છેવટે ધર્મ તન્ત્ર, ઐહિક કૃત્ય પરમર્થિક સુખ તરફ, વધારે છે. આખી સંસ્કૃતિ પ્રજાનું આત્મિક શ્રેષ્ઠ કરવું તેની આપણા માલાપકાત છે. અને તેને વાસ્તે જ આપણને ઇશ્વરે નિર્માણ કર્યા છે. આપણે ભૌતિક વસ્તુની બહાર જોઈ શકીએ છીએ. એક દિવસ આવશે જ્યારે વેદાત આખી દુનીયાનો ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાન થશે કેટલાક શુષ્ક વેદાંતોની માફક અહમ્મદિયોનો મિથ્યાવાદ ન કરતા આપણે દરેક માણસને તેના આત્મિક બળ કેટલું છે તે સીધવાતું છે. આત્માને સગીન અને બળવાન બનાવી તેને પરીપાળ, દયા, વ્યાર્થપરિચાલ, હીમત, ન્યાય, પ્રેમ, સત્ય વગેરે સદ્ગુણોથી અલકૃત કરી, પારકાનું કલ્યાણ કરો—એ બોધ આપવાનો છે. તેમજ જ કલ્યાણમાં તમારૂં કલ્યાણ સમાયલું છે. તત્ત્વમસિ મહાવાચ્યનો ઉપદેશ કરીને દરેક માણસને કહેવાતું છે કે બાઈ તું આ કુદ્ર માટીનો દેહ નથી—તારામાં ઇશ્વરી અશ છે. આદે તો તું તે અશને ખીવવીને ઇશ્વરી શક્તિઓ સંપાદન કરી શકે એમ છે. ખુદ બ્રહ્મા વિષ્ણુ અને મહેશ્વરની શક્તિનું બીજ તાનમા છે. અને તું તે કેટલેકગી ખીલવી શકે છે તે તારા હાથમાં જ રહેલું છે. માટે હરગતે આત્માની ઉન્નતિ કર. આત્મા બળવાન હશે તો તેને જોખાની ઓટ નથી. આ શિક્ષણ એકલી પશ્ચિમની પ્રજાને આપણે આપવાનું નથી પણ આત્મબળને અભાવે અત્યારે ફીણ થઈ ગયેલી આપણી આર્ય પ્રજા જે રહસ્ય બૂલી ગઈ છે તેને પણ આપવાનું છે. આપણી કુદરતી શુદ્ધિ

ધર્મ તરફ વળેલી હોવાથી, આપણે તે જ રસ્તે મુઘરી સફળિ એમ છે. બીજે રસ્તે તેવી સરસ રીતે મુઘરી સફળિ એમ નથી. હાંદુ લોકોની ‘રિપરિચ્યુઅલ ઇનીયસ’ બાબતનો સરથંગદસબંડનો અભિપ્રાય તમે વાંચ્યો હશે. આદિમક ઉત્પત્તિ સાથે બીજા બધા વ્યાવહારિક મદદગારો આપોઆપ આવશે. આ કંઈ માળા લઈને બજાર કરવાનો ઉપદેશ નથી. અર્જુનને ધણ્યે માળા લઈને એ સવું હતું, પરંતુ ધી કૃષ્ણ પરમાત્માએ તેના ક્ષત્રિય ધર્મની દરજ બજાવવા સલાહ આપી તેની કને મુઠ કરાવ્યું હતું.

મનમોહનરાય—આથી દાસની કેળવણીની ખામી મુઘરી શકે એમ છે એમ આંખધારો છો ?
 યશવંતરાય—ધર્મ શિક્ષણથી અલગત મુઘરશે જ. આપણામાં મુખ્ય ધર્મ બાબતની કેળવણીની ખામી છે. આપણા વિદ્વાન ‘ગુર્નર એન્જુએટ’ જે મિત્ર ચીતર્યું છે તે કેવળ સ્વધર્મની શેષ માત્ર અસર કે છાંટ વગરના, પશ્ચિમની દબને અનુસરીને માસિનક કેળવણી લીધેલા યુવાનનું ચીતર્યું છે. અને ધર્મ વગર તેની દશા કેવી ડામાડોળ ત્રિશક જેવી “ધોળીતો કુતરો ધરનોએ નહીં અને ધાટનોએ નહીં” એવી થઈ છે, કોઈ પણ પ્રકારના ધર્મશિક્ષણ વગરનો જુવાન પોતાના મુખ, મોજ શોખ અને એશઆશમમાં જ પોતાનું જીવણ આવી રહેલું માને છે ! “ મું અને મારી ડીવર ” માં જ સર્પ સદિ સમાઈ ગયશી સમજે છે ! “ Money is my God ” વૈસા મારો પરમેશ્વર, એ મત ઉપર જીવન ગુજારે છે. પારકાના મુખને વાસ્તે શેષ માત્ર ધન મદેનન રરવા કે બોલે ખમવા કે પોતાનું મુખ ઝાણું કરવા તે તૈયાર નથી. આપણા લોકોની અસલની સાઠાઈ તેનામાંથી જતી રહી હોય છે. તે મગર નક્કી યોગધાતુ ફીસીવારીબોર ફેશનનું પૂજન કરનારો અને હાડક બની જાય છે. આ બધી ખોટા ધર્મના શિક્ષણ વગર મુઘરી શકે તેમ નથી.

યુરતાદછ—સારે મું તમારા જૂતા પંદીનો અને સાસતરીઓએ હાંદુસ્તાનને તોયની દસાંપર મુઘીયું હતું એમ તમારું માનવું છે ? તો દાસે જ મસુદર પરિચતનના સવાલની જે ચરચા આસે છે તેમાં તમે વેલાતી પક્ષમાં નહીં પત્ર ગામહી પક્ષમાં દસો નહીં વાર ? મારું કહ્યું માતો સાહેબ. આ તમારા જુતા પંદીતો અને સાસતરીઓ તમને જોયે રસ્તે દોરે છે. એતો, ઔરંગઝેબ આદલાએ તેના ઉરતાદને જે થપકો આપીઓ હતો તે જૂલો જઓ નહીં. એ થપકો તમારા પંદીતોને પત્ર લાગ્યું પડે છે.

યશવંતરાય—અમારો પ્રાચીન મુઘારો તે કાળે મારે પરિપૂર્ણ હતો પણ અસારના કાળને મારે પણ તે પરિપૂર્ણ છે એમ હું કહેવા માંગતો નથી. નહીંતર પશ્ચિમ તરફની કેળવણીનું તેની સાથે મિશ્રણ કરવાની હું બંલામણ કરત જ નહીં. અમારા પંડિતો ક્રેડીક—બાંધતમાં કુવા તળાવના દેડા જેવો વેશ બજાવે છે. તે હું જાણું છું. ને કે તેઓએ પોતાના પૂર્વજો તરફથી મેળવેલા ગાનમાં મુઘારો

વધારો કર્યો નથી, પરંતુ હવે તેટલું સાચવી રાખ્યું તે વાસ્તે તેમને આપણે ધન્યવાદ આપવો ધટે છે. મારો કહેવાનો ભાવાર્થ એ છે કે આર્યન પ્રજાનું કુદરતી વલણ ધર્મ તરફ વળેલું હોવાથી તે તે રહે તે સાચી સગમ ગીતે સુધરી શકે એમ છે. અને તે જ રહે તેનો ઉદ્ધાર થવાનો છે. જેમ કાંઈ માણસમાં કુદરતી વકતૃત્વ શક્તિ હોય છે, કાંઈ કાવ્યકળામાં કુશળ હોય છે, કાંઈ ગણિતમાં એકાદ હોય છે, તો તે પોતાની કુદરતી શક્તિ ખીલવે તેમાં જ તેને કામદાય થાય છે. સીસેરોએ કવિતા લખવા માંડી હોત અને વરગાયે ભાષણ કરવા માગ્યાં હોત તો એકેનું કાર્ય સુધરત નહીં અને બંનેનાં બગડત. મારે કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે આપણા ખરા શત્રુ આપણી આદર છે બહાર નથી. આગસ, લોભ, અદેખાઈ, ગ્વાર્થ, મિત્રાભિમાન વગેરે દુર્ગુણો આપણા ખરા શત્રુ છે અને આ પણો આત્મા અને તેના અંગના મદ્ગુણો, હીંમત, ઉદ્વેગ, દયા, પરાપકાર, ન્યાય, શ્રદ્ધા, મત્સ્ય, પવિત્રતા એ આપણા ખગમિત્રો કે. મારે ધર્મગ્રંથજ્ઞાન તેમને ખીલવો.

સુદગ્લાહ—તારે હીંચન પ્રજાને વાન્ટે બનિય કે એમ આપનું મન્યુત અત મન્યુ પર્થ માનવું છે ?

પરાવતનવ—મારૂં અત મન્યુ પર માનવું, મન્યુ જ નહીં પરંતુ તે આપની સગમ ના બીન મગ્વાને તૈયાર છું. જેની રીતે હજી આમીરીયા, શ્રીમ, રામ વગેરે ગમ્ય અને પ્રજાનો નાશ થઈ તેઓ દુનીયાની મપાટી પગથી ઢપી ગયા તેવું આપની હીંચીયન પ્રજાના મબધમાં બન્યું નથી હોંદુઓ અઘાપિ યગી પો તાના ધર્મજાને શ્રીધે જ દી ગ્લા જ. નહીં તો હોંદુ પ્રજા પર જે પીચું છે તેના પ્રમાણમાં તે દુનીયાની મપાટી પગથી ક્યાગનીએ ઢપી ગઈ હોત. એક શકરાચાર્ય, એક નાવડ એક તુશરામ, એક ખીર, અને એક ચૈતન્યે કહ્યું છે તે દગ્ગરે નેનકનના કે કાંઈએથી થાય એમ નથી હોંદુતાને નમીએ આવા સતો વખતો વખત જન્મ્યા કે છે. એ જ હોંદુતાન પર પરમેશ્વરની મહેર બતાવી આપે છે. આવા મતો આત્મિકબળ માનમિકબળથી કેટલું બધું બળવાન છે તે સાબીત કરે છે. ભુદ્ધ, મહમદ, અને ઝહસ કાઠગટ જે કચ્ચા મમર્ય થયા છે તે તમે તમારી આખો આગળ જુઓ છો તે છતાં આત્મિકબળની એકા કરવામાં આવે એ ઘણું હસવા મરજી અને અગોબતું ગણાય. હાવમાં મોટા મોટા બાપણો કરી દસવા પમાર કરવાની ટેવ પડી ગઈ છે. પરંતુ તેનાથી કંઈ બહુ વળે એમ નથી. લોકોને પવિત્ર ઉત્તમ નમુનાદાર જીવનના દાખવાની જરૂર છે તે તમારી જીવની પવિત્રતાથી સુઝતી મામાન્ય લોકની રૂબરૂ નકલ માટે તે જરૂર આવવા દાખવા તમારા ધર્મસાજોમાં ભરપૂર છે. અને તેની અમર લોકોપર જદ થાય છે. ગમ-કૃષ્ણ યુધિઠિર, ગીતા, દમયતી, માવિત્રી, લક્ષ્મણ, બગત, અર્જુન, એમના ચરિત્રો જેટલા લોકોપર અમર કરશે તેટલા તમારા કોનકનસોના ફગવો અમર કરવાના નથી. બે તમારે પ્રજાને સ્વદેશાભિમાની કરવી હોય અને

પૂર્વજોને વારસે. પૃથ્વીબાવના ઉત્પન્ન કરવી હોય તો, ધર્મ શાસ્ત્રો અને પ્રાચીન સાહિત્યના અભ્યાસ શીવાય છૂટકો નથી. શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માએ જે બોધ ગીતામાં આપ્યો છે તે ધ્યાનમાં રાખી ફળની આકાંક્ષા વગર આપણું કર્તવ્ય કર્મ કરવું એ જ આપણો અધિકાર છે. કોઈ રીતે આપણે નાસીપાસીથી પડી રહેવાનું કારણ નથી. મુશકેલીથી કે તરત આપણા પ્રયત્નોનું ફળ મળે નહીં તેથી દીસા પડી જવાનું કારણ નથી. રામણ સો વરસે પાકે છે. રામણ વાવનાર રામણનું ઝાડ પોતાના ખાવાને વારસે વાવતો નથી. પણ બીજાને વારસે વાવે છે એ દાખસો ખૂબ ધ્યાનમાં લેવાનો છે. માટે ફક્ત કર્તવ્ય અને ધર્મની ખાતર ફળની આકાંક્ષા વગર સંસારના કારભારમાં મશગુલ રહો. ખાકીનું બધું હૃદય સંભાળી લેશે. જે સોકોને શ્રી કૃષ્ણમાં અદ્વા છે અને જેઓ શ્રીકૃષ્ણને સાક્ષાત્ વિપ્લુતા પૂર્ણાવતાર માને છે તેમને તો કોઈ વાતમાં મબસવાતું નથી. “બધાં કર્મ મને અર્પણ કરીને કર” “મારા ભક્તનો નાશ નથી” એવાં હૃદયી વાક્ય છે. “જ્યારે જ્યારે ધર્મની ઝ્લાનિ થાય છે અને અધર્મનો વધારો થાય છે ત્યારે સાધુ લોકોના કૃત્યાણુ વારસે અને દુષ્ટોનો નાશ કરવા હું આવતાર લઉં છું.” એવાં રક્ષણ રૂપી પરમાત્માનાં વચનો છે. તો પછી તેવા મનુષ્યને શેષ માત્ર પણ બનિયને વારસે નાસી પાસ થવાનું કારણ નથી. જરૂર હશે તો તમારા રક્ષણને વારસે ભગવાન વિષ્ણુ અવતાર ધારણ કરશે. પરંતુ જે તમે સાધુવૃત્તિથી રહેશો તો જ. પરંતુ જે દુષ્ટતાથી વર્તશો તો તમે શ્રી કૃષ્ણને ક્રોધ રૂપ દેખશો. અને દુર્યોધન, દુઃશાસન, જરાસંધ, કુંભ જેવા તમારા હાથ યશો. ભગવાન વિષ્ણુ દેવતાઓ વગર એકલા અવતાર ધારણ કરતા નથી. પેહેલા દેવતાઓ અવતરે છે, અને પછી પોતે પ્રકટ થાય છે. માટે દેવતાઓ અવતરે તે વારસે દરેક દંપતીએ પોતાનાં હવન પવિત્ર અને દેવતાઈ કરવાની જરૂર છે. કેળમાંથી ખરસાણી પાકતી નથી, અને ખરસાણીમાંથી કેળ ઉગતી નથી. પરમેશ્વરની મહેર સર્વ જગ્યાએ સરખી છે. સૂર્યનો પ્રકાશ સર્વ જગ્યાએ સરખો છે. પરંતુ સારી જમીનમાં શુભાભો પેદા થાય છે અને નળગી જમીનમાં કાંટા ઉગે છે. માટે તમારું ભવિષ્ય તમારા હાથમાં છે. આત્માનું બળ અમાપ છે. કાળા માથાનું માનવી શું કરી શકતો નથી? હિંમતની હીમત નથી. એ વચનો, ધ્યાનમાં રાખી હિંમતવાત માહમિક હિંમતી અને શ્રદ્ધાવાન બનો. એટલે રસ્તો આપોઆપ તમારી આગળ ખુલેા થશે. અને કોઈ પણ મંત્રની મુશકેલી નહીં નહીં. કોઈ પણ પ્રકારનાં બદનાં બતાવી સ્વાર્થને વશ થઈ નીતિ અને સદ્ગુણના નિયમનો ભંગ કરશો નહીં. દંપતી બળવાન પવિત્ર અને કેળવાયલાં હશે તો પ્રભ આપોઆપ બળવાન થશે. શિંદનાબચ્ચાને હાથી પર તરખ મારતાં કોઈને શીખવતું પડતું નથી. ગધેડું લુંકવાનો અને કશ્ણાં ખાવાનો અને શીયાળ હુમ્મ્યાઈનો જ ગુણ પોતાની મેળે સંપાદન કરે છે. પારડી આંશ તે સદા નિરાશ. આપણું શ્રેય આપણું પોતીકા હાથમાં છે અને તે આપણા આત્મિક બળની ખીજવણીમાં સમાયેલું છે. પરમેશ્વર આપણું રક્ષણ કરે છે

એ શ્રદ્ધાથી હીમતવાન યદ્દિ દુનીયામાં બહાર પડે અને સ્વદેશનો ઉત્કર્ષ કરે. આખરે સત્યે જય છે. માટે સત્યતા અને પવિત્રતાના માર્ગથી કોઈવાર ખસેશો નહીં. આ સૃષ્ટિમાં વિજય મત્તવાન શુદ્ધિવાન બહાદુર સાહસિક બળવાન પરાક્રમી અને ઉદ્યોગીને છે. માટે તેવા પ્રકારનું તમારું જીવન બનાવવા પ્રયત્ન કરી તમારી શ્રેય બક્ષવવા સૃષ્ટિના રહસ્યગ્રામમાં

યાહોમ કરીને પડે કૃતેહ છે આગે.

* * * * *

ઉપલો સંવાદ ચાલતો હતો અને મુંઝવણ પડી ગઈ હતી; એવામાં મી. ફ્રેડલાલની નાની બેન દોડતી આવી અને કહ્યું કે બાઈ ચલોની, તારાબાબી ક્યારનાં ગાડી જોડાવીને બહાર ઉભાં રહ્યાં છે: બહાર જવાને ખોટી થાય છે. બધું મંડળ એકદમ ઉઠ્યું અને પાંચડીઓ માથે મુકી માહેબસલામ કરી વિદાય થયું. મી. ફ્રેડલાલે આમની પાસે આવી ઈંગ્રેજ રીત રીવાજ મુજબ આમરી સાથે શેકહેનડ કરી, વાતચીત કરવાનો અવકાશ મળ્યો નહીં તેને માટે દીલગીરી બતાવી, અને બીજે દિવસે મયારે મળવા મચ્છા કરી, અમે પણ સંબ્યતાના બે બોલ જવાબમાં કહી વિદાય થયા; મી. ફ્રેડલાલે પોતાની ગાડી નેપીયનસી રોડ તરફ ખાસી મુકી.

~ ~ ~ ~ ~

અમે ઘેર જઈ વાળું કપડું. અને મધુ મુખત્યાર સાથે રાત્રે મસલત કરી આવાજગળી “સ્વદેશી” બેરીસ્ટર કરતાં કેઈ “ગોરા” વધારે દીક પડશે એમ નિશ્ચયપર આવી રૂપીયા પદરસો ખરચી ગોગને રોકી આપ્યા. કહેવાની જરૂર નથી કે આ ગોગ સાહેબની મદદથી આખરે આમાસ મઅધીના છુટકારો થઈ ગયો.

હી આપનો સેવક,

મુનિ.

—

દેવી પ્રકૃતિનો વિજય.

(અનુસંધાન વર્ષ ૩, પાને ૩૭૦ થી.)

ઈસાબેલા નામની બાળા પોતાની પવિત્રતાનું કેવું સારી રીતે રક્ષણ કરે છે એ બતાવવાનો શેક્સપીયરના “મેઝર ફોર મેઝર” નાટકનો હેતુ છે. વેરોના-શેહેરમાં અનીતિનો બહુ ફેલાવો થઈ જવાથી વેરોનાનો રાજા, પોતે પોતાનો તમામ કારભાર એનજેલો અને ઇસ્કેલસ નામના બે અમીરાને સોંપીને, તેમને અનીતિ વિરુદ્ધના રાજ્યના સખત કાયદા અમલમાં મુકવાનો ફરમાન કરી શહેર બાહાર નીકળી જાય છે. અને સાધુને વેશે ગામચર્ચા જુએ છે. એનજેલોને રાજ્યએ સર્વોપરી સત્તા આપી છે. અને તેમાં રાજ્યનો હેતુ એનજેલો ને બાહારના ડોળથી પવિત્ર સાધુવ્રતિ પાળતો હોય એમ જણાય છે તેને કસોટીએ મુકવાનો છે. એનજેલો અનીતિ વિરુદ્ધના સખત કાયદા જેમાં બલિચારના ગુનાહ બદલ દેહાતંદંતી સજા ફરમાવવામાં આવેલી છે તે અમલમાં મુકે છે. આ ગુનાહમાં કસોટીયા નામનો એક જુવાન માણસ સપડાઈ જાય છે તેને એનજેલો દેહાતંદંતી સજા ફરમાવે છે; અને તેની બેદન ઇસાબેલા ને એક કુંદરતા અને પવિત્રતાનો નમુનો છે, તે પોતાના બાઈ વાસ્તે માફી માગવા જાય છે ત્યારે એનજેલો મારી આપતો નથી; ઉલટા એનજેલો ઇસાબેલા ઉપર મોહિત થાય છે. અને ઇસાબેલા પોતાની ધુરી મુસદ્દને વશ થાય તો તેના બાઈને મારી આપીશ એવું ચોખ્ખું કહી દે છે. ઇસાબેલા ઘસીને ના પાડે છે. આ ફરમાન રાજા સાધુના વેશમાં ઇસાબેલાને મળે છે અને એનજેલો વિરુદ્ધ પ્રપંચ કરી ઇસાબેલાને બહારથી એનજેલોની માગણી કમુત્ત કરવાનો ડોળ કરવાની સલાહ આપે છે. રાજા ઇસાબેલાને સમજાવે છે કે તારી જગ્યાએ મેરીએન નામની બાપડી જોને એનજેલોએ પરણવવાનો ઘેસ આપ્યો છે તેને ગોઠવી દઈશું. ઇસાબેલા રાજાની સલાહ પ્રમાણે વર્તન કરવાનું કજીવ કરે છે—]

રાજા સાધુના વેશમાં કેદખાના આગળથી જાય છે. રસ્તામાં રાજાને, રાજ્યના સીપાઇઓ એક અનીતિવાન માણસને પકડીને લઈ જતાં મળે છે. રાજા કેદીના ગુનાહ સંબંધી હકીકત પૂછે છે. પોલીસનો અમલદાર જવાબ આપે છે કે એને અનીતિવાન સ્ત્રીઓના મદદગાર તરીકે પકડવામાં આવ્યો છે. રાજા કેદીનો તેના અનીતિવાન ધેધોની બાબતમાં તીવ્રસ્કાર કરે છે. અને એવા પ્રશુવત્ ધિક્કારવા જોગ નીચે ધંધાપર ખાતું, પીટું, પહેર્યું, ઓઢતું તે ઉદરનો નિર્વાહ કરવો એ શું એક મનુષ્યની જાંદગીને છાજે એવું છે તેનો પિંચાર કરવાનું અને ભવિષ્યમાં સુધરવાનું તેને મંજૂર છે. પરંતુ કેદી પોતાના ધેધોનો બચાવ કરવાને બોલવા જાય છે. રાજા સીપાઇઓને તેને કેદખાનામાં લઈ જવાને કહે છે. અને કહે છે કે આ હેવાનને નસીહતની જરૂર છે. કેદી પોતાના એક ઝોળખીતા ગૃહસ્થને જોઈને જમીન ચવાની જુમ પાડે છે. આ માણસ બીજો કોઈ પણ નહીં પણ દ્યુશીયો છે. દ્યુશીયો કેદીની મુશકરી

આની પૂર્વના બાગને લાંબું વ્યવધાન પડ્યું છે તેથી વાચકની કમા માગીને એનો આટલો સાર આપવો ઉચિત ધાર્યો છે—છા૦

કરે છે તેની શેઠાણીની ખબર પૂછે છે અને કેદ પકડાવાનું કારણ પૂછે છે. સીપાઈએ ખુલાસો કરે છે તે સાંભળી દ્યુશીયો કહે છે કે ત્યારે તો કેદની સળ બરાબર છે. એ જૂતા જમાનોનો હરામખંદો છે ને હરામખંદીને મદદ કરે છે. પેત્રો કેદી દ્યુશીયોને જમીન થવા ચિત્તવે છે. પરંતુ દ્યુશીયો તે વાતની ના પાડે છે અને કહે છે કે પ્રભુ કરેને વધારે વખત તું કેદમાં રહે. એમ કહી કેદીને વિદાય કરે છે. હવે દ્યુશીયોને અને સાધુના વેશ- માંના રાજ વચ્ચે વાતચીત થાય છે. દ્યુશીયો સાધુને 'રાજ સંબંધી સમાચાર પૂછે છે. દ્યુશીયો કહે કે લોકોમાં વાત ચાલે છે કે એ રક્ષીયાના રાજ કને ગયો છે કોઈ કહે છે કે એ રામમાં છે. તમને એ ક્યાં છે તેની ખબર છે ? રાજ કહે છે કે ગમે ત્યાં હો, ત્યાં એનું સાફ થાઓ ! દ્યુશીયો રાજની નિંદા કરતો કહે છે કે રાજ્યધાનીમાંથી નાસી જવાની ઠીક યુક્તિ રાજએ રચી છે. એનજેસો એનો કારભાર ઠીક ચલાવે છે ! રાજ પૂછે છે કે એનજેસો કારભાર કેમ ચલાવે છે. દ્યુશીયો કહે છે કે ઠીક પણ જરાક વ્યભિચાર પર રહેમ દીલની નજરે જોતો હોય તો વધારે સાફ. અને તેથી કંઈ જાતું નુકસાન થવાનો સંભવ નથી. રાજ કહે છે કે હાલમાં અનીતિ બહુ વધી ગઈ છે તેટલા માટે સખત શિક્ષા થવાની જરૂર છે. દ્યુશીયો કહે છે કે જ્યાં લગી ખાતું પીતુ બધ થાય નહીં ત્યાં લગી આ દુનિયું મટવાના નથી. એનજેસોનો જન્મ કુદરતી રીતે થયો હોય એમ સંભવતું નથી; પરંતુ કોઈ દરીયામાંની દેવીએ ચમત્કારક રીતે એને જન્મ આપ્યો છે. નહીતર મહેજ સાજ જીવાનીની ભૂલ માટે એ ફાસીની સળ કરે નહીં. શું રાજ હોત તો આતું કરત ? બે શક નહીં. એ તો દહેરી અને આનંદી ઇવડો હતો. ખુદ જતો વિકાસી હતો એટલે દયા ખતાવ્યા વગર રહેત જ નહીં. સાધુ કહે છે કે તમે રાજની ખોટી નિંદા કરો છો. રાજ કોઈ વખત સ્ત્રી- લપટ હતો જ નહીં. દ્યુશીયો કહે છે કે તમે શું જાણો ? એ તો બીતરની વાત હમે જ જાણીએ. હું રાજનો ખાનગી હતો. રાજ દારૂ પીને છાકટો પણ થતો હતો. એ શા વસ્ત્રે ગજધાનીમાંથી પોણ થઈ ગયો છે તે હું જાણુ છું. તે એક શુભ ખીના છે. રાજ જો કે બાહારથી લાંબો ડમરો જણાતો હતો, પરંતુ અંદરથી અગ્નિ અને અક્કલ વગરનો, પેકળ, દમ વગરનો હતો. સાધુ કહે છે કે એ વાત ખોટી છે. રાજ મહા પ્રવીણ અને બુદ્ધિશાળી ગણાય છે. તમારે એના પર દ્રવ્ય હોય એમ મને લાગે છે. ક્યા તો તમને રાજ સંબંધી પૂરેપૂરી માહિતી નથી, ક્યાં તો તમારી બેવકુશાઈ છે. દ્યુશીયો કહે છે કે હું એને સારી રીતે જાણુ છું ને એને ચાહું છું. સાધુ કહે છે કે ત્યારે રાજ પાછો આવશે ત્યારે આ વાત તમારે સાચીત કરી આપવી પડશે. તમારું નામ શું ? દ્યુશીયો કહે છે કે મારું નામ દ્યુશીયો છે. મને રાજ સારી રીતે જાણમે છે. સાધુ, હું તારાથી ખીતો નથી. રાજ તો ધણો રંગીલો હતો. બીખારણો માથે ગમત હાવતો હતો. આટલું ખોલી દ્યુશીયો જાય છે. રાજ કહે છે કે ખરેખર પુઠ તો પાઠ્યાદની પણ છે એવી હવે મને પૂરેપૂરી ખાત્રી થઈ; માણસ ગમે તેવો મહાન અને શ્રેષ્ઠ હોય તો પણ તેની નિંદા થવા વગર રહેતી નથી રાજ પણ તેથી મુક્ત નથી. નિદા પવિત્ર મદગુણ પર પણ પીડનો ધા કરે છે. એટલામાં ઇસ્કેલમ અને અગીયાર વરસથી અનીતિનો ધધો કરનારી સ્ત્રી અને જેલખાનાનો દરોગો ત્યાંથી જાય છે. ઇસ્કેલસ કહે છે કે આને ત્રણવાર તાકીદ આપી તે છતાં સુધરતી નથી. એને કેદખાનામાં લઈ જાઓ. જેલખાનાના દરોગાને ઇસ્કેલસ કહે છે કે એનજેસો ક્યોડીયોને

માફી આપતો નથી અને શંસીની સગ કાલે અમલમાં મુકવા માગે છે. માટે એને ધર્મનો ખોપ આપવાની તૈયારીમાં રહો. દરોગો કહે છે કે આ સાધુએ કોઠોડીયોને મોતને વારંતે તૈયાર કરી મુક્યો છે. ઇસ્કેલસ સાધુની ખબર પૂછે છે અને મણિ સમાચાર સંબંધી તબવીજ અંકાવે છે. રાજા કહે છે કે સદ્ગિમાં સદ્ગુણને તાવ આપ્યો છે. આપ રાજાને કેવા સ્વભાવનો માણસ ધારો છો? એ શું મેલ્લશોખમાં ગરકાવ હતો? ઇસ્કેલસ કહે છે કે રાજા તો નીતિમાન જ્ઞાની પુરુષ છે. પરમેશ્વર એને સુખી રાખે. સાધુ, તમે કોઠોડીયોને એની શિક્ષા સહન કરવાને તૈયાર કરી રાખો. રાજા જવાબ આપે છે કે એ તૈયાર છે. ઇસ્કેલસ કહે છે કે મેં એને બચાવવાને બહુ યત્ન કર્યો પરંતુ એનજેસોએ માન્યું નહીં. એનજેસો ન્યાયમૂર્તિ છે. રાજા કહે છે કે ત્ને પોતાની જાતની બાબતમાં એનજેસો એવી રીતે વર્તતો હોય તો બરાબર છે, પરંતુ ત્ને એ પોતાની બાબતમાં ચૂંક કરતો હોય તો એનજેસો પોતાની જાતને પૂરેપૂરી સગ કરી મુક્યો છે. એમ ધારવું. ઇસ્કેલસ કોઠોડીયોને બોલે જાઉં છું એમ કહીને જાય છે અને સાધુથી જુદો પડે છે એનજેસો ને બુદ્ધિમાંથી પોતે જાતે મુક્ત નથી પરંતુ શુદ્ધતાને છે તે જ બુદ્ધને વારંતે બીજાને મોતની સગ કરે છે એવી તેની વર્નબુદ્ધ ઉપર દીક્ષા કરતો કરતો રાજા જાય છે.

ઇસાએલા એનજેસોને મળી આવે છે. એકાંતમાં એનજેસોની એકવાડી છે. અને તેની આસપાસ ઘેરેરી કોટ છે. અને પશ્ચિમ દિશાએ પાછસા બાગમાં ગ્રાસના પેસા છે. જેની અંદર મોઢા દરવાજામાંથી પેસવાની કુંચી એનજેસોએ ઇસાએલાને આપી છે. એને બીજી એક નાની કુંચી પણ એનજેસોએ તેને આપી છે. તે ગ્રાસનાશુદમાંથી એક નાને બારણે વાડીમાં જવાય છે તેને માટે છે. ઇસાએલા જણાવે છે કે એ વાડીમાં એનજેસોને મળવાનું હું નક્કી કરી આવી છું. હું માફર લઈને મારા બાઈની અરહના સંબંધમાં નજવીજ કરવાનું બાહાનું કાઢીને આવી છું. માટે માદાથી જાગ્રીવાર થોભાય એવું નથી એવું એનજેસોને સમજાવી દીધું છે. એ દપ્પીકત ઇસાએલા રાજાને કહે છે રાજા ઇસાએલાને મેરીએન સાથે મેળાવે છે અને મેરીએનને ઇસાએલાની દપ્પીકત સાંભળી તે પ્રમાણે અમલ કરવાનું મચે છે. જે મેરીએન કહ્યું રાખે છે. ઇસાએલા મેરીએનને છેલ્લી વખતે “મારા બાઈને યાદ રાખતો” એટલો સખ્તો એનજેસોને પાછા ફરતી વખતે હાજરેથી કહેવાનું કહે છે. મેરીયન કામ સરંજામ ઉતારવાનું કહ્યું કરે છે.

કોઠોડીયોને જ્ઞાપાતાના દરોગો મોતનું વારંતે જતાવે છે: “તને કાલે સવારે આઠ વાગે શંસીની સગ થશે તે માટે તારે તૈયાર થઈ રહેવું.” એટલામાં રાજા સાધુને વેશે જ્ઞામાં દાખલ થાય છે. અને કોઠોડીયોની માફી સંબંધી જ્ઞાપાતાના દરોગો કનેથી તપાસ કરે છે. દરોગો કહે છે કે “કંઈ માફીનો દુકમ આપ્યો નથી. અને આ કામમાં એનજેસો માફી બખરાનાર નથી એમ મેં એમને લોકોને કહેતાં સાંભળ્યું છે. આ જુવો સાહેબ એનજેસોનું માણસ આપ્યું.” રાજા કહે છે કે “માફીનો દુકમ આપ્યો.” પેલું માણસ જ્ઞાપાતાના દરોગાને એનજેસોની ચીટી આપે છે અને કહે છે કે એનજેસો સાહેબે ચીટીની સચનાઓમાંથી સહેજથી બાબતમાં ચસવાની મનાઈ કરી છે. ચીટીમાં કોઠોડીયોને માર વાગે

ફાંસી દેવાનો હુકમ આપવામાં આવ્યો છે. અને પાંચ વાગે એનજેલોએ એનું માથું નીચા માંચું છે. ધરનારાધન નામનો એક ખીંજે કેદી છે જેના પર ખૂનનો ગુનો સાબીત થયો છે તેને બપોરે ફાંસી દેવાનો હુકમ આપવામાં આવ્યો છે. રાજા જેલખાનાના દરોગા કને ક્લોકીયોને વારતે ચાર દિવસની મહેલક માંગે છે અને તે સંબંધી જેલખાનાના દરોગાની આજ્ઞા કરે છે. દરોગો જવાબ આપે છે કે એ તો જીવસગ્રસતીનું કામ છે કે ક્લોકીયોના જેવા મારા હાલ થાય. રાજા ધરનારાધનને ફાંસી દઈને તેનું માથું એનજેલોને મોકલી આપવાનું કહે છે. દરોગા કહે છે કે તે મારાથી બની શકે તેમ નથી. એનજેલો કદાચ માથું જોળખી કાઢે. રાજા કહે છે કે મોત પછી શીકલ ઘણીવાર બદલાઈ જાય છે. મર્યાના વાળ કદાચી મુંડાવી નાખી દાહાડી બાંધી માથું એનજેલો કને મોકલી આપજો એટલે એનજેલો જોળખી શકશે નહીં. બહુ સમજવતાં છતાં જેલખાનાનો દરોગો માનતો નથી. ત્યારે રાજા તેને રાજ્યનો મોદેરશીકાવાળો હુકમ બતાવે છે ને કહે છે કે આ ઉપરથી જણાય છે કે એ દીવસની અંદર રાજા ગામમાં આવવાનો છે. એનજેલોથી એ વાત શ્રમ રાખવામાં આવી છે. કદાચ રાજાના મરણની કે રાજા સાધુ થઈ ગયા એવી મતલબનો દેરત પમાડે એવો પત્ર તેના પર લખવામાં આવ્યો છે. આ મોદેરશીકાને આધારે જો તમે મારો હુકમ માનશો તો તમારો વાંકો વાળ થશે નહીં.

એ દરમ્યાન તાવથી એક ચાંચીયો કેદી મરી જાય છે, જેની શીકલ ક્લોકીયોની શીકલને મળતી આવે છે. તેનું માથું કાપીને એનજેલો કને મોકલવામાં આવે છે. અને ક્લોકીયો અને ધરનારાધનને એક છૂપી અધારી કોટડીમાં રાખવામાં આવે છે. એટલામાં ઇસાબેલા જેલખાનામાં દાખલ થાય છે. અને પોતાના બાઈના વાસ્તે માફીનો હુકમ આવ્યો છે કે નહીં તે સંબંધી રાજા કને તપાસ કરે છે. રાજા કહે છે કે ક્લોકીયોને તો ક્યારનીએ ફાંસી મળી ચૂકી. સાધુ (રાજા) કહે છે કે કાલે રાજા ગામમાં પધારવાના છે એવી ખબર મારા બાઈબંધ સાધુએ મને કહી છે અને પોતાના આવવાના સમાચાર રાજાએ હરકેલસ અને એનજેલોને આપી દીધા છે. અને તેને રાજ્યનો અધિકાર ગામને દરવાજે પાછો સોંપવાને બોલાવ્યા છે. માટે જો તારે એનજેલો ઉપર વેર લેવું હોય તો હું કહું તે રસ્તે ચાલ. આ કાગળ પીટર નામના સાધુને તું આપ અને તેને કહે કે તમને આજ રાત્રે મેરીયાનને ઘેર બોલાવ્યા છે મેરીયાન અને તને, બેઉ જણને પૂરેપૂરો ઇનસાફ મળશે. પીટર સાધુ તમને રાજા કને તેડી જશે. અને તે એનજેલો પર ગુનાદનું તોહમત પૂરેપૂરું મુકી સાબીત કરશે. મારાથી હાજર રહી શકાય એમ નથી. બની તે ન બની ચનાર નથી. માટે તારાં આમું લૂંટી નાખ. આ દરમીયાન હ્યુશીયો ક્લોકીયો સંબંધી ખરખરો કરવા ઇસાબેલા કને આવે છે અને કહે છે કે રાજા કાલે આવવાનો છે; એ રાજા અહીં હોત તો ક્લોકીયો જીવત. અત્રે હ્યુશીયો અને સાધુ (રાજા) ને રાજાની ચાલ સંબંધી રક્તક થાય છે હ્યુશીયો સાધુને કહે છે કે હું રાજાને તમારા કરતાં વધારે સારી રીતે જોળખું છું; રાજા હેરી છે અને રાજાના મોજશાખ અને ગમતની વાતો જો તમને જોઈતી હોય તો પુછજી કહું. એકવાર એક હલકી સ્ત્રીને ગર્ભ રહ્યો હતો તે સંબંધમાં મને ખબર કરવામાં આવ્યો હતો પણ હું બંધી હકીકત ઇકર ગયો, નહીં તો ખચીત તે સંકળી સાથે મને પરજાવ્યા વગર રહેત જ નહીં.

ઘસકેલસ અને એનજેલો ઉપર ગામમાં દાંડી પીટાવવાનો હુકમ આવેલો છે કે ગામને દરવાજે રાજ્ય પધારે તે વખતે જ્ઞે કોઈને કંઈ ગેરદનસાદ થયો હોય તેની ફરીયાદ રાજ્ય કને કરવી હોય તો કરવી. આ દાંડી સવારમાં વહેલી પીટાવવી. સર્વે ગામલદારોને અને પ્રસિદ્ધ નામાંકિત શેહેરીઓને રાજ્યના આગમનની ખબર આપવી. એવી પણ હુકમમાં સચના આપવામાં આવી છે. ઘસકેલસ એનજેલોને કહે છે કે કાલે હું તમારે ઘેર આવીશ અને આપણે ભેગા દરવાજે જઈશું. એનજેલોને શીકર પડે છે કે રંખેને ઇસાખેલા પ્રીયાદ કરે. પાછો મનમાં વિચાર કરે છે કે મારી પ્રતિષ્ઠા એટલી બધી છે કે મને બદનામ કરવાની એ ની મદદ નથી. એના છાંટા એને જ લાગ્યા વગર રહે નહીં. એના બાઈને હું જીવારત પરંતુ રંખેને એની બેનને બેઆબરૂ કર્યા બાબત એ પાછળથી મારા ઉપર વેર લે તે કારણથી મેં એને જીવતો રહેવા દીધો નહીં, અને એને મરવા દેવો દુરસ્ત ધાર્યો.

રાજ્ય પીટર સાધુ કને રાજ્યના લેખાસમાં ભેગો થાય છે અને તેને કેટલાક ઠાગળ આપે છે ને અમુક સમયે પોતાને આપવાની સચના આપે છે.

ગામના દરવાજા આગળ રસ્તામાં ઇસાખેલા અને મેરીયન એકઠી યાય છે. તેમને પીટર સાધુ મળે છે. અને ત્રણે જણ રાજ્યની ગામમાં લખલ થવાની રાહ જોતા ઉભા રહે છે.

(અપૂર્ણ.)

છાતાલાલ લદ્દલુભાઈ પટેલ.

ધર્મ અને નીતિની કેળવણીનો ક્રમ.

રા. રા. વસંતલા તંત્રી સાહેબ,

સેવામાં વિ. કે વ્યાપણ એક સુપ્રતિષ્ઠિત અગ્રણીએ ગુજરાતના હોકરા હોકરીઓને ધર્મ અને નીતિની સારી કેળવણી મળે એ હેતુથી પ્રયાસ આદરી પુસ્તકો રચાવવા માંડ્યા છે; એમનો એક પત્ર મારા ઉપર આવતાં એમના પત્રોપકારી સહદેશની સ્વસ્થ પણ યથાપ્રાપ્ત સેવા કરવાની ઇચ્છાથી એમને જવાબ લખ્યો છે. એ જવાબનો કેટલોક ભાગ આ સાથે લખું છું, અને વિનંતિ કરું છું કે વિષય-આયંત લેકોપયોગી અને મહત્વનો છે તેની સાથે એમાં ઘણા મતભેદનો અવકાશ છે તથા એ જુદાં જુદાં દલિમિંદુથી ધણી રીતે ચર્ચવા યોગ્ય છે, માટે એને આપના પત્રમાં પ્રસિદ્ધ કરવા કૃપા કરશો.

બલવંતરાય ક. ઠાકોર.

૫.

ધર્મ સંબંધી ઉંડા વિચારો વિદ્વાન અનુભવી અને તર્કશીલ મોટી ઉંમરના માણસો પણ બગચર ગ્રહણ કરી શકતા નથી. દાખલા તરીકે, પુનર્જન્મોની પરપરા, કર્મ અને પુરુ-પાર્થનો પરસ્પર સંબંધ, અને આ વિચારમાલાઓને પરિણામે સાબીત થતો ઇશ્વરનો શુદ્ધ ન્યાય. આ વિચારો જેણે ન્હાનપણથી સ્વીકાર્યા હોય છે, તેને મુશ્કેલ લાગતા નથી, એ ખરું; પરંતુ તેમના પણ આચરણો જોશો તો ઘણું ભાગે તેમાં એ વિચારોનું અજ્ઞાન કે એ વિચારોની કેવલ ગેરમમળ જ જણાઈ આવશે. જેણે એ ન્હાનપણથી સ્વીકાર્યા હોતા નથી અને મોટપણે વિદ્યા અનુભવ અને તર્કનો ઉપયોગ કરવાનું વલણ બધાયા પછી એ વિષે તે મનન કરવા માટે છે, તો તેને એ અત્યંત મુશ્કેલ પ્રાપ્ત પડે છે. હિંદુધર્મની શિક્ષણ-માલામાં એવા વિચારોને ધ્યાન આપવું કે કેમ, અને આપવું તો ક્યા અને કયે પ્રકારે આપવું એ પ્રશ્ન મક્કીર છે. હું પોતે એ વિષે મોઢસ મત બાંધી શક્યો નથી કે તેનું આપને નિવેદન કરી શકું.

૬.

“ ઇશ્વરના પ્રેમનો બોધ કન્વો કે ઇશ્વરના કોપનો ? ઇશ્વરને યાદતા મીખવવું કે ઇશ્વરથી ડરતા ? આ વિષે નીચે પ્રમાણે જણાવવા રજા લઉં છું.

ઇશ્વર સૌનું ગજી જાણે છે અને જે પોતાના મનના પ્રમાણમાં ધર્મ અને નીતિનું સેવન કરે છે તેને યાદે છે. ખરા દિવથી જે ઇશ્વરને યાદે તેને ઇશ્વર યાદે છે અને મદદ કરે છે. પણ ખરા દિવથી યાદવું એટલે શું ? અધર્મ અને અનીતિ ઉપર એ કોપે છે, અને તેનાથી દૂર રહેવાને જે મથે છે તેની યાદનાને જ એ ખન દિવની જાણે છે. બોલવું એક અને કંતુ બીજી એવી આજખાજ ઉપર ઉપરની યાદના ઉપર તો એ ખામ કોપે છે. માટે ધર્મ અને નીતિને સેવતા ઇશ્વરને યાદવો અને તે આપણને યાદશે જ એ જાણવું. અધર્મ અને અનીતિથી ઇશ્વર કોપશે જ, માટે આપણામાં જે કે વિકાર કુટેવ કુસંગત આપણને અધર્મ અને અનીતિ તરફ લક્ષ્યાવે છે તે(આપણી આસુરી મપત)ને ઇશ્વરનો ડર બતાવવા, અને આપણે જેટલે દરજે એને વરા ચેરું તેટલે દરજે આપણે માથે ઇશ્વરનો કોપ ઉતરશે, એ પ્રકારનો ઇશ્વરનો ડર ગમવેલ ઇશ્વર પ્રતિ ભક્તિ અને તેના ડરનો આવો અન્યોન્ય પોષક બોધ હોવો જોઈએ. એ બાવકોના કુમળાં મગજમાં મચાશે ઊતરી શકે એવો પણ છે. માગ માખાપ, મારા વડીલો, અને સાગ શિક્ષકોના પ્રેમ અને કોપ આ પ્રકારના હોય છે એ દરેક બાવક જાણી શકે છે.

૭.

“ ઇશ્વર છે, મર્વત છે, સર્વત છે, દીનદયાળ છે, ધર્મધુરધર છે, ભગ્નોનો તાતા છે, અને માખાપોનો માખાપ, વડીલોનો વડીલ, શિક્ષકોનો શિક્ષક છે, તથા માખાપ, વડીલો,

શિક્ષકો કરવા કહે તે કરવું એ ધર્મ અને નીતિ, જે કરવાની મના કરે તે કરવું એ અધર્મ અને અનીતિ, એ મંડાણથી આરંભી ઉપલી કક્ષમન્યો બોધ અપાય એટલું એક ધોરણ માટે બસ છે.

૮.

“ એથી ઉપજા ખીજ ધોરણમાં ભૂતદયા, બંધુભાવ, દયા, ક્ષમા, સંપ, નમ્રતા, પરોપકાર, અને સત્યસેવન, ધર્મ અને નીતિ માટે પૂજ્યભાવ, સત્સંગપ્રીતિ, એટલું શિક્ષણ આપવું.

આ બંને ધોરણોમાં જનપાનીઓની આકૃષ્ટ સારાં ચિત્રોનો પુષ્કળ ઉપયોગ કરવો. એ માટે જે પાક અને વાર્તાઓ લખવાં તે એવાં હોવાં જોઈએ કે તેથી હૃદયના સહભાવ અને સહકરણના ખીજતાં જન્ય અને પોષાય, એટલે હૃદય અને કંપનાદારાં નીતિના નમૂનાઓ અને આદર્શો તરફ આપોઆપ પ્રીતિ ફરે અને તે બલવાન થતી જન્ય. પરંપરાગત આખ્યાનો પ્રસંગો અને મહાપુરુષોના વૃત્તાંતો તરફ ઈર્ષ્યાઓથી આખી પ્રગતો પૂજ્યભાવ પ્રદીપ્ત છે; તેવાનો ઘટતો ઉપયોગ કરવાથી આત્મ શિક્ષણ એકદમ પચી જાય છે અને સ્વદેશ બને છે. બાલકોની કુદરતે બહેલી શુભ લાગણીઓ, કંપના, અને ગિરાસનો લાભ લે આ પ્રમાણે એ ભૂમિમાં જ ધર્મ અને નીતિનાં ખીજ વાવવાં જોઈએ. વચ્ચે વચ્ચે થોડાંક કંઠણ સૂત્ર કે પદ્યો આવે તેનો બાધ નહીં. એ બાલક શીખી લે, અને તેનું અર્થગ્રાંભીય પછી મોટી ઉંમરે જ જાણે. પરંતુ તે પ્રસાદવાળાં અને ઉપર ઉપરનો અર્થ બાલક સમજી શકે એવાં તો હોવાં જ જોઈએ.

૯.

“ ટપાલ, આગમીડી, તાર, મુદ્રણકલા, પુસ્તકો, વર્તમાનપત્રો, વીજળી, ધંત્રો, કલાઓ, સંગીત, ચિત્રકલા, બાળશુકલા, વગેરે સંપ, દયા, પરોપકાર, સત્સંગ, ઉત્તરિનાં કેવાં સાધન છે ! માણસનો બંધુભાવ ખીજતો જાય છે અને એની વિદ્યા વધતી જાય છે તેમ એ એવાં સાધનો શોધી વધારી સુધારી ચોજને વસુધાતું એક જ કુટુંબ બનાવી લેવામાં તેમ પ્રાચીન કે દૂરનાં પણ વિદ્યા અને સહબોધ પેતાનાં કરી લેવામાં કાવનો જાય છે; ગાનવૃદ્ધિની કુદરતી શક્તિઓને નાથીને કલા અને હુન્નરના નવા નવા પ્રદેશો હાથ કરી હવનમા ધર્મ નીતિ અને મનોબલનો વિજય વધારતો જાય છે; એ પ્રત્યક્ષ કરાવી વિદ્યાબક્તિ અને બંધુભાવ પોષવાં. એ ત્રીજું ધોરણ. આ પાઠો સચિત્ર, છટિષઆલ. વિદ્યાર્થીની પ્રત્યક્ષ સદિમાં કંપનાદારા ખીજાં પાડી શકે એવા, અને વર્ણનાત્મક હોવા જોઈએ. પાછલા ધોરણોની હૃદય અને કંપનાની કેળવણી આ રસ્તે એક તત્કાલ હૃદયે ચઢે, તેમાં મનની કેળવણી ભજે, અને વિદ્યાનું મહત્ત્વ, ધર્મરે આપેલી શુદ્ધિની સાર્થકતા, અને શુદ્ધિબલનો સદુપયોગ તે શું એનો ખરો આદર્શ વિદ્યાર્થીની સમજમાં આવે, તેમ સાથે સાથે ઈશ્વરબક્તિ અને બંધુભાવ પોષાય, એ હેતુ પાઠના રચનાઓએ નિરંતર ધ્યાનમાં રાખવાના છે.

૧૦.

“ઉપનયન, લગ્ન, અને ઉત્તરક્રિયાના શુદ્ધ રૂપ અને ઉદ્દેશ, અને એમાં પ્રતીત થતા જીવનના આદર્શો; આર આશ્રમોનાં શુદ્ધ રૂપ અને ઉદ્દેશ, અને એમાં પ્રતીત થતા જીવનના આદર્શો; બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, શૂદ્રના ધર્મનાં શુદ્ધ રૂપ અને ઉદ્દેશ, અને એમાં પ્રતીત થતા જીવનના આદર્શો; સદ્ગુણાત્મનાત્માના નાત્માનમઘસાદયેત્ । આત્મૈવ હ્યાત્મનો વંધુરાત્મૈવ રિપુરાત્મનઃ । વંધુરાત્માત્મનસ્તસ્ય યેનાત્મૈલવાત્મના જિતઃ ॥ અનાત્મનસ્તુ શત્રુત્વે ઘટેતાત્મૈવશત્રુવત્ ॥ એ અને એવાં મહાવાક્યોનાં તાત્પર્ય; માલા, પૂજન, પાક, પ્રાણ્યામ, ધ્યાન, યમ, નિયમ, વ્રત, ઘન, તપ, આદિનાં શુદ્ધ રૂપ, ઉદ્દેશ અને આદર્શો; આ વિષયોનો પરસ્પર સખ્યે ધ્યાનમાં આવે અને શુદ્ધ સનાતન હિંદુ ધર્મ તે શું એ જાણે એવો ભોધ આ મોઢા ધોરણમાં આપવો. એમાં એથી અડી વર્ધતો તે ત્રીજા ધોરણમાં દોઢ વર્ધતો ક્રમ પણ સખ્યો પડે. પરંતુ વિવાદમાં ઉતરવું નહીં; પરંનિંદા કરવી નહીં; અને હિંદુ ધર્મનું શુદ્ધ સ્વરૂપ એવું છે કે તે જાણવા જોવામાં આવતાં આપોઆપ પૂજ્ય, પ્રીતિકર, અને શ્રદ્ધાજનક લાગશે, એવી દૃઢ પ્રતીતિથી જ લખનારે પાક લખવા. વિગત આછી અને અવશ્ય જોઈએ એટલી જ આપવી. હિંદુ ધર્મનો પોતે દિમાગતી છે, તેનો પક્ષવાદ કરવાની જરૂર છે, અને તે પોતે યથાશક્તિ કરે છે એવી છાપ બૂધે ચૂકે પણ વિદ્યાર્થીના મગજ ઉપર ન પડે એ માટે સાવધ રહેવું.

૧૧.

“પાંચમા ધોરણમાં દેશભક્તિનું શિક્ષણ આપવું. ઉપર વિદ્યાભક્તિ વિદ્યાના સર્વોત્કૃષ્ટ સર્વસામાન્ય ઉદ્દેશ સમજાવી તે હાલ પોષવાનું લખ્યું છે એ જ ધોરણ આમાં પણ લક્ષમાં રાખવું. ધર્મભક્તિ ધર્મના સેવનમાં અને તેની ઉન્નતિમાં જ સાર્યક છે. બન્ધુભાવ બંધુઓની મેવા અને તેની ઉન્નતિમાં જ સાર્યક છે; દેશભક્તિ દેશની મેવામાં અને તેની ઉન્નતિમાં જ સાર્યક છે; આર્ય પ્રજા બન્યારે આર્ય ધર્મ પાળતી હતી ત્યારે તેનો મહિમા કેવો હતો । દુનિયાના કેટલા પ્રદેશોની તે ઉપકારક બની હતી ! બ્રાહ્મણ ધર્મ અને તે પછીના બૌદ્ધ ધર્મનો દેશાવ આપણા દેશમાંથી ક્યાં ક્યાં થયો હતો ? આપણું હિંદુત્વ, આપણી ધર્મભક્તિ, આપણી દેશભક્તિ ક્યારે સાર્યક ગણાવ ? હવે સત્યને જ જલ્દ આપે છે; જગતને સત્યની તૃષ્ણ અને જરૂર છે એટલી કશાની નથી; આપણો સત્ય ધર્મ આપણામાં સત્ય પ્રવર્તે તો આપણો ઉદ્ધાર થાય અને સાથે જગતના ઉદ્ધારમાં આપણે ઉપકારક બનીએ; આપણી પ્રજાના પ્રાચીન મહિમાનો અને માયે આપણા ધર્મનો ઉદ્ધાર એ જ આપણા દેશનો ઉદ્ધાર; હિંદુ દેશ હિંદુત્વમાં જ છે અને હિંદુત્વનું તેજ જોટલું વિશુદ્ધ ખીલશે તેટલો દેશનો પ્રકાશ પણ પ્રસરશે;—એ પ્રકારની ધર્મભક્તિમય દેશભક્તિનો । ઉપદેશ આ ધોરણમાં, કરવો. આપણા, પારમી, ‘મુસલમાન, ખ્રિસ્તી; આદિ દેશબંધુઓ તરફ બંધુભાવ, અને એ બંધુભાવ તથા રાજ્યભક્તિ સાથેની દેશભક્તિનો. ઉપદેશ પણ આવશ્યક છે, એ મહત્ત્વ ધ્યાનમાં છે. પણ એવા ઉપદેશ દેવાનું ખરૂં રથાન દેશવાસી બધા વિદ્યાર્થીઓને ચાલતી સરકારી વાંચનમાલા છે; હિંદુઓની ધર્મશિક્ષ-

ક્ષત્રી વાંચતમાલામાં ઉપર ગણાવેલા ‘આવસ્થક વિષયોનો પણ જોઈતો સમાસ થી સફરી કે કેમ એ સક પડતું હોવાથી જો જો વિષય આવસ્થક ન હોય અથવા તો શિશુજી ક્રમના ખીચત કાઈ પેટાભાગ સાથે વધારે નિકટ સંબંધ ધરાવતા હોય તે તે સર્વ વિષયથી ધર્મશિશુજી-માલાને મુક્ત રાખવી જોઈએ.

૧૨.

“ આ ધર્મમાલાનું પ્લેટું ચોરણ હાથની ચોથી ચોપડીમાં વિદ્યાર્થીને નવમું વર્ષ બેસે ત્યારથી આરંભીએ તો છાંદસ છાંદરી સોળ વર્ષનાં થાય ત્યાં મુખીમાં એમને આટલું જ્ઞાન અને આવી કેળવણી ગોચર પદ્ધતિથી સારી રીતે આપાક થાય એવી વ્યવસ્થા અને એવી ચોપડીઓ થવી જોઈએ.

* * * * *

મ. ક. દા.

મી. તિલકકૃત “વેદના સમયમાં ધ્રુવ પ્રદેશમાં વસ્તિ.”

પ્રસિદ્ધ વિદ્વાન મી. બાલ ગંગાધર તિલકે પ્રાચીન રાષ્ટ્રોનો ઘણો સારો અભ્યાસ કર્યો છે. તેઓએ પ્રથમ પ્રયાસ કરી “ઓરીઝોન” નામનું પુસ્તક પ્રકટ કર્યું અને તેમાં એમ સિદ્ધ કર્યું કે વેદની અદરતા પુરાવા ઉપરથી એમ નક્કી થાય છે કે તે ઘણા પ્રાચીન સમયમાં એટલે ઈ. સ. પૂર્વે ૬૦૦૦ વર્ષ ઉપર રચાયેલા હોવા જોઈએ. અત્રની પ્રચલિત હંત-કથાઓનો આધાર છતાં આધુનિક પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતબાણાસાત્રી દર્યાદિઓ એવા અનુમાન ઉપર આપ્યા કે. વેદનો સમય ઈ. સ. પૂર્વે ૧૦૦૦ વર્ષનો હોવો જોઈએ. ખગોળ શાસ્ત્રના આધાર ઉપરથી તેથી ઉત્તરું મી. તિલકે એમ સિદ્ધ કર્યું કે તે સમય ધણો જ પ્રાચીન છે. મી. તિલકનું એ પુસ્તક યુરોપાદિ દેશોમાં અતિ પ્રખ્યાતિને પામ્યું અને તેથી એમની અધિક ખ્યાતિ થઈ. પરંતુ અન્ય દિશામાં પણ તેમની ખ્યાતિ તેથી પણ અધિકતર થઈ અને આખા દિગ્દશામાં તેઓ સ્વદેશ-દિનમિતકના પ્રથમ પદે ગણવા લાગ્યા. કેટલાક અનુયાયી સંયોગોને લીધે તેમને કદા અમનું પડ્યું પરંતુ તે કદના સમયમાં પણ તેમણે પોતાનો સમય યથા નહીં સમાવનાં વેતો વાર્નિકમય અભ્યાસ આજુ ઢાપ્યો અને તેને પરિબ્રુવે તેઓ એક અતીવ ઉપગોળી પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કરવાને શક્તિમાન થયા. આ પુસ્તકનું નામ તેઓએ “વેદના સમયમાં ધ્રુવ પ્રદેશમાં વસ્તિ” (Ardio House in the Vedas). રાખ્યું. અને તેમના અગ્રાડ પ્રસિદ્ધ થએલા “ઓરીઝોન” નામના પુસ્તકની અદર દશાંવેલી વિચારગ્રંથીઓને આની અદર

અધિક પુરાવાથી પુષ્ટિ આપી અધિક મમયિત કરી; એટલું જ નહીં પરંતુ વેદની અંદર મંત્ર-
એવી કેટલીક મહત્વવાળી કથાઓ (myths) નું ખરૂં અને સપૂર્ણ મેકાન ક્યું. તેથી આ
તેમનું પુસ્તક યુરોપાદિ દેશોમાં મર્ચન માન્ય થયું. આર્થ લોકોના પ્રાચીન પુસ્તકો વેદ, અવસ્તા
ઇત્યાદિમાં મળેલા પુરાવાથી એમ માનીત ક્યું કે વેદના સમયમાં ધ્રુવપદેશમાં વસ્તિ હોવી
જોઈએ. અને તે કાલ આજથી ૧૦૦૦૦ વર્ષ ઉપરનો હોયો જોઈએ. એમ તેઓએ આ
પુસ્તકથી મિદ્ધ કંડી આપ્યું છે. તથા તે સમયમાં આર્થ પ્રગ્ન બહુ સુધરેલી અવસ્થામાં હતી.
તે પુસ્તકનો સક્ષિત માર અને આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે.

ભૂતરવિદ્યા ઉપરથી એમ સાબીત થાય છે કે ગ્રેસીયલ મમય (દિમયુગ) પૂર્વે આ
પૃથ્વીના ધ્રુવ તરફના પ્રદેશોની ઋતુ વમત ઋતુ જેવી હતી અને તે વસવાને યોગ્ય હતી, પરંતુ
ગ્રેસીયલ મમયમાં તેમાં ફેરફાર થઈ ધ્રુવ તરફના પ્રદેશો દિમથી આગ્રહિત થયા અને તેથી
વમવા યોગ્ય રહ્યા નહીં. આનું કારણ એમ થયું કે ગ્રેસીયલ મમયમાં રશન અને જલના
પ્રદેશોમાં મહાન્ ફેરફાર થઈ ગયો અને મહાન્ ખડો હતા તેને રથાને જલના મોટા મહામાં
ગરો થઈ ગયા અને કેટલેક મધ્યે મહામાગરોને બદલે ખરો ઉત્પન્ન થયા યુરોપીઅન ભૂતર-
વિદ્યાગાત્રીઓનું અનુમાન એમ છે કે ગ્રેસીયલ મમયનો અત આજથી ૫૦ વા ૬૦ હજાર
વર્ષ ઉપર આજ્યો અને અમેરિકાના ભૂતરવિદ્યાગાત્રીઓનો મત એવો છે તેને માત્ર ૮૦૦૦
વર્ષ જ થયા છે. પરંતુ છેલ્લી ગોધબોળને આધારે હાલ એમ સમજા અનુમાન થાય છે કે
છેલ્લો ગ્રેસીયલ મમય આજથી ૧૦૦૦૦ વર્ષ ઉપર થયો એટલે ઈ. મ. પૂર્વે ૮૦૦૦ વર્ષ
ઉપર તેનો અત આજ્યો.

આ મર્ચ ઉપરથી એમ મિદ્ધ થાય છે કે પ્રાચીન મમયમાં ઉત્તર ધ્રુવની આમપામ
એક મહાન્ પ્રદેશ અસ્તિત્વમાં હતો અને ગ્રેસીયલ મમયના મધ્યમાં પણ તે અસ્તિત્વમાં
હોયો જોઈએ. તે મમયે ઋતુ ઘણી નરમ એટલે રહી શકાય તેવી હતી વેદની અંદરના
પુરાવા ઉપરથી એમ માન્ય પડે છે કે તે મમયે ઉત્તરાયણ તથા દક્ષિણાયન ઉપરથી કાવની
ગણતરી કરવામાં આવી હતી. અમુક તારાઓ ઉદય અથવા અસ્ત થયા વિના આકાશમાં
માત્ર ગોળ વર્તુલાકાર ફરતા હતા તેમ વેદમાં વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે તથા જ મામનો એક
દિવસ તથા જ મામની એક રાત્રિ હતી તથા સમગ્ર પખવાડીઆ પર્યંત આનું ચક્રોદય હતો
અને સવાર તથા માનના સંધ્યા મમયો પણ અધિક લાખા હતા. એટલે સવારનો સંધ્યા
મમય ૪૫ થી ૬૦ દિવસ સુધી પહોંચતો તેવી જ રીતે માનની સંધ્યાનો સમય હતો;
અને ખરેખરી રાત્રિ તો ૨ થી ૨૫ માસની હતી જેમ ધ્રુવ પાસેથી દૂર જતા જઈએ તેમ
તેમ પ્રદેશોમાં સંધ્યાઓ ટુકડી ટુકડી થતી જતી. વેદ જોતાં માન્ય પડે છે કે, પ્રથમ લાખી
રાત્રી અથવા લાખા સંધ્યા મમયનું મૂલન છે, અને તેની સાથે એવી કથાઓ લખેલી
કે કે જે ઉપરથી ઉપરની બાબતને મમર્ચન મળે છે. અદ્ર તથા મૂર્ચની આવની ગણતરી
ઉપરથી ઉપરનેલકા પચાગ પ્રમાણે વેદની અંદરના યજ્ઞો નિયમિત થતા હતા. તે સમયે જ
ઋતુ અને બાગ મામનું વર્ષ હતું અને વચમાં એક અધિક મામ આવતો એમ તૈત્તિરીય
સહિતા ઉપરથી માન્ય પડે છે. ઋગ્વેદમાં પણ ઉત્તર ધ્રુવ આગળના પ્રદેશોની સાબીતીઓ
મળે છે, દૃષ્ટાંત રૂપે.—એવી કથા છે કે આકાશ અથવા ધોને દ્વિ એક લાખા ટેકાથી ટેકાવે છે

અને તેનું ચક્રવત્ત બ્રમણ કરાવે છે. મૂર્ચ્છિકાંત દત્તાદિ ખગોળશાસ્ત્રના અધ્યાયી માણુમ પડે છે કે દેવેનાં દિવસ ૭ માસનો તથા રાત્રી ૧૫ ૭ માસની હતી એટલે આ ઉપરથી ૭ માસનો લાંબો દિવસ તથા તેટલી જ લાંબી રાત્રિ તે સમયે હતી તેમ નીકળે છે. તેમ બારતાદિ પુરાણોમાં પણ મેર અથવા ઉત્તર ધ્રુવનું વર્ણન આપેલું છે. તેમ તૈત્તિરીય બ્રાહ્મણમાં તેમ પારસીઓના પવિત્ર પુસ્તક વેદીદાદમાં પણ લાંબા દિવસ તથા રાત્રિની વાતનું મુશ્વન છે. જેને આપણામાં પિતૃવાન કહે છે તેને પારસી પુસ્તકમાં મઝ્દનો પથ એમ કહેલો છે. અને તે સમયમાં એટલે પિતૃવાનના સમયમાં મૃત્યુ થાય તો તે અપશુકનવાળું ગણવામાં આવેલું છે. તેનો ખુલાસો એટલે જ છે કે તે સમયે ૭ માસની લાંબી રાત્રિ હોતી જોઈએ.

સંધ્યા સમયમાં વેદની એક દગ્ગર ઋચનો અથવા સમય ઋગ્વેદનો પાઠ કરી જવાનું લખ્યું છે તેથી તથા વેદમાં ડવર્મ અને ટ્યુષ્ટિ વચ્ચે જે તફાવત છે તેથી એ સિદ્ધ થાય છે. કારણ કે ઋગ્વેદની અંદર આવેલા વર્ણન પ્રમાણે અગ્નિવાણના પ્રથમ દર્શન થયા પછી અને સૂર્યોદય થયા પૂરે જાનુ કાલ જતો. તેમ જ પૂર્ણ સૂર્યોદય પૂરે જાનુ સંધ્યાઓ થતી. કારણ કે ડવર્મ શબ્દ બહુવચનમાં વપરાયેલો છે. દર્શનરૂપે ત્રીસ કલાઓને એક જ કલાના ત્રીસ પગલાં રૂપે ગણવામાં આવી છે, તેમ જ ચક્રવત્ત બ્રમણની ગતિ ઉપાતી છે તેમ કહેવામાં આવ્યું છે. આ સર્વ ઉપરથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે વેદના સમયની સૂર્યોદય પર્યંતી સંધ્યાઓ ધ્રુવ પ્રદેશની હોતી જોઈએ.

લાંબો દિવસ તથા લાંબી રાત્રિ—લાંબા અધકારમાં ધ્રુવ કહે છે, તથા લાંબા અધકાર અથવા રાત્રિ સૂર્યક બીજાં વિશેષણો ધ્યાન આપે છે અને તે માટે સુનિરૂપ ઋચાઓ વેદમાં છે; અને તૈત્તિરીય સંદિનાએ તેનો એમ ખુલાસો કર્યો છે કે ઋગ્વેદને એમ બીજાં રહેતી કે રાત્રિ મટી પ્રમાણ થયે જ નહીં; ને માટે એ સુનિરૂપ ઋચાઓનો પાઠ કરના. સાયબ્જાચાર્ય એમ તર્ક ઉઠાવે છે કે આ લાંબી રાત્રિઓ તો ગ્રિયાણાની લાંબી રાત્રી હશે પણ તેમ તે નથી. વળી સૂર્ય પોતાનો રથ આકાશમાં મધ્યે છોડે છે એમ ઋગ્વેદમાં આવે છે તે પણ તે જ દર્શાવે છે. આ સર્વ ઉપરથી ધ્રુવપ્રદેશની લાંબી રાત્રિઓ સિદ્ધ થાય છે.

માસ તથા ઋતુઓ—તે પ્રદેશમાં સૂર્ય પ્રકાશના માસો ન્યૂનપિંક થયા માણુમ પડે છે. અને જાનુઆ કરીને સૂર્ય પ્રકાશ સાત માસો સુધી રહેતું તેથી સૂર્યનાં પણ સાત રૂપ વર્ણવેલાં છે. દર્શન રૂપે—અદિતિ પોતાના સાત પુત્રો દેવેને અર્પણ કરે છે અને આશ્વિનો ત્યાગ કરે છે તે કથા આ પૂર્વ સુગતી છે; બીજી કથા—વસ આવેના ઇંદ્રના યુદ્ધમાં ઇંદ્રને નવગ્ધા અને દશગ્ધા સાલ્વાય કરતા; તથા તેઓ યજ્ઞ-૧૦ માસમાં પૂર્ણ કરતા; આ એમ દર્શાવે છે કે સૂર્યપ્રકાશ વધારે માસ આવતો તથા તે પછી લાંબી રાત્રિ આવતી. વળી દીર્ઘતમસૂતી કથા છે—કે સૂર્ય દશમા યુગમાં રહ્યો. આજે યુગ એટલે માસ અને દીર્ઘતમસૂ એટલે દશમા માસમાં અન્ત થતો સૂર્ય; આ પણ તે જ દર્શાવે છે. પ્રાચીન દાસમાં પાંચ ઋતુઓ હતી; દરેક બે માસની એટલે એકદર દસ માસ તથા તે પછી બે માસ રાત્રિના, એમ કરી વર્ષ પૂર્ણ થતું. વળી સૂર્યને દસ અથવા જોનાની વાન આવે છે તે પણ તે જ દર્શાવે છે.

ગદામયનમ્ નામનો એક યજ્ઞ દસ માસ ચાલતો. પ્રાચીન રોમન વર્ષ ૩૦૪ દિવસનું હતું. તે બાકીના ૫૬ દિવસની તે વખતે શી રીતે વ્યવસ્થા થતી તે ખબર નથી. માટે દશગ્રાની કથા પ્રમાણે એ સંભવિત છે કે તે સમય રાત્રિનો હોવો જોઈએ. વળી હિલીઓસના ૩૫૦ બળદો હતા તેથી રાત્રિ દસ દિવસ લાંબી હશે. ઍર્પોલોના બળદો હર્મિએ ચોર્યાની કથા, તથા વેદમાં ઈંદ્રની ગાયો છૂત્રે ચોર્યાની કથા—આ બંનેથી સચિત એ છે કે દિવસ ૩૫૧ ગાયોની ચોરી થઈ તેથી લાંબી રાત્રિ થઈ.

વળી વેદમાં રાત્રિ સત્રો આવે છે; ૧૦૦ રાત્રિના યજ્ઞ આવે છે તેનું કારણ પણ એ જ કે ૧૦૦ દિવસ સુધી લાંબી રાત્રિ ધ્રુવપ્રદેશમાં હતી. આ વિના તેનું અન્ય કારણ મળી શકતું નથી.

પુરાણોમાં ઈંદ્રને આથી શતક્રતુ કહેલો છે. પાશ્વત્ય વિદ્વાનો આનો અર્થ મમજી રાખ્યા નથી. તે જ પ્રમાણે ઈંદ્રના ૧૦૦ પુત્ર એટલે દુર્ગ હતા તેથી તે પુરંદર. અત્ર પુર અથવા દુર્ગ એટલે અધકારનાં મ્થાનો એટલે રાત્રિઓ. તેથી જ રીતે અવસ્તામાં અપ-ઓષ સાથે તીશૂદ્યના યુદ્ધની કથા આવે છે, તે તથા વેદમાંની છૂત્ર સાથે ઈંદ્રના યુદ્ધની કથા એક જ છે. વળી અવસ્તામાં લખેલું છે કે એ યુદ્ધ ૧૦૦ રાત્રિ સુધી ચાલ્યું. કારણ કે અવસ્તામાં શતો કરૂં છે એ શબ્દ આવે છે. અને રાત્રિ સત્ર પછી અતિરાત્ર યજ્ઞો વેદમાં આવે છે તે યજ્ઞો રાત્રિના અતમાં કરવાના હોય છે.

વેદની કથાઓ—

ઉવસૂની કથા,

ઈંદ્ર અને છૂત્ર, અશ્વિનોનાં પરાક્રમો, ઇત્યાદિ. છૂત્રની કથાનો સામાન્ય રીતે વરસાદની કલ્પનાથી ખુલાસો કરવામાં આવે છે પણ તેમ નથી. જે જલ કહેવામાં આવ્યું છે તે જલ વરસાદનું નહીં પણ, વિશ્વની અંદર જે વાતાવરણ છે તે. પારસી અવસ્તામાં પણ તેમ જ છે. તેમ તે યુદ્ધ પણ વાર્ષિક હતું અને શીયાળામાં થતું.

અશ્વિનોની કથાનાં—તેમના પરાક્રમો (દૃષ્ટાંત રૂપે સમુદ્રમાંથી રક્ષણ કરવાનાં તથા અયવન, ભુજયુ, અત્રિ, વંદન ઇત્યાદિને નેત્રરત્નિ અથવા તેજ પુનઃ આપવાનાં ઇત્યાદિ) હાલ દરેકજાના પ્રભાત અથવા શીયાળાના સૂર્યને તેજોમય બનાવવા સાથે ઘટાવવામાં આવે છે પણ તે ખરું નથી. કારણ કે તે પ્રમાણે અધકાર અથવા આંધળાપણું જે અગાઉ હતું તેનો ખુલાસો મળતો નથી. તેમ જ તેઓનું દુ.ખ લાંબા વખત સુધી ચાલ્યું તેનો પણ ખુલાસો આથી થતો નથી. તેમ અગાધ અને અધકાર વાળા સમુદ્ર જેમાંથી તેમનું રક્ષણ કરવામાં આવ્યું તેનો પણ ખુલાસો મળતો નથી. પરંતુ જે સમુદ્રમાંથી તેઓને બચાવવામાં આવ્યા તે સમુદ્ર—વિશ્વની અંદરનો નીચેનો અડધો ભાગ (વર્તુલાર્ધ) જેમાં પૃથ્વી જ માસ સુધી રહી હતી અને જેથી જ માસ સુધી લાંબો અધકાર (ગત્રીનો) રહ્યો હતો તે સમુદ્ર. આ જ માસની ગત્રી ધ્રુવપ્રદેશને એસતી આવે છે.

ઋગ્વેદની કથા—એાં અન્ન (અંકર)નીકતલ એટલે સો દિવસ ને રાતમાં ફેરવી નાંખી તે.

સપ્તવિમ્બિની કથામાં—દશ માસના ગર્ભ ધારણ પછીથી સદીસસામત વન્મ માટે સાત વમ્બિ સ્તુતિ કરે છે તે કથાનો ખગ્ગ ખુશસો હજુ પણ મળી શકતો નથી. પણ આપણી ક્રુવપ્રદેશની ધીયરી સાથે તે સહેજ ધટાવી શકાય છે.

વિશ્વના અંદરના ભાગને ગર્ભાશય કહે કલ્પવામાં આવ્યો અને તેની અંદર સૂર્ય ફરતો રહે છે, બ્યારે તે ક્ષિતિજની ઉપર હોય છે ત્યારે. દશ માસનું ગર્ભ ધારણ એટલે ક્ષિતિજની ઉપર જે દશ માસ સુધી સૂર્ય હોય છે તે. અને તેમાંથી સદી તક્ષામત વન્મયા માટે સ્તુતિ ફેરવામાં આવે છે એટલે તેથી ત્યાર પછી રાત્રિના અધિકારના બધા વિશે સંચંન છે. ત્યાર પછી બાલક વન્મયા પછી તુરત અદક્ષ યર્ધ મળું તે મળવે છે કે સૂર્ય દશ માસ ક્ષિતિજની ઉપર રહ્યા પછી એકદમ અધિકારમાં જઈ (રાત્રિ યર્ધ) અદક્ષ યર્ધ ગયો. તેથી જ રીતે સૂર્યનું ચક્ર ઇંદ્રે ચોખાંની કથા, વિષ્ણુના ત્રણ પદ તથા તૃતીય પદ અદક્ષ રહે છે તે કથા—ગનાપં છે કે તે તૃતીય પદ વિશ્વનો નીચેનો ભાગ છે. નેમજ ત્રિત આપ્તયની કથા આ સર્વ તથા વેદોમાં સાત અને દશ સંખ્યા આવે છે તે જ બતાવી આવે છે કે ક્રુવપ્રદેશમાં સૂર્ય પ્રકાશના માસો ૭ થી ૧૦ સુધી હતા.

તેથી જ રીતે અવસ્તાની અંદરનાં સાધનો—વંદીદાદના પ્રથમ ફરગદમાં આદુર્મંજુદે ૧૬ ભૂમિઓ ઉત્પન્ન કર્યાની કથા.

૧ ઐર્ધનૈવેજ્ઞે—પ્રથમ ઉત્પન્ન થયેલી ભૂમિ-તે સુખમય ભૂમિમાં દશ માસની શીત-ઋતુ અંધમેન્યુએ દાખલ કરી.

આ વાત એમ દર્શાવે છે કે તે પેટલાં ૧૦ માસ ગ્રીષ્મ ઋતુ અને ૨ માસ શીત-ઋતુ હોવી જોઈએ.

અને ક્રુવપ્રદેશની ઋતુઓમાં એકાએક ફેરફાર યર્ધ મળ્યો હોવો જોઈએ. આ વાત બૃહસ્પતિવિદ્યાની શોધોથી પણ સાબીત છે. એ માસ શીતઋતુ હોય તો તેની સાથે અવરય કરીને લાંબી રાત્રિ પણ હોવી જ જોઈએ. પછી લખ્યા પ્રમાણે તે સુખમય ભૂમિમાં સાત માસ ગ્રીષ્મ ઋતુ અને પાંચ માસની શીતઋતુ તે પણ તે જ દર્શાવે છે. આ બંને ઋતુઓ ક્રુવપ્રદેશ સાથે બેસતી આવે છે. ઋગ્વેદમાંની અદિતિની કથા, સાત માસ ગ્રીષ્મ ઋતુની વાત, ઇંદ્રના ધુલ્લની તારીખ એ સર્વ પણ આ સાથે મળતું આવે છે.

ઐર્ધનૈવેજ્ઞે—સુખમય ભૂમિમાં વાર્ષિક ગ્રીષ્મ અને વર્ષ નેટશે લાંબો દિવસ—આ વર્ણન આવે છે. આ ઉપરથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે તે સુખમય ભૂમિ ઉત્તર ક્રુવની છેક પાસે જ હોવી જોઈએ અને ઇરાનની પૂર્વે નહીં. પછીથી કેટલેક કાળે દિવસ યુગ આવ્યો તેથી તે ભૂમિનો ત્યાગ કરવો પડ્યો; પછીથી ૧૬ ભૂમિઓ ઉત્પન્ન યર્ધ. ધીમે ધીમે ઉત્તર ક્રુવના પ્રદેશમાંથી ખસતાં ખસતાં સોળ જૂદી જૂદી ભૂમિઓમાં વસતિ કરવી પડી એમ

આથી સૂચન થાય છે, અને અતે મધ્ય એશિયાના મેદાનોમાં આવ્યા. તેવી જ રીતે જાત-પથ વ્રાહ્મણમાં પણ જલપ્લાવનની કથા આવે છે તે પણ તે જ હિમયુગનું આગમન સૂચવે છે. તેમ જ પ્રાચીન કથાઓ જે પ્રાચીન આર્ય પ્રજાઓમાં પ્રચલિત છે તે તથા-સવાથી પણ એ જ અનુમાનને ટેકો મળે છે. લંડોશ, ગ્રીક અને કેલ્ટીક કથાઓમાં અનેક ઉપસ્થિતિ કહેવામાં આવ્યાં છે: પ્રાચીન રોમન વર્ષ ૧૦ માસનું હતું તથા ન્યુમાએ તેમાં સુધારો કર્યો. પ્રાચીન કેલ્ટીક વર્ષ અક્ટોબરના અંતમાં પૂર્ણ થતું અને ત્યાર પછી શીત ઋતુ અને અધકાર શરૂ થતાં હોવાં જોઈએ એમ તેથી સૂચન થાય છે. ઑગસ્ટ માસની પેહેલી તારીખે લુગ્નેસાડોના મધ્યગ્રીષ્મઋતુનો ઉત્સવ આવતો. તેથી જ માસની ૧લી તારીખે ગ્રીષ્મઋતુના આરંભનું સૂચન થાય છે. તેવી જ રીતે નોર્સ વર્ષ તથા પ્રાચીન ગ્રીક કાલમાન પણ તે જ સિદ્ધ કરે છે કે છ માસ તેજ અને છ માસ અધકાર હતો. પ્રાચીન સમયમાં વર્ષના ફક્ત બે જ વિભાગ હતા. કેલ્ટીક કથાઓમાં નવ રૂપ ધારણ કરતી કુમારિકાની કથા, નોર્સ કથાઓમાં થોરના નવ પગલાની કથા, વેદમાંના નવ વ્યાની કથા અને અવસ્તામાંની વીક્રાનવગ્ધાની કથા—આ સર્વ પ્રાચીન આર્ય યોગની કથાથી એક લાખો ક્રુવપ્રદેશ ઉપરનો દિવસ હતો એમ સૂચન થાય છે.

વળી, સ્લેવોનીક કથાઓમાં ધરાન અને તેના બે ભાઈઓની કથા—તેમાં ધરાનના ધરમાં ચાલુ અધકાર જ હતો તેમ જ વેદમાંની જિતની કથા, તેમ જ ફીનીશ, કેલ્ટીક, ઇયુદાનીક—આ સર્વ કથાઓ ઉપરથી એમ જ સૂચિત થાય છે કે અમલ વસિત સ્થાન ઉત્તર ક્રુવ પાસે જ હતું.

પરંતુ ઉત્તર ક્રુવની પાસેનો કયો અમુક પ્રદેશ ? યુરોપની ઉત્તર કે એશીયાની ઉત્તરનો તે હજી પણ અનિશ્ચિત છે. હવે જૂરતર વિદ્યા પ્રમાણે આ વસ્તિ સ્થાન ઇન્ટર ગ્લેશીયલ સમયમાં જ શક્ય છે. ગ્લેશીયન પછીના સમય અને ઓરીયોનના સમય વચ્ચેનો સમય ૮૦૦૦૦ વર્ષનો હોય નહીં એમ હાલના અમેરિકન જૂરતરવિદ્યાશાસ્ત્રીઓ પણ કહે છે. અને છેલ્લામાં છેલ્લા જલપ્લાવનને આજે ૧૦૦૦૦ વર્ષ થયા તે ચાલુ આવેલી દત્તકથાને વેદની અદરની ઉપરની વાતોથી સાબીતી મળે છે. તેમ અમેરિકન જૂરતર વિદ્યાશાસ્ત્રીઓ પણ તે સમય ઇ. સ. પૂર્વે ૮૦૦૦ નો જતાવે છે તે પણ આને ટેકો આપે છે. માટે પ્રાથમિક આર્ય મનુષ્યની વસિત અને તેમનો સુધારો ગ્લેશીયલ સમય પછીનો હોવો જોઈએ નહીં, અને હિમ યુગ આવી પડવાથી તે નાશ પામ્યો.

તેમ જ પતંજલિ અને વ્યાસનાં વચનો કે છેલ્લા પ્રલયમાં વેદનો નાશ થયો અને નવા સમયના આરંભમાં વેદનું પુનઃ ગ્રાહન થયું અને વેદની અંદર લખેલા ધર્મો, કથાઓ તથા વર્ણવેલા પરાક્રમો ઇત્યાદિ પ્રાચીન છે. આ તેમના મતો પણ આ સાથે બધા બેસતા આવે છે. મી. તીલકે આ સર્વ ઉપરથી એટલું સિદ્ધ કરી આપ્યું છે કે વેદનો સમય આજથી ૧૦૦૦૦ વર્ષ ઉપર નો હોવો જોઈએ અને તે વખતે સમગ્ર આર્ય પ્રજાનું વસિત સ્થાન મધ્ય એશિયામાં નહીં, પરંતુ ઉત્તર ક્રુવ પ્રદેશમાં જ હોવું જોઈએ.

નવનીતરાય નારાયણભાઈ મેહતા,

હિન્દી ઉદ્યોગવિચારસમાજ.

આ વર્ષે બનારસમાં, કોન્ગ્રેસને કમતા હુનર-પ્રદર્શનની સાથે, આ દેશની ઔદ્યોગિક સ્થિતિ-શી રીતે સુધારવી એ વિષે વિચાર કરવા માટે એક પરિપક્વ ભરાઈ હતી, અને તેમાં મિ. રમેશચન્દ્ર દત્તા પ્રમુખપણા નીચે કેટલાક નિબંધો લખાયા હતા. મિ. રમેશચન્દ્રના ભાષણમાં આપણી ઔદ્યોગિક ઉન્નતિ સાધવામાં શાં શાં વિધો નડે છે, અને છતાં એકંદરે નિચાર કરતાં ભવિષ્ય માટે સારી આશા રાખવાનાં શાં કારણો છે-એ વિષે નિરપણ કંરવામાં આનું હતું. હિન્દુસ્તાનની ખનિજ સંપત્તિ, સ્તર કાપડનો ધન્ધો, હાથના વણાટ માટેની સાળો, પરસ્પર ધીરધાર માટે મંળાઓ, ખેતીમાં સુધારો, વગેરે વિષયો ઉપર કેટલાક લેખો રજુ કરવામાં આપ્યા હતા-અને આ દેશોપયોગી સેવામાં દેશીઓ ઉપરાંત કેટલાક યુરોપિયન ગ્રહસ્થોએ પણ ભાગ લીધો હતો. તેમાંના મહત્વના લેખો સંબંધે અમે હવે પછી લખીશું. આજે તો પરિપક્વ પ્રમુખ મિ. દત્તા ભાષણના જ મુખ્ય મુદ્દા બતાવીએ.

ઔગણ્ડીસમી સહીના આરંભમાં હિન્દુસ્તાનના માત્ર ઉપર જકાત નાંખી ઇંગ્લંડે આ દેશના હુનરો કેપા તોડી પાડ્યા, અને તે જ અરસામાં વસાળચન્દ્રની શોધ થવાથી ઇંગ્લંડની ઔદ્યોગિક સ્થિતિ દેવી અદ્ભુત ઉન્નતિને શિખરે પહોંચી ગઈ, અને તે જ પ્રમાણમાં આ દેશના ઉદ્યોગોનો દેવો અધઃપાત થયો એ સંબંધી દિગ્દર્શન કરાવી-મિ. દત્તે વર્તમાનકાળમાં આપણને નડતી મુશીબતોના ત્રણ પ્રકાર બતાવ્યા: (૧) આપણા લોકમાં અર્પાચીન ઔદ્યોગિક શિક્ષણનો અભાવ; (૨) ધન્ધા માટે જોઈતી મટીનો અભાવ; (૩) અને આપણા આર્થિક દિત્તે અર્થે આપણને કાપડા ધડવાની સત્તાનો અભાવ. મિ. દત્તે, ઇંગ્લંડમાંથી ખેતી તદ્દન ક્રુમ થઈ છે એ બાબત પોતાની નાપસંદગી બતાવી અને પોતાના અનુભવથી જણાવ્યું કે ઇંગ્લંડનાં કારખાનાંના મજુરોની સ્થિતિ ઇન્ડિયા લાયક નથી અને સ્વતન્ત્ર ખેડૂત અને વણકરોની ઇન્દગીમાં મનુષ્યત્વ વધારે સ્વચાલ છે. પણ તેજ સાથે વર્તમાન યુગની હરીફાઈમાં પાશ્ચાત્ય ઔદ્યોગિક શિક્ષણ વગર છૂટકો નથી તેથી તે હાથ કરવાની ધણી જરૂર છે એમ પોતાનો અભિપ્રાય બતાવ્યો. મટીની બાબતમાં હાલ જે મુશીબત નડે છે તેનાં ત્રણ રાજકીય કારણ જણાવ્યાં: ભારે વીધોટી, વિદ્યાલયમાં ભરવાની ભારે રકમ, અને અત્રે મોટી નોકરીઓ પરદેશીઓને હાથ છે તે. વળી કાપડા પણ આર્થિક વિષયમાં ખિનજકાતી નીતિ સ્વીકારી દેશની કારીગરીના ઉછેરમાં વિઘ્નકર નીવડે છે. આટલી મુશીબતો દર્શાવી મિ. દત્તે આશાભરી યાદીમાં-કહ્યું કે:-

I mention these difficulties not to discourage you, but because we have to face and to conquer them. Few countries on earth would have succeeded under these difficulties, but I have faith in the capacities of our nation, in the patience and skill of our artisans, in the adaptability of our race to new methods in the resources of this wonderful land, and in advantages of our labour. I have been something of an optimist all my life; I think it

better to fight and to fail than not to fight at all; but in this industrial movement I believe we are destined to fight and to conquer. I have no patience with those of my countrymen who throw up their hands in despair, declare that all is lost! The history of the last twenty or thirty years shews that all is not lost, and that much has been gained."

“હું આ મુશીબતો તમને નિરાશ કરવા માટે બતાવતો નથી. આવી મુશીબતો નીચે રહીને પૃથ્વીના થોડા જ દેશો જમ મેળવી શકત. પણ મને આપણી પ્રગતી શક્તિ વિષે, આપણા કારીગરોની ધીરતા અને નિપુણતા વિષે, આપણા અદ્ભુત દેશમાં નવી પરિસ્થિતિને અનુકૂળ થવાની જે દેવ છે તે વિષે, તેમ જ મજૂરી સોંધી હોવાથી આપણને લાભ છે તે વિષે શ્રદ્ધા છે. હું આખો જનમારો આશા રાખતો આવ્યો છું, અને ન લડવા કરતાં લડીને હારવું વધારે પસન્દ કરું છું. પણ આ ઔદ્યોગિક હિલચાલમાં તો મને લાગે છે કે આપણે નસીબે લડીને આખરે જમ મેળવવાનું જ લખ્યું છે. મારા જે દેશી બન્ધુઓ લમણે હાથ દઈ બેસે છે તેમને હું સાંખી શકતો નથી. છેલ્લાં ચીસ ત્રીસ વર્ષનો ઇતિહાસ જોતાં જણાય છે કે આપણે સઘળી બાજુ હારી બેસા નથી. ધણુ ડર્યા છીએ.”

અને આ વાતના સમર્થનમાં છેલ્લા દસકામાં જુદા જુદા ધંધામાં કેંચા વધારે થયો છે એ બતાવ્યો. શણ, લોહ, કાલસા, ઍલ્યુમિનિયમ, રેશમ વગેરેના ધંધાની ક્ષિતિમાં આશા-જનક મુધારે થયોલો જણાવ્યો, અને સૂતર અને ઉનના કાપડમાં એક દસકામાં બમણો માત્ર તૈયાર થવા લાગ્યો છે એ મતલબના આકાશ ટાંક્યા. અને એ ઉપરથી અભિમાનપૂર્વક પ્રતિપાદન કર્યું -

“ I make bold to say that no other country in Asia, except Japan, has shewn such industrial progress within the lifetime of a generation and no country on earth, labouring under the disadvantages from which we suffer, could have shewn more adaptability to modern methods, more skill, more patient industry, and more marked success ”

તાત્પર્ય કે જાપાન શિવાય એશિયાના કોઈ પણ દેશે ઔદ્યોગિક વિષયમાં આટલો મુધારો બતાવ્યો નથી.

છેવટે, સ્વદેશી હિલચાલ પરત્વે બોલતાં કહ્યું કે આજકાલ આખું જગત “ સ્વદેશી ” જ છે. ઇંગ્લેન્ડમાં ચેમ્બરલેન અને બાલફોરનો પ્રયત્ન “ સ્વદેશી ” ની જ દિશામાં ચાલે છે અને જગતની બીજી બધી પ્રજાઓ પણ પોતપોતાને ત્યાં “ સ્વદેશી ” હિલચાલને જ ઉત્તેજના આગે છે. હિન્દી સરકાર પણ અસલથી “ સ્વદેશી ” ની જ તરફેણમાં છે એમ દાવો કરે છે, અને “ સ્વદેશી ” ના વિવિધથી દુકાનનાં દુખો સમી મરકારને અનેક રીતે લાભ છે એ પણ ઉઘાડું છે. છેવટે મિ. દત્તે શાંત અને મતન કર્તવ્યપરાણ્યતાથી “ સ્વદેશી ” હિલચાલને જમ સિદ્ધ કરવા નીચે પ્રમાણે ઉપદેશ આપ્યો:—

"Spasmodic and hysterical exhibitions should be avoided, for, as a great English writer remarks, *strength consists not in spasms but in the stout bearing of burdens.* Mindful of the great work we have to perform, we should work with the calm consciousness of doing our duty towards our countrymen. If we succeed in this noble endeavour, we shall present to the world an instance, unparalleled in the history of modern times, of a nation protecting its manufactures without protective duties. If we fail in this great endeavour, and prove ourselves false to the resolutions we have formed and professed, then we shall deserve to remain in that state of industrial serfdom to other nations from which we are struggling to be free."

"ક્ષણિક ઉભરા અને હિસ્ટીરિયાના આવેશથી બંરસો ઉત્સાહ દર્શાવવો ન જોઈએ. એક મહાન અગ્રિમ લેખકે કહ્યું છે તેમ બધા ક્ષણિક ગુસ્સામાં રહેલું નથી, પણ મગજુલ રીતે ભાર વહેવામાં રહેલું છે. આપણે જે મહાન કાર્ય કરવાનું છે તે ધ્યાનમાં રાખી રૂપરેશી બંધુઓ તરફ શાન્ત કર્તવ્યના ભાન પૂર્વક આપણે પ્રવર્તવું જોઈએ. આ ઉચ્ચ યત્નમાં આપણે ક્રોધમંદ થઈશું તો સંરક્ષક જગત વિના પણ પોતાના ઉદ્યોગોનું સંરક્ષણ કરીશો, અર્વાચીન યુગમાં અદ્વિતીય એવો, રાખસો જગત આગળ આપણે મૂકીશું; અને એમાં આપણે પાછા હારીશું તો આપણા નિશ્ચયોને આપણે દગા દીધો એમ સાબીત થશે, અને તેથી આપણે ખીછ પ્રગટી તથા ઔદ્યોગિક શુદ્ધાત્મી સહન કરવાને જ લાયક છીએ એમ દરશે."

[વસન્ત ઓદિસ.]

કાળનું વંન.*

"The gate of that forest was death."

(" એ વનનું દાર મરણ હતું. ")

એક મોટું જંગલ હતું. તેમાં રાક્ષસી કદનાં મ્હોરોં જાડ હતાં. તે જાડ એટલાં ઊંચાં ને મધાળે એટલાં ઘાડી રીતે ફેલાયલાં હતાં કે નીચે સરખતો તડકો ખીલકુલ પડતો નહોતો.

* "The Soul of a People" એ નામના H. Fielding Hall ના પુસ્તકના છેલ્લા પ્રકરણનું ભાષાન્તર.

પ્રકરણને અન્તે લખ્યું છે:—“આ બૌદ્ધ સિદ્ધાન્તનું રૂપક બરમાના લોકોનું રચેલું છે. મ્હં એ ઘણા દિવસ ઉપર સાંભળ્યું હતું. મ્હને આશા છે કે એ ફરીથી કહેવામાં મ્હં બગાડી નાંખ્યું નથી.” હું પણ આ ભાષાન્તર માટે એવી જ આશા રાખું છું.

અરવિન્દ.

ને ત્યાં મોટા વેલા હતા. તે વેલાઓ એક જાડ ઉપરથી બીજા જાડ ઉપર જતા ને ત્યાંથી મોટા વીંટા વળીને લટકતા બધા જાડની નીચે કાઢાથી ભરપૂર ન્હાના વેલા જમીન સગસા ડાંગેલા હતા તે વેલાઓના ઝાટા ન્હોતે જતાન-આનનારાઓને વાગતા ને લેખની ગતિ અટકાવતા તે જગવમા માટીના જ ગંગા સાથે પણ બહુ હતા. માટીના ગંગા હોવાથી મુખા રશે બળભુખા લેખને કચળા એટલે મુખારેને તે કડકતા કેટલાક તો પરનાળાના જેવા લાન ગંગા ને મોનેરી પટ્ટાના ટોનાથી મુસાફરો તેને મુદર બ્યાહિર બળુની હાથમા લેતા ને એ સાથે ટેમના ઉપર હુમલો કરવા આવતા મુધી બ્યાહિર જ બળુતા હતા.

આ જગવમા ઘેઈ દેખણે વનમાર્ગ હતા તે વનમાર્ગની કને કુલ હતા. તે કુલ ઘણા મુદર હતા તે કુલ ખાલાના આકાશને ધોગા હતા તેના પાદ્ય ચળકતા ને ખેડાગા હતા તે પાદ્ય બમુડી રંગના રંગને ઢાકતા હતા કેટલાંને તેજસ્વી લાન ગંગી કુપગો હતી તે નિઘ્રવશ માણુસની પડે આમ તેમ જોમ ખાતી હતી ધોગા તારાના આકાશના તોરણો પણ હતા તારાની હવામા બધે આના કુલોની મુગધી ફેલાઈ ગઈ હતી પણ એ બધા કુલ કાગ વાળા હતા માન એટલું કે લેખે કુલ તોડો ત્વર પહોંચા તે કાઢા દેખાતા નહિ.

આ જગવમા યદને પુષ્કળ ન્હોતો જતા હતા તદ્દમાના ઘણાક તો ઘણા પોળા હતા, અને જગલમા અનેક જુદે જુદે દેખો રહતા હતા એમાના કેટલાક વનમાર્ગમા વખતે વખતે અગ્નિ હતા બીજા ધણુ અગ્નિ તે ટાળીને જતા હતા પણ એમાનો એકે ન્હોતો મીલો નહોતો ત્યાંજે ત્યાંજે તમે તે ન્હોતો ત્યાંજે તે વાકા મુકા હમેશા વળીને આખા બહુ મુસાફરી કરીને બ્યાવી તમે નીમ્મો ત્યાં જ પાછા આવીને ઉભા ન્હો એના એના ન્હોતા હતા જેમ રત્ના વધાજે પોળા તેમ તેની નીચેની જમીન વધાજે પોચીને તેની એ બાજુના વનમાર્ગ વધાજે મુદર ને વધાજે ઝડપથી વગતા હતા—એમ હતું.

એક ન્હોતો એ વનમાર્ગી મીલો જતો હતો પણ તે બીજા બધા કરતા બહુ દૂર હતો તે તે બીજાની એક બાજુએ આવેલા અગ્નિ ને ટેપરીઓમાથી જતો હતો તે ઘણો જ ખડ બચડો હતો, તેના કરતા નીચાણમા આવેલા વનમાર્ગથી બહુ દૂર હતો તેની આગ પામ કુલ ઉગતા નહોતા તે ન્હોતો ઉપર ધામ કે લીન નહોતી પણ અણીવાળા સખત પથન હતા. તે ઘણે જ માપડો હતો ને તેની એ બાજુ મરડો આવી હતી.

આ જગવમા વણુ પ્રકાશ હતા નવા- સૂર્યાસ્તની પડે ઝગકીને બધ ઘેઈ જતા કુલાક ને યતી વિનળાની પડે સમર્પી પાછા બધ ઘેઈ જતા આ જગવમાં કદી ધોગ અધાઈ તો હતું જ નહિ ઉદેગ નિના ને મણુના ઝળમતા પ્રકાશથી આ જગવ એડુ બગચું હતું.

આ જગવમા માણુઓ હતા. તે લાંબે આમથી તેમ બગચા કરતા હતા. એ માણુ- મોથી બગચું હતું તે લોમ પોને આ ગવ છ તે લેખને ખખડ પડી નહોતી. પોતાને ક્યા જવાની મગ્ગ છે તે પણ લેખને ખખડ નહોતી. તે લોમને એટલી જ ખખડ હતી કે પોને

સ્થિર ન્હોતાં રહી શકતા, કારણ કે આ જંગલનો રખેવાળ કાળ હતો. લેની કને એક તેજ આયુક હતી, લેનાવડે તે તે લોકોને હાંસ્યા કરતો હતો—આશમનું નામ ન્હોતું.

આ લોકોમાંના ઘણાને ત્યાં આવ્યા પછી પહેલાં તે જંગલમાં ગમતું હતું. તે લોકો કહેતા કે વનમાર્ગ બહુ સુંદર છે તે પુલ પણ ઘણા મધુર છે. આમ તે લોકો વિશાળ રસ્તાઓમાં આત્મી વનમાર્ગમાં ભટકતા ને લીલ ઉપર યદ્યપિ જુલોની સુગંધ લાદને મુખ ભોગવવાનું કરતા. પણ કાળ લેમને તેમ કરવા દેતો નહિં. યોડે વખત લેમને શાન્તિ મળતી અને પછી વળી એમને ભટક્યા કરવું પડતું હતું. પણ લેની લેમને દરકાર નહોતી. તે લોકો કહેતા કે આ જંગલ વનમાર્ગથી ભરપૂર છે. અમે એકમાં નહિ રહી સકીએ તો વળી બીજા મળશે અને તે પ્રમાણે એકમાંથી બીજામાં, એમ ગયા રસ્તા પણ એક પછી એક એમને ઓછી ખુશી આપતા હતા. એમાં કેટલાક યોડા જતા હતા તેઓ કદી વનમાર્ગમાં જતા નહિં. તે લોકો કહેતા કે એ જગ્યા ઘણી સુંદર છે પણ આ જ રસ્તા એમાં યદ્યપિ જાય છે તે ક્યાં જાય છે ? ચકર ચકર ફરીને પાછા જ્યાં ને ત્યાં. એમાં કંઈ શાન્તિ મળતી નથી; કાળ તેની આયુકને આંકુશવતી એ જગ્યાઓમાં રાખ્ય કરે છે; અને એમાં શાન્તિ નથી આમારે તો આશમ જેઘએ છીએ. વળી તે લોકો કહેતા કે પેલા પ્રકાશ છે તે ભટકતા પ્રકાશ છે. દૂર દક્ષિણમાં હુનાગાની વીજળીની પડે અદિંધી તરફ ભટકતા ફરે છે. અમને એવા પ્રકાશની દરકાર નથી. અમારું તેજ તો સ્થિર અને આશમનું છે. અમારે ફક્ત શાન્તિ જેઘએ છીએ. અમે આ જંગલમાં ફરી ફરીને આ અસ્થિર પ્રકાશ દમેશાં જોવા કરવાની દરકાર આપના નથી.

અને તેથી તે લોકો વાંકા ચુક જાને રસ્તે જતા નહિં પણ હુંગરો ઉપરનો રસ્તો અજમાવતા. તે લોકો કહેતા આ રસ્તો સાંકડો છે, તેના ઉપર પુલ નથી, તે ખડકોથી ભરપૂર છે પણ સીધો છે. તે અમને કંઈક લાગ જશે. તે અમને ચકર ચકર ભમાયીને જ્યાંના ત્યાં આજીને નહિં મુકે. ને આમારે માટે એક તારનું અજવાળું છે. તે દમબાં ધણે ન્હાનો છે પણ તે દમેશાં સ્થિર છે તે કદી ગમકનો નથી કે કશું પામતો નથી. તે તારો તે સત્યનો તારો છે. તે તારને અજવાળે અમે જ શોધીએ છીએ તે અમને જડશે. અને તે લોકો તે રસ્તે જતા હતા; ધડી ધડી ખડકોની દોકરો આછો પડતા, ખડકોની તીણી અણીઓ વા-આથી લોહી નીકળતું, પગ સુલ જતા, પણ કદી હામિત દારતા નહિં. અને તે લોકો જેમ જેમ આગળ જતા તેમ તેમ જંગલમાંથી ને વનમાર્ગથી તથા વિનાશકારક જુલોની સુગંધથી દૂર જતા હતા. તે લોકોને હવે રખડતા લોકોના ખબા ઉપર પડતા કાળની આયુકના ધર-કારનો અવાજ ઓછો ઓછો સંભળાતો હતો.

તે તારો કને કને આવવા લાગ્યો. ને તેનું અજવાળું વિશાળ થવા લાગ્યું. પેલા જુલો અસ્થિર પ્રકાશ તેમની પાછળ રહી ગયા ને અદૃશ્ય થઈ ગયા; અને તે લોકો આખરે જંગલની બહાર આવ્યાને સત્યના સૂર્યના તેજમાં બધી તૃપ્તિઓને ધોઈ નાંખનારૂં તજાવ એમને જડ્યું.

તે લોકો છૂટ્યા હતા. કાળ ને હવેનની લગ્ન ને કજીઓ પાછળ પડી ગયાં હતાં. તે

તેમને પકડી પાડી શકે તેમ નહોતું. તે લોકો થાકી ગયેલા ને સુગ્રેવે પગે ચાલે એ લોકોએ મોટી શાન્તિમાં પ્રવેશ કર્યો, તે વખત પાછળ પડી ગયેલા, ને વનમાર્ગમાંના વિનાશમય દુલ્લ વીણવા રહેલા, ને હમેશાં કાળની ચાણુકથી હંધનારાઓનું શું ? અલખત તેઓ શીખશે. કાળની દયાળુ ચાણુક તેમની પાછળ છે જ. તે કદી તેમને એવા વિનાશકારક જગલમાં રહેવા નહિં દે. તે લોકોને હમેશાં આગળ વધવું જ પડશે. ને તેઓ જેમ જેમ વધારે વધારે થાકશે તેમ તેમ તે વનમાર્ગો નહિં ગમે ને સુગંધના ભારવાળાં દુલ્લ વધારે વધારે કંટાળો આપનારાં થશે. તે લોકોને કાંટાની પણ ખબર પડશે. પહેલાં તો તેઓ કાંટાને દુલ્લના મોઢમાં ભૂલી જ ગયા હતા. તે લોકો કહેતા હતા કે દુલ્લ ઘણું સુંદર છે. અમારે કાંટાની શી દરકાર છે ? અરે ! કાંટા પણ સરમ છે. ત્હેમની જોડે લલવની મજા પડે છે. કાંટા વિનાનું જંગલ કેવું નિઃમાર બને ? જો આપણે દુલ્લ તોડીએ ને કાંટા ન દેખીએ તો આપણે ત્હેમની કદર ન કરીએ. જેમ વધારે કાંટા તેમ દુલ્લ વધારે કિમતી, આમ તે લોકો કહેતા હતા. ને એ લોકો દુલ્લ તોડતા ને તે સુકાર્ધ જતા પણ કાટા નહોતા સુકાતા. તે તો હમેશાં ત્યા જ હતા. જેમ જેમ કોઈ માણસ વધારે દુલ્લ એકઠાં કરતો તેમ તેમ ત્હેને વધારે કાંટા પેદાવા પડતા. ને કાળ હમેશાં ત્હેની પાછળ હતો. ને લોકોને વનમાર્ગમાં થાક ખાવાનું મન થતું પણ કાળની ધમ્મદા તે લોકો હમેશા આગળ જાય એમ હતી. પાછા ફરવાનું નહોતું. થાક ખાવાનો નહોતો. હમેશાં આગળ ને આગળ જવાનું હતું. તેથી તેઓ કંટાળી જતા.

આખરે તે લોકોએ કહ્યું—આ દુલ્લ તો હમેશા એક જ જાતનાં છે. અમે તેમનાથી કંટાળી ગયા છીએ. ત્હેની વામ ઘણી જ કાચડી છે આ જંગલ ક્રૂર કાંટાથી જ ભરપૂર છે. જેમ જેમ અમે ચક્ર ચક્ર કરીએ છીએ તેમ તેમ અમે આ દુલ્લને ધિરમરીએ છીએ એને કાંટા વધારે જોગથી વાગે છે. અમારે ન્હારી જવું જોઈએ જ. અમે માળને ત્હેની ચાણુકથી કટાલ્યા છીએ. અમારા પગ ઘણા જ ઘણા જ થાકી ગયા છે. અમારી આંખો અજાઈ ગઈ છે ને જાખ આવે છે. અમે પણ શાન્તિને શોધીશું. જે લોકો ખડકવાળે રહેતા હતા ત્હેમની અમે પહેલાં મશ્કરી કરતા હતા. અમારે શાન્તિ નહોતી જોઈતી. પણ હવે અમને તે જગતમાં સુદૃઢ વસ્તુ લાગે છે. કાળ કદી પણ અમને આગળ ને આગળ હાંકવાનું બંધ નહિં કરે ? આ પ્રકાર અહિં તહિં ચમકતા કદી બંધ નહિં થાય ?

અને આખરે એવી રીતે દરેક માણસ સીધે રસ્તે વળે છે. તે શોધી કાઢશે. દરેક માણસને આખરે ખબર પડશે કે જગલ તિરસ્કારને લાયક છે, દુલ્લ વિનાશકારક છે, કાંટા ત્રાસદાયક છે. દરેક માણસ આખરે કાળથી બહીતાં શીખશે અને પછી બ્યારે શાન્તિને માટે આકાંક્ષા ઉત્પન્ન થશે ત્યારે તે સીધે રસ્તે જશે ને ત્યાં ત્હેને તે શાન્તિ મળશે. કોઈ પણ અનત કાળ સુધી જંગલમાં નહિ રહે. તે શીખશે. બ્હારે એ અત્યંત થાકી જશે, ને એનાં કાંટાથી ભરપૂર થશે, ને બ્હારે ત્હેની પીઠ ઉપર કાળ—મહાન દયાળુ ને આ દુનિયાના શિક્ષક કાળ—ની ચાણુકનાં ચાં પડશે ત્હારે તે શીખશે. બ્હાં સુધી તે નહિ શીખે ત્યાં સુધી તે સીધે રસ્તે જવાની ઉત્કંઠા નહિ ગળે. પણ અન્તે બધા માણસો આવશે.

‘એસવું’ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ.

એક વખત હેવો હતો કે ‘એસવું’ એ વિગ્ન ઉપરથી થયો છે એમ ઉપવિગ્ન એ સોપસર્ગ ધાતુનું વિચરણ કરીને જ દેરાકો વ્યુત્પત્તિ એસાંવા જતા હતા. વિગ્નમાંના ય નો બ અને જનો એ (અને જનો સુ) એમ વિગ્નર દર્શવતા હતા. પરંતુ વિગ્ન નો અર્થ તો ‘પેસવું’ છે, ‘એસવું’ નથી, તે અર્થ તો ઉપવિગ્ન નો છે એ વાત બહી જાણવાની હતી. ઉપવિગ્નમાંથી વ્યુત્પત્તિ ધારવા જતાં ડ ય એ બે અક્ષરને મટિ શો જવાનું દેવો ?-એ મુશ્કેલી એએને લાગતી દશે. એ સમયમાં પ્રાકૃતનું અભ્યયન કમી દોષી યુગ-ગતી સંસ્કૃતમાંથી પ્રાકૃતભાષા આવી છે તે તત્વનું અજ્ઞાન અથવા અનાદર દેવાને લીધે આ વ્યુત્પત્તિની દર્શવના થયેલી. પરંતુ એકદમ જ આ ધાતુની ખરી વ્યુત્પત્તિનો કમ બનાવીશું તો બધી શંકાનો ખુલાસો થઈ જશે.

સં. ઉપવિગ્ન (= એસે છે); પ્રા. ડ ય ઇ સ ઇ, યુગ. માં આવતાં ય ઇ સ ઇ, ય ઇ સ ઇ, એસે-છે. આમ કમ છે. ઉપ ના પદાર્થો પ્રાકૃતમાં ય થયો; યિમાંના ય નો સોપ પળુ દેખવડે બતાવેલા નિયમાનુસાર થવાથી ઇ અવશિષ્ટ રહે છે. ય ઇ સ ઇમાંના ય ઇ માં ‘અઇ’ નો પદાર્થ એકાર મેં અન્ય બતાવેલા નિયમાનુસાર યાય છે. અને ઉપ ઇ સ ઇમાંનો આરંભનો ડ દેના ઉપર accent (સ્વરિત્યનો બાર) ન હોવાને પરિણામે કમ થાય છે. (આ અભવરિત આદિચરના સોપનો નિયમ ડા. ભાંગારકરે બતાવ્યો છે.)

આ વ્યુત્પત્તિ જોતાં અર્થ, શબ્દના અવયવોનું બંધારણ. વગેરે મદં અરોનું પ્રેરક સમાધાન થઈ સકે છે, એટલે વિશેષ બજામણ કરવાની જરૂર રહેતી નથી.

પરંતુ ડા. કેશવલાલે ક્રુવે સાહિત્યપરિવારમાં વાંચેલા ‘વાગ્વ્યાપાર’ ના નિબંધમાં આ ધાતુની વ્યુત્પત્તિ ઉપવિગ્નમાંથી કરી હતી. છતાં પ્રમાણતરે કરી હતી; ને વિશે યોગ્ય વિચાર કરવાનું પ્રાપ્ત થાય છે. એએ વ્યુત્પત્તિ એમ કહે છે કે ઉપવિગ્ન માંનો ઉપ-સર્ગ આખો કુમ થઈને બાકી રહેલા વિગ્નનું એમ થયું. તેમાં ઇ નો એ થયો, વ નો બ અને ય નો સ. ઉપસર્ગ આખાનો સોપ થવાનાં ઉદાહરણો બીજાં દેરાકો છે અને એ રીતનો વ્યાપાર થાય છે એ વાતની ના નહિ કરી સમાપ. પરંતુ પ્રસ્તુત ઉદાહરણમાં તેનું થયું નથી એમ માનવાને સ્વજન કારણ છે એમ ખાસ નમ મત છે.

+ Phonology of the Vernaculars of Northern India. Journal of the Bombay Branch of the Royal Asiatic Society No. XLVII. Vol. XVII. Part II- Page 145. એ રચયે નીચેનાં ઉદાહરણો દેખવે આપ્યાં છે:—
સં. ઉપવિગ્ન. પ્રા. ડ ય ઇ સ, મરાઠી. એસ, યુગ. એસ.

સં. મધ્યન્તર, દિન્દી. મીતર—

સં. મરણદ; પ્રા. મરહદ (!); દિન્દી. રહદ; મરાઠી, રહાદ, (યુગ. રહેદ.)

(ક) ઉપ આખાનો લોપ થાય તો વિશ્ ના ઇકારનો એકાર થતાં તે એકારનો ઉચ્ચાર સાંકડો થાય, પ્હોળો ના થાય; કેમકે પ્હોળા માટે તો અધ કે અધુ પૂર્વ રૂપમાં જોધયે,—જે ઉપ ગખ્યાથી જ જડે છે—ઉવદ્સ માંના વદ માંના અધમાં. આ વાંધાનો ખુલાસો એમ કદી આપવામાં આવે કે, જેમ ‘ગોળ’ = વર્તુલ એ શબ્દમાંના એકારથી ભેદ બતાવવા માટે ગુહ ઉપરથી ગોળ શબ્દ થતાં ઉકારનો એકાર પ્હોળો થયો છે તેમ જ ‘જેશ’ — સારુ એ શબ્દથી જુદો પાડવા માટે ‘જેસવુ’ માંનો એકાર પ્હોળો થયો છે. પરંતુ આ ખુલાસામાં જે શંકાઓ રહે છે,

(૧.) જેસમાં મકાર છે અને જેશમાં તાલવ્ય શકાર છે, તો ભેદ બતાવવાનો પ્રમગ ઉત્પન્ન નથી થતો; ‘જેશીને’ અથવા આનાર્થ બીજીને પુરવ એકવચન ‘જેશ’ એ માત્ર એકાદ રૂપ તે માટે આમ ભેદની અપેક્ષા રહી હશે એ કંપવામાં પણ બહુ મંબવ જણાતો નથી,

(૨.) જેશ(—માર)—એ કારસીમાંથી આવેલો શબ્દ છે, તો ‘જેમવું’ એ રૂપ ઉત્પન્ન થયેલું તે યાગ્મીમાંથી આ શબ્દ શુભ્રાતીમાં દ્રખલ થતા પ્હેલાં હશે એમ મંબવ લાગે છે. એટલે ભેદ બતાવવાનો પ્રમગ એ રીતે પણ આવતો નથી એમ લાગે છે.

(૩) પ્રાચીન શુભ્રાતીમાં અને અપભ્રંશમાં બદ્ધક, બદ્ધમદ વગેરે ‘અ હ’ એમ અવયવવાળાં રૂપો જોવામાં આવે છે, તો તે વિશ્ માંના ઇકારનો અધિયવાથી નહિ, પરંતુ ઉપવિશ નો ઉવદ્સ થઈ ગયેલા રૂપમાંથી જડે એમ છે. આ વાત નિર્વિવાદ હોવાનો સબબ છે.

(૪) ‘જેમવું’નો સદ્યારી શબ્દ ‘જેસવું’—એ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ જોતા પણ મ્હારી પ્રત્યનાને પુષ્ટિ મળે છે. ‘જેમવું’ની વ્યુત્પત્તિમાં ઉપ એ ઉપમર્ગનો લોપ થયો કંપશે, પણ જેમવું તે તો પ્રવિશ્ ઉપરથી આવ્યો ત્હેમાંના પ્ર ઉપમર્ગનો લોપ નહિ જ કંપી મકાય. પ્રવિશતિ, પવિશ્ત, પદમદ, એ ક્રમ છે તે વિશે શકા જ નહિ પ્રાય. તેમાં પમા આવ્યો તે વિશ્ માં વક્રાગ્નો તો હોય જ નહિ; વ નો બ થાય, અને પ નો વ થાય, પણ વ નો પ તો થતો જણ્યો નથી. અર્થાત્ પ્ર નો જ પ ગ્હેશે તો તે જ માદ્સ્યે ‘જેસવું’ મા પણ ઉપ નો લોપ નથી થયો એમ માનવાને આધાર મળે છે.

૨. કેશવલાલ જોડે મ્હારે આ વિશે યોગ દિવ્ય ઉપર વાત થઈ હતી અને હેમને ઉપરનાં (ક. ૨) તથા (ગ) શિવાભ્યાં, કારણે મ્હે કહ્યાં હતાં, અને તેથી હેમનું વક્ત્ર્ય મ્હારા મત તરફ થયું જણાયું હતું. તે હવે (ક-૨) તથા (ગ) વાળાં કારણે ઉમેર્યા છે તે એઓ વિચારશે તો આખર એકમત મ્હારી જોડે થવાનો મંબવ છે એમ ધારું છું.

અમદાવાદ,

તા. ૨૨-૭-૦૫,

નરસિંહરાવ લોળાનાથ.

મંગળગીત.

(મરાઠી : શલ.)

કરો ધન્ય જન્મ આ દેશે
રહી તપ સ્વણ ઉચ્છવાસે.   ધ્રુવ.

નારીમાં સીતા બધાં છે
સાવિત્રી દમયંતીને
વિદ્યા માર્ગાંનિ વેશે
તે પુણ્ય દેસ આ છે બધાં
યોગેન્દ્ર રદ્ર ધ્વિરમાં રે
પુણ્ય આ ભૂમિ પુણ્ય આ ભૂમિ
ધન તે જ આપણી જનની.   કરો ધન્ય.

અહીં નહીં સગ ને લક્ષ્મી
હંદગી રાજ્ય સિદ્ધિની
તપ તપી સિદ્ધિ લીધેલી
નદિ કરો ભોગ આ સ્વાર્થાં
બધાં ધર્મયજ્ઞ આરંભ્યો
સૌ સ્વાર્થઆદુતિ કરેના રે
આપણે આજ આપણે આ તે
મર્ચીય દેસ એક જ છે.   કરો ધન્ય.

આ ધરે પ્રાત્નભિન્ન
જન્મેથી સૌ દેખાયા
સંભારો તે આર્થોના
સંપત્તિને મર્મવેદના
જે વીરહત ધારેલા
સખ્તો અમ્યુન વહેલા રે
આપણે દેહ આપણે દેશે
ધન પુત્ર તેમના સર્વે—   કરો ધન્ય.

રૂહો સ્વદેશી બધુ સર્વે -
 ધર્મનીય ઉચ્ચ ધન ધાન્યે
 બધુ ડો એકે જા ધર્મે
 એકે જા માનના જાન્યે
 એકે જા અર્થે પ્રેરને
 એકે જા યજ્ઞે દોઢે રે
 આપણે સર્વ આપણે સર્વે
 આ હિન્દુમાનને નમિયે— રૂહો ધન્ય

ગર્વેથી સર્વે મર્ગે
 ઉચ્ચે સ્વર જોનો વીગે
 આ દેશ મર્ગે છે મારા
 આ દેહ માત છે તારો
 તુજ હુ જો માગ મર્ગે
 તે માટે પ્રાણ પ્રગળુ રે
 ચીથરે હાન ચીથરે હાને
 પણ એ જા ધન તારે— રૂહો ધન્ય

જાન્યે માતા ને જાને
 જુનામા તારી પાંચે
 જો તારી જાન્યે
 એ રીતે પોતવાને
 નિર્ભેતુ મા વર દેને
 પુત્રોને નીર કરીને રે
 આર્યની જાનની આર્યની જાનની
 હુ લગાડ તારી લગની રૂહો ધન્ય

મગનભાઈ ચતુરભાઈ પટેલ.

આતંક નિબંધ ગોળીઓ.

આતંકનિબંધ ગોળીઓ આરોગ્યની દેવી છે, પ્રાથિક દવાઓની મહારાણી છે, ડાક્ટરો અને વૈદોનું અમોઘ હથિયાર છે, શક્તિનો અખૂટ ખજાનો છે, સ્મરણ શક્તિનો સાગર છે. દુષિયાઓને આરાધ્ય છે અને હુંકામાં મનુષ્ય મોતનું જીવન છે.

શુભ થયેલી યાદદાસ્ત, શુભ થયેલ તાકાતને પાછી મેળવવા માટે, મગજને પુરિ આપવા માટે, જ્ઞાનતંતુઓને તેજ કરવા માટે, તથા લોહી સુધારવા માટે આતંકનિબંધ ગોળીઓ અનિહરીક ધવાજ છે.

કિમતગોળી ૩૨ ની ડબ્બી ૧ નો રૂપીઓ ૧.

વૈદ્ય શાસ્ત્રી મણિશંકર ગોવિંદજી

માલિક, આતંકનિબંધ ઔષધાલય—સ્થાપિત ઇસ્વીસન ૧૮૮૧.

હેડ ઓફીસ—જામનગર—કાઠિયાવાડ.

બ્રાંચ ઓફીસ. મુંબઈ. જ્ઞાનકાંઠેવી રોડ.

નં. ૧	નં. ૨	નં. ૩	નં. ૪	નં. ૫
મુખર્જી	કસકતા.	પુના-સીડી.	વડોદરા.	અમદાવાદ.
કાલકાંઠેવીરોડ.	હેરીસનરોડ.	ગુપ્તારપેઠ.	સાવપુરા.	રીચીરોડ.

વૈદ્ય શાસ્ત્રી મણિશંકર ગોવિંદજી.

અખૂટ ફોવત આપનારી.

Pay~Nothing~A guide to Health, Wealth and Prosperity
In English p. p. 100) Gratis Post free, Apply to,

Vaidya Shastri Manishanker Govindji
Jamnager, Kathiawad.

મગવદ્ગીતા.

શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષાંતર તથા પૂરતા વ્યાખ્યાન સાથે.

અપૂર્વ વિસ્તૃત અને વિશદ વ્યાખ્યાન સાથે, અપ્રત્યેક, શુદ્ધ અર્થ તથા પુષ્ટજી વ્યાખ્યાન સહિત આ આર્થતત્ત્વજ્ઞાનનું અપ્રતિમશાસ્ત્ર દરેક સહજ, દરેક ધર્મ અને દરેક મુશુદ્ધ મનુષ્યે અવસ્થા વાંચવા અને અભ્યાસ કરવા યોગ્ય છે. કદ ડેગી આજે જે સમગ્ર ૮૦ કરોડ પૃથ્વી પાકું. કિંમત રૂ. ૪-૦-૦ ચાર પોસ્ટેજ આના પાંચ.

વૈદ્ય શાસ્ત્રી મણિશંકર ગોવિંદજી

જામનગર—કાઠિયાવાડ.

ફૂલો સ્વદેશી બંધુ સર્વ
 હંધી નીચ ઊંચ ધન ધાન્યે
 બંધુ છો એક જ, ધર્મે
 એક જ માતના જન્મે
 એક જ અર્થે પ્રેરેલે
 એક જ યત્ને દોરેલે રે
 આપણે સર્વે આપણે સર્વે
 આ હિન્દુમાતને નમિયે— ફૂલો ધન્ય.

ગર્વેશી સર્વે જાણે
 ઉમે સ્વર બોલો વીગે
 આ દેશ ગર્વી છે મારો
 આ દેહ માત છે તોરો
 પુત્ર દુઃખો મારાં સર્વે
 તે માટે પ્રાણ પ્રાણુ રે
 સૌંચરે હાલ સૌંચરે દાપે
 પણ એ જ ધન લાગેયે— ફૂલો ધન્ય.

જન્મે માતા તે ખાગે
 સુધામા તારી પીઠે
 ટલે તારી કુહરોઅં
 એ ગીને પોગેલાને
 નિર્ભેનું મા વર દેને
 ધુમેને વીર કરીને મનમોહી
 આર્યની

વસન્ત.

इदं सत्यं सर्वेषां भूतानां मध्यस्थं सत्यं सर्वमणि भूतानि मधु यथा
यमस्मिन्सत्ये तेजोमयोऽमृतमयं पुरुषो यथायमध्यात्मं सात्यस्तेजोमयोऽमृतमयः
पुरुषोऽयमेव स योऽयमान्मेदममृतमिदं ब्रूते सर्वम् ।

उपनिषद्.

સત્યાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । ધર્માન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । વૃશાભાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ ।
મૂલ્યં ન પ્રમદિતવ્યમ્ । સ્વાધ્યાયપ્રવચનાભ્યાં ન પ્રમદિતવ્યમ્ ।

શ્વેતશ્વર.

પૃષ્ઠ ૨૫, આંક ૮. [માસિક] વૈશાખ, સપ્તમ ૧૯૬૨.

ત્રી-પ્રેક્ષક આગવસ્થામાં આપનાર નામ એ, એલ એન શી		
"દોરી" - ૨		૧૨૧
દેવી પ્રકૃતિનો વિવેચ,		૧૩૦
(૨૧. ૨ હોળનાન કાનુભા પટેલ, બી એ. એન એલ શી)		
કવિ હયરામની પ્રેમસંદાના ભક્તિ.		૧૩૭
(૨૧. ૨ બાનુસુખગમ વિનુભગમ)		
પ્રેક્ષક રાજકીય અનુભવ.		૧૪૭
(૨૧. ૨ નરમિતરાવ બાળાનાથ શી એ સી એમ)		
અન્યપ્રકારના		૧૪૮
એક પ્રકારના પ્રાર્થના.		૧૪૯
(૨૧. ૨. કાન્ત)		
હિન્દી મરકારતું નવા વર્ષ (૧૯૦૯-૧૯૧૦) અંગ્રેજી		૧૫૨
(૧૫૦૯-૧૯૧૦)		

સવાજમ.

(૧) સાઇબ્રેરીઓ, (૨) સભાઓ, (૩) વિદ્યાર્થીઓ, (૪) ઓઓ, (૫) મુજરાતી સા-
જાના ભારતરો, (૬) તળાટીઓ તથા (૭) માસિક રૂ. ૨૫ મુધીના ચર્ચ પગારદાર
માટે વર્ષ એકના રૂ. ૨-૦-૦ (પોરટેજ માથે)

ઉછરતી લાઇબ્રેરીઓને ખાસ બક્ષીસ: નવી રચપાતી (એટલે કે એક વર્ષ અનુગતી)
સાઇબ્રેરીઓને એક પ્રતિવિત મુદ્દરચના સર્ટિફિકેટ ઉપરથી આ પત્ર બક્ષીસ તરીકે મોકલવામાં
આવશે માત્ર પોરટેજ ખર્ચના આના ચાર મોકલવા કૃપા કરવી. જીએ વર્ષ માં, રૂ. ૦-૮-૦

અન્ય સર્વ માટે વર્ષ એકના રૂ. ૨-૮-૦ (પોરટેજ માથે)

છૂટક નકલના

રૂ. ૦-૪-૦

મળવાનું ઠેકાણું—આનન્દશંકર આયુભાઈ ડ્રુવ, વમન્ત ઓફિસ—અમદાવાદ
મુંબઈના એજન્ટ—મેમર્સ એન. એમ. ત્રિપાઠી—કાસબાવીરોડ મુમબઈ.

નિયમો.

- ૧ વગર સહીના અને તન્નોની સહીના લેખો માટે તન્નો જવાબદાર છે.
- ૨ “વમન્ત-ઓફિસ”ની સહીના લેખો માટે “વમન્ત ઓફિસ” અને અન્યથાપક
જવાબદાર છે.
- ૩ અન્ય સર્વ લેખો માટે તે તે લેખોના કર્તા જવાબદાર છે.
- ૪ કોઈ પણ લેખનું અસલ લખાણ—એ લેખ “વમન્ત”માં દાખલ કરવાનો યા હોય, હોય
કે ન હોય—પણ તે લેખને પાછું મોકલવાને અમે બધાતા નથી.
- ૫ કોઈ પણ માગતો અંક તે પછીના માસની આખરમુધીમાં પણ ન મળે તો આવકે
અમને તુરત લખી જણાવવાની કૃપા કરવી. પાછળથી એ અંક પૂરો પાડવાને અમે
બધાતા નથી.

વ્યવસ્થાપક:

તાવની દવા માટે બબે ચાંદ.

આતલીવાલા એગ્રુમિક્ષચર તથા આતલીવાલા એગ્રુપિલ્સની તરેહવાર નકલો યાવશે,
પણ અંતે ફતેહ તો આતલીવાલાનીજ છે. પુષ્કળ તાવની દવામાંથી માત્ર ડાકતર આત-
લીવાલા એકલાજ આવેલા, પણ ચાંદ-મેળવી બબે ચાંદની ફતેહ મેલવવા પામ્યા છે.
પ્લેગના પુષ્કળ કેસો એનાથી સારા થયા છે, કીમત રૂ. ૧)

આતલીવાલાની અમળીરીલ શક્તીની ગોળાઓના મારે મોટે વખાણ કરવા અમત
નથી. પણ જો તમને આતલીવાલા એગ્રુમિક્ષચર તથા પિલ્સપર બરોશો હોય તો તેને
જ બરોશો આતલીવાલાની અમળીરીલ શક્તીની ગોળાઓપર રાખજો. ઘણા અજીવાસ
કીધાથી ઉત્પન્ન થતી યાક, મનની ઉદાસી, ફીકો એહેરો, તામરદી, શરીરને નમકાઈ, જે
અમ બાતનું જનું, ખઢીની શરવાત, પાચન શક્તિની નબળાઈ, માટે આતલીવાલાની
અમળીરીલ શક્તીની ગોળાઓ અસરકારક છે. કીમત રૂ. ૧૦

કોલેરાનો અકસીર ઉપાય આતલીવાલાની કું. કોલેરાલ છે. કી. રૂ. ૧

એકલા બનાવનાર, ડાકતર હો. લી. આતલીવાલા.

ઠેકાણું વરલીનું દવાખાતું તથા સરવે ઠેકાણું મલગો

वसन्त.

इदं सत्यं सधैषां भूतानां ग्रन्थस्य सत्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु-यथा-
यमस्मिन्सत्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यथायमध्यात्मं सात्यस्तेजोमयोऽमृतमय
पुरुषोऽयमेव स योऽयगात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सधैषम् ।

उपनिषद्.

सत्यान्न प्रमदितव्यम् । धर्मान्न प्रमदितव्यम् । कुशलान्न प्रमदितव्यम्
भूत्यै न प्रमदितव्यम् । स्वाध्यायप्रवचनाभ्यां न प्रमदितव्यम् ।

उपनिषद्.

वर्ष ५, अंक ४.

[भासिक]

पैशाख, संवत् १९१२.

“ होरी. ”

२.

(राग काफ़ी, ताल दीपचन्द्री.)

शाम कैसी खेलत होरी होरी, अचरज खूब बनोरी,
कोई जन भेद लहोरी, शाम कैसी० (टंक.)

तन रंगभूषि बनी अती सुंदर, बालन बाग लगोरी,
नाडी अनेक गली जहां शोमत, खेले तहां संचरोरी;

संग वृषभानाकिशोरी, शाम कैसी० १

पांच सखी मिल पांच रंग भर, देत बहोर बहोरी,
साधिका लेकर डारे शाम पर, सब तन दीन भिगोरी;

शाममन मोद मयोरी, शाम कैसी० २

હોરીમેં મોદે માનકર શામને, સોધિકાવેપ ધરોરી,
મિલ સહિયન સંગ ફાગ મંચાયો, खेलन मगन भयाँरी;
आप सुर भूल गयोरी. - शाम कैसी० ३

खेलन खेलत जान न पायो, दीर्घ काल गयोरी,
वन वन फिरत मिले जब सतगुरु, सखियन सग विछोरी;
शाम ब्रह्मानंद मिलोरी - शाम कैसी० ४

(મનન.)

પહેલી હારીમા આપણે પરમાત્માની ભાવા—જેમાંથી આ સધળું જગત્ ઉભું થએલું છે—તેના સ્વરૂપનો વિચાર કર્યો. આજ આપણે, આ બીજી હોગીના મનનરૂપે, પરમાત્મા અને જીવાત્માના મધ્યસ્થનો વિચાર કરીશું.

પરમાત્મા જગત્ મહંતે આધો રહેલા નથી, પણ એ જગત્ હાથ, તેમ જ સાક્ષાત્, મનુષ્યઆત્મા સાથે નિત્ય સંબન્ધ ધરાવે છે. અને એ સંબન્ધનો સ્વીકાર કરી તદ્દતુસાર જે આચારવિચાર કરવામા આવે છે એનું નામ 'ધર્મ' કહેવાય છે. આ મધ્યસ્થ કેવા માનવો રાજા-પ્રજાનો, પિતા-પુત્રનો, મિત્ર-મિત્રનો, કે સ્વામી-મેવકનો, કે પતિ-પત્નીનો, કે સર્વથા અનન્યતાનો કે બીજી જ કોઈ ગીતનો—એ વિશે મતભેદ જોવામા આવે છે, અને એ ઉપર કેટલીયાર કટુ વાદ-વિવાદ થતો પણ આપણે સાબળીએ છીએ પરંતુ એ સંબન્ધનો મર્યાદા નિષેધ થતો જણાતો નથી. સ્પેન્સર જેવા 'The Unknowable'—'અજ્ઞેય' ના માનનાર, અને 'જેતિ જેતિ' ઢી વિરમનારા કેવલાદૈતવેદાન્તીઓ પણ આત્મા સાથે એ પર-પરાર્થનો કોઈક તરેહનો સંબન્ધ તો માને છે જ. જેઓ એને 'અજ્ઞેય' કહે છે તેઓ એના અસ્તિત્વ સાથે જોડીએલા હોવા પૂરતો એની સાથે મનુષ્યઆત્માનો સંબન્ધ સ્વીકારે છે, અને 'અજ્ઞેય' પદાર્થ હૃદયમાં જેવા બાવ પૂરી ગઈ તેવા બાવને ધર્મરૂપે સ્વીકાર્યા શિવાય તેઓને છૂટકો થતો નથી. કેવલાદૈતવેદાન્તીઓ એને નિષેધમુખી વાણીએ વર્ણવે છે, પરંતુ તેઓ પણ મનુષ્યઆત્માને આ તત્ત્વ અતન્ત્ર ગણવા દઈ, બ્રહ્મને પેલી પાર મક્કતા નથી—કિન્તુ મનુષ્યઆત્માના અનન્ય-આત્મ-રૂપે એને માને છે, અને અનન્યભાવમા જે ધાર્મિકતા રહી છે તે ધાર્મિકતા તેઓ સાધવા ઇચ્છે છે. પણ આ અનન્યભાવનું સ્વરૂપ તપાસના પહેલાં, એનાથી અવર—એની આ બાબતુએ ગણેલા—બોડાક વિચારો અવગ્રોહીએ; અને એ વિચારો, અનન્યભાવથી ઉતરતી પંક્તિના છતાં, પરમાત્માના દોષ સર્વથા ખેંટી તો હોઈ જ ન શકે એટલું સ્મરણમાં રાખી, દરેકમાં જે જે મત્ય રહેલું હોય તે " सर्वतः सारमादद्यात् पुष्पेभ्य इव वटपदः " એમ પુષ્પ-ભ્રમરન્યાયે ગ્રહણ કરીએ.

પરમાત્મા સંબન્ધી એક અનિપ્રાચીન-ભાવના રાજા તરીકેની છે. પરમાત્મા જગત્નો

અદા માત્ર નથી, પણ આપણો રાજ છે—આપણને નયનમાં રાખનાર છે, આપણાં પાપપુણ્યનો ફલદાતા છે; આ ભાવનામાંથી અહલુ કરવા જેવો અસર એ છે કે—પરમાત્મા ધરતીકંપ કે દરિયાઈ તોફાન જેવી બડ સક્રિય રૂપ નથી; એનો આપણી સાથે ન્યાયી વ્યવહાર છે; એના નિયમ એ પોતે પાળે છે, અને આપણને પાળવા ફરમાવે છે. આ સત્ય આપણે અહલુ કર્યું છે ? અહલુ કર્યું ત્યારે જ કહેવાય કે જ્યારે આપણું હૃદય એ સત્યને પ્રત્યક્ષ કરી આપતું હોય. પણ આપણે તો રાત દિવસ એવી રીતે દબાવે પ્રવૃત્તિઓ મગાવ્યાં કરીએ છીએ કે જાણે આપણા ઉપર પરમાત્માનું રાજ્ય જ ન હોય ! માણસે કર્યાં કર્યું ભોગવવાનાં છે; પાપ કર્યાં વગર પાપનું ફળ એ ન્યાયી મહારાજ કદી ભોગવાવતો જ નથી; અને પુણ્યનું ફળ કદી આપ્યા વિના મરેતો નથી—આટલી વાત જો આપણા હૃદયમાં આપણે વળી સીધી હોય તો હુદ્દ કર્યું તરફ આપણી પ્રવૃત્તિ જ થવી ન જોઈએ, અને સકર્મ તરફ આપણો ઉત્સાહ પૂર્ણ વેગથી વધારો કરવો જોઈએ. પરમાત્માનું આ રાજ્ય સ્વયં દૃષ્ટિએ દેશમાં ફિશ્યતો માતે છે તેમ ભવિષ્યમાં આપણનું છે એમ નથી. પણ નિત્ય નિરત્યર ચાલ્યાં જ રહે છે. પરમાત્માની આ ભાવના, અને કર્મ એ જ આ વિશ્વનું અરેખક નવ્ય છે એ સિદ્ધાન્ત, અનિશિદ્ધ છે. ક્રમચેદમંદિતા કહે છે કે પરમ ‘રાજ’—જે આ સંસારમુક્તિ અને સંસાર-રાગિનો અધિષ્ઠાતા દેવ છે—ને પોતે ‘ધૃતવન’ છે. અર્થાત્ એ પોતાના નિયમો પાળે છે, અને મનુષ્યો પામ્યું ‘ધૃતવન’ માલ એમ એ કહે છે. અને ઉપનિષદનાં પાત્રવચન અને આત્મજાગના સંવાદમાં ઉપરના નવ્ય તરીકે ‘કર્મ’—મારી બોલી કરાવી—જ બનાવેલી છે.

પણ પરમાત્મા તે કેવલ રાજ જ નથી; પિતા પણ છે. રાજ નથી, અને પિતા છે એમ નથી, પણ રાજ અને પિતા દબલ છે. એના ધરમાં ન્યાય છે, તેમ પ્રેમ પણ છે. હસસનાં પહેલાંના યાદુદી ધર્મમાં પરમાત્માની રાજ તરીકેની ભાવના પ્રધાન હતી, તેને અદ્વૈતને હસસે પિતા તરીકેની ભાવના રચાઈ; એથી યાદુદી ધર્મની પરમાત્માની ભાવનામાં રાજના અકરણ ન્યાયને બદલે પિતાનો દયાઈ પ્રેમ ઘણત થયો એમ કહેવાય છે. કેટલાક કહે આ ભાવનાને કેવલ ચિરતી રાખે છે, પણ તેમ નથી. ભગવદ્ગીતામાં એક મ્થળે પરમાત્માને સત્યનામર શેકનો ‘પિતા’ કહેવો છે, અને ક્રમચેદમંદિતામાં પણ પિતાનું રૂપ અનુવર્ણન નથી. એક ક્ષણ કહે છે કે “પિતા પુત્રને બોળામાં જ તેમ તું એને બોળામાં લે છે” અને બીજા એક ક્ષણ કહે છે કે “આ મીઠી વાણીવડે, દે દન્ડ ! દે તને પકડી રાખું છું,—પુત્ર પિતાને વચ્ચેનો છે. જાતી પકડી રાખે તેમ.” ૨ પણ પરમાત્મા તે કેવળ પિતા જ નથી; પિતા છે તેમ માતા પણ છે. આ કલ્પ જ્વરપુષ્પ જે આ પ્રાકૃતિક વગતમાં એક જ જોવામાં નથી આવતાં તે પરમાત્મામાં એકાકી બને છે. પરમાત્મા પિતાની આક્ર પ્રેમપુરસર આપણો ઉત્કર્ષેષ્ટ છે એટલું જ નહિ પણ શિવાનુષ્ઠાનપરમાત્માની ઉપમા પણ એને સારી રીતે લાગુ પડે છે. વગ-માતા ‘અદ્વિતિ’-ક્રમચેદમાં પ્રસિદ્ધ છે. “સર્વ દેવતૈસ્તત” દેવતાદિ ઉપનિષદવાચમાં પરમાત્માનો ‘દેવતા’ તરીકે (શક્તિગત) પરામર્શ કર્યો છે. અને પરમાત્મા જ્યોતિષ અમિતોત્ર પચ્ચે શુનિ કહે છે કે “જેમ બૃહ્માં છોકરાં માની આસપાસ વર્તણાઈ રહે છે તેમ સર્વ બૃહ માત્ર અમિતોત્રને ઉપામે છે.” અને પુરાણો તો ‘વગદગ્વિષ્ણુ’ નાં

† પિતેષ પુત્રમવિમરુપસ્ય ।

૨. પિતુર્ન પુત્રઃ સિચમારમે ત-દન્દ-સ્વાદિષ્ટયા ગિરા રાચાંવઃ ।

એવાં મધુર અને લવ્ય સ્તોત્રોથી ભરેલાં છે કે જેની બરાબરીમાં કિશ્કિન ધર્મની મેરીની કલ્પના પણ મૂકી શકાય એમ નથી. શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં પરમાત્મા એકી વખતે “ માતા ધાતા અને પિતામહ ” રૂપે પોતાને જણાવે છે. પરમાત્માનો આપણી સાથેનો આ સંબન્ધ આટલો બધો પ્રસિદ્ધ છતાં, વાસ્તવિક રીતે આપણા જીવનમાં આપણે એને કેટલો સ્વીકારીએ છીએ? આપણે જો કે પરમાત્માથી વિમુખ રહીએ છીએ—તથાપિ એનો પ્રેમ તો અનન્ત છે: આ વાર્તાનું પ્રમાણ એટલું જ કે આપણે જો કે કોટિ પાપ આચરીએ છીએ તો પણ એ મર્વ પાપને પાછળ મૂકી મારો માર્ગ લેવાની છૂટ આપણને રહ્યાં જ કરે છે: અર્થાત્ પરમાત્મા ધરનાં દાર આપણે માટે હમેશાં ખુલાં જ છે. પરમાત્મા માતાપિતા તરીકે પ્રકૃતિ અને મનુજ-બાળકને પરસ્પર જોડાઈ—મનુ અને શતરૂપા માફક—આનંદ લેતાં જોવાને ખુશી છે; આપણો મંભારવ્યવહાર એને અનિષ્ટ નથી; પણ એ વ્યવહારનું કળ પરમાત્માના વંશની ત્રિદિ રૂપ થવું જોઈએ. આપણે એના ચિકિત્સા અધિકારી ત્યાં જ થઈએ કે ત્યારે આપણું જીવન પરમાત્માનાં બાળકને ગોબનું થાય.

પણ માતાપિતા હમેશાં પુત્રની માથે માથે જ કર્યા કરતાં નથી. તેમ પુત્રથી હૃદયની બધી આપ છોડ એમની માથે થઈ શકતી નથી. વળી, જીવાત્મા અને પરમાત્મા દ્વિત્વ નિત્ય મિદ્ધ પદાર્થ તરીકે કૃતિને માન્ય છે—આ મર્વ ધ્યાનમાં હર્ષ કૃતિએ એ બેને “ દ્વા સુવર્ણા સચુજા સચાયા ” કહ્યાદિ વાક્યમાં સખા કે વર્ણવ્યા છે. એ જ ભાવ પછીનાં શાન્તોએ નર-નારાયણ અને કૃષ્ણ-અર્જુનના સંબન્ધથી બતાવ્યો છે; અને કૃષ્ણ પ્રાચીની મુદ્ધાભાની અને હૃદયની ભક્તિ પણ એ જ ભાવનું મનોદર કળ છે. પણ આગળ જાણીવંશા મંબન્ધના કરતા આ સંબન્ધનો અનુભવ વધારે કુચ્છ અધિકારી માટે છે. ત્યારે વાસ્તવ કોઈ કરીને માતાપિતાની માફક પરમાત્મા પાસેથી કામા માગવાની ન રહે, અને ત્યારે મદાયગણ માટે યક્ત એની મહાદત્તી જ જરૂર રહેતી હોય, નથા માધાગ્ન્ય રીતે આપણે એવું મદાચરણબળ મપાદન કર્યું હોય કે જેથી આગીને વખતે એ આપણને મદાય થઈ ઉગારી લે એટલો આપણો અધિકાર થયો હોય—ત્યારે જ આ મખાભાવ ખીસી ઉઠે છે.

પણ પરમાત્માને મખા મમજીને એની અવજા કરવાની આપણને છૂટ નથી. તેથી અર્જુનને ત્યારે પરમાત્માનું વિશ્વરૂપદર્શન થયું, ત્યારે તેણે પમાતાપર્વક કહ્યું છે કે “ હે અચ્યુત ! (નિર્વિકાર, સત્તાત્મક અમાત્મ્ય) તને મખા મમજીને અને તારો પ્રભાવ ન જાગીને, પ્રભાદથી કે મૈત્રીની છૂટથી, મે તને ‘ હે કૃષ્ણ ! હે વાસ્તવ ! હે સખે ! ’ એમ દમ બરાવીને બોલાવ્યો છે; રમત ગમતમાં, ખાના પીતાં, સૂતાં બેમતાં, એકાન્તમાં કે જનમસુખમાં, મસ્કનીમાં મેં તારું અપમાન કર્યું છે; તે માટે હું તારી કામા મારું છું. ”

આ કારણથી ભક્તરાજ હનુમાને પરમાત્માને સ્વામીયુદ્ધિએ મેળ્યો છે. પરમાત્માના મખાઓ—અર્જુનની માફક—પરમાત્માની સહાયતાથી આસુરી મંપત મદામે પોતે જીવ મેળવવા લાદે છે; પણ પરમાત્માના દાસો તો—હનુમાનની માફક—પરમાત્માના વાવરા નીચે રહી પરમાત્માની સેવા અર્થે યુદ્ધ મદે છે; અને અતુચ્છ શ્રમથી પરમાત્માની મત્ત્યપ્રકૃતિને અસુરના બન્ધનમાંથી છોડવવામાં પોતે ઉપયોગી થાય છે. જ્ઞાન વૈરાગ્ય અને બ્રહ્મચર્યથી તેઓનાં

દોહરી અને મન વગર જેવાં દૃષ્ટ બનેલાં હોય છે, અને ધનસંપત્તિ આદિ માયાની મોહકતાં મોહક વસ્તુ પણ જો તેમાં ‘સમ’ ની છબીનું દર્શન ન થાય તો તેને કાંકરા સમાન ગણી તોડીને તેઓ ફેંકી દે છે: એમનાં કૃષ્ણેવામાં સમતામની ધૂન અદર્શિય ચાલ્યાં કરે છે. આવા પુરુષો ‘ચિરનિર્વિણ્ણુ શ્રવણોક્તે’ને સંકટમાંથી ઉદ્ધારી હંમેશ માટે જગત્ ઉપર એક ભારે ઉપકાર કરી જાય છે.

પણ પરમાત્માની આથી ઉચ્ચ દાસ્યભક્તિ આચરવી સહેલી નથી. તેમ કેટલાંક હૃદયો એવાં નાણુક રસભીનાં હોય છે કે તેઓને સેવક માફક દાસ્ય ફરીને જ સન્તોષ પળતો નથી; તેઓનાં અગો પરમાત્મા સાથે પતિ-પત્નીના જેવા વધારે નિકટ સંબંધ પામી એને આલિંગવા અને એનાથી આલિંગન પામવા ઊછળે છે. એવા જનોની સ્થિતિ આપણા શાસ્ત્રદોષે ગોપીઓની બક્તિમાં દૃષ્ટિગચ્છ કરી છે. આ પ્રેમવ્રતવાળા બક્તિમાં પરમાત્માને મારથિ રાખી આત્મકલ્યાણ સાધવાનો કે પરમાત્માના સેવક બની પરમાત્માની લક્ષ્મીને ધુન: ઉદ્દાપવાનો શ્રોત્ર નથી. પણ સ્વાભાવિક પ્રેમથી તણાઈ પ્રેમજ પરમાત્મા તરફ હૃદય ધસે જાય છે: એને પરમાત્માની સેવાની કે આત્મકલ્યાણની કશાની ખબર નથી: એને તો માત્ર પરમાત્માનો જ —પરમાત્માના રસનો જ—ખપ છે, અને એ સમયે એનાં અંગેઅંગ ભીંજાય છે.

પણ શ્રવાત્મા અને પરમાત્માના સંબંધ પરંપ આ સર્વે રૂપો ખરાં છે કે ખરાં છે તેમ જ એમાં છે. ખરાં એવી રીતે છે કે જે (વ્યાવહારિક) અર્થમાં આપણે છીએ તે અર્થમાં આપણાથી જુદો પરમાત્મા પણ છે, અને એ વચ્ચેનાં સંબંધ ઉપરનાં રૂપો વડે પ્રદર્શિત થાય છે. પણ બીજી રીતે જોઈએ તો, એ રૂપો ખરાં છે. ખરાં એ પ્રકારે છે: એક તો એ સંબંધ એવો વિવિધ છે કે એમાંનું કોઈ પણ રૂપ વસ્તુરિધિને પૂરેપૂરી નિરૂપવા અસમર્થ છે; બીજું, શ્રવાત્મા અને પરમાત્માને એ પદાર્થો માની એમનો સંબંધ સમજાવવા માટે એ રૂપો કષ્ટાં છે, પણ ખરી વાત તો એવી છે કે શ્રવાત્મા અને પરમાત્મા એમ એ જુદા પદાર્થો જ નથી. આ વાત સમજવા માટે થોડુંક તત્ત્વચિન્તન કરવાની જરૂર છે.

અર્વાચીન યુદોષના પ્રમિદ તત્ત્વચિન્તક કાન્ત-એએ ‘મનુષ્યજાતની મયાંદ ’ ના વિચારને અંગે બતાવ્યું છે કે આપણા દૈનિક જ્ઞાનમાં, એટલે કે પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનમાં—વિષયને જે દેશ અને કાલ રૂપી એ ઉપાધિઓ લાગેલા હોય છે તે ખરું જોતાં વિષયગત નથી, પણ દૈનિકચક્રી વિષયમાં આરોપાય છે; અર્થાત્, જે પદાર્થનું પ્રત્યક્ષ થાય છે તે પદાર્થ સ્વતઃ દેશકાલાવચ્છિન્ન નથી, પણ દૈનિક સાથેના સંબંધે કરી એનામાં દેશકાલની રૂપના ઉપજે છે. કાન્તની પછીના વંશજમાં આ સિદ્ધાન્તમાં એટલે કે ફેરફાર મુસવવામાં આવ્યો છે કે—પ્રથમ સ્વતઃ પદાર્થ છે અને પછીથી દૈનિકોનો સંબંધ થતાં એનામાં દેશ અને કાલના ઉપાધિઓ ઉપજે છે એમ નથી, પણ દૈનિકો સાથે સંબંધ રૂપે જ એ પદાર્થનું અસ્તિત્વ છે, એટલે કે જો એ પદાર્થ છે તો તેને દેશ કાલ લાગેલા જ છે. પણ આ સિદ્ધાન્તનાં અને રૂપો લેતાં એમાંથી એટલું તો સ્પષ્ટ થયું જ કે જે પદાર્થ દૈનિકાતીત છે તે દેશગત કે કાલગત હોઈ ન શકે. આથી આટલી વાત સ્પષ્ટ છે કે આત્મા—શ્રવાત્મા તેમ જ પરમાત્મા—જે દૈનિકાતીત છે તેને દેશગત કે કાલગત માનવો એ બૂઝ છે. અને જો

‘આત્માને’ દેશ કે કાલના ઉપાધિ લાગતા નથી, તો ખુદી, જીવાત્મા અને પરમાત્માને એક બીજાથી પૃથક્ પાડવા એ સંભવતું નથી. વળી, કાન્ટે બીજું એ બતાવ્યું છે કે જેમ મનુષ્યનું ઐન્દ્રિયક જ્ઞાન વિષય માત્રને દેશ અને કાલનાં બીજાંમાં દાળે છે, તેમ મનુષ્યની બુદ્ધિ પણ વિષયને અમુક બીજાંમાં જ ઉતારી લે છે—અર્થાત્ એ અમુક આકારે જ વિષયને ધરે છે. આ આકાર તે દ્રવ્ય-ગુણ-કારણ-સંખ્યા વગેરે છે. કાન્ટના આ સિદ્ધાન્તમાં પણ પાછળથી એવો સુધારો સ્વયંવચામાં આવ્યો છે કે એ વિષય સ્વતઃ—સ્વતન્ત્ર—કોઈ પદાર્થ નથી, પણ બુદ્ધિના વિષય રૂપે જ એનું અસ્તિત્વ છે, એટલે પ્રથમ એ પદાર્થ સ્વતન્ત્ર સિદ્ધ હોય અને પછીથી એ બુદ્ધિનો વિષય બને એમ થતું નથી પણ આ મૂળ મિદાન્ત લો યા એનો સુધારો લે—ઉભયમાંથી એટલું શક્તિ થાય છે કે જે પદાર્થ મનુષ્યબુદ્ધિનો વિષય જ નથી એની સાથે દ્રવ્ય ગુણ કારણ સંખ્યા વગેરેના વિચારો જોડ્યા એ ભૂલ છે. પણ સગુણવાદી અને દ્વૈતવાદી કહેશે કે એ પદાર્થ મનુષ્યબુદ્ધિનો વિષય નથી એમ કાણ કહે છે ? આનો ઉત્તર એવો જ કે તત્ત્વજ્ઞાનનો પ્રયામ મનુષ્યબુદ્ધિનો વિષય શોધીને વિરનતો નથી. ‘તત્ત્વજ્ઞાન મનદ્વ મહાપ્રશ્ન પડેલો છે તે એ છે કે મનુષ્યબુદ્ધિ પોતે જ એના થકી બની રહી છે ? અર્થાત્ મનુષ્યબુદ્ધિની મ્હાળે વિષય રૂપે એક પદાર્થ બનાવવાથી એ બુદ્ધિનો ખુલામો થતો નથી, એ ખુલામો મારે તો એ બુદ્ધિની પાછળ જવું જોઈએ, અર્થાત્ અધિજ્ઞાન રૂપે કાષ્ઠક પદાર્થ માનવો જોઈએ. અને તેથી દ્રવ્ય ગુણ સંખ્યા આદિ બુદ્ધિના આકારો જે બુદ્ધિથી શરૂ થાય છે તેને બુદ્ધિની પેલી પાગના-અધિજ્ઞાનભૂત-પદાર્થને લગાડવા એ ભ્રમ છે. બુદ્ધિની પાછળ—પેલી પાર—જવું અશક્ય લાગતું હોય તો એનો અને અધિજ્ઞાનનો એટલે ચિત્ અને સત્ત્વનો અભેદ માનો, પણ બુદ્ધિ અને બુદ્ધિના વિષયને એક સકલનામાં જોડ્યા વિના, અર્થાત્ બનેલી એક અધિજ્ઞાનમાં એકતા કર્યા વિના, છૂટકો નથી.

આ અધિજ્ઞાન-પદાર્થ જગત્ રૂપે કેમ બન્યો એનો વિચાર પહેલી “ હોરી ” માં થઈ ગયો. બીજી “ હોરી ” માં એ પદાર્થ જીવભાવ શી રીતે પામ્યો એનો વિચાર આવે છે. આટલી ચર્ચાને અન્તે તેમાં હવે આપણે એના ખામ મિદાન્ત ઉપર આવ્યા.

એક મત એવો છે કે જીવ અને જગત્ એ બે બ્રહ્મના વિકારો છે: આ મત ‘ પરિણામવાદ ’ અને ‘ વિકારવાદ ’ ને નામે સુપ્રસિદ્ધ છે, અને એ મત શંકરાચાર્યની પૂર્વે પણ હતો, અને પાછળથી શ્રીપદભાષ્યે એનો અવરૂપ થઈ છે. શ્રીજી મત પ્રમાણે, જીવ અને જગત્ બે બ્રહ્મની શક્તિઓ છે: આ મતનો ‘ શક્તિવાદ ’ ને નામે શંકરાચાર્યે એક સ્થળે ઉલ્લેખ કર્યો છે, અને પાછળથી રામાનુજાચાર્યે ચિત્ અને અચિત્તને બ્રહ્મની શક્તિઓ માની છે તે આ જ મત છે. ત્રીજો ‘ અવરૂપવાદ ’ છે—તે પ્રમાણે, બ્રહ્મ ‘ અપ્રચલિત-અવરૂપ ’ સમુદ્રસ્થાને છે, અને એની ‘ ધપિત્ (વલ) પ્રચલિતાવરૂપ ’ તે અન્તર્યામી (ધર્મિ) છે, અને ‘ અત્યન્ત પ્રચલિતાવરૂપ ’ તે જીવ છે. આ ત્રણે વાદમાં જીવને વિકારરૂપે વા શક્તિરૂપે વા અવરૂપરૂપે સત્ય માનવામાં આવ્યો છે.

જીવાત્માને પરમાત્માના વિકારરૂપે વા અન્તર્યામી સત્ય માનીને પણ એ પરમાત્માથી ભિન્ન છે કે અભિન્ન એ વિષે ત્રણ મુખ્ય વાદ ઉત્પન્ન થયા છે. જીવ આત્મારે પરમાત્માથી ભિન્ન

છે, અને તે મોક્ષાવસ્થામાં પરમાત્મા સાથે એકતા પામશે—નદીઓ ‘સમુદ્રમાં ભળી’ જાય છે તે રીતે, એવો એક વાદ છે; અને તે ઝીંદગીનિ નામના આચાર્યને નામે ‘વ્યાસ મહર્ષિના વેદાન્તસૂત્રમાં નોંધાયો છે. બીજો એક વાદ એવો છે કે અત્યારે પણ હવે પરમાત્માથી અત્યંત ભિન્ન નથી, તેમ અત્યંત અભિન્ન પણ નથી—જેમ અગ્નિના તણુખા અગ્નિ છે, અને છતાં અગ્નિથી જુદા પણ છે; અથવા તો, જેમ ઘટ એ મૃત્તિકાજ છે, અને મૃત્તિકાથી જુદો પણ છે, એ રીતે. આ બેદાબેદવાદ વેદાન્તસૂત્રમાં વ્યાસ પહેલાંના આસ્તમરથ આચાર્યનો કહેવામાં આવ્યો છે. ત્રીજો વાદ એવો છે કે અત્યારે હવે પરમાત્માથી ભિન્ન નથી, તેમ ભિન્ન અને અભિન્ન એમ પરસ્પરવિરુદ્ધ ધર્મવાળો પણ નથી. અત્યારે જે અવસ્થામાં છે તે અવસ્થામાં પણ એ પરમાત્માથી અભિન્ન જ છે: આ વાદ વેદાન્તસૂત્રમાં બ્રહ્માના પ્રમાણે કાચકૃત્ત્વન મળેલો છે.

પણ અત્યારે જે અવસ્થામાં છે તે અવસ્થામાં પણ એ પરમાત્માથી અભિન્ન જ છે એ વાદ પણ એ રીતે સમજી શકાય. એક અવસ્થિતિવાદ એવો છે કે અચિત્ તેમ જ ચિત્ પરમાત્માનાં વિશેષણ રૂપે અવસ્થિત છે, અને પરમાત્મા એ યદી વિશિષ્ટ છે: આ રામાનુજાચાર્યનો ‘યથાવસ્થિત’ (છે તે રૂપે જ-અવિદ્યાની કલ્પના કર્યા પિનાનો) વિશિષ્ટાદિતવાદ બીજો અવસ્થિતિવાદ એવો છે કે અત્યારે છે તે રૂપે પણ હવે પરમાત્માથી અભિન્ન જ છે, છતાં ભિન્ન ભાસે છે તે અવિદ્યાએ કરીને-આ સંકલ્પઆર્થનો સુપ્રસિદ્ધ કેવલા-દિતવાદ.

હવામાંની આ દેખાતી ભિન્નતા અનેક રીતે સમજાવવામાં આવી છે, જેમ દર્પણમાં દેખાતું મુખ વાસ્તવિક મુખથી ભિન્ન નથી, વાળમાં દેખાતું ચન્દ્રનું પ્રતિબિંબ પણ ચન્દ્રથી ભિન્ન નથી-અર્થાત્ એમ દેખાયા છતાં એ મુખ કે એ ચન્દ્ર યતા નથી-તેમ જાણતું આયિ-વાસ્તવઅન્તઃકરણમાં પ્રતિબિંબ પડવાથી જાણથી જુદો હવે ભાસે છે, પણ વસ્તુતઃ જાણ એકજું જ છે. આ બિંબપ્રતિબિંબવાદ.

પણ ચન્દ્ર આકાશમાં છે અને એનું પ્રતિબિંબ જળમાં છે-એટલું તો દૈન્ય ખરું ને ? આમ શંકા સંભવે, નેથી બીજા શંકરવેદાન્તીઓ અન્ય દશાન્તથી હવે-જાણનો સંભન્ધ સમજાવે છે. જેમ ઘટાકાશ અને મહાકાશ જુદાં નથી-એટલું એક આકાશ છટે રૂપે (અનંતચિહ્ન-રૂપે) મહાકાશ હોય છે, અને તે જ ઘટના સંભન્ધે કરી (ઘટમાં ઘેરાએલા તરીકે) ઘટાકાશ કહેવાય છે, તેમ અનંતચિહ્ન (વિગર ઘેરાએલું) ચૈતન્ય તે જાણ, અને અન્તઃકરણચિહ્ન (બુદ્ધિથી ઘેરાએલું) ચૈતન્ય તે હવે. આ અવન્હેદવાદ.

પણ આ વાદમાં પણ જેમ આકાશને ઘેરનાર ઘટ નામનો પદાર્થ આકાશથી જુદો છે તેમ-ચૈતન્યને ઘેરનાર બુદ્ધિ આ અન્તઃકરણને ચૈતન્યથી જુદું માનવું પડે, અને એટલા પૂરતું અદૈતવાદમાં છિદ પડે. આ શંકા નિવારવા માટે કેટલાક શંકરવેદાન્તીઓ કર્ણ ‘રાધિય’ ના દશાન્તથી હવે-જાણનો સંભન્ધ સમજાવે છે: જેમ કર્ણ પૃથ્વીનો પુત્ર હતો, પણ અજાણે કરી પોતાને રાખાનો પુત્ર જાણતો હતો, તેમ જાણવસ્તુતઃ જાણ છતાં અજાણે કરી પોતાને હવે સમજે છે.

આ સર્વદશાન્ત જે કે એક બીજા કપર સુધારે કરતાં દેખાય છે—તથાપિ ખરું જોતાં સર્વનું તાત્પર્ય એક જ છે, અને તે ગમે તે રીતે-અદૈત-પ્રતિષાંદન કરવાનું. શંકરચાર્યે

વિવિધ દૃષ્ટાન્તો આવા જ આશયથી ચોળ્યાં છે. પણ પાછળના વખતમાં તે તે દૃષ્ટાન્તને વાગી પડીને જુદા જુદા વાન્તો વિગેધ ઉપગમવામાં આવ્યો છે તે આ તાત્પર્ય ન સમજવાથી જ. પ્રજાને કોઈ પણ દૃષ્ટાન્ત લાગુ પડી ગઈ જ નહિ—જાડ તે ચેતન્યના દૃષ્ટાન્તથી કથવું, કે ચેતન્યને જાડના દૃષ્ટાન્તથી કથવું એ ખોટું છે, અને છતાં એમનાં અરૂપ મમગમવા માટે એવા દૃષ્ટાન્ત લીધા વિના ચાલવું નથી દૃષ્ટાન્ત લાંબને યાદ રાખવાની વાત એટલી જ છે કે દૃષ્ટાન્ત જન-પ્રજાનો મનન્ય મિદ્ધ કરવા માટે નથી, પણ એ મનન્ય સમગમવા માટે છે. આ રીતે જોતા, પૂર્વાકિત સર્વ દૃષ્ટાન્તમાંથી મમગમવાની વાત એક જ છે કે પ્રજા અજ્ઞાને કરી અન્યથા (જીવરૂપે) ભામે છે. પણ ‘ અન્યથા ’ રાખના પ્રયોગથી પણ એમ સમજવાનું નથી કે કોઈ ‘ અન્ય ’—પ્રજાથી જુદો-પદાર્થ છે. અન્યથા ભાસે છે—એટલે કે અન્યથા નથી, અને છતાં ભામે છે, આમ નથી જીને ભાસે છે કહેવાથી દંતાપતિ થતી નથી પૃથ્વી ધિગ નથી અને જતા સ્થિર ભાસે છે એમ કહેવાથી એ સ્થિર થઈ જતો નથી, સૂર્ય પૃથ્વીની આમપાસ કરતો નથી અને છતાં ફરતો ભાસે છે એમ કહેવાથી તે ફરતો થતો નથી—એ રીતે તાત્પર્ય એટલું જ છે કે લોકમા અનાદિ કાળથી ચાલતી આવેલી મનગણ ખોટી છે—અનાદિ કાળથી આખો ‘ જીવ ’ ‘ જીવ ’ એવા અધ્યાત્મ (પ્રજાના આરાધ) કરતા આવ્યા છીએ, એ અધ્યાત્મનો જાનવડે ‘ અપવાદ ’ કરવાનો છે—એ અ-

*The dread of anthropomorphism is childish. We cannot help the use of figures of speech, and if we discard some, we are sure to make use of others. Who but a pedant would object to our speaking allegorically and metaphorically of the sun rising, of the sea roaring, of the wind whispering, or of the mind as clear, or calm, or cloudy? All human speech is a mosaic of symbols, which we use consciously or unconsciously. Do we know more or less of the sun or the sea, when we describe them in figurative language gathered from human nature, or when we adopt the strictly scientific phrases of astronomy or physiography? Similarly, do we know more or less of the soul, when we describe it in terms fetched from outward Nature, or from its own interior realm? It would seem that we discern the state of the case most clearly, and record our insight best, when we gather our phrases in each instance from the opposite realm; when we describe Mind in terms of matter, and Matter in terms of mind. It thus be so, it will also be found that, in the moments of highest insight into what is mysterious, and hidden from our faculties, we instinctively clothe our insight in the raiment of metaphor. While we perhaps feel that "all that we know is that we know nothing," we nevertheless succeed best, in expressing the little we do know when we set it forth symbolically. We get behind the metaphor, we break the shell of allegory, to extract the kernel of fact; but we approach far nearer to the centre of things, when we make use of concrete aids to abstract thought, than we discard them, and try to reach the shrine of pure being, *per se* etc. etc."—Prof FRASER

ધ્યારોપ તે અધ્યારોપ છે, અર્થાત્ ખોટો છે એમ સમજવાનું છે. અને જે નથી તે ભાસે છે એમ કહેવામાં દૈત પ્રાપ્ત થતું નથી; પણ ઉલટું, પહેલી “ હોરી ” ને અન્તે અતાવ્યું હતું તેમ, ચિત્ (ભાસે) અને સત્ (છે) સાથે અદૈત પ્રતિપાદિત થાય છે.

આમ, દૈતવાદ-વિશિષ્ટાદૈતવાદ-અને કેવલાદૈતવાદ એમ ત્રણ ભૂમિકાનો પ્રાસાદ મનુ-
ષ્યની ધાર્મિક બુદ્ધિએ રચેલો છે. એની ત્રીજી ભૂમિકાએ ચડી બ્રહ્માનન્દસ્વામી કહે છે કે
આ ‘તન’ રૂપી ગરીબોમાં શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્મા બુદ્ધિ રૂપી ‘વૃષ્ણમાનકિશોરો’-રાધિકા સાથે
“ હોરી ” બેલી રહ્યો છે. પાંચ દિવસો રૂપી ‘અખીઓ’ પાંચ વિષયો રૂપી રંગ ભરી ભરાને
‘રાધિકા’ ને આપે છે; અને ‘રાધિકા’ એ રંગ લઇને “સ્થામ” ઉપર નાંખે છે; એથી એનું
મધ્યનું શરીર ભીંજી જાય છે—અને એ ભીંજવામાં પોતે આનન્દ માને છે. એ આનન્દમાં
એ ‘રાધિકા’ નો વેપ ધરે છે, એટલે કે પરમાત્મા બુદ્ધિ સાથે તનમયતા પામે છે. અને
એમ ચોતરફ “અવિદ્યા” નો “ફાગ” મચી રહેતાં બુદ્ધિનો વેપધારી પરમાત્મા સ્વરૂપનું
ભાન બૂલી બેસે છે. એમ સંસારચક્રમાં રમતાં રમતાં એને ઘણો કાળ વીતી ગયો, પણ
તેની એને ખબર પડી નહિ. આખરે ભ્યારે કોઈ સત્ગુરુ મળ્યો ત્યારે એને ‘અખીઓ’ નો
સંગ છૂટ્યો, અને એ સ્વ-સ્વરૂપભૂત બ્રહ્માનન્દ પામ્યો. અત્રે એટલું સમજવા જેવું છે કે
‘રાધિકા’ એ સાત્ત્વિક બુદ્ધિનું રૂપક છે; અર્થાત્ પંચેન્દ્રિયના વિષયો પણ સાત્ત્વિકબુદ્ધિ-
પુરઃસર ભોગવવામાં આવે તો જ પરિણામે જ્ઞાન ઉપજી બ્રહ્માનન્દ પ્રાપ્ત થાય. વળી, જેમ કૃષ્ણનું
રાધિકા સાથે રમવું તે કેવળ નિર્દોષ-નિર્લેપ રમત રૂપ હતું, તેમ પરમાત્મા પણ બુદ્ધિના
સંગમાં ચિદાભાસ બનેલો દેખાતા છતાં, બુદ્ધિથી નિર્મિત અને સર્વઆભાસરહિત કેવલ
ચૈતન્યધન કાયમ રહે છે. વળી, કોઈને એમ શંકા થતી હોય કે જગદ્ગુરુ કૃષ્ણ ભગવાનને
ગુરુ કેવો ?—તો એ શંકા વાસ્તવિક છે. પણ બ્રહ્માનન્દ સ્વામીને આ અસંભવ આગળથી
નહતો: જેને ગુરુ સંભવી જ ન શકે તેને ગુરુ આરોપવામાં એમનું સૂક્ષ્મ તાત્પર્ય એવો બુદ્ધિ
ઉપગમવવાનું છે કે—ખરી વસ્તુસ્થિતિમાં તો “ ન શાસ્ત્રા ન શાસ્ત્રં ન શિષ્યો ન શિક્ષા ”
ગુરુ નથી, શિષ્ય નથી, શાસ્ત્ર નથી, શાસ્ત્રનો ઉપદેશ નથી—છતાં એ સર્વ કર્પના બધાં સુધી
આપણે બંધને ખરો માનીએ ત્યાં સુધી આવશ્યક છે; પણ પરમાત્મામાં વસ્તુતઃ બંધ નથી
તેમ મોક્ષ પણ નથી, એટલે ગુરુ વગેરે વાત કેવળ અધ્યારોપ જ છે. વસ્તુતઃ તો—

“ ન નિરોધો ન ચોત્પત્તિ ન વદ્ધો ન ચ સાધકઃ ।

ન મુમુક્ષુર્ન વૈ મુક્ત ઇત્યેવા પરમાર્થતા ॥ ”

“ નાશ નથી, ઉત્પત્તિ નથી; બદ્ધ તથી, સાધક નથી; મુમુક્ષુ નથી, મુક્ત નથી—એ
જ ખરેખરી વાત છે. ”

અને તેથી પૂર્વોક્ત પ્રાસાદની ભૂમિકાના ધ્વજભેરથી, અને તે પણ નીચે કે ઉચે નહિ
પણ એક અખંડકાર દૃષ્ટિ નાંખીને, અવાકુમનસંગોચર આકાશની ભવ્યતાથી મુક્ત બનતાં
બનતાં શ્રી શંકરાચાર્ય ઉચ્ચરી જાય છે કે—

“ ન ચૈક તદન્યદ્વિતાયં કુતઃ સ્યાત્
 ન વા કેવલત્વં ન ચાકેવલત્વમ્ ।
 ન શૂન્ય ન ચાશૂન્યમદ્વૈતકત્વાત્
 કથં સર્વવેદાન્તસિદ્ધં વ્રવોમિ ॥ ”

(એક નથી ત્યાં એ ક્યાથી હોય ? , કેવલ તેમ એકેવલ પણ નથી, શૂન્ય નથી, અને અશૂન્ય પણ નથી. કારણ કે એનામાં એક-એ, કેવલ-અકેવલ, શૂન્ય-અશૂન્ય એનું દ્વૈત નથી. સર્વ વેદાન્ત થકી મિદ્ધ એવા એને હું શી રીતે કહું ?)

દૈવી પ્રકૃતિનો વિજય.

(અનુસન્ધાન પૃષ્ઠ ૧૦૧ થી.)

ગળ વોડી વારમા ગામમા દાઢબંધ પ્રવેશ કરે છે. એનજેલો અને ઇન્કેલસ ગળને અભિનદન આપે છે અને કુશળતા પૂછે છે. ગળ તેમનો ઉપકાર માને છે અને કહે છે કે તમારા પ્રયત્ન સબધી તપાસ પ્રતા મને માલુમ પાડ્યું છે કે તમે ઘણું સાચું કામ કર્યું છે, તમારો ઇનમાફ પૂરેપૂરો વખણાય છે હું તમને એ બાનતમા શાબ્દાશી આપુ છું એનજેલો કહે છે કે મહારાજ હું તો આપનો કાવા મુતગનો આપેલો છું. ગળ એનજેલોને કહે છે તમારી કીર્તિ યોગરદમ ફેલાઈ રહી છે અને એક તામ્રપટ પર કોતરી રાખવાને લાયક બની છે. એક હાથમા એનજેલોને લઇને અને બીજા હાથમા ઇન્કેલસને લઇને રાગ મવારીમા આવે છે

પેયો પીટર સાધુ હવે શ્રીવાદ કરવાનો વખત આવ્યો છે એમ સૂચવે છે. ઇસાએલા રાગ કને જઈને ‘ શ્રીવાદ શ્રીવાદ ! ’ એમ બૂમ પાડે છે રાગ પૂછે છે કે તને શું દુઃખ પડ્યું છે તે કહે, તને કોણે સતાવી છે અને કેવી રીતે દુઃખી કરી છે તે જણાવ, દુકામા કહે આ રહ્યા એનજેલો સાહેબ, તેઓ તને ન્યાય આપવાને તૈયાર છે, તેમની આગળ બધી વાત ખુલી કર અને તમામ હકીકતથી તેમને વાકેફ કર. ઇસાએલા કહે છે કે “ પુત્ર્ય રાગ સાહેબ ! આપ મને સેતાન કનેથી મુક્તિ મેળવવાનું કહો છો. આપ મારી હકીકત પોતે જ સાબળો. એનજેલો કહે છે કે સાહેબ એનું ચિત્ત ડેમણે હોય એમ મને લાગતું નથી. ઇનમાફની રાહે એના બાધને ફાસીની મગ્ન થઈ છે, ને મબધમા એ મારી કને મારી મેળવવા આવી હતી.

ઇસાએલા કહે છે કે એનજેલો એક જુદો માણસ છે. એ જુદા સોગન ખાનાર છે, ખૂની છે, એક વ્યભિચારી મોર છે, દુઝારો છે, કુખારિકાને ફલકિત કરવા તૈયાર, હુમ્મ્યાઓનો સરદાર છે. રાગ કહે છે એને આધી લઈ જાઓ, એની લાગણી ખસી ગઈ હોય એમ લાગે છે. ઇસાએલા કહે છે કે રાગ સાહેબ ! હું ગાંડી નથી, મારી હકીકત ઉપર ધ્યાન આપો. રાગ ઇસાએલાને તેની હકીકત કહેવાને કહે છે. ઇસાએલા રાગ આગળ બધી હકીકત નિવેદન કરી એનજેલોને ઉધારો પાડે છે. હ્યુશીયો વચમાં ટાપશી પૂરવા બંધ છે તેને રાગ ધમકાવે છે અને મુગો રહેવા કહે છે. રાગ ઇસાએલાની હકીકત માર્નવાની ના પાડે છે અને કહે છે કે એનજેલો ધણે જ પ્રમાણિક અને આખરદાર માણસ છે. “તને એના પર ખોટું કંઈક આણવાને કોઈ ખટપટીયા માણસે હાથી કરી છે.” એનજેલો પોતે જે મુગો કરે તે વાસ્તે તારા બાઈને ફાંસી ફરમાવે નહીં. પોતાનું ખુલ્લું વર્તન તપાસી તેને જીવતો રહેવા દેત; સાચું બોલ, તને આવી ખોટી ફરીયાદ કરવાને કોણે શીખવ્યું છે? ઇસાએલા કહે છે કે “આમ જ કે ત્યારે શું તમે મને માનતા નથી?” રાગ કહે છે કે આ બધી એક દુઝાલ છે. એક અમમદારને ઇસાએલાને કેદખાતામાં લઈ જવાનો વુકમ આપે છે, રાગ ઇસાએલાને પૂછે છે કે તું અહીંયાં કેને ખબર આપીને આવી છે? ઇસાએલા કહે છે કે લોડો-વીક સાધુને મારી અત્રે આવવાની ખબર છે અને તે મોરી હકીકતથી વાકેફ છે તે અત્રે ફોન તો સાફ થાત. હ્યુશીયો કહે છે કે એ સાધુ અત્રેથી અને ખટપટી છે. હું તેને બીજકૂચ ચાલતો નથી. આપ સાહેબની તેણે ફટલીક નિંદા કરી હતી તે માટે મારે તેને દમકો કરવો પડ્યો હતો. રાગ વુકમ આપે છે કે એ સાધુની શોધ કરો. મારી અને મારા નાથખની ગીબત કરે એવો એ કોણ છે? એટલામાં પીટર સાધુ રાગને કહે છે કે ઇસાએલાએ એનજેલો ઉપર ખોટું તોહોમત મુક્યું છે. રાગ પીટરને પૂછે છે કે તું લોડોવીક સાધુને આગળે છે? પીટર હા પાડે છે અને કહે છે એ ધણો પવિત્ર અને હજીરી દીનનો સાધુ છે તે દમણાં તાવથી ખીમાર છે અને તેના કહેવાથી જ હું અત્રે આવ્યો છું ને મહેર ફૂં ફૂં-કે ઇસાએલાની એનજેલો પરની ફરીયાદ ખોટી છે; એમાં ખરી હકીકત શી છે તે એ જાણે છે અને ત્યારે આપ બોલાવશે ત્યારે તે આપની સમક્ષ નિવેદન કરવા આવવાને તૈયાર છે. ઇસાએલા જુદી છે; અને તે વાત ખુદ ઇસાએલાની ખાતરી પૂર્વક સાખીત થશે.

ઇસાએલાને પહેરામાં લઈ જવામાં આવે છે ને હવે મેરીયાના બદાર પડે છે.

રાગ એનજેલોને કહે છે કે શું આથી તમને હસવું આવતું નથી? આનો દનસાફ તમે જ પોતે કરાવો. હવે આપણે અત્રે બેસીએ. શું જે સાક્ષી ઇસાએલાને ખોટી પાડવા જવું થાય છે તે આ કે? ચલ તાફ મ્હોં ઉઘાડ. મેરીયાના કહે છે કે મારો ધણીની રગ વગર મારાથી માફ મ્હોં ઉઘાડી સકાય નહીં. રાગ પૂછે છે કે શું તું પરજોલી છે? મેરીયાના કહે છે કે ના. રાગ પૂછે છે કે ત્યારે તું શું કુંવારી છે? મેરીયાના કહે છે કે ના. રાગ પૂછે છે કે ત્યારે તું શું વિધવા છે? મેરીયાના કહે છે કે ના. હ્યુશીયો કહે છે કે ત્યારે તો કોઈ વેશ્યા હતો. રાગ કહે છે કે આ માણસને બોલતો બંધ કરો. મેરીયાના કહે છે કે દસાએલા મારા ધણી ઉપર પોતાની આખર-લીલાનું ખોટું તોહોમત મુકે છે; જે સમય ઇસાએલા

ખંતાવે છે તે સમયે હું અને મારા ધણી એકાંતમાં એકઠાં હતાં. મને ઇસાએલા બાણી એનજે-લોએ મારી સાથે સંબંધ રાખ્યો હતો. એનજેલો કહે છે કે “ તારું મોં બેવા દે ” મેરી-આના એનજેલોને મોં ઉઘાડી કહે છે કે—“ આ જ શીકલને તું એકવાર સોગમ બાધને સુંદર કહેતો હતો; આ હાથ છે જેનું લગ્ન સંસ્કારથી ગ્રહણ કરવાનું તે વચન આપ્યું હતું. અને આ જ શરીર છે જે ઇસાએલાનું કૃત્રિમ શરીર વાડીમાં બન્યું હતું. રાજ્ય એનજેલોને પૂછે છે કે આપે એની સાથે સંબંધ રાખ્યો હતો? એનજેલો કહે છે કે “ ના સાહેબ ” આ સ્ત્રીની સાથે પાંચ વરસ ઉપર મારી પરણવાની વાતચીત ચાલતી હતી; પણ પહેરામણી બરાબર એની કને હતી નહીં; તેમ જ તેની આખર બેઠક એ તેવી સારી નહીં હોવાથી મે તેની સાથે લગન કર્યું નહીં. મેં પાંચ વરસથી એને કોઈ દિવસ બેઠક નહીં. એનાં તરફથી કંઈ સાંભળ્યું નથી, કે એની સાથે કંઈ બોલ્યો નથી. હું મારા વચન અને આખરને મટે આ હકીકત કહું છું. મેરીયાના ઘુટણીએ પડીને રાજ્યને કહે છે કે મારી અને એનજેલોની વચ્ચે લગનનું સાદું થઈ ચુક્યું છે. હું એની પરણેલ જોવી છું. ગયા મંગળવારે રાત્રે વાડીમાં એની સ્ત્રી તરીકે રહેલી છું. આ હકીકત બે ખરી નહીં હોય તો પ્રભુ મને અત્રેથી હટી જબી થવા દે નહીં અને મને એક આરસપાહાલુની પત્ની બનાવી દે. એનજેલો ગળને કહે છે કે સાહેબ હવે મારી ધીરજ રહેતી નથી. આમાં કંઈ મોટું જાડું તરકટ છે એમ મને લાગે છે. આ બે બાઈએ કોઈ પ્રપંચી આદર્શના હાથમાં હમીયાર અને રમકડાં રાખે. મને બરાબર પાછી શોધ કરવા દો. રાજ્ય કહે છે કે તે બાઈતમાં હું ધણી ખુશીથી રજા આપું છું. એ બાઈને પકડી બાળખી સજા કરો. અરે એ બેવકુફ સાધુ અને નારી સ્ત્રી! શું તમાગ સોગ-નથી કંઈ એનજેલોની આખરને ધક્કે લાગવાનો છે? ઇસ્કેલમ, તમે એનજેલોને મદદ કરો અને બીજા સાધુ જે આમાં સામેલ જણાય છે તેની શોધ કરો. પીટર કહે છે કે તે મા-ધુના મકાનની આપના જેલખાનાના દરોગાને ખબર છે, તેની કને એને તેડી મગાવેો જેલ-ખાનાના દરોગાને સાધુને તેડી લાવવાના હુકમ થાય છે; રાજ્ય હવે એનજેલોને સઘળી હકીકતની પોતે જ તપાસ કરી ચુને હગારોને શિક્ષાએ પોહોંચાડવાનું ફરમાવે છે અને પોતે જાય છે, અને જ્યાં લગી આ ફરીવારના બરાબર ચુકાવ થાય નહીં ત્યાં લગી ઇસ્કેલસ અને એનજે-લોને ખસવાની મનાઈ કરે છે, અને દયુસીઓને જ્યાં લગી લોડોવીક સાધુ આવે ત્યાં લગી ધોબવાનો હુકમ કરે છે.

ઇસ્કેલસ હવે ઇસાએલાને બેલાવવાનો હુકમ કરે છે અને તેને કહે છે કે આ બાઈ મેરીયાના તે જે તોલોમત એનજેલો ઉપર મુક્યું છે તે ખોટું છે એમ કહે છે. હવે રાજ્ય સાધુના વેશમાં જેલખાનાના દરોગા સાથે આવે છે. સાધુને ઇસ્કેલસ પૂછે છે કે શું તમે આ બાઈએને એનજેલો વિરુદ્ધ ખોટી ફરીયાદ કરવા ઉભી કરી છે? સાધુ ઇસ્કેલસને કહે છે કે આપ જે કહો છો તે ખોટું છે. રાજ્ય ‘ક્યાં છે? તે સર્વ ધનસાફ કરશે. ઇસ્કેલસ સાધુને જવાબ આપે છે કે રાજ્યની જગ્યાએ અમે છીએ. ત્યારે જે બોલવું હોય તે ન્યાયની રાહ બોલ. માધુ ઇસાએલા અને મેરીયાનાને કહે છે કે આ લોકો તમને શું દાદ આપવાના છે? શીયાળ કને મેરાની શી વાણી રાખે છે? એ તો રાજ્યની સાથે બધું ગયું. આ તે રાજ્યનું કામ બાળખી છે કે જે હગમખોરના ઉપર તમે તોલોમત મુકે છો તેની જ કને તમારો દન.

સાહે કરાવે? દ્યુશીયો વચમાં બોલી ઉઠીને કહે છે કે પેલા દરમખોર સાધુ જેને વિશે હું કહેતો હતો તે આ રહ્યો. ઇસ્કેલસ કહે છે અરે અધર્મી અને અપવિત્ર સાધુ તે આ બાધબોને ખોટી રીતે ઉભી કરી છે એટલું જ નહીં, પરંતુ આ પવિત્ર એનજેલો વિરુદ્ધ તે “દરમખોર” નામનો અપરાધ વાપર્યો; અને અમારા રાજ સાહેબને અન્યાયી કહ્યા. સીપાઇઓ એને લઇ જાઓ. અને રીખી રીખીને એના આંગળાના સાંધા જુદા કરો. સાધુ કહે છે કે સાહેબ આટલા બધા ગરમ થવાનું કારણ નથી. રાજા જો પોતાની આંગળીના સાંધા જુદા કરાવવાની હીમ્મત ચલાવી શકે તો મારી આંગળીના સાંધા જુદા કરાવવાની હીમ્મત ચલાવી શકે. હું એની રૈયત નથી. મને આરાજ્યમાં કામ પ્રસંગને વાસ્તે આવવું થયું છે; ને જોઈ છું કે રાજ્યમાં બિગાડ અને સરો પૂર જોડમાં ચાલે છે. અને કાયદાની મરકરી થાય છે. ઇસ્કેલસ કહે છે કે આ સાધુ રાજ્યની નિંદા કરે છે; એને કેદખાનામાં લઈ જાઓ. અને દ્યુશીયોને પૂછે છે કે આ સાધુ વિરુદ્ધ તમે શું કહી શકો તેમ છે? તમે જે સાધુની વાત કરતા હતા ને આ જ માણસ કેવી? દ્યુશીયો કહે છે આ સાહેબ એ જ. અને પેલા સાધુ તરફ જઈને તેને કહે છે “કેમ તારા પરેલા માણસ! શું તું મને ઝોળખતો નથી? સાધુ કહે છે કે સાહેબ હું તમને ઝોળખું છું. હું તમને રાજ્ય ભ્યારે સહેરમાં નોહોલા ભ્યારે મળ્યો હતો. દ્યુશીયો કહે છે હા!-શું તું મને મળ્યો હતો? ભ્યારે રાજાને. વાસ્તે શું કહ્યું હતું તે તને યાદ હશે. સાધુ જવાબ આપે છે કે અલબત્ત મને યાદ છે. દ્યુશીયો કહે છે કે તે વખતે તે રાજાને ખેવકુદ, બાપલો વગેરે કહીને ગાળો નહોતી દીધી? સાધુ કહે છે કે તમે દીધી હતી? મેં દીધી હતી માહેબ દ્યુશીયો કહે છે કે અરે જો. પાપી તારા આ શબ્દોને વાસ્તે તારા નાક મસળી તારી જીભ ખેંચી કાઢું. સાધુ કહે છે કે હું રાજાને મારા પ્રાણ સમાન માહું છું. એનજેલો કહે છે કે આ રાજાદોષી લુચ્ચાને જુઓ તો ખરા. ગાળો દીધા પછી છેવટનું બાપલું સમેટી લેવામાં કહેવો હોંશાંવાર છે. ઇસ્કેલસ કહે છે કે એવા માણસ સાથે વાત કરવી સરખી પણ આપણને લાજ નથી. દરેગા એને કેદખાનામાં લઈ જાઓ. અને પેલી સંડો અને તેના મસલતીયાને પણ સાથે લઈ જાઓ. જેલખાનાનો દરેગો સાધુને પકડવા ભય છે. રાજા તેને તેમ કરતા અટકાવે છે. એનજેલો કહે છે સામે શું થાય છે? દ્યુશીયો દરેગાને મદદ કરવા બંધ છે અને સાધુને કહે છે આવો મારા તાલકીદાસ જુગીના બાદશાહ, દરમખોરના સરદાર, હમરાજ, એમ બોલી સાધુના માથાની રાખી ખેંચી બહાર કાઢે છે; એટલે એને સાધુની જગ્યાએ રાજાનું ખડું સ્વરૂપ જણાઇ આવે છે અને રાજા છતો પડે છે.

રાજા દ્યુશીયોને કહે છે કે તું પહેલા નખરોના દરમખોર છે. હું આ ત્રણે બધા મા-જુસનો જાનની ચાઉ છું. દ્યુશીયોને કહે છે કે સાહેબ ખૂબમાં ભરણો નહી. દરેગા એને પકડે. રાજા ઇસ્કેલસને કહે છે તમે જો બોલ્યા છો તે હું માફ કરું છું. રાજા એનજેલોને તમે હવે તારા બંધાવમાં મદદ કરે એવો કાંઈ પણ સખ્દ પૂછે છે કે શુદ્ધિ આનુર્થ અથવા નિર્ધ-જૂતા તારામાં રહી હોય તો તેને એકવાર હું મારી હકીકત કહી રહું. પછી ઉપયોગ કરવો. હવે તારે કાંઈ મારવાં નકામાં છે. વધારે ટકર લેવામાં માથ નથી. એનજેલો કહે છે કે સાહેબ આપ જાણે પરમેશ્વરના માફક મારા જિંદગી વાકેફ થયા છો મારે આપને વિનંતી કરું કે મારી ઉપરના કલંકની તજવીજ નહી કરાવતાં હું મારો શુનોદ કબુલ કરું છું. અને મને

તાત્કાલિક મોતની સગ્ન કરે. એવી આપ પાસેથી મહેરબાની માગું છું. રાજા મેરીયાનાને બોલાવે છે અને એનજેલોને પૂછે છે કે તુ કોઈ વખત આ બાધને પરણવાને બધાયો હતો? એનજેલો કહે છે કે હા સાહેબ. રાજા કહે છે કે ત્યારે તુ એકદમ જા. અને જો સ્ત્રીને પરણી પીટા માધુ તમે એમને પરણાવી દો. જેલખાનાના દરોગા, તમે એની માથે જાઓ.

એનજેલો, મેરીયાના, પીટા સાધુ અને દરોગાના ગથા પછી ઇચ્છેલસ રાજાને કહે છે કે સાહેબ હું એનજેલો પરના કલકની હકીકત સાબળી દર્શાવતું યદિ ગયો છું. ઇસાએલાને હવે રાજા બોલાવે છે ને કહે છે કે તારા માધુને જે હવે તે રાજા છે અને હજી તારી સેવામાં હાજર છે. જે પવિત્રતાથી પેહેલા તારી સેવા કરી છે તેવા પવિત્ર હૃદયથી તારી સાથે વર્તન કરવાને ખુશી છે. ઇસાએલા કહે છે આપ સાહેબને મે તસદી આપી છે તે હુ બાબતમાં આપની કામા માગુ છું. રાજા કહે છે કે તને માફી ક્યાનીએ બહેલી છે તારા ભાઈનું મોત તારૂ કાળજી કોની નાખે કે તે હુ જાણુ છું. પન્મેશ્વર હવે તેના આત્માને શાંતિ બક્ષે. મૃત્યુલોકની બધી ભરેલી શુદ્ધી કરતા પરલોકની શુદ્ધી વધારે સુખી છે, એ હકીકત ધ્યાનમાં લઈ વિચાર કરી તારા હૃદયને દિવાલો આપ ઇસાએલા કહે છે કે સાહેબ હું તેમ જ કરૂ છું એટલામાં એનજેલો, મેરીયાના, પીટા, અને જેલખાનાનો દરોગો આવે છે ઇસાએલાને એનજેલો બતાવીને નજી કહે છે કે આ માધુમે જનામગીના શુનાદ બદલ તારા ભાઈને ફાંસીની મજા કરી અને ખુદ પોતે જ એવો શુનો કર્યો એક તો તારા ભાઈ જેવો શુનો કર્યો અને તે બદલ તારા ભાઈની શુદ્ધી માફ કરવાનું વચન આપ્યું હતું તે તોડ્યું, માટે ને એનજેલો કલોડીયાના મોત બદલ ફાંસીની સગ્ન ભોગવે એવી શિક્ષા તેને કાયદો ફરમાવે તો તે પણ દયાજનક ગણાય ખુનનો બદલો ફાંસી, જેવું કરે તેવું પામે અને વાગે તેવું લણે એ તો માપેમાપ કલોડીયાને જે ફાંસીને લાકડે સગ્ન ફરમારી હોય ત્યાં જાઓ અને એનજેલોને ફાંસી દો. મેરીયાના રાજાને વિનતી કરે છે કે સાહેબ આપ એક તગ્મથી મારૂ લગન કરાવી બીજી તગ્મથી ફાંસીની સગ્ન ફરમાવો એ તો મારી આપે મશકરી કર્યો બગાવેર થાય. રાજા જનામ આપે છે કે મે કઈ તારી મશકરી કરી નથી મે તો તારી આખર જાગવી મે તારૂ લગન તારી આખર જાગવા કરાવ્યું નહીતર તારી શુદ્ધી પર કવચ ચોટત. તારી ખરી મશકરી તો તારા ધણીએ કરી કહેવાય. એની દોષત જે કે હવે કાયદા પ્રમાણે મારી છે પરંતુ હું તને તે બક્ષીસ કરૂ છું. તને ફાવે ત્યારે બીજી લગ્ન કોઈ સારા ધણી સાથે કરજે. મેરીયાના રાજાને પગે પડીને કહે છે કે સાહેબ હવે એ જ મારો ધણી છે. મારે એનાથી સારો ધણી જોઈતો નથી. રાજા કહે છે કે તારા કાલાવાવા વ્યર્થ છે અને તુ મેહેનત કરે છે તે ફાકટ છે. જાઓ એનજેલોને એકદમ ફાંસી દો. મેરીયાના હવે ઇસાએલાને પોતાના તગ્મથી રાજાના કાલાવાવા કરવા વિનતી કરે છે રાજા કહે છે કે ઇસાએલાએ કાલાવાલા કરવા એ તો અકલ્પ વગરનું કહેવાય એનજેલોને કલોડીયાના મોત બદલ ફાંસીની શિક્ષા થઈ છે. ઇસાએલા કહે છે કે સાહેબ જાણે મારો ભાઈ જીવતો હોય તેમ એને માફ કરો. મારૂ મ્હો જ્યાં લગી એનજેલોએ દીકું નહોતું ત્યાં લગી એનું અત કમળુ પવિત્ર હતું. મારી બાબતમાં એનજેલોએ જે શુનોદ કર્યો છે તે કેવળ મનની જ કંપના અને ઇરાદામાં જ અતમ થયો છે. રાજા માનતો નથી અને જેલખાનાના દરોગાને પૂછે છે કે કલો-

ડીથોને આસાધારણ વખતે કેમ ફાંસી દોઢી? દરોગો રાજાને જ્યાંય આપે છે કે સાહેબ તેવો મને હુકમ હતો, વારંટમાં ખાસ કરીને તેમ ફરમાન હતું. રાજા કહે છે કે શું ખાસ કરીને વારંટમાં એવું લખ્યું હતું? દરોગો કહે છે કે ત્રા સાહેબ મને તે મતલબનો ખાનગી સંદેશો આપ્યો હતો. રાજા દરોગાને કહે છે તે ખાનગી સંદેશો માન્યો તે બદલ હું તને નોકરીમાંથી દૂર કરું છું. તોતરી કુંચી હવાલે કરી દે. દરોગો જવાબ આપે છે કે એ બૂલ થઈ તે બદલ મને પાછળથી બહુ જ પશ્ચાત્તાપ થયો. અને તેની સાબીતીમાં બરનારાગાધન નામનો કેદી જેને ખાનગી ફાંસી દેવાની હતી તેને મેં છવતો રાખ્યો છે અને તેને હું રજુ કરવાને તૈયાર છું. રાજા કહે છે કે ભારે કસોડીયોની બાબતમાં પણ તેમ જ કરવું હતું કેની. જા બરનારાગાધનને બોલાવી લાવ મને તેની ચીકલ જોવા દે. ઈન્ડેલસ એનજેલોને પૂછે છે કે બાઈ તમે આવા રાજા અને વિદ્વાન થઈને આવી શરમ બરેડી જૂલ કેમ કરી? તમે ન્યાય શુદ્ધિની ખાખી અને મનોવિકારના ઉછાળાને વશ થવાની કમતાકાત બતાવી તેથી દીલગીર છું. એનજેલો કહે છે કે મેં જે શુનો ક્યો છે તેનો મને અપ્રસો બધા પરતાવો થાય છે કે હું દયાની માંગણી બીલકુલ કરવા માંગતો નથી. હું તેના કરતાં મોતને વધારે ચાહું છું. તેને જ હું લાયક છું અને તે કાલાવાલા કરીને માંડું છું. એટલામાં જેલખાનાનો દરોગો બરનારાગાધન અને મ્હોં હેઠાં દાંડેલાં કસોડીયો અને હુસીયરને લઈને ઘુમવું માંડે છે. રાજા પૂછે છે કે આમાં બરનારાગાધન કોણ છે. દરોગો કહે છે કે આ રજો સાહેબ, રાજા કહે છે કે મેં એ સાધુ કને સાંજીયું છે કે આ બરનારાગાધન મરવાની કે છવવાની દરકાર રાખતો નથી. અને એની છંદગી મુઠ્ઠે એમ નથી અને એનો આત્મા હઠીલો છે. તેના ઉપર આ ફાની છંદગીની બહારની કંઈ પણ વસ્તુ અસર કરતી નથી. અને આ શની ફુનીયાની શીવાય તેની દષ્ટિમર્ધાદમાં બીજું કશું આવતું નથી અને તેના શીવાય બીજું કંઈ છે જ નહીં એમ માની વર્તન કરે છે. તું શુનેહગાર કરી ચૂક્યો છે. પરંતુ આ ફુનીયામાં તે જે શુનાદ ક્યાં છે તે બદલ હું તને મારી આપું છું. તારા પર જે દયા બતાવી છે તેનો સારો ઉપયોગ કરજે. વીર સાધુ એને બરાબર બોધ આપતો હતું એને તમારે હવાલે સોંપું છું. રાજા પછી પૂછે છે કે આ મ્હોં દાંડેલું છે તે માણસ કોણ છે? દરોગો જવાબ આપે છે કે એ તો કસોડીયોની બીજી મૂર્તિ છે. જે કસોડીયો મરી ગયો હોત તો તેની સાથે મરત એમ કહીને કસોડીયોનું મ્હોં ઉઘટે છે. રાજા ઇસાએલાને કહે છે કે જે એ ખરેખર તારા ભાંખના જેવો હોય તો કસોડીયોની ખાતર એને માફ કરું છું. અને હવે હે સુંદરી તારા હાથની હું માગણી કરું છું. તું કચ્છ કર કે તું મારી અધાંગના થઈશ. કસોડીયો પણ મારો ભાઈ જ છે. પરંતુ તે વાત યોગ્ય સમયે કરીશું. મને હવે લાગે છે કે એનજેલો પોતાના મનમાં પોતાને સહી સલામત છું એમ માને છે. તેની આંખના ત્રિવ પલ્લવચથી તે હું સમજું છું. એનજેલો જ તારો શુનો માફ છે. તારી સ્ત્રી સાથે બરાબર પૂરેપૂરા પ્રેમથી વર્તજે. પરંતુ હવે એક માણસ રજો છે જેનો શુનો હું માફ કરી શકતો નથી. રાજા હુસીયો તરફ જોઈને કહે છે કે અસ્થા તું મને બેવકુફ, બાયલો, ગધેડો, ગાંડો અને એસ આંતમમાં ચકચૂર સમજતો હતો. તે સમજવાનું કારણ શું? હું તારી એટલી બધી પ્રસંસાને કેમ પાત્ર થયો તે મને કહે. હુસીયો જવાબ આપે છે કે સાહેબ આપે મને શંસી દેવી હોય તો દોઢાં પરંતુ મારા શુનાદ બદલ ફરકાની સમજ કરશે તો બસ થશે. રાજા કહે છે કે પેટેલ વહેલા એને ફરકા મારો અને

પછી એને ફાંસી દે. દરેગાં ગામમાં ફાંસી પીટાયો. આ લેપટ મને કહેતો હતો કે અમુક સ્ત્રીને એનાથી હર્મલ રહ્યા હતા. તેની ખોળ કરો. અને તેને છતી પડવા દો અને તે સ્ત્રીની માથે એનું લગ્ન કર્યા પછી ૪૮૩૩ આરી એને ફાંસી દે. હ્યુશીયો રાગની માફી માગે છે અને કહે છે કે, સાહેબ એક વેસ્ત્રા માથે મને પરણાવો નહીં. રાગ કહે છે કે અલખત તારે પરણું પડશે. તારે બાકીના ગુનોદ અને બાકીની શિક્ષા માર છે. જનઓ એને કેદ ખાનામાં લઈ જઈ મારા હુકમનો અમલ કરો. હ્યુશીયો કહે છે કે એક વહેલને પરણું એ એ રીઆઇ રીઆઇને મરણ. ૪૮૩૩ ખાવા અને શસ્ત્રીની સજ્જ ભોગવી તેની બરાબર છે. રાગ કહે છે કે જે માણસ પોતાના રાગની ખોટી નિદા કરે તે એ શિક્ષાને લાયક છે. કલોડીયો જીલ્લાયતને કહે છે તે જ અન્યાય કર્યો છે તેનો બદલો વાળજો. મેગીયાના હવે તું આનંદમાં રહે. એનજેલો હવે તું એના પર પ્રેમ રાખજે. મેં ધર્મશુર તરીખે એના અંતઃકરણનો પૂરપૂરો વિશ્વાસ મેળાવ્યો છે અને એ મદ્દગારી છે તે હું જાણું છું. ઇસ્કેલસ તમારી ભલાઈને વારતે હું તમારો ઉપકાર માનું છું. તમારે પાછળથી આનંદ પામવાનું ધણું આવનાર છે. દરેગાતાની લાયકી મંબાળ અને ગુમ વાત માચવી રાખવાની તારી કળા બદલ તને શાખાસી થર છે. તને બીજા ઉચા દરજ્જાની જગ્યા મળશે. અને કલોડીયાના ડોકો બદલ બીજા માણસનું ડોક એનજેલોને મોકલ્યું તે બાબત દરજ્જા કરવામાં આવશે. પ્રિય ઇસાએલા મારે તને એક વિનંતી કરવાની છે. હું ધાર છું કે તું મારી માગણી ખુશીથી સ્વીકારશે. માફ જે છે તે તાર છે અને તાર જે છે તે માર છે. ચંત્રો આપણે રાજ્ય મેદલ તરફ જઈએ. રાગ અને ઇસાએલાની દૈવી પ્રકૃતિની જ્યોતનું મમિલન આ પ્રમાણે થાય છે. આ બંને જાણુની દૈવી પ્રકૃતિ મર્વેને તારે છે. આમુરી પક્ષના બધનમા જીલ્લાયત, કલોડીયો, એનજેલો પક્ષમાં હતાં તેના બધ આ દૈવી પ્રકૃતિ છોડે છે. જાણે વેરના શહેરનો ઉદ્ધાર થવો ઇસાએલાને હાય મર્જેલો નહીં હાય તેમ મર્જાથી બાહાર નીકળી પોતે એક સ્ત્રી અને રાણી તરીખે પોતાની ૪૪૪ બાંધ છે અને વેગેના શહેરની મુક્તિ આપનાર દૈવી બને છે. એનજેલોને પોતાના હૃદયની નીકા નથી. બીજા લોકો લાલચમાં ૪૪૪ છે તે એ મમજી શકતો નથી. પોતે જ્યારે લાલચમાં ૪૪૪ છે ત્યારે જ લાલચના ખરા જોસ અને વેગની એને બળ પડે છે. રાગ હવે સમજ છે કે સખત કાયદાએને અમલમાં મેલ્યા કરતાં એક પવિત્ર બાળને પોતાની ધર્મપત્ની અને રાજ્યમાતા કરી. તેના મંસર્જ અને સદ્વર્તનથી આખો ત્રીવર્ગ વધારે મારી રીને સુધરી શકે એમ છે.

ઇસાએલાના વિજય ઉપરાંત ક્રિષ્ણ બીજો બોધ એ આપે છે કે કાયદાનો અમલ કરતાં ન્યાયાધીશો ડાહ્યા અને દુનીયાના અનુભવથી ભરપૂર અને દરેલ હોવા જોઈએ. એનજેલોને ખૂદને પોતાના હૃદયની પરીક્ષા નથી, તે જન્મ મમાજના હૃદયની પરીક્ષા કેમ કરી શકે? લોકો લાલચમાં કેવા મંજેગોમાં લપટાય છે તેનો એને દૈવી રીતે ખ્યાલ આવી શકે? તેમજ કાયદા પણ કૂર રીતિએ બાધેલા હોવા જોઈએ નહીં. ગુનાહના પ્રમાણમાં જ મજા હોવી જોઈએ. ગુનેગારોને શિક્ષા કરવા કરતા તેમને સુધારવા તરફ લક્ષ પોહોંચાડવું જોઈએ. કાયદાના બાહારના શબ્દને વળગી નહીં રહેતાં તેના અંદરના રહસ્યનું મંશોધન કરી તે બરાબર સમજવું જોઈએ. બલિષ્ઠમાં સુધરી શકે એવી મેદેજ ભૂલને વારતે મહાભારત સજ્જ નહીં

દેવી જોઈએ. ન્યાયાધીશ પોતે પણ બહી જવું નહીં જોઈએ કે. હું પણ એક માણસ છું, દેવ નથી. અધિવારથી અને નાદાનીથી કોઈ પણ માણસ કાયદાની મુગાલમાં આવ્યો હોય તો તેના પર દયાની લાગણી કરી તેને મુઘરી રાકે એવી નસીહત આપવી જોઈએ. ન્યાયાધીશ કદમના શક્તિનો અમલ કરી પોતાની જાતને મુનેહગારની જગ્યાએ મુકી આગુબાગુની સર્વ હકીકતનો વિચાર કરી શિક્ષા શરમાવવી જોઈએ. સખત કાયદાની કલમના એક ગોદાથી અમલમાં મુકવાથી માણસો એકદમ મુઘરી જતાં નથી. લાંબા વખતની બદી એક તરાકે નાણુદ યદ્ય શકતી નથી. લોકોને રક્તે રક્તે મુધારવા જોઈએ, અને તેમને ભોધ આપવાને આપણે આપણું જીવન પવિત્ર નમુનાદાર, દયાવંત, પરોપકારી અને ઈશ્વરમાં આસક્ત અને શ્રદ્ધાવાન કરવાની જરૂર છે. આપણા પોતાના પવિત્ર સહવર્તનના દાખલાથી લોકોને મુધારવા જોઈએ.

“ A people is but the attempt of many

To live to the complete life of one; and those that live
As models for the mass—are singly of more value than they all.”

—Browning.

છારાલાલ લક્ષુભાઈ ખરેલ.

કવિ દયારામની પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ*

જે કોઈ પ્રેમી અંસ અવતરે, પ્રેમરસ તેના ઉરમાં હરે.

સિંહણુ ફડ ફધ હોય તે, સિંહણુ મુતને જરે;

કનક પાત્ર પાપે સદુ ધાતુ, ફાડીને નીસરે.

પ્રેમરસ૦

સપ્તરખોરનું સાકર જીવન, ખરના પ્રાણુ જ હરે;

ક્ષારસિંદુનું માછલું જ્યમ, મીઠા જળમાં મરે.

પ્રેમરસ૦

સોમવેલીરસપાન શુદ્ધ જે, આહણુ હોય તે કરે;

વગળવંશીને વમન કરાવે, વેદવાણી ઉગરે.

પ્રેમરસ૦

ઉત્તમ વસ્તુ અધિકાર વિના મળે, તદપિ અર્થ ના સરે;

મત્સ્યભોગી બગસો મુક્તાશ્ન, દેખી ચંચુ ના ભરે.

પ્રેમરસ૦

એમ કોટી સાધતે પ્રેમ વિનાં, પુરુષોત્તમ પુક ન કરે;

હવા પ્રીતમ શ્રી ગોવરધનધર, પ્રેમભક્તિયે વરે.

પ્રેમરસ૦

દયાગમના આ વિદ્યમાન ભોગભક્તિ આહારોને મુખે ઠેર ઠેર ગવાતા કાવ્યથી એ પ્રાસાદિત કવિનો શૃંગાર તથા તેની પ્રેમલક્ષણભક્તિ અવલોકાએ. દયારામે જે જાતિનો શૃંગાર લખ્યો છે, સ્ત્રીઓના જે હાવભાવ દર્શાવ્યા છે, તથા જે વિરહવેદના, વિર્જીજતા, લજ્જા તથા પ્રેમનું તાદૃશ દર્શન આપ્યું છે તે વાચી જુદા જુદા લેખકોએ એને લખટ, વ્યભિચારી વગેરે અનેક વિશેષણો કહ્યા છે. કવિ કેવી જાતનો લખટ હતો તે એના કહેવાતાં વ્યભિચારી કાવ્યોથી દૃશ્યમાન થશે. પ્રથમ તો એને કાવ્યશક્તિ કેવી પ્રાપ્ત થઈ તે સમયે કેશવાનન્દ સાંતુએ એને વર આપ્યો હતો તે, તથા ઇન્દ્રારામ ભટ્ટે નેને આશીર્વાદ દીધો હતો તે સિવાયનું બીજું એકે કારણ બહાર આવ્યું નથી, માટે તે જ માન્ય રાખવું યોગ્ય છે. ઇન્દ્રારામ ભટ્ટે તો તેને નરસિંહમહેતાનો અવતાર જ લેખ્યો છે એટલું જ નહિ, પરંતુ એ શબ્દો તેણે દયારામને મોઢેમોઢ પણ કહ્યા હતા એટલે નરસિંહ મહેતા જેવા અવતારી પુરંપની ઉપમા મળ્યાથી દયાગમને તેના જેવા થવાનું મન થાય, ને તેથી તેના જેવું તે વલણ પકડે એ સ્વાભાવિક છે. દયારામ અભાવે તેની ને નિરુકુશ હતો એટલે તેને એવું વલણ પકડવાને કાર્ધ પણ તરેહનો પ્રતિરોધ નહોતો. તેમા વળી તે પૃથ્વીપૂરે મિળ્યો હતો, એટલે વાને ઘેર જાય તેમા પણ કાર્ધ જ નવાઈ નહિ. પચીસ વરં સુધીની લોકમા મનાતી ગદ્યાપચ્ચીરીમા જે બનેતે એાધુ, એ વય વીત્યા પછી ‘મનખો એજે મયો’ એવું દયારામ જેવા પુરંપને થાય જ, એ પચ્ચીરી માણુમને વિપયવાસનામા ડુખાની મારે તો તે નામ ખરૂં છે એમા અતિશયોક્તિ નથી, એ પચ્ચીરીમા સ્ત્રીવાસના મુખ્ય છે, ને તેમા આત્માની તમામ મહેચ્છાઓ વ્યક્ત થઈ પ્રવૃત્તિપરાયણ થાય છે. આ સમયે જેટલો સ્ત્રીવાસનાનો તેટલો જ પરાક્રમ કરી પ્રખ્યાતિ મેળવવાનો જુસ્સો પણ મનુષ્યના મનને ચઢોળી નાખે છે.

૨. નનદગમ કવિનર્નદાશકરનું કવિજીવન લખતા એને જ મળવું કહે છે. ને વિશેષમા જણાવે છે કે “પ્રેમ અને શૌર્ય એ બનેતો ઉદય આ સમયે ધાંસના ઉગવાની પેઠે મોટા ઉઠાળાની સાથે થાય છે, અને એ ઉઠાળાથી જ આખો આત્મા ડોહવાઈ જાય છે, પછી જેનો જેવો સસ્કાર તે પ્રમાણે તેનું રૂપ ધરાય છે. સ્ત્રીવાસના સારા સસ્કારે પ્રવૃત્તિ થઈ કોઈનામા પૂર્ણ પ્રેમ એટલે નુદ નિ સ્વાર્થી સ્વાર્પણનું દિવ્ય રૂપ ધારણુ કરે છે, કેટલાકમા વિવામીપણે જ આટલે છે, કેટલાકમા વ્યવહારમર્યાદિત થઈ જાય છે, ને કેટલાકમા પશુવત્ સ્વભાવમા જ ઉતરી પડે છે. તેમ જ પ્રસિદ્ધિની ઇચ્છાએ કોઈને ચેવાઈ ને પતરાણ કરવા, કોઈને ધનપ્રાપ્તિ કરવા, કોઈને માન મર્તખો મેળવવા, અને કોઈને વિદ્યા, ધર્મ, કે સુદનાં પરાક્રમે કરવા પ્રેરે છે. થણામા તો પ્રેમ ને શૌર્ય એ બને વૃત્તિઓ પચીસ વર્ષની ઉમ્મર સુધીમા સિથિય થઈ જઈ તેમને માન દુનિયાદરીના માણુમ બનાવે છે.”

૩. નવયગમનું કહેવું મથાર્ય છે, દયાગમનાં જીવાનીના મઢે પ્રવેશ કર્યો ત્યારે મુખ્યત્વે કરીને તેને માથે કોઈનો અકુશ ન હતો, તથા તીર્થસ્થાનનાં જનસમુદાયમાં સર્વમાન્ય દ્વપ્તિવાળા આશ્રોદ જેવા કલકિત ગણતા ગામમા જન્મેલો હોવાથી, તથા બચપણમાં દૃઢિગોચર મયેજ્ઞ સ્ત્રીનર્મના હાવભાવ ને તેને પરિણામે થયેજ્ઞ બાળખેજ્ઞો, ને લીધે કવિનું મગજ ચક્રકોળે ગડી એ જ કાળના વિપયવાસનાના મુખ્ય વિપમ્ના પ્રવાહમા તણાય એ અમંભવિત નથી. થયું પણ એમ જ. દયારામે સ્વાભાવિક રીતે આ પચ્ચીરીમા પોતાનો વિપય શૃંગારનો જ

એકલું 'કીધો, એટલું જ નહિ પણ તે 'જુલો' રીતે વર્ણવ્યો. એવાં શૃંગારને માટે દયારામ એકસો જ અપવાદને પાત્ર છે કે તેનાં જેવો શૃંગાર સમકાલીન અથવા આગળ થઈ ગયેલા કવિઓના કાવ્યમાં મારૂંમ પડે છે તે આપણે અવગણવાનું છે.

કવિ નર્મદ કહે છે કે દયારામનું પ્રથમનું કાવ્ય કાશીવિશ્વેશ્વરની લાવણી છે. તે તેણે કાશી જઈને બનાવ્યું હતું. કવિને પોતાને એ સત્ય લાગતું નથી. કારણ એ કહે છે કે "મૂર્ખ છોકરો પોતાની સોળ સત્તરની ઉમરે આટલા આટલા અધરા શબ્દોની બરણીવાળી લાવણી કેરી શકે નહિ. છેલ્લી કડીમાં 'કૃષ્ણ ચંદ્ર અભિજાત' એવું લખ્યું છે તે ઉપરથી જણાય છે કે તે પોતે સ્માર્ત હોય, વિશ્વેશ્વરની લાવણી કરતે હોય, એવું લાગે નહિ. કોઈ જીનએ લખ્યું હશે, અથવા પોતે મોટપણે વૈષ્ણવ ધર્મ સ્વીકાર્યા પછી તેવું લખ્યું હશે. એ લાવણીમાં કોઈ પણ ગતત્વ દર્શ નથી, તે ઉપરથી કહીએ તો ચાલે કે તે પોતાનાં મરી ગયેલાં માથાપ સંબંધી પ્રેમપીડિત નહોતો."

વળી કવિ કહે છે કે "સોળ સત્તરના મૂર્ખ છોકરોને સહજસાજ વિચારની લાવણી બનાવવી એ કાંઈ નવાઈ જેવું નથી. સોને જણાવતું છે કે અભણેલ યૌવનો અભ્યાસથી મરબીઓ જોડે છે, તથા લક્ષમાં ઘણી વાર વખાણવા જેવા તરતના તરત બોલ જોડી ગીતો ગાય છે, અને બાર તેર વર્ષના નીચ વર્ણના મૂર્ખ છોકરાઓ પણ લાવણી જોડે છે. ગમે તેમ છે તો પણ આટલું તો ખરું કે દયારામ જન્મથી વિચક્ષણ તેથી તેને પોતાના કુછંદી સાથીઓના સહવાસથી કવિતા જોડવાની શક્તિ આવેલી. કાશીવિશ્વેશ્વરની લાવણી બનાવ્યા પહેલાં તેણે કેટલીક (અનીતિની) લાવણીઓ બનાવેલી ખરી, તો પણ કાશીવિશ્વેશ્વરની લાવણી, એ, દયારામની ધર્મ સંબંધી કવિતામાં સત્તર વર્ષની ઉમરે પહેલી જ કરેલી હશે."

કવિ પોતે દયારામને કેવી રીતે કાવ્યશક્તિ પ્રાપ્ત થઈતે વિશે દેશા ધોરણ વિના વિચિત્ર અનુમાન બાંધે છે. કવિ ધડીમાં કહે છે કે મૂર્ખ છોકરો એવી લાવણી જોડી શકે નહિ. ને ધડીમાં કહે છે કે તેને અગ્ર અને કુછંદી સાથીઓના સહવાસને લીધે કાવ્યશક્તિ પ્રાપ્ત થયેલી. કવિ નર્મદના અનુમાન કરતાં જોશી રણછોડનું કહેવું વળનવાર છે. કારણ તે દયારામનો પરમ પ્રિય મિત્ર હતો, ને દયારામ વિશેની સર્વ હકીકત તેણે જ પૂરી ખાડી છે. તે ચોક્કસ ચોક્કસ કહે છે કે કાશીવિશ્વેશ્વરની લાવણી 'એ જ એવું પહેલું કાવ્ય,' કાશીવિશ્વેશ્વરના અનુચ્છેદથી થયું, અને કાશીવિશ્વેશ્વરે જ એને કાવ્યશક્તિ આપી ચૂંકેના અતુર ને. ખજાના સાધુ બનાવી દીધા. જોશી રણછોડની દયારામ સંબંધીની બીજી બધી હકીકત માન્ય રાખીએ, તો ઉપલી હકીકત વિશે શંકા કરવાનું કાંઈ આપણી પાસે સજળ-કારણ છે? એ નથી ત્યાં સુધી આપણે એમ જ માનવું જોઈએ કે કાશીવિશ્વેશ્વરની લાવણી એ જ દયારામનું પ્રથમનું કાવ્ય, ને કવિ નર્મદના કહેવા પ્રમાણે લાવણી બનાવ્યા પહેલાં તેણે અનીતિનાં કેટલાંક પદો બનાવ્યાં હતાં તે નહિ. દયારામનાં કાવ્યોનો જેટલો સંગ્રહ થયો છે તેમાં 'પ્રેમસંકલ્પ બાંધી'ની છાયા દિનાનાં નાયક તથા નાયિકા તરીકે કૃષ્ણ રાધિકા અથવા કદાર્ન ગોપીઓનો નામ દિનાનાં પદો મળી આવતાં નથી. તેમ જ પ્રથમની યાત્રાએ અથા પહેલાં તેણે કાવ્યનાં પદો એટલાં

ખીઓને મળતાં શૃંગારનાં પદો ભક્તિશિર્ષામણિ કવિ નરસિંહ કે જેને માટે સર્વ ગૂઢરાતી
ભાઈઓને અભિમાન છે તેવાની, તથા ભક્તચીરંજન કવિ મીરાબાઈ કે જેણે પોતાની આખી
જનમારો કૃષ્ણભક્તિમાં જ ગાળ્યો છે તેની કવિતામાં નથી ? છે. ત્યારે તેમણે પણ શું
અનીતિના જ ઉદેશથી તે કાવ્યો લખ્યાં હશે ? ને અનીતિ ચકાવી હશે ?

નરસિંહ મહેતાની ‘ પ્રેમભક્તિ ’ માંથી ‘ સરખામણી માટે એકાદ ઉદાહરણ લઈએ.

‘ ઓરો આવ અળગો એક ’ વાત નાની કાઠ,
તુંજને જમ હૈયડા માહે હર્ષ પામે;’

તથા

‘ રજની વીતી અમ ઘેરે આવ્યા, શું કીધું સામળીયારે,
તમ સાથે નહિ ઓહુ મહારા પ્હાલા, પ્રીત જાણી પાતળીયારે.’

અને

“ પ્રાણનો પ્રાણ તે આજ મુજને મળ્યો ”

—ના પદોને શૃંગાર કહેવો કે ભક્તિ ? ભક્ત કવિએ લખ્યો માટે તે ભક્તિ એવું બધા કહેવા
માગતા હો તો એ સબધમાં કાંઈ વિશેષ કહેવાતું પ્રયોજન નથી. એ ઉપરાંત નરસિંહ મહે-
તાનાં પ્રેમભક્તિના લગભગ બધાં પદો એવા જ શૃંગારને મળતા છે. માટે શું નરસિંહ
મહેતાની નીતિ શકાને પાત્ર હતી ? નહિ જ. કવિઓને કાવ્ય રચવામાં કાંઈ પણ તરફના
અકુશ હોતા નથી, ને હોવા જ ન જોઈએ, એટલે પરિણામે આવાં કવનો પણ રચાય. નર-
સિંહના એકલા શૃંગારનાં પદોમાં દયારામ જેવો ખુલ્લો શૃંગાર તો નહિ, પરંતુ તેને લગભગ
મળતો શૃંગાર મળી આવે છે.

“ મ/લ રજની મુઠ્ઠી, આજની અભિનવી, ”

+ + + + +

“ જાગેરે જસોદાના જીવન, વાહાણેલાં વાયાં. ”

~ ~ ~ ~ ~

“ હમણા હેત ઉતારું હરજી ”

x x x x x x

વગેરે પદો ‘ સુરતસચામ ’, ‘ રાસસહસ્ર પદી ’, આદિ વાંચ્યાથી નરસિંહ દયારામ કરતાં
કાંઈ ઉતરતો શૃંગાર ગાયો છે એવું કોઈ સાક્ષર કહી શકે એમ નથી. પરંતુ દયારામને માથે
જે રીતે વ્યભિચારીનું આજ તેનાં શૃંગારી કવનોને લીધે આવ્યું છે તે પ્રમાણે જોતાં તો
એવો શૃંગાર જોણે જોણે વર્ણવ્યો હોય તે પણ એવા જ પદને પાત્ર ગણાવા જોઈએ. દયા-

રામના સંબંધમાં ખીન્ન કારણો હતાં તે લક્ષીને એનાં કાવ્યો વિશે મત બાંધવો તે; તથા પ્રાચીન કવિઓ પણ એના જેવા જ હતા એવો નિર્ણય કરવો એ, અયુક્ત છે. માટે એવા નીતિશુંગારનું આગમના વિદ્વાનો, અને નીતિમાં ઉચ્ચ પંડિતના સાક્ષરોથી કેવી રીતે રક્ષણ થાય તે જોવું આવશ્યક છે.

ગૂજરાતી પત્રકાર કહે છે કે “દયારામ ભત્રે દર્દી, રસીગો, કોડીશો ને ટ્રેમીજન હતા, ને તેથી જ એમ કાલિદાસાદિ સમર્થ કવિઓએ પણ નવાંકુર કુટતાં તારણમાં ટ્રેમરસનું રાન મેળવવામાં ઉત્તરિતો કંઠક કાળ તરછીંચોના ટ્રેમમાં ગાળ્યો હતો તેમ એણે પણ ઉત્તર ગાળ્યું હતું. પ્રથમ પ્રવાસમાંથી આવ્યા પછી કવિએ ગરબા ગરબી ને પદો રચવા માંડ્યાં, ને લોકોમાં જ એમ તેની ખ્યાલિ થતી ગઈ તેમ તેમ એ વધારે હોંસીતો બન્યો.” વિશેષ હોંસીતો ને આગ્રહી થવાનું કારણ તો વડોદરામાંના હરિભટ્ટ આપનું હતું. વડોદરાના વ્યાસ રા. પ્રાણશંકરના કહેવા પ્રમાણે ડબોઈમાં દયારામ ને ધારીનાં તથા ટ્રાગનાં પદો ને ગરબીઓ રચતો હતો તે જ ધારીનાં તથા રામનાં પદો વડોદરામાં હરિભટ્ટ બનાવતો હતો. આથી સ્પર્ધાનું ખીન્ન કારણ, ને દયારામ વિશેષ ઉત્સાહી ને રસિક થયો. હરિભટ્ટના શિષ્યો હરિભટ્ટની કવિતાનાં વખાણ કરે, ને ખીજી બાજુએ દયારામના શિષ્યો દયારામની સ્તુતિ ગાય. પરંતુ આ બેમાં કયો કવિ શ્રેષ્ઠ તેનો વિવાદ જન્મ પામતો દયારામને જનસ્વભાવ ચીતરવાની વધારે જરૂર પડી. એ સંબંધમાં એમ કહેવાય છે કે સરસાસરસીમાં દયારામે ઉપસાપાપરી એક દિવસમાં સો પદ બનાવ્યાં કે જેથી હરિભટ્ટ અટકી પડ્યો. એ સો પદો એક સરખાં રસિક હતાં એવું માફ કહેવું નથી, પરંતુ શુરતા મેળવવાને જે જોમથી કાવ્યો લખાયાં હોય તે એ શક જુસ્સાવાળાં ને સારાં જ નીવડે. તો પણ હરિભટ્ટ કટલાએ વખત સુધી નમ્યું ત્યાંનું નહોતું, પણ બ્યારે દયારામે

“ માનીતી તુ છે મોહન તણી હો વાંસલડી રે;
તુને વાકમ કરે છે ઘણું વદ્ધાલ રે. હો વાંસલડી
મીઠો આવડો શો મોહોર, મોહો નંદનો પ્રીસાર
તાકે આવડું શું જોર, ભુંડી કાચજડું આ કોર રે. હો વાંસલડી.”

—ની ગરબી બનાવી વડોદરે મોકલી ને સભા વચ્ચેનચ્ચ તે લક્ષકારાઈ કે એની શ્રેષ્ઠતા સ્થાપિત થઈ, ને હરિભટ્ટનું માન ઉતર્યું. આ પછી દયારામની સાથે અવશકિતમાં કોઈએ સરસાસરસી કીધી હોય એમ જણાતું નથી. અલગત એ કાવ્ય એવું સરસ તથા સર્વાનુભવ રસિક છે કે તેથી લોકનાં મન રંજન થાય તથા તેની તરફ આકર્ષી તેની પ્રશંસા પણ થાય. એટલું જ નહિ પણ તેમાં કવિત્વશક્તિ પણ ધણા ઉંચા પ્રકારની છે એ કોઈ આખી ગરબી વાંચ્યાથી કબૂલ કરશે. આવા સંજોગોમાં. દયારામે પોતાનાં કાવ્યો તથા ચિત્રલેખ શુંગારની ગરબીઓ તથા પદો રચ્યાં હતાં, એટલે, પોતાને રચતા સ્વાદની નહિ, પણ લોકને અનુકૂળ પડતાં સ્વાદનાં પદોની તેને રચના કરવી પડી હતી. એથી દયારામનો શુંગાર કાવ્યે તો બીજાત્મક કહીએ, ગમે તો અનીતિમાન કહીએ, આદે તો અગ્રામ્ય-ગણીએ, તો પણ તે લોક પ્રિય ને વિધમાન છે.

એની જેટલી ગરબીઓ આંજે આખા ગુજરાતમાં ગવાય છે તેટલી બીજાની ગવાતી નથી. પ્રીતમ, વક્ષમ, મીરાં, છોટાભાદિની ગરબીઓને માટે એટલી તો નહિ, પણ એવા જ પ્રકારની ગાંડાઈ રહે છે. આશો મહિનામાં નવગરબના દિવસોથી માંડીને આશ્વિન શુદ્ધ પૂર્ણિમા જે સરદ પૂનમ કહેવાય છે ત્યાં સુધીના અથવા કોઈ કોઈ સ્થળે તો વદ પાંચેમ સુધીના ગરબાના દિવસોમાં દયારામની ગરબી, લાવણી વગેરે પદો જેવાં કે

“ આસો માસો સરદ પુન્યમની રાત્રી જે,
આંહલિયો ચટકો સખી મારા ચોકમાં; ”

“ વાંકુ મા ભેશો વરણાગિયા, ભેતા કાળજીમાં કાંઈ થાય છે જ રે, ”

“ પ્રેમની પીડા તે કોને કહિયે રે, મધુકર પ્રેમની પીડા તે. ”

“ ગરબે રમવાને ગોરી નીમર્યાં રે લોલ ’

“ આડ કુવા ને વાવડી રે લોલ, માગમે પનિહારીની દાર માગ વાલાજી હો. ”

“ હુઆ રહો તો કહું વાનડી બિહારીલાલ. ”

અને

“ કામણુ દીમે છે અલગેતા તારી આંખમાં રે ”

વગેરે અતીતિમાં ગણાયેલાં શૃંગારના અનેક પદો સાંભળીને કોણ આનંદ પામ્યું નથી? કોણે રસ ઝીંચ્યો નથી? ને કોણે થેલજા બતાવી નથી? એટલું જ નહિ પણ નાયક વર્ગે મુખ્યત્વે કરીને સ્ત્રી હોય છે, ને તે આપણે બધા જાણીએ છીએ કે અત્યંત લાગણી છે છતાં ઉપલાં અત્યંત શૃંગારના પદો લલકારીને ગાતાં તેને જરાએ સંકોચ આવ્યો નથી તેમ જ્ઞાન-થયો નથી કે થતો નથી. એ શું કહી આપે છે? કે ઉપરનાં બધાં દૃશ્ય-શ્રવ્ય પ્રસ્તુત કવિનાં ઉત્તમ કાવ્યો છે, ને તે મધુર તથા એવા પ્રેમથી અક્તિ થયેલાં છે કે તે ગાતાં અથવા સાંભળતાં વિશેષ સ્તુરણા છટે છે, ને કવિની કાવ્યશક્તિને માટે માનની નજરે જોવાનું મન થાય છે.

“ મુને અજોઅંગ લાગી લાલ, કાળજ કોઈ કાપે રે ”

—ના પદથી દયારામે વિરહવેદના એવી ઉત્તમ રીતે વર્ણવી છે કે તેણે તાદશ ચિત્ર ખડું ઘડી રહે છે. પ્રીત બાંધવામાં મન લોભાય છે કે ચમુ આકર્ષાય છે તે વિશે કવિ કહે છે કે

“ લોચન મનનો રે, કે જધડો લોચન મનનો;
ગસિયા છે મનનો રે, કે જધડો લોચન મનનો. ”

એમાં કલ્પના કેવી ઉત્તમ છે, તથા કાવ્ય કેવું મનોહર છે!

વળી—

“ હું શું બાણું જે વ્હાલે મુઠમાં શું દીઠું;
વારે વારે સામું બાળે મુખ લાગે મીઠું. ”

—ના પદમાં રસિકતાની ખામી નથી, તેમ તે તેવું જ સુંદર છે. પરંતુ એ બધાને ભક્તિનાં કાણુ કહે ?

રા. ઇન્દિરામ પણ કહે છે કે “ દયારામ કવિ સાથે વિદ્વાન હતો, ને તેની વિદ્વાતાના દૃષ્ટાન્તો એનાં કાવ્યો વાન્યાથી ખાતરી થાય છે. દયારામનો શૃંગાર ખુલ્લો છે, પણ હલકી પંક્તિનો નથી. ”)

દયારામનો ભક્તિશૃંગાર ગૂઢગૂઢતી વર્ગે જ પિલાવ્યો છે એમ નથી. અન્ય રથએ એટલે છેક રંગપૂતસ્થાન સુધી તેની કીર્તિ ફેલાઈ હતી. એ વિશે એવી દંતકથા છે કે “ આળી ઉદેપુરના દરબારમાં કોઈ ચારણે ખિદારી સતસાહના દોહરામાંનો એક ગાયો. એ જ વખતે દયારામે કરેલા હિંદુસ્તાની નવસેં દોહરામાંનો એક કાવ્યે કહી બતાવ્યો. એ દોહરામાં એવો પ્રસંગ વર્ણવ્યો હતો કે ગણે નાયક (કૃષ્ણ) નાચિકાઓ (ગોપીઓ) ની વચ્ચે ધર્મ પસાર થાય છે, તે વખતે એક નાચિકાએ દોહરાનું એક પદ કહી તેમાં કંઈ સવાલ ક્યો, તેનો ઉત્તર નાયકે બીજા પદમાં આપ્યો; એટલે બીજી નાચિકાએ સવાલનું ત્રીજું ચરણ કહ્યું; તેનો જવાબ નાયકે ચોથા ચરણમાં દીધો. રાજાએ બાટને પૂછ્યું, આ બે દોહરામાંથી કયો ચરે ? બાટે કહ્યું તુલના કરી બેમાંથી કયો અધિકારી તે નક્કી કરવાની મને સત્ર પડતી નથી; મને તો બન્ને ભાગે લાગે છે. રાજાએ કહ્યું ખિદારીદામના દોહરામાં લૌકિક શૃંગાર છે, ને દયારામનામાં કૃષ્ણને નાયક ગણી ભક્તિશૃંગાર ગાયો છે માટે તે ચરે. ”

એ વાત સત્ય છે કે જેવી જેની અભિગ્રચિ તે પ્રમાણે તેનો મત. શૃંગાર ઉપાદેશ ગાયો એ ચોખ્ખું નથી એમાં કાંઈ વિશેષ કહેવા જેવું નથી. એથી લોકોની નીતિપદ માર્ગ અસર થાય છે તેમાં સુખ્યત્વે કરીને નબળા મનના માણસો પર તેની અસરવિશેષ થાય છે. એથી વળી લોકોની નીતિ માટે હલકું મત બંધાય છે. પરંતુ બિચારી સમયમાં જે કવિઓએ શૃંગાર ગાયો છે તે સર્વેએ કૃષ્ણને નાયક તથા રાધા દિવા ગોપીઓને નાચિકા માની તે બે વચ્ચેના સંભોગનો વિપ્રલંબ શૃંગાર વર્ણવ્યો છે. બીજા કવિઓ તેમ કરવામાં મર્યાદાશીલ રહ્યા છે. ને કવિ : દયારામે એક પગલું આગળ વધી જે મર્યાદાનો પડો આગળના કવિઓએ લોકલાગને લીધે ગૂંધ્યો હતો તે ખસેડી નાખી ખુલ્લેખુલ્લો બાવ બતાવી દીધો છે, ને તેથી તેની કવિતાને માટે તેની અપકીર્તિ યઈ છે, તથા તેના આચાર વિચાર માટે હરેક તરેહના વેચારોએ આધુનિક સાક્ષરોનાં મન હોળી નાંખ્યાં છે, ને તેથી તેને વ્યભિચારીનું પદ મળ્યું છે. દયારામનો પોતાનો મત અક્ષયત એવો હતો કે જે વિષયમાં ઉતરવું તે પૂરેપૂરા ઉતરવું; નહિ કે હુલ્લે મન મેળવી તેવું વર્ણન કરવું. આજ વિચારે તેને વિશે જનસમાજ શો વિચાર બાંધશે, ને તેને કેવા કેવા કઠિન શબ્દોથી આભૂષિત કરશે તેની તેણે દરકાર જ રાખી નથી. તેને જગતની પદવા નહોતી, તેને કોઈના અંકુશ નહોતો, એટલે તેને મનને ગમે તે

રસ્તે વહેવામાં કોઈ પ્રતિરોધ કરી શકે એમ નહોતું. અને આ પ્રમાણે હતું તો જ તેણે સર્વોપરી નામના મેળવી શુદ્ધ શૃંગારની બાબતમાં પહેલા પ્રકારના નરસિંહ જેવા કવિને ટીપી બઈ પ્રથમ સ્થાન મેળવ્યું છે. દયારામનો તો સિદ્ધાંત ને ઉપદેશ એ જ હતો કે—

“ ધરક કે મહેલ મત ધસો કોઈ દુરહીતિ બસા હે અંતરજાલ અંગનકીછ.
એડસ યાને પંડિત બને દિવાને, મુઝે ન દેમે અપના એસી હે રીત લગનકીછ. ”

વળી તે કવે છે કે—

“ ગ્રેમ કે પય નહિ પરનાં, પરે મગ્નેસે નહિ ડરના;
લાજકા જાજ દુખા દેનાં, જહાનમેં બદનામી લેના. ”

આવા અભિપ્રાયનો જે કવિ હોય તેને પછી મર્યાદા શી ? અને તે અમર્યાદાને માટે નેનું દોષ દેવો તે અયોગ્ય જ. પરંતુ એ ઉત્તમ કવિએ અનીતિના જે જૂઠા પદો લખ્યાં છે તે ન જ લખ્યા હોત તો ફટલી પ્રતિજ્ઞાને તે પાત્ર થાત તે અકથ્ય છે.

ગ. હરગોવિન્દસ કાઠાવાળાનું એવું મત છે કે “ કૃષ્ણ ગદ્યા આદિ દેવ દેવીને નાંચક નાયિકા લઈ શૃંગારનું વર્ણન કરવું એ ભક્તિ મનાય છે, અને તેવું પ્રમગે ગમે તેવો ઉપાદેશ શૃંગાર વર્ણવે, તો પણ કવિ વિશે જેમ લોકોમાં તુચ્છકાર થતો નથી તેમ જનમમદની સમક્ષ બેગં તે બહેર રીતે ગાય, તો પણ સાધારણ લોકો બાધ લેતા નથી. ” આ વાત મામાન્ય વર્ગના લોકોને લાગુ પડે. પણ વિદ્વાનો કે ઉચ્ચ પક્ષિનો જનમમુદાય તે થોડા નહિ જ ગણે. તે વખતના જમાનામાં વિદ્યા એટલી બધી પ્રસરેલી નહોતી તેથી એમ માની શકાય, પરંતુ આજના વિદ્વાનો એ માન્ય નહિ રાખે. દા.નંત તરીકે રા. રમણલાલએ પોતાના ‘ કવિતા અને સાહિત્ય ’ ના પુસ્તકમાં દયારામના ભક્તિશાસ્ત્રોની દયારામના અવમાન પછી તરતમા જન્મેલા અને આખા ગૂંચરાતમા શુદ્ધ ભક્તિને માટે પ્રખ્યાત થયેલા માનનીય પુરુષ ગ. બા. ભોજાનાથના ભક્તિશાસ્ત્રોની માથે મરખામણી કીધી છે તે વાંચવાથી આજના વિદ્વાનોમાં ભક્તિને માટે કેવા મત બધાયેલા છે તે સહજ દૃષ્ટિગોચર થશે. ’

(અપૂર્ણ.)

• સાત્તમુખરામ નિર્ગુણરામ.

‘એસતું’ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ.

વસન્તના તન્ત્રી,—

સાહેબ,—

વિ. વિ. ‘એસતું’ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ વિશેના મહાત્મ લખાણમાં કેટલુંક ઉમેરવાનું છે તે જણાવું. કૃપા કરીને તે પછીના અંગેસાં ઘખલ કરશે—

પ્રથમની કૃતનોટ-સંસ્કૃતમાંથી લાક્ષતી પ્રાકૃતોમાં આવતાં આરમ્ભનો અરવરિત ભાગ કોણ પામે છે તદ્દનાં બીજાં કેટલાંક ઉદાહરણો પણ દરજો.—

તેમકે:—**તુમુક્ષા**—શૂખ; **ઉપાધ્યાય**—પાધ્યે (મત્રાદીમાં આક છે), **વક્ષે** (પ્રા. **ઉવક્ષાઓ** સં. **ઉપાધ્યાય**: ઉપરથી)—એ પણ મત્રાદીમાં આક છે; **ગુજ** એમ (આક; તેમજ, કુબાર);—**રત્નાગિરિ** નિજામાં ગુનારનાં નામને છેડે **વક્ષા** એમ લગાડાય છે, **મિસાવક્ષા** થિત **મિકાવક્ષા**; **ગુતાર**, **કુબાર**, **વગેરે** ઉપાધ્યાય, આચાર્ય,—પોતાના વિષયમાં—ગણાયલા; કાતલ નિજામાં સુતાર લુદારના કારખાનાને શાળા કહે છે, ને આચાર્ય પણ એ કહેવાય છે—ગુતારનું ચા લુદાર બનેલું કામ એકજ જાણા ફેટલીક વાર કરે છે.

૨. એસતું—માં એકારના પહેલા ઉચ્ચારના સંબન્ધમાં એક નોંધવાનું છે. દ્વારનો એકાર થતાં ઉચ્ચાર સાંકડો થાય, પહેલો થવા માટે તો અવ અથવા અ, પૂર્વ રૂપમાં હોવાની અપેક્ષા રહે છે; તે વિશે કોઈ કહે કે—નિશાળ—નું નેશાળ, વીટી—નું વેટી—એમ થાય છે કની ? પરંતુ એ આમ્ય પ્રયોગમાં પ્રવર્તે છે; નામરિક પ્રયોગમાં તેમ નથી. માટે મ્હે કહેલી શંકા ઊભી જ રહે છે.

૩. એસ=સાઈ—તે કારસી ઉપરથી છે એમ માતવાને આધાર નીચે પ્રમાણે છે. કારસી ‘એસ’ અથવા ‘બીશ’નો અર્થ ‘ઘણું’ એમ છે, અમે કોઈવાર ‘સાઈ’ એમ પણ અર્થ થાય છે. એ ઉપરથી ‘એસ’ = સાઈ એમ થયેલું જણાય છે.

૪. ર. કેશવસાહ જોડે રખડ વાત થવાનું લખ્યું છે તે ગયા જુલાઈ માસના અરસામાં ઘઘલતી એટલું નોંધવું જોઈશે.

રત્નાગિરિ છલો.

તા. ૨૭-૩-૦૬.

આપનો

નરસિંહરાય કોળાનાથ.

* અન્યાયલોકન.

ન્યાયમૂર્તિ રાનડેનું જીવનચરિત્ર. ૭

કેટલાંક સ્ત્રીપુરુષોનાં જીવનચરિત્રો તેઓના ખાનગી મનુષ્ય તરીકેના ગુણ દોષના આલેખનથી જ રસિક બને છે. દાખલા તરીકે, જૉન્સન કે જોહ્નસ્ટનના જીવનચરિત્રો રસ, તેઓની સાહિત્યસેવાના કરતાં, તેઓની મુખમુદ્રા વાતચિત અને મનુજ્ઞતિ બાણવામાં વિશેષ સમાવેશો છે. એથી ઉલટ રીતે, બિગ્માર્ક અને ઝ્વેડ્ઝ્ટન જેવા પુરુષોનાં જીવનો મમત દેશની પ્રતિષ્ઠા સાથે એવાં ગુંથાએલાં હોય છે કે તેઓનાં જીવનચરિત્ર લખવાં અને તેમના દેશનો તે સમયનો ઇતિહાસ લખવો એ બે એક કાર્ય છે. ન્યાયમૂર્તિ રાનડેનું જીવન આ બીજા પ્રકારનું હોઈ એમના જીવનચરિત્રના લેખકને દેશની વિવિધ હિલચાત પરંવે ઘણું જોવા-વિચારવાનું રહે છે, અને તે સંપૂર્ણ રીતે કરી શકવા માટે વિશાળ અધ્યયન દ્રવ્ય અને ડુગ્મદની જરૂર પડે છે. અને તેથી ખરૂં જોતાં આવાં ચરિત્રો લખવાનાં કામ રાજાઓ, અસાધારણ શ્રીમંતો, અને ગુજરાન બ્લોન્ડિયલર સોસાઈટી જેવાં ધનાઢપ માનિયમંડળોનું છે, તેઓ તઃશ્ચી માદાપ્ય ન મળે ત્યાં સુધી, રાનડેનો અભ્યાસકાળનો, એમના મમયના પૂનાનો, તેમ અર્વાચીન હિન્દુસ્તાનની વિવિધ પ્રતિષ્ઠા સાથેના એમના મંબળધનો પૂરેપૂરો ખ્યાલ આવે એટલી માહિતી એકઠી કરવી અશક્ય છે. દિવમે દિવમે આ હકીકત મેળવવાનાં મ્યાન થતાં આવે છે; અને ડૉ. બાંદાન્કર, મિ. મદાગની, મિ. અગ્રાજો, પ્રો. કાયવટે, મર ફીરોજશાદ મહેતા, નિ. દાદાભાઈ, દિ. બ. અંબાલાલ, ડૉ. બ. લાલશંકર આદિ જે યોગ્ય ધર્મા મ્યાનો રહ્યા છે તે પણ—પ્રભુ એમને દીર્ઘાયુષ્ય આપો ! તથાપિ કહેવું પડે છે કે તેઓ પણ—દસ વીમ વર્ષમાં અસમ્યય યઈ જશે. અન્યારની આવી વસ્તુ રિશનિમાં આપણા મંદવાગ્દો, એના મન્ત્રીઓ, અને આપણાં માહિત્યમંડળો યોગ્યએક ચપળ અને ખેતીસા અને ઉત્સાહી એન્યુએટોને આવી હકીકત મંપાદન કરવા માટે દુર્લભ મુદત માટે દક્ષિણ કેમેશિય જેવા પગાંથી રોકે તો ઘણો લાભ થાય. પરંતુ આ દિશામાં કર્તવ્ય કરવામાં તેઓનો ઉત્સાહ તદ્દન મન્દ હોય છે—તેનું કારણ એ છે કે કેળવણીએ કહેવાના જનોમાં પણ દજી કેળવણીએ એટલો પ્રવેશ નથી કર્યો કે જેથી તેઓની કષ્ટનાશક્તિ બચત યઈ આ પ્રકારની યોગ્ય નાઓથી થતા લાભો તેઓની દૃષ્ટિમર્યાદામાં તરવરવા લાગે.

પણ આનું ઉત્તમ કક્ષાનું કાર્ય ન આરંભાય ત્યાં સુધી દરેક જગે હાથપગ જોડીને બેસી રહેવું એ બરાબર નથી; અને તેથી અત્યારે ડૉ. દેવાશ્યામી ખાનગી રહે પયાશક્તિ જેવળ કર્યો છે તે માટે તેમને ધન્યવાદ ઘટે છે. એક ખાનગી શૂદ્રસ્થ એકલે હાથે નેટલું કરી શકે તેટલું કરવામાં તેમણે ખામી રાખી નથી. મિ. રાનડે વિશે અત્યાર સુધી પ્રકર યએલા લગભગ મધળા લેખોનો એમણે ઉપયોગ કર્યો છે. મિ. માનકરના અગ્રેજી પુસ્તકનો મુખ્ય આધાર લીધો છે; પણ એને જ સર્વથા વળગી ન રહેતાં પ્રો. ગ્રેખસે, મિ. અગ્રાજો વગેરે શૂદ્રસ્થનાં

મિ. રાનડેને લગતાં બાપણોમાંથી પણ અંગત્યની દકીકત આપી છે. વિષય વિભાગ ચોખ્ખો હોવાથી મિ. રાનડે સંબંધી વિચાર ગોઠવવામાં વાચકને તે અનુકૂળ પડે એવું છે. છેવટનાં ચાર પ્રકરણો—‘શુદ્ધસંસાર’, ‘અન્ટકાળ’, અને ‘શુભાવશોકન’,—બહુ સારી રીતે લખાયાં છે. આખા અન્યની ભાષા શુદ્ધ સરળ અને સંસ્કારી છે; અને સઘળું કામ અન્યકર્તાએ ઘણી કાળજીથી અને ભક્તિભાવથી કર્યું છે એમ જણાવનારાં પુષ્કળ ચિદનો છે. પુસ્તકને દેખાવ પણ શોભતો છે: અન્દર ન્યા. રાનડેની હંભી દાખલ કરી છે; કાગળ ઉંચા વાપર્યા છે; અને છાપ સુંદર છે—જે માટે ‘યુનિયન પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ’ને પણ યશમાં ભાગ થયે છે.

૩. દેવાશ્રીનો ઉદ્દેશ આ પુસ્તક સામાન્ય વાચક વર્ગ અને ખાસ કરીને વિદ્યાર્થીવર્ગને ઉપયોગી કરવાનો છે, તેથી તેમણે કેવળ અંબીર ચર્ચાને વળગી ન રહેતાં રસિક પ્રસંગો છૂટથી દાખલ કર્યાં છે—અને તે યોગ્ય જ કર્યું છે. વાચકના પ્રશ્નનાર્થ અને એ પ્રસંગો ટાંકીશું.

“હ. સ. ૧૮૯૫ ના મે મહિનાની ગરમીની રમ્યઓમાં મિ. રાનડે પોતાનાં પત્ની, ભાઈ, ખેન, માતૃથી, એ નાની બોમ્બેઓ તથા તેમનાં નાનાં બાળકો સાથે મહાવજ્રેશ્વરમાં સાઈફ કોરેજ મધ્યે મેલતા હતા. એક દિવસ સવારના પહોરમાં નિયમ પ્રમાણે મિત્રમંડળ સાથે ફરીને આવતાં કુલ લાગ્યાથી તેમની પ્રકૃતિ ઘણી બગડી આવી. અને તેમને ‘સેક્ટન શીવર’ લાગુ થયો એટલે તાવ મગજમાં ચઢી ગયો એવું ડૉક્ટરો કહેવા લાગ્યા. તે સમયે તેમની હાલતમાં રહેલા નોકરી પૈકી ગણ નામનો માણસ તેમના પગે ધી ધસવા બેસે. રાનડેના પગે મોજાં હતાં તે વાત તે ચાકરના લક્ષમાં ન આવ્યાથી ‘મોજાં’ પર જ તે થી ધસવા લાગ્યો. આ ઉપરથી મિ. રાનડેને ગુસ્સો આવવાને બદલે ઘણું દસતું આવ્યું. તેમનાં પત્ની તેમના બિજાના આગળ બેઠાં બેઠાં વાંચતાં હતાં. પોતાના પતિ આવા માંદા હોવા છતાં એકાએક દસત્યા લાગ્યા તેથી તેમને આશ્ચર્ય અને બધા ઉત્પન્ન થયાં. અને બિજાનાની છેક પાસે જઈ ‘શું થયું?’ એમ પૂછવા લાગ્યાં. મિ. રાનડેને તે નોકરના બેંદરકારીપણાથી ઘણું આશ્ચર્ય લાગ્યાથી દસતું બંધ રહ્યું નહિ, પરંતુ તેથી તેમનાં પાનીને ઘણી ચિંતા થતી જણાવાથી પોતાને દસતું આવવાનું કારણ કહી બતાવ્યું, તે પરથી તે ચાકરે પગમાંથી મોજાં કાઢી ધી ધસવા માંડ્યું. આમ ચલા છતાં તેમણે તે ચાકરને પાછળથી કપડો દીધો નહિ કે તેના પર ગુસ્સો થયા નહિ.”

“મિ. રાનડેના સરીર ઉપર અનિદ્ર પ્રસંગો ઘણા આવ્યા હતા, પણ આ ભારતજ્ઞમિત્ર હિતને અર્થે જ નેમણે જન્મ ધર્યો હતો તેવા પુરુષનાં આપતિના પ્રસંગો દ્વારા પ્રભુએ વટાવ્યા હતા. તેમાંનો પહેલો પ્રસંગ એમની અત્યંત બાધાવસ્થામાં બન્યો હતો. જ્યારે મિ. રાનડે ત્રણ વર્ષની ઉંમરના હતા ત્યારે એક વખતે તેમનાં માતા ગોપિકાબાઈ, પૂના છતાં આંખેગાંવ ગામ, જ્યાં મિ. રાનડેના પિતાનું નોકરીને અંગે રહેલું થયું હતું, ત્યાંથી તેમનાં એ બાળક—મિ. રાનડે અને તેમની ૧૦-૧૧ મહિનાની ખેન-હુર્ત અમ્મા—ને સાથે લઈ બગદની ગાડીમાં બેસી કોલ્હાપુર મધ્યે પોતાને વિષે જવા નીકળ્યાં હતાં. તેમના દિવર વિહુકાકા થોડે બેસીને એક સીપાઈ સાથે તેમને પહોંચાડવા જતા હતા. રાત્રિના સમયે મુંસાઈરી કરતાં ગોપિકાબાઈ પોતાનાં બેઠાં બાળકો સાથે-ગાડીમાં ગાદ નિગમમાં પડ્યાં

હતા, તેવામાં મિ. રાનડે પોતાની ઉંઘતી માતાના તથા મિપાઈ, જે સુસ્તપણે ગાડી પામે ચાલતો હતો, તેના લક્ષમાં ન આવે તેમ ગાડીમાથી ખસી પડ્યા સ્વાભાવિક રીતે આ ખીના ગાડીવાળાના જાણુવમાં ન આવ્યાથી તેણે તો ગાડી હાથમાં કરી એ વખતે વિદ્યુત્તમ ગાડીની પાછળ ધીમે ધીમે પોતાનો ઘોરે હાકતા ચાલતા અર્ધા ગાડીને છેડે હતા તેમણે ચાલતા ચાલતા ગાડીમાથી પડી જવાથી તત્કાલ યદ્ય ગયેલા અને ગરિની હડી હવાથી ફરી ગયેલા સ્ત્રીમાં પડેલા બાળકની ધીમી ચીસ સાંભળી ઘોરેથી ઉતરીને તપાસ કરતા ગરિના મમથે પોતાના બાળક બચી જાતે આમ સ્ત્રીમાં પડેલા જોઈ તેઓ ધણો વિશ્મય પામ્યા તેમણે તુરંત જ તે બાળકને ઉપાડી લઈ પોતાની શાલમાં લપેટ્યું, અને આમ અધારમાં ગાડીમાથી પડી ગયેલા પોતાનો બચીને પામેના જગલમાંના ડાહ્યા જગની જનનના હાથમાં જઈ પડ્યા વગર પોતાને જડી આવ્યા તેને માટે પ્રભુનો વાગવાર ઉપકાર માનતા, ગાડીને પડી પાડ્યા ઘોળ પડી ગયેલી તેને ડાહ્યા ગાડી પામે પહોંચતા તેમણે પોતાની ભોમ્મળને જગાડીને પૂરું 'તેન બાબી, એક બાળક તમારી પામે મરી મનામત છે કે નહીં?' આ પડી અધારમાં હાથ ટેરી જોતા પોતાનો પુત્ર ન જડાથી તેમને ધણો ભય અને ગભરાયેલા આ મમથની તેમના મનની સ્થિતિ વર્ણવવા કા ના વિચારેથી મારી રીતે મમથામાં આવી રહે ખરી આ વખતે વિદ્યુત્તમએ ડાહ્યાને તેમના મો આગળ મથીને મત્વ તેમને ખેંદે ફર્યો આમ પોતાનું યોગ વખતથી બોલાવેલું બાળક પાછું મળતા તેમને હારના આતુ આવ્યા આ પ્રમથે જો કહા વિરહ પાળામ આ યુ રોત અને બાળક રાનડે તેમના મમથે જડ્યા ન રોત, અથવા તો તેમના જ પહોંચતા પડેલા વાર વગર જેવા ડાહ્યા ધાતકી પ્રાણીના પગમાં જઈ પડ્યા રોત તો ખરેખર અબધ ધ્યાનમાં એ મદાન ન્ત અપ વચમાં શુભ થયું રોત પગુ મારે નમીને આ મમથે કશિરેલા અનુકૂળ થઈ હતી

આ ખીને પ્રમથ નમજ છે તેમ જ ગલીજ છે " બાળક નાનડે તેમના કામને જવા ન હોત તો " એમ પ્રજ્ઞાતમ વિચાર માથે લદ્ય તત્કાલ થાય છે, અને જુદી નાનડે વિના અર્વાચીન દિનની પ્રગતિઓને કાળમાં લાડી રાકતી નથી

મિ દેવાશયીનું પુસ્તક હું વખતમાં દ્વિતીયાર્થ પામે એમ અને છત્રીએ છીએ, અને તેથી અત્યારે થોડીક ખામીઓ તરફ એમનુલક્ષ બેચવાનું પણ અમે ઉચિત ધારીએ છીએ

એક તો એ કહેવું જોઈએ કે વિષયનું નિરૂપણ પ્રાથમિક રચને વધારે વિશદ થયું હોત તો સાઈ દત્ત, અને અચાન્તર મુદ્દાઓ હાનના કરના પણ વધારે પ્રવિભક્ત કરી ગોવવા જોઈતા હતા હાખવા તરીકે, ધાર્મિક વિચારના પ્રકરણમાં પ્રો ફેર, મિ નાનડે અને સમાનુભાવ્યર્થના મિદાન્તો વિશે એખવડી દર્શાવી રાકનાનો અવકાશ છે, તેમ જ, એમના મસારમુધારા મળ-ધી વિચારોનો પરિપાક પણ કેવી રીતે થયો તે કમથ બતાવવું જોઈતું હતું. કેટલેક દેકાણે અમને અપૂર્ણતા પણ પ્રતીત થાય છે જ્યાં મુધી મિ નાનડેના 'ધાર્મિક વિચાર' ના પ્રકરણમાં એમના મર્તિપૂર્ણ મળ-ધી વિચારો—જે પ્રાર્થનાસમાજના વિચારો કરના જુદા હતા (જુઓ 'મસાગઓનો ઉદય' એ પુસ્તકમાં 'મદાગદના સન્તો' નું પ્રકરણ)

તે ન આવે ત્યાં સુધી એ વિષયનું નિરૂપણ અધૂરું રહે છે. તેમ જ આ વિષયને લગતા મિ. સનડેએ બતાવેલા ‘monotheism’ અને ‘monolatry’ વચ્ચેના ભેદનો પણ ઉલ્લેખ થવો જોઈતો હતો: આ બાબતો ગૌણ નથી, પણ હિન્દુસ્તાનની ધાર્મિક સ્થિતિ પરત્વે ખાસ મહત્ત્વની છે. વળી, ડૉ. દેવાશયીએ મિ. સનડેના ‘ધાર્મિક વિચાર’ ના પ્રકરણમાં એમનાં મરાઠી વ્યાખ્યાનોને જોઈએ તેટલા કામમાં લીધાં જણાતાં નથી અને તે જ રીતે ‘સંસાર-સુધારા’ ની ચર્ચામાં પણ મિ. સનડેના બાપણોનો વધારે વિસ્તરથી ઉપયોગ કરવો જોઈતો હતો. અને તેમાં ખાસ કરીને અમરાવતીવાળાં બાપણમાં ‘પુનરુજ્જીવન કે સુધારા?’ એ પ્રશ્ન ઉપર એમણે કરેલી ચર્ચા અંગે દાખલ કરીને, એનો એમના અન્ય ઉદ્દગાર સાથે વિરોધ યા અવિરોધ બતાવવો જોઈતો હતો. વળી મિ. સનડેના લાક્ષણિક શુણ્ણના નિરૂપણમાં, પૂનાની કોંગ્રેસ વખતે સંસારસુધારાની મંડપ બાબત ઊભી થયેલી તકરારમાં મિ. સનડેએ ધારણ કરેલી વૃત્તિ, અને પ્રતિપક્ષીઓને ચક્રિત કરી નાંખનાર એમનો શુણ્ણાહી સ્વભાવ—જે તે વખતના એમના બાપણમાં અક્ષિત થયેલો છે—તેની નિ. દેવાશયીએ નોંધ કરી હોય એમ અમને યાદ આવતું નથી.

વળી, મિ. સનડેના પૂના સાથેના સંબંધ વિશે લખતાં, પેશવા પાઝીના અને સનડેના સમપના પૂનાની સ્થિતિ વિશે એક ભૂમિકા રચી હોત તે તે સ્થાને હતી: અને તે માટે મિ. સનડેના દેહત્યાગ વખતે મિ. તિલકે લખેલા લેખમાંથી કાંઈક સાધન મળી શકત.

પરંતુ શુણ્ણના પ્રમાણમાં અત્યારે આ ખામીઓ અસ્પષ્ટ છે. પુસ્તક પ્રસિદ્ધ થતાં પહેલાં આપેશે અમારો અભિપ્રાય અરે રાંધવાની છંટ લઈ આ અવગણન સમાપ્ત કરીએ છીએ.

“ મિ. માનકરના અંગ્રેજી પુસ્તકને આધારે રચાયેલું આ પુસ્તક શુજરાતી સાહિત્યમાં કેવો અગત્યનો વધારો છે એ જણાવવા માટે એટલું જ કહેવું બસ છે કે એનો વિષય મહર્ષિ મહાદેવ ગોવિંદ સનડે છે. પુસ્તકની બાપા સંગ્રહ અને શુદ્ધ છે, અને નિરૂપણ રસિક છે. દરેક કુટુંબ—જેને દેશનું હિત સર્વાંગે સમજવાની હિમ્મત છે તેણે આ પુસ્તક રાખવું જોઈએ. ”

એક પ્રકાશક. માર્ચના.

“ જો સ્વામી, જે પ્રકાશ છે, સસ છે, જીવન છે; જેમાં-કશું અન્ધારું, જમણુ, કે અસત્ય, કે મૃત્યુ નથી; તે પ્રકાશ, કે જેના વગર અન્ધારું છે; તે માર્ગ, કે જેના વગર જમણુ છે; તે સસ, કે જેના વગર અસસ છે; તે જીવન, કે જેના વગર મૃત્યુ છે; કહો, સ્વામી, “ પ્રકાશ થાઓ ”, અને હું પ્રકાશને જોઈશ, તથા અન્ધારાથી દૂર રહીશ; માર્ગને જોઈશ, તથા જમણુથી સમજાણીશ; સસને જોઈશ, તથા અસસને ભયશ; જીવનને જોઈશ, તથા મૃત્યુથી બચીશ; પ્રકાશિત કર; અરે! પ્રકાશિત કર મારા અન્ધ આત્માને, કે જે અન્ધારામાં તથા મૃત્યુની હાથમાં ખેસે છે મોકલો. અને મારા પગ શાન્તિના માર્ગમાં ચલાવ. ”

—ગોવિંદરાધન.

કાન્ત,

હિન્દી સરકારનું નવા વર્ષનું (૧૯૦૬-૭) નું બજેટ.

હિન્દુસ્તાનના હિતને લગતી સર્વળી મહત્ત્વની પ્રશ્નતિઓ તરફ વાચકનું ધ્યાન ખેંચુ એ આ પત્રનું એક કર્ત્તવ્ય છે, અને તદનુસાર આપણા દેશના ઉપગ્ર-ખર્ચના આકાંક્ષા મુખ્ય મુદ્દા પ્રતિવર્ષ અત્રે નોંધવામા આવે છે આ વિષયમા સામાન્ય વાચકને ગમ ઉપગ્રતો નહિ હોય, પણ વાચકને ચાગ્ય ગમતની વાર્તાઓ કહીને આનન્દ પમાડવા એ અમારો ઉદ્દેશ જ નથી એટલે એ વાંધો અમને બહુ નડતો નથી. પરંતુ એટલું તો કહેવું પડે છે કે સામાન્ય લોકોએ આપણા ગુલાઓએ પ્રેરેલાં પણ આજુબાજુ પોતાના દેશના ઉપગ્ર-ખર્ચમા ગમ ન આવે એ મનુષ્યસ્વભાવની થોડી વિચિત્રતા નથી. ક્યા કુટુંબીને શાળામા બાળકો બહુવા મોકલવાના નહિ હોય ? એ બાળકોને કેવું શિક્ષણ મળશે એનો આધાર શિક્ષકો ઉપર નથી ? શિક્ષકો કેવા હોય એનો આધાર એમને મળતા પગાઉ ઉપર તેમજ એમની ટ્રેનિંગ ઝોનેની ગુણવત્તા ઉપર નથી ? આપણા બાળક ચોરી મરેનને વધાર શીખી લે એમ આપણે ધ્યાન નથી ? અને તે માટે વિવિધ નકશા ચિત્રો વગેરે શિક્ષણના માધ્યમો સમગ્ર તરફથી દરેક શાળામા મળવામા આવે એ જરૂર નથી ? છોકરાની આખને નુકશાન ન થાય એ આપણે ધ્યાન નથી ? અને તે માટે માન અજવાળાવાળા નિશાળના મુદ્દાઓની જરૂર નથી ? વગી, આપણા બાળકો મોટા થાય ત્યાંજ તેઓને પોતાપોતાને અનુકૂળ પડે તેની 'લાઈન' પસંદ કરવાનું બની આવે તે માટે પુષ્ટા ધન્યા ક્ષીપવનારી શાળાઓની અવેલા નથી ? આ મર્ક માટે મરકાંગ્રેવણી પાછા પ્રેરેલું ખર્ચ કયા ધારે છે એ જાણવાની અગત્ય છે વગી, આપણે મવ અજ ખાદ્યો છીએ અને તે મોંઘુ મગે એમ ધ્યાનમાં લીએ, પણ તેના ભાવનો આધાર શેના ઉપર છે એ જાણવાની આવશ્યકતા નથી ? બેશક એનો વગસાદ અને નિયમિત ઋણો ઉપર તો આધાર છે જ પણ તે ઉપનયન ખીંછી ઘણી બાબતો ઉપર છ સરખાની વીચારી ઓગી હોય, અને ખેડૂતો તરગન હોય કે જેથી તેઓ ખેતી પાછા પૂરું ખર્ચ કરી પુષ્ટા પાંડ ઉપગ્રની રકમે એ જરૂર છે, વગસાદની અનિયમિતતાથી જેમ બને તેમ થોડી હાનિ થાય તેમ કરવા માટે જોઈતા જાણાયો રચાય નેહએ, જેમ થોડા રથજો અને ચોચ મૂડીથી રેલવે બાંધીને દુકાનને વખતે અજ મહેતાઈથી મેળની શકાય એમ મગસ થવાની જરૂર છે, તેમ જ્યાં રેલવેના ખર્ચનો બદલો વગે ત્યાં જ એ બાધી જોઈએ, તથા જેમ બને તેમ પંદેશ એનો નફો ન તણાઈ જાય તેમ ચોજના કરવી જોઈએ, તથા જ્યાં શયો અને લોખની ટ્રિયતિના પ્રમાણમા જ રેલવે-ખર્ચ થયું જોઈએ કે જેથી રેલવે હોય અને રેલવેને લઈ જવા લાવવાનો ખાચ ન હોય એવી દશા પ્રાપ્ત ન થાય વગી, આપણા ખાવામા તેમજ દોરના ઉપયોગ માટે મીઠાની જરૂર છે એ મીઠું સોલું મગે, અને એનો પૂનો ઉપયોગ કરીને આપણો ગરીબ વર્ગ અને ખેતીના દોગે મજાત ગદે એમ થયું જોઈએ, અને એના સાધા મળવાને મગકાનાંગ્ર ઉપર મર્વ આધાર છે વગી, આપણે વજ્ર પટેરીએ છીએ એની કિંમત પરદેશી માયની આયાન ઉપર છે, પણ એ પરદેશી માન મદામે હરીફાઈ કરી એ માયની કિંમત ઘટાડવા માટે તેમજ એ માય જેમ બને તેમ આવનો અગમવાવા માટે અદેલી માલના કાગખાના ઉમા થરામા મન્કા કેટલી અનુકૂળતા કરી આપે છે એ પણ મુદ્દાની વાત છે. આ હરીફાઈ કરવાની આપણામા રાક્ષિ નહિ હોય તો પરદેશી માલની કિંમત

આપણે માત્ર ધર્મ-તેજનાં બીઆં-આમમાં અને હાડકાં મોડકીને જરી આપવી પડશે-અર્થાત્ કે અનાજ મોંઘું થશે, અને દેશમાંથી જંગમનું ખાતર-પરદેશ જશે.

આ સર્વનો કેટલોક આધાર, સરકાર પ્રજા પાસેથી કેટલોક લે છે અને લે છે તેનો વિનિયોગ કેવી રીતે કરે છે, એ ઉપર છે. વર્ણી બ્રિટિશ રાજ્યકર્તા એવાં અધમ સ્વાર્થાં નથી કે જાણીબુજીને લોકની આબાદી કરવાને બદલે પામમાલી કરવામાં આનન્દ માને. સંતોષારક રીતે લોકોપયોગી કામમાં આ દેશની ઉપજનો ઉપયોગ ન થવા દેનાર મોહું કારણ લસ્કરી ખર્ચ છે. એ ખર્ચ કેટલું છે એ જાણવાની, અને એના બારની ધીક અનિવાર્ય હોય તથાપિ તે કેટલી અસહ્ય છે એ સરકારને બરાબર જાણાવવાની, દરેક હિન્દી જનની (દેશ માટે લાગણી ન ધરાવતાં કેવળ પોતાનો અને પોતાના કુટુંબનો સ્વાર્થ સમજનારની પણ, ઉપર ખતાવ્યું તેમ) ફરજ છે. પણ કેટલાક કહે છે કે સરકાર આપણી દાદ ક્યાં સાંભળે છે? હિન્દુસ્તાનના ઉપજ-ખર્ચના આંકડા ઉપર બાપણ કરવા ઉપરાંત આપણને બીજી શી સત્તા છે? આમ રાદણાં રાનારા સરકારની રાજ્યનીતિને મોરો અન્યાય કરે છે એટલું જ નહિ પણ પાશ્ચાત્ય રાજ્યપદ્ધતિનું સ્વરૂપ-દરેક હક કટ્ટથી સિદ્ધ કરવો એ રાજ્યનીતિનું તત્ત્વ—તેઓ સમજતા જ નથી. વચ્ચે વચ્ચે વાદળાં અને દુર્દિન ઘર્ષ આવે છે એ ખરું, પણ એકંદર સરવાળે દિનપરદિન લોકની સત્તા વધે છે એ શાન્ત ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ જોતાં જાણાયા વિના રહે એવું નથી. અને આ લોક સત્તાના વિકાસમાં દીલ થાય છે તો તેમાં મોરો ભાગે આપણો પોતાનો દોષ પણ છે. અને તે એ કે સરકાર માન આપે તેટલે દરજ્જે આપણો લોકમત કેળવણી નથી.

આટલા ઉપોદ્ધાત સાથે હિન્દી સરકારના ૧૯૦૬-૭ ની સાક્ષતા બજેટના મુખ્ય મુદ્દા નીચે રજુ કરીએ છીએ:—

એક વર્ષ ઉપર એમ અટકળવામાં આવ્યું હતું કે હિન્દુસ્તાનના ઉપજના દિસાખમાં ૧૩૬ લાખ રૂપીઆનો વધારો પડશે. પણ અત્યારે જોતાં ૨૬૩ લાખનો વધારો ધારવામાં આવે છે. ધાર્યા કરતાં ૧૨૭ લાખ વધારે વધવાનાં કારણો નીચે પ્રમાણે છે:—

- (૧) રેલવેની ઉપજમાં ધાર્યા કરતાં ૬૯ લાખનો વિશેષ નફો પડ્યો છે.
- (૨) સામાન્ય ઉપજમાં પણ ૮૯ લાખનો વધારો જાણાયો છે—તેમાં માત્ર જમીનની મહેસૂલ, 'કસ્ટમ' (દણ) અને 'ક્ષરિએશન' (જળાશય-કામ) ની ઉપજમાં વૃદ્ધિ જાણાઈ નથી.
- (૩) લસ્કરી ખર્ચમાં ૧૪૯ લાખ ઓછા ઉધર્માં છે—કારણ કે વિલાયતથી મંગાવેલો માલ આવી પૂર્યો નથી.
- (૪) પોલિસ, કેળવણી વગેરેમાં ૩૮ લાખ બચ્યા છે. આ ચાર બચતોનો સરવાળો ૩૪૫ લાખ થાય; પણ ધિક્કારસરકાર પાસેથી ૨૨૮ લાખ રૂપીઆ ઓછા ઉધરાવવામાં આવ્યા છે—એટલે હવે ૧૨૭ લાખ રૂપીઆ બચ્યા છે.

૧૯૦૬-૭ ની સાક્ષતા, અહીં સિવાય બધી ઉપજમાં વધારો અટકળવામાં આવે

છે, માત્ર અપ્રીણમાં ૯૯ લાખનો ઘટાડો પડશે એમ લાગે છે. આવતા વર્ષમાં સધળી જાતની ઉપજમાં વૃદ્ધિ થવાનો સંભવ છે. પણ ખેતીની વર્તમાન સ્થિતિ ધ્યાનમાં રાખી, ચાલતું રાખવું પડે તેવું નવું ખર્ચ થોડુંકજ દાખલ કરવામાં આવ્યું છે. લશ્કરી ખાતાના ખર્ચમાં ગયા વર્ષની બાકી રકમ પૈકી ૪૦ લાખ રૂપિયા આવતા વર્ષમાં ખર્ચવાના છે, અને એકદર લશ્કરી ખર્ચનું બજેટ ચાલતા વર્ષ કરતાં ૫૮૩ લાખ કમી રાખવામાં આવ્યું છે.

હાલના ઉપજ-ખર્ચના ધોરણે, ૧૯૦૬-૭માં ૨૫૩ લાખનો વધારો પડે; તેમાંથી ૧૨૨ લાખ રૂપિયા કરનો બોલે ઘટાડવા ખાતે તથા સ્થાનિક લાભ ખાતે તથા યોગક નવા મુધાગ દાખલ કરવા ખાતે કાઢવાના છે. તેમાંનો ૩ કરતાં વધારે ભાગ ખેડૂતના લાભમાં જાય તેવી યોજના કરવામાં આવી છે. આ ૧૨૨ લાખના વિનિયોગની વિગત નીચે મુજબ છે.

- (૧) મદ્રાસ, મધ્યપ્રાન્ત, સમુક્ત પ્રાન્ત, પચ્છમ, અને વાયવ્ય સીમા પ્રાન્ત તથા અજમેર અને કુર્ગમાં આજમુધી જે પટવારી વેરો તથા ગામ-નોકરી વેરો લેવામાં આવતો; તથા બંગાળા અને પૂર્વ બંગાળના પ્રાન્તમાં જમીનદારી-ડાક વેરો લેવામાં આવતો તે બધ કરવામાં આવશે, અને એ ખર્ચ હવેથી સરકાર ઉપાડશે. આ ખાતે રૂ. ૮૦ લાખ.
- (૨) ઉત્તર હિન્દુસ્તાન, બ્રહ્મદેશ, અને મધ્ય પ્રાન્તમાં લોકલ ફડની થોડીક રકમ સરકારમાં જતી. તેમ હવેથી ન ચલા દેવા ખાતે રૂ. ૬ લાખ.
- (૩) પોલિસમુધારા ખાતે ગયે વર્ષે ૫૦ લાખ કાઢવામાં આવ્યા હતા તે ઉપરાંત નવા બજેટમાં ૨૫ લાખ વધારે.
- (૪) ખેતીવાડીના મુધાગ ખાતે ગયા વર્ષથી દર વર્ષે ૨૦ લાખ રૂ. ખર્ચવાના ફરાવવામાં આવ્યા હતા. તેને બદલે નવા બજેટમાં ૨૪ લાખ.
- (૫) કેળવણી ખાતે દર વર્ષે પાંચ લાખ—જેમાંના અડધા ઔદ્યોગિક કેળવણી ખાતે, અને અડધા યુગેપિઅન અને યુગેઝિયનની કેળવણી ખાતે.

ઉપલી પાંચ યોજનાઓનું ખર્ચ, તથા ભાગે બંદી સકાય —

(૧) કર માફી ખાતે.	૮૨ લાખ.
(૨) સ્થાનિક કરમાંથી કમી—	૬
(૩) પોલિસ, ખેતી અને કેળવણી—	૩૪ (૨૫+૪+૫)

કુલ ૧૨૨ લાખ.

આટલી રકમ કાઢતાં અંદાજ એવો થાય છે કે.—

ઉપજ.—	૧૨૯ કરોડ ૭૪ લાખ.
ખર્ચ—	૧૨૮ કરોડ ૪૩ લાખ.
વધારો.—	૧ કરોડ ૩૧ લાખ.

આ પ્રમાણે આવતા વર્ષમાં વધારો પાશે.

નવા બજેટમાં—

- (૧) ૮૧ લાખ દુકાનસંકટનિવારણ ખાતે કાઢ્યા છે, અને મહેસૂલ માટે—મુલતવી માટે પણ ગેઝવણ રાખી છે.
- (૨) ૧૫ કરોડ રૂ. રેલવેના મૂકી ખર્ચ ખાતે કાઢ્યા છે, એમાંના આશરે ૬ ભાગ ખુલ્લેલી લાઇનના ખર્ચમાં—૩૮૨ લાખ ગાડીઓ ખાતે કાઢ્યો છે તે સુધી.
- (૩) મોટાં જળાશય બાંધવાં ખાતે ૧૨૫ લાખ—તે કરતાં આ વર્ષમાં વધારે ખર્ચ શકાવાનો સંભવ પણ નથી. વળી જેમાંથી વળતર આવે તેમાં મહેર બાંધકામના ખર્ચ માટે સરકારે ૨૦ લાખ પાઈડની ઇમ્પ્રુવમાં, અને ૪૬ કરોડ રૂપીઆની હિન્દુસ્તાનમાં લેન કાઢ્યા ધારી છે.

ઉપરના આંકડા સંબંધે તીવ્રેની બાબતો ધ્યાન ખેંચનારી છે:—

- (૧) ગયા વર્ષના લક્ષ્મી અને પોલિસ ખાતાના બજેટ કરતાં ખર્ચનો ફરી કરેલો અડસટ્ટો એણે ઉતર્યો છે, તેનું મુખ્ય કારણ વસ્તુતઃ બહુ ઘટાડો થયો છે એમ નથી, પણ ટ્રેડક્લે ખર્ચ ને વર્ષમાં ઉધરી શક્યું નથી.
- (૨) મુંબઈ ઇલાકાને જમીનવેરા બાબતમાં કરેલી પૂર્વોક્ત છૂટથી લાભ થયો નથી.
- (૩) ઔદ્યોગિક કેળવણીના ખર્ચની વહેંચણીમાં મુંબઈ ઇલાકાને વધારે મળ્યું છે.
- (૪) જેટલી રકમ આખા દેશની ઔદ્યોગિક કેળવણી ખાતે કારી છે તેટલીજ ખાસ યુરોપિયન અને યુરેજિયનની કેળવણી માટે નાંકી કરી છે.

આ ઉપરાંત—મિ. બેકરના બજેટ રજુ કરતી વખતે કરેલા બાબતોમાં નિખાલસ રીતિથી કબુલ કરેલી બે બાબતો ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે:—

- (૫) સરકારની કબુલિત કે—પરદેશી ખાંડ ઉપર જકાત નાંખી એ કાયદો નિષ્ફળ નીવડ્યો છે, એથી દેશમાં શેરડીનું વાવેતર અને ખાંડની પેદાશ વધ્યાં નથી.
- (૬) મીઠાનો કર બે વાર ઘટાડવામાં આવ્યો તેથી લોકમાં મીઠાનો ઉપયોગ વધ્યો છે.

બજેટ ઉપર ચર્ચામાં સર્વ વિવેચનોમાં મિ. ગોખલેનું વિવેચન મુખ્ય હતું. એ વિવેચનમાંની જાણવા જેગ બાબતો ત્રણ વિભાગમાં વહેંચી-અરે દર્શાવીશું:—

૧. (ક) સરકારમાં, મિ. ગોખલેએ મીઠાના કર સંબંધી સરકારની કબુલિત સંબંધે હર્ષ બતાવ્યો, અને હજુ પણ પડત કિંમત કરતાં મોળંગણી કિંમત લેવામાં આવે છે એ વાત ધ્યાનમાં રાખી બલિષ્ઠમાં એ કર ઘટાડતા જવોની વિનંતિ કરી. કર ઘટવાથી માણસ દીડ ૧૦ શેરને બદલે ૧૧ શેરનો ઉપાડ થયો; ખદ્દદેશમાં

મણે માત્ર રૂ. ૧) નો જ કર હોવાથી ત્યાં ૧૭ શેરનો હિસ્સો છે એ વાત ઉપર સરકારનું લક્ષ્ય ખેંચ્યું.

(ખ) ખીજું, એ બતાવ્યું-કે સરકાર ક્યાં વર્ષમાં જમીનની, મહેસૂલ મુલતવી રાખે છે. આ માફ કરે છે એ સાચું છે; પણ એ મહેસૂલની સાથે, એક આનીનો લોકલ ફંડ વેરો પણ બંધ થાય છે. મુંબઈ ઇસ્ટાકામાં સરકારના ૫૦ લાખ રૂ. ની મહેસૂલ સાથે લોકલ બોર્ડને ત્રણ લાખ રૂપિયાની ખોટ પડી છે, અને તે દુકાળના સંકટમાં આની પહેલા બાગમાં, તેથી નિશાબો, દવાખાનાં, રસ્તા અને ગામ-સાકાઈની જે ફરજો લોકલ બોર્ડ ઉપર છે તે બજાવવી કાઢી ચર્ચા પડી છે, વિશેષમાં, તેઓને માથે પ્લેગ અને દુકાળનું ખર્ચ પણ સરકારે નાખ્યું છે, એ વહેતું તદ્દન અસાધ્ય છે. માટે લોકલ બોર્ડને સરકાર તરફથી આ નુકશાન પૂરતી રકમ બક્ષીસ મળવી જોઈએ.

(ગ) મિ. ગોખલેએ હિસાબખાતા મંજૂર એ અગત્યની સૂચના કરી. રેલવે અને જળાશય કામની સઘળી આખા (૨૯૫ લાખ) જે બાબતોએ માંડવામાં આવે છે, અને તેથી હિન્દુસ્તાનની ઉપજ વધારે દેખાય છે. પણ ખર્ચ જોતાં એ ખાતાનું ખર્ચ (૨૭૦ લાખ) બાદ કરી ગોખલે નફા (૨૫ લાખ) રહે તે જ ઉપજ તરીકે બતાવવો જોઈએ. જાપાનમાં એ જ રીત ચાલે છે. તેમ જ, કેળવણી ઉપર લોકલ બોર્ડ તરફથી જે ખર્ચ કરવામાં આવે છે તે પણ જુદા ફર્મા વતી જોઈએ. એથી જણાશે કે સરકારનું ખર્ચ કેળવણી પાછળ ૨૦ લાખ નથી પણ માત્ર ૧૦ લાખ જ છે.

(ઘ) રૂપિયાનો ભાવ ઊંચો રાખવા માટે સરકાર સોલુ બરી ગણે છે તે ફંડ ૧ કરોડ પાઉંડનું થશે એટલે બસ એમ લોઈ કર્જને કલ્કુ હતું, તેને બદલે હવે લગભગ સવા કરોડ પાઉંડ થયું છે છતાં એમાં હજી સંગ્રહ રા માટે વધારો કરે છે? એમ મિ. ગોખલેએ પ્રશ્ન કર્યો તથા સૂચવ્યું કે છેલ્લા ૭ વર્ષમાં સરકારે રૂપિયા પાડવામાં વર્ષ દહાડે ૨૦ લાખનો નફો મેળવ્યો છે. તેથી લોક માટે ટંકશાળ બંધ કરવાની આર્થિક નીતિથી ખેડૂતને જે ભારે નુકશાન થયું છે તેનો બદલો વાળવામાં ખેડૂતને નાણાં ધીરવામાં આ નફાનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ. હાલ સરકાર આ નફાની રકમ રા ટકા વ્યાજે મૂકે છે; પણ રા ટકા વ્યાજે નાણાં ધીરવાં, અને આ ટકે પબ્લિકવર્ક્સની લોન રૂપે જમે માંડવાં એ કેવું હતાપણુ !

મિ. ગોખલેની દીકરાનો ખીજો મુખ્ય મુદ્દો લશ્કરી ખર્ચ બાબત હતો: અસારે રશિયા પડી બાંધ્યું છે, અને જાપાન જોડે યુદ્ધ હવે પરસ્પર મદદનો કાર થયો છે-તેવે વખતે લશ્કરી ખર્ચનો ખોજો ઘટાડવામાં નહિ આવે તો ક્યારે આવશે ?

* ૧૮૮૪-૮૫—૧૭.૮ કરોડ રૂ.

૧૮૮૮-૮૯—૨૨.૨ "

૧૯૦૨-૩—૨૮.૨ "

૧૯૦૬-૭—(૧૯૦૮)—૩૨.૮ "

એમ. મિ. ગોખલેએ શરિયાહ કરી અને જનપાન કરતાં આપણું સરકારી ખર્ચ ૭ માર્ગે છે એ વાત ઉપર સરકારનું ધ્યાન એમનું તથા સરકારી કામ માટે આ દેશની પ્રગતિ ઉપર અણુવિશ્વાસ રાખવામાં આવે છે. તે અને અસન્તોષ જાહેર કર્યો, આ સંબંધમાં મિ. ગોખલેએ 'આર્મ્સ એક્ટ' ની રૂઢિએ આખા હિન્દુસ્તાનમાં માત્ર ૩૦-૪૦ હજાર પદવાનાં અપાયા છે એમ શરિયાહ કરી તથા એમણે જણાવ્યું કે હિન્દુસ્તાનની સરહદ અને સરહદ બહારની જ જાતોને પસંદગીમાં રાખવામાં આવે છે તેથી હિન્દુસ્તાનની આખી પ્રગતિ (મનુષ્ય જાતો ૨ ભાગ ૧) નિર્ધારિત થઈ જાય છે અને શાન્તિના વખતની સરકારી સંખ્યા યુદ્ધને સમયે વધારી સેવાની અનુકૂળતા (જનપાનમાં ૧૬૭ હજાર માણસનું સરકાર સલાહને વખતે ૬ લાખ માણસનું કરી સેવામાં આવ્યું હતું તેવી અનુકૂળતા) રહેતી નથી, અને એવી અનુકૂળતા નહિ રાખે ત્યાં સુધી વધારેલું સરકાર પાસે પૂરતું થવાનું નથી: સર્વ દેશોમાં મુખ્ય સરકાર પાછળ કિર્ચ સરકાર અને ઉચ્ચ પાછળ પ્રગતિ ઉપર આધાર રાખવામાં આવે છે. લૉર્ડ કિચનરે આના જવાબમાં, - શિયાની પાયામાંથી નાકબૂટ કરી; અને જનપાન સાથેના કશા રતો એવો અર્થ નથી કે જનપાન મદદે આવશે એમ પારકાની આશાએ બેઠી રહેતું, એમ જણાવ્યું; તથા જનપાનમાં દરેક પ્રગતિના સરકારી કામ માટે આવુર હોય છે તથા કેળવણી પામે છે, તેમાંનું અંત કાંઈ જ નથી એ વાત ઉપર બાર મર્યાદા. અને એક મદત્તની દલીલ એ જાહેર કરી કે અગ્રે સરકારી ખર્ચ વધારવામાં આવે છે તેનું ખર્ચ સ્વરૂપ રીકાસરેના જનજીવમાં નથી: સરકાર વધારવામાં આવતું નથી, પણ સરકારનાં દરિયારો વધારે પ્રગતિ કરવામાં આવે છે, અને તેમ કરવાની સરકારની ફરજ છે- એમ એક ખાખૂલા ધણીની ફરજ છે કે પોતાની ખાખૂમાં કામ કરનાર મજૂરેના જાનને દાનિ ન પડે એ તેની ગોઠવણ કરી આપવી, તેમ; ખીન્નું, અમલદારોની સંખ્યામાં વધારો કરવામાં આવે છે તેનું કારણ કે એમને સાથેના મુદ્દના અનુભવથી જણાયું છે કે અમલદારોની સંખ્યા મોટી રાખવાની જરૂર છે, કલ્યાદિ. મિ. ગોખલેનું એમ કહેતું હતું કે ૧૮૮૫ માં અફઘાનીસ્તાન ઉપર (પંચદેશ) શિયા મરી આવે છે એવા ખોટા ગમતાર ઉઠ્યો તે પહેલાં સરકારની સંખ્યા હતી તેટલી જ રાખવી જોઈએ. ૧૮૭૫-૭૬ માં લાંબી ચર્ચાને અન્તે, લૉર્ડ સૉમસેમરિના હિન્દુસ્તાનના મન્ત્રી-પદ વખતે એમ કહ્યું હતું કે દરેક દેશી પસંદગી દીડ સાન અંગેજ અમલદાર પુરતા છે, અને દેશી અમલદારના દરજ્જામાં સુધારો થવો જોઈએ. હિન્દુસ્તાનના દેશી રાજ્યમાંથી લૉર્ડ હર્જને કોર્ટ કોર રચાયું છે, પણ તેનો ઉપયોગ ન કરતાં અંગેજ અમલદારોની સંખ્યા દેશી પસંદગી દીડ ૧૨-૧૩ ની કરવામાં આવી છે. વિશેષમાં અગ્રે ન્યાય ખાતર જણાવતું જોઈએ કે મિ. ગોખલેની માગણી આ જાખતમાં ધીમે ધીમે નવી રાજ્યનીત રાખસ કરના સંબંધની હતી.*

* જનપાન-૭ કરોડ; હિન્દુસ્તાન-૩૨-૩૩ કરોડ.

* "gradual extension, first to select classes of the community, and then as confidence grows, to all, of the privilege of citizen-soldiership."

‘ યદ્યપ્ત ઓફ ઇન્ડિયા ’ વગેરે કેટલાંક પત્રો રશિયાના બંધમાં ને બંધમાં રહ્યાં જ રહે છે; તેઓનું એમ માનવું છે કે રશિયાની પુનઃ સંસ્થાપન થવાની અદ્ભુત શક્તિ છે; અને જાપાન તરફથી અટકાવ પામેલું રશિયા હિન્દુસ્તાન તરફ ધસવાનો સંભવ છે; અને તારકંદ આરનખર્ચ રેલવે કંડીને મોકલું લશ્કર હિન્દુસ્તાન ઉપર સ્ફેલાઈથી ફેંકી શકવાની રશીઆએ અનુકૂળતા વધારી છે; અને અફઘાનીસ્તાનમાં લશ્કરી ક્વાયત અને શાસ્ત્રીય કિશાને અબાવે રશિઆને અટકાવવાની શક્તિ નથી. ખીજા કેટલાક-તેમાં પણ ઘણા સુપ્રતિષ્ઠિત પુરુષો-આવડે બંધ અટકારણ મળે છે. ઈંગ્લેન્ડના લશ્કરી ખાતાના મન્ત્રી મિ. હાઉડેન પ્રશ્ન કરે છે કે-જાપાન સાથે પરસ્પર મદદનો કરાર થયા છતાં શું પહેલાં નેરેલાજ મોકલ્યા લશ્કરની તરફ રહે છે? મિ. ગોખલેનું પણ એજ કહેવું છે. ‘ એડવોકેટ ઓફ ઇન્ડિયા ’ જેવાં વચસા માર્ગનાં પત્રો બહુ ઠકાપણ બેરેસો વિચાર કરે છે. એ પત્રનું એમ કહેવું છે કે લશ્કરી બાબતમાં તદ્દન સડીમલામતી પ્રાપ્ત કરવી અશક્ય છે; એમાં કદી ધારેલી રીતેજ મદદગ્રાંત્ર્ય આપવું નથી, આજુબાજુ પ્રમંગો ઉપજે છે, અને તેથી પારકાનો વિગ્ન્ય સંઘમાખ્ત કરેલા એટલું જ બની શકે છે, અને તે કરતાં વધારે કોઈ પણ દેશ કરી શકે જ નહિ. માટે મર્યાદા ‘ નેજમથી મૂકાવવાનો લોઈ કિયતરનો પ્રયત્ન રાજ્યતન્ત્રમાં અગ્રાણ છે, એમ એ બતાવે છે. આગકાસ પ્રગ્નઓ એક ખીજા સ્થાને પુણ્યભાતી રાકાથી પુરંપાં કરે છે તેથી પરિણામ એ આવે છે કે મર્યાદાનું લશ્કરી ખર્ચ વધતું જાય છે—આ બાબત મિ. ક્રિઓનાઈ ગ્રાંડનેએ ચોક્કસ વખત ઉપર ફરિયાદ કરી હતી, અને ગયા માર્ચ મામના ‘ નાઈન્ટીન્થ મેચરિ ’ માં લોઈ આવજરિ (પૂર્વના સર જોન લખક) એમણે પણ એ વિષય ઉપર ગબીજિ વિચારે દર્શાવ્યા હતા. તથા આ અનિષ્ટ વસ્તુ-ગિયતિથી સર્વ દેશોને અને તેમાં ખામ કરીને ઈંગ્લેન્ડને કેટલું બધું નુકસાન થાય છે, એ બતાવ્યું હતું.

૩. મિ. ગોખલેના વિવેચનનો છેલ્લો બાબત ગરીબ ખેડૂત વર્ગની સ્થિતિ સુધારવા બાબતે હતો. ખેડૂત વર્ગમાં (૧) હારિદ્રય, (૨) અજ્ઞાન અને (૩) અનારોગ્ય-એ ત્રણ મ્હોટાં અનિષ્ટો છે અને તે ફરકવા માટે ચોતે નીચે પ્રમાણે ત્રણ સચના કરે છે.—

(૧) (ક) જમીનની મહેસલના દરમાં ઘટાડો—તેમાં ખાસ કરીને સુંખાઈ, મદાસ, અને સંયુક્ત પ્રાન્તમાં;—જ્યાં જમીનનો કસ ઘટી ગયો છે, અને ખેતી બહુ માફી દુસ્તામાં આવી પડી છે. આ કર્યા સિવાય વાણીઆ સ્થાને ખેડૂતનું રક્ષણ કરવાનો વાત જૂથા છે, અને વીધોટીના દરમાં ૨૫—૩૦ ટકા ઘટાડો થવો જોઈએ એમ મિ. એકાનોર જેવા વિદ્વાનો મત છે.

(ખ) એક કમિશન નીમી ખેડૂતોનું આજ પર્વન્તનું જેવું પતારી આપતું જોઈએ. તે માટે ૧૦ લાખ પાઉન્ડ ખર્ચવા પડે તો તે ખર્ચવા. અને તેનાં વગતર માટે આવી ચોજના કરવી કે સેંકડે ૪૬ ટકા વીધોટીમાં ઉમેરી લેવા; જેમાંના ૩૬ ટકા વ્યાજ ખાતે અને બાકીનો એક ટકા પચામ વર્ષે મરી પાછી વગા જાય તે ખાતે. લોં

લેન્ડરલિન ખેડૂતોની આ દેવાદાર સ્થિતિ હિન્દુસ્તાનને બહુ બેખબરકાર છે એમ ચૌદ વર્ષ ઉપર મોંઘ મૂકી ગએલા કહેવાય છે. સરકારે ત્યાર પછી ખેડૂતોને દેવું ન કરવા દેવું એવા હેતુથી ખેડૂતોની જમીન ઉપર નાણાં લેવાની સત્તા કેટલેક ઢેકણે બંધ કરી છે, પણ મળદેવું કેટલું નથી—અર્થાત્ જે ધંધાજન્ય એક આપ્તી સાંકળની હેઠી કેરી રૂપ હોયો તે બધે તેટલો જ કરીને સરકારે સન્તોષ માન્યો છે. મિ. ગોખલે જે પૂર્વે મુંબાઈની ધારાસભામાંથી સંરક્ષિતજાહ મહેતા સાથે ખેડૂતોને દેવું કરતા અટકાવવાના કાર્યમાં જખતે ગુરુસાથી ઉઠી ગયા હતા, તે જ અત્યારે ખેડૂતની સત્તાનું નિયંત્રણ પસંદ કરે છે તે માટે સર ડેનજિલ્લ ઇન્ચેજને અધિભાન સહિત હાથે બતાવ્યો. અને મિ. ગોખલેની આ વાત છન્દુપ્રકાશપત્રે નાપસંદ કરી છે. પરન્તુ, કો તો મિ. ગોખલે જેવા પ્રામાણિક બુદ્ધિથી વિચાર કરનાર માણસને આ નિયંત્રણાં આવશ્યક જણાઈ હોય, અથવા તો મુંબાઈવાળા કાયદામાં નિયંત્રણાં ઉપરાંત એક એક વર્ષના પરાનું તત્ત્વ હતું તેથી એ કાયદો ખેડૂતને બહાર સર કરને જ સંપં માસરી દર આપી દેતો હતો અને તેથી જ એ ખાસ અનિષ્ટ હતો એમ એમનું કહેવું હોય, અથવા તો સરકાર મિ. ગોખલેની સચ્ચતા મુજબ ખેડૂતોની મદદ માટે નાણાં પેટી મારફતે તો પહોંચી કાઢી પણ પ્રકારની નિયંત્રણાંની જરૂર નહિ રહે એમ એમનું તાત્પર્ય હોય—ગમે તેમ હોય પણ મિ. ગોખલેની માગણી સ્વતંત્ર રીતે વિચારવા જેવી છે.

(ગ) સરકારે ખેડૂતો માટે નાણાં પેટીએ કાઢવાનો કાયદો પસાર કર્યો છે, પરન્તુ મહંજોત્તાં ઇન્જિનિયરમાં લોડ કોમરે જેવી પેટીએ કાઢી છે તેવી જ કાઢવી જોઈતી હતી. અત્યારે સરકારે પૂર્વોક્ત કાયદામાં બે ફેરફાર કરવા જરૂરના છે: એક તો એ કે નાણાં પેટીમાં બળતારાઓની જગ્યાએથી ‘અનલિમિટેડ’ ન ગણતાં ‘લિમિટેડ’ (ભાગ પૂરતી) જ ગણવી; અને બીજું એ કે સરકારે સેવિંગબેંકનાં નાણાં ખેડૂતને ધીરવા માંડ્યાં.

(ધ) જળાશય વિસ્તારવા—તે હાલ પબ્લિકવર્ક્સ (ઇન્જનેર) ખાતા તરફથી બંધાય છે તેને બદલે દેશી ઇન્જિનિયરને હાથે કામ લેવું, જેથી લોકનું આ સંબંધમાં જ્ઞાન વધે. શરૂઆતમાં બલે થોડા નિયુજ્ઞ અંગ્રેજોને આ કામ માટે રાખવામાં આવે, પણ તેઓ “એક વાદળાની માફક છાંયો આપી પર મુસકમાં જઈ વરસે છે,” તેથી ધીમે ધીમે દેશી લોકોને આ કામમાં નિયુજ્ઞ કરવા.

(ર) (ક) ખેતી ઉપર સઘળા આધાર રાખીને ન બેસતાં ઔદ્યોગિક શિક્ષણ દેશમાં વિસ્તરે એમ કરવું. આ માટે જે નાણાં જોઈએ તે ફેજવાણી ખાતાના ખર્ચમાં વધારો કરીને તથા હકાગ નિવાસી ફંડમાંથી હાલ દર વર્ષે મેહોટી રકમ કાઢવામાં આવે છે તેને બદલે અસુક વર્ષમાં ચએલું હકાગ ખાતાનું ખર્ચ ખાદ કરતાં બાકીની રકમ આ કામમાં વાપરવી.

(ખ) પ્રાથમિક શિક્ષણ મફત અને ફરજિયાત કરવું જોઈએ. ૧૯૦૧-૨ નાં મિ. નંચનના રિપોર્ટમાં પ્રાથમિક શિક્ષણ ખાતાનું સરકારી ખર્ચ માત્ર ૧૩ લાખ રૂપિયા બતાવ્યું

છે ત્યાં પછી એમાં વધારો થયો છે—પણ તે જરૂરિયાતના પ્રમાણમાં ટેલો થોડો. ૧૯૦૧-માં સરકારને કેળવણીની ફીના માત્ર ૩૦% લાખ ઉપજ્યા હતા એ સરકારની દરકાર ન કરતા પ્રાથમિક શિક્ષણ મફત આપવું જોઈએ મહાગ શહેરોની મ્યુનિસિપેલિટીઓ આ ખર્ચમાં ખુશીથી ભાગ આપશે ધીમે ધીમે ત્રીસ વર્ષમાં આખા દેશમાં મફત શિક્ષણ મળે એમ થવું જોઈએ.

(૩) દેશના આરોગ્ય માટે—જોખમી પાણી અને ગટરના લાબ રથજે મળે મળે તે સાફ સરકારે મ્યુનિસિપેલિટીઓને મદદે આવવાની જરૂર છે.

બજેટ ઉપર થએલા વિવચનો પૈકી મિ. જોખરેનું વિવેચન સૌથી વધારે વ્યાપક હતું, અને તેથી એ દરિયાપાતના બજેટના મર્વ વિષયો વાચના બાણુવામાં આવી જાય એના દેવથી મિ. જોખરેના વિવેચનના જ મુખ્ય મુદ્દા અને આખ્યા છે. પરંતુ તે માટે મગ્ગરપક્ષનું પણ સૂચન થયું છે, અને અમે આજ્ઞા ગમીએ છીએ કે જેમ મિ. જોખરેએ પ્રામાણિક મુદ્દિથી ચોતાના મિદ્ધાન્તો બાધ્યા છે તેમ વાચક પણ ચોતાના સ્વતન્ત્ર નિશ્ચયો બાધવા માટે તુલ્ય મુદ્દિથી વિવચનમાં હાથ ઉતરીને વિચાર કરશે. ગતાનુગતિ સમ્બોધ્યાર જેમ મગ્ગરપક્ષને હાનિપાક છે, તેમ પ્રજાપક્ષને પણ તેટલો જ, બધું એથી પણ અધિક, હાનિપાક છે. જાણુ કે એથી વિચારવત લોખંભત બધાનો બચકી પડે છે એટલું જ નહિ પણ દેશનું વ્યાપક બાધવા માટે જેમ મગ્ગરની જવાબદારી છે તેમ લોક ની પણ છે—અને તેથી જેમ 'હાટ મરતા મગ્ગા પણ માગવાસાનુ જ નોયા કરે છે' તેમ આપણે પણ આપણી વર્તમાન દશામાં દરેક પગને સરકાર સ્થાપુ જ જોઈએ બેસી રહીશું તે આપણું ગર્વ કદી પણ સિદ્ધ થવાનું નથી એમ આ પત્રમાં એક લેખકે પ્રસંગાન્તરે કહ્યું હતું તેમાં અમે સંપૂર્ણ રીતે મગ્ગાએ છીએ. હતા દેશના નાણા ઉપર પ્રજાજનનો હક છે એ મિ. જોખરેના મિદ્ધાન્ત પણ અમે માનીએ છીએ, અને તેથી બજેટને પ્રમગે મધ્યમી મગ્ગાઓએ મારી છે એટલું મરજીમાં નાખવું કે આપણી જાત ઉપર આધાર મળી કર્તવ્ય કરવાની જવાબદારી બધે આપી ચર્ચા જતી નથી.

મિ. બેન્ડે આ બજેટમાં બહુ ખરી ખરીને પગ ભર્યો છે, તથાપિ એમણે છેવટ જવાબ વાળતી વખતે ક્રેલા બાણુને અન્તે ઉચ્ચારેલા સમ્બોધ્યાર સરકારની ભાવી આર્થિક રાજ્યનીતિ ના સૂચક હોય તો તે બેચક સન્તોષજનક છે.

"I shall be content to assure the Council that it will be our aim to persevere steadfastly with the task that lies before us, to remove every avoidable impediment to the development of trade, to improve communications, to facilitate the free movement of labour, to stimulate all indigenous industries to encourage the profitable employment of capital, Indian capital first, and foreign capital afterwards and while providing as generously as we can for the administrative needs of the country, in education, agriculture, public health, and public safety, to take as our watchword, first, and last, and all the time, Lord Cromer's well-known dictum, to keep taxation low."

[વસન્ત ઓફિસ.]

આતંક નિગ્રહ ગોળીઓ.

આતંકનિગ્રહ ગોળીઓ આરોગ્યની દેવી છે, પૌષ્ટિક દવાઓની મહારાણી છે, પ્રકટરો અને વૈવોનું અમોઘ હથિયાર છે, શક્તિનો અખૂટ ખજાનો છે, સ્મરણ શક્તિનો સાગર છે, દુખિયાઓને આશીર્વાદ છે અને દુઃખમાં મનુષ્ય માત્રનું ઇવન છે.

શુભ થયેલી વાદદાસ્ત, શુભ થયેલ તાકતને પાછી મેળવવા માટે, મગજને પ્રુટિ આપવા માટે, જાગૃત્વોને તેજ કરવા માટે, તથા શેઠી સુધારવા માટે આતંકનિગ્રહ ગોળીઓ બિનહરીફ ધસાજ છે.

કિમતગોળી કર નો રૂબી ૧ નો રૂબીઓ ૧.

વૈદ્ય શાસ્ત્રી મણિશંકર ગોવિંદજી

આલોક, આતંકનિગ્રહ ઔષધાલય—સ્થાપિત ઇસ્વીસન ૧૮૮૧.

હેડ ઓફીસ—જામનગર—કાઠિયાવાડ.

બ્રાંચ ઓફીસ. મુંબાઈ. કાલકાદેવી રોડ.

નં. ૧	નં. ૨	નં. ૩	નં. ૪	નં. ૫
મુંબાઈ.	કલકત્તા.	પુના-સીડી.	વડોદરા.	અમદાવાદ.
કાલકાદેવીરોડ.	હેરીસનરોડ.	મુંબઈ-સેફ.	સવપુરા.	ચીચીરોડ.
વૈદ્ય શાસ્ત્રી મણિશંકર ગોવિંદજી.				

Pay-Nothing-A guide to Health, Wealth and Prosperity
In English p. p. 100) Gratis Post free, Apply to,

Vaidya Shastri Manishanker Govindji
Jamnager, Kathiawad.

મગવદ્ગીતા.

શુદ્ધ ગુણવત્તી-ભાષાતર-તથા પૂરતા વ્યાખ્યાન સાથે.

અપૂર્વ વિસ્તૃત અને વિશદ વ્યાખ્યાન સાથે, મૂળશ્લોક, શુદ્ધ અર્થ તથા વ્યાખ્યાન પૂરક વ્યાખ્યાન સહિત આ આર્થતત્વસંનિર્ણય અપ્રેતિમશાસ્ત્ર દરેક સહૃદય, દરેક ધર્મપ્રેમી અને દરેક મુમુક્ષુ મનુષ્યે આવશ્યક વાંચવા અને અભ્યાસ કરવા યોગ્ય છે. -૬૬ રૂબી આદ્ય પેશ લગભગ ૮૦ કારમ-પૃષ્ઠ પાકે. કિંમત રૂ. ૪-૦-૦ આર પોસ્ટેજ આના પાંચ.

વૈદ્ય શાસ્ત્રી મણિશંકર ગોવિંદજી

જામનગર—કાઠિયાવાડ.

THE COURAGE TO LEAD THE WAY

The problem is not how to realise a given armistice at the least cost or how to organise it best for the work it may have to carry through. The problem is not for the War Office but for the Cabinet—how to establish our relations with other countries, and, how to anticipate our relations with other countries, that we may show them what we really mean in the reduction of armaments. At the coming meeting of the Hague Tribunal we may be able to go a little further than we did at the first meeting.

I want, to invite others in our example. I want a little courage in facing the risks of reduced armaments—(Hehr, Icar). Are you prepared to run that risk? There is always some risk that "you" may be attacked. There is some element of truth in the description "Tut, tut" to you of the temper of particular statesmen and the aims of particular Governments. The question is whether you are prepared to combat that temper and to meet that aim by action by showing confidence that in the righteousness of our cause we have a greater defence than can be found in enlarged armaments, and that in the matter of military preparation, and in the matter of Free Trade, we had better not wait for the co-operation of other nations, but must run the glorious risk of leading the way. I do not wish in the slightest degree to deny the existence of risks, but I confess for my part that I am tired of the constant presentation to our imagination of the nations of the world, as we name predatory hordes ready at the least sight of an opportunity to seize upon what belongs to other nations, and to snatch and devour that which is not their own. I do not believe that is the real temper of the civilized nations of Europe. They are all more or less in alarm, at one another, and the country which can first show some confidence that the best way to prevent attack is not to invite it by distrust, that country will establish for itself a great reputation and will be glorified as the real promoter in the formation of a League of Peace.

—Leonard Courtenay

વસન્ત.

इदं सत्यं सर्वेषां भूतानां मध्यस्थं स्वस्थं सर्वानि भूतानि मधु यथा
 तस्मिन्सत्ये तेजोमयीऽमृतमयं पुरुषो यथायमध्यात्मं सात्यस्तेजोमयोऽमृतमय
 पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ज्ञातुं सर्वम् ।

વપાનશ્વર ।

સત્યાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । ધનાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । કુશલાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ ।
 મૂલ્યં ન પ્રમદિતવ્યમ્ । દુઃસ્વાદ્યાયપ્રવચનામ્યા ન પ્રમદિતવ્યમ્ ।

કવિનિવૃત્ત

વર્ષ ૫, અંક ૫.

[માસિક]

જ્યેષ્ઠ, સપ્તા ૧૯૬૨.

ત-ત્રી—પ્રેરિશર આ નરકક બાપુશા નુવ એમ મે એલુ કો ૧૫

✓ નિર્દેશ પદાર્થમાથી સરખતી ઉત્પત્તિ ૧૧૧

(પ્રેરિશર બાપુ શુદ્ધિ મેતાળા ભર દત્તા બી કો)

વિન્દુસ્તાનનો રાજ્યવહીવટ

૧૧૭

(વસન્ત-ઓગિસ)

“ મુક્તિવ્યવ સીતર

૧૭૨

(તા ત ‘સાતમિ બી કો)

✓ શ્રી કામદેવ ગુજરાતી શબ્દા—(વર્ણનમર)

૧૩૬

(રા ન મનુષ્યમ ભ સો ભ નિપાતિ)

વિચરચતા

૧૭૭

(રા તા ન મિર ૧૧ લોગાનાથ બી એ મી એસ)

કવિ કવિરામની પ્રેમવક્ત્રી બામિ

૧૮૨

(રા ન ગાનુચુખ ભ નિર્જીવ ભ)

અન્ધાવલોકન

૧૮૭

વિનંદીન

૧૮૭

સવાજમ.

(૧) લાઇબ્રેરીઓ, (૨) સભાઓ, (૩) વિદ્યાર્થીઓ, (૪) સ્ત્રીઓ, (૫) રુબરુતીશાળાના માસ્તરો, (૬) તમાટીઓ તથા (૭) માસિક રૂ. ૧૫ મુધીના સર્વ પગારદાર માટે વર્ષ એકના રૂ. ૨-૦-૦ (પોસ્ટેજ સાથે).

ઉછરતી લાઇબ્રેરીઓને ખાસ બક્ષીશઃ નથી રચવાતી (એટલે કે એક વર્ષ અન્દરની) લાઇબ્રેરીઓને એકાઃ પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થના સર્વિસીંગલ ડિપાર્ટ્મેન્ટ આ પત્ર બક્ષીસ તરીકે મોકલવામાં આવશે માત્ર પોસ્ટેજ ખર્ચના આના ચાર મોકલના કૃપા કરવી. જીમ વર્ષના, રૂ. ૦-૮-૦

અન્ય સર્વ માટે વર્ષ એકના રૂ. ૨-૮-૦ (પોસ્ટેજ સાથે)
છૂટક નકલના રૂ. ૦-૪-૦

મળવાનું ઠેકાણું—આનન્દશંકર બાપુભાઈ ધ્રુવ, વસન્ત ઓફિસ—અમદાવાદ
સુબાઈના એજન્ટ—મેસર્સ એન. એમ. ત્રિપાઠી.—સુબાઈ.

નિયમો.

- ૧ વગર સહીના અને તન્ત્રીની સહીના લેખો માટે તન્ત્રી જવાબદાર છે.
- ૨ “વસન્ત-ઓફિસ”ની સહીના લેખો માટે “વસન્ત-ઓફિસ” અને વ્યવસ્થાપક જવાબદાર છે.
- ૩ અન્ય સર્વ લેખો માટે તે તે લેખોના કોત્રી જવાબદાર છે.
- ૪ કોઈ પણ લેખનુ અસરકારક લખાણુ-એ પેષ “વસન્ત”માં દાખલ કરવાનો ના કર્યો, હોય કે ન હોય-પણ તે લેખને પાંચ મોકલવાને અમેા બધાતા નથી.
- ૫ કોઈ પણ માસનો અંક તે પછીના માસની આખરમુધીમાં પણ ન મળે તો આદરે અમને તુરત લખી જણાવવાની કૃપા કરવી. પાછળથી એ અંક પૂરો પાડવાને અમેા બધાતા નથી.

શુદ્ધશુદ્ધ.

ગયા અંકમાં પૃ. ૧૪૭, પંક્તિ ૧૫ માં “અથ અથવા અ” ને બદલે “અથ અથવા અથ” વાંચવું.

તાવની દવા માટે બંને ચાંદ.

જાતલીવાલા એગ્રુમિશ્વર તથા જાતલીવાલા એગ્રુપિંક્સની તરેહવાર નકલો ચામું, પણ અંતે રૂતેહ તો જાતલીવાલાની જ છે. પુષ્કળ તાવની દવામાંથી માત્ર ડાકતર જાતલીવાલા એકલા જ આવેલા, પણ ચાંદ મેળવી બંને ચાંદની રૂતેહ મેલવા પામ્યા છે. રૂતેહના પુષ્કળ કેમો એનાથી સારા થયા છે, કીમત ર. ૧)

જાતલીવાલાની અમખીરીલ શક્તીની ગોળાઓના માટે મોટે વખાણ કરવા અમરું નથી, પણ જો તમને જાતલીવાલા એગ્રુમિશ્વર તથા પિંક્સ પર બરોશો હોય તો તેવે જ બરોશો જાતલીવાલાની અમખીરીલ શક્તીની ગોળાઓ પર રાખજો. મળેા ગોળામાં કીધાથી ઉત્પન્ન થતી યાદ, મનની ઉભાશી, ફીકા ચેદરો, નાગરદી, શરીરને નગલાઈ, ઉગમ ધાતરું જરુ, ખરીની શરવાત, પાચન શક્તિની નગજાઈ, માટે જાતલીવાલાની અમખીરીલ શક્તીની ગોળાઓ અસરકારક છે. કીમત ર. ૧૫

કેલેરોનો અકસીર ઉપાય જાતલીવાલાની કું. કેલેરોલ છે. કી. રૂ. ૧ એકલા બનાવનાર, ડાકતર હો. લી. જાતલીવાલા.

ઠેકાણું વરલીનું દવાખાનું તથા સરવે ઠેકાણું મલશી

વસન્ત.

इदं सत्यं सद्येषां भूतानां मध्यस्य सत्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु यश्चा-
यमस्मिन्सत्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमभ्यात्मं सात्यस्तेजोमयोऽमृतमयः
पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ग्रहैदं सर्वम् ।

उपांनपद.

સત્યાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । ધર્માન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । કુશલાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ ।
મૂલ્યં ન પ્રમદિતવ્યમ્ । સ્વાધ્યાયપ્રવચનાભ્યાં ન પ્રમદિતવ્યમ્ ।

उपांनपद.

વર્ષ ૫, અંક ૫.

[માસિક]

જ્યેષ્ઠ, અંક ૧૯૬૨.

નિર્ણવ પદાર્થમાંથી સહવર્તી ઉત્પત્તિ.

મી. છુરલર બર્કના પ્રયોગો.

આત્મી આસરે ત્રીજા માળીશ વર્ષ ૫૨ નિર્ણવ પદાર્થમાંથી સહવ પદાર્થની ઉત્પત્તિ
ચર્ચા શરૂ કે નહીં, અથવા કોઈ પણ પદાર્થ સ્વતંત્ર રીતે શરૂ કે નહીં, એ વિષે એક
પ્રયોગ વાદ જાઓ હતા અને તે વખતે પારસ્યુર, હેકસાલી, ટિન્ડલ પ્રભૃતિના પ્રયોગોથી એવું
મિત્ર કરવામાં આવ્યું હતું કે જ્યાં જ્યાં આપણે નિર્ણવ પદાર્થમાંથી સહવ પદાર્થને લેવા-
વનો જોઈએ છીએ ત્યાં ત્યાં તે સહવ પદાર્થ વ્યાપરિતે નિર્ણવમાંથી ઉત્પન્ન થવો નથી;
એટલે તે સહવ પદાર્થ નિર્ણવ પદાર્થના પરિણામ રૂપ નથી, પણ એ નિર્ણવ પદાર્થમાં રહેલા
કેટલાક સરળ જંતુઓમાંથી તેની ઉત્પત્તિ થાય છે; અને આવા મુદ્દમ જંતુઓ સર્વવ્યાપી
હોવાને કારણે તે જંતુઓની સ્વતંત્ર યત્ની આપણને દરેક સ્થળે માલમ પડે છે. વળી આની
સાથે એવું પણ મિત્ર કરવામાં આવ્યું હતું કે જો આવા સરળ જંતુઓના કોઈ પણ જાત
પદાર્થમાંથી આત્મનિક નાશ કરવામાં આવે અને બીજા જંતુઓને બદલાથી તેમાં પ્રવેશ કરના
અરકાવવામાં આવે, તો પછી તે જાત પદાર્થમાંથી કોઈ પણ જંતુની ઉત્પત્તિ ચર્ચાશરની નથી
આ એ વાત અત્યાર સુધી સામાન્ય સ્વાભાવિક નિયમો તરીકે ગણાતી હતી અને એ નિયમોની
સત્યતા વિષે કોઈ પ્રશ્ન ઉપરિચિત યરો એવું અત્યાર સુધી કોઈને સાગતું નહોતું; અને તેથી
ન્યારે ડૃ. સ. ૧૯૦૫ ના મે માસમાં કેમ્બ્રિજ યુનિવર્સિટીની જાગ્રેસિસ 'કેવેન્ડિશ' પ્રયોગ-
શાળામાં ડૉ. એ. વર્બન સુધી સ્વાસ્થ્ય પ્રયોગો પૂરથી મી. છુરલર બર્ક નામના એક યુવાન

રોષકે “નેચર” નામના શાસ્ત્રીય સાપ્તાહિકમાં એક પત્ર લખી એવું પ્રસિદ્ધ કર્યું કે રેડિયમથી એક નવી જ્વતતા સૂક્ષ્મ જંતુઓ ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે સામાન્ય લોકોમાં કાંઈક અસાધારણ ખળખળાટ થાય એમાં કાંઈ આશ્ચર્ય જેવું નથી. બાકી શાસ્ત્રવિદ્ મંડળમાં તો આ નવી રોષ તરફ શાસ્ત્રવિદ્ પુરોગામી દમોશની રીત પ્રમાણે કાંઈક સંશયભરેક દૃષ્ટિથી જ નેવામાં આવે છે.

પદાર્થ માત્રના જીવતપણાનું મૂળ ‘લક્ષણ’ એકસમવાયવિજ્ઞાન સ્થિરતા અસ્થિરતા છે, અને જે પદાર્થમાં આવી સ્થિર-અસ્થિર અવસ્થામાં રહેવાની શક્તિનો અભાવ હોય છે, તે પદાર્થ મૃત અથવા મૃતપ્રાય જેવું ગણાય છે. નિર્જીવ પદાર્થની સ્થિતિ સ્થિરતાયુક્ત છે અને આ સ્થિરતામાં કોઈ પણ રીતે અસ્થિરતાનું આરોપણ થાય તો નિર્જીવ પદાર્થ પણ સજીવ થઈ શકે એ સંભવિત છે. સ્થિરતામાં આ પ્રકારની અભ્યાધિત અસ્થિરતા આવવાને તે પદાર્થમાં સચિત સામર્થ્ય (potential energy) ની અપેક્ષા રહે છે, અને આ સચિત સામર્થ્ય તે પદાર્થને શી રીતે પ્રાપ્ત કરાવી આપવું એ એક મહાત્મ પ્રશ્ન છે. દરેક સજીવ પદાર્થના મૂળ બીજરૂપ સજીવ કણ (cell) માં સામાન્ય રીતે હાઇડ્રોજન, ઓક્સિજન, નાઇટ્રોજન, કાર્બોન, ગેલક, ફોસ્ફોરસ વિગેરે તત્ત્વો ન્યૂનાધિક પ્રમાણમાં હોય છે. આ તત્ત્વોના અણુઓ કણો કણો બદલાયાં કરે છે, પણ દરેક સજીવકણ બ્યક્તિરૂપે તેનો તે જ રહે છે. આ એની સ્થિર-અસ્થિર અવસ્થાનું મૂળ કારણ એમાં રહેલા અણુઓનું ગત્તાયનિક સચિત સામર્થ્ય છે. સજીવકણ આત્મપોષક પદાર્થોમાંના પદાર્થોનું પૃથક્કરણ કરી પોતાને પુષ્ટિ આપનારા પદાર્થોને પોતાના શરીરમાં લઈ તે પદાર્થોનું એકીકરણ કરે છે. આ બેમાં પૃથક્કરણવિધિને સચિત સામર્થ્યની અપેક્ષા છે અને જ્યાં સુધી એ સજીવકણમાંના અણુસમૂહોની અસ્થિરતાને લીધે એ સામર્થ્ય એનામાં વાસ કરે છે ત્યાં સુધી તે જીવત રહે છે. આ એક પ્રવૃત્તિ-નિવૃત્તિયોગ છે અને જ્યાં સુધી પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ બને એક મમથે એ સજીવકણમાં વાસ કરે છે ત્યાં સુધી તે જીવતું રહે છે અને જ્યારે એ બેનો વિયોગ થાય છે એટલે જ્યારે પ્રવૃત્તિબળ નાશ પામે છે અને એ અણુઓ નિવૃત્તિની અવસ્થાએ પહોંચે છે ત્યારે તે સજીવકણની પણ નિવૃત્તિ-મૃતિ-થાય છે.

આવી રીતે દરેક સજીવકણ આત્મપોષક પદાર્થને પોતાના શરીરમાં લે છે અને તેની સાથે જે જે અણુસમૂહો પોતાનું કર્તવ્ય કરી ચૂક્યા છે અને જેનું હવે સજીવકણમાં કાંઈ કર્તવ્ય બાકી રહ્યું નથી તેવા અણુસમૂહોને પોતાના શરીરની બહાર કઢાડે છે. આ બે ક્રિયાઓની માથે ત્રીજી ક્રિયા વશત્વદિની થાય છે. આથી કાળે કરીને એક સજીવ કણના બે, બેના ચાર, એ પ્રમાણે તેની વૃદ્ધિ થાય છે; અને આવી રીતે વૃદ્ધિ થતાં થતાં આખરે તેનું પ્રમાણ એટલું બધું વધી જાય છે કે તેની વૃદ્ધિ થતી અટકે છે અને અહીંથી પછી જીવન-કલહ (struggle for existence) શરૂ થાય છે; અને આ જીવનકલહમાં જેનામાં પોતાની આસપાસની સ્થિતિને અનુકૂળ કરી લેવાનું સામર્થ્ય હોય છે તે જીવંત રહે છે અને બાકીના નાશ પામે છે. જીવંતપણાના આ નિયમ સર્વવ્યાપક છે અને જગતના સર્વ પદાર્થો અને સંસ્થાઓને સરખી રીતે લાગુ પડે છે; પછી તે ધર્મ હો, શાસ્ત્ર હો, રાષ્ટ્ર હો, સમાજ હો, પ્રાણી હો કે વનસ્પતિ હો. આવા સજીવકણ આપણાથી દૃઢિમ રીતે બનાવી શકે તો

નથી, કારણે અલ્પસમૂહમાં એકસમયાવધિન સ્થિતતા-અસ્થિતતા રી રીતે લાવવી એ હજી આપણે જાણતા નથી. પણ રેડિયમ વગેરે રસિમજનક પદાર્થોમાં કાંઈક આને મળતો મુલ્ય છે એમ એ પદાર્થોના ગુણોનું અવલોકન કરતાં આપણને જણાય છે. દરેક રસિમજનક પદાર્થમાં સંચિત સામર્થ્ય હોય છે અને એ જ સામર્થ્યને લીધે દરેક રસિમજનક પદાર્થનું પ્રયક્ષ્ણ થઈ આખરે લય થાય છે અને તેમાંથી નવાં નવાં તત્ત્વો ઉત્પન્ન થાય છે. આ ઉપરથી એમ જણાય છે કે રેડિયમ વિગેરે તત્ત્વોમાં હવેતપણુનો કાંઈક અંશ છે અને સધળા રસિમજનક પદાર્થોમાં રેડિયમમાં આ મુલ્ય ઉત્કૃષ્ટ અવસ્થાએ પહોંચ્યો છે. રેડિયમમાં બીજા રસિમજનક પદાર્થ કરતાં સંચિત સામર્થ્ય ઘણું જ અગ્રાધ છે; અને આ સંચિત સામર્થ્યના બળથી તે કાચનો રંગ બદલી નાંખે છે, પાણીનું પ્રયક્ષ્ણ કરે છે અને પોતાનો રસિમજનક મુલ્ય તે બીજા પદાર્થને આપી શકે છે; જો એ આથી રીતે જડ પદાર્થને પોતાનું સામર્થ્ય આપી શકે છે તો તે નિર્ણય પદાર્થના અલ્પસમૂહને પોતાનું સામર્થ્ય આપી તેમાંથી સહજ પદાર્થ ઉત્પન્ન કરે એ અસંભવિત નથી. મી. બર્ડને વિદ્યુત્તેજોમય વાયુના પ્રયોગો કરતાં કાંઈક આવેા વિચાર સૂઝ્યો. એકને આ વિદ્યુત્તેજોમય વાયુના પ્રયોગો કરતાં એનું જન્મ્યું કે જ્યારે વાયુમાં વિદ્યુત્પ્રવાહ આવે છે અને તેથી વાયુ તેજોમય થાય છે ત્યારે વાયુ પરમાણુની રચનામાં પિંદાર થઈ કાંઈ તરન નવા, પણ અસ્થિર પરમાણુસમૂહો ઉત્પન્ન થાય છે અને આ પરમાણુસમૂહો અસ્થિર હોવાને લીધે તેનો આયુષ્ય અવધિ ધોજો જ અલ્પ હોય છે. આ સમૂહોમાં અસ્થિરતાને લીધે સંચિત સામર્થ્ય હોય છે અને આવા સંચિત સામર્થ્યથી પરમાણુસમૂહો તેજોમય થાય છે. જેમ વાયુએ વિદ્યુત્પ્રવાહના પ્રભાવથી અસ્થિર અવસ્થામાં આવી સામર્થ્ય સંગ્રહ કરે છે તેથી જ રીતે સહજ પદાર્થના અંગમત તત્ત્વોને રેડિયમ વિગેરે સામર્થ્યયુક્ત પદાર્થોથી અસ્થિર અવસ્થા પ્રાપ્ત કરાવી શકાય કે તદ્દાં એવા વિચાર આવવાથી મી. બર્ડે ફેટલાક પ્રયોગો કર્યા અને એ પ્રયોગોને અંતે એકનો જ નિશ્ચય થયો તે એકને “ નેચર ” નામના સાપ્તમના વિવરણ એક પ્રસિદ્ધ માત્રાદિકમાં પત્રકાના પ્રસિદ્ધ કર્યો. આ પત્રનો સંક્ષિપ્ત સાર નીચે પ્રમાણે છે.

“ અસ્થિર અવસ્થાવાળા તેજોમય અલ્પસમૂહના મુલ્ય સંબંધી પ્રયોગો કરતાં માત્ર મનમાં એવો વિચાર આવ્યો કે આવા અસ્થિર અને શક્તિશાળી અલ્પસમૂહો રેડિયમથી ઉત્પન્ન થાય એ શક્ય છે. આ ઉપરથી મેં ફેટલાક પ્રયોગો કર્યા અને તેને અંતે કાંઈક વિચિત્ર ફળપ્રાપ્તિ થઈ: અને માત્ર ધારવા પ્રમાણે તેમ થવાનું મુખ્ય કારણ રેડિયમ છે.

“ એક પ્રયોગમાં મેં ગાયનું માંસ, પાણી, પેપરોન, મીઠું અને સંરક્ષન મિશ્રણ કરી આ મિશ્રણને ઉત્કૃષ્ટ અને તેમાંના સુદૃઢ ઝેરોનો સમૂહ નાશ કરી પછી આ મિશ્રણને રૂંદ પડવા દીધું. આ મિશ્રણને એક કાચની નળીમાં ભર્યું; અને એક બીજી નાની નળીમાં રેડિયમ-ક્ષાર ભરી, રેડિયમવાળી નળીને મિશ્રણયુક્ત નળીમાં મુકી. (રેડિયમ નળીને બધી તરફથી બંધ કરેલી હતી; પણ એક બાજુએ તેનો છેડો જીણા નાર જેવો ફરવામાં આવ્યો હતો.) પછી પૂર્વોક્ત મિશ્રણવાળી નળીને બહારથી કોઈ પણ સુદૃઢ વસ્તુ નળીમાં પ્રવેશ ન કરી શકે એવી રીતે બંધ કરી તેને આશરે ૧૩૦ અંશના ઉષ્ણમાને ઉષ્ણ કરી, આવી જ રીતે એક બીજી નળી પણ તૈયાર કરી; પણ તેમાં રેડિયમ નળી મુકી નહોતી. પછી રેડિયમ

નળીનો ઝીણો છેડો મોટી નળીને ઉધાડ્યા વિના બાંગી નાંખી, રેડિયમક્ષારને ગોમાંસમિશ્રણ પર પડવા દીધું. આવી રીતે કર્યા પછી થોડાક વખતમાં-આશરે ચોવીશેક કલાકમાં-રેડિયમ-ક્ષારયુક્ત પૂર્વોક્ત મિશ્રણપર સૂક્ષ્મ નંતુઓ દટિઓચર થયા; અને ધીમે ધીમે મિશ્રણના અંદરના ભાગમાં પણ દેખાવા લાગ્યા, અને એક પખવાડીયા પછી તો એક આંગળ જેટલી ઉંડાઈ આ નંતુઓથી વ્યાપ્ત થઈ ગઈ; રેડિયમક્ષારરહિત નળીમાં આમાંનું કાંઈ પણ નોવામાં આવ્યું નહીં. આ ઉપરથી આટલું તો સિદ્ધ થાય છે કે આ નંતુઓ ગોમાંસમિશ્રણમાં રહેલા કોઈ નંતુઓમાંથી ઉદ્ભવતા નથી; કારણ કે તેમ હોય તો તે અને નળીમાં દેખાવા નોંધાયે.

“પહેલી નળીને-રેડિયમક્ષારયુક્ત નળીને-ફરીથી ઉપ્પુ કરવાથી આ નંતુઓ અદૃશ્ય થઈ ગયા, પણ પાછી ફરી પડતાં થોડાક દિવસ પછી તે દેખાવા લાગ્યા. ગોમાંસમિશ્રણને જે વાગવાગ ઉત્તું કરવામાં આવે છે (અને તેથી તેનો રંગ બદલાઈ જાય છે) તો આ સૂક્ષ્મ નંતુઓને દેખાનાં ઘણા વખત થાય છે, એટલું જ નહીં પણ તે નંતુઓ ફક્ત સપાટી પર જ દેખાય છે, અંદરના ભાગમાં દેખાતા નથી. એ નંતુઓને અજવાળામાં રાખવાથી તે અદૃશ્ય થઈ જાય છે અને અધારામાં ગખવાથી દેટ્યેક દિવસ તે પાછા દેખાવા માટે છે.”

“પ્રો. સિમ્મ વુડહેડે આ નળિકાઓ ઉધાડી તેમાંના નંતુઓનું સૂક્ષ્મનંતુશાલિની ગતિ પ્રમાણે પરીક્ષણ કર્યું છે અને તેક ખાત્રીથી કહે છે કે આ સૂક્ષ્મ નંતુઓ અત્યાર સુધી જણાયલા કોઈ પણ સૂક્ષ્મ નંતુને મળતા આવતા નથી પણ તેઓ એટલી સૂચના કરે છે કે વખતે એ કોઈ જનના મણિપરમાણુ (crystals) હોઈ શકે.

“પ્રો. વુડહેડની આ સૂચના ૧૭થી મેં આ નંતુઓને ઘણા મણિઓ સાથે સરખાવ્યા; અને એમ કરતા મને માત્રમ પડ્યું કે આ નંતુઓની આકૃતિ આરસના મણિપરમાણુને મળતી આવે છે. પણ આરસના મણિપરમાણુ ઘણા મહોટા હોય છે અને તે પાણીમાં ઓગળી શકતા નથી.

વળી આ સૂક્ષ્મ નંતુમાં એક વિલક્ષણતા દેખાય છે તે એ કે એને ઉપ્પુ પાણીમાં ધોવાથી પાણીમાં ઓગળી જાય છે. વળી જેમસામાન્ય સૂક્ષ્મ નંતુઓમાંથી બીજા સગતીય સૂક્ષ્મ નંતુઓ ઉત્પન્ન થાય છે તેમ આમાં ચતું નથી.

આ સૂક્ષ્મ નંતુઓ સજીવ છે એમાં તો કાંઈ શકા જેવું નથી કારણ કે તે બધા એક જ ધાટના છે, સ્વયં-જલ્દિ પામે છે, તેમાં વિભાગ પડી એકના બે અને બેના ચાર થાય છે, અને પછી થોડાક વખત રહીને આવી રીતે વધતા અટકી જાય છે. આ નંતુઓ અત્યાર સુધી જણાયલા સૂક્ષ્મ નંતુથી ભિન્ન છે અને તે રેડિયમથી ઉત્પન્ન થાય છે માટે તેનું નામ (radiobes) રેડિયોબ ગખવું ઉચિત છે.

આ નંતુઓની આંતર રચના નહીં કરવાને એનું રાસાયણિક પ્રયક્ષરણ કરવાની જરૂર છે. પણ રેડિયમ દ્વારનું પ્રમાણુ ઘણું સૂક્ષ્મ હોવાને લીધે આ નંતુની સંખ્યા ઘણી જ ઓછી હોય છે અને તેથી એ નંતુઓનું સમાધાનકારક પ્રયક્ષરણ કરવું અત્યંત દુર્ધટ છે.”

હવે પ્રથમ માત્ર એટલો જ રહે છે કે જે સૂક્ષ્મ પદાર્થોનું મી. બર્ક વર્ણન કરે છે તે મધ્યાર્થ રીતે સૂક્ષ્મ જંતુઓ છે કે કાઈ બીજા પદાર્થ હોઈ એ સૂક્ષ્મ જંતુઓ છે એમ આપણને બ્રાંતિ થાય છે. આ સિદ્ધ કરવાને પ્રત્યક્ષ પ્રમાણને બદલે અનુમાન પ્રમાણનો જ આશ્રય કરવો પડે છે; કારણ, આ કહેવાતા જંતુઓ એટલા સૂક્ષ્મ છે કે તેની વધારેમાં વધારે લેખાઈ ફક્ત એક આંગળનો જુલુલુલુ મો ભાગ છે; બાકી ધણા ખરા તો માત્ર ભૂમિતિબિંદુ જેવડા જ હોય છે. આથી કરીને તેનું નિરીક્ષણ કરવાને સારું પણ 'અત્યંત ઉચ્ચશક્તિ-યુક્ત સૂક્ષ્મદર્શક યંત્રની સદાયતા લેવી પડે છે; અને તેથી કરીને તે શાનાં બનેલા છે વિગેરે વિશે પણ કાંઈ નિશ્ચય કરી શકવો અશક્ય છે; અને એ સૂક્ષ્મ જંતુઓ છે કે કાઈ બિન પદાર્થ છે એનું નિરાકરણ કરવાને મી. બર્કે આપેલા તે જંતુઓના વર્ણન પર જ આધાર રાખવો પડે છે. એ વર્ણન પરથી એમ માલમ પડે છે કે એ જંતુઓ બીજા સૂક્ષ્મ જંતુઓને ઘણે અંશે મળતા આવે છે; પણ મી. બર્કના પત્રમાં વર્ણવેલા આ જંતુઓના બે વિલક્ષણ ગુણોને લાંબે કાંઈક સંશય ઉત્પન્ન થાય છે. મી. બર્કના કહેવા પ્રમાણે એ જંતુઓ પાણીમાં ઓગળી જાય છે અને એ જંતુઓની રેડિયમ શીલ્પ દ્વતેત્ર વંશરૂદ્ધિ થતી નથી, અત્યાર સુધી જે જે સૂક્ષ્મ જંતુઓ જણાય છે તેનામાં આવા ગુણ માત્રમ પડ્યા નથી, અને તે ઉપરથી પ્રસિદ્ધ રસાયનશાસ્ત્રી સર વિલીયમ રામ્સેનું એવું માનવું છે કે આ જંતુઓ તે જંતુઓ નથી પણ રેડિયમથી પૃથક્કૃત પાણીના અંગમૂળ વાયુઓ-હાઈડ્રોજન અને ઓક્સિજન-અને રેડિયમમાંથી નિઃસરતા વાયુ (emanation) ના જુદાજુદ છે; અને એ જુદાજુદની આસપાસ જે સજીવ-કોષના કોષ (cell-wall) જેવું દેખાય છે તે આ નિઃસરત વાયુથી પરિભ્રમ પામેલું સરમ હોય એમ લાગે છે. કારણ કે નિઃસરત વાયુમાં ઈલાની સફેદીને ઘટ્ટ કરવાનો વિચિત્ર ગુણ છે. રેડિયમનિઃસરત વાયુમાં જુદાજુદ અને પાણી હોય છે અને જેમ જેમ એકરતા પાણીનું ધીમે ધીમે વાયુથી પૃથક્કરણ થાય છે તેમ તેમ હાઈડ્રોજન ઓક્સિજન વાયુઓનું સંપ્રમારણ થાય છે. આથી ને સજીવ કોષ કહે છે અને અંતે તેમાં શટ પડે છે. આ કારમાંથી આ ત્રણે વાયુઓ-હાઈડ્રોજન, ઓક્સિજન અને નિઃસરત વાયુ બહાર નિકળે છે અને બીજા નવા જુદાજુદ ઉત્પન્ન કરે છે; અને તેથી જાણે સૂક્ષ્મ જંતુમાંથી નવા નવા સૂક્ષ્મ જંતુઓ ઉત્પન્ન થતા હોય એમ આપણને લાગે છે. આવી રીતે જ્યાં સુધી રેડિયમમાંથી વાયુ નિકળ્યા કરે છે ત્યાં સુધી આ ક્રિયા સતત આપ્યાં કરે છે.

મિ. બર્કનો પત્ર “નેચર” માં પ્રસિદ્ધ થવા પછી મી. બર્કના સિદ્ધાન્તની સત્યતાનો નિર્ણય કરવા સાર એ પ્રયોગો જુદે જુદે રચણે કરવામાં આવ્યા છે અને તેમાંના એક પ્રયોગ-કારના ધારવા પ્રમાણે મી. બર્કનો સિદ્ધાન્ત દોષયુક્ત છે એમ સિદ્ધ થાય છે. આ પ્રયોગકારે શુદ્ધ રેડિયમનો ક્ષાર ન વાપરતાં બેરિયમ નામની ધાતુથી ક્ષણિત રેડિયમક્ષાર વાપર્યો, અને તેમ કરતાં એકને એવું જણાયું કે સરસની સાથે આ અશુદ્ધ રેડિયમનો સ્પર્શ થતાં જ તે મેઘશ્યામ થવા માંડ્યું અને ફક્ત ચોવીસ કલાકમાં એક આંગળ જેટલી ઉંડાઈએ આ પ્રમાણે થયેલું માલમ પડ્યું. (મી. બર્કના પ્રયોગમાં આમ થતાં એક પખવારીક થયું હતું.) આ ઉપરથી આ પ્રયોગકારને એવો સ્વાભાવિક તર્ક થયો કે આમ થવાનું મુખ્ય કારણ બેરિયમ હોઈ શકે અને તેથી તેજા શુદ્ધ બેરિયમ ક્ષારથી પ્રયોગો કર્યો. આની અમર તો અ-

સુધારા સપાદન કરવાની જોટલી આશા રાખી નહતી એટલી, તે દ્વારા લોકને સંસ્કૃતિ કેળવણી આપવાની આશા રાખી હતી. લોકપ્રમદગીનુ ધોરણ બહુ જ માવધતાથી દાખલ કરવામા આવ્યું હતું. જૂદી જૂદી સ્થાનિક પરિસ્થિતિને અનુકૂલ થાય તેવી રીતે આ નવુ ધોરણ દાખલ કરવા પુનઃ સ્થાનિક મંદારને મોટી છૂટ આપવામા આવી હતી અને નવી નગરસભા એને આપવાની સત્તા ઉપર ધણે બહુશ નાખવામા આવ્યો હતો. આવી રીતે દાખલ કરેલા પ્રબંધના ફળનુ અવલોકન કરતા સને ૧૮૯૬ માં ઇન્ડિયા મરકાઝ ચીફ વર્ચમા થયેલા મુખા ગચી સંતોષ બતાવે છે, અને સ્થાનિક સભાઓએ અચળતા, શુદ્ધિ અને કરકસરથી નગરની જાહેર આરોગ્યસ્થિતિના મબંધના તમામ કામો—જેવા કે શુદ્ધ જળ પુર પાડવાનુ, મેલુ પાણી વહેનરાવી કાઢવાનુ, નસ્તાઓને સરખા ગખવાનુ, રોસની કચવાનુ, અને એનાબીજ સગવડોના કામો વગેરે દેખાયા તેના વખાણ કર્યા હતા. ઇનાકાઓની સભ્યધાનીના શહેરો, રસ્તા, અને ઉત્તર ધ્રુવદેશ બાદ કરેના, ૧૮૮૧-૮૨ માં ૭૯૭ નગરમંબાઓ હતી તેને બદલે તે તાગીએ (૧૮૯૬માં) ૭૩૩ હતી નગરમંબાના પ્રબંધનો ઉત્કર્ષ સખ્યાથી જોવાનો નથી પણ તે મંબાઓના બધા બહુની શૈલી, લોકપ્રમદગીના વોનણથી મલમદોની ચોનના, તેમને મોપેતો અધિગર, અને તેમને હાથે થયેલા ઉપજાર ખરચો—એ બધામા જોનાનો છે. ૧૮૮૭ પછેલા નગરસભાઓ હતી, પણ તેનો હેતુ સ્થાનિક કરો નાખવાનો એટલે જાષ્ટ્રીય બોન ઓઠો કનવા પૂનતો હતો પણ તે મંબાઓને મ્વનન્યનો કષ્ટ અધિગર નહતો. ૧૮૮૬-૮૭ માં તમામ નગરમંબાઓની મ મમ ઉપજાર ૫ ૦૭૭૭૫૪ પાઉંડ એટલે કે ૩ ૭૧૧૬૩૧૦—સાત કરોડ એકસ લાખ રૂપીયા ઉપર હતી, ૧૮૧૭-૮૮ માં ૬૩૪૦૬૬૧ પાઉંડ એટલે કે ૮૫૧૦૯૮૧૫—નન કરોડ એકાવન લાખ રૂપીયા જેટલી હતી.

તે જ વખતે ૧૮૮૭ ના પ્રબંધથી ગ્યેવી જનપદમંબાઓ (લોકપ્રમોડ) ના કામકામનુ અનલોકન કરતા સગકાઝ કમુચ કરે છે કે તેઓએ ઉપયોગી કામ કર્યું છે પણ તે અવલોકન ઉપગથી જણાય છે કે આ સભાઓએ બતાવેલી લોકહિતની લાગણી અને કાર્ય એકાવન કુશળતાના મમધમા આનિ મરકાઝે મન્તોપના ઉછાનાથી ભર્યો અભિપ્રાય આવ્યો નહતો વગતી એકઠી હોનાથી, કામ કનવાનુ ક્ષેત્રફળ પણ બહુ મિત્તાઝ વિનાનુ હોવાને લીધે, એક એકની સાથે ઘણે ભાગે ઓળખાણ હોવાથી, મોકસ લક્ષ્યથી કામ કરવાનુ હોવાથી, અને જોમતા નાણાનો યોગ યમ જવાથી, નગરજનો આ બાબતમા જે ભારે ઉભાહ ઉમમ અને કુશળતા બતાવે છે તે જમીનદારો અને જનપદના અમણીઓ આ નવા કાર્યમા બતાવી શકતા નથી. આ લોકો પોતાની જમીનસતી દેખરેખ ગખવામા અચલા પોતાના પધાન કામખજ કરવામા જ પોતાનો વખત ગાજે છે અને સ્થાનિક વહીવટનુ તમામ કામ આર બધી તે અત સુધી બ્રિટિશ અમનદારોના હાથમા જ રહેવા દે છે,

અહીઆ એટલુ કહેલુ જોમએ કે હિદમા અને ખામ કરીને ઉત્તરહિદુસ્તાનમા મુસલ માનોની મખ્યા મોગી છે છતા તે હિદુઓના કરતા ઓછી છે આનુ પરિણામ એ આવે છે કે જ્યા જ્યા લોકપ્રમદગીનુ ધોરણ દાખલ કરવામા આવ્યું છે ત્યા ત્યા મુમનમાનોત બગ

બગાળા વગેરે ભાગમા આ ઉકિત થયાર્ય હો વા ન હો, પણ આપણે ત્યા (મુબાઇ હસાકામા) તે એ હાથ પડતી નથી એ સ્પષ્ટ છે.

બહામસદાય અને તેમની સલાને જે કુરસદ મળી છે તેનો ઉપયોગ તે અધિકારીઓ સ્વદેશી બજારીઓનો બદલે સંન્ય; વ્યાપાર, અને હિંદની સમગ્રની બહારના પ્રદેશો બાબત ધ્યાન આપવામાં કરે છે. આ વાતને ગેરલાભ તરીકે ગણવી કે કેમ તે સંબંધે મતભેદ છે, પણ વસ્તુતઃ એમ બને છે એમાં તો કોઈથી બાગ્યે જ ના પાડી શકારો.

સ્થાનિક રાજ્યકોષને જેમ સ્વતંત્રતા આપવામાં આવી તેમ સ્વરાજ્યના સંબંધમાં નગરસભાઓ અને જનપદસભાઓ (Local Boards) ને મ્યુનિસિપેલિટી વધારે હુક આપવામાં આવી. આ પ્રબંધ બ્યારે લખ્યલ કરવામાં અને લોકલ બોર્ડ આબે ત્યારે પ્રમાણમાં તેના તરફ ઉદાસીનતા જોવામાં આવતી; (નગરસભાઓ અને તે છતાં કહેવું જોઈએ કે આવી ઉદાસીનતા સાથે લખ્યલ થયેલાં જનપદસભાઓ) પ્રબંધોમાંના પણ યોગ્ય આના જેટલા ફતેહમંદ નીવડ્યા છે. અત્યાર દ્વારા લોકની સ. સુધી જે કુસાહી અમલદારોને નગરો અને જનપદોના વહીવટ સોંપામાં વધારે. પચામાં આવેલો હતો તે વહીવટ શેક ઉપર અને લોકને માટે રાજ્ય કરવાનો વહીવટ હતો, પણ શેકની મુદાવતાથી અથવા લોકને પોતાનો વહીવટ એ ન હતો. દરિયન સિવિલ સર્વિસની જે મોટી આબરૂ બંધાઈ છે તે એવાકાગમાં બંધાઈ હતી કે બ્યારે તેમના હાથમાં મોટી સત્તાઓ સોંપવામાં આવેલી હતી અને તેથી કરીને સર્વેન ધણું શુભ ફોજો જોવામાં આવતાં હતાં. દેશીઓના શીશુનું ઉંડું જ્ઞાન ધરાવનારા અને તેમની ખામીઓના જાણીના તથા દેશી જનસમાજના ઇચ્છના હેતુઓની નિર્ભરતાના બહોળા અનુભવવાળાં અમલદારોના મનમાં સ્થાનિક સ્વરાજ્યના હતો કેવો ઉપયોગ થશે એ બાબતમાં તેમજ દેવી અક્ષય વપારો અને તેમાં કેવો ફરસ લેવાશે તે બાબતમાં શંકા દોષ એ અસ્વાભાવિક નથી. જનપદસભાઓના સંબંધમાં આ શંકાઓ છેક ગેરવાજબી જણાય નથી. પણ નગર-સભાઓના સંબંધમાં એટલું સિદ્ધ થઈ ચૂક્યું છે કે અને ૧૮૮૨ ના પ્રબંધનો તે પ્રબંધના કર્તાઓના ધાર્યા પ્રમાણે જ વિનય નીવડ્યો છે. સ્થાનિક સ્વરાજ્ય એ દરેક દેશમાં ધીમે ધીમે ઉગે છે. અને હિન્દુસ્તાનમાં હિંદુ અને મુસલમાનના એકમેકથી વિરોધ પ્રવાહો, બેદરકારીના સ્વભાવ, વંશપરંપરાથી ઉતરી આવેલા રીવાજો અને ધર્માઓ માટેનો અનુક્રમ, જૂદી જૂદી કોમોની સામાજિક હિત તરફ બેકાગર, હિંદવાનોની વાગ્યુદ્ધમાં કુચળતા અને સમસ્ત કાર્યને માટે અકુશળતા-આ દોષો જોતાં જાહેર હિત માટે નિસ્વાય ઉમંગ જોશે અથવા સારી રીતે વૃદ્ધિ પામશે એવી આશા રાખવામાં આવતી ન હતી. અને હિન્દુસ્તાન સિવિલ ઉદ્યોગસાક્ષી યુરોપના દેશોની સ્થિતિએ પહોંચ્યું છે એમ અન્યાર સુધી આ બાબતમાં જણાવવા ફળ ઉપરથી કહી શકાય તેમ નથી. પણ મોટાં નગરો સંબંધે એટલું કહી શકાય તેમ છે કે લોર્ડ રિપને લખ્યલ કરેલો આ પ્રબંધ ધરવા જેટલો જ વિનયવન્ત નીવડ્યો છે અને વર્ષો જતાં વધારે વિનયવાન થયો. જે જુદીથી એ પ્રબંધ લખ્યલ કરવામાં આવ્યો તેમાં જ તેના વિનયતા બીજા દનાં આંખા દેશ ઉપર એક સરખી રીત એકદમ સ્થાપિત કરવાની ઇચ્છા તે પ્રબંધના કર્તાઓએ રાખી ન હતી, પણ લોકમંજીમાંથી શ્રેષ્ઠ જુદિમાન અને વગદાર મુદરયોને સ્થાનિક બાબતોના વહીવટમાં ઉમંગેરે ભાગ લેવામાં કેળવણી આપવાનો ઇરાદો એમણે ગ્રામ્યો હતો. તે પ્રબંધના હિતેષુઓએ, એ પ્રબંધથી સ્થાનિક બાબતોમાં

સુધારો સપાદન કરવાની જોટલી આશા રાખી નહતી એટલી, તે દ્વારા લોકને રાજકીય કેળવણી આપવાની આશા રાખી હતી. લોકપસદગીનું ધોરણ બહુ જ સાવધતાથી દાખન કરવામા આવ્યું હતું જુદી જુદી સ્થાનિક પરિસ્થિતિને અનુકૂલ થાય તેની રીતે આ નવું ધોરણ દાખલ કરવા પુરતી સ્થાનિક મરકારને મોટી છૂટ આપવામા આવી હતી અને નવી નગરસભા એને આપવાની સત્તા ઉપર ધણો અકુશ નાખવામા આવ્યો હતો. આવી રીતે દાખન કરેલા પ્રબંધના ફળનું અવલોકન કરતાં સને ૧૮૮૬ માં ઇન્ડિયા સંગ્રહ ચૌદ વર્ષમા થયેલા સુધા નથી સંતોષ બતાવે છે, અને સ્થાનિક સભાઓએ ચચળતા, બુદ્ધિ અને કરકસરથી નગરની જાહેર આરોગ્યસ્થિતિના સંબંધના તમામ મંત્રો—જેવા કે શુદ્ધ જળ પુર પાડવાનું મેલુ પાણી વહેવરાવી કાઢવાનું ગ્રસ્તાઓને સરખા ગંબવાનું, રોશની કરવાનું અને એવાબીજા સગવડોનાકામો વર્ગ દેખાયા તેના વખાણ કર્યો હતા ધલાકાઓની રાજ્યધાનીના શહેરો, રચુન, અને ઉત્તર બ્રહ્મદેશ બાદ ગુતા, ૧૮૮૧-૮૨ માં ૭૮૭ નગરમભાઓ હતી તેને બદલે તે તાગિષે (૧૮૮૬માં) ૭૩૩ હતી નગરસભાના પ્રબંધનો ઉત્કર્ષ સખ્યાથી નેવાનો નથી પણ તે સભાઓના બંધા ન્ણુની શૈલી, લોકપસદગીના ધોરણથી સભાસદોની ચોક્કસતા, તેમને મોપેનો અધિકાર, અને તેમને હાથે થયેલા ઉપજ ખરચો—એ બધામા નેનાનો છે ૧૮૮૭ પહેલા નગરસભાઓ હતી પણ તેનો હેતુ સ્થાનિક કસ નાખવાનો એટલે ગણ્ટીય બોજન એટલે કરવા પુરનો હતો પણ તે સભાઓને સ્વભાવનો મ્દ અધિકાર નહોતો ૧૮૮૬-૮૭ માં તમામ નગરમભાઓની મ મંત્ર ઉપજ ૫ ૦૭૭૭૫૪ પાઉંડએટલે મ્દ ૭,૧૬૬૩૧૦—સાત કરોડ એકસ લાખ રૂપીયા ઉપર હતી, ૧૮૮૭-૮૮ માં ૬૩૪૦૬૬૧ પાઉંડ એટલે ૩ ૮૫૧૦૮૮૧૫-નવ કરોડ એકાવન લાખ રૂપીયા જોટલી હતી

તે જ વખતે ૧૮૮૭ ના પ્રબંધથી રચેરી જનપદમભાઓ (લોકલબોર્ડ) ના કામમાં જનું અવગણન કરતા સંગ્રહ કુતુહ કરે છે કે તેઓએ ઉપયોગી કામ કર્યું છે પણ તે અવલોકન ઉપરથી જણાય છે કે આ સભાઓએ બતાવેલી ચોક્કસતાની લાગણી આગળે એમબન કુશળતાના મનધમા સ્થાનિક મરકારોએ મન્તોપના ઉજાગાથી બર્ષો અભિપ્રાય આપ્યો નહોતો વસતી એકઠી હોવાથી, કામ કરવાનું હેનફળ પણ બહુ વિગ્તા વિનાનું હોવાને લીધે એક એકની સાથે ધણે ભાગે જાળખાણ હોવાથી, ચોક્કસ લક્ષ્યથી કામ કરવાનું હોવાથી અને જોક્કતા નાણાનો ચોગ યજ્ઞ જવાથી, નગરજનો આ બાબતમા જે ભારે ઉત્સાહ ઉમંગ અને કુશળતા બતાવે છે તે જમીનદારો અને જનપદના અગ્રણીઓ આ નવા કાર્યમા બતાવી શકતા નથી. આ લોખ પોતાની જમીરની દેખરેખ રાખવામા અથવા પોતાના ધધાના કામમજ કરવામા જ પોતાનો વખત ગાજે છે અને સ્થાનિક વહીવટનું તમામ કામ આગળથી તે અત સુધી બ્રિટિશ અમલદારોના હાથમા જ રહેવા દે છે,

અહીંઆ એટલું કહેવું જોઈએ કે હિંદમા અને ખામ જરીને ઉત્તરહિંદુસ્તાનમા મુસલ માનોની સખ્યા મોટી છે છતાં તે હિંદુઓના કરતા ઓછી છે આનું પશ્ચિમમાં એ આવે છે કે જ્યાં જ્યાં રોમપસદગીનું ધોરણ દાખવ કરવામા આવ્યું છે ત્યાં ત્યાં મુસલમાનોનું બા

બગાળા વગેરે ભાગમા આ હકિત યથાર્થ હોવા ન હોવા, પણ આપણે ત્યાં (મુબાઈ ધલાકામા) તે એ હાથ પડતી નથી એ સ્પષ્ટ છે.

હમેશાં ઓછું જ રહે છે. તેઓ હિન્દુઓના હાથમાં જતી સત્તા ઉપર અવિશ્વાસ અને સ્વાભાવિક અણુગમો રાખે છે. અને ઘણી વાર થાય છે તે પ્રમાણે, જ્યાં અગાડી તમામ નગર સત્તા, પૂર્વે કંઈપણ વગર વિનાની અને હલકા કુળની અને જનસમાજમાં કંઈ પણ ખીસાત વિનાની છતાં હાલમાં ઇંગ્રેજ બાપાના જ્ઞાનથી અને ઇંગ્રેજ પાસાશોમાં કુળવણી લીધાથી આગળ આવેલી-એવી કોમો (હિન્દુઓ) ના હાથમાં જાય, ત્યાં આવા પ્રકારનો અવિશ્વાસ અને અણુગમો ખાસ કરીને ઉત્પન્ન થાય. એ સ્વાભાવિક છે, આ દિશામાં હિન્દુ અને મુસલમાન વચ્ચે ઘણા વખત સુધી વિરોધ રહેવાનો, એક પક્ષમાં રીસ રહેવાની અને બીજા પક્ષને સમાધાન કરવાની શક્તિ પણ થવાની નહિ. હિન્દુસ્તાનમાં આવા ભેદો ઇંગ્રેજમાં જેને 'પાર્ટી' કહે છે—તેનું સ્વરૂપ ધારણ કરતા નથી, પણ કોમનું અભિમાન અને ધર્મના વિપરીત સજાગી ઉઠે છે અને વધારે કંવાસ ઉત્પન્ન કરે છે.*

(અપૂર્ણ.)

[વચન-અંકિત.]

“બુલીયસ સીઝર.”

—પ્રખ્યાત અંગ્રેજ મહાન કવિ એક્સપીયરના નાટક ઉપર વિવેચન—

આ દુનિયામાં કંઈ પણ મનુષ્ય સર્વશુભસંપન્ન-હોય—દરેક પ્રકારની સુરક્ષિતિઓ તેના હાથમાં વાસ કરેલો હોય,—તથાપિ તેનામાં જ્યાં લગી જાવહારિક કાર્યમાં કુશળતા આવી નથી, અર્થાત્ જ્યાં લગી આપણે જેને “ practical map of action ” કહીએ છીએ તેવો તે થયો નથી, ત્યાં લગી તેના બધા સદ્ગુણો અને સુરક્ષિતિઓ કેવળ તેને દુઃખદમીજ

* જ્યાં ચોક્કસ જણાય ત્યાં હિન્દુઓ અન્ય કોમના ઉમેદવારો માટે પણ ખુશીથી મત આપે છે એમ પ્રજાપક્ષનું કહેવું છે. અને આ વાનના સમયેનમાં સર શેરિલ્ડનાદ મહેતા, મિ. વાન્ડા, મિ. રવીમનુજા સયાણી, નવાજ સૈયદ મદમ્મદ સાહેબ બદાહુર (મુસલમાન) વગેરેનાં ઉદાહરણ દાઢે છે. હિપ્પો ક્રિવસે હિન્દુ-મુસલમાનનું વેર ઘટવું જાય છે, અને સરકાર હિન્દુ-મુસલમાનના ભેદને ઓછું મદત્ત આપે તો તે વેર વધારે ઝડપથી ધરી જાય એમ પ્રજાપક્ષનું માનવું છે.

નીચે છે—આંવો સિદ્ધાંત અંગ્રેજ પ્રખ્યાત મહાન કવિ શેક્સપીયરથી લખાયેલું “જુલીયસ સીઝર” નામનું નાટક વાંચ્યાથી આપણે ગ્રહણ કરી શકીએ છિયે. “જુલીયસ સીઝર” નામનું નાટક ઈ. સ. ૧૬૨૩ માં શેક્સપીયરે લખેલું એવું સાધારણ રીતે મનાય છે. આ નાટકનાં વસ્તુ-પાત્ર વિગેરે શેક્સપીયરે આસ નવાંજ શોધી કાઢેલાં હતાં તેવું કહેવાનું આપણને ખિલકુલ કારણ નથી. રોમના પ્રાચીન વખતમાં બનેલા આ ઐતિહાસિક બનાવોનું વર્ણન કેવિએ જુદા જુદા ગ્રંથોમાં વણેલું વા સાંભળેલું, અને ત્યાર બાદ તેનું એકનિયમાનુસાર સંકલન કરી તેને એક મનોરંજક નાટકના રૂપમાં તેણે ગોઠવ્યું.—એ આ કવિની પ્રૌઢ કલ્પકતા “Creative imagination”—નું આપણને સહજ બાન કંગે છે. “જુલીયસ સીઝર” નામના નાટકમાં વર્ણવેલા ઐતિહાસિક બનાવો રોમમાં ઈ. સ. પૂર્વે ૫૦-૪૦ માં બનેલા હતા. અર્વાચીન કાળમાં યુરોપખંડના ઇટાલી નામના દેશમાં આવેલા રોમ નામનાં શહેરે પ્રાચીન કાળમાં મહાન કારકીર્દી ભોગવેલી હતી એવું આપણે પ્રાચીન કાળના ઇતિહાસ ઉપરથી જાણીએ છિયે. રોમ શહેર ઈ. સ. ની પૂર્વે ૭ મા સૈકામાં સ્થપાયેલું એવું કહેવામાં આવે છે. પ્રથમ તેમાં ગજાઓનો અમલ ચાલતો હતો. પણ કાળે કરીને રાજાઓ પ્રજા ઉપર જુલમ ગુમરાવા માડ્યા તે ઉપરથી પ્રજાવર્ગે એકમત થઈ રાજાઓને પદ્મદ્વ કરી શહેર બહાર કાઢી મૂક્યા, ને એક સર્વ સામાન્ય પ્રજાસત્તાક રાજ્ય સ્થાપ્યું. આ બતાવ ઈ. સ. પૂર્વે ૫૦૮માં થયેલો હતો. રોમન રાજાઓની કૂર અને જુલમી વર્તણૂકમાંથી મુક્ત થઈને રોમન પ્રજાએ પ્રજાસત્તાક રાજ્ય સ્થાપ્યું—અને એ તવા રાજ્યતંત્રથી રોમન પ્રજામાં સુસેદ-શાંતિ-વિગેરેના ફેલાવ થઈ વિવિધ પ્રકારના લાભો થવા માડ્યા અને તેને સેધને રોમન પ્રજાની તેમજ રોમ-શહેરની એકદર ઉન્નતિ કેવી રીતે થઈ-વિગેરે બનાવોની માહિતી આપણે તે વખતના ઐતિહાસિક ગ્રંથો વાંચ્યાથી મેળવી શકીએ છિયે. હવે તેમજ અન્ત-ઉત્પત્તિ અને નાશ-વા ઉત્પત્તિ અને લય-એ માનુષી તેમજ પ્રાકૃતિક વસ્તુનો વ્યાભાવિક ગુણ છે. તેથી આ નિયમાનુસાર પ્રજાસત્તાક રાજ્યથી થએલી રોમની ઉન્નતિના સર્વનો પણ કાળે કરીને અન્ત થયો! અને માલોમાલના દેપ-ધર્મ્યા-અને કુસંપ વિગેરે પ્રકારના મલિન વિચારોએ પ્રજાસત્તાક રાજ્યતંત્રમાં પડતીનાં બીજા રોખા, અને પરિણામમાં સામાન્ય લોક વર્ગના અમલનો પણ અંત આવી, આગળ ચાલતો હતો તેવો-એકજ માણસનો અમલ શરૂ થયો. આ બતાવ ઈ. સ. ની પૂર્વે ૪૪ માં બનેલો એવું મનાય છે. રોમના પ્રજાસત્તાક રાજ્યની આખર સ્થિતિનું અને સામાન્યના જનમકાલનું દર્શન “જુલીયસ સીઝર” નામના નાટકમાં કવિ આપણને કરાવે છે. સ્વાત્મપ્રતિષ્ઠા (Self-respect) સ્વતંત્ર આચારવિચાર (Liberty of thought and action) અને સ્વપૂર્વજભિમાન (Patriotism) વિગેરે પ્રકારનાં ગુણોનું દર્શન આપણને રોમમાં પ્રજાસત્તાક રાજ્યનો અમલ ચાલતો હતો તે વખતમાં થાય છે. “જુલીયસ સીઝર” માં ચર્ચેલા બનાવો આ રાજ્યની આખર સ્થિતિમાં બનેલા હોવાથી તેની સરખાતમાંજ એટલે પ્રથમ અંદીજી-કવિ આ ગુણોનું મહેન્ટ મ્હાન-ગ્રંથનું, કાંઈક નહિજેવું—દર્શન કરાવે છે.

નાટકના પ્રથમજ અંકના પહેલા પ્રવેશમાં—ફ્લેવીયસ-મેરુસ વિગેરે પૌરજનો માંદા-માંદા બોલતો બોલતા સ્થળ ઉપર આવી રહે છે. આ સંવાદ ઘણેજ મનોરંજક છે. નાટકમાં જેને આપણે ફાર્સ રાજ્યથી ઝોગખીએ છિયે તેવું ફાર્સ આ પ્રથમ પ્રવેશમાં

આવેલાં પાત્રો આપણી સમક્ષ બજવી બતાવે છે. ફલેવીઅસ અને, મેફસ નામના બે દ્વારબંધુનો—(ફોન્ટારો) શહેરવાસીઓમાંના કટલાકને રસ્તામાં ઉતાવળા ઉતાવળા ચાલતા જતા બેઠ એકાએક દુકમ કરી ઉભા રાખે છે. ને પૂછે છે કે “અત્યા ઝો, ઉભા રહો, તમે ક્યાં ? જાઓ છો ? તમારો ધંધો સૂચવતાં ચિહ્નો-નિશાનીઓ—અત્યારે તમારા ડગલા ઉપર કેમ જોવામાં આવતી નથી ? તમે શો ધંધો કરો છો ?” ઉભા રાખેલા શહેરવાસીઓમાંનો એક ઉત્તર આપે છે કે “મહેરબાન સાહેબ—અમે ફારેલા જોડાને ટાંકા મારી આપવાનો ધંધો કરીએ છિયે—અમારા ઉપર કૃપા કરીને ચીડાશો નહિ.”—મસ્કરી કરતો એક બીજો શહેરી કહે છે—“ (આપનાં પગરખાં ફારેલાં હશે તો અથવા આપ ચીડાશો તો) તે અમે સમાં કરીશું (એટલે આપનો કોષ ટેકાણે લાવી દેશું) !” આવી મસ્કરી સાંભળીને તેના વાક્યનો બીજો અર્થ સમજીને મેફસ ધણો ખીજવાય છે. એટલામાં ફલેવીઅસ તેઓને આજે નવરા દોષ આમતેમ દોષદોષ કરવાનું કારણ પૂછે છે તેના જવાબમાં શહેરીઓ તેઓને કહે છે કે “આજે સીઝરના માનાયે પિગ્મયસ્વારી ચડનાર છે તે ખાતે અમે તહેવાર પાળ્યો છે.” સીઝર એ તે વખતનો એક બળવાન યોદ્ધા હતો. તેણે રોમની આસપાસની પરદેશી પ્રજાઓની સામે સંક્રોધ લડાઈઓ લડી વિજય મેળવ્યો હતો. સાધારણ રીતે રોમ શહેરમાં તે વખતે એવો રિવાજ હતો કે જે યોદ્ધા પરદેશી પ્રજાની સામે લડાઈ લડી જાય મેળવે તે જ્યારે પછીથી રોમમાં પાછો આવે ત્યારે પ્રજા તરફથી તેને એક પ્રકારનું ભારે માન આપવામાં આવતું હતું. તે પોતાના આખા સૈન્ય સહિત ઉઘાડી તરવારે શહેરમાં પ્રવેશ કરતો હતો. તેના રથને ચારેકોર લડાઈમાં કેદ પકડાયા હતા દુકમનો ખેંચતા હતા. આવી રીતે ભારે દમામ સાથે જે સ્વારી રોમમાં ચડતી તેને તે વખતના લોકો વિજયસ્વારી (‘triumph’) એ નામે ઓળખતા. સીઝરને આવી વિજય સ્વારીઓનું માન આગળ ધણીકવાર મળ્યું હતું, અને આ વખતે પણ તેનો એક પહેલાનો પ્રતિસ્પર્ધી પોમ્પી નામનો યોદ્ધા હતો તેના હાકરાને તેણે રથેનમાં એક લડાઈમાં સખત હરાવ્યો હતો. આ વિજયના માનાયે આ વખતે રોમમાં સીઝરની પિગ્મયસ્વારી ચડતી હતી. અને લોકોએ તહેવાર પાળ્યો હતો. સીઝરના માનાયે અમે તે તહેવાર પાળ્યો છે એનું લોકોનું વચન સાંભળી મેફસ જે સરકારી અમલદાર છે તે ધણો ચીડાય છે. કારણ આ વખતે પ્રજા-સત્તાક રાજ્ય તેની લગભગ આખર સ્થિતિએ પહોંચેલું છે તોપણ પ્રજામાં સ્વાત્મપ્રતિજ્ઞાના શુભ દર્શ સમજગો નાશ થયેલો જોવામાં આવતો નથી. “ભાગ્યું ભાગ્યું તો પણ બચ્ય” તે પ્રમાણે આખર સ્થિતિએ પહોંચેલું તોપણ તે એક પ્રજાસત્તાક રાજ્ય, તેથી સીઝર જેવા એક મનુષ્યને પ્રજા મતપિતા મળતું માન લોકોથી—તેમાં મુખ્યત્વે કરીને મેફસ જેવા પ્રજાસત્તાક રાજ્યના એક સરકારી અમલદારથી—કેમ સહન થઈ શકે ? તેથી લોકોનું આનું વચન સાંભળી મેફસ મનમાં ધણોજ ખીજવાય છે. અને લોકોને કહે છે કે—“અરે મૂર્ખ પ્રાણીઓ, સીઝરે તે એનું શું ગઢાન પરાક્રમ કર્યું છે કે તમે તેને માન આપવા આમ સૌ તપર થઈ ગયા છો ? પોમ્પીને શું તમે બૂલી ગયા ? પોમ્પી પ્રજાસત્તાક રાજ્યનો આશ્રયદાતા હતો તેની પિગ્મયસ્વારીનું જ્ઞાન શું તમારી સંસ્મૃતિમાંથી તમે આમ જતું રહેવા દીધું ? આવા મહાન પ્રયત્ન ઉત્ખન કરનાર સીઝર જેવા માણસને તમે માન આપતાં કેમ શરમાતા નથી ?” આનું બોલી બન્ને અમલદારો લોકોને છૂટા પાડી નાંખે છે. પછી એકત્રે હોય હોય ફલેવીઅસ પોતાના મનમાં બોલે છે કે

“ સીઝરને આવું નાનું સરખું પણ માન આપ્યાથી આગળ ઉપર તે આખા રાજ્યનો અમલ પોતાના એકલાના હસ્તક પચાવી પડવાનો સંભવ છે. માટે તેને તો ઉગતો જ દબવો એ ઉત્તમ છે.”

બીજા પ્રવેશમાં—સીઝરની વિજયસ્વારી રાજમાર્ગે ચાલે જાય છે. રસ્તામાં લોકો તેને માનથી વધાવી લે છે. વચ્ચે એક ભવિષ્યવેતા તેને મોટે સાદેથી બોલાવી ચેતવણી આપે છે કે “ઓ સીઝર, માર્ચની પંદરમી તારીખને દિવસે આવધ રહેજે.” સીઝર ભવિષ્યવેતાના આ શબ્દોને છેક હસી કાઢે છે. તેણે અન્ય પ્રજાઓની સામે સેકડો દારણ યુદ્ધમાં વિજય મેળવ્યો હતો. મૃત્યુનો ડર તેના મગજમાં ફાણુવાર પણ વાસ કરી શકતો નહિ. તેમાં વળી આ વખતે તો તે પોતાની ચઢતીના છેક ઉંચામાં ઉંચા શિખર ઉપર આવી પહોંચેલો છે, તેથી તેને હવે બીજી તરફ ઉતરતે પગથીએ ઉતરવાનું માત્ર રહેલું છે ! મિથ્યાભિમાનના આવેશમાં તે આ વખતે એટલો તો બધો લીન થઈ ગયો છે કે આ ભવિષ્યવેતાના ચેતવણીસર શબ્દોને તે માત્ર નિર્માસ્ય ગણી હસી કાઢે છે. મનુષ્યની જ્યારે પાતી પાસે આવેલી હોય છે ત્યારે તેનાં આંખ કાન વિગેરે બધી ઈન્દ્રિયો કેવી જડ-ખુદ્દી-થઈ જાય છે, દુનિયા તે વખતે તેને કેવા જીદ જ મ્વરૂપમાં દેખાવ દે છે, ને સિદ્ધાંતની સીઝરની આ વખતની એકરકારીબરી વર્તણૂક પૂર્ણ દૃષ્ટાંતરૂપ છે. મિથ્યાભિમાન દોરે મૂકી સીઝરે આ ભવિષ્યવેતાના ચેતવણીસર શબ્દો લક્ષમાં લીધા હોત તો તેને જે આગળ અકાળ મૃત્યુ આવ્યું તે ન જ આવ્યું હોત એવું આપણે આગળ જોઈશું. આ વિજયસ્વારી પમાડ થયા પછી, કેસર અને જુટમ નામના બે મહાન પાત્રોનું પ્રેક્ષકને દર્શન થાય છે. આ જગ્યાએ એટલું તો જણાવવું જરૂરું છે કે આ નાટકનું નામ જો કે “ જુલીયસ સીઝર ” ગામ-વામા આવ્યું છે તો પણ નાટકનો ખગે નાયક જુટમ જ છે એવું પણ કેટલાક વિદ્વાનોનું માનવું છે. જુટમ અને કેસર-એ બેઉ પાત્રો કેવા પ્રકારના પુરુષો છે તે આપણે તેમની વર્તણૂક જોમ જોમ નાટક જોતા-વાંચતા-જાણીશું તેમ તેમ સમજતા જાણીશું. તોપણ આ જગ્યાએ તે બે મહાન પાત્રોના સ્વભાવનું રહેજ પૃથક્કરણ કરીશું તો અપ્રાસંગિક નહિ કહેવાય.

અન્ય પ્રતિ દૃઢ નિશા, મદ્યચાર-સદ્ગુણો-પ્રમાણિકપણું-વિગેરે પ્રકારના મદ્દગુણો જુટમના એટલે બધે અશે જોવામાં આવતા હતા કે તેઓએ જાણે એક યઈ જુટમ નામના મનુષ્ય રૂપમાં અવતારજ લીધો હોય તેમ કહીયે તોપણ અતિશયોક્તિ કરી નહિ કહેવાય ! પુરાતન કાળના સામાન્ય પ્રજાવર્ગને ઘણી રીતે મદદરૂપ થઈ પડેલો એવો પરાપકારી અને બુદ્ધિશાળી પુરુષ જે કુટુંબમાં થઈ ગયેલો એવું કહેવામાં આવે છે તેવા ઉમદા કુટુંબમાં જ હું જન્મેલો છું એવું અભિમાન ધરાવનાર-આવા સર્વગુણસંપન્ન જુટમમાં પણ પ્રજાવર્ગને સુખ આપે તેવા ગુણો આવી રહેલા હતા. રોઈક નામે ઓળખાતા તત્ત્વવેત્તાઓમણિ તે એક હતો. તેના સદ્ગુણોએ સામાન્ય લોક વર્ગનાં અંતઃકરણમાં એવી તો સારી છાપ પાડી દીધી હતી કે પ્રજામાંથી માત્રમા સાગ માંણસથી માંડીને છેક દુધમાં દુધ માણસ પણ એકે અવાજે જુટમને-“ noble ”-એટલે “ ઉમદા ” એ નામે ઓળખતા હતા. જુટમ એ સીઝરનો ખાસ દૃઢ મિત્ર હતો. અને સીઝર ઉપરના કેટલાક દોષી અને ખારીલા પુરુષોએ સીઝરનું એકાએક ખુન કરવાનો સંકલ્પ કર્યો હતો તેઓ પણ એવું સમજતા હતા કે આપણું કાર્ય ગમે તેવું દોષાસ્પદ છે તોપણ આપણે જો જુટમને આપણી મંડળીમાં અ-

પ્રશ્ન કરી રાખી શું તો “ રામને નામે પચસ પચ્ચ તરે ” તે કહેવત પ્રમાણે જીવહિંસા નામની પાછળ આપણા દોષ દંકાઈ જશે એટલુંજ નહિ પણ સીઝરનું ખુન સારા હેતુથી કરવામાં આવ્યું છે તેવું લોકોમાં મનાશે. (જુઓ અંક ૧ લો પ્રવેશ ૩ નો લીટીઓ-૧૫૭-૧૬૦) આવી રીતે જીવહિંસા આ દુનિયામાં પ્રસારનીય ગણાયલા એવા સર્વે શુભથી ભરપૂર હોવા છતાં તે આ દુનિયાના વ્યાવહારિક કાર્યોમાં કેવળ મૂઠ જ હતો. આ તેનામાં મોટામાં મોટી ખોટ હતી. સર્વે શુભનો ભાવ હોવા છતાં, દુનિયાના વ્યાવહારિક કાર્યોમાં કૌશલ્યના અભાવથી માણસ કેવો નિર્ભાગ્ય ગણાય છે ને તેને કેવા પ્રકારની ટોક્કો-મુંઝવણો-સહન કરવી પડે છે, તેનો આ જીવહિંસા પૂર્ણ દર્શાવે છે. પોપટીકે જ્ઞાન મેળવી લીધેલા પુરુષની માફક જીવહિંસા માત્ર સિદ્ધાંતનું જ પૂંછડું પકડી રહેનાર હતો. વ્યાવહારિક કાર્યોમાં તે છેક મૂઠ જ હતો. મનુષ્ય જાતના જુદા જુદા પ્રકારના સ્વભાવો—તેમના ખોટા ઢોંગ, પ્રપંચો વિગેરેથી તે સાવ અજાન હતો. સીઝરનો તે ખાસ મિત્ર હતો, અને સીઝરની તેના ઉપર પૂર્ણ શ્રદ્ધા હતી. તેણે સીઝરના દેહી દુશ્મનોએ સીઝરનો ઘાટ ઘડવાને જે સંકલ્પ કરી એક ટોળી રચાવી હતી, તેમાં તે દુશ્મનોએ જીવહિંસા જેવા સીઝરના એક ખાસ મિત્રને પણ ઉધું મતું સમજાવીને બેળ્યો. ને જીવહિંસા મનની અસ્થિરતા—want of decision—અને તેની વ્યાવહારિક કાર્યોમાં કૌશલ્યનો અભાવ—want of practical abilities—સુચવે છે. સીઝરના દુશ્મનો જીવહિંસાને મોઝે તેનાં પોતાનાં વિવિધ પ્રકારનાં વખાણો કરવા મંડ્યા—ને તેને સીઝરનું ખુન કરવાની ટોળીમાં દાખલ કરવા કહ્યું. ત્યારે જીવહિંસાનું મન જે પ્રકારના વિચારતંત્રોની વચ્ચે વચ્ચે ઉભું રહ્યું—એક નરકથી સીઝર જેવા પોતાના ખાસ મિત્રને ત્યજી તેનો ઘાટ ઘડવો એ વિશ્વાસઘાતનું કાર્ય તેને લાગ્યું, ત્યારે બીજી તરફથી સીઝર જે પ્રજાસત્તાક રાજ્યનો નાશ કરી પોતે રાજા થવા માંગતો હતો તેને મારી નાંખવાથી પ્રજાસત્તાક રાજ્યનો નાશ થતો એટલે અને તેથી રોમની મુલ્યદનો અંત નિવારણે એવા વિચાર પ્રમાણે તેને રોમ પ્રતિ ભક્તિભાવ આવ્યો. સારાંસ કે તેણે સીઝરનો પદા જેથી રોમને છૂટી નાંખવું ? કે રોમને બચાવવા સીઝરને મારવો ?—એ બેમાંથી શું કર્યું ? એ પ્રશ્નનો નિર્ણય જીવહિંસાને પછો રાખવ પડ્યો. આખરે તેના જાતિસ્વભાવે તેના મનોરાજ્યપર અમલ ચલાવ્યો, સીઝરના દુશ્મનો પ્રજાવર્ગના લોકોને મારે નહિ પણ માત્ર માલિકામાંલની છપ્પાને લઈને જ સીઝરને મારવા તત્પર થયા હતા તેવા મૂઠ પ્રપંચો—underlying motives—તે કળી શક્યો નહિ. પ્રજાસત્તાક રાજ્ય આખરે સ્થિતિએ આવ્યો પહેલેથી છે—પણ ઘર દરેક ઉભું રહી શકવાનું નથી—એવા વિચારો તેના મનમાં આવ્યા નહિ. સીઝર પ્રતિ મિત્ર તરીકેના તેના ધર્મ તે કરતાં રોમ પ્રતિ તેના ભક્તિભાવે તેના મનોરાજ્યપર વધારે અસર કરી. તેણે સીઝરનો ત્યાગ કર્યો. ને ખુન કરનારાઓની મંજૂરીમાં તે ભળી ગયો. પરિણામ શું આવ્યું તે આપણે આગળ જોઈશું. તેના જાતિસ્વભાવનું પૂર્ણ ચિત્ર આપણે જેમ જેમ જીવહિંસાની વર્તણૂક આગળ જોઈશું, તથા તેના વચનો સાંભળીશું તેમ તેમ મુમજતા જઈશું. આ જગ્યાએ તો આપણે તેના જાતિસ્વભાવનું સહેજ પૃથક્કરણ કર્યું.

(અપૂર્ણ.)

જ્ઞાનસંજી.

શ્રી ફાર્વસ ગુજરાતી સભા.

શ્રી ફાર્વસ ગુજરાતી સભાનો એક સમસ્ત સભા તા. ૧૫ જાન્યુઆરી ૧૯૦૬ ને દિન વિ. ઓનેરેબલ મિ. ઇ. એમ. એચ. ફુલ્લન સી. ઇસ. આઈ. આઈ. સા. ઇસ. એઓ સાહેબનો પ્રમુખતા નીચે મુદ્રના ઠાડન હોલમાં સભા હતી. તેમાં સભાનો પ્રથમ ઉદ્દેશ “ગુજરાતી સર્વ જુના કવિતા આદિના પૂર્વના હસ્તલિખિત પુસ્તકોનો સંગ્રહ કરવાનો” છે તે વિષયે વિચાર થઈ તે કાર્યનો આરંભ કરવાનો નિર્ણય થયો છે.

જે ગ્રંથો આજ સુધી છપાયા વિનાના તથા પૂર્વના કવિલેખકોના લખેલા હોય અને જે તેઓની પ્રાચીનતા તથા યોગ્યતાને લીધે રક્ષણ કરતા યોગ્ય જગ્યાએ તેવા ગ્રંથો, પાના, ચો-પડીઓ મૂલ્ય આપી લેવામાં આવશે.

તેવા ગ્રંથોઆદિ જેઓની પાસે હોય તેઓએ તે ગ્રંથનું તથા તેના કર્તાનું નામ, ને જે-જેનું વર્ષ, તથા તેની સહ્યા અને મૂલ્ય આદિ ઉપયોગી વૃત્તાન્ત નીચે સહિ કરનાર પ્રતિ લખી મોકલવા.

ઉત્સાહી તથા ઉદ્યોગી જનો—લેખકો, જાલાના મહેતાજીઓ, વિદ્યાર્થી આદિ જેઓ જેઓ એ કાર્યમાં સહાયમૂલ્ય થયા ઇચ્છતા હોય તેઓએ, નીચે મહિ કરનારને પોતાની યોગ્યતાની વિગત સાથે જે જે કરારથી એ કાર્ય કરવા ઇચ્છતા હોય તે પણ વિગતથી લખી મોકલવું.

ગિરગામ—મુબદ્
સ ૧૯૬૨ વૈશાખ વાદિ ૮
તા. ૧૫ મે ૧૯૦૬.

મનઃસુખરામ સૂર્યરામ ત્રિપાઠી.
ફાર્વસ ગુજરાતી સભાના માનદ મંત્રી.

વિશ્વરચના.

આ અસીમ વિષય ઉપર શ્રી. વિજયસાગર કન્દૈયાવાલ ક્રુપાનો નિમિત્ત થસન્તના મું. ૧૯૬૨ ના માધ તથા શાસ્ત્રનના અંકમાં પ્રસિદ્ધ થયો છે. 'તે વાંચીને આત્માધારણ આનન્દ થાય છે. એ આનન્દનું કારણ એ વિષયની વિશદ અને સખગ અર્થાના કરતાં એક જીમું જ છે. એ અર્થાને પરિણામે જે વધારે જ્યોતિર્ભય પ્રદેશનું દાર ઉધાગારો પ્રથમ ઉત્પન્ન કર્યો છે. તેથી અને તે પ્રથમ તરફની શ્રી. વિજયસાગરની દૃષ્ટિથી એ આનન્દ પ્રાપ્ત થાય છે. એ દૃષ્ટિ તત્કાળ તો અનિશ્ચયના ક્રમમાં જીભી રહેનારી છે—અને તેટલું જ હોત તો આનન્દનું કારણ ના થાત; પરંતુ એ ક્રમથી આગળ વધવાની શ્રી. વિજયસાગરની, પોતાનાથી અગ્રણતા જ, ગૂઢ ભૂમિ જણાઈ આવે છે; એ પ્રથમ તરફ ધ્રુવસ્ત્રી અનારથથી નહિ પણ ગમ્ભીર આદરભરી સંકેતી જોતા એ જીભી રહ્યા છે. અને મારે જ મારો આનન્દ.

આ ભૌતિક શ્રદ્ધાંત્રી અગમ્ય રચનાનું સ્વરૂપ વિગતદર્શિથી સખગ રીતે પ્રગટ કરીને શ્રી. વિજયસાગર મથાથે રીતે મોટાં ટાઇપમાં પ્રથમ મુકે છે કે—

“પણ જોમ સમજો કે સાવનને પૂર્ણ ફોલ મળી તો પણ આ સવાલ તો જોમો જ રહેવાનો કે—‘મૂળ પદાર્થ અને મૂળ અતિ આપ્યાં કરદાંધી ?’”

શ્રી. વિજયસાગર આમ પડનો મુકે છે તદ્દર્થી હું તાંત્રીઓ ઉપાડી લેવાનું ભાવન કરું છું.

વિગ્ન અને તત્ત્વગ્ન એ જોની વિષયગ્રીમાંનો પ્રદેશ જ ઉપરનો પ્રથમ ઉધાર છે. જે ક્રમ સંધી વિગ્ન પહોંચીને અટકે છે તદ્દર્થી તત્ત્વગ્ન આરમ્ભ કરી આગળ વધી જુદા જ પ્રદેશમાં મનુષ્યને પ્રવાણ કરાવે છે. જુદો પ્રદેશ એટલા મારે કે જે પ્રવાણપદ્ધતિ વિગ્નના પ્રદેશમાં મનુષ્યને કામ આવે છે તે તત્ત્વગ્નના પ્રદેશમાં કામ નહિ આવે; તેમ જ એ નવા પ્રદેશમાં કેટલાંક નવાં જ્ઞાનસાધનો પ્રગટ થાય છે જે વિગ્નમાં પ્રચરતાં જ નથી. એની એ જ પદ્ધતિને ઉપયોગ કરવાને લીધે જ વિગ્ન તત્ત્વગ્ન સાથે આણુચરતા વિરોધ—વિરોધાભાસ—ઉત્પન્ન કરે છે. શ્રી. વિજયસાગર પણ કાંઈક અધકચરા અજ્ઞાનવાદના ઉદ્ધાર કરે છે.

“શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિએ જોતાં તો આપણે દેનિસન સાથે કચ્ચ કરવું જ પડશે કે ‘જુવો, હું કાંઈ દેખી શકતો નથી.’”

દેનિસનના વચનનો આ સ્થળે દુરુપયોગ થયો છે કે કેમ તે પ્રથમ કોરાણે મૂકીશું; પણ ‘શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિએ જોતાં તો’—એ વચન ઉપરથી એટલું તો સ્પષ્ટ છે કે જે ફૂંચી વડે વિગ્નના મન્દિરનાં અનેક ગૂઢ દાર શ્રી. વિજયસાગરે ઉધાગારો, તે જ ફૂંચી વડે તત્ત્વગ્નના મન્દિરનું પણ મદાદાર ઉધાગારની વિશ્લ આસા સખગને લીધે જ એ નિરાસના ઉદ્ધાર કરે છે. વિગ્નને જે અનુપમ અને હૃદય શિખર ઉપર લઈ જઈને દેખે મુકે છે તે શિખરની હૃદયતાને લીધે જ દેખની પુષ્ટિને એક જન્યના ચક્રર અને તમર આવે છે, અને તેથી

કરીને, એ જ વિજ્ઞાનના ઉચ્ચ ગિરિને અને તત્ત્વજ્ઞાનના તેથી પણ ઉચ્ચતર ગિરિને જોડનારો મૂઠાં, એવું હેમની દૃષ્ટિએ પડતો નથી, અથવા તો, કાઠક પડે છે તો પણ, એ મેનુની વાસ્તવિકતા, દૃઢતા વગેરે વિશે સશય ઉત્પન્ન થવાથી, હેના ઉપર પગલાં તો નીચે આનન્ત અન્ધ-કારવાળી ખીણમાં પડી તો નહિ જાઉં—એમ કાઠક બધ થઈને એ આગળ ક્રમ ભરવાને જ ના પાડે છે.

તો પણ હેમની આ વૃત્તિથી નિસંશા રહેને થતી નથી. કેમકે કેવળ હાંસીના નાગ્નિ પક્ષાત્ર અવલમ્બન કરવાની વિષમ પરિણામવાળી બૃહ્મ એ નથી કરતા; અને જે અગ્નિવાદની વૃત્તિ છે તેઓ પણ જિજ્ઞાસાનાં ખીજ મુરી આવતાં જણાય છે. “મૂળ પદાર્થ અને મૂળ ગતિ આવ્યાં કર્યાંથી ?” એ પ્રશ્ન પૂછવાની રીતિ જ આ અનુમાનને સંબળ કડે છે.

“નહાના બાળકની જેમ આપણે આકાશ તરફ દૃષ્ટિ કરીએ છીએ અને મનને ખંડે છીએ કે—આ બધું તે શું ? કર્યાંથી આવ્યું ? અને હેની પેલી પાર શું છે ?”

આ વચનમાં આ તત્ત્વજ્ઞાનના પ્રશ્ન તરફ બાળકવૃત્તિનો સ્વીકાર જ થયો. મૂઠાં અને આશાજનક છે. એ પ્રશ્ન હેમણે બહુ સારી અને સંબળ ગીતે મૂક્યો છે, “પદાર્થ અને ગતિ કર્યાંથી આવ્યા ?” એમ નહિ, પણ છેલ્લા એ સમ્પ્રદાયો કમ મરીને—“આવ્યાં કર્યાંથી ?” એમ મક્કવામાં એ પ્રશ્નનું બળ મચોટ રીતે પ્રતિબિંબ પામ્યું છે. એ પ્રશ્ન કૃષ્ણે ઉઠાડે, કેવા વારંવાર મનુષ્યના મનને હાંસી લેવાયતારો છે,—એ આ સમ્પ્રદાયોનાથી તત્ત્વજ્ઞાન અને ત્રીન તાથી જણાઈ આવે છે.

તો આ આગ્રહથી વાનવાર ઉત્પન્ન થતા પ્રશ્નની ટૂંકી શી છે ? વિજ્ઞાન અને તત્ત્વજ્ઞાનના ઉચ્ચ પર્વતોને જોડનારા મુઠાં, એવું મેનુના મૂઠાં કમ ક્રિયા છે ? એ વિગે જરા તપાસ કરીશું તો રા. વિજયલાલને અગ્રાને નહિ લાગે એટલું પ્રથમ પગથે હેમને કહી મૂકવું પડે કે વિજ્ઞાન માટે જે ચક્ષુનો ઉપયોગ થોં છે તે જ ચક્ષુ આ પ્રદેશમાં કામ નહિ આવે. તે માટે જે ચક્ષુનો ખપ પડશે તે હેમની કને નથી એમ નથી, એ મહત્ત્વાન ચક્ષુ સર્વ મનુષ્યની પેઠે હેમની કને પણ છે, મનુષ્ય માત્રની એ મિલકત છે. માત્ર પોતાના ગુપ્ત ધનની પોતાને ખબર નથી હોતી એમ બને છે. જે હિન્દુઓ ઉપયોગ બધે થાય છે તે બહેર સારી જાય છે એ ન્યાય અદિ પણ લાગુ પડે છે. માટે એ ચક્ષુનું ઉદ્ધારણ કષ્ટ કરવાથી થતા વાત સર્વને તેમ હેમને પણ નવો પ્રદેશ મહજ રીતે જણાશે.

બીજી રીતે બોલીશું. વિજ્ઞાન પોતાના વિષયજૂત તત્ત્વો તથા નિયમોની પરીક્ષા કરવાને અમુક કસોટીઓનો ઉપયોગ પોતાની પ્રયોગશાળાઓ કરે છે. તે જ રીતે તત્ત્વજ્ઞાનની પ્રયોગશાળા સ્વતન્ત્ર છે અને એ પ્રયોગશાળામાં આધ્યાત્મિક તત્ત્વોની પરીક્ષા માટે કસોટીઓ જુદા પ્રકારની વપરાય છે. એ કસોટીઓના કાઠક ધારાને જ કરી શકાશે. વિગ્તારથી ચર્ચા કરતાં વધારે જગ્યાનું રોકાણ થઈ જાય એમ છે.

ત્પ્રકારે—એ કસોટીઓ ‘નઈ’ પ્રથમ તો, ‘હું છું’ એ સ્થાનુભવનું તત્ત્વ નિર્વિવાદ છે.

તે છે. શ. વિન્યસાસ એ સ્વાનુભવની જ્ઞાપર નથી. જડ જગત્થી સ્વતન્ત્ર કોઈ અગોચર તત્ત્વનું દર્શન એકએક એ સ્વાનુભવ કરાવે છે. વિજ્ઞાનની પ્રયોગશાળામાં પદાર્થની પરીક્ષા કરનારો વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી એ પદાર્થથી સ્વતન્ત્ર અને બુદ્ધિશક્તિવાળો કોઈક 'દુ' એ જ્ઞાનવાળો પુરુષ છે એ જ્ઞાન સદજ થઈ સકશે. તો પદાર્થ ઉપર વ્યાપાર ચલાવનાર, ધ્યાન પૂર્વક જ્ઞાન-પૂર્વક વ્યાપાર ચલાવનાર કોઈક ચેતન તત્ત્વ છે—એ પરિણામ ઉપર આવવું કાણુ નથી.

ખીજી કસોટી:—જેમ મનુષ્યને બાલ જડ જગત્નો પરામર્શ કરવા માટે જડ જ્ઞાનેન્દ્રિયનું સાધન છે, તેમ જે શિવાય ખીજા આધ્યાત્મિક પરામર્શ કરવા માટે એક વિકલક્ષણ દ્વિન્દ્રિયનું સાધન છે. વિજ્ઞાનમાં પણ સામાન્ય સત્યોની પછાડી કોઈ ગૂઢ બુદ્ધિમય તત્ત્વનો આધાર હોય છે જ; $2+2=4$ એ સત્ય છે ખરું; પણ શા માટે ? એ સત્યનું જ્ઞાન કોઈ પણ તર્ક-આપારની અપેક્ષા રાખ્યા વિના જ મનુષ્યને થાય છે. એ પ્રકારનાં બુદ્ધિવિપયક સત્યોનું જ્ઞાન થવા માટે જે સદજ ઉપલબ્ધિ (Intuition)નું સાધન છે, તે જ રીતે જેવી સદજ ઉપલબ્ધિને યોગે અમુક આધ્યાત્મિક સત્યોનું દર્શન થઈ સકે છે.

ત્રીજું:—એ જ પ્રકારે જ્ઞાન માન્દર્ય,—ભૌતિક તેમ જ આધ્યાત્મિક માન્દર્ય—ની છાપ મનુષ્ય ઉપર પડે છે તે છાપ લેવા માટે દ્વિન્દ્રિય વિશિષ્ટ પ્રકારનું છે, જેને *sense of beauty* (સૌન્દર્યેન્દ્રિય) નું નામ અપાય. સજ્જિના બાલ દેખાવોની સુન્દરતા, મનુષ્ય-દેહની સુન્દરતા, વગેરે સર્વ માન્દર્યનો પરામર્શ કરાવનારા આ સાધનતા પછી પેદા વિભાગ, વિવિધ પરચે, થઈ સકશે. આ સાધન વડે ચેતન તત્ત્વના વિશેષ સ્વરૂપમાં કાંઈક પ્રવેશ થઈ સકે છે, ત્હોની જ સાથે જડથી ભિન્ન ચેતન તત્ત્વનું અસ્તિત્વ એથી જાણાય છે. અમુક વસ્તુ, શુભ વગેરે મુદર અથવા અમુદર શા માટે—એ પ્રશ્નનો ઉત્તર વિજ્ઞાન નથી આપી શકવાનું, અને એ પ્રશ્ન તપાસતાં જ જડ પદાર્થની પેલી પાર જવું પડશે. મુદરતાની બાવના જ ચેતન તત્ત્વને માગી લે છે.

ચોથું:—સુખ, દુઃખ, પ્રેમ, દ્વેષ, છત્યાદિ લાગણીઓનું અસ્તિત્વ અનુભવસિદ્ધ છે. એ લાગણીઓનો ખુલાસો માત્ર જડ sensations (જડ અનુભવ) અથવા molecular changes (મનુષ્યના જ્ઞાનતન્ત્રના યન્ત્રમાં અથવા મગજમાં રચનાન્તર) વગેરેથી કરવાના પ્રયત્નમાં અન્યોન્યાશ્રય દોષથી વિશેષ દ્રશ્ય નથી. દર્પાદિકથી શરીરના બાલ વિકાર-જેવા કે રોમાન્સ, મુખમુદાની દીપ્તિ, વગેરે, તે જેમ દર્પાદિક ભાવ નથી પણ તે બાવનાં પરિણામ છે, તેમ જ જ્ઞાનતન્ત્રમાં રચનાન્તર તે પણ એ લાગણીઓ નથી, પણ લાગણીઓનાં પરિણામ અથવા સહચારી ચિહ્નો માત્ર છે. એ લાગણીઓના અનુભવનું સ્વરૂપદર્શન એ ખુલાસાથી વખતે થાય; પરંતુ એ લાગણીઓ અનુભવનાર સ્વતન્ત્ર ego (અહમ્) ની આવસ્પત્તાનો ઉત્તેજ એ રીતે થઈ સકતો નથી. અનુભવનાર વિના અનુભવ અર્થહીન બને છે.

૨. 'વિન્યસાસ 'આપણા જમાનામાં કોઈ સૂક્ત્યો' કરવાની જામિં દાદરપે બતાવે છે, તે સૂક્ત્યની અપેક્ષા જડ પદાર્થની પછાડી રહેલું મનુષ્યનું ચેતન તત્ત્વ ના હોત તો ઉત્પન્ન જ ના થાત. 'મૃત્યુને કાંઈ પણ વધારે સારી સ્થિતિમાં મૂકી આપણે ત્યાગ કરવો'—એ

ઉચ્ચ લાવના ત્યાગ કરનાર ચેતનરૂપને અભાવે આધારહીન બનશે. ત્યાગ કરનાર વિના ત્યાગ થવાનો શી રીતે? તો પછી “પછી પાછળ ગમે તે હો” એ શક્યનો ઉદ્દગાર કોઈક શિથિલ બને છે.

આ અને હાવી કસોટીઓ વાપરનારી પ્રયોગશાળામાં શા વિજયલાવના પ્રશ્નની પરીક્ષા કરી સકાશે. એ પરીક્ષાની માત્ર છાયા અદિ આવેશું છું. “મૂળ પદાર્થ અને મૂળ ગતિ આન્યા કદાચી?”—સામ્ય મત પ્રમાણે એ પદાર્થ અને એ ગતિ, પ્રકૃતિ અને energy (પુરુષ), એ એકમેકથી સ્વતન્ત્ર અને અનાદિસિદ્ધ ગણે, અથવા અદ્વૈતમત પ્રમાણે એનો અભેદ ગણો,—તે જુદી વાત છે. પરંતુ એટલું તો સ્પષ્ટ છે કે પદાર્થને ગતિ મળ્યાની સાથે જ ગતિની પછાડી કોઈક ઇચ્છા (will) નું અસ્તિત્વ અવશ્ય આવે છે, જેમ મનુષ્ય પોતાના શરીરના અંગોને, અથવા બાહ્ય પદાર્થને, ગતિ આપે છે તે વ્યાપારની પૂર્વ હેતુ ઇચ્છાની સ્થિતિ છે, તેમ જ વિશ્વચન્ત્રના દરેક વિકાસમા, વ્યાપારમા, જે ગતિનું દર્શન છે તેહની પછાડી ગર્ભ મર્ચ્યાપદ ઇચ્છાના અસ્તિત્વ વિના છૂટકો નથી. નહિ તો ગતિનું અસ્તિત્વ અશક્ય જ બનશે ‘ગતિ આવી કદાચી?’—એ વાજના ઉત્તરનું ગદ્યમ પગથિયુ આ છે.

તેમ જ, મનુષ્યના વ્યાપાર ઉપરથી વળી જણાશે કે એ ગતિની પછાડી મેલેલી ઇચ્છા તે જ્ઞાનહીન નહિ, પરંતુ જ્ઞાનમય છે વિશ્વચન્ત્રના નિયમોના અવરૂપથી જ એ સ્વીકાર્ય એમ છે. અન્ધ ઇચ્છા હોત, જ્ઞાનહીન ઇચ્છા હોત, તે અનેક ઉત્પાન, અનેક નિયમભંગ, અનેક અનિયમિત ક્ષોભ, આ વિશાળ વિશ્વમા ડગલે ડગલે પ્રગટ થાત.

વળી,—એ જ્ઞાનમય ઇચ્છા માત્ર નિર્બળ, અશક્ત નહિ પણ શક્તિયુક્ત છે, શક્તિ વિના ઇચ્છાનો મંભવ જ નથી એ વાત મનુષ્યની પરિમિત ઇચ્છાની સાથે જોડાયેલી પરિમિત શક્તિથી જાણીએ જ િએ. તેમ આ અસીમ વિશ્વચન્ત્રમા અનેક બળોને વ્યાપારમા મુન્તારી ઇચ્છા—મતત અનન્ત ઇચ્છા—ને બળે આપરિમિત શક્તિ આપો આપ ફળે છે.

એ જ્ઞાનમય, શક્તિમય, ઇચ્છાના વિગેષ સ્વરૂપમા પ્રવેશ કરવાનું આ સ્થળ નથી એ ઇચ્છાનું અધિશ્ઠાન પરમ પુરુષ, શુદ્ધ, પવિત્ર એક છે તે ચર્ચા કરવાનું અહિ કારણ નથી પરંતુ વિશ્વચન્ત્રના અદ્વૈતનું વૃત્ત અનન્તતાના મેદાનમાં કરાવનાર, મૂળ પદાર્થને અને હેતા પ્રત્યેક ક્રમમાં રૂપાન્તરોને ગતિ આપનાર, અઘૌકિક ઇચ્છાનું જ્ઞાન ઉપરના સાધનોથી થશે તો શા વિજયલાવના પ્રશ્નનો ઉત્તર મળ્યો જણાશે એમ આશા છે.

મનુષ્યની પોતાની ઇચ્છા અને એથી ઉત્પન્ન થતી સર્વ ગતિના સખન્ધને પરિણામે મનુષ્યમા રહેલા ચેતન તત્ત્વનું અસ્તિત્વ આવ્યા વિના છૂટકો જ નથી. અને મનુષ્યની પોતાની ઇચ્છા જેને સ્પર્શ કરી સકતી નથી હેવા આ મહાન વિશ્વચન્ત્રની સૂક્ષ્મતમથી માડીને સ્થૂલતમ પર્યન્ત સર્વ ગતિ માટે મનુષ્યની ઇચ્છા તો જવાબદાર યદ્ય સંકશે જ નહિ, તો અર્થાત્ જ મહાન ગતિના કારણ રૂપ જુદી જ ઇચ્છા, અને સત્ત ઘલ એ ઇચ્છાનો વ્યાપાર કરનાર પરમ ચેતન, મનુષ્યના ચેતનથી સ્વતન્ત્ર પરમ ચેતન આપો આપ ઉપરિચિત થાય છે, આમ મનુષ્યના આત્માના સિદ્ધાન્તથી આગળનો ક્રમ પરમાત્માના સિદ્ધાન્તમા જ જાય છે.

હવે મૂળ પદાર્થની ઉત્પત્તિ માટે મતભેદ દ્વર, રાખીને એટલું તો કહી સકાશે કે જો મૂળ પદાર્થને ગતિ આપનારી હયેજાનું ગુણમય સક્રિયમય સ્વરૂપ સ્વીકારાયું તો એ જ સ્વરૂપમાંથી સહજ દર્શિત થાય છે કે એ પરમ હયેજામાંથી જ એ મૂળ પદાર્થની ઉત્પત્તિ કલ્પવી અશક્ય નથી; પણ એ ઉત્પત્તિના વિશિષ્ટ સ્વરૂપ તરફ તો અલ્પજ્ઞ માનવે શ્રદ્ધા અને આદર-યુક્ત જાનથી જ જોવું પડશે.

આ ચર્ચાનો ઉદ્દેશ માત્ર એટલો છે કે રા. વિજયભાલ 'જ્ઞાત વિશ્વની પેલી પાર' જોવાની મનુષ્યની અશક્તિ વિશે કહે છે ને માત્ર વિજ્ઞાનશાસ્ત્રના સંકુચિત દૃષ્ટિબિન્દુથી જ કહે છે, અને જ્ઞાન, જ્ઞાન, વગેરે શબ્દોનો અર્થ તત્ત્વજ્ઞાનના દૃષ્ટિબિન્દુથી તપાસતાં એ 'જ્ઞાત વિશ્વની પેલી પાર' નું દર્શન અશક્ય નથી, એમ બતાવી સકાય છે.*

સ્નાગિરિ ત્રિલો,

તા. ૨૫-૩-૧૧.

નરસિંહરાવ લોખાનાથ,

* 'દર્શન' વગેરે શબ્દોનો પ્રયોગ માત્ર જડ દર્શનના સામ્ય ઉપરથી જ કરવો પડે છે; બાકી જડ દર્શન અને ચેતન દર્શન એ એ સ્વરૂપ તો બિન્ન જ છે. મનુષ્યવાણીની અસમર્થતાને લીધે આ પ્રકારનાં સ્પર્શન વચનો વિના છૂટકો નથી, પરમાર્થ, જ્ઞાન, એ શબ્દો વધારે સુધારિત છે; પરંતુ પરમાર્થમાં પ્રથમ ભૌતિક ભાસ છે, અને એ પરમાર્થની-જ્ઞાનની રેખા પૂર્ણ રીતે બતાવવા માટે 'દર્શન' જેવા શબ્દોની જરૂર પડે છે. વાણીના આ વિલાસને લીધે વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર બ્રહ્માં પડે છે, તે હેવી રીતે કે ચેતન દર્શનને પણ જડદર્શનની સાથે તદ્દરૂપ કરી દે છે, અને તેથી જ ચેતન જગતને વિજ્ઞાનશાસ્ત્રના નિયમો અને કસોટીઓને વશ કલ્પી શકે છે. "જ્ઞાત વિશ્વની પેલી પાર જોઈ સકતા હશે"—એમ રા. વિજયભાલ સંકાર્થ વચન મૂકે છે હેમાં આ પ્રકારના દોષનું જ બીજ છે.

કવિ દયારામની પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ.

(અનુમન્યાન ૫૪ ૧૪૬ થી.)

દયારામે માત્ર મૂળસતી ભાષામાં જ કાવ્યો રચ્યાં છે એમ નથી તેણે જેવી રીતે મૂળસતીમાં શૃંગારની રેલંછેલ કરી નાખી છે, તે જ મુળ્ય હિંદુસ્તાનીમાં પણ કરી ખુદો શૃંગાર વર્ણવ્યો છે. તેથી કરીને એનાં શુદ્ધ નીતિનાં કાવ્યોમાં પ્રવેશ કરતાં પહેલાં એ હિંદુસ્તાની કાવ્યોનાં એકાદ બે દષ્ટાન્તો લેખએ તો લીધા. દયારામે યાત્રા બે ત્રણ વાર પ્રીથેલી, ને તેમાં થોડા દિવસ ગાળેલા નહિ, પણ પ્રથમની યાત્રા વખતે લગભગ સાત વર્ષ ને બીજી વખતે ચાર વર્ષ ગાળ્યાં હતાં. એ પ્રવાસમાં એને ઘણી ભાષાનો અભ્યાસ થયો હતો એટલે એ અનેક ભાષાઓની હતો. મુખ્યત્વે કરીને સંસ્કૃત, વ્રજ, હિંદી, ઉર્દૂ વગેરેનું મારૂ જ્ઞાન એણે સંપાદન કરીયું હતું. એ ઉપરાંત ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં એણે કવિવરની માનનીય પદ્ધતી પ્રેમવતાર સુગમનાં કાવ્યોને આવી કૃત્યો કર્યો હતો. આથી એની કાવ્યશક્તિમાં નવાંકરોનો જમાવ થયો હતો. તે અકુરોનં માત્ર એમ જાણવેલાની જરૂર હતી. દયારામને કશી બક્ષિસ તો હતી તેમાં વળી આ માર્ગસૂચક ખોરાક મળ્યો એટલે બાકી શું રહે ? અંકુરો પોષાતાં પોષાતાં પ્રવાસને અંતે તેનો વિકાસ થઈ કૃત્યે મુખમાંથી ખર્યું. પ્રથમ તો તેણે હિંદુસ્તાની ભાષામાં પંકાયેલા કવિ જેવા કે સરદામ, નરદામ, પરમાનંદાસાદિનાં કાવ્યોનું હિંદુસ્તાનીમાં જ અનુકરણ કરીયું હોય એમ લાગે છે. કાવ્ય હિંદુસ્તાનીમાં

“ કોઈ પ્રીત કે કદે પડેના,

કદે પડેના, બની કદે પડેના.

કોઈ.

જો કોઈ પ્રીત કે કદે પડે હે,

લાખ જનનના નેહા છડેના. વારી નેહા.

કોઈ. ”

ગાયન દયારામનું હિંદુસ્તાની ભાષાનું કાવ્ય આપણે ઉપર વાંચી ગયા તેને મળતું છે. એ મિત્રાય ગઝલ, ખ્યાલ, ટપ્પા વગેરે ગ્રમ સમગ્રીનાં ઘણાં ગાયનોની નકલ દયારામે કરીધી છે. એટલું જ નહિ પણ તેના પોતાનાં રચેલાં કવનોમાં અમલ હિંદુસ્તાની કાવ્યોમાં વપરાયેલા શબ્દો જ જેવામા આવે છે, તેથી એ તો મિલ્લ પાત છે કે દયારામને જે થોડાં ઘણાં પદો ગ. નર્મદાસંકરના કહેવા પ્રમાણે કલમી તોરાવાળાની સંગતથી આવડ્યાં હશે તેમાં, આ અભ્યાસથી ઉમેરો થયો, ને તેની કાવ્યશક્તિ ખીલતી ગઈ. આમ કહીને દયારામને માથે હિંદુસ્તાની ભાષાનાં કાવ્યોની એરીનો ગભીર આરોપ હું મૂકવા માગતો નથી. માત્ર કહેવાની મતલબ એ જ છે કે એની શક્તિની ખીલવણી વ્રજ ભાષાનાં કાવ્યોના અભ્યાસને લીધે છે. એટલું તો સામાન્ય રીતે બધા કચ્છલ કરશે કે જે દળનું આપણે અનુકરણ કરતા હોઈએ તે કદાપિ સંપૂર્ણ રીતે પ્રાપ્ત ન થાય, તો પણ તેની છાયા તો આવે જ આવે. દષ્ટાન્ત તરીકે ‘ માનીતી તું છે મોહન તણી હો વાંસલડી રે ’ ના ઉત્તમ પદે હરિભદ્રને મહાત દીધો હતો તે પરમાનંદાસના—

‘બહોત ગુમાન બધી હૈ મુરલી બહોત ગુમાન બધી,
તેરી જાત ભાત મેં જાની તું ગંગાકી લકરી’;

તું અનુકરણ છે. દયારામનાં પોતાનાં અન્ય ભાષાનાં કાવ્યો હિત્તમ પ્રતિનાં છે એ નિઃસંદેહ વાત છે. પરંતુ કહેવાની મતઃસબ એ જ છે કે મીરાં, સુરદાસાદિ કવિઓનાં કાવ્યોની છાયા દયારામનાં કવનોમાં દૃષ્ટિગોચર થાય છે. રા. ઇચ્છાસમ કહે છે કે “દયારામના મોટા ગ્રંથોમાં દયારામની પૂર્વે યદ્ય ગયેલા કવિઓના ગ્રંથોમાંથી અનુસારણ થયેલાં છે. એને સંસ્કૃતનો સારો અભ્યાસ હોવાથી વ્યવહેવની ‘અષ્ટપદી’ માંથી, રાધાવલ્લભી સંપ્રદાયના પ્રેમ પદન, કૃષ્ણસંપર્પ, રાસકીશાદિ ગ્રંથોમાંના ઘણાક અલંકારો ને વિચારો લીધેલા પ્રસાદ ગંજાય છે; તેમ જ સુરદાસાદિ અષ્ટસખામાંથી, ને ગૃહસ્થાની બાલણ વગેરેમાંથી કેટલીક કવિતાનાં રૂપાંતરો કીધાં છે.

રા. હરિયાસ કૃષ્ણ વૃણાવે છે કે ‘સાંભળવે તું સગની મારી મારી’ તું પદ મૂળ બાલણનું છે; અને ‘તમારે તવારે પ્યારી મન માને તે કહોની’ એ પદ સુરદાસના ‘આ જ હરિ પકરન પાછ મોરી’ તું જ જાણે બાલંતર છે, તેમ જ ‘કરૂં થી રાધા રાધાવર ગીરીધારી’ તું પદ નેદાસજીના ‘બજ મન રાધે રાધે, રાધાવર જીવનનું તારન’ એ પદપદથી લીધેલું સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. અષ્ટસખાના પદોનો એને સારો અભ્યાસ હોવાથી તે તે પદોનો વિચાર સદાશુદ્ધ કેશીથી ગૃહસ્થાની કવનમાં ઉતરી આવ્યા હશે એમ ધારતું જોઈ નથી.”

૫મી દયારામના

“ મોટું બાંકે નેન ખંડરસે લગાય ગયો રે;
ઓ લગાયકે જમમ દીધે, જગાય ગયો રે;
ખુની નેન ખંડરસે લગાય ગયો રે.
ગજળી ધાયજ કર ગયો, દારૂ દયા ન કોય
મલમ માલમ મેહેજીલ હરિ, મિત્રે તખી સુખ હોય. ”

કાવ્યની છેલ્લી કડી ‘ગજળી ધાયજ કર ગયો. દારૂ દયા ન કોય, મલમ માલમ મેહેજીલ હરિ, મિત્રે તખી સુખ હોય’ નો ખુસરૂ ખાકાની નાખતા ફારશી કવિની

‘અઝ સરે બાતીને મન બરખીઝ અપે નાદાન તખીળ,
હૈં મંદે દરકરા દારૂ બજુઝ દીદાર નીસ્ત’

કડીના ભાવને ત્રગભગ મળતી છે. એટલે તે પછી એમ અનુમાન બાંધી શકાય કે તેને ફારશી ભાષાનું પણ કદાપિ જ્ઞાન હશે.

હવે દયારામનું પ્રથમનું કાવ્ય જે એણે હિંદુસ્તાની ભાષામાં બનાવ્યું હતું ને જે ગ્રામી

વિશ્વેશ્વરની લાવણી છે તે જો કે ઉત્તમ ભક્તિનુ નથી, તો પણ ભક્તિનુ છે, શૃંગારનુ નથી આથી પુરવાર થાય છે કે દયારામને બાળએટા પણ અભાવ થયો હતો તેની ઈતિ બદવાઈ હતી તથાપિ તે હજી કામી હોવાને લીધે અવતારીમા ગણાયેલા નરસિંહ ને મીરાની આશ્ર તોણે તેમના જેવા પ્રેમવક્ષણા ભક્તિના કાન્થો બનાવ્યા દયારામના દિહુસ્તાની કનનોમા દગ્દી કવિતા છે, પરંતુ જે છે તે પ્રેમવક્ષણા ભક્તિની જ છે, ને કૃષ્ણ-તથિકાને ઉદેશીને લખા ચેલી છે એમા પણ કાન્થો ઉત્તમ છે દયાન્ત તરીકે “માઈ કેસે કર પીયા બસે મધુપુર જાય,” “લીધુ દ્યો પ્રીતમકુ પતીરા, મેરી ભા આઈ છતીઆ,” “પાનીડા ન વઢ્યો દે, દેખ દેખ ગીઘર મન દુખ પાય,” “મેરે જીયરા રે ઈમે રાખુ મમજીય,” “જોખન રસ જલકાય, રસિયા રોપ તજેજી,” “અખ જાને દે, અખ જાને દે, સાજ પરી ધનસ્યામવ,” “લગી હે યાદ પ્રીતમમી, તનશકે જિયા જાવેગા” વગેરે પદોથી ખુબુ જણાય છે કે દયારામ મમા શક્તિ ઘણી હતી તેને અન્ય ભાગ પર નોંધએ તેગ્યા માનુ હતો રાખદોનુ ખર રહ્ય ને સમજી શકતો હતો, તેથી અનુકૂળ ધ્યાને ચોગ્ય રાખદો વાપરી શકતો હતો એ દિહુસ્તાની ભાગના માનનુ પરિણામ એ આન્યુ > શુજરાતીમા લખાયેલા મગ્યો જે મજા ભાગના અ જ્યાસ પછીના હતા તેમા એ રાખદો ઉતરના લાગ્યા, ને આનતે દિવમે ભાગમા તે એટલા રૂઢ થતા ગયા કે એ રાખદો શુજરાતી ભાગના જ છે અમ આને આપણે અભિમાનથી માનીએ છીએ, એમ કહું તો અતિસયોક્તિ નથી પ્રસ્તુત વિષયમા એટલું જ કહેવાની જરૂર છે કે દયારામના અનીતિમા ગણાયેલા દિહુસ્તાની વા શુજરાતી ગરનીએ ને પદો જેને આ પછે પ્રેમવક્ષણા ભક્તિનુ નામ આપ્યું છે ને દયારામના મનનુ વલણ બદવાયા પછીના જ કાન્થો છે તેને ગદ્યા પ્રત્વીક્ષીના સમય માથે ઝાઈ પણ જાતિનો મનુષ્ય નથી, એ ઉપની બધી દલીલથી મામીત થાય છે દયારામ પોતે નર પ્રકારની ભક્તિમા દસમી પ્રેમભક્તિ પોતા તરફથી જોરે છે

આસક્તિ નાખી જરાણુ ય, છે જરાણુ પદવી ભક્તિ,
કાંતન અમરણુ પડી પાદ મેવન અર્ચન વદન બક્તિ
દાંસતન ભક્તિ મખ્યતા, આત્મનિવેદન નામ,
તે હપર દસમી પ્રેમભક્તિ, અતિ પ્રિય ધનસ્યામ

આથી દયારામે સ્થાપિત કીધું છે કે પોતાનો ઇષ્ટ દેવ જે કૃષ્ણ તેને તો માત્ર પ્રેમભક્તિ કે પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ જ પ્રિય હતી, માટે જ તે તે ગસ્તે વહો હતો

આની જાનના નીતિના પદો લખાયાથી લાભ - દાન ? અવગત જાનસ્વભાવ બધે એક સરખો હોતો નથી કોઈની કચ્ચિ કેવી ને મઠની કેવી દરેકના મત એકએકને મળતા હોતા નથી પરંતુ એટલુ તો ખરૂં કે પ્રેમવક્ષણા ભક્તિ કઈ શુદ્ધ ભક્તિ કહેવાય ? બ્યારે ભક્તિ ન કહેવાય તારે એને પ્રેમવક્ષણા ભક્તિના નામથી ઓગળી ભક્તિ નામને શા માટે કસકિત કરવું ? ભક્તિ તો શુદ્ધ ને નિમજ્જ હોવી જોઈએ તેમા કોઈ પણ જાતની મનિવતા

કે કેઈ પણ તરેહતું આજ્ઞાદન ન જ હેતું જોઈએ. સર્વ શક્તિમાન પરમેશ્વરને ભજવામાં ગ્રેમને નામે શુંગારનું શું કામ છે ? એક જ વસ્તુમાં બે મિત્ર કર્યાથી એકેનું શું સંધાતું નથી. બે બગડે છે. માટે એને ભક્તિ કહેવા કરતાં વિપલ્લવ શુંગાર જ કહેવો યોગ્ય છે. તો પછી આવી જાતના શુંગારને લોકોએ ભક્તિ કેમ માની તે જોવું આવશ્યક છે. રા. હરગોવિન્દદાસ કાંઠાવાળાના કહેવા પ્રમાણે કૃષ્ણ રાધા આદિ દેવ દેવીને નામક નામિકા લઈ શુંગારનું વર્ણન કરતું એ ભક્તિ મનાય છે. જો આવી જ ભક્તિની વ્યાખ્યા લેખાતી હોય તો પછી ગમે તેવો શુંગાર કવિએ કૃષ્ણાદિકને નામે વર્ણવે તે બધી જ ભક્તિ ! ! એ કેવું ખેલકારક છે ? છતાં પ્રાચીન કાળમાં રા. કાંઠાવાળા કહે છે તે જ માફક મનાતું હશે, નહિ તો આપણા બધા પ્રાચીન કવિએ એક જ માર્ગે શા માટે દોરાયા ? બધામાં કોઈએવો ન નીકળ્યો કે શુંગાર વર્ણવતાં તેણે અન્ય માર્ગ પકડ્યો ? પરંતુ બધા પ્રાચીન કવિએએ એક જ રસ્તો લીધો છે, ને નિર્મળ ભક્તિના નામને દ્વિપિત કીધું છે, એટલું જ નહિ પણ તેમ કરીને, અન્ય પ્રકારે ભક્તિ વર્ણવાતું તેઓમાં સામર્થ્ય નહોતું એવું સાક્ષરને કહેવાને માર્ગ આપ્યો છે.

રા. રમણભાઈ દયારામ વિશે કહે છે કે “ દયારામ બહુ માનનીય છે. તેની કવિતા લીલાથી વિલાસ કરે છે. એની કલ્પનાને રસની ખોટ પડતી નથી. સ્પષ્ટ રીતે ગંભીરતા ધાર્યા વિના ગંભીર ભાવ ગર્ભિત રાખવાનું અનુપમ કૌશલ તેનામાં છે. રાગ અને કલા બંનેમાં તેની વિશેષતા છે. પણ કવિતાના સર્વ પ્રદેશમાં તે ફરી વળ્યો નથી. પ્રકૃતિ સાથે એકરૂપ થવાનું વલણ કરી સર્વ કેશણે કાવ્યમય દૃષ્ટિથી જોવાનું તે શિખ્યો નહોતો. ગ્રેમ ને ગોપી ને સ્વામના સંબંધનું જ રૂપ આપવાની આગતી સાંકેતિક રીતિ સ્વીકારી તેમાં પણ પોતાની ખુબી તેણે બતાવી છે. પણ એ રીતિ મૂકી દઈ હૃદયને નિરંકુશ કરવાની તેની ઇચ્છા નહોતી કે તેનામાં શક્તિ નહોતી. ”

આપણા આજના વિચારે નહિ જોતાં ‘ કૃષ્ણને નામે શુંગાર એ ભક્તિ ’ એ વ્યાખ્યા પ્રમાણે વિચારીએ તો દયારામદિ શુંગારી કવિએએ ઉત્તમ કાવ્યો રચ્યાં છે, પણ ઉત્તમ અને આકર્ષક હોવાથી આનંદ સાથે લોકોની અનીતિમાં જદી કાંઈ છે એમ કહીએ તો ખોટું નહિ ગણાય. દયારામ તો પચાસ વર્ષ પર હયાત હતો, છતાં એના વિચારો પણ જૂના જમાનાના કવિએ સાથે જ મળી ગયા એ ખરેખર ખેલની વાત છે. આ ઉપરથી એમ જણાય છે કે આજે જનસમાજ જેટલો સુધર્યો છે, વિદ્યા જેટલી પ્રસરી છે, મન જેટલાં ખીલ્યાં છે, વિચાર જેટલા ઉચ્ચ શ્રેણીએ પહોંચ્યા છે તેટલું સો વર્ષ પર નહિ હોય, નહિ તો આ પ્રમાણે વાત નહિ. લોકોમાં પ્રિય થવાને તથા કવિ તરીકે પ્રખ્યાતિ મેળવવાને જનસમાજને કેવું અનુકૂળ થશે તે ગ્રંથ કરવાનું તથા તે પ્રમાણે વર્તવાનું કવિને હતું, તથા કૃષ્ણને નામે શુંગાર એ શુદ્ધ ભક્તિ નહિ, એ અનીતિમાન ગણાશે કે એથી અનીતિ ફલાશે તેના બંધ ખૂણે પણ તેને ખ્યાલ નહિ આવ્યો હોય. એથી જ એવાં ખુણાં કાવ્યો લખાયાં હશે ને તેને માટે બાધ પ્રશ્ન લેવાયો નહિ હોય. ઉદાત્ત વધારે ઉર્મગથી તથા ઉત્સાહથી તે ગવાયાં છે ને ગવાય છે. એ કારણથી જ તે અનીતિના ઉદ્દેશથી લખાયાં છે. એ પુરવાર કરતું વર્ણ મુરદેલ યાય છે. એમાં નીતિમાન અને અનીતિમાન પુરૂષો બન્ને એક સમાન ! ! એ બાબતમાં રા. રમણભાઈ જે ઉદ્દગારો કાઢે છે તે મુનાસજ છે. એ કહે છે કે. “ કૃષ્ણના વ્યભિચારમ

શૃંગારના અશ્લીલ વર્ણનોથી હૃદય ઉન્નતિ પામે, સ્વર્ગીય પ્રેમ અનુભવે, ઇશ્વરના દિવ્ય સ્વ રૂપમા યુક્ત થાય એ તો પ્રેમ અસંભવિત અને અયુક્ત છે કવિનું હૃદય ભક્તિથી ઉભ રાઈ, ઇશ્વરશ્રીવાથી મોહ પામી ભક્તિ અને પ્રેમનો ઉદ્ગાર વાસ્તવિક સ્વરૂપે પ્રકટ કરે અને વાચનારના હૃદયને રસાનુભવ કરી પોતાની જોડે ઇશ્વર તરફ એવી દિવ્ય અનુભવ કરાવી દિવ્ય અશ અહણુ કરાવે તે જ ભક્તિકવિતા ઉચ્ચ કવિત્વનો આનંદ અનુભવતા સદ્ભોષ તો એની મેળે જ પ્રસંગવશાત્ મળી જાય છે હૃદયની વૃત્તિ જ ભક્તિરસ ખાતર પરમોત્તમ પદાર્થોમા દૃઢ થાય છે ઉત્તમ બોધ પણે પણ મળતા છતાં ચિત્તને તે કવિત્વથી બિન લાગતો નથી કવિતાનુ આ જ પ્રયોજન છે ”

વળી એ જ લેખક કહે છે કે “ ગુજરાતના પ્રાચીન ભક્તકવિઓએ જ્યાં અપરોક્ષ રીતે ઉપદેશના કે જ્ઞાનના વચન કહ્યા છે ત્યાં તો વારતનિઃ ભક્તિરસનો સવાન જ નથી પણ તેમના જે માત્ર ભજનના જ પદો છે તે સર્વ કૃષ્ણ સબધી હોવાથી કવિ અને કવિતા આદર્શનો મબધ ગોપી અને કદાનનો હોવાથી, મૂર્તિમાન અનંતારનુ દર્શન સરંભાવ અને વિચારનુ મધ્યભિદુ હોવાથી આદિમ ભક્તિરસની અમૂર્તતા મચવાઈ નથી મનનો ઉત્ક અપાર્થિવ દિન્યતા ત ક થવાને બે ઇન્દ્રિયગમ્ય વિષયો ભણી થયો છે, રમભક્તિને બદલે શૃંગાર ચર્ચા થયો છે, સિંહ કાવ્યો થયા છે પણ ભક્તિરસપૂર્ણ ન થો નથી થયા ખીન્ન રસથી પૂર્ણ કાવ્ય થયા છે

ત્યારે શું પ્રાચીન કવિઓએ ઉપલા આશયના જ કાવ્યો લખ્યા છે ? ખીન્ને રસ શું દયારામને પ્રતિકૃણ હતો ? ના એના કાવ્યોમાથી શુદ્ધ કે વિમલ ભક્તિના દહાન્તો પણ જોઈએ તેટલાં મળી આવે છે એટલું જ નહિ પણ શૃંગારમા જેટલી રસિકતા આણી શક્યા છે તેટલી જ, વા વદ્યય તેથી કદ એકાદ અંગે ઉત્તી રસિકતા દર્શાવી છે પરંતુ એ વિષયમા પ્રવેશ મળતા પહેલાં દયારામના શુદ્ધ નીતિના એમને પદો લેખએ તો વિશેષ અનુમળ થઈ આ વિષયની શ્રેણી જળનારો

જે વિષયમા ઉતરવું તેનું ખરૂં રહસ્ય બતાવવાની, તેમા ગુનતાન ચર્ચાતાદશ ચિત્ર પાડી આપનાની દયારામની રીતિ છે તે જ પ્રમાણે જેમ એણે શૃંગારમા થેલાપણુ દાખવ્યું છે તેમ નીતિમા પણ સચોટ બાણો માર્યા છે ને તેથી એને વિશે લોભને કહેવાનું મારણ મળ્યું છે કે બાચાવરચામા જેવો તે અગ્રીતિમાનુ લખ્યું અને બ્યલિચાડી હતો તેવો તે ઉત્તમ અવ આમા નહોતો કારણુ કવિ કહે છે કે—

‘ જીવ બણી લે જાગીત જીવદોષ વિના નવ સારી
મન માની લે પૂછી જો અનુભવી હાય જે નરનારી ”

વળી—

‘ જે કોઈ કન્યાણને ચાહો તે સ્ત્રીની સગત તમજો રે,
દુખ દરીઓ પાપ પુતળી શાણા સમજી જનજો રે;
અદ્વીમને અબળા બે સરખી ગળે પડયા નવ છુટે રે
તન ધન સુધરમ બહુ વણુસાડે, નરક પડેતન કૂટે રે ’

આ નીતિના ઉપદેશ કેવા છે ! પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ વિશે લખતાં તેણે નીતિ વિશે વિચાર રાખ્યો નથી, તેમ નીતિ વિશે યોગ્યતાં શરીરમાંથી શુભાર તાંત્ર નહીં કાઢ્યો છે. ખસકે તેને તિરસ્કારથી જોયો છે, તથા તે વિશે જાણે પોતાને બધો અનુભવ થઈ ગયો હોય એવા જ ભાવથી જોયો છે જેથી કરીને વાંચનારને એ જ સંદેહ ઉત્પન્ન થાય છે કે દયારામ એ પ્રેમજાણે બોલે છે માટે તે એવો જ હોયો જોઈએ. શુભાર રસમાં પૂરેપૂરો યાત્રા પછી જ એવાં શબ્દો એના મુખમાંથી નિકળ્યા છે એ તો નિર્વિવાદ છે. તો પણ કવિનું કર્તવ્ય એ જ છે કે વસ્તુનું સંપૂર્ણ રીતે ચિત્ર પાડી આપવું ને તે પડે ત્યારે જ તે કવિ-પદને યોગ્ય થાય. “જ્યાં ન પહોંચે રવિ ત્યાં પહોંચે કવિ.” એ ઉક્તિ પ્રમાણે કવિમાં વર્ણન કરવાની કુદરતી બક્ષિસ હોય છે, પછી તેને તે જામતનો અનુભવ થયો હોય કે નહિ. એ કારણથી જ આવ લે તે સંપૂર્ણપણે દર્શાવે માટે તેને માથે કાળો મરથી આલેખ મૂકવો એ રીતિ તો અયોગ્ય છે.

વળી કવિ આગળ કહે છે કે—

“હો મનવા શી દરી શરણે રહેજે;
અપર ઉપાય નથી કંઈ બીજો, કૃષ્ણ કૃષ્ણ મુખ કહેજે.
અકળ અવિદ્યાની જાગમાં રે, પડિયા પડિત શર;
જાતી વેરાગી જોગી જતી રે, ચાલી ક્યાં મકચર.
સ્ત્રી એ જ મોડી મોહની રે, બીજું સદુ એની હેઠ;
પોહોંચેશને પણ પાડે પત્રકમાં, છેત્રી સીદી લગી હેઠ.”

શુભારપર આવેલા અભાવનું આ લક્ષણ દેખીતું છે. મનને હવે કયે માર્ગે દોરવું, શેમાંથી દેહનું સાર્થક થાય તે અનન્ય માર્ગ મન શોધે છે. એ કયો સમય હશે ? અત્યંત વજબી સંપ્રદાય સ્ત્રીકાર્ય પછીનો જ. આ પછી એમાં ભક્તિના અંકુરો જન્મ પામ્યા છે, એ સમય ૩૫-૩૭ વર્ષમાં હતો, ને તેણે મરજદી ૩૮ વર્ષ લીધી હતી. આ પછી એણે શુભારનો કે પ્રેમલક્ષણા ભક્તિનાં પદો રચ્યાં હોય એવું જણાતું નથી. જે વખતે ભક્તિમાં કુલ યદ્ય તંત્રુસ સાથે મંદિરોમાં દાસ જેમ વૈષ્ણવના મંદિરોમાં બજનીઆ ગાય છે તેમ ગાતો ને તાનમાં આવી જઈ નૃત્ય પણ કરતો તે વખતે લોઢાં તેની પાછળ મરી પડતા હતા આ ઉપરથી સંપૂર્ણ રીતે સિદ્ધ થાય છે કે દયારામનો સ્વભાવ જ એવો છે કે જે વિષયમાં મગ્નું તેમાં પૂર જગરથી મગ્નું, અધૂરા નહિ. ભક્તિમાં ભક્તિ સિવાય એને કંઈ પ્યાર નહોતું, એ એના લખેલા ગ્રંથમાંથી જાડી આવે છે. દદશાન્ત તરીકે રસિકવજ્રમમાં કહે છે કે—

“દહ તેનો તેહ જને, હદે જેવું રૂપ;

ઉર જોહને સ્ત્રી-ભક્તિ છે, તે જાણુવા તદ્દપ;

નહિ મોહ સ્ત્રીની સ્ત્રી થકી, છે માયા પણ સ્ત્રી દેહ;

બંધતેને દમે અળ તે, સમજવું કારણ એહ;

પુલ્લિંગ જ્ઞાન વેરાગ યોગાશિત તત્સમ સોહ;

તે માટે પીડ પ્રંધાન દે છે, નારી નરને મોહ.”

મનમાં આશ્ચર્ય તે જ પૂરેપૂરું વર્ણવ્યા સિવાય એમાં બીજું કંઈ છે ? લોકોને એ ગળે ઉતરશે કે નહિ તેની એણે દરકાર કીધી છે ? ભક્તિનાં કાવ્યો લખ્યાં તો તેમાં પણ હલવાળા. વક્ષની સંપ્રદાયને ટોચે ચઢાવવા બેઠો એટલે તે જ પંથ શ્રેયસ્કર છે એવું સ્થાપિત કીધું, ને તેટલા માટે ભક્તિપોષણ અંધ લખ્યો, ને તેમાં વેદાંતી વગેરે અન્ય મતના પુરોધાને આડે હાથે લીધા.

ઉદાહરણ તરીકે—

“કદિ બ્રહ્મ મન્યા તોય સુખ કશું, જળસ્વાદ શો જળરૂપ;
જ્યમ કમળગંધ ન કમળને બોક્તા સુગંધ મધૂપ.
છતે સ્વામિએ વિધવાપણું, મહુ માને માયાવાદી;
જન દયા પ્રીતમ કૃષ્ણનંદના, રસિક જન છે સ્વાદી.”

જળી એ જ અંધમાં કવિ કવે છે કે—

“દાસપણમાં સૌભાગ છે, પતિ પુરુષોત્તમ જેને માથે;
ધણી છતે વિધવાપણું, બ્રહ્માનીનાં મન સાથે;
દાસપણે જે આનંદ છે, તે નથી ભજે જગદીશ.
જાનીતું સુખ એવું જાણુને, પાગે આગે છેદાવે શીશ.”

કવિનાં ઉત્તમ પ્રતિનાં ભક્તિ, જ્ઞાન અને વૈરાગ્યનાં અંધો રસીકવલ્લભ, પુષ્ટિપંથરહસ્ય અને શતશાધ્ છે. કોઈ પણ પંથનો આગ્રહ કરતાં પહેલાં કવિએ સામાન્ય ભક્તિ વિશેનાં ઘણાં ઉત્તમ કવનો બતાવેલા છે. દષ્ટાન્ત તરીકે—

“અભય અચળ દાતા હરિ એક જી, એ જળ ન મળે દેવ અનેકજી
કૃષ્ણ તમારો કે’ એક વાર જી સદજ હરિ દે સુખ ભંડારજી.”

જળી—

“તજી સુંદર શ્રી હરિની સેવાજી, કરે ઉપાસના દેવી દેવાજી;
તે જ્યમ તરંગો ગંગા અનૂપજી, તજીને તીરે ખોદે કૃપજી.
સુર પૂજે મૂકી જગદીશજી, તજી કામદુધા દુહા મહિપજી
કે’ નિમગ્નગમ એ ફરી ફરીનેજી, બગ્ને સદુ એક હરિનેજી.”

દયારામનાં આ વચન જેવાં નરસિંહ મહેતાનાં પણ વચન છે.

“એક સમે ગોપીનો બહાલો, અવર બીજાનું મારે કામ કશું.”

દયારામની ને નરસિંહ મહેતાની ભક્તિ વચ્ચે ધણું અંતર છે, એટલે કે નરસિંહની ભક્તિ નિષ્કામ હતી, ને દયારામની સકામ હતી. નરસિંહ ભક્તિમાં જેટલો ઉડા ઉતર્યો છે, તેટલો દયારામ ઉતર્યો નથી, છતાં દયારામનાં ભક્તિ કાવ્યો છોક નિર્માલ નથી. દયારામની ભક્તિ

સંક્રમ હતી, તો પણ તેણે નરસિંહની આંખે કોઈ કોઈ રથને નિષ્ક્રમ ભક્ત યવાનો પ્રયત્ન કીધો છે. નરસિંહ કહ્યું છે કે—

“ માફે જુદાવન છે રૂંડે વેકું નહિ આવું;
નહિ આવું નંદજનાં લાલા, નહિ આવું. ”

દયારામે પણ—

“ પ્રજા વહાણું રે વૈકુંઠ નહિ આવું, મને ન ગમે ચપુરુંજી યાવું;
નંદ કુંવર ક્યાંથી લાવું, પ્રજા વહાણું રે. ”

કહી નરસિંહ મહેતાનું અનુકરણ કીધું છે. પણ નરસિંહ મહેતાની પેઠે તેણે કદિ કોઈ રથને કહ્યું નથી કે—

‘ ભહું થયું બાંગી જંગળ, સુખે ભજશું શ્રી ગોપાળ. ’

નરસિંહ મહેતાને નાગરોએ ઘણો હેરાન કીધો હતો ત્યારે કૃતકૃત્ય નાગરે કેવો પ્રત્યુત્તર વાળ્યો છે ?

“ એવા રે અમો એવા રે એવા તમો કહો છો વળી તેવા રે;
ભક્તિ કરતાં બ્રહ્મ કહેશો તો કરશું દામોદરની સેવા રે. ”

દયારામને પણ નરસિંહ જેવો જ પ્રસંગ આવ્યો હતો. ને કે બીજી રીતે એ બે પ્રસંગો વચ્ચે આસમાન જમીન જેવો ફેર હતો, એક છટ દેવની ભક્તિનો ત્યારે બીજો વ્યભિચારીનું માથે આળનો હતો. નરસિંહ ડેડની સાથે ભજન કરતા, ને તેથી નાગરોએ એને પગવ્યા હતા, ને તેથી ઉપજી ઉઠિત ગાઈ હતી ત્યારે દયારામને દેવ તરીકે સ્ત્રીઓ ચંદન ચર્ચા સેવા કરતી હતી તેથી આખા ગામમાં તેની અપકીર્તિ ફેલાઈ હતી તેને લીધે તેણે કહ્યું હતું કે—

“ વિચારી જન તો જારી રમશે, રાખશે રહ્યા રીસ;
અવિચારી જન જારીને, તજશે, શું ગારો જુગદીસ;
કૃષ્ણ શું જારી હમારે છે, જારી કરતાં છવ તારે છે.
દયાની પ્યારી કૃષ્ણજી કહાવે, કૃષ્ણની પ્યારી આ દાસી;
રમું રમાડું પ્રેમે પોહું જારી કૃષ્ણશું નહિ તો ઉદાસી;
એ વ્યભિચાર નિત કરીએ રે, એથી ભવસાગર તરીએ. ”

બેમાં કેટલો વ્યથા નિશ્ચય છે ? બેની રીતિ કેવી છે ? એક ભક્તિનું ખરું સ્વરૂપ ખડું કરી આપણને આકર્ષે છે, ત્યારે બીજો મનનો ઉભરો કાઠી માથે આવેલા વ્યભિચારના આળનો જારી રાખેથી જ કટાક્ષ કરે છે. પરંતુ દયારામે એ કવન ખરા દિલથી કહ્યું હશે એવું એના આવેલા ભાવજુથી માનવાને કારણ મળે છે. સંવત ૧૮૭૨ માં લખાયેલા પત્રમાંથી અત્રે તેનો શકરો લેખએ તો દયારામનો ભક્તિ વિશે કેવો મત હતો તે દિગ્ગોચર થશે. “ ભજન

ક્રમાં પછી ગુરુ જોડ્યા કે હમારા જેવી જારી. આ જીવે રમતાં શિવતું જોઈએ. હમારી જારી ચર્મચક્રવાળા જીવો જે પાપબુદ્ધિથી ભરપૂર છે ને વ્યાવહારિક દૃષ્ટિથી જોય છે તેને પાપમય લાગે છે, અને દિવ્ય ચક્રવાળાની તેના પર પ્રીતિ થાય છે. હાડ અને ચામ અને માંસ અને રૂધિરથી ભરપૂર, મળમય આ દેહની ઉપર સન્મતિ જીવને ઇચ્છા થતી નથી. તે તો અવિનાશી, દિવ્ય, કાંતિમાન, અને ઝળહળતા જ્યોતિરૂપ, મણિમય, પ્રગ્ન, તથા અલૌકિક કૃષ્ણપર પ્રીતિ કરે છે. જે જીવ હમને જોળખતો નથી તે હમારી નિદા ભલે કરે, હમાગ જેવો જ જારી થાય ત્યારે જ તેનો મનજો સાચો થશે. હમારા તો તમને સૌને આ જ ઉપદેશ છે કે હમારા જેવા જારી થશો ત્યારે જ તમો સ્વસ્તિદ જે કલ્યાણ તેને પામશો એટલે કૃષ્ણને પામશો. ”

ઉપલાં જ કાવ્યને મળતું એનું હિંદુસ્તાની ભાષાનું કવન અત્રે લેખ્યું.

“ કોઈ નહિ દિલદાર હમારા વે, નંદકુવર એક નટવર બિન
દેખ લીધા જગ સારા રે.

એક પ્રાન પ્રિય એહી પરમેશ્વર, ચેહી પ્રીતમ પ્યારા વે. કોઈ
દેવનકો દેવ ઇશ ઇસનકો ચેહી, જગત ઉજ્યારાવે. કોઈ
દયાકો પ્રીતમ ગોપીજનવક્ત્ર મેદ પુરાન પુકારાવે. કોઈ. ”

પછી—

“ નંદ કે નંદ મો નેના લગી, ઉલાસોં નેના લાગી,
મેરો વોહી પર પ્યાર, નંદ કે નંદ મો નેના,
કહેની હોય મો કહે મેરી આલી, કોહો સારી દુનિયા
ટાપ ચુકી હો નિહાદ, નંદ કે
કૃષ્ણજી પ્રેમ જીવન ધન મેરે, ચેહી પ્રીતમ ચેહી પ્યાર. નંદ
દયા કે પ્રીતમ કી મે દામી, મેરો ચેહી સરદાર. નંદ કે. ”

દયારામનાં આ કાવ્યો પૂર્ણ ભક્તિથી લખાયેલાં હશે, પરંતુ તેમાં શુંમારની છાયા છે, એટલે નિર્દોષ શુદ્ધ ભક્તિમાં ગણવાં જોઈએ નહિ. પરંતુ એથી કૃષ્ણ પ્રત્યે એની કેટલી પ્રીતિ હશે તે માખી શકાય છે.

આ પ્રમાણે કવિ કોમાર અવસ્થાનો તોલી શુંમાર વર્ણવી, તેના રસમાં સ્નાન કરી લક્ષ્મદ ચર્ધ ભક્તિ કરવા આત્મમદિરમાં પ્રવેશ કરે છે, ને તે પણ સપૂર્ણ અદ્યાથી. આપેલ વચમાં તેમાં અભિમાન હતું, તે બેપરવા હતો, પણ પૂર્ણ ભક્તિ થયા પછી, તથા આત્મનું જોળ-આણ થયા પછી શરીરમાંનો મદ, દુષ્ટ વગેરે ક્યાંનાં ક્યાં જતાં રહે છે. તે કહે છે કે—

“ શીજ મેં તો મૂડી આપ બહાર;
શી વક્ત્રમકુળ ગુરુ કર્યો. તેજે દેખાજા શી જદાર. ”

દયારામ દહૈવૈષ્ણુવ થયો હતો. છતાં વૈષ્ણુવોના મહારાજને આંધી નહોતે. એ સંબંધમાં એને વિષે એની કંતકથા છે કે “એક વેળા ગોકુળ ચંદ્રમાની ગાદીના વિદુલેરાજ (આ નામ વેરાવળીમાં મને જાણું નથી. કંઈ ફેરફાર હતો.) મહારાજ કમોઈ પધાર્યા દયો વૈષ્ણુની ધર્મ પાળતો, પણ મહારાજને ખાતો નહિ. સચળા વૈષ્ણુએ એ મહારાજને મળવા બેઠ ધરવા ગયા, પણ કવિ ગયો નહિ; ત્યારે મહારાજ પોતા પાસે આવવા સેવકને મોકલ્યા. કવિ કહે કે ‘હું મહારાજથી હેરા નથી, માટે જો મારી ગાદી મહારાજને બરાબરની હોય તો ભલે આવવા ખુશી છું.’ આ હકીકત મહારાજના સેવકેએ મહારાજને કહીને પછી એને નમાવવા પ્રયત્ન રચ્યો. ગાદી નંખાવી, ને તેની તપાસ દયાએ પોતાના એક શિષ્ય પાસે કરાવી, ત્યારે એ પોતે હાથે ગયો. પણ જોવા એ ગાદી પર બેસવા ભય છે તેવી ગાદી એક બીજા સેવકે લઈવી લીધી. ઘણા કોપથી દયારામે મ્હેં ઉપર ગુસ્સાકાર કીધી, ને ગુસ્સાથી ઘેર આવી ગયો. મહારાજ કહાનું જે આમારી કંઠી છોડી નાખો, એટલે વધારે કોપ ચડ્યો, ને જે સેવક કહેવા ગયો હતો તેના જ હાથમાં કંઠી તોડી નાખીને આપી, ને કહ્યું કે તે ‘ગુસ્સાઈ બાવાને આપ કે ભે તારી બે દમડીની કંઠી. હવે કંઈ બાકી છે?’ એ પછી મહારાજ જાતે એની મુલાકાતે આવ્યા, પણ પોતાના આંગણમાંથી પાછા કાઢ્યા. આથી મહારાજ ઘણા તારાજ થયા, ને એક વૈષ્ણુવ જે દયારામને કંઈ મદદ કરતો હતો તેણે મદદ કરવી પણ છોડી દીધી, પણ કવિએ કોઈની પણ જરૂર કીધી નહિ. એ દિવસથી જ એણે વૈષ્ણુવી કંઠી આંધવાથી જ વૈષ્ણુવ કહેવાય છે એમ નથી, એવો ઘણા જાણુને મોઢ દીધો હતો.”

પોતાનું પેટ ભરવા ખાતર જ તેણે વજ્રબી સંપ્રદાય સ્વીકાર્યો હતો એવું નહોતું. એની પ્રતીતિ તો એનાં કવનોમાંથી મળી આવે છે.

“દુર્ભર ભરવા શ્રીજી મેં તો, કીધી નથી માળા તિલકની બઝાઈ;
દયા પ્રીતમ ભક્તિ અનન્ય કરીશું, માનો બઝાઈ કે ખુરાઈ.”

દયારામનો મહારાજ પદનો કેવો તિરસ્કાર હતો તેની નીચલી વાર્તા પરથી વિશેષ ખાતરી થાય છે.

“એક દિવસે મહારાજ દયાસંકરજીએ કહ્યું કે વૈષ્ણુવોને આડે માગે દોરનારા તેઓના શુદ્ધો છે. જેમ મનુષ્યોમાં કેવી અને આસુરી જીવો છે તેમ મહારાજોમાં પણ છે. મન, ક્રમ, વચન વડે સત્સુદૃશ્ય થઈ કહિલું છે, પણ અસાધ્ય નથી. ત્યારે અમે પાંચમી વાર મથુરેતીમાં લોટવાને શ્રી ગિરિરાજ પર ગયા ત્યારે.....છેલબટાઈ જેવા ગોંસાઈ બાવા વનગનના કરવા આવ્યા હતા. જગજીઓનો મોટો સંધ હતો, તેમાં અનેક સ્ત્રી પુરોના જુટના જુટ આવતાં હતાં તેઓ પૂરણ પુરુષોત્તમ રૂપ ધારીને આ બાળકોને પ્રણામ કરવાને એટલે પગે લાગવાને જતી હતી અને મમ પાસે આવતાં તે ધરાવતા ને સેવા પૂર્ણ કરતા, વાકે લંગવતા, હિરાગે ને પારણે ગુલાવતા, કેસરે રનાન કરાવતા ને સાક્ષાત્ કૃષ્ણ છે. એમ એ જીવરૂપ યાજુરને એટલે સંસારમાં વળુંધિયા પુરપને કહેતા. પણ જીવ જે એક જ પદાર્થ પર ચોરિલું રહે તે એક ને મોડું છે. દેખનું કહેતાં એ સ્થળે જમતું રહે છે તેઓનો જોહાર થતો નથી (આ પછીની કેટલીક હકીકત બહુ બીજા સંદર્ભોમાં હોવાથી તે અત્રે લીધી નથી)

સદ્ગુરુ એવા ન જોઇએ કે જેઓ પાપબુદ્ધિથી વર્તે તેવાઓ તો તુષાર જે હીમ તેની જેમ હડા થઈ જાય છે, ને શિષ્યને તપાવે છે કહેતા બાગે છે સત પુરુષ સતાપતા નથી, પણ તેઓનો સતાપ પણ સુખરૂપ છે, પણ દુષ્ટ જતનુ સન્માન પણ નહાર, તે દેહને બાગે છે તેમ જ અધમ ગુરુનો આશીર્વાદ દુ ખરૂપ છે, ને મુધાર્મિક ગુરુના કડવા વચન પણ સહેવા જોગ છે "

દયારામનુ અત કરણુ કેવુ નિર્મળ માલૂમ પડે છે ! આવા વિચારવાળો પુરુષ અનીતિ માન હોય એ સબનુ નથી. (વૈષ્ણવ હોવા છતા મહારાજની, સેવા નહિ જ, પરતુ એક દૃષ્ટ રની જ ભક્તિ. પોતાના ઇષ્ટદેવ કૃષ્ણને ઇશ્વર માની તેની જ ભક્તિ આવા મિત્રાશુ માણુ સને માઠ ભક્તિ પ્રાપ્ત થયા પછી તેનુ ખોગિયુ કેવુ બદલાઈ ગયુ છે ? લોકો ગમે તેમ કહે, ગમે તેવા વિરોધણો આપે, પરતુ તે ઇચ્છેલા કામથી ડો એવો નહોતો, વિષયનો પૂરો સ્વાદ આપ્યા વિના, સારાસારનો સપૂર્ણ અનુભવ થયા વિના તે પાછી પાની કરે નહિ એવો માણુસ દોનો આથી તે નરસિંહ મહેતાની મારફ કહે છે કે " જેવો તેવો છે દયો તમારો પાળો "

‘ શ્રીશુ માન નહારા તોય તમારા

પાપ પુણ્યની ગરજ નહિ જે શ્રીશુ થયા અમાન.

ચરણસરોજ રૂપી ઓજ જોયુ, સતાપ ગયા સવારા "

કહી દુનિયાની આધિ, વ્યાધિ ને ઉપાધિ ત્યજ દઈ રાની પદ ધારણુ કરે છે, ને કહે છે કે

‘ દયા પ્રીતમે તો રાજસ મૂઓ, શ્રી વિકૃલવઃ હૃદય મોયો ’

દયારામ હવ જ્ઞાનમાર્ગમા પ્રવેશ કરી સામત્વાલુ પ્રતિપાદન કરે છે, ને અભેદવાદ, મિતરત્વાદ, અદ્વૈતવાદના ખડન કરી સત્ત્વમર્તિ તત્ત્વ હોય તેના ઉપાસનથી અનન્યભક્તિ રા ખ્યાથી દેહનુ કસ્યાણુ યાય છે એવુ શિખવે છે. આ સમયે એની અવસ્થા પાછી હતી, એટલે કે એ પચાસ વર્ષ ઉપરનો હતો આથી એની બાલ્યા અને આઘેડ અવસ્થા એવી રીતે એણે ગુળરી છે, ને તે અરસામા એના યોતાજનોને નવનવા રસ અને અનકાતદિ વચનોથી આનંદ આપ્યો છે, તે કેટલે સુધીનો કે જે વખતે દયારામ ચૂગારી કરિને નામે ઓળખાતો હતો ત્યારે પણ મધપૂણની આસપાસ મધને માટે આખો દિનમ માખી અમળ્યા કરે છે તેમ, તથા ભરમ પુલના મકરદની ઇચ્છાથી તેની આસપાસ ભમ્યા કરે છે તેમ ભાવિક, નિરુહી તેમ જ સારી કે બદધ્યાનતવાળા સ્ત્રી પુરુષો એની આસપાસ ભમતા હતા, તેને વિચાર્ય રહેતા હતા, ને તેના નામથી ઘેચા બન્યા હતા દયારામ ગમે તેવો હતો તો પણ સ્ત્રી પુરુષો બન્નેનો એક જ ભાવ તેની તરફ હતો એ શુ કહી આપે છે ? અનીતિથી ભરેલો હોત તો ભાવિક જનો શુ એની દરકારે રાખત ? દયારામની આબેદ્ય ચિત્રકારની શક્તિ, મોહની જેવી વાણી, હાવ ભાવ વગેરે કાંણુ હૃદયના માણુસને પણ પાણી કરી નાખે એવા હતા. વૈષ્ણવી પથમા ભ.ત્યા પછી પણ આપણે જોયુ છે કે જેવી રીતે સ્ત્રી પુરુષો વૈષ્ણવી મહારાજનું યથાવિધિ પૂજન કરે છે તેવી રીતે તેઓએ એનુ પૂજન કીધુ હતું, ને એક સરખા ભાવથી એને સાક્ષાત્ દેવ તરીકે માન્યો હતો, આવી સ્થિતિએ પ્રહોયનાર પુરુષનુ મનોબળ કેવુ હોતુ

જોઈએ ? તે કંઈ શુભ વસ્તુથી આકર્ષાય ? નહિ જ. ઇચ્છારામ ભટ્ટનો આશીર્વાદ કે ‘તું તો નરસિંહ મહેતાનો અવતાર’ એ અક્ષરસઃ સિદ્ધ થયું છે. એની કવિતા વાંચ્યાથી તથા એની સરખામણી કર્યાથી એ ચોક્કસ જણાય છે કે દયારામ નરસિંહને જ પગમે આપ્યો છે. તેને નરસિંહ જેવા થવાની અભિલાષા હશે કે નહિ તે અત્યારે કહી શકાતું નથી, તથાપિ ઉભય કવિઓનાં કાવ્યની સમાનતાપરથી તો બેલાશક કહી શકોએ કે બન્ને એક સરખા માર્ગમાં હતાં. નરસિંહ પછી દેવરહસ્ય તો દયારામમાં જ જોવામાં આવે છે. ૨. ગોવર્ધનરામનું પણ એ જ કહેવું છે કે “છેલ્લા પર્યમાં દયારામે પંચ બલિષ્ઠતા ઘણી દર્શાવી છે, અને હાલમાં તેની કવિતામાંના કેટલાક અંશ નિન્દ્ય ગણાવાથી તેનું જળ હીન થઈ ગયું છે. પરંતુ આ પરિણામને માટે કેટલીક રીતે આ મહા કવિની ઉચ્છૃંખળતાને માથે મુકાયેલા આશય યોગ્ય છે, તો બીજી રીતે એ કવિની વાણીના શક્તિપાત જીવવામાં હાલના લોકની અશક્તિ પણ દેખાય એવી છે. નરસિંહ મહેતાના કાળ પછી દેવરહસ્યનો મનન વર્ગ નષ્ટ થયો છે, તે રહસ્યનો પુનરુદ્ધાર કરવા દયારામ જે પ્રયત્ન કરે છે તે તેના સસિકવલ્લભ આદિ કાવ્યોમાંથી જરૂરે, આવા મનન વર્ગ વિના ભક્તિની બવાલાઓ પશું કલાથી પ્રકટ થવી કાણુ છે.”)

ભાતુમુખરામ નિર્મુણરામ.

અન્યાવલોકન.

નવી ગુજરાતી વાંચનમાળા—બીજી ચોપડી.

નવી વાંચનમાળાનું શિક્ષણ કેવા બાવથી શરૂ કરવું એ સંબંધી ગુજરાતીશાળાના મહેતાજીએને વિનંતિ રૂપે બે શબ્દ કહીને નવી “પહેલી ચોપડી”નું અવલોકન અમે સમાપ્ત કર્યું હતું. “બીજી ચોપડી” એટલી વિગતવાર તપાસવાની જરૂર નથી. તથાપિ, સિવિજ્ઞ કમિટિએ આપવી જોઈતી પ્રસ્તાવનાને અભાવે, તે તે પાઠોના હેતુનું થોડુંક નિરૂપણ કરવાની અગત્ય જણાય છે.

બીજી ચોપડી “પરમેશ્વરે બધું કીધું છે.” એ મથાળાના પાઠ (૧) થી શરૂ થાય છે. એમાં મેજ અને મકાન જેવી મનુષ્યકૃતિથી જુદાં પડતાં પવન પાણી પૃથ્વી પહાડ સુરજ ચંદ્રમા ને તાગ તરફ જાળકનું લક્ષ્ય ખેંચી, પરમેશ્વર સંબંધી અસ્તિત્વશુદ્ધિનો અને ઉપકાર-શક્તિનો અંકુર ઉગાડ્યો છે. “એક હોંશીઆર છોકરો બોલી ઉઠ્યો. સાહેબ, આપણે માટે કોઈ માણસ કંઈ કરે છે, તો તેના પાડ માનીએ છીએ; ત્યારે પરમેશ્વરે આટલું બધું કર્યું છે, તેના પાડે શી રીતે માનવો ?”—આવો પ્રશ્ન કરનારો “હોંશીઆર છોકરો” બીજી ચોપડીના વર્ગમાં પ્રાધિક્ક મળશે. પણ આમાં મહેતાજીએ ધ્યાનમાં રાખવાની વાત એ છે કે આગે

હમેશા ખીલી જાતી, મનના ઉદ્ગાર કહતા અડધી પડે-એમ થવા ન દેતા, તેઓ પોતાના વિચાર વારંવાર પ્રકટ કરે એવી તેઓ પ્રત્યે દૃષ્ટિ ધારણ કરવી જોઈએ પાઠ ૨ ને— 'સવારનું વર્ણન'—ગંગા બેરવમા ગાનાની કવિતા છે, અને તે કવિતા મામાન્ય રીતે મનોહર તેમજ મરળ છે અને "કુકરે કૂક કુકડ કા કા કરે કાગડ" એવી પંક્તિઓ આગળની અનુકરણ વૃત્તિ તૃપ્ત કરવા માટે છે—અને એની અવલોકનશક્તિ ખીનવ સાના હેતુથી વિવિધ પદાર્થો તરફ એતુ ધ્યાન ખેંચ્યું છે અને તે પાઠ ૧ લાના પ્રભુ વિષેના સરકાર દૃઢતા કરે એવા ઉદ્દેશથી ગોઠવાયેલ જણાય છે જુની વાચનમાળામાં સંગીતનો મિનકુલ સહાર થયો ન હતો, તે ખામી પૂરવા નવી વાચનમાળામાં જે મલ્લ થયો છે એ એક સ્તુતિપાત્ર છે, અને અત્રે મિ જમિ યતરામ શાસ્ત્રીએ અમને કહેલી એક હકીકત જણાવતી જોઈએ કે ન્હાની ઉમરના બાળકોને તે તે નાગમાં કરિતાઓ ગવડાવી જોઈને પાંચી જ વાચનમાળામાં દાખલ કરી છે તેમજ વર્તમાન રાજભૂમિ ઉપર નાગમાં ન્હાના છે ગમે મગીતમાં ટૂંક કામ કરે છે એ જોતા પણ નિરંજન કમિટીએ બેરહુ પગલુ આગળની શક્તિ બહાર જતુ ગણાવે નહિ. પાઠ ૩ ને— 'વરમની ઝડપ અને મહીના' નો છે પહેલી મોપડીમાં આગમે 'વાર' વિશે શીખ્યા હતા, ત્યાર પછીનું આ ખીજી પગથી છે ઉનાળાની રાતનું વર્ણન આપતા 'લેખિ જીણા વસ્ત્ર પહેરે છે, પખા વાપરે છે, ને કોઈ વખત શીખડ ખાય છે' એમ લખ્યું છે ફરી અને ટૂંકાના રમતી નોંધ બાળકો માગી લેશે મેળા (પાઠ ૪) નું ચિત્ર સુંદર કરવું જોઈતું હતું એવું વર્ણન મધ્યમ પ્રતિનું છે—આવા વિષયો આગળને ગમે છે અને તેથી ન્હાની વાર્તા રૂપે એના એ પાઠ ગમ્યા હોય તો વધારે માઠ હતું નેત્ર દ્રાણુ ન્હાના આદિ તે તે ઇન્દ્રિયોની વૃત્તિના વિષયોના ધોરણે વર્ણન ગમ્યું છે એ વાત ધ્યાનમાં રાખી એ દૃષ્ટિઓ ખીને અને આનંદ પામે એવી રીતે મહેતાઈએ પાઠ શીખવેલો પાઠ ૫ માં 'નમરી સોમત' વિષેનો છે અગ્રેષ્ઠમાં જે જ્યોર્જનો પાઠ છે અને જે ઉપરથી જુની વાચનમાળામાં પાચમીમાં અનુનો એ પાઠ હતો તે સંગ રૂપે અત્રે લીધો છે પાંચનો મુદો નમરી મોખતમાં સાગને પણ ટૂંકીકવાર શિક્ષાચર્ચન્ય છે એ છે, છતાં ઉપસહાર આવી રીતે કર્યો છે— મ્હું છે કે જેવી મોખત તેવી અમર—જેને જેવો મગ રંગ બહુ તેવો ખેસે 'ઈત્યાદિ નમરાની સોમતથી નમરાપણુ આવે છે એ વિચાર તદ્દન જુદો જ છે અને તે પાંચના મુખ્ય ભાગ સાથે મળતો આવતો નથી માત્ર જુની દલ પતંગમની પંક્તિઓ જાળવવાના ઉદ્દેશથી અત્રે આ ભાગ યોગ્ય યોજના કર્યા વિના, હમેરી દીવો છે નમરી મોખત 'ખડેલ લાવચદ', 'જાકી વેડુ' અને 'ગિસાગ છોમરો' વગેરે પાંચમાં 'અમુક કરવાથી દુખ ઉપજે છે માટે તેમ ન કરવું એવા નીતિના ધોરણ ઉપર રચાયેલા છે ધીમે ધીમે સુખદુખના અનુભવમાંથી આગળના કાર્યકાર્ય (નીતિ-અનીતિ) માં વિચાર ઉગે છે—એ હર્ષદે રૂપે-સત્તા સિદ્ધાન્તને આ નીતિશિક્ષણ અનુસરે છે નીતિ સાથે સુખ અને અનીતિ માથે દુખ જોડીને નીતિનો ઉપદેશ કરવાની પદ્ધતિની અમે તદ્દન વિરદ નથી, કારણ કે આગળના મૌનસિક વિકાસમાં આ પદ્ધતિને પણ સ્થાન છે, પરંતુ નમરી મોખત, અમ્હુ જાક વગેરે દુર્ગુણો મારા છેકરામાં એ અશોભતા છે એના નિર્દેશનપૂર્વક પણ આ નીતિશિક્ષણ આપવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ પાઠ ૧૦ માં ફરી ફરીને કામ કરવા વિષેનો અગ્રેષ્ઠ ઉપદેશ છે ધારેલો બોધ એ ઘણી સારી રીતે કરે છે પાઠ ૧૧ માં—અકબિલ્યુ—એવા પાઠ, અમાન અભિપ્રાય પ્રમાણે તો, માત્ર ગ્રાહ્ય, વચ્ચાવવા નહિ ત્યાર પછી ઘણું

નીતિના પાઠ આવે છે. નીતિશિક્ષણ માટે ઇસિપની નીતિની વાર્તાઓ કામે લીધી છે—અને પચત્તન્ત્રની ત્રણ ધૂતારાની વાર્તા, જે ડૉ. બાંડરકરે યુનિવર્સિટિ બિન વખતે વડી ધારાસભામાં એનો ઉલ્લેખ કરીને પૂર્ણ પ્રસિદ્ધિમાં આણી છે, એ પણ અત્રે જોવામાં આવે છે. આથી પાંડો રસિક અને બાળકની હૃદયને અતુલ જન્યા છે. સદ્યુલ્લેખી પસંદગી પણ રહાપણુંથી થઈ છે; પહેલી ચોપડીમાં તદ્દન ન્હાતા બાળકના હૃદયમાં સમાઈ શકે એવાં ભાવનાળાં સદ્યુલ્લેખ હતા; આ બીજી ચોપડીમાં સામાજિક સદ્યુલ્લેખ લેવામાં આવ્યા છે—જેમ કે ‘એક બીજાને મદદ કરવી’ (‘આંધળો અને લંગડો’), લોકોપયોગી થવું (‘બમરો અને મધમાખી’), પારકાની વંસ્તુમાં મન ન લગાડવું (‘કુહાડી’) ઇત્યાદિ. પણ આ સદ્યુલ્લેખ નિરપણ સાદું—એકેકે રેખા ભાવનું છે, અને તે એકલા દૃશ્યસ્ત રૂપે જ છે, અને વિવેચનનો બાર લાઘ્યા વિના કરેલું છે, એટલે બાળક તે સ્વેલાઈથી મહી શકે એમ છે. પાઠ ૧૨-‘હઠ મનવાળો છોકરો’—આ ‘stout’ છોકરાનો સદ્યુલ્લેખ આટલી ન્હાની ઉંમરે શીખવવો અમને પસંદ નથી, બાળકના હૃદયનો જે સ્વાભાવિક ઉદ્ઘાસ આ ઉંમરે હોય છે તેનું પ્રતિબિંબ એની વાંચનચોપડીમાં પડેલું હોય તો જ એ ચોપડી યોગ્ય થઈ ગણાય. અને આ દૃષ્ટિબિન્દુએ જોતાં આ ચોપડી માટે અમારે કાંઈક અસતોષ જાહેર કરવો પડે છે. વર્ણના બે સાર તહેવાર; રમંતની મુસાફરી; જાત્રાજીઓનો સંધ; યાત્રાતાં રમણીય સ્થાન; વફા વગેરેના મેળા-ઘટ્ટાદિ વિષયોનાં વર્ણન આ ઉંમરનાં બાળકોને રસિકર થઈ પડત; તેમજ એ વિષયોને પ્રસંગ રૂપે રાખી, તે તે પ્રસંગે નીતિનો બોધ પણ બેમાલુમ રીતે કરી શકાત. ‘વગર વિચાર્યું ન કરવા બિંબો’નો બોધ પણ બીજી ચોપડીનાં બાળકો માટે ખરાબર નથી; ‘વગર વિચાર્યું કરવા દેવું’ એમ કોઈ જ નહિ કહે, પણ હજી વિચાર કરવા બેસવા જેટલી બાળકની ઉંમર કે કેળવણી થઈ નથી, માટે આવા બોધ બે ત્રણ ચોપડીઓ મુક્તથી રાખવા જોઈએ એમ અમારો અભિપ્રાય છે. જુના છઠ્ઠી ચોપડીમાં ‘સિકંદર નામે સુન્દર ગામ, નારસિંહ રાજાનું નામ’ એ કવિતા રૂપે આ પાઠ દત્તો—ત્યાં જ એ ફીક દત્તો. આ પાઠના આરંભમાં સદા બ્રાહ્મણ જોરાની રહેવાની રીત જણાવી છે. એવી બાબતો બાળકના મન ઉપર ટંકાવવા; તે સામાન્ય ઉપદેશ કરીને નહિ, પણ આનંદી રીતે અમલમાં મુકાવીને—‘બાળકો! આજ જોલાં ન્હાયાં હતાં કે નહિ?’ ‘પણુની બકિત કરી હતી?’ ઇત્યાદિ પ્રશ્નો પૂછી, બાળકોને વિશુદ્ધિનો શોખ ઉત્પન્ન કરવો તથા તેવી ટેવો પાડવી; ગામમાં સારો શાસ્ત્રી રહેતો હોય અને તે કયા કરતો હોય તો તે તરફ બાળકની રચિ તથા માન પ્રેરવાં, કયા-અવજાનમાંથી ધારાશિક્ષક વાર્તાઓ કહેવા સાંભળવાની રીત દાખલ કરવી—અને તે ધર્મતાં અને કોઈ જાતિનાં બાળકોને પ્રતિકુળ ન પડે તેવી રીતે. ‘બાલરામચન્દ્રજી’ના પાઠની માનવરી બાપા વાંગી આનંદ થાય છે, અને એવા જ માનપૂર્વક મહેતાજીઓ આ પાઠ શીખવશે એમ અમે આશા રાખીએ છીએ. ‘આંખનો હંપયોગ (પાઠ ૩૩)’—આ તરેહના પાઠ માત્ર દૃશ્યસ્ત રૂપ છે; એનો ઉદ્દેશ બાળકને અવલોકનશક્તિની કિંમત શીખવવાનો છે, અને તેથી એ પાઠમાં જે વાત લખી છે તે છોકરાંએને ન જોખાવતાં, બાળકની છાદિ સહન કરી શકે એટલી તર્કશક્તિની જરૂરવાળી બીજી વાર્તાઓ રચવી, અને વધારે સાફ તો એ કે છોકરાંએને સાચે લઈ જઈ પ્રત્યક્ષ પદાર્થ દ્વારા ન્હાતાં ન્હાતાં અવલોકન અને અનુમાન કરાવવાં. ‘પાદશાહ અને આદમસુખો’ (પાઠ ૨૦) એ પાઠનો બોધ બીજી ચોપડીમાં નકામો લાગે છે—કારણ કે એમાં ‘રાજા અને મહોટા અધિકારીઓની ધરજ વિશે કહેલું છે—જે આ-

મગ ઉપર સમજવા જેવું છે તથાપિ ન્યાય ગ્રેમ દ્વારા વગેરે બાવ બાળકોને ગજ-ચોર-
રૈયત-વગેરે પાત્રોની ખત-ખાતે આ ઉચ્ચરે પણ શીખવવામાં બાધ નથી

‘હોશિઆર કુતગના પાંખા ગાંડ હાથુ ફૂક છે એ અત્રેના પોસ્ટખાતાના નિયમાનુ
સાર છે? અગ્રેજી ઉપગ્રી લીડરો આ પાંદ બાળકને નમજાવતી વખતે, બોગી સમજણુ ન
અપાય તે માટે મહેતાજીએ સાવચેતી રાખવી જોઈએ અને આ પાંખી ઉપયોગિતા કુત
ગની હોશિઆરી કન્તા પણ એમાં રેલવે-ગાર્ડ-છાપુ-ટપાન ઇત્યાદિ નવી બાનતોમાં ગ્રહેલી
છે, એ બાનતો બાળક મહેલાઈથી ઓળખી શકે એટલુ જ નહિ પણ એ મબન્ધી જે ચાર
દહાડા વર્ગમાં મહેતાજી વાતો ચલાવશે તો તે પણ છોડાને અવશ્ય રસ ઉપજાવશે,—અને
એ રીતે જ આ પાંદ શીખવવાની મહેતાજીઓને અગતી બનામણુ છે

મામાન્ય વિષયના’ વિભાગે અન્તે “પ્રભુનો મહિમા” અને “વસન્ત ઋતુ” એ મથા
બાની એ રચિતા છે તેમાંની બીજીમાં ચોપાઈ અને દોહનની મુદ્રિત કરી છે એ રચિતા માત્ર
માવાની નથી પણ ખેલવાની છે, અને રચિતા તરીકે બહુ સુંદર છે અને મહેતાજીને વિનવિ
કરીએ છીએ કે આની રચિતાને જોખાવીને એનો ફૂલો બનાવશો નહિ, તેમ ‘બને હાથ જોએથી
નીચે લઈ એ ત્રણ વાન જા જા હવાવવા’ ‘આનજ પાછળ બધાએ મામટા મન્થી હા મા
જુલુ મો ડાનુ કરી હાથ વડે ખાનાને ને પાની ખીસાને દેખાન મરો’—આવા બાલિન
યથી પણ મનોરમ માનશે નહિ, આવી રચિતાનો મુખ્ય હેતુ સતિ માથે મનુજબાને આ
નન્દથી રમતો કન્વાતો છે અને તેથી એમાં વર્ણવેલા પદાર્થો બાળકને પ્રત્યક્ષ અનુભવાવળે,
અને તે જાણમાં કંપના આવથી નહિ, પણ તે તે પદાર્થોની મન્મુખ લઈ જાતે વગી આ
વિષય માત્ર પ્રત્યક્ષપદાર્થપાત્રો કે બુદ્ધિથી સમજવાનો જ નથી, પણ સતિ માથે મનુ
જના સમગ્ર આત્માનો જે અતીન્દ્રિય ચરણ અને છે તેનો છે, અને તેથી બહુ પ્રસો
તન કરીને બાળકની મુદ્દિને શ્રમ આપશે નહિ

બીજી ચોપાઈને “ભાગ-૨” જૂગોળવિધાનો છે, અને ઘર અને ગામથી રૂઝ કરી
મમન્ત પૃથ્વીની જૂગોળવિધામાં મમામ્મિ મન્વી એ જોન્છે, આપણી શાળાઓમાં જૂગોળવિધા
નીખવાય છે આ ચોપાઈમાં જૂગોળવિધાનો વિષય તદ્દન શુદ્ધ રીતે લખાયો છે, અને
ગામના અધિકારીઓ’ ના ચિરંમુખતા પામણએ પડેલો છે વેપ્પે આ છેલ્લા પાંચમાં
થોડી વિગતથી મન્તોર પામવો જોઈતો હતો

“ભાગ-૩” સતિ જ્ઞાન સબન્ધી છે સહિ જ્ઞાનની અગત્ય અને બાળશિક્ષણ ક્રમમાં
એ વિષય કેવી રીતે દાખન કરી શકાય એ વિષે અમે ‘પહેલી ચોપાઈ ના અવલોકનમાં કે
ટલીકે ચર્ચા કરી ગયા છીએ એ આ ચોપાઈને પણ લાગુ પડે છે એ સબન્ધી પુનઃ એ
ટલુ જ કહીએ છીએ કે, આ વિષયના પાંચે વાચવા કરતા પ્રયોજી બતાવવા એ ખાસ
જરૂર છે અને હન્-પેકટર મારેમો આ વાત મહેતાજીઓના મન ઉપર દસાવશે એટલુજ
નહિ, પણ પંડેશા વખતે એજ ઘેન્છે મહેતાજીના શ્રમની કિમત કરશે એમ અમે આશા
રાખીએ છીએ. બાળકને નવી વાચનમાળા બાગે પડે છે એમ દોષ ટેમલેથી અને કે
નિષાદ સાબળીએ છીએ ચોખ રીતે શીખવવામાં આવે તો બારે પડવાનું કારણ નથી એમ

અમારો પોતાનો અભિપ્રાય છે; તથાપિ આ ભાગ કવચિત્ કદિન લાગે તો વાંચન તદ્દન માફ કરી માત્ર પ્રયોગની આવશ્યકતા મણુવી. શહેરનાં અને ગામડાંનાં, એક શહેરનાં અને બીજા શહેરનાં બાળકો વચ્ચે બુદ્ધિશક્તિનું તાત્ત્વ્ય હોવાનો સંભવ છે—અને તેથી આવી છટ શિક્ષકોને રહેવી જોઈએ. સમગ્ર ઇન્સ્પેક્ટર સાહેબો થોડા પાઠ પછી તે સારી રીતે અને વગર થાકે બાળકો શીખે એટલું જ ઇચ્છ્યું. “ખેડતને લજ”ના પાઠમાં ખેડૂતની છંદગી તરફ ગાનની પ્રતિ ઉપજે એવું નિરૂપણ છે—એ ખુશી થવા જેવું છે. આપણા દેશના ખેડૂતો એમાં આપેલા વર્ણનને વધાર્યું કરી, અને સમસ્ત દેશનાં બાળકો “ રહે શરીરે લડું ” એવા વર્ણનનો અભિનય કરી શારીરિક બળની આવના વસ્તુતઃ શિક્ષ કરે—એમ પ્રભુ પાસે માગી આ અવસરન સમાપ્ત કરીએ છીએ.

દિગ્દર્શન.

ચોક્કસ દિવસ ઉપર આપણા એક સુવિદિત વિદ્વાન ડૉ. રતિશમ દુર્ગાશમ દવે આ શ્રેણી છોડી ગયા. ગુજરાતને એક સાદા પ્રાચીનવસ્તુશાસ્ત્રીની ખોટ પડી રતિશમ દુ. છે. આપણા આજ સુધારક દુર્ગાશમ મદેનાઈના પુત્ર અને પંદિત ગાંધીમનો કૈલાસ-વાસ. બમવાનગામ ઇન્દ્રજના સિંધા દેવ રતિશમ પ્રાચીનવસ્તુની શોધમાં તત્પરતાવાળું રહેતા, અને એમની એકનિષ્ઠાનું ફળ પ્રાચીન ગુજરાત બા-અનના સરકારી ગ્રેજીયરમાં “ પ્રાચીન ગુજરાતનું ચિત્ર ” એ નામના “ ગુજરાતી ” પત્રમાં પ્રસિદ્ધ થએલા એક ઉત્તમ લેખમાં, તેમ જ મિ. કેમ્પબેલ વગેરેને પ્રાચીનશોધમાં આપેલી મદદરૂપે, પ્રકટ થયું છે. કૈલાસવાસી વિદ્વાન સ્વભાવે અત્યંત શ્રદ્ધા અને મિલનસાર હતા, અને એમનો પોતાના વિષયમાં વ્યાસંગ અસાધારણ હતો. એમના વિષયમાં એમની જગા પુરનાર આત્મારે કોઈ જ નથી—એટલા સખ્તોથી એ વિદ્વાનના કૈલા-વાસે ઉપગતવેલી ખોટનું માપ સમજાશે. પરમાત્મા એમના બાલકવત આનન્દી અને સરજ આત્માને શાન્તિ આપે!

આ અંકમાં અન્યત્ર પ્રસિદ્ધ કરેલી “ કાર્પસ ગુજરાતી સભા ” સંબંધી પત્રિકા વિશે અત્રે એટલું લખવા જેવું છે કે આગાસ વર્ષ ઉપર શેષાએલા આ કાર્પસ ગુજરાતી સભા પ્રકાશને આજ ફલાગિમુખ થતું જોઈ અમને આનન્દ થાય છે. એનો બીજાનિર્દેષ કેવે સમયે અને કેને હાથે થયો હતો એ વિષેની હકી-કત ડૉ. રા. મનઃસુખગ્રામ સર્વેશ્વર ત્રિપાઠી—એઓના “ કાર્પસ જીવનચરિત્ર ” માં વાંચવા જેવી છે. પોતે લખે છે કે “ મુબાઈમાં લક્ષ્મીની ભરતી આવી હતી, તે સમયે તેનો લાભ લઈ દેશહિતનાં કાર્ય કરવાને, ધનરૂપ જલ, સભા કે મંડલીરૂપ પાત્રમાં ભરી લેવાનો, વિચાર, કોઈ કોઈ ગૃહસ્થોના મનમાં આવ્યો હોય એવું થયું હતું. અને તે પ્રમાણે કેટલાક ગૃહસ્થોએ પરાક્ષ અપરાક્ષ કાર્ય સાધી પછી લીધાં છે; ઉદાર શીખંતોને પ્રાર્થના કરીને અને કેટલાકેને પ્રેરીને લક્ષાવધિ ધન પરાપકારનાં કાર્યોમાં કદામ્માં છે. ધન્ય છે ઉદાર શીખંતો. અને ધન્ય છે તેઓના દરદર્શી પ્રેરકો. ભરતીનો એટલું થઈ ગયો પછી પેલાં શુભ

કાર્યો માટે ભરી લીધેલાં પાત્રો અજી વિદ્યમાન છે. ” સમયની અનુકૂલતાનો સાબત સ્વ-ગતી બાંધાની ઉત્તરિ માટે એક સભા સ્થાપવાનો શુભ વિચાર આપણા વિદ્યારેખી સમૂહ શ્રી ગ. ડા. મન.સુખરામભાઈના મનમાં સ્પર્શ્યો; અને રેવરન્ડ મિ. ધનંજીભાઈ, ડા. વિલ્સન, અને મિ. કાર્પેસ સાહેબ પોતે, એ ત્રણની મુખ્ય સલાયતાથી એક સભા સ્થાપવામા આવી, એ સભાનું નામ “ કાર્પેસ ગુજરાતી સભા ” પાડવામાં આવ્યું અને એ ખાને કાઠીઆવાડના રામચોની અને મુંબાઈના શ્રીમન્તોની ઉદારતાથી પુરૂષ નાણા ભગવાં. પણ થોડાક જ માં સમાં મુંબાઈની દશા પલટાઈ, અને ભરેલાં નાણાં બધાં વસુલ થઈ રામાં નહિ, તેથી મળ રકમને વ્યાજવડે વધવા દેવાનો દમવ થયો, અને ઇ. મ. ૧૮૯૭ ને અન્તે એ રકમ રૂ. ૧૨૫૦૦) ની થઈ. એની મરકારી નોટા લેવાઈ, અને તે મુંબાઈ બેંકમાં જમે મૂકાઈ. ૧૮૯૭ પછી પણ એ રકમમાં પ્રતિવર્ષ વ્યાજનો વધારો થતો ગયો છે.

આજનો જમાનો એની વર્તમાન મુશીબતોમા એવો ગુંધાઈ ગયો છે કે ગયા જમાનાની પૂરી કદર કંપાનો એને અવકાશ મળતો નથી પણ બવિષ્યમાં જ્યારે એ સમયનો ઇતિહાસ લખાશે, ત્યારે એ જમાનાએ ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટિ, કાર્પેસ સભા આદિ સરકારી આઠારા વિદ્યાર્થિ માટે જે અનુકૂલતા કરી આપી છે તેની પૂરેપૂરી કિંમત મમજનો. એ ઇતિહાસમાં, તે સમયનાં સર્વ શુભ કાર્યોમાં વિદ્યાર્થિ માટે કદેશા પ્રયત્નો, સૌથી અધિક ઉત્કર્ષણ તેજથી દીપશે એમ લાગે છે.

નામદાર પ્રિન્સ અને પ્રિન્સેસ આફ વેસ્ટ આફ્રિકાના આલેલા ઇંગ્લંડના “ ટાઈમ્સ ”-પત્રના પ્રતિનિધિએ પોતાના પત્રમાં “ The Growth of New Political Forces in India ” એ મથાળાનો, જે નેશનલ કોંગ્રેસ સંબંધી “ ટાઈમ્સ ” પત્રના વિચાર લીધે, ઇંગ્લંડમાં તેમ જ અત્રે લક્ષ્ય ખેંચ્યું છે; અને તેના મુખ્ય મુદ્દા નીચે પ્રમાણે છે.—એ લેખક જણાવે છે કે બંગાળમાં ‘ ૨૫-દેશી ’ દિવસ્યાલ પહેલાં કર્તાં સિધિત પડી છે, તેનું કારણ મરકારની કોઈ પણ અમુક રાજ્ય-નીતિ નથી, પણ છેલ્લી નેશનલ કોંગ્રેસે એ તરફ પ્રીતિ મંદ બતાવેલી, એ જ છે. આ પ્રમાણે નેશનલ કોંગ્રેસની ઉપેક્ષા ન કર્તાં એ નવી રાજકીય મુદ્દારાની પ્રતિષ્ઠા એતતા રહેવાનો એ સરકારને ઉપદેશ કરે છે. અંગ્રેજ બાપાનાં પુત્રકે વાંચી આ દેશના મુવડા અવત-પ્રતાના અભિલાષી યાચ છે, અને કોઈ પણ તરેહનો અંકુશ સદન કરી શકતા નથી.

“ The answer which almost all Indians gave to the question ‘ Why has English literature taught you ? ’ is that it has taught them liberty—to think for themselves; it has freed them from slavery to authority. This, perhaps, is not the lesson which a German or a Spaniard would extract from English literature. For the value and suggestiveness of any new idea depend largely upon the previously existing stock to which it is conjoined, but the intellectual antecedents of the Indian were such that this idea more than any other appeared to him novel and suggestive. The characteristic of all Indian teaching in the past, whether

વર્ષથી સાંભારિક સુધારાની પ્રવૃત્તિ ગિચિલ થઇ છે, અને રાજકીય હિલચાલમાં નવી ઝળવણી પામેલા જનોનું લક્ષ રોકાયું છે. આથી અંગ્રેજ રાજ્યકર્તા તરફ અણગમો ઉત્પન્ન થયો છે. પરંતુ તેમાં એક કાન્ડ બે પ્રગ્મની વિરુદ્ધ પ્રકૃતિ પણ છે. હિન્દુઓ હૃદયના ઉઠાળાવાળા અને અવ્યાવહારિક દૃષ્ટિવાળા છે, અંગ્રેજો હૃદયના જડ, અને મમયાનુસાર મર્વપનાયણ છે. આ સ્વાભાવિક વિરોધ, રમવાને બદલે, કેળવણી પામેલા વર્ગના મન્કાર ઉપરના આક્ષેપથી વધારે પામે છે. કાન્ગ્રેસ પક્ષ તન્દ્રથી સમજણવાળી અને પ્રામાણિક દીકા યોડી જ થાય છે, તથાપિ તેઓમાં કેટલાક સાચાં અને સ્વાર્થત્યાગી હૃદયો પણ છે. અને તેઓની કેટલીક ફરિયાદ સકારણ છે. પરંતુ એનો પ્રતીકાર હિન્દી સન્કારના સાથમાં નથી, પણ આખી બ્રિટિશ સત્તા તનતના અધિકારનો છે—જેમકે, દક્ષિણ આફ્રિકામાં હિન્દના જનોને પડતી સુશીલતા, તથા લશ્કરી ખર્ચ. કાન્ગ્રેસ તરફથી રીતમર રજુ કરવામાં આવતી ફરિયાદોનો, ધણે અશે તો, સરકારે કરવા ધારેલા સુધારા વધારે ઝડપથી કરવામાં આવે એટલો જ અર્થ છે. મરકારી નોકરીઓમાં તથા કેટલાક સ્થાનિક ખર્ચના વહીવટમાં દેશીઓને વધારે ભાગ આપવાની નીતિ મન્કારે સ્વીકારી છે જ. છેવટે, આ લેખક અંગ્રેજો અને દેશીઓ વચ્ચેનું અતર બંધાવી બલામણુ કરે છે, અને ઉભય પ્રગ્મને માટે એક જ સ્તરી દેશનું બહુ કરવાનો પ્રમગ દેશની આશય અભિગ્રહિ માધવામાં ગરુઓ છે એમ બતાવે છે.

ઉપરના લેખ ઉપર વિચાર કરતા જણાય છે કે નૅશનલ કાન્ગ્રેસ કલપન થયેથી મમાગસુધારો સિચિલ પડ્યો છે એ આ લેખનું કહેવું તરન પોડુ છે, માત્ર સમાગસુધારાની પદ્ધતિ બદલાઇ છે એટલું જ પરમપર વિગેલ થવા દઇને પણ સમાગસુધારો કાવો એમાં ભુલ સમજનઇ છે, અને જૈન્ય-મપ-નીકિમત રાજકીય હિલચાલને પગિણામે ધ્યાનમાં આવવા લાગી છે. આટલી નૅશનલ કાન્ગ્રેસની મમાગસુધારાની પદ્ધતિ ઉપર અમર કાન્ગ્રેસની માથે મમાગસુધારા સમાજ પણ પ્રતિવર્ગ ભરાવા લાગી છે, એ કાન્ગ્રેસના ઉદય પડી જ, અને કાન્ગ્રેસને જ પ્રતારે છે, અને દેશના જુદા જુદા ભાગોમાં અને- માર્ગે મમાગસુધારાનું સાધ્ય મધાનુ ગય છે. આર્થિક પ્રશ્નોનું મદરવ પણ કાન્ગ્રેસના અગ્રણીઓને અવિદિત નથી; નવો આર્થિક સુધારા માટે પુષ્કળ યત્નો કરે છે—અને એ યત્નો કરતા કરતાં તેઓ જુએ છે કે આર્થિક પ્રશ્નો માથે રાજકીય પ્રશ્નો ગુચાએલા છે.

આતંક નિગ્રહ ગોળીઓ.

આતંકનિગ્રહ ગોળીઓ આરોગ્યની દેવી છે, પૌષ્ટિક દવાઓની મહારાણી છે, યકેટરો અને વૈધોનું અમોઘ હથિયાર છે, શક્તિનો અખૂટ ખજાનો છે, સ્મરણ શક્તિનો સાગર છે, દુષ્પ્રિયાઓને આસીરવાદ છે અને દુંકામાં મુગ્ધ માત્રનું છવન છે.

શુભ ચયેલી ચાદ્દાસ્ત, શુભ ચયેલ તાંકાતને પાછી મેળવવા માટે, મગજને પુંટિ આપવા માટે, જ્ઞાનતંતુઓને તેજ કરવા માટે, તથા લોહી સુધારવા માટે આતંકનિગ્રહ ગોળીઓ ખિનહરીફ ધલાજ છે.

કિંમતગોળી ૩૨ ની ૩૫૫ ૧ નો રૂપીઓ ૧.

વૈદ્ય શાસ્ત્રી મણિશંકર ગોવિંદજી

માલિક, આતંકનિગ્રહ ઔષધાલય—સ્થાપિત ઇસ્વીસન ૧૮૮૧.

હેડ ઓફીસ—જામનગર—કાઠિયાવાડ.

બ્રાંચ ઓફીસ. મુંબઈ. કાલકાદેવી રોડ.

નં. ૧	નં. ૨	નં. ૩	નં. ૪	નં. ૫
મુંબઈ.	કલકત્તા.	પુના-સીડી.	વડોદરા.	અમદાવાદ.
કાલકાદેવીરોડ.	હેરીસનરોડ.	જુધવારપેઠ.	રાવપુરા.	સીડીરોડ.

વૈદ્ય શાસ્ત્રી મણિશંકર ગોવિંદજી.

Pay-Nothing-A guide to Health, Wealth and Prosperity
In English p. p. 100) Gratis Post free, Apply to,

Vaidya Shastri Manishanker Govindji
Jamnager, Kathiawad.

મગવદ્ગીતા.

શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષાંતર તથા પૂરતા વ્યાખ્યાન સાથે.

અપૂર્વ વિસ્તૃત અને વિશદ વ્યાખ્યાન સાથે, મૂળશ્લોક, શુદ્ધ અર્થ તથા અત્યુત્તમ મુદ્દાગ વ્યાખ્યાન સહિત આ આર્યતત્વતાનું અપ્રતિમસાર્થ દરેક મહદ્દય, દરેક ધર્મપ્રેમી અને દરેક મુમુક્ષુ મનુષ્યે આવશ્ય વાંચવા અને અભ્યાસ કરવા યોગ્ય છે. કદ ઉંચી આદ્ય પેશ સગમગ ૮૦ ફારમ પૂર્વે પાકે. કિંમત રૂ. ૪-૦-૦ ચાર પોસ્ટેજ આના પાંચ.

વૈદ્ય શાસ્ત્રી મણિશંકર ગોવિંદજી

જામનગર—કાઠિયાવાડ.

વર્ષથી સાસારિકમુધારાની પ્રવૃત્તિ શિથિલ થઈ છે, અને રાજકીય દિવસાયમા નવી ઝળારસૂત્રી પામેલા જનોનું લક્ષ રોકાયું છે. આથી ઑંગ્રેજ રાજ્યકર્તા તરફ અણુગમે ઉત્પન્ન થયો છે પરંતુ તેમા ઑંગ્રેજ કાનૂન બે પ્રગતી વિરુદ્ધ પ્રકૃતિ પણ છે હિન્દુઓ હૃદયના ઉલ્લાસવાળા અને અવ્યાવહારિક દષ્ટિવાળા છે, ઑંગ્રેજને હૃદયના નરક, અને મન્યાનુસાર કાર્યપગલણ છે. આ સ્વાભાવિક વિરોધ, શમવાને બદલે, કેળવણી પામેલા વર્ગના મગકા ઉપરના આક્ષેપથી વધારે પામે છે. કોંગ્રેસ પક્ષ તન્મયી મનઃસ્થિતિવાળી અને પ્રામાણિક ટીકા થોડી જ થાય છે, તથાપિ તેઓમા કેટલાક સાચા અને ગ્યાર્યત્યાગી હૃદયો પણ છે અને તેઓની કેટલીક ફરિયાદ સકારણ છે પરંતુ એનો પ્રતીકર હિન્દી મન્કાના હાથમા નથી પણ આખી ક્ષિતિશ સહ તનતના અધિકારનો છે—જેમકે, ઘણાં આક્રિકામા હિન્દના જનોને પડતી મુશીબત, તથા લશ્કરી ખર્ચ, કોંગ્રેસ તરફથી રીતમર રજુ કરવામા આવતી ફિઆદોનો, ઘણે અંશે તે, સરમરે કરવા ધારેલા મુધાન વધારે ઝડપથી કરવામા આવે એટલે જ અર્થ છે સરકારી નોકરીઓમા તથા કેટલાક સ્થાનિક ખર્ચના વહીવટમા દેરીઓને વધારે બાગ આપવાની નીતિ મન્કારે સ્વીકારી છે જ. છેવટે, આ લેખક ઑંગ્રેજને અને દેશીઓ વચ્ચેનું અતર બન્વાની બલામણુ દ્રષ્ટે છે, અને ઉભય પ્રગ્તને માટે એક જ દેશનું બંધુ કરવાનો પ્રસંગ દેશની આચક અભિગદિ માધવામા મટેયો છે એમ જનાવે છે

ઉપરના લેખ ઉપર વિચાર કરતા જણાય છે કે નૅશનલ કોંગ્રેસ હતાત થરાથી મમાગમુધારા શિથિલ પડયો છે એ આ લેખ-નું કારણ તરૂન ખોડુ છે, માન સમાગમુધારાની પદ્ધતિ બદલાઈ છે એટલુંજ પરપર વિગેવ થરા દ્યને પણ નસાગમુધારા કરવો એમા બન્ધ સમગ્ર છે, અને એમ્પ-મપ-નીકિમન રાજકીય દિવસાયને પગિણામે ધ્યાનમા આવવા લાગી છે. આગલી નૅશનલ કોંગ્રેસની મમાગમુધારાની પદ્ધતિ ઉપર અમર કોંગ્રેસની માથે સસાગમુધારામમાગ પણ પ્રતિવરે બરાસ લાગી છે, એ કોંગ્રેસના હૃદય પડી જ, અને કોંગ્રેસને જ પ્રતાપે છે, અને દેશના જુદા જુદા ભાગોમા અનેક માર્ગે મમાગમુધારાનું માધ્ય મધાનુ બાય છે. આર્થિક પ્રશ્નોનું મદત્ત પણ કોંગ્રેસના અમણીઓને અવિદિન નથી, તેઓ આર્થિક મુધાગ માટે પુનઃ જનો દ્રષ્ટે છે—અને એ યનો કરતા કરતા તેઓ જુઓ છે કે આર્થિક પ્રશ્નો સાથે રાજકીય પ્રશ્નો ગુચાએના છે.

वसन्त.

इदं सत्यं सर्वेषां भूतानां मध्यस्य मलयस्य सर्वाणि भूतानि मधु यथा-
यमस्मिन्सत्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यथायमभ्यान्म सात्यस्तेजोमयोऽमृतमयः
पुरुषोऽयमेव सः योऽयमात्मदेममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ।

अपनिषद्.

सत्याग्र प्रमदितव्यम् । धर्माग्र प्रमदितव्यम् । कुदालाग्र प्रमदितव्यम् ।
भूतग्र प्रमदितव्यम् । स्वाध्यायप्रवचनाग्र्यो न प्रमदितव्यम् ।

अपनिषद्.

वर्ष ३०, अ. ६, ६. [भासिक] आ.पांड, संयत् १८६२.

तन्त्री—प्रेरितर आनन्दसंस्तर गापुनार सुव. ओम. ओ. ओसु ओसु श्री.

अनन्तवतीय-६ अने आपणुं श्रद्धासार. २२१

(रा. रा. वित्तमहात्र केसवमहात्र निवेदी. श्री. ओ. ओसु ओम श्री.)

विन्दुस्ताननो रात्रयवहीपट.

२२८

(वसन्त-ओरिस.)

अमारी देश.

२२५

(रा. रा. अरवदेशर. फ. रायस्दार.)

पुडीअस सीजर

२२७

(रा. रा. "सोनमझि." श्री. ओ.)

आपणुं अथ सीडीने मारणे अने ते वसतता ये शिष्ट लेखके.

२२३

(रा. रा. विमतवाल गणेशछ अजरीआ. ओम. ओ.)

हसना सीना.

२२८

(रा. रा. "भुनि.")

अन्यावसाहन.

२३३

(वसन्त-ओरिस.)

લવાજમ.

(૧) લાઇબ્રેરીઓ, (૨) સભાઓ, (૩) વિદ્યાર્થીઓ, (૪) સ્ત્રીઓ, (૫) મુજરાતીશા/ ગાના માતૃશૈ, (૬) તળાટીઓ તથા (૭) માસિક રૂ. ૧૫ મુધીના સર્વ પગારદાર માટે વર્ષ એકના રૂ. ૨-૦-૦ (પોરટેજ સાથે.)

ઉછરતી લાઇબ્રેરીઓને ખાસ બદલીસઃ નવી રચનાની (એટલે કે એક વર્ષ અનુભવી) લાઇબ્રેરીઓને એકઃ પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થના સર્વિસીકેટ કુપરની આ પત્ર બદલીસ તરીકે મોકલવામાં આવશે માત્ર પોરટેજ ખર્ચના આના ચાર મોકલવા કૃપા કરવી. બીજા વર્ષમાં, રૂ. ૦-૮-૦ અન્ય સર્વ માટે વર્ષ એકના રૂ. ૨-૮-૦ (પોરટેજ સાથે)

૧૨૬૬ નકલના

રૂ. ૦-૪-૦

..

મળવાનું ઠેકાણું—આનન્દશંકર જાપુભાઈ કુવ, વસન્ત ઓફિસ—અમદાવાદ

મુખ્યાર્થના એજન્ટ—મેસર્સ એન. એમ. ત્રિપાઠી.—મુખ્યાર્થ.

નિયમો.

- ૧ વગર સહીના અને તન્ત્રીની સહીના લેખો માટે તન્ત્રી જવાબદાર છે.
- ૨ "વસન્ત-ઓફિસ"ની સહીના લેખો માટે "વસન્ત-ઓફિસ" અને વ્યવસ્થાપક જવાબદાર છે.
- ૩ અન્ય સર્વ લેખો માટે તે તે લેખોના કર્તા જવાબદાર છે.
- ૪ કોઈ પણ લેખનું અસલ લખાણુ-એ લેખ "વસન્ત"માં દાખલ કરવાનો યા કર્યો, હોય કે ન હોય-પણ તે લેખને પાછું મોકલવાને અમે બંધાતા નથી.
- ૫ કોઈ પણ મામનો અંક તે પછીના માસની આખરમુધીમાં પણ ન મળે તો માદકે અમને તુરત લખી જણાવવાની કૃપા કરવી. પાછળથી એ અંક પૂરો પાડવાને અમે બંધાતા નથી.

વ્યવસ્થાપક.

તાવની દવા માટે બબે ચાંદ.

ખાતલીવાલા એમ્યુનિફાયર તથા ખાતલીવાલા એમ્યુનિફાયરની તરફવાગ નકલો યાપજે, પણ અતે ફતેહ તો ખાતલીવાલાનીજ છે. પુષ્કળ તાવની દવામાંથી માત્ર ડાકતર ખાતલીવાલા એકલાજ આવેલા, પણ ચાંદ મેજવી બબે ચાંદની ફતેહ મેલવવા પામ્યા છે. શ્રેયના પુષ્કળ કેસો એનાથી સારા થયા છે, કીમત રૂ. ૧)

ખાતલીવાલાની અમખીરીસ સકતીની ગોળીઓના મારે મોટે વખાણ કરવા મજબૂર નથી, પણ જે તમને ખાતલીવાલા એમ્યુનિફાયર તથા પિલ્સપર બરોગો હોય તો તેજે જ બરોગો ખાતલીવાલાની અમખીરીસ સકતીની ગોળીઓપર સખજો. યહો અખીવાસ હોધાથી હૃત્પમ થતી થાક, મનની હિદાઈ, ફીફો એટેરો, નાગરદો, કીરીને નજલાઈ, ઉગમ ધાતનું નજું, ખાલીની સરજાવ, પાચન, સકિતની નખજાઈ, માટે ખાતલીવાલાની અમખીરીસ સકતીની ગોળીઓ અસરકારક છે. કીમત રૂ. ૧૫

કેલેરાનો અકસીર ઉપાયે ખાતલીવાલાની કું. કેલેરાલ છે. કી. રૂ. ૧

એકલા બનાવનાર, ડાકતર હો. લી. ખાતલીવાલા.

ઠેકાણું વરલીનું દવાખાનું તથા સરવે ઠેકાણું મલકી

વસન્ત.

इदं सत्यं सर्वेषां भूतानां मध्यस्य सत्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु यश्चा-
यमस्मिन्सत्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं सात्यस्तेजोमयोऽमृतमयः
पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ।

उपनिषद्.

સત્યાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । ધર્માન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । કુશલાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ ।
મૂલ્યે ન પ્રમદિતવ્યમ્ । સ્વાધ્યાયપ્રવચનાભ્યાં ન પ્રમદિતવ્યમ્ ।

ઉપનિષદ્.

વર્ષ ૫, અંક ૬.

[માર્ચ]

આપાક, સંવત ૧૯૬૨.

સરસ્વતીચન્દ્ર અને આપણે! ગૃહસ સાર.

(અનુસન્ધાન વર્ષ ૧, ૫૪ ૩૩૫ થી.)

‘ કુમુદ એને ચન્દ્ર. ’

God gives us Love. Something to love.
He lends us; but, when love is grown,
To ripeness, that on which it throve,
Falls off, and love is left alone.

Tennyson.

ધર્માનિરુદ્ધો મૂતપુ કામોઽસ્મિ ભરતર્પણ. ।

—મ. ગો.

હવે આપણે આ અવલોકનના સહુથી વધારે અગત્યના ભાગમાં પ્રવેશ કરીએ છીએ.

સરસ્વતીચન્દ્ર ગ્રંથ આપણા સમાજની સ્થિતિનું એક મહાન અવલોકન છે, અને તેનાં
નાયક નાયિકા અને તેમની આસપાસના ગંડા દારાં રા. ગોવર્ધનરામે આપણા સાંસારિક

પ્રત્યેક માનવ સંતુષ્ટી વધારે અગત્યના પ્રયત્નના અવલોકન કરેલા છે તેના વિસ્તારમાં ઉત્તરમાં પહેલા આપણે એક આટલી વાત સામાન્ય રીતે જોઈએ જણાવવાની જરૂર છે કે મનુષ્યહૃદયની ઊંડામાં ઊંડી ગુણગોષ્ઠીમાં ચાલતા વૃત્તિવ્યાપાર સમજાવવાની અને તેને પ્રાદ્ય ગુજરાતી ભાષામાં સાકાર કરવાની । ગોવર્ધનનગરની અસાધારણ શક્તિ ‘સરસ્વતીચન્દ્ર’ ના વિચારો મુખ્ય હૃદય છે તથાપિ એમના વિચારોને અસાધારણ ઝાટકા મૂકનાર વસ્તુ તો એ છે કે પોતાના નાયક-નાયિકાના વર્તનમાં મનુષ્યસ્વભાવને અનુસરતા ઊંડામાં ઊંડા નીતિનિયમોને એમણે પ્રધાન પદ આપ્યું છે અને આતુ માત્ર ના ગોવર્ધનનગરની ઝીણી કલ્પનાશક્તિને જ અને સા સાંગિક નીતિ, લક્ષ્મી પવિત્રતા અને શમદાદિથી મનને અકુશમાં ગળવાની આવશ્યકતાની આપણા અધિકારની ઊંડા અને ઊંડી સમજણને ઘટે છે પોતાની ‘કલ્પનાના સત્તાનો’ ને માટે અનેક વિચાર કસોટીઓ ઉપજાવી તેમાંથી પસંદ કરી પશ્ચિમ પવિત્ર રાખવામાં ના ગોવર્ધનનગરે અધિકારની એક આવશ્યક ફરજનું ઉત્તર દેશના આપણને આપ્યું છે અને તેથી જ શા ગોવર્ધનનગર એક અનુકરણીય નવલ-ચાકારનું માન લેવાય છે

વિપરીત પ્રેમ—ધર્મવિરુદ્ધ કામ—નવલકથાકારોનું જીવન છે વિપરીત પ્રેમથી મનુષ્ય હૃદયની ઊંડામાં ઊંડી ખીણો પશુ પ્રકાશ પામે છે, અને ઘણા અધિકારોના હાથમાં તે, મોઢા ઉચ્છ્વલતા વિગેરે આસુડી સપત્તમાં જનમમાં જીવનપ્રવાહને પ્રતિદ્વલ મનોવૃત્તિઓના ઉદ્ભવમાં તેવી મનોવૃત્તિઓના વિગ્રહમાં, અને તેની જ દિવાઓમાં સાકાર થાય છે આની નવલકથાઓ ‘રમિક’ જેવાય છે અને મનુષ્યહૃદયના કેટલાક અગત્યના સ્વરૂપો ઉપર વિવેકી નાચનારનું લક્ષ્ય એવાને ઉપયોગી થાય છે જે અધિકારો માત્ર આનાથી જ પોતાના અધોના સમય રસનું પોષણ કરે છે તેઓ વખતે મનુષ્યસ્વભાવની સહજ નિર્દોષતા ઉપર પરમ અદ્વાવાળા દોષ એમ માનતા હશે કે ધર્મવિરુદ્ધ આચરણોનું પુતકોકાર પશ્ચિમના પશ્ચિમને તેમાંથી નિવૃત્ત થવાની ધમ્મિકા ઉત્પન્ન કરે છે, પરંતુ તેઓ ‘ધ્યાયર્થો વિષયાન્પુસ સગસ્તે વ્યવજાયતે । સગાત્ સજાયતે કામ કામાત્ ક્રોધોઽમિજાયતે ॥ ક્રોધાન્નવતિ સમોહ’ સમોહાત્સ્મૃતિવિભ્રમ । સ્મૃતિવિભ્રાદ્ધુદ્ધિનાશો બુદ્ધિનાશાત્પ્રજ્ઞાશયતિ’ ॥ એ ભગવદ્વાચનનું દુર્લભ કરે છે જે અધિકારો ધર્મવિરુદ્ધમાં જ, કામક્રોધાદિકનું ધર્મની મર્યાદા ઉદ્ભવત કરાવવાનું સાધારણ વાળું, અને એ તેમાંથી પોતાનું પોષણ એવી લેવાની ઉચ્ચ અને દુર્નિવાર શક્તિને બગાડી સમજે છે તેઓ આવા પ્રકારના ચિત્રો વાચનારને અહિતકર સમજી તેનો ત્યાગ કરે છે અને પોતાની કલ્પનાના સત્તાનોમાં ચોખ્ખા પાત્રો અને નિર્દોષ પ્રસંગોદ્ધારા ધર્મ અને નીતિના ઊંડા ધોરણોના આધારો અને વિકાસ સાધવાનું ઇચ્છે છે આવા અધિકારો જ્યારે સદોષ પ્રસંગો પોતાના અધમાં લાવે છે ત્યારે ઘણું કરીને ધારેલા ઊંડા ધોરણોના વિકાસને મદદ કરવા સાથે, અથવા એકને સુકાળે બીજાની શ્રેષ્ઠતા સિદ્ધ કરવા સાથે, જગતમાં મનુષ્યજીવનની બધી બાજુ એકી વખતે દૃષ્ટિગોચર કરી તેમાં રહેલા સનાતન સત્યોની અચળ પ્રતીતિ કરાવવા સાથે લાવે છે અને આ સિવાય બીજું કંઈ પણ અનુમાન સમજી શકે નહિ તેવી રીતે અતિસમગ્ર ન કરવામાં પૂરી કાળજી રાખે છે આવા કોઈ અચળ અવલોકન પ્રસંગે કદાચ મતભેદનો અવસર આવે ત્યાં પશુ અધિકારની વૃત્તિને દોષ દેવા કરતા તેની નિર્ણયશક્તિને જવાબદાર ગણવી, નિર્ણયમાં વિપરીતતા જણાવ

ત્યારે તેનું કારણ સમજવા ગ્રંથકારની પોતાની ધર્મની અને નીતિની ભાવના અને તે તે પાત્રોનો અને વાંચનારનો અધિકાર સમજવા મત કરવો—એ દિશામાં અવલોકનકારની ફરજ રપટ છે.

૨૧. ગોવર્ધનરામે કહેલા કુમુદ અને સરસ્વતીચન્દ્રના દત્તિદાસમાં ધણું સાંસારિક બોધ સમાયેલો છે એ વાત શ્રી શ્રીને કહેવા જરૂર નથી. આ દત્તિદાસમાં શુદ્ધરાતનાં સાંસારિક જીવનની વિષમતાઓનો રપટ અને સીધો ઉલ્લેખ કરવાની સાથે, પોતાનાં મુખ્ય પાત્રોને દૂષિત ચવાના પ્રસંગોમાં લાગ્યા છતાં અને છેવટે કુમુદ અને સરસ્વતીચન્દ્રની વચ્ચે સર્વશઃ અનાર્થ પુનર્વિવાંહના પ્રસંગને ઉપભવી તેનો બુદ્ધિપૂર્વક અનાદર કરી આર્થ સલાચાણી દૃષ્ટિએ બન્નેને પવિત્ર રાખવામાં ડા. ગોવર્ધનરામે સુધારાવાળાઓને તેમ જ તેના વિરોધીઓને હિતકર ઉપદેશ કર્યો છે. શુભસુંદરી અને વિદ્યાચતુર જેવાં માળાપત્ની કન્યા, બુદ્ધિધનના જેવા સમૃદ્ધ અને આખરફાર કુટુંબની કુલવધૂ, મુશિદ્ધિત, ઉત્તમ શીલવાળી, સમગ્ર સ્વભાવવાળી, વિદ્યાદસમાં એક-ચિત્ત રહેનારી, નિર્દોષ બાળકી કુમુદસુંદરીનાં વીતકો આપણા સંસારના આ નરીન યુગની એક મોટામાં મોટી અવ્યવસ્થા ઉપર વાંગલાનું ધ્યાન અસરકારક રીતે ખેંચે છે. મુખ્ય માત્રનો આધાર સાધનસંપત્તિ કરતાં માનસિક સ્થિતિ ઉપર વધારે રહે છે. એ એક સર્વસાધારણ સત્ય છે. અને લક્ષ્મી મુખ સ્ત્રી અને પુરુષ એ બંનેનાં મનના મેળ ઉપર આધાર રાખે છે એ વાત પણ એટલી જ સાધારણ રીતે સમજાવશી છે. એક માતર તરીકેની અદ્ય સાધન સંપત્તિવાળી છંદગીમાં પણ મનના મેળથી વિદ્યાચતુર અને શુભસુંદરી સ્વર્ગનું સુખ ભોગવતાં હતાં. રત્નનગરીના પ્રધાનને ઘેર સામુસસરના અને નણુંહતા પૂર્ણ લાલકોડનું પાત્ર હતાં, છંદગી અને સંસ્કૃત વિદ્યાના બળથી ઊંચામાં ઊંચી માનસિક સ્થિતિમાં નિરન્તર વિહાર કરવાની શક્તિવાળા છતાં, મનથી સંસારસુખને ગાણુ માની બુદ્ધિના જ સુખોમાં આનન્દ માનવાની અંતઃકરણની વૃત્તિ છતાં, વૈભવની સર્વ સામગ્રી વિદ્યમાન છતાં, માત્ર પ્રમાદધનની સાથે મનના મેળ વિના કુમુદસુંદરીને ભોગવવી પડેલી વિષમતાઓનો સાક્ષાત્કાર કરતાં લક્ષ્મીસુખનો સાચો આધાર શો છે તેનું ખરું બાન થયા વિના રહેતું નથી. કુમુદસુંદરીનું જીવન શરીરના સ્વામી પ્રમાદધનની હયાતીમાં તેની સાથે સર્વોંએ વશાલરીથી વર્તવામાં અને તેના દેહાન્ત પછી પણ તેના જ વ્રતમાં અરખલિત રહેવા સાથે એક લાંબા અને પરિણામે વિભવવન્ત નીવડેલા એક મહાભારત આંતર વિચરતું પ્રતિબિંબ છે. સરસ્વતીચન્દ્રને પરિપૂર્ણ રીતે મન અર્પણ કર્યો પછી પોતાનો દેહ કાંધને અર્પણ કરવો પડ્યો, અને પછીના અને દન્ત્રિયેલા સ્વાભાવિક પ્રવાહને બલાકારથી રોકી દેહની અનિવાર્ય સ્થિતિની સાથે મનને અનુકૂલ કરવામાં દેહલાંક સમગ્ર પ્રશોભનો અને પ્રબલ વિશેષોની વચ્ચે આખરે કુમુદસુંદરી શ્વેતમંદ નીવડીએ સમગ્ર પ્રસંગ પહેલેથી છેલ્લે સુધી ગ્રંથકારની સવિધાનચાતુરીની, અનુધ્યસ્વભાવના ઊંડામાં ઊંડામાં ચરેલા પરિજ્ઞાનની, તથા પાશવવૃત્તિ ઉપર મનોબળ અને નીતિબળના સામ્રાજ્યના ઉપદેશની આવશ્યકતા અને તેની સિદ્ધિ સાથે કરવા પડતા મહાભારત વિચરના અગેજાંગની, તેમની પ્રતીતિની સાક્ષિ પૂરે છે. કુમુદસુંદરીનો આખો દત્તિદાસ કદા પ્રસંગોમાં એક માનસશાસ્ત્રના અભ્યાસરૂપ, આપણી સાંસારિક સ્થિતિમાં આ નવા યુગમાં દેહકીકવાર ઉપજ થતા પ્રશ્નોના સમગ્ર નિરપણરૂપ છે; અને સ્ત્રીના સાંસારિક અને આધ્યાત્મિક જીવનમાં અનુકૂલ પ્રતિબલ

જળમાં આકાશનું પ્રતિબિંબ અનિર્વાર્ય અત્યાન્ય થઈ પડી રહે, તેમ સરસ્વતીચન્દ્રના અંતઃ-રણનું પ્રતિબિંબ નિર્દોષ કન્યાની માનસિક સંદિમાં સંપૂર્ણ અપ્રતિહત અને સર્વકાલીન અવકાશ પામી ગયું.”

અને પછી ? અથકાર આ વાક્યસંદર્ભ પૂરે થવા પછી ‘તરત જ લખે છે કે “આણી પાસ ઇશ્વરે આ ખેલ રચ્યો. અને બીજી પાસ બીજો રચ્યો. માનવી એક વાત ધારે તો ઇશ્વર બીજી ધારે.”

આ વાત પછી થોડેક કાળે સરસ્વતીચન્દ્રને એની ઓરમાન માના કારણથી પિતાજેઠે કલેશ થાય છે. અને પોતે ઘર છોડી ચાલતો થાય છે. કુમુદને મગજ પડે ત્યાં પરણવાની તેના પિતાને પત્રદ્વારા રત્ન આપે છે. વિદ્યાચતુરના કુટુંબમાં કુમુદનો કન્યાકાળ વીતી જવાથી ગજનગર થાય છે અને થોડેક કાળે જ્યારે પ્રમાદધન સાડા બુદ્ધિધનનું મારું આવે છે ત્યારે જે સાવચેતી વિદ્યાચતુરે સરસ્વતીચન્દ્રને પસંદ કરવામાં લીધેલી તે વીસગઈ જાય છે. અથકાર આ પ્રસંગે લખે છે કે ‘વિદ્યાચતુર ચિતાચરત હોતો તેથી સઉ કામ તેની સ્ત્રી સલાવતી. તેને વર અને ધર બંને સારાં લાગ્યાં. વન્ની બહુ ખબર નહતી પણ ધર સાડાં એટલે વર પણ સારો જ હશે એવી કલ્પના કરી. આભીનાથને વાત કહી શોભ પામેજ હોવાથી પ્રધાનના મુખમાંથી હા નીકળી ગઈ. યોગ્ય મુદતે પ્રમાદધનને કુમુદનું કન્યાદાન આપ્યું. અને કુમુદ, કન્યા ને ગાય દોરે ત્યાં જાય તેમ, સુવર્ણપુરના કારભારીને ઘેર ગઈ.

આમ લગ્ન પહેલાં બન્નેને એકમેકમાં એકરસ કરી બન્નેના મનનો મેળ બગળર સધાવી બન્નેની સંસારયાત્રા પ્રતેહમદ કરવાની સર્વ રીતની તથાની કરી રા. ગોવર્ધનગમ્ભીર કંપનાશક્તિ તેમનાં શરીરને હમેશને માટે છૂટા પાડે છે. લગ્ન પહેલાં એક સ્થાને સ્થિર થયેલું મન સ્થાનાતર કરી શકતું જ નથી, અને વખતો વખત પ્રબળ આકર્ષણથી શરીરને પણ પોતાના સ્થાનમાં લઈ જવા ઉપાધિમાં કરે છે. તેની જ સાથે શરીરથી વ્યાવહારિક લગ્નને વક્રાદર રહેવાનો પોતાનો ધર્મ કુમુદની ધર્મજ્ઞાન મનને ઉપદેશે છે અને શરીર ઉપર મનનો કાણુ ન થવા દેવા મહાભારત પ્રયત્ન કરે છે.

સરસ્વતીચન્દ્રના વાચનાશ્રોતા મનમાં આ પ્રસંગે એવા તો ઉપરિચિત છે કે અહીં તેનું સૂચન કરતું જ બસ છે. પ્રથમ ભાગતા ઝોગણીસમા પ્રકરણના પ્રમંગે જગતના એક મોટા કાવ્યકલાધરને પણ શોભા આપે તેવા છે. ‘નવીનચન્દ્ર’ એ નામ ધારણ કરી સરસ્વતીચન્દ્ર કોઈ અગ્રાત ભાવથી પ્રેમતો, બુદ્ધિધનના ઘરમાં જાય છે, રહે છે, અને તેના ઘરનાં સર્વની સાથે જુદે જુદે પ્રસંગે સંબંધમાં આવે છે. કુમુદ તેને હમેશાં છાતીમાંની જુએ છે. નવીનચન્દ્ર તે સરસ્વતીચન્દ્ર જ છે એવો નિશ્ચય કરે છે, અને એક વખતે પ્રમાદનની ગેરહાજરીમાં સરસ્વતીચન્દ્ર ઉપર સ્થિર થઈ રહેલું મન અસાધારણ મનમથવ્યથા અતુભવતું. અત્યંત વિગ્રહ પછી શરીરને અશરણ બતાવે છે અને પવિત્ર કુમુદની પવિત્રતા ભંગ થવાની અણી ઉપર આણે છે. આખરે તેમાંથી તેને તેની માતા ગુણસુંદરીની છાયા આત્મભાન

કરાવે છે અને કુમુદ એક બચકર દોષ પ્રસંગમાંથી બચે છે; અને અતે 'ધાયે પ્રભુ અનાયનકો નાથ !' એ પદ્યી ધ્યસ્તું સ્તવન કરી કુમુદ આત્મનિરીક્ષણ કરે છે કે—

‘ મ્હે શું કર્યું, ? હું શું કરવા જતી હતી ? પવિત્ર સરસ્વતીચન્દ્ર, આવી અપવિત્ર સ્ત્રીથી તારી જોડ ન બંધાતાં મારા જેવી બ્રહ્માનો ત્યાગ ત્હે કર્યો તે ઉચિત જ થયું છે. ’ અને પ્રાર્થના કરે છે કે—

જન્મે જન્મ તું મને સન્મતિ દેજે,

નિર્ભય રહે મન કાવા રે !

ક્રોધિક બવનાં કિંકિય નાસે

એ માગું ભવ-સાયા રે—

જન્મે—

અને, અતે પૂર્ણ પશ્ચાત્તાપની સાથે જગદંબાનું સ્મરણ કરી—એક મનોહર ક્ષમાપન પદ ગાઇ ‘ ઓ મા ! ઓ મા ! કરતી શુદ્ધ પવિત્ર બનતી કુમુદસુંદરી અશ્રુસ્નાનથી સંસ્કારી થઇ. ’ એવું છોડી અંબાર થઇ, અને સ્વામીન દલા પામી અને આ બધા પ્રસંગના અવસાન ભાગમાં શ. ગોવર્ધનરામ અવલોકનકારને ઉદેશીને લખે છે કે—

“ ક્ષણવાર નિર્ભય નીવડેલી પણ અતે પવિત્ર રહી શકેલી બાળક કુમુદસુંદરીની સુંદર અને શક્તિમતી પવિત્રતાના મૂલ્યપરીક્ષક ! ત્હારી ચતુરતા ધણી સફળ રાખજે અને તેના સદુપયોગ કરજે. આત્મપરીક્ષા પ્રથમ કરજે કે પરપરીક્ષા શુદ્ધ થાય. પોતાની છયાથી ચમકનાર અને પોતાની જ કલ્પક શક્તિ પાસેથી ઉપદેશ લેનાર ચેતનશક્તિ બળિષ્ઠ અને નિરંકુશ મોહના આવરણને ફાડી નાંખે એ વિશુદ્ધિનું મહિમન ગવાય એટલું ઓછું છે. ”

આ પછીના લેખમાં આ ‘ મહિમન ’ ગાવા, કંઈ મત્ત કરી આપણે આમળ ચાલીશું.

(અપૂર્ણ.)

ઉત્તમલાલ કેશવલાલ ત્રિવેદી.

હિંદુસ્તાનનો રાજ્યવહીવટ.

(અનુમંધાન ૫૦ ૧૭૧ થી)

હિંદુસ્તાનમાં કેળવણીની વ્યવસ્થા અને કોયેને અને નીશાણોની દેખરેખ મ્યાનિક મરકાગના હાથમાં છે, પણ આમાં પણ ખીજ ખાતાની પેટું દંડિયા શિક્ષણ સરકારે છેવટની સત્તા પોતાના હાથમાં રાખેલી છે. ઉપર બતાવ્યું છે કે કેળવણીની પદ્ધતિની મુખ્ય રેખાઓ ૧૮૫૪ અને સને ૧૮૫૯ ના ખરીતા ઉપર ગ્યવામાં આવી છે તે પછી બેશક વિટરિફ થયેલી છે અને નવા પ્રમંગો પ્રાપ્ત થયે નવા હુકમો આપવામાં આવેલા છે. કલકત્તા મદ્રાસ અને મુખાબતી ત્રણ યુનિવર્સિટિના જેવી પગલ અને વાયવ્યપ્રાન્તની મગકારોની ગઝધાનીના સહેસ લાહોર અને અલાહાબાદમાં બે નરી યુનિવર્સિટિની સ્થાપના કરવામાં આવી છે આ ખાસે યુનિવર્સિટિઓ જાહેર કેળવણીના ખાતા ઉપર તમામ આધાર નખે છે, અને તેનું બધાંજી લગ્ન યુનિવર્સિટિના નમુના ઉપર ગ્યવામાં આવ્યું છે એન્ગેલ વાઇસચેન્સેયર અને મેનેજની મહામયા બનાવેલી છે મેનેજનો કાન્સા એક સિન્ડિકેટ નામની કાર્યભારસભા ચલાવે છે આ યુનિવર્સિટિઓ ખરી રીતે પરીક્ષક મ હો છે. પણ પગલની યુનિવર્સિટિને ઓગ્નિન્ટલ કોલેજની વ્યવસ્થા પણ સોંપવામાં આવેલી છે અને તે સ્થાનિક ભાષા (બર્નાક્યુલર)ના સાહિત્યના સુધાન માટે પ્રવૃત્તિ રાખે છે તો પણ યુનિવર્સિટિનો પ્રભાવ પરીક્ષા કરતાં તો વણે દૂર સુધી પહોંચે છે. ખીજ દગ્ગનની નીશાણોથી માડીને તે ઊંચી કેળવણીની એજ ધણી છે, કેમકે નીશાણો અને કોયેનેને પોતાના દરજ્જામાં મખલ કરવાની અને તેમાંથી ખાતલ કરવાની સત્તા યુનિવર્સિટિને આપવામાં આવેલી છે કેટલીક બાબતોમાં આ યુનિવર્સિટિઓ ઓફીસર્ડ અને કેમ્બ્રિજની યુનિવર્સિટિઓને દરતરે ચડેલી છે, અને તેથી અત્રેના વિદ્યાર્થીઓને લાગી યુનિવર્સિટિની અને પરીક્ષાની બાબતમાં કેટલાક હંમે આપવામાં આવ્યા છે આ યુનિવર્સિટિઓ વાસ્તવિક રીતે ગ્વાથ્રથી છે.

અત્યારે હિંદુસ્તાનમાં કેળવણીની શી સ્થિતિ છે તે આ સ્થળે બતાવવાની જરૂર નથી મને ૧૮૮૦ સુધી કઈ કયા દિશામાં વધારો થયો છે તેની હુક નોંધ કેળવણીની ખમ થયે ૧૮૮૨ માં પ્રાથમિક મધ્યમ અને ઊંચા દગ્ગનની કેળવણીની પદ્ધતિના સખધમાં તપાસ કરી રીપોર્ટ કરવા સાર એક કમિશન નીમાણ હતું તે કમિશને સને ૧૮૮૩ ના વર્ષમાં એ રિપોર્ટ કર્યો છે તે વાચવાથી આ વિષયની બધી હકીકતથી વાકેર થઈ શકશે હિંદમાં કેળવણીની સરચાઓના બે વર્ગ છે.

* હમણાં યુનિવર્સિટિમિશન અને તેના પગિણામમાં આવેલો યુનિવર્સિટિ પ્રમંથ તે ઉપર લોર્ડ કર્ઝનના અમથના દતિહાસને પ્રસંગે આવીશું અને પુનરકિત ન થાય માટે તેજ પ્રસંગે યુનિવર્સિટિની બાબતમાં પ્રગપક્ષનું શું કહેવું છે તે બતાવીશું.

૧. જે સંસ્થાઓ જાહેર કેળવણીખાતાના અથવા યુનિવર્સિટીના નિયમોને અનુસરીને શિક્ષણપદ્ધતિ રાખે છે તે. આ વિદ્યાર્થીઓની પરીક્ષા જાહેર કેળવણીખાતાથી કે યુનિવર્સિટી તરફથી લેવાય છે. આ સંસ્થાઓ 'જાહેર સંસ્થાઓ' કહેવાય છે. પણ તેની વ્યવસ્થા જાહેર અથવા ખાનગી હોઈ શકે. ઘણે ભાગે ખાનગી વ્યવસ્થાવાળી સંસ્થાઓ 'આઈન' (aided) તરીકે ઓળખાય છે.

૨. આ સંસ્થાને તામે ન થતી હોય તેવી બીજી 'ખાનગી સંસ્થાઓ' કહેવાય છે.

શાળાઓના તથા ક્રમ છે: પ્રાથમિક અને મધ્યમ વર્ગની શાળાઓ અને કોલેજો. પ્રાથમિકશાળાઓમાં પાંચતાં લખતાં શીખવવામાં આવે છે અને ખેડૂત વર્ગને તેના કામમાં રૂબરૂ ગતિ પહેચે એવું શિક્ષણ આપવામાં આવે છે. મધ્યમશાળાઓના બે વર્ગ છે: છત્રેલ અથવા દેશીબાપાની. પહેલા વર્ગની શાળામાં છત્રેલ ભાષાનું શિક્ષણ વધારે અગત્યનું સ્થાન ભોળાયે છે. મેટ્રિકુલેશનની પરીક્ષા પાસ કરીને યુનિવર્સિટીની પદવીની પરીક્ષા સાફ તથા થતા વિદ્યાર્થીઓ કોલેજોમાં જાય છે.

કેળવણીની સંસ્થાઓ તથા તેમાં કેળવણી પામતા વિદ્યાર્થીઓ સંખ્યાની નીચેના આંકડાં ધ્યાનમાં લેવા જેવા છે:—

જાહેર સંસ્થાઓ.	૧૮૮૬-૮૭		૧૮૯૧-૯૨		૧૮૯૬-૯૭	
	સંસ્થાઓ	વિદ્યાર્થી	સંસ્થાઓ	વિદ્યાર્થી	સંસ્થાઓ	વિદ્યાર્થી
કોલેજો.	૧૧૪	૧૧,૫૦૧	૧૪૧	૧૬,૨૭૭	૧૬૦	૧૮,૭૮૩
સરકારી અથવા સરકારી શાળાઓ.	૪,૧૧૭	૪૨૬,૮૬૩	૪,૮૭૨	૪૭૩,૨૯૪	૫,૨૧૧	૬૩૭,૧૫૫
પ્રાથમિક શાળાઓ	૮૯,૧૮૭	૨,૫૧૩,૬૩૪	૯૭,૧૦૬	૨,૮૩૭,૬૦૭	૧૦૩,૬૨૦	૩,૨૦૬,૮૨૫
ટ્રેનીંગ શાળાઓ	૧૪૧	૫,૧૨૩	૧૫૨	૫,૧૪૬	૧૮૪	૬,૧૬૭
ખાસ નીશાનો	૩૨૬	૧૧,૨૦૮	૪૦૨	૧૬,૫૮૬	૩૫૫	૧૮,૬૫૨
કુલ	૯૪,૨૮૮	૨,૯૭૬,૮૫૬	૧૦૨,૬૭૧	૩,૩૪૮,૬૧૦	૧૦૯,૮૮૬	૩,૭૮૮,૭૮૨
ખાનગી શાળાઓ	૩૨,૮૨૮	૩૭૨,૬૨૧	૩૯,૧૧૭	૫૦૭,૯૧૧	૪૨,૧૩૬	૫૧૮,૪૮૮
કુલ.	૧૨૭,૧૧૬	૩,૩૪૩,૫૪૪	૧૪૧,૭૮૮	૩,૮૫૬,૫૨૧	૧૫૨,૦૨૨	૪,૩૦૭,૨૭૦

કેળવણી લેનારાની સંખ્યાના ઉપર આપેલા આંકડા પદ્ધતિ જાણાય છે કે કેળવણીના પ્રચાર દિવસે દિવસે વધતો જાય છે. ૧૮૮૬-૮૭ માં ૧,૧૮૮,૫૬૪ પાઠશાળા કેળવણી પાળતા

પ્રત્યક્ષ ખરચ થયું હતું, તેમાંથી ૬૮.૫ ટકા જાહેર દેખરેખ નીચેની મંસ્થાઓ પાછળ વપરાયા, હતા અને ૩૧.૫ ની અશ્રિત મંસ્થાઓને મદદ આપવામાં આવી હતી. આ અશ્રિત મંસ્થાઓના વર્ગમાં નિશનરી નીશાળોના પશુ સમાવેશ થાય છે.

૧૮૯૬-૯૭ ની ગણતરી પ્રમાણે સરકારી આર્યસની કોલેજોમાં દરેક વિદ્યાર્થીની કેળવણી પાછળ સરેરાશ રૂ. ૧૬૦.૩ ખરચ થાય છે અને ધેધાની કોલેજોમાં સરેરાશ રૂ. ૧૯૬.૪ થાય છે. દરેક કેળવાયલા વિદ્યાર્થી પાછળ રાખ્યો રૂ. ૨૬૯.૯૭ ખરચ થાય છે.

કહેવું જોઈએ કે પાશ્ચાત્ય કેળવણી હજી તો ધણું કઢીએ તો હિંદની પ્રજાની કેરણ સુધીજ પહોંચેલી છે. પણ હિંદની કેળવણીની મોટામાં મોટી અપેક્ષા તો કન્યાઓને કેળવણી

* વડી ધારાસભાની છેલ્લી (૧૯૦,૬ની) બેઠકમાં જોનરબલ શ્રીરામ બહાદુર જીવજીવિ પ્રાન્તોમાં કેળવણી ખર્ચના આંકડા ટાંક્યા હતા. તે વિષય તર નજીવાબેગ હોવાથી અત્રે ઉત્તરવામાં આવે છે —

પ્રાન્ત	પ્રાથમિક શેવ- ન્યુ	લોકશિક્ષક-૨	ચુનિસિ- યલ ફન્ડ	૩૫,૦૦,૦૦૦ ની આનંદમાંથી પ્રાન્તવારલાભ	કોલમરુડ, ૪.૫ નો સરવાળો	૧૯૦૧ની વસ્તી, ૫૫૫,૦૦૦ પરક પ્રમાણે વસ્તી	૧૯૦૧ની વસ્તી, ૫૫૫,૦૦૦ પરક પ્રમાણે વસ્તી
૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭	૮
મુંબાઈ.	૨૬,૨૬,૪૩૦	૬,૭૨,૨૦૬	૪,૫૧,૮૮૭	૧,૦૦,૦૦૦	૪૫,૫૩,૫૨૬	૧૮,૫૫૬,૫૬૧	૨૪૫
બલ્હરેશ	૯,૩૪,૩૮૮	૨,૫૮,૬૦૫	૨,૪૮,૫૨૬	૨,૦૦,૦૦૦	૧૬,૪૧,૬૧૬	૧૦,૪૨૦,૬૨૩	૧૫૬
મધ્યહિન્દુસ્તાન અને વરાહ	૧,૨૮,૪૭૮	૩,૫૬,૭૩૮	૧,૦૬,૨૬૬	૨,૦૦,૦૦૦	૧૫,૮૫,૪૮૫	૧૨,૬૩૦,૨૬૬	૧૨૬
પંજાબ.	૧૩,૨૬,૭૩૨	૫,૭૬,૮૩૬	૩,૪૦,૪૪૩	૩,૦૦,૦૦૦	૨૫,૪૪,૧૧૧	૨૦,૩૩૦,૩૩૬	૧૨૫
આસામ	૩,૦૮,૪૨૭	૩,૨૮,૨૨૮	૮,૫૦૦	૧,૦૦,૦૦૦	૭,૪૧,૨૨૫	૬,૧૨૬,૩૪૩	૧૨૧
મદ્રાસ	૨૫,૫૧,૬૪૧	૬,૪૫,૨૮૦	૨,૬૬,૮૨૬	૧,૦૦,૦૦૦	૪૩,૬૬,૭૫૦	૩૮,૨૦૬,૪૩૬	૧૨૪
બંગાળ	૩૮,૨૭,૬૧૮	૧૭,૪૧,૧૨૧	૧,૧૭,૨૮૫	૧૦,૦૦,૦૦૦	૬૦,૮૦,૭૨૫	૭૪,૭૪૪,૮૬૬	૮૧
સંયુક્તપ્રાન્તો	૧૧,૪૭,૧૮૭	૧૮,૧૮૬૭૭	૧,૫૧,૦૭૨	૧,૦૦,૦૦૦	૩૮,૧૭,૪૧૬	૪૭,૬૬૧,૭૮૨	૮૦
પાશ્ચાત્યકોલોનીસર- હકકરના પ્રાન્તો	૩૧,૧૨૪	૫૧,૭૬૧	૩૮,૨૬૬	૦	૧,૨૧,૧૫૧	૨,૧૨૫,૪૮૦	૫૬

હિન્દુસ્તાનમાં કેળવણી પાછળ સરકાર ધણું જ ચોટું ખર્ચ કરે છે એમ પ્રજાપક્ષના અગ્રણીઓની ફરિયાદ છે. મિ. ગોખલેએ હાલમાં પોતાની ઇંગ્લેન્ડની મુસાફરીમાં એક સ્થળે જોણતાં કહ્યું હતું કે હિન્દુસ્તાનમાં “પ્રાથમિક શિક્ષણ સાથે, ૨૩૦,૦૦૦, ૦૦૦ ની વસ્તીનાં છોકરાં માટે વર્ષ દહાડે માત્ર ૨૦૦,૦૦૦ (બે લાખ) પાઉંડ આપવામાં આવે છે—એની સાથે પાર્લ્યમેન્ટ તરફથી ઇંગ્લેન્ડમાં ૧૪,૦૦૦,૦૦૦ (એક કરોડ આઠાસ લાખ) પાઉંડ રકમ એ ખાતે કાઢવામાં આવે છે એ સરખાવો.” અને એમની સામાન્ય ગણતરી એવી છે કે અત્રે આઠ છોકરાં દીક સાત છોકરાં અબજ રહે છે, પાંચ ગામડાં દીક ચાર ગામડાં નિ-શાળ વગરનાં હોય છે.

આપવાનાં સાધનોની છે. ૧૮૯૬-૯૭ માં ૪૦૨,૧૫૮ કન્યાઓ કેળવણી લેતી હતી; એટલે શિક્ષણ લેવા લાયક કન્યાઓની કુલ સંખ્યાના પ્રમાણમાં માત્ર ૨.૩૪ ટકાજ. વાસ્તવિક રીતે હિંદનો સ્ત્રીવર્ગ પાશ્ચાત્ય શિક્ષણથી કેવળ અજાણો છે. માતા તરીકે પત્ની તરીકે કે કન્યા તરીકે તેઓ કોઈપણ વખત પાશ્ચાત્ય કેળવણીના પ્રભાવ તલે આવતી નથી. સામાજિક દૃષ્ટિથી કે રાજકીય દૃષ્ટિથી જે રીતે જુઓ તે રીતે આ બીના શાકજનક છે અને તેનાં પરિણામ ઘણાં ગુરુસાનકારક છે. હિન્દુસ્તાનમાં સ્ત્રીવર્ગની પ્રજાતા ઘણી છે અને ઘણે અંશે પાશ્ચાત્ય કેળવણીએ સીખવેલાં નીતિનાં કે કેળવણીનાં ધોરણોની વિરુદ્ધ જ એ પ્રજાતા વપરાતી હોય એમ લાગે છે. પણ પૂર્વમાં સ્ત્રીવર્ગની સ્થિતિને કીધે ઉમર લાયક યથા પછી તેના કુટુંબી સિવાયના બહારના લોકોના સંસર્ગથી તેને દૂર રાખવામાં આવે છે તેથી કન્યાકેળવણીને માટે એવાં અટકણો છે કે જે અત્યારે તોડી શકાય એમ નથી. કન્યા વિદ્યાર્થી વર્ગ આ પ્રમાણે છે:—

મદ્રાસ.	૧૧૬,૭૪૭
બંગાળ.	૧૧૩,૭૬૭
મુંબાઈ.	૮૨,૧૬૩

ઉપર હિન્દુસ્તાનમાં બહુજ નજીર સંખ્યા કેળવણી લે છે. ૧૮૯૬-૯૭ માં શિક્ષણ લાયક ઉમરની કન્યાઓનું સંકેત ૪૬ જેટલું પ્રમાણ નીચાણે જતાની કન્યાઓનું આવે છે. આ સંખ્યામાંથી ઘણાં તો દેશી કિલ્લન વર્ગ છે, જે દેશી સામાજિક ધરણીની બહાર છે.

બીજી બાબત એ જોવાની છે કે મુસલમાન વર્ગ કેવળ શાળાઓમાં જ નહીં આપવામાં બહુ પડાત છે. ૧૮૯૬-૯૭ માં ત્યારે મુસલમાનોની વચ્ચે હિન્દુના પ્રમાણમાં ૨૧.૮૧ ટકાની હતી ત્યારે હિન્દુ વિદ્યાર્થીના પ્રમાણમાં મુસલમાન વિદ્યાર્થી વર્ગની સંખ્યા—

પ્રાથમિક શાળાઓમાં	૨૦૦૧૧ ટકા
મધ્યમશાળાઓમાં	૧૪.૨૦ ..
કોલેજોમાં	૬.૬૭ ટકા

હતી. પરંતુ વિશેષ શાળાઓમાં એટલે મેટેલાઈઝોની, ઉદ્યોગવૃદ્ધનની, કાપડની, ઔપચની, સન્દે કરવાનું કીખવાની શાળાઓમાં તે પ્રમાણ ૨૫.૦૬ જેટલું યથા જાય છે. જ્યાં એટલું આ સ્થળે નોંધવું જોઈએ કે કેળવણીના સંબંધમાં સ્વદેશી ચલનું એટલામાં મોટું ફળ મદદ સર સેવક અદમદખાને અલીગઢમાં રસપેલી ‘એન્ડ્રો મેડેમન કોલેજ’ છે.

હિન્દુસ્તાનની શાળાઓમાં જે શિક્ષણ અપાય છે તે ઘણે બાજે સાક્ષર (literary, liberal) શિક્ષણ છે, ઔદ્યોગિક કે કળાશિક્ષણ (industrial, technical) નથી. દમખાં સુધી એન્જિનિયરનો ખપ નહોતો, અને વકીલ કે મિલિય સંવંત માટે જ્યાં ત્યાં રાહ જોવાતી હતી. રેલ્વે અને બીજાં બહાર કાઢેલા વિસ્તારની સાથે દુલ્લરજાના શિક્ષણની માંગણી વધશે, પણ હજી તેને માટે કંઈ બંદોબસ્ત થયો હોય એમ જણાવું

નથી. તો પણ સને ૧૮૯૦ માં હુન્નરકળાનું શિક્ષણ આપવાનું જે પગલું હુમબંધી ભરવામાં આવ્યું હતું તે કેવળ નિષ્ફળ ગયું છે એમ માનવા કારણ નથી. તેનું રજ કિત્તાઈ વર્ગે ધાર્યું હોય તેટલું નથી થયું. તો પણ ખેતી માપણી અને આરોગ્યવિધાને પ્રાથમિક શાળાઓમાં ધ્યાન આપવામાં આવ્યું છે; ચિત્રકળાનો વધારો થયો છે, મધ્યમ શાળાઓ અને કૌચેન્નેમાં પદાર્થવિજ્ઞાનને વધારે અગત્યનો ભાગ આપવામાં આવ્યો છે; પરીક્ષાને માટે શિક્ષણક્રમના વિકલ્પો રાખવાની યોજના કરવામાં આવી છે, એન્જિનિયર કૌચેન્નેનો ઉદય થવા માંડ્યો છે; તેમજ સાક્ષરશાળાઓમાં તેમજ કલામંવતોમાં તેનાં ફળ જોવામાં આવે છે. તો પણ ૧૮૯૬-૯૭ માં હંબર્નેરી કૌચેન્નેની મંખ્યા ચારજ છે, અને તે ખાતાના વિદ્યાર્થીઓની મંખ્યા, પહેલાં કરતાં સહેજ વધારે છે, તથાપિ તે માત્ર ૬૬૭ જ છે. આખા હિંદુસ્તાનમાં બધું મળીને માત્ર ૨૯ હંબર્નેરી શાળાઓ છે. અને વિદ્યાર્થીની સંખ્યા માત્ર ૧૩૯૩ ની છે. સાક્ષરશાળાઓમાં પદાર્થવિજ્ઞાનની બાબત ઉપર વધારે વિદ્યાર્થીઓ આવે, અને હુન્નરકળાના શિક્ષણનો વધારે વિસ્તાર થાય એ બહુ ઇચ્છે છે. હિંદુસ્તાનની સાક્ષર શાળાઓની પેદાશ નૈરાશયજનક છે, અને વખત જાય છે તેમ તે વર્ગ સુધરતો નથી.* હિંદુસ્તાનના જુદા જુદા ભાગમાં એક સરખું બીજું નથી. અને જોકે સ્થાનિક મથોગોષ્ઠી તેમાં કંઇક ફેરફાર જોવામાં આવે છે તથાપિ મુખ્ય લક્ષણો તો એક જ છે. તેનામાં ચિંતરતાની અને સગીનપણાની ખામી છે, નિર્ણયશુદ્ધિ સમધાન્ય નથી, અને ચોતાની વિદ્યાર્મંપતિના ખરા માપની પણ ખામી છે. હમણાના શિક્ષણે સ્મરણશક્તિ, કંપનાશક્તિ અને વસ્તુત્વશક્તિનું મોપણ કર્યું છે, પણ અવયોકનશક્તિ, યથાર્થ પરિચ્છેદશક્તિ (exactness) અને ધીર વિચારની ખામી છે. સર હેન્રી મેઇન મેઇન કલકત્તાની યુનિવર્સિટિના એક બાપણુમાં કહે છે તે પ્રમાણે “દેશીઓના મનને જરા સખ્ત થવાની જરૂર છે. કંપનાશક્તિની કેળવણી અને તેને માટે આદ્રભાવ, જે પશ્ચિમમાં જરૂરનો છે, તે અહીં અગ્યારે છે. કારણ કે અહીંયાં તો મૈકના સૈકા યથા કંપનાશક્તિ હદ બહાર વહી મઈ છે, અને બુદ્ધિની નિર્મલતા અને ખીળ દરો જે અત્યારે આ પ્રગને હેગલ કરે છે તે કંપનાશક્તિએ બુદ્ધિનું સ્થાન ઝડપી લીધાને લીધે જ છે એમ અપ્પ જણાય છે. દેશીને જેની વધારે જરૂર છે તે સત્યના વધારે સખ્ત પ્રમાણોની. અને જે ગાઓમાં સખ્તમાં સખ્ત પ્રમાણોથી સિદ્ધ થયેલ સત્ય જ સત્ય તરીકે ખાતર છે તે શાસ્ત્રોનાં જ્ઞાન ઉપર વધારે ધ્યાન આપવામાં આવે તો તેમાંથી મને બુદ્ધિ અને નીતિની વ્રતિના ઉત્કર્ષની બહુ આશા રહે છે.”†

* આ વિષય ઉપર સરકારપક્ષ અને પ્રજાપક્ષ વચ્ચે પ્રચંડ વાદવિવાદ ચાલ્યો છે. તેનું નિરૂપણ લૉર્ડ કર્ઝનના યુનિવર્સિટિ એક્ટ વિષે આગળ કહેવામાં આવશે તે વખતે કરીયું.

† ‘The fact is that the educated native mind requires hardening. That culture of the imagination, that tenderness for it which may be necessary in the West, is out of place here; for this is a society in which, for centuries upon centuries, the imagination has run riot, and much of the intellectual weakness, and worse evils which afflict it at this moment, may be traced to imagination having so long usurped the place of reason. What the native mind requires is stricter criteria of truth; and I look for the happiest moral and intellectual results from an increased devotion to those sciences by which no tests of truth are accepted except the most rigid’

Sir Henry Maine

૧ સામાન્ય શાળાઓમાં એમ કહી શકાય કે સામાન્ય પ્રથમ પ્રગેને માટે તો સાગ્રમાં સારી બ્રિટિશ શાળાઓની નીચે રહેલું એજ ઉદારશિક્ષણ છે. રામદેવ વિનાના કામદા, હન્સાદ, કામદાની દષ્ટિમાં સર્વેની સમાવતા, સામાજિક અને ધાર્મિક સ્વતંત્રતા, જનમાન્ય સંરક્ષણ, શાન્તિ, પદ્ધતિ, માફકસર કરનો બોળને, અને દેશાન્તર જવાનાં સારાં અને સસ્તાં સાધનો—આ પરિસ્થિતિ એ જ—ધર્માન્ય જુલમ અને લૂંટફાટ અને ગેરવ્યવસ્થાના અન્ધાધુનીના કાગમાં દમણું સુધી રહેલા કરોડો સ્વદેશીઓને આ પરિસ્થિતિ જ,—ઓછા ઉદ્દ્યેષ નથી.

લૉર્ડ ક્રિમનના શાળામાં સને ૧૮૮૦ ના દુષ્કાલ કમિશને સચ્ચેલા રહેવા વિસ્તારની બાબતમાં પૂર્ણ ધ્યાન આપવામાં આવ્યું હતું. સને ૧૮૮૩-૮૪માં આવતાં ૭ વર્ષ માટે એક કાર્યક્રમ તૈયાર કરવામાં આવ્યો હતો. પણ ૧૮૮૫ માં લૉર્ડ હરિને શાળાની લગભગ ફરજે. હાથમાં લીધી ત્યાં સુધી ને અમલમાં મૂકવામાં આવ્યો નહોતો. આ ક્રમમાં ૩૮૩૭ માઈલ નવી રેલ્વે બાંધવાની યોજના કરવામાં આવી હતી. તેજ માટે સારી સત્તાવીસ કરોડનું ખર્ચ અડસટવામાં આવ્યું હતું, અને તેમાંનું ચોડું નાણું ઉપજામાંથી અને કરજ કરીને અને બાકીનું કમ્પનીઓ દ્વારા ઉભું કરવાની યોજના કરવામાં આવી હતી, આ રિપોર્ટ ઇન્ડિયા સરકારની શાળાનીતિને અત્યુક્ત હતો; સરત એટલીજ કે રેલ્વે બાંધવા સારું નવો કર નાખવાની વાત નહિ, સિલેક્ટ કમિશિના વિચાર સાથે મળતા ધર્મે સેક્રેટરી ઓફ રેલ્વે ઓફ ઇસ્ટ ઇન્ડીયા કંપનીને બાંધકામ ખાતાનું વાર્ષિક રૂપીઆના સિક્કાનું કરજ જે રેલ્વે-જાલાય વિષે બધાં કામે માટે અત્યાર સુધી ૨૫ લાખનું હતું તે હવે ૩૫ લાખનું લેવાનું રાખવું. વા-ચક્ય સરકારની પેક્ટી પારે અધ્યાનિસ્તાન અને ઇશિયાની તરફ બનેલી બીનાઓને લીધે લશ્કરી રેલ્વેસડફો ત્વચથી બાંધવાની જરૂર પડતાં આ દુષ્કાળ કમિશનની યોજનામાં વખતો વખત ફરફાડ કરવા પડ્યા. પણ ને વખતથી ને રેલ્વેના સંબંધને વિસ્તાર શાળાનાં નાણા-માંથી કે અગ્રિત કમ્પનીના સાદમ દ્વારા, વેપારના, દુષ્કાળજાણના, કે લશ્કરી જરૂરિયાતના કારણથી, ગમે તેમ પણ, ઉત્સાહથી વધે મૂલો છે. ૧૮૮૪ પહેલાંથી જાપાનગીરીની રીતમાં

* લૉર્ડ હસ્તાકરનીએ હિન્દુસ્તાનમાં રેલ્વે-દાખલ કરી ત્યારથી લાંબા વખત સુધી એ ખાતે હિન્દુસ્તાનની તીજોરીને અથાગ ખોટ જતી હતી; તેથી પ્રગપણ સામાન્ય રીતે, રેલ્વે બાંધવાની વિરુદ્ધ હતો. પરંતુ હાલમાં છેલ્લાં પાંચ વર્ષથી નહીં થવા લાગ્યો છે, અને બલિ-બધાં પણ નહીં રહેશે એવો સંબંધ છે—તેથી સરકાર પક્ષવાળા લૉર્ડ હસ્તાકરનીની દુર-દે-શીની પ્રશંસા કરે છે, તથા દુષ્કાળમાં રેલ્વે કેવી ઉપકારક થઈ પડે છે એ વાત ઉપર બાર મૂકે છે. પ્રગપણ હાલમાં પોતાની વિરુદ્ધતા કેવા સ્વરૂપમાં દર્શાવે છે તે બોલ નિ. જાખલેએ ઉછા (૧૯૦૬) બજેટ વખતે વડી ધારાસભામાં કરેલી દીકામાં મંજૂર રીતે સમગ્રય છે:—

"My Lord, during the last eight years, the surpluses of the Government of India have amounted to no less a sum than 35 crores of rupees, and the whole of this money has been spent by the Government on Railways in addition to the large amounts specially borrowed for the purpose? Now I do not wish to say anything against the construction of Railways as a commercial undertaking. Till recently they used to cost a net loss to the State every year, but that has now ceased: and there is no doubt that in future

પણ ફરફારો કરવામાં આવ્યા છે. એક અથવા બીજી સ્વરૂપમાં જામીનગીરી વિના હિંદની રેલ્વેમાં નાણું નાંખનારી કંપનીઓ મળી આવતી નથી. હિંદના અધિકારીઓનો હેતુ હવે એ છે કે:—

૧. રેલ્વેનું ચલત રાજ્યના હાથમાં ગેખતું.
૨. નવી રેલ્વે બાંધવાનું કામ કે તેનો કારભાર ચલાવવાનું કામ અથવા થોડી જદિ પામેલી રેલ્વેના કારભારનું કે વિસ્તારનું કામ કંપનીઓને હાથ રાખતું.
૩. હલકામાં હલકી ગેર-ટીની મરતોથી એટલાં યોગ્યમાં યોગ્ય નાણાં આપવાં અથવા વર્ષની મેંખ્યામાં પણ બને તેટલો ધટાડો કરવો; એ ધોરણે કંપનીઓ સાથેની આ ગોઠવણો પાર પાડવી. અને,
૪. વાર્ષિક માલિયાણાંથી અથવા અમુક વર્ષ પછી મીઠા વેચણથી રેલ્વે પાછો રાજ્યના હાથમાં આવે તેની ગોઠવણ કરવી.

[વસન્ત ઓફિસ.]

years they will bring a growing revenue to the Exchequer. To the construction of Railways on a commercial basis out of borrowed money I have, therefore, no objection, though even here the claim of irrigation to a larger share of the capital raised must be recognized better than they have been in the past. But I have the strongest possible objection to our employees being devoted to Railway construction, when they are urgently needed for so many other objects vitally affecting the interest of the masses. My Lord, I submit that there should be some sense of proportion in this matter. Already a sum of 250 Millions sterling has been spent on Railways. For many years, it was the height of ambition to the Government of India to have the country twenty thousand miles of Railways. The mileage open to traffic to-day is nearly twenty nine thousand, and another two thousand is under construction. Are Railways everything, is mass education nothing, is improved sanitation nothing, that the Finance Minister should lay hands on every rupee that he can get either by borrowing or out of surpluses and devote it to the construction of Railways only? "

એમનો મુદ્દો એવો છે કે આ દેશની ઉપજમાંથી ખર્ચ કાઢતાં પડેલી બચતનો મોટો ભાગ મરફારે રેલ્વે બાંધવાના કામમાં છૂટે હાથે વાપરી નાંખવો એ ખૂબ છે: જગ્યાશય, ફેળવણી, આરોગ્ય વગેરે ઘણી બાબતો ઉપર હાથ આપવું જોઈએ. અર્થાત્, રેલ્વે બાંધવાની ના નથી, પણ તે જ્યાં લોકલિતાએ જરૂરની હોય વા એમાંથી નહીં યાવ એમ દોષ તાંબ અને તે બનતાં મુશી, ધીમે ધીમે. રેલ્વે ખાતાની ઉપજમાં વધારો થાય. અને ને નહીં યાવ તે દેશની તીજેરીમાં આવે એવા હેતુથી હાથમાં મરફારે રેલ્વેવદીવરના ફેરફાર નિયમો ધારણ ક્યાં છે—ને આ રેલ્વે સંજ્ઞાથી પેરેકારને અન્તે આપવામાં આવ્યા છે. એમાં દેખાઈ આવતી પ્રજાનાં નાણાં માટેની (દેશને નહીં કંપની) મરફારની કાળજી માતાન્ય રીતે પ્રજાને સન્તોષ ઉપજાવે એ સ્વાભાવિક છે.

अमारो देश.

(दिव्य.)

अमे भरतभूमिना पुत्रो !

अम मात पुराण पवित्र,

रे नेना सुन्दर सूत्रो

शलकावे उच्च चरित्र;

अम अन्तरने उद्देशी

करशुं होकार हमेशः

अमे देशी, देशी, देशी !

ओ दिव्य अमारो देश !

अन्धार विषे अयडातां,

के करतां भव्य प्रकाश;

पडतां रडतां रगडातां,

के करतां हास्यविलास;

पल्लपल्ल अम डरनिधिर् देशी

हा उछळे ऊर्मि अशेष !—

अमे देशी, देशी, देशी !

ओ दिव्य अमारो देश !

क्यां हरो हिमालय नेत्रो !

क्यां पुण्यपवित्र न गंग !

क्यां मळे अलौकिक एवा

सहु देशतणा बहुला !

क्यां मुनि ईश्वरजन वेशी

करता प्रभुपंथटनेत्र !—

अमे देशी, देशी, देशी !

ओ दिव्य अमारो देश !

क्या राम मुग्धिष्टिर घूम्या ?

क्या गरज्या अर्जुन भीम ?

क्या रजपूत वीर कङ्कभूया

बल दाखव्या ज असीम ?

रे भूलिये ते सीते शी

अम अन्तर्या लवलेख ?—

अमे देशी, देशी, देशी !

ओ दिव्य अमारो देश ! ४

नथी रे जीवहुं परआशे:

छे पारको आश निराश,

नथी कर धरखो को पासे:

स्वाश्रयनो छे लह्यास;

कइ पुण्यप्रभा ज प्रवेशी

अहि दे अमने उपदेश:—

अमे देशी, देशी, देशी !

ओ दिव्य अमारो देश ! ५

धमधम धरणी धुनवीशु,

अम देशतणा करी गान;

जपजप जपनाद करीछु;

दइशु मोघा अम प्राण !—

ए मक्ति बसी छर, तेशी

देजो शक्ति परमेश !

अमे देशी, देशी, देशी !

ओ दिव्य अमारो देश !

अरदेशर फ. खबरदार.

“જુલોયસ સીઝર”.

—પ્રખ્યાત અંગ્રેજી મહાનુ કવિ શેક્સપીયરના નાટક ઉપર વિવેચન—

(અનુસન્ધાન પૃષ્ઠ ૧૭૫ થી).

ખીન્ને પ્રખ્યાત પાત્ર-કેસ્યસ છે. તે જુટસનો મિત્ર નથી તેમ સીઝરનો પણ મિત્ર નથી. અગત્યતે તેનામાં સદાચાર, સત્યપ્રીતિ, પ્રમાણિકપણું વિગેરે પ્રકારના સદૃશ્યો જે જુટસમાં જોવામાં આવતા તેવા નહોતા; તેપણુ આવશ્યક કાર્યમાં તે પૂરેપૂરો કુશળ હતો. જેને આપણે અંગ્રેજીમાં-practical man of action-કહીએ તેવો તે હતો. અલગતે તેનામાં કપટ-દેવ-નુશાણું-વિગેરે પ્રકારના પ્રવચી-દોષો યુક્ત હતા, તે સીઝર તરફ જ્યાં ધરાવતો હતો. તેપણુ સ્વાભાવિમાનનું લોહી તેની નસેનસ વહેતું હતું, શેમમાં અલગતા પ્રગ્લસત્તાક રાજ્ય પ્રતિ તે દૃઢ ભક્તિભાવ દર્શાવતો હતો. સીઝરનું ખુન કરવાનો તેણે મનમાં સંકલ્પ કરેલ તેનું કારણ તે સીઝર તરફ દેવ ધરાવતો હતો તે પણ હતું. તેમ સીઝર રાજ્ય થઇ પ્રગ્લસત્તાક રાજ્યનો નાશ કરે તો શેમના વંશવતો પણ અંત આવશે માટે સીઝરને માર્યાથી શેમની પડતી થતી અટકે એવું તે મનમાં અમળનો હોવાથી કાંઈક આ કારણને લીધે પણ કેસ્યસે સીઝરનું ખુન કરવાનો નિશ્ચય કીધો હતો. હુંકમાં જુટસ અને કેસ્યસ એ બેઉ મિત્ર જાતનો જાતિસ્વભાવ ધરાવતા હતા, તેમના જાતિસ્વભાવની સરખામણી-બેદાબેદ-આપણે આગળ પ્રસંગવશાત્ કર્યા જઈશું. આ બે પાત્રનું દર્શન આપણને પ્રથમ અંકના બીજાજ પ્રવેશથી થાય છે. સીઝરના મિત્રવત્તા માનની ખાતર જે મિત્રવત્તવારી રાહુરના રાજામાં થઈને જતી હતી તેને જોવા ધણા લોકની દડ મળી હતી. તેમાં જુટસ ને કેસ્યસ એકાએક એક બીજાને મળી ગયા. શેમની “ પ્રીટરથીપ ” એટલે એક મેઇસ્ટરના હોદાને માટે પ્રથમ જુટસ અને કેસ્યસ ઉમેદવાર હતા પણ આખરે તે હોદ્દો જુટસને મળવાથી જુટસ ને કેસ્યસનાં મન ઉઝાં થયાં હતાં. તેઓ આ વખતે એકાએક એક બીજાને મળે છે. કેસ્યસને સીઝરનું ખુન કરવાનો ધરાદો છે, તેમાં જુટસને પોતાના પક્ષમાં જેઓ લેવો છે. જુટસનો જાતિસ્વભાવ તે સારી પેઢે જાણે છે તેથી તેને ફાસજાવી પોતાના પક્ષમાં લેવો તે કામ તેને કઠિન લાગતું નથી. તે જુટસની પાસે આ વખતે આવે છે ને તેને ઉઘસ જોઈ ધીમે રહીને તેની સાથે વાત ચર્ચ કરે છે. પ્રથમ કેસ્યસ જુટસને ઉઘસ હોવાનું કારણ પૂછે છે. પછી ધીમે રહીને જુટસને કેસ્યસ પૂછે છે—“ બહા, જુટસ, મને કહે કે તું તાર્ક મોં કરી પણ જોઈ શકે ખરે ? ” જુટસે જવાબ આપ્યો—“ ના, આપણે આપણું મોં આપણી આંખથી જોઈ શકતા નથી. એમાટે તો આપણાનીજ મદદ લેવી પડે. ” કેસ્યસે કહ્યું—“ જુટસ, તારા ચણુ તારી સમજ રજુ કરી દેખાડે તેવો આપણે તારી આગળ નથી. જુટસને પોતાના પંડને જોવાની આંખો હોત તો વધારે સારું ચાત એવું મેં શેમના ધણા ધણા પ્રખ્યાત પુરોહિતે જોયતા સાંભળ્યા છે. ” આવું કેસ્યસનું વાક્ય સાંભળી—જુટસ સહેજ ગભરાય છે અને

કેસ્યસને તેના 'આ વાંચનું મર્મ ખુલ્લું કરવા કહે છે. કેસ્યસ કહે છે કે:—“જુટસ તારૂં ૩૫ જેવા તારી પાસે આપનો નથી તો લે હું તારો આપનો બનુ છું, ને તારે વિશે મારે જે કંઈ કહેવું છે તે સાંભળવા તૈયાર થા. બહા જુટસ, મારી પર ખીજવાઈશ નહિ. કેટલાક પુરૂષોની મારફત રસ્તામાં જે મળ્યો તેની સાંધે દોસ્તી કરી, તેની સહેજસાજ ખુશામત કરી, લાગ આવે તેનો ત્યાગ પણ કરી, પછી તેનું વાંકુ બોલે તેવા પુરૂષો જેવો હું નથી.” જુટસ, હું જો એવો માણસ તને લાગું તો મારી દોસ્તી તું કરીશ જ નહિ.” આ વાત સાંભળે છે તેટલામાં મોટા હોહાકાર જુટસ વિગેરેને અને પહેંચતાં જુટસ કેસ્યસને પૂછે છે કે:—“આ શોર બકેર સાનો થાય છે? મને ભય છે કે લોકો કદાચ સીઝરને રાજ પણ બનાવી દે.” આવું વચન જુટસના મોંમાંથી નીકળેલું સાંભળી કેસ્યસના મનને ખૂબ ધીરજ આવી. તેણે ધીમે રહીને કહ્યું—“ત્યારે સીઝર રાજ થાય તે જુટસ તને ગમતું નથી તે વાત તો સાચી જ ને?” જુટસે જવાબ આપ્યો:—“સીઝર રાજ થાય એ વાત તો કેસ્યસ મને જરાએ ગમતી નથી. પણ હું તેને મારા પૂર્ણ પ્રેમથી ચાહું છું—પણ કેસ્યસ તે મને શું કહેવાને વાસ્તે આટલો બધો વખત રોકી રાખ્યો છે? તું જે કામ કહેવા માંગે છે તે કામથી જો લોકસમસ્તનું બહુ થતું હોય તો એક તરફ લોકમમસ્તનું બહુ હોય અને બીજી તરફ મારૂં મૃત્યુ થતું હોય તો પણ બેશક હું મૃત્યુનો લેશ માત્ર પણ ડર રાખ્યા શિવાય લોકસમસ્તનું બહુ કરવા વધારે તત્પર થઈશ.” જુટસના આવા શબ્દો સાંભળી કેસ્યસને વધારે ઉત્તેજન મળતું જાય છે. તે હવે ધીમે ધીમે જુટસને ઉશ્કેરવા માંડે છે. તે કહે છે:—“ઉમદા જુટસ, હું પણ સારી પેઢે સમજું છું કે કુલભિમાન—અથવા સ્વાભાભિમાન તને વધારે પ્રિય છે. હું પણ શુભામ થવા કદી પણ ગાળ દોઉં નહિ. જુઓને, આ સીઝરનો જ દાખલો લેઈએ. તે હું અને તું સૌ સાથે જન્મેલા છીએ. તે જ ખાવ છે તેજ ખોરાક આપણે લેઈએ છીએ. ટાંડ તડકે તેને જેવા લાગે છે તેવાંજ આપણને લાગે છે. વળી સીઝર અને હું બેઉ નદીમાં આગળ નહાવા ગયેલા ત્યારે સીઝરને ડુબતો જોઈ મેં તેને બચાવ્યો હતો. પણ આ સીઝર મોટાં મોટાં યુદ્ધો લડી હવે દેવ જેવો ગણાવા લાગ્યો અને હું કેસ્યસ એક પામર પ્રાણી રહ્યો ને સીઝરની આગળ પગે પડવાનો પણ વખત આવ્યો. તે સ્પેનમાં હતો ત્યારે એકવાર માંદો પડેલો ત્યારે કેવો ડુબતો હતો તે પણ મને અત્યારે સારી પેઢે યાદ છે; ત્યારે આવો નિર્માલ્ય પુરૂષ આપણો સર્વનો અગ્રણી થઈ રાજ્યની લગામ પોતાના એકલાના હાથમાં રાખે એ શું બાધી નવાઈની વાત છે? તે આ દુનિયાની ઉપર એક પહાડ જેવા રાક્ષસની મારફત અમલ ચલાવે છે. અને આપણે પામર પ્રાણીઓ તેની ખુશામત કરી કરીને ચાકી જઈએ છીએ. ખરૂં પૂછાવે તો જુટસ, મનુષ્યજાતિ કાંઈક કાંઈક વાર તો પોતાના કર્મ—નશીબને પણ પોતાના કલા પ્રમાણે ચલાવે છે, દોષ આપણા નશીબનો નથી, આપણો પોતાનો છે.” જુટસ અને “સીઝર” એ બેઉ શબ્દ એકી જ વખતે ઉચ્ચારી જુઓ કે “સીઝર” શબ્દમાં તમે શું નવું સાંભળો છો? સીઝરે તે વળી એવો શ્વે ખોરાક લીધો હોવો જોઈએ કે તે આપણા બધાનો ઉપરી થવા ધારે છે? સમયને ધિક્કાર છે! રોમ, તે પણ તારા આગલા સમયનું બાન ખોવા માંડ્યું છે! રોમ આગળ એવું બજવાન, હવું કે તેના પર રાજ્ય ચલાવવા આગળ સેંકડો માણસની એકતાની જરૂર પડતી. અત્યારે સીઝર જેવો માત્ર એક જ પુરૂષ રોમ પર રાજ્ય ચલાવવા માંગે છે! હે જુટસ! તારા કુળમાં આગળ થઈ ગયેલા જે જુનીયરે જુલિયી

રાસકવીન રામઓને હાંકી કાઢ્યા હતા તે બે અત્યારે જીવતા હોત તો અને ખાતરી છે કે તેણે સીઝરને પૂરો પણુ કદી નાંખ્યો હોત.”

કેસરના આવા મર્મબેદક વચનો સાંભળી જુટસનું મન ઉશ્કેરાય છે. તે બોલી ઉઠે છે કે:—“શેમનો પુત્ર યદ્ય એક ગુલામ અવસ્થા ભોગવ્યાં કરતાં જુટસ એક ગામડીઓ યદ્ય નંગલમાં રહેતું વધારે પસંદ કરશે.” જાતિકી સ્વતંત્રતા—(individual liberty)—નું શોહી જુટસની નસોનસ દોડતું જોવામાં આવે છે. આ વાત ચાલતી હોય છે તેટલામાં સીઝર અને એન્ટોની વિગેરે તેના ખાસ અનુયાયીઓ વિજયસ્વારીમાં પાસે યદ્યને જાય છે. જતાં જતાં કેસરને કોધવાળાં ભવાં ચડાવી ઉભો રહેલો જોઈ સીઝર એન્ટોનીના કાનમાં કેસરના જાતિ-સ્વભાવનું વર્ણન કરે છે. ત્યાર બાદ જુટસ અને કેસર જ્યાં આગળ ઉભા હતા તે તરફ કાસ્કા નામનો એક ગ્રીએ ઉમરાવ જતો હતો તેને કેસર ઉભો રાખે છે ને રાજ્યમહેશમાં આજે શા શા બનાવ બન્યા તે તેની પાસે જાણવા માંગે છે, કાસ્કાએ કહ્યું—“આજે રાજ્ય-મહેશમાં માફ એન્ટોની ને સીઝરનો મિત્ર છે અને હાલમાં ‘પ્રીટોર’—એટલે મુખ્ય માજીસ્ટ્રેટ—છે. તેણે સીઝરને બધા સલાસદોની સમક્ષ રાખેલા મુગટ આપવા માંગ્યો. પણ સીઝરે તે પહેરવાની ના પાડી. આવી રીતે ત્રણ વાર એન્ટોનીએ મુગટ સીઝરને માથે મઢવા માંગ્યો અને ત્રણ વાર તેણે તે પહેરવા ના પાડી હતી. આવી રાજગ બે કે બહુ યદ્ય હતી તો પણ મને લાગે છે કે સીઝરને ગળ ચવાનું માંલ્યથી મન તો ઘણું હતું.” પછી તેઓ ત્રણે જણ પડે છે. જુટસના ગયા પછી પ્રપંચી કેસર મનમાં જુટસના એકદમ છેતરી જવાય તેવા જાતિસ્વભાવ ઉપર હસે છે, તે કહે છે:—“જુટસની આકલને પણ ધન્ય છે કે તે આવી રીતે એકાએક ઉશ્કેરાય છે ! હું જો જુટસ હોઈ અને જુટસ જો મારી પેડે મને ઉશ્કેરવા આજ્યો હોત તો હું કદી આ બક્ષા જુટસની પેડે એકદમ છેતરાયો ન હોત ! તો પણ હીક છે. આપણું અરધું કાર્ય તો થયું છે. હવે હું કેટલાક નવામાં કાગળો લખી જુટસની બાડીમાંથી તેના ઘરમાં નાંખીશ. તેમાં જુટસને સારી પેડે ઉશ્કેરણી મળે તેવા શબ્દો લખીશ. ને પછી જુઓ કે જુટસ કેવો આપણા પક્ષમાં એકદમ આવી જાય છે !”

ગ્રીએ પ્રવેશમાં ખુનના મસલતીઆઓ—કેસર—સીમેરો—સીના—કાસ્કા, વિગેરે એકઠેકાણે અધારી રાતે એકઠા થાય છે. કેસર કાસ્કાને ઉશ્કેરી પોતાના પક્ષમાં લે છે.

બીજા અંકના પહેલા પ્રવેશમાં જુટસ પોતાના કંપાઉન્ડમાં એકલો એકો એકો ગઈ કાલે કેસર સાથે થયેલી વાત પર વિચાર કરે છે. સીઝર જેવા મિત્રને મારવો કે નહિ તે વિષે અનેક વિચારો એ આ વખતે જુટસના મનને બારે મુંઝવણમાં નાંખી દીધું છે. જુટસ મનમાં વિચાર કરે છે:—“સીઝરને દેવ દર્શાવવાનું મને પોતાને ખાસ કારણ મળ્યું નથી. માત્ર સામાન્ય વર્ગના સુખને માટે જ મારે સીઝરને ધિક્કારવો પડશે. સીઝર કદાચ રાજા થાય, પણ તેથી તેને સ્વભાવ બદલાશે કે કેમ અને બદલાશે તો તે કેવા રૂપમાં બદલાશે તે હવે સવાલ છે. ચંદ્રી એ મનુષ્યના મગજને ફેરવી નાંખનાર ગઈ પડે છે. અધિકાર મળ્યા પછી જો તે માર્કસ બ્રહ્મચર્યના પોતાના મનમાંથી ત્યાગ કરે છે તો જ તે અધિકાર ઉઘી પડે—તેને ખરાબ રસ્તે દોઈ જાય છે. પણ સીઝર વિષે ખરું જણાયે તો તેણે પોતાની ધિયર

મનોવૃત્તિઓનું કદી પણ ઉલ્લંઘન કર્યું હોય એમ મેં બાંધ્યું નથી. પણ એક સાધારણ કહેવન એવી છે કે ઉંચી પદવીએ ચઢતાં પહેલાં દરેક મનુષ્ય પહેલાં તો નરમ અને માયાળુ હોય છે. પરંતુ તે જેમ જેમ ઉંચી પદવીએ ચઢતો જાય છે તેમ તેમ તેનામાં ગર્વના અકુરો સ્ફુરવા માંડે છે, અને તે જેવો હાથમાં ઉંચી પદવીએ ચઢે છે ત્યારે તે નીચે જોવાની તસ્દી લેતો જ નથી. આવી રીતે સીઝરનું પણ કદાચ બને. માટે માખનાં ઇંડાંને તો તેનું સેવન ચતાં પહેલાં જ પૂરાં કરવાં જાઇએ. અને તેવી રીતે સીઝરને પણ ઉગતો જ માખી નાંખવો જોઇએ.”

એટલામાં હુસેયસ નામનો છુટસનો નોકર આવે છે. તે છુટસના હાથમાં કેટલાક ઢાગળોના ખીંકા મૂકે છે—જેમાંના દરેકમાં—છુટસને ઉરફરણી આપે તેવા શબ્દો લખેલા છુટસના વાચવતાં આવે છે. પછી—અચૂક કાર્ય કરવાનો મનુષ્ય ત્યારથી તે કાર્યની સમાપ્તિ થાય ત્યાં સુધીના વખતમાં માણસના મનની સ્થિતિ કેવી રહે છે તે ઉપર આત્માપ છુટમ કરે છે. પછી તે જ દિવસની રાતે પાઞા કેસસ—કાસ્કા—ડેસીયસ છુટસ સીના—મીટેલસ મીખર અને ટ્રોએનીયસ—વિગેરે ખુનનાં મમલતીઆઓ છુટમના ઘરમાં એકઠા થાય છે. અને સીઝરને મારવાની વાત બહાર વહેલી પ્રસિદ્ધિમાં ન પડી જાય તેટલા માટે વચન લેઇ બધાવા તૈયાર થાય છે. અનિશ્ચ પ્રમાણિકપણાથી બરેસો છુટસ આ વાત માખી ગફતો નથી. તે ગાછ ઉઠે છે કે “સોગનથી બધાવું તે તો બાવકા પુરોણ કામ છે. જો આપણે સાચે માચા શેમન હોઇએ અને આપણા કાર્યને પુરૂં કરવા ખરા મનથી દરેક જણ ગાછ હોઇએ તો મોગન લેવાની શી જરૂર છે ?”

પછી કેસસ દરખાસ્ત મૂકે છે કે “માર્ક એન્ટોની જે સીઝરનો ખામ મિત્ર છે તે એક ધણો બાહોશ અને પ્રપંચી પુરુષ છે. માટે સીઝર પછી તેને જીવતો મૂકવો તે હાનિકારક છે. માટે સીઝર બેચ તેનું પણ કાટણ કરી નાખવું જરૂર છે.” આ વચન કેસસની વ્યાવહારિક કાર્યમાં નિપુણતા બતાવી આપે છે. સીઝરનું ખુન કર્યા પછી તેના મિત્ર એન્ટોનીને જીવતો મૂકવાથી આગળ કેવું હાનિકારક પરિણામ આવે છે તે આપણુ આગળ જોઇશું. વ્યાવહારિક કાર્યમાં છેક મઠ એવો છુટસ આ દરખાસ્તને માન્ય ગખતો નથી. પ્રપંચી અને દીર્ઘદષ્ટા કેસસની પેઠે એન્ટોનીનો સ્વભાવ બહો છુટસ જાણતો નથી. તે કહે છે કે “માર્ક એન્ટોની એ સીઝરનો મિત્ર છે એટલે તેના શરીરનું તે અવયવ કહેવાય. માટે સીઝરને મારીશું તો તે તેનું અવયવ પણ મર્યું કહેવાશે. અને આપણે સીઝરના આત્માને મારવો છે, એના શરીરને ઘાપી નાખવું નથી. કસાઈની પેઠે તેને શરીરના કકડે કકડા કરવાને બદલે તેના આત્માને મારી નાંખી શકતો હોય તો બસ છે. માટે એન્ટોનીને જીવતો મૂકવામાં કાંઈ હાની થવાનો સંભવ નથી.”—પછી બધા મમલતીઆઓ પોતપોતાને ઘેર જતા રહે છે.

ત્યાર પછી સ્થળ પર એક બીજું મહાન પાત્ર આવે છે. પોર્શિયા નામની સ્ત્રી એ છુટસની પત્ની છે. સર્વોત્તમપણાના સંવળા શુભે છુટસની પેઠે તેનામાં પણ જોવામાં આવતા હતા.—છુટસના સર્વ શુભો તેનામાં જાણે પ્રતિબિંબ રૂપે આવી રહેલા હતા. છુટસનામાં જેમ તેના આપદાની દીર્ઘિતું અભિમાન હતું તેમ તે પણ એક, આખરદાર બાયડી અને કેરો

જેવા મહાન પુરુષની છોકરી હોવાનું તે અભિમાન ધરાવતી હતી. સ્ત્રી જીવિને સ્વાભાવિક હોય એવા કેટલાક નજીવ રોપ જો કે તેનામાં હતા તો પણ સુશીલતા અને પતિવ્રતતા સર્વ ગુણથી ભરેલી સ્ત્રી કેવી હોય છે તેનું ખરું ચિત્ર કવિએ પોર્સીયામાં આપણને આપ્યું છે. પતિ-પત્નીની વચ્ચે કેવા ઉચ્ચ પ્રકારનો સંબંધ હોયો જોઈએ તે જાણવું હોય તો જુટસ અને પોર્સીયા-એ બે પાત્રોનો જીવિતસ્વભાવ વાંચ્યાથી વાંચકને બરાબર સમજાશે. બીજા અંકના પહેલા જ પ્રવેશમાં પોર્સીયા અને જુટસ વચ્ચે સંવાદ ચાલે છે. આ વખતે પ્રાતઃકાળનો સમય થયો હતો. કેશીપસ કસ્ટ-વિગેરે મસલતીઆઓની સાથે સીઝરનું ખૂત કરવાની યોજનાઓ સાંધવાને વાસ્તે મસલતો કરવામાં ગઈ રાત જુટસે ગાળી હતી તેથી સવારે તેનાં મોં પર ઉગમશે જણાતો હતો. વખતે કાંઈક મંત્રીર વિચારોમાં પડી ગયેલા હોવાથી, તેના મોં ઉપર આ સમયે ખિત્ત મનોરતિઓની છાયા પ્રસરી રહી હતી, આવી યોજનાઓમાં રોધાયેલા હોવાથી જુટસના મનમાં બે ચાર દિવસથી અસ્થિરતા જોવામાં આવતી હતી તે પોર્સીયાને સમજવા લાગી તેમ ગઈ મોડી રાતે મસલતીઆઓને મળવા સાફ જુટસ પોતાની પથારીમાંથી છાનોમાનો જતો રહ્યો હતો ને પોર્સીયા ઉંઘમાંથી ઉઠી ત્યારે જોયું હતું. તેથી યદેશી સવારે જોયો છુરમ આજ્યો ત્યારે પોર્સીયા વિનયપૂર્વક પોતાના પતિને પૂછે છે:—

" ઉમદા જુટસ ! આપણી પથારીમાંથી તમે કાઢ રાતે છાનામાના જતા રહ્યા હતા. વળી કાઢ વાળુ કરતી વખતે તમે ઊંડા વિચારમાં પડી ગયેલા હો તેવા દેખાતા હતા—આજુ ઉપરથી એકદમ ઉભા થઈ અજબગાળી મેડીમાં આમ તેમ શરવા લાગ્યા હતા ને કાંઈક ઊંડા નિશ્વાસ નાંખતા હો તેવા દેખાતા હતા; ને વખતે તે બધાનું હું કારણ તમને પૂછવા લાગી ત્યારે તમે મને જવાબ સરખો પણ આપ્યો નહોતો. તમે મારી સામું ટગર ટગર બોલ્યા કરતા હતા. મેં તમને ફરીથી આમંત્ર કરી પછવા માંડ્યું ત્યારે તમે તમારું કપાળ લૂછ્યું અને અધીનપથી જમીન ઉપર તમારો પગ ઠોક્યો. ને જવાબ સરખો પણ આપ્યો નહિ. અને કેથનો સહેજ હસારો કરી તમે મને તમારી પાંખેથી દૂર જવાનું કહ્યું. તમે શરસે હોવાથી હું તમારી ના કહ્યા છતાં ઉભી રહીશ તો તમે જમણા ચીકણા જાણી હું તરત જ તમારી આજ્ઞાનુસાર ખસી ગઈ. મનુષ્યજાતિનો સ્વભાવ આવો એકવાર થઈ જાય એ સ્વાભાવિક છે, અને વખત જતાં તમે પાછા ચાંત થઈ જશો એનું હું ધારતી હતી. પણ આવો ચિંતાથી ભરેલો સ્વભાવ તમને નીચતે ખાવા પીવા તથા ઉંઘવા પણ દેનાર નથી. ચિંતા રૂપી કીડાએ જેવી તમારા શરીરના બાહ્ય રૂપ ઉપર અસર કરેલી અત્યારે જણાય છે તે જો તમારા જીવ પર અસર કરવા લાગશે તો વિપરીત પરિણામ થવાની મને ખીક રહે-છે. મારા વહાલા જુટસ, તમારા દુઃખનું કારણ મને જણ્યો. જુટસ દુઃખમાં જવાળા આપી કાઠે છે કે " મારી તબીબત સારી નથી એ જ કારણ ". પોર્સીયા બોલી—" ઉમદા જુટસ રાહો જ છે અને માંદો હોય તો તે કદી પણ સાજા થવાનાં સાધનો લેવાં બૂઝે તેમ જ નથી. જુટસ કહે:—" કાં, હું પણ તેમ જ કંઈ છું. બસી પોર્સીયા સુઈ જા. "

પોર્સીયા કાલાવાસ કરી કહે છે —" જુટસ શું નરમ છે ? ત્યારે તે કપડાં બરાબર પહેર્યા શીવાય વહેલી સવારે બહાર નીકળી ફંડીમાં શા મારે શરતો હશે ? શું જુટસ નરમ હોઈ મોડી રાતે બહાર-નીકળી વધારે માંદ પડવાનું ધારે પણ ખરો ? નહિ, વહાલા જુટસ

એવું કદી બને. જ નહિ. તમારાં મનમાં કંઈક જૂઠ્ઠી જ જાતનો વ્યાધિ આવી રહેશે છે, અને તે વ્યાધિ શો છે તે જાણવાનો તમારી પત્નીને પૂરો હક છે. હું પણ પડીને વીનું છું. હું તમારી પત્ની છું. સાચા પ્રેમની તમે તે દિવસે પ્રતિજ્ઞા મારી સમક્ષ લીધી હતી તે બધી પ્રતિજ્ઞા પ્રમાણે હું અને તમે એ બેઉ હવે એક થયાં છિયે. આપણું શરીર હવે બિન્ન નથી. ત્યારે હું નમ્રતાથી પૂછું છું કે સતે તમે ક્યાં ગયા હતા? તમારા મનની અસ્થિરતાનું ખરું કારણ શું છે એ બધું મને કૃપા કરી જણાવો.” પણ પડેલી પોર્શિયાને છુટમ ઉભી કરે છે. પોર્શિયા આગ્રહથી કહે છે—“છુટમ તમારી છાની વાત જાણવાનો મારો શું હક નથી? હું એ શું તમે જ નથી? તમારી સાથે ખાવા પીવાને વાસ્તે-સુવાને વાસ્તે-અને કોઈ વાર વાતચિત કરવાને વાસ્તે જ શું હું તમને પરણી છું? મને શું તમે બિન્ન ગણવા માંગ્યા? હું શું તમારા અંતઃકરણનાં મુખ દુઃખની ભાગીદાર નથી? એમ હોય તો હું છુટમની પત્ની કહેવાઉં જ નહિ પણ તેની નોકર બાપરી જેવી ગણાઉં.”

પતિવ્રતા અને સુશીલ પત્નીનો આ પોર્શિયા એ એક કેવો ઉત્તમ દર્શાવે છે અને ખતિ ઉપર એનો કેટલો હક છે—પત્ની અને આકરડી વચ્ચે કેવો ભેદ છે—ઈત્યાદિ આપણને આ સંવાદ વાંચ્યાથી સમજાય છે! છુટમ તેને શાંત કરી ધીમેથી જવાબ આપે છે—“ઉમદા પોર્શિયા, તું મારી સાચી અને સુશીલ પત્ની છે. મારા અંતઃકરણમાં વહેતા લોહીથી પણ તું મને વિશેષ વહાલી છે.”

પોર્શિયા:—“જે મને સાચી પત્ની ગણતા હો તો તમારે મને તમારા મનની વાત કહેવી જોઈએ. અગત્યત હું કશુંલ કંઈ છું કે હું એક સ્ત્રી છું અને સ્ત્રી જાતિના સ્વાભાવિક રોપ મારામાં આવ્યા પણ કદાચ હશે. પણ સાચે વિશેષમાં હું કહીશ કે હું ઉત્તમ કુલમાં જન્મેલી છું—કેટો જેવા આખરદાર પુરુષની છોકરી હોવાનું અને છુટમ જેવા આખરદાર પુરુષની પત્ની હોવાનું મને અભિમાન છે. મને તમે તમારી છાની વાત જણાવો. હું કદી પણ કેમને તે કહી દેશ નહિ. મારા નિમકલલાવપણાના મેં ઘણાક દાખલા તમને આપ્યા છે. મેં પગમાં ધા પણ ખમ્યો હતો ત્યારે મારા પતિના મનની વાત શું હૃદયમાં નહિ સાચવી શકું?”

છુટમ હવે પામી બોલે છે—“ઓ દેવ, હું આવી ઉમદા પત્નીને થોડું થાંજી તેવો મને બતાવ.” એટલામાં ઘરનું બારણું ખદારથી કોણક ઠોકતું સંભળાવાથી છુટમ પોર્શિયાને છાની વાત આગળ ઉપર કહેવાનું કહે છે.

(અપૂર્ણ.)

જ્ઞાનભક્તિ.

આપણી ગદ્ય "શૈલી" નો પ્રારંભ અને તે વખતના બે શિષ્ટ લેખકો.

શુનરાત્રી ભાષા પદ્ય સ્વરૂપમાં આવી નથી એ કહેવું હજી કાંઈ અણુધટતું નથી. અલ-ખત, કુદરતના સતત પરિભ્રમણ કયા કરતાં ચક્રમાં ફેરફાર તો થયાજ કરે-સુધારો વધારો જાણ્યે કે અજાણ્યે પોતાનું કામ કર્યા કરે-એ સ્વાભાવિક જ છે. તેથી કાષ્ઠપણુ પદાર્થ અંતિમ સ્વરૂપમાં ક્યારે આવશે કે આવ્યો છે એ કહેવું એ શાસ્ત્રીય રીતે તો અનેક ઉપાધિથી બાધિત થાય જ. તો પણ જેમ હાલમાં અંગ્રેજી ભાષાનું સ્વરૂપ બંધાઈ ગયેલું મનાય છે એમ બિન-અંદેશે કહી શકાય, તેવું બદલ સ્વરૂપ જે આપણી ભાષાએ દેખાડ્યું નથી તેવું સ્વરૂપ તે ક્યારે દેખાડશે એ ભવિષ્ય આત્મારે ભાખવું કામનું નથી. પણ એટલું તો સર્વાનુભવે સિદ્ધ છે જ કે ભાષા હજી વધતી, પાકતી, દસામાં છે. નવા વિચારોનો વેગવાજો પ્રવાહ હજી જારી જ છે. ઝૂર્વ વિચારો હજી શબ્દમય સ્વરૂપમાં ઉતર્યા નથી. હજી એવા અસંખ્ય વિચારો છે કે જે સચેત રીતે સમજાવવા અંગ્રેજી ભાષાની મદદ માગતી પડે છે. સંસ્કૃતમાંથી જે નવા શબ્દો લેવામાં આવે છે તે લોકપ્રિય થતાં વખત લેશે એ ખરૂં છે. તો પણ સારા, સરળ, સહજ સમજાય તેવા અને અક્ષરનાં અનુકૂળ સંમિલન વાળા સંસ્કૃત શબ્દો શુનરાત્રીમાં રૂઢ કરવા એ જરૂરનું છે.

આ જરૂરીમાત્ર ધ્યાનમાં લેતાં જે અસંખ્ય વાંધાઓ-ઘણાખરા તો માત્ર અસ્પષ્ટિયારી અને ઉતાવળીયા સ્વભાવને લીધે, પોતે જરા પણ શ્રમ લીધો ન હોય છતાં એકદમ પરા-કોટિએ પહોંચવાની ખોટી આશાને લીધે, અથવા જે સમજવામાં જરા પણ મહેનત પડે એ તો હંભી અને મિથ્યા પારિસદર્શી જ હોય એવી દૃઢ માન્યતાને લીધે, લેવામાં આવે છે, તેનું જોર પહેલી મટ ખીવરાવી દે તેવું લાગે છે. તે વાંધાઓ થોડું બજેલા તરફથી તો ભવિષ્ય જ ઉઠાવાય છે. ઘણું ખરૂં તો અંગ્રેજી અભ્યાસમાં ઘણા આગળ વધેલા જ એવા વાંધાને પગભર કરવામાં અચળી હોય છે.

પણ અસારે ભાષાના વિકાસ સંબંધે વિસ્તારથી લખવા પ્રયોજન નથી. તેથી તેવા વાંધા-વાળાને એવો જ હુંકો જવાબ આપી દેવાનો છે કે પ્રમાણિક પ્રયત્ન, ખરી ખત, અને આડગ આરથા વિના એકે કાર્યની સિદ્ધિ થતી નથી. માટે તેવાઓએ કૃપા કરી હાલમાં સારા ગણાતા પુસ્તકોનો ખતથી અભ્યાસ કરવો, કમતાર પોતાની યોગ્યતા અનુસાર તે અભ્યાસમાં વધતા જવું અને ખાતરી છે કે આઠ દસ માસના એકનિઃ અભ્યાસથી તેઓને પોતાના વિચાર ફેરવવા પડશે જ.

'શૈલી' શબ્દ કેવી રીતે રૂઢ થયો એ કહેવા જતાં ઉપરની લીટીઓ લખાઈ ગઈ. હવે પ્રસ્તુત વિષય વિષે કહીએ. 'શૈલી' સંસ્કૃત શબ્દ છે ને તેનો અર્થ 'વ્યાકરણસૂત્ર ઉપરની હુંકી નોંધ' અગર 'વિવરણની પદ્ધતિ' એવો થાય છે. તેણે શુનરાત્રીમાં 'Style' ના અર્થમાં વર્ણવ્યો છે. અને તે સાક્ષર શ્રી નવલરામભાઈએ ૧૮૮૨ માં વાપર્યો છે. તે પહેલાં

* ૧૮૭૦ માં એકવાર, 'શોધન શૈલી' માં વપરાયો છે પણ ૧૮૭૮ માં પાછો અંગ્રેજી શબ્દ Style જ વપરાયેલો માલમ પડે છે તેથી Style માટે જ શૈલી સ્વીકારાયો હોય

એ વપરાયો હશે કે કેમ તેની આ લખનારને માહેતી નથી. પણ ત્યાર પછી એ શબ્દ એટલો તો રૂઢ થઈ ગયો છે કે તેનો મળ અર્થ કાઢક બીજો હશે અને શુભરાતીમા તે નવો જ દાખલ થયો હશે એમ આજે ઘણા યોગ્યના જાણવામા હશે.

નવા શબ્દો ભાષામા રૂઢ કરવા એ ખરેખર ઘણું મુશ્કેલ કામ છે. બધાથી તે બનતું નથી તેમા શોધકશક્તિની સાથે ન્યાયદૃષ્ટિ પણ જોઈએ. જનસમાજની વૃત્તિને અનુકૂળ થઈ જાય તેવો શબ્દ જોઈએ, તે બીજા કોઈ અર્થમા વપરાયેલો ન હોવો જોઈએ, તેમ જો અર્થમા તેને અત્યારે વાપરવામા આવતો હોય નેના કરતા વધારે સારી રીતે તે બીજા કોઈ અર્થમા વાપરી ન શકાય તેમ પણ હોવું જોઈએ. આનો શબ્દ મળ્યા પછી પણ તે કોઈ એકદમ કોશમા દાખલ થઈ શકતો નથી તેમ ભાષામા સ્વીકારતો પણ નથી. તેને માથે માક્ષર-સ્વીકારની છાપ પડવી જોઈએ. કોઈ માન્ય લેખક તેને સ્વીકારે ને વાપરે ત્યારે જ તે પ્રચલિત થઈ અર્થોપયોગી થાય છે.

‘તત્ત્વી’ એ શબ્દ etymology માટે વપરના લાગ્યો તે પહેલા તે યોગાયો હતો. અને આ લેખકના અમજયા પ્રમાણે તેના ગોવનાર સા ધ્રી ગોવર્ધનરામભાઈ છે. પરંતુ તે પ્રચલિત તો ‘પ્રિયવદ્ધ’ ના ‘તત્ત્વી’એ વાપર્યો ત્યારથી જ થયો છે.

અંગ્રેજી Style ના અર્થમા રૂઢ થઈ ગયેલ ‘શૈલી’ શબ્દનો અર્થ ‘વાચસ્પત્યના’ ના કરતા કંઈક વિશેષ છે. વાક્યમા જુદા જુદા અવયવોની વ્યવસ્થા પૂર્વકે જો સંપત્તના-જેથી અર્થનિષ્પત્તિમા અમુક જાતની મદદ થાય, લેખનુ અમુક જાતનું સ્વરૂપ બધાઈ જાય, જે વાચ્યા પછી પણ તેના અમુક વિશિષ્ટ લક્ષણ આપણી નજરે તરી રહે એની લેખનરીતિને શૈલી કહેવામા આવે છે. તે અભ્યાસથી સુધારી સારી રી શકાય છે, તેમા માધુર્ય હમેશી શકાય, તેમા નવો જુઓ રેડી શકાય, તેની સજ્જતા સાધી શકાય, તેને વધારે સચોટ વાના પ્રયાસ પણ સફળ થઈ શકે અને તેને સર્વ જાતના અવકાર-રસના-શબ્દના-અર્થના લાવવા શ્રમપૂર્વક કરેલા પ્રયત્નો તેના સ્વરૂપને વધારે અસરકારક, વધારે સુદૃઢ અને વધારે મોહક કરી શકે. આટલું હતા પણ તેનું મૂળ સ્વરૂપ બદલી શકાતું નથી, દરેક સ્વતંત્ર અને વિદ્વાન લેખકની શૈલી ઘણું કરી જૂદી જ હોય છે, જેમ ‘માણસની સુખાકૃતિ એક એકથી ભિન્ન છે તેમ શૈલી પણ હમેશા ભિન્ન હોય છે’ અને ભિન્ન રહે છે જ. જેમ વધારે વધારે માણસોના સહવાસથી અનુભવ મેળવી માણસ પોતાનું વર્તન ધડી શકે છે પણ પોતાનું વ્યક્તિત્વ તજ શકતો નથી તેવી જ રીતે લેખનશૈલીનું પણ છે. પરંતુ જેમ અનુભવ, જ્ઞાન, અને અવલોકન માણસનું વર્તન સુધારવા જરૂરના છે તેમ જ શૈલી માટે પણ આ ત્રણે ઉપાયો આવશ્યકના છે. દિલ્હીની એટલી જ છે કે આપણા હાવના લેખકો -

કરે છે પણ તેમાથી ઘણા યોગ્ય જ આપણા પ્રતિષ્ઠિત બદ શૈલીવાળા લેખકોની શૈલીનો ધ્યાનપુર સગ અભ્યાસ કરતા હશે આદિ ગદ્યલેખકોમાંક of style’ કરી શકાય તેના એ લેખકો સમઘે દુકામાં વિવેચન કરી

એમ લાગતું નથી. વર્ષ ૧૮૭૨ ના એપ્રિલ માસના ગ્રા. શા. પ મા રાયો છે પણ તે પછી પાછો અવલોકનમા તે દેખાતો નથી.—હિ. ૭

અને અત્યાર સુધી નહિ ચર્ચાયેલો વિષય હાથમાં લેવામાં આવે એવી આધુનિક લેખકોને વિનંતિ કરી વિરમીશ.

ગયા જમાનાના જેમ બે વિદ્વાનોની ગદ્યશૈલી અધ્યયન કરવા યોગ્ય છે તેમ જ આધુ જમાનામાં પણ તેવા શિષ્ટ શૈલીના લેખકોનાં પુસ્તકોનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ. પણ તે પુસ્તકો વાર્તાના રસ, વિદ્વાતાના ભંડાર તથા વિચારના ગૌરવ માટે હાલમાં યોગ્ય ધણું પણ વંચાય છે ખરાં; તેથી તેને માટે વિશેષ સૂચના કરવાની જરૂર નથી. તો પણ સા. શ્રી મણિલાલ-ભાઈનાં પુસ્તકો શૈલીના વિશિષ્ટ જ્ઞાન માટે હાલ વચાવ છે તેથી વધારે વંચાય તો લેખકોને વધારે લાભ થાય એવી માન્યતા છે.

ગદ્ય શૈલીના બે વ્યુત્પન્ન આચાર્યો કયા તે કોઈને અજાણ્યું તો ન જ હોય. એક, સુધારાનો સાથી, સમયને દોરનાર, સ્વયંજનના વિચારવંત પુરુષોનો પણ અમણી, આખા ગુજરાતને પંદર વીસ વર્ષ સુધી એક રીતે અને પછીનાં દશેક વર્ષ સુધી બીજી રીતે નચાવનાર, 'પ્રેમ અને શૌર્ય' ની સાથે 'સત્ય' ને પણ જોડી બેધડક રીતે અને નિષ્પાત્રસપણે પોતાના વિચારો જાહેરમાં મૂકવાની અગ્ર દિશ્મત ધારનાર, ગુજરાતના ગયા જમાનાનો ગુર્જર પ્રવીર (Hero of Gujarat) તે નર્મદ. અને બીજો તે નર્મદને 'સમયમર્તિ' તરીકે સમજનાર અને સમજવનાર, તેનો નિકટ મિત્ર અને સાચો જીવનકથાકાર, નવીન લેખકોનો હૃદ અને સફળ ગુજરાતનો ચંદ્ર, બંને બાજુને સમાન દૃષ્ટિથી તોળી જોનાર, સ્વતંત્ર રીતે પોતાના વિચાર બાંધી સમયાતુકીય થઈ તે વિચારોને યોગ્ય રીતે દર્શાવનાર, વિચારયુક્તમાં તટસ્થ રીતે રહીને પણ પોતાના ગંભીર અને સંસારી નીતિરીતિથી પરિપક્વ ચપેલા મતને પ્રજા સમક્ષ સાવચેતીથી અને સચોટ રીતે મૂકનાર, શિક્ષણશાસ્ત્રનો આચાર્ય અને શિક્ષકોનો શુરુ, સમ્યાદૃષ્ટિ ગંભીરતાથી અને સંગીનપણે વિચાર કરી, પોતાના વર્તનમાં તેથી જ રીતે વર્તવાની પ્રશંસનીય દિશ્મત બતાવનાર—તે ગુર્જરસાહિત્યનો ઉત્તેજક અને ઉત્પાદક સાહિત્યપ્રવીર (Literary hero) નવલ.

નર્મદ અને નવલ એ બે નામ લેતાં જ કયા વાચકની આગળ તે બન્ને, હૃદયંગમ, સમર્થ અને અસરકારક *મૂર્તિઓ ખડી નહિ થાય ! x

કવિ શ્રી નર્મદાશંકરે ઈ. સ. ૧૮૫૦ થી લખવાની શરૂવાત કરી અને તેનો પહેલો નિબંધ 'મંડળી મગવાથી ચતા લાભ' લખાવો. ગદ્ય લખાણ ગુજરાતીમાં તે પહેલું જ કહીએ

* આવા સફળ અને જીવંત અસરવાળા લેખકોની છબી ગુ. પ. સોસાઈટીમાં પણ ન હોય એ શું દીવગીર થવા જેવું નથી ?

x આ બે ગુર્જર પ્રવીરોની સાથે જ ત્રીજો 'સમયવીર' પણ કોઈથી ચૂકાય તેવો નથી. પરંતુ હાલ 'સુધારો' નહિ પણ 'ગદ્યશૈલી' લેખનો વિષય હોઈ તે જનસમાજને દોરનાર અને પૃથગુજનમાં સફળ રીતે સુવિદ્યા અને સવિદ્યાનો ફેલાવો ફરનાર 'સમાજવીર' દક્ષપત વિષે કંઈ કહેવું તે અગ્યાને ગણાય એમ માની આટલી ટુંક નોંધ લઈ અટકવું જોઈએ.

તો કાઈ ખોટું નથી. સા દુર્ગાશમ મટેતાછએ ‘માનવ ધર્મ સભા’ ના રીપોર્ટ ગુજરાતીમાં લખેલા, તે તેના જન્મચરિત્રના પહેલા ભાગમાં છપાયા છે અને તે ૧૮૪૨-૪૩ માં લખા ચેલા ટોવાથો નર્મદાશકરના ગદ્ય લેખ કરતા સમયમાં પહેલા ગણાય. પણ તે બહાર પડેલ નહિ અને છપાવવા માટે તે લખાયેલ પણ નહિ હોય. મુબમમાં માગ્સી લાઇબ્રેરીએ છાપ ખાતા કાઢવા હતા અને તેમાં છપાવું હતું, પણ તેમાં કશું આટલા વર્ષોના ઘસા ઘસામાં ટકી રહ્યું નથી તેથી સ્થાયી રસનું નહિ હોય એમ બિનહરકતે માની શકાય તેથી શિટ ગદ્યના પ્રથમ લેખક તરીકે નર્મદાશકરને જ ગણના યોગ્ય છે તેને લગભગ તદ્દન નવા શૈલમાં વિચરવાનું હતું પરંતુ પોતાની સ્વતંત્ર શુદ્ધિ અને નિષુલ્લ આત્મ-કેળવણીથી પોતે એવો માર્ગ પાડી શક્યા કે હજારો અનુયાયીઓને સરળતા યદ્યપિ ગદ્ય તેને શૈલી પણ નવી જ મેળવવાની હતી. પદ્ય શૈલીનો વિમ્મસ યતો જતો હતો તેને તેણે તદ્દન નવું સ્વરૂપ બદલ્યું એ ખરું, તો પણ તેની પહેલા યદ્યપિ ગયેલા દ્વારાએ કંઈક ઉગ્ગમ તે માર્ગ પર પાડ્યો હતો તેમાં નર્મદાશકરે અગ્રેજી ગાનના તેજથી વધારે પ્રકાશ ઉમેર્યો અને પ્રવિતાની શૈલી વધારે વિ કાસ પામી ગદ્યમાં તેવું કાંઈ હતું જ નહિ. તેમાં તો પોતાને જ શરવાત કરવાની હતી અને ન વખતના બીજા લેખો વિસ્મૃતિસગિત્તે તળીયે જઈ બેઠા છે ત્યારે તેના લેખો હજી આખા જવાજમ પેદા ઉપર ને ઉપર રહી શક્યા છે, તે જ બતાવે છે કે તેની શૈલીમાં અમુક જાતની શિલ્પતા હતી જ.

જો કે બાપજીની અને લખાણની શૈલીઓમાં ઘણી ભિન્નતા હોતી જોઈએ તો પણ નર્મદના લખાણમાં તેવો ભેદ બહુ દૃષ્ટિગોચર થતો નથી તેવું કારણ એ જ કે તેણે લખેના લેખોમાંથી ઘણા ખરા તો સભા સમક્ષ વાચવાના હતા અને તેથી ભાવજીની શૈલીનો ધણો અંશ તેમાં દાખલ થયેલો છે. સમાગણનો સાર, છલીકડનો સાર, રાજ્યગ્ગ વગેરે વિષય જે ભાવજી માટે નિર્ધારેલા નહિ તેની શૈલી બીજા લેખોથી જુદી માલમ પડે છે.

આની રીતે નર્મદ શૈલીના પ્રથમ બે સ્વરૂપ હતા, તેના પરિવર્તન પામેના નિયારથી પાછું શૈલીનું સ્વરૂપ પણ ક્યું એટલે નર્મદ શૈલી ત્રણ અવતાર પામી એમ કહી શકાય. પહેલી નિબંધોની, જેને સાન શિશુ અવસ્થા સાથે સરખાવાય તેવી ન કહીયે તો પણ કિશોર અવસ્થાના વિલાસવાળી અને યુવાવસ્થાના પ્રાદુર્ભાવ સાથેના ઉન્માદ, ઉત્સાહ, અને જુસ્સા વાળી તો કહી શકાયે જ ‘મઝાની મજવાથી થતા લાભ’માં પહેલા લાભ ગણાવી, શ્રોતા અને વાચકને વિષય તરફ ઉન્મુખ કરી પછી બહુ જ સરળ રીતે તેના અતર્ભાવને હલાવે છે અને અસરકારક રીતે નવા ધર્મનો પ્રબોધ આપે છે. રોવા કુટવાની ઘેલાઈમાં તે ભાવાનંદ રીતની નિરપેક્ષગિતા બતાવી, અનર્થો સ્પષ્ટ કરી, છેવટે તે રીત ખેંચી દાસ્યજનક છે તે પણ બતાવી પોતાની સાથે સર્વને દોરી જાય છે. દેશભિમાનમાં સર્વના લોહીને ગરમ કરી સ્વકર્તવ્યપરા યજ્ઞ કરવામાં બહુ જ કુશળ રીતે શ્લોક મેળવે છે. સંયોગતા, અનુકંપા ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ, અતર્ભાવ જગાડી સર્વને પોતાની પાઞ્જ જ દોરી જવાનો અતિ કઠણ વિજય, સાબળતા-વાચતા-વેત જ સંજ્ઞા છાપ પાડી શકે તેવી પ્રતિભા, અને આ સર્વની સાથે સરળતા અને મુગમ્યતા, આ સર્વે ગુણો તેની પ્રથમની શૈલીમાં બહુ પડતા દેખાઈ આવે છે તે શૈલીમાં વાચના છે, બોધ છે, વિલાસ છે, જુસ્સો છે, શૈર્ય છે, અને વિચાર છે. પણ તે

બધાનો સામાવાળો અસર કરવાના હેતુમાં જ ઉપયોગ છે તેમાં જ તેની સમાપ્તિ છે અને તેનો જય છે. જુવાનીના ઉભય સ્પર્શ રીતે અસર કરે છે અને સાંભળનારને કર્તવ્યો-મુખ કરે છે.

નર્મદશૈલીના ખીજા અવતારને જુવાની અને વાર્ધક્ય વચ્ચેના, વિચારની ફેળવણીના, સત્ય જ્ઞાનની પ્રાપ્તિના અને કંઈક નિર્ણય પર આવવાને મથતી શુદ્ધિના વખતની કહી શકાય. તે અસામાન્ય રામાયણનો સાર મહાભારતનો સાર, ઇતિહાસનો સાર, મહાદર્શન વગેરે વગેરે ઐતિહાસિક વિષયો લખાયા છે. દુનિયાનું વધારે વધારે જ્ઞાન મેળવી, તે ખીજાને આપવામાં ચિત્ત પરોવાયું છે. ગંભીર વાર્તા લખતાં શૈલીમાં કાંઈક પ્રૌઢિ, કંઈક સમગ્રતા, કંઈક ગાંભીર્ય આવતું દેખાય છે. જો કે ઇતિહાસ હુંકા હુંકા લખવાના હોઈ શૈલીને પરિણત સ્વરૂપમાં વિકસવાનો પુરતો અવસર મળેલો લાગતો નથી; તો પણ વાંચનારને એકદમ લાગે છે જ કે હવે તે કાંઈ જુવાનની પાસે નથી, પણ પુખ્ત ઉમરના વિચાર કરનાર અને યોગ્ય ઉછાળાવાળા, પીઠ લખનારની સમક્ષ છે. તેમાં જો કે ઉછાળા શાંત છે, જુસ્સો દેખાતો નથી, ઉન્માદને સ્થાન નથી તો પણ શૈલીની સચોટતા તથા અર્થનિષ્પત્તિની સફળ કુંચી હાથમાંથી ગઈ નથી. તોજ્ઞાન પછી થયેલી શાંતિ જેવી અજળ અને અનેચી લાગે છે તેવી આ શૈલી પણ નવી છતાં એક જ લાગે છે. તોજ્ઞાન પછીની શાંતિ પણ કાપખની ઘર્ષ ગયા પછી થોડે વખતે શીળી, લલિત લહરી જેવી સુખદ અને આનંદન લાગે, તેવી ઉવટની 'ધર્મવિચાર' ની બાની આપણને લાગે છે. ઉવટના વખતની તે કાંઈ નિષ્પત્તિ વિદ્યાનની, સ્વતંત્રતાની, ગંભીર અર્થબરી અને શાસક પદતિથી ઉપદેશ દેનારા કાંઈ ચુરની હોય નહિ, તેવી લાગે છે. જુવાનીના ઉછાળા કે પ્રજાહની શાંતિ તેમાં નથી; તેમાં તો વિચારનું ગૌરવ અર્થનું બાહુક્ય, અનુભવનો સાર અને બોધનો ભંડાર છે. શૈલી ટુંટી છે, સ્ત્ર જોવી છે. પણ તેટલા માટે એકાદી જોરદાર નથી. 'અગમ્યવાદ' દાખલ છે ખરો, પણ તેટલા માટે સુગમતા સાવ મધ નથી. વય સાથે સુગમતાનું ધોરણ પણ ઉચું થયું છે. વિચારો પ્રૌઢ, ન્યાયદષ્ટિ દીર્ઘ, અને વિવેક વધારે તીક્ષ્ણ થયો છે. નવજરામભાઈ જેને 'એકાદમ શૈલી' કહે છે તેવી ક્ષેપમાં વધારે અર્થ સમાવનારી—ગિતાહરી પણ ગંભીર અર્થવાળી, શૈલી ઘર્ષ છે. તેમાં ચાતુર્ય પણ આપોઆપ પરિપાક પામે છે. 'સુધારા અને સુધારવાળા' ને અતે લખાયેલો તથા જયવાર્તાનો ભાગ તેનાં ચાતુર્ય તથા પોતાની બોલે જ સિદ્ધ થયેલ કલાવિધાનના સાર નમુના છે.

'આર્થોત્કર્ષ' માં શ્રોતાએને પ્રયોધતા હોય તેનું લખાણ છે ખરૂં. પણ તે વાંચતાં જણાશે કે તેમાં યા હોમ કરી પડવાનું સાહસ, કે પોતાની દીન સ્થિતિ પર નજર કરી નસોમાં લોહી ઉકળાવવાનો બોધ નથી, હથિયાર પકડી લભા થવા માટે વીરનાદ નથી, આવેશનું જોર નથી, તેમ અંચળવૃત્તિનો ઉન્માદ નથી; પણ ગંભીર સિખામણ છે; હાવડી સલાહ છે; ચુરજન આપે તેવો પ્રૌઢ ઉપદેશ છે. જુવાનીનો જુસ્સો ગયો છે તેમ લખાણમાંથી કાંઈક ચમક પણ ગઈ છે; તેને સાટે શાંતિ અને ગાંભીર્ય દેખાવ દે છે.

નર્મદશૈલીનાં આ ત્રણ સ્વરૂપ વિશે કહેતાં તેનું એક અજળ આનંદી સ્વરૂપ તો રહી જ ગયું. તે તેની શૈલીની હાસ્યોત્પાદક સક્તિથી બંધાયેલું સ્વરૂપ છે. (અપૂર્ણ.)

હિમતલાલ ગણેશજી અંબરીયા.

દેશના દીવા

માને

અલૌકિક મહાળનો અલૌકિક વૃત્તાંત.

પ્રકરણ ૧ હું.

અમર અલૌકિકમણી શરૂઆતની જાહેર હાલતી અધાનમા દકાઈ મઈ છે. તેના પર પ્રથમ ઝગઝગતો ચળકતા સૂર્ય જેવો પ્રકાશ અલૌકિક મહાળના કામકાજ નીચે ટોકેલી નોંધપત્રી પડે છે. એ નોંધ અમે પુષ્કળ આનંદથી અમારા વાચકવર્ગની સમક્ષ ઝળુકરીયે છીએ. જે વાચેથી જનમમાળની ખાત્રી થમે કે આ અપૂર્વ અને અતિગમિક વૃત્તાંત લખવામા, જે અગમ્ય લેખો-દગ્તાવેજો-નોંધો-ટિપ્પણો અને પત્રોના પોઠવા અમારે હવાયે કરવામા આનંદ છે તેમા આરીજીથી મથન અને મશોધન કરી, અમૃતરૂપી ખરૂં તત્ત્વ અને વ્યવસ્થા એવી કાઢવામા આનંદે અચામ મહેનત પડી છે. અમારે અમારી વિવેકશુદ્ધિનો અમાધાન્ય ઉપયોગ કરવો પડ્યો છે, અમારે અમારી તમામ આત્મિક અને માનસિક શક્તિઓને ખૂબ મહેનત આપી ચકવી નાખવી પડી છે. મત્ત્વ હકીકત અને શુભ જ્યોતમીઓ મેળવવામા અમારે મહોં માણસ-દોષ્ટ અને દુશમન-ના ઓશીયાળા થયું પડ્યું છે, કેમકે ખરૂં કહીએ તો માનવતા અલૌકિકગણની હાલતી તવારીખ એ કેવળ એઓ માહેબની એકલાની જાતની તવારીખ નથી, પરંતુ માન દેશની-જરૂરે કહીએ તો સારી આવમની—તવારીખ છે જુદી જુદી જાહેર જાણતા પ્રશ્નો અને જનાનો ઉપર અને એમની અને એમના અક્ષયમદ દોષોતોની કાળા મરમ જેવી હુકાલની નોંધ આખ ફાડી ફાડીનેતપાગી છે, અને તે કંવાદમાં અમાન મગજની ચકાડી પણ ગુમ થઈ ગઈ છે. પરંતુ લેશ માત્ર પણ હમે ડગ્યા નથી, મદદ નોંધપત્રી હાડકા પામ્યા મેળરી એક જોણુ ઉલુ કરી, માનવતા અલૌકિકગણના પરિજ નામ કપી મત્રનો ઉચ્ચાર કરી, પાણી છાટી, અમે એ હાલ-પિજળને મહવત કરી હાવતું ચાવતું કર્યું છે. માનવતા અલૌકિકગણ અને એમના હાલ-પણુના દગીયા જેવા દોષોતોના હેતુમદ ચરિત્રો, પગકો, સાહસકર્મો, એક અદ્ભુત ધૂમકેતુની બિમાયે વાચકવર્ગની સમક્ષ ખડા થશે. અને તેથી મર્યાબાદઓને પુષ્કળ ગમત અને આનંદ મળશે એવી અમાની અપૂર્ણ ખાત્રી છે.

" તા ૧૫ એપ્રિલ ૧૮૮૬—

આજરોજ અલૌકિક મહાળની અસાધાન્ય સભા મળી. ગ. રા. અર્થચિન્તકદાસ-પાનસુધારીદાસ ઉપપ્રમુખ સાહેબ સભાપતિની ખૂશીએ બિગળમાન, નીચેના કાગો સર્વાનુ-મતે પમાર થયલા જાહેર કરવામા આવે છે.

૧. આ મહાળના માનવતા પ્રમુખ સાહેબ ગ. રા. અલૌકિકગણ ચિરમયગણ, એકે મહાન શ્રીમત અને અમીની ગૃહસ્થ છતાં, એમના વર્ગમાના કેટલાક ખરેખાઓની માફક,

પોતાનો વખત ખોટા મોજાઓ, એકબીજા અને આજસમાં નહીં યુગરત્નાં, અને નાટકો ગાયનો જલસાઓ અને સરકસોમાં એમને ફાજર રહેવાનું દાખી દાખીને આમંત્રણ હોવા છતાં, તેમની લેશમાત્ર પણ પરવા રાખ્યા વગર, અત્યંત યગ વેડી, કોઇપણ જાતના મિથ્યા ડોળ વગર-ગઈ સાક્ષના ડીસેંચર મહીનાના નાતાલના દિવસોમાં, મુંબાઈમાં ઇન્ડિયન નેશનલ કોંગ્રેસ નામે જે એક મહામંડળ દેવતાઈ ચમત્કારની માફક ઉભું થયું છે, તેની બેઠકમાં, વગર આમંત્રણે, કેવળ દેશસેવાની ખાતર, આ મંડળના ડેલેગેટ અને પ્રતિનિધિ તરીકે ફાજરી આપી, બિરાજમાન થઈ, આ મંડળને કૃતાર્થ કયું છે, અને તેને માટે આ મંડળ તેઓ સાહેબનો અંતઃકરણપૂર્વક ઉપકાર માને છે.

૨. ઉપલા પ્રસંગ ઉપર કેવળ રાજ્યદારી બાબતપર જ લક્ષ આપી બેસી નહી રહેતાં, તેઓ સાહેબ પોતાના અવકાશના વખતમાં, ચમકટેકરી પાસેના પ્રસિદ્ધ દેડકા તળાવમાં પડતા ગહનધોધનાં મૂળોનું શોધન કરી, અને સદરૂઢ તળાવમાં પાડતા લાલ અને લીલી છાંટવાળા શોગિડાનું સૂક્ષ્મદંડક ચંચળી આરીકીથી અવલોકન કરી, તેમના સંબંધમાં નવીન કલ્પના અને વિવેચનથી ભરપૂર અને વિદ્વતાથી રેલછેલ થતા એક અતિ ઉત્તમ નિબંધ લખી આ મંડળને તેમજ સમગ્ર વિદ્વાનવર્ગને હેરાત પમાડી આનંદસાગરમાં ડુબાડી દીધો છે. આ મંડળના નાના મોટા દરેક સભાસદે આ લેખ પૂર્ણ ખુશાલી અને પસંદગીથી વાંચ્યો છે, અને કેવળ જન-સમાજના કલ્યાણ ખાતર આવો અતિ ઉત્તમ નિબંધ લખવા બદલ આ મંડળ માનવંતા પ્રમુખ સાહેબનો નીચે ધૂંટણીયે પડી ઉપકાર માને છે-અને તે તેમની પરાપાર લુહિને વારતે તેમને પુષ્કળ ધન્યવાદ આપે છે.

૩. આવી જાતના આશ્ચર્ય અને અતિ ઉત્તમ લેખોથી વિદ્યા-ગાન-શાસ્ત્ર અને જ્ઞાને અત્યંત ફાયદો થવાનો સંભવ છે; અને જનસમાજની સામાજિક-પ્રાપંચિક-રાજકીય અને ધાર્મિક રિતિપર પણ તેની મજબૂત અસર થઈ તે સુધરવાનો સંભવ છે એમ આ મંડળનું દૃઢ માનવું છે. અને માનવંતા પ્રમુખ સાહેબે પોતાના ઉપર જણાવેલા નિબંધની દલીલની પુષ્ટિમાં અચાગ શ્રમ લઈ અપારી આમલી, ચોરવડોદરા, કોહ, બોચાસણ, ભદેલી, આમળીયારા, સકર કુઈ વગેરે પ્રદેશોમાં સફર કરી જે ખીજા અનેક સંખ્યાબંધ દાખલા મેળવ્યા છે, તે આ મંડળની દૃષ્ટિની બહાર નથી. પરંતુ જે માનવંતા પ્રમુખ સાહેબ (ન્યાત ખાહાર મુકાવાનો લેશમાત્ર પણ, ડર રાખ્યા વગર) પોતાની અદ્ભુત અવલોકન તર્ક અને તુલના શક્તિઓનો લાભ એથી પણ બહોળા અને વિશાળ પ્રદેશને-યુગરતનેજ નહીં, પરંતુ આખા હિંદુસ્થાનને-બલકે રૂમ-શામ-યૂરોપ-અમેરીકા-આફ્રિકા-અને આસ્ટ્રેલિયા વગેરે સમુદ્રપારના દેશોને પણ આપે તો તેથી સારી આવજમમાં વિદ્યાની વૃદ્ધિ અને ગાનનો ફાલો હદ પાર થવાનો સંભવ છે. અને તેઓ સાહેબનું, આ મંડળનું, અને આપણા હિંદ દેશનું નામ દુનીયાની ટાવ્યપર ચઢ્યા વગર રહે નહીં એમ આ મંડળનું સંગીન રીતે માનવું છે. અને આવી મહત્વની જનકલ્યાણની બાબતમાં આ મંડળ જે પોતાનો અભિપ્રાય દર્શાવ્યા વગર રહે તો પોતાની ફરજમાં ચૂકે એમ દૃઢ નિશ્ચયપર આવી તે સુજાણો શૌરો પણ પ્રેસિડિંગ મુકામ-મારવાનો આ મંડળ સર્વાનુમતે દરાવ કરે છે.

૪. ઉપલા હેતુ પાર પાડવાની મહસદથી માનવંતા પ્રમુખ સાહેબ અને મંડળના ખીજા

ચાર માનવતા સભાસદ સાહેબ તરફથી જે દરખાસ્ત આ મંડળ સમક્ષ ગળુ થઈ છે તેના ઉપર આ મંડળ ખૂબ ધ્યાનપૂર્વક અને નિશ્ચિતપણે અને હંમેશાં પેટ વિચાર ચલાવ્યો છે.

૫ સદરહ દરખાસ્ત આ મતવખની છે કે અધિકારિક મંડળનું એક ખીજી સહાયકારક લેખક મંડળ સ્થાપવું. એ દરખાસ્ત આ મંડળ સર્વાનુમતે પસા કરે છે. અને સદરહ માનવતા સભાસદોની માગણી મુજબ તેમને સહાયકારક લેખક મંડળ આપવાની પરવાનગી આપવામા આવે છે, અને તેના સભાસદ તરીકે માનવતા રા. રા. અધિકારિકગણ્ય વિસ્મયરાયણ, માનવતા ન ન લહેરીવાય અમલવાય, માનવતા રા. ગ. ગુમાનરાય ગાંધ્યરાય અને માનવતા રા. રા. તણુપ્રાપ્રસાદ તારાપ્રસાદને નીમવામા આવે છે, અને તેઓ સાહેબોને વિનિતિ કરવામા આવે છે કે તેમની મુસાદરી દરમ્યાન મળતા તમામ જાતના અનુભવ અને માહિતીઓનો સમૂહ, મત્તાવાર, અને વિચિત્રવાર એહેવાલ આ મંડળને લખી મોકલવો જનસ્વભાવ, મનુષ્યજાતની નીતભાત, વર્તન, વગેરે બામતો ઉપર અવલોકન કરી તેમણે જે મશીધન કર્યું હોય, અથવા તો કોઈપણ માદસ કર્મોમા તેમને જાણવું પડ્યું હોય, અથવા તો કોઈ અણધારી મુશીબતો અને વિટબણુમા તેઓ ક્ષમાઈ પડ્યા હોય, અને તેમાથી છૂટવાને તેમને જે અસાધ્યશુ હીમ્મત બતાવવાની અને કુરિતઓ લદાવવાની જરૂર પડી હોય— અથવા તો કોઈ દેશહિતના કાર્યો તેમને માથે આવી પડ્યા હોય તો તે તમામ બાબતો વિગતવાર વૃત્તાત આ મંડળપર મોકલી આપવો દરેક દેશ પ્રદેશની તાજકીય, સામાજિક, ધાર્મિક, વેપારની, અને તાણાની ઘિતિતુ બાગીકાધી અવલોકન કરી તેની નોંધ આ મંડળ પર મોકલી આપવી, જૂદા જૂદા દેશના લશ્કરી અને દરીવાઈ બગ ઉપર ધ્યાન આપવું, ઈન્માફનું બધાંજી, નમતગમતના અખાડા, મેટેમાનગીરીની રીત, પોશાક અને અવલોકારની જુદી જુદી ગાયની રેશનો, યોગના મેજગોખ-નાટક-ગાયન-જલસા-સમાજો, વગેરે બામતોની મગણું માગીતી વખતો વખત આ મંડળપર મોકલી આપવી સ્ત્રીવર્ગની બોલી-ચાલી-રીતભાત અને રેશનો બામ લલેમા નખી, તેથી આ મંડળને વખતો વખત વાગેદનાં નખતા મહંતુ દરેક જાતની સ્ત્રીલી વાર્તાઓ અથવા રથાનિક જાણવાનેગ ખીતાઓ અથવા જોવા લાયક જગ્યાઓ મખધી મપૂર્ણ માહિતી આપવી અથવા તો કોઈ રથજને લગતી અદ્ભુત દતકથા, તનારીખના દૂયકા, અથવા સ્ત્રીલી પ્રેમની વાર્તા અથવા જનપ્રેતના વહેમો અને બામા હોય અથવા તો તે સબધમા ખ્યાનીપૂર્વક જનવા જોગ માનવા લાયક હકીકત હોય તો તેની ચોક્કસ ખોજ કરી તેની પુષ્ટિમા મળતા બરોસાદાર અને વજન મુકવા લાયક પુરાવા સાથે સપૂર્ણ હકીકત આ મંડળને જે અધિકારિકનગરમા બિનાજમાન છે તેનાપર મોકલી આપવી

૬. સદરહ સહાયકારક લેખક મંડળના દરેક સભાસદ પોતાનું વાટ ગાડી અને સરોધન ખગગ પોતાના મજવામાથી કાઢવાનું છે, અને આ મંડળને તે માથે પડવા દેવાનું નથી— એ ઉત્તમ નિયમનો સ્વીકાર આ મંડળ પૂર્ણ ખુશાલીથી કરે છે, અને તે સરતે સદરહ સહાયકારક લેખક મંડળના સભાસદો, પોતાનાં તથાસ તજવીજ અને ચોક્કસ પોતાને ફાવે તે જગ્યાએ અને મન શાવે તેટલા વખત સુધી ચલાવ્યા જાય તે બાબતો આ મંડળને લેશ માત્ર પણ વાધો નથી.

૭. સદરૂઢ સહાયકારક લેખક મંડળના સભાસદોને ખબર આપવી કે તેમાંના દરેક જણે પોતાના પદરથી, પોતાના કામજો અને લેખેનું ટપાવંખરચ આપવું; તેમજ તેમના સામાન પોટલા બીસ્તરા વગેરેનું ઉચકામણી ખર્ચ પણ તેમણે પોતેજ આપવું, અને પોતાને ખાતે લખી વાળી, આ મંડળને નામે ઉધારનું સરખું નહી, એવી જે માગણી તેઓએ આ મંડળ સમક્ષ રજૂ કરી છે તેના ઉપર આ મંડળે ધણી ગંભીરતાપૂર્વક વિચાર કર્યો છે, અને ખૂબ જોસમાં ચર્ચા પણ ચલાવી છે. સારણાં આ મંડળ સર્વાનુમતે, તે બાબતપર એક નિશ્ચયે આવીને એવો ફાવ કરે છે કે સદરૂઢ માગણી ધણી પસંદ કરવા જોગ છે અને નકલ કરવા જેવી છે; અને જે મહાશયોના મહાન દિલમાંથી નીકળી છે તેને સંપૂર્ણ રીતે છાજતી અને બંધબેસતી છે; અને તેમની કીર્તિને યાવચ્ચન્દ્રિવાકરે દીપાવનારી છે; અને તેથી કરીને પૂર્ણ પુરાવાથી તે માગણીને આ મંડળ પોતાનું અનુમોદન આપે છે."

x

x

x

x

ઉપરના ફાવો મોટેથી ઘોરા પારીને મંડળના મંત્રી વાંચના હતા ત્યારે તેમના તરફ માનવંતા અમૃતકિરણચળનાં લંબગોળ લીલાં ચસમા અને ગોળ ચકરી પાવડીનું દક્ષણી દેશનું રેશમી ખોખું તાકી તાકીને જોવા કરતું હતું; આ દેખાવ જોઇને કાંઈ ઉપરચોટીયાં અવ-લોકન કરનારને કંઈ પણ અસાધારણ અને મહત્વની ખીના લાગે નહી; પરંતુ જે શુભસંસ્કારી અધિકારી વર્ગ બીતરના રહસ્યનો લાભ મેળવવાને ભાગ્યશાળી થયો હતો તેને સારી પેઠે જાણમાં હતું કે આ જ ચક્ર માનવંતા અમૃતકિરણચળના પ્રાદ મગજ અને તાજ પડેલા તાલકાનું ઢાંકણ હતું; અને આ જ ચસમા મહાન રાષ્ટ્રસાહેબના—૨૬ ભગવાનની પ્રલય સમયે ઉપડતી ત્રીજી આંખમાંથી નીકળતા કળામિ જેવા, સદૃશ ધગધગતા અંગારક અદ જેવા, લાલચોળ નેત્રોમાંથી ઝરતા, જગતસંહારક—મોઢરપ અમિથી, આ સદ્ગિનું રક્ષણ કરતાં હતાં અને તેઓને આ દેખાવ ધણોજ અદ્ભુત દિવ્ય અને શરીરનાં ફેવાં ઉભાં કરી નાખે એવા ગાંભીર્યવાળો લાગતો હતો. જે મહાન પુરુષે ચમકેટકરી પાસેના પ્રસિદ્ધ દેશ તજાવમાં પંડતા મહાન ધોધનું મૂળ શોધી કાઢ્યું હતું; અને ત્યાં પાકતા લાલ અને લીલી છાંટવાળા શંગિાડનું બારીકીથી અવલોકન કરી, પોતાની કલ્પનાથી તમામ યાત્રીય મંડળને હચમચાવાને હોભ પમાડી દીકુંડળ બનાવી દીધું હતું, તેઓ એક મહાસાગરની માથેક સાંન, સ્વરચપણે, લેશ માત્ર પણ સદરૂઢ શોધથી પોતાના મગજપર કરી અસર થઈ નથી એમ નિઃશંકિમાનતાથી હાથ્યા ચાથ્યા વગર બેઠા હતા; અને ત્યારે દીવાનખાનામાંથી એગરદમથી એકો વખતે બૂમ પડી કે—રાષ્ટ્ર સાહેબને બે બોટોની અમપર કૃપા કરવા અમારી નમ્ર વિનંતિ છે, અમે એમના વચનામૃતનું પાન કરવાને તરસ્યા અને તલપાપડ થઈ રહ્યા છીએ,—ત્યારે આ મહાશય ઉપપ્રમુખની પાસે ઉઘા પ્લેટફોર્મપર સોનેરી ખુરસીપર બીરાજમાન હતા ત્યાંથી ઉભા થયા અને પોતે જે મંડળના રચાપક અને પિતા થતા હતા તે સમક્ષ એનાઓની તાજીયોની વધામણી વચ્ચે બાપણ કરવા માંડ્યું, ત્યારે દેખાવ ધણોજ બચ્ચ અને જોવા જોગ થઈ પડ્યો; અને સર્વને જે બેહદ આનંદ થયો અને પુરાણી ઉપજ તેના ખ્યાલ અંગે આપી સહાય એમ નથી; તેના ચિતાર કે વર્ણન રાગ રવિવર્માની પાંછી કે બાણ કવિની કલમ જ આપી શકે.

વાહ્યાનુર્થ અને વસ્તુત્વમાં પોતાને કુશળ માનનાર માનવંતા ચ. રા. અમૃતકિર.

રાયજી એક હાથ પોતાના હુંડપરનાં ધોતીયાની પોટલીનાં હુઆ ઉપર પોતાનાં છટો કમવાળા કાળા ડગલાની બાજીલામાંથી ખોસી, બીજા હાથ હથોળામાં આમ તેમ ઉંચો નીચો કરી પોતાની ધીમે ધીમે જગત થતી વસ્તુવસ્તુકિતને પૂર્ણ જ્ઞેસમાં પ્રદીપ્ત થવાને પ્રેરણા કરતા નહીં હોય એમ ચરિત્ર કરતા માલમ પડ્યા. એમણે નામધુગી રેશમીકારનું ધોતીયું પેહેયું હતું, પગપર નારંગી રંગનાં મોજા ઘૂટણ લગી ચઢાવી દીધાં હતાં અને તેમનાપર રેશમી કમતાંવળાં ઉતરી બરેલાં ચાર્ટર, બાંધી દીધાં હતાં. મોજાનું રક્ષણ લઈ રંગના દક્ષણી જ્ઞેસથી ચતું હતું. ખભે સોનેરી કાર અને બુદ્ધાવાળા જેમ હવામાં ઉડતો હતો. અને પાંચડીપર કડકડતો કમુખી રંગ ચળકી રહ્યો હતો. હાથમાં એક આંગળીએ હીરાની વીંટી પ્રકાશ મારતી હતી, અને તેની જોડે બીજી આંગળીએ રૂપાનો વેડ હતો જે સવારમાં ઉઠતાંવારને દર્શન કરવાને રા. રા. અલૌકિકરાયજીને બદલ કામ આવતો હતો, અને આ વેડ ઉપર ખેનોતી ઉનારવાને શનિશ્વરના નગની બીજી વીંટી ચઢાવી દીધી હતી. હોહ પાનસોપારીના અહરનિશ સેવનથી લાલચોળ રહેતા હતા અને પાનસોપારીને હુએ જમણી બાજુના ગોશાકાને હમેશા ઉપસાવેલું ને ઉપસાવેલું રાખતો હતો, અને હાલમાં યોડીવાર પર એ હુએ બાપણુ કરવાની શરૂઆતની અગાઉ ગજામાં ઉતરી એકરસ થઈ ગયો હતો. સુમધીવાળી વીંટાણતી તપખીરના મુઠાકાથી નાક હમેશાં જગત અને જગત રહેતું હતું. અને ભુરો રેશમી રૂમાલ હમેશાં પોતાના વિશાળ નસકોરાની સેવામાં હાજર રાખવો પડતો હતો. કાને એક નાનકડી પાણીદર મોતીની કડી આવી મ્હી હતી અને અદરથી અતરનું પુમકું મગમગાટ કરતું હતું. એમની ધોળી થઈ ગયલી મુઠપરથી ઘડપણની અસર છૂપાવવાને કાળો કલપ ચઢાવ્યો હતો. પરંતુ મુઠપરના કેટલાક ભાગમાં દેખાતી તપખીરીયા રમતી બૂઝા પડતી છાટપરથી ઘડપણુ પ્રકાશ નહીં બહાર પડતું હતું. એમના કપાળપર જે તિલક આવી રહ્યું હતું તેની ખૂશીને તો પાર હતોજ નહીં. સામાન્ય મનુષ્યના હૃદયમાં આ દાંડ જોઈને કદાચ રમજ અને હારચરમની લાગણી પેદા થવાનો સંભવ રહે; પરંતુ માનવતા રા. રા. અલૌકિકરાયજીએ તે સર્વ અંગીકાર કરેલો હોવાથી તે આખા મગજને હેરાત પમાડી ચરૂચરૂ કરવાને અને તેઓ માટેબને વાસ્તે હૃદયકે પૂજ્યનાવાના ઉત્પત્ત કરવાને બસ હતો.

રા. રા. અલૌકિકરાયજી, જે નરવીરો એમની સાથે રહીને એમની મુસાફરીનાં સફરોમાં ભાગ લીધો હતો, અને જેઓ હજુ પણ એમની સાથે રહીને વધુ જોખમો પેડવાને તત્પર હતા, તેઓથી વીંટળાઈને ઉભા હતા. એમની જમણી બાજુએ મિ. ચમનરાય શોખીનરાય એલેલા હતા. — ચમનરાય જેમના ઉપર સ્ત્રીવર્ગની ખૂબસુરતીની મોહિનીની ગળબ જાડું અસર થયા વગર ગહેતીજ નહીં; અને જેમણે પૂખ્ત ઉમરે પણ, કુનીયાદારીનું ડાહ્યાણુ અને પુષ્કળ અનુભવ મેળવ્યા બાદ, પણ એક ઈશિકીલાલને છાજે એવો, સ્ત્રીવર્ગપર અસાધારણુ આસક્તિ અને શીલગીરીનો — કદાચ ગદ્યાપત્રીશીમાં દરજુદર થાય એવો — જુરસો અને ઉભરો અવાંપિ લગી ચાલુ ગમ્યો હતો. અનુભવ વગરનાં જૂવાન માણસ છંદગી શરૂઆતમાં આ શોખને ધણોજ રસિક પ્રિયતમ અને છંદગીનું અડું સાચું કરનાર અને કદ્યાણુકારક માને છે; તેવું જ મી. ચમનરાયનું પ્રાદાવરવાને પોહોચ્યા છતાં માનવું હતું. જૂવાનીમાં મી. ચમનરાય એક સુદરતાને મળ્યો હતો. અને એમની શીલ સ્ત્રીવર્ગને ગુલતાન કરી નાખે એવી હતી; પરંતુ અદેખી અને કૂર જરાવરવાની નાની બેન પ્રાદાવરવાએ એમની

મુંદર શીક્ષક દેશની નાખી એમને બેરોગ ને અર્ધ જોગાકાર જેવા જનાવી દીધા હતા. કાગ અને આધરાપણાએ એમના એક વખતના મનોદર અને એકવચ શરીરને બદલીકલ અને કલપુટ જનાવી દીધું હતું. અધૂરામાં પૂરા છાંટાપાણિનો શોષ લાગ્યો હતો. તેથી એમની આકૃતિ ફૂલી નર્થ જોગમરોળ થઈ ગઈ હતી. ગાલ હમેશાં ઉપસેલા ને ઉપસેલા રહેતા હતા. આંખમાં હમેશાં નીચાની ખૂમસી જણાતી હતી. અને ફાંદ લાંબાની મારફ વધી નર્થ તેમાં વાટા વળતા હતા. એમના દુરમનો મરકરીમાં એમને ફલમરન આખલાની ઉપમા આપતા હતા. અને જો કે કુદ દૈવે એમને દશે દર્ધ એમના શરીરની શીક્ષકમાં ફેરફાર કરી નાખ્યો હતો. તોપણ એમના મન અને જીવનમાં લેશ માત્ર પળ ફેરફાર પડ્યો હતો નહીં, એમનો અંતરાત્મા અસલ જેવોજ હતો. મુંદર લલનાએની ખૂમસાતી ઉપર હમેશાં ખૂરશાન રહેતા હતા—અને તે જ એમના મનોવિધારના જુરમાનું ખર્ષ પ્રાગલ્ભ્ય હતું.

પોતાના મહાન નાપકની લાખી બાજુએ કામ્યકળા, જરીખુરી અને સિદ્ધિના શોખિન રા. રા. લહેરીલાલ અકમલાલ બેઠેલા હતા. અને ને શોખના કાંજીથી તેઓ અદરૂનિય યોગી અને સાધુઓની સેવામાં હાજર રહેતા. કામ્યસરિતામાં દરેકોજ રનાન કરવું એ એમનો વાંસ વરસથી નિયમ હતો. મી. લેહેરીલાલની પાછળ બીજા બે માનવંતા સુવચ સાંદેજના અંચન મિત્રો મિ. લણખાપ્રસાદ તાલપ્રસાદ, અને ગુમ્તાનગમ ગરખરાય બેઠેલા હતા.

માનવંતા અશોકિકરાવજીનું આ પ્રસંગનું બાવજી—તેનાપર ચાલેલા વાદવિવાદ સાથે—મંડળની પ્રેસિડિંગ જુકમાં નોંધાયેલું છે. તે ઘણાખરા મદાન અને પ્રખ્યાત મંડળોમાં યનાં બાવજો અને વાદવિવાદને પૂરેપૂર્ણ અને સંગીન રીતે મજતું આવે છે. અને મદાન પુરેપાનાં લશણમાં મળનાપણું એળી મરવામાં સર્વને બુદ્ધ રસ પડે છે; અને તેજ નિયમ મદાન મંડળોને પણ લાગુ પડેલો હોવાથી, સદરુદ્ધ નિયમનુસાર વાગ્યવર્તની રમતી લાગણી ઉડીપ કરવાના દેવુથી અશોકિક મંડળની પ્રેસિડિંગ જુકની નોંધેલો ઉનારો તેમની સમક્ષ રજુ કરી તેમની વિકસની ગિર્યાસા તુમ કરવાની હમે રમ લાએ છીએ.

“માનવંતા રાવજી સાદેજ બોલ્યા કે ‘કીર્તિ મનુષ્યજનને પોતાના પ્રાણીથી પણ પ્યારી છે. કીર્તિની લાલસા કાઢપિણુ કાને સેંકેડો ઉપાયો કરી તોપણ મનુષ્યના જીવરથી જુદી પડી શકે તેમ નથી. કવિનાજની કીર્તિ માત્ર મિત્ર મી. લેહેરીલાલ અકમલાલને પ્રિય છે. નાટક, ગાયન, અને મુંદરીવર્ગનાં અકાર આજુબાજુ અને સ્વભાવનું અવલેખન કરવામાં એકા અનુભવાની કીર્તિ મારામિત્ર મી. અમનરાય શીખીનરાયને પ્રિય છે. રાજનીય પ્રકરણમાં અનુલિસિયાક બાબતોમાં, અને કાન્ધેશમાં પટેલો નંબર ગણાવાનો મારા મિત્ર મિ. લણખાપ્રસાદ તાલપ્રસાદનો હમદા થવાનું ચાલુજ છે. અને સંસ્કારગુપ્તાણને ક્રંડે તાલમાં ગાથી તેમાં અગ્રેસર તરીકે ખપવાની કીર્તિ મારા મિત્ર મી. ગુમ્તાનગમ ગરખરાયને વાડાતી છે. અને વિશેષ તેઓ તાલની નવીન રમન—અમતો કિરિટ, લેનટેનીસ, ફુલોલ, અને કમાન રહિપર ફીટા છે.’ રાવજી સાદેજ પોતમું બાલણુ અમારી જાણી બોલ્યા કે ‘હું દનકાર કરુંતો નથી કે

મારા પર પણ મનુષ્ય જાતના ચિકારોની અસર થાય છે; અને, મનુષ્ય જાતની સ્વાભાવિક લાગણીયો હું કબૂલ કરું છું કે મારું તન અને મન પણ ડામડોળ કરી નાખે છે. (તાળીઓ) કદાચ મનુષ્ય જાતની ખામીયો મારામાં પણ આવી છે. અને માણસ જાતની કેટલીક નબળાઈઓને હું પણ વશ છું ('નહીં-નહીં'); પરંતુ અત્રે હું આટલું બોલવાની, રંગ લઉં છું કે મારા હૃદયની અંદર દોષપિણુ વખત ભૂલચૂકે આત્મવલણનો અગ્નિ પ્રગ્વલિત થાય છે, તો તરત જ માણસ જાતને સુખી કરવાની વખતો વખત મારા હૃદયમાં સ્ફુરી આવતી ધમ્માઓ એકદમ જાગૃત થઈ તેને એકદમ શાંત કરી દેડોગાર બનાવી દે છે. 'મનુષ્ય' એ શબ્દ ઉપર મારા હૃદયમાં અર્ધડ પ્રેમની લાગણી છે; પરોપકારમુદ્ધિ એ મારી વીણાં છે, જનકલ્યાણ એ મારી સારંગી છે; મનુષ્ય જાતની કીર્તિ એ મારું દીર્ઘન છે; મનુષ્ય જાતનું ગૌરવ એ મારું ગાયન છે. અને મનુષ્ય જાતને સુખ, એ મારા સર્વ આન્દોલન છે (પુષ્કળ અને નેસબંધ તાળીઓ); મિત્રો અને સ્નેહીના શુભોત્તર યશોગાન એ મારાં દારમોનીયમ અને તબલા છે. (ફરીથી નેસબંધ તાળીઓ અને "સાંભળજો" "સાંભળજો"ની મોટીથી ધ્રુમ.) મારી ખુશી રીતે આ મહાન મંડળની સમક્ષ કબૂલ કરવાની ફરજ છે—અને કહેતાં હું લેશ માત્ર પણ આચ્છાદ્યો ખાતો નથી કે મારી લાલ અને લીલી છાંટનાં શીંગોડા સંબંધી કલ્પના મેં શાસ્ત્રીયવર્ગ સમક્ષ રજુ કરી તે વખતે મારા મનમાં કંઈક સ્વાભાવિક રીતે ગર્વની લાગણી ઉત્પન્ન થઈ હતી. મારા દુસ્મનો આ મારી કબૂલાતનો શયે તેવો લાભ લે અને ઉપયોગ કરે—સદરહુ મારી કલ્પના પ્રખ્યાતિ પામેલી હોય હિવા નહીં પામેલી હોય. (એક અવાજ—'ક્યારનીએ પ્રખ્યાતિ પામી મુકી છે'—અને પુષ્કળ તાળીઓ.)—

'આ મંડળના એક માનવતા ગૃહસ્થનો ખુલ્લું અવાજ મારા કાનના પડદા ફાડી નાખીને મને કહે છે કે તે કલ્પના પ્રખ્યાતિ પામેલી છે, તો તે અવાજનો પેગામ માથે ચઢાવી તે વાત હું ઉપકાર સાથે કબૂલ રાખુ છું. પરંતુ આ દુનીયાના છેવટના ખૂણા સુધી-પાટાગોનીયાથી કામચાટકા સુધી, અને ચીનથી પેરુ સુધી—હું અગાડી વધીને કહું છું કે બલકે ઉત્તર ક્રુવથી તે દક્ષિણ ક્રુવ સુધી—જે મારી શોધ અને કલ્પનાથી મને ખ્યાતિ મળે અને તેનાથી જેમને મગરૂરી થવાનું કારણ મળે અને મને આનંદ ઉપજે તે આનંદ—આ આપણા સર્વ બહુઓનું મંડળ મારી આસપાસ વીંટળાઈ વળ્યું છે તે જોઈને મારા હૃદયમાં જે આનંદની ભર્મિ સ્ફુરી આવે છે અને જે પ્રેમનો જુસ્સો ઉભરાઈ આવે છે તેની આગળ કંઈ વિશાતમાં નથી. આજ મારી હૃદયગીતા મોટા મગરૂરીનો દિવસ છે—હું તો એક પામર પ્રાણી છું ('નહીં-નહીં') પરંતુ મારે કહેવું જોઈએ કે સર્વ ભાષણોએ એક મહાન, પરંતુ જવાબદારીથી ભરપૂર કાર્યપર અમારી સર્વની નીમણૂક કરી છે. આ મંડળની માગણીઓ સ્વીકારવામાં હાલ કેટલું બહુ જોખમ સમાવયું છે તેના સહેજ ખ્યાલ હું સર્વ ભાષણોને આપવાની રંગ લઉં છું. મુસાફરી હાલમાં સકરોચી ભરપૂર છે. શીયાળામાં આવડું અને વાવાઝોડ સાથે તોફાન થઈ લાખો રૂપિયા ખર્ચીને બાંધેલો નરજાનો પૂલ તરી ગયો છે. આજુબંદ અને ખંખાત વચ્ચે લૂટકારનો પાર નથી. શોકો અને કપડવંજની સડકે વાધરીયો ધોળો દહોડે લૂટે છે. ચુંવાળમાં ડોળચાઓ તાનમાં આવ્યા છે. મહી નદીના કાંતરમાં પુરાતન શોધને વાસ્તે જવું બહુ જ

વિકટ યર્ષ પડ્યું છે. કાઠીયાવાડમાં મોર સીધવાણી અને મકરાણી નાક કાંપવાનો ધંધો લાઇને બેઠેલા છે. (સર્વેએ અઠૌકિરણાચળા નાક સાચું જોયું.) માળીયામાં મીયાણાનું તોફાન ચાલુ છે. અને કચ્છની મુસાફરીની મુશ્કેલીના તો પારજ નથી. ગાડાવાળાઓના ચિત્તનું ટેકાણું નથી. શ્રીનાથજીને રસ્તે ભીલ લોકો ઉઘાડે છેક લૂટે છે. ચોર લોકો બળદનાં જોતરાંઓ કાપી નાખી, ગાડાં ઉધાં વાળે છે—મેં પર શીજી આવી બજારો રૂ-રૂ-રૂ યર્ષ નાચ છે. દરીયામાં મહવા અને આગબોટો ઊધી પડે છે. રેલવે સડકોપરથી એનજીનો પાટા પરથી ઉતરી પડે છે અને તારમાસ્તરો ઉઘાટા હોય તો અકસ્માત થવાનો મોટો સંભવ રહે છે. મુંબઈના કેટલાક બદમાશો ટાંડીયા બાંગી નાખવાનો ધંધો લાઇને બેઠેલા છે. ઇન્કમટાક્સ દાખલ થવાથી સાફ-કારો અંગ્રેજી વેપારીઓ અને હાવાવાળાઓના ચિત્તનું ટેકાણું રહ્યું નથી. ચરોતર તરફ કેટલાક વેપારીઓ નવા ચોપડા તૈયાર કરવામાં રોકાયેલા છે અને તેઓ ઓગળાણ કે ભલામણપત્રને બરાબર માન આપતા નથી. (તાળીઓ). આમળીયાઓને રસ્તે ધોળે દીવસે સાફકારોનાં ખૂન ચાય છે. (એક અપાન-‘નહી-નહી’)

કોણ ના પાડે છે ? જે માનવંતો મુદરથ ના પાડતો હોય તે એકદમ મારી સામે આવી ના પાડવાની હાંમત ધરે. જેહ તો ખરો; એની માથે શેર મુકે ખાધી હોય તો આવે મારી સામે (તાળીઓ). કોણે નાની જૂમ પાડી ? (એસબંધ તાળીઓ.) એ કાઈપતરાજી-ખેર-નાસીપાસ થયેલો-હું એને સંપશિરેમણિ કહેતાં થયું આંચકો ખાતો નથી—હલકા સ્વભાવનો માણસ છે. મારી લાલ અને લીલી છાંરના શીંગોણાની કડવના સંબંધી જે ઠેક વીસાવત મુધી વખાણ અને પ્રશંસા યાય છે તેથી એના દિલમાં અદેખાઈની લાગણી પેંદા યર્ષ હોય એમ મને લાગે છે. ઈર્ષ્યાનું ઝેર એના જીવનમાં ગોઠગ વ્યાપી ગયું છે—સુદરહ મારી શોધ-(આ વખત હું અણધરતું બોલવા માગતો નથી. પરંતુ સત્યના દૃઢ ઉપાસક તરીકે મારે કહેતા અચ્ચાતું જોઈએ નહીં કે—મારી શોધને લીધે) જે મને માન મળ્યું છે અને મારી સાથે દરીશાઈમાં ઉતરવામાં તેને જે નિષ્ફળતા મળી છે અને છક્ક ખાધી પડી છે તેના ચણચણાટનું એ પરિણામ છે.) મારી સાથે સરસમરમી કરવામાં જે અપજરાનો પોટસો તેણે બાંધ્યો છે અને તેમાં વળી વિશેષમાં આવી નીચ-નિંદાખોર દબાવવાઈની—

(ગામડીના ગમતશંકર—‘ઝોરડર-ઝોરડર’-એમ જૂમ પાડતા ઉઠ્યા: ‘શું માનવંતા સભાસદ મારા સંબંધમાં અંગત ટીકા કરવા માગે છે?’) (‘ઝોરડર-ઝોરડર’-સભાપતિ. હા-ના-ચોક્કસ હો-બંધ કરો, જૂમોના મોઢારો-વચમાં-પીઈ-પીઈ-પીઈ. તાળીઓ અને ચીસો.)

રાયજી સાહેબ આથી કંઈ ગભરાઈને ખેસી નાચ એવા નહોતા. તેઓ બોલી ઉઠ્યા—અલખત—આ જ મુદરથના સંબંધમાં મેં મારા છેવટના શખ્દો ઉચાર્યા છે અને તેમના પર જ મેં અંગત ટીકા કરી છે—(ઝોરડર-ઝોરડરની જૂમો.)

ગામડીના ગમતશંકર બોલ્યા કે ત્યારે તો હું કેહેવાની રજા લઉં છું કે જે અસત્ય

અને નિંદાખોર આરોપ મારાપર: માનવંતા સદ્ગૃહસ્થો મુકયો છે. તેના તરફ: હું પૂરેપૂરી તિરસ્કારની લાગણીથી જોઉં છું. અને એમની મારા સંબંધની અંગત દીકાઓને (પોતાના એક પગ લેવો કરી બતાવી) આમ એક પગે ઉભડી:લાત મારી દાદર પરથી ગબડાવી બાહાર ફેંકી દઉં છું. માનવંતા સદ્ગૃહસ્થ બધા ઢોંગી અને પોલમપોલ છે, અને એક ધરડા ખચ્ચર જેવા છે. (પુષ્કળ-ગડબડ-સોરબધોર-પોકોર અને સભાપતિના નામની બમો.)

મી. લહેરીલાલ ચક્રમલાલ સર્વને ચૂપ કરવા અને શાંતિ લાવવા ઉઠ્યા. અને બોલવાને ઉભા થતાં થતાં સભાપતિની ખૂરશીપર ગબડી ગયા. પણ પાછા એકદમ ઉભા થઈ બોલ્યા કે—સદ્ગૃહસ્થો-શાંત થાઓ, શાંત થાઓ—“શાન્તિશ્ચિરં મેહિની.” આ મંડળના બે માનવંતા સદ્ગૃહસ્થો વચ્ચે આવી શરમ ભરેલી તકરાર થાય તે શું આ મંડળને ઇન્ને એમ છે? અને તે શું આપણે આમુ રહેવા દેવીજોઈએ? (‘સાંભળજો સાંભળજો’ અને ઓરડરની બૂમ.)

સભાપતિ બોલ્યા કે ‘મારી ખાતી છે કે માનવંતા સદ્ગૃહસ્થ હમણાં જે શબ્દો બોલ્યા તે તેઓ પાછા ખેંચી લેશે.’ ગામડીના ગમતશંકરે જવાબ દીધો કે ‘મને સભાપતિની ખૂરશીની વાસ્તે પૂરેપૂરું માન છે પરંતુ હું છાતી ઢોકળે કહું છું કે હું મારા શબ્દો પાછા ખેંચી લેવા માગતો નથી. તમારું ચાલે તો મને ફાર્સી લેટકાવો.’

સભાપતિ—‘મારે માથે એક ભારે ફરજ હવે આવી પડી છે અને તે મારે હવે અઘા કયાં સીવાય છૂટકો નથી. માનવંતા સદ્ગૃહસ્થ કને હું ખુલાસો મેળવવા માગું છું કે જે શબ્દો એમણે પોતાના મોઢામાંથી કાઢ્યા હતા તે તેમણે ફુનીયાદરીના વ્યાવહારિક અર્થમાં વાપર્યા હતા કે કેમ?’ ગામડીના ગમતશંકરે જવાબ દીધો કે ‘સાહેબ, મને લેશ માત્ર પણ કહેવાતે ડગડો નથી કે સદરહુ શબ્દો મેં લૌકિક કે વ્યાવહારિક અર્થમાં વાપર્યા નોહોતા, પરંતુ આપણા અલૌકિક મંડળની શૈલીને અનુસરતા અલૌકિક અર્થમાં વાપર્યા હતા.’ (‘સાંભળજો સાંભળજો’)-સાહેબ, મારે અત્રે કબૂલ કરવાની ફરજ છે કે માનવંતા સાચજ સાહેબને વાસ્તે મને સંપૂર્ણ માન અને પૂજ્યભાવની લાગણી છે. એમને જે મેં ધરડા ખચ્ચર અને પોલમ-પોલ કહ્યા હતા તે આપણા મંડળની આનેદી અને અલૌકિક રીતિને અનુસરીને કહ્યા હતા. (‘સાંભળજો-સાંભળજો.’)

માનવંતા સાચજ સાહેબને પણ ઉપલો ઉત્તમ, નિખાલસ, અને ગમે ઉતરી નય એવો ખુલાસો બહુજ પસંદ પડ્યો અને તેઓ પણ ખુરી ખુરી યંદી ગાતા. સાચજ સાહેબે અત્રે પોતાના તરફથી પણ ખુલાસો કરવાનું દુસ્ત ધાર્યું. તેઓએ બોલવાની રજા લીધી. કે ‘મારી દીકાઓનો અર્થ પણ અલૌકિક દૃષ્ટિબિંદુ લક્ષમાં રાખી કરવાનો છે.’ (પુષ્કળ અને જોસ બંધ તાળીઓ.)

અત્રે નોંધ પૂરી થાય છે. અને અમારી આત્મી છે કે વિશેષ વાદવિવાદ પણ આ જગ્યાએથીજ આવી સરળ સરસા અને સંતોષકારક સ્થિતિએ પહોંચ્યા પછી બધા પરચોળ હશે.

વસન્ત.

इहं सत्यं सर्वेषां भूतानां मध्यस्थं सत्यस्य सर्वाणि मृतानि मधु यश्चा
यमस्मिन्सत्ये तेजोमयोऽमृतमयं पुरुषो यश्चायमध्यात्मं सात्यस्तेजोमयोऽमृतमयं
पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ग्रहोद सर्वम् ।

उपनिषद्

સત્યાણ પ્રમદિતવ્યમ્ । ધર્માણ પ્રમદિતવ્યમ્ । કુશલાણ પ્રમદિતવ્યમ્ ।
મૂલ્યે ન પ્રમદિતવ્યમ્ । સ્વાધ્યાયપ્રવચનાભ્યા ન પ્રમદિતવ્યમ્ ।

उपनिषद्

વર્ષ ૫, અંક ૭.

[માસિક]

જાન્યુ, સન ૧૯૬૨

તન્ત્રી—પ્રેરિત આનંદ આપુનાઈ મુન એમ એ, એટ એટ બી

✓ આશીન ઠાણમાં શિક્ષણવ્યવસ્થા : ૨૪૨

(૧ તા તા સંસ્કૃતમાં નિ રાવનસાદ નહેતા બી એ)

✓ સુધીયગ સીઝર. ૨૪૪

(૧ તા તા 'ગાનગકિત' ગી એ)

કેળવણી કસરત અને "વાવન્ટોયરોંગ" અથવા તે "કોન્સ્ટીપાન." ૨૪૫

(૧ તા તા સંસ્કૃતમાં નવધસક ધોળગીઆ બી એ એટ એટ બી)

✓ વિશ્વરથના ને તત્ત્વજ્ઞાન ૨૪૬

(૧ તા તા વિજયવાલ નેત્રાન મુ)

✓ ગુજરાત વર્નાક્યુલર એઆઈટી ૨૪૭

(૧ તા તા હોરાવાય વિભોનનતમ પાગેબ)

✓ જીવજનતમાં કીકીટ સ્થાન ૨૪૮

(૧ તા તા નરસિંહભાઈ ઈય બાઈ પટેલ)

✓ "માનવ"—સાબનો અર્થ ૨૪૯

(૧ તા તા નરસિંહરાવ ભોળાનાથ બી એ ગી એમ)

સવાળમ.

(૧) લાઇબ્રેરીઓ, (૨) સભાઓ, (૩) વિદ્યાર્થીઓ, (૪) સ્ત્રીઓ, (૫) યુનિવર્સિટીના માન્ય માર્ગદર્શકો, (૬) તજજ્ઞો તથા (૭) માસિક રૂ. ૧૫ સુધીના સર્વ પગારદાર માટે વર્ષ એકના રૂ. ૨-૦-૦ (પોસ્ટેજ સાથે)

ઉછરતી લાઇબ્રેરીઓને ખાસ બક્ષીસ નવી રચનાતી (એટલે કે એક વર્ષ અનુગતી) લાઇબ્રેરીઓને એક પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થના સર્વિસીકેટ ઉપરથી આ પત્ર બક્ષીસ તરીકે મોકલનામાં આવશે માત્ર પોસ્ટેજ ખર્ચના આના ચાર મોકલના રૂપા કરવી. બીજા વર્ષના, રૂ. ૦-૮-૦

અન્ય સર્વ માટે વર્ષ એકના રૂ. ૨-૮-૦ (પોસ્ટેજ સાથે)

છટક નકલના રૂ. ૦-૪-૦ "

મળવાનું ઠેકાણું—આનન્દચંદ્ર જાણભાઈ કુવ, વસન્ત ઑરિસ—અમદાવાદ.

મુખ્યાર્થના એજન્ટ—મેસર્સ એન. એમ. ત્રિપાઠી—મુખ્યાર્થ.

નિયમો.

- ૧ વગર સહીના અને તન્ત્રીની સહીના લેખો માટે તન્ત્રી જવાબદાર છે.
- ૨ "વસન્ત-ઑરિસ"ની સહીના લેખો માટે "વસન્ત-ઑરિસ" અને વ્યવસ્થાપક જવાબદાર છે.
- ૩ અન્ય સર્વ લેખો માટે તે તે લેખના કર્તા જવાબદાર છે.
- ૪ કોઈ પણ લેખનું અસલ લખાણ—એ લેખ "વસન્ત"માં દાખલ કરવાનો થા કયો, હોય કે ન હોય—પણ તે લેખને પાછું મોકલવાને અમે બધાના નથી.
- ૫ કોઈ પણ માસનો અંક તે પછીના માસની આખરસુધીમાં પણ ન મળે તો આદ્યે અમને તુરંત લખી જણાવવાની રૂપા કરવી. પાછળથી એ અંક પૂરો પાડવાને અમે બધાના નથી.

વ્યવસ્થાપક.

શુદ્ધાશુદ્ધ.

આ અંકના "વિશ્વરચના" ના વિષયમાં 'Caecum' ને બદલે 'Caecum' એકના અંકના એ વિષયમાં ૫૦ ૧૮૧, ૫૦ ૮ માં "સાન" ને બદલે "સાત" અને વૈજ્ઞાનિક અંકના ૫૦ ૧૪૭, ૫૦ ૧૩ માં "બનેલું" ને બદલે "બનેનું" વાંચવું.

તાવંની દવા માટે બળે ચાંદ.

ખાતલીવાલા એમ્યુનિફાયર તથા ખાતલીવાલા એમ્યુનિફાયર તરફવાર નકલો થાય છે, પણ અતે ફતેહ તો ખાતલીવાલાની જ છે. પુષ્કળ તારની દવામાંથી માત્ર ડાકતર ખાતલીવાલા એકવાળ આવેલા, પણ ચાંદ મેળવી બળે ચાંદની ફતેહ મેલવવા પામ્યા છે એવળા પુષ્કળ ક્યો એનાથી સારુ થયા છે, કીમત રૂ. ૧)

ખાતલીવાલાની અમખીરીલ ચકતીની ગોળાઓના મારે મોઢે વખાણ કરવા ગમતું નથી, પણ જો તમને ખાતલીવાલા એમ્યુનિફાયર તથા વિશ્વરચના બરોડો હોય તો તે જ બરોડો ખાતલીવાલાની અમખીરીલ ચકતીની ગોળાઓપર મળાને, પણ અખીયામ કીધાથી ઉત્પન્ન થતી યાક, મનની ઉઘડી, ફીકા એટલે, નાગરડી, સરીરને નમકાર્થ, ઉગમ ધાતવું જતું, ખડીની શરવાત, પાચન શક્તિની નબળાઈ, માટે ખાતલીવાલાની અમખીરીલ ચકતીની ગોળાઓ અસરકારક છે. કીમત રૂ. ૧

કોલેરાનો અંકસીર ઉપાય ખાતલીવાલાની કું. કોલેરાલ છે. કી. રૂ. ૧

એકલા બનાવનાર, ડાકતર હો. લી. ખાતલીવાલા.

ઠેકાણું વરલીનું દવાખાનું તથા સરવે ઠેકાણે મલશે

વસન્ત.

इदं सत्यं सर्वेषां भूतानां मध्यस्य सत्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु यश्चा-
यमस्मिन्सत्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं सात्यस्तैजोमयोऽमृतमयः
पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ।

उपनिषद्.

સત્યાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । ધર્માન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । કુશલાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ ।
ભૂતૈ ન પ્રમદિતવ્યમ્ । સ્વાધ્યાયપ્રવચનાભ્યાં ન પ્રમદિતવ્યમ્ ।

ઉપનિષદ્.

વર્ષ ૫, અંક ૭.

[માસિક]

શ્રાવણ, સંવત ૧૯૬૨.

પ્રાચીન કાળમાં શિક્ષણવ્યવહાર.

પદન, પાદન, અધ્યયન, અધ્યાપન; આ બે શબ્દો અર્થાત્ ૩૬ ભાષામાં આદ્યશુલ્ક સાથે મહારાષ્ટ્રી ભાવ ધરાવનાર શુભો કહેવાયા છે. એ એવા નિર્મળ તથા પવિત્ર શુભો છે કે આધુનિક કાળમાં પણ તેના મહત્ત્વનું આપ સંપૂર્ણ ધર્મ શક્યું કદિશુ છે. અનુભવથી માત્ર આપ કરવાને રસ્તે જઈ શકાય; તો પણ બે જોતો લખવા, અનુભવથી ઉત્પન્ન થયાને લીધે, અનુચિત નહિ મનાય.

સંપ્રિત કાળમાં જે રીતિ પ્રવર્તે છે તે પુરાતન કાળની રીતિ છે કે બિન્ન એમ એકા-
એક કહેવું અસ્થાને ગણાય, જ્યાં એટલું સખી રાક્ષસ કે અર્ધ હાલમાં શિષ્ય શુરોના સંબંધ
માત્ર ગાંધ છે તે જ શિષ્ય-શુરોના આર્થાવર્તવાસીઓમાં સંબંધ ગાઢ હતો. તે ઉપર વિવેચન
કરવાને જાહેર માત્ર તે સંબંધ કેવો હતો એ વિવેચન જરૂર નહોતું. દિગ્દર્શન કરાવવું જોઈએ.
હાલમાં નિવાસગૃહ પાઠશાળાઓની એક રાખવાની અનેક યોજનાનું તાત્પર્ય એટલું લોકો છે
કે આ શુર-શિષ્યોના સંબંધ ઉછેરવો અને કૃદ્ધિએ પહોંચાડવો. આર્થાવર્તમાં જોઈશું તો શુર
શિષ્યભાવ એવો પવિત્ર છે કે આ સમયમાં તેનો માત્ર લેઝ ભાગ જોવાય છે, એવું અનુમાન
કેટલેક સ્થળે કન્ય છે, તે વિગેરે વાત દૂર રાખી તે ભાવ પુરાણ કાળમાં શી રીતિનો હતો
તે જ તપાસીએ. “ધી દિદુસ્થાન રીત્યુ” માં સવ શરૂઆતમાં આદ્યશુલ્ક લખે છે:—

* તેને આધારે કાંઈ ન્યૂનાધિકતા સહિત આ લખાણ કર્યું હતું છે.

વેદના સમયમા ઋષિ મુનિઓ અધ્યાપન કરતા અને પોતે પણ સ્વાધ્યયનમા ચૂકતા નહિ, તેઓ પોતાના આશ્રમમા જે અધ્યયન કરવા આવતા તે શિષ્યો પાસેથી દરમાસે, દરછોકરે, અમુક રકમ પૈસાની લેવી એ તો સમજતા જ નહિ. ગુરુ એ થાય જાતિના હિંદુ શાસ્ત્રમા રમરણ થતા પિતા માહેના એક છે, એમ સમજી શિષ્યભાવ બધાતો, અને “છોર કછોર થાય પણ પિતા કુપિતા થાય એ ન બને, (બહે ખર વચન-“કુપુષ્પો જાયેત કચ્છિદપિ કુમાતા ન ભવતિ”-એ રહ્યું, પરંતુ તેમા “પિતા” નો પણ ધ્વનિ છે, માટે) એ ન્યાયે ગુરુ વર્તન તખતા, અને તેમા બનેલુ શ્રેય થયુ સર્વ પ્રાઇએ જોયુ છે તે જમાનો પસાર થઈ ગયો અને તેને “સુવર્ણ-યુગ” નામ આપતા આપણે આત્યંત નથી ખાતા તેટલો જ ધન્યવાદ તે યુગની પ્રશસા અને સર્વોત્તમતા સિદ્ધ કરાવવા બસ છે વળી પોતાના આશ્રમમા શિષ્યોને સલા, બેસવા, ગહેવા વિગેરેની સોઈ તો થાય તેમા આશ્ચર્ય નથી, તો પણ તે ઉપરાંત શિષ્યોને ભોજન પણ ગુરુને આશ્રમે જ કરાવાતુ ગુરુઓને (Grant-in-aid ને મળતુ “ઈ અશે ગણી રામય ખર ”) આશ્રય મળ્યો તરફથી મળતો એવી કદાચ ધી બર વિચાર આવે, છતાં એ કહે માંગ વ્યથાય ધન આવતુ તે સબધી આપણે તર્ક કરવાનું આ સ્થળે પ્રયોજન નહિ હોવાથી એટલું જ કહેતુ બસ છે કે ગુરુઓ અને શિષ્યોનો જે નિરતંગની સંગતિની લીધે પ્રેમભાવ ભક્તિભાવ તથા આસ્થાભાવ બધાઈ ગયો હતો તેવો પુગણકાળ જેવો ભાવ હાલ બેવાને સનની સતત ઇચ્છા હોય તો કાઈ જોડુ નથી ભોજન ગુરુ સાથે કરાતું-તે વાતમા ખીજ અનેક હકીકતો મમાયેન છે, અર્થાત્ પત્રિયર્પા, ગુરુસેવા ઇત્યાદિના અનેક પ્રકારો સાથે એ વાત જોડાયેલ છે, તે સર્વ પ્રિયતાનુ વિવેચન કરવુ યોગ્ય નથી શિષ્ય પોતાનું ભણતર પૂરું કરી રહે ત્યારે અમુક દક્ષિણા ગુરુને આપે એટલું જ, અને એ વખતે જેવો શિષ્ય હોય તેવી દક્ષિણાનુ યાચન ગુરુ કરતા એમ હોય તો પણ તે પાછા પતાર્યે જ, એમ સમજી નાખતુ અને વળી સાથે સાથે એ પણ ખરૂં કે દક્ષિણા આપના જે વિદ્યાર્થી અસમર્થ હોય તેને દક્ષિણા આપવી ન પડતી, તેમ ગુરુ તે પ્રાપ્ત કરવાની આશા પણ ન નાખતા

દક્ષિણાની વાત દૂર રાખીને જ ગુરુ-શિષ્ય મબધ પરિવ્રતામા મહાત્મા કરતો તે છેક મહાભારત ગમાપણાદિના યુગમા ગુરુ બે પ્રકારના થયા હાજ્યા મહાભારતમા અને ગમાપણા પણુ એવુ વાચવામા સ્થગે સ્થગે આવે છે કે એમ ગુરુને માત્ર બે પ્રકારના કર્તવ્યો કરવાના હતા. હશે તે સ્પષ્ટ વાત છે કે “શિક્ષા” વ્યવહારોપયોગી અને “દીક્ષા” વ્યવહારસંગ્રહિની પેલી પાઠ-પરમાર્થોપયોગી, એમ આપવામા આવતી અર્જુન વિગેરે સર્વ મહાભારતના પાત્રો તેમ જ નામચર વિગેરે રામાયણમા દીર્ઘિત થયેલ અવતારી પુરુષોને આ બે પ્રકારની જ ગુરુવિદ્યા આપવામા આવી હતી. તે આપના માટે ગુરુ એક જ કે બે જૂદા જૂદા તે વાત નિર્ણય છે મુદ્દો એવો કે વ્યવહાર અને પરમાર્થ એ બે મિદ્દ હયાની યોજના સંતોરકાંક તે યુગમા પ્રયોજાયેલ હતી, અને તે યુગમા તદનુસાર ગુરુશિષ્યભાવ પણ એવો જ પવિત્રતાને પદે વિગળિત થયેલ્લ હતો. દક્ષિણા (Fees) કે કોઈ જાતનો બદલો લેવો એવી સ્વાર્થવાળી આશાથી ગુરુ કામ કરતા નહિ, એટલું નહિ, પણ પાઠન પાઠન એ માત્ર ધર્મ-કર્તવ્ય જ છે અને એ ‘ નિત્ય કર્મ ’ નો એક મુખ્ય ભાગ છે એવુ માનતા, કે જેને પરિણામે એ

કર્તવ્ય ન કરે તો પ્રત્યવાય લાગે એવી સદૃઢ ભીતિ રહેતી, એટલે સંધ્યાવંશાદિની સમાન તે કર્મ નિત્યનું જ, (આદ્વનિક જ) છે એવું સર્વનું સંપૂર્ણ ભાન રહ્યા કરતું.

બેઠ આ બે ઉપર કહેલ યુગોના શિક્ષણ પરત્વે જરા હલો તે એ કે: ઋષિમુનિઓ આશ્રમમાં રહી શિષ્યોને અધ્યાપન કર્મ કરાવતા, તેમાં શી વિગેરે દક્ષિણા દાન અહણુ ન કરતા; છતાં વેદ અર્થાત શ્રુતિથી તે સૂત્રના યુગ પર્વત અસ્ત્ર શસ્ત્રવિદ્યા વિગેરે જે કાંઈ વ્યવહારને ઉપયોગી વિષયો હતા, તેનું શિક્ષણ રીતિસર અપાતું નહિ, તે દલે સાંસારિક વિષયોનો સમાન હિસ્સો અને હક પારમાર્થિક વિષયો સાથે બંધાયો. વળી અમુક જ બ્રાહ્મણ કે ક્ષત્રિયને શિક્ષણ મળે, તથા બીજાઓને ઋષિ-મુનિ સાથે અમુક સંબંધ હોય તો જ તેનું શિક્ષણ પ્રાપ્ત થાય એ ધોરણ પુરાણોના યુગ પૂર્વે પ્રવર્તતું હોતું જોઈએ એમ દૃઢ પ્રતિતિ થાય ખરી; તો પણ પુરાણોના સમયથી તો એટલું સિદ્ધ થાય છે કે આવા જ આશ્રમોમાં ગમે તે વિદ્યાર્થી અને ગમે તે સ્થિતિમાં, ગમે તે કાળે, ગમે તે વિષય- (ગુરુ ગમ્ય અને ગુરુને વિદિત હોયો જોઈએ) શિખવા માટે જઈ શકતો. એવી વિગતો રામાયણ તથા મહાભારતમાંથી મનેક સ્થાને મળી આવશે.

પ્રુદ્ધના સમયથી આ રીતિમાં પણ જરા (સુધારો થયો કે ગમે તેમ માનવું પણ) બેઠ થતો દેખાયો. શિક્ષણ ભાગે ધર્મનું રત્નું; અને છેક ધન વિનાનું અધ્યયન બધ પડ્યું. અધ્યયનપદ્ધતિમાં ખંચે પગપેસારો કર્યો, અને આ પદ્ધતિને આધુનિક-વિશ્વવિદ્યાલય-શિક્ષણ-પદ્ધતિની ઉપમા આપવામાં આવે છે. સંપૂર્ણ અવકાશમાં, પૂર્ણ ખુલા મેદાનમાં, લગભગ નિજ સ્થાનક ઉપર બેસી, પોતાના આસન ઉપર રહ્યા રહ્યા ગુરુ ધર્મનો ભોધ કરે, શિક્ષણ આપે, અને વૃક્ષની શીતળ છાંયની સાંતિથી શિષ્યો વિષયેનું અધ્યયન કરે તે માત્ર કથામાં કે પુરાણ ગ્રંથોમાં વાંચવામાં આવે છે એટલું જ નહિ, પણ ઇતિહાસને ધોરણે માપતાં સત્ય શોધ નીવડે છે. આનું અધ્યયન કરાવવાનું બ્રાહ્મણોને નહિ, પણ બુદ્ધધર્મી-યાથી યતિ-મહારાજોને નિત્યકર્મ તરીકે હતું, અને બુદ્ધનું કર્તવ્ય હતું, તેનું અનુકરણ કરવું જ એવો તેના અનુયાયી યતિવર્ગને તેણે વિધિવાચ્ય તરીકે શાસન કરેલ છે.

આ ધર્મશિક્ષણ આપનાર યતિ-સાધુઓને “અનાગારિક” ઉપનામ અપાતું, અર્થાત નિરંતર તેઓ નિર્જન સ્થાનમાં જાતની છાયા તજે બેસી રહેતા અને નિવાસ કરતા. શિષ્ય વર્ગમાંથી અધ્યયન-ભાગ માટે ઘેર પાઠ કરવા લઈ જાય તો કોઈકના સંબંધમાં એ પ્રમાણે થવા દેવાનું હશે, એમ પણ લાગે છે.

આ પ્રમાણે કેવળ ધર્મ સંબંધી શિક્ષણને બદલે ધીમે ધીમે વધતે જતે સાંસારિક કેળવણી પણ અપાતી ચાલી. જ્યારે ગ્રીક-રોમનોનું રાજ્ય ઉદય થયું ત્યારે પણ આ સંસ્થા અસ્તિત્વમાં હતી. અનાગારિક સાધુઓએ પ્રવૃત્તિમાં મુકેલ “આરામ”-શિક્ષાસ્થિતિ, એ સાંવેનનિક વિદ્યાદાન માટે નિર્માણ રચેલ હતી તે જ પ્રમાણે આસ્થા કરી; પણ આગળનો બધો ડોળ મટી ગયો. છેક ખ્રીસ્તી સૈદ્ધા પૂર્વનાં શતકમાં “તક્ષશીલ”નું બંધારણ થયું તે પહેલાં “વિદ્યાર”, “ઐત્ય” વિગેરે શિક્ષણ માટે સંસ્થાઓ બંધાઈ દેવાલયો, મંદિરો કે જગ્યા

સાધુઓ નિવાસ કરી રહેતા, તે પુસ્તકાલય તરીકે પણ વપરાતું અને શિક્ષણ માટે પણ નિર્માણ થતું. “તક્ષશીપ” મા અદાર જાતિની વિદ્યા-કળા શિખવાતી, તે જૂદા જૂદા સ્થળમાં જૂદી જૂદી વિદ્યાનુ પાત્ર થાય, અને આખા બધારજીનું નામ “ તક્ષશીપ ” કહેવાતું. પ્રત્યેક વિદ્યા-કળાના જૂદા જૂદા શિક્ષા ગુરુઓ હતા અને શિષ્યવિદ્યા, ચિત્રકળા વિગેરે અનેક કળા હુમરો શિખવતા મળ જોતા આ તક્ષશીપ વિદ્યાલય બ્રાહ્મણોના મનયથી આશ્રય આવતું હતું, અને તેઓએ પ્રથા જાળવી હતી, તે જ રીતે અને ઉપરાત સુધાગ વધાગ સહિત બૌદ્ધ લોકોએ તેનું કામ લેવાતું ગમ્યુ હતું. હિંદુસ્થાનમાં હુમરકળા વિગેરે વિદ્યા તરીકે લખવા બણાવવાનું કામ, છેક વેદના મગયથી નહિ એમ કદાચ ઘડીબર માનવામાં આવે, તો પણ, પુરાણના મમયથી તો તે તે જનમંસ્થાને અનુકૂળ પડતી રીતિથી શિખવવામાં આવતી એટલું સિદ્ધ થયું માની શકાય આ બધ ક્યારે અને કેમ થયું એ દતિહાસ પૂરા કરાવાની સદ નિના એટલું જ કરવું ઉચિત છે કે જો એક વખત પૂર્વજો આ કેળવણી લેતા અને અત્યારે એ કેળવણીથી પૂર્ણ લાભનો મબવ છે, તો પાત્ર દતિહાસનું અનુમધાન અવિચ્છિન્ન રાખવા પ્રત્યેક મથન કરવું જોઈએ. જે વિદ્યા પૂર્વજો લખ્યા હતા તે વિદ્યાના બીજ હોવા જોઈએ, તે શિખવા માટે નાહીઓમાં લોહી ઉઠાળા માનું હરો જ, અને કદાચ શુભ ગંગાની મમાન ક્યાક અદશ્ય ને તો પણ એ અદશ્ય નેવાનો મમય લીતી ગયો માની પાત્રી ગંગાના જેમ બે પ્રવાહો જગી સધાઈ જાય છે, અને નીન રીતે અવિચ્છિન્નપણું ધાગણું ફેરે છે, તેમ થવું જોઈએ.

હવે આ બધાનું એનું જામેલ હતું કે તેની અમર છેક પર્શાઆ, બેકદીઆ, મગધના રાજ્યો વિગેરે મુખી પ્રમરી ગદી હતી બનું અને માતંગ આ વિદ્યાલયના આશ્રય નીચે અભ્યાસ કરી, પછી ચીન મુખી બુદ્ધ-ધર્મ પ્રમાવા નીકળી પડ્યા હતા વળી એમ પણ કહે છે કે પાણિનિએ અને ચાણક્યે આ જ વિદ્યાલયના અધ્યયન કર્યું હતું. એ ઉપરાત ‘ મિદ્-નાગાર્જુને ’ મૂળા નદીને કિનારે ‘ વીધ-ન્યકટક ’ નામનું વિદ્યાલય ધ્યાર્યુ હતું, અને તેની વિખ્યાતિ પણ ઘણેમયે ફેલાઈ ચૂકી છે. આદિ બ્રાહ્મણો માટે બ્રાહ્મણી અધ્યયન, અને બૌદ્ધો માટે એને યોગ્ય અધ્યયન થતું હતું પણ “ નાપદ ” અથવા “ ધર્મગજ ” નામથી ખ્યાતિ પ્રાપ્ત કરેલ વિશ્વવિદ્યાલય છેક ઈ. સ. ના આઠમા સૈકા મુખી અસ્તિત્વમાં હતું, અને તેની પ્રમિદ્ધિ અધિક હતી તે નિર્વિવાદ વાત છે. આઠમા શતકમાં તે જ વિદ્યાલયની નિકટમાં “ ઉદતપુર ”નો મહાન વિદ્યા ગ્યાપવામાં આવ્યો.

આવા વિદ્યાલયોને રાજ્યો પૂર્ણ રીતે આશ્રય આપતા, અને એ આશ્રય આપવો તે આ મમારનો મહિમા વૃદ્ધિ કરનાર યર્ધ પડતો તે ઉપરાત તેઓને ધર્મનું શાસન માન્ય કરવાનો સતેજ તે કિયામાંથી પ્રાપ્ત થતો જે સમયે વિદ્યાની વૃદ્ધિ નહિ, જે સમયે ધર્મની અસ્તવ્યસ્ત ગિતિ ચતી જતી જોવામાં કરતી, જે સમયે બૌદ્ધ અને બ્રાહ્મણોનો તારતમ્ય બાવ, ઉચ્ચ નીચ દશા આવ્યા કરતી, તે સમયે આવા આવા વિદ્યાલયો વિદ્યાનો સમદ કરી ચમ્યા, એટલું જ નહિ પણ તેનો પ્રમાર કરવા અમુક અરો ફરીજત બન્યાં. આનું મુખ્ય કારણ જનમંચાની દદ આગ્યા, અને જન્ય-બધારજીની દદત સદાય, તથા વિદ્યા મદજ કરવી કરવરી એ ધર્મ-કર્તવ્યનો બાગ છે, એવો દદતમ નિશય, —આ ગણી શકાય દશાત

જેઓ પ્રભસત્તાકે રાજસા સુરત શુભેચ્છા દેતા, તેઓને સીઝરની આવી મ્વાર્થસાધક વર્તણૂક જરાપે પસંદ નહોતી. તેઓએ આથી કરીને સીઝરનો ધાટ ધડવાનો વિચાર કર્યો તેઓએ એક છૂપી મડળી સ્થાપી, અને લાગ મળ્યે સીઝરનું ખૂન કરવાની યોજના રોધવા માડી. જુટસ નામનો એક યોગજન-જે સીઝરનેક દંદ મિત્ર હતો-તે પોતાના સહવર્તનને કીધે લોખંભા તે વખતે ઘણી સારી પ્રતિષ્ઠા-આખર-ધરાવતો હતો. હવે જુટસ જેવા આમરદા પુરુષને સમજાવી ફાસનાવીને આ મડળીમાં આણી તેઓનો અચણી કર્યાથી-સીઝરનું ખૂન કર્યાનો યોગ શુભહ સાવ દકષ જશે, ઉપર આ મડળીનું કૃત્ય પ્રસસનીય ગણાશે, એવું કેસસ વિગેરે માણીએ સહજ જ ધાર્યું તેથી કેસસે અનેક પ્રમાણની ઉરકેરણીઓના ચબ્દોનો ઉપયોગ કરી જુટસને પોતાની મડળીમાં આણી દીધો, એ આપણે પાછા અકમા વાચી ગયા. એ સાથે જુટસ-કેસસ-અને સીઝર-એ ત્રણે મહાન પાત્રોના જાતિસ્વભાવનું આપણે સ્હેજસહેજ અન્લોકન પણ કરી ગયા. એક પતિવ્રતા સ્ત્રીનું પૂર્ણ મિત્ર પોર્સીયા નામની જુટસની પત્નીમાં આપણે જોયું. જુટસના હૃદયની શુદ્ધ વાત પણ જાણવાનો પોર્સીયાનો અતિ આગ્રહ જુટસની તેમ પ્રેરનાની આનામની અને અન્યોન્યના પ્રેમની ખાતરીઓ વિગેરેનું મનોરંજક મિત્ર આપણે હર્ષપૂર્વક વાંચુ. સીઝરને પોતાનું ખૂન કરવાની ગદ્દ યોજનાઓનું જનક જ્ઞાન નથી. તે પણ તેની વિવેચકશક્તિને દિવસે એમ ભવિષ્યવેત્તાએ મોટે માટે તેને માર્યની પદરમી નારીએ આવધ રહેવાનું સૂચ્યુ હતું તે શમ્દોને તેણે ધિરારી હસી કાઢ્યા હતા. 'સીઝર જેવો મહાન પુરુષ-જે જેણે હજારો ઘરણું યુદ્ધમાં જ્ય મેળ થો હતો અને જેણે ખુદ મૃત્યુના ડરને પણ મનમાથી દૂર કરી નાખ્યો હતો-તેવો પુરુષ શું આના એક ભવિષ્યવેત્તાના નિર્માય શમ્દો ખાની બાવલા માથુસની પેઢે ખેંચીતો શરે?' એવો વિચાર સીઝરના મનમાં આવતો. વિનાશ કાળે વિપરીત બુદ્ધિ-એ પાઘાનુસાર મીઝ ની સર્વ માનમેન્ડિઓ સાવ બધિર જ થઈ ગઈ હતી. આટલું આપણા ગયા અકની વાર્તાના સારાશ રૂપે હવે આપણે આગળ ચાલીએ.

બીજા અકના બીજા પ્રવેશમાં સીઝરની પત્ની પ્રેપૂર્તિયાને મ્વમ આવે છે તેમાં સીઝરનું ખૂન થયું છે એવું તે જુએ છે. પ્રેપૂર્તિયા એ આ નાટ્યનું બીજું સ્ત્રી પાત્ર છે. જુટસની પત્ની પોર્સીયાની પેરે તેનામાં પણ સ્ત્રી જાતિને રોમે તેના થોડાં ગુણુ પણ જોનામાં આવતા હતા. અને તે માથે સ્ત્રી જાતિના સ્વાભાવિક દોષ-જેવા કે વહેમ-અધોરાધ-દુરાચલ-વિગેરે દોષ તેનામાં મારી પેડે હતા. પાછલી નરે આવું ભયકર સ્વભાવેલ હોવાથી બીજા દિવસે મહવારે તે સીઝરને બહાર મૂળજો નહિ નીકળાવું કહે છે. અભિમાની સીઝર પ્રેપૂર્તિયાનું આવું સ્વભ નિર્માય ગણી હસી કાઢે છે. સીઝર મહાન પરાક્રમે કરી પોતાને અપરાજિત ગણવા લાગ્યો હતો, અને તેથી પ્રીતિ તે પોતાને દેવરૂપે ગણવા લાગેના દોવાથી મૃત્યુ જેવી નશ્વર વસ્તુ-'mortal thing'-નો તે લેશમાન ડર રાખતો નહિ. સીઝર પ્રેપૂર્તિયાને કહે છે - "ના, ના, સીઝર બહાર નહિ જાય એવું કદી પણ બનનાર નથી. આવા બતાવથી ઉત્પન્ન થતો ભય સીઝરના માત્ર વાસા તરફ જ રહે છે-મો સામે તે કદી પણ ટકી શકનાર નથી. સીઝરનું દર્શન થતામાં જ તેવો ભય બૃતના ભડમની માફ અદસ થઈ જશે!" આમ છતાં પણ પ્રેપૂર્તિયા માનતી નથી. સ્વમમાં દેખાનેના ભયમર ચિહ્નોનેના ચિતાર તે સીઝર આગળ વર્ણવે છે. મંદારા કર્મે ઉપર જ શ્રદ્ધા ગખનાર સીઝર-"લિલિતમપિ લલાટે

મોરિશ્સનું ક: સમર્થ: ?—” એવાં પાદના અર્થને મળતો જવાબ વાળે છે. કેટ્પૂર્નિયા કહે છે:—“ સાધારણ મનુષ્યના મૃત્યુ વખતે આકાશમાં કંઈ ધમકેતુ જેવા ભયસ્પયક તારાઓનાં દર્શન કદાપિ થતાં નથી. એ તો આવા ધૂમકેતુ જેવાં ચિહ્નો મહાન પુરુષોનાં મૃત્યુની સ્થના રૂપે આપણને દેખાવ દે છે.” કેટ્પૂર્નિયાનું આતું વાચ્ય સાંભળી સીઝરનો પોતાનો મૂળ નતિ સ્વભાવ વધારે દસ્યમાન થાય છે. સીઝર જવાબ આપે છે.—“ બાપલા પુરુષો પોતાના મનમાં ને મનમાં સેંકડો વાર મરેલા પોતાને જીવે છે. શૂરવીર પુરુષ માત્ર એક જ વાર મૃત્યુ દેખે છે, મૃત્યુ વસ્તુને અધીન પ્રત્યેક મનુષ્ય છે—સર્વેને માથે તે નિશ્ચિત જ છે, તો તેનો ભય રાખતાં ઘણાં માણસોને બેઈ મને નવાઈ લાગે છે.” (સરખાવો મહાભારત—યુધિષ્ઠિર યજ્ઞ સંવાદ—“અદ્યન્યહનિ મૃતાનિ ગચ્છન્તિ દિ યમાલયન્ । શેષાઃ સ્થાવરમિચ્છન્તિ કિમાશ્ચર્યમતઃ પરમ્ ૧) ” આવી વાત ચાલી રહે છે તેટલામાં નોકર આવીને સીઝરને કહે છે કે ‘ભવિષ્યવેત્તાએ આપને આજે બહાર નહિ જવાને વિનંતિ કરેલ છે. સીઝર માનતો નથી. આખરે કેટ્પૂર્નિયાના દુરાગ્રહથી સીઝર પોતાની હાં મૂકી દે છે ને બહાર નહિ જઈ એવી ધીરજ પોતાની પત્નીને આપે છે.

સીઝરનું ખૂન કરનારા મોંઘળિઝોને ભવિષ્યવેત્તાના શપ્થોક્તિ સીઝર આજે કદાચ રાત્રી-મહેલમાં નહિ આવે એવી દહેસત હોવાથી તેઓએ પોતાનામાંના એક ઉચ્ચસને સીઝરને ઉરકેરી ત્યાં તાણી લાવવાને વાસ્તે મોકલેલ છે. તે આ વખતે સીઝર પાસે આવે છે. અને ‘સેનેટ હાઉસ’-રાત્રીમહેલમાં-આવવા સીઝરને વિનંતિ કરે છે. સીઝર પોતાની તખીયત ના-દુસ્ત હોવાનું ખ્યાલું કાઢી આપવાની ના પાડે છે. ઉચ્ચસ તેનું ખાસ કારણ કહેવાતેને આગ્રહ કરે છે. મૃત્યુનાં દ્વારે આવી પહોંચેલો સીઝર ઉચ્ચસનાં કપટી હૃદયને કળી શકતો નથી. તે પોતાની પત્ની-કેટ્પૂર્નિયા-નું સ્થાન તેને કહે છે. ઉચ્ચસ તેને કેટ્પૂર્નિયાના સ્વપ્નનો સાવ જાણે જ અર્થ-સીઝરના લાભ રૂપનો અર્થ-કહી સમજાવે છે. અને વિશેષમાં સીઝરને કહે છે કે “ આજે ને સીઝર નહિ આવે તો તેને રાત્રનું તાજ આપવાનું હર્ષુ છે તે ઠરાવ ઘણો મોડો શલીજીત યશો તેટલું જ નહિ પણ કેટ્પૂર્નિયા જેવી ઝીજનતિના સ્વપ્નના વહેમ તજે દેખાઈ સીઝર જેવો બળવાન પુરુષ આજે બહાર નીકળ્યો નથી એવું કારણ બે સભાસદો બળજીશો નો મને ધારતી છે કે તેઓ સર્વે એકે અવાજે તને આપણો ગણી હસી કાઢશે.” સીઝર આવા ઉરકેરણીના શપ્થો સાંભળી, જવાનો પાછો નિથય કરે છે. એટલામાં જુટસ, કેસપ્સ, કાસ્કા, લીજરીયસ-મિટેલસ સીબર-ટ્રીબોનીયસ-વિગેરે મોંઘળિઝો સીઝરને તેજા આવે છે. તે મોંઘળિઝો અને સીઝરની વચ્ચે કેટલીક આર્થિક-વાતો થાય છે. સીઝર તેમનો ચુલ બેઠે કળી શકતો નથી.

ત્રીજા પ્રવેશમાં—સીઝર વિગેરે રાત્રીમહેલ તરફ જતા હોય છે ત્યારે રસ્તામાં આટોં મિટોરસ નામનો એક ભવિષ્યવેત્તા એક કાગળ મોટે સાદે સીઝરની પાસે આવી વાંચી સંભળાવવા માટે તૈયાર થઈ સીઝરની વાત જોતો ઉભો રહે છે. તેમાં નીચે પ્રમાણે લખેલું હતું:—

“ એ સીઝર, તું જુટસથી સાવધ રહેજે. કેસપ્સ તારૂં લક્ષ રાખજે. કાસ્કાની પાસે જતો ના. સીતાની ઉપર આંખ રાખજે. ટ્રેબોનીયસ ઉપર વિશ્વાસ મૂકીશ નહિ. મિટેલસ સીઝરને

ખૂબ જોતો રહેજો. ઉશ્વસ જુટસ તને ચઢાતો નથી. કાયસ લિગેરીયસનું તે યુગાડ્યું છે. આ સઘળા માણસોએ તારો ઘાટ ઘડવાની યોજના કરેલી છે. જે તું તારા પંડને અમર ન સમજતો હોય, તો આજુબાજુ લક્ષ રાખતો રહેજો. સાવધાનપણું બંડખોરોની ટોળીની આસપાસ નિષ્ણ કરે છે. ધન્ય તારું રક્ષણ કરે. લી. તારો શુભેચ્છક—

—આર્ટિમિડોરસ. ”

આજુ લખેલો કાગળ હાથમાં રાખી સીઝરની વાટ જોતો તે બવિધ્યવેત્તા રસ્તામાં ઉભો રહે છે.

ચોથા પ્રવેશમાં—પેર્શિયા પોતાના ઘરમાં એકલી જીભી જીભી પોતાના મનમાં તર્કવિતર્ક કરે છે. સ્ત્રીના પેટમાં કોઈ પણ વાત ટકાવી રાખવી એ સ્ત્રી જાતિને કેવું કઠિન કામ થઈ પડે છે તેવા વિચારો તેના મનમાં આ વખતે આવે છે.

ત્રીજા અંકના પ્રથમ પ્રવેશમાં—રસ્તે જતાં સીઝર બવિધ્યવેત્તાને માખડો સંભળાવે છે કે “ માર્યની પદરમી તારીખ તો આજે થઈ જોશી મહારાજ ? ” જોશી મહારાજ ઉતર આવ્યો કે “ પણ તે દિવસ કંઈ હજી પૂરો વીતી ગયો નથી. ” એટલામાં આર્ટિમિડોરસે પોતાનો પેલો કાગળ સીઝરના હાથમાં મૂક્યો. ઉશ્વસ તે કાગળ સીઝરના હાથમાંથી છીનવી લઈ આવ્યો મૂકે છે. આર્ટિમિડોરસ તે તુરત વાંચવા સીઝરને આમ્રદ કરે છે. રસ્તામાં આવી અરજીઓથી સીઝરને હેરાન નહિ કરવાનું બવિધ્યવેત્તાને કહી ઉશ્વસ તેને તરછોડી કાઢે છે. મૃત્યુને અધીન થનારો સીઝર આર્ટિમિડોરસના શબ્દોને લક્ષ આપતો નથી. રાજ્ય-મહેલમાં મહાસદાની કાં મળી છે. સીઝર ત્યાં આવી પહોંચે છે. પોતાના આસન ઉપર બેસે છે. અરજદારો એક પછી એક પોતાની અરજીઓ સીઝર સમક્ષ રજુ કરે છે. મીટલસ સીઝર પોતાની અરજી પહેલી રજુ કરે છે. પોતાના બાઇને સીઝરે દેશનિકાલ કરેલ હતો તેને પાછો બોલાવવા મીટલસ પ્રાર્થના કરે છે. સીઝર પોતાના મનના દૃઢ સંકેપનું ચિત્ર બતાવે છે. ઉત્તર કુવના તારાના જેવો તે અવગ્ર મનનો છે એવું કહે છે; બ્યારે ખરી રીતે જોતાં તો, રાજ્યમહેલમાં તે પહેલાં તે નહોતો આવવાનો ને આવ્યો હતો તે તેના મનની અસ્થિરતા સિદ્ધ કરી આપે છે. આવી રૂઝઝક ચાલી રહી છે તેવામાં લાગ સાધી કારકા વિગેરે આંખિકો સીઝર પર ધા કરે છે. પોતાની તરફ દૃઢ મૈત્રીભાવ દર્શાવનાર જુટસને પણ હાથ ઉગામતો જોઈ સીઝર બોલે છે:—“ અરે જુટસ, તું પણ !—ત્યારે સીઝર, તું પડા ! ”

(અપૂર્ણ.)

“ જ્ઞાનલક્ષિ. ”

કેળવણી કસરત અને “વૌલન્ટીયરીંગ” અથવા તો “કોન્સ્કીપ્શન.”

જ્યારે છોકરાંઓ પોતાની મેળે હીડતાં શીખવાનો પ્રયાસ કરે, અગર ખરી હોંસથી સામાન્ય બહુતર કે પોતાના બાપદાદાના ધંધાને ચોખ્ખાં એવું બહુતર શીખવા પ્રયાસ કરે, અગર પોતાના વડીલોના બોળમાં ઘટાડો થવા ઇચ્છા રાખી પોતે તે બોળે ઉપાડવામાં મદદગાર થવા ઇચ્છે, મતલબ જે કામ માળાપો સારાં ગણતાં હોય તેવાં કામો તરફ છોકરાંઓની આકર્ષણ નહિ એવી વૃત્તિ થતી દેખે ત્યારે સામાન્ય રીતે તેઓ તેવી સ્થિતિ જોઈ અનુષ્ઠાન આનંદ પામે છે, અને તે તે કાર્યમાં તે બધાંઓ રતોહમંદ થાય તેટલા માટે જોઈતી સામગ્રીઓ પૂરી પાડે છે; ખરી સામગ્રીઓ કઈ તે સમજાવે છે; તે તે સામગ્રીઓ ઉત્તરોત્તર કેવી રીતે મેળવી શકાય, તેનો કેવી રીતે ઉપયોગ કરવાથી સદાકાળનો શાયદો તુરત પ્રાપ્ત કરી શકાય વિગેરે બાબત જોખમ સૂચનાઓ આપે છે; અને જેમ જેમ તેમને આગળ વધતાં, પાવરધા થતાં, જુઓ છે તેમ તેમ તેઓ લગભગ આનંદદેશાં બનતાં જોવામાં આવે છે. આમ કરવામાં કોઈ માળાપ કંઈ નહું જ કરે છે એમ નથી, તેમ તે પોતાનું કે તે છોકરાંઓનું ખરું હિત તેમાં જ છે એમ જરાબર સમજી વેપારી રીતની ગણતરી કરીને જ તેમ કરે છે એમ પણ નથી; એ તો કુદરતના એક અસંખ્ય તથા દૈવી એવા હુકમોમાંના એક હુકમને તાબે થઈને તેમ કરે છે. આથી માળાપો પોતાનાં બધાંઓ માટે જે કંઈ કરે છે તે માટેના તેઓના ઉપકારમાં કંઈ કમીપણું થતું નથી, કારણ તે કુદરતી કાયદો ન માનવો હોય તો તે પણ એના હાથમાં જ છે અને તેથી તેમ ન કરવું અને કુદરતી લાગણીને સંપૂર્ણ જોસથી કામ કરવા પ્રસંગ આપવો એ કંઈ યોડો ઉપકાર નથી. કુદરતના કાયદાઓની એ પણ એક મળ છે કે તેને આધીન થવામાં જેમ લૌકિક કાયદો રહેો છે તેમ તેનો અમલ કરવામાં જ કંઈક ઓર આનંદપ્રાપ્તિની સગવડ રહેલી હોય છે.

માળાપની જગાએ રાજ્યકર્તા અને તેના અમલદારો તથા બધાંઓની જગાએ સામાન્ય પ્રજા વર્ગ લઈ ઉપરની હકીકત તપાસીશું તો લગભગ સર્વાંશે મળતાપણું જણાશે. જ્યાં રાજ્યકર્તા વર્ગ તથા પ્રજા વર્ગ ભેદથી, ધર્મથી, તથા દેશથી એક જ છે ત્યાં જેવું દરેક કુટુંબમાં અનુભવાય છે તેવું જ દરેક રાજ્ય સંબંધે પણ જોવામાં આવે છે. જ્યાં જાત કે ધર્મ સંબંધે જુદાપણું હોય પણ દેશ પરત્વે ઐક્ય હોય છે ત્યાં પણ લગભગ તેવું જ જોવામાં આવે છે. સામાન્ય રીતે જોતાં જ્યાં દેશ પરત્વે ભિન્નતા હોય ત્યાં જો ખીણ બાબતોમાં પણ ભિન્નતા હોય તો આવું પરિણામ ધણે જ યોડે અંશે સંભવતું જણાય છે, છતાં ત્રણે બાબતોમાં ભિન્નતા હોવા છતાં હિન્દુસ્થાનમાં આ સંબંધમાં જેટલે દરજ્જે સાફ પરિણામ આવેલું તથા આવતું જણાય છે તે આપણા રાજ્યકર્તા વર્ગની બલિહારી જ છે એમ સૂચવે છે.

સામાન્ય, ઔદ્યોગિક, પાર્શ્વિક વિગેરે પ્રકારની કેળવણી, વેપાર તથા ધંધા શૈલગાર સંબંધેની ઉત્પત્તિ, રાજ્યતંત્ર ચલાવવામાં કુશળતા, આત્મસંરક્ષણ કરવાની શક્તિ વિગેરે સુદાતા તમામ વિષયો સંબંધે હિન્દુસ્થાનની શી સ્થિતિ છે તે આ જગાએ તપાસવાની જરૂર નથી. આ જગાએ એટલું કહેવું બસ યશે કે આપણી રાજ્યકર્તા કોમમાંના જે જે ઉચ્ચ દીક્ષના છે તે ઔદ્યોગિક વર્ગના હો કે બહારના હો છતાં તેઓ તો તમામ “સ્વદેશી દિલ-ચાલ” જેવી બાબતથી દેખાતા, હિન્દુસ્થાનની પ્રજાના ઉદ્યોગ દુનર સંબંધે સ્વાત્રથી થવાના,

પ્રમળ ગૌ સુશ્યને અનુમોદન આપનારા જ જણાયેલા છે, અને તેણે પશુ ટ્રેડીંગેક બાબતોમાં જોવામાં આવે છે આજે આપણે જે અહીં જોવા ચાહીએ છીએ તે ક્રમ આત્મ સંરક્ષણ સંબંધે જ છે, અને તે પશુ ઉપર ટપકેથી જ વધારે બારીકાથી તપાસી મહાદ આપવાનું પ્રમ ધણા જ વધારે પ્રબળ શક્તિવાળા તથા અનુભવીઓનું હોઈ તે તો તેઓના ઉપર જ ગૃહે છે, અને અહીં પશુ તે સ્પષ્ટ રીતે સ્વીકારવામાં આવે છે

જે લશ્કરના સાહાય્યથી જપાને નશિયા સાથેની પોતાની તાજેતરની લગ્નધર્મા તમામ સુધરેલી પ્રળએને ત્રગ કરી દીધી તે લશ્કરને માટે ચાલતું જેટલું ખર્ચ જપાનને ભોગવવું પડે છે તેથી આશરે છગણુ હિન્દુસ્થાનને તેના લશ્કર માટે ભોગવવું પડે છે એ હકીકત ઉપર સને ૧૮૦૬-૦૭ માટેના હિન્દુસ્થાનના બજેટ સંબંધેની ચર્ચા દરમિયાન મિ ગોખલેએ નામદા હિન્દી મગમરનું ધ્યાન ખેંચી “લશ્કરી કામ માટે આ દેશની પ્રળ ઉપર અણુ વિશ્વાસ નખવામાં આવે છે તે ખાતે અસંતોષ જાહેર કર્યો આ સમ્બંધમાં મિ ગોખલેએ ‘આર્મ્સ એન્ડ ની ગ્રુએ આખા હિન્દુસ્થાનમાં માત્ર ૩૦-૪૦ હજાર પદવાના અપવાદ છે એમ ફીયાદ મરી તથા એમણે જણાવ્યું કે હિન્દુસ્થાનની સંરક્ષા અને સરક્ષા બાબતે જ નતોને પલટણમાં રાખવામાં આવે છે તેથી હિન્દુસ્થાનની આખી પ્રળ (મનુષ્ય જાતનો ફે બાગ) નિર્વાર્ય થઈ જાય છે અને શાન્તિના વખતની લશ્કરી સંખ્યા યુદ્ધને સમયે વધારી લેવાની અનુકૂળતા (જપાનમાં ૧૬૭ હજાર માણસનું લશ્કર લગાડને વખતે ૬ લાખ માણસનું કરી લેવામાં આ યુ હતું તેવી અનુકૂળતા) રહેતી નથી, અને એવી અનુકૂળતા નહિ રાખે ત્યાં સુધી વધારેલું લશ્કર પૂરતું થવાનું નથી સર્વ દેશોમાં મુખ્ય લશ્કર પાછળ રિઝર્વ લશ્કર અને ઉભય પાછળ પ્રળ ત્રગ ઉપર આધાર નખવામાં આવે છે (વસન્ત ૧૧ પ અંક ૪, પાનું ૧૫૭) આ તથા આ મિવાય જે બીજી આ સમ્બંધમાં મિ ગોખલેએ કહ્યું તે નાખી દેવાની ફીયાદ ૨૫૬ જ કહેલ નહિ, પણ તે સંબંધમાં શુ થતું જોઈએ તે બાબતની પોતાની માગણી બતાવી તેના ટેકામાં તે હકીકત બતાવવા ધાર્યું હોય જોઈએ તે માગણી એના પ્રમરની હતી નામદા સંક્રાંતે હિન્દુસ્થાનની પ્રળમાંની ખાસ પમદ કરેલી જાતિઓ અથવા વગોને પ્રથમ સિગ્રિન સોનજી” તરીકેના હક આપના, અને પછી ધીમે ધીમે પરસ્પર બરોસો વધતો જાય તેમ તેમ હિન્દુસ્થાનની સમગ્ર પ્રળને હક આપના

હમેશનું લશ્કર ધણુ મોટું નખતું પોસાય નહિ તેથી પોતાની જવાબદારીઓ પૂરતું જેવું ન આવે તેટલું ગંખી જરૂર પડે ત્યારે તેમાં એકદમ વધારો કરી શકાય તેટલા માટે લગ્નધર્મા ધધો ન પ્રનારી પણ પોતાની તમામ પ્રળને યુદ્ધશક્તિની જોઈતી પ્રાયમિક ઇબવણી તો આપવી જ જોઈએ કે જેથી જરૂરને વખતે અપાયેલા ચરકારે તુરત તાજ કરી તેના લોકાનો કાર્યસાધક રીતે ઉપયોગ કરી શકાય. આટલું તો સર્વમાન્ય હોય જોઈએ અને છે, એમને તે સમયે આ માગણીના ટેકામાં કઈ ન કહેતા તે સંબંધે જે વાધા અગર તેમ ન થઈ શકનાતા કે ન કરનાતા ખુનાસાઓ અપાએલા છે તે જ તપાસવા રહે છે

આ બાબત પરત્વે લાર્ડ ડિન્વેરે નીચેની મતજબનો ખુલાસો કર્યો જણાય છે (“સાઇમ્સ આફ ઇન્ડીયા” તા ૩૦-૩-૧૯૦૬)—જપાનની શૈલીની ‘સિગ્રિન સોનજીશિપ’ ઉપર મિ. ગોખલે ખાત ભાર મેલે છે, પરંતુ આ દેશ અને તેની રૈયતના મહાન હક મુદ્દતના

અનુભવ ઉપરથી 'હિન્દુસ્થાનના લોકો મિ. ગોખલેની આતુરતાથી 'સિટિઝન સોલ્જર્શિપ'નાં હક્ક તથા જવાબદારીઓ ખુશીથી કબુલ રાખશે એવી મહારી ખાત્રી થતી નથી; વિશેષે કરીને ન્યારે આવા ફેરફારાત લશ્કરી ઉમેદવારી તથા નોકરી કરનારને જે પગાર આપી રાંકાય તે કાયમી નોકરીયાત સોલ્જર્સના કરતાં ઘણો જ ઓછો હોઈ શકે. વળી મને એમ પણ લાગે છે કે જે લશ્કરી ઉત્સાહ મિ. ગોખલે ખીસેલો, જેવા માગે છે તે ઉત્સાહ, જે વર્ગના તેઓ પ્રતિનિધિ ગણાય તેમના પરત્વે જોતાં તો, તદ્દન નિર્દોષ જ હશે કે કેમ તે ખાખત પણ મિ. ગોખલેનાં ધ્યાનમાં જોઈએ તેવી સંપૂર્ણતાથી આવી નહિ હશે.

નામદાર વાહનચાલક ચર્ચાને અંતે આપેલાં પોતાનાં બાબતુમાં જણાવ્યું (ટાઇમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા તા. ૩૦-૬-૧૯૦૬) કે હરકરી બાબતોમાં હિન્દીઓની સ્થિતિ સંબંધમાં મિ. ગો-ખલેએ પોતાના અભિપ્રાય જણાવ્યો છે. તે સ્થિતિ (હિન્દીઓની હરકરી બાબતની સ્થિતિ) ખારીક (મુરકેલીવાળી) છે અને કેટલીએક બાબતોમાં તે સંતોષદાયક નથી; પરંતુ હું કહી શકું છું, અને જે કહીશ તેમાં મહારા સાથીઓ સંગત થશે, કે ઇન્ડિયન આર્મીના (હિન્દી-ઓનાં બનેલાં હરકરના) ઘણા જ સરસ અમલદારો અને સેનાદોની વશાવર તોડરીની કદરને અબાવે તેવી સ્થિતિ છે એમ કહી શકાય તેમ નથી.

દિન્દુરથાનમાં રહેતા સરકારના ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ પ્રતિનિધિ તથા સર્વમાન્ય રીતે શિવિશ
સહેનશાહતના લઘાક યોદ્ધાના અમ્રમણ તથા દિન્દુરથાનમાં બાવી બાબતોમાં જોમના મતને
સહુધી વધારે માન મળતું જોઈએ એવા જે અમલદારોના મત ટાંચ્યા પછી તે બંનેનું કાર્દ
ખાધી તેઓનો પ્રસંગોપાત બચાવ કરનાર ટાઈમ્સ ઓફ ઇન્ડિયાની કિથિતરાણું પણ બા
સંબંધમાં યં કહે છે તે તપાસીએ. (ટાઈમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા તા. ૩૦-૩-૧૯૦૬ ના લીકર ઉપરથી)

જાપાનનાં લશ્કર કરતાં હિન્દુસ્થાનનું લશ્કર ખર્ચમાં ઘણું વધારે પડતું બારે પાતું છે (લગભગ છગણું) અને આ સંબંધની બ્રિટિશ લશ્કરી રાજનીતિ હિન્દીઓ ઉપરનાં અણ-વિશ્વાસનું પરિણામ છે એમ કહી બ્રિટિશ લશ્કરી પોલીસને વખોડી કાઢતાં પહેલાં મિ. ગો-ખેત્રેએ તે બાબત સંબંધમાં સંમાજ પૂર્વે જોયું તપાસ્યું હોય એમ જણાવ્યું નથી. જાપાનનું લશ્કર હુનીયાંમાં સહુથી ઓછામાં ઓછા ખર્ચે નીભાવવામાં આવે છે, અને તેમ, યદ્ય શક-વાનું કારણ એવું છે કે જાપાનના તમામ જીવાનોને લગભગ પેટવડીયા જેટલે પગારે ફર-જાવાત રીતે લશ્કરમાં તાલીમ આપવામાં આવે છે. આ એ બાબતો મિ. ગોખેત્રે જણાવતા હશે કે કેમ તે વિષે સંકોચાય તેવું છે. હિન્દુસ્થાનમાં ‘કોન્સ્ટીપાન’ (ફરજ્યાત લશ્કરી કેળ-વણી તથા નોકરી)નું ધોરણ ઘણાં કરતું જોઈએ એ કહેવાને મિ. ગોખેત્રે ખરેખર તૈયાર છે ખરું ! અથવા બીજી રીતે કહીએ તો પોતાની જાનમજૂમિ માટે જાપાનના લોકો જે સ્વાત્માર્પણ કરે છે તેટલું કરી સબળ (‘રેગ્યુલર’) લશ્કરની સાથે ત્રણ વર્ષ અને રીઝર્વની સાથે નવ વર્ષ સુધી નોકરી આપવાને મિ. ગોખેત્રે પોતે અને તેના મિત્રો તૈયાર છે કે શી રીતે ? વિગતે :

ઉપરના ત્રણે ભતનો સાર, કાદતાં નીચે બતાવેલા અર સવાલોના જવાબ આપવા નોંધજો; અને સાથે સાથે એ ત્રણ બાબતમાં સરકાર અગર, તેના પક્ષ તરફથી હિન્દીઓના લાભની જે કયુલત થતી જોવામાં આવે છે તે પણ ધ્યાનમાં રાખી નોંધજો.

તે સવાલો નીચે પ્રમાણે મૂકી શકાય:—

(૧) હિન્દુસ્થાનના લોકો કોન્સ્ટીટ્યુશનને માટે કે વોલન્ટીયર થવાનો હક્ક મળે તો તે જોખમદારી ઉઘાવવા ખુશી છે ?

(૨) કદાપિ ખુશી હોય તો પણ સાધારણ સેપાહેના કરતાં પગાર ધણો ટુંકો મળે તેથી અટકશે નહિ ?

(૩) જેઓ ખુશી હોય તેમનો ધરાદો જોઈએ તેવો નિર્દોષ હશે ખરો ? અને

(૪) જાપાનના લોકો જેટલું સ્વાત્માર્પણ ખતાવે છે તેટલું ખતાવી બિ. જોખમે અને તેના મિત્રો ફરજિયાત લશ્કરી કેળવણી અને નોકરી માટે તૈયાર છે ખરા ?

અને જે કબુલતા છે તે નીચે પ્રમાણેની છે.—

(૧) જો કોન્સ્ટીટ્યુશન દાખલ કરી શકાય તો લશ્કરી ખર્ચમાં ધણો ઘટાડો થઈ શકે.

(૨) હિન્દીઓની લશ્કરી સ્થિતિ સતોપકારક નથી, અને

(૩) હિન્દીઓએ અમલદાર કે સેપાહ તરીકે સગદારને પોતાની વફાદાર નોકરીથી સર્વ ગતિ મતોપ આપેલ છે.

ઉપરના સવાલો જેમને પછવામાં આવેલ તેમને તે તે પ્રાપ્તતા જવાબ દેવામાં કાઢીને અપેક્ષા નથી જ. તેના જવાબ દેને દેને સ્વાર કેવી રીતે દેવા વિગેરે સંબંધમાં બિ. જોખમે અને તેના મિત્રોએ બહોળસ્ત કથો હશે, નહિતર કરશે. આ લેખમાં જે ખતાવવામાં આવશે તે એટલું જ કે આ મવાયોમા જવાબ હરકોઈ આપી શકે તેમ છે અને તે લખવાનો હેતુ પણ એટલો જ છે કે જેમણે આ વિષય પૂરો વાંચ્યો ન હોય, અગર જે ઉતાવળથી છાપાંઓ લાલના જમાનામાં ઉચલાવાય છે અને ઉચલાવવા પડે છે તે ઉતાવળમાં વાંચ્યાથી જેઓએ તેનું ખાસ મનન ન કર્યું હોય તેઓ (તેવા વસતના વાંચકોમાંથી સૈકડે કેટલા હશે ? જે થોડા નીકળશે તેટલે દરજ્જે પણ ફાયદો જ છે) આ સંબંધમાં વાંચે તથા વિચારે.

(૧) હિન્દુસ્થાનના લોકો કોન્સ્ટીટ્યુશનને માટે કે વોલન્ટીયર થવાને માટે ખુશી કે શી રીતે તેનો જવાબ ખડુ જ સહેલો અને ટુંકો છે અને તે એ કે “ તક આપી અજમાવી જુઓ. ” એવો છંડીયતો અને પારસીઓને “ વોલન્ટીયરીઝ ” સંબંધે જે છૂટ છે તેવી છૂટ અમને પણ મળવી જોઈએ એવી માગણી હિન્દીઓ તરફથી કરવામાં આવતી રહે છે તે જ ખતાવે છે કે લોકોનો અચુક ભાગ તો તેને માટે તૈયાર જ છે. સરકાર તરફથી આવી છૂટ અપાયા છતાં તેના લાભ ન લેવાયાના પ્રસંગો આવ્યા બાદ ખુશી સંબંધે ચંકા લેવાતી હોય તો તો તે બરાબર છે; નહિતર તો પ્રથમ તેવી છૂટ આપી શું પરિણામ આવે છે તે તપાસવું જોઈએ; જો પોતાનાથી જ વગર માગ્યે, છૂટ આપવી યોગ્ય ન લાગે તો બ્યારે બ્યારે તેવી છૂટની માગણી થાય ત્યારે ત્યારે તે મંજૂર કરી પરિણામ જેવામાં આવે તો ખરી સ્થિતિ ઘુરત અને વધારે ખારી રીતે સમજાઈ જાય એ દેખાતું છે.

હિન્દુસ્થાનના લોકો કોન્સ્ટીટ્યુશન કે વોલન્ટીયરીઝને માટે ખુશી છે એનો અર્થ તેની કુલ વસ્તીમાંના યોગ્ય ઉમરના તમામ પુરુષો તેને માટે તૈયાર છે એવા જોઈએ ને કરવામાં આવે

તો તો લોકો તે માટે તૈયાર નથી જ એટલું જ નહિ પણ, કોઈ પણ દિવસ, તુરતમાં તો, તેમ તૈયાર નહિ જ થાય એમ પણ કમ્પુલ કરવું જોઈએ.

જે દેશોમાં ઇન્સ્ટીટ્યુશન કે વોલન્ટીયરીઝનું મોરણ છે તેમાંના કોષ્ટકમાં પણ આવી “ આધીપત્ય ” (ભાવનાત્મક) સ્થિતિ નહિ હોય એમ કહેવું વધારે પડતું ગણાશે નહિ. જાપાનમાં પણ હુંજ લોકો વસતા હશે જેમાંના કેટલાંએક સંપૂર્ણ સ્વાભાર્પણ કરનારા નહિ હોય; પણ ધારે કે ત્યાં તમામ દેવ જેવા જ છે તો પણ જ્યાં સુધી તમામ હિન્દીઓ તેવા ન થાય ત્યાં સુધી તેઓમાંના કોઈ ઉપરનાં હક્ક અને જવાબદારીને પાત્ર નથી એમ તેટલાથી જ કરવું નથી. જ્યાં સુધી અબણુ રહેવે રાજ હોય તેવો સેંકડે એક પણ હિન્દી મળી આવે ત્યાં સુધી કેળવણી માટે હિન્દીઓ તૈયાર નથી એમ કહેવામાં જેટલું સત્ય ગણાય તેથી વિશેષ ઉપરની દલીલમાં છે એમ કહેવું મુશ્કેલીનાળું જણાય છે. પ્રશ્નમાં કેળવણી સંબંધિત લોકો તૈયાર નથી એ માન્યતા કેટલી ભૂલ ભરેલી છે એ કેટલાંએક દેશી રાજ્યોનાં વર્તનથી જણાવા માટે છે. છેવટ કદાપિ ઇન્સ્ટીટ્યુશનનાં ધોરણ માટે હિન્દુસ્થાનનો કોઈ પણ ભાગ કે વર્ગ તૈયાર ન હોય તો વોલન્ટીયરીઝના ધોરણનો લાભ લેવાની છૂટ મુકવામાં આવશે તો પણ લોકોની સ્થિતિ તથા વસણુ કેવાં છે તે તુરત સમજાઈ શકશે.

મતલબ, હિન્દુસ્થાનના લોકો હાલનાં દલીવારોના ઉપયોગના મહેતમાર થઈ, તેને માટે ધોરી બોત તાલીમ લઈ, ખરે જખને હુંકી મુદતમાં તૈયાર થઈ સરકારની સેવામાં રેગ્યુલર એક્ઝર જેટલું કામ આપી પોતાના દેશનું રક્ષણ કરવામાં ભાગ લઈ શકે એવા તેમને બનાવવાની સરકારની મરજી હોય તો તે રસ્તે શરૂઆત કરી લોકોનું વલણ શું છે તે સારી રીતે તપાસવું એ ઘણું જ આવશ્યક છે; અને તેમ કર્યાં સિવાય લોકો ખુશી છે એવી ખાત્રી શી એવો શક રાખે જવો, અને તે ઉપર આધાર રાખી જવાબ દીધે જવા, એ સર્વોપરી સત્તાને પોતામાં, પણ જ્યાં જવાબ લેનાર કોઈ ઉપર બેઠો હોય ત્યાં તે આવા જવાબથી સંતોષ પકડી બેસી રહે એ બનવા જોગ ગણાય નહિ.

(૨) બીજા સવાલનો જવાબ પણ એટલો જ સરળ છે, અને તે પણ એ જ કે “ અજ-માવી જુઓ. ” આ હક્ક ભોગવવા તથા તેના અંગની જવાબદારી ઉઠાવવા સરકારે અમ્ને લાયક ગણ્યા તેને માટે અમે લાયક જ છીએ એમ બતાવી આપવાની હોંસથી જ ઘણા લોકો જે હુંકો પગાર આપી શકવાનું કહેવામાં આવે છે તે કમુલ રાખશે, અને બીજાઓને માટે હાલની સ્થિતિ કે જેમાં ટ્રેન્યુએટો પણ ખનર ખનરની કામગીરી તથા આખા દિવસની અને પૂરા કામની નોકરી ઉપર દાખલ થતા જેવામાં આવે છે તે સ્થિતિ બોતાં બહુ દરકત નહિ આવે એમ ગણી શકાય તેમ છે.

જાપાની લોકોનું સ્વાભાર્પણુ તો દુનીયાના બીજા કોઈ પણ ભાગમાં નથી ત્યાં તેવું સ્વાભાર્પણુ તમામ હિન્દીઓ બતાવે તો જ અમે આગળ આવીએ એવો આગ્રહ સરકાર રાખે તો તે કંઈ બની શકે નહિ; નહિતર બ્યારે પોતાનું તથા પોતાના દેશનું તેમાં હિત જણાયું ત્યારે દયા ખાતર જેમના પૂર્વજોએ આંસાહાર ત્યજ્યો, તથા તે જ કારણે દારૂ વિગેરે ત્યજ્યાં, હજારોની આવકવાળા ધંધાઓના ધંધા છોડી દીધા, અને જે લોકો હાલ પણ તે વાત ધણે અંશે જાળવી રહ્યા છે તે લોકો આ કામમાં જરૂર જોઈએ તેટલા સ્વાભાર્પણુથી પણ, અને તે પણ તેમાં તેમનું તથા દેશનું હિત દેખાશે છતાં, માછ પડશે એ વાત માની લેવાવી જોઈતી નથી.

(૩) જેઓ આ બાબતમાં ખુદ કંઈ જાણતા હશે તેઓનો ધરદો નોંધીને તેવો નિર્દોષ હશે ખરો એ ત્રીજો સવાલ ધણી જ બારીકીવાગે અને આ લાભ આપના જતા મરકારને સહુથી વધારે આડો આવનાર હશે એવો ગણાય તેવો છે.

આજે આશરે દોઢસો વર્ષ થયા અગ્રેજ પ્રજા પોતાના લશ્કરમાં હિન્દીઓનો સિપાઈ તથા અમલદાર તરીકે ઉપયોગ કરતી રહી છે, તેમાં હિન્દુઓને હિન્દુ રાજ્ય સામે તથા મુસલમાનોને મુસલમાની રાજ્ય સામે લડવાના, અને તે પણ અગ્રેજ મરકાર તરફથી જ, એવા અનેક પ્રસંગો આવી ગયેલ છે, તેમાંથી આ બાબત સબધમાં કઈ અનુમાન ઉપર આવવા જેટલું સાધન મરકારને મળેલ છે તે શી રીતે? જો કઈ જ સાધન મળેલ ન હોય, તેમ બનવું અસંભવિત છે, તો અવસરે અને વગર અવસરે સરકારના જ અગ્રેજ ચેલ્સીએ હિન્દીઓની તથા હિન્દી લશ્કરીઓની વધારાની જો મોહાટ વખાણ કરતા રહ્યા છે તેમાં કઈ સત્યતા હતી કે ફક્ત પોલીસી ખાતર જ તેમ કરવામાં આવતું અને આવે છે?

મોટા મોટા ઐરોપિયો એવી મતવળતુ મ્હાલુ વાચક હોય એમ યાદ આપે છે કે તેઓ હિન્દુધર્મ જાણતી રહ્યા છે તે હિન્દીઓને માટે જ, જો તેઓ ખરી જાય તો યુગેપતી બીજી કઈ પણ પ્રજા તેમને છતી પોતાની યુવામ જેવી કરી દેગત કરશે અને આમાંથી બચવાને ખાતર જ પ્રભુપ્રીત્ય જ, તેઓ હિન્દુધર્મ જાણતી રહ્યા કે હવે હિન્દુઓનો આ માગણી કરવામાં ફટકા ધરાવે હશે અને હથેલીયાર પકડતા શીખ્યા એટલે ઐરોપિયો સરકારને હાકી કાઢવા જ ધાનતા હશે એ જો કે અસંભવિત જ છે, અને એવા કારણો નથી જ એમ એક દેશી તરીકે અને મારા સ્વદેશબંધુઓની જાગણી જાણના તરીકે નિશ્ચય પૂર્વે કહી શકું છું—છતાં ડેલા પાગલાની એક દલીલ તરીકે જ ધરીએ તેમ હોય એમ માની આગળ આનીએ તો આ હક બોગવ્યા પછી જ તો તેઓ તેમજ તે પાગલાને સન્નિમાન થશે અગર નો નહિ થાય જો થશે તો તેથી સાબીત થશે કે જો હિન્દીઓ દોઢસો વર્ષથી હિન્દુધર્મમાં જન્મેલ દુનીયાની મનુષ્યો સગલ ગણાતી તથા મુશ્કેલી વધારે બજાવતો અને હિન્દુતા દરેક પ્રમાણે ખુલા ખોલગથી વાકેફ એવી પ્રજાને ખાતર હાકી કાઢી શક્યા તો પછી બીજા કોઈના પગમાં નહિ મળતા પોતાની સ્વતંત્રતા જાળવી રાખી શકે અને તેમ થતા ઉપર સ્વચાલે એ જ દેવ પાગ પડે અને હિન્દીઓ સ્વતંત્રતા લાચક થતા તેઓને અહીં રહેવાનું કઈ કાન્ય જ નહિ નહિ અને જો ઉપરનો ફટકા ધરાવે પાગ પાડી નહિ શકે તો તો કઈ તકરાર જ નેતી નથી વળી અહીં એટલું પણ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે યા બેગા જ રીયાલ કંઈ પડતા નથી ઇન્દો ફટકા હશે તો મોટા વેલો પણ તે દેખાવા માંગે અને તે દેખાતાની સાથે જ આપેલા હક્ક પાછા ખુચરી લેવાને બાધ નથી અને દરમીયાનમાં જ ધારતી રાખવાનું કાન્ય મળી આવશે, કે ચોલીની નદીઓ ચાલ્યા પછી જ આપેલ હક્કો ખુચરી લઈ શકશે એમ પણ મનાય તેમ નથી.

દોઢસો વર્ષ દરમીયાન ધણીએ નવાજીની બની હશે છતાં એક જ બાબત થયે, અને તે ખાતર કેવા સનેગોમાં અને તેવે વખતે પણ દેશી રાજ તથા લોકોમાં પ્રેરણાક તે બાબતમાં સંખ્યાની મામે મામેન થયા અને પ્રેરણા મુકામની મદદ મળ્યા, અને તે પણ બજા વાસનાઓ છતમાં પ્રેરે દરજ્જે આવેલ તે છતાં એ તમામ જો બજામાં ધ્યાનમાં ન્યાય તો કારણે ફટકા કરવાનું અગર ફટકા પગલાંમાં આવવાની ધારતી રાખવાનું કારણ મોટે નહિ

દર વર્ષે કરોડો રૂપિયા બ્રિટિશ સોલ્જર તથા અમલદારોને મળતાં જે હિન્દુસ્થાનની બહાર ધસી પડે છે તે આટલાં જ તે પૈસા અહીં જ રાખવા એમ થાય. તો હીક, એ તો ધરાદો છે; અને તે જેટલે દરજ્જે દુષ્ટ ગણાય તેટલે દરજ્જે તે દુષ્ટ પણ છે, એટલે રાજ્ય-કર્તા પ્રેમના દેખીતા હિત સામેનો છે. આ પૈસા અહીં રહી દેશ આપ્તાદ થાય તેમાં રાજ્યકર્તા પ્રજાનું ખર્ચે દિત છે કે આ પૈસા ધસી પડે જવા દેવામાં એ વિષય પાસુ બહુ કઠિન નથી, અને એ સંબંધે એટલું બહુ લખાઈ જોલાઈ ગયું છે કે તે વિષે અહીં લખવાની કંઈ જરૂર નથી.

હિન્દુસ્થાનની વસ્તી દ્વાડે દિવસે નિર્ભય તથા બાયડી બનતી જાય છે તે આટલાં અંગ્રેજોનું ‘ એમ્પાયર ’ મરીનું જ બનાવતું એ પણ એક ધરાદો આ માગણી કરવાવાળાઓનો છે. તે દુષ્ટ છે કે શી રીતે તે સરકારે જ જોવાનું છે.

બાકી ધરાદો કાંઈ એવી મર્તિમાન વસ્તુ નથી કે જે તુરંત પ્રત્યક્ષ કરાવી શકાય. ફૂલોથી જ ને જાણી શકાય છે. અને બ્યારે સામાન્ય નિયતિમાં સભવે તેના કરતાં વિશેષ વ્યક્તિઓનાં કે ઘણી અગત્યની વ્યક્તિઓનાં ફૂલોથી દુષ્ટ ધરાદો જણાય ત્યારે જે કાંઈ આશયું ધોરણ હશે તે બંધ કરતાં સરકારને કોઈ અટકાય તેમ નથી.

(૪) ચોથો સવાલ શોભે તે કરતાં વધારે અંગત છે. મિ. ગોખલે અને તેના મિત્રોનું સ્વાત્માર્પણ કેટલા ઉંચા પ્રકારનું છે તે ટાઇમ્સ ઓફ ઇન્ડિયાની પ્લાન બહાર હોય જ નહિ, છતાં જે તે સવાલ કરે તો તેને જવાબ દેવાની જરૂરીયાત જ ગણાય નહિ; છતાં એટલું કહેવું અહીં બસ થશે કે આફસો આફસો અને હજાર બારસોની માસિક પગાર કે કમાણી ખુશીની સાથે અને વગર તકલીફ જોઓ કરી શકે તેમ દતા અને છે, તેવા મિ. ગોખલે અને તેના મિત્રો રૂ. ૬૦ થી ૮૦ સુધીના ધાન કપડાં પૂરતો પગાર લઈ આખી છંદગી પૂર્વેત દેશસેવા કરના રહ્યા છે. એ હકિકત એટલી તો સુખસિદ્ધ છે કે ટાઇમ્સ ઓફ ઇન્ડિયાના એડીટર સાહેબ પણ તેથી અનુપમા હોય નહિ. જે લોકોને બીજી ફરતી આવક હોય તેઓ છંદગી બર મફત દેશસેવા કરે તે સમજાય તેવું છે પણ જરૂરનું ધાન કે ઇશ્યોખા ને ચટણી ખાઈ તથા જાડાં કપડાં પહેરી માંડમાંડ હજારો રૂપિયા કમાવાની સ્થિતિમાં આવ્યા હોય ત્યાં તેવી આશા રાખનારાં માન્યાય ભેરી છોકરાં, બાળખાંડુ, સગાં બહાલાંનાં, પત્થરને ફાડી નાંખે એવાં કરુણાનનક આફંદ તથા દલીલોને એક તરફ રાખી, પેટવડીયા જેવી રીતની નોકરી છંદગી બર કપ્પુત કરવી તે એવું સ્વાત્માર્પણ જણાશે કે તેવું સ્વાત્માર્પણ તળ ઇંગ્લેંડમાં પણ દેર-દેર જોવામાં આવતું નહિ હોય.

સો રૂપિયાના બહારના માલ ઉપર એક હજાર રૂપિયા દાણ તરીકે લેવા શરૂ કર્યો, અને પરદેશી અમુક કાપડ વાપરનારને ફેબ્રુઆરી સહે ચુનિંગ્હાર ગણી સજા કરવા માંડી, —ઇંગ્લેંડની સરકારે આવી રીતનાં પગલાં ભરવા માંડ્યાં (આવી હકિકતો આપણે વાંચીએ છીએ) છતાં ત્યાંની પ્રજા તેવો માલ વાપરતી તેટલા જ કારણસર બંધ પડેલ નહિ, બ્યારે સરકાર તરફથી કાંઈ પણ જસ્તી સિવાય, ઉત્તરું સરકારની મરજી તો તેથી વિરુદ્ધ બાબતુની છે, હશે, અગર હોવી જોઈએ, એમ હજારો સોગન પૂરેક માનતા હોવા છતાં, પોતાનાથી જ પરદેશી માલને હમેશને માટે છોડી, વખતે ધણો મોઢો પડવા છતાં, દેખાવમાં જોઈએ તેવો નહિ છતાં, દેશી માલ જ વાપરવાનો દરાવ કરનારા સંખ્યાબંધ હિન્દીઓ હિન્દુસ્થાનની આટલી અવનતિના

વખતમાં પણ મળી આવે છે એ હકીકતે યાદગર્ય ઓર હન્ડીવાનુ પણ ધ્યાન ખેંચવું હોવું જોઈએ. હિન્દુસ્થાનની સ્ત્રીઓ કે જેને બીજા લોકો સુસામભીની ભોગવતી, મૂર્ખ, પશુવત્ જાતની ભોમવતારી ગણે છે તેઓમાંની કેટલીએક પણ પોતાથી જ આ દિવસ્યાશ્રમાં ઘખત થઈ પરદેશી માવ ન વાપરવાના ભોગન લઈ બેઠી છે અને તેનો અમલ પણ અમલ ભોગવી કરે છે. આથી તેમને જણાવું જોઈએ કે આ દિવસ્યાશ્ર કે સ્વાભાવિક કૃત્રિમ નથી. આવી હાલની હકીકતો સાથે ત્યારે ઉપર સૂચવેલી બાજતો, જેવી કે દેશને માટે મદ માંસ, દમ્પ-રોના નફાવાળા ધંધા, વિગેરે આજ દેશના લોકોએ હમેશને માટે હરામ કર્યા હતાં અને હજી તે માટેના નેણુ ટકાને તો તે હરામ જ છે (ભોગન લેનારા તો, સેક્ટો વર્ પહેલાં સુન્દરી ગયેલ છે), આવી બાજતો ધ્યાનમાં લેવામા આવશે ત્યારે જણાશે કે મુદ્દાની બાજ-તમા જે માગણી કરવામા આવેલ છે તે સંગ્રહ બદલાવ રાખશે તો જોઈતાં સ્વાભાવિકને અભાવે તે યોગ્યતા પડી બાંગે એમ માનવાને મુદ્દલ કારણ નથી. છતાં અમારું તો એ જ કહેવું છે કે કૃપા કરી એક જ વખત યોગ્ય રીતની અનુભાવેલ સંગ્રહ કરી જુએ અને પંડી મદને ગમે તેવી યકા ઉઠાવે.

ઉપરની હકીકત સાથે વાદમતલ અને કમાન્ડ હન સીદ્ધ જેવા અમલદારોએ જે કષ્ટવતો પશ્ચીકમા દરેગથી કરવામા આવે તેવી જલ્દેર રીતે કરેલ છે તે કષ્ટવતો ધ્યાનમાં લેવાશે ત્યારે જણાશે કે જે ગિયનિ આવી છે તો તેનું સંગ્રહ હેવટ અનુભાવેલ પણ કેમ કરી નહિ હેલ, વિગેરે કરીને ત્યારે હિન્દીઓના સુધાન તથા આજ્ઞાતાનીમાં મરકારનું પણ દિન રહેલું છે એટલું જ નહિ પણ તેમા તેમના અનુપમ મતોપનું પણ મળી રહેલું હોવું જોઈએ એમ આપણે શરઆનમા જ જોઈ ગયા છીએ.

ઉપરની અને એવી હકીકત ધ્યનમાં લઈ મરકાર આપણીમાગણી મરુત કરવા તન્દ વિચાર ચલાવશે, અને આખા મરુત નહિ જ રાખે એમ આગળથી માની લેવામાં શક્ય હો પણ જો, પશુ એમ થતા દમ્પીવાન તે માટે હિન્દીઓએ પોને શુ કરવું જોઈએ તે હવે પંડીના અકમા તપાસવા વિચાર છે જે માણન પોતાથી જનનુ તમામ પોતા માટે પ્રથમ કરે તેને જ હમ્પ મદાવના કરે છે, ત્યારે સંગ્રહ પોતાથી જનનું પોતા માટે ન કરનારને મદદ આપવા ના કહે તો તેમા ખોટું પણ શું માટે મરમર ખાસે માગણી કરવાની માથે, તે મદદ કરને ત્યારે માથે ચાલવડું, દમ્પીવાન આપણે આપણાથી જનનુ હાથોહાથ કરવા માંડવું જોઈએ, અને તે ધોરણે હામ કર્યા મિત્રાઈ કાઈ પણ બાજતમા, પડી તે ગમે તેવી નજી રીત તો પણ, આપણા હિન્દીઓના ઉપરની આશા રાખવી એ અંજવાનાં પાણીથી તરમ છીપાવવા હોયદોડ કરવા મરખુ જ છે.

તા. ૨૫ માટે જુન ૧૯૦૬. }
મામરોગ (સાદિવાવાડ). }

શંકરભસાદ નવલશંકર.

વિશ્વરચના ને તત્ત્વજ્ઞાન.

આ પત્રના બેષ્ઠ માસના છેલ્લા એકમાં માત્ર “ વિશ્વરચના ” ના લેખમાં કહેલા છેવટ ઉપરથી ૨૮ નવસિંહરાવ જોષીનાથે આધ્યાત્મિક તત્ત્વજ્ઞાનનો ઉપદેશ કર્યો છે. તો તે વિશે બે જોશ લખવા હું રજા લઉં છું.

ધર્મશાસ્ત્ર (Theology), તત્ત્વજ્ઞાન (Philosophy), અને વિજ્ઞાન (Science) એ મનુષ્યના માનસિક જ્ઞાનની ત્રિપુટી છે. પણ તેમના રાજ્યની હદમાં ઇતિહાસના વિવિધ અસાચોમાં અદૃશ્ય રીતે ફેરફાર થતો રહ્યો છે. સૈકડો વર્ષ સુધી ધર્મશાસ્ત્રનું રાજ્ય નિર્વિવાદ અને સંપૂર્ણ હતું. એટલામાં તત્ત્વજ્ઞાને પોતાનું રાજ્ય સંપાદન કર્યું, એટલે સુધી કે આખરે તેણે પોતાની સ્વતંત્ર સ્થિતિ પ્રસિદ્ધ કરી અને બ્યારે આ બે હરીફાઈ શ્રેણી માટે યુદ્ધ મચાવી રહ્યા હતા ત્યારે વિજ્ઞાન યાંત્ર અને છુપી રીતે પોતાનો સ્વતંત્ર માગ કરતું હતું.

ધર્મશાસ્ત્રનો પ્રદેશ તત્ત્વજ્ઞાન તેમજ વિજ્ઞાનથી અલગ છે એમ હમણાં મનાય છે. જો કે ઉચ્ચતમ સત્યની કુંચીઓ પોતાની પાસે હોવાનો તે હક્ક ધરાવે છે તો પણ હવે તે કદી જોશુ-વ્યવહારિક સત્ય વિશે વિચાર દર્શાવવાની ના પાડે છે, અને પ્રાપ્ત સાધનો અને યોગ્ય આધારોથી જ્ઞાનની તપાસ ચલાવવાની પોતાની અસક્તિ કશુંક કરે છે. તે પોતાને માટે શ્રદ્ધાને લાગણીઓનો પ્રદેશ સ્વીકારી લે છે અને તત્ત્વજ્ઞાનને સત્યના શોધનનો પ્રદેશ સેવે છે.

વિજ્ઞાનનો અધિકાર તો સ્પષ્ટ છે અને તે “ દૃશ્યમાન તરીકે જ દૃશ્યમાન પદાર્થોના જ્ઞાનને વ્યવસ્થિત ક્રમમાં મુકવાનો છે. ” સામાન્ય કલ્પનામાં પ્રત્યેક વિગતનું વર્ગીકરણ કરી “ એકકાલિક અને ક્રમાનુસાર ” નિયમોમાં દૃશ્યમાન પદાર્થોને જોડવી તે પદાર્થોના પ્રકારને વિજ્ઞાન સમજાવે છે.

તત્ત્વજ્ઞાનનો અધિકાર આ બન્નેતાથી જુદો જ છે. તે ધર્મશાસ્ત્રને વિજ્ઞાનથી મજેલી કલ્પનાઓનો વ્યવસ્થિત ક્રમમાં મુકવાનો છે. જેમ વિજ્ઞાન પ્રત્યેક વિગતની સામાન્ય કલ્પનામાં વ્યવસ્થા કરે છે તેમ તત્ત્વજ્ઞાન આ કલ્પનાઓને વળી એક મોટી સામાન્ય કલ્પનામાં મુકે છે. એટલે કે જે વિજ્ઞાન જ્ઞાન મેળવી આવે છે તો તત્ત્વજ્ઞાન અમુક મત પ્રતિપાદન કરે છે.

આ પ્રમાણે મનુષ્યજ્ઞાનની ત્રણ સંસ્થાઓની સ્થિતિ છે. ધર્મશાસ્ત્રને પોતાની સર્વ કલ્પનાઓ માત્ર માનસિક ભાવનાઓમાંથી કરી છે, અને બ્યારે તેનું રાજ્ય પ્રબળ હતું ત્યારે તેણે ધાર્મિક મત પ્રતિપાદન કર્યો હતો. એટલું જ નહિ પણ વિજ્ઞાનના સામાન્ય દૃશ્યમાન અનુભવોની સમજૂતી પોતાની કલ્પનાઓમાંથી આપવાને તત્ત્વજ્ઞાનના ઉપર હુકમ ચલાવ્યો હતો. પરંતુ જેમ જેમ વિજ્ઞાન ધીમે ધીમે પણ દૃઢતાથી પોતાનું રાજ્ય પ્રસારતું ગયું તેમ તેમ ધર્મશાસ્ત્ર ને વિજ્ઞાનને વિરોધ પડવા માંડ્યો. આ વિરોધ અનિવાર્ય હતો કારણ કે જે સાધનોથી આ બે સંસ્થાઓ પોતાનો અમલ ચલાવતી હતી તે સાધનો જ એક બીજાથી જુદા જ પ્રકારનાં હતાં. કારણ કે ધર્મશાસ્ત્રનાં સાધનો ધણે અંશે માનસિક (Subjective)

હતા બ્યારે વિજ્ઞાનના સાધનો વિષયાત્મક (Objective) હતા હવે બ્યારે આ પ્રમાણે આ મર્યાદાઓના તરફ પડી હતી ત્યારે સ્વાભાવિક રીતે તત્ત્વજ્ઞાનમાં પણ એ શય પડી ગયા જે તત્ત્વજ્ઞાનીઓ પોતાનો મત ઈશ્વરજ્ઞાનની માનસિક કલ્પનાઓમાંથી મિલકેલા માને છે તે તત્ત્વજ્ઞાનીઓને આપણે “ આધ્યાત્મિક (Intuitive, Metaphysical) તત્ત્વજ્ઞાનીઓ ” કહીશું અને જે તત્ત્વજ્ઞાનીઓ વિજ્ઞાનની કલ્પનાઓમાંથી પોતાનો મત સિદ્ધ કરી ઈશ્વરજ્ઞાન મેળવવા ઇચ્છા રાખે છે તેમને આજીવજીવની અનિશ્ચિત વાત ઉપર આધાર ન રાખનાર વિજ્ઞાનસિદ્ધ (Empirical, Positive) તત્ત્વજ્ઞાનીઓ ” કહીશું તો આ નગસિદ્ધતાવના લખવા પ્રમાણે આધ્યાત્મિક તત્ત્વો અને વિજ્ઞાનસ્વસિદ્ધ તત્ત્વોની પ્રયોગશાળાઓ એક બીજાથી સ્વતંત્ર જ છે

હવે આપણે તેમના સાધનનો વિચાર કરીએ જેવા પ્રમત્તથી વિષયો પોતાની ગતિ બુદ્ધિને દર્શાવે છે, તે પ્રમાણે જ તે વિષયોની ગતિનું બારીકાથી નિરીક્ષણ કરી, વિજ્ઞાનનું આ વિષયાત્મક સાધન પોતાની કલ્પનાઓ એવી તો રીતે બાંધે છે કે મનના વિચારોની ગતિ તે વિષયોની ગતિ એમત્તમ જ થઈ જાય છે અને આધ્યાત્મિક માનસિક સાધન વિષયોનો કમ સમગ્રતરવાને પોતાની કલ્પનાઓ તે વિષયોના વિચારો સાથે ડગને ડગને અનુકૂળ થઈ બાંધતું નથી, પરંતુ અગાઉથી જ મર્યાદા વિચારના ધસારાથી જેને ના ન મિલકતવું મદદ ઉપરબિધ (Intuition) કહે છે તેનાથી બાંધે છે આ વિચારના ધમાતી દિશા માત્ર વિચારોથી નહીં પ્રાપ્ત છે પણ વિષયોના અનુભવથી મર્યાદામાં રખાતી નથી ના નરમિલક રાત્ર પડેલી કસોટીમાંથી જડ જગત્તથી સ્વતંત્ર માર્ગ અગોચર તત્ત્વનું દર્શન ‘ હુ હુ ’ એ સ્વાનુભવથી કરાવે છે પણ એ વિશે સવાલ તો એમ ઉભો થાય છે કે આ તત્ત્વના નિયમો ચેતનાવાળી હન્દ્રિયસંવ્યવસ્થા અને તેની આસપાસ મહેલા વિષયોના (Sensative organization) અવધોમાંથી ઉત્પન્નિ પામેન છે, કે જેમ આ નગસિદ્ધતાવ માને છે તેમ જડ જગત્તથી સ્વતંત્ર માર્ગ અગોચર જ છે? આપણને જીવનશાસ્ત્ર (Biology) શીખવે છે કે જેમ ચેતનાવાળી હન્દ્રિયસંવ્યવસ્થા પોતાનું શરીર પૂરંજીનેમાંથી વારસામાં લે છે તેમ જ પોતાની માનસિક પ્રકૃતિ પણ વારસામાં લે છે અને તે પોતાના પૂરંજીનેના અનુભવોથી બંધાયેલી હોય છે અનુભવની ચનાને જરૂરી વિચારના આ રૂપો પણ બીજા જીવવાળા રૂપોની જેમ ઉત્પન્નિ પામેન છે અને આ વિચારો માનસિક તત્ત્વની શક્તિના માત્ર રૂપો છે તે ઉપરથી એમ જ સિદ્ધ થાય છે કે જે વિચારો ઉત્પન્નિ પામેલ છે તો તેનું સ્થાનતત્ત્વ પણ ઉત્પન્નિ પામ્યું હોય જોઈએ અને જે આધ્યાત્મિક તત્ત્વજ્ઞાનીઓ માને છે તે પ્રમાણે ચેતનતત્ત્વને સ્વતંત્ર માનીએ તો જીવનશાસ્ત્રના મૂળ નિયમનું ઉલ્લંઘન થાય છે જીવનશાસ્ત્રે જે માર્ગ સામાન્ય નિયમ શીખવ્યો હોય તો તે એ છે ‘ જે કંઈ સ્પષ્ટ છે તે સિદ્ધ જ નથી ’ એટલે ઉત્પન્નિ પામેવ સ્પષ્ટ સ્થિતિનું માર્ગ પણ રૂપ મૂળ આધિસિદ્ધ ગિયતિમાં મળી આવતું નથી એટલા માટે આપણે માનવું પડે છે કે ચિત્ત પણ જડ સરી જતી નાથે કંઈ આધિમિદ્ધ નથી પણ ઉત્પન્નિ પામેલ છે આ નિયમને જીવનશાસ્ત્રમાં ‘ Epigenesis ’ નામ આપેલું છે આ પ્રમાણે આપણે માનસિક સાધનથી થતી બુદ્ધિનું નિરીક્ષણ કરી જોયે તે એ કે આ સાધનથી થતી ચેતનતત્ત્વની મૂળ પ્રતિજ્ઞા જ અનુભવ સિદ્ધ નિયમની સાથે મળતી આવતી નથી અને આ માનસિક સાધન આવશ્યક સત્યના

રસ્તા પરથી આપણને વિમાર્ગે લઈ જાય એમ સંભવ છે. જો ધારતી આપણે વિજ્ઞાનના વિષ-
યાત્મક સાધનમાં રાખવાની નથી; કારણ કે તે તે પોતાની પ્રતિજ્ઞાઓને પગલે પગલે વસ્તુ-
ઓના અનુભવોની સાથે જોડાએલી રાખે છે. આ પ્રમાણે બીજી સર્વ કસોટીઓ જેવી કે
સૌન્દર્યની છાપ, તેમ જ સુખ, દુઃખ, પ્રેમ, દ્રેષ દત્તપદિ લાગણીઓ સદૃશ ઉપનિષદ અર્થે
નથી; પણ મૂળે ચેતનાના માનસિક તત્ત્વના જડ વસ્તુથી થયેલા અનુભવ ઉપરથી ઉદ્ભવેલી,
પરંતુ કાળે કરીને જડના સંબંધથી છુટી પડેલી, ભૂમિતિમાં જેમ બિંદુ કેવળ અસંખ્ય
કદપના છે તેમ, અસંખ્ય ભાવનાઓ છે. આની ઉત્પત્તિ કેવી રીતે થઈ તે ક્રમાતુસાર સિદ્ધ
કરી શકાય એમ છે પણ અહીં સ્વલસંકેચને લઈ કદવા દૃષ્ટા નથી.

અજ્ઞાત અનુભવની સાથે જ્ઞાનનો સંબંધ ધરાવનારાઓની કદપનામાં પણ કેટલીક માન-
સિક કદપનાઓ આવે છે ખરી; દાખલા તરીકે કાર્પકારણનો ન્યાય, તેમ જડતત્ત્વની કદપના.
પરંતુ અદિ'યા અનુભવને પ્રથમ પદ આપવામાં આવે છે. અને આ સાધનનો ઉપયોગ કરતી
વખતે પણ વસ્તુઆત્મક સાધન તેની આવશ્યક સત્ત્વ સામીત કરવામાં વપરાતી સ'મ કસો-
ટીઓ સહિત સામ્રાજ્ય અણાયે છે. અજ્ઞાત તે જ્ઞાતનું માત્ર લંબાણ છે અને ત્યાં સુધી અજ્ઞાત
ગતિની સાથે નિકટ સંબંધમાં છે ત્યાં જ સુધી તેની શ્રદ્ધા રહી શકે છે, પણ આધ્યાત્મિક
તત્ત્વજ્ઞાનીઓ જે અનુભવની કદપના ઉપરાંત અનુભવથી સ્વનંત (superior) માનસિક કદપનાઓમાં
માને છે અને જેઓ આપણા વસ્તુસંબંધી જ્ઞાન કરતાં બિન્ન સ્વર્ણ (imaginary) જ્ઞાન હોય
એમ માને છે તેઓ અનુભવશાસ્ત્રીઓની જ્ઞાતમાંથી અજ્ઞાત જોવાની રીતને પસંદાવી નાંખે છે
અને જેને પોતાના વિરુદ્ધીઓ અજ્ઞાત તો નહિ પણ કેટલેક દરજ્જે અજ્ઞેય પણ કહે છે
તેમાંથી તેઓ કેટલાંક આધ્યાત્મિક સત્યો શોધી કાઢે છે, અને આ સત્યોથી દૃશ્યમાનના
સંબંધો સમગ્રવશ પાત્ર કરે છે. અને એટલા જ માટે જ્ઞાત વિશ્વના વિજ્ઞાનના ઉચ્ચ ગિરિને
તત્ત્વજ્ઞાનના ઉચ્ચતર ગિરિ સાથે જોડનારા શૂદ્ધ સેતુનું દર્શન થયા છતાં પણ, કવિત્વશક્તિથી
ઉત્પન્ન થયેલી અપ્સરાઓની મારક માનસિક પાંખો વડે વિજ્ઞાનના ગિરિ ઉપરથી તત્ત્વજ્ઞાનના
ગિરિ ઉપર રા. નરસિંહરાવે ઉડ્ડયન કર્યું હોય એમ લાગે છે; અને આ ઉડ્ડયન પણ સ્થૂત
દવામાં થયું નથી પણ સૂદૃઢ આકાશ (Vacuum) માં અજ્ઞાત આવી શક્તિ વિજ્ઞાનના
અનુભવાનુસારી (Positive) તત્ત્વજ્ઞાનીઓ ધરાવતા નથી, તેમ ધરાવવાનો દાવો પણ કરતા
નથી. અને એમને આ વિજ્ઞાનના ઉચ્ચ ગિરિ ઉપર એક જ્વલતાં ચક્ર; અને તમર આવે છે
ખરો. પણ તે વિજ્ઞાનીઓ મૂળ પદાર્થ ને મૂળ ગતિના આદિકારણરૂપ અજ્ઞાત શક્તિને શ્રદ્ધા અને
આદરયુક્ત માત્ર આપી, તત્ત્વજ્ઞાનના ગિરિને જોડાર સ્વલ સેતુ નહિ હોય તો તેની નવી
યોજના કરી તે પ્રદેશનું વિજ્ઞાનના પ્રદેશની સાથે ઐશ્વ્ય કરો દેવા સતત પાત્ર કર્યા જ કરશે.

આ તો આપણે આધ્યાત્મિક તત્ત્વજ્ઞાનની પ્રયોગશાળાનાં સાધનોનું નિરીક્ષણ કર્યું અને
તેનું કે એની ઉપર સંપૂર્ણ આધાર રાખવાથી અનુભવસિદ્ધ નિયમોનું તે સાધનો ખંડન
કેવી રીતે કરે છે. હવે આવાં સાધનોથી થયેલી પરીક્ષામાં પણ અનુભવવિરુદ્ધ અનુમાનો
થવાનો સંભવ છે અને આનું અનુમાન રા. નરસિંહરાવની પરીક્ષાની છાપામાં પણ લાગે છે.
આ અનુમાનમાં પદાર્થને ગતિ મળ્યાની સાથેજ ગતિની પઠાડી કોણે દૃષ્ટાના અસ્તિત્વની
આવશ્યકતા બતાવી છે. અને વળી આ દૃષ્ટા જ્ઞાનરેલિન નહિ પણ જ્ઞાનમય છે. એમ દ-

ચાલેલું છે. વળી એના પુરાવામાં એઓ લખે છે કે “ વિશ્વરચનાના નિયમોના સ્વરૂપથીજ એ સ્વીકારાય એમ છે. અન્ધ ઇચ્છા હોત, જ્ઞાનહીન ઇચ્છા હોત, તો અનેક ઉત્પાત અનેક નિયમભંગ, અનેક અનિયમિત ક્ષોભ, આ વિશાળ વિશ્વમાં ડગલે ડગલે પ્રગટ થાત. ” આ પુગવો આપતા એમને પરમાત્માના મહાચારી કુલ દર્શન કરવાથી પરમાનંદ થયો છે અને તેને લઈને એમની ખુદી મોહમા પડી હોય એમ લાગે છે. આવી ઉચ્ચ ધાર્મિક ભાવના મનુષ્યના મગજને અત્યંત સુખદ છે ખરી પણ તેમ જ તે અત્યંત મોહક પણ છે. આ મોહને લીધે, વિશ્વમા પ્રસરી રહેલું સેતાન્તુ કે દૈત્યનુ દુષ્ટ તત્ત્વ એમનાથી વિસ્મૃત થઈ જાય છે. પણ તેનું અસ્તિત્વ છે એ કોઈથી ના પડાય એમ નથી. આ વિશ્વમા અનેક ઉત્પાતો અનેક ક્ષોભો થાય છે જ અને વળી તે ડગલે ડગલે પ્રગટ થાય છે. અનુભવસિદ્ધ વિજ્ઞાનના ગમે તે પ્રદેશમા દૃષ્ટિ કરો તો કુદન્તના નિયમની કૈટલીએ નિષ્કળતા માનૂમ પડશેજ. ખગોળશાસ્ત્રમા જુલો તો આપણા સૂર્યમંડળ કરતા પણ ઘણીજ ઉચ્ચ ઉલ્કાન્તિ પામેલા તારાઓ કઈ વિનાશ પામ્યા છે. ઇશ્વરેચ્છાથી જ એ તેની સ્થિતિ થઈ હતી તો તેના નાશનું પ્રયોજન ? ભુસ્તરવિધાના દર્શન તપાસો તો લાખો વર્ષ ઉપર આ પૃથ્વી ઉપર Ichthyosaurs, Plesiosaurs, Labyrinthodon વિગેરે મોટા મોટા મગરમંચ જેવાં પ્રાણીઓ તેમજ દ્વાલીથી પણ ઘણા મોટા ‘મેમથો’ થઈ ગયા છે તે શા માટે ? જીવનશાસ્ત્રમાં બારીકીથી નજર કાઢો તો દરેક પ્રાણી કે વનસ્પતિ કે તમામ જીવની મધ્યવરચાઓમા કૈટલાએ નકામા અને સુક્ત થઈ ગયેલા અવયવો માનૂમ પડે છે અને કોઈ વખત તો આ અવયવો તેમની સંવ્યવસ્થાને ઇન્દ્રિય થઈ પડે છે. ઘણા રોપાઓના ફૂલોમા પુનરુત્પત્તિ કરે એવાં પાદડાઓ ઉપરાત સાચ નકામા અને ભારગ્ર પાદડાઓનો જન્માવ થયેલો જોઈએ છીએ. પક્ષી અને જીવદાની જાતમા એવી પણ કૈટલીક જાતો છે કે જેની પાખો ઉડવામા બીજકુલ કામ આવતી નથી પણ માવ વિવ્રકર્તા છે. અગે ! પણ ઇશ્વરેચ્છાને મર્વ રીતે અનુકૂળ મનુષ્યોદ્ધે તરફ નજર કરો તો એ યુ ! કાનમા ને ગોપચામા એવા તો સ્નાયુ છે કે જે હાલ સ્થિત નકામા થઈ ગયા છે, તેમ જ પુરુષને દુઃખજનક કોષણીઓ અને કુચાચની શી જરૂર છે ? અને વળી આપણા આતરણમા Caelum ના માપોલીપાકાર વધેલા ભાગની કઈ જરૂર તો નથી પણ તેમા કોઈ વખત સોને આવી જવાથી સંકટો મનુષ્યના મૃત્યુ નીપજે છે. તો આ પ્રમાણે આ વિશ્વમા ચારેમેર ચાપુ રહેલી યોજના વિનાની વસ્તુસ્થિતિનો ખુલાસો સર્વ શક્તિ માન-ઈન્દ્રિયાના-ઈશ્વર વાદીઓ આપવા સમર્થ નથી, પણ તે જીવનશાસ્ત્રના જ્ઞાનના ઉલ્કાન્તિનિયમથી સમજાવવો સહેલ છે. “ જીહ્વીની લડત ” અને “ યોગની જીત ” નો અન્ધ નિયમ, મોટા તારાઓ, Labyrinthodon વિગેરે પ્રાણીઓનો નાશ, જીવતા પ્રાણીઓના સુસ્ત થઈ ગયેલા અવયવો, સર્વેનો જવાબ આપવા એ સમર્થ છે. અને સ્પષ્ટ દેખાય છે કે વિશ્વવત્રમા કઈ ગૂઢ “ યોગકેચ્છ ” રહેલી જ નથી.

આની રીતે આપણે અનુભવસિદ્ધ શાસ્ત્રોથી રક્તિમાન યોગકેચ્છાનું અસ્તિત્વ જોઈ શકતા નથી આવી ભુલ યવાનુ કારણુ માત્ર આધ્યાત્મિક સાધનનો ઉપયોગ જ છે. કેમકે આ સર્વ-આપક ઇચ્છાનું અસ્તિત્વ મનુષ્યના વ્યાપાર ઉપરથી થયું છે. અને ધર્મની ઉચ્ચ ગણાતી ભાવનાના પ્રદેશમાં પ્રવેશ કરનાર, અપરાધીઓનો દાષગને મનુષ્યરૂપની મૂર્તિમા

પૂજવાથી તિરસ્કાર કરનાર, આ યોજકેવ્હાના જ્ઞાનમય શક્તિમય એક સર્વવ્યાપી ઇશ્વરને માનનાર જનો પણ, તેમના ઇશ્વરને મનુષ્યરૂપ આપવાની ભુલ કરે (anthropo-morphism) છે.

આ વિવાદનું છેવટ આણુતાં કહેવાની જગ્યા છે કે “સત્યના શોધનમાં લાગણીઓને પ્રમુખસ્થાન આપી ન શકાય; પરંતુ અનુભવસિદ્ધ જ્ઞાનના હાથ નીચે તેમને ચોક્કસ જગ્યા આપવી જોઈએ. અને જો મનુષ્યની પ્રાથમિક સ્થિતિમાંથી તે અત્યાર સુધીના ધર્મોના દત્તિ-હાસ બાનીકીથી સમજાયે તો ઈર્વિનનો વિશ્વનો ઇશ્વરકૃત-યોજના-હીન નિયમ આજ પ્રમાણે જ્ઞાનને ધાર્મિક લાગણીઓને ગોઠવે છે. જેમ વિશ્વના જ્ઞાનનો કોઈ મોટો વિચાર ધાર્મિક લાગણી ઓની સાથે તદ્દાત્મક કરીએ છીએ અને તેને લઈને મળેલી જગ્યા ઉપરથી જૂનકાળનું દર્શન કરીએ છીએ ત્યારે આપણી જુની કલ્પનાઓ કેવી ક્ષુદ્રક અને વહેમભરેલી લાગે છે, તે જ પ્રમાણે આપણી દૃષ્ટિમર્યાદામાં પડેલો “મૂળ પદાર્થ અને મૂળ ગતિ આત્મા ક્યાંથી?” એ વિચારને પણ ધાર્મિક લાગણીઓ જોડે જોડી શકાય. અને વળી જ્યારે તે પ્રમાણે કરીએ છીએ તો મનુષ્યને જ્ઞાન થાય છે કે મનુષ્યરૂપમાં ઇશ્વરને યોજવાની ઉચ્ચ સ્થિતિના પણ વિચારો ફટલા અપૂર્ણ છે. વિશ્વના ઊંડા ગૂઢ અને સત્ય જ્ઞાનની અને વિશ્વમાત્ર જેનું એક ક્ષણિક રૂપ જ છે એવા પરમ સત્યના અતિર્ગભીર જ્ઞાનની સાથે એકસ્વર યદિ જાતી ધર્મની લાગણીઓ હાસની આપણી લાગણી કરતાં એટલી તો ઉચ્ચતર થશે કે જેટલી ઉચ્ચતર હાસની લાગણીઓ એક ક્ષુદ્રક મૂર્તિ પૂજકની લાગણીઓ કરતાં ઉચ્ચતર છે. તેમ જ વળી વિજ્ઞાનનો બવિષ્યમાં કોઈ નવો શોધ આ લાગણીઓને મજબુત અને મોટી કરતો જશે. જેમ જેમ જ્ઞાતવિજ્ઞાન વધતું જશે તેમ તેમ આપણામાં શ્રદ્ધા અને આદરચુકત માનનો વધારો થતો જશે.

અને જૂનકાળના બેસુરી જ્ઞાન કરતાં બવિષ્યનું જ્ઞાન ને લાગણીથી એકત્ર થયેલું સંગીત વધારે મધુર અને ગંભીર થશે. કારણ કે આણુતા માંડીને અખિલ સુધીમાં અપાર વિશ્વનો પ્રત્યેક નવો શોધ એક જ સત્ય શીખવશે અને તે વધારે વધારે સ્પષ્ટ થતું જશે અને મનુષ્યની લાગણીઓનો મોટો ને મોટો પ્રદેશ કબજા કરતું થશે. કારણ કે જેમ જેમ વધારે વધારે વિચાર કરીએ છીએ તેમ તેમ વધારે વધારે ગૂઢ ચતાં રહસ્યોમાં એક સંપૂર્ણ ખાત્રી સમાએલી છે કે આપણે હમેશાં સર્વ વસ્તુના આદિકારણરૂપ અનન્ત અને અનાદિ શક્તિની સમક્ષ ઉભા છીએ. અને આદિયા અને આદિયા જ વિજ્ઞાન અને ધર્મનું સંલગ્ન થયેલું જોઈએ છીએ.

વિજયલાલ કનૈયાલાલ ધ્રુ.

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી.

(સિંહાવલોકન ૧૮૪૮-૧૮૮૮.)

આજકાલ ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીમાં વારંવાર ખાલી પડતી આસીરંટ સેક્ટરીની નિમણુંક ખાખત, જાહેરપત્રો જેવાં કે ‘ સાંજવર્તમાન ’ ‘ ગુજરાતીપત્ર ’ અને હિતેન્દુમાં પ્રસિદ્ધ થયેલા લખાણોથી, ઘણી ચર્ચા થવા લાગી છે. બીજું, સોસાયટીએ રૂપિયા ૪૫૦૦૦) ગુમાવ્યાની વાત પ્રસિદ્ધ થઇ ત્યારથી સોસાયટી પર ઘણા કટાક્ષો થયા છે અને તે જારી છે. કેટલાકનું એમ માનવું છે કે સોસાયટી પોતાના ઉદ્દેશ અને હેતુઓ પ્રત્યેક રીતે સફળ કરવામાં નિષ્ફળ નિવડી છે. હજી અને સારી અભિનાયકો, લોકો, સોસાયટીના કામથી રૂબરૂ થવા ઈચ્છા રાખતા હતા, તે નિસ્તેજ થઈ બરબાદ થઈ છે; સાહિત્યસેવા, સોસાયટીના કામને યોગ્યતા, લગ્નને તેમ છે, ખરા દેશકલ્યાણ અને લોકના વિપયો વીસરી નહીં, રૂઝા વરદરૂડોનો સંગ્રહ કરી, કમીશન ખાતા આવડ્યું છે; બેંક માફક પૈસાનો અગ્રહ જમાવ શી રીતે કરી ગયો, તેનો સરસ શિક્ષણબોધક નમુનો સોસાયટીનો અહેવાલ રજુ કરે છે. આ આલેખમાં વાસ્તવિક શું છે, ખરૂં કેટલું છે, તે સોસાયટીનાં સદસ્યો કાંઈ નવાં મુંબી નિષ્પક્ષપાત ન્યાયથી તપાસીએ નહિ ત્યાં સુધી, કશા પણ નિર્ણય પર આવી, રહેજ પછુ અભિપ્રાય દર્શાવવો, માત્ર ગેરવાજબી નહિ પણ દોષને પાત્ર છે.

પોતાના હિતનું બહુ ઈચ્છવા, પ્રત્યેક મતુષ્યે, વર્ષ આખરે, ન બની શકે તો અમુક મુદતના અંતરે, પોતાના આચરણ અને જીવનની યોગ્ય વાજબી પરીક્ષા કરી, શુભ દોષ શોધી દાઢવા એ તેનું કર્તવ્ય છે. પોતાની ઓઠ ખાપણ અને દુપણો પોતાની જાતને બરોબર જડી ન આવે ગાયવા સુત્રે નહિ તેટલા સાફ જીવનની મારી શિખામણ અને ખરી લાગણીનાં હિતનાં વચનો, મદલું કરવા આવશ્યક છે. બહા ધરદાથી જ મજબૂત નીતિપાત્રો બોધ કરે છે. કેટલીક વખતે ટીકા-નિષ્પક્ષપાત ન્યાય અને શુભ ધારણાથી લખાયેલી ટીકા-બહુ લાભદાયક માલમ પડે છે. હાનિ કરતાં ફાયદો વિશેષ મળે છે. જોડે દરજ્જે, આ કાયદો મતુષ્યને લાગુ પડે છે, તેના કરતાં વિગેય, તેની અસર જનસમૂહના હિતાર્થે સ્થાપાયલા મંડળો પર થાય છે, અને પરિણામ પણ શુભ આવે છે. વાર્ષિક રીપોર્ટ દરેક જાહેર મંડળ પ્રસિદ્ધ કરે છે બહુકે તેમ કરવા કરજ પડે છે. રીપોર્ટ તૈયાર કરવાની પણ જુદી જુદી રીત છે. યોગ્ય એક વિદ્વાનની સલામત, વાર્ષિક જનરલ સભા વખતે, સોસાયટીનો પ્રમુખ, ગત વર્ષનું સરવાળું રજુ કરી, આવતા વર્ષમાં કરવાનાં કામો નોંધી, એક વિદ્વાનભરેલા રસિક અને મુખોષ સરખાતના બાપણમાં, પોતાની મંડળીએ, જનમંડળની પાછલા વર્ષોમાં બખવેલી સેવાની સ્તુતિ કરી, બાકી શું કરવાનું છે તે તપાસી, કયા અમલનાં કામ કરવા અધુરાં છે અને હવે શું બની શકે તેમ છે તે સર્વનો ટુંક ઉત્તેજાવ, આપે છે. આ ધારો ઘણો પ્રશંસનીય છે. આપણી ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીમાં પ્રતિવર્ષ, સાહિત્યનો વિકાસ, દેશમાં સાહિત્યની જગતિ વિગેરે બિન બિન વિષયો પર પ્રમુખ અને એક્ટરીઓના બાપણ ચર્ચા હોય તો કેવું સાફ તેથી આપણો કેટલો બધો લાભ મળે! આશા છે કે આ સચના તદ્દન નકામી નહિ જાય.

આગકાલ જ્યુબીલી ઉત્સવ ઉજવવાનો નિયમ હરકેઈ પાળે છે અને તે સારો છે. પશ્ચિમની કેળવણીના સારા ફળોમાંનું આ એક છે. યુરોપ સાથેના સહેવાસ અને પરિચયથી આપણે ઘણું શીખ્યા છીએ અને ખુદી અથવા આડકતરી રીતે, તેઓના ગુણ અને અવ-ગુણો આપણી સંસ્કૃતિમાં દાખલ થઈ ચુક્યા છે. આ તો ઉચ્ચ ગુણ છે અને તેની નકલ પ્રસંસ-નીય છે. મુંબઈના એક અઘવાડિક પારસી પત્રે પોતાની 'સુનેરી જ્યુબીલી'નો મહોત્સવ કરી રમ-રણીય પુસ્તકમાં, પંતની ઉત્પત્તિ, વિકાસ અને આધુનિક સ્થિતિનો ટુંક ઇતિહાસ, પ્રવર્તકોના અહેવાલ સહિત, પોતાના સમકક્ષીન અને ગત થયેલા પત્રોની માદી આપી પ્રસિદ્ધ કરી સંતોષ માન્યો. ૧૯૦૪ ના જુન માસમાં સુપ્રસિદ્ધ 'ગુજરાતી' પત્રે 'રૂપેરી જ્યુબીલી' પાળી, હિંદના નરરત્ન સર શ્રીજશ્વરાજને પ્રમુખ પદ આપી, જાહેર સભામાં પ્રસંગાનુસાર ભાષણો કરી, ખાસ અંકે પ્રસિદ્ધ કાદ્યા અને હમેશ યાદગીરી દાખલ આહકોમાં 'રૂપનગરની રાજકુંવરી' એ પુસ્તકનું લ્હાણું કીધું. જ્યુબીલી જેવો અવસર ઉજવવાનો પ્રસંગ માત્ર થોડા મેળવવા બાંધાણી થાય છે. આ તહેવાર ક્વચિત્તજ આવે છે. તેટલા વાસ્તે તેના રમરણ્યું રચાતા અને અપાતા રચિયો પણ તેના સુંદર, અમૂલ્ય અને સરસ હોવા જોઈએ. ગુજરાતી-પત્રના બાહોરા, ખંતીલા સાક્ષર રા. રા. ઇચ્છારામ તરફથી અમે આવા પુસ્તકની આશા રાખી નહતી. નવલકથાનાં પુસ્તકો, આથી પણ સરસ, તેઓ હમેશ ભેટ આપે છે. અમારૂં ધારવું એવું હતું કે કોણ જાણે ઇચ્છારામબાબુ કેવુંએ ઉપયોગી પુસ્તક ભેટ આપશે. ગુજ-રાતી સાહિત્યમાં વર્તમાનપત્રોના ઇતિહાસ પ્રગટ કરી, અભિવૃદ્ધિ કરશે એવી આશા હતી. થોડા વખતમાં જાણીતા પ્રસિદ્ધ 'કુરસદ' માસિકના અગ્રેસરો, તે પોતાનીઆની જ્યુબીલી કરવા પ્રયાસ કરે છે. આ શુભ અવસરની યાદગીરીમાં, તેના કર્તાકારવતાઓને અમે વિનંતી કરીશું જે ગુજરાતી ભાવામાં પ્રસિદ્ધ થયેલાં અને યતાં માસિકોના ઇતિહાસ આપે. આથી સાહિત્યના ઇતિહાસમાં બહુ લાભ થયા સંભવ છે. 'ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી'એ જ્યુબીલી તો કીધી પણ ખાસ નોંધ રાખવા જોગ કંઈ પણ પ્રસિદ્ધ કૃષ્ટિ નહિ. માત્ર, એક ૫૦ વર્ષનો સામટો રીપોર્ટ પ્રસિદ્ધ કરી આનંદ માન્યો. આ શું ધટિત હતું કે ગુજરાતી સા-હિત્યના ઇતિહાસની તંગી અને જરૂર શું આપણા ટુંક બંડોળમાં માલમ પડતી નથી? આનું પુસ્તક આ સંજોગમાં રચાય નહિ તો જીજી અનુકૂળતા ક્યારે મળશે? સોસાયટીએ પ્રસિદ્ધ કરેલા રીપોર્ટ સંબંધી થોડું જોલણું જરૂર છે. આ પુસ્તકમાં સંપાદકે, સોસાયટીના ઇતિહાસ રજુ કરવા પ્રયત્ન કીધો છે પણ તે પ્રયાસ તદ્દન નિષ્ફળ ગયો છે. ક્યાં મુંબઈની રાયલ એસીઆટીક સોસાયટીના લાયબ્રેરીયન મી. તેજવરકરનો મુંબઈના તે મંડળનો ઇતિહાસ, અને ક્યાં ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીના રીપોર્ટ. બંને પુસ્તકોનો ઉદ્દેશ અને ધારણ એક જ છે તે છતાં કેટલો બધો તફાવત! જુદિપ્રકારમાં પ્રથમ ઘણા સારા લેખો આવતા હતા. હાલ પણ કોઈ વખત ક્વચિત્ત સારા લેખો આવે છે. જુનાં જુદિપ્રકારની શાકલો જરૂરી મુરકેલ છે. કોઈ વિષયની માહિતી મેળવવા બહુ આપણ જોગવવી પડે છે. રીપોર્ટ સાથે સર્વ લેખો અ-થવા પસંદ કરેલાં લખાણોનું એક સાંકળીયું તૈયાર કરી શક્યું હોત તો તે કામ શું બારે હતું?

આ પ્રમાણે સોસાયટીનો રીપોર્ટ ઉપયોગી અંશ છે છતાં અંશકર્તાની ખાખીને લીધે તે નિરુપયોગી થયો છે તે માટે અદસોસ!

આપણે સોસાયટીની સેક્રેટરીની જગ્યા સાફ વિચાર કરવાનો છે વાસ્તે, સોસાયટીનો

કરનાર સારી રીતે સમજવા, રીપોર્ટ બચાવ તપાસી જવાની જરૂર છે, પણ તે કરતાં વહેલાં મોસાહટી આરે સ્થપાઈ, સ્થાપક કોણ વિગેરે ખબર આપણે જાણવી જોઈએ.

બ્રિટિશ રાજ્યથી આપણને બહુ ક્ષય થઈ ગયો છે આપણી ઉન્નતિ સાફ તેઓએ ઘણું કર્યું છે. આધુનિક પ્રવૃત્તિઓતુ કારણ તેઓ છે. હું કોણ, મારો દેશ કોણ, મારો ઇતિહાસ શું છે, મારી સ્થિતિ શી છે વિગેરે કપરા અને અધરા પ્રશ્નો પર, જાણતાં સમજતાં અને વિચારતાં શીખવવાનું માન તેઓને છે. દેશમાં એકત્રતાના બીજનો પાયો નાંખનાર તેઓ છે. કેળવણીની શરૂઆત તેમણે કરી. આ સીવાય સાહિત્યની ખીલવણી અને બહોળા પ્રચાર સાફ તેઓએ કેટલી સભાઓ સ્થાપી! આથી અને પ્રજાને બહુ લાભો મળ્યા છે. પૂર્વના સાહિત્યની શોધ-ખોળ કરનાર, હિંદની પુરાણ વસ્તુઓનો તપાસનાર, સંસ્કૃત અભ્યાસની શરૂઆત કરનાર અને પુરાણી અંગણ મોસાહટી સ્થાપનાર, સર વીલ્યમ જેન્સનના આપણે એકલા જ નહિ પણ આખી દુનિયાની સુધરેલી પ્રગ્વ ઉપકાર માને છે; તો પણ આ કાર્યની શરૂઆતનો મૂળ ઉદ્દેશ માત્ર પરમાર્થ એકલો નહિ પણ સાથે કંઈ સ્વાર્થ સંધાયેલો હતો અને તે હિંદની સ્થિતિથી સ્વદેશમાં પોતાના બંધુઓને, લોકોના આચારવિચાર, દેશની જુદી જુદી જાતો, ભિન્ન ભિન્ન ધર્મો, નવી નવી બાબતો, લોકકથા, ઇતિહાસ, કીલ્લસુધી સાહિત્ય અને દેશની મહિતી પુરી પાડવાનો હતો. પરમાર્થ એ હતો કે તેઓ એમ માનતા કે હિંદ દેશ પરમેશ્વરે તેની ઉન્નતિ સાફ ઈંગ્લેન્ડના હાથમાં સોપેલો છે અને તેથી તેની સ્થિતિ સુધારી દેશને આપાદ કરવો, એ તેઓ પોતાનો ધર્મ સમજતા. હું કોણમાં આ બે લાગણીથી દોરવાઈ પોતાની જાણસા તમ કરવા, આ પ્રયાસનો આરંભ કર્યો હતો. પણ જે શપ્તસ વિશે કાલ હું લખું છું તે ગૃહસ્થ માત્ર પરમાર્થની લાગણીથી ગુજરાતનું કિત કરવા, લલચાયો હતો. તે દયાળુ અને પરોપકારી પુરૂષ બીજો કોઈ નહિ પણ ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીનો પાયો નાંખનાર આનંદભલ મી. એલ્કાંડર કીન્લોક ક્યારેય છે. આ માયાળુ પીરસનની ઉદારતાથી આપણે નીકળેલ યવા છીએ. રાસમાળા જેવો અમલ્ય ઐતિહાસિક અંથ મેળવવા માગ્યશાળી નિવડ્યા છીએ. માનવતા મરહુમ કવિ દશપતરામના બે શબ્દોમાં કહિયે તો—

‘ક્યારેય સમ સાધન વિના નવ ઉગરત ગુજરાત.’

આ સમયમાં ગુજરાતી બાપા માત્ર બળરબાપ હતા. તેમાં બાંચવા લાયક કંઈ પુસ્તકો નહોતાં અને લોકો અજ્ઞાન તથા વહેમી હતા. દેશની માઠી સ્થિતિ હતી તેવે સમયે લોકલાગણીમાં, તરત ફેરફાર કરી, ધારેલું કાર્ય સફળ કરવું એ આપણે બોલીએ તેટલું સહેલું અને સરળ નથી. આ દશામાંથી આપણી ઉન્નતિ કરવા, સદ્ગુણોથી દોરાર્થ, આ દેવતાર્થ બહાદુર ગૃહસ્થે “ગુજરાતી બાપા અને તેણે” સાહિત્ય ખીલવાથી લોકોની સ્થિતિ સુધરશે એમ ધારી તા. ૨૬ ડિસેમ્બર સને ૧૮૪૮ ના રોજ ‘ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી’ની સ્થાપના કરી.”

ત્યાર બાદ સોસાયટીની ચાલી દિનપ્રતિદિન શી રીતે ચર્ચ, ચોક્કસ મુદતે કેટલો સુધારો વધારો થયો, પોતાનો ઉદ્દેશ ફોલ્લમંદ પાર ઉતારવા, શા શા ધલાવે લીધા તે બધું જાણી

આપણે ધણું નહું ફીખવાનું. મળશે અને તેટલા સાફ સોસાયટીના ૫૦ વર્ષનો કારનાર પાંચ વિભાગમાં વહેંચીશું.

(૧૦)—(૧૮૪૮-૧૮૫૯). સોસાયટીએતાના પ્રથમના દસકામાં, કેળવણીના ઝાઝા પ્રચાર અને પુસ્તક સંચય સાફ બહુ ભયૂતિ બતાવી અને તે કયા પગલા લઈ પાર પાડી તેની નોંધ આપણે નીચે લખીશું. (અ) લેખકોને ગ્રંથ લખવા ઉત્તેજન મળે તે હેતુથી, તેઓના પુસ્તકની અમુક સંખ્યા ખરિદ કરી તેઓને સહાયતા આપવા માંડી. ૧૮૪૯ના વર્ષમાં ત્રણ લેખકોને આ લાભ મળ્યો હતો. (ચ) વાંચનનો શોખ લોકમાં વધે તે સાફ તા. ૧૨ ફેબ્રુઆરી ૧૮૪૯ ને રોજ 'નેટિવ લાયબ્રેરી' સ્થાપી જે હાલ દિમાબાર્ઈ ઇન્સ્ટિટ્યુટના નામથી ગુજરાતની પુસ્તકશાળામાં શ્રેષ્ઠ પંક્તિમાં છે. (ક) પ્રગ્નને આસપાસના શરત ગામો અને શહેરો તથા દેશ પરદેશની ખબર પુરતી મળે તે વારતે તા. ૪ એપ્રિલસને ૧૮૪૯ ને રોજ 'વર્તમાન પત્ર' નામનું એક સપ્તાહિક પત્ર અમદાવાદમાં શરૂ કર્યું. ગુજરાતમાં આ પત્ર તથા નેટિવ લાયબ્રેરી પહેલા પ્રથમ સ્થાપાયા હતા. હમણાં પ્રેસ અને લાયબ્રેરી, લોકોની મુદ્દાવણ અર્થ મુખ્ય ગણાય છે અને દેશમાં તે પર મોટો આધાર રહે છે તેવા અનિ ઉપયોગી સાધનો પોતાના ચરઆતના વખતમાં સોસાયટીએ આરંભ્યા. (ડ)—તા. ૧૩ જુનને રોજ ભવરથાપક કમિટીએ દર્શાવ કર્યો કે સરકારી, ઇંગ્લેન્ડ અને ગુજરાતી શાળાઓના નિવાસિઓની કોઈ મુકર ગુજરાતી પુસ્તકમાં પરિક્ષા લેવી અને તેમની પાસે અમુક વિષય પર નિબંધ લખાવવો. દેશની ઉત્તરિનો આધાર તેની બાળ પ્રગ્નના શીક્ષણ પર રહે છે અને તે સાફ કમેટીએ આ શુભ પગલું ભર્યું. (જ)—સાચ પુસ્તક લખવા ભણેલા અને વિદ્વાન લોકોમાં ઉત્કા થાય તે સાફ ગુજરાતી બાપમાં સાચ નિબંધ લખનારને રૂ. ૧૫૦ નું દાન આપવા દર્શાવ કીધું. દેશની રિયતીનો આધાર તેના સાહિત્યની ખીલવણી પર છે અને તેટલા સાફ આ કાર્ય કીધું. (ઝ) લોકો, પૈસાની તંગીને લીધે, શાળાપયોગી પુસ્તકો ખરિદતા ખંચકાય, તે સાફ બારે ખંચ થતું અને નુકશાન જતું તો પણ વિદ્યાર્થી અને સરકાર સાફ સોંપા અને સરતા પુસ્તકો પુરા પાડવા, સોસાયટીએ છાપખાતું ચલાવતું જરી રાખ્યું. આ ઉપરાંત ગુજરાતી 'કોપ' કરવામાં મદદ મળે એવા હેતુથી જુના કવિઓના અને ખીજ જુના હસ્ત લિખિત ગુજરાતી ગ્રંથો સોસાયટીની લાયબ્રેરીમાં રાખવા માંડ્યા, આ, બારે અને વેદનું કામ તેઓએ, એક વરસના હુંક દરમ્યાનમાં કર્યું. સોસાયટીનું કામ, હળવે હળવે, સંગીન અને મજબુત થતું ચાલ્યું સને ૧૮૫૫ ની સાલમાં, તે એટલે સુધી વધ્યું કે સોસાયટીની લાયબ્રેરીમાં મદદ કરવા તા. ૮ સપ્ટેમ્બર સને ૧૮૫૫ ને રોજ સભા મળી તે વખતે નગર શેઠ દિમાબાર્ઈ વખતઅંદે, ઉદ્ધરતાથી રૂ. ૪૫૦૦) લાયબ્રેરીનું મકાન બાંધવા આપ્યા અને તે રકમમાં ખીજ સહયુદ્ધરથોએ રૂ. ૫૪૦) ઉમેરી આપ્યા. લાયબ્રેનું નામ દિમાબાર્ઈ ઇન્સ્ટિટ્યુટ રાખવા દર્શાવ થયો અને ૧૮૫૭ માં લાયબ્રેરી ખુલી મુકવામાં આવી અને તેનો વહિવટ જુદી કમેટિને સોંપી ત્યારે તેમાં ૩૧૫૮ પુસ્તકો, ૧૭૫ મેમ્બરો અને વાર્ષિક પેદાશ રૂ. ૫૦૦) નીહતી.

આથી આપણે લાયબ્રેરીની આબાદ રિયતીનું કંઈ ભાન થાય છે.

રા. કર્ણાસંકરની વિનંતી પરથી સોસાયટી, છોકરા અને છોકરીની શાળાનો વહીવટ

કરતી હતી અને તે સાહે કન્યાશાળાની ઇમારત બાંધી આપવા અને નિશાળના ચાલુ ખર્ચ માટે, શેઠ હર્દિસીંગ કેશરીસીંગની વિધવા શેઠાણી દરકોરવાઈએ રૂ. ૧૨૦૦૦) બક્ષીસ આપ્યા. શ્રી કેળવણી સાહે સોસાઈટીનું આ ઉત્તમ કાર્ય હતું. કન્યાશાળાનું મકાન ખુલ્લું મુકવાની ક્રિયા વખતે, કવિ દલપતરામે, 'રાણીજીના છંદ' પહેલ વહેલા વાંચી સંભળાવ્યા. આ પ્રસંગે, નામદાર ગાયકવાડના પ્રધાન શ્રી. ગોવિંદરાવે રૂ. ૫૦૦ સોસાઈટીને ભેટ આપ્યા. વધારામાં, પોતાની સ્વભાષા બરોબર શીખે તેટલા સાહે ૧૮૫૫ ની વાર્ષિક જનરલ સભાએ ઠરાવ કીધો કે અમદાવાદની ઇંગ્રેજ નીશાળના જે વિદ્યાર્થી વાર્ષિક પરિક્ષામાં ઇંગ્રેજોના ગુજરાતીમાં સોથી સારા તરજુમે કરી લાવે તેને રૂ. ૨૦) નું ઇનામ આપવું. હાલમાં ઇન્ડ્યુસ્ટ્રી પોતાની સ્વભાષા લખી શકતા નથી તે સામે થતી ફરીવારો સામે, આ સોસાઈટીએ લીધેલા ઉપાયની નોંધ ખાસ જરૂરી છે. સોસાઈટી નાના મંડળોને પણ મદદ કરતી- 'વિદ્યાભ્યાસક' સભાને વિજ્ઞાપતથી મંગાવેલા યત્રોમાં ચયેલા ખર્ચમાં રૂ. ૫૦) ની મદદ આપી. ૧૮૫૫ ના સાલથી સોસાઈટી સાથે આપણું માનવંતા કવિ દલપતરામનો સંબંધ જોડાયો. સોસાઈટીએ બહુ ઉત્સાહ અને ઉમંગથી ૧૮૫૪ ના માર્ચ માસથી 'બુદ્ધિપ્રકાશ' પત્રની શરૂઆત કરી. ૧૮૫૫ સુધી ઝોનરરી સેક્રેટરી મી. ફાર્બસ હતા અને તેઓએ શું શું કીધું તેનું અવસોકન આપણે ઉપર કરી ગયા છીએ. સોસાઈટીએ પોતે યોજેલા સર્વ કામમાં મરાયંત નીવડી અને સોસાઈટીની સદાયતા અને આશ્રયના બળે, લોકની ગિથિમાં મોટો ફેરફાર થયો અને કેળવણીનો પ્રસાર વધવા માડ્યો. આ દશ વર્ષ દરમ્યાન સોસાઈટીએ ૫૩ ગુજરાતી અને ૧ ઇંગ્રેજ એમ મળી ૫૪ પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કીધાં. ઇંગ્રેજ પુસ્તક મી. ફાર્બસનો 'ભૂતનિબંધ' છે અને તે અથ કવિ દલપતરામના એજ નામના ગ્રંથનું ભાષાંતર છે. આ સમયના મુખ્ય લેખક કવિ શ્રી દલપતરામ છે. તે સીવાય મી. એદલજી ડોસાબાઈનો 'ગુજરાતનો ઇતિહાસ' અને મી. ખુશાલરાય મારાબાઈનો 'લોકેણુનો નિબંધ' ફીક છે. બાકીનાં બીજાં પુસ્તકો મળતાં નથી અને તેઓ માત્ર તે વખતે લોકોની જિજ્ઞાસા તૃપ્ત કરવા લખાયાં હતાં અને તાત્કાલિક નાબુદ થયાં છે એટલે સાહિત્યમાં આ સિવાય વિશેષ કંઈ નથી. આ દશ વર્ષમાં મેમ્બરોની સંખ્યા ૨૮ હતી અને કુલ મીલકત ૧૮૪૯ માં રૂ. ૯૦૦૫-૫-૦.

૧૮૫૯ „ રૂ. ૧૪૫૩૯-૪-૧.

મી. ફાર્બસની જગ્યાએ મી. હર્દિસ ઝોનરરી સેક્રેટરી નિભાયા હતા.

(૨.)—(૧૮૬૦-૬૯)—૧૮૬૪નું વર્ષ ખાસ જાણુવા જેવું છે કેમકે પુસ્તકવૃદ્ધિ કરવા સાહે, નવાં નવાં પુસ્તકો લખાવવા, ઇનામ આપવા સાહે, શેઠ સોરાબજી જમશેદજી તરફથી પહેલ વહેલું તરફ રૂ. ૨૫૦૦) નું સોસાઈટીને મળ્યું. બીજું, એક સાહે વ્યાકરણ ગુજરાતી ભાષામાં રચાવવા સાહે મહેરબાન ગાયરેક્ટર ઓફ પબ્લિક ઇન્સ્ટ્રક્શન સાહેબે સોસાઈટીને રૂ. ૫૦૦ આપ્યા તે પરથી રેવરંડ જે. વી. એસ. ટેલર સાહેબને ઇનામના રૂ. ૧૦૦૦) આપવા દરમ્યાન ગુજરાતી વ્યાકરણ સોસાઈટીએ રચાવ્યું. આ સમયે કવિ દલપતરામે, સરકાર સાહે 'ગુજરાતી કાવ્યદોહન' તૈયાર કીધું અને તે બદલ રૂ. ૧૫૦૦ તેમને મળ્યા. ૧૮૬૫ માં સોસાઈટીને સારો સંગીન લાભ થયો. શેઠ પ્રેમચંદ રાયચંદ તેમની જાહેર

સંખાવત સાફ મહાદુર છે. વિદ્યાલય અને વિદ્યા ઉત્તેજન સાફ અપ્રાપ્યતી તેમની બાદશાહી સંખાવતો કદાપિ વીસરાય તેમ નથી. પ્રેમચંદ્ર ત્રયચંદ્ર સ્કોલર, કલકત્તા યુનિવર્સિટીમાં મોટું માન છે. મુંબઈની યુનિવર્સિટીમાં આપેલા પૈસાથી કોણ અગણ છે ? રાજબાઈ ટાવરથી સર્વ માહિત છે. અમદાવાદની મેલ ટ્રેનિંગ કોલેજ તેમણે બંધાવી આપી છે. આ સર્વ પ્રતાપ શેઠ પ્રેમચંદ્રનો આ જ મુદ્દરથે અમદાવાદમાં બ્યારે તે આવ્યા તે પ્રસંગે રૂ. ૧૦૦૦૦) સોસાઇટીને બક્ષિસ આપ્યા. હાલમાં તેઓ તરફથી રૂ. ૩૫૦૦૦) ની ગવર્ની રકમ પાછી મળી, તેથી સર્વ વાકેફ છે. તેજ પ્રમાણે રૂ. ૪૮૫૦) ઉપરાણનાં ફંડમાંથી સોસાઇટીને મળ્યા. બાવ. નગરના રોંગ સાહેબે રૂ. ૨૦૦ તથા જુનાગઢના નવાબ તરફથી રૂ. ૧૫૦ આવ્યા. આ તો નાણાં સંબંધી સ્થિતિની વાત થઈ. ૧૮૬૮ ની સાલ સાહિત્યનાં ઇતિહાસમાં યાદ રાખવાંની છે. આ વર્ષમાં, શાસ્ત્રી વ્રજલાલ કાલીદાસે, “ સંસ્કૃત શબ્દો શુભશતીમાં કેમ અપભ્રંશ થયા અને વાક્યોમાં કેમ વપરાયા ” તે સંબંધી, ખેડના માછ ઉપરથી એન્થ્રોપોલોજીકલ ઇન્સ્ટ્રુક્ટર મી. હરિલાલના ફૂના રૂ. ૨૦૦ ના હનામમાં એક કીમતી ઉપયોગી નિબંધ લખ્યો અને તે ‘ ઉત્સર્ગભાજા ’ નામથી સોસાઇટીએ પ્રગિદ્ધ દીધો. સોસાઇટીએ રૈષરંક દેસર તથા વ્રજલાલ શાસ્ત્રીની સહાયતાથી શુભશતી બાપના શબ્દમળનું એક પુસ્તક તૈયાર કરવા માંડ્યું. અર્થ ધણું થતાં, સરકારે રૂ. ૬૦૦ ની મદદ આપી અને છપાવવાનું કામ કેળવણી ખાતાને સોંપ્યું. તેઓએ ‘ ધાતુસંગ્રહ ’ ને નામે તે ગ્રંથ બહાર પાડ્યો. ૧૮૬૯ માં મી. કાર્ટસ માંદગીને સંબંધે ઈંગ્લેન્ડ જતા હોવાથી, તેમણે કરેલા કામની કદર સુલ રૂ. ૨૦૦૦ રોકડા હનામ આપ્ય. શેઠ ગોવિંદજીનું રૂ. ૧૦૦ નું ‘ મિથ્યાબિમાન ’ વિશેનું ઇનામ યાદ રાખવાનું છે કારણ કે આને લીધે શુભશતી સાહિત્યમાં કવિ દત્તપતરામની કમાવણી કલમથી લખાયેલું, મનોરંજક, ખેડલયક ધાર્મિક અને હાસ્યરસથી ભરપૂર એવું એક સુંદર અને સાફ નાટક મેળવવા નસિયવેત થયા હીએ. આ રસ વર્ષમાં, કવિતાના, હ નિબંધ, ૭ ઇતિહાસ, ૧ અને બોંપાકાપ, ૧, એમ મળી ૧૮ પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કર્યાં. મુખ્ય લેખક કવિ દત્તપતરામ અને શાસ્ત્રી વ્રજલાલ છે. શાસ્ત્રી વ્રજલાલનો ‘ શુભશતી બાપનો ઇતિહાસ, ’ ખાસ જાણવો જરૂરનો છે. મેમ્બરોની સંખ્યા ૩૧ હતી. સોસાઇટીની કુલ મીટિંગ ૧૮૬૦ માં રૂ. ૧૪૯૪૦-૧૫-૨.

૧૮૬૯ માં રૂ. ૨૯૯૫૦- ૧-૩.

આ સમયે માત્ર શેઠ સોરાબજીનું ફંડ મળ્યું હતું. કર્ડાસ સાહેબની જગ્યાએ થોડો વખત મી. સ્કોટ સેક્રેટરી હતા.

(૩.) ૧૮૭૦-૭૯ કચ્છના રાવ તથા પ્રાંગધ્રાના રાજા તરફથી સોસાઇટીને મદદ મળી ૧૮૭૦ માં સોસાઇટીએ શુભશતી બાપનો કોપ તૈયાર કરવા શબ્દોનો સંગ્રહ કરવાનું માથે લીધું. ૧૮૭૧ માં રા. બ. ગોપાલ હરિદરામુખ પહેલા પ્રથમ દેશી જોનરરી સેક્રેટરી પસંદ થયા. લોકોમાં વૃક્તવ્ય સક્રિય બીલવવા, છટાદાર બાણો કરાવી હનામ આપવાની આ નવિ પદ્ધતિ સોસાઇટીએ પકડી. કુતેહમંદ ઉમેદવાર, રૂપિઆ શેકડા લેવા રાજી ન હોય તેઓને તે બદલ, “ મુ. ઘ. સોસાયટીદરોયં સુમાવળાર્યં કીર્તિચન્દ્રઃ ” શબ્દો કોટરાવી રૂપના ચાંદો આપતા. ૧૮૭૫ માં મી. શર્મસની છબી તૈયાર કરી મંગાવી, હિમાબાઈ દરિદરશુદ્ધમાં મેલવાનો ફાવલ દીધો. રા. સા. મદિપતરામને રા. બા. દેશમુખ રજા પર જતાં, ૧૮૭૬માં

સેક્રેટરી ચુદી કાઢવા બહારના વિદ્વાન પ્રરથોનો સોસાઇટીના ઓનરરી મેમ્બર કરવા તકીયુ અને તેનું પ્રથમ માન, બોમ્બે સરકુલ સીરીઝવાળા વિખ્યાત પરિત શકર પારુરંગ અને ઓરીએન્ટલ મેન્સેસ સુધી કીર્તિ મેળવી આવેલા સુપ્રસિદ્ધ મી કુન્તે એ એ શકરચોને મળ્યું હતું હાનમા મી બહારકર જેમના નામથી બોમ્બે જ કોઈ અગ્રણી હશે તેઓને એ માન આપેલું છે રૂ. ૨૦૦૦૦ તરફ રૂ. ૬૩, સસારસુધારના વિપરીત પર ધનામી નિબંધો લખાવવા ગ્રેડ હરિવલ્લભદ્રસ બાનગોવિદ્યાદાસ તરફથી મળ્યું આ બીજી તરફ રૂ. ૬૩ હતું. કવિ દત્તપત્તભે પોતાના ખર્ચ જીતાર અને અતિ આનંદથી સન ૧૮૫૫ થી ૧૮૮૦ સુધી નોકરી કર્યા બદલ મેનેજીંગ મિનિસ્ટ્રીએ તેની અશક્ત અવસ્થામા મામિક રૂ. ૨૦) નું પેન્શન આપવા તથા એમની પાછળ એમની બે પત્નીઓ જીવે ત્યાં સુધી દરેકને મહિને રૂ. ૪) આપવા દરેક ક્રીધા આ દશ વર્ષમા માત્ર ૮ પુસ્તક જપાયા હતા આ વખતે એક જ નવો લેખ બહાર આવ્યો અને તે મી રિહલદાસ ધનંજીભાઈનો છે અને તેઓના પુસ્તકોથી આપણે મર્વ માહિતગાર હીએ મિ દત્તપત્તભે રામ્બી નજ્જાન અને મી રિહલભાઈ એમ મ્ની આ મમયના મુખ્ય મા. લેખને પ્રકૃત ત્રણ અને આ દસમનો નવો અગ્રણી મા. એમ, આ દશ માહિત્યની હતાં મેમ્બરોની સખ્યા ૫૫ હતી. અને મોમાઇટીની મી મ્ત ૧૮૭૧મા રૂ. ૨૮૮૩૩-૫ ૮

૧૮૭/ મા રૂ. ૩૬૫૮૦-૪-૦

(૪૦).—(૧૮૮૦-૮૮) આ દશ વર્ષમા મોમાઇટી પાસે તરફ રૂ. ૭૯૬૬ વધવા માયા ૧૮૮૧ મા પાચ ફોડોનો વહીવટ મળ્યો

૧૮૮૨ મા એલ્યુમન કમીશન અમદાવાદમા આ પુ ત્યારે માનપન આપ્યું નામદાર ગાયકવાડે મોમાઇટીના મમથી ખુશી ચર્ચ રૂ. ૫૦૦૦ બહોમ આપ્યા સોસાઇટી આ ફોડો ઉપયોગ માટે ગાયકવાડે અય સીરીઝ' કાઢવા નિશ્ચય કરા કરમનદામ મુળજી અને શી પોટસ ફોડો મળ્યા મી મજિરાકર હીમણી ફોડો વ્યાજમાથી માત્ર ધર્મ ફીનસુરી, ન્યાય અને રામ્બોના પુસ્તક પ્રસિદ્ધ ક વાતા છે ૧૮૮૭ મા શેડ પ્રેમાભાઈ સ્વર્ગવામ થવાથી રા બા બરેય દાસ પ્રમુખ થયા એ જ વર્ષમા મોમાઇટીએ એક અગત્યનો દરાન ક્રીધો-યુનિવર્સિટીની પરીક્ષામાથી દેશી બાસાઓ બાતન કંગેલી હોવાથી એ બાસાઓનો અભ્યાસ દાહરકુલો અને મેનેજમેન્ટ આનંદો નથી આથી નિઘાર્યાઓ પોતાના જ્ઞાનનો લાભ દેશી બાસાના લોમને આપી શકતા નથી માટે એ બાસા દાખલ કરાવવા, મત્તાવાળાઓને એક મેમોરીઅલ સોસાઇટીએ મોકલ્યું આ લાગતથી આખરે, એમ એ મા દેશી બાસા દાખલ કનવવા આપણા પ્રયાસો ફતેહમદ નીવડ્યા છે અને હજુ પણ બીજી પરીક્ષામા આ નિયમ થાય તે સારૂ લગત જાગી રાખવી એ આપણી ફરજ છે બીજી મહત્વનું કામ રા હરગોવિદ્યાદાસને શોધ કરતા મળી આવેલા પ્રાચીન ગુજરાતી કાબ્યોને મેળવવા ઉત્તરવવા તથા સરોધન મરાઠીને મળ સ્વરૂપમા આણી મોમાઇટીને સોપસ જર્જેય રૂ. ૫૦૦) દર સાલ આપનાનો કાવ છે, ઉધવકૃત રામપણુ સીવાય બીજા કયા પુસ્તકો તેમજે તેવાર ક્રીધા તે આનંદ પડતું નથી આ મોજનાનું શુ પરિણામ આપ્યું અથવા તે સજાથી હકિકતથી લાભ થવા સંભવ છે આ દશ વર્ષમા, નિનધ ૧૦, કવિતા ૧, દત્તિદારા મુસાફરી ૩, ચરિત્રનાટક ૩, અને વિદ્યા વૃન્દાવન ૫, એમ મળી ૨૨ પુસ્તક જપાયા આ કાળમા લેખમંત્રી સખ્યા સારી હતી અને

ધણી નવાં પુસ્તકો લખાયાં છે. મી. બલવંતરામ મહેતાએ બહુ સારી મદદ કરી છે અને તેમના સાયન્સ પ્રાણિવર્ગ, વનસ્પતિશાસ્ત્ર વિગેરે વિદ્યાના અંશો આપણી બાપામાં પ્રથમ છ-પાયા. કવિ દલપતરામના પુસ્તકોથી સાહિત્યમાં મોટા વધારો થયો છે. મી. કેશવરામે, 'સ્થાનિકસ્વરોગ્ય' અને કૃષ્ણરામે 'નારીશિક્ષા' પ્રગટ કરી સાહિત્યમાં ઉમેરો કીધો છે-મહિપ-તરામનું 'અકબરચરિત્ર' અને મી. જુહાપીલસનું 'સ્વેન્સરકૃત 'કેળવણી' એ પુસ્તકો બહુવા જોગ છે.

મેમ્બરોની સંખ્યા-૧૩૬-કુલ મિલકત-૧૮૮૦ માં રૂ. ૩૬૬૮૭-૧૧-૧૦.

૧૮૮૯ માં રૂ. ૫૦૨૮૫-૫-૧૧

સોસાયટીનાં આ દસ વર્ષમાં ૧૭ ફંડો મળ્યાં જેની હકિત નીચે પ્રમાણે છે—

પુસ્તક સાર—સ્કોલરશીપ—લાયબ્રેરી.

૭ છોકરા-છોકરી. ૧

૭ ૨

પુસ્તકફંડમાં મી. હરિદેશમુખફંડ માત્ર દેશી કારીગરી અને ગુજરાતી પુસ્તક સાફ છે. બીજાં સામાન્ય છે. કીકાણીફંડ-ધર્મ અને શ્રીમેસોફી સાફ છે-સ્કોલરશીપના ૯ ફંડમાંથી ૭ છોકરાઓ સાફ અને ૨ છોકરીઓ વાસ્તે એક લાયબ્રેરીના વહિવટનું ફંડ છે-પાર્વતીકુંવર ફંડમાંથી પુસ્તક લખાવવા સીવાય બીજા કેટલાક કામમાં તે પૈસા વપરાય છે.

(પ.) (૧૮૮૦-૮૮) રા. બા. બહેચરદાસ દેવગોક યવાથી મી. રણછોડલાલ પ્રમુખ નીભાયા-ધાર્મિક અને રાજકીય વિષયો સીવાય બીજા બાબતપર બાપણ કરનારને જાહેર સભા બોલવવાને અને નં પ્રસંગે બીજા કંઈ અર્થ થાય ને આપવા મેનેજીંગ કમિટીને સત્તા આપી. રા. બા. રણછોડલાલનું આરોગ્યતાવર્ધક અને માદકપદાર્થનિષેધક ફંડ રા. ૨૦૦૦)નું બહુ ઉપયોગી છે-આ ફંડમાંથી અપાતાં બાપણોથી અગ્નાણુ અને હક્કા વર્ગમાં સારી અસર થતી માત્રમ પડે છે-પુસ્તક પણ સારાં છપાય છે. ૧૮૮૧ ની સાલમાં રા. બા. લાલચંકર-બાઇને આંનરરી સેક્રેટરી પસંદ કીધા. તથા મી. કર્ડિસને રપિઆ ૨૦૦૦ દાખા આપ્યું ને મુજબ, સોસાયટીની અછી ચાકરી કરનાર મહુમ રા. સા. મહિપતરામના માનાયે રૂ. ૧૬૦૦) સોસાયટીએ પોતાના બંડોલમાંથી કાઢી એક અક્ષય પેન્ટીંગ તસ્વીર તૈયાર કરાવી, હિમાબાઈ દસ્તિટપુટમાં સુકવા અને બાકીના રૂ. ના વ્યાજમાંથી દર વર્ષે એ રૂપાના ચાંદ તૈયાર કરાવી તેમની એક અમદાવાદ મેલટ્રેનિંગ કોલેજમાં સૌથી સારે નેખરે ઉચ્ચ વર્ગમાં ગુજરાતી ભા-ષાના જ્ઞાનમાં પાસ થનારને આપવો અને બીજા ફીમેલ ટ્રેનિંગકોલેજમાં સૌથી ઉચ્ચ વર્ગમાં ઉપર નેખરે શિક્ષણપદ્ધતિમાં પાસ થનારને આપવા કરાવ કીધો. અજમેરના પંડિત સમ-ચંદાસે અને સિધના મી. વિરમ્બે, સોસાયટીના કેટલાક પુસ્તકનું હિંદી અને સંધીમાં બાબતર કરવા રત્ન માગી તે બક્ષાવામાં આવી. વ્યાપારીવર્ગમાં વાંચનનો શોખ વધે તે સાફ મણેકચોક્કમાં એક વાંચનારૂઢ ઉપાડવામાં આવ્યું-આમમાં ચક્રાન બજી જતાં દાસ તે બંધ કીધું છે. તેવી જ

રીતે મી. મણીવાલની સખાવતથી, ચગપોલમાં સોસાઇટી હસ્તક એક લાયબ્રેરી ખુલ્લી મેલી છે-૧૮૯૨ માં પુસ્તકવૃદ્ધિના ફોટોની રકમ વધી જતાં, વિદ્વાનોના અભિપ્રાય પ્રમાણે સોસાઇટી તરફથી છપાવવા જેવા પુસ્તકની માદી કરી, તે ઇનામની રકમ કામ પુરું કરવા કેટલાક ગૃહસ્થને નક્કી કરી, સોપવામાં આવ્યું પણ ખેદની વાત છે કે તેમાં કરવાનું હજી ઘણું બાકી છે. સસારસુધારાના ઇતિહાસમાં સોસાઇટીનો નીચેનો ફાવ ઉપયોગી છે. સ્ત્રીઓમાં ભાવજી આપવાની શક્તિ ખીલવવા અને વધારવા, સ્ત્રીવક્તાને ઇનામ આપવા નક્કી દીધું, આથી વિશેષ ઉપયોગી અને મહત્વની બાબત હાલમાં દેવાતી સ્ત્રીશિક્ષણપરીક્ષા છે સ્ત્રીની ઉત્તતિ થીજ આપણી આબાદી થવાની છે અને જ્યાં સુધી સ્ત્રીસુધારણા બરોબર ફોલોઅપ ઉતરી નથી ત્યાં સુધી સસારસુધારાની બહુ યોગ્ય આશા છે સસારસુધારાસમાજ માત્ર ફાવ પસાર કરી મૌનનત ધારણ કરી વરસ સુધી સુસ્ત બેસી રહે છે પણ આપણી સોસાઇટીએ એક પગલું આગળ ભરી, બહુવાર કામ ઉપાડી લઈ, સુધારાના કામનો રસ્તો સુતર કરી આપ્યો છે ૧૮૯૩ માં જોડણી મુકરર કંઘા કમિગી મળી તે એવા નિર્ણયપર આવી કે શનિવાર તૈયાર કર્યા પછી જોડણી કામ નરિ કરવું દીનગીની વાત છે કે દશ વર્ષ ઉપર પીતી ગયા છતાં આતુ પરિણામ કંઈ જાણ્યું નથી—‘માહિલ સભા’ને ધન્યવાદ ઘટે છે કે ખેલો પરિપક્વ ભરી, જોડણી ચર્ચાનું કામ શરૂ દીધું છે અને હાલ તે જોડણી મળથી પ્રશ્નો તૈયાર કરી, જુદા જુદા વિદ્વાનોને તેઓના વિચાર અને અભિપ્રાય સાંઝે મોકલી આપનાર છે સોસાઇટીએ પોતાનું ખાસ મકાન બાધમાં ૧૮૮૩ થી પેસા ઉધરાવવા માડ્યા અને તે શુભ કાર્યમાં ૧૮૮૫ ના એપ્રિલ માસમાં જનરલ મીટિંગમાં શેઠ પ્રેમાભાઈ આગ્રક કમિટીએ, અમુક શરતે રૂ. ૧૦૦૦૦) આપવા હાન દીધો—એનેજીંગ કમિટીએ, મરત પ્રમાણે મકાનના મળલાપર દોલ પ્રવા અને તેને નગરશેઠ પ્રેમાભાઈ દાસ’ નામ આપવા કલ્પન કરી દનપતરામ સ્વર્ગનાસી થયા તેની યાદગીરીમાં એક સ્મારકરૂડ જુદું રાખી તેના બાજમાં જુના કાથો સંશોધન કરી છપાવવા તથા ગુજરાતી સાહિત્યના અર્થો છાપવામાં વાપરવાને નક્કી કરી

મોસાઈડીને આ દશ વર્ષમાં ૨૭ ગ્રન્ટ ફોડ મળ્યા જે નીચે પ્રમાણે છે

પુસ્તક સાંઝ	સ્મારકરૂડ	લાયબ્રેરી
૨	છોકરા-છોકરી	૩
૧૦ ૧૨		

કીર્તિ લક્ષ્મીપત્રમાગામાં વિદ્વાનો અને સહયુક્તોના કિમતીમોધ અને અમૂલ્ય વચનોના સમૃદ્ધ કરી વહેંચવા સુચવ્યું છે—રણછોડલાલ ફડ દાર સખધી ચોપડી છપાવવા સાંઝ છે—છોકરીઓની સ્મારકરૂડી ૧૬માં એક રા બા રણછોડલાલનું ખાડીઆ કન્યાશાળાનું ફડ છે અને બીજી ફડ ખાસ મહત્વનું છે કેમકે જાણીતા સાક્ષર મી કેશવલાલ ખુવે સોસાઇટીની ઉત્તમતા સ્વીકારી ચતુરલક્ષ્મી સ્મારકરૂડે રૂપિઆ શેકડા નં આપતા, તેઓને સોસાઇટીના મેમ્બરો નિમવા પોતાના તસ્તકરૂડમાં કલમ મુદી છે આથી સ્ત્રી મેમ્બરોની સંખ્યા આપણી લાયબ્રેરીમાં હરનિશ વધતી જાય છે અને તેથી વિશેષ લાભ થશે એમ માનવું છે

છોકરાઓને અભ્યાસ વધારવા ઉત્તેજન મળે તે સારૂ ૧૦ સ્ટોલરશીપ છે અને છોકરીઓ પોતે રાજી પુરીથી નીચાળસાં હાજરી આપે અને ઉમંગથી ભણે તે સારૂ ૧૨ ફૂડો છે. આ ફૂડોમાં કેટલાંક ખાસ અમુક ગણિતે સારૂ છે—બીજા બે બહાર ગામમાં મોકલવાના છે અને ત્રણ ફૂડ હાયએરીની વ્યવસ્થા સારૂ છે. આ દસ વર્ષમાં કવિતામાં ૪, નિબંધ ૩૧ ધર્મનીતિ તત્ત્વગાન ૧૦ દત્તિહાસ ૧૨, ચરિત્ર અને નાટક ૧૩, વિદ્યા હુન્નરકળા કાશ્ય ૧૪ અને ભાષા સંબધી ૧ એમ એકંદર ૮૮ અથો છપાયા છે. આ જમાનાના નવા લેખકો, આપણે અગાધી ગણાવી ગયા છીએ તે સીવાય નીચેના ગૃહસ્થો છે—મણિલાલ તેના બર્નાયરના પ્રવાસ વારતે, બાલાશંકર માર્કેપોશોનો પ્રવાસ, મહારાજીખાજ તેના ભાષાતરો સારૂ, મી. દેરાસરી સાયન્સનાં પુસ્તકો અને રણુજીતસિંહ, સ. સા. કમગાશંકર કર્તન્ય અને ઉર્લાંડની ઉત્તિનો દત્તિહાસ, ડાકટર ત્રીભોવનદાસની માને સિખામણુ આરોગ્યતા વિગેરે વૈદક અથો, મી. ગણુપતરામનું સદ્વર્તન, ડાકટર નીલકંઠરાયનાં સામાન્ય અને વૈદકનાં પુસ્તકો, ડાકટર જ્નેસદ અને મી. છત્રપતિનાં માદકપદ્યનિરૂપક ચોપાનીયાને ચોપડીઓ દેવાશેકરનું નીતિસિદ્ધાંત અને બીજા અથો, ભોગીલાલ બીખાખાણો રૂપિયમોગદેશ, દી. બા. અંબાલાલનું વ્યર્ગશાસ્ત્ર મણીશંકરનું પ્રેસિડન્ટ સિંકનનું ચરિત્ર મી. મોદીનાં પુસ્તકો, ગોવિંદભાઈના દત્તિહાસના અથો કવિ ગણુપતરામના પાર્વતિકુંવરચરિત્ર અને બાગલમંથી થતી હાની, મણીલાલનું ન્યાયશાસ્ત્ર, નાણયણુ હેમચંદ્રના પરચુરણુ લેખો, જવેરીના મોહસીનીના નીતિવચનો વિગેરે બીજા કેટલાક સારા લેખકો અને અંધારો છે.

સોસાહીના મેમ્બરોની સંખ્યા-૫૯૦, કુલ મીઠકત-૧૮૯૦ માં રા. ૫૨૪૭૩-૦-૬

૧૮૯૮ માં રા. ૧૧૫૧૮૬-૬-૧૧

આપણી તપાસ પુરી થઈ વિશેષ વિવેચન કરતાં પહેલા ૧૯૦૪ ના રીપોર્ટપરથી સો-સાહીના ત્રસ્ટ ફૂડો કેટલા વધ્યાં છે, કુલ મીઠકત કેટલી અને મેમ્બરોની સંખ્યા રી છે તે જ્નેઈ, સોસાહીએ હવે શું કર્યું તે સંબધી વિચાર કરીશું.

૧૯૦૪ માં મેમ્બરોની સંખ્યા ૬૦૭ તેમાં સ્ત્રી મેમ્બરો ૫૭ છે. રજીસ્ટર હાયએરીની સંખ્યા ૮૧ ની છે. બધાં મળીને ૭૦ ફૂડ હાલ સોસાહી પાસે છે. ૬ વર્ષમાં ૨૪ ફૂડ નીચે પ્રમાણે વધ્યાં છે.

પુસ્તક સારૂ સ્ટોલરશીપ.

૩

૨૧

સોસાહીનું તથા ત્રસ્ટ ફૂડોનું એકંદર રા. ૪૨૫૪૫૮-૨-૮ રું છે.

પુસ્તકો નવાં આશરે વીસ વધ્યા છે એટલે એમના વખતમાં પુસ્તક પણ સારી સંખ્યામાં છપાયાં છે.

આ તો આપણે સોસાહીએ આગલા વર્ષોમાં કરેલા કામનો હિસાબ જ્નેપો. હવે આ-પણે સેક્રેટરીની નિમલુંક સંબધી થતી ચર્ચા પર વિચાર કરીશું. મોટી નવાઈની વાત છે કે

સોસાઇટી જેવી મોટી સંસ્થામાં, એક જ માણસ હમણાં યોગ્ય વખતથી, લાંબો સમય ટકી, રહી શકતો નથી. તેનું કારણ શું હશે તે બાબતની જરૂર છે. રીટાયર થયેલા સેક્રેટરીઓની વાતને વજન આપીએ તો, તેમની, તેઓ પર પડતા હદ ઉપરાંત કામના બોજની દ્રવિઆદ છેક તદ્દન ખોટી નથી. આપણે અગાડી તપાસ્યું છે કે રા. બા. લાલશંકરભાઈના સમયમાં, સોસાઇટીની આબાદીમાં આહુણો વધારો થયો છે અને લગભગ છગણી મેમ્બરોની સંખ્યા છે. આમ સોસાઇટીના વધતા જતા વિસ્તાર સાથે, કામના બોજો વધે એ સ્વાભાવિક છે. નાની મોટી રકમના ૭૦ ગ્રન્ટ ફંડોના હીસાબ રાખવા, તેમના પત્ર વ્યવહાર ચલાવવા, અને બીજા પરચુરણ કામ સાફ ખાસ એક ધ્યાયલ મનુષ્યની જરૂર છે. હાલ તો સોસાઇટીના આસિસ્ટન્ટ સેક્રેટરી, બુદ્ધિપ્રકાશના અધિપતિના કામ ઉપરાંત, આ સર્વ કામ કરવું પડે છે અને બીજા દેખરેખ રાખવી પડે તે જુદી. વિવાદલાસી એન્જ્યુએટને હીસાબ કીતાબના માથાકુટીયા સરવાળા બાદબાકી કરવાં અને નોંધ રાખવી કેમ પરવડે? તેના વિચારો, શેક-સંપીઅર અને બેકન સાથે વાત કરતા હોય, તેનું મન કાલીદાસ અને ભવભૂતિ સાથે ભટકતું હોય તે પ્રસંગે કારકુનનું કામ કરવું તેને કેમ ગમે? મળધી જ સાહિત્યરસિકને ગણિત શાસ્ત્ર સાથે અણગમો હોય છે; પછી તે જ ગૃહસ્થને, તેના ગમતા અને મનપસંદ કામ કરતાં યુકાવી દઈ, આપાં સાધાં અને હલકા કામ સોંપવામાં આવે તો તે શી રીતે પાર પાડે. આ જ સમસ્યા ચાર સેક્રેટરીઓએ રાજીનામાં આપ્યાં છે, કામ વધી ગયું છે અને એક નવીન માણસની અમલ છે. આજ માંગણી, વર્તમાનપત્રોમાં ચર્ચા કરનારા, ગૃહસ્થોએ કરી છે અને તે વાજબી છે. સોસાઇટીના પ્રવર્તકોને વિનંતી કરવાની કે આ કામના નિકાસ જાલદી આણુશે.

બુદ્ધિપ્રકાશ જેવા બહોળા વિસ્તાર પામેલા જુના માસિકમાં સારા લેખોની અપેક્ષા પ્રત્યેક મનુષ્ય કરે તેમા નવાઈ નથી. વિશેષ ન કહેતાં, એટલું જ કહેવું બસ થશે કે સોસાઇટીની આ સેવા ટીકાપાત્ર છે. હમણાં પ્રગટ થતું પત્ર, સોસાઇટીના નામને ખેંઠો લગાડે તેવું છે. ખાનગી મદદથી, એકાદ પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થ, સાફ અને ઉપયોગી માસિક પ્રતિષ્ઠ કરી શકે ત્યારે સોસાઇટી જેવું મંડળ આ કામમાં નિષ્ફળ નિવડે એ કેટલું શરમ ભરેલું છે! પછી બીજા વિદ્વાન મંડળીઓ તરફથી બહાર પડતા પુસ્તકો અને માસિકો સાથે સરખામણી કરવાની વાત ક્યાં રહી? આ દોષનું કારણ કેટલેક અંશે વારંવાર સેક્રેટરીની ફેરબદલીને લીધે છે અને બીજું તે પર પડતો હિસાબી કામના બોજો છે. આશા છે કે હવેથી એ પત્ર સાહિત્યમાં કંઈ નવીન વધારો કરશે અને સોસાઇટીના કાર્યને નેજા આપશે.

ગુજરાતી ગ્રંથાલયોની ગુજરાતમાં મોટી ખોટ છે તેમાં ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઇટી પોતે બહુ જુની હોવા છતાં, ત્યાં ગુજરાતમાં પ્રસિદ્ધ થયેલા તમામ પુસ્તકોનો સંગ્રહ ન હોય તો બીજે કયે ટકાણેથી મળવાનો સંભવ છે? સોસાઇટીનું આ કાર્ય ધણું દોષિત છે. સોસાઇટીની અનિયમતા, બીનધોરણનું માર્ફ્ટ પગિણામ સહિત્યમાં આપણે વેંટનું પડશે.

વંડનના બ્રિટિશ મ્યુઝિયમમાં, લેખકો સાફ સર્વ પ્રકારની ચોજના છે. તેનું એકાદ રચણ સોસાઇટી કરે તે શું ખોટુ છે? આ શું તેની શરજ નથી. વિશેષ લાભની આશા ન

રાખતાં સોસાઈટીની મેનેજીંગ કમિટીને વિનંતી કરીશું કે તેઓ એક સંપૂર્ણ ગુજરાતી પુસ્તકો અને માસિક વિગેરેનું અંધાલય બનાવશે અને જાહેર પ્રગતી સેવામાં ખુલ્લું મુકશે. આ કામમાં બંનતી ઝડપ થવાની જરૂર છે. આ ખાત્રીને લીધે આપણે હજી સુધી સાહિત્યનો ઇતિહાસ મેળવી શક્યા નથી. સોસાઈટીની સાહિત્યસેવા શી છે? ગુજરાતી ભાષાનું સરસ વ્યાકરણ, એક ઉત્તમ દ્રોષ અને સાહિત્યનો ઇતિહાસ ક્યાં છે? આ ભાષાનાં મૂળતત્ત્વ છે અને તે આપણે અહિં સાહિત્યમાં હજી અધુરું અને બાકી છે. વ્યાકરણની બાબત બાળુએ રહી દ્રોષ સાઈ ૧૮૪૯ ની સાલથી સોસાઈટી તરફથી સાધનો ભેગાં કરાય છે. ૧૮૭૦ માં શબ્દસંગ્રહ કરવાનું કામ માથે લઈ હતું. ૧૮૯૩ માં જોડણી, ક્રમીટીએ, જોડણીના ધારા નકો કર્યા. પ્રથમ એક શબ્દકોષ તૈયાર કરવા નિશ્ચય કીધો પણ દસ વર્ષ પિતી ગયા છતાં, તેનું પરિણામ શું આવ્યું તેની બબ્બર કોમને ખાલમ પડતી નથી. જોડણીની બાબત નાની સરખી, 'ગુજરાતી સાહિત્ય સભા' એ ઉપાડી, આપણા પર મોટો આભાર કીધો છે. હાલમાં તે મંડળ તરફથી જોડણીના પ્રશ્નોની યાદી તૈયાર થાય છે અને થોડા સમયમાં વિદ્વાન લેખકો, વર્તમાનપત્રના અધિપતિઓ અને પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થો પર તેઓના અભિપ્રાય સાઈ મોકલવામાં આવશે. ત્યારબાદ આપેલા જવાબ પરથી અમુક ધોરણના નિયમો ઘડવાનું નક્કી થશે. સાહિત્યસભાએ " પહેલી સાહિત્ય પરિપદ " બરી દેશમાં ડોકો વગાડ્યો ત્યારે સોસાઈટી સાહિત્યના કામમાં લસલસાટ ઉઘે એ શું કહેવાય? કવિતાનાં પુસ્તકો વાંચવા, પ્રાચીન કાવ્યમાળાની જરૂર પડે છે. વડોદરા પ્રાંત બહારના કવિઓના ગ્રંથો સાઈ ગુજરાતી પ્રેસના પુસ્તકો વેચતાં લેવાય છે પણ સોસાઈટી તરફથી તેમાં કંઈ થયું નથી. હજી તેમાં ઘણું કરવાનું છે. આશા છે કે સોસાઈટી હવે આખ ઉપાડીને નગ્નત થશે. લોકોની ધર્મપુસ્તકો વાંચવાની જીનાસા પુરી પાડવા, રા. ઇન્જારામે સારી સેવા કીધી છે. દેશમાં સાહિત્યનાં પુસ્તકો રચાવવા હજી બહુ બાકી છે. દક્ષિણ દેશમાં જ્યાં સોસાઈટી જેવું, મંડળ નથી તે છતાં તેઓના સાહિત્ય તરફ નજર કરો. મરહુમ રાનડેનો મરાઠી ભાષાની ખેલવણીનો લેખ વાંચો. ટુંકાણમાં બાકી બહુ રહ્યું છે. સોસાઈટીએ કંઈક કીધું છે પણ તે લોકોની ઇચ્છાનુસાર, કંઈ કમવાર કે નિયમિત કરવામાં આવ્યું નથી. ખુશી થવાની વાત છે કે હાલ જણ વિદ્વાન ગૃહસ્થોની કમિટી ક્યાં પુસ્તકો સોસાઈટી તરફથી રચાવવા, તેની યાદી તૈયાર કરે છે. પરંતુ તે નક્કી કરવામાં આવે તે પહેલાં બુદ્ધિપ્રકાશમાં તે લીસ્ટ જાણવી, જાહેર પ્રગતીને જાણુ સાઈ પ્રસિદ્ધ કરે કે તેમાં સુધારા વધારા થાય અને લોક જુમાયની ફરિયાદ આવે નહિ. લોર્ડ એક્ટન અથવા લોર્ડ આવબરી (મી. લખક) જેવા સાહિત્યમાંથી સારાં સો પુસ્તકોની યાદી તૈયાર કરવાનો વખત હજી બહુ દૂર છે. પરદેશી ભાષાઓ અને જીના હસ્તલેખિત પુસ્તકો, સંસ્કૃત અને શરસી ભાષા વિગેરેમાંથી ઘણા ગ્રંથો રચાય તેમ છે અને હવે આપણે ઇચ્છીશું કે સોસાઈટીનું કામ સરસ થઈ ફતેહમંદ પાર પડે. કોણવણીના પ્રચાર પ્રધેતા જાણ છે તેવે સમયે સોસાઈટી માત્ર રજા-લરસીપનાં ફૂડો ભેગાં કરી અને બીજી યોજના માથે લઈ બેસી રહે એ હવે પરવડે તેમ નથી. દેશની પ્રવૃત્તિ સાથે સોસાઈટીએ પણ નગ્નત થવું જોઈએ. દેશનાં સાહિત્યની ઉત્પત્તિ સાથે આપણી આબાદી છે, અને તે 'વસન્તે' તેના પહેલાં અંકમાં, પત્રનાં ઉદેશમાં સારી રીતે બતાવ્યું છે એટલે વિશેષ ન લખતાં, એકલું જ કહીશું કે સોસાઈટીએ પોતાનો કાર-ભાર વખતને અનુસરતાં કરવાની ખાસ જરૂર છે. સોસાઈટી હમેશ દેશની સેવા કરતી આવી

છે અને કરશે એમાં કંઈ શક નથી. રા. બા. લાલશંકરભાઈ સોસાઇટીની આખાઈ સાંઈ બહુ મહેનત કરે છે તે માટે તેમને ધન્યવાદ ઘટે છે અને આપણે દેશની પ્રગતિએ તેમનો ઉપકાર માનવો ઉચિત છે.

સોસાઇટીની પાછલી હકિકત અને હાલની સ્થિતિનું દિગ્દર્શન કરાવી, મારો લેખ સમગ્ર કરતાં સંતોષ માત્ર હું. સોસાઇટીમાં કેવા પ્રકારના ફેરફાર અને સુધારા વધારા કરવા, પર-દેશી સાહિત્ય અને તે ભાષાના શબ્દો શા ધોરણે આપણે અહિં દાખલ કરવા, સાહિત્યની ઉન્નતિ અને પુસ્તક સમૃદ્ધિ સાંઈ શું ઉપાયો યોજવા, કેવી જાતનાં કાર્યો કરી બહુલા તથા અન્ય વર્ગને ખુશી કરી રાજી રાખવા, દેશની આખાઈ કેમ વધે અને પ્રગતિને લાભ થાય, લોકોમાં જ્ઞાનનો ફેલાવો થાય અને સ્ત્રીકેળવણીના પ્રચારનો વિસ્તાર વધે અને સાહિત્યમાં ચર્ચાતા લિપિ અને જોડણીના પ્રશ્નોનો શ્રવ્યો આણી યોગ્ય સમાધાન કરવું વિગેરે બીજા ધણા વિષયો પર વિચાર કરી, એકાદ યોજના તૈયાર કરી, સૂચવવાનું કામ મારા કરતાં વિશેષ અનુ-ભવી, કાબેલ, હોશિઆર અને વિદ્વાન વર્ગના હાથમાં સોપુ છું.

હીરાલાલ. ત્રિ, પારેખ.

જીવનગતમાં કીડીનું સ્થાન.

આ જગતમાં એવા અનેક ક્ષુદ્ર પ્રાણી છે કે જેનાં કાર્યથી આપણે વિસ્મય પામી જઈએ. કીડીઓની સામાજિકતા, ચતુરતા અને ધરબોધવાની નિપુણતા બહુ વિસ્મયજનક છે.

મોટા મોટા યુરોપિયન પડિતોએ કીડીઓની કાર્યપ્રણાલી જાણવા સમર્થ પ્રયત્નો કર્યા છે તે તેથી જે જે શોધો થઈ રાખી છે તેનો માત્ર આભાસ આપવાનો આ પ્રયત્ન છે. કીડી છે તો અતિ ક્ષુદ્ર પ્રાણી, પણ તેની પ્રકૃતિ એવી કૌતુહલજનક છે કે હુબર અને સર જૉન લેબર જેવા સમર્થ પડિતોએ તેનું હલનચલન જોવાને અતિ આગ્રહ સહિત પોતાના અમૂલ્ય સમયનો અને પુષ્કળ દ્રવ્યનો ભોગ આપ્યો છે. સર જૉન લેબર ઘણી વખત હાથમાં ધડીઆળ લેઈ રાતદિવસ કીડીઓના દર આગળ બેસી રહેતો અને અનિવાર્ય પ્રસંગે ત્યાંથી ખસવું પડતું તો પોતાની એકાદ પુત્રીને બેસાડતો. ઘણા પેસા ખર્ચાં તેણે નાના પ્રકારનાં ટેબલ ને પેડીઓ બનાવરાવી હતી ને તેમાં માદી નાખી કીડીઓને રાખી હતી. વળી આગમ્ય પણ તેણે કીડીઓને રાખવા યોગ્ય વ્યવસ્થા કરી હતી. કીડીઓ સંજોગે કંઈ જાણવાતું ન હોય તો સર જૉન લેબર જેવો સમર્થ વિદ્વાન આવા પ્રયત્નો કરે જ નહિ. ખરેખર, તેમના જીવનમાં ઘણું જાણવાંસુ છે તે તેથી જ આવા પ્રયત્નો, તેમાંથી મળતા જ્ઞાનની તુલનામાં કંઈ જ નથી.

કીડીઓમાં અનેક પ્રકાર હોય છે. વર્ણુથી, આકૃતિથી અને પ્રકૃતિથી તેના બેદ પડી શકે છે. કોઈ જાતિ કાળી, કોઈ પીળી, કોઈ ચોડી અથવા વધારે રાતી ને કોઈ બુખરા

રંગની હોય છે; કોઈ ન્હાની, કોઈ મ્હોટી હોય છે; એક જાતિનો સ્વભાવ કોઈ કોઈ સ્થળે અન્ય જાતિના સ્વભાવથી કેવળ વિપરીત હોય છે; કોઈ ભોંયની અંદર રહે છે, કોઈ ઝાડપર રહે છે ને કોઈ ઝાડ અથવા વેલીના શુભમાં રહે છે; કોઈ શાન્ત હોય છે તે કોઈ તોફાની હોય છે. એમ ક્રીડીઓમાં અનેક પ્રકાર હોય છે.

તે જાતિઓ પાછી ન્હાના ન્હાના સમાજમાં બેસાઈ ગયેલી હોય છે. દરેક સમાજ એક એક રાણીને અધીન હોય છે. એ રાણી જ ધણું કરીને આખા સમાજની માતા હોય છે. રાણીની પ્રજામાં બહુધા નપુંસક અથવા સ્ત્રીઓ હોય છે, કારણ કે પુરુષો બહુ દિવસ જીવતા નથી. એક સમાજની ક્રીડીઓ પરસ્પરને સારી રીતે જાણખી શકે છે, એટલે સુધી કે અનેક દિવસના વિયોગથી પણ તેઓ એક બીજાને ભુલી શકતી નથી. સર્ જૉન લબ્થ આદિ પંડિતોએ કેટલીક ક્રીડીઓને તેમના વાસમાંથી ઉઠાવી લેઈ એક વર્ષ સુધી જુદી રાખી ને પછી પાછી તે વાસમાં મુકી જોઈ તો જણાયું કે તેમની સખીઓએ તેમને જાણખી ક્ષણે ને આદરપૂર્વક ગ્રહણ કરી. એ ક્રીડીઓ પોતાના સમાજની ક્રીડીઓના નેટસો આદર કરે છે તેટલો આદર બીજા સમાજની ક્રીડીઓનો નથી કરતી. એમ પણ માન્ય પડ્યું છે કે એક જાતિની ક્રીડી બીજી જાતિના વાસમાં જાય તો તે વાસની બધી ક્રીડીઓ એકઠી થાય ને પેલી અજાણી ક્રીડી પર હુમલો કરે. ક્રીડીઓનો આવો જાતિવિદેય એ અસંખ્યતાનું ચિહ્ન ગણી શકાય નહિ, કારણ કે સભ્ય મનાતા મનુષ્ય સમાજમાં આજકાલ તો એ જ જોવામાં આવે છે! આસ્ટ્રેલિયામાં એશિયાવાસીથી જાણ શકાય નહિ! દક્ષિણ આફ્રિકામાં એશિયાવાસીઓને રહેતું બહુ કાણુ યદ્ય પડ્યું છે!

ક્રીડીઓ પોતાના સમાજને ત્યજ એકલી રહી શકતી નથી. માખીઓ કોઈ કોઈ વખત એકલી જોવામાં આવે છે. પણ પરીક્ષાથી સિદ્ધ થઈ ચુક્યું છે કે ક્રીડીને સમાજથી વિખુટી પાડી એકલી રાખવામાં આવે તો ઝાઝા દિવસ જીવી શકે નહિ. વસ્તુતઃ ક્રીડીનું જીવન સમાજજાત છે. ક્રીડી જે કંઈ કરે તે પોતાને માટે નહિ પણ સમાજને માટે જ; આદાર સંગ્રહ કરે તે પણ સમાજને માટે; ધરો બાંધે તે પણ સમાજને માટે. એવું સમાજહિતચત્ત તો મનુષ્યમાં પણ જોવામાં આવતું નથી. ખરે ક્રીડી દેવીનો એ ગુણ અનુકરણીય છે.

મનુષ્યસમાજમાં શુદ્ધાત્મો સંખ્યાનો વ્યાપાર એક દિવસ ધમધોકાર ચાલતો હતો, એક જાતિ બીજી જાતિને યુદ્ધમાં પરાજય પમાડે તો તે સમયે પરાજય પામેલી જાતિના મનુષ્યોને જીતનાર જાતિ પકડે ને શુદ્ધાત્મ કરી રાખે. ક્રીડીઓમાં પણ એ દિવાળ જોવામાં આવે છે. ક્રીડીઓમાં જે જાતિ એવી હોય છે કે જેઓ બીજી બધી જાતની ક્રીડીઓ પર હુમલો કરે છે ને તેમનાં ઈંડાં પકડે છે. એ ઈંડાંમાંથી જે ક્રીડીઓ જન્મે તેમને શુદ્ધાત્મ કરવામાં આવે છે. એ શુદ્ધાત્મ જાતિની ક્રીડીઓ તે ધણું કરીને કાળા હોય છે. કાળા રંગ પર કુદરતનો કાપ ચાલી હશે તે જણાતું નથી! મનુષ્યસમાજમાં પણ કાળા રંગનાં મનુષ્યો—દખ્ખરીઓ—ને ગોરા રંગનાં મનુષ્યો—યુરોપિયનો—પણ તલે પીએ છે! એ જાતિવિદેયને લીધે ક્રીડીઓમાં વખતો વખત મ્હોટા મ્હોટા સંગ્રામો થાય છે, અને તે વખતે રૂપિયા જાપાનના સુદ્ધ જોવા તૈયારીઓ ચાલી રહે છે. પોર્ટ આર્થરની પેઠે કાળા રંગની ક્રીડીઓના વાસ પર હલો

દરવામાં આવે છે. જીનિવાના પ્રેમ્યાત પ્રાણિતત્વવિદ્ પંડિત-શુનરે આ વાતની પ્રથમ સૌધ કરી. તે એક પ્રસંગની કથા કહે છે તે ખરેખર આશ્ચર્યજનક છે. એ વર્ણનથી બીજાં પશુ એક મહત્ત્વની વાત ક્ષણિત યાચ છે. યુરોપિયન પંડિતોમાં કેવી ચિકિત્સા કૃતિ હોય ને કેટલી ખંત છે તે એથી સિદ્ધ થાય છે. તે એક દિવસ યુદ્ધસામગ્રીથી સન્નિવૃત્ત યદ્દ દોડતી કીડીઓના સૈન્યને જોઇ તેની પાછળ ચાલવા લાગ્યો. દસ હાથ, સાંધું ને ચાર હાથ ખોળું એ સૈન્ય દોડ્યું જતું હતું. રૂપિયાથે કે. જનપાને કે કોઇ પશુ સભ્યે આજ સુધી તો એટલું સૈન્ય રણક્ષેત્ર પર નહિ ઉતાર્યું હોય! ચોડી ન મિનિટમાં રસ્તો ને એક મ્હોટું ખેતર ઓળંગી એક ઘાસવાળી જગામાં તે આવી પહોંચ્યું. ત્યાં પાસે જ કાળી કીડીઓના વાસ હતો. 'સેના' પતિનો તૂંધે ધ્વનિ સાંભળી આખું સૈન્ય એકદમ ત્યાં અટકી પડ્યું. કેટલીક કાળી કીડીઓ પોતાના કિણને દરવાજો રક્ષણ કરવા આવી ઉભી, શત્રુ સેના પાસે જ આવી ઉભેલી દેખી તેમણે કેશરીઆં કર્યાં ને આગલી દાર પર ધસારો કર્યો. શત્રુ આબ્યાની ખબર જોત જોતામાં કિણની અંદર પ્રમરી ગઇ. જોતજોતામાં કાળી કીડીઓનાં ટોળેટોળાં બહાર આવ્યાં એટલા વખતમાં ઘોળી કીડીઓ કિણના દરવાજા મુઠ્ઠી આવી લાગી હતી. ત્યાં આગળ જોઇ પણ વચ્ચે તુમુલ્ય યુદ્ધ મચ્યું. એક બીજા પર પડવા લાગી, કોઇએ કોઇનું માથું દાંતથી કરડી ખાધું. કોઇના હાથપગ કપાયા, થોડા જ સમયમાં કપાયલાં મસ્તકના, હાથપગના અને ધડના રક્ત-ક્ષેત્રમાં ઢગલા થઇ ગયા. અતુલ સાહસથી લડ્યા છતાં કેટલેક વખતે કાળી કીડીઓને પાછું હાલું પડ્યું. તેઓ કિણમાં પેશી ગઇ ને ભોંપરામાં સંતાઇ પેડી. જીતનારી કીડીઓએ કિણમાં ઘમ્મલ થઇ રસ્તા ઘાટ વગેરે સર કર્યાં. મ્હોંવતી ઘરોમાં કાણાં પાડવા માંડ્યાં ને તેમાં પેશી કાળી કીડીઓના ઇડાં પડ્યાં. આમ જય મેળવ્યો પછી તેઓ પાછી પોતાને મુકામે ગઇ.

જે એ જાતિઓમાં શુભામ રાખવાની પ્રથા છે તેઓનું શુભામ પ્રત્યેનું વર્તન એક બીજાની વિપરીત છે. એક જાતિ શુભામેને ઘરમાં જ રાખે છે ને ધરનું સર્વ કામકાજ તેમની પાસે કરાવે છે. બહારનું જે કામકાજ હોય છે તે પોતે જ કરે છે. બીજા જાતિની કીડીઓ બધું કામ શુભામે પાસે કરાવે છે: આહારાદિ તેમને જ સંચાલ કરવાં પડે છે, પ્રભુ-સંતાનને ઉછેરવાનું કામ તેમને જ કરવું પડે છે; એટલે સુધી કે પ્રભુવર્ગની કીડીઓને ખવરાવવું પણ તેમને જ પડે છે. શુભામેને આમ સર્વ કાર્ય સોંપવાથી એ જાતિની કીડીઓની સુદૃઢિત્તિ ધીમે ધીમે દૃષ્ટિ યવા લાગી છે. હવે હાલ તેઓ પોતાનાં ઘર પણ બાંધી શકતી નથી. તેઓ એટલી બધી વિલાસી થઇ પડી છે કે જુના ઘરમાંથી નવા ઘરમાં વાસ ફેરવતી વખતે પોતે ત્યાં આવીને જઈ શકતી નથી. હાલગણુ તેમને ખાંધે વહાવીને લેઈ જાય છે. વૈજ્ઞાનિકોએ એ જાતિની કેટલીક કીડીઓને જુદી રાખી જોયું તો જણાયું કે તેમની પાસે આહારની સર્વ સામગ્રીઓ મુક્યા છતાં તેઓ તેને અડતી સરખી પણ નથી. એ પ્રમાણે થોડા દિવસ અલગ રાખીએ તો તે આહાર વિના જાંતે મરી જાય, પણ પોતાને હાથે ખાવાનું લેખને આવ નહિ. વિલાસિતાનાં એ અવસ્થાબાવી પરિણામ માનવ કૃતિહાસમાં પણ જોવાં નથી. એક દિવસ એ વિલાસિતાને પરિણામે બારતમાંથી મુસલમાન રાજ્ય નાશ પામ્યું છે. ઉત્તર, ગર્વિત ગ્રીસ એક દિવસ એને લીધે જ પરપદ્ધતિ થયું છે.

મનુષ્ય દુધને માટે જન્મ ગાય પામે છે, તેમ કીડીઓ પણ મધને માટે એક પ્રકારના

કીડીને પાળે છે. એ કીડીમાંથી એક પ્રકારનો ગધ-જેવો રસ નીકળે છે તે કીડીઓ પીએ છે. જે કીડીઓ એ કીડીને ગાય રૂપે પાળે છે તેઓ તેને માટે ઘર પશુ બાંધી આપે છે ને પેલાનાં ઇંડાંનું ને સંતાનનું જતન કરે છે તેવી જ રીતે તેનાં ઇંડાંનું ને સંતાનનું પશુ જતન કરે છે.

કીડીઓમાં અભવિભાગની પ્રણાલી જોવામાં આવે છે. કોઈ કાર્યમાં વધારે સમય તથા શ્રમની જરૂર હોય તો કીડીઓ પોતાને ફેટલાક વિભાગમાં વહેંચી નાખે છે ને તેઓ કાર્ય જોઈને લેઈ જલદી જ પુરું કરી નાખે છે. ખેતરમાંથી અનાજ લેઈ જતી વખતે એક દળ છોડવાઓ પર ચઢી દાણા નીચે ફેંકે છે ને બીજું દળ નીચે પડેલા દાણા વીણી લેઈ ઘેર લેઈ જાય છે. ખેતરથી બહુ દૂર હોય તો રસ્તાના વિભાગ કરી ત્યાં કીડીઓનાં દળ ઉમાં રહે છે, ને એક દળ બીજા દળને દાણા પહોંચાડી આવે છે ને અંતે છેલ્લું દળ સઘળા દાણા ઘેર લેઈ જાય છે. એમ યોગ્ય પરિશ્રમે ને યોગ્ય સમયમાં સર્વ દાણા ઘેર પહોંચી જાય છે. અનેક પંડિતોએ ગળી વસ્તુઓથી કીડીઓને લલચાવી તેમની અભવિભાગની પ્રણાલીની પરીક્ષા કરી જોઈ છે. એવું જોવામાં આવ્યું છે કે કોઈ વસ્તુ ઉપે લટકાવવામાં આવી હોય તો તેની શોધ કરી એક દળ બીજા અને છત પર ચઢી તે વસ્તુ પર આવી લાગે છે ને બીજું દળ નીચે ઊંચું રહે છે. ઉપરનું દળ પેલી ગળી વસ્તુ ધીમે ધીમે નીચે નાખે છે ને નીચેની કીડીઓ તે ઉચકી ઘેર લેઈ જાય છે. આ સર્વ ક્ષીક્રત પરથી જણાય છે કે કીડીમાં શુદ્ધિ છે ને તે શુદ્ધિ પરસ્પર મળીને પોતાના સમાજના હિતમાં વાપરે છે. મનુષ્યમાં શુદ્ધિ તો છે પણ તે સ્વાર્થપર છે, તેની તુલનામાં કીડીમાં સ્વાર્થપરતા છે જ નહિ એમ કહીએ તો યોગ્ય.

આહાર ભેદથી પણ કીડીઓના પ્રકાર છે. બધી કીડીઓ એક પ્રકારના ખાદ્ય પર શુનદાન ચલાવતી નથી તેમ જ તે ખાદ્ય પ્રાપ્ત કરવાને માટે એક જ પ્રકારના ઉપાય કામે લગાડતી નથી. એક પ્રકારની કીડીઓ શિકાર પર જીવન ધારણ કરે છે. તેઓ વખતો વખત પેલા કીડીનું મધ પીએ છે બધી પણ તેનું પ્રતિપાદન કરતી નથી. મનુષ્યસમાજમાં હજી એ એવી અસભ્ય જાતિઓ છે કે જે માત્ર શિકાર પર જ જીવન ધારે છે. પ્રથમ અવસ્થામાં સર્વ મનુષ્યો એ પ્રમાણે જ જીવન ધારણ કરતા. મનુષ્યની એ આદિમ અવસ્થામાં સમાજ-બંધન નહોતું, મૃગયાવિહારી એ કીડીઓમાં પણ સમાજબંધન નથી. તેઓ દલબદ્ધ થઈ આહાર શોધવા નિકળતી નથી. સૌ પોતપોતાનો આહાર શોધી લે છે. એક પ્રકારની કીડીઓ ગાયો રૂપે પેલા કીડીઓ પાળે છે ને તેમના દુધ પર જ જીવન ધારણ કરે છે, તેમનામાં સમાજબંધન છે. તેઓ દલબદ્ધ થઈ કાર્ય કરે છે ને પરસ્પર એક બીજાને સહાયતા કરે છે. મૃગયાજીવી કીડીઓ કરતાં આ કીડીઓને ઉગત માનવી પડશે. આદિમ મનુષ્ય પણ ધીમે ધીમે મૃગયાજીવિ છોડી ગાય બેસ પાળવા લાગ્યા, ને એ સમયથી મનુષ્યમાં સમાજબંધનનું બીજા રોપાયું. બીજી એક જાતની કીડીઓ અંનાજનો સંગ્રહ કરે છે ને તે પર પોતાનું શુ-જનન ચલાવે છે. ફેટલાક વખત તો તેઓ જાતે ખેતી કરે છે. પોતાના ઘરો પરની જમીનને સાફ કરી બીજા વાવે છે. એ બીજા ઉગી નિકળી જ્યારે તેના પર દાણા પાકે છે ત્યારે તેને લાંબી ઘરમાં એકઠા કરે છે. એ જાતની કીડીઓમાં સમાજબંધન છે; તેઓ દલબદ્ધ થઈ કાર્ય કરે છે. કૃષિજીવી મનુષ્યની સાથે તેની તુલના થઈ શકે. ગોપાલક દશામાંથી મનુષ્ય કૃષિજીવી દશામાં આવ્યો, એ ઉપરથી એમ કહી શકાય કે કૃષિજીવી કીડીઓ-ગોપાલક કી-

ક્રીડા કરતાં ઉન્નત દશામાં છે. આ ઉપરથી જોઈ શકાય કે પ્રાચીન મનુષ્યજીવનમાં જે ત્રણ અવસ્થાઓ—શિકારી, પશુપાત્રક, અને કૃષિજીવી—જોવામાં આવતી તે ત્રણે અવસ્થાઓ ક્રીડાઓના જીવનમાં પણ છે.

ક્રીડાઓની ધર બાંધવાની ચતુરતા સર્વથી વિસ્મયજનક છે. બધી ક્રીડાઓ એક જ પ્રકારનાં ધર બાંધતી નથી. કોઇ કોઇ લાકડાંના ને પાંદડાંના ન્હાના ન્હાના કડકોને માટી સાથે મેળવી લેનાથી ધર બનાવે છે; કોઇ કોઇ કેવળ માટીથી જ ધર બાંધે છે. વળી કોઇ જાડની ઝાડીઓમાં અથવા મૂળમાં છિદ્રો ખાદી લેમાં ધર બનાવે છે. પરીક્ષા કરી જોઈએ તો જણાય છે કે એ બધાં ધર વ્યવસ્થા પૂર્વક બાંધેલાં હોય છે. કોઇ કોઇ ધરમાં વીસ વીસ અથવા એથી પણ વધારે માળ બાંધ્યા હોય છે, ને દરેક માળમાં અનેક ખડો હોય છે. એ માળોમાં ને ખડોમાં એવી તરેહનાં છિદ્રો રાખેલાં હોય છે કે જેમાં યદને શુદ્ધ હવાની આવ જાય શકે. દિવસે તાપની ક્ષતિ વૃદ્ધિ પ્રમાણે ઉપર નીચેના માળોમાં ક્રીડાઓ રહ્યા કરે છે. વર્ષાઋતુમાં પાણી નીચેના માળમાં આવે તો ઉપર જાય ને ઉપરના માળે પ્રથમ આવે તો નીચેના માળમાં જાય. બધા ધરમાં પાણી શરી વળે તો ત્યાંથી નિકળી કોઇ ઉચ્ચ સ્થાન પર જઈ વાસ કરે છે. દરેક માળના ખડોની ભીંતો સુંદર ને સુંવાળી બનાવેલી હોય છે. મધ્ય ભાગે સૌથી મોટો ખંડ હોય છે જેમાંથી ચારે બાજુના ખંડમાં તથા ઉપર નીચેના માળમાં જવાને માટે રાખેલા હોય છે જાડમાં છિદ્રો પાડીને જે ધર બાંધવામાં આવે છે તેમાં પણ આ વ્યવસ્થા જોવામાં આવે છે. જાડની અદસ્ત દોચી કાતરીને એનાં સુંદર ધર બનાવે છે કે જે જોઈને આપણે અવાજ થઇ જઈએ ને આપણી પુહિનું અભિમાન સુકી દેઈએ. જે ક્રીડાઓ લાકડાના ને પાંદડાંના કડકા માટીમાં મેળવી ધર બનાવે છે તેમાં ધર વધારે મજબુત થાય છે. તેમાં વ્યવસ્થા તો તે જ પ્રમાણે હોય છે. અંદરની બાજુએ માટીનું ને બહારની બાજુએ લાકડાં ને માટીની ગારથી કામ કરેલું હોય છે. વળી ધરની ઉપર રાત્રે જેવી એક વનસ્પતિનું આચ્છાદન કરેલું હોય છે, આથી વર્ષાદનુ પાણી ધરની અદર ન જતાં બહાર નીતરી જાય છે. લાકડાંને ને પાંદડાંને માટી સાથે એવી રીતે મેળવી કે જે કે તેઓનો સંબંધ દૃઢ થઇ જાય છે, અને અતિ પ્રવળ વૃદ્ધિથી પણ ધરને હાનિ થતી નથી. છુપ્પર સાહેબએ જાતિની ધરે બાંધવાની કુસળતા આ પ્રમાણે વર્ણવે છે:—“પ્રથમ તેઓ જમીનમાં એક ખાડો ખોદે છે. એ સમયે કેટલીક ક્રીડાઓ લાકડાં ને પાંદડાના કડકા સંગ્રહ કરવા આમ તેમ દોડતી મોઢમ પડે છે; એવા કડકા લાવી તેઓ આજ આસે લાવીને એકઠા કરે છે. ખાડો ખોદતાં જે માટી ઉપર આવે તે માટી સાથે પેલા કડકા મિશ્રિત કરવામાં બીજી કેટલીક ક્રીડાઓ રોકાય છે. એમ કામ આગળ આવે છે ને બહારની ભીંતો પેલી કાલવેલી માટીથી તૈયાર કરવામાં આવે છે. જેની સાથે અદરના ખડોની ભીંતો પણ એકલી માટીથી તૈયાર થતી જાય છે.” આ ધર બાંધવાનું કામ એક વર્ષાદ પડ્યા પછી શરૂ કરવામાં આવે છે, કારણ કે એથી પલ્લેલી માટીમાં લાકડાંના ને પાંદડાના કડકા સારી રીતે જળી શકે. પછી સૂર્યના તાપથી જ્યારે એ ધર સુકાઇ જાય છે ત્યારે ખુબ મજબુત થઇ જાય છે. વર્ષાદ વરસ્યા પહેલાં ધર બાંધવાની ખાસ જરૂર હોય તો એ ખાડો ઉઠા ખોદે ને નીચેની ભીંતો માટી કૂદાડી તે વડે કામ ચલાવે.

જે ક્રીડાઓ એકલી માટીનાં ધર બનાવે છે તે પણ બીની માટી મેળવવાને તો ઉપ-

રેના જ ઉપાયો કામમાં લે છે. તેઓ એક જાતની એવી ચીકણી માટી વાપરે છે કે જયી ખંડોની ભીંતો બરાબર મજબુત થાય. હેમની ઘર બાંધવાની રીતનું બુલ્બર સાહેબ નીચે પ્રમાણે વર્ણન કરે છે:—“ વૃદ્ધિ આરંભ થતાંની સાથે જ કેટલીક કીડીઓ ભોંધમાંથી બહાર આપીને કંઈક વિચાર કરી તુરત જ પાછી અંદર ગઈ. થોડી જ પળમાં પ્રત્યેક કીડી મેંમાં માટીના ન્હાનાં ન્હાનાં કણ લેધને ફરી પાછી ઉપર આવી. થોડા સમયમાં દેખાયું કે આરે બાજુએ દિવાલો બાંધવા માંડી છે ને હેની અંદર જુદા જુદા ખંડો તૈયાર થવા માંડ્યા છે. ધીમે ધીમે બધો દિવાલો ઉચી થઈ, ધીમે ધીમે ગોળ વળાઈ ને ઉપર જતાં આરે દિવાલો એક થઈ. આમ એક માળ પુરો થયો. કીડીઓ હાથપમ વડે માટીને એવી મિશ્રિત કરતી કે દિવાલ ને છત સારી રીતે સુંવાળી થાય.”

એક ખંડમાંથી બીજા ખંડમાં જવા માટે બે ત્રણ દરવાજા રાખવામાં આવે છે ને બહારની દિવાલોનાં બારણાં ઉપર, તાપ અને વર્ષાદ લાગે નહિ એટલા માટે લાંબોટીઆં કરવામાં આવે છે. કેટલીક વખત તે ઘરો ધાસવાળી જમીનમાં બાંધવાં હોય છે ને હાથા લાવતાં માર્ગમાં એ ધાસથી દરકત નડે છે, માટે ધાસ કાપી સારા સારા રસ્તા બનાવેલા હોય છે. કેટલીક વખત એવા રસ્તા ત્રણસો ત્રણસો ફૂટ લાંબા ને ત્રણ ત્રણ ફૂટ પહોળા હોય છે.

કીડીઓની આ શેકળ અદ્ભુત શર્મપ્રણાલીનું અવલોકન કરીએ તો વિસ્મયસાગરમાં ડુબી જઈએ. કીડી એટલી ન્હાની છે, છતાં હેમાં સમાજબંધન, અદ્ભુત અભિભાગ્યબુદ્ધિ, ધેરે બાંધવાની નિપુણતા આદિ મનુષ્યોમિત બુદ્ધિવૃત્તિ બેવામાં આવે છે ને તેથી જ સરૂ જૉન લખકે કહ્યું છે કે:—

“The anthropoid apes no doubt approach nearer to man in bodily structure than do any other animals; but when we consider the habits of ants, their social organisation, their large communities and elaborate habitations, their roadways, their possession of domestic animals and even in some cases of slaves, it must be admitted that they have a fairer claim to rank next to man in the scale of intelligence.”

પ્રાચીન કાળથી પંડિતોમાં એવું મન્તવ્ય હતું કે મનુષ્ય સિવાયનાં છતર પ્રાણીઓમાં પ્રેરણાશક્તિ વિના કોઈ કોઈ બુદ્ધિશક્તિ નથી. દરમિયાન પશુઓના પ્રાચીન કાળથી આજ સુધીના એક જ પ્રકારના માળા તથા ટોચે બેઠેલા મન્તવ્ય બધાંયું હતું. પણ જેમ જેમ મહર્થવિદ્યાની વૃદ્ધિ થતી જાય છે ને નવી નવી શોધો થતી જાય છે તેમ તેમ તે મન્તવ્ય ખોટું પડતું જાય છે. દરરોજની શોધો સિદ્ધ કરતી જાય છે કે બીજાં પ્રાણીઓમાં બુદ્ધિ તો છે પણ કોઈમાં વધારે ને કોઈમાં ઓછી છે, અર્થાત્ મનુષ્યમાંને છતર પ્રાણીઓમાં પ્રકારનો નહિ પણ માત્ર પ્રાચીનો જ બેઠે છે.

નર્સિંહભાઈ ધૈરભાઈ મરેલ.

“ માનદ ” શબ્દનો અર્થ.

(અર્થાપત્ર.)

સવત ૧૮૬૨ ના જ્યેષ્ઠ માસના ‘ વસન્ત ’ ના અકમા ‘ શ્રી રાજસ શુન્દરાતી સભા ’ સભાની બહેર ખબર નીચે ‘ માનદમન્ત્રી ’ એમ સહી નીચેનું અધિકારપત્ર વાચતાં મ્હેને જરાક સરાવ ઉત્પન્ન થયો કે ‘ ઓનરરી સેક્રટરી ’ એ શબ્દમાં ‘ ઓનરરી ’ (honorary) શબ્દનો અર્થ આટલા વર્ષ સુધી જે હું જાણતો હતો તે ઉપર જ હશે કે કેમ પરંતુ આજ સુધી બધાના અનુભવ અને જ્ઞાનને અગ્રેજી કોશનો પણ આધાર મળે છે તેથી મ્હારા મનને કાંઈક આશ્વાસન મળ્યું અગ્રેજી કોશમાં honorary શબ્દનો અર્થ નીચે પ્રમાણે છે -

“ 1 Done, made, conferred or held simply as an honor,

~ Holding an office or title bestowed in sign of honor, and exempt from the regular powers and duties ”

અર્થાત્ મન્ત્રીપદ કે ગ્રામ પંચ પદ સ્વીકારવાથી માન આપનાર નહિ પણ તે પદ મળવાથી માન પામનાર-પગારદાર નહિ પણ એ અધિકારનું માન માત્ર મેળવનાર-એમ જ અર્થ છે ‘ માનદ ’નો અર્થ ‘ માન આપનાર ’ એમ છે તે સાધારણ સંસ્કૃતના અને સાદા શુન્દરાતીના જ્ઞાનવાળાને તો કહેવાની જરૂર જ નથી તેથી એ શબ્દ honorary ને સ્થળે વાપરવો યથાર્થ નથી એ કાંઈને પણ સ્પષ્ટ જણાશે.

આ પ્રકારના નવીન શબ્દોની યોજના કેટલીકવાર મ્હલાક વર્ગમાં ફેટલાઈ કારણેને લીધે રૂઢ પ્રચાર ઉત્પન્ન કરનારી ચર્ચા પડે છે મારે જ વેળાસર એ મોટા પ્રચાર સુધ વર્ગમાં ના પ્રવર્તે એ ઉદ્દેશથી આટલું લખ્યું એ કંતેન્ય લાગે છે.

‘ ઓનરરી ’ શબ્દને બદલે સંસ્કૃત શબ્દ વાપરવો જ એમ આગ્રહ હોય તો બીજા યોગ્ય શબ્દ ના જડે એમ નથી યોગ્ય દિવસ ઉપર જ મારગદર્શન જૈન સભાના મન્ત્રીનો પત્ર મ્હારા ઉપર આવેતો ત્હેમાં ‘ માનાધિકારી મન્ત્રી ’ એમ અધિકારપત્ર લખ્યું હતું તે મૂળ શબ્દનો અર્થ બરોબર સામ્યે છે ‘ માનાધિકારી ’ શબ્દ બહુ લાંબો પડતો હોય તો “ માનાર્થ ” એ શબ્દ વાપરવા લાયક નથી એમ નથી. એ શબ્દમાં બીજો લાભ એ છે કે અમુક અધિકાર મળ્યાથી માન મળ્યું છે એમ માનનારથી, તેમ જ તે અધિકાર સ્વીકારીને માન સભા વગેરેને પોતે આપ્યું છે એમ પ્રત્યક્ષથી પણ એ શબ્દ સરળી રીતે વગર સમજે વાપરી સમજશે.

રત્નાગિરિ,
તા ૮-૭-૦૬

નરસિંહરાવ લોળાનાથ.

અંતરિત હોવાથી તેનું માપ યદ્ય શક્યું નથી અને ફરી ફરી જોયા કરતાં પણ મન ધરાવું નથી. ઇન્દિરી માયા જેમ સંપૂર્ણપણે ન જાણાવાથીજ તેના મોહની પકડ વધારે દૃઢ અને જાપતાવાળી થાય છે, તેમજ તેના લેખોમાં જે પ્રૌદ્ધિ અને જે નાગરત્વ આવેલ છે તે જ તેને સર્વ કાળ માટે સરખી રીતે જ યોગ્ય બનાવે છે અને સર્વ વાચકોને તેના મોહપાશમાં સપડાવી ગમે છે.

આવી રીતે સમય સ્વરૂપનો યથાશક્તિ ચિતાર આપી તેના ત્રણ જુદી જુદી જાતનાં લખાણોનો પૃથક્ પૃથક્ લઘુ જોઈએ તો જાણીએ કે સ્વતંત્ર ને સંપૂર્ણ લેખમાં વીરમતિ અને બટનું જોવાળું એ સર્વજોગ્ય કહી શકાય. તેમાં પણ વીરમતિ કરતાં પણ બટનું જોવાળું તો અનુભવ જ કૃતિ છે. મૂળ નાટક ઉપરથી આપણી રહેણી કરણીને યોગ્ય કરવામાં સંપૂર્ણ રીતે સફળ થયા છે એમ કહેવામાં ધણી જાણનો મત મારી માથે પડશે એમ માનું છું. તેની શૈલી 'દાસ્યરસપ્રધાન' નાટકને યોગ્ય જ છે. દાસ્ય ઉત્પન્ન કરવા ખાતર, ગ્રામ્ય કે અણુદાનતા શબ્દોનો ઉપયોગ કરવાની નેને બહુ જરૂર પડી નથી. કમય અને પાત્રને યોગ્ય જે કંઈ વિચિત્રતા અથવા તો અરમિકતા દાખાવ કરવી પડે તે દાખાવ કરવામાં પણ વિવેક અને વિનય સામ્યવો એ ખાસ જરૂરનું છે, અને તેમ કરવામાં પણ નવલકામે જૂઠા થાપ ખાંધેલી જણાતી નથી. નવલકામના સ્વભાવમાં જ કંઈ ગંભીર મામલે દાસ્યરસ યોગ્ય તરવા બળ્યાં હોય તેવું લાગે છે. અવલોકન કંતી વખત પણ તેના લેખોમાં ક્યાંક ક્યાંક તો એવાં મળતાં કદાચો છે કે તેની અસર બહુજ સરળ રીતે થયા વિના મહેતી નથી. તેના તેના હૃદયોશ અને વચનોને લીધે મૂળ લેખ આપણને વધારે યાદ રહે છે અને પ્રિય થઈ પડે છે. અવલોકનોમાં તેની રસિક વૃત્તિ દરેક દરેક દેશોને બહાર પડતી જણાઈ આવે છે ને તેની શૈલી એ રસિક વૃત્તિને અદ્ભુત રીતે ગોપણ આપનારી છે. પુસ્તકોનો સાર એવી સરળ અને મોહક શૈલીમાં આપવામાં આવેલો હોય છે કે તેના મોહને લીધેજ મૂળ તરસ આપણને ભાવ ઉત્પન્ન થાય છે. ત્યાં દોષ દર્શાવે છે ત્યાં પણ તેની શૈલી મોહાર કે લાક્ષણિકતા જ નથી અને તેથી મૂળ લેખકને જરા પણ અસંતોષ કે અસુખ આપ્યા વિના તેના દોષ ખતાવી શકે છે. અવલોકનકારમાં એ ગુણ એટલો તો કામનો છે કે ને વિના ગમે તેવું સરસ અને સારું અવલોકન હોય તોપણ નેથી મૂળ લેખકને બોધ મળતો નથી. આ સર્વને ગમી જાય નેવી શૈલી જ સર્વ કામમાં ફતેહ આપાવે છે અને નવલકામને વિનય આપવામાં તેની વિવેકી અને રસભરી શૈલી બહુ સાધનશૂન્ય મહેતી માલમ પડે છે.

સામાન્ય વર્ગોને માટે સામાન્ય જાતનાં જે જે વર્ણનો નેજો લખ્યાં છે તેમાં તેની શૈલી પણ કાંઈક સામાન્ય જાતને પ્રિય થઈ પડે તેવી છે. તેમાં ખીમ કરતાં પ્રસાદ અને સરળતા કંઈક વિશેષ છે અને વર્ણનો એવાં તો તાદૃશ જનાવાયાં છે કે વાંચતાં વાંચતાં તે વસ્તુ આપણી નજર આગળ ખડી થાય છે અને આનંદથી આપણે તે વાંચત સંપૂર્ણ કરીએ છીએ.

માસિક માટે સામાન્ય જાતના જે જે વિષયો લખાયા છે તેમાં પણ નવલકામની ગંભીર, ઉપદેશક, સરળ અને અનુકરણભરી વૃત્તિ સર્વે દૃશ્યમાન થાય છે. કેટલાક કંઈક દેખાવોનાં વર્ણન છે, તે સુંદર તદ્દપ અને મધુર શબ્દોમાં વર્ણાયેલી વસ્તુનું ચિત્ર નજરે ઉભું

કરે છે; અને ફેટલાક શાસ્ત્રીય જ્ઞાન આપનાર ખજારલેખ છે તે સીધી, સ્પષ્ટ, અને સંપૂર્ણ માહેતી આપી લેખકનો શ્રમ સફળ કરે છે.

આ પ્રમાણે નવલરામે પણ જે જે વિષયો હાથ ધરેલા છે તેમાં સર્વ ફેટલા સેલી નિયન્તાના ગુણો સારી પેઠે માલમ પડે છે.

ગદ્યસૈલીના આ બે પ્રથમ અને શિષ્ટ લેખકો સંબંધે મારા વાંચનમાં આવેલા તેમના ગ્રંથો ઉપરથી જે કંઈ વિવેચન આંદોલન છે તેવાં વિવેચનો વધે એવી નમ્ર યાચના સાથે હાલને માટે આ લેખ પુરો કરવા રજા લઉં છું.*

હિમતલાલ ગણેશભાઈ અંજારીઆ.

અમે કોણ ?

(બીલાગની ધૂનમાં.)

જનેતા જન્મભૂમિને પિતા પ્રભુ: અમારે:

મીઠા માબાપની સેવા સહોદરને અમારે:

મમતા ભર્યા મેઘા પિતા પ્રેર્યા રસાવન રેલીયે !

ચલવી ચમક કંઈ ઝોર ઉજાવલ આત્મગણ બદલાવીયે !

જનેતાનાં દુધડીયાથી ચતુ 'દુધમલ' અમારે:

પિતાને છત્ર પ્રકટે આત્મ ધુમટ કંઈ અમારે:

મંસાર મુન્દર સારમયમાં ડોલીએ ડોલાવીયે !

ઉઠાસમાં રમતાં અજળ રંગી જગત અજવાળીયે !

“લલિત.”

* આ લેખ અમદાવાદની ‘સાહિત્યસભા’માં શ્રી. રા. નરસિંહગવ બોળાનાથના પ્રમુખપણા નીચે પૂર્વે વંચાયેા હતો. —એમ એ સભાના સેક્રેટરિ તરફથી અમને જણાવવામાં આવ્યું છે.

ચર્ચાપત્ર.

મહેરબાન “વસન્ત” માસિકના તન્વી સાહેબ,

આપના માસિકના ગયા માસના અંકમાં “અન્યાવશોકન”ના મધ્યાન્હ નિચે સુકત સ્વરૂપ લક્ષુભાઈ ગોવર્ધનદાસની જગત્પ્રીત્તા” નામના અંકનું અવશોકન કરવામાં આવ્યું છે, તેમાં ૨૩૯ મે પાને આપે નિચે પ્રમાણે લખ્યું છે:—

“૫૪ ૧૧૨ મે “કૃષ્ણ કૈસી હોરી મચાઈ, મચાઈ”

“ઈત્યાદિ સૌન્દર્ય અને ભવ્યતાનું ભરેલું કાવ્ય ટંકવામાં આવ્યું છે, તેની કુટનોટમાં “આ પદ પિતાશીનું બનાવેલું છે” એમ જણાવ્યું છે. પરંતુ અન્યકર્તાની આ સરતચૂક દશે એમ લાગે છે. કારણ કે અહ્લાનંદ સ્વામીના કાવ્ય તરીકે ઉપરની હોરી “અધ્યાત્મ-ભજનમાલા” માં ધણી વર્ગો ઉપર પ્રસિદ્ધ થઈ હતી, અને હાલમાં અહ્લાનંદજીએ પોતે “આમને પોતાની “ભજનમાલા” નું પુસ્તક મોકલ્યું છે તેમાં પણ આ હોરી જોવામાં આવે છે. આ જ અહ્લાનંદજીનો જા. લક્ષુભાઈને સમાગમ થયો હતો, અને ધણું કરીને “એ હોરી અહ્લાનંદજીની રચેલી હોઈ એમણે એમના મિત્ર ઉપર એ મોકલાવી દશે એમ અનુમાન થાય છે.”

આ સંબંધમાં વાંચક વર્ગમાં ફેરલીક એર સમજાવવાનો સંભવ છે, તેથી નિચેનો ખુલાસો આપતા અંકમાં પ્રસિદ્ધ કરવાની કૃપા કરશે.

૧૧૩ મા પાનાની કુટનોટમાં જણાવ્યું છે કે “આ હોરી તથા અન્ય આમળનું પદ પિતાશીએ જા. ત્રીપુરાસંકરજીને ઉપજાવેલ પત્રની સાથે મોકલ્યાં હતાં.” આ ૧૧૨ મા પાનાની કુટનોટ નિચે છાપતું જોઈતું હતું તેને બદલે છાપનારની ભૂલથી ૧૧૩ મા પાનાની કુટનોટમાં છાપાઈ ગયું છે. એ વિશે “શુદ્ધિપત્રક” માં ખુલાસો દીધો છે તે જોવાથી સમજશે. બન્ને પદોમાં અહ્લાનંદ સ્વામીનું નામ આવે છે એટલે એ પદો પિતાશીના બનાવેલાં નથી એ કુદરેજ જણાઈ આવે છે. ૧૧૨ મે પાને “દૈત્ય ખેલ દિશે” અઠ્ઠમ પર ખુલ્લું ગઈ ચપ્પમ રોશનિયાં” એ પદ વિશે નિચે આપેલી કુટનોટ સમજાવી; કારણ કે એ પિતાશીનું બનાવેલું છે.

સોફ્ટ એન્ડ એપિથમ પ્રિંટ,
અમદાવાદ,
તા. ૨-૮-૧૯૦૬.

લી. ચંદુલાલ લક્ષુભાઈ.

શકુંતલોપાખ્યાન.

શ્રી મહાભારત—આદિ પર્વ અધ્યાય ૬૮ થી ૭૪ નો સંક્ષિપ્ત તરજુઓ

મહાકવિ શ્રી કાલિદાસના અભિજ્ઞાનશકુંતલા નાટકનું મૂળ શ્રી મહાભારતના આદિપર્વમાનું શકુંતલોપાખ્યાન છે તેનો સાર આ પ્રમાણે છે —

અ યાચ ૬૮ થી ૭૦

પૂરુવશનો વિગ્તાગ્નાર ચક્રવર્તી દુષ્યત રાજા* એક સમયે મૃગયા માટે નીકળેનો અસખ્ય લનેચરોને માનતો ભારતો ખાલિની નદીના કાંઠા બેપર આવેલા કલ્પવૃક્ષ ગોપના કલ્પ મહર્ષિના આશ્રમ આગળ આવી પહોંચે ત્યાં તેને એ પુણ્યપ્રધાન મહાત્માના દર્શન કરવાની ઇચ્છા થે એટલે તે પોતાની ચતુર્ગ સેનાને આશ્રમના દ્વાર આગળ ઘોભાવીને અંદર ગયો ચારે વેદ, છંદો દર્શનો, અને સકલ શાસ્ત્રોમા પાંગત, અને નાના પ્રકારના યજુર્વેદ/પતંજલિ નિયમાદિમા કાલનો મદ્ય્ય કરનારા અમખ્ય બ્રાહ્મણો વડે એ આશ્રમ સાક્ષાત્ બ્રહ્મોત્ક્રેષ્ઠો દીપી રહ્યા હતાં પણ દુષ્યતે મહર્ષિના પોતાના નિવાસ આગળ જૈને બૂમ પાડી, ત્યારે અંદરથી તેમને બહારે એક યૌના જેની મુંદર કન્યા આવી, અને રાજાનું આતિથ્ય કરીને બોલી, કે ' મહા ! પિતાશ્રુ દેહાદિ આણુવા ગયેલા છે, તે મુદ્ગર્તમા પાડા આવશે, જગ થોભો ' એ કન્યાને જોતા જ તેના તપ અને દમથી ખીંચી નીકળેલા જગત્તા રૂપલાવનને લીધે મળ તેના બેપર મોહી પડ્યો, અને તેને પદ્મ લાગ્યો —

૨૧ ચાપ ૭૨

તૂ મની / મણુ / મુચોષ્ઠિ	આડી શા માટ આ વને ?
આવા રૂપ શુભો વાગી	ગ્યાથી આડી તું ગોભને ?
મન મહાર, શુભે, તદ્દે તો	હની લીધૂ જ દર્શને,
નિશાસા તૂ-વિષ યાતી,	તો મદને કરે તું રોભને "

તે કન્યા કહે, " હ બગવાન કલ્પની પુત્રી ' ત્યારે દુષ્યતે શકા કરી, કે " કલ્પમહર્ષિ

* આદિ પર્વના ૮૫ મા અધ્યાયમા આપેલી કુરુવશના રાજાઓની યાદીમા દુષ્યતનું સ્થાન નીચે પ્રમાણે છે —

દશ પ્રજાપતિથી ચોથો મનુ અને નવમો યયાતિ યયો યયાતિ અને શર્મિષ્ઠાના પુત્ર પૂરુથી ઓગણીસમો દુષ્યત યયો દુષ્યતનો ભગત યયો, અને ભગતનો પ્રપૌત્ર હસ્તી યયો જેણે દારિત્યપુર સ્થાપ્યું હસ્તીના પુત્ર વિકુલનો પ્રપૌત્ર કુરુ યયો કુરુનો પ્રપૌત્ર પરીક્ષિત, તેનો પૌત્ર પ્રતિવ્રવા, અને પ્રતિવ્રવાનો પૌત્ર શાતનુ યયો. એ શાતનુના ત્રિવિંશતીર્થની સ્ત્રીઓએ તેના મરણ પછી પોતાની માસ સલવતીની આશા પ્રમાણે એ સલવતીના જ કાલીન પુત્ર દ્વિપાચન વ્યામથી ધૃતનાથ, પાદુ, અને નિદુગ્ને ગેહમ્યા દુષ્યતને બીજા ચાર ભાઈ હતા, પણ કુરુ એના ભરતના વશમા યયો માટે એ કુરુવશનો સ્થાપનાગ ગણાયો, અને કુરુવશ દૈવ્યતવશ તથા ભાગતવશ પણ કહેવાયો

બ્રહ્મચારી છે, અને સાક્ષાત્ ધર્મ પણ કલ્પિયો, તો એ એ પોતાના પ્રત્યક્ષી એ નહીં; માટે, હે વરવર્ણિની, તું એમની પુત્રી થી રીતે એ વિશે મને મોટો સંશય પડે છે તે યાગ.”

કન્યા બોલી: “ મારો જન્મ કેમ થયો અને હું કલ્પની પુત્રી કે રીતે, એ બધો ઇતિહાસ આપને માંડીને કહું. પહેલાં કોઈ ઋષિએ કલ્પ ભગવાનને પૂછેલાં તેનાં એમણે નીચે પ્રમાણે જવાબ દીધો હતો:—

“ પહેલાં એક સમયે વિશ્વામિત્ર ઉગ્ર તપ કરતા હતા, ત્યારે તેનો તાપ ઇન્દ્રને લાગ્યો, અને તેને ચિંતા થે કે રમે ને એ તેને પોતાના ઇન્દ્રાસનથી ડાકાવી પાડે. એટલે ઇન્દ્ર મેનકાને પીનવવા લાગ્યા: “ હે મેનકે, હે કલ્યાણિ, હે મહારી અપ્સરાઓમાં શ્રેષ્ઠ, તું જ, અને આમના તપમાં વિદ્ય નાખીને મને અવિદ્ય કર. તું ત્હારી બધી કલા વાપર, અને

“ “ રૂપધૈવનમધુર્યં ચેષિતરિમતભાષણે
લોભવી લોભવી ખાને તપોધી વાર આમને.”

“ મેનકાએ આના જવાબમાં વિશ્વામિત્રનાં સુપ્રસિદ્ધ અને એકએકથી વધારે અદ્ભુત પરાક્રમો ગણાવ્યાં, અને કહેવા લાગી, કે “ એ રાત્રિનું જેલું તપ છે તેલું જ તેજ છે, અને તેટલો જ વળી એમનો કોપ છે, એ સર્વ આપ મારી પેડે જણા છે. તથા આપને પણ એમનો તાપ અને ભય લાગે છે. તે છતાં પણ જ્ઞે આપ દુરભાવતા જ હો તો સાથે એટલી પણ કૃપા કરો, કે એ કોષમાં મને બાળી ન દે અને હું આપનું કાર્ય પણ કરી શકું, એ માટે હું ત્યાં જઈ ત્યારે પવનને અને કામદેવને મહારી મદદમાં રહેવાનું ફરમાવો. હું એમને લોભવવા મથું ત્યારે મન્મથે એમના હૃદયમાં પેશ્યું, અને સદાગતિ પવને વનોના સુગંધ ચારે તરફ ફેલાવી મૂકવા, તથા મહાઈ વસ્ત્ર ઉગ્રાડી ઉગ્રાડીને બોક્ષી દેવું.”

અધ્યાય ૭૨.

“ કલ્પ કહેતા હવા: ‘ ઇન્દ્રે એ મુજબ હુકમ કર્યો અને મેનકા વિશ્વામિત્રના આશ્રમમાં આવી તથા એ તપોનિમગ્ન રાત્રિપને પ્રણામ કરીને નૃત્યક્રીડા કરવા લાગી. ત્યાં સદાગતિએ એનું ચાંદની જેવું વસ્ત્ર ઉગ્રાડી ઉગ્રાડીને બેંચી લીધું, અને મેનકા તે પકડવાને શરમાતી શરમાતી તેની પાછળ આમથી તેમ દોડતી શૂનિ બિપર બિતરી. .

જેતાં વિપ્રર્ણમે એને મૂંઝતી લગવાતીને
નિહાળ્યું નમ્ર અંગેના વયે અસ્પર્શ્ય રૂપને.
મન્મથે યે પૂર્યો વાસ, તપોવૃત્તિ ગર્હ સરી,

“ મેનકે, આવી! ”—વાણીએ . રાત્રિનું સુખથી ખરી.”

“ કલ્પ કહેતા હવા: ‘ મેનકાએ એમની ઇચ્છા સ્વીકારી, અને વિશ્વામિત્રે એની સાથે ભોગવિલાસમાં ધણો કાલ ગાળ્યો, તે એક દિવસ જેટલો પણ ન લાગ્યો. ઋષિથી મેનકાને ગર્ભ રહ્યો, અને તે હિમવાનની સુરમ્ય ખીણમાં બેઠી માલિની નદીને કડિ પુત્રીને જન્મ આપી, તથા પોતાનું કાર્ય પૂરું થયું ગણીને ઇન્દ્રલોકમાં આવી ગૈ. બાલકને એ વિજય વનમાં પડેલું જોઇને સકુંત (? આસ) પંખીઓ સિંહબાઘગીધાદિથી તેનું જંતન કરતાં તેની આસ.

પાસ બેસી રહ્યાં. હું સ્નાતાદિ માટે ત્યાં જી મ્હડ્યો. ત્યારે મ્હં આ કૌતુક ઘીઠું; અને બાલકને ઊપાડીને આશ્રમમાં લાગ્યો, તથા તેને મ્હારી પુત્રી કરીને રાખી. ધર્મશાસ્ત્ર પ્રમાણે દેહકર્તા પ્હેલો પિતા, પ્રાણુદાતા તે બીજો, અને અન્નદાતા તે ત્રીજો. એને ગદન વનમાં શકુતોએ રક્ષી માટે મ્હં એનું શકુતલા નામ પાડ્યું. હે ઋષિ, શકુતલા મ્હારી પુત્રી તે આ રીતે. અને નિર્દોષ શકુતલા પણ મ્હને પિતા જ ગણે છે.”

શકુતલા કહે, “ હે રાજન, આ પ્રમાણેનો મ્હારો કૃતિહાસ છે. મ્હં મ્હારા પિતા વિશ્વામિત્રને ઘોડેલા પણ નથી, અને હુ કષ્ટ મહર્ષિને જ પિતા માનું છું.”

અધ્યાય ૭૩

કુપ્યત કહે,

“કલ્યાણિ, રાજપુત્રી તું,	રંભોડુ, મુજને વર:
કહે તે તુજ રૂઢ દ	કર હોમેથી સત્વર.
સોભીતાં વસ્ત્ર, માલાઓ,	કુડલો વર્ગો હેમનાં,
મણિઓ, રત્ન, મોનૈયા,	અગિતો, દેશદેશનાં,
કહે તે લાવું—સમૃદ્ધિ	રાજ્યની સર્વ તાલરી,
ગાંધર્વવિધિએ બીરુ,	મ્હારી યા આજ મુંદરિ.”

પણ શકુતલા કહે, પિતાજી આવતા જ હશે, તેમની રાહ “ જીવો કે તે પોતે ત્હમને મ્હારૂં દાન કરે.”

ત્યારે કુપ્યત કહે,

“આત્માજ બધુ આત્માનો,	આત્મા જ આત્મની ગતિ,
પડે જ પડનું દાન	દે ને તૂ ધર્મરીતથી.
લભના વિધિ આપેમા	ત્યાગ્ય પૈશાચ છે સદા
વર્જ્ય આસુર ને આર્ય,	ધર્મ્ય પાંચ, રહ્યા તદા;
ત્રણ બ્રાહ્મણના તેમાં,	એ કલા ક્ષત્રના ખરા,
તેમાં ચે શ્રેષ્ઠ ગાંધર્વ,	એમાં સંદેહ ના જરા.
અન્યોન્ય કામ બંનેને	અથ પ્રત્યક્ષ મુંદરિ,
ગાંધર્વવિધિએ માટે	બાર્ધા યા બીરુ, માલરી.”

શકુતલા કહે,

“જે આવો ધર્મનો પંથ,	આત્માનો સ્વાર્થો આત્મને,
વર્ષે તો શરતે એક,	પ્રુ એક, કબૂલજો.

* બ્રાહ્મ, દૈવ, પ્રાણપલ, આસુર, ગાંધર્વ, રાક્ષસ, અને પૈશાચ એઆદ. પ્હેલા ચાર બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિય બંને માટે, આસુર વૈશ્યશૂદ્ર માટે, અને ગાંધર્વ તથા રાક્ષસ ખાસ ક્ષત્રિયો માટે તેમાં નક્ષત્રનિવાસ નિંધ. રુડિમણીવિવાદની આદ્ય ગાંધર્વ અને રાક્ષસ વિવાદનો મિત્ર વિધિ એટલો નિંધ નર્દા, પરંતુ તે ચે શુદ્ધ ગાંધર્વ વિધિથી હતરે.

હૃદ્ય એકાંતમાં તે આ કાલ દૈ સલ પાંગળે,
યાય જે માહરો પુત્ર તે સુવત્સવે સ્થાપનઃ
આપના પછી સગ્ગ એ, કાલ એવો દિશે પ્રભો,
મહારો ને આપનો સંગ બધે દુષ્પત, થાવ તો. ”

દુષ્પતે વિચાર કર્યા વગર જ કાલ આપી દીધો, અને તેનું પાણ્ડિત્ય કંઈ પાછા વળતાં તેણે એને વારંવાર કહ્યું, “ હે શુચિસ્મિતે, હું ચતુરંગ સેના મોકલીને તને તેમજી લેશ, તું વિચાર સાખ. ” પણ રસ્તે જતાં જતાં કણ્વ બગવાન બાણેસ તારે શું કરશે, એ જ ચિંતા તેને વ્યાપી રહી.

મુંદ્રસ્ત થતાં કણ્વ આવ્યા ત્યારે શકુંતલા શરમાઈ એને સામી ન આવી. પણ મહર્ષિએ દિવ્યચક્ષુથી સર્વ જોયું, અને પ્રસન્ન થીને બોલ્યા:

“ બદ્રે, મહેને ન પૂછ્યું ને કીધો તં સંગ શુભ જે
કામી સાથે સકામાએ નહીં ધર્મવિરુદ્ધ તે.
ક્ષત્ર માટે કહ્યું છે એ શ્રેષ્ઠ ધર્મવૃક્ષમને,
દુષ્પત વળી ધર્મમા મહાત્મા છે શકુંતલે.
યશે પુત્ર તદમો બેનો ચક્રવર્તી મહાપ્રભી,
પૃથ્વી ભોગવશે આખી મહાત્મા સર્વતોજયી. ”

પછી શકુંતલા બહાર આવી અને પોતાના પતિકુલ માટે વર માગ્યો કે પૂરુકુલના રાજાઓ સહ ધર્મિય રહે અને કદાપિ રાજ્ય ન ખુવે, તે મહર્ષિએ આપ્યેલ.

અધ્યાય ૭૪.

શકુંતલાને પુત્ર સાંપડ્યો, તે આવંત તેજવી અને ચક્રવર્તીનાં લક્ષણોવાળો થયો. ત્રણ વર્ષને વયે કણ્વે તેના જાતકમાંથી સંસ્કારો કર્યા. ૭ વર્ષનો થતાં તો તેના જન્મ અને પરાક્રમથી આખું વન ગાંછ રહ્યું. તે સિંહવાયવરહમહિષ અને હાથી જેવા મોટા જાનનાક પ્રાણીઓને પણ પકડી નાંચે બાંધવા, તેમની ઊપર ચડવા, અને તેમને અનેક રીતે દમવા લાગ્યો. આશ્ચર્યથી આવી તેનું સર્વદમન નામ પાડ્યું. પછી કણ્વે એનું વધતું જતું વય અને તેજ જોઈને એનો સુવરણપદ પામવાનો સમય આવ્યો ગણ્યો. તથા પોતાના શિષ્યોને આજ્ઞા કરીને કહ્યું, કે “ સ્ત્રીઓનો પિયેરમાં લાંબો નિવાસ કીર્તિ આણે અને ધર્મવિરુદ્ધ છે, માટે શકુંતલાને પુત્ર સાથે એના પતિને ત્યાં મૂકી આવેલ. ”

શિષ્યો શકુંતલા અને સર્વદમનને પહોંચાડીને પાંજ વચ્ચે, અને શકુંતલા દુષ્પતને રીતસર માન દેને બોલી:

“ હે રાજન, આ આપનો દેવ સમો પુત્ર; હે મહામાગ, કણ્વના આશ્રમમાં સંગમ પૂર્વ મહેને દીધેલો કાલ સંબારો, અને તે સુજન્ય વર્તી આને સુવરણ જનાવો. ”

* સર્વ લક્ષ ધર્મવૃક્ષમ બોલના પુરુષાર્થો સાધવામાં સ્ત્રીપુરુષના સદ્ગુણ માટે. ધર્મવૃક્ષ-વિધિનાં વિશેષ લક્ષણ એ કે એમાં સાક્ષી એઈ નહીં, વરકન્યાએ સામસામી દમ્પતી થતાં એ પોતે જ કરેલો શ્રમ સ્વયંવર, અને એ ખાસ કરીને ક્ષત્રિયો માટે. વિહિત.

ગમને સર્વ સાબરતૂ હવૂ, તથાપિ તે બોલ્યો “હે દુષ્ણ તાપસિ, તૂ શૂ કહે છે ? હું ત્હને ક્યા પરજ્યો છું ? મ્હને તો કે સાબરતૂ નથી તૂ મંત્રી છે ?”

આવૂ સાબરતા સકુતયા દુ ખથી જડ ચૈ જૈ તેને કોષ વ્યાધ્યો, અને તેની આખમાથી ઝાઝો નીકળવા લાગી. પણ દુ ખને દાખી દૈને તે પોતાના પતિ સામે જોદને ગુરસાથી કહેવા લાગી

“ જાણો તો ચે મહારાજ, કેમ આમ વદો ત્હમે
હલકા મોઢની પેડે નિ શકે, કે ન જાણુતો ! ૨૫૪
આખતૂ હલ્લે જાણે સત્ત્વ શૂ ને અસત્ત્વ શૂ,
સાક્ષી હો તેમ બોલો ને જાતે ના હલકા પડો ૨૬
જે યથાન્ત જાણીને અન્યથા આમ બોલતો
ચોગ આત્માપહારી તે— શૂ તેને પાપ ના કર્યો ! ૨૭

છૂ એકનો એમ ત્હમે ગણીને
જાણો ન હસાર્યો મુનિ પુરાણ
જે જાણુતો રીધ અધર્મ સર્વ,
તેની કને આપ બનો છ પાપી ૨૮

કરી પાપ લહે છે જે કે મ્હને કો ન જાણુતૂ,
તેને દેવો બધા જાણે જાણે અત પૂરુષ ૨૯

આદિત્ય ચંદ્રો અનિલાતનો ને
દૌ ભૂમિ પાણી ઉર ને વળી ધમ
અહર્નિશા ને વળી જે ન સધ્યા
ને ધર્મ જાણે મનુજેનું ચેદિત ૩૦

ધમ પૈવસ્વત તેના કરે નિખીડ પાપને
જે સતોષે ઉરે સાક્ષી રટેલા ક્ષેત્રનાથને ૩૧
જે સતોષે ન એને તે દુરાત્મા પાપકારીના
કરે પૈવસ્વત નિષે અતિપીડા પાપને ૩૨
જે જાતે જાતને નીચી પાડતો અન્યથા વદે,
આત્માચે હેતુ તેને ના, તો ક્યાથી હોય દેવતા ! ૩૩

“ જાતે આવી હેમી આહી ભાર્યો છૂ હૂ પ્રતિપ્રતા,
અર્ચાહેને ન અર્ચો શૂ ! મ્હને ના અવગણો ત્હમે ! ૩૪
આ સભામા મ્હને પાડો નીચી, એ શૂ ત્હમે કરો !
આ કહેતી હૂ ન વેરાને, નહીં કેમ મુણો મ્હને ! ૩૫

ને મહાર્-યાયતી કેરૂં ! કહું નહાં કરો ત્હમે
તો કુપ્યંત, ત્હમારૂં આ સતધા શિર ફાટશે ! ૩૬

“ભાર્યામાં પતિ પેસીને” જન્મે છે ફરિ તેં ચક્રી;
કહે તે માટ ભાર્યાને ‘જન્મા’ પ્રાચીન કવિઓ. ૩૭
શ્રુતગ્ન જનનું આમ જન્મનું જે અપત્ય તે
તારે સંતતિથી સવં પિતૃઓ પૂર્વ પેદીના. ૩૮
પુત્રામે નરકેથી એ પોતાને તારતો પિતા,
માટે એને કહો ‘પુત્ર’ સ્વયંભૂ મનુએ સ્વયં. ૩૯
ગૃહિણી દક્ષ તે ભાર્યા, ભાર્યા તે જે પ્રજાવતી,
ભાર્યા જે પતિના પ્રાણુ, ભાર્યા તે જે પતિવ્રતા. ૪૦
ભાર્યા પતિતણું અર્ધ, ભાર્યા છે મિત્ર ઉત્તમ,
ભાર્યા અર્થ તણે સાધે, ભાર્યાથી તરતો પતિ. ૪૧
ભાર્યાથી જ કિયાસિદ્ધિ, ભાર્યાથી ઉત્તમાશ્રમ,
ભાર્યાવાળા સુખો પામે, શ્રી યે ભેટે સભાર્યને. ૪૨
ઉત્સવોના પ્રસંગોમાં મિત્ર સાચી પ્રિયવદા,
ધર્મ કાંઈ પિતા જાણે, આર્તિમાં માત તુલ્ય એ. ૪૩
કાંતારોમાં ય વીસામે વનપ્રસ્થતણી પ્રિયા;
બને સભાર્ય વિશ્વાસ્ય; ભાર્યા જાણે પરા ગતિ. ૪૪
નરકા ઘેરમાં જાતા એકલા ગ્રેત પાછળે
ઉદારેઆર્થા જાનારી એકલી છે પતિવ્રતા. ૪૫
જતો પહેલે પતિ તેને સાધ્વી જાતે અનુસરે,
પોતે જે જાય પહેલી તો જે જોતી વાટ સ્વાર્ગની. ૪૬
આવાં કારણથી રાજ, લગ્ન ધર્મ કહું ખરે,
પાણિગ્રહણથી પત્ની પતિની એ ય લોકની. ૪૭
જન્મ્યો જાતથી જાતે પુત્ર તેને જુધો કહે,
માટે જન્મની સમ જાણવી. ૪૮

“ભાર્યાથી પ્રસવ્યો પુત્ર” પોતાની જ પ્રતિકૃતિ,
પિતાને જોઈ આહ્વાદ મહા, સ્વર્ગ મળ્યા સમો. ૪૯
જાંચકી પુત્રને એનાં મેલાં ધૂલભર્યાં બધાં
પિતા આલિંગતા અંગ, હેતુ એથી અધિક થાં ! ૫૦
તો ત્હમે તમકરો આ જાતે આવી જોભો સુત,
અભિલાષા ભર્યો, તેને શાને માટે અવગણો ? ૫૧
કીડો પે નિજ છડાને સાંભરે, નહિ ફોડતી,
ત્હમે ધર્મગ્ન તો થાં આ પોતાનાને ન પાળશો ! ૫૨

વસો કે રમણીઓ કે	હંડકોના ન સ્પર્શથી	
યતું તે સુખ જે થાયે	આલિંગનથી બાલના.	૫૬
ઐક્ય છે ચોપગાંમાં ગૌ,	બ્રાહ્મણ દ્વિપદો વિષે,	
વડીલોમાં શુરુ ઐક્ય,	સ્પર્શમાં પુત્ર ઉત્તમ,	૫૭
કૂટરો પુત્ર આ, એને	સ્પર્શ આલેપ વો તહમે,	
પુત્રસ્પર્શ સમે સ્પર્શ	ન હોયે અવની મહી.	૫૮
“પૂરા છત્રીશ માસે મહં	પ્રસવ્યો છે કુમાર આ,†	
અરિદમ, મહારાજ,	કાલ એ તમ શોકનો,	૫૯
સુણો આકાશવાણી મહં	પ્રસવે સુણીં એહના,	
“કરશે અમ્મમેધો એ	પૂરા સો”—સત્ય, પૌરવ.	૬૦
ભણો છો જે મહારાજ,	પુત્રના જ્ઞાત કર્મમાં	
આ જે વેદ તણા મંત્રો	ઉચ્ચારે છે દિલે સદા:	૬૨
“સંભવે અંગઅંગેથી,	જન્મતો હૃદયે થકી,	
પુત્ર નામે ખરે આત્મા	જીવ તું શરદો શત!	૬૩
તું આધાર જીવિતનો	વંશવિસ્તારનો વળી,	
માટે પુત્ર જીવો મહારા	સુખેથી શરદો શત!”	૬૪
તહારા અગથી કૂટરો	નરથી અન્ય આ નર,	
તહારી છબિ એ, જેવી	જીવો સ્વચ્છ જલાશયે.	૬૫
ગાદંપત્યથકી જેમ	બીજો અગ્નિઃ ગ્યાય છે,	
તમથી તેમ આ કૂટરો,	તહમે એક દિવા થયા.	૬૬
“મૃગવામા મહારાજ,	આબ્યા મૃગ પૂડે ધસી	
પિતાના આશ્રમે, ત્યાં	કુમારી નિરખી તહમે.	૬૭
ઉર્વશી, પૂર્વપિત્તિ, ને	સહજન્યા, ને મેનકા,	
વિશ્વામી, ને ધૃતામી, એ	છે છ ઉત્તમ અપ્સરા.	૬૮
મેનકા બ્રહ્મપુત્રી તે	સર્વમાં ઐક્ય અપ્સરા	
સ્વર્ગથી ઉતરી પૃથ્વી	વિશ્વામિત્રપ્રિયા બની.	૬૯
દિમાદ્રિપ્રસથમા તેણે	જન્મ આપ્યો મહને, અને	
પરાવાં બાલને જેમ,	છાંડી મહને ગર્ધ મહડી.	૭૦
કે હૈયે હેત ના તેમ,		

† મુખાદનો પાઠ—ત્રિષુ તર્ષેષુ ગુણેષુ પ્રજાતાહમરિદ્મમ; ”

બંગાળના પાઠનો તરજુમો—“ I gave birth to this boy after the completion of three years. ”

* તું કહેવાય પુત્ર પણ તું તો હું ખેતે જ.

× આદવનીય.

“ કેવાં યે કુટુંબોં મ્હે પૂર્વ જન્મે કર્યાં હશે
જન્મતાં માતતાતે કે તથા, ને આ ત્યજે ત્હમે । ૭૧
ત્યાગશે જો મ્હને સત્ય તો પાછી નૈશા આશ્રમે,
પોતાના જ પરંતુ આ પુત્રને પવ ત્યાગશે । ” ૭૨

પરંતુ શકુંતલાના કોપથી કેં ધર્મેષ્વરેશથી, એની દહતાથી કે એના વીનવણાંથી કુપ્પત
હીપર કેં જ અસર ન થૈ, જવાબમાં તે ગમે તેમ બોલવા લાગ્યો. ધંડિમાં કહે કે “વિશ્વા-
મિત્ર જેવો મહર્ષિ ક્યાં મેનકા જેવી અપ્સરા ક્યાં, અને તું ક્યાં ।” વળી બીજી કહે કહે
કે “વિશ્વામિત્ર જેનો પિતા અને મેનકા જેની માતા તેનાં વચનનો શો વિશ્વાસ ।” વળી
એના પુત્ર વિષે કહે કે “એટલા યોગ કાલમાં આ શાલ્વરતંબ જેવો વધી ગયો એ તે કેમ
મનાય ?” એણે તો છેવટનો જવાબ દીધો કે “મ્હને કેં સાંભરતું નથી; તું કહે છે તે
કેં મનાય એવું નથી; અને મ્હારી આગળ પણ પુંચ્છલીની માફક બોલી રહી છે તે શરમાતી
નથી ? જા, આસી જા, ત્હારે જ્યાં જવું હોય ત્યાં ।”

શકુંતલા બોલી:

“ રાજન, સર્પ પંજેવાં ચે પરંતિદ્રો જીવો ત્હમે;
બિણાં જેવાં ય પોતાનાં જીવો તો ય જીવો નહો. ૮૨
દેવોમાં મેનકા જણો;
ત્હમાઈ કુલ કુપ્પત,
ભૂગર હો ત્હમે રાજન,
ત્હમે અમે ન જોડીનાં—
ક્યાં મેરુ ક્યાં જ સર્પ પ । ૮૪

“ સત્ય ધર્મ જો તેથી, હંછેડાયા જ સર્પથી,
આધા અનાસ્તિકો ચે રૂહે આસ્તિકોનું ચૂં પૂછવું । ૯૬
પોતે પુત્ર કરી પેદા પોતા સમો ન જ લહે
આ લોકે શી ખુલે તે તો, ને કાંઈ પરલોકનાં । ૯૭
ગૃધ્રીવીપતિ, રાજેન્દ્ર, પાળે ને સંત્યધર્મને,
સાચવો પોત પોતાનું, તજવો પુત્ર, ના ધંટે. ૧૦૧
વાવ સારી કુવા સોધી, યત સો ચે સુશાવધી,
સો યજોથી વ્હડે પુત્ર, સત્ય સો ચે સુપુત્રથી, ૧૦૨
હજાર અશ્વમેધો ને સત્ય સાચે જ તોળશે,
હજારે અશ્વમેધોથી વધારે સત્ય જાણશે. ૧૦૩
ચારે વેદ બણ્યે પુણ્ય ને સર્વ તીર્થસ્નાનનું
સત્ય સામે મૂંડી જોતાં તરે તુલ્ય, ન ચે તરે । ૧૦૪
નથી સત્ય સમો ધર્મ સત્યથી પર કે નથી,
અને આ લોકમાં જાણે નથી ખૂંડે અસત્યથી ૧૦૫

રાજન, સત્ય પરચ્છ,	નિયમે વિશ્વ સત્યથી,
લોપો રાજન, પ્રતિગા ના,	સત્યસાથી સદા રહો. ૧૦૬
(પણુ જો) જાતના હીન વિશ્વાસે	વળગો છો જ અસત્યને,
ભલે તો, જાઉં છું ચાલી	સાથી ધમ્મ ન તમસમે. ૧૦૭
અને દુષ્યંત, આ મ્હારો	પુત્ર તો આભવિકમે
શૈલાવતંસ શોભાતી	છતશે જ ધરા બધી. " ૧૦૮

આમ કહીને શકુન્તલા ચાલી નીકળી. પણ ત્યાં તો સભામાં ઋત્વિજ, પુરોહિત, આચાર્ય, મંત્રિ આદિ સર્વે મંડલ અને દુષ્યંત પણ સાંભરે એમ અંતરિક્ષાથી વાણી યે—

“માતા કુપ્પી જ, જોનો તે	પુત્ર પોતે સ્વયં પિતા:
મરસ્ય પુત્ર, દુષ્યંત,	છાંડી દે ન શકુન્તલા. ૧૧૦
બીજાધાતા બની પુત્ર	ભિમરે યમધામથી:
ગર્ભ આ તું જ પૂર્યો તો	સત્ય બોલે શકુન્તલા. ૧૧૧
જાયા પ્રસવતી પુત્ર	પતિની જ પ્રતિકૃતિ.
મરસ્ય માટે દુષ્યંત,	આ શકુન્તલ પુત્રને. ૧૧૨
છવતા પુત્રને ત્યાગી	છવયું હતભાગ્ય છે:
મરસ્ય પુત્ર દીપ્યંતિ	શકુન્તલ પરાક્રમી. ૧૧૩
વળી મર્ત્યવ્ય ત્હારે એ	આચારાં વચનો યદી:
ને તેથી રાખજો નામ	મરત તવ પુત્રનું.” ૧૧૪

આ દેવવાણી સાંભળીને દુષ્યંતે પુરોહિત આદિ સર્વને આનંદથી કહ્યું કે “શકુન્તલાને હું ગાંધર્વવિધિએ વર્યો હતો અને એણે કહેલી સર્વ વાત ખરેખરી છે અને આ બાલક મ્હારો જ પુત્ર છે, તથાપિ બીજા સાબીતી વગર શકુન્તલાના જ વચન ઉપરથી હું એમને સ્વીકારૂં તો લોક શકા કરે અને કુલમાં કલક બેસે, એ બચને લીધે મ્હારે આમ વર્તવું પડ્યું. પરંતુ હવે ત્હમે બધાએ આ દેવવાણી સાંભળી છે તો હું એમને સ્વીકારી હર્ષ પામું છું.” શકુન્તલાને પણ એણે એ મતલબનું કહીને સંતોષી, અને તેણે કોપમાં પોતાને જે કંટક વચન કલાં હતાં તેને માટે માફી આપી. પછી શકુન્તલા પુત્ર ભરતનો યુવરાજપદે અભિષેક થયો, અને એ સાર્વભૌમ યવા નિર્માણુ થયેલાનું તેજોમય અગ્નિત ચક્ર પૃથ્વી ઉપર ધૂમવા અને ગાજવા લાગ્યું. વળી ભરતે સાર્વભૌમ ચક્રવર્તી થીને ધણા ધણા યજ્ઞ કર્યા, અને તે કરાવનાર કડવ ઋષિને હજારો પદ્મ સૌનેયાનાં દાન આપ્યાં. ભરતની કીર્તિ એટલી બધી વ્યાપી કે એના ઉપરથી “ભારતી કીર્તિ” ની કહેવત ચાલી, અને એનો વંશ પણ ભારતવંશ કહેવાયો.

બલવંતરાય. ક. ઠાકોર.

‘ ત્રણ દરવાજા પરનો શિલાલેખ ’*

મારા ઇતિહાસના લેખમાં, ત્રણ દરવાજા, શિલાલેખ, શિક્ષા વિગેરે વસ્તુઓ ઐતિહાસિક બનાવો મુકરર કરવાને કેટલી ઉપયોગી નીવડે છે તે બતાવ્યું હતું. તે બ પ્રમાણે આજનો વિષય પણ એક શિલાલેખ સંબંધી છે. આ શિલાલેખ, આપણી સમાજમાં બેઠેલા બનતાં સુધી પ્રત્યેક સભાસદે જોયો હશે—જોયો હશે એટલે માત્ર તેના તરફ નજર ન કરી હશે. પરંતુ તે શું છે, શા સાદું છે વિગેરે સર્વ માહિતી મેળવવાને મારી ધારણા પ્રમાણે ભાગ્યે ટોચકે બ પ્રયાસ કર્યો હશે. આ બ બાબત આપણા લોકમાં અવગણન કરવાની ટેવની ખાત્રી છે તે સાબીત કરે છે. કાઈ પણ વિષયમાં ઉંડા ઉતરી, અંબીરપણે, પુરતો અભ્યાસ કરવા, આપણે હજી શીખ્યા નથી. કેઈ પણ કામ ક્ષેત્રમાં પાર પાડી, ટેક પહોંચાડતાં આપણને કયાંય છુટે છે, કંટાળો આવે છે; વારંતે આ ઉમદા મુશુની, અપણા પર હકુમત બોગવતી ઇંગ્રેજ પ્રજા પાસેથી, નકલ કરવાની જરૂર છે. આથી ઘણા કામો થવા સંભવ છે. દોષ વાંચનમાળામાં આવેલી, ફકીર જાદુગરની વાત હજી આપણે વીસરી ગયા નથી. જે કે તે કલ્પિત છે તો પણ તેમાંથી ઉત્તમ ધોયે ગ્રંથ કરવાનો છે. આ બ વિષય પર મી હીન્ડીસ નાણાપટ્ટીએ, “ લોક પ્રિય લેખમાળા ” ના એક અંકમાં આધુનિક ‘ સાયન્સ ’ માં બારીક અવલોકનશક્તિથી શા શા ફાયદા થયા છે તે સારી રીતે દર્શાવ્યું છે. પ્રો. બ્લેકી લખે છે કે—

“ It is astonishing how much we all go about with our eyes open and yet seeing nothing—“How to observe,” the most important part of our early education, unfortunately, only too much neglected. This is because the organ of vision like other organs requires training and by lack of training and the slavish dependence on books, becomes dull and slow and ultimately incapable of exercising its natural functions.” Self-culture.

આજે આપણે ત્રણ દરવાજા પરના શિલાલેખ સંબંધી વાતચિત કરવાની છે. અમદાવાદ તેનાં ઉત્તમ બાંધકામો અને બધા વિશાળ મકાનો સાડું મશહુર છે.

મુસલમાન બાંધણીના ઉત્તમ નમુનામાં અમદાવાદના રાજા અને મસિદા સર્વોપરી છે. મી. હરચુસન પોતાના પ્રસિદ્ધ પુસ્તકમાં કહે છે કે—

“ Of the various forms, which the Saracenic architecture assumed in India, that of Ahmedabad may probably be considered as the most elegant as it certainly is the most characteristic of all. No other form is so essentially Indian and no one tells its tale with the same unmistakeable distinctness.”

“ History of Indian and Eastern Architecture.”

ત્રણ દરવાજાની કારીગરી મનોહર અને તેની બાંધણી બહુ રમણીય છે. ત્રણ દરવાજાનું મુશોમિત બાંધકામ જોઈ મી જોન્સ દરવાસ પોતાના, “ મુબઈ અને પશ્ચિમ હિંદુસ્તાન ” ના પોસ્ટ્યુમ પહેલામાં લખાવે છે કે—

“As Michael Angelo said of Ghibertis' gates, some of the screens and windows of Ahmedabad, were worthy to adorn the gates of Paradise”

વિશેષ તે એટલે સુધી, આગળ વધી લખે છે કે તાજમહેલ જેવું જગવિખ્યાત સુદર ભભકાદાર મકાન બધાવનાર મુગલ શહેનશાહ શાહજહાનના સુશોભિત આકર્ષક મસિદા અને મહેરો બધાવવાના શોખની પ્રથમ શરૂઆત, અમદાવાદના બાધકામોની ખુબી નિહાળવાથી તપાસવાથી જ, થઈ—

“Is it too much to suppose that it was here (Ahmedabad) the master builder drank in the elements of his taste which was to display such glorious results elsewhere Everything has a beginning, Greece before Rome Damascus before Cairo Agra follows Ahmedabad”

આ દરવાજા, અમદાવાદ વસાવનાર સુલતાન અહમદે, બદના બાદશાહિ ચોગાનની ચોક્કી સાથે બધાવ્યા હતા. આ દરવાજાની પૂર્વ દિશાએ ૨ ફોટ ૭ ઇંચ લાંબો અને ૧ ફીટ, ૧૨ ઇંચ, પહોળા માપનો એક શિનાતેખ છે. શિનાતેખમાં ૧૮૬૮ નો વિક્રમ સનત એટલે તે લગભગ ૧૦૦ વર્ષનો જુનો છે. આ લેખ પર સવતની ચાર પાંચ લીટીઓ સરકૂતમાં છે, બાકીની સર્વે હકિકત ગુજરાતી ભાષામાં છે. તે કાલમાં છાપખાના મોજુદ નહોતા. તેથી કોઈ પણ અગત્યની ખીના, લેખની જાણુ સાથે જાહેરમાં આણુરૂને થાળી વગડાવવામાં અથવા દાડી પીઠાવવામાં આવતી આ ઉપગત જાહેરખબર આપવાની ખીજ પણ એક રીત હતી અને તે એ કે કોઈ સરીઆમ રસ્તાપર, એકાદ જાહેર રથજામા, જ્યાં લોકોનો જમાવ જાહે થતો હોય, તેવે ઠેકાણે અમુક લેખ પથ્થર પર કોતરાવી મુકવામાં આવતો.

આપણો શિલાલેખ આ રીતજાને અનુસરતો છે અને તેમાં ખુબુ લખેલું છે કે આ બાદશાહિ ફરમાનનો શિલાલેખ શહેરના અથ ભાગમાં મુકવો.

આ લેખની ભાષા ગુજરાતી છે અને તે દેવનાગરી લિપિમાં છે. અદાશે સાથે ચોખ્ખા હરફો વાચી શકે તેવા છે.

* અસલ પ્રત નીચે આપી છે અને તેનો હુક સાર આ પ્રમાણે—(૫૦૨૯૮ માં)

સવત ૧૮૬૮ ના આશો મહિનામાં વડોદરાના રાજ્યકારભારી (Regent) પ્રતેહસિ હરાવની આજ્ઞાનુસાર તેમના વડા કાબજારી અગાધર શાસ્ત્રી અને વડોદરા રાજ્યના તે સમયના બ્રિટિશ એજન્ટ મી જેમ્સ રીવેટ કરનાક મહેસુલના કામ સાથે અમદાવાદ આવ્યા હતા તે પ્રસંગે, શહેરના મહાજને, નગર શેઠ વખતચંદને અગ્રેસર કરી, આ અધિકારીઓ પાસે ઇન્સાફ માગ્યો કે જેમ અત્યાર સુધી છોકરીને બિનવારસ ઠેરવી, તેનો હુક નામજુર કરી, સરકાર, મરનાર શાખસને પુત્ર ન હોવાથી તે મીલકત જપ્ત કરે છે તેમ ન થતાં હવેથી છોકરા અને છોકરીને, તેમના વડવાની મિલકત પર સમાન હક ગણવા વિનંતિ કરી. આ વાજખી માંગણીના ન્યાય સરકારે સ્વીકાર્યો અને ફરમાવ્યું કે છોકરા તેમ જ છોકરી બન્ને સરખા વારસ છે અને મરનાર ઘણીને જો એક જ છોકરી હોય તો તે છોકરીને ફરજ'દ થાય નહિ ત્યાં સુધી તે જ સ્ત્રી હકદાર વારસ ગણાય.

આ હંચ અમલમાં સુકવાને અને લોદિની ખબર સાઈ શહેરના સત્તાધિકારી, શહેર અને હવેલીના મામલતદારો, રાધુ રામચંદ્ર અને આપુણ ગોવિંદને, આ સરકારી દુકમ, કોઈ બાહેર જગ્યામાં પથ્થર પર કોતરાવો, સુકવાની આજ્ઞા કરી.

૧૧૦

* ૧૥

॥ શ્રીગણેશાયનમઃ ॥

- ૨૥ સંવત ૧૮૬૮ વર્ષે ગચ્છે ૧૭૩૪ પ્રવર્ત ॥
- ૩૥ માને દક્ષણાયગતે શ્રી સૂર્યે શરદ ક્રતૌ ॥
- ૪૥ માસોત્તમ શુભકારી આશ્વિન માસે શુક્ર ॥
- ૫૥ પક્ષે ૧ પંચમી તીર્થો ગણિવાસરે સુમાનુનાત્રે ॥
- ૬૥ સંવાસરે તર્કિને દીર્ઘીપલ પાતશાહા શ્રી ૭ પાત ॥
- ૭૥ શાહા અકબર શાહ ગાંધી તથા શ્રી પુના મળે ॥
- ૮૥ રાગ્યકર્તા શ્રીમંત પેનગઠ બાનેરાવસાહ ॥
- ૯૥ વર્ગા તેહમના કાલિદ્યુ વધૂ શ્રીમંતઠ રાજશ્રી ચી ॥
- ૧૦૥ મનાગી રઘુનાથ તે શ્રી અમદાવાદના સુવેદાર ॥
- ૧૧૥ તેહની આજ્ઞાર્થી અર્ધાકારિ શ્રીમંત રાજેશ્રી આ ॥
- ૧૨૥ ગદરાવ ગાયકવાડ સેના લાસલેલ સમસેર ॥
- ૧૩૥ બાહદર તેહના કંડુ શ્રીમંત રાજેશ્રી કલેશીલરા ॥
- ૧૪૥ વ ગાયકવાડ તેહનામાનિ વડોદરેથી કુમાશશારી ॥
- ૧૫૥ તેહની સવારી સહેર અમદાવાદનાં આથી સ્વારે બા ॥
- ૧૬૥ જમ કુંપની બાહાદરની તરફથી અમમકરણી ॥
- ૧૭૥ ચક્ર શાહેવ પોતે હતા તેહના અમેકારમાયિ વે ॥
- ૧૮૥ દશાહલ સંપન્ન રાજેશ્વરિ ગંગાધર શાહજી તે ॥
- ૧૯૥ હુના આગલ શહેર અમદાવાદના શ્રેષ્ઠ વચ્ચત્તચં ॥
- ૨૦૥ દલુસાલચંદ આપે શાહુકાર તથા રહિયન્ સર્વે આ ॥
- ૨૧૥ વીને અરજ કરી જે કો વૃક્ષના વંસમાં કજા દોષ છે તેહ ॥

- ૨૨॥ ના પીતાની મલકત સારું શરકાર હરકત કરે છે તે ॥
 ૨૩॥ હની માફીમાં ઘણૂ પૂન્ય છે શાંભલીને દયા આવી ત્યા ॥
 ૨૪॥ રે આજ્ઞા કરિ જે દીકરો તથા દીકરી વારસદાર અથવા ॥
 ૨૫॥ કન્યાને સતાનું ન હોય ત્યારે કન્યા પોતે વારસદાર જારસુ ॥
 ૨૬॥ દ્વિ કન્યાની સતતી હોય ત્યાંહાં સુદ્ધિ વારસદાર એવુ શ્રી ॥
 ૨૭॥ ચંદ્ર સૂર્ય તપે તા સુધી કાલે શરકાર સમદ્વી ઢલલ કો ॥
 ૨૮॥ રૂ કરે નહીં એવુ બોલીને રાજેશ્રી૦ રાઘૂ રામચંદ્ર સેહર ॥
 ૨૯॥ ના મામતદાર તથા હવેલી ગાયકવાડની મામતદાર રા ॥
 ૩૦॥ જેશ્રી૦ વાપુજી ગોવીંદ જેમને આજ્ઞા કરી જે એ પ્રમાણે જ ॥
 ૩૧॥ લાવજો તથા પાશાળ ટપર ૫ પ્રમાણે લલિને બેજાગ્યા ॥
 ૩૨॥ ગાડો જે મારગ કોય ઓલવન કરમે નહીં એમ શ્રી ઓલ ॥
 ૩૩॥ ઘન કરે તેમને શ્રી ત્રિશ્વનાથ પુછે પોતાનો ધર્મ કારે શ્રીરસુ ॥
 ૩૪॥ સ્ત્રીતમ વ્યાસ૦ પ્રાણજીવન સુપરામ વશી સતવાલો ॥
 ૩૫॥ કોઈ વાકૂ ચૂનૂ બોલે તો હોંદુને શ્રી મહાદેવ ત૦ મુસ ॥
 ૩૬॥ લમાનને જુદા તથા રસુલ પુછે સત્ય માનજો ॥

આ અમલ શિલાલેખની નકલ તથા બીજી ઐતહાસિક માહિતી રેવડ. ખી. નં. ૪૧
 એમના લેખ પગથી લીધી છે.

ગુજરાતી ભાષાની સ્થિતિ સો વર્ષ પૂરે શી હશે તેનો કદાચ ખ્યાલ આપણને આ શિલાલેખ પરથી મળી શકે. ગુજરાતી ભાષા અને ઇતિહાસનો વિકાસ અને ઉત્તતિનો કાળ, તેમાં શા શા વિકાર અને ફેરફાર થયા, તેણે હાલનું સ્વરૂપ ક્યારે ધારણ કર્યું વિગેરે બાબતો સંબંધી માહિતી મેળવવા, ઇતિહાસ અને સાહિત્યના પુસ્તકના અભાવે, જુના દસ્તાવેજો, હસ્ત લેખિત પુસ્તક, તામ્રપત્ર, શિલાલેખ, ખત, ચીટ્ટીઓ, કાગળો વિગેરે જે સાધન પુરાં પાડે તે પર માત્ર આધાર રાખવો પડશે. આ શિલાલેખ દેવનાગરી લિપિમાં છે અને તે પરથી હાલમાં ચર્ચાતા લિપિના પ્રશ્નને વિશેષ ઉત્તેજન મળશે. જોડણીમાં ઘણાં દોષો છે. કેટલાક શબ્દોમાંથી અમુક અક્ષરો સમુજાગા રહી ગયા છે. એક જ શબ્દની જોડણી, આ નાના સરખા લેખમાં, જુદી જુદી રીતે લખાઈ છે. જેમકે કજ્ઞા, કંન્યા અને કન્યા. બીજી સહેર સોહેર અને સેહેર. આજમને ઠેકાણે જાજમ, પાતશાહા, પાદશાહા વિગેરે. તેમ જ ત્યાંહાં સુદ્ધિ અને તાં સુધી, શાહરત્ત અને શાહરત્તી. હાલ પણ આવી જોડણીની ભૂલો પથ્થર પર ઘોતરાતા કેટલાક લેખ પર માત્રમ પડે છે અને તે ઘણે ભાગે સલાટની અગત્યના પરીણામ છે. આ શિલાલેખમાં પણ તે કારણ હોય એ સંભવિત છે.

હવે આપણે ઇતિહાસ તરફ નજર નાંખીએ. આ શિક્ષાલેખમાં ચાર શહેરોનાં નામ આપેલાં છે અને ૧૦ અધિકારી વર્ગના અને એક અન્ય પુરુષ એમ અગીઆર મનુષ્યનાં નામો દર્શાવેલાં છે:—

અ.—દિલ્લી, પુના, વડોદરા, અને અમદાવાદ.

ખ—૧—શાહ અકબર-બીજો-દિલ્લીનો સુલતાન.

૨—બાહરામ પેશ્વા-પુના.

૩—સીમનાથ રઘુનાથ-મુગલાતનો મુખેશ્વર.

૪—આણંદરાવ ગાયકવાડ-વડોદરા.

૫—ફતેહસિંહરાવ-વડોદરાનો રાજ્ય વલિવટ કરનાર.

૬—કેપ્ટન જેમ્સ રીવેટ કરનાક-બરોડાનો બ્રિટિશ એજન્ટ.

૭—વખતઅંદ ખુશાઅંદ-અમદાવાદના નગર શેઠ.

૮—નંગાધર રાત્ત્રી-મુખ્ય કાંબારી-વડોદરા.

૯—મધુરામચંદ-શહેર મામતલદાર.

૧૦—બાપુછ ગોવિંદ-ગાયકવાડની દવેલીનો મામતલદાર.

૧૧—બ્યાસ પ્રાણીજીવન સુખ(ખ)રામ-લેખ લખનાર.

આ સમયે અમદાવાદમાં પણ રાજ્યેની સત્તા મનાતી. ૧. દિલ્લીની પાદશાહી. ૨. પુનાની પેશ્વાઈ. ૩. વડોદરાની ગાયકવાડી. મુગલ શહેનશાહતની બહોળાસાતી અને પુર કમામ, સત્તા અને હાકમી, ઔરંગઝેબના રાજ્યમાં પૂર્વે રાએ પહોંચ્યાં. મોઢામાંહે કુસંપ, છર્ચા અને નખ-બાહના પરિણામે દીલ્લીની મુગલાહનો મર્થ આયમવા મોડ્યો, અને રાજ્યની પડતી એટલી હદથી અવગ્રથાએ આવી કે—

આપણા શિક્ષાલેખમાંનો અકબર બીજો, બ્રિટિશ સરકારનો પેનશનર બની, માત્ર નામનો પાદશાહ કહેવાયો. આ સુલતાન આવી, છુટી અને નબળી સ્થિતિમાં હોવા છતાં, ગાયકવાડ અને પેશ્વાઈ સરકાર, તેના નામના શિક્ષા પત્રવતા એ નવાઈ જેવી લાત છે. આ પાદશાહના નામના શિક્ષા અત્રેના બગદરમાં 'કોઈત્તર જડી આવે છે અને કેટલાક શિક્ષા યકટર ટેલરના 'કેબીનેટ' માં છે.

પહેલાનો મુગલાઈ સત્તાનો ટટ અને ગ્રાસ, બહારપ્રાંતના મુઘાઓ પર એટલો સજ્જ એસી ગયો હતો કે તેઓ એકદમ દિલ્લીની પાદશાહિ સામે બંડ ઉઠાવવા હિંમત કરતા નહિ. બીજાં, આસપાસના બીજા હાકોના બાબને લીધે અને મોઢામાંહીની અદેખાઈ અને હમેશની ચાકુ લગાઈના પરિણામે, આ લોકો, મુગલ પાદશાહની નામની સત્તા અને હકુમત સ્વીકારી, આખી રાજ્ય ગાદી અને સર્વ આયપત પોતે બીન શીકરે ભોગવતા હોય એમ અનુમાન કરી શકાય. તેથી જ, મુગલાઈ પડી ભાંગ્યા છતાં અને તે માત્ર નામની રહી હતી તો પણ તેઓ શિક્ષાપર નામ પાડતું જારી રાખી, આપણા શિક્ષાલેખ પર તેનું નામ કાનરાવ્યું છે.

બાજરાવ પેશા—મરેહઝોએ, ઝાંગગજેબના મોત પહેલા એ વર્ષથી એટલે ૧૭૦૫ ની સાલથી શુન્સાત પરની, અદાઈ શરૂ કરી, સન ૧૭૫૭ માં આખો શુન્સાત પ્રાંત સર કીધો. આ દેશની મહેસુલ અને ઉપજ, કરેલા કાગર મુજબ, પેશા અને ગાયકવાડ વચ્ચે વહેંચાતી. ચીમનાજી રઘુનાથ માત્ર નામનો જ શુન્સાતનો સુબો હતો. સર્વે વહિવટ પેશાના અમલદાર કરતા. વડોદરાનો ગાયકવાડ આણુદરાવ, પોચો ટોવાથી, સર્વ ગભ્યઅધિકાર, તેનો નાનો ભાઈ પ્રતેહસિંહરાવ જોગવતો. પેશા અને ગાયકવાડ તરફથી, અમદાવાદનો વહિવટ, અને શહેર અને ગાયકવાડની હવેલીના મામલતદારો, સધુરામચંદ્ર અને બાપુજી ગોવિંદ કરતા. વડા કારભારી, ગગાધર શાસ્ત્રીને તેના પટ્ટપુરમાં થયેલા ખુનથી સાગીતીને ઝાળખી છીએ. મી. વોકરની પછી, બરોડાના બ્રિટીશ એજન્ટ તરીકે, મી. જેમ્સ કન્નાકને નીમવામાં આવ્યા હતા. આ લેખમાં શેઠ વખતચંદનું નામ આવે છે. આ શેઠના કુટુંબ સાથે આપણે લાંબા વખતનો ધાડો પરિચય છે. નગરશેઠના વરો અમદાવાદની બહુ કીમતી અને ઉપયોગી મેવા આકરી કઠી છે. તેમની મખાવત અને ઉદારતાના ફળ હવે આપણને મળે છે. ખાસ નોંધ લેવા જોગ છે કે નગર શેઠનો ઇન્કાબ, આ કુટુંબને સરકાર તરફથી બહુવામાં આવ્યો છે આ પેઠીના મુખ્ય શેઠના નામનીચે મુજબ છે—૧ શાંતિદાસ, ૨ ખુશાવચંદ, ૩ વખતચંદ, ૪ દિગાબાઈ, ૫ ત્રેખાબાઈ, ૬ મણિબાઈ અને હાલના નગર જોર ચીમનબાઈ

૧—શાંતિદાસ મોટા ધનાઢ્ય વેપારી હતા અને તેમના બધાંયેલા સગસપુર પાસેના સુંદર દેવાલયો સબધી, જાણિતો મુસાર મેન્ડુલ્યમો, પોતાના અદેવાવમાં ટ્રેલકી માલિતી આપે છે. ૧૬૩૮ માં જ્યારે ફ્રેશસરો બધાઈ ગયા ત્યારે આ મુસાફર અને આવ્યો હતો અને તે પોતાના પુત્રકના બીજા વૅચુમમાં વખે છે કે—

“As soon as you enter the mosque, you see two elephants of black marble done to the life, and upon one of them the effigies of the founder, a rich Bany merchant named Santidas.”

આ જ દેહરા સબધી બીજે એક પ્રમિદ મુસાર મી. થેવનો (The not) જણાવે છે કે ઝાંગગજેબ જ્યારે અહિંનો સુબો હતો તે વખતે તેણે આ મકાનનો નાશ કરાવ્યો અને આ વાતની, તેના પિતા શાહજહાનને ખબર પડી ત્યારે ઝાંગગજેબની વર્તણૂકથી બહુ દાંવગિ થયો, કપડો આપ્યો અને દેવાલયોને ફરીથી સમસ્તી બધાવી આપવાને હુકમ કર્યો. ઝાંગગજેબે ગાદીએ બેઠા પછી, એકવાર ફરીથી આ ધર્મનાં સ્થાનો નાશ કીધા એમ કહેવાય છે કે નગર શેઠની પદવી, શાંતિદાસને સુલતાન શાહજહાને આપી હતી તેરીયામ પાલીતાણાના દરબારે, પાલીતાણાના હુગરોનો સર્વે હક બીન સરતે તેમને સ્વાધીન કર્યો

ખુશાવચંદનો જન્મ ૧૬૭૪ માં થયો હતો. મરેહાની મોટી ધાડ વખતે, શહેરનો મજમુત બચાવ કરી, દેશની અને સરકારની સેવા કર્યા બદલ, તેની કદર પીછાની, સરકારે નગરશેઠનો ઇન્કાબ આપ્યો. આ ઉપગત, બતાવેલી, બહાદુરીથી બહુ ખુશ થઈ, અમદાવાદ શહેરની જગત ઉધરાનવાનો હક તેમને મળી જે હાલ બ્રિટીશ સરકારે, તેમના કુટુંબી પામેથી ૫

પાંસનના રા. ૨૧૩૩ આપવા કબુલી વેચાતો લીધો છે. તેમના પુત્ર, તે આપણા લેખમાંના નગર શેઠ વખતચંદ છે. તેમનો જન્મ ૧૭૪૦ માં થયો. તેમના પર ગાકવાડ સરકારની ખાસ મહેરબાની હતી. રાજ્ય તરફથી તેમને રકોરતું ગામ ઇનામ મળ્યું છે કે જેનો બહિ-વટ નગર શેઠના વારસો હજી ચલાવે છે. આ શેઠ ૧૮૧૪ માં સદ્ગતિ પામ્યા. તેમના પુત્ર શેઠ હીમાભાઇને તો આપણે સારી રીતે પીછાણીએ છીએ. હીમાભાઈ દિસ્ત્રિક્ટથી તેમનું નામ જાણીતું છે. તેમના પુત્ર પ્રેમાભાઈએ શહેરની ખોટ પુરી પાડી, પ્રેમાભાઈ દોશ, અમ-દવાનો ટાઉન હોલ બંધાવી આપ્યા બદલ આપણે તેમના બહુ આભારી છીએ.

મરહુમ મણિભાઈની મ્યુનીસીપાલિટીના પ્રેસિડન્ટ તરફની કારકીર્દી અને બીજી દેશ સેવા બુધાય તેમ નથી. આપણા શહેરની સેવા અને ૪૨૦ નગર શેઠના કુટુંબે જે રીતે કરી છે તેમ આપણે હવે ઇચ્છીશું કે હાલના નગર શેઠ ચિમનભાઈ, બાપદાદાના શુભ પગલે ચાલી, તેઓએ મેળવેલી કીર્તિને જેળ આપી પોતાના કુટુંબને યશસ્વી કરી પોતાનું નામ અમર કરશે.

રાધુરામચંદ્ર અને બાપુજી ગોવિંદ, પેશ્વા અને ગાયકવાડ સરકાર તરફથી શહેર મામ-લતદાર તરીકે સર્વ બહિવટ કરતા અને વ્યાસ પ્રાણહન આ લેખનો લખનાર હતો અને તેના સંબંધી હાલ કંઈ પણ માહિતી મળતી નથી. આટલી આપણી ઐતિહાસિક ખબર છે. સન ૧૮૧૨ માં અમદાવાદમાં બંધકર ફકાળ પડ્યો હતો અને તે સંબંધી, આપણા શિલાલેખમાંના મી. જેમ્સ રીવેટ કરનારે મુંબઈની લીટરરી સોસાયટીના પુસ્તકમાં કેટલુંક વિવેચન કર્યું છે તે પરથી આપણે એમ અનુમાન બાંધી શકીએ કે તેઓ ગંગાધરશાસ્ત્રી સાથે આરે મહેસુલ અને કર સંબંધી ગોઠવણ કરવા આવ્યા હોય.

ઊંચે બદના બંધ્ય દરવાજામાંથી બાદશાહી મહેલના વિશાળ ચોગાનમાં અવાનું; આની મધ્ય ભાગે, એક ઉંચી અટારી તથા ઉડતા પાણીના ડુવારો હતાં. અત્રે પાદશાહ પરદેશી રાજ્યના એલચીઓ અને ખંડીઆ રાજાઓની મુલાકાત લેતો, અને કેટલીક વાર પોતાનું સૈન્ય ભેરું કરી લશકરી કવાયદની મેળમજલ તથા બીજી રમતગમતો આ અગાશીમાં નીહાળતો. તેમ જ, સાંજના સમયે કોઈક પ્રસંગે, બાદશાહી દરબાર આ ડુવારા પાસે બરવામાં આવતો હતો. આ ચોગાનને, ઉત્તર અને દક્ષિણ દિશાએ બે દરવાજા હતા જેમાંના એક ત્રણ દર-વાજા જેમાંથી શહેરમાં દાખલ થવાય છે તે હજી છે. હવે તો બધો દેખાવ બદલાઈ ગયો છે. ત્રણ દરવાજા પર જીના સમયનું છાપડું હતું તે પણ નીકળી ગયું છે.

Through this gateway sallied Mahmud Beggra at the age of 14 to quell by his looks the rebellious nobles who dispted his succession and in later days the newly appointed Mabratha governors used to aim five arrows at one of its beams and augur good or ill to their administration in accordance with their success in striking it."—"Architecture of Ahmedabad"—Hope & Fergusson.

હીરાલાલ. ત્રિ. પારેખ.

મારો સ્વાધ્યાય.

મનુષ્યજીવન.

"The proper study of Mankind is Man."—Pope.

મનુષ્યદેહની દુર્લભતાનું જન્મે જ્ઞાન છે તેજો આ સંસારને આત્મકલ્યાણના સાધન રૂપે જ જુએ છે. તેમની વૃત્તિ ધન પુત્ર કલત્ર માન પ્રતિક્ષા વિગેરે ઔદિક વિષયો ઉપર સ્થિર થતી નથી. પરંતુ તેજો જે કંઈ જુએ છે, વિચારે છે, કરે છે અને અનુભવે છે તેમાં મનુષ્યજીવનના પરમ પ્રાપ્તવ્ય રૂપ મોક્ષ તેના ઉપર તેમની દૃષ્ટિ રહે છે અને સંસારયાત્રાના મુકામોમાંથી પસાર થતાં તેના મોહમાં ન લપટાતાં તેના અનુભવો ઉપરથી મોષ લે છે અને મોક્ષ બ્રહ્મા પ્રાપ્તવ્ય સ્થાને પહોંચે છે. નીચેની વાર્તા એક અંગ્રેજ લેખમાં વાંચેલી તે આ વિષયનું એક રૂપક છે. એમાં 'બટુક' તે બવાટવીમાં દાખલ થતો મનુષ્ય જીવ છે.

આજે આ બટુકની બાલ્યાવસ્થા પૂરી થાય છે. હવે તે ચોતાની પરિસ્થિતિ તપાસે છે.

અત્યાર સુધી તે સીમમાં ફેરતાં નાયતાં હરણાં જેવો ટોઈ પણ પ્રકારની જવાબદારી વિનાનો હતો. ક્યા અને બપોના જ્ઞાન વિનાનો હતો. તે સિવાય અપથ્ય ભોગનો તેને સ્વાદ લાગ્યો હતો. અને હુંપણાની પુદ્ધિ તેનામાં ઉત્પન્ન થઈ હતી.

પણ આજે તે એક લાંબી મુસાફરીના ઉમરા ઉપર છે.

૧. સદસદ્વિચેક.

અહીં તેને જગત્ મોક્ષ ઉપવનના જેવું જણાયું. તેમાંનાં વૃક્ષોનાં નામ પણ તે જાણતો નહતો. પણ જ્યાં તે એકલો ઉભો હતો ત્યાં તેનાથી જરાએક દૂર ખીર્ન વૃક્ષોથી છૂટું એક વૃક્ષ તેના જોવામાં આવ્યું. તે વૃક્ષને તે ઝોળખતો હતો. સ્વાભાવિક રીતે તે વૃક્ષનાં ફેટલાંક ફળ તેણે તોડ્યાં અને ખાધાં. તે તેને મીઠાં અને કડવાં લાગ્યાં. આવા વૃક્ષ ઉપર આ વિલક્ષણુ શલ જોઈને તેને આશ્ચર્ય થયું.

આ વૃક્ષ જીવનયાત્રાના આંગણમાં જ ઉગેલું હતું. કસ્યાણુ અને અકલ્યાણુ—શિવ અને અશિવ—સદ્ અને અસદ્—ના જ્ઞાનનું તે વૃક્ષ હતું. તે જ એક વૃક્ષ નંદનવનમાંથી આ લોક ઉપર આવ્યું હતું.

૨. લક્ષ્મી.

આપણો બટુક જીવનના પહેલા આશ્રમમાં જ છે. આ ઉપવનના જૂદાં જૂદાં વૃક્ષોની કુંજોમાં જગતના કંઈકે લોકો તરેહ તરેહની આટાપટીની રમતો રમતા તેના જોવામાં આવે છે. કંઈકે લોક જાયામાં જામી સાખ્યો ઉપર લટકતાં સુવર્ણ ફળવાળાં વૃક્ષો ઉપર નિરંતર ચડ્યાં કરતા, જ તે જુએ છે. અને એમ પણ જણાય છે કે તેટલે જાણે પહોંચ્યા પછી જે તે ફળ ચાખે છે તે કટાણાં મેઠાં કરે છે.

હવે તે બહુક સમજે છે કે આ ક્ષણ તે લક્ષ્મી છે. તેણે પણ તે ક્ષણમાંથી ચોક્કસ ખાધું. તેને તે સ્વાદિષ્ટ લાગ્યું અને પેલાનાં મ્હેં કટાણું ચયાં તે તેને આશ્ચર્ય લાગ્યું.

૫. કીર્તિ.

વળી તેણે તે વાડીમાં ફેટલાંકે લીલાં વૃક્ષો જોયાં. આ વૃક્ષોને કંઈ ક્ષણ ખેસતાં નહતાં. ઘણાં લોકો આનાં પાંદડાનાં મુકુટો બનાવી પોતાના માથા ઉપર મૂકતા તેને જણાયા. પણ તે મુકુટોમાંના પાંદડાં ધણે ભાગે છૂટા પડી જતાં હતાં. અને જેટલો વખત તે મુકુટો પહેરનારાઓના માથા ઉપર આબાદ રહેતો તેટલો વખત પણ તે પહેરનારાઓ તેને દુઃખી દેખાતા. આથી પણ તેને આશ્ચર્ય લાગ્યું.

હવે તેને સમજાય છે કે આ વૃક્ષો તે કીર્તિ છે. તેનાં પાંદડાંનો એક મુકુટ તેણે પણ પહેરી જોયો. તે સ્થિર રહ્યો. અને તેનાથી તેનું પોતાનું જીવન તેને ઉદ્દીપ્ત થતું જણાયું. તેના ચરીર અને તેના આત્માને આ મુકુટ ધારણ કરવાથી કંઈ નવું જ ચેતન મળ્યું.

૬. પ્રેમ.

હવે તે બહુકે ઉપવનમાં મોજ માણતાં ફેટલાંકે મંડળો તરફ ચાલવા માંડ્યું. ત્યાં તેણે કંઈક આનંદી જીવનો જોયા. તેણે તેમને તેઓના આનંદ વિશે અને જીવ્યાની વિશે સમાચાર પુછ્યા. તે લોકોએ જવાબમાં ઉપવનની વનસ્પતિ ઉપર ખેડેલાં પુષ્પો તરફ આંગળી બતાવી. આ બધાંવસ્તુ પુષ્પો હતાં. વળી તે ઉપવનની વાડો ઉપર ઉગેલાં શુભાખનાં ફૂલ બતાવ્યાં. આ ફૂલો તેણે પહેલાં કદી જોયાં નહતાં.

હવે તેને ખબર પડી કે આ પુષ્પો એ પ્રેમનાં પ્રતીક છે. એણે થોડાંક પુષ્પો ચુંટ્યા ત્યારે તેણે સહચારી માટે ધ્યાન કરી, અને એક મુગ્ધ બાળાને જોઈને તેણે તેના સામે હાથ ધર્યો. તેના ચરીરમાં અગ્નિ પ્રકટયો અને તેનું હૃદય મીણની પેઠે ઝોગળી ગયું. પણ તે બાળાએ દાઝગીરીની સાથે તેના કીર્તિમુકુટ તરફ નજર કરી.

૩. કવિતા.

આ બનાવથી આપણા પાન્યની જીભ એકદમ છૂટી. તેણે કવિતા ગાવા માંડી ત્યારે તેણે સંસાર, સંસારનું સૈદ્ધર્થ, જગતના આનંદો, અને જીવનની મહત્તા, અને પ્રેમના અગાધ ગૌરવ ઉપર ફેટલાંકે ગીતો ગાયાં ત્યારે તેના માર્ગમાં એક પડછાયો દેખાયો; અને ઊંચું જોયું ત્યારે જગતના સર્વ સામર્થ્યને ધારણ કરનારી એક સ્ત્રી તેના જોવામાં આવી. તેણીનું મ્હેં અંબીર હતું, તેનો મ્હેં શીકા હતો, પણ તેની આંખોમાં ચૌવનનું દૈવત હતું.

આ સ્ત્રી આપણા પશ્ચિમનો હાથ પકડી તેને લઈ ગઈ. તેની આંખો તેણીના મુખ ઉપર સ્થિર થઈ. અને તેણે સ્ત્રીના હાથ પકડ્યા દીધા. આ વખતે તેના હાથમાંનાં બધાં પુષ્પો ખરી પડ્યાં. શક્તિ એક રહ્યું. અને તે એક પણ કરમણું.

તે સ્ત્રી તેને તે વાડીના મધ્ય ભાગમાંથી પસાર થતા એક પથ્થરના માર્ગમાં દેરી ગઈ અને તેણીએ તેને ત્યાં છોડી મુક્યો.

અહીં ‘ પધારો કવિ ’ એવો એક અવાજ તેને કાને પડ્યો.

૬. સત્ય અને સૌંદર્ય વચ્ચે

હવે આપણા પચ્ચિકને એક મોટા સમતો સગાથ થયેલ તેમના કેટલાક આલાપ કરતા હતા, અને કેટલાક મિતભાષી હતા પણ તેમના દરેક વાક્યો અર્થ ગાભીરવાળા હતા તેને માલુમ પડ્યું કે હું જગતને અર્થે વાત કરનાર એક મહાત્મા સગાથી થયો છું.

તત્ત્વચિંતકોની આગળ હમેશા એક ધૂમસવાળો સ્તંભ રહે છે આ ધૂમસમા સત્ય સત્યાયક હોવાને લીધે ઉપનનમાં લીના માણતા મળ કરે છે ત્યારે આ ગભીર પુગ્ગા તેમને અર્થ ચિંતન કરે છે તેઓ નમ્રતાઓને માટે વિધિનિયેધના વાક્યો રચે છે અને બલિષ્ઠ પુરુષોને પોતાના હૃદયમાં ધારણ કરવા સારૂ સત્ય રૂપી અમૂલ્ય રત્નો આપે છે.

કવિઓ હમેશા અગ્નિ-જ્યોતિના સ્તંભને પૂજે છે આ સ્તંભમાં સૌંદર્ય રહેલું છે અને સૌંદર્ય ઉપર નજર રાખીને તેઓ સ્પષ્ટ કંઈયે મધુર કાવ્યો આલાપે છે આ કાવ્યો લાપેમાના કંઈકે શબ્દો ચાક્યા પાક્યા લોકોને કાને જતા આવતા પડે છે સૌંદર્યની જ્યોતિનો પ્રકાશ તેમના મહેરા ઉપર પડતા તેઓ સુદર અને જુવાન જેવા દેખાય છે.

આ મિવાય એક ખીજ વસ્તુ તેણે જોઈ તેના સંધાથીઓ કાન કાલાન્તરના અને જાત જાતના હતા છતાં-કેટલાકના તો તમામ વાળ પણ ઘોળા થઈ ગયેલા અને શરીર વળેના છતાં-તેમની આંખોમાં જે સ્ત્રીએ તેનો હાથ ઝાલ્યો હતો તેની આંખોનાં જેવું શાશ્વત ધૈવનત્વ તેજ હવું.

કોઈ કોઈ વખત રસ્તે ચાલતા કોઈકે કવિ બાગુ ઉપરથી એકાદ પુષ્પ ચુટે અને ચુટે તે ક્ષણે જ તે પુષ્પ કરમાઈ જાય પછી તે કવિ તે પુષ્પ પાછું અમર ગાનમાં સંજવન થાય ત્યાં સુધી આલાપ કરે જો કે તે પુષ્પનું સ્થૂલ તો કરમાઈ ગયું હોય, પણ તેનો અમર આત્મા તો અનન્તકાલ કાલ પર્યંત જીવતો જ રહે.

૭. લક્ષ્મીના સત્ય અને સૌંદર્ય સાથે વિરોધ

કોઈ વાર તેમનો કોઈ કવિ કે કોઈ તત્ત્વચિંતક તે રસ્તામાંથી ઉપવનની વનસ્પતિમાં થઈને લક્ષ્મીના વૃક્ષ તરફ જાય, અને તેના શ્વેતમાંથી કંઈકે આઈ લે પરિણામ એ આપે કે તેની આખમાંથી ધૈવનત્વ તેજ જવું રહે તેનો કંઈ આલાપ કરતો બધ થાય તો પણ કીર્તિના મુકુટ ધારણ કરીને લક્ષ્મીના વૃક્ષ નીચે જ્યાં સુધી તે બેસે હોય ત્યાં સુધી લોકો તેને કાઈ સામ્રાજ્ય, અને એકે ક્ષણને માટે અભિનંદન આપે પછી, તે પછી તરત જ, તે બધાનું

1. નિરંમલ થઈ જાય અને પોતે પણ છુટ્ટો અને કદૂરો થઈ રહે.

૮. નિવેદ-કરુણા.

હવે આપણો પથિક તે ઉપવનમાંના કેટલાક લોકને અંદર અંદર કંકાસ કરતા જુએ છે. તેઓ માહિમાહિ એવી રીતે હોંડે છે કે ઉપવનની સર્વ વનસ્પતિ અગદર્થ જાય, પુષ્પો અને વૃક્ષો બાગી જાય, અને લોકના લોકોની નદીઓમાં અફળાય. આ જોઈને આપણા પાન્થને રોવું આવે છે. પણ તેના સંધાથીઓમાંના કેટલાકને તો આ પ્રલય દેખાતો પણ નથી. તેઓ તો હજી જીવનની મગરૂનીનાં, યૌવનના ગરમ લોહીનાં, અને પરાક્રમનાં ગોરવોનાં માન હજી ગાયાં જ કરે છે. આણી તરફ આપણા પથિકને તો વેરાન થઈ ગયેલાં આવાસોનાં, દુઃખાશિયી બળતાં મદિરાનાં, અને મુએલાં નિર્દોષ બાળકોની ચિંતાનાં ગાયનો ગાવાં જ સૂઝે છે.

૯. વાત્સલ્યરસ. સંસારને સલામ.

આ પછી એક નવું ગીત તેના હૃદયમાં ઉમે છે. અને હોહ ઉપર હમણાં આવશે હમણાં આવશે એવી આશામાં કેટલોક વખત રાહ જોતો બેસી રહે છે. તેના આંક ઉઘડતા નથી. પોને કેમ મુગો થઈ ગયો તેની સમજણ ન પડવાથી તે પોતાની આસપાસ જુએ છે.

ત્યાં તે ઉપવનમાં એક શુલાખની વાડ નીચે જે બાળાના ઉપર તેને પ્રથમ પ્રેમ ઉત્પન્ન થયો હતો તેને તે જુએ છે. તેની સાથે એક પુરુષ છે. અને તેના ઘુંટણ આગળ ત્રણ બાળકો આનન્દ કરે છે.

હવે તેના હોઠમાંથી પેલું ગીત વહન કરે છે. અને તે વાત્સલ્યગીતા ગાય છે. જ્યારે તેણે આ ગીતા ગાઈ ત્યારે તેને માતૃમ પડ્યું કે તે એકલો પડેલો છે, અને ઉપવનની બહાર એક વેરાનમાં ઉભો છે. અહીં તે સંસારના સ્વરો સાંભળે છે. અને દોષ દોષવાર પુષ્પ-ગન્ધથી સુવાસિત થયેલી પવનઝહરીઓ દ્વારા તેનાં પોતાના પૂર્વના આશાપો તેને સંભળાય છે. તેમાંના કેટલાંક ઉત્સાહનાં ઘણાંક કારણનાં અને ઘણાંખરાં પ્રેમ અને સંસારના સૌંદર્યનાં છે.

૧૦. સદાસિવનો પ્રસાદ—અગ્નિરસનો સાક્ષાત્કાર.

આ વેરાનમાં તે ઘણાં વરસ રહે છે. ત્યાં એક પશ્વલમાં જોતાં તેને પોતાના વાળ સફેદ થયેલા જણાય છે. આથી તેને આશ્ચર્ય થાય છે. કારણ કે પોતે તો હજી સંસારયાત્રાના આંગણમાં ઉભેલા મધુર દૂધ ખાનારા બટુકોના જેવો જ બાળક છે એમ અનુભવે છે.

અહીંયા તેને પોતાની બાહ્યાવસ્થા યાદ આવે છે. અધકાર નદ ધ્રુવ જણાય છે. હવે બાહ્ય એ કેવી સારી વસ્તુ છે અને બાલક યતાં રીખવામાં કેટલો વખત જાય છે તે તેને સમજાય છે. હવે તે 'રસ'ની કિમત સમજે છે.—જે રસ સંસારમાં બાહ્યનું રહસ્ય જૂલી ગયેલા લોકોને અગોચર છે.

આખરે તેને તે સ્થાન છોડવાનો સમય આવી પહોંચ્યો છે એ વાત સમજાય છે.

હમી ટકરીઓ વચ્ચે ઘડને ચાલતા એક માર્ગમાં હવે તે પંથે પડે છે. ચાલતાં ચાલતાં મનુષ્ય-આત્માને દલાવનાર બધા ગંભીર વસ્તુઓનું એક જ્ઞાન ગાથ છે. મનુષ્યના આત્માનુસંધાનનાં સ્ત્રીઓનાં દુઃખનાં, અને અનુભવિત પ્રેમનાં કાળો પશુ તેના હૃદયમાં ઉભગાય છે.

જ્યારે તે ટકરીના ચિખર ઉપર એ પહોંચે છે ત્યારે પોતાની સમક્ષ એક બન્ધ અને ગદન સમુદ્ર અને સૂર્યના પ્રકાશથી ઝળકતી રહેલી સુવર્ણની રેતી તેને દેખાય છે.

પછી તે રેતીમાં ઉતરે છે. સૂર્યના તડામાં એક દૃષ્ટિએ જોઈ રહે છે. તેના પ્રકાશથી તેની આંખો અગ્નિ બન્ય છે. અને જ્યારે કીનારા સુધી સમુદ્રનાં મોલ્ જીજ્ઞા જીજ્ઞા કાંઠાને ધમડનાં ધમમસે છે ત્યારે તેને દસતું આવે છે. ત્યાં તે આત્માના આનન્દથી ભરાય છે. અને બાળક જેવા આનન્દનો અનુભવ થે છે. જેમના ઉપર સદાશિવનો પ્રસાદ છે તેઓ નિન્તર આસ્વાનદ બોગવે છે.

૧૧. સ્વર્ગારોહણ.

આખરે એક દિવસ અગ્નિભાષણ વખતે જ્યારે આકાશ યુતાબી રંગથી રંગાર્ધ મધુ દ્રવ્ય, અને પોતાનો આત્મા મોતીના જેવો નિઃશ્વ દ્રવ્ય ત્યારે છેડેથી તેણે શ્વેત ઘડ તોળે. તે વખતે અસ્થિત વદનથી તેણે પોતાનું છેડું અત્યંત પવિત્ર ગીત ગાયું. અને ગોખીયે પડીને અમતનત્વનો અનુભવ કરતો દેવસમુખની ગદ જોતો ચિધર ઘડ મરો."

“અભ્યારી.”

“પુલકાં કટારી.”

ગન્ધીએ અમૃત મોક્ષમાં રે બ્દેન !

! સદા કટારી ગૂંધાં લલ્ય,

જગમાણી રે બ્દેન !

અમૃત અંતરિમાં નદિં જીધું રે બ્દેન !

અંતરિમાં ચાર ચાર ચારણી રે બ્દેન !

અંતરિયે છૂંદાંનાં કાપ,

જગમાણી રે બ્દેન !

અમૃત અંતરિમાં નદિં જીધું રે બ્દેન !

ગીધું નદિં તો ગ્રી જનું રે બ્દેન !

ગીધું તો ગ્રી રસધાર,

જગમાલણી રે બહેન !

અમૃત અંબલિમાં નહિં ઝીંકું રે બહેન !

ફૂલડાંમાં દેવની હથેલિયો રે બહેન !

દેવની કટારી ગૂંચી લાબ્ય,

જગમાલણી રે બહેન !

અમૃત અંબલિમાં નહિં ઝીંકું રે બહેન !

(રા. ન્હાનાલાલ ૬, કવિ.

—સુન્દરીસુખોધ, માર્ચ ૧૯૦૬.)

રા. ન્હાનાલાલની કવિત્વશક્તિ વિશે મ્હં એક જે પ્રસંગે આનન્દયુક્ત પ્રશંસા કરેલી છે; અને એ શક્તિની સાથે કલાવિધાનનાં અમૂલ્ય તત્ત્વોનો અનાદર, અપૂર્વતાના લોભમાં તણાઈ હસનીય વિચિત્રતાના શળની પ્રાપ્તિ, વગેરેનો સંયોગ જોવાથી ખેદ પણ બતાવ્યો છે. પરિણામ એ થયું છે કે હેમનાં અત્યાર સુધી પ્રસિદ્ધિમાં આવેલાં કાવ્યોમાં મુન્દરતા અને ખરા કવિત્વવાળી રચના ગણ્યાં ગાંઠ્યાં ઉદાહરણોમાં જ જડે છે. પરંતુ એ વિરક્તતાને લીધે, તેમ જ એ ગણ્યતર ઉદાહરણોમાં સમાયલી અપૂર્વ ઉચ્ચતાવાળા કવિત્વકલ્પનાને લીધે, એ અપવાદો જોરથી પ્રકાશી નીકળે છે. હેવા પ્રકાશતા અપવાદમાં ઉપર ઉતારેલા કાવ્યને દાખલ કરી સકારો. છતાં હેમાં પણ રા. ન્હાનાલાલની અનિષ્ટ વિશ્લેષણતાએ કેટલીક ખામીઓને પ્રવેશ આપ્યો છે તે કલા વિના નથી રહેવાનું. એ ન્હાની ખામીઓ ના હોત તો આ કાવ્ય કેટલું દીપી નીકળત એ વિચારથી જ એ ખામીઓની પરીક્ષા પ્રથમ કરીને પછી આ કાવ્યની ખૂબીનું દર્શન કરાવવાની કમ્પા છે.

પ્રથમ કાવ્યને નામ આપનાર શબ્દ જરાક કંઠગો શ્રવણને લાગે છે. ‘ફૂલડાં-કટારી’ એમ બહુવચનયુક્ત પૂર્વપદવાળો સમાસ સુરચ્છિષ્ટ નથી લાગતો. ‘ફૂલની કટારી’ એમ હોત તો ચાલત અને આ વાંધો ના ઉત્પન્ન થાત. પદ્યમાં પણ ‘ફૂલની કટારી ગૂંચી લાબ્ય’ એમ સાદી રીતે જોડે એમ છે. પરંતુ આ બહુ મહત્ત્વનો દોષ નથી.

અમૃત—એ શબ્દમાં ‘મૃ’ તે જોડાક્ષર હોય એમ ભ્રમથી પૂર્વનો ‘અ’ યકાવોને યોડવાની બૃહ્મ આ શબ્દ આ કાવ્યમાં જે રીતે ગોઠવ્યો છે તે ઉપરથી જણાઈ આવે છે. એથી શ્રવણને કંઈસતા ઉત્પન્ન થાય છે. મણિલાલ દ્વિવેદી જોવા સંસ્કૃતના સારા જ્ઞાનવાળા વિકાનને હાથે પણ

‘જે કંઈ—અમૃત રસાયન ચિત્તકેરં,’

જોવા સ્થળમાં આ દોષ થયેલો જોયો છે તે સંસ્કૃતના જ્ઞાનનો ગન્ધ પણ જેને નથી હેવાને આ દોષ માટે ક્ષમા આપી સકારો,

પરતુ ક્ષમા ના આપી સકાય હોયો દોષ સંસ્કૃતના જ્ઞાનનો અભાવ છતાં સંસ્કૃત ભાષાના શબ્દો જોડે ઉદ્ભવ છૂટક લેખને રા. ન્હાનાલાલ માથે બોરી લેછે તે ખેદકારક છે. ‘ચન્દ્રી’ એ શબ્દ આ ધૃષ્ટતાનું ઉદાહરણ છે. એ રૂપ આપી એ શબ્દમાં શો નવો અર્થ સમાવવાનો પ્રયત્ન એઓ કરેછે તે જ પ્રથમ તો અગમ્ય છે.—‘ચન્દ્રી શુક્રીનાં તેજ’—એમ એક બીજા પ્રસંગે હેમણે પ્રયોગ કર્યોછે, ત્યાં પણ હાસ્યજનક પરિણામ આવ્યું છે, ને શું ઉદ્દિષ્ટ છે તે વાત તો ગૂઢ જ રહી છે. ‘ચન્દ્રિકા’—આદતી—તો ઉદ્દિષ્ટ નહિ જ હોય એ આ કાવ્યના સદર્ભ ઉપરથી જણાયછે ત્યારે ‘ન્હાનો સગ્ગો ચન્દ્ર’ એમ મતલબ હશે? તો હેવા ચન્દ્ર-માથી અમૃતની ધાન વસતી સમજે નહિ. ‘ચન્દ્ર’ને સ્ત્રીલિંગ બનાવી રસિક રૂપ આપવાની જ ઇચ્છા હશે, અથવા ચન્દ્રને સ્ત્રીરૂપ કહ્યો હશે એમ વખતે સમજે. પણ તેમ કરવા જતા હાતુ અપરિચિત સાક્ષરતાવિરોધી અને હાસ્યજનક રૂપ ઘડી કાઢવાથી તો રચિત જ થાયછે. ‘ચદા’ એ પ્રાકૃત રૂપ હિન્દી કવિતામાંથી અને નર્મદ કવિના કાવ્યોમાંથી પ્રાપ્ત થયેલું જેમ ભાષાગુહિને ક્ષોભ આપવાથી અવગ રહેછે તેમ સુરચિ અને રસિકભાવનાને પોષક બનેછે. એ રૂપ સ્ત્રીમન્વામા રા. ન્હાનાલાલને ન્હાનમ લાગતી હોય તો તો લાચાર! પરતુ ગોતાની મેળે અપૂર્ણ શબ્દ ઘડી કાઢવાની છૂટક સમર્થ વિકાસ અથવા કવિજન પણ ચિન્મય પ્રમગે લેછે અને લેછે ત્યારે સફળતા દેવાને જ અને અમુક મર્યાદા સાચવવાથી જ મળે છે—એ વાત ધ્યાનમાં ગણવાની છે.

‘ચાગતુ’—ઉપરથી ‘ચાગણી’ શબ્દ થયેલો છે છતાં ‘ચાણી’ એમ રૂઢ થયેલું રૂપ અશિષ્ટ માની શિષ્ટ બનાવવા જતા, ય તો ગ્રામરનો જ થાય એમ ગણી લઈ ‘ચારણી’ શબ્દ રા. ન્હાનાલાલે વાપર્યોછે તે ઉધાડી રીતે જ ખોટા અને હાસ્યજનક છે. પરતુ આ શબ્દશુદ્ધિની જ માન વાત છે તેથી, તેમ જ રા. ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી જેવા વિક્રાંત માટે નિષ્ણાત યુગે પણ આ પ્રમત્તની જ ભૂલ્ય કરેલી છે—‘ચારણી’ શબ્દ વાપર્યોછે—તેથી, રા. ન્હાનાલાલ જેના યુવકને આ ક્ષતિ માટે બહુ દોષ નહિ દેવે તો ચાલશે, જો કે એ શબ્દની અગુહિ તો તેથી હુમ નહિ જ થાય.

ઉપરના કાવ્યની ત્રીજી કડીમાં અમૃતને ‘દશધાર’ ઝરી જતું કહ્યુંછે તે જરાક સમ-જાતું નથી. અજયિ બે હાથની બનાવતા દમ આગળા વચ્ચે આઠ (અથવા તો બે હાથ બેગતા ટચવી આગળાઓ છૂટી રહી ગયુંતા નવ) તરફ પડેલી હોય તેથી, ‘અષ્ટધાર’ અથવા ‘નવધાર’ સભને આ એક ન્હાની સગ્ગી રાક્ષા નોધીને જ બસ કરુછું.

‘જગમાણી’—એ રૂપમાં ‘જગત’ અને ‘જાવણી’ એ ઉપમેય અને ઉપમાન વચ્ચે વિગતેદ આવેછે તે જરાક રચિને ક્ષોભ કરનાર જણાયછે. પણ હેને બદલે શું મૂકવું જોઈતું હતું તે સોધી કાઢતા જગત વાર લાગશે.

આટલા દોષારા બતાવ્યા પછી હવે આ કાવ્યના અસાધારણ ગુણોના બતાવવાનું આ-નન્દમય કર્તવ્ય બન્યુંછું. આ કાવ્યમાં સમાયવા અતિ ઊંચા પ્રમાણના ધ્વનિનું શ્રવણ રસિક જોને તરત થશે. મ્હારી અલ્પમતિ પ્રમાણે મ્હને જો ધ્વનિનું શ્રવણ થાય છે તે અદિ

દર્શાવીશ. વાચ્યાર્થ તો સ્પષ્ટ આટલો જ છે. કે ચન્દ્રમાંથી અમૃત ઝરણું પડે છે તે કવિ હાથની અંજલિમાં ઝીલવાને અનિશ્ચય છે; હેનાં કારણો અંજલિમાં છિદ્રો હોવાથી પૂરું ઝીલાય એમ નથી, તેમ જ હાથમાં છંદણાંના ડાંધથી અમૃત મલિન થવાનો ભય છે; અને ઝીલવું તો છે— ના ઝીલે તો અમૃતઝરણું બ્યર્થ જતું રહે; ‘માટે એ ઝીલવા માટે જગત્સુખી માલશુની કને ફૂલડાંની ગૂંથેલી કટોરી માગે છે, કેમકે ફૂલની પાંખડીઓ તે દેવની હાથેલિયો છે, અલૈકિક છે, તે જ આ પ્રકારનું અમૃત ઝીલવાને યોગ્ય તથા સમર્થ છે; દેવલોકો અમૃતપાન કરનારા મનાયા છે તો હેમની હાથેલિયો આ જગત્માં સુન્દર ફૂલમાં જણાય છે, માટે તે સાધનથી આ અમૃત ઝીલાશે. અથવા દેવ એટલે પરમ દિવ્ય પરમાત્મા હેતું સુન્દર સ્વરૂપ ફૂલમાં છે એમ વધારે સુઘટિત અર્થ થશે. આમ વાચ્યાર્થ છે. હામાં સુન્દરતાથી ઊભરાઈ જતો ધ્વનિ તપાશિયે. વાચ્યાર્થ ઉદ્દિષ્ટ નથી એ તો ઊઘાડી જ વાત છે. વ્યક્ત્ય અર્થ જ પ્રધાન છે અને તેથી જ આ કાવ્યના કવિવત્ની સુન્દરતા છે; વિશેષ એ વ્યક્ત્ય અર્થની ચારતા અને ઉચ્ચ કલ્પનાને લીધે જ. તેમ જ વ્યક્ત્ય અર્થ અસ્પષ્ટ નથી તેમ અતિરુટતાના દોષવાળો પણ નથી. એ વ્યક્ત્ય-એ ધ્વનિ-આ છે:—દિવ્ય ભાવનાઓ મનુષ્યને માટે આ માનવ જીવનથી કોઈ ઉચ્ચતર પ્રદેશમાંથી અમૃતની પેઠે ઝરે છે. ઈશ્વર એ અમૃત મોકલે છે; પરંતુ તે ઝીલવા માટે અર્થાત્ એ ભાવનાઓ ખરોખર કારણ કરવા માટે આ જીવનની ખામીનાં છિદ્રોથી ભરપૂર અને ઐદિક વાસનાઓથી કલંકિત માનવહૃદય યોગ્ય પાત્ર નથી; હેને ઝીલવા માટે દિવ્ય વાસનાઓથી બનેલું કોઈ હૃદય જ સમર્થ અને યોગ્ય છે; માટે જગત્ને કવિ વીનવે છે કે હેવી કોઈ દિવ્ય વાસનાઓથી મહાર’ હૃદય લિપ્ત કર્ય કે જેથી એ દિવ્ય ભાવનાનું અમૃત ઝીલી સકું. આપણા માનવજીવનના રંગોરંગી અનુભવો આપણને સમજાવી સકશે કે ઈશ્વરદત્ત વિરલ પળોએ થતી દિવ્ય ભાવનાઓની જાંખી મનુષ્યજીવનની જડ મલિનતાને લીધે ક્ષણિક જ રહે છે; આ ચન્દ્રિકાની જાંખી મટી એકધારી દીપ્તિવાળી ચન્દ્રિકાનું સતત દર્શન થવાની ઉચ્ચ ઊર્મિમાં ઊછળીને આ કાવ્ય રચાયલું જણાય છે. ચન્દ્ર-માંથી ઝરતું અમૃત ઝીલવાને, તે અમૃત ઝરીના ભય, તેમ જ ઐદિક વાસનાનાં છંદણાંથી એ અમૃત કલુષિત ન થાય, હેવી કોઈ દિવ્ય કટોરી આ કવિને જોઈએ છિયે. તે કોણ આપશે ?—મલિન વાસનાઓવાળું જગત ? એ કેમ આપી સકે ? જગતનાં છંદણાંના ડાંધથી તો મુક્ત હેવી અંજલિ બનાવવી જોઈશે. છતાં ‘જગમાલશુની’ કને જ કવિ ‘ફૂલડાંકટોરીની’— દેવની કટોરીની—માગણી કરે છે. હેમાં જણાતો વિરોધ તે વિરોધાભાસ જ છે. એ દેખાતા વિરોધમાં ઊંડું સત્ય સમાયલું છે. દિવ્યભાવનાઓનું ગ્રહણ કરવાને આ જીવનના અનુભવોમાંથી જ જાયાં તત્ત્વો મળી સકે છે; પ્રેમ, ઉપકાર, સદ્ભાવ આદિ અનેક કુસુમો આ જીવનમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે; અને તે જાયાં તત્ત્વો આ જીવનમાંથી એકત્ર કરીને હેની ‘ફૂલડાંકટોરી’ ગૂંથી આપવાની શક્તિ આ સંસારમાં છે—જે ખરોખર રીતે એ શક્તિનો ઉપયોગ થાય અને લેવાય તે: એ માટે કોઈ જગત્ની પહારના કલ્પિત જગત્માં જવાની જરૂર જ નથી. માટે જ જગમાલશુની પ્રાર્થના કરી છે. દિવ્ય વાસનાઓને ફૂલડાંની ઉપમા અપાઈ છે તે અતીવ ચારતાયુક્ત કલ્પના છે. પ્રકૃતિના સુન્દર-સ્વરૂપોમાંથી ન્હાનકડા આકારમાં છટકે છટકે રહેલાં સ્વરૂપ સુન્દર કુસુમ જ છે; અને દિવ્ય વાસનાઓનાં છટકે છટકે પ્રસંગે સ્ફુરતાં સ્વરૂપો તે આ કુસુમની કલ્પનાથી સરસ રીતે પ્રગટ થાય છે. માટે જ ‘ફૂલડાંમાં દેવની હાથેલિયો’ કવિ જીવે છે.

દિવ્ય ભાવનાઓનું અમૃત ઝીલવાનું ઉપર ક્યું છે ત્હેમાં કવિત્વભાવનાઓ, ધર્મભાવનાઓ, વગેરે સર્વ ઉચ્ચ ભાવનાઓનો સમાવેશ થાય છે, અને એમ ઉચ્ચ ભાવનાના પેટાભેદનો પણ મર્શ કરીને આ કાવ્યમાંનો ધ્વનિ-સૂચનાં કિરણો શુદ્ધ શુદ્ધ પહેલમાં ઝીલીને શુદ્ધ શુદ્ધ ધન્દધનુષ્યના રંગ વિખેરતા લોકકની પેટે-ભિન્ન ભિન્ન સુન્દર રંગ પ્રગટ કરે છે.

આ કારણથી જ રા. ન્હાનાલાલના આ કાવ્યથી મોહ તથા આનન્દ ઉત્પન્ન થાય છે. ત્હેના જ પ્રમાણમાં ને તે માટે જ ઉપર જતાવેલી કેટલીક મહત્ત્વની ખામીઓથી હેતી સુન્દરતા ક્યથે છે તેથી ખેદ થાય છે. પરંતુ એકદર જુગ સુન્દરતાના દર્શનનું જ થાય છે એ આ કાવ્યની અન્તર્ગત ઉચ્ચ રસિકતાનું પરિણામ છે.

રત્નાગિરિ,
તા. ૧૧-૭-૦૧. }

નરસિંહરાય લોળાનાથ.

હિંદુસ્તાનનો રાજ્યવહીવટ.

(અનુસન્ધાન પ. ૨૧૪ થી).

૧૮૮૩ માં ફ્રાન્સદારી કામ ચલાવવાની રીતમાં એક એવી મતલબનો સુધારો કરવાની દરખાસ્ત કરવામાં આવી કે દેશના અદરના ભાગોમાં અમુક કિમિનલ પ્રોસિજરમાં દરજ્જાના ન્યાયખાતાના દેશી અમલદારોને પણ યુરોપિયન બ્રિટિશ રાયત ઉપર કામ ચલાવવાની હકુમત આપવી. આ દરખાસ્તથી આખા હિંદુસ્તાનમાં ભારે ખળભળાટ ફેલાયો હતો. ૧૮૭૨ ના કિમિનલ પ્રોસિજર કોડ પ્રમાણે યુરોપિયન બ્રિટિશ રાયત ગુન્હેગાર હોય ત્યારે, હકુમતની વ્યવસ્થા એવી હતી કે (૧) ત્રણ મહિનાની કેદ અથવા એક હજાર રૂપિયા દંડ કે બન્ને તરેહની શિક્ષા જોને માટે દરાવેલી છે તેવા ગુન્હાઓની તપાસ ફર્ટ કલાસ મેજસ્ટ્રેટને હાથે થાય, (૨) જે ગુન્હાઓને માટે એક વર્ષની કેદની અથવા ગમે તેટલા દંડની, અને બન્ને તરેહની શિક્ષા થઈ શકે તેવા ગુન્હા સેશન્સ જજ, એડિશનલ સેશન્સ જજ અને અમુક એસિસ્ટન્ટ સેશન્સ જજ ચલાવી શકે—પણ એવો સ્પષ્ટ નિયમ હતો કે તે મેજસ્ટ્રેટ અથવા સેશન્સ જજ કે એડિશનલ સેશન્સ કે એસિસ્ટન્ટ સેશન્સ જજ જસ્ટિસ ઓફ ધ પીસ (સુલેહનો અમલદાર) હોવો જોઈએ તેમજ તે પડે યુરોપિયન બ્રિટિશ રાયત હોવો જોઈએ, (૩) આથી વધારે શિક્ષાના ગુન્હા હાઈકોર્ટમાં ચાલતા. આ ધારા વખતે (૧૮૭૨માં) એવી દરખાસ્ત સુકવામાં આવી હતી કે દેશી કોલેનેન્ટન્ડ સિવિલ સર્વેન્ટન્સનો સુલેહનો અમલદાર હોય તેમને પણ યુરોપિયન બ્રિટિશ રાયત ઉપર કામ ચલાવવાનો અધિકાર આપવો. પણ આ વખતે બ્રહ્મસિંહની ધારાસભાના અમલદાર અધિકારીઓ એકમત

નહોતા, અને આ દરખાસ્ત પરિણામમાં પાંચ વિરુદ્ધ સાત મત પડવાથી ૨૬ ગઈ.દશ વર્ષ પછી ૧૮૮૨ ના માર્ચની ૭મી તારીખે સુધરેલો ફ્રાન્સદારી કામ ચલાવવાની રીતનો કાયદો પસાર થયો. પણ તે પહેલાં કલકત્તાના પ્રેસિડન્સ મેજસ્ટ્રેટ અને મેન્જલ સિવિલ સર્વિસના એક દેશી અમલદાર મિ. બિ. એલ. શુભ એમણે બંગાળના લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નર સર એસલિ ઈડન ઉપર ૧૮૭૨ ના કાયદા મુજબ યુરોપિયન બ્રિટિશ રૈયત ઉપરની હકુમતના સંબંધમાં કોવેનેન્ટ્સ સિવિલ સર્વિસના અમલદારો કેવી વિચિત્ર રીતિમાં છે તે બતાવનારી એક માદી મોકલી હતી. આ માદી સર એસલિએ બિલ પસાર થતા પહેલાં સરકારમાં મોકલેલી નહિ, એમ સમજીને કે તે બિલના ત્રીજા વંચાણ વખતે તેની ચર્ચા ચલાવવી અનુકૂલ નહિ પડે. તે માદી સર એસલિએ તા. ૨૦ મી માર્ચને રોજ સરકારમાં મોકલાવી. ૧૮૭૨ ના કાયદા પ્રમાણે ઇલાકાના પાયતખ્તામાં પ્રેસિડન્સ મેજસ્ટ્રેટ સિવિલન હોય વા ન હોય તોપણ તેને યુરોપિયન બ્રિટિશ રૈયત ઉપર કામ ચલાવવાનો અધિકાર આપવામાં આવ્યો હતો. પણ બહારગામનો તેવો અમલદાર જો તે યુરોપિયન બ્રિટિશ રૈયત હોય તોજ તેને યુરોપિયન બ્રિટિશ રૈયત ઉપર કામ ચલાવવાનો અધિકાર હતો. આ માદી ઉપર ભવિષ્યમાં બ્યારે પ્રસંગ આવે ત્યારે પુરતું ધ્યાન આપવાની બંગાળની સરકારે વડી સરકારને બલામણુ કરી અને સર એસલિ પડે, કોવેનેન્ટ્સ અમલદાર ને છઠ્ઠા મેજસ્ટ્રેટ કે સેશન્સ જજના દરજ્જા સુધી પહોંચ્યો હોય તો તે સ્વદેશી હોય તોપણ તેને યુરોપિયન બ્રિટિશ રૈયત ઉપર અધિકાર આપવાના લાભમાં હતો. ૧૮૮૨ ના એપ્રિલમાં વડી સરકારે આ સવાલ પ્રાન્તિક સરકારોને અભિપ્રાય માટે મોકલાવી આપ્યો. ૧૮૮૨ ના સપ્ટેમ્બરમાં વડી સરકારે આ બાબતમાં સેક્રેટરી ઓફ સ્ટેટને લખાણ કર્યું, અને તેમાં એવી દરખાસ્ત કરી હતી કે 'નર્થિસ ઓફ ધ પીસ' (મુલેહના અમલદાર) ની પદવી ને સ્વદેશી અથવા પરદેશી કોવેનેન્ટ્સ અમલદારને આપવી તે એવાને જ આપવી કે જેને માટે તે ચોખ્ખા લાયકાત ધરાવે છે એવું અમલદારીમાં મળેલી તાલીમથીજ અનુમાન થઈ શકે. તેમણે એવી સલાહ આપી કે તમામ છઠ્ઠા મેજસ્ટ્રેટો અને સેશન્સ જજને આ પદવી અને સત્તા તેમના હોદ્દાની રૂબરૂબ આપવી, અને કાયદામાં તેવો સીધો નિયમ કરવો. તેમણે વળી એવી દરખાસ્ત કરી કે કલકત્તા મદ્રાસ અને બુંબઈનાં પાયતખ્તાનાં શહેરો સિવાય બીજાં શહેરોમાં (૧) કોવેનેન્ટ્સ (સનદી પરીક્ષાદાર નીમાએલા) સિવિલ સર્વિસના અમલદારોને, (૨) સ્ટેટુટરિ (સરકારે, કાગદાની રૂબે મળેલી સત્તાથી, નીમેલા દેશી) સિવિલ સર્વિસના અમલદારોને, (૩) કેટલાક સ્વદેશી અમલદારો ને ડ્રસ્ટ કલાસ મેજસ્ટ્રેટની સત્તા ભોગવતા હોય અને આવી સત્તાને માટે ચોખ્ખા ગણાય તેવા અમલદારોને, યુરોપિયન બ્રિટિશ રૈયત ઉપર કામ ચલાવવાની સત્તા આપવાનો અધિકાર સ્થાનિક આપવો. વાઈસરોયની સલાહો મોટા ભાગે આ બલામણુમાં એકમત હતો. અને તા. ૯ મી ફેબ્રુઆરી ૧૮૮૩ ને રોજ ઇલર્બર્ટ બિલ-એ નામથી બાંગાળાનું બિલ બહારસરોયની ધારાસભામાં દાખલ થયું. તરતજ એક માટે હલ્લો શરૂ થયો. તા. ૨૦ મી ફેબ્રુઆરીએ કલકત્તાના 'ટાઉનહાલ' (નગરમંદિર)માં કલકત્તાની યુરોપિયન વસતિની જાહેર સભા ભરાઈ. આ સભામાં આ બિલના ધોરણને વખોડનારો ઠરાવ પસાર થયો, અને તેના પરિપાકને અટકાવવા માટે યુરોપિયન જનસભાને પ્રતિજ્ઞા કરી. તે વખતેથી આ બિલ સામે વૈરભાવ વધારે ને વધારે બકવાલ થતા ગયો, અને છેવટના ભાગમાં તો તેણે અપૂર્વ ઉમ્મતા ધારણ કરી. અત્રેની આખી બ્રિટિશ કામ આ વિરોધ બતાવવામાં શામીલ થઈ.—જવલેજ કાંઈ આડી રહ્યું દેશે.

વાધા ઉપર વાધા વરસના માડ્યા અને દેશી આં યુરોપિયન પ્રજા વચ્ચે અત્યંત કડવારા ઉત્પન્ન થઈ ચેકેટરિ ઓફ સ્ટેટ ફોર દિન્ડિયા સાહેબે નિલાયતથી અને દિન્ડિયા સરકારને લખ્યું કે જે પ્રમાણે મુસદ્દો થયો છે તેજ પ્રમાણે બિલને આગળ ચલાવવું પણ ૧૮૮૩ મા તે બિલ ધારાસભા આગળ ફરીથી રજુ થયું નહિ અને આખો રિસેમ્બર માસ યુરોપિયન પ્રજા સતત રહી દિન્ડિયા સરકાર આ કામ છેવટના પરિપાક સુધી લાવવામાં આવ્યો ખાઈ ગઈ સ્કામો પક્ષ સરકારની કૃતિઓ ઉપર બરાબર પેરો મૂકી બેઠો હતો અને વખત ગાઈ ગયા જેવી લાગતી હતી તેવામાં મિ ઝલબટ ૧૮૮૪ ના જાન્યુઆરીની ૪ મી તારીખે આ બિલ સિલેક્ટ કમિટિને સોંપવાની દરખાસ્ત આણી. પણ તે પહેલાં એ પ્રાનગી ગૃહસ્થ મારશલ સરકારના એક સભાસદ સાથે સંદેશા થઈ થઈ ગયા હતા, અને સિલેક્ટ કમિટિને બિલ સોંપાયું તે નીચેની ગોઠવણને અમલમાં મૂકવાને માટેજ સોંપાયું હતું—મેજસ્ટ્રેટ કે સેશન્સ જજના પાસે કામ ચાલે ત્યારે યુરોપિયન બ્રિટિશ રૈયતને ૪૫૧ ની કલમ મુજબ જુરોરીથી કામ ચલાવવાની માગણી કરવાનો હક આપના સરકારે સિલેક્ટ કમિટિમાં કુલ ૧ કરડુ શરત એટલી કે યુરોપિયન અને અદેશી મેજસ્ટ્રેટ કે સેશન્સ જજ વચ્ચે કંઈ તફાવત ગણ્યો ન જોઈએ. હિ મેજસ્ટ્રેટને પ્લમ ૪૪૬ મુજબ છ મહીનાની ૫૬ અને ૩ ૦૦૦ ના દડની સત્તા આપવી આ પ્રમાણે ચર્ચા કરાવે સને ૧૮૮૪ મા પસાર થયેલ અને હજી સુધી તે કાયમ છે જે કાયદો પસાર થયો તેના સામે એ મુખ્ય વાધો એ રજુ થયો હતો કે જ્યુરીની પદ્ધતિ હિન્દુસ્તાનને લાગુ પાડી એ પાછું પગલું છે તોપણ જે વચનો રસ્તો કાઢવામાં આવ્યો—તેના સામી તે વખતે જે જે અડચણો રજુ કરવામાં આવી હતી તેવી કાંઈ પણ અચળ હજી સુધી નડી નથી અને તેણે બ્રાહ્મસંશયની સભાના સભાસદો અને યુરોપિયન જનસમાજ વચ્ચે એ મોટો કલહ—જેમાંથી પાછા હાવાનો કંઈ પણ માર્ગ મળે સજ્જતો નહોતો—તે બધ પાડ્યો.

૧૮૮૩ ના તોશની વર્ષમાં વચાચેલા બીજામાં એ રોપો ઉઘોડે તે પેદાશમાં તોવખતે

સ્વદેશી હશે પણ ઉઠે મળજવાળા બ્રિટિશ લાયનો [મિ એ. ઓ. હ્યુમનો] હતો તેનું નામ 'ધિ ઇન્ડિયન નેશનલ કોન્ગ્રેસ.' કહેવે

ધિ ઇન્ડિયન નેશનલ કોન્ગ્રેસ થશે આ કોન્ગ્રેસ બ્રિટિશ ઇન્ડિયન એસોસિએશન ' એ નામની એક સંસ્થાને જવાબ રૂપ હતી આ એસોસિએશન જે રીતે કોન્ગ્રેસ સ્વદેશી

† નેશનલ કોન્ગ્રેસનો ઉદ્ભવ લૉડ ડફરિને મિ એ. ઓ. હ્યુમને કરેલી સૂચના માથી થયો છે એમ કહેવાય છે પણ એમને માન સલાહરૂપે લોકમત જોઈતો હતો તેને બદલે માગણીઓ અને ફરિયાદો રૂપે એ પ્રકટ થવા માડ્યો એ એમને પસંદ પડ્યું નહિ અને તેથી એમણે એક ટસરે નેશનલ કોન્ગ્રેસ ઉપર સખ્ત ટીકા કરી અને તે વખતે એમણે વાપરેલા Microscopic minority એ શબ્દો લોકવિશ્રુત થઈ ગયા છે લૉડ ડફરિને સરકારનો રાજ્યવહીવટ સરખા અને લોકવિશ્રુત થઈ પડે તે માટે, પોતાની ધારાસભામાં સલાહકાર દેશીઓ નીમવાની અને એ દેશીઓની પાછળ ' Native party - ' દેશી પક્ષ ના અસ્તિત્વની ઇષ્ટતા જણાવી હતી આ 'Native party'— દેશી પક્ષ તે અત્યારે ઇન્ડિયન નેશનલ કોન્ગ્રેસ ' ને નામે જાણે છે લૉડ ડફરિનના શબ્દો નીચે મુજબ હતા —

" I should feel it both a relief and an assistance if in the settlement of many Indian administrative questions affecting the interest of millions of her Majesty's subjects I could rely to a larger extent than at present upon

પ્રજ્ઞના અભિલાષો જાહેર કરે છે તેવી રીતે તેવી જ સમ્બાલુતાથી, યુરોપિયન બ્રિટિશ કૈયતના પ્રતિનિધિ હોવાનો દાવો રાખીને તેમના અભિલાષો જાહેર કરતું હતું. તેની પહેલી વાર્ષિક બેઠક ૧૮૮૭ ના શિયાળામાં થઈ. તે પછી દરેક વર્ષની આખરે તેની બેઠક થાય છે અને તેમાં યોગ્ય વધારે પણ તદ્દન ફેરફાર કરવાના દાવો ખસાર કરી પ્રસિદ્ધ કરે છે. આ દાવોનું મુખ્ય લક્ષ્ય રાજ્યકાર્યભારના અધિકારની પરદેશીઓના હાથમાં એકત્ર થએલી કહેવાતી સત્તા, રાજ્ય-કર્ત્રી કોમના કાયદામાં અને રાજ્યવહીવટમાં—કહેવાતા—અનન્ય હક્કો, અને લોકનિયુક્ત મારા-સભાઓના વાદવિવાદ અને જાહેર ચર્ચાના હક્કો ઉપર મુકાયેલા કહેવાતો અંકુશ—એ જ છે.

આરંભનાં વર્ષોમાં તો બહુ ઉદયમ અને ચતુરાઈથી આ ‘રાષ્ટ્રીય સભા’નાં વખાણનો કોલાહલ મચાવાતો હતો, પણ હજી સુધી પોતાના ઉપર તે ધ્યાન ખેંચી શકી નથી.*

the experience and counsels of Indian co-adjutors. The fact of their supporting the Government would popularise many of its acts which now have the appearance of being driven through the legislative by force, and, if they in their turn had a Native party behind them, the Government of India would cease to stand up as it does now an isolated rock in the middle of a tempestuous sea.”—Lord Dufferin.

* આ એક ઐતિહાસિક લેખ છે અને આપણા રાજ્યવહીવટના પ્રશ્નો ઉપર નિષ્પક્ષ-પાત રીતે વિચાર કરવાનાં સાધન પૂરું પાડવાં એ જ આ લેખનો ઉદ્દેશ છે—કોંગ્રેસની માગણીઓ વાજબી છે કે નહિ એ વિષે કાંઈ પણ તૈયાર અભિપ્રાય બાંધી આપવાનો આ લેખકનો ઇરાદો નથી, કારણ કે દેશહિતના પ્રશ્નો ઘણા વિષ્ટ છે અને રાજ અને પ્રજાના આન્તર હવનના પુષ્કળ અનુભવ અને માહિતી પૂર્વક દરેક જણે પોતાના સ્વતંત્ર વિચાર બાંધવા એ જ છુટ છે, તથાપિ એક ઐતિહાસિક હકીકત તરીકે એટલું કહેવું જોઈએ કે અત્યારે આ શબ્દો ખરા રહ્યા નથી. નેચનલ કોંગ્રેસ રહ્યા પછી તરફથી અવગણના અને કેવલ વિરોધની દશામાંથી નીકળી સ્પષ્ટ રીતે અર્ધરવીકારની દશામાં આવેલી જણાય છે. ઘણાં વર્ષો ઉપર અગ્રાહાદમાં મળેલી કોંગ્રેસ વખતે તે મેળાવાના પ્રમુખ શ્રી. યૂલ—એમણે આ અર્ધરવીકારનાં નવાં ચિહ્નો જોઈ આનંદ બતાવ્યો હતો, અને ત્યાર પછી કેટલાંક વર્ષોથી અત્રેના અંગ્રેજ પત્રકારો પણ કોંગ્રેસની સૂચનાઓમાંની કેટલીક તો ‘અમારી જ છે’ એમ કહેતા હતા. પણ આ સંબંધી મુદ સરકારના પોતાના મુખથી અને ઈંગ્લેન્ડના મુખ્ય પત્રો તરફથી કોંગ્રેસ સંબંધી સ્પષ્ટ અભિપ્રાયો હવે જ પ્રસિદ્ધ થવા લાગ્યા છે. આજકાલ આ બાબતમાં થયેલા નીચેના ઉદ્ગારો નોંધવા જેવા છે:—

(૧) ઈંગ્લેન્ડના “ટાઇમ્સ” પત્રના પ્રતિનિધિએ નામદાર રાજકુવર સાધેની મુસાફરીમાંથી “The Growth of New Political Forces in India” એ મથાળા નીચે લખેલા લેખોમાં એક સ્થલે આ પ્રમાણે શબ્દો છે:—

“The authorized programme of the Congress party does not really amount to much more than an endeavour to quicken the pace of Government on the lines on which it began long ago to move”—The (London) Times.

અર્થાત્ કે સરકારે લાંબા વખતથી ખરવા મારેલાં પગલાં વધારે ઝડપથી બરાવવાં એટલે જ કોંગ્રેસના રીતસર થએલા દાવોનો અર્થ છે. આમ કહીને એ લેખક, સરકારના અધિકારીઓ જે વિશે વિચાર ચલાવે છે એવા કેટલાક સુધારા પણ ગણાવે છે. પણ એકંદરે

કારણ કે તેણે સત્ સ્પષ્ટ રીતે કટક્ત અંગ્રેજોના હાથમાં છે, અને કહેવું જોઈએ કે તે સત્ ચતુરાઈથી ચલાવાય છે. આ રાષ્ટ્રીય સભા માત્ર કેળવણીના વર્ગના નાના ભાગના અભિલાષીઓ જ પ્રતિધોય કરે છે. અને તે કેળવણીના વર્ગ આખો પણ હિંદના જનસમાજનો એક નજીવો અંશ છે. વળી, આ વર્ગમાં ઘણા વર્ગ બંગાળીઓનો છે અને સંખ્યાદારી

એ લેખકનો મુદ્દો કોંગ્રેસની કુમક કરવાને બદલે કોંગ્રેસથી સરકારે ચેતતા રહેવું જોઈએ એમ કહેવાનો જણાય છે.

(૨) આ મંડળ ઇંગ્લેન્ડની પ્રજા આગળ આજકાલ એટલું બધું ખડું થયું છે કે અત્યારના સેક્રેટરી ઓફ સ્ટેટ—મિ. મોર્લી—ને પણ હિન્દી બજેટ ઉપરના પોતાના બાવણમાં એ સંબંધી પોતાનો મત ઉચ્ચારવાની જરૂર જણાઈ છે. મિ. મોર્લી—જાણે ટાઇમ્સ પત્રની પૂર્વોક્ત ચેતવણીનો જવાબ આપતા હેતુ એમ—કહે છે કે—“કોંગ્રેસથી બહીવડું કંઈ કારણ નથી”; આખું હિન્દુસ્તાન વફાદાર છે એ જાણત નામદાર રાજકુવર સાથેના મુસાફરો તમ્મચી પુષ્કળ ખાતરી મળી છે, અને સરકારના વહીવટ ઉપર સખ્ત ટીકા કરી એ રાજદ્રોહ નથી. પણ તે સાથે પોતે એમ પણ કહે છે કે “બધી બાબતોમાં હું કોંગ્રેસ સાથે મળતો નથી.”

(૩) ત્યાર બાદ, મિ. મોર્લીના બાવણ વિષે લખતાં, તા. ૩ ઓગસ્ટના ટાઇમ્સ પત્રના “Indian Affairs”ના લેખકે નવાજમાનાના પ્રેમાને લગભગ વધાવી લીધા છે એમ કહીએ તો પણ ચાલે. એ લેખ નોંધ ઉપર રાખવા જેવો હોવાથી અત્રે ઘેડી ઉતારીએ છીએ.

From his speech upon the Indian Budget it is clear that Mr. Morley has grasped the fact that our relations with India are entering upon a new phase. The Government of India is confronted with problems of a new order. The questions with which Viceroy's in the past have had to deal were mainly of a material kind, internal peace had to be maintained and equal laws administered, roads, canals and railways to be built, and famine relieved. One by one these problems were successfully solved by the patience and devotion of the Indian Civil Service; but the very success of the Indian administration has raised questions of another order. The diverse races inhabiting the Indian continent have been brought to some sort of consciousness of political unity; they have learnt the equality of all men before the law; they have been taught to recognize the dignity of freedom and the nobility of patriotism; by these and a multitude of subtle suggestions they have been inspired to demand a share in the government of their country. This is no accidental by-product of the British connexion with India; it is an end to which every act of our administration is daily and hourly pointing. The Brahman and the Sudra, the Englishman and the Indian, stand before the tribunals on a footing of visible equality, which is intelligible to the least imaginative rustic. We have thrown open to the educated classes a literature every page of which is full of the praise of liberty and patriotism. At prize distributions the Indian schoolboy stands up to declaim—

બાબતોમાં હિન્દુસ્તાનમાં બંગાળીઓનું વર્ગન બહુ જ કમતી છે. મુસલમાનનો મોટો સમુદાય તેનાથી વિરુદ્ધ છે. જે દરવો ખસાર થાય છે તે જનમંડળના હૃદયમાં એક ખુલ્લે પડી રહેલી પણ વારતવિક રીતે હયાતી ધરાવતી શક્તિઓ, જેનો અનાદર કરવાથી પરિણામે નુકસાન થાય, તેવી માર્મિક ચિત્તવૃત્તિઓનું પ્રકટીકરણ નથી. દુકામાં આ કેન્ગ્રેસ રાષ્ટ્રીય

Breathes there the man, with soul so dead,

Who never to himself hath said,

This is my own, my native land ?

and partial elders murmur approvingly "Shahbash, laska." To secure the circulation of the ideas which our literature begets, we have introduced the printing press and the daily newspaper, and conceded full liberty of speech and of the Press. And lest the people should fail to catch the teaching of the facts before their eyes we have on two memorable occasions gone out of our way to declare that no Indian should by reason only of his religion, place of birth, descent, or colour be precluded from holding any office in the Government for which he is qualified. The peoples of India would have been less than human had they not taken these lessons to heart, had they not, after more than half a century of such teaching, begun to ask their rulers for a larger share in the Government of their country. This is what the educated minority are actually doing, and the slow response which has been made to that demand is the cause of that discontent with British connexion and of that impatience of the existing system of administration which is the most ominous cloud upon the horizon of Indian politics. The difficulties which the Government will have to face in the near future will be difficulties arising out of the necessity of meeting this new spirit and reconciling the satisfaction of its legitimate aspirations with the maintenance of Imperial authority. Patience, sympathy, and political sagacity will be needed to encourage the centripetal and restrain the centrifugal tendencies of Indian politics and stimulate the growth of Imperial patriotism. But though the task is a difficult and delicate one, it is surely not beyond the capacity of the services which have achieved the daily miracle of our Indian Empire. But in order to ensure success it must be frankly acknowledged that Indian politics have entered upon a new phase and that the demand of educated Indians for a share in the Government of their country is one of the most important factors of the new problem which awaits solution."—*The (London) Times*.

સારાંશ કે—પહેલાંના બહાદુરસરોયેને વિચારવાના પ્રશ્નો માત્ર એટલાજ હતા કે દેશમાં શાન્તિ શી રીતે વાજતી, ઇન્સાફની ઘોરો ક્વા રીતે સ્થાપતી, અને રાજવે-રસ્તાઓ-વગેરે શી રીતે બંધવા, દુકાળ વખતે લોકના સંકટનિવારણ માટે શી વ્યવસ્થા કરવી હત્યાદિ-પણ હવેના અમલદારો આગળ એક નવો જ પ્રશ્ન આવીને ઊભો છે. એ કાંઈ આકસ્મિક મુશીબત આવી પડી હોય એ તરેહનો નથી: સર્વને માટે એકસરખા કામદા, સ્વાતંત્ર્ય સ્વદેશાભિમાન ઇત્યાદિ સદ્ગુણોની કિંમત દર્શાવનારી કેળવણી, તથા વર્તમાનપત્રોને-પોતાના વિચાર બતાવવાની છૂટ—એને પરિણામે અત્યારે હિન્દુસ્તાનની પ્રજામાં રાજકીય સત્તા અધિક પ્રાપ્ત કર-

પ્રજાની નથી, કારણ કે હિન્દુસ્તાનના ક્ષીપ્રપ્રમા એક પ્રજા છે એવું નથી તેમ જ ને પુરુષો તેમા હાજર થાય છે તે પુરુષો તરફ જોતા, જે રીતે તેમની સુરક્ષા થાય છે તે જોતા, જે અભિપ્રાયો તેઓ દર્શાવે છે તે અભિપ્રાયો તરફ નજર કરતા, કોંગ્રેસના મહેવત્ પ્રતિનિધિઓ આગ્રહ બધા વર્ગોના એવા પ્રતિનિધિ નથી કે જે જેથી તેઓનો પોતાને કંઈ પણ અસમા જનમંડળના પ્રતિનિધિ કહેવાવના દાવો વાજબી ગણાય *

વાની ઇચ્છા સ્વાભાવિક રીતે ઉદય પામી છે, અને બ્રિટિશ સામાજ્યના લાભને હાનિ ન પહોંચે એવી રીતે આ નવી અભિનાયાઓ કેમ તૃપ્ત કરવી એ અંગ્રેજ અમનદાર આગ્રહ આવી પડેનો મોટો પ્રશ્ન છે અને જે ‘ઇન્ડિયન સિવિલ સર્વિસ’ હિન્દુસ્તાન ઉપર ગભ્ય કાવાનું અદ્ભુત કાર્ય પ્રતિષ્ઠા કયું જાય છે તે ધીરજ દિનમેજી અને રાજકીય કલાપણથી આ મહાપ્રશ્નનો નીવેડો પણ લાવશે એમા શંકા નથી

આ પ્રમાણે પહેલાના અને હાલના વખતમા પડેના ફેરફારનું મહત્ત્વ દર્શાવી, આલેખક નવા જમાનાના ચિહ્નનો માટે આનન્દ બતાવે છે અને જણાવે છે કે હિન્દુસ્તાનની પ્રજામા અત્યારે જે સ્વદેશાભિમાન સ્વાતંત્ર્યાભિલાષ અને રાજકીય એમતા તરફ વલણ દેખાય છે એ જ સિદ્ધ કરી આપે છે કે હિન્દુસ્તાનમા બ્રિટિશ અમલ સફળ થયો છે અધિકારી વર્ગ આ નવા જમાનાને ઓગળવામા કેટલીક વાર મન્દ દેખાય છે જે દનીનથી લોહ રેએ મિ ગોખળેના ભાણુ ઉપર બોનતા સ્વતંત્ર્ય’ માટે નાપમદગી બતાવી હતી, એ દનીન પ્રમાણે તો હિન્દુસ્તાનના લોકોએ સ્વતંત્ર્યમા ભાગ લેતા થવા લામો વખત વાટ જોવાં જોઈએ પણ આમ દીનકન્વાથી હાનમા પ્રસરેલી અસન્તોષની લાગણી ધણી વધી પડશે વળી આ સમન્થમા ધ્યાનમા રાખવાનું એ છે કે કદાચ રાજ્યસદીન્ટની કાર્યક્ષમતા (administrative efficiency) ઓગી થશે, તથાપિ દેશીઓને રાજ્યવહીવટમા હાથ ફેરતા વધારે ભેગવાથી “સ્વતંત્ર્ય” ની અભિનાયા સતોષીને બ્રિટિશ નાજ્ય તરફ લોકની ભક્તિ વધારવી એ રાજ્યતંત્રીનું કામ છે (૪) પણ ત્યાંઆદ એ જ વિષય ઉપર લખેના ખીજા લેખમા પૂરોક્ત લેખક મ. ગ્રેસની માગણીઓ સ્વીકારવાથી “પ્રતિપક્ષ ને ઉત્તેજન મળશે અને તેથી વગર જવાબદારીને તે સમ્પત્તિ ઠીક કયાં કરશે એ ભય તરફ સરકારનું લક્ષ જાય છે એ મુદ્દે છે —

It is the prospect of office which sobers and restrains a European politician. Is it wise to assume that Indian politicians who have no tradition of public life to guide them will be moderate and wise without restraint? — *The (London) Times*

આથી ટાઈમ્સ પત્રના કોંગ્રેસ સભ્યની અભિપ્રાયને માત્ર અર્ધસ્વીકારરૂપે જ ગણવો ઉચિત છે * “નેશનલ કોંગ્રેસ” રહામે સરકારપક્ષના બે વાધા છે —

- (૧) કોંગ્રેસ હિન્દુસ્તાનના લોમિ પૈકી અત્યંત જુન સંખ્યાના વિચારો દર્શાવે છે—માત્ર નવી ટ્રેગવણી પામેના વર્ગના જ, જેને લોહ ઉદ્ધરિને એક વખત “microscopic minority” — સૂક્ષ્મદર્શક ચન્દ્રથી જ જોઈ શકાય એવી અત્યંત સંખ્યા ‘કહી હતી. હિન્દુસ્તાનમા નાતબત અને ધર્મના ભેદ એટલા બધા છે કે આખો દેશ એકમતે નવી ટ્રેગવણીવાળા વર્ગના વિચારને ટેમ આપે છે એમ કહેવું મિથ્યા છે
- (૨) ઇંગ્લેન્ડના નાજ્યબધારણુમા જેમ ‘Opposition’—પ્રતિપક્ષ, તે વખત અમલદારી ભોગવતા પક્ષની સ્થાભેનો પક્ષ—હોય છે, તેનેમળની આ કોંગ્રેસની પ્રિતિનથી ઇંગ્લેન્ડમા “પ્રતિપક્ષ” માત્ર વૈતરિક પક્ષ નથી—અર્થાત્ અમનદાર પક્ષ ઉપર ટીકા કરીને

આઠમા દશકના પહેલા ભાગનાં બીજાં મુખ્ય રાજ્યકૃતિયામાં, લોર્ડ સિટને સ્વદેશી ભાષાનાં વર્તમાનપત્રો ઉપર મૂકેલા અંકુશ રદ કરવાનું કૃત્ય હતું. દેશી વર્તમાનપત્રો લોર્ડ રિપનની સરકારના અભિપ્રાય પ્રમાણે લોર્ડ સિટનના સ્વદેશી સંબંધના કાયદા. ભાષાનાં વર્તમાનપત્રોના કાયદામાં (૧૮૭૮ નો ૯^{મો} તથા ૧૯ મો) આબીસ વર્ષ ઉપરાંત વર્તમાનપત્રો સંબંધે જે રાજ્યનીતિ ઇન્ડિયાની સરકારે અંગીકાર કરેલી હતી તે રાજ્યનીતિ કોશણે મૂકવા જેવું હતું. તે વખતે અત્યંત

દેશી રહેનારો પક્ષ નથી. પણ પોતે અમલદારીમાં આવતાં, એવા પ્રમાણે કરી બતાવવાની એને માથે જવાબદારી છે. (જુઓ ઉપર આપેલો ટાઇમ્સનો છેલ્લો ફકરો.)

આ ત્રણ વાંધાના જવાબમાં પ્રબલપક્ષ તરફથી નીચે પ્રમાણે કહેવામાં આવે છે:—

- (૧) નવી કેળવણી પામેલો વર્ગ અદ્ય છે ખરો—પણ એના દેશી ભાષાઓના મન ઉપર જે મોટાડી સત્તા ભોગવે છે. પોતાના અજ્ઞાન દેશબંધુઓના મનજનું કામ સધાવું એ કરે છે, એટલું જ નહિ પણ આખું સ્વદેશી ધાપખાનું અંગ્રેજી તેમ જ દેશી ભાષાનું એના હાથમાં છે, અને તેથી તે સમસ્ત-માત્ર દેશી ભાષા લખી વાંચી જાણનારાઓના જ નહિ પણ તેઓ સાથે સંબંધમાં આવનારા અબણ લોકના પણ—વિચાર અને વૃત્તિઓ ઉપર અસર કરે છે. અમીર ઉમરાવ જમીનદારોના વર્ગ પડી ભાગ્યો છે, કારણ કે હાલ વખત તરવારનો નથી, પણ ફલમનો છે—અને તેથી નવી કેળવણી પામેલો વર્ગ જેને મિ. થોર્બર્ને “intellectuals” કહી અવગણી કાઢ્યા હતા તે “મ્રાહ્મણોડ્સ્ય મુલ્કમાલીત્” એ ન્યાયે, લોકનું મુખ અને એ સ્વાભાવિક છે. (જુઓ ઓ. મિ. ગોખલેએ ૧૧ મી જુલાઈ, ૧૯૦૬ ને દિને ઇસ્ટ ઇન્ડિયા એસોસિએશન સમક્ષ “Self-Government for India”—“હિન્દુસ્તાન માટે સ્વરાજ્ય”—એ વિષય ઉપર વાંચેલો નિબંધ. કેળવાએલા વર્ગના બળ સંબંધે ટાઇમ્સ પત્રના વિચાર, પણ ગોખલેને મળતા જ છે: જુઓ ટાઇમ્સ પત્રના પહેલા બે લેખો—જેમાંથી ઉપર ઉતારા આપ્યા છે.)
- (૨) નાતજાત અને ધર્મના ભેદ હવે પેહેલાં જેટલા તીવ્ર નથી પચાસ વર્ષથી આવી આવતી પશ્ચિમની કેળવણીએ લોકના વિચાર ઉપર અસર કરી છે. અને સો વર્ષથી હિન્દુસ્તાનમાં સર્વને માટે એક જ કાયદાઓ અને એક જ રાજ્યવહીવટ છે, સર્વનાં હુકમો પણ એક જ છે અને રાજકીય અધિકાર (disabilities) પણ એકસરખા જ છે—તેની સ્વાભાવિક અસર પૂર્વોક્ત ભેદ નષ્ટ કરવા તરફ થાય છે જ. અલિગઢના મુસલમાનોની પણ રાજકીય મુદ્દાસ તરફ આંખ ઊધડી છે, અને તેઓની માગણીઓ પણ મુદ્દાની બાબતમાં કોંગ્રેસના જેવી જ યશો એમ સંભવ છે—અને થોડાક વખત જુદું અસ્તિત્વ ભોગવીને એ મંડળ પણ નંશનલ કોંગ્રેસના મહામંડળમાં ભળી ગયા વિના રહેશે નહિ. (જુઓ ઓ. મિ. ગોખલેના પૂર્વોક્ત નિબંધ. મિ. જર્સિસ અમીર-અલીએ હાલમાં એક અંગ્રેજી મસિકમાં માગણીઓ કરી છે તેમાં નીચેની માગણીઓ કોંગ્રેસને મળતી જ છે:—(૧) લસ્કરમાં અધિક ભાગ; (૨) ન્યાય અને અમલખજવણીનો વિભાગ; (૩) દેશીઓને મોટા જગ્યાઓ; (૪) સ્થાનિક કાર્યમાં લોકમતની અધિક સત્તા.) દિવસે દિવસે હિન્દુસ્તાનના જુદા જુદા ભાગોના લોકો કેવા એક થતા જાય તે સંબંધમાં સર હેન્રી કૉટન એમનાં “New India” માં નીચે પ્રમાણે લખે છે: “કેળવાએલો વર્ગ એ દેશનો અંવાજ અને દેશનું મનજ છે. મુખાપના ઉત્તમ કેળ.”

રાજ્યદ્રોહી થઈ ગયેલા સ્વદેશી વર્તમાનપત્રના મુદ્રણ ઉપર ઝાંકુશ મૂકવાનો આ કાયદાએનો દેવુ હતો. આ કાયદા રાજ્યદ્રોહી અને સામાજિક શાંતિ ભંગ કરનાર લખાણોને ક્ષેત્ર પાડેલો હતો એટલું જ નહિ પણ ખાનગી ગૃહમથો અને રાજ્યના તોફારોના સંબંધમાં પ્રકટ થતા લખાણોના હાથ પાડવામાં આવ્યો હતો અને તેમાં એવો નિયમ કરવામાં આવ્યો હતો કે એકવાર તેવા લખાણો પ્રકટ કરનારાં પત્રોને ચેતવણી આપવી, અને તે પછી તેને હુકમથી બંધ કરવાનાં પગલાં લેવાં. ખીજા બધા વાપા આશુ ઉપર રાખતા હોઈ રિપનની સરકારને મુખ્ય વાધો એ જણાયો હતો કે સ્વદેશી છાપાના લાભમાં સ્વદેશી અને પછેથી છાપા "એ આથી એક મોટા અવિવેકી બેદ પડે છે; અને એવી દલીલ કરવામાં આવી હતી કે દેશનારી કામદો અત્યારની રિયતિને અટકાવી શકે તેમ ન હોય તો તેમાં થોડાં સુધારા કરવા. આથી ઉપરના ૧૮૭૮ નો ૯ મો તથા ૧૬ મો—એ કાયદા ૨૬ કલમમાં આવ્યા પાછળથી સને ૧૮૯૮ માં પુનઃપ્રા મરદીના હુકમો થયાં તેને પશ્ચિમ, સ્વદેશીએના રીત રીવાજ નિરુદ્ધ તેમનાં જ્ઞાનપ્રાનાંમાં આપ ચલાવવામાં તેમને યથેલા કહેવાતા અપમાતથી ઉત્કેષાદને એ શ્રિવિશ અમલદારોના ખુન થયા, અને તેના મંબદમાં મુખર્ષી ઇલાહાના વર્તમાનપત્રોમાં થયું રાજ્યદ્રોહી લખાણ આપુ. તેને ક્ષીધે પીનય દોડ અને કિમિનલ પ્રામાં ૧૮૯૮ ના ૪ થા અને ૫ મા કાયદાથી સુધાર કરવામાં આવ્યા; જે સુધારાથી રાજ્યદ્રોહનો કાયદો પ્રથમ કરતા પછો જ વધારે સખ થયો.

(અપર્ણ.)

વળી પામેલા તવગ અને જોરદાર પારસીઓ દરેક બાબતમાં ત્યા આગળ પડેલા છે, અને એ કલાકાની ખુદ્દિ અને વેષાગના ભવિષ્ય ઉપર અસર કરે છે ખુદ્દિના તેજાગા અને સ્વદેશીની મંગલજો, એમના મએવા વખતે મારે અને એમના પૂર્વજોની મીતિ મારે અભિમાનથી બરેવા હોઈ, પારસીઓ સાથે મજદૂરી ઉત્કેષના પ્રયત્નોમાં બળે છે, અને એમના હદયમાં વસતા જગતા હિન્દુ ધર્મને લીધે એઓ લોકમત ઉપર વધારે સત્તા ચલાવે છે મંગમના બાહ્યજોએ, એમની સક્ષમ ખુદ્દિથી અને અજોડ બાબાના અનુત્તમ મનથી, દલિણ હિન્દુસ્તાનના પ્રલોક ખૂણામાં નવા વિચારના મોજા ઉત્પન્ન કર્યા છે. બંગાળના બાબુઓએ આ કરતાં પણ વધારે કયું છે. તેઓ પેચાવગથી ચિત્તગીમ સુધી લોકમત ઉપર રાજ્ય ભોગવે છે, અને જો કે વ્યવસ્થા હિન્દુસ્તાનના દેશીઓ કેળવણી અને રાજકીય સ્વાતંત્ર્ય મારેની લાગણીમાં બંગાળ કરતા ઘણા પાછા છે તથાપિ તેઓ પણ હવે નવી ખુદ્દિના અમલ નીચે આવતા જાય છે. ચોટાંક વર્ષ ઉપર આની હાથ સરખીપણું નહોતી. પગખખ બંગાળી અસર—એ વિચાર હોઈ હોઈ સ્પ્રાન્સ મોન્ટેગ્યુએ કે મેંકલાઈ સ્વપ્ને પણ માનત નહિ. અને આજ તો એ બંગાળી યક્તા ઉત્તર હિન્દુસ્તાનમાં અજોડ બાબત આપતો અને લોકથી વધારી લેનારો મને યાદ આવે છે. અને આ યારે મુરેન્નાય બાનરજીનું નામ જોડાઈ લાગેલું છે જ મુસ્તાનમાં ઉછરતા જમાનાનું હૃદય ઉઘાડે છે.

(૩) અત્યારે "પ્રતિપક્ષ" ("Opposition") વર્ષ નગર જવાબદારીએ ટીકા કર્યું જાય છે એ ખઈ, અને મારે જવાબદારી આવ્યા પછી એના વિચારમાં કેટલોક ફેર પડે એ પણ સંભવે છે—પણ એનો ક્યાજ તો એ જ છે કે એને અધિકાર આપીને જવાબદાર બનાવવેલ એને જવાબદાર બનાવવાનું કામ સરકારના પોતાના હાથમાં છે. અને તે છતાં જવાબદારીના અભાવને દલીલ રહે આગળ ધરવો એ અગમ્ય નથી.

આતંક નિગ્રહ ગોળીઓ.

આતંકનિગ્રહ ગોળીઓ આરોગ્યની દેવી છે, પૌષ્ટિક દવાઓની મદદારણી છે, ગરબો અને વૈદોનું અમોઘ હથિયાર છે, શક્તિનો અખૂટ ખજાનો છે, સ્મરણ શક્તિનો સાગર છે, દુષ્ટિયાઓને આશીર્વાદ છે અને દુંકારમાં મનુષ્ય માનવું જીવન છે.

શુભ ધયેલી યાદદાસ્ત, શુભ ધયેલ તાકાતને પાછી મેળવવા માટે, મગજને પુષ્ટિ આપવા માટે, માનસંતુષ્ટિને તેજ કરવા માટે, તથા લોહી સુધારવા માટે આતંકનિગ્રહ ગોળીઓ બિનહરીફ ધસાજ છે.

કિમતગોળી ૩૨ ની ડબ્બી ૧ નો રૂપીઓ ૧.

વૈદ્ય શાસ્ત્રી મણિશંકર ગોવિંદજી

મણિક, આતંકનિગ્રહ ઔષધાલય—સ્થાપિત, ઇસ્વીસન ૧૮૮૧.

હેડ ઓફીસ—જામનગર—કાઠિયાવાડ.

બ્રાંચ ઓફીસ. મુંબાઈ. કાલકાદેવી રોડ.

નં. ૧	નં. ૨	નં. ૩	નં. ૪	નં. ૫
મુંબાઈ.	કલકત્તા.	પુના-સીડી.	વડોદરા.	અમદાવાદ.
કાલકાદેવીરોડ.	હેરીસનરોડ.	સુપવારપેઠ.	રાવપુરા.	રીચીરોડ.

વૈદ્ય શાસ્ત્રી મણિશંકર ગોવિંદજી.

Pay-Nothing-A guide to Health, Wealth and Prosperity
In English p. p. 100. Grátis Post free, Apply to,

Vaidya Shastri Manishanker Govindji
Jamnager, Kathiawad.

મગવદ્ગીતા.

શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષાંતર-તથા પૂરતા વ્યાખ્યાન સાથે.

અપૂર્વ વિસ્તૃત અને વિશદ વ્યાખ્યાન સાથે, મૂળશ્લોક, શુદ્ધ અર્થ, તથા અત્યુત્તમ પુષ્ટકળ વ્યાખ્યાન સહિત આ આર્પિતત્વજ્ઞાનનું અપ્રતિમશાસ્ત્ર દરેક સહદય, દરેક ધર્મપ્રેમી અને દરેક મુમુક્ષુ મનુષ્યે અવશ્ય વાંચવા અને અભ્યાસ કરવા યોગ્ય છે. કદ કેમી બ્લાક પેજ લગભગ ૮૦ દ્વારમ પૂરું પાડું. કિંમત રૂ. ૪-૦-૦ આર પોસ્ટેજ આના પાંચ.

વૈદ્ય શાસ્ત્રી મણિશંકર ગોવિંદજી

જામનગર—કાઠિયાવાડ.

EDUCATION ON NATIONAL LINES.

"It may be said that though love of one's own country and one's own nation is laudable, yet education should not be limited by considerations of nationality, but should proceed upon a cosmopolitan basis. This may be true to a certain extent, and so far as is true, the National Council accepts it by expressly providing for the incorporation of the best assimilable ideals of Western life and thought with our own. But though this assimilation of foreign ideals is desirable in the later stages of mental growth, in the earlier stages, such assimilation is not possible, and any attempt to force it on will retard instead of accelerating the healthy development of the mind. Every student, when commencing his school education, brings with him in addition to his outfit of language, the importance of which should be separately considered, his stock of thoughts and sentiments, the gift of his nation; which the teacher, instead of ignoring and hastily displacing, should try to utilize and gradually improve. Want of due regard for this elementary principle is, I think, one of the main reasons why the existing system of English education in this country has failed to produce satisfactory results.

I would only remark that none need be under any apprehension that the National Council of Education is antagonistic to any one or opposed to the interests of other educational institutions. We shall certainly teach our pupils to love their country and their nation, but we shall never tolerate in them, much less, teach them, want of love for others; for we devoutly believe in the principle often lost sight of by many in the elation of prosperity or under the exasperation of adversity that true self-love is incompatible with want of love for any fellowman and that true self-interest can never be secured by injury to the legitimate interests of others.

We keenly feel our dependence on foreign countries for the supply of manufactured articles some of which are among the necessities of life. How much more keenly should we feel our dependence on a foreign language for the supply of words for the interchange of thought not only in serious discourse on scientific subjects—such as Mathematics, Psychology, Economics and Physics, but even in ordinary conversation on many matters of every day concern. And the Council in that branch of its work which seeks to supply our language with necessary words for the interchange of thought is entitled to encouragement and help from every true supporter of the *Swadeshi* movement. Mark the lesson which history teaches. The ignorance of the Middle Ages was not dispelled and the Revival of Learning was not complete until knowledge began to be disseminated through the modern languages. Nor can we expect any revival of learning here until it is imparted not merely in its primary stage but in the higher stages as well, through the medium of the vernaculars."

—Sir Gurudās Baidya, C.

वसन्त

इदं सत्यं सर्वेषां भूतानां मध्यस्थं सत्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु यस्या-
यमस्मिन्सत्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यस्यायमध्यात्मं सत्यस्तेजोमयोऽमृतमयः
पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मोद्गमनमिदं त्रोटं सर्वम् ।

वसन्तः

सत्याग्र प्रमदितव्यम् । धर्माग्र प्रमदितव्यम् । कुसलाग्र प्रमदितव्यम् ।
भृत्यै न प्रमदितव्यम् । मन्त्राध्यायप्रमदितव्यम् । न प्रमदितव्यम् ।

वसन्तः

वर्ष ५, भा ६

[भागिः]

आश्विन, मंसिर १९३३

तन्त्री—प्रेमिन् आनन्दस्य आश्विन, मंसिर ३०, ३१, ३२, ३३, ३४, ३५

✓ कथरेणी अन्तर्गत	३२३
(वसन्त-आश्विन)	
✓ मि. अ. ६. अन्तर्गत हृन् "विश्वसिद्धिः"	३२५
(वसन्त-आश्विन)	
"हृन्तीपक्ष सीतल"	३२७
(न. ग. "तानवमिन्")	
✓ अन्तर्गत विषयनी यन्त्रा	३२९
(न. ग. शम्भुप्रसाद विषयमार्ग भवेत्ता श्री मे)	
✓ आश्विनो नाटके	३३०
(न. ग. गजेश्वरी । इदंमेव अथ अथ, अथ, अथ, अथ, अथ)	
✓ "भाषा कथायाय"	३३१
(न. ग. "अन्तर्गत")	

(૧) લાઇબ્રેરીઓ, (૨) સભાઓ, (૩) વિદ્યાલયો, (૪) સ્ત્રીઓ, (૫) યુવરાત્રીશાળાના માસ્તરો, (૬) તળાટીઓ તથા (૭) માનિક રૂ. ૧૫ સુધીના સર્વ પગારદારો માટે વર્ષ એકના રૂ. ૨-૦-૦ (પૌરટેજ માથે.)

ઉછરતી લાઇબ્રેરીઓને ખાસ બક્ષીસઃ નવી રચપાતી (એટલે કે એક વર્ષ અન્દરની) લાઇબ્રેરીઓને એકાદ પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થના સર્ટિફિકેટ ઉપરથી આ પત્ર બક્ષીસ તરીકે મોકલવામાં આવશે માત્ર પૌરટેજ ખર્ચના આના ચાર મોકલવા કૃપા કરવી. બીજા વર્ષમાં, રૂ. ૦-૮-૦

“વસન્ત પત્રનું કદ વધારવામાં આવશે તો પૌરટેજ ખર્ચના આના ચાર વિશેષ સેવામાં આવશે.

અન્ય સર્વ માટે વર્ષ એકના રૂ. ૨-૮-૦ (પૌરટેજ માથે)

ફૂટક નકલના રૂ. ૦-૪-૦ „

મળવાનું ઠેકાણું—આનન્દચંદ્ર બાપુભાઈ મુવ, વસન્ત ઑફિસ—અમદાવાદ

મુખ્યાઈના એજન્ટ—મેસર્સ એન. એમ. ત્રિપાઠી.—મુખ્યાઈ.

નિયમો.

- ૧ વગર સહીના અને તન્ત્રીની સહીના સેજો માટે તન્ત્રી જવાબદાર છે.
- ૨ “વસન્ત-ઑફિસ”-ની સહીના સેજો માટે “વસન્ત-ઑફિસ” એટલે વ્યવસ્થાપક જવાબદાર છે.
- ૩ અન્ય સર્વ સેજો માટે તે તે સેજોના કર્તા જવાબદાર છે.
- ૪ કોઈ પણ સેજનું અસલ લખાણુ-એ સેજ “વસન્ત”માં દાખલ કરવાનો થા ક્યો, હોય કે ન હોય-પણ તે સેજકને પાછું મોકલવાને અમે બંધાતા નથી.
- ૫ કોઈ પણ માસનો અંક તે પછીના માસની આખરસુધીમાં પણ ન મળે તો થાકે અમને તુરત લખી જણાવવાની કૃપા કરવી. પાછળથી એ અંક પૂરો પાડવાને અમે બંધાતા નથી.

વ્યવસ્થાપક.

ગ્રાહકોને વિનંતિ.

આ વર્ષના નવ અંક આપને મળી ચૂક્યા. જે ગૃહસ્થોએ અગાઉથી સવાજમ ૧ ખર્ચે હોય તેઓને કૃપા કરી તે જલદી મોકલવા વિનંતિ છે. વ્યવસ્થાપક.

વસન્ત.

इदं सत्यं सर्वेषां भूतानां मध्यस्थं सत्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु यश्चा-
यमस्मिन्सत्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं सात्यस्तेजोमयोऽमृतमयः
पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मदं सर्वम् ।

હગ્ગનિપદ.

सत्यान्न प्रमदितव्यम् । धर्मान्न प्रमदितव्यम् । कुशलान्न प्रमदितव्यम् ।
भूत्यै न प्रमदितव्यम् । स्वाध्यायप्रवचनाभ्यां न प्रमदितव्यम् ।

કપાનિપદ.

વર્ષ ૫, અંક ૯.

[માસિક.]

આધિન, સંવત ૧૯૬૨.

સ્વદેશી અંગગણિત.

મનોરથન-૧.

દિનંદની આર્થિક સ્થિતિનો મહાપ્રશ્ન ક્યારે શાન્ત થશે એ સમજાતું નથી. હિન્દુસ્તાનની આપાત કરતાં નિકાસ જોડશે વધારે છે તેટલો પૈસો હરવર્ષ પરદેશ આપ્યો જાય છે અને તેના બદલામાં આપણને કંઈ મળતું નથી, અને જે કંઈ મળતું કહેવાય છે—જેમકે પરદેશી મોકરોનું બુદ્ધિજન કાર્યજન વગેરે—તે ખર્ચ જોતાં નફો નથી પણ ખોટ છે, કારણ કે અમે પરદેશી મોકરો દ્વારા રાજ્યવહીવટ ચલાવવાથી લોકની બુદ્ધિ નીતિ અને કાર્યદક્ષતાને ખીણવાનો પ્રસંગ આવતો નથી, ઉલટાં તે હીમાખને કરમાઈ જાય છે—આ વિચાર બ્યારથી મિ. દાદાભાઈ નવરોન્ટલએ ઉઠાવ્યો, અને મિ. જસ્ટિસ રાનડે વગેરેએ એનું અનુમોદન કર્યું, અને મિ. લેએગેએ પૂર્ણ જુસ્સાથી વેશી કમિશન આગળ મૂક્યો, ત્યારથી તે હિન્દુસ્તાનનાં લગભગ બધાં દેશી વર્તમાનપત્રોમાં સિદ્ધાન્તરૂપે સ્વીકારવામાં આવે છે. જે પદાર્થનો મનુષ્યને સાક્ષાત અનુભવ થાય છે, જેમકે કુખા તથા—તેનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ કરવાને તાર્કિકો દલીલો જોઈતી નથી; અને તેથી જોડશે અમે પૂર્વોક્ત સિદ્ધાન્ત દરેક હિન્દુવાસીના અપરોક્ષ અનુભવ રૂપ છે, તેટલે અમે એ સિદ્ધાન્તને સર્વથા સિદ્ધ થઈ ચૂકેલો માનવામાં આવે તો તે સ્વાભાવિક છે. પણ આપણે એટલું સ્મરણમાં રાખવું જોઈએ કે જે આપણને સ્વતઃસિદ્ધ છે તે આપણા રાજ્ય-કર્તાને ન હોય—શુદ્ધ પ્રામાણિક બુદ્ધિથી તેઓનો મનભેદ હોઈ શકે. અને એ પ્રમાણે મનભેદ પડવાનું ખાસ કારણ એ છે કે તેઓના પોતાના દેશની સ્થિતિ આપણા દેશથી અનેક રીતે જુદી છે, અને તેથી તેઓએ પોતાના દેશના અનુભવ ઉપરથી જે અર્થશાસ્ત્રનાં સત્યો માન્યાં

* ઉદા. મિ. સંમુઅલ રિમય

છે તે ધણીકવાર આપણા દેશને લાગુ પડતાં નથી; વળી, તેઓ શુદ્ધ યુદ્ધિથી આપણા દેશનું હિત ઇચ્છે છે અને તેથી તેઓની આવી અતુલ્ય સંજ્ઞાપદ્ધતિ આ દેશને દરિદ્ર કરતી હોય એ વાત સામાન્ય રીતે તેઓની કલ્પનામાં પણ આવી શકતી નથી. અને તેથી જ્યારે દેશી વર્તમાનપત્રો તરફથી અધિક દલીલ સિવાય 'મોંઝ જુનો' જ સિદ્ધાન્ત પુનઃપુનઃ ઉચ્ચારવામાં આવે છે ત્યારે તેઓને એ વર્તમાન પત્રોમાં દુરાગ્રહ, અન્યતા અને કૃતમતા જ પ્રતીત થાય છે આવી સ્થિતિમાં, આપણાં વર્તમાનપત્રો હિન્દની આબાદીની દલીલો જેમ જેમ વધારે સફળતાથી તપાસે તેમ તેમ તેઓનો સિદ્ધાન્ત સ્થાયી પક્ષમાં વધારે માન્ય થવાનો સંભવ છે.

ગયા હિન્દી બજેટ વખતે મિ. મોલિંએ કરેલા બાધણમાં એવું પ્રતિપાદન હતું કે હિન્દુસ્તાન દરિદ્ર દેશ છે એ ખરી વાત છે, પણ દિવસે દિવસે એ વધારે દરિદ્ર થતું જાય છે એ કહેવું ખોટું છે. અને આ પ્રતિપાદન એમણે કેટલાંક પ્રમાણોને આધારે કર્યું હતું. તેમાંની નીચે બતાવેલી ત્રણ દલીલોની પરીક્ષા હાલમાં યોગ્ય દેશી પત્રકારોએ સારી સફળતાથી કરી છે -

- (૧) છેલ્લાં દશ વર્ષમાં જમીનની મહિસૂલમાં ૧,૫૦૦,૦૦૦ (પંદર લાખ) પાઉંડનો વધારો થયો છે—જમીનની ઉત્પાદકતા વધી છે તેથી, તથા વધારે જમીન ખેડાણ થાય છે તેથી.
- (૨) રેલવે વધવાથી દુકાળવાળા પ્રાન્તોમાં માલ સહેલાઈથી જઈ શકે છે; અને ચોતરફ માલની જા-આવ થઈ, વેપાર વધે છે, અને એ રીતે દેશ વધારે ધનવાન થતો જાય છે.
- (૩) આયાત અને નિકાસના આંકડામાં વધારો છે. તે આ પ્રમાણે:—

દશ વર્ષ ઉપર	અગ્રે વર્ષ	વધારો
નિકાસ—પાઉંડ ૭૩,૦૦૦,૦૦૦નો	૧૦,૫૦૦,૦૦૦	સેંકડે ૪૪ $\frac{૧}{૨}$ ટકા.
આયાત—પાઉંડ ૪૬,૨૫૦,૦૦૦ની	૬૮,૭૫૦,૦૦૦	„ ૪૮ $\frac{૧}{૨}$ „

૧. આમાંની પહેલી દલીલ ઉપર વિવેચન કરતાં, 'ધરટ એન્ડ વેસ્ટ' પત્ર નીચેના બાણવાજેગ આંકડા પ્રસિદ્ધ કરે છે:—

	છેલ્લા દસકનો પૂર્વાર્ધ.	છેલ્લા દસકનો ઉત્તરાર્ધ.	સેંકડે.
કુલ વાવેતર	૧૭૬૦ લાખ એકર.	૧૭૯૦ લાખ એકર	૩ ટકા વધારો.
ડમિરનુ વાવેતર	૬૮૨ „	૭૧૪ „	૪.૭ „
ડમિરના પાકનું કળતર.	૪૨૭૦ લાખ હંડરવેટ	૪૪૩૦ લાખ હંડરવેટ.	૩.૭ „
ધર્ણનું વાવેતર	૨૦૧ લાખ એકર.	૧૯૭ લાખ એકર.	૨ ઘટાડો.
ધર્ણના પાકનું કળતર.	૬૬ લાખ ટન.	૭૧ લાખ ટન.	૭.૫ વધારો

ઉપરના આંકડાથી સહજ ગણતર આવે છે કે ડાંગરના વાવેતરમાં જરા વધારો છે તો ધઉનામાં ઘટાડો છે. પાકનું કળતર બદલાવર થયું હશે એમ માનીએ તો ધઉ તેમ જ ડાંગરના પાકમાં વધારો છે—પણ એકરના પ્રમાણમાં પાક ગણતાં ડાંગરના પાકમાં ઘટાડો છે અને ધઉનામાં વધારો છે. હાલમાં સરકારે જળાશય બાંધવાનું કામ વધાર્યું છે તેથી એકંદરે—સારાં વર્ષોમાં—જમીનનો પાક દીક ઉતરતો હશે, અને નવી જમીન ખેડાણમાં આવતી હશે એમ માની શકાય. પણ આ સાથે બે બાબત સ્મરણમાં રાખવાની છે:—

(ક) વસ્તીના વધારાના પ્રમાણમાં પાકમાં વધારો થવો જોઈએ;

(ખ) અને ખેડાડી પાક (અન્નપાષિ, ધઉ ડાંગર વગેરે) કરતાં રેસાના પાક (વસ્ત્રોપધિ—શણ વગેરે) માં વિશેષ વધારો થતો જાય છે. એ વલણ બહુ દૃષ્ટ નથી—કારણ કે તે નો મોંચેસ્ટરના કારખાનાં તાગાઓની આજ્ઞાથી જ અને તેઓના લાભ ખાતર જ કરવામાં આવ્યું છે.

૨. બીજી દલીલ—રેલવે બાબતની—ને સંબંધમાં, પણ ‘૧૮૪૮ એન્ડ ૧૮૪૯’ પત્ર બહુ સાફ પૃથક્કરણ કરે છે. આ વિષે મિ. ગોખલનો અભિપ્રાય એવો છે કે રેલવે દેશનું અનાજ સહેલાઈથી બંદરે લઈ જાય છે અને એ રીતે એ અનાજને પરદેશ ખેંચી જવામાં એક મોટું સાધન યર્જિત છે. આ અભિપ્રાય એકદમ સ્વીકારી ન લેતાં એ પત્ર આ પ્રશ્નમાં ઊંડું ઉતરે છે, અને જતાવે છે કે ૧૯૦૫ માં આખા હિન્દુસ્તાનમાં ૬૮૦ લાખ, અને બ્રહ્મદેશ બાદ કરીએ તો ૫૨૬ લાખ, હંડરવેટ ચોખા રેલવેમાં ચડયા. અને ૧૯૦૪-૫ ના નિકાસના ઓર્ગેનિઝેશનમાં જણાય છે કે એ વર્ષે આખા હિન્દુસ્તાનમાંથી ૪૮૮ લાખ, અને બ્રહ્મદેશ બાદ કરીને ખેલતાં, તથા હિન્દુસ્તાનમાં ૫૨૬ લાખ હંડરવેટ રેલવેમાં ચડયા અને તેમાંથી ૧૭૦ લાખ પરદેશ નિકાસ થયા—એટલે ૩૫૬ લાખ હિન્દુસ્તાનના ખેતાના લાભ અર્થે જ એક રથજેથી બીજો રથજો ગયા—અર્થાત્ રેલવેને લીધે પરદેશના લાભ કરતાં હિન્દુસ્તાનનો લાભ બેવડો (૧૭૦:૩૫૬) સર્વો. ધઉના આંકડા લેતાં જુદું ફલિત થાય છે: ૭૩૦ લાખ હંડરવેટ ધઉ રેલવેમાં ચડયા, અને ૪૩૦ લાખ પરદેશ નિકાસ થયા—એટલે ૩૦૦ લાખ હિન્દુસ્તાનની અંદરના લાભ અર્થે રેલવેમાં ફર્યા. અર્થાત્ આ બાબતમાં રેલવેથી હિન્દુસ્તાન કરતાં પરદેશને વિશેષ લાભ થયો. હવે અનાજની પેદાશના પ્રમાણમાં નિકાસ ફેરફાર થાય છે તે જોઈએ: ઉત્તર બાર વર્ષમાં સરેરાશ ચોખાનો કુલ પાક ૪૩૫૦ લાખ હંડરવેટ છે; અને એનો નિકાસ ૩૦૦ લાખ છે—એટલે કે આશરે ચક્રમો બાગ (સેંકડે ૭૩૬ ટકા) પરદેશ જતા રહે છે. આમાંનો કે બાગ બ્રહ્મદેશથી આવે છે. એટલે તથા હિન્દુસ્તાનમાંથી ૭૩૬૬=આશરે સેંકડે બે ટકા જાય છે. એ જ રીતે ગણતરી કરતાં, ધઉ સેંકડે દસ ટકા જાય છે—જો નિકાસ ઘોડો નથી. આથી અનાજની કિંમત ચડી જાય છે, અને હિન્દુસ્તાન જંગલ મુકવામાં ‘સ્વતન્ત્ર હોત તો નિકાસ ઉપર જંગલ મુકીને પરદેશ આજ તણાઈ જતું ફેરફાર અંશે અટકાવત પણ અત્યારે આ આશા બ્યથ છે. મિ. મોર્લિ જિનજકાની નીતિના પક્ષ તરફથી પાર્લિમેન્ટમાં બોલાવે છે, એટલે તેઓ આ બાબતમાં કાંઈ જ કરી શકે એમ નથી. પણ એમના

જેવા બુદ્ધિમાન રાજ્યતંત્રીએ વિચારવાનું આટલું છે કે જે દલીલ ઇંગ્લંડમાં બિનજાતી નીતિની તરફેણમાં છે તે જ હિન્દુસ્તાનમાં જાકાતી નીતિનું સમર્થન કરે છે જાકાત નાખવાથી ઇસ્લામના મુસ્લિમ વર્ગનો રોડલો મોઘો થઈ પડશે એ દલીલથી અને એ દલીલને નેત્રગોચર કરવા માટે ભાષણોમાં કરવામાં આવતા ‘અડધા રોડલાના પ્રદર્શનથી લિબરલ પક્ષનો જય થયો, અને એન્ગ્લોફ્રેન્ચનો જાકાતી નીતિનો વાદ પડી ભાંગ્યો. પરંતુ અહીં જોતા બિનજાકાતી નીતિનું પરિણામ હિન્દુસ્તાનમાં તો એ આવે છે કે હિન્દુસ્તાનનું અનાજ પરદેશ સહેલાઈથી તણાઈ જાય છે અને ગરીબ લોકોનો રોડલો-જે આમ પણ ન્હાનો જ હતો તે-વિશેષ ન્હાનો થઈ જાય છે જેઓ નિઃશક્તિ બન્યાથી રેલવે અનિષ્ટ મળે છે તેઓના અભિપ્રાય ઉપર ટીકા કરતા એ પત્રકાર કહે છે કે આ સૂચના તો લોકો બધા કરવા માટે ચરી મા લોકો ફગુ જ અટકાવવું એના સમાન છે “ You stop bleeding by stopping the circulation of blood ” અને તેથી રેલવે અટકાવવા કરતા નિકાસ ઉપર જાકાત નાખનાનો ધ્યાન વધારે પસંદ કરે છે પણ એ પત્રકાર પોતે જ કબુલ કરે છે કે નિબરલ પક્ષ તરફથી આ બીજો ધ્યાન લેનારો દૂરાપાત છે અને આપણે મારી રીતે જાણીએ છીએ કે અંગ્રજીવ પક્ષ પણ બ્રિટિશ કોલોનીયલ (સમ્રાજ્ય)ના દિલ્લી દરિએ જ પરરાજ્યની આધાત ઉપર જાકાત નાખવાનું સૂચવે છે એટલે હિન્દુસ્તાનના દિલ ખાતર એના નિકાસ ઉપર જાકાત નાખનાનો ધ્યાન જે પક્ષના કાર્યક્રમમાં આવેલો અસકંપ છે આમ ઉભય પક્ષ તરફથી આપણે આ આશા હોવાની છે તો રલવે હવે ન વધારે એટલી જ માગણી “ practical politics ” એટલે કે રાજકીય સાધ્યતાની કોટિમાં આવે છે હિન્દુસ્તાનના મુખ્ય મુખ્ય ભાગમાં કુદાળ વગેરે અટકાવવા માટે જોઈતી રેલવે બંધાઈ ગઈ છે, એટલે લોકો ફગુ અટકાવવાની ઉપમા લાગુ પડે એમ નથી વળી એ ઉપમાને અંગે એ પણ યાનમાં રાખવાનું છે કે ગિલ્ડિસ્ટાર અતિ ન થઈ જાય તેટલા માટે અન્ય ઉપાયને અમાને સમજ પાડો બાવડાની પણ જરૂર પડે છે વળી આ જાકાતી પ્રતિમંધ પણ હમેશને માટે કરવો એમ કાંઈક મહેતુ નથી દેશમાં કૃષિની સ્થિતિ સુધરે અને લોકોને પેટપૂર ધાન્ય મળે તો વધાતાનું અન પરદેશ જાતુ અટકાવવાનું કાંઈ જ કહેતું નથી

૩. હિન્દુસ્તાનની આબાસની જતાવનારી નીચ મ્હોટી દલીલ એ છે કે એના આધાત અને નિકાસના આકાલ વધતા જાય છે આ દલીલ ઉપર ‘ઇન્ડિયન સોસાયલ રિફોર્મ’ અને ‘ઇન્ડિયન રિવ્યૂ’ એ બે પત્રમાં ઉત્તમ ચર્ચા કરવામાં આવી છે એમાંનું પહેલું પત્ર જણાવે છે કે માન આધાત અને નિકાસના આકાલ ન જોતા, આધાત અને નિકાસ વધવા વધવા માલની ધાવ છે એ વિગતવાર તપાસતું જોઈએ (૧) કાચો માલ પરદેશ મોકલવો એ દેશની આર્થિક સ્થિતિનું શુભ ચિહ્ન નથી ૨, આમડા, હાડકા મેં જોનીઝ અને તેના બીધા (અગ્રણી, એરડા વગેરે) સીધે સીધા અન્ને કારખાનામાં રૂપાન્તર પામ્યા વિના-પરદેશ ચાલ્યા જાય છે, (૨) અનાજ પરદેશ ચઢવાયા રોડ લોકો મોઘો થાય છે અને (૩) સ્વતંત્ર કાપડ મેં જોનીઝ અને કાંઈક સોનું પરદેશ

મોઢલીએ છીએ એ ને દેશની જરૂરિયાતો પૂરી પાડીને મોઢલતા હોત તો તે સ-
ન્તોષકારક મણુત; પણ, એ જ માત્ર પરદેશથી અત્રે પુષ્કળ આવે છે, એટલે એનો
અર્થ એ થયે કે પરદેશી માલની હરીફાઈમાં ટકી ન શકવાથી એને માટે સ્વદેશમાં
જગ્યા કરી એને પરદેશ-જગ્યાથી દેશોમાં ખપવા માટે—જનું પડે છે. વળી દેશી
કાલસાનો નિકાસ શાથી થાય છે એ વાત પણ જાણવા જેવી છે: યોગ્ય વખત ઉપર
સુધી અત્રેની રેલવેના નરની ગોઠવણ એવી હતી કે કેટલાંક રેલવેસ્ટેશનોએ પરદેશી
કાલસો દેશી કાલસા કરતાં ઘોડે ખર્ચ ઉતારી શકાય—જેનું પરિણામ એ આવે કે
દેશી કાલસાએ પરદેશમાં નિર્વાહ શોધી લેવો પડે! (૪) આયાત માલ ઉપર દરિફાંદેશીએ
છીએ તો પણ એવો જ ખેદ થાય છે. સુતરાઉ કાપડ, ખાંડ, લોહું—પોલાદ, દવાઓ,
દાવાશાળીઓ વગેરે જે માલ પરદેશથી આવે છે તે એવો છે કે જેને માટે નેદરલેન્ડ
કાયું દ્રવ્ય હિન્દુસ્તાનમાં જ મળી શકે એમ છે. (૫) વળી ગયા વર્ષમાં સોનાની આયાતમાં
સેકેડે ૪ ટકા અને રૂપામાં ૩૨ ટકા ઘટાડો છે. (૬) કુલ ૧૨૪ કરોડની આયાત છે તેમાંથી
કેટલાક માલનો દરી નિકાસ થાય છે—એટલે ૧૧૮ કરોડની ચોખ્ખી આયાત ગણી
શકાય, જે હિન્દુસ્તાનની વસ્તીના પ્રમાણમાં જુદું જ યોગી છે. (૭) આયાત અને
નિકાસ મળી ૨૮૪ કરોડનો વેપાર થાય છે, તે પણ માણસ દીઠ ૧૦ રૂ. નો થયે.

“ ઇન્ડિયન રિવ્યુ ” માં “ Indian Publicist ” નામના લેખકે જુદી જ રીતનું
પરીક્ષણ કર્યું છે. એનું કહેવું એવું છે કે સર ફ્રાન્સિસ ગિફ્ટન વિગેરેએ બતાવેલા શાસ્ત્રીય
ધોરણુસર આ આંકડા પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવતા નથી, તથા દેશી રાજ્યોનાં આયાત-નિકાસ
ચિત્રિશથી જુદાં જણાઈ આવે એમ થતું નથી, એને તેથી પોતાના આંકડા ઉપરથી સરકાર-
પક્ષ જે આપાદાનીતું અનુમાન કાઢે છે તે જૂઠ્ઠાનું છે. વિશેષમાં એણે નીચેની ચાર
બાબત ઉપર વાચકનું ધ્યાન ખેંચ્યું છે:—

- (૧) સામાન્ય રીતે દેશના આયાત અને નિકાસના આંકડા સરખા થવા જોઈએ, કારણ કે
વ્યાપાર એ માલનો બદલો છે. પણ એ વહાણનો ધન્યો પરદેશને હાથ હોય તો અહીં
આંકેલી નિકાસની કિંમતમાં નફો અને વહાણનું ખર્ચ ઉમેરતાં જોઈતું થાય તેટલું
આયાતની કિંમતની બરાબર થતું જોઈએ. આ રીતે:—આયાત=નિકાસ+નફો+વહાણનું
ખર્ચ.* પણ હિન્દુસ્તાનમાં તો આયાત કરતાં નિકાસ વધારે થાય છે: એ આયાત કરતાં
નિકાસ જેટલો વધારે તેટલો પૈસો વગર બદલે પરદેશમાં રહેા સમજવો; વિશેષમાં,
ઉપલા સૂત્ર પ્રમાણે નિકાસમાં નફો અને વહાણખર્ચ ઉમેરતાં જે આંકડો થાય તે
આયાતની બરાબર થવો જોઈએ એટલે કે જે બાબુઓ બરાબર થવા માટે નિકાસ
આયાત કરતાં ઓછો હોવો જોઈએ—અને હિન્દુસ્તાનમાં તે ઓછો નથી એટલું જ
નહિ પણ વધારે છે—એટલે હિન્દુસ્તાનનું નુકશાન=આયાત કરતાં નિકાસ જેટલો વધારે
એટલું જ નહિ, પણ એમાં નફો અને વહાણખર્ચ ઉમેરીએ એટલું.

* હાલમાં ઇંગ્લેન્ડમાં આ સંજનથી જે ચર્ચા ચાલી છે, તેમાં મિ. હિન્ડમર વહાણખર્ચ
વોમાં વગેરે ખાતે સેકેડે ૧૫ ટકા ગણે છે.

(૨) કુલ આયાત આંકડામાંથી સરકારી ખાતાની આયાતના અને ફરીનિકાસના આંકડા બાદ કરી ચોખ્ખા આંકડા નીચે મુજબ આપે છે:—

	૧૮૯૬-૯૭	૧૯૦૫-૦૬	સેક્ટે વધારો.
ચોખ્ખો આયાત માલ	૬૭૦૭૬	કરોડ રૂ. ૯૯૦૫૪	+૪૬૦૯
„ સોનુ	૨૦૨૯	„ ૯૦૪૫	+૩૧૨૦૮
„ રૂપું	૫૦૮૫	„ ૫૦૦૨	- ૧૪૦૨
કુલ ચોખ્ખો આયાત.	૭૫૦૯૦	„ ૧૧૪૦૦૧	+ ૫૦૦૨
ચોખ્ખો નિકાસમાલ.	૯૯૦૮૮	„ ૧૫૮૦૧૮	+ ૫૮૦૩

અને એમાંથી સાર એ ખેચે છે કે છેલ્લાં ૧૪ વર્ષમાં—

નિકાસની વૃદ્ધિ દર વર્ષે સેક્ટે ૫૦૮૩ ટકા.

આયાતની વૃદ્ધિ.....સેક્ટે ૪૦૦૯ ટકા.

—નુકશાનમા વધારો. ૧-૧૪. ટકા.

- (૩) આયાતમાં સોનુ રૂપુ આવે છે તેના ખુલાસો એ લેખક એવો આપે છે કે હિન્દુસ્તાનના લોક ગરીબ હોઈ એના ઉપભોગના પદાર્થો થોડા છે અને તેથી પરદેશથી તેવા પદાર્થો આવવાને બદલે સોનુ રૂપુ જ આવે છે. આમ, જે દલીલથી મામાન્ય સમૃદ્ધિનું અનુમાન થાય છે તે જ દલીલથી આ લેખક હિન્દની ગરીબાઈ બતાવી આપે છે.
- (૪) સોના રૂપાની આયાત છેલ્લા દસ વર્ષમાં વધી કહેવામાં આવે છે પણ નિકાસના પ્રમાણમાં તે એ ઘટી છે દસ વર્ષ ઉપર એનું પ્રમાણ ૯.૧૫ હતું; હાલ ૮.૧૫ છે.
- (૫) કુલ આયાતમાં વધારો થયો કહેવામાં આવે છે. પણ દસ વર્ષ ઉપર નિકાસના પ્રમાણમાં એ સેક્ટે ૭૬ ટકા હતી; હાલ ૭૨ ટકા છે.

[વસન્ત-ઓફિસ.]

મિ. અ. ફ. ખખરદાર કૃત વિલાસિકા.

(કવિ ઉપકવિનો ભેદ.)

ટેનિસનનું એક નહાનું કાવ્ય નીચે પ્રમાણે છે:

- “ એકવાર એક સોનેરી પલમાં મેં જામીન ઉપર એક બી નાખ્યું; (તેનું) એક કુલ
ઉગી આવ્યું; (પણ) લેકિએ તેને તુચ્છ ગણ્યું. ૧
- “ મારી એકાંતવાડીની આરપાર તેઓ અહીંથી તહીં ફરતા ફરતા અસંતોષનો બડ-
બડાટ કરતા અને આરાં કુલને સાપવા લાગ્યા. ૨
- “ પછી તે (માફ કુલ) એટલું ઊંચું વધ્યું કે તેની ઉપર પ્રમાણે મુકુટ બિરાજ્યા.
પણ રાતમાં બહારના ચોરોએ મારો વંચા ટપીને માફ બી ચોરી લીધું. ૩
- “ (તથા) એ દરેક ગામ અને ગઢમાં ધણે દૂર સુધી વાવી દીધું. અને (બ્યાં ભાં)
સર્વે લોકો કહેવા લાગ્યા, ‘અહો, આ કુલની બમત આર છે!’ ૪
- “ માફ નહાનું દૃષ્ટાંત ઉકેલો: (એ) હાલતાં ચાલતાં પણ ઉકેલે એવું છે. હવે
ધણીએ એ કુલ ઊગાડી રાકે છે, કેમ કે એ બીજા બધાની પાસે છે.” ૫

આમાં ઉપકવિઓને † સખ વેણુ કલાં છે, પણ તે સર્વથા યોગ્ય નથી. બેરાક મહા-
કવિ એટલે કે ખરા કવિને મુકાબલે ઉપકવિઓ તુચ્છ છે. પણ સાહિત્યના વિશ્વસમાં દેવદાસ
અને અશોક જવા દીર્ઘાયુષી તરુવરોને સ્થાન છે, તેમ આર દિવસનું આંદરણું કરનાર મો-
ગરા શુલ્કદાવરીને પણ છે. વાસ્તવિક અને કાલિદાસ, ભવભૂતિ અને તુલસી, મીરાં અને
પ્રેમાનંદની કવિતાના પ્રભાવ વિશે બે મત હોય જ નહીં. પણ પોતાના દેશકાલના યોગ્ય
ધણા સહૃદય આહોકોને સૌંદર્યનું લહાણું કરે છે એ પણ ખરી કવિતા છે. મેઘલો રાતમાં
આર હાથ અવકાશમાં પ્રસરી શકતા પણ આગિયા કોડાના કિરણ કુદરતની લીલા છે અને
બીજા કોડાઓનાં નેત્ર ઉપર દૈવી પ્રસાદ વર્ષાવે છે.

દલપત અને નર્મદ વિરામ્યા તે પછી અંત્રેજી, સંસ્કૃત અને ફારસી કવિતાદસના
શોખીનોની રંગેલી કવિતા આગળ પડી અને આપણે હાલનો ઉપકવિઓનો જમાનો જ-
ન્યો. અભિજ્ઞાલ નભાબાઈ દિવેદી, હરિલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ, બાલાચંકર ઉશ્વસરામ કં-
થારિયા, તથા રા. રા. નરસિંહરાવ ભોળાનાથ દિવેદિયા એ એ જમાનાના પ્રથમ કાલનાં
મુખ્ય ફલ; તથા † હાકાર શ્રી સૂરસિંહ, ભવજીરામ લક્ષ્મીરામ દવે, બાજુરાવ હિંમતલાલ
દેસાઈ, અને રા. રા. કેસવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ અને ડાહ્યાબાઈ પીતાંબરદાસ દેસાસેરીએ
બીજા કાલનાં મુખ્ય ફલ; x ત્રીજો ફાલ પણ આવતો યદ્ય ચૂક્યો છે. ‘કાવ્યમધુર્ય’ અને

‘ગીતમાળા’માં દાખલ કરેલા કેટલાક ઉગતા કવિઓ આ ત્રીજા શાલના ફલ છે. એ ઉપરાંત કેટલાક ચાલતા માસિકોમાં વખતોવખત દર્શન દે છે અને મિ. ખખરદારનું આ પુસ્તક-અમે એની તુલના છેક દલકા ધોરણે કરતા ન હઇએ તો—‘કુસુમમાળા,’ ‘ત્રિમશ્વન,’ ‘કલાન્ત કવિ,’ અને ‘કુંજવિહાર’થી શરૂ થતી પરપરામાં સારૂ પદ પામવાને લાયક છે.

મિ. ખખરદારની પ્રથમ પ્રસિદ્ધ થયેલી “કાવ્યરસિકા”માં ચિત્ર-કાવ્ય, કહેવતકાવ્ય, પાદપૂર્તિ અને અલંકારપૂર્તિ કાવ્ય, સ્થૂપ બોધ, સ્થૂલ વર્ણન, અને શબ્દચમત્કૃતિ આદિનું પ્રાધાન્ય હોઇ એ પુસ્તક “કાવ્યકોસ્તુભ” અને દલપત શૈલિના એકદેશી શિષ્યોના રચના બીજા પુસ્તકોના વર્ગમાં પડતું હતું, તે આ માસિકના એક આગવા અકમાં કરેલા તેના અવલોકનમાં સચવેલું છે એની પ્રતાપનામાં એમણે જણાવ્યું હતું કે એ ટપની બીજી ઘણી કવિતાઓ એમની પાસે સિલકમાં હતી પરંતુ “કાવ્યરસિકા” ઇ સ. ૧૯૦૧ માં પ્રસિદ્ધ થઇ, અને આ ‘વિલાસિકા’ ઇ સ. ૧૯૦૫ માં થઈ, એ સાક્ષાત્કૃતિથી ચાર વર્ષના ટૂંકા સમયમાં એમનો કવિતાને આદર્શ એટલો ફરી ગયો કે ઉપર જણાવ્યું છે તેમ આ બીજું પુસ્તક કેક નવી પદ્ધતિનું છે “કાવ્ય-મિકા”ની પ્રસિદ્ધિ વખતે કર્તા ઓગણીશ વર્ષના હતા, આત્મારે એવીશ વર્ષના છે. ખીલતી જુવાનીમાં વિચાર આચાર કૃતિ બાવના રામ વલણ અને લક્ષ્યમાં કેટલો બધો ફેર પડી જાય તેનો આ એ પુસ્તક વચ્ચેનો મોટો તથા વત સારો નમૂનો છે

‘વિલાસિકા’ની છદ્ધરચનાઓ પણ નવીન ટપની છે મણિલાલ દ્વિવેદીની લાવણી, બાલુરાજ દેસાઈનો મિત્ર હરિગીત બાલાચક્ર કંચારિયાની ગજલ, કલાપીનો તોગક, કાન્તનું વૃત્તમિશ્રણ, નરસિંહગવ દ્વિવેદિયાની ગજબી, વગેરેની ચોટ આ માધુર્યભક્ત શ્રાતોને લાગી છે, અને આ પુસ્તકમાં એ છદો કે રચનાઓ રચસે રચમે સભગાય છે કેટલાક છદો વિષે કર્તાએ ટિપ્પણ લખી એની રચના પોતે જ પ્રથમ કરી એવો દારો કરેલો છે * આ વિષે અમારો અભિપ્રાય એમ છે કે ચાલતી રૂઢિની કવિતા અતિ પરિચયને લીધે નીરસ લાગે પરંતુ પાપા કે પરદેશની કવિતાની શબ્દાર્થગત નવી મોહની આકર્ષણ લાગે, અને સમયપરિવર્તના બલથી નવા લેખકોને હાથે સાહિત્ય પરિવર્ત થવા લાગે, ત્યારે—

* આ ચાલી જિંદગીન મટિ છે એમાં લાવના તમામ કવિઓના નામ ગોઠવવા કે જે આપ્યા છે તે પણ કમવાર ગોઠવવા ઈચ્છા કરી નથી વળી “કેશવવાય હરિરામ, અને ભીમરાવ ભોળા નાથ, રા રા ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી અને બે ચાર બીજા આ પરંપરામાં ગણાય એમ નથી ફલ પતમાંથી જુદાંબેલી પરંપરા વળી જુદી છે તેને અહીં ઈસારો પણ ક્યો નથી અને વળા કલાપી તથા નરસિંહરાવને અહીં ઉપકવિઓમાં નોંધવા પડ્યા છે મટિ ખાસ જણાવવું જોઈએ છે કે તેઓ કવિ નહીં ઉપકવિ માત્ર છે એવો આ લખનારનો તો અભિપ્રાય નથી

* આ દાવો એમણે તોગકમણિ, “અદલ છંદ,” “વનિત,” “મોહક છંદ,” “ધટિકા છંદ,” અને “દિવ્ય છંદ” વિષે ક્યો છે પણ “દિવ્ય છંદ”માં ખાસ નવીનતા નથી, “મોહક છંદ” અને “ધટિકા છંદ”ના નવા નામ આપ્યાં છે તે છદો જુદા છે, “તોગકમણિ” અને “અદલ છંદ” તોટકની જ જુદાં જુદાં રૂપ છે, અને “વનિત”માં પણ દરેક પદ્ધતિ બધારણ તોટકની ટપનું છે

મનુષ્ય કહે છે તે જેમ એક જ જાતનાં ફુલ અનેક સ્થાને સાથે લાગ્યાં જામ્યાં આવે છે, તેમ—નવા છંદ, નવાં દૃષ્ટિબિંદુ, નવાં અનુકરણ, નવા પ્રયોગ, નવી કલાઓ, નવી કસોટીઓ, નવી રચનાઓ અનેક સ્થાને સાથે લાગ્યાં પ્રકટે છે. વળી એકમાથી બીજી અને તે-માંથી ત્રીજી એમ ઉપરાઉપર નવીનતાઓ ચતી જાય છે એટલે એકદર સરવાળે તે આખા જમાનાના સાહિત્યની નવીનતા ધણી જણાય છે, તથાપિ એ મોટા સમુચ્ચય કેમ થવા પામ્યો તે જાણવાને આદિથી તપાસવા માંડએ છીએ, ત્યારે વીર યાજ્ઞીશ લેખકોએ મળીને એ આખો ઢગલો રચ્યો એમ તો સ્પષ્ટ દેખાય છે, પણ તે દરેકનો પ્રુદ પોતાની જ રચનાનો અને અનન્ય સ્વામિત્વનો દિસે જાહેર થાય છે. એમાં કોઈ મહાકવિ હોય તો તેનું, અને તે ઉપરાંત એ ચાર સરસ્વતના મીત્રા પાઠનાર = લેખકો અને એ ચાર છૂટી પડી આવતી નવીનતાઓનું વિશિષ્ટ કર્તાપણું સર્વના ધ્યાનમાં આવી શકે છે, પણ તે પછી બાકીના ઢગલાને, દેનિસને ઉપર દોડેલા કાવ્યમાં લખ્યું છે તે દૃષ્ટિએ, સમજકૃત જ ગણવે પડે છે, કેમ જો છંદ, વિચાર અને ભાવ પ્રવાહ, તથા રચનામાં ઈદિ નવીનતા કેમ આણવી તેનું “બીજ” બધાને જ મળી ચૂકું હોય છે.

વિચારની પરંપરામાં પણ એ જ ન્યાય. છંદ રચનામાં જેમ ભાષાના છંદો અને તે-મની અગણિત શક્યતાઓમાંથી કવિ તેની કેળવણી-તેના જમાના-તેની પરંપરાને અનુરૂપ અમુક રચનાઓને પસંદ કરે છે અને ખીલવે છે, તેમ કવિતાના વિષયને માટે પણ કેળવણી-જમાના-પરંપરાને અનુરૂપ અમુક પ્રત્યક્ષારો † જ તેને ગમી જાય છે, તેમનાં સમીક્ષણ તે અમુક દૃષ્ટિએ જ કરે છે, તેમનાં મનનમાં તે અમુક વિચારો અને ભાવો જ સ્વીકારે છે, —તેના સર્ગ રચના આદિમાં અમુક પ્રકાર જ તેને સુંદર અને ઉચિત જણાય છે. પરંતુ કોઈ પૂછશે કે આમ હોય તો સાહિત્યનું વ્યક્તિત્વ અને કવિઓની પ્રતિભા એટલે શું? પરંપરાનાં પૂતળાનાં ગાનતાનમાં એનાં દર્શન ક્યાંથી? એનો જવાબ એ કે મનુષ્યને તેનાં કર્મ નચાવી રહે છે તથાપિ એ નાયમાં જ પુરુષ પ્રયત્ન મૂર્તિમાન થાય છે.

આ “વનિત” નામ એમણે ‘સોનેટ’ નામની ચેદ પેક્લિઓની રચના માટે ચોખ્યું છે. અને એ વિષે એવણે લખે છે, —“એટલે તથા બીજી યૂરોપીય ભાષાઓમાં વપરાતા Sonnet ને અત્ર ગુજરાતીમાં ઉતારવાનો નવીન પ્રયોગ કીધો છે.” પરંતુ એમના પહેલાં હાલના ત્રણ જાણીતા લેખકોની રચેલી સોનેટો આજ કેટલાંક વર્ષથી પ્રસિદ્ધિમાં આવી ચૂકેલી છે. સોનેટ ગુજરાતીમાં પ્રથમ કોણે રચી એ વિષે રા. રા. જ્ઞાનાશાલ દલપતરામ કવિએ એમનાં ‘કેટલાંક કાવ્યો’ની શીઠમાં લખ્યું છે કે “શુદ્ધ ઇંગ્લિશ સોનેટના નમૂના પ્રથમ ગુજરાતીમાં રા. રા. મણિરાંકર દાનજી ભટ્ટે રચ્યા છે.” પણ આપે એટલે દરજે જ ખઈ છે કે જે ગુજરાતી સોનેટ (જ્ઞાનદર્શન નામના માસિકમાં) પ્રથમ પ્રસિદ્ધિ પામી તે રા. રા. મણિરાંકર ભટ્ટની રચેલી હતી.

= Pioneer.

† Phenomena.

÷ Individuality.

+ Genius.

તે પ્રમાણે પરપરાદત્ત સચિતનો ઉપયોગ અને ઉપભોગ કરવામાં જ કવિની વિશિષ્ટ શક્તિ* ડગલે ડગલે છતી થાય છે, રીકે છે, અને રીકવે છે. જીવનચરિતોની તુલના કરતાં જેનામાં અસાધારણ પુરુષાતન જણાય છે તેને જ મહાપુરુષ કે ખરોતર કહીએ છીએ, અસાધારણ કર્મસભાગના યોગથી ઊંચા પ્રવાહમાં માત્ર ભળ્યો હોય તેને નહીં, તેમજ જુદા જુદા કવિઓના કૃતિચરિતોની તુલના કરતાં જેનામાં અસાધારણ સર્ગશક્તિ જણાઈ આવે તે જ મહાકવિ કે ખરો કવિ, પરપરાપ્રાપ્ત સુરાવદના પડમાં માત્ર ઉપગતવવામાં જેની સર્ગશક્તિનો તાગ આવી રહે તે ઉપકવિ કે અમુક જમાના કે શાલા માત્રનો કવિ.

આરભમાં કહ્યું જ છે કે આવા ઉપકવિઓ પલ્લુ નકામાં નથી. અને અહીં ઊમેરી લક્ષ્યે કે કવિતાના જનનના આ શાસ્ત્ર મુજબ તે બહુધા નકચિયા અને કૃત્રિમ હોવી જોઈએ એમ ભૂલવાનું નથી અમુક જાતની કવિતા કે સંગતિનેમ આગ્રવાદ લેતા લેતા તેના એવો અધ્યાસ જામે છે કે તેવી લગની આપોઆપ પ્રવર્તી ગઈ છે માટે જ કવિ જાણેઅજાણે અમુક શાલામાં પડે છે, અમુક પરપત્તમાં જોડાય છે. માટે જ ખરૂં પોત પ્રકાશવા સારૂ, પોતાનું જ વ્યક્તિત્વ ખીચવવા સારૂ અનિચ્છાએ તણાયા જવાને બદલે નિરતર જાગૃતિ અને દૃઢ પ્રયાસની એ જ જાતની કૃત્રિમતા આવશ્યક છે માટે જ સારો કરિ જાતે પોતાનો અતિ કડક ટીકાકાર હોય છે, અને કવિતાની ખરી આસક્તિ કેદ કે દિવાનાપણાની સને નકારની મસ્તીથી તો અત્યંત ભિન્ન હોઈ એક પ્રકારની સમાધિ છે.

‘કાવ્યરસિકા’માં “વર્ણવર્ણન”નું લામુ જરૂર પાનાનું કાવ્ય છે, તે કઈ દખતું છે તે એ પુસ્તકના અવલોકનમાં જણાવેલું છે. એ સાથે આ ‘વિલાસિકા’માં “ત્રિધને” એ નામનું માત્ર આઠ કડીનું કાવ્ય સરખાવી જેતા અને પુસ્તકો વચ્ચે મેટલો મોટો તફાવત પડ્યો છે તે દીસી આવે છે. ‘ત્રિધને’માં પ્રસિદ્ધ અંગ્રેજ કવિ શેલિની ઝાપ પદે પદમાં પડી છે ઝાપ જાખી છે, મિ, ખબગદારના ચિત્ર અસ્પષ્ટ છે અને ભાવોદ્ગાર નિર્બંધ છે એ જુદી વાત એમના શુભ અને દોષના નમના તરીકે કર્તા જલની પૃથ્વીની માથે આશાજલની, વીગતજલની અને કવિત્વજલની પૃથ્વી માટે પ્રાર્થના કરે છે એ ત્રણ કડીઓ ટાકીએ -

(મિશ્ર હરિગીત)

૨

આકાશને સહુ છાઈ દે,
તુજ સફળ દળની વધાઈ દે,

સરસર સરી,
રસરસ જરી,

જાને અમીરત પાઈ દે! -

* Originality

+ સ. ગતિ, Surroundings

નિર્દોષ કંઈ જગજાળકો અચલાય છે,
જીવન નિરસ અર્થોને નિરાસ જ થાય છે:

તું તેમનાં ઉર છાધને આશા નવી અંકાવજે,
ઓ મેઘ ! હર હર વહિ ! રસ રસ અંતરે ઉછળાવજે !

૫.

અધિ ! કૂદતો કંઈ આવજે !
બર સિંધુને ઉછળાવજે !

જળપૂરમાં
ખુબ સૂરમાં

નદી ને જરા દોડાવજે !—

આ દેશનું તીરત્વ મેઢ પડી ગયું,
ઉડ્યું તેજ, કાળપ્રહાર સૂઝી જ રડી રહ્યું;

તેને જગાવી મન કૂંઠી ભરિએ ઉછળાવજે,
ઓ મેઘ ! હર હર વહિ ! હર હર તીર ટાક પડાવજે !

૬.

રસધર ! હૃતર આકાશથી !
રમિયે આર્દ્ર દક્ષિણથી

જગ અણુદોષ
અણુભૂત મોઠા

કંઈ એવે રાસપિલાસથી !

મુજ દૃશ્યને ચમકારથી ચમકાર્યો દે !
રસ દિવ્યધામથી કુંડા-મધુ લાવ્યો દે !

દે આવ ! કુદિયે નાચિયે ! કંઈ વિવિધ બાજ જગાવિયે !
ઓ મેઘ ! હર હર વહિ ! જગને રસરસે ન્દવડાવિયે !”

“સ્વર્ગીય ગાન” અને “મૃદિતું દિવ્ય શાસ્ત્ર” એ કાવ્યોમાં પણ શેલિની અસર
રપટ છે. આ છેલું તો શેલિના એક સુપ્રસિદ્ધ કાવ્યનું અનુકરણ જ છે.

“ત્યાગમાં રાગ,” “કૂકરી” અને “અમે” એ કાવ્યો કલાપીની છાપથી અંકિત છે.
“અમે”નો ઉત્તમ ભાગ ઉતારીએ:—

(દિવ્ય છંદ.)

૪.

“ અમે સરિતાકાંઠે બેશી
કરિયે ધરી કેંક ખસાર;
અમે સાગરકાંઠે ચેશી
ભરિયે અમ રતનપત્રર;
આકાશ ખતાળ પ્રવેશી
કરિયે સ્વચ્છંદ વિહાર;—
અમે સર્વ અવકાશ ખેશી
વળી બેવક ને સારનાર !

૫

“ અમે સુરજ સાથે ફરિયે,
કદી જાનો ધરી હાથ,
કદી તારકમાલિ વિચરિયે
કદી ભોરિયે નબકું બાથ,
કદી સખી ઉપાને કરિયે,
કદી રમિયે સખી સાથ;
અમે વિશ્વ બધું હરભરિયે
—ઉઠે આપ ત્રિભુવનનાથ !

૭

“ અમે ગરજતા કુવારા,
અમે તેજભર્યા બળ્ય માણુ,
અમે ઝગઝગતા જગતારા,
અમે ચૈદ રતનની ખાણુ;—
જગમા ને જગથી ન્યારા,
માનુષી ને દેવી પ્રાણુ;
અમે અણુગમતા મનનારા,
અમે બહીતા અણુબાણુ !

૮

“ અમને નહિ દેવો દોષો:
અમે કુદરતના હથિયાર;

અર્થે તો કુદરતનાં કાષો;
ભવરસુરંગિયાં કુંકનાર ।
“ કહોં હસરો કે કહોં નેરોઃ
અર્થે ભાવિદર્પણકાર;
અમ હૃદય અજબ કંઈ નેરો—
અર્થે એક અનેક પ્રકાર. ”

પરંતુ, બેશક, આ પુસ્તકમાં સૌથી વધારે હાથ રા. રા. નરસિંહરાવ દિવેટિયાની છે. તે ઘણે ભાગે એ કવિનાં ‘કુસુમભાળા’ ની; એમનાં ‘દૃષ્ટવૃક્ષા’માં જે વધારે ઊંચું કવિત્વ છે તેની હાથા મિ. ખજરદારની આ પુસ્તકમાંની કવિતાઓમાં ખાલુમ પડતી નથી. પણ આમાં આપેલાં એમનાં “રાત્રિની સખી”, “પ્રભાતની વાદળીને”, “તારાઓનું કીડાગાન” અને એવાં ચાતુર્ય અને માર્દવવાળાં સદિવર્ણનોમાં; “પ્રીતિની ખાળા”, “પ્રેમતરંગ”, “ચંદ્રા સાથે સંદેશો”, “સરિતા કિનારે”, અને એવા કેમકે અને વિશ્વપ્રેમના આશાપોમાં; તથા “એક માતાનું સ્વપ્ન”, “આશા દેવીનું ગાન”, અને “એક સુંદર સાંજ” જેવાં બોધ અને ગંભીરતાની છાંટવાળાં કાવ્યોમાં ‘કુસુમભાળા’ ના ચીતારાની પદ્માદ્યમિતી તેનું આત્માવરણ, તેના આશયો, અને બહુ અંશે તેનું જ કલાવિધાન જોવામાં આવે છે. વળી ‘કુસુમભાળા’ ના મોટા ભાગની ખામી—કે એમાં દૃષ્ટનાના પ્રભાવકરતાં તેના લાક્ષિત્યના અંશ વધારે છે તે—આ સર્વ કાવ્યોમાં પણ છે.

તો પણ આમાંથી કેટલાંક કાવ્ય મિ. ખજરદારની કૃતિઓમાં શ્રેષ્ઠ સ્થાને હોઈ ખરેખર અસરકારક છે અને તેમાં કર્તાની પ્રીતિ અને સરલતા સારી રીતે જણાઈ આવે છે. સ્થલ-સંકેતને લીધે વધારે ઊતારા કરી શકાતા નથી, પણ “એક સુંદર સાંજ” માંથી થોડી ફરીઓ લાઇએ:—

(વચનંતરિકા)

“ હાં માનવી કંઈ રહે “જન એક ભવ”,
ત્યાં દિવ્યલોક “જનમ્યુ” શિશુ એક “ આય;
એવો વિચિત્ર કંઈ મર્મ જતાવતી જો
આ સાંજ સુંદર થઈ કંઈ રંગ ખીજો. ”

x x . x x

“ હે સાંજ ! ત્યાર મુજ મંગલદિન આવે,
ને દુઃખથી મધુર મોત મને લગાવે,
દે ત્યાર આત્મ મુજ આ બની દિવ્યપંખા
જો લઈશે તુજ બધી તુજ બાંધે જંખી । ” ૧૪

† Background.

* ‘દૃષ્ટનાસાવિત્ય’. Fancy ના અર્થમાં; ‘દૃષ્ટનાસાવ’ Imagination ના અર્થમાં.

તે વેળ તુ લૈચદીને તુજ હાથ તેને
આ તુજ સાતિગૃહ ફેરવો સાત વેળે,
તે અબ્હીન નભમા મૈન્ને જ પ્રીતે
હાથા ન હોય જલિ સતનો કોઈ રીતે ૧૫

ને જેમ કાચ ફૂલેખનનો ખતાવે
જ્યા તેજ ત્યા તમ અને તમ તેજ-ભાવે,
રે તેમ આ જગતનો સહુ અધકાર
ત્યા હિંચ તેજ ખનીને દોખરો અપાર ! ૧૬

આ બુદ્ધિ ને અમરબુદ્ધિ તલો સુજોગ
એ રીત છે મધુર સાચ ! કરાવો ચોગ્ય,
ત્યા સુજને હઈ જાગે તુજ રમ રમી,
હા આપણે ખની જશું પ્રિય એ સગી ! ૧૭

હવે આપણે એમના જેમા બીજા કોઈ કવિની પધારે છાપ પડી ન હોય એવા સગો
માધી એક એ નમના જ્ઞેષ્ઠએ પ્રભાતનુ ગાન ” એ પ્રાન્યમા નાગમે કૃપા ઉભરાઈજતા
મીઠા રનેહ વાગી પ્રભાતમાતાનુ ગાન છે —

(રાગ પ્રભાત)

જગો દે બાગમ્હા મહારા ' આવી રમતી,
તુ આવી રમતી આ પ્રી આમરો બમતી !—૧૦ ૧

X X X X

ને તમ કો હોરે મોડી આ હૃદયનગી વારી !—૧૦ ૩

એ હોરે પ્રિય આખ ઉધારી તમે એની મોડી
હરમા અ હત્તાહ બલે, મે ગખી છે સેવી !—૧૦ ૪

તિમિરે તમ રક્ષા હીરે મે તારવડા રાખ્યા,
મુજ બાગમ્હાએ સૂતા તે હસી હસી આખ્યા !—૧૦ ૫

“ અમરતા યાક્યા તે સૌને નીંદ હવે લેવા,
મુજ ચૈતજ અ ચળ આદાવી ચોદાવ્યા પ્રેવા !—૧૦ ૬

X X X X

નભચારી વાદળ-પ ખેરા ભેડીને ખસતા,
ખસતા ખસતા નિજ અ ને મુજ રમ ખૂરે હસતા, —૧૦ ૭

એકે ને હત્તાહે મુજને એઈ રહે મવા !
એ રમે રગવા, બહાવા, જગો દે બહેવા !—૧૦ ૮

ફૂલે ફૂલે ચલકતા મે મોતીડા વેર્યા,
રમતી બમતી હોરે આવી હાડે અ ખેર્યા, —૧૦ ૧૭

એ મોતીડાં કેંદ્રે પાણી આવો બેવાને !

રવિચંદ્રસ પછી તૂટી પડીએ ખાસો સધજાને.—૧૦૧૮”

“ ચૂંપેલી ” નામના કાવ્યમાંથી પાંચ કડી બિતારીએ:—

(અદલ છંદ.)

જગમાં બહુ મુંદરતા સરજ,
બહુ પાર, છતાં, મનની મરજ
મધુરાં કુલડાં સદુને વરજ,
તુજશું બનીં ઘેલી,

નિરખે નિરખે તુજને તજ અડી,
નહિ દિષ્ટિ કદે સ્થળ અન્ય કહી,
તુજ મોહ સમે કંઈ મોહ નહી,
તુજશણેં ચમેલી !

કદી દેસ રહું, પરદેસ ફરું,
પળીં હૃદય જ કે કદી શોક ધરું,
તુજ નામ ધડી ધડી હું સમરું
હરની મમતાથી;

મુજ જાળપણે તુજશું રમતો,
મહીં પીમજ યૌવનમાં જમતો,
જરજો મુજ વહ વયે સમ તો,
મુજ જીવનસાથી !

નભમાં બહુ તારક છે જ જડયા
બહુ જ્યોતિષિ તેહનીં પડ પડયા,
અતિ અંતરના મરમો પડડયા
કળયી નિજ ચંત્રે;

મધુરી ! પણ છે મુજ તારક હું,
અહિં જુપર ઉર સુધારક હું,
બનીં જ્યોતિષિ હું તુજ બહાર કહું
મુજ કાવ્યસુમત્રે !

તુજ પાસ પધાઈં ધણીક પડી,
કળવા જનજીવન કેરી કડી,
તવ હું મુજને કંઈ વાત વડી
અતિ પ્રેમ સુઝડે:—

કંઈ હાર્ય કહે, કંઈ અશુ મોઠાં,
કંઈ ચિત્રવિચિત્ર પ્રપંચોઠાં
જન-આત્મ પદે વિતરેલ હોઠાં
નાં હોઠાં હમ પાડે ?

૧૦

x x x x

પ્રિય પંચ કરી મધુરી કરને
તુજાં બધો શુદ્ધ ઘરા કરને,
કવિપુષ્પ બની કવિમાં ભરને
જરા પીમળ તું તો ?

તુજાં જાન કર જગમા લટકી,
પ્રિય ? આસ રહે તુજાં લટકી,
મુજ અંતરમે જ્યઅશુ થકી
રહશે નહિ શુ તો ?

૧૨

અને છેવટે પ્રેમ અને ભક્તિના અભેદની ખામ આપણા દેશની આસલ પરપરાં આ
“પ્રેમભદિર” કાવ્ય આપુ હાંકી અવલોકન પૂરું કરીએ:—

(ગરબી.)

બહાણા પધારો મહારે મ હિરે રે લોલ !

મંદિરે પવિત્ર વસે પ્રેમ જો:—

બહાણા૦

રજની વધારે રૂઠા ચંદ્રને રે લોલ,

બહાણાને વધારું હું ય તેમ જો:—

બહાણા૦

મંદિરે વગાયો રમેલુલટકી રે લોલ.

ધંટીની તાને રાખું મ્યાન જો:—

બહાણા૦

આલો પુછ્યો પ્રેમદેવને રે લોલ,

એક બની માશુ હરગાન જો:—

બહાણા૦

આસુડાં ઉભાય મહારે અંતરે રે લોલ

બહાણા વિના તે ઝીલે કોણ જો:—,

બહાણા૦

કુસુમકળા વેરાય હરની રે લોલ,—

બહાણા વિના રે ખીલે કોણ જો ?

બહાણા૦

મંદિરે મ્હરાવો અમર કુલડા રે લોલ,

હરમાં ભરીય હું સુપાસ જો:—

બહાણા૦

આવો, બૂટીને જાગાતણી રે લોલ,

હસિયે તે રમેલ તણું હાસ જો !

બહાણા૦ "

[વસન્ત-ઓફિસ.]

“જુલિયસ સીઝર.”

(અનુસન્ધાન પૃષ્ઠ ૨૪૮ થી)

દશ પંદર ધારી જખમી થયેલા પણુ જીવતા સીઝરનું હૃદય આખરે જુટસ જેવા દૃઢ મિત્રનો વિશ્વાસઘાત જોઈ ફાટી જાય છે । તે આવા છોલા રાખેલા બોલી-પ્રાણુ છોડે છે । લાખો માણસોનાં લશ્કરોનો પોતાના બુદ્ધિજીને પત્તજીય કરનાર-સહારીજીનું ધરાવનાર સીઝર જેવો શૂરવીર યોદ્ધો આવી રીતે દસ પંદર સભાસદોના હાથે ધોળે દહાડે બર સભા મધ્યે અણુચિંત્યો મરણુ છે એ કેવું આશ્ચર્ય તેમજ ચોક્કજનક છે । ખરેખર-‘કર્મણો માં હતા ગતિઃ’ !

એવું કહેવાય છે કે સીઝર જ્યારે આગળ ઉપર દાઢણુ યુદ્ધમાં જય મેળવી પોતાના તેજુમાં એકવાર પાછો આવ્યો ત્યારે કોઈકે તેને પૂછ્યું હતું કે “સીઝર, તને કેવી જાતનું મૃત્યુ વધારે ગમે ?” તેના જવાબમાં સીઝરે જવાબ આપેલ હતો કે “જે મૃત્યુ અ-કસ્માત-અણુચિંત્યુ-આવે તે.” ભવિષ્યમાં આવજ પ્રકારનું અણુચિંત્યું-અઘાળ-મૃત્યુ પોતાનું થશે એવો સીઝરના મનને આ વખતે આનું બોલતાં જરાયે ખ્યાલ હતો ખરો ? મનુષ્યની વાણી કોઈકવાર ભવિષ્યની સ્થિતિસૂચક પણુ થઈ નીવડે છે એવું આપણે કહીશું તો શું તે સાચ ખોટું કહેવાશે ? અંગ્રેજ કવિ શેક્ષ્પીરે મૃત્યુ પણુ એના ઈચ્છિયા પ્રમાણે જ થયું હતું.

સીઝરના દુસ્મનોમાંના કેટલાક જેવા કે કેસસ-મીટલસ-સીપીર વિગેરેએ-ખાસ દેખને લીધે સીઝરનું ખૂન કર્યું હતું ત્યારે જુટસ જેવા કેટલાકોએ ખાસ કરીને પ્રમસતાક રાજ્યનો નાશ થતો અટકાવવાની ખાતર જ સીઝરનો નાશ કરેલ હતો. સીઝરનું ખૂન થયેલું જોઈ ગમરાઈ આમ તેમ દોડી જતા સભાસદોની આગળ જુટસ-કેસસ-વિગેરે માંડલિકોએ પણુ સીઝરનું ખૂન કર્યાનો હેતુ આવોજ કહી બતાવ્યો હતો. દીર્ઘદ્રષ્ટા સીઝર એવું સમજતો કે પ્રમસતાક રાજ્યનો અમલ હવે વધારે સમય લગી ટકી શકે તેમ નથી માટે એક જ માણસનો અમલ હવે જરૂરનો છે; ત્યારે જુટસ વિગેરેઓએ નાશ પામવાની અણી-તૈયારી-ઉપર આવી રહેલા પ્રમસતાક રાજ્યને ટકાવી રાખવાની ખાતર સીઝરને માર્યો હતો. -તો હવે આ બેમાંથી કયી દલીલ વધારે સાચી નીવડે છે તે આપણે આગળ જોઈશું.

સીઝરનું ખૂન કર્યો પછી જુટસ, કેસસ, સીના વિગેરે સહુરમાં ચારે દિશાએ ફરી ત્રાસ પામેલા પૌરજનોને સીઝરનું ખૂન કર્યાનું કારણ સમજાવી દાંત પાડે છે.

“સ્વતંત્રતાના બચાવને અર્થે આગળ ભવિષ્યમાં આ દુનિયા ઉપર સીઝર જેવા સ્વા-તંત્ર્યનો નાશ કરનાર ખીજા કેટલાકને નાશ કરવામાં આવશે!”-એવા વિચારો જુટસ અને કેસસ આ વખતે પોતાના મનમાં કરે છે. સુલેહનો બચાવ કરવાની ખાતર સીઝરનું ખૂન કર્યો પછી પાછળથી સુલેહનો હલકો કેટલે બધે અંગ્રેજી બંગલ યતાર છે એવું, અને વળી સ્વતંત્રતાના રક્ષણાર્થે થયેલા-કેંયુ રેવોલ્યુશન-જેવા સહસ્રિક બનાવની પાછળ પણુ સુલેહનો બંગ

કેટલે બધે અશે આગળ ભવિષ્યમાં થનાર છે એવું, સીઝરનો નાશ કરનાર જુટસ અને કેસસ વિગેરેઓએ આવા વિચારો કરતી વખતે મનમાં જરાકે ધાર્યું પણ નહિ હોય । સ્વાતંત્ર્યનો નાશ કરનાર ઝેરી કોરો હરકોઇ સભ્યમાં વા પ્રજામાં જન્મ્યો હોય ત્યારે અમુક પુરુષો નાશ કર્યાથીજ નાશ થતી સ્વતંત્રતાનું રક્ષણ કદાપિ થનાર નથી—એવું શિક્ષણ આ નાટકની વાર્તા ઉપરથી તેમજ ફ્રેન્ચ રેવોલ્યુશન પછી બનેલા બનાવો જાણવાથી આપણને મળે છે.

સીઝરનો મિત્ર જુટસ આ પ્રમાણે વિશ્વાસઘાતી નીવડ્યો. પણ તેના ખીજા મિત્રોમાંનો એક માર્ક એન્ટોની નામનો મિત્ર સીઝરના ખૂનનું વૈર વાળવા તૈયાર થયો. આ સમયથી તે હવે આપણા મહાન પાત્રોમાંનું એક પાત્ર થશે. જુટસમાં આવી રહેલા સદ્વર્તનના ગુણ એન્ટોનીમાં જરાકે નહોતા. તોપણ કેસસની પેઠે તેનામાં પણ વ્યાવહારિક કાર્યનું કૌશલ્ય વિશેષ જોવામા આવતું હતું. પણ કેસસની પેઠે તેનામાં દેવ-ખારીલાપણું-વિગેરે હોય નહોતા. અપ્રમાણિકપણું-જૂઠાણું-વિશ્વાસઘાત અને સમયસચ્ચતા જેવાં સાધનોનો પૂરેપૂરો અભ્યાસ કરેલા એન્ટોનીને જુટસ જેવા વ્યાવહારિક કાર્યોમાં મઠ પુરુષને તેના કાર્યોમાં નિષ્ફળ કરવો એ કામ બહુ કઠિન લાગનાર નથી. સમયસચ્ચતાને અધીન થઈ તે આ વખતે તો કશું પણ ખોલતો નથી. ઉગતા દેવને પૂજવો અને પાછળથી લાગ આવ્યે બધાનો ધાટ ધડી નાંખવો એ વિચાર એન્ટોનીને આ વખતે વધારે સરળ લાગ્યો. એન્ટોનીમાં ધણીક દોષો જેવામાં આવતા હતા, તોપણ પોતાના મિત્રતા ખૂનનું વૈર વાળવાનો તેણે નિશ્ચય કરેલ તે આ સમયે ધણી પ્રશંસનીય ગણાશે. તે છાનોખાનો પોતાને ઘેર નાશી ગયો. અને પાછળથી પોતાની તરફથી જુટસને વિરોધિ કરવા પોતાના નોકરને મોકલ્યો. નોકર જુટસની સમક્ષ આવી નીચે પ્રમાણે પ્રાર્થના કરે છે.—“મહાન જુટસ, મારા શેઠે મને તમને નમસ્કાર સાથે એવું કહેવા કહ્યું છે કે—આપ પોતે ઉમઘ, ડાહ્યા, ચરવીર અને પ્રમાણિક છો એવું હું (એન્ટોની) સારી પેઠે સમજું છું; તેમજ સીઝર પણ, બળવાન બહાદુર અને માયાળુ હતો એ પણ હું સમજું છું; હું જુટસને આહુ છું અને તેથી તેને હું માન આપું છું; હું સીઝરથી બહીતો હતો તોપણ તેને માન આપતો તેને ચઢાતો હતો; માર્ક એન્ટોની જીવતા જુટસ નેટ્યો મુલેલા સીઝરને કદાપિ ચઢાનાર નથી. તે જુટસના પક્ષમાં રહેવા હવે રાજી છે. માટે કૃપા કરી સીઝરનો નાશ કરવાનો હેતુ તેને જણાવવા જુટસ તરફી લેશે તો જુટસનો આભારી થશે—આવું મારા શેઠે આપને કહાવ્યું છે.” જુટસ બિચારો એન્ટોનીના આ ખુશખતીયા વચનોનો ગૂઢ બેદર્ધ સમજતો નથી. કેસસ આ વખતે એન્ટોનીને પણ ભેગભેગો પૂરો કરી નાંખવા જુટસને કહે છે. પણ જુટસ આમ કરવાનું નહિ જાની એન્ટોનીને જીવતા રહેવા દેવાનું વચન આપે છે. આ જુટસની ખીજી જૂલ ગણી ચકામ. જુટસના વચન ઉપર વિશ્વાસ રાખી એન્ટોની સીઝરના શબ આગળ આવીને મિત્ર તરીકે વિલાપ કરે છે. પછી ગરીબ ગાય જેવો થઈ એન્ટોની બધા માંડલિકોની ભેગો ભળા જાય છે; જુટસ, કેસસ, કાસ્કા વિગેરેની સાથે મિત્રતાનાં વચનો અસ્પર્શસ તે લે છે. એન્ટોનીના મુખમાં કવિએ આ વખતે જે વાણી મૂકી છે તે તે વખતના અંગ્રેજ લેખકોની લેખનપદ્ધતિ જેને અંગ્રેજમાં આપણે “Elizabethan conceit” ને નામે જાણખીએ છિયે—તેવી પદ્ધતિમાં કવિએ લખી છે. (વાચો અંક ત્રીજો, પ્રવેશ ૧ લો, લીંટીઓ ૧૬૪ થી-૨૧૦). સાધારણ રીતે શેખમાં

ને વખતે એવો દિવાળ હતો કે અમલદારોમાંના કોઈનું પણ મૃત્યુ થાય તો તેનો અગ્રિહદ યતાં પહેલાં તેના શબને રામના એક વિશાળ બગીચામાં લાવી એકદા મહેલાં લોકની દૃષ્ટી સમક્ષ તે મૃત્યુ પામેલા માણસના શુભના બે શબ્દો તેના સમામાંથી કોઈક બોલી સંભળાવતું હતું. આને અંગ્રેજીમાં—*Funeral oration* નામે ઓળખીએ છિયે. સીઝરના શબની ઉપર આનું ભાષણ આપવાનું જીટસ પોતે માથે લે છે. અને તેની પાછળ બે શબ્દો બોલવાની એન્ટોની જીટસ તરફથી અનુમતિ મેળવે છે. એન્ટોનીને જીટસની પછી બોલવા દીધાથી તે કદાચ જીટસ ા વિરુદ્ધ બોલશે તો જીટસના બોધ્યાની બધી અસર ધોવાઈ જશે અને પરિણામ વિપરીત આવવાનો સંભવ થશે એવું સમજનાર કેસસ જીટસને આવી અનુમતિ નહિ આપવા સમજાવે છે. પરંતુ સીધે રસ્તે આશ્યો જનાર જીટસ આ વાત પર લક્ષ આપતો નથી. એ એની ખીજ બૂલ મણી રાકાય.

૧. બીજા પ્રવેશમાં—“કારમ” નામે ઓળખાતા વિશાળ બગીચાની મધ્યે લોકોની ભારે દદ મળેલી છે. ‘સિમની સમક્ષ જીટસ સીઝરના મૃત્યુનું ભાષણ આપે છે. આ ભાષણ સાંભળી અને સરસ ભાષામાં આપવામાં આવેલું હતું તોપણ અહંતાનો ધ્વનિ તેમાં પુષ્કળ આવી રહેલો હતો. પોતે સીઝરનો આત્મા એક પ્રિય મિત્ર હોવા છતાં તેનો નાશ કરવામાં તેણે ક્યમ માગ લીધો એનો ખુલાસો કરતાં જીટસ જણાવે છે કે “સીઝર જીટસને ચઢાતો હતો તેના કરતાં જીટસ કાંઈ સીઝરને ઓછો ચઢાતો નહતો. છતાં પણ સીઝરનો કોઈ મિત્ર અને પૂછશે કે આનું હતું ત્યારે ને સીઝરને ક્યમ માર્યો ? તેના જવાબમાં હું તેને કહીશ કે સીઝરને હું ઓછો ચઢાતો હતો એવું નહોતું પણ હું રામને સીઝર કરતાં વિશેષ ચઢાતો હતો. સીઝરને જીવતો રાખી તમે બધા શુભામ યદ્ય રહેવાનું વધારે પસંદ કરશો ? કે સીઝરને મુવેસો જોઈ તમે સૌ સ્વતંત્ર રહેવા રાજ કરશો ? આ બેમાંથી કયો માર્ગ તમને વધારે પસંદ પડશે ? સીઝર મને ચઢાતો હતો તેથી હું અત્યારે તેને માટે રડું છું; ને ભાવ્યશુભી હતો તેથી હું ખુશી યાજીશું; ને શૂરવીર હતો તેથી તેને હું માન આપું છું; પણ તે અમ્બિયોસી (ambitious) હતો તેથી મેં તેને મારી નાંખ્યો. આટલા બધામાંથી કોને શુભામ થવું ગમશે ? જો કોઈ શુભામ થવા રાજ હોય તો ને બોલી ઉઠે, કારણ તેના મેં શુનોહ કરેલ છે.” આ કાણે જીટસ લોકો તરફથી જવાબ સાંભળવા અટકે છે. બધા લોકો એકે અવાજે જવાબ આપે છે. “ના, જીટસ, નહિ; ને કોઈનો પણ અપરાધ કયો નથી.” પછી સરળ રસ્તે ચાલનાર જીટસ ઉવટમાં લોકોને કહે છે કે—“રામના ભલાને માટે મેં મારા પ્રિય મિત્રને માર્યો છે. અને મને પણ રામના ભલાની વિરુદ્ધ જનો તમે કદાપિ શુભો નો આનું આ જ ખંજર મારી ઉપર ઉપાડવાનો પ્રત્યેક રામનને હું દેહ આપું છું.” અહો ! ધન્ય છે—જીટસના નિઃસ્વાર્થી સ્વભાવને અને તેના અતિશય પ્રમાણિકપણને કે તેના સુખમાંથી આવી વાણીનો ઉદ્ગાર થઈ આવે છે ! આટલું બોલી જીટસ ખસી જાય છે અને એન્ટોનીને સીઝરના શબ ઉપર બોલવાની રજા આપે છે. એન્ટોનીનું આ વખતનું ભાષણ તેની વક્તવ્ય-શક્તિનો ખ્યાલ આપણને કરાવે છે. તે સરળ ભાષામાં કહેવામાં આવ્યું હતું નેટહુંજ નહિ પણ ધીમે ધીમે લોકોનાં મનને હરકેરે એવી છટાથી તે કહેવામાં આવ્યું હતું. એન્ટોની કહે છે:—“ભલા રામનો, મારી તરફ તમારા કાન ધરો. હું સીઝરને ખાળવા આવ્યો છું, તેનાં વખાણ કરવા આવ્યો નથી. મનુષ્ય જે કાંઈ ખરાબ કૃત્યો કરે છે ને તેની પાછળ

લોકોના મનની અંદર યાદ રહી જાય છે. પણ સારાં કૃત્યો ધણીવાર તેની સાથે જ ભૂલી જાય છે. સીઝરનું પણ તેમજ થાઓ ઉમઘ જુટસે તમને કહ્યું છે કે સીઝર રાજ્યથેશી હતો. તેમજ હોય તો તે તેની મોટી ભૂલ હતી અને તેને માટે સીઝરે શિક્ષા પણ દીધેલી છે. જુટસ જેવા માનવતા પુરુષોની રજા લેઈ હું આ વખતે સીઝરના રાજ ઉપર બા પણ આપવા આપ્યો છું સીઝર મારો મિત્ર હતો. તેણે સેક્ટો ક્રેદીઓને રોમમાં આપવા હતા. અને તેમના છૂટકારા બદલ લાખો રૂપિયા રોમની રાજ્યતિજ્ઞેરીમાં આપી પડ્યા હતા આ પરાપકાર શું સિઝરનો રાજ્યથેશ બતાવી આપે છે ? તેને ત્રણવાર તાજ આપવામાં આપ્યો હતો, પણ ત્રણેવાર તેણે તે સ્વીકારવા ના પાડી હતી. છતાં ઉમઘ જુટસ તેને રાજ્ય લોભી કહે છે. ગઈ કાલે સિઝરનું નામ આખી દુનિયાને ત્રાસજનક હતું. આજે તે બિચારાને માટે શોક કરનાર પણ કોઈ નથી ! ” આવા શબ્દો વાપરી એન્ટોની લોકોની લાગણીને ધીમે ધીમે સાવચેતીથી ઉશ્કેરી લેવા માટે છે. પછી તે સીઝરનું “વિલ” (વારસાપત્ર) લોકોને વાંચી સભળાવે છે. સીઝરે પોતાના મિલમાં પોતાની મિલકતનો અર્ધા કરતા વિશેષ ભાગ રોમન લોકોના સામાન્ય ઉપયોગ માટે વહેંચી આપેલો એમ જણાવવામાં આપ્યાથી રોમન લોકોની મનની લાગણી નિરોધ ઉશ્કેરાય છે. એન્ટોની તેનો લાગ બેઠ-સમયસમય કતા વાપરી-તેનો વધારે ને વધારે લાભ લેતો જાય છે ને વધારે ઉશ્કેરણીના શબ્દોનો ઉપયોગ કરતો જાય છે (જુઓ અંક ૩ ને પ્રવેશ ૨ ને, લાંદીઓ ૧૧૦-૨૫૭) આખરે લોકોના મન એવા તો ઉશ્કેરાઈ જાય છે કે વસ્તુસ્થિતિ પહેલા કરતાં સાવ ઉવટી જ થઈ ગયેલી જોવામાં આવે છે. સીઝરનું પૈર વાગવા લોકો તૈયાર થાય છે. આમ તેમ ચોતરફ ફરી સીઝરનું ખૂન કરનારાઓના ધરખાર લૂટી તથા બાળી મૂકે છે. આખા શહેરમાં નાસ નાસ વર્તી રહ્યા છે જુટસ અને કેસયસ, વિગેરે માહલિકો શહેર છોડી બહાર નાશી જાય છે.

નીચ પ્રવેશમાં—રોમમાં આ વખતે લોકોના મનમાં ઉત્પન્ન થઈ રહેલા ત્રાસનું એક મનોરંજક ચિત્ર કવિ આપણને આપે છે. એન્ટોનીના બાપણથી ઉશ્કેરાયેલા લોભ ચારે દિશાએ ફરી પોતાની સામે જે કોઈ જુટસ વિગેરેના પક્ષનો માણસ મળી આવે તેને ત્યાનો ત્યા પૂરો કરી નાખતા હતા. આ વખતે રોમમાં સીના નામના એ માણસ રહેતા હતા. તેમનો એક સીના જુટસની ટોળીમાંનો હતો અને તેથી સીઝરનું ખૂન કરવામાં તેણે ભાગ લીધેલ હતો, અને જે બીજાને કુરુપ સીના નામનો હતો તે સીઝરનો ખાસ મિત્ર હતો. બેઠ માત્ર એ હતો કે આ બીજાને સીના-જે સીઝરનો મિત્ર થાય-તે કવિ હતો. હવે રોમમાં આ હુલડ થયું ત્યારે આ સીના કવિ સીઝરના રાજની પાછળ ચાલવાનો વિચાર કરી પોતાના ધરમાંથી નીકળી ‘કેરમ’-બજાર-તરફ જતો હતો. રસ્તામાં તેને આ હુલડખોરો સામા મળ્યા. તેઓએ સીનાને પૂછ્યું-“તું કોણ છે?”-સીનાએ જવાબ આપ્યો ! “મારું નામ સીના છે.” “સીના” શબ્દ સાંભળી હુલડખોરોએ એકદમ માની લીધું કે “આ તો જુટસ ના પક્ષમાં હતો તે જ સીના છે માટે તેને એકદમ મારી નાખો” આવી રીતે સીનાને પેલો બીજાને નામરાશી હતો તે જ એ એમ ધારી લઈને સૌ મારવા લાગ્યા. સીનાએ બિચારાએ બધાએ કાલાનાયા કરી કહ્યું કે ‘હું સીઝરનું ખૂન કરનાર સીના નથી પણ સીના નામનો કવિ-જે સીઝરનો મિત્ર છે-તે હું છું. માટે મને મારશો ના’ લોકો એન્ટોનીના બાપણથી એટલા

બધા તો ઉશ્કેરાઈ ગયા હતા તેઓએ પોતાના આવેશમાં આના કશા પણ ધ્યાનવાલા ઉપર લક્ષ આપ્યું નહિ. અને તે બિચારાને લાંબા ત્યાં પરમાત્માને અધીન કરી દીધો !

ચોથા અંકના પહેલા પ્રવેશમાં—સીઝરનો વારસ અને બ્રાણેજ આંકટવીયસ સીઝરનાં મૃત્યુના સમાચાર સાંભળી રોમમાં આવે છે. તે એન્ટોની અને લેપીડસ નામનો સીઝરના હાથ નીચે કેળવાયેલો સરદાર—ત્રણે એક યદ્ય જીતસ વિગેરેનું કાટકું કાઢવા નિશ્ચય કરે છે. ઐતિહાસિક બનાવનું કવિએ આ જગાએ દૃઢ અનુકરણ કરેલું હોય તેવું જણાતું નથી. વખતો વખત તે નાટકને ઘટે તેવી રીતે છૂટથી ઐતિહાસિક બનાવમાં સુધારો વધારો કરી નાટકની વાત ગોઠવી છે. આ ત્રણેમાં લેપીડસ માત્ર નામનો રમકડા રૂપે જ ગણવામાં આવ્યો છે. લશ્કરી મદદ શિવાય બીજા કશા પણ કામમાં તેનો હિસાબ ગણવામાં આવતો નહોતો. આ ત્રણે જણાએ જ સંપ કરેલો તેને ઇતિહાસમાં “ત્રિપુટી”—(triumvirate) નામે ઓળખવામાં આવે છે.

બીજા પ્રવેશમાં—જીટસ—કેસ્યસ—વિગેરે માંગલિકો રોમ એડી—એશીયા તરફ જાય છે. ત્યાં મોટું લશ્કર એકઠું કરે છે. આ પ્રવેશની લીટીઓ—૨૦—થી—૨૭—વાંચવા યોગ્ય છે. તેમાં પ્રીતિની કસોટી વિશે કવિએ ઠીક વર્ણન આપ્યું છે.

ત્રીજા પ્રવેશમાં—જીટસ અને કેસ્યસ વચ્ચે રહેજ પણ તીખો અણબનાવ થાય છે. સાર્ડિસની પાસેના મેદાન ઉપર લશ્કરે પડાવ નાંખ્યો છે, તે વખતે કેટલાક સિપાઈઓએ સાર્ડિનીયન્સ પાસેથી લાંચ લીધી હશે—તેમને સરળ માર્ગે આલનારા જીટસે શિક્ષા કરેલ હતી. કેસ્યસ જે વ્યાવહારિક કાર્યમાં કૌશલ્ય દેખાડનાર હોતે તેને જીટસની આવી એક-માર્ગી વર્તણૂક બિલકુલ પસંદ પડી નહી. સમયને અધીન થઈ અનુસરવું તે સિદ્ધાંત પ્રપંચી સ્વભાવના કેસ્યસને વધારે પ્રિય હતો. તેથી તે જીટસની આગળ આવી વાત વિષે દીલગીરી જણાવે છે. જીટસ આ સાંભળી કેસ્યસની ઉપર લાંચ લીધાનો આક્ષેપ મૂકે છે. અને કહે છે “આપણે કે જેઓએ સીઝર જેવા મહાન પુરુષને ફક્ત ન્યાયની ખાતર જ માર્યો તેઓ લાંચ લેછયું તો આપણા જેવા વિશ્વાસઘાતી બીજા કાણ કહેવાશે ? રોમન થઈ આવો નીચ સ્વભાવ દર્શાવવો તેના કરતાં કુતરા થઈ ચંદ્ર સામું બસવું એ મને વધારે પ્રિય છે.” જે કે સમયને લેધને આવા પ્રકારનાં અતિશય સરળતા અને પ્રમાણિકપણું—જીટસને શોભે તેમજ નહોતું; તોપણ ખરે, પ્રમાણિકપણાને દૃઢ અવલંબી રહેનાર જીટસનાં મુખમાં આવી ઉચ્ચ વૃત્તિની વાણી ન શોભે તો બીજા કોના મુખમાં શોભે ? (જુઓ લીટીઓ ૨૦ થી ૨૭) જીટસ અને કેસ્યસ વાદવિવાદ કરતાં ધણાજ તીખા થઈ જાય છે. અને મારામારી ઉપર આવી જાય છે. જીટસ કહે છે કે “ પ્રમાણિક-પણાને હું એવો તો વળગી રહેનાર છું કે ગરીબ બીચારા ખેડુતો પાસેથી પૈસા લીધા કરતાં મારે લોહી આપવા હું વધારે તૈયાર થઈશ ! ” કેસ્યસે કહ્યું “ મિત્રે તો પોતાના મિત્રના દોષને જોવા નોંધ્યો નહિ, માટે મારા દોષને તારે ઢાંકવા નોંધ્યો.” જીટસે કહ્યું “એ તો ખુશામતીઆ લોહી જ પોતાના મિત્રને મોંએ સાફ સાફ બોલે છે” પછી કેસ્યસ પાછળથી ધણો જ અકળાય છે ને જીટસને કહે છે, “લે આ મારી છાતી તે ચીરીને તેમાંથી

મે જે લાય લીધી હોય તે લેઈ લે. કુબેર બચારીની પાસે જે કાઈ ધન હશે તેના કરતાં પણ વિશેષ અમૂલ્ય એવું મારા અતઃકરણમાં રુધિર તે હું તને આપવા તૈયાર છું. કાનજી મને ખાતરી છે કે સીઝરને માર્યો ત્યારે તું મને અત્યારે ચલાય છે તેના કરતાં પણ તું તે વખતે સીઝરને વિશેષ ચલાતો હતો. ત્યારે મને મારવામાં તને શી અડચણ આવે તેમ છે ?” ગદ્ગદ સ્વર કાઢતા કેશવસર્વ આતું નરમ અંતઃકરણ બેઠી, જુટસ પણ નરમ થાય છે, બન્ને જાણુ શાત યદ્-અરસપરસ સલાહ કરે છે. પછી જુટસ પોતાની પત્ની પોર્શિયાના મૃત્યુના સમાચાર કેશવસને કહે છે. જુટસે વિશેષમાં કહ્યું કે “ રોમ છોડી આ તરફ ચાલ્યા આવ્યા પછી એન્ટોની વિગેરેએ આપણા પક્ષના જે કાઈ રોમમાં પાછળ રહ્યા તે બધાનો એક પછી એક નાશ કરવા માંડ્યો હતો. સિસેરોનું પણ અકાળ મૃત્યુ થયું હતું એમ કહેવાય છે. અને વિશેષમાં પોર્શિયાના મૃત્યુ વિષે એમ વાત આવી છે કે મારો વિયોગ તેનાથી મહન થઈ ન શકવાથી તેણે દેવતા-અગારા-ગળી પોતાના પ્રાણુ ત્યજ્યા હતા ” આ વાત આવી રહી છે તેટલામાં મેસાલા નામનો એક સરદાર ખબર લાવે છે કે એન્ટોની વિગેરે દુરમનો પોતાના લશ્કર લેઈ આપણી સામા આવે છે. આથી જુટસ પોતાના લશ્કરને ક્ષીનીપ્પાદના મેદાનમાં ડબા રહેવા કહે છે. વિચલકળામાં નિપુણ કેશવસ જુટસના આ જૂથ બરેલા હંગવ વિરુદ્ધ પોતાનો અભિપ્રાય દર્શાવે છે અને પૂરેપૂરા તૈયાર થયા પછી લલઈ લલવાનો અભિપ્રાય દર્શાવે છે. પણ જુટસ કેશવસની આવી અમૂલ્ય સલાહ પ્રમાણે આવતો નથી. એ તેની ત્રીજી જૂલ કહી શકાય. અને કેશવસ જુટસનો હંગવ જૂથ બચે છે એવું મનને છે, તોપણ તેના શબ્દનું ઉલ્લંઘન કરતો નથી એ કેવું જુટસ પ્રતિ તેવું નિમજ્જવાથીપણ સચવે છે ! આ અકની એટલે ચોથા અકના ત્રીજા પ્રવેશની લીટીઓ-૧૯૩ અને ૨૧૮-૨૨૪-વાચવા યોગ્ય છે.

ત્યાર પછી જુટસ અને કેશવસ પોતપોતાના તજ્જુમાં મુકા બાય છે. જુટસ પોતાના તજ્જુમાં મુકા જતા પહેલાં મોટી રાત લગી પુસ્તક વાચતો પડી રહે છે તે તેની વિહતા અને શાત મનોવૃત્તિ સચવે છે પુસ્તક વાચી રહ્યા પછી મુવાની તૈયારી કરે છે તેટલામાં દીવો એકાએક જાગે થઈ જાય છે અને સીઝરનું જૂત તેની સામું આવીને ઉભું ગેલું તે જુએ છે પોતાના મિત્ર તરીકે ગણેલા સીઝરનો તેણે વિશ્વાસઘાત કર્યો તે ધોર મુનોહ તેના અતઃકરણને ખૂબ પીડા કર્યા કરતો હતો. પીડિત અતઃકરણમાં અનુભવાતી એ આન્તઃ સ્થિતિનું આ જૂત શ્વાન્તર હતું તેમ કહીએ તો ખોટું નહિ. જુટસ સીઝરના પ્રેમને પૂછે છે “ તુ કાણુ છે ? ” પ્રેત કહે છે, “ હું જૂત છું. ” જુટસે પ્રશ્ન મૂક્યો—“ તુ શા માટે આવ્યું છે ? ” પ્રેતે જવાબ આપ્યો. “ તુ મને ક્ષીનીપ્પાદના રણસેનમાં બેઠયો. ” આટલું કહી સીઝરનું પ્રેત અતરૂધાન થઈ ગયું.

(અપૂર્ણ.)

“ જ્ઞાનભાસિ.”

“અગાધ વિષયની ચર્ચા.”

વિશ્વચર્યા અને તત્ત્વજ્ઞાનથી જે વાલી કેટલેજોતું “વસંત”માં વિનોદસ્થાન રચાતું છે, તે માત્ર મનના મોહને આધીન જેમ સકલ વિશ્વચર્યા રહેલ છે તેમ વ્યથિ પરત્વેના મોહને આધીન એ પ્રથમ દર્શને જ હેમ જોવું લાગે છે. ક્યો મોહ અને કયું સત્યજ્ઞાન એ કહેવું એટલું તો વિષય છે કે સ્પેન્સર જેવાઓએ છેવટ સર્વ જ્ઞાનનો વિરામ અગાત અને અજોયમાં કરાવ્યો છે. ઘણા ઘણા સમર્થ વિદ્વાન અને તત્ત્વજ્ઞાનીઓને આ અને આવા જ વિવાદાસ્પદ થઇ પડેલા વિષયો વાંચવામાં આવ્યા છે, અને તેમાં મતિ છેવટ સુધી ભ્રમિત થઈ ગયેલી માલમ પડે છે, તો તેનું કારણ માત્ર સ્વપક્ષના સમર્થન માટેનો દુરાચલ એકલો જોવાય છે. પ્રત્યેક વક્તા લેખક કે સામાન્ય રીતે કહીએ તો વિચાર કરનાર માત્ર જ્ઞાનની અભિવૃદ્ધિને પ્રથમ પગથીએ જ હજી છે, એમ તો વિજ્ઞાન તત્ત્વજ્ઞાન વિગેરે સર્વે વિશેષિત જ્ઞાન સ્વીકારશે; કારણ કે ઉત્કર્ષિતવાદનાં ગમે તે સ્વરૂપો ગમે તે પ્રક્રિયા કે સં-પ્રદાયકારો સ્વીકારે તોપણ એટલું તો સત્ય જ છે કે જ્ઞાન દિન પ્રતિદિન અભિવૃદ્ધિ કરતું જાય છે. છતાં આ વિષયનું ઐક્ય જળવાયું નથી; અને એ પ્રક્રિયાને દ્વિપિત કરનાર આ-જનો અનુભવ છે, તેનું કારણ એટલું કે ગમે તેટલું અભિવૃદ્ધિએ પાશ્ચાત્ય વિદ્યાએ જ્ઞાનને સામાન્ય રીતે મૂક્યું માનીએ, તોપણ દૃષ્ટાંત તરીકે જ્ઞાનનાં સાધનો જે ન્યાય વૈશે-ષિક દર્શનોમાં પ્રતિપાદિત છે તેથી અધિક હજી કાંઈ પશ્ચિમની વિદ્યા શિખવવા કે સમજા-વવા અમુક અંશે સમર્થ નથી, એમ કહેવું અનુચિત નહિં મનાય. સ્વદેશવાત્સલ્ય આમ બોલાવે છે એમ ટીકા નિરર્થકપણે ફરી સંતોષ માનનારાઓને માત્ર એટલી વિનંતિ કે એ-ઓ સંપૂર્ણ રીતે અને બાળુઓ તપાસવા અને નિષ્પક્ષપાતપણે વિચારસંકલના વધવા તેમ મુદ્દ થવા સ્વતંત્રપણે અવકાશ આપશે તો સત્ય તેઓને સહજ સ્ફુરી આવ્યા વિના રહેશે નહિં એમ હદ ખાત્રી થઈ શકે.

જ્ઞાનનો પ્રદેશ જ વાદનો પૂર્ણ અવકાશ આપનાર છે. આવા અને ઉપરના વિષય-માંથી નિકળતાં સાધારણ શાખા-વાદોને અવાંતર અર્થાત્ ગાણુ પક્ષમાં અત્યારે મૂકી તેઓ-ના વિસ્તારમાં ન ઉતરતાં, માત્ર મોહ અધિક અંશે કેના ગણાય અને સર્વને પાશમાં પક-ડનાર માનસિક મોહ-એકાદ બાળુને તિમિર રૂપી અજ્ઞાન આધીન કરનાર મોહ—કેને છે, એ વિષે જરા સ્પષ્ટીકરણ કરવું પ્રાપ્ત છે.

કુંકામાં બોલી પ્રસ્તુત વિષય ઉપર પરખારી જતાં માત્ર એટલું જ્ઞાન ધાય છે આ એ વિવાદ કરનારાઓમાં વિદ્વતા કેવી અને કેટલી છે, તેનું માપ લેવાઈ જાય. છતાં તે વિષે ધ્યાન ન આપતાં, માત્ર જે તેઓના મતોમાં ભેદ છે તે એક મુદ્દા ઉપર કેન્દ્રસ્થાન કરી રહેલ છે. જડવાદાનુયાયી પ્રથમથી મુગોના મુગો પહેલાંથીજ—જડભૂતિમાં વ્યાપક બદ્ધે જડગતત્રેરક માત્ર ઇચ્છા છે એવું જે તત્ત્વજ્ઞાની કે ઇશ્વરવાદી માને તે આધાર વિનાનું છે, એમ કહેતા આવેલ છે; છતાં જે વસ્તુસ્થિતિ હશે તે તો તેજ રહેવાની ગમે તે જડવાદ કહે કે ચૈતન્યવાદી કહે પરંતુ પ્રકૃતિની સ્થિતિ બદલાવાની નથી. પણ એટલું કહી બેસી રહેવાથી વિદ્યાવૃદ્ધિ થતી નથી, જ્ઞાનનો ઉદય ધટ્ જનમતો નથી, અને કલ્પનાશક્તિ વિચાર-

બળ વિગેરેને વિકાસ પામવાનો અવકાશ રહેતો નથી. માટે આવા વિધેયોની ચર્ચા આવશ્યક ગણ્યાર્થ હોય તો અન્યાય ન મનાય. જડવાદીના માપ પ્રમાણે જ્યારે ગતિ પદાર્થમાં થાય ત્યારે અમુક ધારા-ધોરણોને માની તે પ્રથમ ગતિસમયે શું હતું વિગેરે અધિક ઉચ્ચ ઉત્તરવાના પ્રશ્નોનું સમાધાન અત્યારે કરવા પહેલાં ગતિ થઇ એમ માની આગળ વધતું ઉચિત છે. ગતિ થઇ તો એ કયા ધોરણને આધારે થઇ ? ગતિ એ શું ? “મૂળ પદાર્થ અને મૂળ ગતિ કયાંથી આવી ?” આ પ્રશ્ન ઉપર જ જગતના વિજ્ઞાન ઇશ્વરજ્ઞાન કે તત્ત્વજ્ઞાનનો મુખ્ય આધાર રહેલ છે.

હવે આવો પ્રશ્ન ઉત્પન્ન થાય કે નહિ, અને એક જ બ્રહ્મને સંબંધે ઉપાધિકૃત બેઠ વડે બનેલ પ્રત્યેક વ્યક્તિને ઉત્ક્રાંતિ દરમિયાન આવા પ્રશ્ન સંભવે ખરા—વિગેરે વાતો માત્ર બીજાઓને નિરર્થક ઉદ્ઘાપણ ગ્રણાં વચ્ચેના બરેલી વાત લાગે, માટે તેવા વિવાદોમાં જોડા જવાનું મિથ્યા ધારી, એ જડની ગતિની વાત પાછળ લાગતું જ ઉચિત છે. આનું વચન નીકળ્યું કે “જડમાં ગતિ થઇ,” તેમાં ત્રણ વાત ઉપર મુખ્ય આધાર રહે છે:—(૧) જડ-વસ્તુ, (૨) ગતિ-શક્તિ; અને એ બેને મૂળવાનો અર્થાત્ જડને ગતિ શબ્દથી વાચ્ય બનાવતાં જે ક્રિયા થાય તે; (૪) પરિણામ (એથી બાબત) આવતાં જે જે (૩) ધાન-ધોરણો ઉપર આધાર રાખવો પડે છે, તે ત્રીજી બાબત ગણી શકાય. જડ; ગતિ; ગતિવિ-રોધક જડ; અને જડ-ગતિનો આધાર રહેલો હોય એ ધારા-ધોરણો કે જે પરિણામ-ક્રિયા-માં રૂપાંતર પામે છે. આ ચાર દેખાંવો, બહિઃપ્રકાશ આલિંગ્યો, આદ્યત્વ સ્વરૂપો-ને નામ તેને કહીએ તેમાં કાંઈ વિરોધ કરવા જેવું નથી-થાય છે તેમાં જડવાદીઓ કે તત્ત્વજ્ઞો કે ઇશ્વરવાદીઓને કોપને પણ નહિ સ્વીકાર કરવા જેવું હોય એમ લાગતું નથી. આટલે સુધી સર્વ મત, સર્વ સંપ્રદાય, સર્વ માન્યતાના હાથો હાથથી એકત્ર થાય છે; તો પછી એ ગતિ પ્રેરનાર ધારા ધોરણોનો સમૂહ ચૈતન્યમય છે કે જડમય છે-અર્થાત્ સ્વેચ્છાએ વર્તે છે, કે ઇચ્છા જેવું કાંઈ નથી, પણ માત્ર ચદ્વેજાએ વર્તે છે આ પ્રશ્નનું નિરાકરણ થાય તે ઉપર આધાર છે. તો તેને માટે બીજી તર્ક-બુક્તિ પ્રયોજવી ઉચિત છે.

ફરી જડ જગત તરફ દૃષ્ટિ ફેરવતાં તાત્કાલિક વિચારથી જ માત્ર માલમ પડે છે કે જે પદાર્થમાં કાંઈક ગતિ-ક્રિયા થઇ તે પદાર્થ ઉપર કે પદાર્થના અવયવીભૂત પરમાણુઓ ઉપર કાંઈક અસર થાય છે એટલે કાંઈક સંસ્કાર મૂકાય છે, આ સંસ્કાર વારંવાર પુનઃરાવર્તકારા દદ બને છે, અને તે દલીલરણુ દેવ કરેવાય છે. એટલું દરકોઈ જડવાદી સ્વી-કારી લેશે. આ અસર-સંસ્કાર-માં કેમ વિગેરે પ્રશ્નો સહિત સમાધાન આપીને જોઈ ઉત્તર-વાતું કટાગા ભરેલું થાય, અને આજ વાદમાં એમ કરવા જરૂર નથી. વળી રચનસંકેત પણ છે માટે, એવી વિગતો દર રાખી એ સંસ્કાર પડે છે એટલે સુધી વાત આવી તો પછી એ સંસ્કાર દદ થયે એક જન્મમાં બ્રહ્મસાધ જતા નથી, અને અદ્વૈતપણે પણ અ-સર કરે જાય છે, તથા દેવ શબ્દથી સંમિત બને છે, એ તો કબૂલ કરાય એવું જ છે. હવે પરમાણુઓ ઉપર જે સંસ્કાર પડ્યા હોય તે સંસ્કારોનો આત્મકેતિક નાશ થાય છે એમ તો કોઈ પણ જડવાદી કહી શકશે નહિ; કારણ કે તે કોઈ પણ વસ્તુ કે શક્તિનો આત્મ-કેતિક નાશ થાય જ નહિ એ સત્યનો તો પ્રથમથી જ સ્વીકાર કરી રહ્યા હોય છે. વળી પર

પક્ષ દ્વય કરવાને પ્રયોજને, કદાચ એમ કહેવામાં આવે કે પ્રથમ ગતિનું શું ? તો તે પ્રશ્નનો ઉત્તર તો સરલ છે, છતાં અત્યારે અસાધિત માની તેને ઉદ્ભવવા જ દેવો નહિ. હવે જો દેવ ટકી રહે છે, તો તે દેવ અધિક દૃઢ બને; એનો નાશ કેમ માની શકાય ? એકાદ દશાંત પડે સિદ્ધાંતની પુષ્ટિ થશે—સામાન્ય રીતે લૌકિક ન્યાયથી જ માત્ર તપાસતાં મહત્તમ પડે છે કે સ્થિતિસ્થાપક ગુણ ધારણ કરેલા પદાર્થોમાંથી પણ જે ધક્કા (impacts) વિગેરે ગતિનાં પ્રદર્શનો તેઓમાં જોવાય છે, તે છેક—આત્મલૈક—નાશ નથી થાત, પરંતુ ગમે તે સ્વરૂપમાં વિષદિશ્વરને છે, એ વાત જો સલ છે, તો તેવાં દ્રવ્યો હોય કે જોનામાં આ સ્થિતિસ્થાપક ગુણ નથી. તેવાંજોને તો એક વખત થયેલ ગતિ-સંસ્કારનો નાશ કરવો કે થવા દેવો કેમ જ સંભવે ? (આ સ્થળે ચૈતન્ય વિના જડ જણે વર્તે છે એમ કહી લઈ વૈષ્ણવી પણ એ અનુસાર ગ્રાહી છે; કારણ કે સ્વપક્ષની સિદ્ધિ અર્થે ચક્ર આદિ દેવ ન આવવા જોઈએ; ઉપરાંત પરપક્ષનાં જ સિદ્ધાંતોને દ્વિગત કર્યા વિના સિપાધરિયા બ્યારે આગળ વધારવી હોય, ત્યારે સ્વપક્ષના પુષ્ટિકારક સિદ્ધાંતો લાવવાને સરખાવટમાં મૂકવાનો આદંબર કર્યો વિના જ પરપક્ષમાં સ્વપક્ષને વિરામવા દેવો એ ન્યાય માન્યો છે.) હવે બીજી રીતે એમ માનો કે અખિલ બ્રહ્માંડ જડ પ્રકૃતિ હોઈ, તેમાં મનુષ્ય પણ જુદીથી પ્રવર્તેન કરનાર હોવા છતાં પણ, એક જડ પદાર્થનો ભાગ જ છે, પરંતુ ચૈતન્યમય છે, તો તેને માટે ગતિપ્રેરક-રૂપી કાંઈક સ્થાન હોવું જોઈએ તે કયું ? આ સ્થાન મન્યા બાદ એ જો ચૈતન્યાત્મક મનુષ્ય છે તો તેનો જડ પ્રકૃતિથી ભેદ છે, એ પણ સ્વાભાવિક રીતે સ્વીકારી લેવાય; તે પછી, જો આપણા જગતમાં દ્રવ્યધારી ચૈતન્યાત્મક મનુષ્ય જ હોય તો જડમાં ગતિ આવી શકે એમ છેક ન માનીએ, તોપણ ઘણું અંશે તેની આવશ્યકતા છે, એટલું સ્વીકારવું પડે જ. કદાચ એમ કહેવામાં આવે કે ઓક્સીજન (અગ્નિજનક વાયુ) અને હાઈડ્રોજન (જલજનક વાયુ) મનુષ્યની અપેક્ષા કે આવશ્યકતા ધરાવ્યા વિના પણ સંયુક્ત બની રાસાયનિક રીતે જલપરિણામ ઉત્પન્ન કરે જાય છે; પરંતુ દૈન્યવ્યવહારમાં તો, અને તેમાં પણ મનુષ્ય-જાનમાં સમાય એવા દૈન્યપ્રદર્શનોમાં તો અવશ્ય રીતે મનુષ્યરૂપી-ચૈતન્યાત્મકની સ્વેચ્છાએ જ સર્વ વ્યાપાર ચાલે છે, એમ દૃષ્ટિગોચર વાત છે, એટલું કહી શકાય. તો પછી એવા ચૈતન્યાત્મકની સ્વેચ્છાવડે ચલાવવાની આવશ્યકતા અખિલ બ્રહ્માંડ પરવે સિદ્ધ થઈ શકે એ અબાધિત વાત છે. પરંતુ આ વિવાદ જરા રહેજ આજે રોકે આપે છે, માટે પ્રથમનો વાદ જ અનુસંધાન રાખી પૂરો કરી લેવો જોઈએ.

પરમાણુમાં ગતિ કે અવયવીમાં અર્થાત્ દ્રવ્યમાં ગતિ, એ પ્રશ્ન ખાંડો ઉપજ થાય છે તેને સુધારી મૂકી માત્ર ગમે સારું પણ દ્રવ્યમાં ગતિ થાય તેની અસર દ્રવ્યમાં રહેવી જોઈએ; ચૂંતો રૂમ કરવાની ક્રિયા થાય તે જોમ દૃષ્ટિગોચર નિવડે તેવી રીતે ક્રિયાના સંસ્કાર રાખી દ્રવ્યને વાચ્ય એ રીતે બનાવે છે; વળી ઉષ્ણ શક્તિ, તેજશક્તિ કે સ્નાયુ-બળ શક્તિ ગમે તે ઉપયોગમાં આવી હોય, પણ તે શક્તિ જે રૂપાંતરની અનુભવે પકારે પડે છે; તેમ તેમ તે તે દ્રવ્યોની સ્થિતિ પરમાણુ પરવે અમારે એક બાદમાં પડે, જ નહીં; અને તે તે બેલાકુસાર એકનાં તેના પડે, કારણકે અને અનંત પ્રકારની દૈન્ય તે તે દ્રવ્યો બદલાઈ જતાં જતાં દ્રવ્યોનાં (સમવાયોગી) થકે, થતાં જોઈએ, વૈજ્ઞાનિક તેજથી ઉત્પન્ન થયેલ સુંબક કે અ.

બધ બતાવે છે, અર્થાત્ અમુક સયોગોવડે અમુક દ્રવ્યમા એ શક્તિ રહે છે, સારે તે અ પલ કે રેડેલ શક્તિ અમુક મુદત અમુક સ્થળમા ટકી રહે છે આવા બુજ સરકારો ટકે છે તો બીજા સરકારો જે બ્રહ્માની ગતિથી ઉદ્ભવ, અને જેમાં ગતિ-શક્તિ અમાપ અ રૂપે ઠરે છે, તે સરકારો ધારણ કરનાર દ્રવ્યોના જન્માતઃ થયા શિવાય કેમ રહે અને એ જન્માતરોમા તે તે સરકારને આધીન જ વર્તન થાય જવાલામુખી પરંતુ પોતાની ઉચ્ચતા દાહાતમક શક્તિ વિગેરે જેમ અમુક મુદત સખી શકે છે, તેમ દ્રવ્યો પોતાના સરકારોને દહ થયેલ હોય સારે સખી લઈ, તદનુસાર સ્વવર્તન માટે જ પ્રવૃત્તિ કરે તે માનવુ નિશ્ચ નથી જ્યારે બીજા ગતિ-શક્તિ-ધારણ કરનાર દ્રવ્યોના સસર્ગમા આવે સારે બીજુ રૂપાતઃ પ્રકટ થાય તો પછી એ જ રીતે જગત્તત્ત્વવહાગ્યક નિરતર ચાલ્યા કરે છે, એટલે સુધી વાદસકલના થઈ કહેનાય એટલુ જ નહિ પણ વિસ્તાર પામવાની પણ શક્તિ ધરાવે છે, તે વાત દાહાતમક (ઉચ્ચતા) શક્તિ ઇત્યાદિ બધાના પ્રયોગો પ્રકટ કરે છે જેમ ઇઈ લોગનો સરીઓ એક ખૂલે ધગાઓ દોય તે આખા સરીઆના અણુઓમા દાહાતમક શક્તિ પ્રસરી જાય છે અને આસપાસ જે નજીક હોય તેને પણ લાગીદાર જવા સતત પ્રયાસ કરતો હોય તેમ માલમ પડે છે તે રીતે અખિલ બ્રહ્માડોના દ્રવ્યોનું સર શક્તિ સખધે સમગ્ર હેતુ

હવે તકનાર માન અદિ કરે છે કે આ શક્તિ સ્વત પ્રેરિત છે, કે ઇઈ ચૈતન્યથી પ્રે રિત અને છે તો તેમા એટલુ ઉત્તર દેવાનુ પ્રાપ્ત થાય છે કે ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે સ્વત પ્રેરિત તો ન જ અને અમુક ધારા-ધારણોને વશ તો રહેવુ જ પડે છે આ ધારા ધો છો- કદાચ એવા દાન ધડીબર માનીએ કે adhesion cohesion, attraction—સમક્તિ સંશ્લેષ આકર્ષણ ઇત્યાદિ હોય-તોપણ એમા અર્થ રહેલ છે સસક્તિ, સંશ્લેષ આકર્ષણ વિગેરે ધારા-ધારણો દ્રવ્ય પરત્વે વત છે, તે એવી રીતે કે તેઓને આધીન જે દ્રવ્ય નથી તે “દ્રવ્ય” સમ્બંધી વાચ્ય પણ નથી બીજુ એકે એ ધારા-ધો છોનુ અસ્તિત્વ કાઠથી માનવુ ? લાખાસુ વિગેરેની જગત્તરચનાની પ્રક્રિયાનુ નિરીક્ષણ કે તા લાગે છે કે જ્યારે અણુસંબધી સમુબ્ધ થયેલ અખિન વિશ્વ હતું ત્યારે આ ધારા ધારણો ન હતા એ તો માત્ર વ્યાકૃત સ્વરૂપ વિશ્વનુ જન્મુ તે કાનથી પ્રકટ થયા હોય એવી માની શકાય તો તે શા ધારા-ધારણો પ્રથમારભમા ગયાલુ ? આ રીતે વાદો જુ કરવા જતા એક ધારા-ધો છોના સવ (set) માટે બીજાની અપેક્ષા રહે છે, અને એ રીતે હેરટે “અનવસ્થા” દોષ આવે છે, કે જે પાશ્ચાત્ય જ્ઞાનવિધિમા પણ દોષ તરીકે સ્વીકારાયો છે વળી બીજી રીતે વિચાર કરશુ તો સ્પષ્ટ લાગશે કે ઇર્વાનના “ચોગ્યતમનો ઉત્કર્ષ” અને “નિર્બંધતમનો પરાજય અથવા નાશ,” એ ધારા-ધારણો અખિલ જગત્ ધારાનાદી વહન કરી રહ્યું છે તે કદાચ અનાદિ ૧૧ જે ૧૧ તો હવે તે પ્રક્રિયાનુ સવિસ્તર તો નહિ પણ સક્ષમતઃ નિરીક્ષણ કરવુ તો જાય છે, તથા ટેવ વિશ્વચોપરથી અચાત ઉપર જવાનો શ્રેષ્ઠ ન્યાય માની, આગળ તો કોઈ પણ જડવાદી મ્હી શકશે, એ જ રીતે વનસ્પતિની ઉત્પત્તિ માટે અનિજ જેવાં પાંચિત્ત તિક નાશ થાય જ નહિ એ મ્હાત્સરપતિ વિગેરેના પદાયો ઉપર નિભાવ કરી રહે ન પ્રાણીઓ

પોતાની જાતિને અભિવૃદ્ધિએ પહોંચાડે છે; અને અનેકશુભિત વૃદ્ધિ કરવા સમર્થ બને છે. તેજ પ્રાણીના પુરિષોત્તમ વિગેરે પદાર્થોવડે વનસ્પતિ-જીવન બંધાય છે, અને પ્રાણીનાં મગ્ધાં પણ કામે લાગતાં હોય એમ ધણી વખત વનસ્પતિશાસ્ત્રમાંથી માલમ પડે છે. તેા પરસ્પર વિનિમયનો ધારો સર્વત્ર પ્રવર્તે છે એમ માની શકાય. સમજા નિર્બળ આવ સાપેક્ષક શબ્દો છે; યોગ્યતર, યોગ્યતમ પણ અપેક્ષાવાચક વચનો છે; અને કીડીથી કુંજર સુધી જોતાં પણ અમુક ઉપાધિને આધારે અમુક જીવ સમજા કે યોગ્ય, અને અમુક જીવ નિર્બળ કે અયોગ્ય ગણાય. કેટલીકવાર વળી જે સર્પ નાનાં પ્રાણીઓ ઉપર જીવે છે, તે તે પ્રાણીઓને હિંસા કર્મને આધીન કરવા અમુક સમય સુધી સમર્થ થતો નથી, તેમાં અમુક ઉપાધિઓ કારણ જૂત થાય છે, તેા આવા બધા અનિયમિતપણે બંધાયેલ ચર્ચિતના ધારા-ધોરણો છેવટના અને સત્ય જ આત્મિક રીતે છે, એમ તેા કોઈ નહિં માને. તેમાં પણ ઉપાધિ હેતુના વિશેષણ તરીકે જે વારંવાર લેવી પડે તેા ગૌરવહોય નહે, અને ઉદ્દેગજનક કે સંસ્ક્રાંતજનક નિયમ તેા ન જ હોયે જોઈએ, એમાં જ નિયમનું “નિયમત્વ” જળવાઈ રહે છે. આ રથે બંધ છત્તા જ્ઞાનહીન છત્તા—વાદને દૂર રાખીએ તેાપણ એક સ્વાભાવિક વાત ઉત્પન્ન થાય છે કે જરૂરિજ્ઞાનવાદીએ કોટલે દૂપણનાં રથાનો આવણ માસના “ વસંત ”ના એકમાં છે તે પદપક્ષને બાપ લગાડે એમ માનીએ, તેા સ્વપક્ષની સિદ્ધિ, એ દોષવડે ન થાય. તેમજ ઉપર આ રથે જે દોષો દર્શાવા તેનાથી અહિં પણ સ્વપક્ષની સિદ્ધિ નથી થતી. માત્ર બંનેમાં સમાન હાનિ છે, એમ માનીએ તેા પણ બંનેની ગુમના પ્રમાણે નિષ્કૃષ્ટ હાનિ દૂર રાખી, વધારે સારી હાનિ અર્થાત્ જોઈ અધમ હાનિતો માર્ગ મેલણ કરવો યોગ્ય છે—“Choose the lesser evil”—એ નામે જે પ્રક્રિયામાં અધે છત્તાથી બનતી અનર્થ-પરંપરાની પ્રાપ્તિ થતી હોય, તેમાં તેા ખેલો જેવા મદાન તત્ત્વજ્ઞતા અભિપ્રાય પ્રમાણે પણ સ્વ્યાપચ્ચા રહેયું વાસ્તવિક ન કહેવાય. વળી બીજી દૃષ્ટિથી નિરખતાં લાગ્યું કે જે મનુષ્ય-જ્ઞાન છેવટને પગથીએ પહોંચ્યું નથી, જે વિજ્ઞાન અવિષ્યમાં નવા નવા ચોધો કરવામાં તત્પર રહે છે, અને જ્ઞાનની દિનપ્રતિદિન વૃદ્ધિ થતી જાય છે, તેા એ જ વસંતના આવણ માસના એકમાં સ્વવાચ્છેલ દોષો શુભતા ઉત્તરંજનક કાં નહિં નિયતે ! ! ! “ સ્થિતિ થયા પછી નાશનું શું પ્રયોજન ” એવા દૃષ્ટાંત તરીકે દોષો લઈબહાર મૂકવાનું તેા નિર્દયક આ-વાસ લીધા જેવું જ કરાવું છે; કારણ કે જગ્યા પછી મજોત્સર્ગે કેમ જ થયો જોઈએ, ગતિ પ્રેરાયા પછી વિરતિ શેની જ થવી જોઈએ; બંધ પ્રાણીઓ જન્મે જોઈલાં કાં ન જીવે; એ બધા પ્રશ્નો અસ્થાને છે. તેમ જ “ ધણા રોપાઓના ફૂલોમાં પુનરત્પત્તિ કરે એવાં પાંદડાંઓ . ઉપરાંત સાવ નકામાં અને ભારરૂપ પાંદડાંઓતો જન્માવ થયેલો જોઈએ છછએ ” દત્તાદિ. આ તેા એવું થયું કે જમિતિના પ્રથમ પુસ્તક-બાગના સિદ્ધાંતો આવડે, એટલે ગમે તે સિદ્ધાંત આવડયું જ જોઈએ. જડ-વિજ્ઞાનવાદથી નહિં સમજતાં, અથવા હાનિકારક રીતે-સમજાનું આવડયું જ જોઈએ. ઉપયોગ થવાથી પરિણામો આવતાં, હોવાને લીધે તત્ત્વજ્ઞાનની દૃષ્ટિતો ઉચમ બાપ એ જ સિદ્ધાંતો સમા ગોળી આપી, હાનિ દૂર થાય; જમદ્વ્યવહારની અવુલસતા અધિક આવી રહે-પ્રકટ થાય, તેા એમ ન સમજવું કે મનુષ્યજ્ઞાન બંને અગર એક જાણુમાં પણ પરિપૂર્ણ થઈ ચૂકેલું છે, કે જોઈ કરીને અનેક અગાધ, અમહારશીલ અને અનેક પ્રકારના દસ્ય જગત્તા વિષય સંબંધી બધું સમજવવા મમર્થ થઈ શકે,

એ પણ નક્કી કે યુગો યુગોને પરિણામે અભિનવ જ્ઞાનોદય થાય છે અને વિષય પણ ગહન છે તે એટલે કે આ હુકા વિવેચનમા પણ અવાત પ્રશ્નોના શરૂા વચ્ચે વચ્ચે કટા કૂટ્યા કર્યા કે જેનું સર્વત્ર સમાધાન કરવા જતા પુરતક સરખું લખાય, તો અખિલ જ્ઞાનના વિષયનું પ્રતિપાદન કરનામા તો કદાપિ સિદ્ધ મહાસાગર ખડીઓ અને મેરૂ સમાન મોગ ઘેરાન જેટલો શાહીનો સચય થાય પૃથ્વી કે અદ્વાઇત જેટલું વિશાળ લખવાનું સ્થળ હોય અમર કંપ વૃક્ષની લેખણથી લખવા માટે સરસ્વતી દેવી, કે છમુખી દેવ કે ગમે તે તરુપર થાય તો પણ વિશ્વ-જ્ઞાનનો પાર આવે નહિ, એ નિ સદેહ વાત છે અને આ વિષયોની ચર્ચાનો અત પણ એક યુગે આવે એ માનવું પણ જૂલ જરૂર છે તો એક બે છૂટા છવાયા મનુષ્યો તો ક્યાંથી જ લાવી શકે માત્ર થોડી ઘણી વૈખરી વધે, પછી જ્ઞાનમા સંગીન વધારો થાય કે નહિ તે માટે તો આખાભકતનું વચન સ્મરણમા લેવું પડે “અખા એ અધારો કૂવો ઝધડો જીતી મેઘ ન મુઓ ’

લજ્જતી હાઈસ્કુલ
વતરાણુ શહેર
તા ૮-૮-૧૯૦૬

લી. શંભુપ્રસાદ વિ. શિવપ્રસાદ મેહતા.

આપણું નાટકો.

નાટકનું મુખ્ય કામ અત કરણનું શોધન કરવાનું છે ધર્મ અને નીતિના નિયમોથી થતી જવા થતી પડતી આસ્તોના સદર્શનથી બચ અને શોકમગ્ન થવું અનીતિ અને દૂરતા ત કે તિરસ્કાર ઉપજાવવા દબ અને અખતાને ઉપહામ્યનો વિષય કરી તે રતે ત્યાગરૂતિ પેદા કરવી અને સામાન્યપક્ષે સુકૃતો જા અને દુષ્કૃતનો પગજ્ય ખતાની સદ્ગિચનામા દરેક વ્યક્તિને કર્તવ્યપરાયણુ પ્રવી જોઈએ એમ ખત નાટકકારો તથા બજવનારોનું માનવું છે નાટ્યની અભિરુચિ સચક દક્ષીમ્તો ધણા જુના કાળમા પણ આપણને મળી આવે છે સાવિત્રી આખ્યાનમા છેવટના ભાગમા ઇદ્રજળ પાચરી નરકનું બાન કરાવ્યું છે તેમજ મહા ભારતમા પાડવકૌરવની સમામા દુર્ગોધનના પ્રવેશ પહેલા મયદાનવે સ્થગ ત્યા જળ અને જળ ત્યા સ્થળાકારરૂતિ ઉત્પન્ન કરી છે તે પણ આમુખ વિકૃતિ પૂર્વક એક જાતનું આખ્યાન જ છે ઐતિહાસિક મળમા નાટક અને નાટકશાળા માટે રોમન પ્રજાનો શોખ જાણીતો છે યુરોપમા ચારસો વરસ પહેલાથી નાટક એ એક પ્રજ્વલીય સરથા જેવું થઈ પડેલ છે અને આર્યવર્તમા તો વિક્રમ સનતની શરૂવાતથી જ નાટકકારની ગણના મોટામાં થતી આવી છે તે ગિચિતિમા હાલ તદ્દન ફેર પડી ગયો છે અને તેટલે દરજ્જે જનસમાજની ઉન્નતિનું એક અગત્યનું યુદ્ધિ અને રસમિશ્રિત સાધન આપણે ગુમાવીએ છીએ એમ ધારૂ છું અને મોખિતમળની રમજૂમિના પ્રેક્ષક વર્ગનો પ્રમાર, રમજૂમિ પરના સભાપણો અને વિચારો-અયથ વ્યાજની રીતે મરેતા-ટીખળો-જતાવવાની શૈલી અને વિવિધ રસના ધોરણપર્યની ગેરહાજરી

જેઈ રંગભૂમિમાંથી પાછા ફરતાં જે સંસ્કારો આપણે સાથે લઈ જઈએ છીએ તે જ આ બાબતની મુખ્ય સાબેતી પૂરે છે.

સમાજના મોટા જથ્થાને અસર કરવાના ઉદ્દેશવાળો સમારંભ હાથ ધરવાનો હરકોઈ માણસને હક છે એવા દાવાની જ હું પ્રથમ તો ધનકારીયત કરું છું. “ જેવી સાધન સંપત્તિ, અને જેવા દ્રષ્ટા અને શ્રોતા, તેવું અમારું કામ ” એવો ખુલાસો જાહેર સંસ્થાના ઉચ્ચ લક્ષ્યને હલકું પાડવાનું પહેલું પગરણુ છે. તેવો બચાવ સુકર અને સુલભને પહેલ આપી, કર્તવ્યથી ગેરવ્યાખ્યાની રીતે પરાક્રમ્ય રાખે છે અને પ્રેક્ષક વર્ગને પોતાની પ્રતિષ્ઠા ખરી રીતે જાણવામાં અંતરાય યદિ પડે છે. તો પણ એટલું તો કહેવું જોઈએ કે યોગ્ય, વ્યવસ્થાપક અને પાત્રો એક બાબતે, અને લોકસમૂહ બીજી બાબતે, તે બેમાં દરેક પક્ષની ઉપેક્ષાવૃત્તિ બંનેની હાલની સ્થિતિ માટે જવાબદાર છે. જો નાટક એ પ્રજા જીવનનું અગત્યનું પોષક છે તેથી પ્રજાકીય સંસ્થા તરીકે તેને કાયમી જગ્યા મળવી જોઈએ એવો જ આગ્રહ કરવામાં આવે તો પછી સામી બાબતની સ્થિતિ સુધરવી જ જોઈએ એ દેખીતું છે, અને તો જ નાટકભૂમિપર કૌશલ્યનું મૃદુ-ધર્મ-વિમુખતા સાથે હાથ જે ભુલ ભરેલી રીતે સહગમિત્વ મનાય છે તે બંધ પડશે. જેમ સમાજ તેમ રાજ્યની જવાબદારી પણ આછી નથી. રાણી એલિઝાબેથે નાટકકાર શેક્સપીયર પાસે જ તેનું એક નાટક ખાસ બજવાની જોડું હતું. અને મરકુમ મહારાણીએ, જાણીતા નાટકપાત્ર હેન્રી ઇરિંગને ખાસ ઉત્તેજન આપી બાદશાહી મહેલમાં તેને માન-છલકાવવાની નવાજેશ કીધી હતી એટલું જ નહીં પણ એક બીજા દેશના રાજા બાદશાહો બીજા દેશની સુલાકાતે જાય છે ત્યારે તેમની સ્હેલગાદમાં બાદશાહી અથવા જાહેર નાટકભૂમિમાં ચોક્કસ નાટકોના તમામગીર બનવાનો સમાવેશ કરવામાં આવે છે. પ્રસંગોપાત્ત આમ થવાથી ઘણા લાભ થાય છે. પ્રજાપ્રીતિમાં નાટકની ચોક્કસ સ્થિતિ કમુલ કરાય છે. નામાંકિત પુરુષોની હાજરી હોય, કેવી ભતના પ્રેક્ષક વર્ગને શાળામાં દાખલ કરવા તેનો વિચાર વ્યવસ્થાપકોને કરવો પડવાથી, અવસરમાં ગાંભીર્ય આવે છે; અને પાત્રોને પોતાની હમેશની રીતિ અને ગતિમાં નિયમ જાળવવાની જરૂર હોવાથી તેઓમાં પણ સુધારાને અવકાશ મળે છે. આટલેથી બસ નથી. ઉત્તેજન રાજા આપો કે પ્રજા આપો; પણ જે પ્રમાણમાં ઉત્તેજન આપવાના વિચાર અને વૃત્તિનું ઉચ્ચગાદિલ તે પ્રમાણમાં નાટકશાળાની ચડતી પડતી તે તો સર્વથા સિદ્ધ છે.

કાળિદાસ, ભવભૂટાદિનાં પ્રાચીન નાટકોમાં હમેશાં રસપ્રાધાન્ય દરેક નાટક પરત્વે રહેલું હોય છે. તો પણ રસનું મિશ્રણ એવી કુશળતાથી થયેલું જણાય છે કે બધાનકમાંથી શાન્ત અને શાન્તમાંથી કરુણા અથવા વીરમાંથી હાસ્યનું પરાવર્તન ક્યાંથી કેવી રીતે થયું તે વિચારવાનો પણ આપણને વખત રહેતો નથી. રચનાર તો રચી ગયા પણ બજવનારાએ તો બજવવાનું રહેલ છે. અને હાલનાં નાટકોમાં વિષય પ્રાચીન હોય તો પણ પાત્રોની એકદરાઈને લીધે પ્રેક્ષક વર્ગની વૃત્તિ સ્તબ્ધ નહીં થતાં વિષયના પ્રસંગથી નિરાળી રહેતી લાગે છે અને રસમાં કેમ જાણે આરામ કે ખટારા દાખલ થતી હોય તેમ વૃત્તિ છિન્નભિન્ન થતાં યોગ્ય વાસનાનો અનુપ્રવેશ થતો અટકે છે. વિદૂષક જેવા દોળીયા મસ્કરાની જરૂર છે પણ તે નાયકપાત્રના રમકડાં માફક હાઈ તેનાથી જુદો પાડી લઈ, જોડે દરજ્જે એકલો પ્રેક્ષક

વર્ગના સીધા સમાગમ કે સંભાષણના લાવવામાં આવે, અને તેનાં દીપ્તિઓ તેટલે દરજ્જે ધરાદા પૂર્વકે હલકટ' અને ગ્રામ્ય અને અપ્રસ્તુત ચર્ચા કરે, અને તેનો મુખ્ય હેતુ, પડદા પાછળ ચાલતી તૈયારીના વખત દર્શાવના પ્રેક્ષકોને જાણવી લેવામાં ગૌણ યર્થ જાય, તેટલે દરજ્જે વિદ્યુતક પોતે જ નહીં પણ આખી નાટકશાળા પણ સમાજનું ઉપહામ્યપાત્ર થાય છે.

હાલના નાટકોમાં ગદ્યરમક સંભાષણો ઓછા કંટાળો આપતાં નથી. પાત્રો ક્યાં જાતિ કુળનાં તથા કેવાં સુશિક્ષિત હોય છે અને પ્રૌઢતામાં વય અથવા બીજા કારણથી કેટલે સુધી વધેલા હોય છે તે આપણે જાણીએ છીએ. છતાં જે વાક્યો રચનારના પોતાના મુખમાં પણ હાસ્ય કર્યા વગર ભાગ્યે જ શોભશે તેવાં વાક્યો ગજ એક લાંબાં અને વેત એક પહોળા પોપટ-પાત્રોની છબ ખેચી ખેચીને ગળામાં ઠોકાય છે, અને તેમાં પણ બ્યારે વાદ્યસ્ત દગો દઈ વાક્યશૃંગ્ખલાના એકાદ ખે મંકોરને ખેસવી નાખે છે ત્યારે દેખાવ જેવા માટે ઉત્સાહી રચનારને ખરેખર તે પ્રસંગે નાટકશાળામાં દાખલ કરવો જોઈએ. આરેક વરસનો છોકરો પગે વાસડા બાંધી મોટી કાંદો લેતો દોડ્ય તેજુ લાગે છે અને તેવે પ્રસંગે રચનારની લેખણ અને જનવનરના વાદ્યવાદ્ય વચ્ચેની અધરપરના વખાણવી, કે ગ્રોતા અથવા પ્રેક્ષક વર્ગની ધીરજને વખાણવી તે નકી કરવું મુશ્કેલ યર્થ પડે છે.

સંગીત ભાગ પણ બહુ ઉંચા પ્રકારનો હોતો નથી એમ કહેવામાં પણ કદાચ આપણે પ્રશંસા કરતા હશું ! અલખત રાગ ઘણા ગૂઢ હોય છે અને પ્રાચીન સંગીતશાસ્ત્રીઓના ભેજમાં નહીં આવેલા એવા આ ગૂઢ રાગો બીજા દાષ શીખી ન જાય તે માટે દરેક ગાય-નને મથાગે રાગતુ નામ ન લખવામાં કઈ અર્થ હોવો જોઈએ ખરો ! નહિ નોતરાયેલ મીઝ-માન જેવા આ “ નાટકી ” રાગોને, પોતાના તાન, મીઠ અને પલટા વીગેરેથી રોકાઈ ગયેલ પ્રદેશમાં દાખલ કરવાના પ્રયત્ન માટે પ્રાચીન સંગીત વિદ્યાએ હાલના જમાનાનો ઘણો પાક માનવો જોઈશે. આ રાગોમાં ઘણા ખરા એવા આપૂર્વ ગણાય છે કે તેમાંના એક કંતા વધારે હરકોઈ નાટકમાં દાખલ કરાયા ન હોય ત્યાં સુધી પૂરું ઉત્તેજન મળવાની નાટકશાળાએ આશા ગાખી વ્યર્થ છે. અને હરકોઈ નાટકની લોકપ્રિયતાનું માપ, ગગની માત્રા અને તાલને બાજુ પગ રાખી, શરીરના અવયવેતુ જુદી જુદી રીતે વક્રીબંધન કરી, જેમ અને તેમ ઉતાવળથી ગાઇ જવા માટે અમુક પાત્રને, પ્રેક્ષક વર્ગ સુલેહ અને શાંતિનો ભંગ કરી, કેટલી વખત ફીફરી ખેલાવે છે તેમાં સમાઈ જાય છે.

આટલે સુધી નાટકના દેહ માટે કહેવાયું. તે દેહ કવિતા, સંગીત અને ચિત્રકળાના બારીક હુન્નરનો બનેલો છે, અને આપણી હાલની તૈયારીઓની પામર અવસ્થામાં, તે દેહમાં કેવા સુંદર આત્માનો નિવાસ કરી શકાય તે વિચારની યોગ્ય કદર પણ યર્થ શકતી નથી. યોજક, વ્યવસ્થાપક અને પાત્ર એમ ત્રણેની સરકારી શુદ્ધિ હોય, અને બારીક હુન્નરનું જ્ઞાન કરાવવા તેમની માનસિક દ્રષ્ટિ પુરતી કસાયેલી હોય, ત્યારે જ નાટકશાળા પોતાનું સાકલ્ય સિદ્ધ કરી શકે છે.

તે દેહની સંકલના માટે થોડુંક કહેવાનું છે. શેક્સપીયરે આજ સુધી જીવતો હત અને ‘કાપીરાઈટ’ નો કાયદો આપણામાં સુસ્ત રીતે અમલમાં હત તો મને લાગે છે કે આપણી

નાટકશાળા પર મનાઈ હુકમો મોકલતા રહેવામાં દિવાની ડાટોનું કામ થયું વધી પડત અને નુકશાની બદલ કંપનીએ પાસેથી તે લક્ષ્યાવધિ રકમ મેળવી શકત. અનુકરણ ન જ થવાં જોઈએ તેવો આગ્રહ તો વ્યર્થ છે. તેની સાથે શેક્સપીયરની લેખિનીનો વૈભવ, જનસ્વભાવનાં કુલ પ્રદેશમાં એવા લાવણ્ય અને પ્રેરતાથી વિસ્તાર પામેલ છે કે હરકોઈ સમયની હરકોઈ વ્યથિ અથવા સમાજની લાક્ષણિક પ્રકૃતિ આલેખવામાં, તે પ્રદેશમાં જાણે અજાણે પણ અણનિકરચનારનો પગ પડી જાય છે. નાટકમાં પેટાનાટક “હેમ્લેટ” માં થાય છે. જેડીના ભાઈઓની ભુલભુલામણી “ક્રોમેડી ઑફ એરસ” માં થાય છે. ‘હરમીયોની’ રાણીના પુતળા પર રાજા “લીઓન્ટીસ” “વીન્ટર્સ ટેબલ” માં ભુલ ખાઈ જાય છે. ઓરત, બા-રીસ્ટરનો લિબાસ પહેરી, પૈસાના બ્યાજખાઉ વેપારી પાસે વફીલાત કરી, વચનમાં ફસાઇ ગયેલ ધણીને, “મરચન્ટ ઓફ વેનીસ” માં છોડાવે છે. આવા કિસ્સાઓ ગમે તેવી દેશી બનાવટના ચોકકાંમાં મેલી બતાવાય તો પણ સુસિક્ષિત વર્ગ તુરત તેનું ખરૂં મૂળ પારખી શકશે. નાયક અથવા નાયિકા જેવાં મુખ્ય પાત્રોની આસપાસ આ ચોકકાં મેલાયાં હોય તો તો આનંદ જળવાઇ રહે છે કેમકે પોતાના વિષય માટે તો શેક્સપીયર ખુદ પણ તદ્દન સ્વતંત્ર નહોતો. પરંતુ “બોકારશિયો”ના “ડીકામેરન” ના અભ્યાસનો સારો ઉપયોગ તેણે કરેલો માત્રમ પડે છે. આ કોઇ કોઇ આપણાં નાટકોમાં ઉપરના જેવાં અનુકરણો શ્લોકમંદ નથી લાગતાં તેનું કારણ એ હોતું જોઈએ કે હાલના યોજકોનો મોટો ભાગ મૂળનું હાલ બરાબર સમજી શકે તેવા ભાષાજ્ઞાનમાં પાવરધા નહઈ, ઉપલબ્ધ રીતે મૂળ આખ્યાન જાણી લઈ, અનુકરણમાં અવાન્તર ભાગ તરીકે દાખલ કરી દેવા આદના રાખે છે અને પાત્રોથી માંડી બીજી બધી સાધનસંપત્તિ અધુરી હઈ પોતાની કૃતિ જ ક્લોનમંદ નથી કરી શકતા. દાખલા તરીકે “ક્રોમેડી ઓફ એરસ” માં એક જેડીયાનો એક ભાઈ, બીજા જેડીયાના બીજા ભાઈ સાથે એટલે સુધી મળતો છે કે તેને કહેવું પડે છે કે—

“ Me thinks you are my glaes, and not my brother. ”

તેમ દેશી અનુકરણમાં ફક્ત એક પાત્રના અંગરખાની રડક કે પાંચડીનો રંગ અને વળ, અથવા મોજને ખુટના સરખાઈ કરવાથી કોઇ દિવસ તદ્દુપાકારવત્તિ જ્ઞાન પ્રેક્ષકનું નહીં થઈ શકે અને ચહેરાઓમાં તરાવત હશે ત્યાં સુધી એક બીજાને ભૂલી જવાનો ફક્ત દોંગ જ થાય છે એવી અસર છેવટ સુધી કાયમ રહે છે. તેથી જ્યાં સુધી ચહેરા સુધાંતરું તદ્દન મળતાપણું હોય તેવાં પાત્રો ન મળેલ હોય ત્યાં સુધી, આવો અવાન્તર ભાગ દાખલ કરેલ પોતાનું નાટક, કોઇ બ્યવસ્થાપક કંપનીને બજાવવા નહીં સોંપવામાં ડહાપણુ રહેલું છે.

બ્યવસ્થાપક તેમ જ પાત્રોની સંસ્કારીં શુદ્ધિના અભાવ વિષે ઉપર કહેવાઈ ગયું છે. તેની એક વિચિત્ર અસર માલમ પડે છે. ધારો કે એક કંપનીને ૧૦ પડદા છે. એક પડદા જંગલનો, એકાદ બે જાહેર રસ્તા તથા બજારના એકાદ બે ખાનગી ઘરના, અને દરબાર કચેરી વીગેરના હોય. જંગલનો પડદો શીકાર અથવા દેશનિકાલ બતાવવામાં કામ લાગે. દરબારકચેરી, અને પ્રધાન અને રાજકુટુંબનો દેખાવ કરવામાં કામ લાગે. અને બીજા પડદા પોતપોતાનાં અનુયોગી કાર્યો માટે કામ લાગે, પણ પડદાની સિલિકની આ રીતે હદ

હોવાથી, પેતા પાસેનાં બધાં નાટકોમાં તે જ સિદ્ધિક કામમાં લેવાની હઇ, નાટકના નામ જુદાં જુદાં હતાં, મુદે વિવિધ એક જ જાતનો બધામાં આગ્યા કરે છે.

ગૃહની અંદરના ઘણાજ ખાનગી બનાવો કે દેખાવો જે કે ગૃહનીતિનો લોપ કર્યા વગર કદી બહાર આવી શકે નહીં તેવા દેખાવો પ્રેક્ષક વર્ગમાંના નર-નારી તથા વય અને ગુણથી વિશિષ્ટ મંડળ સન્મુખ રજુ કરવાથી શુ લાભ છે તે સમજવું મુશ્કેલ છે. 'તેપથ્ય' તથા 'સ્વગત'ના શબ્દો શ્રોતાઓની છેલ્લામાં છેલ્લી ભેન્ય સુધી સંભળાવવાથી, નિર્દયક થાય છે. મતલબ કુદરતી સભવ તથા ક્રમને આબેહૂબ અનુસરી શકવાના સાધનો વગરના માણસે નાટકસમારભ કરવાથી વેગજી રહેવું જોઇએ.

ભજનવામા અતિયોગથી પણ સાવધ રહેવું જોઇએ. મદ્યુહિતાં માણસ પણ જે મૂર્ખાધિવાળા કૃત્યને મૂર્ખાઈ તરીકે તુગત જાણી શકે અને કહણ હૃદયનો માણસ પણ જે ક્રૂતાનો તિગ્રમર કરશે તેવી મૂર્ખાઈ તથા ક્રૂતાની બતાવણી કરાવવાથી શ્રમનો વ્યય અને અનુભવનું પિષ્ટપેયણ થાય છે. તેજ હામ્ય અને રમુજને લાગુ પડે છે. જોનાગનો મોટો ભાગ આમ્ય દોય ત્યા તેવાનો આશ્રય ફળદાતા હઈ તેવાની પામળીઓ કેમ હાલ્યાંજ કરે અને તેમની પ્રવૃત્તિઓને અનુકૂળ પ્રવાહ કેમ જોસથી વહેતો રહે એવું ખોટું લક્ષ્ય નાણુદ થવા જરૂર છે.

બધે પ્રાત દિઁ એકજ નાટકશાળા હો, અને કપની પણ બધે એકજ હોય પણ ઉંચામાં ઉંચા ભેળવાળા યોજકની મદદ લઇ, સાધનેકને તમામ રીતે પંખિપૂર્ણ બનાવી, સમાજમાં જોયી સ્થિતિ ભોગવતા વ્યવસ્થાપકે તુગતનો કાયદો ધ્યાન ખદાર ગમી નાટક એ પ્રજાની ઉમદા મેવાણુ ઉપકરણ છે તેથી કેમ વધારે વધારે ઉંચો વર્ગ તેનો લાભ લેવા આવે એવા નેમથી કાર્યપ્રવૃત્ત થાય ત્યારે નાટક, એક સસ્થા તરીકે ઝોળખાવા પામે અને ત્યારે જ ખર્ચ અને શ્રમને જોયા આશયથી પ્રેરિત ગણાય. અને કેટલાક નાટક સમાજોમાં કેટલાક નાટકો જેટલે દરજ્જે ઉપલી બાબતો માધી સક્યા છે તેટલે દરજ્જે તેમની લોકપ્રિયતા વ્યાજ્ઞી રીતે મેળવાઈ છે એમ તો આપણે કબુલ કરવું પડશે. આપણે આશા નાખ્યું કે નાટકસમાજે લાઇસન્સ મેળવવા તથા નાટકશાળાના સામાન્ય નિયમન માટેના ધારા, આ કાયદા કાનુનના અવલુના સમયમાં દાખલ કરાવવા પ્રેમ સુધારાવાળો, સમાજ રૂપર દરખાસ્ત કરે તે થહેલાં, સમાજની સમગ્ર હદાયણુ વૃત્તિ કાર્યદર્શી નીવડશે.

ગણેશરાય.

મારો સ્વાધ્યાય.

એક ઇનામના મેળાવડામાં—

શ્રીકેળવણી.

ગઈ તા. ૩૧ મી જુલાઈએ મુંબાઈમાં ગુજરાતી કન્યાશાળાઓનો ઇનામનો મેળાવડો હતો. એક મિત્રની કૃપાથી હું તે મેળાવડાનાં દર્શન લેવા ભાગ્યશાળી થયો હતો. સારામાં ખોટું જોવું, સૌંદર્યમાં ભય જોવો, આનંદમાં દીલગીર થવું—એવી શ્રુતિ સુલભ નથી: અને મને તો ખાસ કરીને. તો પણ આ મેળાવડાના પ્રસંગમાં મને કંઈ એવું થયું હતું. આવા મેળાવડા મેં બીજાં કેટલાં જોયા છે અને દરેકમાં કંઈ કંઈ અણગમતું તો મારે માટે હોય જ: પણ આમાં તો કેટલીક જાળાઓનાં નિર્દોષ સુંદર સુઘટિત વદનો, તેમના રમણીય રંગબેરંગી પોશાક, અને ઇનામ લઈને જતી વખતની તેમનાં વદન ઉપરની આનંદની રેલ; એ સિવાય મને બીજું યોડું જ સાફ લાગ્યું હતું. અધિપતિશ્રી માર દરજ્જે. મુંબઈનાં પત્રોમાં આ મેળાવડાનાં અંગેઅંગનાં પુષ્કળ વખાણ થયાં છે; પ્રમુખ સાહેબને પોતાને, બાપ-ણમાં તેમજે જણાવ્યું હતું તે પ્રમાણે, અત્યંત આનંદ થયો હતો. કેટલાક શ્રીતાઓ પણ આનંદ લઈને જ ગયા હતા. એવા પ્રસંગમાં જો મને આમ લાગ્યું તો તેનાં કારણ આપ-વાનો મારો હક ઉત્પન્ન થાય છે, અને વાંચનારને તે જણાવનાં.

મેળાવડાનું કામ મુંબઈ પાંચ વાગે સર થવાનું હતું. કાલબાદેવી ઉપર મહૂમ સર મંગળદાસ નયુભાઈના વડા પુત્ર સ. ત્રિભોવનદાસ મંગળદાસ નયુભાઈ,—નગરશેઠ ત્રિભોવનદાસ મંગળદાસ નયુભાઈ—તેમના પિતા નગરશેઠ એ પદવી ધરાવતા. તેઓ તેમના વડા પુત્ર છે મુંબઈમાં નગરશેઠ એ પદવી હાલ બીજું કેઈ ધરાવતું નથી તો પછી એમને જ એ મંગલમય પદવી શા માટે ન લગાડવી એનું કારણ હું સમજી શકતો નથી.) એઓનું E. O. S. અને S. Hormasji—હબી પાઝારની પ્રયોગશાળાની પાછળ ‘પ્રિન્સેસ ટિએટર’ એ નામનું એક નાટ્યાલય છે. નાટ્યાલય બહુ વિરાળ તો નથી તેમ શિક્ષણ નમુના તરીકે બહુ રમણીય પણ નથી. પણ હાલમાં તો નાટ્યાલયોનો મુંબાઈમાં દુકાળ પડ્યો છે તેવામાં નગરશેઠ ત્રિભોવનદાસનું આ નાટ્યાલય મુંબાઈની નાટ્યરસાભિલાષી પ્રજાની હીક સેવા બખતે છે. હું દરેક મિનિટ વહેલો ગયો હતો. ઓર્ગેસ્ટ્રાની પહેલી હાર મુંબઈના ધનાઢ્ય વર્ગને અને આ ખાતાના કેટલાક અધિકારી વર્ગને માટે નિયત કરવામાં આવી હતી. તે બાદ કરતાં તેની પાછળની પ્રક્રિયાઓમાં એક સ્ત્રીસમુદાય બેસી ગયો હતો. રંગબેરંગી મુલાખી આછી તથા ઘેરી બદ્ધમી, ખસખસી, પીરોછ આછી તથા ઘેરી, કંઈક પીળી (સુનેરી) સાડીઓનો (લાલ રંગ બોપડોટ હતો) વીલાયતી જમાવ હીક થયો હતો. બબકદર ફીતપતીવાળા જુલદાર પાંખદાર પોલકા અને યોળીઓના જુદા જુદા ધારોનું પ્રદર્શન હીક ભરાયું હતું. વાંકી સૂંધી અને કવચિત્ત બાબરીઓની શોભા પણ નજરે પડતી હતી. ઉપરના ભાગમાં મુસદ્દમીન પડદાનશીન સ્ત્રીઓનો સમુદાય જામ્યો હતો.

પાય ઉપર ટેટલો વખત થયે મળી જામી ગઇ. પ્રમુખ સાહેબ પધાયા તેમની સાથે એ ત્રણ ઈંગ્રેજ બાનુઓ હતી બીજા પછુ ટેટનાકે ગૃહસ્થો-આશરે આકે દસની મહાવિત મળી હાજર થઇ ગઇ હતી. નાટ્યાલયની રંગભૂમિ ઉપર એકે નાતું ટેબલ સુરોભિત આ-
ન્વાદન સાથે પડ્યુ હતુ રંગભૂમિને બે છેડે કન્યાઓના ચિત્રકામોના નમુનાની તખ્તીઓના તકતા મૂકી દીધા હતા પહેલી હારના મ્હો આગળ તેમના ભરતકામના ટેટલાક નમુનાઓ ગોઠવવામા આન્યા હતા ચિત્રકામના તો હજી રંગ પુરવા સુધી જ આ બાગાઓ પહોંચી હતી કાન્યુ કે આકૃતિ કે સ્પર્શસૌહર્યના નમુના આમા નહોતા આપણા મર્વતોભદ્ર જેવા, ટેટલાક જુદા જુદા ગોના ખાનાવાળા ચતરજના જેવા, ટેટલાક તખ્તામા ગગની ગોઠવણુ ઠીક જણાતી હતી તેમા એક આજી રંગોનો વર્તુલ ખડોની આકૃતિઓ વાળો કટમે સર્વથી વધારે મનોહર લાગતો હતો

હાલેની મુદતે પડો ઉધડો રંગભૂમિ ઉપર કધકે દસતી, કધકે શરમાતી, કધકે મુનેરી ના જુવાના મ્હો મામાન્ય તો મ્હો પ્રિચિત પહેવેશવાળો, આશરે એમ્વીત બાનાઓની એક પક્તિ અમને આવકાગ આપના માટે તથા થકને હતી હતી આમા મોટી સખ્યા હિંદુની હતી આ પાય મુસામીન હતી, એમદ પારસી બાલિકા પણ હતી તેમની ઉમર પાચથી પર સુધીની હતી. પ્રાર્થનાનુ ગીત એક હિંદુ બાગાએ (બાલિકા નહિ કહું, બાવા પણ નિશાગમા છે માટે જ કહીશ) શરૂ કર્યુ. ગીત સવએ ગાયુ ઠીક ગાયુ તાગીઓ પડી પણ ગીતો શા હતા ?

એક ગુન્ગતી ગીત જે ગાવામા સર્વ હિંદુ મુમલમાન પારસી બાગાઓ સામીન થઇ હતી તેને માટે આપ જગા આપશે એવી આશાથી અહીં ઉતાડ છુ

પ્રાર્થના.

સાગમ-મુખ.

તું છે એક મરજનાર મગન જુમિ ને પાતાગ
સુગર ચદ તેજદર અધર સદુ ચનાન તુંજ—ટક
પવન ચિતળ પાણી ઘાટ સકળને બતાવી વાટ,
તરુવર પરુ પખી જાત, અવર બદુ બનાવ તુંજ—તુ
અમ લિતોનરી અપાર, જન પ્રાણીની આધાર,
અન્ય તાહારા બદુ આભાર અજળ ઈશ ઉદાવ તુંજ—તું

ગા. ૧૦ દેલવાડાકર

ત્રીજી ! સગીનની કવિતામા પણ મારે 'કવિતા' જોઇએ છે, અને મુખ્ય જેવા શબ્દોમા ગુન્ગતી બાનાની પ્રાર્થના-કવિતાના આ નમુનાએ તો મને અન્યત્ર ગોક ઉત્પત્ત

કર્યો. ‘અધર ચલાવ’, ‘પાણી ઘાટ’, ‘જતાવી વાટ’, ‘અજબ ઉઠાવ’, એ બધામાં રહેલું કંઈ શબ્દનું કંઈ અર્થનું અને સર્વત્ર બાવહીનતાનું અનૈયમિત્ય અને અતીવ દુઃસહ લાગ્યું. પણ શો ઉપાય?

ખીજ એક ધરલાખી બંદગી ઉઠું બાણમાં હતી તે ઉપરના સમુદાયમાંની માત્ર મુસલમાની બાળાઓએ જ ગાથ હતી. આ બંદગી જુદી મુકવાનું કારણ હું સમજી શક્યા નથી. વખતે મુસલમાની કેમનાં ધર્મને માટે ખાસ લાગણી જતાવવા સારું હતું. જો જરૂર હતી તો બધાંઓ પાસે ગવરાવાઇ શકાય એવી મૂકવી જોઈતી હતી. આવા મેળાવણીઓમાં ખાસ કરીને આપણા સ્ત્રીવર્ગમાંથી હિંદુ મુસલમાનનો ભેદ જોડેલો થાય તેટલો ઓછો કરવાના પ્રસંગો આવે છે. પહેલાં ગીતમાં સર્વસાધારણ પ્રાર્થના આપીને એમણે આ દિશામાં શુભ પગલું ભર્યું હતું. તો પછી આ વિશેષતાની શી જરૂર એમને લાગુ પડે? ગમે તેમ હોય, પણ તેથી પહેલાં ગીતની શુભ અસર ઉપર કંઈક પાણી ફેરે છે.

હજી આવકારનું પદ હવે આવે છે. તે નીચે પ્રમાણે હતું.

આવકાર.

પીયુ.

બલે પધાર્યા આજ સમાજે,
આનેક ઉરમાં આજે હાજે—ટેક.
કન્યાકેળવણી શુભ કાજે,
આપ પધાર્યા એક અચાજે—ટેક.
સરસ્વતીમંદિર ગોભાગ્યું
માન મળ્યું અમને આતિ આજે—ટેક.

ગા૦ ક૦ દેલવાડકર.

આ પ્રમાણે કાર્યક્રમપત્રમાં લખામલું છે. કન્યાઓએ ગાતી વખતે જરાક ફેરફાર કર્યો હતો. ત્રીજી લીટીમાં ‘શુભ કાજે’ને બદલે ‘ખીલવવા’, અને છેલ્લી લીટીમાં ‘આતિ આજે’, ને બદલે ‘શુભ કાજે’ ગાઈને આ પદની કવિતામાં કાંઈક કાન્તિ અર્પી હતી. જેણે તે ફેરફાર સૂચવ્યો હોય તેને ધન્યવાદ ધટે છે. તો પણ તે રસમ પરીક્ષકનું ધ્યાન

‘આપ પધાર્યા એક અચાજે’

એ પદ ઉપર નહિ ગયું હોય. ‘એક અચાજે પધાર્યું’—શું ? કવિતા મનમાં શું હશે? અનેક તર્કો ચલાવેલો અવકાશ છે પણ એકે બંધ બેસતો નથી. આ ચોખ્ખા કવિની અનન્ય બિરાતાનો જ પુરાવો આપે છે એમ એકે અચાજે કહી શકાય.

તે પછીનું ગીત સુંદર છે. ‘સુમન્ત—અન્ધુસમાજ’ એમનું લખેલું છે. આ પદ ઘણું કરીને સુદરીસુબોધમા છપાયેલું છે. પદ સુદ છે, મધુર છે, ભાવ ઊંચા છે, વિચાર ઘ્રૌઢ છે, પદબધ એકદર લલિત છે. ‘પારસી ઇસ્લામી આર્ય રમણીઓ’ એ મુખ્યછના એક મેળાવડામા રા. ‘સુમન્ત’ની કૃતિને કૃતાર્થ કરી છે. આપના વાચનારાઓ આ પદનો અત્યારે જ આનંદ લે તે સારૂ આપ થોડીક જગાનો સંકોચ નહિ રાખો એવી આશા છે.

ભારતી સ્ત્રીગીત.

રાગ કાફી ધનાથી.

ગરબે રમવા સાહેલી સાચરો રે લોલ,
ભાગતીમદિ આર પ્રીતિથી ફરોરે લોલ,
આરે જહેની ગીતરગ રેલીએ રે લોલ. ગરબે૦

માખી.

ભાગીરથી ગોદાવરી બ્રહ્મપુત્ર શુભ તીર,
એ સિંધુ કાવેરી જ્યા રમ્ય નર્મદાનીર,
પારસી, ઇસ્લામી આર્ય રમણીઓ રે લોલ.
આવો એની દિદ દેવી વદીએ એ બોલ. ગરબે૦

માખી

દિમાલય શિર સમ હાંચી નિર્મળ એ મન આશ,
નનજ નતી રીતી તદપિ ગોઠો એક હિઝ અમ આશ ગરબે૦

સુમન્ત—અન્ધુસમાજ.

છેલ્લી સાખીમા ‘દિમાલય શિરસમ હાંચી આશ’ એ વિચારને વાચ્યાર્થમા પ્રત્યક્ષ કાર્યાથી પદની સુદરતા કષ્ટક એડછી થાય છે, પણ બીજી રીતે કવિતા આપણા નવીન વર્ગની હાંચી કવિતાનો એક નમુનો છે. રા. સુમન્તની કટખનાનો મુખ્યાછની કન્યાશાળાના ઇનામના મેળાવડાના સત્રધારેએ અમને સાક્ષાત્કાર કરાવ્યો, તે માટે તેમનો આભાર માનવો જોઈએ. બ્યવહારના સકોચો તો મટવા હશે ત્યારે મટશે,—પણ આવા મેળાવડાના પ્રસંગે એકએકની માથે રહેવાથી, સાથે ગાવાથી રમવાથી, હિંદુ મુસલમાનપણાના માનસિક અતરો અવસ્થા ફર થશે. મેળાવડાના આ અગના દેખાવથી મને અપૂરે આનંદ થયો હતો અને હું ધારૂ છું કે સર્વને થયો હશે.

આ પછી ફિલ આવી, એનું નામ ‘ઇન્કન્ટ ડિલ’ હતું. આશરે ૨૫-૩૦ બાલિકાઓએ

આમાં ભાગ લીધો હતો. આખા તખ્તના ઉપર પાંચ પાંચ બાળાઓની પાંચ પંક્તિઓ ગોઠવીને આ ક્વાયત દેખાવામાં આવી હતી. આ બાળિકાઓની ઉંમર પાંચથી આઠ દસ વર્ષ પર્વતની હતી. એ ત્રણ કન્યાઓના ગીચ ઝંજોલા ઉપર સફેદ પુષ્પની વેણીઓ બહુ શોભા આપતી હતી. એની સાથે કવિતા ગાવામાં આવી. તેમાંની

ખુશ મગજ રહે સદા, એ ગાતું દીલ બહલાવવા.

—એ પંક્તિના છેલ્લા શબ્દના અર્થની અને સમજણ પડે છે તે પ્રમાણે તેા તે શબ્દ અત્યંત અરથાને છે. કોરસમાં—

રમે રમે રૂપિર હરે, સુખી રહે મદા

—ને બદલે ‘રૂપિર હરે’ દરો કે નદિ ? રૂપિર હરે એ તો મૃત્યુની નિશાની મનાય છે. હું વેંચક નથી જાણુનો : વખતે નવા વેંચક શાસ્ત્રમાં રૂપિર હરવું એ તન્દુરસ્તીની નિશાની હોય તો અને ખબર નથી. રૂપિર આનન્દની શાન્તિથી હરે એમ અર્થ હોય ? પણ કસરતુ વખતે એનો પણ સંભવ નથી.

આગળ જતાં એક શીખ ઋતુનો મેળો કર્યો હતો. જુદી જુદી કન્યાઓને શુરજ સરિતા આપો દાપસ અને મોગરો એના સ્વાંગો આપેલા. એક મોટી કન્યાએ કશું કે હું સુરજ છું. પછી તેણે પોતાના તાપનાં વખાણુ કરી બીજી એ સાથે મળાને એક શાર્દૂલવિદીકૃત ગાયો. તેની છેડી પંક્તિ

બારે બીખ શીખ કાળ કહીએ નાના પ્રકારે નહે.

માં ‘બીખ’ ને છંદને મારે ‘બીખમ’ કહેવો પડ્યો હતો. તે પછી સરિતાનો સ્વાંગ આપ્યો. એક જણીએ ‘હું નદી છું’ કહી પોતાની શીખકાળની સ્થિતિ વર્ણવી અને બીજી એની સાથે મળાને એક વસંતનિલક ગાયો. તે આખો ટાંકીશ.

વસંતનિલકા

જે કે સુકાશ નદીનાં નીર જાઈ પાતાળે

તોયે તર નવ સુપક્વ થાય જ્યારે

ધુપી રહી જમીનમાં રસ પાઉં પ્યારે.

તેથી વહે શીતળ હોર અચૂક ખતારે.

આ પદના છંદના દોષો સત્વર ખબર પડે તેવા છે. ધ્રુવ દીર્ઘ ‘હ’ ‘ઉ’ સહન થાય છે પણ ‘આ’ને બદલે ‘અ’—જેમ પાતાળેમાં કરવું પડે છે તે તો તદન અસભ્ય છે. કવિતા બહુ જ દળદરી છે. એ જુદી વાત. પણ એક આસનચૈયના કન્યા પાસે—

છૂપી રહી જમીનમા રસ પાઉં પ્યારે
તેથી વહે શીતળ હોર અચૂક બહારે—

—એ શબ્દો નાટ્યાલયના તખ્તા ઉપર અનેક સ્ત્રી પુરુષોના સમાજમા ગવરાવવાએ મને
તો દીક નહોતું જ લાગ્યું તે પછી એક કન્યા આખો થઈ 'હું આખો છું મને કુલ કૃણ
આવે છે, વિગેરે કહી ખીજી બે જણીઓની સાથે કનિતા ગાઈ તેમાના બાવોને ઉપની
ટીકા વધારે સખળ રીતે લાગ્યું પડે છે તેની છેલ્લી બે પંક્તિઓ જ આવે ટાકીશ વૃત્ત તોટક છે

અતિ તાપવડે થઈ શાખ અરે, રસદાર મનોહર રંગ ધરે,
સનતી બની નિત્ય ચિત્ત હરે, જન ખાય પછી ખૂબ દીલ હરે

છેલ્લી પંક્તિના ત્રયમ શબ્દમા પ્રથમ જ ૨ ગ્રંથવામા પડ્યો ભાગે છે

તે પછી એમ ત્રયલ થાય છે ત્રયલ થનારી કન્યા બની રીતે કોપલ જેરી જ હતી
આ પદમા કંઈ વાધા જેવું નહતું પછી એક કન્યા મોગરો થાય છે અને ગાખરે બધી
કન્યાઓ એકઠી મળી સુરજનો સ્વાગ લેનારી કન્યા પાસે ગવરાવે છે કે—

શગી મે સધળી દરી આપુ ગરમી અગ

૧ દેલવાડાકરની કવિતા ઉપર ટીકા પ્રવી મને પસંદ નથી પણ આના સમાજમા
આની કનિતામા અનૈચિત્યની પરાકાઠા જોવાથી જ મારે આટલું લખવું પડ્યું છે સર્વ દેશમા
સ્ત્રીગવણીનો પ્રશ્ન અતીત પવિત્ર છે અને વિશેષમા આપણા દેશમા તો તે અતીત નિકટ
પણ છે અને હજી લોકનાગણી એ તરફ ઉત્સાહથી ધસી નથી તેવે વખતે એ નાણું
છોડને બહુ સભાગથી ઉછેરવો જોઈએ—એવું મારું સખ્ત માનવું હોવાથી કદાચ સખ્ત
શબ્દમા અરે લખાયું હોય તો તે સ્ત્રીકવણીના જ હિત ખાતર છે એમ સમજવું

૨ દેલવાડાકર કા તો કનિતાના સ્વરૂપના અનભિત હશે કા તો યુગરાતીના વ્યગોની
એમને સમજણ નહિ હોય ગમે તેમ હોય પણ મને લાગ્યું અને મારી સાથેના જોઆ
હું સામગી શકું તેવી રીતે વાત કરતા હતા તેઓની વાત ઉપરથી હું કહી શકું છું કે,
પણને ૨ દેલવાડાકરની આ કનિતાથી સર્વને માફ લાગ્યું હતું પણ હવે આ વિષય
ઉપર વધારે પકિલ વિવેચનમા હું પડવા નથી માગતો

આ પછી લક્ષ્મી સરસ્વતીનો સવાદ હતો

આ કોનો ગ્યો હતો તેની મને ખબર નથી પણ ગ્યના સારી હતી એક કન્યાદલ

સરસ્વતીનું; બીજું લક્ષ્મીનું. તેમાં સરસ્વતી અને લક્ષ્મીનું ગૌરવ 'પૃથક્ પૃથક્' રીતે ગવાયું. લક્ષ્મી તરફથી એક સૈનિકે 'બહોલા બુખે મરે છે તેનું કેમ ?' એ વાક્ય મર્મથી કહી આખા સમાજને હસાવ્યો હતો. આખરે લક્ષ્મીનું દળ હારે છે અને બને દળો એકઠાં થઈ એક ગરબો ગાય છે. આ ગરબો રીક છે.

આ પછી એક ઉપકારગીત ગવાયું; અને પછી રાજગીત હતું, તે વખતે તો બીડ બહુ હતી તેથી હું આગળથી જ બહાર નીકળી ગયો હતો.

ઇનામના સમારંભોમાં બાલિકાઓની પાસે ગીતનાટ્યના પ્રસંગોમાં અનૌચિત્ય ન થાય એની ખાસ કાળજી રાખવાની આવશ્યકતા ઉપર શ્રીને હું બાર મુકવા મંથું છું. ખાસ કરીને સ્ત્રી પુરુષોના સંમિશ્ર સમાજમાં કવિતા અત્યંત શુદ્ધ જોઈએ. નાટ્યના પ્રસંગો બહુ ઉચ્ચ અને નિર્દોષ હોવા જોઈએ અને આવા પ્રસંગો માટે નાના વડની બાલિકાઓ નાટ્યાદિકને માટે પસંદ કરાતી હોય તો વધારે રીક થાય. આ પ્રસંગમાં કવિતાના અનૌચિત્યને લીધે મને જરા રીક નહિ જણાયું હોય. તેમ જરૂર વિગેરેમાં ગરબાના ભાવ સારા શુદ્ધ ઉગત હોય તો મોટી બાળાઓ ભાગ લે તેમાં દરકત પણ નહિ. પણ આપણા સમાજમાં એકંદર રીતે સ્ત્રીવ્યક્તિના અભાવની દશામાં મિશ્ર સમાજોમાં સ્ત્રીઓએ ગીત વાદ્ય નાટ્યાદિકમાં ભાગ લેવો ન જોઈએ એમ માઈ માન્યું છે. નાની બાલિકાઓની નિર્દોષ એકાએક સ્વાભાવિક રીતે સાંસ્કૃતિક આનંદ ઉત્પન્ન કરે છે. આસનચૌવન અથવા સપ્રેમચૌવન દશામાં સ્ત્રીત્વનું લક્ષ્ણ એ જ બૂપણ છે. સ્ત્રીકેળવણીને લગતી આ બાબત વિશે સર કેડરિક સિલ્લિના નીચેના વિચારો ઉપર આપના વાંચનારનું ધ્યાન ખેંચી આ વિષય હું સમાપ્ત કરીશ. (પાનું ૬૨-૬૩)

"It [the girl school-house] is unusually in a public situation, with front doors and windows on a high road or in a compound adjacent. It is thus at all times, and especially on the occasion of an event such as a lady's visit, in full view of every passer-by and of every loafer who chooses to stand and stare. So long as this is so the school will never be a resort for girls up to the age of fifteen or sixteen, and for respectable ladies of the village to go in and out as visitors. The possibilities of it as a rallying ground for the children, young wives, and mothers are great, but they will never come within sight unless the right building is provided. It should be on the simple plan of an old-time-native house—a square of unadorned brick or mud, with a door in front, the outer walls without any other opening except perhaps ventilators high up, and the inner sides open to the light and air of a centre-courtyard, which should be bright with a few flowers, and contain space for simple gymnastics. It would be cool, healthy and free from outside interference. It might be cheap also, for there need be no floor of stone, or roof of cut timber, or compound walls. A few chicks to protect against the sun and rain when

necessary, would complete the simple equipment. Chairs, benches and tables at the public expense would be as much out of place as high-heeled shoes. So also ostentatious prize-givings, open to every one of whatever sex and position. All that is really wanted is a homely building in which the mistress and her staff may carry on their work under the eyes of the neighbouring ladies, with the retirement and outward decorum so dear to the respectable native."

તાત્પર્ય કે કન્યાશાળાનું મકાન પણ એવું ન હોવું જોઈએ કે જેમાં રસ્તે જનાર ગમે તે માણસ ડોકીયું કરી શકે. સ્ત્રીઓની લગ્ન સચવાય એમ સધળી ગોઠવણ હોવી જોઈએ.

એક વાત રહી ગઈ. આ પ્રસંગે એક કન્યાશાળાનાં વડાં અધિકારી બાહ્યે ભાષણ આપ્યું તેમાં ઉમરે વધેલી સ્ત્રીઓને માટે ગૃહકાર્ય અને કુટુંબવ્યવસ્થાની શાળા ઉઘાડવાની ભલામણ કરી હતી. હું આશા રાખું છું કે મુબઈની પ્રજા આ ભલામણને ટેકો આપશે. પણ હું સાથે એટલી ભલામણ કરે છું કે એવી શાળાઓ ઉઘડે તે પછી તે શાલાની વિદ્યાર્થી બાઈઓને મહેરબાની કરીને ધનામના સમારંભોના પ્રસંગોમાં નાટ્યાલયની રંગભૂમિ ઉપર ન લાવતા.

અભ્યાસી.

આતંક નિબંધ ગોળીઓ

આતંકનિબંધ ગોળીઓ. આરોગ્યની દેવી છે, પૌષ્ટિક દવાઓની મહારાણી છે, શક્તિરે અને વૈદ્યોનું અમોઘ હથિયાર છે, શક્તિનો અખૂટ ખજાનો છે, સ્મરણ શક્તિનો સાગર છે, કુખિયાઓને આશીર્વાદ છે અને કુંકમાં મનુષ્ય માનવું જીવન છે.

શુભ થયેલી યાદદાસ્ત, શુભ થયેલ તાકાતને પાંછી મેળવવા માટે, મગજને પુલ્ક આપવા માટે, ઘાનતંતુઓને તેજ કરવા માટે, તથા સોદી સુધારવા માટે આતંકનિબંધ ગોળીઓ બિનદરીક ધરાવે છે.

કિમતગોળી ૩૨ નીં રૂબી ૧ નો રૂબીઓ ૧.

વૈદ્ય શાસ્ત્રી મણિશંકર ગોવિંદજી

મણિક, આતંકનિબંધ ઔષધાલય—સ્થાપિત ઇસ્વીસન ૧૮૮૧.

હેડ ઓફીસ—જામનગર—કાઠિયાવાડ.

બ્રાંચ ઓફીસ. મુંબઈ. કાલકાદેવી રોડ.

નં. ૧	નં. ૨	નં. ૩	નં. ૪	નં. ૫
મુંબઈ.	કલકત્તા.	પુના-સીડી.	વડોદરા.	અમદાવાદ.
કાલકાદેવીરોડ.	હેરીસનરોડ.	જુહાપુરા.	રાવપુરા.	રીચીરોડ.

વૈદ્ય શાસ્ત્રી મણિશંકર ગોવિંદજી.

Pay-Nothing-A guide to Health, Wealth and Prosperity
In English p. p. 100) Gratis Post free, Apply to,

Vaidya Shastri Manishanker Govindji

Jamnager, Kathiawad.

મગવદગીતા.

શુદ્ધ શુભશતી આર્ષાંતર તથા પૂરતાં વ્યાખ્યાન સાથે.

અપૂર્વ વિસ્તૃત અને વિશદ વ્યાખ્યાન. સાથે, મૂળશ્લોક, શુદ્ધ અર્થ તથા અત્યુત્તમ પુષ્ટકોળ વ્યાખ્યાન સહિત આ આર્ષતત્ત્વઘાનનું અપ્રતિગ્રહ્ય દરેક સહદય, દરેક ધર્મપ્રેમી અને દરેક મુમુક્ષુ મનુષ્યે અવશ્ય વાંચવા અને અભ્યાસ કરવા યોગ્ય છે. કંદ કેમી આ પેજ લગભગ ૮૦ કારમ ૫૬ પાકું. કિંમત રૂ. ૪-૦-૦ ચાર પોસ્ટેજ આના પાંચ.

વૈદ્ય શાસ્ત્રી મણિશંકર ગોવિંદજી

જામનગર—કાઠિયાવાડ.

THE TWO SEXES

Picture the state of primitive Man, his fear of other primitive Men his hatred of them his unsociability his isolation and think how great a thing was done by sex in merely starting the crystallization of humanity. At no period, indeed, was Man ever utterly alone. There is no such thing in nature as a *man* or for the matter of that as an animal except among the very humblest forms. Wherever there is a higher animal there is another animal wherever there is a *savage* there is another *savage*, the other half of him, a female *savage*. This much at least, sex has done for the world—it has abolished the numeral *one*. Observe it has not simply decreased the existence of one. The solitary animal must die, and can leave no successor. Unsociableness, therefore, is banished out of the world. It has become the very condition of continued existence that there should always be a family group, or at least pair. The determination of Nature to lay the foundation stone of corporate national life at this point and to embed Sociability for ever in the constitution of humanity, is only obvious when we reflect with what extraordinary thoroughness this Evolution of sex was carried out. There is no instance in Nature of Division of Labour being brought to such extreme specialization. The two sexes were not only set apart to perform different halves of the same function, but each so entirely lost the power of performing the whole function that, even with so great a thing at stake as the continuance of the species, *one* could not discharge it. Association, combination, mutual help, fellowship affection things on which all material and moral progress would ultimately turn—were thus forced upon the world at the bayonet's point.

—Drummond's "*Ascent of Man*"

વસન્ત

इदं सत्यं सर्वेषां भूतानां सध्वस्य सत्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु यच्चा-
यमस्मिन्सत्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यच्चायमध्यात्मं सात्यस्तेजोमयोऽमृतमयः
पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ।

વપનિપદ.

सत्यान्न प्रमदितव्यम् । धर्माश्च प्रमदितव्यम् । कुशलाश्च प्रमदितव्यम् ।
भूत्यै न प्रमदितव्यम् । स्वाध्यायप्रवचनाभ्यां न प्रमदितव्यम् ।

વપનિપદ.

વર્ષ ૫, અંક ૧૦

[માસિક]

કાર્તિક સંવત ૧૯૧૩.

તન્ત્રી—પ્રેક્ષક, આનન્દસંકર, બાપુભાઈ, પ્રુ. એમ. એ. ; એશ્વરેશ્વ બી.

નવો વર્ષની મુબારકબાદી.

૩૧૧

મુબ. મુબારક.

૩૧૩

(રા. રા. બલવંતરાય કલ્યાણનાથ સંકેત. બી. એ.)

સંકાપન.

૩૧૫

(રા. રા. ના. દ. અગત તમા તન્ત્રી.)

તન્ત્રી હાજી મુલાસી.

૩૧૮

(રા. રા. તન્ત્રી.)

✓ સરસ્વતીચન્દ્ર અને આપણા શુદ્ધસંતાર.

૩૧૯

(રા. રા. ઉત્તમલાલ કેશવલાલ ત્રિવેદી બી. એ. ; એલ. એલ. બી.)

" જુલીયસ સીમર. "

૩૨૩

(રા. રા. " સાનબક્તિ. ")

હિંદુસ્થાનના વેપાર ઉદ્યોગ.

૩૨૫

(રા. રા. અમનભાઈ ચતુરભાઈ પટેલ બી. એ.)

સન્નિહતભાષાજ્ઞાનતું મુળ તથા વૃદ્ધિ.

૩૨૬

(રા. રા. અમનરાય શિવસંકર વૈષ્ણવ.)

પ્રવાસી પુખ્તી.

૩૨૭

(રા. રા. જીવાભાઈ આ. પટેલ.)

✓ અકબરના નિહકો.

૩૨૮

(રા. રા. નરસિંહભાઈ હાથરબાઈ પટેલ.)

(૧) લાઇબ્રેરીઓ, (૨) સમાજો, (૩) વિદ્યાર્થીઓ, (૪) સ્ત્રીઓ, (૫) ગુજરાતીશા-
ળાના માર્ગદર્શકો, (૬) તળાટીઓ તથા (૭) માસિક રૂ. ૧૫ સુધીના સર્વ પગારદારો
માટે વર્ષ એકના રૂ. ૨-૦-૦ (પોસ્ટેજ સાથે)

ઉછરતી લાઇબ્રેરીઓને ખાસ બક્ષીય: નહીં રચવાતી (એટલે કે એક વર્ષ અન્દગી)
લાઇબ્રેરીઓને એક પ્રતિષ્ઠિત ગૃહમંથના સર્ટિફિકેટ-ઉપરથી આ પત્ર બક્ષીસ તરીકે મોકલવામાં
આવશે માત્ર પોસ્ટેજ ખર્ચના આના ચાર મોકલવા કૃપા કરવી. બીજા વર્ષ માં, રૂ. ૦-૮-૦
“વસન્ત” પત્રનું કદ વધારવામાં આવશે તો પોસ્ટેજ મેના આના ચાર વિશેષ
સેવામાં આવશે.

અન્ય સર્વ માટે વર્ષ એકના રૂ. ૨-૮-૦ (પોસ્ટેજ સાથે)

છૂટક નકલના રૂ. ૮-૪-૦

મળવાનું ઠેકાણું—આનન્દશંકર આપુભાઈ મુવ, વસન્ત ઑફિસ—અમદાવાદ
મુખ્યાર્થીના એજન્ટ—મેસર્સ એન. એમ. ત્રિપાઠી.—મુખ્યાર્થી.

નિયમો.

- ૧ વગર સહીના અને તન્ત્રીની સહીના લેખો માટે તન્ત્રી જવાબદાર છે.
- ૨ “વસન્ત-ઑફિસ”ની સહીના લેખો માટે “વસન્ત-ઑફિસ” એટલે વ્યવસ્થાપક
જવાબદાર છે.
- ૩ અન્ય સર્વ લેખો માટે તે તે લેખોના કતો જવાબદાર છે.
- ૪ કોઈ પણ લેખનુ અસલ લખાણુ—એ લેખ “વસન્ત”માં દાખલ કરવાનો યા કયો, હોય
કે ન હોય—પણ તે લેખકને પાછું મોકલવાને અમે બંધાતા નથી.
- ૫ કોઈ પણ માસનો અંક તે પછીના માસની આખરસુધીમાં પણ ન મળે તો શ્રદ્ધક
અમને તુરત લખી જણાવવાની કૃપા કરવી. પાછળથી એ અંક પૂરો પાડવાને અમે
બંધાતા નથી.

વ્યવસ્થાપક.

કાવ્ય માધુર્ય.

આધુનિક લેખકોના ઉત્તમ કાવ્યોનો સમૃદ્ધ સંગ્રહ કરવાર.
હિન્દુલલ ગણેશજી અંગરેજિયા એમ. એ.
સુધારેલી વધારેલી બીજી આવૃત્તિ.

કિંમત ૪૫ પૈ. એક રૂપિયો. } ટપાલ ખર્ચ
“ પાક ” દોઢ રૂપિયો. } જુદા.

મુખ્યાર્થી, હરિયામ, કુરુક્ષેત્રનારેક એ સરન મે મંગલ કરનાર પામેથી અગર એન
એમ. ત્રિપાઠીની ક પત્રીમાંથી તથા દેશવરના પ્રમિદ બુકમેસરને ત્યાંથી મળી શકો

ગ્રાહકોને વિનંતિ.

આ વર્ષના નવ અંક આપને મળી ચૂક્યા. જે ગૃહસ્થોએ અગાઉથી લવાજમ
ખર્ચ હોય તેઓને કૃપા કરી તે જલદી મોકલવા વિનંતિ છે. વ્યવસ્થાપક.

વસન્ત.

इदं सत्यं सर्वेषां भूतानां मध्यस्थ सत्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु यथा-
यमस्मिन्सत्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यथायमध्यात्मं सात्यस्तेजोमयोऽमृतमयः
पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ।

અનિષદઃ

सत्यान्न प्रमदितव्यम् । धर्मान्न प्रमदितव्यम् । कुशलान्न प्रमदितव्यम् ।
भूत्यै न प्रमदितव्यम् । स्वाध्यायप्रवचनाभ्यां न प्रमदितव्यम् ।

અનિષદઃ

વર્ષ ૫, અંક ૧૦

[માસિક.]

કાર્તિક સંવત ૧૯૬૨.

નવા વર્ષની મુબારકબાદી.

મહારાં આર્યભાંડુઓ !—આપણું પ્રાચીન પૂર્વજોએ (“ આપણાં...પૂર્વજો,” કારણ કે આ કાર્યમાં પુરુષોએ તેમ જ સ્ત્રીઓએ ભાગ લીધો છે) તેઓએ આપણે માટે અસંખ્ય ઉત્તમ સંસ્થાઓ રચી મૂકી છેઃ વધારે યથાર્થ રીતે બોલીએ તો, તેઓનું જીવન—ધાર્મિક કૌટુંબિક ઇત્યાદિક—આપણી વિવિધ સંસ્થાઓનું રૂપ ધરી હજારો વર્ષથી આપણી સમક્ષ બેસી છે. એ જીવન કેવું હતું—એ જીવનનો આભાર શો હતો અને એનું શરીર શું હતું—અને એનું ચૈતન્ય આજ આપણા આત્મામાં કેવી રીતે ઉતારી શકાય કે જેથી એ આપણી ખોંધ ઉપર એક મૃત શરીર જેવું બોજાવૂં ન થતાં એક અનંત-શક્તિરૂપ થઈ મદદગાર થાય—આ આપણા જમાનાનો મહાપ્રશ્ન છે. પ્રાચીન સંસ્થાઓ મૃત અને જડ થઈ ગઈ છે, અને તેથી એનું પુનરુજ્જીવન થતું તે વિશ્વપિકાસના નિયમથી ઉતરે છે એમ કહી ફેટલાક જતો આ પ્રશ્નને સર્વથા નિવારે છેઃ પણ ખરું જોતાં, આ-વિશ્વમાં જડ એવું કંઈ જ નથી; જડ દ્રષ્ટિને જ જડ લાગે છે; ચૈતન્યદ્રષ્ટિ સર્વજ્ઞ-ચૈતન્ય જ જુએ છે અને ચૈતન્યનું પાન કરે છે. કવિ વર્કજીવર્યે સાર્યે આખું જ્ઞહાંડ વાતચિત કરતું—અને તે જ પ્રમાણે આપણો નેત્રમાં અમીદ્રષ્ટિ હશે તો પ્રાચીન સંસ્થાઓ પણ આપણી સમક્ષ જીવંત ખડી થશે, અને આપણા આત્મામાં અદૈહિક બોધ પ્રેરશે. આવી અમીદ્રષ્ટિએ જોતાં, આજકાલનાં રંગીઆમણા દિવસો આપણી પ્રાચીન આર્ય ભાવનાઓથી કેવા બરપર છે ! આસો માસ ગયો—નવા ધાન્યના યતો હોભાયા; શ્રી કૃષ્ણચન્દ્રનો શરદ્દયુગમનો સસ રમાયો; લક્ષ્મીપૂજન થયું; અને “ જહની લક્ષ્મી.” અને કુટુંબજીવનની પ્રતિમા—ચંદની જેવી—કેલવધૂ આનન્દથી વધાવી લેવાઈ. યમ અને પિતૃ નિમિત્ત દીપ પ્રજ્વળાવમાં આવ્યાં, અને વર્ષ આખરે જો ઉધારનું સરવૈયું નીકળી નવા ચોપણનું પૂંજન થયું.

“ નવા વર્ષમાં હિન્દમાં ધનધાન્યની સમૃદ્ધિ હતો; સ્વદેશપ્રેમનો રાસ, આપણી દેશો-દેવની વિવિધ પ્રવૃત્તિઓમાં, જ્યાં પણ વિશ્લેષ કે તાલભંગ થયા વિના, પરમાત્માને મધ્યમાં રાખીને, પૂર્ણ ઉદ્ધાસથી રમાજો: ‘યત્ર નાર્યસ્તુ પૂજ્યન્તે રમન્તે તત્ર દેવતા:’ એ મનુ-મહારાજના વાક્યને અનુસરી દરેક કુટુંબમાં સ્ત્રીઓનું પૂજન થજો; કુળમાં આનન્દ અને અજવાળું કરતા, પિતૃઓ ભેદને રાજી થાય એવા, ઘેર ઘેર, જાપાન જેવા દીવાઓ પ્રકટજો; અને અત્યારે હિન્દુસ્તાનના સરઘંધામાં દેવું નીકળે છે તથા જૂખ વેડી પરદેશી માલની કિંમત ભરી આપવી પડે છે તેને બદલે જામે ઉધાર સરભર થઈ, આ દેશ અને પરદેશ વચ્ચે ઉત્તમ કારીગરીની વસ્તુઓના જ વ્યાપાર ચાલી, આયાત અને નિકાસના આંકડા દિનપરદિન વધજો ! ”—એ આપણા નવા વર્ષના ચોપડાનું મંગલાચરણ. અને એની પહેલી રકમ હાલ તો નીચે પ્રમાણે:—

જ

ઉ

રૂ. ૯૯,૫૪,૦૦૦,૦૦—આયાત.

રૂ. ૧૫૮,૧૮,૦૦૦,૦૦—નિકાસ.

એટલે ૧૯૦૫-૬ માં રૂ. ૫૮,૬૪,૦૦૦,૦૦ની ખોટ. દરવર્ષે થતું આવું ભારે નુકસાન શી રીતે અટકી શકે ? પરદેશી નોકરોના પગાર પેન્શન વગેરે ખાતે પરદેશ જતાં નાણાં તો અટકાવી શકાય એમ નથી, પણ સરકારી નોકરીમાં દેશીઓને વધારે જગ્યાઓ આપવાની માગણી ઉપરાત, ત્રણ બાબતો થઈ શકે: (૧) હિન્દના યુવકો પરદેશ જઈ, સ્વપરાક્રમથી ત્યાં મહાટી પ્રતિજ્ઞા પામી, ત્યાંથી અનેક રીતે દ્રવ્ય અન્ને ખેંચી શકે; (૨) નિકાસ માલ અત્યારે કાચો—ખેતર અને ખાણમાંથી સીધો—પરદેશ જાય છે તેને બદલે અન્ને કારખાનાં રચાવી એની વિવિધ ચીજો બનાવી પરદેશ મોકલવામાં આવે તો દેશમાંથી અનાજ જતું બચે અને નફો મળતો વગેરે પણ આપણા દેશને મળે; તથા (૩) પરદેશી ચીજનો મોઢા છાંડી સ્વદેશી ચીજ વાપરીએ તો પરદેશી આયાત ઘટે અને એટલા માલની કિંમત આપણા દેશમાં રહે તથા દેશના ઉદ્યોગો ઉત્તેજન પામે.

પણ દરેક દેશનો આર્થિક અબુદ્ધય યુદ્ધિ અને નીતિના રતન ઉપર ટકેલો છે—અને ઉભયના પાયામાં ધર્મ છે. જે દેશની યુદ્ધિ અને નીતિનાં શિખરો ઉચ્ચ અને દૃઢ, અને જે દેશનો ધર્મ પરમાત્મા જેવો ગભીર અને વિશાળ—એ જ દેશ લાંબે ગાળે સમૃદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી શકે, ભોગવી શકે, અને શ્રવણી શકે. માટે સ્મરણમાં રાખજો કે—

“ યત્ર યોગેશ્વરઃ કૃણો યત્ર પાર્થો ધનુર્ધરઃ ।

તત્ર શ્રીર્વિજયો ભૂતિર્ધ્રુવા નીતિર્મિતિર્મમ ॥ ”

જ્યાં યોગેશ્વર કૃષ્ણ અને ધનુર્ધર અર્જુન—જ્યાં સિદ્ધિદાતા પરમાત્મા અને પરાક્રમશાલી શુભાત્મા—ત્યાં જ લક્ષ્મી, વિજય, વૈભવ, અને લક્ષ્મીના વાસ છે.

મહારાં આર્ય ભાંડુઓ !—આજથી માત્ર કાગળના ચોપડા જ નહિ, પણ આપણા

જીવનની યોથી જ નવી બાંધણી જોઈએ. નવું વર્ષ એ કાલમહોદધિમાં આવતી જીવનનૌકાને આગળ પ્રયાણ કરવા માટે નવું બળ આપનારું ભંડાર છે. તેમાંથી આત્મનિશ્ચય રૂપી યોગ્ય સામગ્રી ભરી લઈશું, તો પરમાત્માના અનુગ્રહરૂપી નિત્ય વાતો પવન આપણને સહજમાં પ્રાપ્ત્ય સ્થાને પહોંચાડશે,

" .... the fresh breeze is blowing,
And the strong current flowing,
Right onward to the eternal store."

યુગ મુખારક !

સકુનનું સજરસ જ્યો, હારે કોઈ સજરસ જ્યો.

મંગલ દિન, મંગલ ધરી, મંગલ અનુભૂ સોદાય,
મંગલ કુદરતથી વહી મંગલોર્મિ હલકાય,
એથી મુજ અખેપાત ઉભરાય,

સકુનનું ૧.

"દિન પલટયો, પત્રી ધરી, પલટી હત્ય કમાન,"
કલિરજનીસંધ્યા તણા વિપ્લાવનું એ માન,
પરંતુ આ તો ઉગતો બાણ !

સકુનનું ૨.

કલિજડતાવિષ જીતરે, શુરે પ્રાણ સમર્પાવ,
રજની ત્રણ વીતી ગઈ, સ્મૃત સજીવન ચાલ્ય,
ફરીથી એપે પારુષ કાપ,

સકુનનું ૩.

તિમિર તણાં પડ જીપડે, ફારે અનિલ ઉમંગ,
મગન દીસે, વિકસે ધ્વજે આરાજ જગદિત-અંગ,
બાવિના પૂરી વિધવિધ રંગ,

સકુનનું ૪.

નનૃણુત્તરુખગવાન્મે અનિવધુમ્ અવકાશ.
 પાલ પીથે મલિના તથા મમૃચનપ્રકાશ,
 માનસી શિઃ ધરી દિશામ.

શકુન્તલુ ૫.

દિન પલમો, પલટી ધટી, પલટી દાથ કમાન,
 ધડપણુ નૈ જોખન મદડે રંગે રંગે મમ્તાન,
 મદપનું જોખનકાર્ય મદાન

શકુન્તલુ ૬,

જોખનખરી નગ્નતિઓ દિશતિપથ ઉઠ્યાત
 અદિલદમચારિત્રના વિજયદેવ ફરકેત
 ધુરવતી દાં મખી-મદન,

શકુન્તલુ ૭

અસન ફલરત આપાળુ એ જોખન, એ પથ,
 નજમોગ એ, આર્યભોન એ ફરી કંગે છાત,
 નવો મગન યુગ પત્તિવત,

શકુન્તલુ ૮.

અરુચ, કાર્તિક શુદ્ધ ૧.

બલવતરાય ક. ઠાકોર.

શંકાપત્ર.

મહેરબાન " વસન્ત " નાં અધિપતિ સાહેબ,

વિનતિ જે નીચેની શંકા આપના પત્રમાં છાપી તેનું સમાધાન કરશે એવી આશા છે.

પ્રિયેષુ સ્વેષુ શુક્લત્રયપ્રિયેષુ ચ દુષ્કૃતમ્ ।

વિદ્યજ્ય ધ્યાનયોગેન બ્રહ્મામ્બેતિ સનાતનમ્ ॥ ૧ ॥

મનુ. ૧-૭૯.

આથી એમ જણાય છે કે એક જાણુનું પાપ પુણ્ય ખીજામાં સંક્રાન્ત થાય છે. અને એવો જ અર્થ કુલ્લુકે કરે છે. અને તેના સમર્થનમાં—

“હાનો તૂપાવનશબ્દશોષત્વાકુનાચ્છન્દઃસ્તુતુપગાનવત્તદુક્તમ્”

આ બ્રહ્મસૂત્ર આપે છે. વળી

તસ્ય પુત્રા દાયમુપયન્તિ સુહૃદઃ સાધુકૃત્વાં દ્રિપન્તઃ પાપકૃત્વામ્ ॥૨॥

તસ્ય પ્રિયા જ્ઞાતયઃ શુક્લત્રયમુપયન્તિ અપ્રિયા દુષ્કૃતમ્ ॥ ૩ ॥

આ એ વચનોનો પણ ભાવાર્થ એવો છે કે એકનાં પાપપુણ્ય ખીજાને લાગે છે.

આમાં શંકા એ છે કે ઇશ્વરીય વ્યવસ્થામાં એકનાં પાપપુણ્ય અન્યને લાગે તો મોટા અન્યાય કહેવાય. તો એકનાં પાપપુણ્ય ખીજાને લાગે કે કેમ તે બાબત આપને સ્પષ્ટ ખુલાસો કરવા વિનતિ છે. તેમજ પ્રથમના શ્લોકમાં કુલ્લુકે આપેલ બ્રહ્મસૂત્રનો પણ અર્થ સમજાવવા પ્રાર્થના છે.

શાસ્ત્રદૃષ્ટ્યા તૂપદેશો વામદેવત્ ॥ ૧-૧-૩૦ ॥

આ બ્રહ્મસૂત્રના ભાષ્યમાં શ્રી શંકરાચાર્યે “ અહં મનુરમયં ” બૃહદારણ્યનું પ્રતીક વિષયવાક્ય તરિકે આપ્યું છે. તે એ મંત્રમાં વામદેવને વક્તા તરિકે ગણ્યા છે.

આમાં શંકા એ કે શ્રી આચાર્ય આપેલું બૃહદારણ્યનું વચન તે ઋગ્વેદ (૪-૨૬-૧) નું વચન છે. એ મંત્રમાં વામદેવનું વર્ણન નથી કરણ સાયણાચાર્ય વગેરે ટીકાકારો એ મંત્રનો કન્ડ દેવતા માને છે. વામદેવને દેવતા માનતા નથી. નિરુક્તમાં લખેલ છે કે—

યા તેનોચ્યતે સા દેવતા ।

એટલે મત્રમા જેનું વર્ણન હોય તે મત્રનો દેવતા કહેવાય હવે ન્યારે આ મત્રનો દેવતા इन्द्र છે, તો એ મત્રમા इन्द्र=परमात्मानું વર્ણન છે. વામદેવનું વર્ણન નથી વામદેવ તો એ મત્રના દ્રષ્ટા છે અને નિઃક્રતાનુસાર ઋષિ તો માત્ર મંત્રદ્રષ્ટા કહેવાય છે આથી સાબીત થાય છે કે ઉક્તમત્રમા વામદેવ નામના ઋષિ વક્તા નથી તેથી ખરી રીતે ઉક્તમત્રમા શ્રી આચાર્ય આપેલું ઉદ્ધરણુ પ્રામાણિક હોય એમ જણાય છે. શ્રી આચાર્ય ઉક્તમત્રમા વામદેવને વક્તા ગણે છે તે વિરુદ્ધ છે એમ જણાય છે

શ્રી શકરનું કહેવું યથાર્થ છે કે કેમ તે બાબત આપનો અભિપ્રાય આપવા નમ્ર વિનંતિ છે

છોટા ઉદેપુર }
તા ૨૦-૫-૦૬ } સિ. નારાયણ દલપતરામ ભગત.

અનુરોધ—મારા ગહેવાના સમર્થનમા એક વાત લખવી ગરી ગઈ છે તે લખી મોકલું છું શ્રી જૈમિનિઆચાર્ય મહે છે કે—

परन्तु श्रुतिज्ञानान्यमात्रम् ॥

એટલે વેદસહિતામા આવેલા શમ્ભો સામાન્ય અર્થમા લેવા વેદમા વ્યક્તિવિશેનું વર્ણન નથી તે સૂત્ર ઉપરતા બાબમા સખનરવામી બધી વાત સ્પષ્ટ કરે છે હવે નિરુક્ત તથા જૈમિનિ એક જણુ મત્રમા ઇર્ષ વ્યક્તિવિશેનું વર્ણન નથી માનતા, તેથી શ્રી શકરાચાર્યનું કથન આ એકથી વિરુદ્ધ છે એ વાત ધ્યાનમા રાખના જેવી છે તો એમાથી એમનું વચનજ માન્ય થાય એમ છે

* * ૧. અવકાશને અભાવે આ શકાપત્ર ઘણા દિવસથી અમારી પાસે અનુતરિત પડી ન્હુ હતું તે માટે લેખકની હામા યાચી આજ ઉત્તર લખીએ છીએ —

અહમીની અહતા ઝળા ગએલી હોવાથી પાપપુણ્ય રહેતા નથી સારે એના પાપ પુણ્યનું થાય છે શું? આનો ઉત્તર કે વસ્તુત તો એને પાપ પુણ્ય કદી હતા જ નહિ, કારણ કે કર્તૃત્વ-ભોક્તૃત્વની વાત જ મિથ્યા છે, એટલે એના પાપપુણ્યનું શું થયું એ પ્રશ્નજ છેવટના સિદ્ધાન્તમા અર્થદીન છે પણ નર દૃષ્ટિએ આપણને અજ્ઞાન અવસ્થામા પાપ પુણ્ય બાસે છે તે દૃષ્ટિએ એને ખરા માની એવું શું થાય છે તેનો ખુનાસો કરવો પડે છે એ બાબત શાસ્ત્રવ્યવસ્થા એવી છે કે એકના પાપપુણ્ય તે સ્વરૂપત તો બીજાને મહાન્ત થતા નથી પણ તેના ફલ સહાન્ત થાય છે એ ફલ જ્ઞાની પુરવે પોતે બીજા ઉપર નાખવાના છે એમ નથી (“ નતિવિહ હાનમુપાયન વાડનુષ્ટેયત્વેન સદ્ગીર્ત્યતે ” જ્ઞા મા) તેમ એ આકસ્મિક રીતે બીજા ઉપર આવી પડે છે (અદ્વતામ્યાગમ) એમ પણ નથી, કૃષ્ણ કર્મના બદના રૂપે જ એ અન્યને પ્રાપ્ત થાય છે અને તે એવી ન્યાયી વ્યવસ્થા પુર સર કે અહમીની ઉપર પ્રેમ રાખનારને એના સુકૃતનું ફળ મળે અને દેવ) રાખનારને ફળીતનું ફળ મળે અહમીનીના સુકૃત કે ફળીતનું ફળ એના મિત્ર કે શત્રુને મળે

એમાં અન્યાય પ્રાપ્ત થાત, જો એ ફળ વિનાશરણ અન્યાય ઉપર ઉતરતું હોત તો. પણ પ્રકૃત રચેને તો બ્રહ્મજ્ઞાની ઉપર પ્રેમ રાખવો એ રૂપી જે સુકૃત, અને દ્વેષ રાખવો એ રૂપી જે દુષ્કૃત, તેના બદલામાં જ તે તે ફળ મળે છે, એટલે સઘળી વ્યવસ્થા સકારણ અને ન્યાય અને છે. પણ હજી એક શંકાને અવકાશ છે. તે એવી કે પૂર્વોક્ત વ્યવસ્થામાં અન્યાય તો નથી, પણ અસંભવ છે. એક જણના સુકૃત કે દુષ્કૃતનું ફળ અન્યાય સુકૃત કે દુષ્કૃતનું ફળ બને ખરું? આનો ઉત્તર નીચે પ્રમાણે આપી શકાશે:—અનેક જણ પોતપોતાનાં કર્મને પરિણામે એક જ ફળના ભોક્તા બને છે, જેમ એકજ દ્રવ્ય પિતા અને પુત્ર ભોગવે છે, સ્ત્રી-પુરુષ ભોગવે છે તેમ. એટલે એક જણના સુકૃતનું ફળ તેજ બીજાના સુકૃતનું પણ ફળ હોય એમાં અસંભવ નથી. પણ તે ઉપરાંત એ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે અત્રે એક ફળે બીજું ફળ બનવાનું નથી: બ્રહ્મજ્ઞાનીના સુકૃતનું ફળ હજી ઉત્પન્ન થયું જ નથી; થાય છે ત્યારે તે એના ઉપર સુહૃદ્ભાવ રાખનારને જ થાય છે, અર્થાત્ અસુકૃતનું જે ફળ બ્રહ્મજ્ઞાનીને થાત, તે ભોક્તૃત્વશુદ્ધિને અભાવે એને જ થતાં, એના સુહૃદને થાય છે; પણ તે બ્રહ્મજ્ઞાનીના સુકૃતના ફળ તરીકે નહિ, પણ એ સુહૃદના પોતાના સુકૃત (સુહૃદભાવરૂપી)ના ફળ તરીકે—એટલે એકનું સુકૃત બીજાને કેમ ફળે એ વાંધા રહેતો નથી. ત્યારે, બ્રહ્મજ્ઞાનીનું પોતાનું સુકૃત તો નિષ્ફળ જ રહ્યું? બ્રહ્મજ્ઞાનીને પોતાને તો નિષ્ફળ જ. કારણ કે જ્યાં ફલ નહિ ત્યાં ફળ કેવું?—જ્યાં કર્તૃત્વ નહિ ત્યાં ભોક્તૃત્વ કેવું? પણ એનું સુકૃત એ જગત્ મારે—અન્ય પ્રાણીઓ મારે એ મૂકતો જાય છે, અને એનું ફળ જગત્ પામે છે. આ પ્રમાણે સુકૃતના ફળની સંકલ્પિત, માનસશાસ્ત્ર, અને ઇતિહાસમાં પ્રતીત થતા જગત્ના નૈતિક સંપ્રાજ્ઞની વ્યવસ્થા, ઉભય યકી સિદ્ધ છે. કાર્કશના પવિત્ર જીવનનું ફળ જગત્ પામે છે—જે એના ઉપર પ્રેમ રાખે તેને એ તારે છે—એ ક્રિષ્ણેનિર્મિતા સિદ્ધાન્તમાં પણ આ જ રહસ્ય રહેલું છે. શંકરાચાર્યે આ “ઉપાસનવાદ”ને “વિદ્યાસ્તુત્યર્થ” માને છે; એ ઉપરનો વિચાર શાંકરબાળ્યની વિવિધ ટીકાઓ જોવાથી સ્પષ્ટ થશે.

૨. “સાયણુચાર્ય વગેરે ટીકાકારો એ મન્ત્રનો ઇન્દ્ર દેવતા માને છે. વામદેવને દેવતા માનતા નથી”—આ કહેવું યથાર્થ નથી. એ મન્ત્ર ઉપર સાયણુબાપ્ત નીચે પ્રમાણે છે:—

“અહં મનુરિત્યારામિસ્તિસૃમિરાત્માનમિન્દ્રરૂપેણ વામદેવઃ સ્તુતવાન્ । યદ્વદ્વા ઇન્દ્ર પ-
વાત્માનં સ્તુતવાન્ । અતો વામદેવવાક્યપક્ષે વામદેવ ઋષિઃ ઇન્દ્રો દેવતા । ઇન્દ્રવાક્યપક્ષે વિન્દ્ર
ઋષિઃ પરમાત્મા દેવતા” [અહં મનુઃ.....” હિસાદિ ત્રણ ઋચાઓ વડે વામદેવે પોતાના
આત્માને ઇન્દ્ર રૂપે સ્તવ્યો છે. અથવા, ઇન્દ્રેજ પોતાના આત્માને સ્તવ્યો છે. તેથી, આને
વામદેવતા વામ્ય તરીકે ક્ષેતાં, વામદેવ ઋષિ અને ઇન્દ્ર દેવતા. અને ઇન્દ્રના વામ્ય તરીકે
ક્ષેતાં ઇન્દ્ર ઋષિ અને પરમાત્મા દેવતા.] આમાંનો વામદેવઋષિવાળો પક્ષ બૃહદારણ્યક ઉપ-
નિષદ્ધમાં લેવાયો છે, એને આધારે મૂળ મન્ત્રનો એ અર્થ સ્વીકારી સૂત્રકારે પોતાનું સૂત્ર
રચ્યું છે. અને તેપ્રમાણે શ્રી શંકરાચાર્યે બાળ્ય કર્યું છે. “યા તેનોચ્યતે સા દેવતા”—
એ નિરુક્તકારના દેવતાવિષયક નિયમનો વામદેવને વક્તા માનવામાં શો બાધ આવે છે?

નિરુક્તકારને વેદમન્ત્રમાં વ્યક્તિવિશેષનો ઉલ્લેખ માનતાં બાધ આવે એમ નથી; પૂરું

મીમાસાના કર્તાને એ બાધ નહોતી હતી કાઠણ કે એમના મતમાં વેદ અપૌરુષેય અને નિત્ય છે. શંકરાચાર્યના મતમાં વેદ નિત્ય છે, પણ તે પદ્ય પુરુષના નિઃશ્વાસ રૂપે સૃષ્ટિકાલે નીકળે છે. (જુઓ “શાસ્ત્રયોમિત્વાત્” મૂળ ઉપનું શંકરાચાર્યનું પ્રથમ વ્યાખ્યાન). વ્યક્તિવાચક વસિષ્ઠ વામદેવાદિ નામ પૂર્વમીમાંમાં કૃત્રિમ રીતે ઉદયી દેવાં પડે છે (જુઓ “વેદાંઘૈકે સંનિકર્ષે પુરુષાલ્લયા.” સાંધી સર્ગ ચતુર્થ વેદના અપૌરુષેયત્વનું અધિકરણ) શંકર સિદ્ધાન્તમાં તેમ કરવાની જરૂર નથી. શંકરાચાર્યને જૈમિનિ મુનિનો વિરોધ અકિંચિત્કર છે.

આ સ્થલે અધિક વિસ્તર અમારું સામાન્ય વાચકને અર્કાશ્તાંત્ર્ય યમ પડે માટે ટુકાણમાં ઉત્તર દેવો યોગ્ય ધાર્યો છે. આ ઉભય પ્રશ્નો વિશે અધિક ખુલામણી જરૂર હશે તો તે ખાનગી પત્રવ્યવહારમાં કરવામાં આવશે.

તન્ત્રીદ્વારા ખુલાસો.

૧. રા. નરસિંહરાવે રા. ગોવર્ધનગમભાઈના ‘આરણી’ શબ્દના પ્રયોગ વિશે લખ્યું ના ગયા બાદપદ માસના અક્ષમાં ટીકા કરી હતી, તે ઉપરથી ગ. ગોવર્ધનગમભાઈએ, તન્ત્રી તરીકે અમને ગ. નરસિંહરાવનું નીચેની બાબત ઉપર ધ્યાન ખેંચવા કહ્યું છે—એકમુદ્રા પ્રથમ છપાઈ ત્યાં ગ. નરસિંહરાવે ઘણું કરી કર્તાનું ધ્યાન ખેંચ્યું હતું અને તે ઉપરથી એકમુદ્રાની ધીરજ આગતિમાં ત્રીજો પાને છઠ્ઠી લીટીમાં સુધારો કરી “આરણી” શબ્દ લખેલો છે.

૨. ગ. રા. મન સુખગમભાઈના “માનદ્ મન્ત્રી”-શબ્દના પ્રયોગ અંખન્ધ : ૧. નરસિંહરાવભાઈએ જે ટીકા કરી હતી તેના જવાબમાં ગ. ગ. મન સુખગમભાઈ તરફથી એમને જણાવવાની અમને સૂચના થઈ છે કે—અમાને માન એટલે પૂજા અર્પનાર એવા અર્થમાં એમણે સમૃત “માનદ્” શબ્દ વાપર્યો હતો.

તન્ત્રી.

સરસ્વતીચન્દ્ર.

અને

આપણો ગૃહસંસાર.

(અનુસન્ધાન ૫૦ ૨૦૭)

કુમુદમુંદરી.

અનિર્મિતો ગર્ભીરત્વાદંતર્ગદ્વચનવ્યથાઃ ।

પુટપાકપતીકાશો રામસ્ય કરુણો રમઃ ॥

—ઉત્તરરામચરિતમ્ ।

The passage of life is from innocence, through temptation, to virtue ; and every virtue acquired is only preliminary to a new battle to be began.

Lyman Abbot's The "Theology of an Evolutionist."

જગત્માં નિઃશ્રેયસ તેમજ અબુદ્ધયની પ્રાપ્તિમાં સરજતાને સ્થાન નથી. ઉત્પન્નતા જન્મ આત્માર્પણમાંથી છે. વર્તમાન ભૂમિકાનાં સંકટો ભાવી ઉચ્ચતર ભૂમિકાનું દાર છે. સંકટમાં જ મનુષ્યનું અંતસ્તત્ત્વ પ્રકટ થાય છે; સંકટ જ અદકાર જેવા અનેક દુર્ગુણના ખીલ્મૂત ઉપાધિઓને દૂર કરે છે; અને તેવી રીતે વર્તમાનમાં વિશુદ્ધિ પ્રાપ્ત કર્યા પછી મનુષ્ય ઉચ્ચતર ભૂમિકાનો અધિકારી થાય છે. સંકટ વખતે ધૈર્ય રાખવામાં જ મનુષ્યનું મનુષ્યત્વ છે. સંકટ એ જ એક મનુષ્યની મહત્તાની જન્મભૂમિ છે. તેમાં પણ ધર્મસંકટ જેમ સંકટ તરીકે વધારે તીવ્ર અને કઠિન છે તેમ કુળમાં વિશેષ તેજસ્વી છે.

“ વિકારહેતૌ સતિ ચિક્રિયન્તે યેનાં ન ચેત્તોસે ત एव धीराः । ” “ વિકારનો દેવ છતાં જેનું મન વિશર પામતું નથી તે જ ખરા ધીર છે. ” કુમુદમુંદરી જો કે આ દાસો ધીરત્વના આ લક્ષણમાં આવતી નથી તોપણ સંકટની મહાન કસોટીમાંથી પસાર થયેલી એ ઉત્તમ નાવિકા છે એમાં કાંઈ શક નથી. આપણે આગળ જ્ઞેયનું કે આ પ્રસંગ પણ ખરા ‘ધીરત્વ’ની તપાસીનો જ પ્રસંગ છે. અંધકાર, આમળ મુંદરગિરિ ઉપર કુમુદને સરસ્વતીચન્દ્રની સમક્ષ, એકાન્તમાં, શત્રીમાં, અનેક ઉદીપન પ્રસંગોની વચ્ચે, દૃઢત્વ રાખે છે. બુદ્ધિધનના ધરમાં પસાર કરેલા આ ધર્મસંકટનો પ્રમંથ કુમુદને વિશેષ બળવાન કરે છે. તે પ્રસંગ ઉપર આવતાં તો લગ્નધર્મની અપ્રતિવિધિયતાની બાવનાનો સંપૂર્ણ અમત તેના હૃદયમાં ફસી ગયો છે; અને પ્રમાદધનના દેહાન્તના સમાચાર આવ્યા પછી પણ એક ક્ષેત્ર

ભણેલી, રસીલી, શોખીલી, અત્યંત પરિતાપ પામેલી, નિષ્ફળ લક્ષ્મીના અનુભવવાળી, બાળ વિધવા પોતાના સાચા અને પૂર્ણ પ્રેમનું પાત્ર સરસ્વતીચંદ્ર, જેને હૈદશીને પોતાને આટલી મનઃમગ્નિયથામયી પસાર થવું પડ્યું હતું, તેની સાથે પુનર્વિવાહ કરવાની ના પાડે છે કુમુદના સખધમા આ આખો પ્રસંગ આપણે ધ્યાનમાં લઈને કુમુદના 'સતીત્વ'ની તુલના કરવાની છે

અહીં આપણે કુમુદની સર્વ પરિસ્થિતિ જરાક સૂક્ષ્મતાથી તપાસીશું વાચનાર જેશે કે સરસ્વતીચંદ્ર ઉપર કુમુદે પોતાની તમામ પ્રીતિ રેડી હતી, તે વખતે કુમુદ છેક બાળક નહતી, તેનું શુકુમાર મન સરસ્વતીચંદ્રમાં લીન થઈ ગયું હતું તે સ્થિતિમાં સરસ્વતીચંદ્રે તેનો પરિત્યાગ કર્યો આ પરિત્યાગથી શુકુમાર કુમુદના ઉપર શી અસર થશે તેનું કોઈને પૂરે ભાન નહતું, કુમુદ પણ તે પુરૂ સમજી શકતી નહતી તેવામાં પ્રમાદધનનું માથું આવ્યું, અને બાળહૃદયમાં પોતાને હાથે વાવેલા અને અકુરિત થયેલા પ્રેમબીજના મર્મનો પૂરો વિચાર કર્યો વિના જ, તે વિષયમાં અત્યંત સ્ત્રીવર્ગથી નાણે અજાણ્યે દોરાઈને, વિદ્યાચતુર પ્રમાદધનનું માથું કુમુદને માટે કુમુદ અને એને પરણાવી દીધી

આસપાસની પરિસ્થિતિની અનુકૂલતા વિના સાસારિક વિષયોમાં આગળ વધવામાં ક્યું જોખમ સમાપ્ત છે તેનો કુમુદનો દ્વિતિદાસ ઠીક ખ્યાન આપી શકે છે પરણુવા પડેલા 'વરકન્યા' વચ્ચે રમતમાં પ્રીતિ કરાવવી એ કેટલાક રમતીયાળ માળાપોને આપણા વિધવાન સસારમાં પણ ગમે છે, પણ કુમુદ અને સરસ્વતીચંદ્ર વચ્ચે જે પ્રસંગ વિદ્યાચતુર લઈ આ યો હતો તે પ્રસંગ તરવત આપણા સસારનો નહિ પણ પાશ્ચાત્ય સસારનો છે ત્યાંના રીતરીવાજોમાં તે પ્રસંગ અનુકૂલ છે આવી રીતે સમાગમમાં આવેલા 'વર' 'કન્યા' પરણી ચૂક્યા એવું ત્યાં માનવામાં આવે છે એક શબ્દ માત્રથી પગલુવાને બંધાય ગયા પછી સકેત તોડવો એ ત્યાં 'વગ'ને માટે ધણુ જ હીપ્ત મનાય છે એવી રીતે સકેત તુપમાં પછી બીજી ત્રિશેષતા એ છે કે 'કન્યા' પુન બીજા સાથે સમાગમ કરવાની બાબતમાં સ્વતંત્ર છે ધણુ કરીને ત્યાંનો શિટ વ્યવહાર એવો છે કે આવી રીતે 'વચનભંગ' કરનાર પુરુષ અધમ ગણાય છે 'કન્યાના હૃદયભંગનો તેના ઉપર આરોપ આવે છે, તેના ઝોળખીતાઓમાં તે લગભગ સમાજ બહાર થાય છે અત્યંત તીવ્ર પ્રેમવાળી સુશીલ કન્યા વખતે અન્યની સાથે સસાર માગતી જ નથી અને મંડિ છે તોપણ એકવાર હૃદયભંગ કરનાર ઉપર તેના હૃદયમાં પ્રીતિ અને માનને બદલે દ્વેષ અને તિરસ્કાર ઉત્પન્ન થાય છે હૃદયભંગ કરનાર 'વર' પછીથી મળી શકતો નથી તે સ્ત્રીના કુટુંબમાં કોઈ કાંઈ જવા આવવાનો પણ તેનો હક નહીં થઈ જાય છે અને બોલવા ચાલવાનો પણ સર્જન રહેતો નથી

આ સ્થિતિ ત્યાંના લક્ષ્મીના બધારણને અનુકૂલ છે તે ધણુ અનુભવને અતે ઘડાઈને સુસ્થિત થયેલી છે તેમનો સસાર પણ તે વસ્તુપરિસ્થિતિ બરાબર સમજીને, આલ્સો જાય છે આપણે અહીંઆ રા ગોવર્ધનશ્રમની કલ્પનાશક્તિ આ 'નવીન રીત'નું એકપક્ષી અનુ કરણુ કરવામાં કેવી વિષમતા ઉત્પન્ન થવા સંભવ છે તે બરાબર બતાવે છે સમાજ એક સુસ્થાપિત સાવચય શરીર છે તેના પ્રત્યેક રીવાજો ધણુ લાંબા કાળના પ્રયોગો પછી વ્યવસ્થાપિત થયેલા છે પ્રત્યેક 'નવીનતા' દાખલ કરવામાં બધા સુધી તમામ પરિસ્થિતિનો

વિચાર ન કરવામાં આવે ત્યાં સુધી જોખમ છે. આટલા માટે જ સમાજતત્ત્વવેત્તાઓ નવીન પદ્ધતિઓ ધીમે ધીમે દાખલ કરી છૂટ ગણે છે. અને જ્યાં જ્યાં આ સૂત્રની અવગણના થાય છે ત્યાં એક અથવા બીજી વિષમતા અવસ્ય પ્રાપ્ત થાય છે.

જોવાનું એ છે કે વિદ્યાચતુર 'વરદન્યા' વચ્ચે પરસ્પરા પહેલાં પ્રીતિ બાંધવાની ચેતના કરે છે પણ તે પ્રીતિનો અને તેના બંધનો જે સાક્ષાત્કાર એક પશ્ચિમના પિતાને હોય તેટલો તેને અથવા તેના કુટુંબમાં ફેલાયે નથી. આપણા સંસારમાં અનેક અનુભવ પછી સુસ્થિત થયેલા 'દન્યાકાળ'નો સંકેત-જે આ નવીન રીતની સાથે કેવળ અસંગત છે તે હજી વિદ્યાચતુરના કુટુંબમાંના કાઠિના મનમાંથી અને તેના પોતાના મનમાંથી પણ ખરચે નથી. કુસુદ પોતે પણ પ્રાચીન વ્યવહારસરણીમાં ઘડાયેલી છે. તેને પોતાને પણ આ સ્વઅર્થિત પ્રીતિના બળની ખબર નથી. લક્ષના સંબંધના 'નવીન' પદ્ધતિના અનુબંધી સ્ત્રીહકની તેને ખબર નથી. એમ. એ. સુધી પહોંચેલા હજોછ પંડિત સરસ્વતીચન્દ્રને પણ આવા 'વચનબંધ'ના અતિમ પરિણામોનું બાન નથી. અને ક્યારે પછી તેને અંગે તે તરફના સિદ્ધ જનસમાજમાં ઉત્પન્ન થયેલા 'આચાર વિચાર'ની કનિષ્ઠા તેને ખબર નથી અથવા તે પાળવા જેટલું તેનામાં સૌજન્ય નથી.

'નવીન' સંસ્કારો છતાં નવીન રીતે પરણવા પહેલાં, ધારેલા વર પ્રત્યે પૂર્ણ પ્રેમારોપણ છતાં, સમજણી કુસુદ પ્રાચીન રીત પ્રમાણે ગાયત્રી પેઢે 'દારે ત્યાં જ જાય છે.' પણ ત્યાં આગળ તેનો નવો સંસાર તેને પાછળનો દત્તિદાસ બુલાવી શકતો નથી. સરસ્વતીચન્દ્ર તરફ સ્વભાવથી તેમજ આત્મપ્રયત્નથી વળેલું મન બીજો સ્વાભાવિક રીતે જ પૂર્ણ રીતે વળા શકતું નથી, એટલું જ નહિ પણ જગતમાં ધી હોમવાની પેઢે સરસ્વતીચન્દ્ર નવીનચન્દ્રનું નામ ધારણ કરી તેના નવા સંસારનો સાક્ષી થાય છે.

ત્યાં તેને પ્રમાદની માનસિક સંપત્તિ અને કુસુદની માનસિક સંપત્તિમાં અનન્ત અંતર માલમ પડે છે. અધુરામાં પૂરું પ્રમાદ કુસુદથી વિરક્ત છે; અન્યમાં આસક્ત છે. અને કુસુદ પ્રમાદના એક વ્યભિચારપ્રસંગની સાક્ષિણી થાય છે. 'બજોલાએ વગર પરણે તરછોડી, વગર' બજોલાએ પરણીને તરછોડી' એ અસલ હદમાર શબ્દવાનો કુસુદને વખત આવે છે.

આ તમામ પ્રસંગ કુસુદની હૃદયદ્રાવક મનોવ્યથાનું કારણ છે. અને તેમાં જ તે અદ્ય કાલાવસ્થાથી સરસ્વતીચન્દ્રના સંબંધમાં મદનાવેશનું પણ બીજ છે.

કુસુદ સરસ્વતીચન્દ્ર ધારતો હતો તેમ તેને જુલો જ નહતો. પ્રમાદન પાસે કુસુદના આત્માને પોપણ મળે તેવી કાંઈ પણ સામગ્રી નહતી. ઉલટું 'વિદ્વાન' વૃદ્ધી પ્રમાદન દંટાળતો અને 'રસ'નો અનુભવ અન્યથા કરતો. છેવટે 'તરછોડવાની' જુદીથી કુસુદનું હૃદય ભરાયું. અને જૂલો જ પડાણે દાખલ થયેલા પ્રમાદને 'વગર બજોલાએ પરણીને તરછોડી' એ જુદિના પ્રવેશ હૃદયમાંથી ખસેડ્યો. તે પછી જ સરસ્વતીચન્દ્રનું સ્મરણ થયું અને અસાધારણ ઉદીપનપ્રસંગોની વચ્ચે... (જેના વર્ણનમાં ગોવર્ધનરામનું કવિત્વ પરાકાષ્ટાએ

પહોંચ્યું છે.)—સરસ્વતીચન્દ્ર પ્રત્યેના કુમુદનો પ્રેમ જન્ય હતો થયો. કાણુબર મદનમહાવ્યયાને તે બાલિકા શરણુ ધર્મ. આ પ્રયોભનકાળ અસાધારણ હતો. મ્રચક્રગ ખરું કહે છે કે આવા પ્રમથોમા મનુષ્યઆત્માને તેના સદૃશ બળ વિના બીજી કાંઈ જ શરણુ નથી. મદનોન્માદ દશામા શરીર અસરણુ ધર્મ ગયા પછી ‘ધર્મ’ભાવનાનું સામાજ્ય નષ્ટ થાય છે. દન્દ્રિયગ્રામ એક જ મદનમહારાજના સામાજ્યમા મનની પાછળ જ તણાતો જાય છે. આવા પ્રસંગમા ‘જ્ઞાન’ જ એક શરણુ છે તે જ્ઞાન કુમુદને પ્રાપ્ત હોવાથી છેવટની ક્ષણે, મરણકાળે આખા જીવનમા બળેલા પ્રભુની પેરે, હાજર થાય છે અને કામયમના પાશમાથી છોડાવી સાસારિક રીવાજોના સંકાન્તિકાવતી અનેક વિષમતાઓમાં હોમાયલી કુમુદને વિશુદ્ધિવૈકુઠમા લઈ જાય છે.

કુમુદનું જ્ઞાન આ વખતે કયા સ્વરૂપમા દર્શન દે છે તે પણ જરા જોવા જેવું છે. સર્વથી વધારેમા વધારે અસર કરનાર જૂદની કેળવણી છે આ વખતે તેને ઇચ્છે કે સરકૃત કાવ્યોના પતિવ્રતાના ચરિત્રો, કે ધર્મશાસ્ત્રની આજ્ઞાઓ, કે વ્યભિચારનું ખડન કરનારા વચનો કે તેની શિક્ષારૂપ યમયાતનાના પ્રસંગોના સ્મરણો આવી શકતા નથી. તેની દૃષ્ટિમા તેની પોતાની વિશુદ્ધ માતા આરે છે, અને પ્રથમનો ઉન્માદ રાખ્યા પછી તેનો આપો સસાર તેના આનોકમા ખરો થાય છે. તેની માનસિકવ્યથા અને અકર્માભિમુખ મનોવૃત્તિ, તે સર્વ જોઈ ગયા હોય એવું તેને જ્ઞાન થાય છે. મદનમહાવ્યયામાથી મુક્ત થયેલી બાગાને સહુથી મોટામાં મોટો વિચાર પોતાની આત્મપ્રતિષ્ઠાની હાનિનો છે. ગ. ગોવર્ધનરામને આ પ્રસંગમાં મનુષ્યના નીતિબળનું ખરૂં મૂળ આપી નીતે બતાવી આપ્યું છે નિત્ય શુદ્ધ બુદ્ધ વિમુક્ત સ્વરૂપ આત્માના સ્વસ્વરૂપનું જ્ઞાન એજ સર્વ સૈધિધ્યનો પ્રતીકાર છે એજ કળકળતા મનોવિહોબને શાન્ત કરનાર મહોપધિ છે એજ સર્વ વિષતપ્રસંગોમાથી ઉગારનાર મહામત્ર છે ‘સાન્ન’ ‘શન્ન’ એ એજ આત્મપ્રતિજ્ઞાન લૌકિક સ્થૂપ સ્વરૂપ છે એ લાજનું આ ખરૂં સ્વરૂપ જનનર સમજનું એ જુદિને હૃદયના સર્વ ભાવોમા ઓતપ્રોત કરવી પોતાના જીવનને એ મહોપધિમા ત-મેગ ગળવું, એજ આપણું ખરૂં કર્તવ્ય છે. આત્મજ્ઞાનનું કવચ ધારણ કરનારને કરાનો બધ નથી એ આ અર્થમા સંસ્થા ખરૂં છે. એ સિવાય બીજી સર્વ બધનાર્થ છે એ પણ સમજવાની, અને હૃદયમા અનુભવવાની આવશ્યકતા છે.

કુમુદના દત્તિહામનો આ પ્રસંગ હવે આપણે આટલેથી છોડીશું. આ પછી કુમુદને હિમત આવે છે સરસ્વતીચન્દ્ર તરફ પોતાની ફરજ શી છે તેવું હવે તેને જ્ઞાન થાય છે. મુળજ પાઠા જવાની તેને પ્રાર્થના કરવાનો નિશ્ચય કરે છે અને વિશુદ્ધ થયેલી, આત્મબલના પ્રતિષ્ઠાપતથી બનવાન થયેલી, તે બાવા બેધકક સરસ્વતીચન્દ્રના ઓરડામાં ઘખલ ધઈ તેના ડાહ્યાના ગજવામા ‘પર ધયેલા સ્વજન’ ઉપર લખેલો એક ચિન્તિપત્ર મૂકે છે.

અહીંઆ આગળ એક બીજો અતિકરુણ પ્રસંગ રા. ગોવર્ધનરામની કવિત્વશક્તિ ઉપજાવે છે જે વખતે કુમુદ સરસ્વતીચન્દ્રના ઓરડામા ચિન્તિપત્ર મૂકવા આવે છે તે વખતે સરસ્વતીચન્દ્ર પડે વિચારાનિદ્રામા પડેલો છે. કુમુદને જોઈને તે ઝળકે છે, આ વખતે સરસ્વતીચન્દ્રની દશાનું વર્ણન કરતા કવિ (આ પ્રસંગોમાં રા. ગોવર્ધનરામને નવવક્યાકાર એ ઉપાધિ કરતા ‘કવિ’ એજ ઉપાધિ વધારે ઉચિત છે.) લખે છે કે.—

“આ શું? કુમુદસુંદરી!” આ પ્રશ્ન નવીનચન્દ્રના મસ્તિકાકારમાં વ્યાપી ગયો. તે દિશ્મદ થયો; સ્વપ્ન કે જાગૃત? તે ન સમજાયું; કંઈપનાવડ થયો, કુમુદસુંદરી ઉપર કંઈ કંઈ વૃત્તિયોવાળી હોવાનો આરોપ કર્યો, પરવૃત્તિનો આભાસ પોતામાં થતાં સ્વવૃત્તિ જગવા લાગી, વિશુદ્ધિ ડગમગતી કંપતી—જય પામવા પ્રયાસ કરવા લાગી, મને નિશ્ચય કર્યો કે આંખો ન ઉઘાડવી, આંખોએ નિશ્ચય કર્યો કે પોપચાં જરાક ઉઘાડાં રાખી પાંપણોમાંથી જોતું કે કુમુદસુંદરી શું કરે છે, કુપ્તહલ તરફી રહું, હૃદય અધીરું બની રહું, અને સરીર સ્તબ્ધ થઈ રહું.”—

કુમુદે નવીનચન્દ્રના ખીસામાં પત્ર મૂક્યો, પણ પાછું જવાનું કરતાં નવીનચન્દ્રની છાતી ઉપર પડેલો એક પત્ર તેના જોવામાં આવ્યો. આ જોઈ કુમુદસુંદરી ખાટલાના ઉશીકા બણી આવી અને ધીમે રહીને સુતેલાના હાથમાંથી પત્ર ખેંચવા લાગી. આ પત્ર આખો ફાટવા વિના કુમુદના હાથમાં આવ્યો.

આ પત્રે નવીનચન્દ્ર તે સરસ્વતીચન્દ્ર જ એવી કુમુદને ખાત્રી કરી આપ્યો, અને પોતાના છોડ્યા પછીથી તે કાલ સુધીના સરસ્વતીચન્દ્રના ઇતિવૃત્તની માહિતી આપી.—તે સરસ્વતીચન્દ્ર ખરો: એ જાણ્યાથી કુમુદમાં હવે તેના સરીરની સ્થિતિ જોઈ કરણ પ્રગટયો. તેનું કૃષ્ણ અને વિવર્ણ થયેલું મુખ જોઈને અને ‘લક્ષ્મીધિપતિનો બાળક પરબાર તજ, પર દેશમાં, પરગૃહમાં, આમ અનાથ જેવો પોતાને વાસ્તે જ બને છે, એ વિચાર બાળાના મનમાં જન્મ થયો, અને તેનું સુતેલું મુજનું સરીર મુજતી મુજતી શેતી શેતી જોવા લાગી.”

આ સ્થળે શ. ગોવર્ધનરામ લખે છે કે કુમુદનો મનમથ બકમસાત જેવો થઈ ગયો. અને પ્રિય દુઃખ જોઈને દુઃસહ દુઃખમાં આપણી કુમુદ પડી.

‘કુમુદ સરસ્વતીચન્દ્રનું સરીર ઉભી ઉભી જોઈ જ રહી! નિઃશ્વાસ એક પછી એક નીકળવા જ લાગ્યા; આંખો આંધ્રથી છલકારી ગઈ. પાંપણોમાંથી ગાલ ઉપર, એડ ઉપર, લાંથી ખબા ઉપર અને છાતી ઉપર યજ્ઞ પદલાળતી આંસુની ધાર ટપ ટપ થઈ રહી; છાતી તોડી અંતર્ના ધનકારા સ્તનમાં મૃત્તિમાન થયા; અને અંતર્ના ડસકાં મુખમાં મ્હડી આવ્યાં. વગર બોલ્યે આંખું સરીર ‘હાથ હાથ’ કરી રહ્યું. પાંચ મિનિટ દસ મિનિટ તે આમને આમ જ ઉભી રહી.” સરસ્વતીચન્દ્રે આંખો ન જ ઉઘાડી.

શેતાં શેતાં કુમુદે સરસ્વતીચન્દ્રની છાતી ઉપરથી સેરવી લીધેલી પત્રિકા વાંચી. અને

દીધાં છોડી પિતા માતા, તજ વ્હાલી ચલ્લી દારા;

ગણ્યા ના મર્મ બેદાર, લીધા સંન્યાસ એ ખાતા.

હસાદિ ગજોએ કુમુદને સરસ્વતીચન્દ્રના આંતરભાવોનો સાક્ષાત્કાર કરાવ્યો; આ પત્ર ચંદ્રાન્ત ઉપર સરસ્વતીચન્દ્રે પૂર્ણ વિશ્વાસમાં લખેલો હતો. પોતાનું હૃદય આ પદોમાં સરસ્વતીચન્દ્રે

ખાલી કર્યું હતું. - દુઃખ, પશ્ચાત્તાપ, ક્ષમાપન, ઉપદેશ અને પ્રાયશ્ચિત્તના શબ્દોથી બરેલાં આ પદો કુમુદ ઉપર વજ્ર જેવાં થઈ પડ્યાં.

સ્ફુરે પોતે ન દેખાય, કુમુદની ગન્ધ અહોંવાય.

અરણ્યે એકલો વાયુ ! જીવન એ ભાવિ છે મહારુ"

જહાંગીરી—શકીરીએ ! લલાટે છે લખાવી મ્હે !

પ્રજાએ હું—દુષણ એ હું ! ઉરે,ઓ એકલી હું-હું !

એ પદો વાંચતાં વાંચતાં 'કુમુદના મર્મ કચકાવા લાગ્યા, ચીરાવ્યા લાગ્યા; દુઃખની આખર અવસ્થામાં કુમુદ હૈયાસુતી બની, અને ત્રિદોષ થયો હોય તેમ, તે પદોમાંના અત્યંત માર્મિક પદો બકવા લાગી.

"નિરાધાર—નિરાકાર—અરણ્યે એકલો એ તો !"

"લવે પાછો નહીં આવું ! ઊંડો જ્વાળામુખી જેવો"

"ગણ્યા ના મર્મ બેઘતા ! ન ભુલાતું ન ભુલાય !"

"ઉરે-ઓ એકલી ! તુ તુ ! અરણ્યે એકલો એ તો"

"નિરાધાર—નિરાકાર ! સહ હું દુષ્ટને કાજ !"

"ન ભુલાતુ—ન ભુલાય નિરાધાર—નિરાકાર !

. . . નહીં તોડી કદી તુટે !"

એમ રોતા રોતા કુમુદની આંખોમાં તન્મય આનંધો, અને સરસ્વતીચન્દ્રના ચીરાંશિકા આગળ કુમુદ મૂલિત થઈને પડી ! સરસ્વતીચન્દ્ર પણ ઉઠ્યો. તેનું પાણુ અતર આ દુઃખદ દેખાવથી ચીરાવા લાગ્યું.

સરસ્વતીચન્દ્ર અને કુમુદ એ બંનેના પ્રથમ એકાન્ત સમાગમમાં આટલો કરણ : આ અન્યકારની કલ્પનાશક્તિની પરિસીમા છે. ક્યાં પરોક્ષમાં સરસ્વતીચન્દ્ર માટેનો કુમુદનો ઉચ્ચ મદનાવેશ ! ક્યાં સરસ્વતીચન્દ્રનો પોતાનો પણ, તેને સ્પષ્ટ સૌજન્યધર્મ છોડાવીને અહોં સુધી લઈ આવનારો કુમુદ પ્રતિનો અંબીર, અને તેના ઉપર શુન્નરતા દુઃખપ્રસંગોમાં પણ તેણીની ઉન્નત અવસ્થા જોઈ બ્યકત અને ઉન્નત થયેલો, તેજ પ્રથમનો કામ ! અને ક્યા અપરોક્ષ થયા પછી એકાન્તમાં મળ્યા પછી આ અત્યુત્કટ કરણનો આવિર્ભાવ ! આ ગતિ કવિની સૃષ્ટિમાં જ સંભવે છે. આવી જ કાલ્પનિક સૃષ્ટિદ્વારા કવિ, વિધાતાની સૃષ્ટિનાં પામર જનોના કપાળમાં લખેલા માર્મિક સ્વભાવના અક્ષરો ઉપર હરતાલ મારી તેમનામાં પરમાત્મતત્ત્વના વિશુદ્ધ સત્ત્વપ્રધાન સ્વભાવનું ઉદ્ઘાટન કરે છે. કવિત્વશક્તિનો આ પરમ વિજય ગ. ગોવર્ધનરામના અશ્વરશરીરને અમરતા, અર્થે છે,—

આવી રીતે ઉભવના અન્યોન્ય સંબંધના ઉત્કટ રાગને પણ આના અતિ કરણ પ્રસંગમાં પરિણામ પમાડી રા. ગોવર્ધનરામ પોતાનાં નાથક નાથિકાની વિશુદ્ધિ રક્ષણ કરે છે, તેને સુદૃઢ કરે છે, અને ભવિષ્યને માટે નિર્ભય કરે છે. મૂર્છામાં પડેલી કુમુદનું શું કરવું એ વિચાર સરસ્વતીચન્દ્રને યોડીવાર ગુંચવારામાં નાંખે છે. રાત્રિ મજલ કાપતી જાય છે. લોકલજ્ઞનો ભય સરસ્વતીચન્દ્રને સતાવે છે. આખરે હીમત ધરી સરસ્વતીચન્દ્ર કુમુદને મૂર્છામાંથી ઠગાડે છે, પછી રા. ગોવર્ધનરામ લખે છે કે:—

“જયવંત વિશુદ્ધિ ઉભય ચિત્તમાં શાંતિનો વર્ષાદ વર્ષાવવા લાગી. ભયથી બંધાવલી કૃત્રિમ પ્રતિભાઓ એની મેજે તુડી.’ તોપણ હજી સંસારવાસનાનાં બીજ દય થતાં થતાં લૌકિક વૃત્તિઓ ઉદ્ભાવે છે. સરસ્વતીચન્દ્રને પશ્ચાત્તાપમાં નાંખે છે. અને “હું આ સુવર્ણપુરમાં ન જ આવ્યો હત તો ઉચિત યાત.” એ સામન્યધર્મનું ભાન કરાવે છે. અભારે ને અભારે મને પયન-પાવડી કાંઈ મજે ને હું ઉડી જઈ? એવા તર્કો કરાવે છે, ‘ પોતાને અપરાધી માની, શકુન્તલાને ઓળખી કઢાડી તેને જ એ પડતા દુષ્કાર્યા દુષ્કાન્તના શબ્દો સંભારી તે જ વૃત્તિ અનુભવે છે, અને સુતનુહદયાત્ પ્રત્યાદેશવ્યલીકમપેતુ તે । એ શબ્દ મનમાં ખોલતો સરસ્વતીચન્દ્ર નીચું જોઈ રહે છે. આણી તરફ કુમુદ હિમતથી પણ દુઃખ અને દયાયુક્ત શબ્દોમાં પોતાનો સંદેશો કહે છે:—

‘સરસ્વતીચન્દ્ર! કૃપા કરી, દયા આણી. મુબાર્ક જાય, શું બલેલાઓ સર્વ તમારા જેવા હશે? શું કૂરતા વિદ્યાની અંગભૂત હશે?.....મુબાર્ક જાય કે મહારા પિતાને મળો. આમ કૂર ન થશે. પતંગ પેટે રહેા—કે સમુદ્રના મોળ પેટે રહેા—કે વાણ પેટે રહેા, એ સર્વ નિર્દયતા રમતાં તમને કોઈ શેકે એમ નથી! જીવન છતાં ચિતા વચ્ચે એટલી તેને કંઈ નાસવાતું છે? તમે છુટયા પણ મહાસયી કંઈ છૂટાણું? બગીચું, જાણીયું, શેષશું કે મરીયું—વજ્ર જેવું આ કાળજીનું ફાટશે તે સહીયું—થશે તે થવા દઈશું—તેમાં તમારે શું? તમારે તમારી સ્વતંત્રતા અખંડ રહેા—એટલે થયું.

ઉત્તર મહારે નથી જોઈતો! કહું છું તે વિચારને એટલે ધણું!
ધીર તમને સદૃશ્ય આપો.”

અંચકાર એક અતિ કુશળ ચિત્રકારની કલમથી આ આખો પ્રસંગ ચિત્રી લખે છે કે: આટલું બોલતાં બોલતાં ગળગળી થઈ ગયેલી, આંખમાં બેઠું આંસુનું પૂર ખાળવા થયા પ્રયત્ન કરતી, અંતે રોઈ પડતી, “મને દુઃખમાં છાતી સરસી તમે કાંઈ હવે આંખી શકવા જેવું શબ્દું છે?” એવું બાળ આપતી કપડો દેતી હોય તેમ ઉતાવળો છેલ્લો કોધ-કટાક્ષ નાંખતી, દુઃખમય બાળા અર્ચાંતી પોતાની મેડી ભણી દોડી; પાછું પણ જોયા વિના પુંક પાછળ દાર વાસી દીધાં, પાછું જોયું ન જોયું કરી સોંકળ વાસી, અને પલંગપર પડી, રોષ: અને છેવટે સરસ્વતીચન્દ્રનાં તમામ પત્રો એકઠા કરી બાળી ‘મર્મદારક ભસ્મ કરી તેને શીશીમાં પુરી તે શીશી છાતી સરસી આંખી છે આખરે આ મહાસત્રીના દુઃખ

વિશુદ્ધિકર પ્રસંગોના અતિ ભાર નીચે દબાયલી બાળા ‘ભાગ્યશાળી પવિત્ર ઉત્કૃષ્ટ સતી કુમુદસુંદરી તપને અતે આનન્દસમાધિ પેઠે જાતે આવેલી અસ્વપ્ન નિદ્રાને વશ થઈ.”

આ આખા ચિત્રની પળે પળની છબીઓ લઈ સેનેમેટાગ્રાફ દ્વારા જીવતી છબીઓ બનેલા માટે આપણે શું ન આપીએ ?

અહીંઆં આપણે કુમુદના સંસારની રજા લેવાની છે. હવે આપણે કુમુદને બીજા જ સ્વરૂપમાં જોઈશું. ત્યાં પણ રા. ગોવર્ધનરામ આ રાત્રિના ધર્મસંકટને અતિ સરથાપિત કરેલી ઉભયની વિશુદ્ધિનું પુનઃ તેજોમય દર્શન કરાવે છે પણ આટલે સુધી આવતાં આપણે આટલું જોયું કે આપણા સામારિક જીવનમાં જે કાંઈ નવીનતાઓ દાખલ કરવાનો ઉપક્રમ કરવાનો વિચાર હોય તે નવીનતાઓ સાગોષાંગ દાખલ કરવાને આપણે તયાર છીએ કે કેમ તેનો પ્રથમ વિચાર કરવાની આવશ્યકતા છે. આપણો સામારિક જીવનપ્રવાહ માત્ર સમયગત અને સામારિક સુખસપત્તિ અનુભવવાના હેતુથી બંધાયેલો નથી પણ મનુષ્યના સમગ્ર-ઔદિક પારલૌકિક-જીવનના અમુક સુસ્થાપિત સિદ્ધાન્તોને અનુલક્ષીને બંધાયેલો છે. આસમગ્ર વિચારથી આદરેલા સુધારા, પરિણામે-સુખને બદલે દુઃખ, દારુણ દુઃખ ઉત્પન્ન કરે છે, કુમુદના બાલ અને આત્મ જીવનનો રા. ગોવર્ધનરામે કહેયો ‘મર્તિર્મિદ્ધો ગમી-રત્વાદન્તર્ગદ્ધનવ્યયઃ પુટપાકપ્રતીકાશઃ ।’ મર્તિમાન કરુણરસ જેવો આ ઇતિહાસ આ બાબતનો સ્પષ્ટ પુરાવો આપે છે.

(અપૂર્ણ.)

ઉત્તમલાલ કેશવલાલ ત્રિવેદી.

“ જુલીયસ સીઝર ”

(અનુસન્ધાન પૃષ્ઠ ૩૪૨ થી.)

પાંચમા એટલે છે. અંકના પ્રથમ પ્રવેશમાં શીલીપ્રાધાન્ય રચ્છેનનો દેખાવ આવી રહેલો છે. એન્ટોની, અને ઓક્ટેવીઅસનાં લશ્કરની સામે જુલસ અને કેસ્યસનાં લશ્કર પડાવ નાંખી રહ્યાં છે. પછી યુદ્ધ શરૂ કરતાં પહેલાં બન્ને પક્ષના સરદારો અરરપરસ સંવાદના બે શબ્દો બોલે છે. જુલસની વિશ્વાસઘાતી વર્તણુક ઉપર એન્ટોની મહેલું મારે છે. કેસ્યસે એન્ટોનીને જવાબ આપ્યો કે: “ તું શબ્દવ્યાપારમાં તો કુશળ છે તે તો અમે આગળ જોયું. પણ તારું બાહુબળ છે કે નહિ તે જોવાનો વખત અત્યારે આવશે. ” કવિએ આ શબ્દો કેસ્યસના મુખમાં મૂક્યા છે તે ઇતિહાસ આધારે તપાસી જોતાં ખોટા છે. કારણ એન્ટોની પહેલાં સીઝરના શૂરવીર સરદારોમનો એક હોતો તે ઐતિહાસિક પ્રમાણથી આપણે જાણી શકીએ છીએ. પછી એન્ટોનીને, સીઝરને ભારતી વખતે, ભેગભેગો પૂરો કરી નાંખ્યો હોત તો આવું સાંભળવાનો જુલસને ભવિષ્યમાં વખત ન જ આવ્યો હોત એવું કેસ્યસ જુલસને કહે છે. લીટીઓ ૧૧-૧૨ એન્ટોનીનો ભવિષ્યભાવ સૂચવે છે.

આ ઉભય પક્ષની વચ્ચે ચાલેલો સંગ્રામ સલાહજનક થઈ પડતો નથી. આખરે લડાઈ લડવાના નિશ્ચય ઉપર તેઓ આવે છે. લડતાં પહેલાં જુલસ અને કેસ્યસ છે. પ્રથમ કહે છે. આ વખતે બન્ને વચ્ચે થયેલી વાત હૃદયને શોક ઉત્પન્ન કરે તેવું ચિત્ર સૂચવે છે. (જુઓ લીટીઓ ૮૪-૧૨૬.)

પછી ઓક્ટેવીઅસ અને જુલસની વચ્ચે-અને એન્ટોની અને કેસ્યસની વચ્ચે-દારુણ યુદ્ધ થાય છે. જુલસ ઓક્ટેવીઅસને હરાવે છે ત્યારે બીજી તરફથી એન્ટોની કેસ્યસને હરાવે છે. જુલસે ઓક્ટેવીઅસને હરાવ્યા પછી એકદમ હાર પામેલા કેસ્યસની મદદે આવવું જોઈતું હતું તે નહિ આવતાં તે મૃત્યુ ઓક્ટેવીઅસના તંજુ લૂંટવામાં પોતાનું લશ્કર રોકી રાખે છે તે જુલસની યુદ્ધકળાના ગાનમાં ખાત્રી સૂચવે છે. હારેલો કેસ્યસ પોતાના ટીટીનીયસ નામના સરદારને જુલસના લશ્કરની શી હાલત થઈ છે તે જોવા મોકલે છે અને પાછળ પીન્ડરસ નામના બીજા સરદારને દોડતો મોકલે છે. જુલસના વિજયી લશ્કરને જૂલયી પીન્ડરસ દુશ્મનનું લશ્કર જાણે છે. તે જુલસ હાર્યો છે એવા ખોટા ખબર જૂલયી કેસ્યસને જણાવે છે. હારેલો કેસ્યસ નિરાશ થાય છે અને પીન્ડરસને પોતાની એટલે કેસ્યસની જ તરવારથી પોતાના શરીરના બે કડકા કરવા કેસ્યસ દુકમ કરે છે. અને આવી રીતે નિરાશ પામેલો કેસ્યસ પોતે આત્મઘાત કરે છે. જે તરવારથી કેસ્યસે સીઝરનું ખૂન કર્યું હતું તે જ તરવાર વડે અત્યારે કેસ્યસ પોતાના શરીરનો નાશ કરે છે એ કર્મમહાનિયમનું એક અદ્ભુત દૃષ્ટાન્ત બને છે. *What an Irony of Fate!* આજી તરફથી જુલસ એ કેસ્યસની આવી દુર્દશા જોઈ પોતે પણ આત્મઘાત કરે છે. અને જો સીઝર, જે અત્યારે જેટલા મનથી મારી પોતાની સામે મારી તરવાર ઊગામું છું તેટલા જ મનથી મેં તારી સામે તરવાર ઊગામી હતી એવું મને સાંભરતું નથી. ”—આવા શબ્દો મૂકી જુલસ પણ પોતાના પ્રાણનો ત્યાગ કરે છે.

અગસપરસની ગેરસમજણ-ભૂલ (Mistake) સા માથ પરિણામ ઉત્પન્ન કરે છે તે ઉપર કવિએ બહુ સારુ લખ્યું છે (જુઓ. અક પાચમે પ્રવેશ ત્રીજો લોટીઓ ૧૬ થી ૭૧) વળી ચોથા પ્રવેશની ૨૫ મી લોટી જુટસનો જાતી સ્વભાવ સૂચવે છે —

આ લઢાઈમા પ્રખ્યાત ફેટોનો ખુત પથ જુટસના પ્રક્ષમા લઢતો જલતો મરેલો એવું કહેવાય છે. આવી રીતે સીઝરનું ખૂન કરનારાઓનો પરાજય-નાશ-કરી એન્ટોની અને ઓ-ક્ટેવીયસ રોમ તરફ પાછા ફરે છે અને આ જગ્યાએ નાટકની વાર્તાનો અંત આવે છે. લોટીઓ-૧૮ થી ૭૬ જુટસના ઉચ્ચ જાતિસ્વભાવની સૂચના કરે છે

આટલું આપણે નાટકની વસ્તુ ઉપર વિવેચન કર્યું અને તેના વસ્તુ-પાત્ર-વિગેરે ઉપર સામાન્ય અવલોકન પણ આપણે આ સાથે પ્રસંગવશાત્ કરતા હતા જુટસ અંતે પોર્શીયા, સીઝર અને કેટપૂર્નીયા, અને કેસ્યસ, એન્ટોની વિગેરે પાત્રોના જાતિસ્વભાવનું આપણે ધનુ અવલોકન પણ કરી ગયા. નાટકનું વસ્તુ (plot) વાંચી રહ્યા પછી નીચેના પ્રશ્ના સ્વાભાવિક રીતે ઉદ્ભવ પામશે કવિએ આ નાટકના વસ્તુ-પાત્ર-વિગેરે ઐતિહાસિક જ્ઞાતાન ઉપગ્રથી લીધેલા છે, તો નાટકમા કેટલે અંશે તેણે ઇતિહાસના જનાવનું ભરખર અનુકરણ કર્યું નથી?—બીજું, નાટકના ત્રીજા અકના પ્રથમ પ્રવેશમાથી જ સીઝરનું મૃત્યુ થાય છે અને જુટસ છેક એકા અક સુધી હયાત રહે છે તો આ નાટકનો નાયક સીઝર કે જુટસ, એ બેમાથી કોને ખરે નાયક કહેવો?—ત્રીજું, સીઝરને બે નાયક માન્ય રાખીએ તો તેના જાતિસ્વભાવનું કવિએ કેમ આવા સાદા રૂપમા નિરૂપણ કર્યું છે? અને એથી આ નાટકનો ખરે તાત્પર્યાર્થ શો સમજવો?—વિગેરે પ્રશ્નો વાચકના મનમાં ઉદ્ભવ પામે એ સ્વાભાવિક છે ઉપરના પ્રશ્નોનો સક્ષિપ્ત જવાબો આપણે નીચે પ્રમાણે કરીશું. પ્રથમ તો આ નાટકમા ચર્ચેલા બનાવનું વર્ણન પ્રાચીન કાળમા થઈ ગયેલા પ્લુટાર્ક નામના એક ઇતિહાસકર્તાએ લખેલું તેના અગ્રેજીમા મી નોર્થ નામના લેખકે તરજુમો કરેલો તેના સાર આપણા કવિએ પોતાના વખતમા સાબરેલો વા વાચેલો—તે પ્રમાણે તેણે નાટકના રૂપમા તેનું યથાગ્રિયત સકલન કરેલું અને ઇતિહાસના બનાવનું નાટકના રૂપમા અનુકરણ કરતી વખતે ઇતિહાસના બનાવમા ઘણો જ ત્રુટિારો પ્રધારો કરવો ઘણીક વાર આવશ્યક હોય છે છતાં પણ માત્ર એક એ જગ્યાએ ફેરફાર કર્યો છે તે સિવાય કવિએ ઇતિહાસના બનાવ પ્રમાણે અક્ષરશ નાટકના વસ્તુ અને પાત્ર ઝોડ્યા છે. કવિની પ્રૌઢ ત્રિચાર શક્તિ સૂચવે છે બીજા પ્રશ્નનો જવાબ આપણે જણાવવાનું કે અલબત્ત કવિએ સીઝર-નાયક હોવા છતાં-તેના જાતિસ્વભાવનું હલકા સ્વરૂપમા નિરૂપણ કર્યું છે આનું કારણ એક તો એ હોય છે કે જુટસ જેવા પ્રજ્ઞસત્તાક રાજ્યના શુભેચ્છકોએ પોતાના મંત્રનું સમર્થન કરવું છે તેથી અને બીજું-સીઝરનું મૃત્યુ માસે આપણે છે તે કારણથી તેની આખર સ્થિતિની સૂચનાને રૂપે જ સીઝરના જાતિસ્વભાવનું હલકું નિરૂપણ કર્યું છે.

અને સીઝર બે કે નાટકના ત્રીજા અકની શરૂઆતથી જ મૃત્યુ પામે છે—તો પણ સીઝરનો આત્મા તો કાઈ છેક અંત સુધી તમા પામતો જ નથી. જુટસ વિગેરેઓએ સીઝરની મૃત્યુનો નાશ કરવા વાસ્તે સીઝરનું ખૂન કરેલ તો પણ સીઝરનો આત્મા છેક સગી

દેખી રહી. જીટસં વિગેરે પ્રજ્ઞસત્તાક રાજ્યના દિમાપતીઓનો નાશ કરે છે એ સીઝરના આ-
ત્માનું પ્રાદ બળ અને પ્રજ્ઞસત્તાક રાજ્યનો અંત આણી એક માણસનો અમલ આવશ્યક છે
એવો સીઝરનો અભિપ્રાય તે યથાર્થ છે-એવું સિદ્ધ કરી આપે છે. અને આથી જ કરીને
સીઝરને નાટકનો ખરો નાયક ગણી શકાય છે. એવટ, આ નાટકનો ખરો તાત્પર્યાર્થ શો દુનિત
અવસ્થાના છેક ઉંચામાં ઉંચામાં સિખર ઉપર આવી પહોંચેલા મનુષ્ય-પોતાની સાદાઈ ભૂલી
જઈ-મિથ્યાભિમાન અને બેદરકારીપણું બતાવવા માટે તો તેની પાતી થવાનો કેટલો બધો
સંભવ છે-એ સિદ્ધાંતનો સીઝર પૂર્ણ દર્શાવે છે. આ દુનિયામાં પ્રજ્ઞસનીય ગણાતી સર્વ
પ્રકારની મનોવાંછનાઓથી ભરપૂર હોવા છતાં જનસમૂહના વ્યાવહારિક કાર્યોમાં છેક મૂક
હોય એવા મનુષ્યને આખરે કેવાં માદાં પરિણામ ભોગવવાં પડે છે-તેના બધાં કાર્ય કેવાં
નિષ્ફળ જાય છે-તે સિદ્ધાંતનો જીટસ પૂર્ણ દર્શાવે છે. આ આ નાટકનો તાત્પર્યાર્થ કહી શકાય.
જેવી રીતે સીઝરે સ્થાપેલા રાજ્યતંત્રનો નાશ કરવાને વારતે જીટસ, કેસસ વિગેરે પ્રજ્ઞસત્તાક
રાજ્યના દિમાપતીઓએ સીઝરનું ખૂન કર્યું. પણ પાછળથી તેમની બધી આશાઓ સાવ
નિષ્ફળ જ નીવડી હતી તેવો જ ઘખલો અર્વાચીન કાળમાં ઇ. સ. ૧૭૮૯ માં ફ્રાન્સમાં
થયો હતો. ચોક્કસ-ફ્રેન્ચ-રેવોલ્યુશન-વિગેરે-જનસમૂહના અમલના દૃઢ દિમાપતીઓએ પો-
તાની ઇચ્છા પરિપૂર્ણ કરવા માટે ફ્રાન્સના જુઓન રાજ્યોનો નાશ કરવાની યોજના કરી
હતી અને તેમના મતના અનુયાયીઓ જુઓન રાજ્યનો નાશ કરેલો જ બતાવને આપણે
દત્તિદાસમાં ફ્રેન્ચ રેવોલ્યુશન ચાને રાજ્યપરિવર્તને નામે ઓળખીએ છિયે-તે બધી ઉચ્ચ
પાઠ્ય કથાં છતાં-સાખો માણસની અમૂલ્ય ઇંદગી વિગેરેનો નાશ કરેલ છતાં-પાછળથી વસ્તુ
શિથિલ તો પહેલાંના જેવી ને જેવી જ રહી હતા : અને જીવીયસ સીઝરના ખૂન પછી
આવી જ રીતે મુલેહને નાશ થયો હતો.

જીવીયસ સીઝરના વખતનો રાજ્યપરિવર્ત કરનાર જીટસ અને ફ્રેન્ચ રેવોલ્યુશનના
સમયમાં યદ્ય ગયેલો એક બુદ્ધિશાળી પુરુષ-રેવોલ્યુશનરી ધર્મીક બાબતમાં મળતા આવે છે.
અનેમાં ઉંચા પ્રકારની મનોભાવના જેવામાં આવતી હતી અને તેથી ઉભય સમયત પ્રજ્ઞવર્ધ
તરફથી મળતા માનને પાત્ર થયા હતા. પણ કુભય વચ્ચે બેઠ એ જોવામાં આવતો હતો
કે જીટસે માત્ર પોપટીઝી જ્ઞાન સંપાદન કરેલ હતું-ને પોતાની (theories) મનોભાવનાનું
સાફ પરિણામ આણવાને વારતે જ યોગ્ય સાધનો લેવાની આવશ્યકતા છે તે સાધનો લેતો
નથી એ તેની વ્યાવહારિક કૌશલ્યની શિથિલતા સૂચવે છે. રેવોલ્યુશનરીએ પોતાના સિદ્ધાંત
લોકોને સમજાવેલા તેની સાથે તે સિદ્ધાંતને સરળતાએ પહોંચાડવા જ જો સાધનો લેવાં
જોઈએ તે તે સાધનો પણ બતાવી આપ્યાં હતાં. પણ તે પ્રમાણે તેના અનુયાયીઓ આત્મા
નહિ તેથી જ ફ્રેન્ચ રેવોલ્યુશન-જીટસની આશાઓની પેઠે-નિષ્ફળ નીવડયો. ફ્રેન્ચ રેવોલ્યુશ-
નમાં જ પક્ષ ગીરોન્ડીસ્ટસ (Girondists) નામે ઓળખાય છે તે પક્ષમાં આપણે
જીટસને મૂકી શકીએ. અને કેસસને જોડાખીન નામના પક્ષમાં મૂકીએ તો આ બે પાત્રોનો
જાતિસ્વભાવ યથાર્થ સમજ્યા છિયે એવું કહેવાયો. અલગત પ્રત્યેક મનુષ્યમાં ગુણ અને દોષ
બંને મિશ્ર થયેલા જોવામાં આવે છે. તે પ્રમાણે જીટસમાં જેમ કેટલાક ગુણ હતા તેમ
કેટલાક દોષ પણ જોવામાં આવે તે સ્વાભાવિક છે. કેસસની પેઠે રાજ્યનીતિમાં કે ખીજી

કોઈ પણ પ્રકારના વ્યાવહારિક કાર્યમાં તે જરાકે કુશળ નથી. સીઝર પ્રતિ મિત્ર તરીકેનો પોતાનો ધર્મ તેના કરતાં રાજ્યનું ભલું ધ્યાનવાનો ધર્મ તે વધારે પ્રિય ગણે છે. અને કેશ્ય-સના ઉશ્કેરણી ભરેલા સપ્તેનો ગૂઢાર્થ કળી શક્યા વિના તે એકાએક તેના પક્ષમાં ખેંચાઈ જાય છે. એ તેના મનની અસ્થિરતા સૂચવે છે. સીઝર જેવા મિત્રનો નાશ કરતાં તે અવ્ય-ક્રાંતો નથી. એ તેનો વિશ્વાસઘાતી સ્વભાવ સૂચવે છે. આગળ પોતાના પિતાનો નાશ કરનાર પોત્તી જેવા દુશ્મનની સાથે પણ તેણે સલાહ કરી લીધેલી. એ તેની મનોભાવનામાં અસ્થિ-રતા સૂચવે છે. પહેલાં કેટો નામના જનસમૂહનો એક જુદિશાળી તેતાએ આત્મઘાત કર્યો હતો ત્યારે જુટસે કેટોને હસી કાઢ્યો હતો. અને કેટોનો જ પુત્ર ફીલીપ્પાઇનાં રણક્ષેત્ર ઉપર યુદ્ધમાં જ લડતો મરણ પામે છે અને પોતાના પિતાની આબરૂને ઉજ્જવળ કરે છે તેના જેવી પરાક્રમી પ્રકૃતિ નહિ બતાવતાં પોતાની ઉપર વિપતિ આવી પડે છે ત્યારે બીકણ અને નિગરા પુરપત્ની માફક, જુટમ લડાઇમાં લડતાં મરવા કરતાં પોતાની મેજે આત્મઘાત કરીને મરી જતું વધારે પ્રગસનીય ગણે છે । આ દોષનું સ્પષ્ટીકરણ કર્યાંથી છેક જુટમને આપણા અભિ-પ્રાયમાં કિતારી પાડવાનો આપણો હેતુ હોવા ન જોઈએ, પ્રત્યેક મનુષ્યમાં જેવા દોષ હોય છે તેમ તેનામાં પણ હતા. અને તેનામાં જે ગુણ હતા તેને માટે બેશક તે શોકો તરફથી ભારે પ્રશંસાને પાત્ર થતો હતો. તે પણ જુટમની ઉચ્ચ મનોવાંછનાઓ અને કેશ્યમનુ વ્યાવ-હારિક કાર્યમાં દૈશમ્ય-એ બેનું મિશ્રણ એક જ પુરુષમાં થયું હોત તો પરિણામ કાંઈક જૂદું જ આવ્યું હોત । પણ વિધાતા મર્મ ગુણો એકજ વ્યક્તિમાં કદી પણ ભરે છે ? નિરપગાધી મીઝરનું ખૂન થયું તેનું વૈર પાછળથી કેવી સારી રીતે-એનીમેજેજ-મળ્યું હતું તે ઉપરથી “ સત્યનો હમેશા જય હોય છે ”—એ સિદ્ધાંત ઉપસ્થિત થાય છે. છેવટ, અમેરિકન કવિ વાગ્નેસોની માથે વદીશું કે,—

“ In the world's broad field of battle,
In the bivouac of life,
Be not like dumb, driven cattle,
Be a hero in the strife ”

—Longfellow.

“ જ્ઞાનભક્તિ. ”

હિન્દુસ્થાનના વ્યાપાર-ઉદ્યોગ.

અન્ન વસ્ત્ર અને ઔપધિ એ મનુષ્યને આવશ્યક છે, અને દરેક દેશમાં આ ભૌતિક પદાર્થોને માટે અનાદિ કાળથી યુદ્ધ ચાલી રહ્યું છે. દેશની આબાદની મનુષ્યના જીવનનાં આ મુખ્ય સાધનના ઉપર આધારવામાં આવે છે અને જે દેશમાં જેટલા પ્રમાણમાં આ પદાર્થોની વૃદ્ધિ તેટલા પ્રમાણમાં તે દેશ સમૃદ્ધિમાન ગણાય છે. જીવનકલહના મામલામાં પારમાર્થિક વસ્તુના ઉપર આના જેટલું ધ્યાન ભાગ્યે જ અપાય છે; અને સામાન્ય માણસની દૃષ્ટિ આ ભૌતિક પદાર્થની વૃદ્ધિના ઉપર જ પોતાના ક્ષુબ્ધ દુઃખનું પ્રમાણ રાખે એ સ્વાભાવિક પણું છે; કારણ કે આ શરીરના પોષણમાં તે વસ્તુનો દેખીતો જ ખપ પડે છે. આ પ્રમાણ ધણે યોગે અંશે દરેક પ્રજાએ સ્વીકાર્યું છે અને સમય એવો આવ્યો છે કે આર્થાવર્તને પછી શરીરના પોષણમાં હવે તેવા ભૌતિક પદાર્થને પ્રધાન પદ આપવાની જરૂર પડી છે. પારમાર્થિક સમૃદ્ધિનો આધાર શરીરના આરોગ્ય ઉપર આશ્રિત છે અને તેથી જ્યારે આ કાળમાં શરીરના પોષણ સંબંધે જ સર્વેષ દુઃખની જામ સંભળાય છે ત્યારે કેટલોક કાળ આપણા દેશના વિદ્વાન અને નેતા જનોનું ધ્યાન આપણા વ્યાપાર ઉદ્યોગ તરફ આકર્ષાનું આવશ્યક છે. આ સંબંધમાં આપણા દેશના વિદ્વાન અને અનુભવી પુરોષોએ કેટલોક વિચાર કર્યો છે. અને તેને તપાસી જવાથી આપણને ધણા લાભ થવાનો સંભવ છે તે અતિ સ્પષ્ટ છે.

અન્ન અને ઔપધિનો મુખ્ય આધાર ખેતી અને ખનિજના ઉપર છે અને આ બંને વિષયો ઉપર ધણું જ વિચારવા જેવું છે. આપણે અત્યારે તો માત્ર વસ્ત્ર-જેમાં અનોક વસ્તુનો સમાવેશ ઘટ્ટિત જાય છે—તેના જ ઉપર જરા વિચારીશું. અત્યારના આપણા સંસાર તરફ દૃષ્ટિ ફેરવીશું તો જણાશે કે આપણા વાપરની લગભગ દરેક ચીજ પરદેશમાં બનાવેલી છે અને તે માટે આપણા દેશને બીજા દેશો સાથે મોં ફાડી બેસી રહેવું પડે છે. એનું પરિણામ એ આવ્યું છે કે આપણી વપસારની ગીળે ઉત્પન્ન કરવામાં વપસારતા પૈસાનો લાભ બીજા દેશોને મળે છે, જ્યારે આપણા દેશમાં જે લોક ખેતીના ઉપર નીરસ જીવન ગુજારે છે તે, અને માત્ર શુભામગીરી જેવી નોકરીના ઉપર જ પેટભરી બેસી રહે છે તેમના, સિવાયના કરોડો માણસ આજસમાં જ બેસી રહી પોતાનું જીવન પુરું કરે છે; અને આવું જીવન ગુજારવાથી ખેતીવાળા અને નોકરીઆત લોકના માથા ઉપર પણ માત્ર બોળ ૩૫ ઘટ્ટિ દેશને વધારે ને વધારે ગરીબાઈમાં ખેંચતા જાય છે. તેમની જે કાંઈ મજૂરી કરવાની શક્તિ હોય તેને ઉપ-યોગમાં લાવવાનો તો તેમને અવકાશ મળતો નથી, અને દર વર્ષે વસ્ત્રાદિ જેવી અનેક જરૂરીઆતી ચીજોને માટે પારખ દેશની મજૂરીનું, દરિદ્રતાને લીધે હુધા વેડી, પોતાના કોઠીથી પોષણ કરવું પડે છે. અહીંના લોકની મજૂરી અને જીવિકાકિતનો નિરર્થક વ્યય ઘટ્ટિ ખપી જાય છે ત્યારે આપણી આધુનિક રીતભાને નવો જ પેલ કરેલો સંસાર પારખ દેશના ખ-જાનો તર કરતો જાય છે. આવા અચ્છી પુરૂષોના પ્રેક્ષાલભર્થી રાખદની સાથે, સ્વાસ્થ્યી બળિટ જીવનનો બિલકુલ ખ્યાલ ગરબના, અને નિર્માલ્ય ઘટ્ટિ જઈ માત્ર મૃત્યુની રાહ જોતાં નિરાશાના ઉગ્ર ખાડામાં જ ઉધે માથે ધર્યા જતા, કેટલાક સ્વદેશીઓ, અને કેવળ સ્વાર્થના જ ઉપર દૃષ્ટિવાળા કેટલાક પરદેશીઓ, એવો વધો કાઢે છે કે હાલના જમાનામાં જોઈતી

ચીજો આ દેશમાં બની શકે તેમ નથી અને વળી કઢી બનાવી શકે તો આની હરીફાઈના કાળમાં તમને તે સારી પરવળી શકશે નહીં. ધર્મિષ્ઠામ જ્યારે આવું નિશ્ચિત છે ત્યારે પ્રયત્ન કરવામાં જ માલ નથી માટે હાલ જેમ ચાલે છે તેમ ચાલવા દેવું અને પરદેશીઓ પરીપક્ષારી પુરૂષો છે તેમના પુણ્ય ઉપર આધારવાળું આપણું લૂલુ જીવન છે ત્યાં સુધી ગમે તેમ તેને પુરૂં કરવું ! આવા મરેલા જ વિચારમાં જીવનની મુગધ વ્યર્થ છે, મરતું નિશ્ચિત તો પછી જીવતા જીવતા મૃત્યુને સભારવાની પણ જરૂર શી છે ? જીવતા છતાં મૃત્યુના ભયમાં જ મૃત્યુને સભારતા જીવન પુરૂં કરનાર મનુષ્યના કરતાં મૃત્યુની કેવળ અવગણના કરી જીવન જ્યાં સુધી ચાલે ત્યાં સુધી તેને જીવન રૂપ જ આગનાર માણસ વધારે સુખી છે જીવન આશા એકલી જ તેવું જીવન સુખમય કરે છે મૃત્યુના મોહામાંથી ખરૂં જીવન જુટાવી લઈ પ્રયત્નશીળ પુરૂષને જીવનઆશા કલ્યાણકારી નીવડે છે.

પરંતુ આ ઉદાવેગો વાંધો સત્ય છે ? શું આપણા દેશમાં આપણી જરૂરીઆતો ચીજો આપણે બનાવી શકીએ તેમ નથી ? એના ઉત્તરમાં માત્ર એટલું જ કહેવાનું કે દેશની હોય તતા અખુદ ભારતી ગોધમોગ કરનાર નવીણ પુરૂષો વારંવાર કહી ગયા છે કે હિન્દુસ્થાન દેશ એવો છે કે જેને પોતાના જીવનને માટે મીઠા દેશ ઉપર ધીપણુ ચીજ અર્થે આ ધાર રાખવાની જરૂર પડે તેમ નથી તે એટલે તો વિશાળ પ્રદેશ છે કે લગભગ આખી સહિના દેશમાં જણાતી વિવિધ પ્રકારની હના પાણીની ગિચ્છિતિ અહિના કોઈને મધ ભાગમાં મળી શકે છે એટલે તે તે દેશમાં પાકતાં વનસ્પતિઓ અને ખનિજની ચીજો આપણા દેશના કાંઈ મધ ભાગમાં હોય છે જ એટલે દેશની નૈસર્ગિક સમૃદ્ધિને માટે તો કદિ કોય મરી શકાય તેમ નથી આ વસ્તુ વળી પૂર્વના ઇતિહાસ ઉપરથી પણ સ્પષ્ટ રીતે સિદ્ધ થઈ શકી છે હિન્દુસ્થાનના પૂર્વ વિભવનો હેવાલ જોઈને વાંચ્યો છે તે મનુષ્ય કહી એમ નહીં જ કહી શકે કે હાનમાં આપણી જરૂરીઆતો ચીજો આપણા દેશમાં બની શકશે નહીં હિન્દુ સ્થાનમાં બનેલા વસ્ત્રાદિ વિભવના સાધનો પાશ્ચાત્ય દેશના રાજ્યોના મેહોલોમાં માનથી સ્વીકૃતિ અને અત્યારે દેશની વિધાકળા નાશ પામતા છતાં પણ ઇટલીક ચીજો અર્થે એવી સારી બનાવી શકાય છે કે તે પુરોપના લોભમાં આનંદની સાથે આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન કરે છે લોહુ અને કોનસાનો મોટો જલો એક સ્થળમાં છાન્ડ નેટલો મળવો કદાચ આહીં મુશ્કેલ હશે અને તેથી સચા ગિરેરેની બનાવટમાં અત્યારે કદાચ આપણે અયોગ્ય દોષથી પરંતુ તે મચાવતી આપણી જોઈતી ચીજો બનાવવા માટે આપણા દેશમાં મધ પ્રકારની હરખત પડે તેમ નથી આપણે ઘણી ચીજો પરદેશમાંથી મંગાવીએ છીએ તેનો ઘણો ખર્ચ કાચો સામાન આપણા જ દેશમાંથી ત્યાં મેકલી તેમની મજૂરીના પૈસા તેના ઉપર ચલાવતી આપણા દેશમાં આપણે પાડે આજુવો પડે છે ! આમ કરતાં આપણને નકાસ્ટ ખેવડું ખર્ચ થાય છે એટલું જ નહીં પરંતુ વચની બનાવટની મજૂરીનું જરૂરીઆત ખર્ચ થાય તેનો લાભ પણ આપણે પરદેશીઓને આપીએ છીએ આ ઉપરથી એટલું તો સ્પષ્ટ છે કે જે કેટલીક વાતો એ જ ચીજોની બનાવટ કરવાનું આપણને બીજી રીતે અનુકૂલ હોત તો તે તમામ ચીજો આપણે આહીં બનાવી શકીએ એ નિઃસંશય વાત છે અને તે આહીં બની શકે તેમ નથી જ એમ બોલવું બૂનભરેલું છે.

કોઈ વખત એમ પણ કહેવામાં આવે છે કે આપણા દેશના લોકો પાશ્ચાત્ય પ્રજાના જેટલા એવી બનાવટના કામમાં ચાલક નથી અથવા તેમને હાલનાં નવી પદ્ધતિનાં હથિયાર વિગેરે વાપરવાં ગમતાં નથી અર્થાત્ આપણા લોકમાં નવી પદ્ધતિએ કામ કરવામાં ઘણી શિથિલતા છે. કામ કરવાની પદ્ધતિ હાલમાં આવે છે તે ફેરવવાની ઘણી જરૂર છે એ વાતનો સ્વીકાર કરતાં પણ ઉપરનો દોષ યોગ્ય નથી. હાલમાં જે યુરોપીયનોએ સંસ્થાઓમાં નવી જ પદ્ધતિ અનુસાર કામ કરવા માંડ્યું છે તેઓ એ સંબંધમાં ઉત્પન્ન થતી આપણી ચિંતાને કેટલુંક સાન્ત્વન આપ્યું છે અને કહે છે કે હિન્દુસ્થાનના માથા ઉપર મુકવામાં આવતો એવો દોષ તદ્દન પાયા વિનાનો છે. દેશ દેશની કામ કરવાની રીતભાત જુદી હોય છે અને દરેક દેશમાં એક પદ્ધતિએ કામ કરી સારું થઈ શકતું નથી અને આ દેશનાં લોક પોતાની સ્થિતિ અનુસાર સારાસારનો વિચાર કરી પરદેશી ઓળખ અને કામ કરવાની પદ્ધતિનું સાફ અનુકરણ કરી તેને પકડી લેવામાં ઘણા જ હોશિયાર છે એવી તેમની અનુભવસિદ્ધ ખાતરી થઈ છે. સીવવાના કામમાં સીંગરના સંચાનો ઘેર ઘેર થતો ઉપયોગ તથા નવી બનાવટની ઝીણી સોયો, કાતરો, દોરા તથા ચુતાર, સોની વિગેરે ખીજ કારીગરોનાં આજકાલ વપરાતાં તમામ પ્રકારનાં નવાં ઓળખે અને હિન્દુસ્થાનમાં આજની રેલવે અને મીંસોમાં અતિ પ્રવીણતાએ પહેંચેલા દેશી મજૂરો આ વાતની સાક્ષી પૂરે છે. વળી આ દેશની રીતભાત તથા તેનાં હવાપાણીથી બંધાયેલાં તેમનાં શરીરને યોગ્ય આવે એવી પદ્ધતિએ કામ કરતાં કંઈકુ-મીનમના નવા કારખાનામાં આપણા દેશી કારીગરોએ ઘણો સારો સંતોષ ઉપજાવ્યો છે એથી પણ સ્પષ્ટ જણાય છે કે જે આપણા લોકને તે પદ્ધતિ સારી રીતે બતાવવામાં આવે અને દેશ કાળને અનુસરી તે પદ્ધતિ શાયદકારક જણાય તો આપણા લોક તેને તરત જ ઝડપી લે છે અને પોતાને ગમે તે રીતે પણ ફાયદો કરવા ચુકતા નથી. આપણું સર્વને વિદિત છે કે એક વખત વિલાયતી હુજનો પ્રચાર દાખલ કરવા સરકારે ઘણો પ્રયત્ન કર્યો હતો પરંતુ એનો પ્રયોગ આ દેશની ખેતીની સ્થિતિને કેવળ પ્રતિકૂળ હોવાથી લોકમાં બિલકુલ ચાલી શક્યો નહોતો અને આખરે સરકારને પણ કબુલ કરવું પડ્યું કે વિલાયતી હુજની પદ્ધતિએ કામ કરતાં આ દેશની ખેતીમાં ખેડૂતને લાભને બદલે ઘણું નુકસાન છે. પરંતુ જ્યારે ખેડૂત લોકને માલમ પડ્યું કે કેટલોક શાકભાજીનો પાક અહીં શાયદકારક બનાવી શકાય તો તેઓએ તરત જ તે પદ્ધતિએ એવો પાક ઉત્પન્ન કરવા માંડ્યો છે. વળી એજ-સી વિગેરેની રીતે 'ચેડીઓથી કામ કરવાની' કેટલીક યુરોપીય પદ્ધતિ દરેક જગ્યાએ સ્વીકારવા માંડી છે એ સર્વ જ્ઞાત ઉપરથી એટલું સ્પષ્ટ રીતે સિદ્ધ થાય છે કે લોક માત્ર અમુક પદ્ધતિ અથવા સાધન પરદેશનાં છે માટે તેઓ તેને સ્વીકારી તેનો લાભ લેતા નથી એ જોય તદ્દન ખોટો છે. સાફ જ્ઞાને શાયદકારક ગમે તો તે સ્વદેશી હોય કે પરદેશી હોય તોપણ કૌંસો નેદા કરવા તરત જ તેઓ ઝડપી લે છે, અને એક વખત તેમની આત્મીકરી આંખો કે અમુક ઓળખ તથા સાંચા કામમાં શાયદો કરી આવે છે તો તેઓ તેને સ્વીકારવા કદી ચુકતા નથી. ખેતીના કામમાં ચેરકી-પીલવાના કાલની પહેલાંની લાકડાંની બનાવટ ઘણી જ ભારે અને અર્થાળ હતી પરંતુ હાલમાં લોહના સંચા સારા અને શાયદકારક માલમ પડવાથી ઠેરઠેર 'ચેરી' ગયા છે. આવા અનેક દાખલા લોકો પોતાનો સ્વાર્થ પણ દુનિઈ શકતા નથી એ જોયને ખોટો પાડવા આપી શકાય તેમ છે; અને હાલ સ્વદેશી હિલચાલ

સામે પણ એજ સ્વાયંબુદ્ધિ બુદ્ધ કરી ગઈ છે એ દૃશ્યન્ત પણ પૂર્વોક્ત દોષને ખોટો પાડવા માટે બમ છે

આ દોષના જેવોજ એક બીજો દોષ આપણા લોકના માયા ઉપર મુકવામા આવે છે અને તે એવો છે કે આપણા કારીગરો બુદ્ધિહીન છે તેવી આપણને નોંધતી ચીજો પુરી પાડી શકે તેમ નથી અને આ દોષ પણ ઉપરના નોંધોજ ભૂલભરેલો છે પશ્ચિમ દેશના લોકને નોંધતી અને જેવી કેળવણી અપાય છે તેટલી અને તેવી કેળવણી અહીંના સાધારણ લોકને અપાતી નથી અને તેવા કારણને લીધે સામાન્ય રીતે તેમના નોંધલી ચાલાકી ન હોય એ સ્વાભાવિક છે, પરંતુ જેજે વર્ગના કારીગરોને પોતાના ધધામા નોંધલી ચાલાકી અને બુદ્ધિ નોંધએ તેટલી ચાલાકી અને બુદ્ધિ તેમનામા નથી એમ કહેતા તો અનુભવી માણસે ખમચાવાની જરૂર છે પોતાના ધધામા દરેક કારીગર ઉચ્ચ પ્રકારની ચાલાકી ધગવે છે અને તેમા પાશ્ચાત્ય પ્રગ્નતા દરેક કારીગરની સાથે હરીશખિા ઉતરી શકે તેવા અહીં પણ મળી આવશે માત્ર દુર્દશા એટલીજ યદ્યર્થ છે કે જે જે કારીગરોના ધધા અનેક કારણોથી ભાગી પડ્યા તે તે કારીગરોને પોતાના ધધા છોડી બીજા અભણા ધધામા માથુ મારવાની જરૂર પડી અને પાશ્ચાત્ય પ્રગ્નની પેરે સામાન્ય કેળવણીના અભાવે ત્યા તેનું મન બરોબર ચોગી શક્ય નહીં તેના કારણથી આપણને તેનું કામ શુધ્ધ અને કમઅક્ષણુ લાગવા લાગ્યું પરંતુ આપણે યાદ રાખવું નોંધએ કે જે નવો ધધો એને કાળબળે બદલવો પડ્યો તેમા તેની બુદ્ધિ સ્વાભાવિકી નથી પરંતુ માત્ર ઉદરપોષણાર્થેજ એવા ધધાનો તેને સ્વીકાર કરવો પડ્યો છે એનામા બુદ્ધિ નથી એમ નથી પરંતુ નવો જે ધધો એને હાથ લેવો પડ્યો છે તેમા એને કેળવણી નથી એનામા બુદ્ધિ છે, એનામા ચાલાકી છે, માત્ર નવા ધધાને માટે તે કેળવણી નથી જુના જે ધધામા ઉછરી એ મોટો થયો હોતો તે ધધાનો તો હજુએ એક રાગ જેવાજ છે તે ધધો દરેક રીતે શોભાવવાને તે શક્તિમાન છે, હજુ પણ તેમા તેની બુદ્ધિ મતેજ છે અને નવા ધધામા જો એને નોંધતી કેળવણી મળે તો તેની તેજ બુદ્ધિ ત્યા દીપી નીકળે તેમા કાંઈ સરાય નથી આ સમયે મી ચંદરટનના શબ્દ જાણુના જેવા છે The natives of India have been credited with conservatism and stupidity mainly because they were wiser than their would-be instructors The reluctance of natives to use appliances imported from abroad may almost invariably be ascribed to the fact that they were unsuited to local conditions."

આ ઉપરથી એમ ધારવાનું નથી કે આપણા કારીગરોમા કાંઈ પ્રકારનો દોષ નથી, ઉદેશ માત્ર એટલોજ છે કે જે આપણા દેશની ઉન્નતિ અથ આપણો એક દૃઢ નિશ્ચય ચાય તો આપણાજ દેશમા નોંધતી ચીજો બનાવવાને માટે માણસો તૈયાર થઈ શકે તેમ છે, આપણુ ભરિધ્ય છેક નિરાશા ભરેલું નથી આપણા વ્યાપારમા નોંધતી દરેક કાચી ચીજો અહીં મળી શકે તેમ છે, અને તેમનો નોંધતો સર્વ સામાન બનાવનાર કારીગરો પણ અહીં મળી શકે તો પછી હાનના જમાનામા નોંધતી ચીજો આ દેશમા બની શકે તેમ નથી એમ કહેનામા શો અર્થ ? શુ આપણે અધોગતિની એટલી રિથિતિએ આવી ગયા છીએ કે

અત્યારે પણ આપણા દેશની ઉત્તિ અથ્થે આપણા કૃત્રિમ સંસારે ઉપગમેલી ખર્ચાગ રીત-ભાતમાં સમયાનુસાર કાંઈપણ ફેરફાર ન કરી શકીએ ? અને જો આપણે આવી દુઃખી અવસ્થામાં એટલા જ ડહાપણ વાળા યદ્યપે તો હાલના જાનનામાં જોઈતી આપણી ચીજનાં આપણને અતુકુળ ફેરફાર કેમ ન કરી શકીએ ?

આપણા વ્યાપારના ઉત્તતિક્રમમાં ખીછ એક મોટી અડચણ પાશ્વત્ય પ્રગતી હરીફાઈ છે. આ વિષય ખરેખર ગંભીરપણે વિચારવા જેવો છે. પરંતુ આપણે પ્રયત્ન કરીશું તો ભવિષ્યમાં તે આપણને છેક નિરાશ કરે તેમ નથી. આપણા ધંધા પ્રશ્નિની હરીફાઈમાં ભાગતા ભાગતા પણ હજુ ટકી રહ્યા છે અને ગમે તેમ કરી તેવા કારીગરો અત્યારે પણ પોતાના જ ધંધામાં શુભરાત કરે છે તે વાત ચાર તરફથી ચઢી આવતાં નિરાશાનાં વાદળ-માંથી આપણને સૂર્યદિગ્ગુણની ઝાંખી ખતાવે છે. આટલી આશા તો આપણા જૂના ધંધા-ઓમાંથી મળે છે. પરંતુ હાલમાં નવી અને પાશ્વત્ય પદ્ધતિએ આપણા લોકોએ ધમધાકાર કામ કરવા માંડ્યું છે. વલુવાના એકસા જ ધંધામાં આ છતાં પચીસ વર્ષમાં આપણે ઘણાજ ધસારો કર્યો છે અને જો કે પરદેશથી આવતા કાપડના હજુ મુધી દેશની આબાદનીના ઉપર દેખીતી અસર થાય તેટલા પ્રમાણમાં તેમની નીપજ નથી, છતાં આપણા દેશના ગરીબ વર્ગમાં વધારાનો કેટલોક પોશાક આપણી મોઝો પુરો પાડી શકે છે. મુંબઈ, અમદાવાદ, નાગપુર વિગેરે સ્થળોમાં મીઠનો ઉદ્યોગ ઝપાટાબંધ વધ્યા જ નહીં છે અને આ સ્વદેશી હીલચાલના પછી તેમની નીપજમાં ઘણો ભારે વધારો થવાનો સંભવ છે. આ વધતા જતા મીઠના ઉદ્યોગના સામે ઘણી ઘણી મુશ્કેલીઓ નડે છે, છતાં તેનો વધતો જતો વ્યાપાર જોઈ ભવિષ્યને માટે સારી આશા બંધાય છે. કાપડનો વ્યાપાર ઘણે ભાગે માનચરિત્ર અને લીવરપુલ તથા ડંડીના વ્યાપારીયોના હાથમાં હોવાથી હિન્દુસ્થાનની તળની નીપજ તેમના વ્યાપારને લોકો પોચાડે છે અને તેથી તેમજુ દિલ આપણા મીઠના વ્યાપારની વિરુદ્ધમાં છે. ઈંગ્લેન્ડની પાશ્વરોએટમાં વ્યાપારી લોકોનું ઘણું જોર હોવાથી આપણા લોકોને દરેક રીતે તેઓ કનડી શકે તેમ છે અને આપણી રાજ્યકીય આવી વિષમ અવસ્થાને લીધે આપણા વ્યાપારને તેઓ તરફથી ભારે અડચણ નાખવામાં આવે છે. અહીંની મીઠોના ઉપજતા માસ ઉપર સેક્રેટ પાંચ ટકા જોડેલો ટેક્સ ભરવો પડે છે અને અતિ દિલગિરીની સાથે કહેવું પડે છે કે આવી જાતનો દર અત્યાર મુધીમાં પોતાના જ દેશમાં ઉપજતા માસ ઉપર કોઈપણ કેળવાયલા સરકારે નાંખ્યો સાંભળ્યો જ નથી. કેટલીક વખત આપણા પોર્ટોની જાપાનનો દાખલો આપી આપણા લોકોના ઉપર નિરુત્સાહતા, નિર્ભજતા, અને અધમતાનો દોષ દેવામાં આવે છે. પરંતુ જાપાન અને આપણા દેશની સ્થિતિમાં ઉપરનો મહાન અમલનો તફાવત તદન વીસરાઈ જવામાં આવે છે.

આની સ્થિતિમાં પણ આપણો મીઠનો વ્યાપાર છેક નિષ્ફળ નીવડે તેમ નથી. આપણા વ્યાપારીઓની કરકસરની ઝીણી જુદી ધૂળમાંથીયે પૈસો પેદા કરે તેવી છે. અને અમદાવાદની મીઠોના વ્યાપારીઓએ આપણને ખતાવી આપ્યું છે કે જો એશિયાતિકામાં નહીં પણ ખરેખર ખત અને કાળજીથી એ ધંધામાં મચ્યા રહીએ અને કરકસરથી વ્યવહાર ચલાવીએ તો આવા વિરુદ્ધ પ્રસંગોમાં પણ આપણા દેશની સ્થિતિ પ્રમાણે આપણે ધંધો સફળ કરી શકીશું.

પરદેશની મજૂરીને મળતા લાભમા આપણે પણ કાલોડ ભાગ પડાવી શકીશું અને બે મરમગની આપણા ઉપર રહેમ નહીં રહેશે તો પગદેશીઓને આપણા બજારમા જતે દહાડે દાઢી પણ શકીશું ધણી વખત આપણી અહીંની સૌંધી મજૂરી ઉપર નોંધએ તે કગતા વધાર ભાર મુકવામા આવે છે પરંતુ મી એસ એમ જેનસનની ગણતરી પ્રમાણે અહીંની મજૂરીની ખરી કિંમત ગણતા ઇંગ્લેન્ડની મજૂરીની હરીફાઈમા આપણી સૌંધી મજૂરી ટકી શકે તેમ નથી એના કારણમા આપણે ઉપર નોંધ ગયા તેવી રીતે આપણા મજૂરીઆટ લોકની સામાન્ય ટ્રેડવર્ણીના તદ્દન અભાવ તે જ છે અને વળી જે નવા ધધામા તેઓ લા જોના તે ધધાની ખાસ ટ્રેડવર્ણી તેમને ખીનકુલ હોતી જ નથી માટે જો કે અહીંના મજૂરો યોડે ધમે કામ કરે છે તો પણ ઇંગ્લેન્ડના મજૂરો કગતા એટલું બધું ઓછું કામ કરે છે & આખર મ વાગે તેમના મમના પ્રમાણમા ઇંગ્લેન્ડના મજૂરને મળે છે તે કરતા પણ વધારે મજૂરી આપવામા આવે તો પણ તેમની મજૂરી અહીંના મજૂરના કરતા કિંમતમા ઘણી મરતી પડે છે અહીંના મજૂર દર અડવા ઈંચે ૭૦ કલાક કામ કરતા ધણામા ધણું ૭૦ પાન્ડ કપડુ માળ ઉપર વર્ણી શકે છે ત્યાં આવા આમા માત્ર ૫૪ કલાક જ કરતા છતાં ઇંગ્લેન્ડના મજૂર ૪૬૮ પાન્ડ કપડુ વર્ણી શકે છે આ રીતે જોતા સરખા કલાક કામ કરે તો ઇંગ્લેન્ડનો એક મજૂર લગભગ અહીંના નવ મજૂર જેટલું કામ કરી શકે છે અને અહીંના મજૂર ત્યાના મજૂરના કગતા નવમા ભાગની મજૂરી લે ત્યાં સુધી તો કિંમતમા તે મારી મજૂરી ગણાય નહીં આ દૃષ્ટિએ જોતા ઓધી મજૂરીનો ફાયદો તો માત્ર કહેવા પુરતો તો જ છે પરંતુ આપણી મીનોના ભડા કાપડના વણાટમા આવી કેળાવણી મજૂરી નહીં મળવાથી થતા ગેરલાભની સામે પણ મજૂર યવાની કેટલીક અવગણના આપણા દેશમા છે અને તેમા આપણે નોંધ તમામ આપણા દેશમાથી જ મળે છે તે મોટામા મોટો લાભ છે

(અપૂર્ણ)

મગનભાઈ ચતુરભાઈ પટેલ.

સંસ્કૃતભાષાજ્ઞાનનું મૂલ તથા વૃદ્ધિ.

૧.

આજથી આશરે ૧૦૦ વર્ષ ઉપર સર વિલિયમ બેન્સે શકુંતલાનું અંગ્રેજી ભાષાન્તર પ્રસિદ્ધ થયું ત્યારથી સંસ્કૃતભાષાજ્ઞાને યુરોપની પ્રજાનાં મન ચમકાવ્યાં હતાં. એ ભાષાન્તર ક્ષત્રકતામાં ૧૭૮૯ માં છપાયું હતું. ત્યાર પછી તેનાં ફ્રેંચ, જર્મન, ઇટાલિયન, ડેનિશ, અને સ્વીડિશ ભાષાન્તરો થયાં, અને હર્ડેઈ અને ૧૮૫૬ માં ગ્રેફિસર વિલિયમ્સે તેનું નવીન કાવ્ય રૂપ ભાષાન્તર પણ પ્રકટ કરેલું હતું, ઉપરના સર્ વિલિયમ બેન્સના પ્રથમ ભાષાન્તર ઉપરથી યુરોપના વિદ્વાનોમાં બારે ખળભળાટ ઉત્પન્ન થયો હતો અને સંસ્કૃત ભાષાના અભ્યાસમાં પ્રીતિ ઉત્પન્ન કરી હતી. શકુંતલાના આ ભાષાન્તરથી જેમનાં ચિત્ત બહુ જ પ્રસન્ન થઈ ગયાં હતાં તેમનામાં જર્મન કવિ ગેટે મુખ્ય હતા. તેણે કાવ્યેસ છે કે:—

“ Willt thou die Blüthe des Fruhen,
Die Früchte des späteren gahren,
Willt thou was reizt und entzückt,
Willt thou was sättigt und nährt,
Willt thou den Himmel, die Erde—
Mit einem Namen begreifen,
Nenn ich, Saragata, tosch,
Und so ist Alles gesagt.”

(ભાષાન્તર.)

“ મોડું ફોજે કુસુમાકરનાં ફોજોને—
પુષ્પો બને જ કદિ મોદ ખુશી તમેને.
આધાર ને ભક્ત જ છે તમને કરાનું,
પોંચી શકે કદિ તમે પૃથિવી અને શું,
એ કે જ શબ્દ યદી જો કદિ હું તમેને—
જવાબ આપું જ ‘ શકુંતલા ’ એ ! ”

ઇતિહાસકારો, ભાષાશાસ્ત્રીઓ. અને તત્ત્વજ્ઞાનીઓના મનમાં એવો વિચાર જાગ્યો થયો કે ભરતખંડમાં સંપૂર્ણ વિદ્યા સમવાદ રહેલી છે અને તેમાંથી માનવ જાતિના પ્રાચીન ઇતિહાસનાં નવાં પૃષ્ઠો ખુલવાનો સંભવ છે, અને તેથી તેના અભ્યાસની જરૂર દેખાઈ. એક શકુંતલા ઉપરથી આટલી અસર ફેલાઈ તે ઉપરથી ભાષાશાસ્ત્ર, તત્ત્વજ્ઞાન, અને ભરતખંડની પ્રાચીન તથા પરીખની શોધો શરૂ થઈ ગઈ. ઇંગ્લેંડ, ફ્રાંસ, જર્મની, ઇટલી, ડેન્માર્ક, સ્વીડન, રશિયા, અને ગ્રીસ, એ સર્વ દેશોમાં સંસ્કૃત અભ્યાસ શરૂ થઈ ગયો. ઇંગ્લેંડમાં સર વિલિયમ બેન્સ, કોલબુક, વિલ્સન—ફ્રાંસમાં બર્નેક્—જર્મનીમાં બે શ્લેગેરે, હંબોલ્ટ, બોપ, અને

ખ્યાત આપણને આ એક શકુંતલાથી મળી શકે છે એટલે તેમના ઉપનેક્તો (ઉપનિષદો) અને બગવેદમ્ (બાગવતમ્) ઉપરથી મળતો નથી." (Herder's Schriften, vol. IX. p. 226, zur schonen literatur und Kunst. Tubingen, 1807.)

દરેકને આવી અભિપ્રાય થવાનું કારણ માત્ર ભાગવતને બદલે બગવેદમ્ જેવાં કુટ બાષ્પાન્તરો હતાં. વેદો અતિ પ્રાચીન છે અને બાષ્પાન્તરમાં યજુર્વેદને યજુરવેદમ્ લખેલ છે અને તે ભરતખંડના મિશનરી પ્રખ્યાત જેમ્સ રોબર્ટ ડી નોબિલિયસે એક પોતાના દેશી નોકર પાસેથી લખેલ છે, આના સંબંધમાં વેદોની આધુનિક પ્રતિની શોધની દક્ષિણ તથા એશિયાના ઉત્તમ ગ્રંથો ઉપરની ટીકાઓ જોવી. (એશિયાટીક રીસર્ચીસ, ૧૪, પ. ૧-૫૪; ક્લક્ટા, ૧૮૨૨.).

વળી એથી પણ પહેલાં નીબર (Niebuhr) જેવા દતિદાસકારે તો પોતાના પ્રાચીન ઇતિહાસનાં બાષ્પોમાં તો ખરું જ્ઞાન મળે ન રહે ત્યાં સુધી ભરતખંડ માટેની જગ્યા ખાલી રાખેલી છે. તે પણ નીબરે જે ધર્મ બાધી રાખેલું છે તે ધર્મ બીજા દતિદાસકારે કરી શકત; અને કાશિદાસનાં ફરજાંક કાવ્યો, દિનોપદેશની કેટલીક વાતો, આનન્દસ-દરીના કેટલાક મ્લેકાં, આથવા તો બગવદ્ગીતાના સ્વરૂપમય કાવ્યનું અવલોકન કરીને મીગે-રથેનીસ તથા ટ્યાનાના એપોસેલોનિયસની મુદામતાથી તેમજે દિંદી પ્રગ્નનો ઐતિહાસિક જ્ઞાન આપેલ છે, પરંતુ તેમાં તેઓએ જે મંથકારો ઉપર આધાર રાખેલો તે મંથકારો ઠીક અને વર્જિત નેટલા ફર મુશ્કેલી હતા, એ વાત તેઓ બુદ્ધી મથા છે. ભરતખંડની પ્રગ્નનું વર્ણન કરવામાં જે મેર હનસાફ એ પ્રગ્ન ઉપર યથેલ છે એટલે બીજી કોઈ પ્રગ્ન ઉપર યથે નથી. તે ઉપર માત્ર સામાન્ય અવલોકનો આપવાના કરતાં યજુર્ બાધીક અને ઉગ્ર અભ્યાસની તેમાં જરૂર છે. પોતાના વિષ્ણુપુરાણના બાષ્પાન્તરની પ્રસ્તાવનામાં પ્રોફેસર વિશ્વનાથ લખે છે કે—“ સંબાળથી કરવામાં આવેલ અવલોકન અને સત્ય યાતોના સંપ્રદ ઉપરથી રચિત હોવાને કીધે અંતર્નીત જ્ઞાન (inductive philosophy) ઉત્કૃષ્ટ મળાય છે, અને જ્ઞાનની સર્વ પ્રકારની શોધમાં જરૂરનું છે કે તત્સંબંધી તર્ક (speculations) બાધિતાં પૂર્વે તેનાં સત્યો નક્કી કરવાં જોઈએ. દિંદુ એકેની કથાઓ તથા પુરાણોની શોધના કામમાં આ પદ્ધતિ રાખવામાં આવેલી નથી, સામાન્ય સ્વરૂપવર્ણન માટે સાધનો બહુ ઉતાવળથી મેળવાયાં છે તેથી બહુ બુદ્ધ ભરંજ પિચારે આપવામાં આવેલા છે, કારણ કે એ લેખકોના સમજાવનારો ભ્રમિયાઓ અજ્ઞાન અને અપૂર્ણ જ્ઞાનવાળા હતા.”

સંસ્કૃત બાષ્પજ્ઞાનના શોધની વૃદ્ધિ અંટકાવનાર એક બીજી બાબત પણ છે; અને તે એ કે એ વિદ્વાતાની શાખા ઉપરની પ્રીતિ એ ક્રીક અને લેટિન વિદ્વાતાને પણ નુકસાન કરેલું છે. બેસાક દહ આપણે શીખવાનું યાજું છે, અને સંસ્કૃત અભ્યાસ કરનારને માટે તો બેટલી અને દર્માનના મનો પસાર કરવાની નેટલી જરૂર છે એટલી બીજા કસાની નથી. પરંતુ ક્રીક અને લેટીન અભ્યાસમાં તો ઉપયોગી અને નિરૂપયોગી જ્ઞાન વચ્ચેના અંતર છેક અદૃશ્ય થઈ ગયેલો છે, અને એ પ્રાચીન ભાષાઓના અભ્યાસના ખરા હેતુઓ જ બુલાઈ ગયેલા છે. મંથકારોમાંના લગભગ અર્ધો અર્ધ કરતાં પણ વધારે તો પ્રાચીનોના ઉત્તમોત્તમ નમુનાઓની વૃદ્ધિ કરવા તરફ જ વલેલા જણાય છે, અને વ્યક્તિને લાભકારક નીવડે તેવા નેટલા

થયા છે એટલા સાર્વજનિક ઉપયોગના થયા નથી આવી જ રીતે મરકૂત ભાષાશાસ્ત્રની અવગતિ પણ થઈ છે એવા સરકૂત થયા પ્રસિદ્ધ થયા છે કે જેના ઉપર વ્યવહારી મનુષ્યે કાલકોષ કરવો નિરર્થક છે, જે વિષયોના હાલના થવા જવું એ મૂર્ખાઈ ગણાય એવા વિષયો લવાયા છે આ લખવું કંઈ બધા જ વિદ્વાનોના લેખોને માટે લાગૂ નથી એટલાક ઉત્તમ નમુનાઓ પણ થયા છે, પણ એવા થોડા છે અને તે સામાન્ય નથી જે માન કે વિદ્યા સામાન્ય ઉપયોગી ન હોય તે માત્ર વિદ્વાતાના પ્રદર્શન કે ગણાય છે તેઓ આત્મતત્ત્વમાધ્ય હોય છે છતાં લેખોને ઉપયોગી હોતા નથી

ભાષાશાસ્ત્રના અભ્યાસનો મુખ્ય હેતુ એ છે કે માણસ જોયો છે તેવો જ તેને સમજીને માણસ શું છે તે જાણવું ધ્રુવના તારાની ગોળ કરનારે તે પોતે શું છે તે જાણવાની પ્રથમ જરૂર છે આપણે શું છિયે એ વાતની શોધ પણ ધણા પ્રાચીન કાળથી શોધાતી આવી છે, તો પણ તેને માટે અનાદિ કાલથી અથાગ શ્રમ લેવાયા છતાં અદ્યપિ સતોતકાન્ક પરિણામે પ્લેટોની ગકાલુ નથી પ્રાચીન કાળના ખરેખર અને મહાત્માઓના વૃત્તાંતો ઉપર દ્રશ્ય આપણે અટકજો અનાવિયે છિયે તેમ છતાં આપણે ના ઉમેદ કે લગ્નિજત થવાની ખર્ચ જરૂર નથી કેમકે મત્તની રોધના પરિણામમાં નાદિ મત જ આવે છે

ત્યારે જે માનવજાતિના દત્તિદામની આત્મ ત અગત્યની અને પ્રાચીનતમા શુભલા પ્રાપ્ત કરવાનો હેતુ સરકૂત ભાષાશાસ્ત્રના અભ્યાસમાનો છે, તે આપણે અવતોષવાના અથોમા પણ આપણે ઐતિહાસિક ક્રમે જ જવું જોઈએ, એટલે કે છે પ્રાગબ્ધી અવતોષન શરૂ કરવું જોઈએ, તથા ભારતીઓના વિચારની વૃદ્ધિનો ક્રમ ધીરે ધીરે તપાસવો જોઈએ. તત્ત્વજ્ઞાનનો અભ્યાસ જેમ પ્રારબ્ધી જ થાય છે તેમ દત્તિદાસને માટે પણ સમજવાનું છે ભરતખન્ની મર્વે નિદાઓનું મગ એક જ હોવાને લીધે તમા તો પ્રારબ્ધી જ શીખવાની વિશેષ જરૂર છે એમાં તો તત્ત્વજ્ઞાન જ્ઞાનજ્ઞાન કા થો કાનદાઓ, ખગોળવિદ્યા, વ્યાકરણ શાસ્ત્ર, શાસ્ત્રમય, હાસાદિ સમગ્ર નિદાઓનો મગલ વેદ નામમાં છે માટે પ્રાગબ્ધ વેદથી જ થવો જોઈએ

અમનરાય શિવરાંકર વૈજ્ઞાન્ય, જુનાગઢ.

પ્રવાસી પંખીડાં.

(જીવનનું વીતી ગયલું એક વર્ષ.)

પ્રવાસી પંખીડાં, અમવિકલ જ્ઞાતાં ઘડી દેરા.
અહીં આવો બેસો; અતિથિ અમ મોંઘાં પરમ હો,
સુવાસી પુષ્પો ને શલ્યો જગજ્ઞે નચવતું-
જીવો વીતી ચાલ્યું વરસ અણમોહું જીવનનું.

ઘડી દેરા જ્ઞાતાં, જગતતરણા પર અહીં;
વીંતેશી વાતોને સમરણતર લાવો સ્થિર જની,
વિલાસો વેધાં કંઈ જીવનગતસંવતસર મહીં ?
કુખ્યાં કે અશ્રુને ઉદ્ધિતક આનાં જલ મહીં ?

શુભાવો પ્યારાં યો, વિલકકમની કંઈ પ્રણયીને;
અમારી વાંચી હો હૃદયતત્ત્વપર્યાં થઈ અને,
અમે રાખ્યાં સંગે પ્રણયોજન યાત્રાસુપથમાં;
ઘડી રાણાં સંગે બૂઝી જઈ ભટકતાં વિપથમાં.

વિલાસ્યાં પુષ્પોનાં વિકસદલસૌરભવન જઈ;
ઝીંઘાળ્યાં ઝીંઘ્યાં હા પ્રણયી જન પ્રીતિ સર લઇ,
શુભ્યાં દૈવી ગાનો શિખરચિત જ્ઞાતાં પ્રણયીનાં;
શુભી રાખ્યાં નાખ્યાં વિકસિત કલાપે પ્રણયીમાં.

મધુરા આજાપે ઉડી અવર ગ્રજે જઈ સહડમાં;
વિકારો વૃત્તિના પ્રણયોજનમાં ત્યાં અનુભવ્યા.
અહંતાનાં ઘેરાં મળે દુઃખ નેત્રે સહડી જતાં-
લડ્યાં માહો માહે દુઃખદ કંઈ ચંચુક્ત કર્યો.

વહાં ઉદ્વિગ્ધોની દુરિત કૃતિયેને નિભવતાં;
અખાડ્યાં ને આખ્યાં કલુપ પરિણામે વિપવતાં;
વીંટાળ્યાં વંટોળે પ્રગતિપથ માહે કહીં કહી;
ભમાળ્યાં જ્ઞાતાં ને ભમીં વિપથચારી જનીં જની.

નિહાળ્યાં જ્ઞાતાંને અસીંમતમ કોટરતલ જતાં;
નિહાળ્યાં પંખેરું ગમરુ કૂર અંતક વશ થતાં,
સહા જ્ઞાતાં સાથે પ્રણયવણુ હોમ રડીં રડી;
ચૂખ્યાં ઝીંઘ્યાં અશ્રુ પુનિત પ્રણયીનાં ટવીં ટવી.

ન જોયા શુ ખીન્યા સુમન ઘડીમાહે ખતી જતા /
 ન જોયા શુ બેડયા પ્રભુથી ઘડી માટે પડી જતા /
 ન જોયા શુ ભરો પ મ સવિનાના ચળકતા /
 ન જોયા શુ ધાગ જલદ થકી અતહિત થતા /

રહ્યા કાઠ ઉંચે જગત વિઠપે કઈ ગળડીયા
 ન જીન્યા જીન્યા ઝઈ પ મવિભુસત્યો હ્રદયમા
 જવા ટોચે કીધુ મથન ઘણ તોયે નન રહ્યા
 પિતાના મદિરો અતીવ દૂર વાયા હર હા

હતા આશાભગી પ્રતિહતગતિના નન થન
 ઘવાતા ખેચતા ભગી યપ્રવત્ને નહી જવુ
 કરા દૃષ્ટિ નીચે જાનુ જ પથ મધ્યે રમીકડા
 પમારા પાખો આ પ્રભુથી મહ બેડો મગનમા

રૂપાન્નોતિ પેશુ પરમ સવિતણુ ચગમ્ભુ-
 નિરાજો ત્યા વ્હાલા નગનખ બેડો નિમળ
 ઉગમી માયાના નમમમૂલ તેજે ભરવુ
 પિતાની પ્રીતિનો પુનિત પથ મેમે પ્રગમ્ભુ

ના ખચી કમી શિખ મિથલ નત રસજગ
 નિમત્રે એ ધામે રીયપપુર કમરન બડ
 બેડો હાચે હાચે અઝાણુ જીતી મબયા
 મેલો મે મે મે મે શુવનચાવાવહનમા

તજે પથે ત્રિ સુખદ યજુપ્રીતિઝરણુની
 રસીના મહાતના દુખ પથકટક દૂર થજો
 રસીના મદાગઓ રસ મનસમા રસરૂપ થજો

શ. અ. પટેલ.

અકબરના નિંદકો.

"To myself the object of history is to discover and make visible illustrious characters, and pay them ungrudging honour.

"The History of mankind, says Carlyle, is the History of its great men To find out these, clear the dirt from them, and place them on their proper pedestals, is the function of the historian. He cannot have a nobler one."
—Fronde's Inaugural Lecture as Professor of History at Oxford in 1892.

આદર્શક અકબરને, તેના જીવનકાળમાં તેમ જ હજી સુધી હિંદુઓ વિજ્ઞાતશ્વરો વા જગદીશ્વરો વા કહેતા ને કહે છે. તેઓ તેને કબરના જેટલું સન્માન આપે છે. ભગવદીતામાં લખ્યું છે કે:—

यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ।
अमृत्यान्तमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ॥

જે સમયે મહાત્મા અકબરે જન્મ મેલ્યું કર્યો, તે સમયે ભારત અંધકારમાં ડુબ્યું હતું, સર્વત્ર અરાજકતા પ્રસરી રહી હતી. કુસંસ્કાર અને ધર્મભાવના લોપને લીધે હિંદુઓનો નાશ થવા બેઠો હતો. એવે સમયે મહાત્મા અકબર ભારતના સિંહાસન પર ન આવ્યો હતો, તો હિંદુઓની ઉન્નતિની કશી પણ આશા નહોતી. ભારતના આ ધોર સમયે તેણે હિંદુઓમાં નવો જીવનસંચાર દાખવ કર્યો, એ ઉપકારમાં હિંદુઓ તેને જગદીશ્વર ન કહે તો તેઓ ખરેખર કૃતઘ્ની જ કહેવાય.

તેની કીર્તિની અદેખાધથી બચી જનારા તેની નિન્દા કરે એમાં આશ્ચર્ય નથી.* આગણીસમી સદીના આરંભથી તેની નિન્દા કરનારાનો એક બીજો વર્ગ ઉભો થયો છે. ને તે અંગ્રેજ ઐતિહાસક છે. રાજનૈતિક કારણથી તેઓ તેના શત્રુ છે ને તેથી જ તેની નિન્દા કરે છે. લેકી (Lecky) નામે એક વિખ્યાત અંગ્રેજ ઐતિહાસક લખે છે કે:—

"The promotion of industrial veracity is probably the single form in which the growth of manufactures exercises a favourable influence upon morals. It is possible, however, for this virtue to exist in great perfection without any corresponding growth of political veracity or in other words of that spirit of impartiality which in matter of controversy, desires that all opinions, arguments and facts should be fully and fairly stated."

* આ સિવાય તેની નિન્દા કરનારાનો એક બીજો વર્ગ છે. અકબર ધર્મીય મુસલમાન નહોતો એ કારણે ધર્મીય મુસલમાન લેખકો એને "કાફિર" શબ્દથી સંબોધે છે. તેની રાજનૈતિક ને સાસનપ્રણાલી પર કોઈ બતલી ટીકા ન કરતાં, હિન્દુ મુસલમાનને સમાન ગણવા માટે જ તેની નિન્દા કરે છે. આ તરફ આપણે લક્ષ આપવાનું નથી.

એ જ લેખ બીજે સ્થળે લખે છે કે —

"A disinterested love of truth can hardly exist with a strong political spirit. The object of the politician is expediency &c."

એ જ મ્યા કવિવર હર્તુદગિએ આ શબ્દોમા કહી છે —

સત્યાનૃતા ચ પરમા પ્રિયવાદિની ચ ।

વેશ્યાહ્મનેવ નૃપનીતિરકરુષા ॥

આ કાણુથી અંગ્રેજોના લખેના વિષય ને વિગતિઓના દત્તિદાસ હમેશા સત્ય અને વિશ્વાસજનક હોય છે એ માનવું તે જીવનરેણુ છે અંગ્રેજ ઐતિહાસકા અકબરની નિન્દા શા માટે કરે છે તે પ્રથમ તપાસીશું.

જે અંગ્રેજ ઐતિહાસક અકબરની નિન્દા કરવાની પહેલ ફ્રાંકો તેનું નામ ફ્રાંક ટોડ છે ટોડનો તાજગ્યાન મથ આપણા દેશમા પ્રખ્યાત છે.

જો કે એ મથ ભારતવાસીઓમા પ્રસિદ્ધ છે તથાપિ ફ્રાંક ટોડે ક્વા કેના કાગણીથી દેશમા પ્રવાસ કર્યો તે માણીથી તેઓમાના ધણી અગાત છે ટોડ સ્કૉટલેન્ડમા ૬ સ ૧૭૮૭ મા જન્મ્યો હતો બ્યારે તે ૧૭-૧૮ વર્ષનો થયો ત્યારે ભારતના સૈનિક વિભાગમા નિભાયો આ દેશમા ૨૨-૨૩ વર્ષ નોકરી કરી ૪ સ ૧૮૨૩ મા પાછો વિવાહત ગયો ૧૮૭૫ ના નવેમ્બર મામતી ૧૭ મી તારીખે મળ્યું પામ્યો.

૪ સ ૧૮૦૬ થી ૧૮૨૩ સુધી તેણે રાજપુતાનામા નોકરી કરી એ વખતમા તેણે રાજપુતાનાના દત્તિદામ લખ્યો પ્રથમ બ્યારે તે રાજપુતાનામા નિભાયો ત્યારે તે દેશની મારી રીતે જરીફ કરવાની સગમતે તેને સોંપણી કરી હતી એ મામ મોપવાનો સરકારનો એક વિશેષ ઉદ્દેશ હતો રાજપુતાનાનું માનચિત્ર તે વખતે સરકારને અવિદિત હતું કાંઈ વખત એ રાજ્યો સાથે મગમરને વિચર્ય થાય તે પ્રમતે તેનું માનચિત્ર (Topography) ઉપયોગી થઈ પડે એ હેતુથી સરકારે ફ્રાંક ટોડને મોખે મોખે હતો તેણે એ કાર્ય સારી રીતે પાર પાડ્યું તે તેના મરણ પછી તેના જીવનચરિત્રલેખક લખેલા Annual Biography & obituary for 1835 ના મથથી સિદ્ધ થાય છે તેમા લખ્યું છે કે —

Almost immediately upon his arrival in that country he began its survey, the details of which he has stated in the memoir, and its result is given in the magnificent map which graces the Annals. In the maps prior to this survey Rajpootana was almost a total blank nearly all the western and central states are wanting the rivers were supposed to have a southerly course into the Nerbudda, and the position of the two capitals (the ancient and the modern) of Mewar was precisely reversed, Cheetor being placed in the best maps S. E. of Oodepore instead of E. N. E. The map of Colonel Tod was completed in 1815, and presented to the Marquis of Hastings it is worth remarking that the author first bestowed the name of Central India upon

the country, which it has since retained. The map was of vast utility to the Government, being made one of the foundations of Lord Hastings' plan of operation in the year 1817.

His surveys were continued without interruption, except by his indefatigable researches into the History and antiquities of the Rajpoot States, till 1817, when he was appointed political Agent of Government having the sole control over the five principal states of 'Rajasthan': Mewar, Marwar, Jessalmer, Kotah and Boondi.

તેણે માનચિત્ર યુદ્ધ સંબંધે એટલું ઉપયોગી થઈ પડ્યું કે તે વખતના ગવર્નર જનરલ હેસ્ટિંગ્સે તેને રાજપુતાનામાં પોલિટિકલ એજન્ટ નીમ્યો. ટોડ સાહેબ નાની ઉમરનો હતો ને એ જગા મળવાનો તેનો હક નહોતો. તેનાથી છુના ને વધારે હકદાર અનેક અમલદારો હતા તે સર્વેને અન્યાય આપી તેને એ જગા આપી એવા એ લૉર્ડ હેસ્ટિંગ્સને પ્રિય થઈ પડ્યો હતો. ટોડ સાહેબ રાજપુતાનાના રાજાઓ પાસે લાગ્યા લે છે એવું અનેક અધિકારીઓ લૉર્ડ હેસ્ટિંગ્સને કહેતા, પણ લૉર્ડ સાહેબ તે બધું બૂઝે કાને માંન્યા કરતા. ટોડ સાહેબ પર આટલી બધી પ્રીતિનું કારણ શું? નકશો ચિતરી આપ્યો તે? ના, તે સિવાય બીજું પણ એક હતું. હેસ્ટિંગ્સે જે રાજનીતિ અવગ્રહ્ય કરી હતી તેમાં ટોડ સાહેબ સહાયતા આપ્યા જતા. હેસ્ટિંગ્સ સાહેબે ભારતમાં આવી વિચટો આરંભ્યા. હવે તે સમયે રજપુતો, મુસલમાનો ને મરાઠાઓ સાથે મળી નય તો અંગ્રેજોને જય મળવો મુશ્કેલ થઈ પડે. ટોડ સાહેબે રાજપુતોને છજથી ને કુશળતાથી પેલાઓથી દૂર રાખ્યા રજપુતોને મુસલમાન ને મરાઠા સામે તિરસ્કાર ઉપજાવવા અનેક યુક્તિઓ કરતો તે તેના લખેલા અંચમાં પણ જણાય છે. અકબરના અસ્તિમાં પણ તે અનેક દોષ આરોપણ કરે છે. લખે છે કે:—

“અદ્યતનગના પ્રયંઃ ચક્રી પતિત થયેલા જે રજપુતોએ એને ત્યાં સ્તવવતા વેચી દીધી, તે રજપુતોની પ્રાણસ્વરૂપિણી રમણીઓના શવનું સારતત્ત્વ સતીત્વ, તદ્દે, રાજધર્મને માથે લાત મારી નિકટ નિરક્ષર હીનજનની પેઠે કાવચિત્ત થઈ, હુંટયું. આ વસ્તુ રમણીમાં રાખીએ તો તેને ભારતનો અદ્વિતીય અધિપતિ, મોગલકુળનો ગૌરવકેતન, ‘જગ-દુર અકબર’ કહી શકાય નહિ. તેને કષ્ટતા, સ્વાર્થપરતા ને વિધાસધાતકતાનો મૂર્તિમાન પિસાચ કહી તિરસ્કાર કરવાનું મન થાય છે.”

રાજા માનસિંહના સંબંધે ટોડ સાહેબ લખે છે કે:—

“જે અકબરે અનન્ત બગ અને ઠમતાના પ્રભાવથી તે વખતના નૃપતિકુલને શીર્ષ-સ્થાને આસન પ્રાપ્ત કર્યું હતું,...એ જ અકબરે દીલ્હીશ્વરો વા જગદીશ્વરો વા કહેવાતા અકબરે વિષપ્રયોગથી માનસિંહની હત્યા કરી અને તેથી પરિણામે પોતાનું શવન વિષમય બનાવી દીધું. છુન્દીના બટકવિગણે એ વિષય અતિરપદરૂપે પોતાના કાવ્યઅંચમાં વર્ણવ્યો છે.”

ઉપરની હકીકત સત્ય છે તે સંબંધે ટોડ સાહેબે કોઈ પ્રમાણ આપ્યું નથી. માત્ર

બદ્ધ કવિ પર વિશ્વાસ રાખી લખ્યું છે. પણ કવિઓ તે ઐતિહાસકો નથી, ને તથા એમનું સાક્ષ્ય વિશ્વસનીય ગણી શકાય નહિ. અકબરે રજપુતોને છતી લીધા એ બળતરામાં પણ પણ રાજપુતાનાનો એ કવિ એમ લખે તો બહુ આશ્ચર્ય નથી રજપુત રમણીઓ પોતાનું સતીત્વ જોખમમાં આવી પડ્યું હોય તો અગ્નિદેવ વિના ખીજા કોઈને શરણે જતી જ નથી એ વાર્તા પ્રસિદ્ધ છે. એવી રમણીઓનું સતીત્વ અકબરે અને અનામસે બદ્ધ થાય એ વાત ન માનવા જેવી છે. ખરી હકીકત તો એ છે કે અકબરે પોતાના સૌજન્યથી રજપુતોને એવા મોહિત કરી નાખ્યા હતા કે તેને તો નહિ પણ તેના વશગોને પણ ખુશીથી કન્યા દેતા. આમાં એકી રાજકુશલતા નથી.

માનસિંહને વિષ દીધાનું પ્રમાણ કયા છે? રાજપુતાનાના રજપુતો સાથે તેણે યુદ્ધ કર્યું તેટલા કારણથી દોડી સાહેબે અકબરને ગાળો દીધી. મોલેસન (Molleson) પોતાના અકબર-ચરિતમાં લખે છે કે —

“Unable, apparently, to comprehend the principle which underlay the whole policy of Akbar, and of conquering that he might produce union, and regarding him as he rightly regarded his Afghan and Pathan predecessors, Colonel Tod attacks him for his conquests. I need not add that if to render happiness to millions is one of the first objects of Kingship, and if to obtain that end union has to be cemented by conquest the means sanction the end Akbar did not conquer in Rajputana to rule in Rajputana. He conquered that all the Rajput Princes, each in his own dominions, might glory that peace and prosperity which his predominance, never felt aggressively, secured for the whole empire.”

દોડી સાહેબનો ઇતિહાસ વિશ્વાસ યોગ્ય નથી એવો સ્વીકાર તો હવે અનેક ઐતિહાસકો કરે છે. તેણે મરાઠાઓને જે ગાળો દીધી છે તેના વિષયમાં માનનીય સ્વર્ગીય મહાદેવ ગોવિંદ રાનાડે મહાશય આ પ્રમાણે લખે છે કે —

“He (Tod) has one measure of justice for the Rajputs, and another for them Mahomedan and Maratha conquerors. He will speak with praise of a miserable and provoked raid by a Rajput Chief but has nothing but hard words to use when he has to describe perhaps a more excusable act of power on the part of other nationalities. This partiality to his pet race leads the historian to render less than justice to the other nationalities, and none more so than to the Marathas.”

દોડી સાહેબ રજપુતોની અવયા પ્રશંસા કરી ગયો છે. ગવર્નર જનરલ હલ્લેઝીના સમયમાં સર્ હેન્રિ લૉરેન્સને પંજાબમાંથી ઉપાડી રાજપુતાનામાં મુક્યો. તેણે દોડી સાહેબે કરેલી રાજપુતોની પ્રશંસા સમર્થ જે લખ્યું છે તે યાદ રાખવા જેવું છે.

In a letter to Sir J. Kaye, dated Mount Aboo, June 19th 1854, Lawrence wrote,—

"You are right in thinking that the Rajputs are a dissatisfied, opium-eating race. Tod's picture, however it may have applied to the past, was a caricature on the present. There is little, if any, truth or honesty in them and no much more manliness. Every principality is more or less in trouble."

(Life of Sir H. Lawrence by Sir H. Edwardes and H. Merivale. Vol. II. p. 256.)

આ ઉપરથી એટલું તો સ્પષ્ટ રીતે કહી શકાય કે ટોડ સાહેબ સત્યનિર્ધારણુક્ષમ (critical) અને વિશ્વસનીય ઐતિહાસક નહોતો. આમ હોવાથી તેણે અકબરની જે નિંદા કરી છે તે ન્યાયસંગત નથી.

વ્હીલર (Wheeler) સાહેબ ભારત વર્ષનો પ્રસિદ્ધ ઐતિહાસક છે, પણ તેની પ્રસિદ્ધિ ટોડ સાહેબના જોડણી નથી. ત્રીસ વર્ષ પર તેના દત્તિહાસો જોટલા આદરથી વંચાતા, તેટલા હાથ વંચાતા નથી. તે પણ અકબરનો નિંદક છે. પોતાના Collego History of India નામના ગ્રંથમાં અકબરના સંબંધમાં એ લખે છે કે:—

Akbar was never properly educated. He was a semi-barbarian, who could neither read nor write. He learned to read in his later years and his spelling book was preserved until lately, as a curiosity. All his knowledge was obtained from Abul Fazal and other learned men of different nations and creeds, who gratified his curiosity by relating histories and flattering him into the belief that he was something more than human.

વ્હીલર સાહેબ અકબરને અસભ્ય અથવા અર્ધસભ્ય લખી માયો છે. અકબરનો હોય એટલો જ હતો કે તેને લખતાં વાંચતાં આવડતું નહોતું. અક્ષરજ્ઞાનથી જ સભ્યતા પ્રાપ્ત થતી હોય તો જગતમાં ધાર્મિક ઉચલપાચણોના કરનારા ધણા ખરા અસભ્ય જ ગણાય. વ્હીલર સાહેબ ક્રાઇસ્ટબક્ત હતો. જે ક્રાઇસ્ટને ઇશ્વર માની તે પૂજા કરતો તે ક્રાઇસ્ટ કથી યુનિવર્સિટીનો પ્રેન્સિપાલ હતો તે સાથે સાથે ગુજરાત્વરૂપ બતાવ્યું હત તો વ્હીલર સાહેબનો ઉપદ્રવ યાત, અક્ષરજ્ઞાનથી જ સભ્ય થવાનું હોય તો ક્રાઇસ્ટ કરતાં તેનો બક્ત વ્હીલર ધણા હિન્ન પડને યોગ્ય હતો એમ કહ્યા વિના આપણને છુટકો જ નથી! વ્હીલર સાહેબને મતે તો ક્રાઇસ્ટ, મહમદ, મહાપુરુષ શિવાજી, સેનાનાયક હૈદર અલી—તે હૈદર અલી, નેપાલનો રાજમંત્રી જંગબહાદુર જેના પ્રતાપે ૧૮૫૭ ના બગવામાં અંગ્રેજોને અ-યોધ્યા પ્રાન્ત પાછો મળ્યો તે જંગબહાદુર, ને અકબર તો છે જ, એ બધા અસભ્ય જંગમી ગણાય. શી ઉત્તમ સભ્યતાની વ્યાખ્યા ને તે બજાવાની પુષ્પા! કેવળ એશિયામાં જ નહિ, પણ યુરોપમાં એ એવા ઉત્તમ મનુષ્યો યદ્ય ગયા છે કે તેઓ બહુ બધા નહતા છતાં મરતક નમાવવા યોગ્ય હતા. આ વિચારો દેખાડીને વ્હીલર સાહેબે પોતાની જ સભ્યતાનું માત દર્શન કરાવ્યું છે!

ભારત વર્ષનાં વિશ્વવિદ્યાસંચોના દત્તિહાસ તપાસીયું તો જણાશે કે શરૂઆતમાં અંગ્રેજો

દેશીઓને ઇતિહાસ શિખવવાને બહુ ઉત્સુક હતા. ભારતવાસીઓ તે વખતે ઇતિહાસ લખી શકતા નહોતા, ઇતિહાસ ચર્ચા કરી શકતા નહોતા, તેથી તેઓ ઐતિહાસિક ભ્રમશૂન્યતા (historical accuracy) કેને કહે છે તેવું લેખને બાન નહોતું. આ બધાં કારણોથી ભારતમાં ઇતિહાસચર્ચા થાય તે માટે તેઓ બહુ પ્રયત્ન કરતા. જ્યારે ભારતવાસીઓ ઇતિહાસ શીખવા લાગ્યા એટલું જ નહિ પણ લખવા એ લાગ્યા, ત્યારે અંગ્રેજ લેખકોએ સુર બદલ્યો, આ દેશની શાળાઓમાં ભારતવાસીઓએ લખેલા ઇતિહાસો શિખવવા લાગ્યા એટલે અંગ્રેજ લેખકોને અર્થહાનિ થઇ, લેખની ઐતિહાસિક ખુસી પકડાવા લાગી, એટલે માનહાનિ થઇ. આથી એમણે સુર ફલાગ્યો કે ભારતવાસીઓએ લખેલા ઇતિહાસો શાળામાં ચલાવવા જોવા નથી, કારણ કે એ પુસ્તકો રાજબક્ષિતવું શિક્ષણ આપતા નથી, એટલું જ નહિ પણ રાજદ્રોષ વધારે છે.

ઇ સ ૧૮૯૭ માં મી તિયક વિરુદ્ધ મળદ્રોહિતાનો બચકર કેસ ચાલતો હતો, ત્યારે કલકત્તા વિશ્વવિદ્યાલયની અંકુશ પરીમામા શ્રીયુત રમેશચન્દ્ર દત્તનો ભારતનો ઇતિહાસ ચાલતો હતો તે વખતે સર્ ખુલ્લિયમ હુબર્ટ જયતો હતો તેવું History of the Indian People પુસ્તક વિશ્વવિદ્યાલયના પાંચ પુસ્તકોના લિટમાધી ઉડી ગયું હતું, ને તેથી કર્તાને વિશેષ હાનિ થઈ હતી વિલાયતના ટાઇમ્સ (Times) પત્રમાં ભાગત મંબધે તે લેખ લખ્યા કરતો. તિયકના કેસ વખતે ટાઇમ્સ પત્રદારા એવો સુર ફલાગ્યો કે ભારતવાસીઓને હાથે લખાયેલા ભારતના ઇતિહાસો ભારતની શાળામાં બહુલવવામાં આવે છે તેથી જ ભારતવાસીઓમાં રાજદ્રોહ જન્મે છે. તેના એ સુરમાં અનેક અંગ્રેજોએ તાલ દેવા માડેલા સર્ ફ્રેડ્રિક લિલી એમાં મુખ્ય હતા. તેઓ આ પ્રાન્તમાં કમીશનર હતા તેમણે એ વખતે 'History as taught in Indian schools' નામે એક ન્હાનું પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કર્યું હતું એ પુસ્તકમાં લેખણે એવું જણાવવાનો યત્ન કર્યો કે ભારતવાસી રચિત ઇતિહાસો જ ભારતના રાજદ્રોહવું મૂળ છે. ભારતવાસી ઐતિહાસિકો અકબરની પ્રશંસા કરે છે તે અન્યાય છે ને એમ અકબરની સ્તુતિથી જ રાજબક્ષિતનો નાશ થાય છે. આથી લેખણે અકબરની પેખરીને નિન્દા કરી છે. તેણે અકબરના સમ્બન્ધમાં જે લખ્યું છે તેમાંથી થોડું નીચે આપીએ છીએ —

"Judged by one test of greatness—the durability of his work—he failed all round"

"Akbar's elephants alone ate up more of the public money than the whole of the Bombay Civil Service at this day."

"No doubt he reduced oppression, but the discriminating historian will remember that even European travellers of that time, still less native panegyrist, had seen little of well ordered Government with which to make comparison. If he has any practical experience, he will reflect how incredible it is that the mere fiat of an individual working with such instruments as Akbar had, could keep effectively in hand a huge army of officials in a country reaching from Kandahar to the Hooghly, and for hundreds of miles of

hill and forest on the far side of Narbadda. He had, it must be remembered none of the modern means of communication by which to keep touch with distant masses."

લિલ્લી સાહેબે દુરભિપ્રાય (prejudice) અને રાજનૈતિક કારણો (political expediency) ને લીધે અક્ષરની નિન્દા કરી છે ને તેથી તેનો ઉત્તર આપવો શોખ નથી અક્ષરના હાથીઓ બાર મહિને ૨૮ લાખ રૂપિયા ખાઈ જતા તે લિલ્લી સાહેબથી સહન થતું નથી. એ ખર્ચનો હિસાબ કદાવવાનો વખત મળે. અંગ્રેજ સરકારના રાજ્યમાં પરચુરણ ખર્ચમાં ૧૮ કેટલા લાખો ઉઠી જાય છે તેનો હિસાબ કદાવવાનું તો મનમાં એ ન આવ્યું એ એણી નવાઈની વાત છે ?

આગ્રકાલ માર્સડેન સાહેબે સ્વેચ્છા ભારતનો દલિદાસ વિદ્યાર્થીઓમાં વંચાય છે, તેણે અનુભવના સમયમાં નીચે પ્રમાણે લખ્યું છે:-

"Were the people of India happier under him than they are now ? Oh no! neither you nor I would like to be under a Government better off than any one who lived under any Mogul king. The Government under which we live is as much better than Akbar's Government as Akbar's Government was better than that of the cruel Pathan kings."

માર્સડેન સાહેબનું માનવું બુદ્ધિ બરેલું છે. આપને અક્ષરની પદ્ધતી સ્પષ્ટ રીતે સમજાય છે કે અક્ષરના સમયમાં મસિક છ આનાના ખર્ચથી દરેક મનુષ્યનું શુભલાભ થઈ શકતું. બ્યારે આટલા યોગ્ય ખર્ચે મનુષ્યનું બરુણ પોષણ થઈ શકે ત્યારે પ્રજાજનો દુઃખી ન જ થાય એ સ્પષ્ટ છે. પ્રજા જનોનું બરુણપોષણ જેમ અને તેમ ઓછા ખર્ચે થાય તે રાજશાસનનો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે અને તે ઉદ્દેશ આગ્રના સમય કરતાં અક્ષરના સમયમાં સારી રીતે સિદ્ધ થઈ શકતો એ જ બતાવે છે કે આગ્રના કરતાં અક્ષરના સમયમાં પ્રજા ઓછી નહિ પણ વધારે શુખી હતી. તેથી જ લોકો તેના રાજ્યને રામચન્દ્ર સાથે સરખાવતા ને તેને દિલ્હીશ્વરો યા જગદીશ્વરો યા ની ઉપમા આપતા.

આ ઉપરથી માર્સડેન એમ નથી કે અક્ષરનું રાજ્ય દોષરહિત હતું. એવું કહ્યું નથી કે જે અપૂર્ણ ન હોય-સર્વમાં કોઈને કોઈ દોષ તો હોય જ ને તેથી પ્રજાને કોઈને, કોઈ કાળ તો અનુભવવું પડે જ. જે રાજ્યનો પાયો "અધિકાંશ જનોનું અધિકતમ મંગલ (greatest good of the greatest number) એ મંત્ર ઉપર રચાયો હોય તે જ રાજ્ય ઉત્તમ; ને તે પ્રમાણે તો પ્રજાના મોટા ભાગને પેટ પુરવું ખાવાનું મગ તેજ રાજ્ય ઉત્તમ.* કાણ કહે છે કે અક્ષરનું રાજ્ય હાલના રાજ્ય કરતાં કનિષ્ઠ હતું ?

અક્ષરને દિલ્હીશ્વરો યા જગદીશ્વરો યા કહે છે. ઇશ્વર છે કે નહિ ને

† નિષ્પક્ષપાત રીતે વિચાર કરો: રાજ્યની ઉત્તમતાની આટલી જ કસોટી સંપૂર્ણ લાગે છે!

તન્વી

* પૂર્વોક્ત ઉત્તમતાનું પુસ્તક મિ. લિલિએ લખ્યું છે ! એ ક્યાં મળી શકશે !—તન્વી

હોય તો મનુષ્ય ઇશ્વર થઇ શકે કે નહિ એ વિવાદાસ્પદ વાત છે, તો પણ એક ફારસી સુફી કવિ કહે છે કે:—

મરહે ખુદા, ખુદા ન બાશદ,
લેકિન અન્ખ ખુદા, જુદા ન બાશદ.

અર્થાત્ ઇશ્વરભક્ત વ્યક્તિ ઇશ્વર તો ન બની શકે, પણ એ ઇશ્વરથી ભિન્ન નથી. મહાત્મા અકબર એવો એક ઇશ્વરભક્ત હતો. જેને આઝકાલ 'ધર્મોનો તૌલનિક અભ્યાસ' (comparative study of religions) કહે છે તેનો પ્રથમ માર્ગદર્શક તે એ જ હતો.

એ સારી રીતે સમજી શક્યો હતો કે હિન્દુ મુમલમાન વચ્ચે સદ્ભાવ નહિ જાગે ત્યાં સુધી ભારતની ઉન્નતિ થવાની નથી ને કોઈ સમ્યક્ ટકી શકવાનું નથી. એ સદ્ભાવનાં બીજ શોધવા હરહમેશ ચત્ત કર્યા કરતો. એ ઉદ્દેશ સિદ્ધ કરવાને લેણે રજપુત કન્યા સાથે લગ્ન કર્યું ને તેની એક રજપુત સ્ત્રીથી જહાંગીરનો જન્મ થયો. જહાંગીર પણ અકબરના માર્ગ પર ચાલ્યો ને રજપુત કન્યાઓને પોતાના જાનનામાં લીધી. તેને પુત્ર શાહજહાન પણ રજપુત કન્યાને જ પેટે આવત્યો હતો. આમ જહાંગીર ને શાહજહાન અર્ધા હિન્દુ હતા, ને તેથી અકબરનો ધારેલો ઉદ્દેશ કેટલેક અંશે ફલીભૂત થયો. આથી જ અકબરના રાજત્વકાળમા મોગલ રાજ્યની અવનતિનાં ચિહ્નો રોપાવા પામ્યાં નહોતાં.

જગતમાં અકબરના જેવા કેટલા ગમઓ થઈ ગયા છે ? તેના જેવો ધર્મનિઘ્નાસાનો ભાવ, પ્રજાવાતસલ્ય, પક્ષપાતશૂન્યતા અને રાજ્યનીતિમાં દૂરદર્શિતા કેટલા દેખાડી ગયા છે ? તેના નિન્દકો આ સદૃશ્યો તરફ નજર નથી કરી શક્યા, માત્ર મદતની નિન્દા કરી ગયા છે.

નરસિંહભાઈ ઇશ્વરભાઈ પટેલ.

આતંક નિગ્રહ ગોળીઓ

આતંકનિગ્રહ ગોળીઓ આરોગ્યની દેવી છે, પાંચદિ દવાઓની મદદનાપૂર્વે છે, ઘટ્ટરો અને વૈદ્યોનું અમોઘ હથિયાર છે, શક્તિનો અખૂટ ખજાનો છે, સમસ્ત શક્તિનો સાગર છે, દુષ્ક્રિયાઓને આગીવાદ છે અને હુકામાં મનુષ્ય જાનવું જીવન છે.

શુભ થયેલી વાદ્દાસ્ત, શુભ થયેલ નાકાતને પાછી મેળવવા માટે, મગજને પુનઃ આપવા માટે, ગોનતનુઓને તેજ કરવા માટે, તથા લોહી સુધારવા માટે આતંકનિગ્રહ ગોળીઓ બિનદરીક ઇલાજ છે.

કિમતગોળી ૩૨ ની ૬૦ની ૧ નો રૂપીઓ ૧.

વૈદ્ય શાસ્ત્રી મણિશંકર ગોવિંદજી

મણિક, આતંકનિગ્રહ ઔષધપાલ્લવ—સ્થાપિત ઇસ્તાસન ૧૮૮૧

હેડ ઓફીસ—જામનગર—કાઠિયાવાડ.

બ્રાંચ ઓફીસ. મુંબઈ. કાલકાદિવી રોડ.

નં. ૧	નં. ૨	નં. ૩	નં. ૪	નં. ૫
મુંબઈ.	કસકલા.	પુના-સીડી.	વડોદરા.	અમદાવાદ.
કાલકાદિવીરોડ.	હેરીસનરોડ.	બુધવારપેટે.	રાવપુરા.	રીચીરોડ.

વૈદ્ય શાસ્ત્રી મણિશંકર ગોવિંદજી.

Pay-Nothing-A guide to Health, Wealth and Prosperity
In English p. p. 100) Gratis Post free, Apply to,

Vaidya Shastri Manishanker Govindji
Jamnager, Kathiawad.

મગવદગીતા.

શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષાંતર તથા પૂરતા વ્યાખ્યાન સાથે.

અપૂર્વ વિસ્તૃત અને વિશદ વ્યાખ્યાન સાથે, મુગ્ધોત્ક, શુદ્ધ અર્થ તથા અત્યુત્તમ પુષ્ટજી વ્યાખ્યાન સહિત આ આર્યતત્ત્વજ્ઞાનનું અપ્રતિમશાસ્ત્ર દરેક સહદય, દરેક ધર્મપ્રેમી અને દરેક મુમુક્ષુ મનુષ્યે અવસ્ય વાંચવા અને અભ્યાસ કરવા યોગ્ય છે. કદ કેમી આદિ પેણ સગમગ ૮૦ ફારમ પૂરું પાડું. કિમત રૂ ૪-૦-૦ ચાર પોસ્ટેજ આના પાંચ.

વૈદ્ય શાસ્ત્રી મણિશંકર ગોવિંદજી

જામનગર—કાઠિયાવાડ.

THE CALL OF DUTY

Weave, brother, weave ! Toil is ours,
 But toil is the lot of man
 One gathers the fruit, one gathers the flowers
 One soweth the seed again !
 There is not a creature, from England's king
 To the peasant that delves the soil,
 That knows half the pleasures the seasons bring,
 If he have not his share of toil

We have not wings we cannot soar,
 But we have feet to scale and climb
 By slow degrees, by more and more
 The cloudy summits of our time
 Those mighty pyramids of stone,
 Which, wedge like, cleave the desert air,
 When nearer seen and better known,
 Are but gigantic flights of stairs
 The heights by great men reached and kept,
 Were not attained by sudden flight,
 But they while their companions slept
 Were toiling upward in the night

(Duty) Our breath of breath, our life of life
 The flowing river of our inward peace,
 The noble confidence that bids man look
 His fellow man in the face, and be the thing—
 Fearless and upward-eyed—that God has made him

—Miscellaneous

વસન્ત.

इदं सत्यं सर्वेषां भूतानां मध्यस्थं सत्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु यथा-
यमस्मिन्सत्ये तेजोमयोऽमृतमेवः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं सात्यस्तेजोमयोऽमृतमयः
पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मैदममृतमिदं ब्रह्मैदं सर्वम् ।

ભગિશર.

સત્યામૃતમ્ । ધર્માગ્ર પ્રમદિતવ્યમ્ । કુશલાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ ।
મૂલ્યં ન પ્રમદ્યમાયઃ પ્રવચનાભ્યાં ન પ્રમદિતવ્યમ્ ।

કર્તૃશિર.

વર્ષ ૫, આંક ૧૧.

[આસિક.]

માર્ગશિર, સંવત ૧૯૬૩.

ત-ની-પ્રીતિસર આનન્દસંકર બાપુભાઈ દુ. ગ. એમ. એ; એલ.એલ. બી.

અધ્યાવસોકન.

૪૭૨

શ્રીગીએ શું વાંચતું અને કેવી રીતે વાંચતું.

૪૭૩

(સો. વિદ્યા. બી. એ.)

ચર્યાપત્ર

૪૭૪

(સ. સ. નરસિંહરાય બોળાનાથ બી. એ; સી. એસ.)

મહાત્મા ગુરુ અને ઇતિહાસકાર હંટર.

૪૭૫

(સ. સ. મનઃસુખ વિ. કીરતચંદ મહેતા.)

માણતું જ્ઞેતોત્ર.

૪૭૬

(સ. સ. જમવંતરાય દશાબુરાય હાકર, બી. એ.)

હિન્દુઓનો શુદ્ધસ્થાવર.

૪૭૭

(સ. સ. કિતમજાલ કેશવજીત વિવેકી. બી. એ; એમ. એલ. બી.)

વેદ તથા વૈદિક અર્થો.

૪૭૮

(સ. સ. ચમનરાય શિવેશંકર વૈષ્ણવ.)

હિન્દુસ્થાનના વેપાર ઉદ્યોગ

૪૭૯

(સ. સ. મગનભાઈ ચતુરભાઈ પટેલ બી. એ; એલ. એલ. બી.)

(૧) સામ્યેરીઓ, (૨) સમાઓ, (૩) વિદ્યાર્થીઓ, (૪) સ્ત્રીઓ, (૫) યુવરાત્રીશા-
ખાના મારતરો, (૬) તળાટીઓ તથા (૭) માસિક ફે. ૧૫ મુદ્દીના સર્વ પગારદારો
માટે વર્ષ એકના રૂ. ૨-૦-૦ (પેસ્ટેજ સાથે)

ઉછરતી સામ્યેરીઓને ખામ અદ્દીસ નવી પ્રથપાતી (અટલે કે એક વર્ષ અન્દગની)
સામ્યેરીઓને એક પ્રતિનિતિ શુદ્ધરના મરિદોડે ઉપરથી આ પત્ર અદ્દીસ તરીકે મોકલવામાં
આવશે માત્ર પેસ્ટેજ ખર્ચના આના ચાઠ મોકલવા કૃપા કરવી. બીજા વર્ષે ના, રૂ. ૦-૮-૦
“ વસન્ત ” પત્રનું કદ વધારવામાં આવશે તો પેસ્ટેજ ચૂકવના આના ચાર રિશિય
લેવામાં આવશે

અન્ય સર્વ માટે વર્ષ એકના રૂ. ૨-૮-૦ (પેસ્ટેજ સાથે)

છૂટક નકલના - રૂ. ૦-૪-૦

મળવાનું ઠેકાણું—આનન્દશકર આપુભાઈ કુવ, વસન્ત ઓફિસ—અમદાવાદ
મુખ્યાર્થના એજન્ટ—મેસર્સ એન. એમ. ત્રિપાઠી.—મુખ્યાર્થ.

નિયમો.

૧. વગર સહીના અને ત-ત્રીની સહીના લેખો માટે ત-ત્રી જવાબદાર છે.
૨. “વસન્ત-ઓફિસ”-ના સહીના લેખો માટે “વસન્ત-ઓફિસ” એટલે વ્યવસ્થાપક
જવાબદાર છે.
૩. અન્ય સર્વ લેખો માટે તે તે લેખના કર્તા જવાબદાર છે.
૪. કોઈ પણ લેખનું આસલ લખાણ-એ લેખ “વસન્ત”માં દાખલ કરવાનો પા કર્તા, હોય
કે ન હોય-પણ તે લેખકને પાછું મોકલવાને અમો બંધાતા નથી.
૫. કોઈ પણ માસનો અંક તે પછીના માસની આખરમુદ્દીમાં પણ ન મળે તો આદ્યકે
અમને તુરત લખી જણાવવાની કૃપા કરવી. પાછળથી એ અંક પૂરો પાડવાને અમ
બંધાતા નથી.

વ્યવસ્થાપક.

કાવ્ય માધુર્ય.

આધુનિક લેખકોના ઉત્તમ કાવ્યોનો સંગ્રહ, નમક કરનાર.

હિમ્મતલાલ ગણેશજી અંજલિઆ એમ. એ.

મુદ્રાદેલી વધારેલી બીજી આવૃત્તિ.

કિંમત દાનુ પુક. એક રૂપિયો ૧ ટપાલ ખર્ચ

“ પાક ” ૨૬ રૂપિયે ૧ જુદ

મુખ્યાર્થ, હરિનામ, ફરમ્યુસનરોડ એ સરન મે રામક કનાર પાસેથી અગર એન.
એમ ત્રિપાઠીની કંપનીમાંથી તથા કેચાવરના પ્રમિદ પુસ્તકલેખને ત્યાંથી મળી શકશે.

આવતો છેદલો અંક વી. પી.

વર્ષ પૂર્વ થયા આખુ છે તેથી ને શુદ્ધરોએ હજી સુધી સવાજમ ન મળ્યું હોય
તેમણે આવતો અંક બહાર પડ્યા આગાઉ તે મોકલી દેવાની કૃપા કરવી. એ અંક પ્રસિદ્ધ
થતા પહેલાં જોઈવું સવાજમ નહિ આખું હોય તેજો વી. પી. થી સવાજમ બરવા મુક
છે એમ સમજી એ અંક થોડા દિવસમાં વી. પી. કરીને નેજાને મોકલવામાં આવશે

વ્યવસ્થાપક.

વસન્ત.

इदं सत्यं सर्वेषां भूतानां मध्यस्थं सत्यस्य सर्वणिं भूतानि मधु यद्या-
यमस्मिन्लस्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यद्यायमध्यात्मं सात्यस्तजोमयोऽमृतमयः
पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ग्रहेदं सर्वम् ।

અનિવર.

“ સત્યાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । ધર્માન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । કુશલાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ ।
મૂલ્યે ન પ્રમદિતવ્યમ્ । સ્વાધ્યાયપ્રવચનાગ્ચાં ન પ્રમદિતવ્યમ્ ।

શ્યામીવર.

વર્ષ ૫, અંક ૧૧.

[ભારિત.]

માર્ગશિર, સંવત ૧૯૬૩.

અન્યાવલોકન.

“અભિજ્ઞાનશકુંતલા નાટક.”

(ગુરુશાસ્ત્રી બાળાન્તર) †

“ શિક્ષક વર્ગને પ્રસાર, વિદ્વાન વર્ગને શબ્દાર્થશુદ્ધિ, અને સામાન્ય વર્ગને સરસતાની
બાબતમાં સંતોષવાનું કામ કર્તવ્ય છે. તેમ જોયે તો મુલ્ય સર્વેષ્ઠ એક સરખા બાણુવા અવશ્ય
છે; વળી સંસ્કૃતનું મનેદાતવ્ય સંસ્કૃતમાં જ છે, કવિતાના દેવ અને આત્મા એટલા બધા
સંલગ્ન હોય છે કે તેને એક બાવામાંથી બીજામાં કિતાવવાનું કામ દુષ્કર છે, અને કાવિદાસ
તો કાવિદાસ જ છે. એટલે કે. જવેરીયામ પ્રમિયાથંકર યાજ્ઞિક, દસપનરામ-પ્રભુચંપન ખખખર,
અને કવિ નર્મદાસંકરના રચેલા નરગુમા હોવા છતાં પણ શકુંતલા નાટક ઉપરના પ્રેમને
લીધે આ નવો તરગુમો લખવાનું સાહસ કર્યું છે. મ્હારા કાલમાં પ્રબુધે ન્યૂનતા મદને પો-
તાને પણ જાણાય છે. પરંતુ કાવિદાસનાં સર્વોત્તમ નાટકની સર્વશુભસંપન્ન ખુબી શુભગુણોમાં
કોઈ કાલે થવા પામશે તો તે ત્રણ કે ચાર નહીં પણ ઘણા પ્રયત્નો અને નાના પ્રકારની
શક્તિવાળા લેખકોથી ઉત્તરોત્તર વધતી જતી સફલતા હાસ જ થશે.”

આ પ્રમાણે બાળાન્તરની પરિપૂર્ણ બાબત, તે સિદ્ધ કરવાની મુશ્કેલી, અને છતાં પ્રયત્ન
કરવાની જરૂર-આ સર્વેની આવી ઉત્તમ સમગ્રજાણા વિદ્વાનને એમના બાળાન્તર સંબંધી
ધણું કહેવાનું રહેતું નથી. માત્ર સામાન્ય વાચક વર્ગને એ બાળવંતજીવના બાળાન્તરનાં વિશિષ્ટ
મહત્ત્વો બતાવીએ તો બસ થશે.

† કૃતી—શ. રા. બલવંતરાય કલ્યાણરાય શિક્ષક. ટ. નામકુમાર કોલેજ, રામકોટ.
મુદ્રિત ૨. ૧-૮-૧૧.

૨. બલવંતરાયે પ્રાદ અને સક્ષિપ્ત વાણીમાં મૂળનો અર્થ ભરવાનો યત્ન કર્યો છે, તથાપિ સંસ્કૃત શબ્દો માત્ર ગુજરાતી લિપિમાં છાપી એને ભાષાન્તરનું નામ આપ્યું છે એમ નથી, અને આથી, ૨. બલવંતરાયે આ કાર્યમાં કેટલો બધો શ્રમ લીધેલો હોવો જોઈએ, અને અસારે આપણે જે શબ્દો એમના ભાષાન્તરમાં વાંચીએ છીએ તે સ્થાપાતા પહેલાં કેટલા બધા શબ્દો ઉઘાડાયા હશે, એનું સંદર્ભ અનુમાન થઈ આવે છે. ૨. બલવંતરાયમાં શબ્દની યથાર્થતા તપાસવાની શક્તિ હમેશાં સારી છે, અને એ શક્તિનું આ પુસ્તકમાં પણ દર્શન થાય છે. આ કારણથી, મૂળ સમજવા ઇચ્છનારને જૂનાં ભાષાન્તરો કરતાં આ ભાષાન્તર વધારે ઉપયોગી થશે એ નિઃસંશય છે.

જૂના ભાષાન્તરકારોને સંસ્કૃત ઉપર પ્રેમ પુષ્કળ હતો; મતુરમૃતિ, અભિજ્ઞાનશાકુંતલ, ભર્તૃહરિશતક એવા અન્યો પ્રથમ પ્રકટ થયા, અને એમાં આપણા પ્રાચીન કાળનો શુદ્ધિવૈભવ, રસિકતા, અને સદાગ્રહ જોઈ તેઓનાં મન હરખાયાં, અને સંસ્કૃત ભાષાની એ પ્રસાદી ગુજરાતી વાચક વર્ગને અપાડવા તેઓ ઉત્સાહથી ધરમો. પરિણામે તેઓએ જે ભાષાન્તરો આપણને આપ્યાં છે તેમાં વિદ્વતા અને ચોકસાઈ કરતાં હરખ અને ઉત્સાહનાં ચિહ્ન અધિક છે.

*તેઓએ કાલિદાસની અર્થગભીર વાણીનો ગુજરાતી અનુવાદ કરવાનું રહેવા દઈ, એ વાણીની પાર રહેલા રસને પોતાના શબ્દમાં ગમે તેમ ઉતારવા ઉપર અધિક લક્ષ આપ્યું છે, અને તેથી તેઓ કાલિદાસનો આનન્દ—ખર જોતાં, એ આનન્દનું ઉપલું પડ—૨. બલવંતરાય કરતાં વધારે સ્ફુટ અને સરળ રીતે વાચકને અંદાવી શક્યા છે. અને આ રીતે કાલિદાસની કવિતાનો મુખ્ય ગુણ જે ‘પ્રસાદ’ તે ૨. બલવંતરાયના કરતાં તેઓમાં અધિક જણાય છે. વળી સમશ્લોકી ભાષાન્તરનાં બાંધન પણ તેઓએ માન્ય કર્યા નથી, એટલે તેઓનું હૃદય કોઈ પણ પ્રકારનું દબાણ અનુભવતું નથી—અને તેથી તેઓના ભાષાન્તરમાં કૃત્રિમતાનું ભાન ભાગ્યે જ થાય છે. તેઓની કલમ—ખાસ કરીને ૨. ખખખરની—કેવી સ્વૈરવિહારિણી બને છે એનું એક દહાન્ત અત્રે આપીયું. તૃતીય અંકને અન્તે, રાગને લતાશૃદ્ધ છોડતું ગમતુ નથી તે પ્રથમ કવિએ બહુ રસિક પોંછીયા આલેખ્યો છે.

“તરયા: પુષ્પમયી સીરજુલિતા શય્યા શિલાયામિયં

શ્વાન્તો મમથલેખ एप नखिनीपत्रे नલૈર્વિતઃ ।

હસ્તાન્નટમિદં ત્રિસામરણમિત્યાસૃજ્યમાને ક્ષણો

નિર્ગન્તું સહસા ન વૈતસૃજ્યહાચ્છન્નોમિ શૂન્વાદપિ ॥”

* શાકુંતલનાં જૂનાં ગુજરાતી ભાષાન્તરકારો—૨. ખખખર, ૩. ઝવેરીલાલ, અને કવિ નર્મદાસંકર એમાંના પહેલા બેને જ ૨. બલવંતરાય સાથે સરખામણી માટે લીધા છે. કવિ નર્મદાસંકરનું ભાષાન્તર રસિક અને પ્રસાદવાળું છે, પણ તે આખા અન્યનું ભાષાન્તર ન હોવા અમૂલિ માટે ફરેલું સંક્ષિપ્ત માર છે. એ જુદી દબ ઉપર થએલા યત્નને અત્રે સરખામણીમાં લેવો વાગ્યા નથી. તેથી એનો આ અવલોકનમાં ઉલ્લેખ કર્યો નથી.

“આ રાખ્યા ટુલની શિલા પર પડી અસ્વસ્થ અંગે વૌંખી,
આ એના નખથી લખેલ નહિનીનું પર કરમાવણું,
આ હાથેથી સરી પડ્યું બિસ-કડું, જોઈ રહું એમ દુઃ,
ને સતા પણ મંડપેથી સહસા આશ્વો જાગે ના શકું.”

રાજાનું મન આમ દૈધીભાવમાં પડ્યું છે એટલામાં—

(આવડો)

“રાજા,

સાવંતને સવનકર્મણિ સંપ્રવૃતે
વેદે હુનાશનવર્તી પરિતઃ પ્રવસતાઃ ।
છાપાશ્વરન્તિ ગ્રહુવા મયમાદ્યાનાઃ
સંસ્થાપયોદક્ષપિતાઃ વિશિષ્ઠાશનાનામ્ ॥”

“રાજા,

સાધ્યા તણા દવનયામ શર થયા ત્યાં
વેશય અભિમય વેદિની આર પામે
હાયા બયાનક, પ્રદોષપયોદ જોવી,
નારંગરંગી, હિડની, બદ્, રાક્ષસોની.”

આમ રાજાને સાવંકાળના રાદાસો નિવારવા આમન્ત્રણ થાય છે. આ બે શ્લોકોની વચ્ચે
શ. ખૂખરે—

“ સખી આવીઓ કાર્તિક માસ, કે કંથે સિધાવીઆ ”—

એ રાહની નીચેની લાંબી ગરબી લખત કરી દીધી છે.—

“ હવે કેમ કરૂં ક્યાંદાં જાઉં, કરૂં દુઃખ કોણને;
અહીં બેસી રહું કે કેમ, સૂઝે નહીં મૂળને. હવે—રેક.
પ્રિયા એકલકો છેલ્લે આંદિ, ગઈ તે ક્યાંદાં અરે !
હવે શોધું તેને કઈ મેર, કરમ મુજ હીનરે હવે૦
ગ્યારે આવશે જીવન મુજ, તે તે જાણું ક્યમ કરી:
તેની વાટ ક્યાંદાં સૂંધી જોઉં, દેરે આશ તે ધરી. હવે૦
હાથે ચરિયું રતન તે સ્થેજ, જોવાઈ ગયું માદરૂં:
દરદેવે જુઠાવી લીધ, આવે ક્યમ પાપરૂં. હવે૦
પ્રેમમાં કરતાં લાગે મને દુઃખ, આ સમયે અપારરે:
કેટલું ને ક્યાંદાં સૂંધી આમ, સ્થેયું તેદ માદરે. હવે૦
મને એન પટે નહીં લેશ, પ્રિયા વળ આ મમે;
તેને શોધવા કારણ આજ, જાકે કં કેળી મમે. હવે૦

આ પ્રમાણે જૂના બાપાન્તરમારેના બાપાન્તર, મૂળ ઉપગ્રથી, રસની લહેરમા અગર તો છટી કવમે વખવાનું ગમવાથી ખરી ગએલા છે, અને તેથી જેમ ટેલેક ટેકાણે વાણીનો પ્રવાહ ના બનવત યવના કરતા વધારે મરજતાથી વહે છે તેમ બીજો ટેકાણો—ખ કે ધણે ટેમણે—વ્યવ્યર્થનો વાચ્યાથ સર્ધિ જઈ, મૂળની અર્થધનતા કતાઈ ગઈ છે

વળી ટેલેક વખત તો તેઓ મૂળ પણ સમજ્યા નથી એમ મહેવામા પણ અન્યાય નથી પરંતુરામ ગોઝોયેના મતલી ઉપરથી ગુજરાતીમા થએલું બાપાન્તર મૂળ મરજતને ટેલું મળવું આવે એ સદજ કદંબી સમય એમ છે

ગમવતી શકુન્તલાને 11મ સમીપ થઈ ગયાના પ્રસંગમા “તદિદાનીમાપક્ષસ્ત્વા પ્રતિગૃહ્યતા સ્વર્ગમચ્ચરણાય” ત્યાં સાદુ વાક્ય સમજવામા ના ઝવેરીવાન અને 1. ખખખર બનેએ અદ્ભુત બૂલ કરી છે 1. ઝં. ‘એ ગર્ભિણી છે માટે તમારે બનેએ માથે દીને ગમવિધાનનો મચ્ચર મચ્ચે બોધએ’, 1. ખં. ‘એ ગર્ભિણી છે તેને બેડે મેસાડીને ગર્ભવિધાનનો સરમા કરે’ 1 છતાં અમ્ના પ્રવેશકમા સાતમતીના વાક્યમા, અપ્સ ત્રીયમા સાધુજનો ન્દાય છે તે દ મિથોત અપ્સતઓએ વા 12 તી હાજર રહેવાના નિયમને વિવખ છે ત્યાં યાવત્સાધુજનસ્વામિપેવકાલ એનો અર્થ મરવાી બદલે રા ઝં રીલાને આ બીછ અપ્સગઓ કુડમા સ્નાન મરી લે તેટનામા ‘એવું વાક્ય દાખવ મરી દીધું છે રા ખખખરે આ ‘યાવત્ સાધુ’ નો અર્થ ‘પર્યાયનિર્ણયિત’ આદિ ઉપના વાક્યના અર્થમા બેગી દીધો છે, અગી બીછ અપ્સતઓ કુડમા સ્નાન મરે” એ કપોયમ્પિત વાક્ય તો ઉમેર્યું છે જ. અત્યાગે અમારી પામે શકુન્તલાનું મલ નથી પણ અમારા રમ છુમા બૂલ ન થતી હોય તો અમને લાગે છે કે ઉપગ્રના બાપાન્તરને મ્શો આધાર નથી મ્તય સાદુજનસ્સ (મણજન) ન્દાયને બદલે સહોજનસ્સ = (સખીજન) ન્દાય એ મતનબનો પા’ એમની મમક્ષ હોય તો પણ એટલું તો સ્પષ્ટ જ છે કે વિમ્બોડીયતી મદદથી એ ખોટા પાઠ મુધારી રેવા જેટલી વિદ્વાત તેઓએ દેખાડી નથી

પછા જૂના બાપાન્તરમારેની આ બૂલો બતાવવામા અમાર તાત્પર્ય એમ સૂચવનાડું નથી કે 1. બનવત યવનું બાપાન્તર મર્વંથા શુદ્ધ છે બૂલો એમણે પણ મરી છે —

જેમકે કિમિદમુપન્યસ્તમ્—ત્યા ઉપન્યસ્તમ્ ને ‘આપત્તિતમ્’ (‘આવી પડ્યું’ મા અર્થનું માન્યું છે અને ‘સ્મરાડપિ ચકિત્’ ત્યાં ‘ચકિત્’—શબ્દનો અર્થ ‘બીલો કયો છે વળી ‘મીડાધિલક્ષ’ મા ‘વિનક્ષ’ નો અર્થ ‘શૂન્યચિત્’ કરવો ઠી નથી તથા ‘સરયા આદરો મયા માનચિત્તય’ ત્યાં ‘સખીના મનનું પૂરેપૂરું સમાધાન મરું બોધએ’ એમ બાપાન્તર ક વાથી આદર શબ્દનો અર્થ ખોટા સમજનો હોય એમ લાગે છે પણ ધગે બાગે એમની બ્યાબ્યા બૂલો ઘઈ છે ત્યાં શબ્દનો અર્થ ન સમન્વાયો નથી ઘઈ પણ કા તો આખા વાક્યનું મલિહસનું તાત્પર્ય સમજવામા ન્યૂનતા હી છે અથવા તો સમજ્યાથી બાપાન્તરના બન્ધનને હી મૂળની ખૂબી એમને અવગણવી પડી છે ‘વૃષ્ટા જનેમ સમગ્રપસુમેન યાલ્લ ત્યા મખીજને સુખ કરતા પણ કુ ખમા બાગ પડે’ વેવાનો છે એ મર્મથી શરિયસે જે ‘દુખ’ પદ પહેલું મૂક્યું છે તે ઉપર લક્ષ દેવાનું કવય બાપાન્તરમારે ન બની આવે પણ જે બાપાન્તરમા કનિતા મુખ્ય તાત્પર્યને જ દાનિ ધઈ જતી હોય ત્યાં તો બાપાન્તરમા ની જવાનવગી ખુટી છે બેતણું ઉદાહરણ લઇએ —

“અજમવિ શિરસ્યન્ધઃ ક્ષિતાં ધુનોલ્યદિશદ્વયા”નું બાણાન્તર રા. બલપંતરાયે

“શિર ધરી જિરાડે માણને ગણી અદિ અધિગે.”

આ પ્રમાણે કયું છે. અત્રે “ધરી” શબ્દ અર્થને તદ્દન બગાડી નાંખે છે. ‘ધરી’ માં છન્દા-પૂર્વક ધારણ કરવાની ક્રિયા સમાય છે; અને અત્રે તો ક્ષિતાં-ફેંકેલી, ફાંકે ફેંકેલી-સ્વયં આવી ચડેલી, એવો અર્થ ઉદિત છે.

“શિર પર કદિ ફેંક્યો હાર ને આંખજાને,
તદપિ સરય જાણી નાંખશે ભોંય તેને.”

રા. ઝવેરીમાણના આ બાણાન્તરમાં ‘ક્ષિતાં’ નો મુદ્દો મૂકવાયો છે, પણ ‘નાંખશે ભોંય તેને’ એમાં ‘ભોંય’ પદના ઉમેરણથી ખુબી અડતી થઈ ગઈ છે: સર્પ જાણીને ને માણસ, મસ્તકે આવતી માળા ફેંકી કાઢે છે, તે એને ભોંય નાંખતો નથી: હાથ પાછો મારતાં એ જ્યાં જાય ત્યાં ખરી, એમ ગમગામમાં હરગચેટા કરે છે. તેટલે દરનું રા. ખુખખરનું-

“મિત્ર ફરી નાંખે ગળે, ઉત્તમ કુલની માળ,
રોમ અંધ અદિ જાણીને, ફેંકી દે તકાળ.”

એ બાણાન્તર વધારે સાફ છે.

“મુઘમંસવિપતિં પદમલાશયાઃ કથમપ્યુગ્મિતં ન ગુમ્પિતં સુ”-નું બાણાન્તર રા. બલપંતરાયે નીચે પ્રમાણે કયું છે:

“વાંકુંચૂકું વાળ્યું તે વધત્ર મીઠું
પેરે પેરે ઊંચકું, દે ન ચુંબ્યું.”

“મંસવિપતિં”-એટલે ખબા તરફ પાકું ફરી જતું-ને ઉપરથી ચક્રાન્તજાની લગ્ન સૂચનાય છે-તેને બદલે ‘વાંકું ચૂકું વાળ્યું’ એમ કરેલાથી જાણે રાજા મુખને પોતે જ પરેશ વાંકું ચૂકું ફેંકી કાઢતો હોય-એક જગ ચક્રની પેરે!-એમ અર્થ નીકળે છે! વળી ‘કથમપિ’માં ‘જ્યાં ત્યાં કરીને’નો અર્થ છે, તે અર્થ ‘પેરે પેરે’માં તદ્દન બદલાઈ જાય છે. જ્યાં આવેો લગ્નનો સંકેત છે ત્યાં મુખ ‘પેરે પેરે’ ઊંચાવાનો સંજવનથી ચક્રાન્તજાના હૃદયમાં એની લગ્ન અને સુખન પામવાની સુખ છન્દા એ બે વચ્ચે મુદ્દ થતું હતું, - એક હાજે એક વૃત્તિનો અને બીજો હાજે બીજાનો જય થતો હતો; તેમાં ને હાજે સુખન પામવાની છન્દા વધારે બગાડાઈ ચઈ હતી, તે જ હાજે રાજાનો હાથ આવ્યો! અન્યાર મુધી રાજાએ મુખ પોતાના તરફ ઈચ્છું ફરી સુખવાના પ્રયત્નો તો મજા કર્યા હતા, પણ એના પોતાના હૃદયની, તેમ જ ચક્રાન્તજાની, કેમગતિએ એને જોર વાપરતાં અટકાવ્યો હતો- એટલામાં આ ‘ધન્ય’ હાજે પ્રાપ્ત થઈ: ચક્રાન્તજાનો આગ્રહ ફાંકે શિથિલ થયો અને તે જ હાજે રાજાએ મુખ ઈચ્છું કરવા જતું!-આ પ્રમાણે રાજાએ મુખ ઈચ્છ્યું! સુખન કરતું રહી ગયું! આ અઘોષિત રમખાણખરી કાઢતાવીય હાજુને ‘પેરે પેરે’થી સચિત રીતે દીર્ઘ કાગળમાં વિસ્તારી મૂકવી એમાં મલતી ખૂબી લુપ્ત થાય છે. વળી ‘કથમપ્યુગ્મિતં’-

એમા લોટી દોરેલા સચુક્તાક્ષરોનો ઉચ્ચાર કરતી વખતે, ઉન્નમનક્રિયાનો સચક ને જોઈ જઈ અનુભવાય છે તે તો બેશક શુભસતીમા ઉતારવો દુર્ધટ છે, પણ “પદમલાહ્યા”ને અપુત્ર્ય વિશેષણ ગણીને મૂકી દેવામા રા અલવતરાયે ઠીક કર્યું નથી ને કાણે દુષ્યન્તે શકુન્તલાનું મુખ જોયું કર્યું, તે કાણે શકુન્તલાની આખો લગ્નથી મીંચાતા, એની પદમલ શોભા રાગની દટિ નીચે પથરાઈ—આમ તાત્પર્ય છે

આવા જૂજ વૈષમ્ય બાદ કરતા, રા અલવતરાયનું ભાષાન્તર જૂના ભાષાન્તરો કરતા, પૂર્વ કહ્યું તેમ, મૂલાનુસારી વિશેષ છે એમણે ફેટલી સાવધાનતાથી અને યુક્તિથી મળેના અર્થ જોયી ભાષામા ઉતાર્યો છે એના દધાન્ત નામલ—પુસ્તક ગિદાગતા વિનાશ્રમે ને હાય આબ્યા તે—એ ત્રણ શ્લોક લખ્યો છીએ.

(૧) મૂળ.

વાસ્યત્યય શકુન્તલેતિ હૃદય મસ્પૃષ્ટમુક્તકંઠયા
વળ્લ રત્નમિતવાશ્વત્તિકલુપધિન્તાજડ ઢર્ગનમ્ ।
વૈક્રમ્ય મમતાપદીદશમિદ સ્નેહાદરશ્ચૈકસ
પીઙ્ગવન્તે ગૃહિણ કથ ન તનયામિષ્ટેવદુષ્ટૈર્નૈ ॥

ભાષાન્તરો.

૧ અવેરીનાય

(શાફૂલવિદીડિત વૃત)

પીધેલુ નથી જ્યા લગી જલ
નમે તે કાલ-પર્યન્ત એ
પોતાના મનને વિશે કહિ કો
ધ્રુવિડા ન પીવા ખરે
અગે પત્ર શોભતા
તમ તણા તોયે તમાના બણી
ભારે સ્નેહ થકી ખરે કહિ
ન એ સુટે જગા પાખડી ૧

જ્યારે પુષ્પ તણી પ્રસતિ તમને
આવે વસન્તે ભતે
તે કાને નવ કોઈ બિધતગને
સન્તોષ એવો વગે,
આનન્દે મકલાય એ અતિ ધણી
એવી સખી સાસરે
ને આ જાન શકુન્તલા, સહુ કરો
એને અનુગ્રા, અરે, ૨

૨ અખખ

(મનહર ૭૬.)

તમને ત્રણ તણુ
નીર શૂબ સીંચ્યા વણુ,
જેહની જ હોઠ કા દિ
જગે ના ભિગવતી
એહે અબોડા માદિ
ધાલનાને કાજ કરી,
હસ્ત પણ પણ પત્ર કુળા
તોડવા લગાવતી

નવી ફલેલ ફૂલ કરો
પ્તાર જોઈ કરી,
અધીક આનન્દે જેહ
મનમાલી ફલતી,
તે સખી તમારી પતિ—
મદને જાણ છે તમે,
સર્વ આશા આખો
એગવી છે નીનતી

૩ અલવતરાય.

પીરા જન ને ના મે પ્રથમ ને
પીધુ તલમે હોય ના,
જ્વાલા મડન તોય પથવ ન લે
જ્વાલા તમે જોડવા,
મોટો ઉત્સવ જેહને મને તલમે
જ્યારે પ્રસન્નો ધરો,
તે આ જાન શકુન્તલા પતિગૃહે—
મરે “ સુખે જા ” મો

(૨) મૂળ.

“આપરિતોપાદિદુષાં ન સાધુ મન્યે પ્રયોગવિજ્ઞાનમ્ ।

ચલવદપિ શિક્ષિતાનામાત્મન્યપ્રત્યયં ચેતઃ ॥”

ભાષાન્તરો.

સ. અવેરીલાસ.	સ. અખખર.	સ. બલવંતરાય.
(આપારિતિ વત.)	ગીતિ.	
વિદજ્ઞાનની તુષિ તવ થાને ભ્યાં લગી ખરે પૂરી, હું ત્યાં મુખી ન માનું એકતણી તુમચિસી પરપૂરી; સર્વ પ્રકારે શિક્ષા લીધી જોજો કરી બહુ પ્રયાસ, તેઓના પશુ મનમાં આત્મ- કુશલતા વિશે ન વિશ્વાસ.	પંડિત સંતોખા વિષુ, પ્રયોગ વિલા પૂરણુ નવ માનું પૂરણુ હોય બલેકા, સાંકસિલ મન તો પશુરે તેનું	રીઝ નહિ આ મુનો, ત્યાં—સમ પાકીન રાકું કસા ખાની સાંખ્ય હોય પૂરું પશુ હોય નહિ પતીજ મેવાની

(૩) મૂળ.

‘एष त्वामभिनवकण्ठशोणितार्थो

शार्दूलः पशुमिव हस्मि वेष्टमानम् ।

वार्तानां भयमपनेतुमात्तमन्वा

दुष्पन्तस्तत्र शरणं मञ्जिवदानीम् ॥

ભાષાન્તરો.

સ. અવેરીલાસ.	સ. અખખર.	સ. બલવંતરાય.
(શોહના.)	(જુગંબી છંદ.)	
કંઠ તણા તુમ લોહીને, તાજું પીત્તા આજ; તજણું છું આ હમ હું, અવર ન કરવા કામ, મેટા કરતા ટોરપર ઉડી પડે છે વાવ, તે પરમાણે તુમ કરું શૂરેશૂર આગ.	પોંવા રકા તાજૂં કઈ દાર વારે, કરે વાવ ત્રીરીજ જોવો પરારે; હસો શક્તિ દુષ્યંતમાં અવર તો, બને છેડવે તુજને મદમાતો.	મારી તને સધિરકંઠનું તાજું પીતો, શાર્દૂલ જોમ ન શિકાર મુજત કેરું; મેહાવ જોજોમમ રક્ષીકેછપેચો; દુષ્યંત, દુર્બલરિતાર્થ ધનુરૂં ધરતો.

૨૧. બલવંતરાયના ભાવાન્તરમાં એક બાબત સર્વતુ ધ્યાન ખેંચે એવી છે—અને તે પ્રાચીન વૃત્તગણના બંધારણ અને માપની એમણે કરેલી અવગણના. જેઓને પ્રાચીન ‘ઝાંઝર’ ન્હાનાં પડતાં લાગે છે, તેઓ સુન્દર ઘાટેદાર નવાં ‘ઝાંઝર’ (પણ તે પણ ‘ઝાંઝર,’ માધુર્યનિયમનાં બન્ધનો, તો ખરાં જ), એ જ્યાંસુધી ન રચે ત્યાં સુધી જૂનાં ‘ઝાંઝરો’ તો રહેવાનાં જ. નવા સુવર્ણકારો અકોણને ટીપીને કે એક બીજા ઉપર ચઢાવી દબને કે એક બીજા સાથે સફૂડ જકડીને મેળ મેળવવા માગશે, તો તેઓના ધડેલા ઘાટ કોઈ રસિક મનોરત્તિને તો ભાગ્યે જ ગમશે.

“ એ જે દિનરાત રચતી.....”

“ બીજો પાપ લગાડવા ઝડી રહેતો લાક્ષરસ શોભતો; ”

“ સૌન્દર્યે ન રીઝે અમાલજનને દર્શન ન પહેલાં યથા ”

“ વળી પ્રસર્વો, પ્રાર્થો જેમ ગવિ, સદ્ય સુત પાવન ”

“ સુતા, સુજ વિયોગશેકે દુજ સભ ગણશે મન. ”

“ ચાલે તહારા ગમન મિયાળાં વળી ક્ષેમકારી ”

“ પાટો રતનની આસનો જ વ્રત પાળે અખસરાઓ છતાં ”

આપા ૨૧. બલવંતરાયના ભાવાન્તરમાં ચતિભગના અને અક્ષરમેળને માત્રામેળ ગણી કાઢવાના યોગબંધ ઉદાહરણો છે. અને ચરપિ **एको हि दोषो गुणसंनिपाते निमज्जतीन्दोः किरणेष्ववघाट्कः**’ એ ન્યાયે આ એક દોષ એ ભાવાન્તરના બીજા શુણોમાં ફાળી જવો જોઈએ, તથાપિ જેઓ કવિતા કાનને કંકશ લાગે તો તે તદ્દન નકામી એમ આશ્ચર્ય ધરે છે, તેઓ **‘स्याद्वपुः सुन्दरमपि भिन्नैरेणैकेन दुर्मगम्** (મોટા ગમે તેવું ફાળું તો પણ કોઠ વાળું) એ ન્યાયનો ઉપયોગ કરી આ એક દોષમાં બીજા બધા શુણોને ગરક ચલા માને તો તેઓને એકદમ અટકાવી શકાય એમ નથી.

ઓઝોએ શું વાંચવું અને કેવી રીતે વાંચવું.*

“What a world of wit is here packed together! I know not whether this sight doth more dismay me or comfort me; it dismays me to think, that there is so much that I cannot know; it comforts me to think that this variety yields so good helps to know what I should. + + + + God has given to man a busy soul, the agitation whereof cannot but through time and experience work out many hidden truths; to suppress these would be injurious to mankind, whose minds, like unto so many candles, should be kindled by each other. + + + I may here call up any of the ancient worthies of learning, whether human or divine, and confer with them of all my doubts.”

(Thoughts in a Great Library, Bishop Hall.)

બિશપ હૉલ નામે એક અગ્રેજ લેખકને એક મોટી લાયબ્રેરી અથવા પુસ્તકાલય જોઈને ત્યાં ઉત્પન્ન થએલા વિચાર મધ્યેથી ઉપર કેટલાકનો ઉતારો કર્યો છે. તેનો અર્થ એવો છે કે “અહા આ જગાએ હદાપણનો મહાન સાગર જાણે એકત્ર થયો છે ! આ દેખાવથી મને ખેદ થાય છે કે સુખ તેની સમજણ પડતી નથી. જગતમાં એટલું બધું જ્ઞાન છે કે તે બધું હું પ્રાપ્ત કરી શકું તેમ નથી એ જોઈ ખેદની વૃત્તિ થાય છે; તેમ જ વળી આ ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારનાં પુસ્તકોથી મારે શું જાણવું અગત્યનું છે તે સંબંધી સદાયતા મળે છે એ જોઈ સુખની લાગણી થાય છે. x x x x ઈશ્વરે મનુષ્યનો આત્મા જડ નહિ પણ ચૈતન્યમય ઉદ્દેશી બનાવ્યો છે. તે આત્માના હોમથી કાળે કરીને અનુભવ પ્રાપ્ત થતાં ઘણાં ગૂઢ સત્યો પ્રકાશ પામે છે. આ સત્યોને જાણી દેવાં તે મનુષ્યજાતિને દાનિકર્તા છે. મનુષ્યજાતિનાં મન એક બીજામાંથી પ્રગટતા દીવા સરખાં છે. x x x આ રથને હું પ્રાચીન સમયના વ્યાવહારિક કે પારમાર્થિક મહાન જ્ઞાની પુરુષોમાંથી ગમે તેને મારી સમક્ષ બોલાવી શકું તેમ છે અને મારી શંકાઓ સંબંધે તેમની સાથે વાત કરી શકું એમ છે.”

જગત ઉત્પન્ન થયું અથવા મનુષ્યજાતિની ઉત્પત્તિ યદિ ત્યારથી તે આજ સુધી મહાન મનુષ્યોએ પ્રાપ્ત કરેલા જ્ઞાનનો બંડાર એવો મોટો છે—તેમાંથી પુસ્તકરૂપે કાવ્યમ રચિત પામેલા જ્ઞાનનો સાગર એવો અગાધ છે કે તે જોઈ ઉપર કહીતેવી વૃત્તિ સહજ થાય તેમ છે. એ જ્ઞાનસાગરનો લાભ શી રીતે લેવો એ જાણત કાંઈક સૂચનાઓ કરવાનો આજ વિચાર છે.

જ્ઞાન મેળવવાનું સુખ સાધન પુસ્તકો.છે. કોઈની પાસે કાંઈ શીખવાનું હોય તેમાં તથા પોતાની મેળે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવામાં પુસ્તકોનું વાંચન એ જ માર્ગ છે. મનુષ્યના મનનો એ

* મુંબાઈમાં સ્ટીમંડેળની સભા સમક્ષ સૌ વિદ્યા બી. એ. એઓએ તા. ૨૨ ઓક્ટોબર ૧૯૦૬ ના રોજ કરેલું બાધણ.

કુદરતી સ્વભાવ છે કે તેને નવું નવું જાણવાની જિજ્ઞાસા ઉત્પન્ન થાય છે. જેટલું જાણ્યું હોય તેનાથી પ્રત્યેક ક્ષણે કાંઈ વિશેષ જાણવાની જિજ્ઞાસાવાળા સ્વભાવથી જ મનુષ્ય મહાન્ કાયા કરી શકવા સમર્થ થાય છે એ જિજ્ઞાસા એવી તીવ્ર છે, એવી સખલ છે કે તે ક્ષણે ક્ષણે બહાર પડતી જોવામા આવે છે કાંઈક અવાજ થયો કે આપણે તરત તે તરફ નજર કરીએ છીએ કે શું છે, રસ્તામા કાંઈ સહેજ પશુ જોવા લાયક હશે તો હમ્મરો લોખંડે ભેગા થઈ જશે કાંઈ લગાઈ ચતી હોય અથવા મોઢ ઉપદેશના વચનો કહેતું હોય અથવા તમાશો થતો હોય ગમે તે હોય, તો તે સર્માથી કાંઈ પણ જાણી લેવા મનુષ્ય કેટલો બધો ઉત્સુક હોય છે! એ ઉત્સુકતા, એ જિજ્ઞાસા વૃક્ષ કરવાના સારા સાધન ન હોય તો જે મગે તે સાધન વડે મનુષ્ય તે વૃક્ષ કરે છે બુદ્ધિશાળી મનુષ્યોએ અખંડ શ્રમ અને વિચારપૂર્વક યોજેલા પુસ્તકો તે એ જિજ્ઞાસા વૃક્ષ કરવાનું શ્રેષ્ઠ સાધન છે જેઓ તેનો લાભ લઈ શકતા નથી અજ્ઞાન છે, અથવા વાચી નહીં જાણના છતાં જેને પુસ્તકો વાચવાની ટેવ નથી તેઓ એક બીજા સાથે માત્ર વાતચીત કરી ગપાટા મારી, ખરી ખોલી વાતો કરી ગમે તે પ્રકારે એ જિજ્ઞાસા વૃક્ષ કરે છે પરંતુ એથી મેળવેલું મિશ્રિત જ્ઞાન અપૂર્ણ અવધાર્ય અને અપ્રયોજ્ય હોય છે તેમા જ માત્ર મોટેનો કાળ વ્યર્થ છે

ત્યારે પ્રથમ જરૂરું એ છે કે સાન પુસ્તકો મહાન્ બુદ્ધિમાન મનુષ્યોના લખાણ વાચીને તે સમજી શકાય તેટલું પ્રાથમિક જ્ઞાન મેળવવું જોઈએ કદા અને બારાખડી આવડે તે બસ નથી અક્ષર ઉકેલી જાણીએ તે ઉપરાંત કાંઈક વિશેષ જાણવાની જરૂર છે પ્રથમ બાષાજ્ઞાન પરિપક્વ હોવું જોઈએ તે પછી કાંઈક ઇતિહાસ, ભૂગોલ, પદ્ધતિવિજ્ઞાનના મૂળ તત્ત્વોનું જ્ઞાન મેળવ્યા વગર મોઢ પશુ વિષય પરના શિષ્ટપુસ્તકો પૂર્ણ રીતે સમજી શકાય તેમ નથી અમુક પરીક્ષા પાસ કરવી જરૂરની નથી તથાપિ જગતના મહાન્ લેખકોના જ્ઞાનનો અંશ પ્રાપ્ત કરવા તેમના જેટલી સ્થિતિએ પહોંચવું તો શક્ય નથી પણ તેમનો આશય સારી રીતે સમજીએ એ મટિમા આવવું તો જરૂરું છે જ સમજ્યા વગર મોઢ પશુ પુસ્તક વાંચવું તે નિર્ઠર્ય છે મારા જોવામા ઘણા એવા આવેલા છે કે જેઓ એક પુસ્તક એક છેડેથી બીજા છેડે સુધી વાંચી જાય પરંતુ તેમાથી અડધું પણ સમજ્યા ન હોય સમજ્યા વગર કઈ વૃત્તિથી તેઓ વાંચી શકતા હશે તે અગમ્ય છે, તથાપિ તેમ કરનાર હોય છે ખરા પણ એવા વાંચવાનું કાંઈ જ પ્રયોજન નથી એ સર્વ કોઈ કબૂલ કરશે

મનુષ્ય જાતિને દુર્ભાગે ગમે તે કારણથી ભાષાઓની ભિન્નતા આસ્તત્વમા આવી છે જગતમા એટલી બધી ભાષાઓ છે કે તે સર્વ તો મોઢથી જાણી શકાય એવો સભવ નથી સારા સાહિત્યવાળી શિષ્ટ લેખકોના પુસ્તકોવાળી પણ એટલી છે કે તેનો અભ્યાસ પણ એક મનુષ્ય કરી શકે તેમ નથી તો પછી કરવાનું એટલું જ રહે છે કે સ્વભાષા ઉપરાંત વિશેષ સાહિત્યસામગ્રીવાળી અને તેટલી ભાષાનો અભ્યાસ કરવો ઘણી ભાષાઓ માત્ર જાણીએ છીએ એટલો ઉપનક સંતોષ પામવા માટે નહિ, પરંતુ ઉત્તમ પુસ્તકો તે તે ભાષાના વાંચી શકાય તે માટે તે સર્વ ભાષાઓ માત્ર સાધન તરીકે જાણવાની છે જો એક જ ભાષાના પુસ્તક વાંચી શકવા જેટલી બુદ્ધિશક્તિ અથવા આવકાર કે વૃત્તિ ન હોય તો વધારે ભાષાઓ શીખવાનો પ્રયત્ન કરવો નિષ્પ્રયોજન છે

આપણી ભાષા ગુજરાતી છે તો તે ભાષાનો પ્રથમ પરિપૂર્ણ અભ્યાસ કરવો. તેમ જ તે સંસ્કૃતમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી હોવાથી સુશિક્ષિત લખાણો સમજવા માટે સંસ્કૃત જાણવાનો જરૂર ગુજરાતી વાંચનારને રહે છે. તે ઉપરાંત સંસ્કૃત ભાષામાં ઉત્કૃષ્ટ સાહિત્ય, વ્યાવહારિક તેમ જ પારમાર્થિક જ્ઞાનનો અખૂટ ભંડાર ભરેલો છે; આપણા દેશનું ધર્મસાહિત્ય એ ભાષામાં હોવાથી એ ભાષાનો અભ્યાસ કરવાની ખાસ જરૂર છે. વળી એકલું સંસ્કૃત જાણવાથી બસ થતું નથી. આજ કાલ વિદ્યા, કળા, સાહિત્ય, અને નવીન વધારા પામતી ભાષા અંગ્રેજી છે માટે તે જાણવાની પણ ઘણી જ આવશ્યકતા છે. અંગ્રેજી ભાષામાં વિશાળ અને વિધવિધ પ્રકારનું સાહિત્ય છે. એનો સાહિત્યભંડાર હજી પૂર્ણ થયેલો નથી. પ્રત્યેક દિવસે, બધા પ્રત્યેક કલાકે ક્લીએ તો અવિચલિત નથી—તેમાં નવો ઉમેરો થતો જાય છે. માટે તે ભાષાનાં સારાં પુસ્તકો વાંચી સમજી શકાય તોટું તે ભાષાનું જ્ઞાન મેળવવું આવશ્યક છે. કેટલાકનું માનવું એવું છે કે શ્રીઓને માત્ર સ્વભાષા અને સંસ્કૃત શીખવવું. તેમને અંગ્રેજી ભાષા જાણવાની ખાસ જરૂર નથી. આવો મત ધારનાર કદાચ અંગ્રેજી ભાષાના લાભ પોતે પરિપૂર્ણ સમજી શક્યા નથી એવા હોવા જોઈએ અથવા પોતે જ્ઞાન પામી શ્રીઓને અજ્ઞાનના અધકારમાં રાખવા હવ્વનાર હોવા જોઈએ. સુનીવર્તીનું જ્ઞાન પામેલા માંથી કેટલાક શ્રીઓને અંગ્રેજી ભાષા શીખવવી નહિ એવું કહેનાર હોય છે, તેમને અંગ્રેજી ભાષા ન સમજી શક્યા હોય એ વર્ગમાં તો મૂકી શકાય જ નહિ. તેમને પોતાને અંગ્રેજીનું જ્ઞાન ન મળ્યું હોત, અંગ્રેજી પુસ્તકોનું અધ્યયન તેમણે ન કર્યું હોત તો કેવી સ્થિતિમાં તેઓ હોત તે વિચાર કરવાની માઠી વિનંતિ છે. શા કારણસર ઇંગ્લેન્ડ ન શીખવવું એ જાણવામાં નથી. કોઈ એમ માને છે કે અંગ્રેજી જાણવાથી શ્રીઓમાં ઉદ્ધતાઈ આવે છે, હુજી લાપણું આવે છે અને શ્રીઓને યોગ્ય મર્યાદા, ગંભીર્ય અને વિનિતતા નહ થાય છે. આનું પરિણામ પુરોગામાં નથી આવતું તો શ્રીઓમાં શા સાર આવે? અને કોઈકોઈ દશાંત તેવાં માન્ય પદ્ધતિ હોય તો પુરોગામાં પણ કેમ નહિ હોય? તેમ હોય તો દોષ અંગ્રેજી જાણ્યા-સનો નહિ પણ અમુક વ્યક્તિના ગતના જાંધારણનો છે. અંગ્રેજીનું નામ પણ ન જાણનાર એવાં ઉદ્ધત અને હુજી શ્રીપુરોગાની કયાં જોઈ છે કે તે દુર્ગુણો માટે અંગ્રેજી બહુત-રું કારણ શોધવાની જરૂર હોય? માટે અંગ્રેજી સાહિત્યની વિશાળતા, મનોહરતા અને અર્વાચીનતા લક્ષમાં રાખી સારાં પુસ્તકો વાંચવા વંચાવવાની હવ્વ રાખનારે એ ભાષાનો અના-દર કરવો ધરતો નથી. સંસ્કૃત ભાષા પ્રાચીન છે, તેનું સાહિત્ય ઓછામાં ઓછું હજાર વર્ષ જૂનું છે, માટે તે અત્યંત નથી; આવશ્યક છે પણ જરૂર નથી. પુરોગાને તો સર્વત્ર અંગ્રેજી કેળવણી મળે છે પણ શ્રીઓને માટે જુદી કેળવણી, શ્રીઓને અંગ્રેજીની અનાવશ્યકતા માન-નારને આટલું કહેવું જરૂર લાગ્યું છે.

હવે ઉપર જણાવ્યાં તે સાધન, ભાષાજ્ઞાન, ઇતિહાસ, ભૂગોળ અને પદ્યવિજ્ઞાન (જેમાં બુદ્ધિને કસનાર સામાન્ય ગણિતશાસ્ત્રનો સમાવેશ થાય છે) મેળવ્યા પછી શું વાંચવું અને કેવી રીતે વાંચવું એ મુખ્ય પ્રશ્નો વિશે વિચાર કરીએ.

આપણામાં કહેવત છે કે ‘કપાળે કપાળે જુદી મતિ’ તે એવી અક્ષરશઃ સત્ય છે કે જેમ કોઈપણ એ મનુષ્યની મુખાકૃતિ સરખી નથી હોતી તેમ કોઈ એ મનુષ્યનાં મન બધી

રીતે સરખા નથી હોતા. મિત્રરુચિર્હિં સ્લોકઃ । પ્રત્યેક વ્યક્તિના મનનું વલણ કાષ્ઠક વિ-
શેષતા વાગુ હોય છે. તેમ ન હોય તો જગતમાં અનેક ભિન્ન વ્યવસાય, ભિન્ન ભિન્ન કૃ-
તિઓ નજરે પડે છે તે બંને પણ નહિ. આવી સ્થિતિ છે તો પ્રત્યેકના મનના વલણને
અનુકૂલ પડે તેવો માર્ગ વાચનમાં દર્શાવવો મુશ્કેલ છે. તથાપિ એ પણ ખરૂં છે કે પ્રત્યેક
મનુષ્યના વિશેષ વલણ ઉપરાંત મનુષ્ય જાતિને સામાન્ય એવા મનના વલણ પણ કેટલાક
છે અને તેવા વલણભાષી સારા હોય તે પ્રુષ્ઠ યર્ધ મનુષ્ય સારી સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરે એવો
માર્ગ દર્શાવી શકાય.

જુદ્ધિનો વિગ્રહ થાય, નીતિની ભાવના ઉચ્ચ થાય તથા ધાર્મિક વૃત્તિ પ્રુષ્ઠિ પામે;
મનનું સાકશપણ દૂર થાય અને ઉદાર મનોવૃત્તિ થાય, આત્માનો ઉત્કર્ષ થઈ સદ્વર્તન રખાય,
અને શુદ્ધ, નિર્દોષ, સ્વાર્થરહિત, શ્રેષ્ઠ આનંદ પ્રાપ્ત કરાય એ વાચનનો હેતુ છે. આપણા
પોતાનાથી અનેક રીતે વધારે યોગ્ય એવા અભ્યાસકો પ્રત્યેક વિષયમાં શું કહે છે એ જા-
ણનાથી ઉપર કહ્યો તે હેતુ સિદ્ધ થાય છે. અને એ હેતુથી જ જે વાચન તે વાચવાનું છે.
બીજાનામાં શી ખામી છે તે જાણવાનો હેતુ ખવો જોઈએ નહિ, તેમ જ એમ કહેવાય કે
દ્વાણા દ્વાણા પુસ્તકો વાંચી ગયા છીએ એવા ડોળ ખાતર વાચવાનું નથી દ્વાણા જાણીતું
પુસ્તક તમે નથી વાંચ્યું એમ કોઈ પછરો તો ના કહેવાથી આપણી ગણના હલકી થઈ જશે
એમ ધારીને પણ વાચવાનું નથી તેમ જ સામાન્ય જનો કરતા માર્ક વાચન બહોળું છે એવી
મગજમાં ખુમારી રાખવા ખાતર પણ વાચવાનું નથી. ખરૂં જોતા તો જેમ માણસ વધારે વાંચે
છે, જેમ તે અભ્યાસ વધારે છે તેમ તેને સમજાય છે કે તેનું પોતાનું જ્ઞાન કેટલું અપ છે
અને જાણવાનું કેટલું બધું છે સહેજસાજ જ્ઞાન મેળવેલા મનુષ્ય ગમે તેવા પુસ્તકો લખે
છે અને છપાવે છે અને પરિપક્વ જ્ઞાનવાળા તેમ કરતા નથી. તેનું કારણ એક એ જ છે
કે અપ શિક્ષણ વાળાને પોતાનું અજ્ઞાન કેટલું છે તે બરાબર રીતે સમજાતું નથી અભ્યાસના
વધા । સાચે આપણી અપ શક્તિ અને અપૂર્ણતાનું ખરૂં બાન થતા ગમે તેવું લખી છપા
વવાની ધટતા જતી રહે છે ભર્તૃહરિએ કહ્યું છે કે—

यदा किञ्चिज्ज्ञोऽहं द्विप इव मदन्ध' समभवम् ।

तदा सर्वज्ञोऽस्मीत्यमवदबलिप्त मम मन ।

यदा किञ्चित् किञ्चिद्बुधजनसंकाशादधिगतम्

तदा मूर्खोऽस्मीति ज्वर इव मदो मे व्यपगत' ॥

મુપસિદ્ધ અગ્રેજ તરવેરના બેકન કહે છે કે “અભ્યાસ આનંદ, શોભા અને જ્ઞાન માટે
છે. એકલા હોઈએ ત્યારે તેથી આનંદ મળે છે, અન્ય મનુષ્યો સાથે વાતચિતમાં તેથી શોભા
મળે છે, અને તેથી મળેલું જ્ઞાન વ્યવહારમાં નિર્ણય કરવાના કામમાં આવે છે.” આ ત્રણ
ઉપયોગ ઘટતી રીતે કરવા અને માત્ર એકદેશી ઉપયોગ ન થવા દેવો એવી એ મહાન
પુરુષની સલાહ છે.

મનુષ્યના આત્મામાં જુદી જુદી જાતની શક્તિઓ રહેલી છે. અંગ્રેજીમાં એને faculties કહે છે. બુદ્ધિની શક્તિ, નીતિની શક્તિ, ધર્મની ભાવનાની શક્તિ વગેરે ભિન્ન ભિન્ન શક્તિઓ માણસ ધરાવે છે. એ શક્તિઓનો સમૂહ તે આત્મા એમ કહેવાનો અર્થ આશય નથી તેમ એ તકરારી વિષયમાં ઉતરવાની પણ જરૂર નથી. તથાપિ એટલું સત્ય છે કે મનુષ્ય કાર્ય કરે છે તે ભિન્ન વિષયોને અંગે હોય છે અને એ દૃષ્ટિબિન્દુથી જોતાં મનુષ્યઆત્માની શક્તિઓના વિભાગ કંઠપી શકાય છે. અને તે દરેક શક્તિનો વિષય અને ક્ષેત્ર જુદાં હોય છે. ત્યારે વાંચવામાં એ સર્વ શક્તિઓ ખીણે એ વાત ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાની છે. જેમ અંગકસરત કરવામાં શરીરના સર્વ અવયવોને કસરત મળી સર્વ ખીલવવાની જરૂર છે, તેમ આત્માની ખીલવણીમાં પણ બુદ્ધિ, નીતિ, ધર્મ, લાગણીઓ એ સર્વ શક્તિઓ સપ્રમાણ ઉત્કર્ષ પામે એ ધ્યાનમાં રાખવું. આપણામાં જે શક્તિ અથવા વલણ આગળ પડતું હોય તેને ખેડવા ઉપરાંત બીજી શક્તિઓ પણ ખીલવવા પ્રયાસ કરવો. આ કહેવાની મતલબ એવી છે કે માત્ર એક જ વિષયનાં પુસ્તકો વાંચ્યા ન કરવાં. આપણાં ઘેરામાં સાધારણ રીતે એ જ જાતના વાંચનનો શોખ દીકામાં આવે છે. એક વર્ગ એવો છે કે માત્ર નવલકથાઓ અને એવું literary (ઓછા ગાંભીર્યવાળું) વાંચન જ હમેશ રાખે છે. બીજો વર્ગ એવો છે કે તે ધર્મગ્રંથો, વેદાન્તના ગ્રંથો અને ઉચ્ચ પારલૌકિક વિચારના ગ્રંથો જ રાતદિવસ વાંચે છે. આ બંને છેલ્લા છે. માટે છેડે ન જતાં મધ્યખિન્દુએ રહેવું અને એકદેશી વાંચન ન રાખવું જરૂરનું છે.

વિષયો પ્રમાણે વિભાગ પાડતાં ઇતિહાસ, જીવન ચરિત્ર, યુસાફરી, કાવ્ય, નાટકો, નવલ કથાઓ ધર્મગ્રંથો, તત્ત્વચિંતનનાં અને શાસ્ત્રીય (scientific) પુસ્તકો એમ પુસ્તકોના ભાગ થઈ શકે. આ સામાન્ય દૃષ્ટિબિન્દુથી વિભાગ પાડ્યા છે એટલે શાસ્ત્રીય કે logical નથી. ફેટલાક જીવનચરિત્રનાં પુસ્તકો કાવ્યરૂપે હોય છે, ફેટલીક કથાઓ કાવ્યમાં હોય છે. એ સર્વ જાતનાં પુસ્તકો વાંચવાથી આત્માની બધી શક્તિઓને પોષણ મળે છે. ફેટલાકને અભિપ્રાયે, નાટક, કે નવલકથા કે શુંગારનાં કાવ્ય વાંચવાં તે જાણે મહા પાપનું કામ છે. આવી ખારણા જૂઝ બરેલી છે. મનુષ્ય આત્મામાં કુદરતી રીતે જ એવા ભાવ અને લાગણીઓ રહેલી છે કે કાવ્ય નાટકાદિ વાંચવાથી તેને પોષણ મળી મનુષ્યનું ચિત્ત પ્રસન્ન થાય છે. પરંતુ એ વાંચવામાં વિવેક રાખવાની જરૂર છે. અશ્લીલ અને અનીતિપોષક કાવ્ય નાટકો ન જ વાંચવાં અને સારાં નીતિદર્શક કાવ્ય નાટક વાંચવાં. વળી ઉછરતાં બાળકોની લાગણીઓ અકાળે ઉજ્જેરાય તેવાં પુસ્તકો પણ તેમના હાથમાં ચૂકવાં ન જોઈએ. ઇતિહાસ, જીવનચરિત્ર, યુસાફરીનાં વર્ણન, શાસ્ત્રીય ગ્રંથો અને ધર્મગ્રંથો સર્વે ઉમરે વાંચવા યોગ્ય છે અને તે ન વાંચવા એવું ડોઈ કહી શકે તેમ નથી. એવાં પુસ્તક ન વાંચનાર પણ તેની ઉત્તમતા સ્વીકારે છે. પોતે નથી વાંચતાં તે તેનો શોખ તેમણે પાડ્યો નથી, મનને તે તરફ વાળ્યું નથી તે કારણને લીધે છે એ જાણીતી વાત છે. એકદેર જોતાં એ વર્ગનાં પુસ્તકોનાં વાંચનાર ઓછાં નીકળે છે. જો કે એની શ્રેષ્ઠતા કમૂલ કરવામાં આવે છે પણ તેને અનુસરી તે વાંચવા તરફ મનુષ્યોનાં મોટા ભાગની વૃત્તિ ઝાઝી જોવામાં આવે છે. અત્યંત મુખ્ય કારણ એ છે કે ઇતિહાસ આદિ વર્ગનાં પુસ્તકો વાંચવામાં કાંઈક વિશેષ પ્રયાસ, વિ-

શેષ ખુદ્દિનો વ્યાપાર અને ગાભીર્ય જોઈએ છે. અને નવલકથા જેવા પુસ્તકો બહુ સરલતાથી લગભગ વિના પ્રયાસે વચ્ચા છે. વાચકવલુ ધાર્વા પછી પણ મનનું આલસ્ય માણસને સહેલાઈથી વચ્ચા તેવા વિષયો તરફ દોરે છે. વળી નવલકથા જેવાં પુસ્તકોથી મળતો આનંદ નહિ જેવા પરિશ્રમથી મળતો હોવાથી તે આનંદ મેળવવા માણસ લલચાય છે. અને ઘણું જ યોગ્ય શિક્ષણ વાળા પણ તેનો લાભ લઈ શકે છે. તેથી જ તમામ પુસ્તકોમાં નવલકથાઓ વધારે વચ્ચા છે અને તે જ પ્રમાણમાં વધારે લખાય છે. લાઘવિરીઓમાં પણ નવલકથાઓની ચોપડીઓ જેટલી વાચવા જાય છે તેટલી બીજી કોઈ નથી જતી. પૈસા ખર્ચીને પણ નવલકથાઓ વાચવા માટે લેવાય છે તેટલા બીજા પુસ્તકો નથી ખરીદાતાં. નવલકથાઓ ન વાચવી એમ માફ કહેવું નથી તે ઉપર જાણીવું છે. પણ તેમાં હદ કે મર્યાદા રાખવી જરૂરની છે. તેમ જ તેમાં રહેલો ખોલ અહણુ કરી નીતિની કૃત્તિને પોષણ મળે અને ઉચ્ચ લાગણીઓ પ્રગળાય તે લક્ષ્યમાં ગમવું. તેમ જ બીજા વિષયોના પુસ્તકોનો યથાશક્તિ અભ્યાસ વધારવો તાર્કિક આનંદ પણ અનુભવવો તેમ રચાથી આનંદ પ્રાપ્ત કરવાનો પણ પ્રયાસ કરવો જેમ જમવામાં વિધિવિધ પ્રકારની વાનીઓની જરૂર પડે છે, ત્રાણિક તાર્કિક સુખ કરે ખોરાક સાથે પુટિ આપનાર સત્ત્વમય ખોરાક પણ ખાવો જોઈએ. એકથી જીવને પ્રમત્ત રાખવા સ્વાદિષ્ટ વાનીઓ જ ખાઈએ તો સગી નળણુ થઈ જાય છે. તે જ પ્રમાણે એકજી 1000 (એકાદ ગાભીર્ય વાળું) વાચન માત્ર તેથી ઉપજતા ક્ષણિક આનંદ ખાતર જ અને વધારે ગભીર હેતુથી ન વાચીએ તો આત્માને તેથી પોષણ મળતું નથી અને સ્વાદિષ્ટ ખાવાના પેડે એવા વાચનનું વ્યસન પડી જાય છે વાચવાનું વ્યસન એ ધિદ્ધારવા જેવી બાબત નથી બન્ટે વખાણવા લાયક છે. વાચનનો શોખ હોય એ બહુ ઉત્તમ દેવ છે, તથાપિ કેટલાક નવલકથાના વાચનાગ તો માત્ર વાચવું તે વાચવું એમ ગમે તેની વાર્તા વાચે છે. એક વાચી બીજી વાચી ત્રીજી વાચી એમ એક પછી એક ગાઝાઈ આણી વાચે છે. વાચેલા પુસ્તકમાંથી એકેનો (moral) નીતિનો આશં, એકેનો વસ્તુ (plot) તથા સુસ્તતા તેમને વાદ રહેતા નથી કાંઈ પણ મનન કર્યા વગર વાર્તાનો બામ તેઓ વાચી જાય છે જરા ગભીર વર્ણન કે રિવેચન આવે તે મૂકી દે છે. આનું નવલકથા વાચવાનું વ્યસન જ નથી એથી મન બીજા ઉપયોગી કામમાં ન રોકાતા નિરર્થક રોકાય છે. કદાચ નહાત વિચાર કે કાર્યથી દૂર રહે છે એટલે એનો લાભ ગણી શકાય. બાકી વાચનનો હેતુ એનાથી મિદ્ધ થતો નથી. માણસનું આયુષ્ય અદ્ય છે, અને વાચવાનું ધણુ છે.

अनंतपार किल शब्दशास्त्र स्वरूप तयायुर्वहन्त्र विघ्नाः ।

સારં તતો પ્રાહ્યમપાસ્ય ફરગુ હસૈર્વયા ક્ષીરમિવાન્મુમ્મયાત્ ॥

એ પણ સત્ય છે. માટે જ વધારે સાવચેતી રાખી નિરુપયોગી વાચનમાં વ્યર્થ કાળ ન ગુમાવાય એ જોવાનું છે. કેટલાકને જેટલી વાચવાની ઇચ્છા હોય છે તેટલી નવરાસ નથી હોતી, કેટલાક એવા છે કે કાંઈ કરવાનું ન હોવાથી વખત કહાડવા ગમે તેમ કરી કાળક્ષેપ કરવા વાચવાનું સાધન શોધે છે આમાના પહેલા વર્જના માણસો ખરી ખતથી વાચનારા હોય છે. પોતાને થોડો અવકાશ છે માટે ઉત્તમ ઉત્તમ ગ્રંથો તાગવી કહાડી જેટલો અવ-

કાશનો કાળ મળે તે વાંચવામાં કહારે છે. બીજા વર્ગનાં મનુષ્યો જે હાથમાં આવ્યું તે વગર વિચાર્યે કાંઈપણ હેતુ વગર વાંચે છે. તેમનું વધારે વાંચન અને પ્રથમ કલાં તેવાં યોડું વાંચન એ બંનેની સરખામણીમાં યોડું પણ હેતુ સાથે ગંભીરતાથી વાંચનારનું વાંચન વધારે સુદૃઢ પ્રાપ્ત કરે છે. આયુષ્ય હુંકું છે અને જ્ઞાન અપાર છે એ ખરી વાત છે; પણ એમ ધારીને, અપાર જ્ઞાનમાંથી આપણે શું પ્રાપ્ત કરી શકવાનાં છીએ. એવો વિચાર કરીને બેસી રહેવાનું નથી. અલ્પ આયુષ્ય છતાં સર્વ કાર્ય લાંબો કાળ જીવીને કરવાની આશાએ જ મનુષ્ય કરે છે અને તે જ પ્રમાણે વાંચનમાં પણ નિરાશ ન થતાં અનુકૂલતા પ્રમાણે દુરસદનો સદુપયોગ કરવો.

(અપૂર્ણ.)

સૌ. વિદ્યા.

ચર્ચાપત્ર.

વસન્તના તન્ત્રી—

સાહેબ,

વિ. વિ. કાર્તિક સં. ૧૯૬૩ ના વસન્તમાં ‘તન્ત્રીદાર’ રા. રા. મનમુખરામ સૂર્યરામ તરફથી ખુલાસો આવ્યો છે તે ઉપરથી જણાય છે કે ‘માનદ’ શબ્દમાં માન=પૂજા (આદર, respect) એમ એઓનો આશય હતો. આ ચતુરાઈ બરેલા બચાવ માટે શામાશી આપવા જતાં સંકોચ માત્ર એટલો જ રહે છે કે Honorary Secretary એ વચનમાં honorary નો જે અર્થ થાય છે તે આ નવીન અર્થ (પૂજા, આપનાર એ અર્થ) માં હજી પણ આવી શકતો નથી, એટલું જ નહિ પણ બંને અર્થ કેવળ ભિન્ન પડે છે. અને Honorary Secretary ને બદલે જ ‘માનદ મન્ત્રી’ એમ નામ મૂક્યું હતું તે બાબત તો કોઈથી પણ નાકહી સમય એમ નથી. માટે મહારાજ સંકલ્પ પ્રધાન તત્ત્વ તો અસ્પષ્ટ જ રહે છે.

રનાગિરિ.
તા. ૧૬ મી ઓક્ટોબર

નરસિંહરાય ભોળાનાથ.

‘વસન્ત’ ના તન્ત્રી.

સાહેબ,

વિ. વિ. રા. ગોવર્ધનભાઈ આપને કહે છે:—સ્નેહમુદ્રા પ્રથમ છપાઈ ત્યારે રા. નર-
સિંહરાવે ધણું કરીને કર્તાતું ધ્યાન (‘ચારણી’ શબ્દની અશુદ્ધિ તરફ) ખેંચ્યું હતું અને તે
ઉપરથી સ્નેહમુદ્રાની બીજી આવૃત્તિમાં એ ભૂલ્ય સુધારી ‘ચાળણી’ એમ લખ્યું છે.

આ વિશે મહેને પણ ખાતરીથી સ્મરણ નથી. વખતે મહે તે ભૂલ્ય ખાનગી રીતે બતાવી
હશે. પરંતુ સ્નેહમુદ્રાની બીજી આવૃત્તિ આજ સુધી મહારા જેવામાં આવી નહોતી તેથી એ
સુધારો થયાથી હું અગ્મણ હતો. અને મહે જે ‘ચારણી’ શબ્દની અશુદ્ધિ વિશે લખ્યું
હતું તે વખત તો ઇ. સ. ૧૮૯૭ ના સમાવેશ્યકમાં ‘લેખનપદ્ધતિ’ વિશેના એમના લખા-
ણમાં એ શબ્દ વાપર્યો હતો તે જ મહારા ધ્યાનમાં હતો; સ્નેહમુદ્રાની પ્રથમ આવૃત્તિમાંના
અશુદ્ધ પ્રયોગનું સ્મરણ પણ નહોતું. અર્થાત્, કાલક્રમની રિયતિ આ પ્રમાણે છે:—

સ્નેહમુદ્રા આવૃત્તિ ૧ લીમાં ‘ચારણી’—ઇ. સ. ૧૮૮૯.

સમાવેશ્યકમાં ‘ચારણી’—ઇ. સ. ૧૮૯૭ ઑક્ટોબર.

સ્નેહમુદ્રા આવૃત્તિ ૨ થીમાં ‘ચાળણી’—ઇ. સ. ૧૯૦૦.

આ ઉપરથી જણાશે કે પ્રથમ આવૃત્તિ વખત મહે બતાવેલી ભૂલ્ય ન સુધરતાં આફ
વરસ પછી પણ કાયમ જ રહી; પરંતુ આખરે અગિયારે વરસે સુધરી તે સંતોષકારક છે.

પણ મહે જે લખાણમાં રા. નહાનાલાલ દ. કવિને સંબંધે લખ્યું હતું કે રા. ગોવ-
ર્ધનભાઈ જેવાને હાથે હાતું સ્ખલન થયું છે તે રા. નહાનાલાલને ક્ષમા અપાય—તે દાખ
કાળે પણ ચલેલા (અને, આજ જણાય છે તેમ, આઠે વરસે પણ કાયમ રહેલા) સ્ખલનના
અસ્તિત્વને ઉદ્દેશીને હતું, અને તે વાતને, સુધારો કર્યાથી, બાધ આવતો નથી. બાકી સુધારો
થયો છે તે તો સંતોષની જ વાત છે.

રત્નાગિરિ.
તા. ૨૨ મી ઑક્ટોબર }
૧૯૦૬.

નરસિંહરાવ જોળાનાથ.

મહાત્મા જુદ્ધ અને ઇતિહાસકાર હંટર.

—એ ઉપરથી ઐતિહાસિક પર્યેષણ પરત્વે ઉપજતા વિચાર.—

પોતાના આશય સાથે અન્યના આશયને અગ્નિજ્વાલાં પણ સેગમેગ કરવાથી અર્થનો અતર્થ થાય છે, આ અનુભવસિદ્ધ વાત છે. પોતાનો આશય, પોતાનો મત, પોતાની માન્યતા ભક્તે સાચાં હોય, પણ અન્ય પુરુષના આશયને બળે—અગ્નિજ્વાલાં પોતાના મતમાં મિશ્ર કરી દેવાં, એ વાચક વર્ગને, યોગ્ય વર્ગને ઉદ્ધટે રસ્તે દોરવા જેવું, અને તે અન્ય પુરુષને અન્યાય આપવા જેવું થાય છે. આ મને પ્રિય છે, આ મને સત્ય લાગે છે, મારે સત્ય છે, એવું પ્રવર્તન સત્યશોધકોને ધટે નહિ. આ મને રુએ છે, આમાં મારો મત પડે છે (ભક્તે પછી તે મત ખોરો હોય,) મારે આ તો આમ જ હોવું જોઈએ, એવી કલ્પના, એવો વિચાર, એવી રીતિ સત્યશોધકોને છાજે નહિ. આ સત્ય છે મારે જ સત્ય છે, નહિ કે મને પ્રિય છે કે મને સંમત છે, મારે સત્ય છે. આવી પ્રતિષ્ઠા, આવી વિચારણા સત્ય-શોધકોને ધટે? સત્યની ખાતર જ સત્યનું શોધન તેઓને ધટે. પોતાના સત્ય કે અસત્ય મતવ્યમાં અન્યના મતવ્યને તાણવું—ખેંચવું—મિશ્ર કરવું ન ધટે. મહર્ષિઓ પ્રકાશી ગયા છે કે:—

“ આમહી વત નિર્વાપતિ યુક્તિ

તત્ર યત્ર મતિરસ્ય નિષિટા ।

પક્ષપાતરોહિતસ્ય તુ યુક્તિયર્થ

તત્ર મતિરેતિ નિવેશ્ય ॥ ”

—શ્રી યોગબિંદુ—

પોતાના મતઆગ્રહવાળો જીવ યુક્તિને પોતાની મતિના અભિનિવેશ બણી ખેંચે છે; નિષ્પક્ષપાતી જીવની મતિ તો જ્યાં યુક્તિ હોય ત્યાં નિવેશ પામે છે.

મહર્ષિઓનાં માધ્યસ્થ્યપ્રેષક અને સત્યપ્રાપ્તિની અપ્રેષ આવી રૂપ આ પરમરાહસ્યિક વચનો અવશ્ય લક્ષમાં રાખવા યોગ્ય છે. એ વિના સત્યને, અને સત્યના જિજ્ઞાસુઓને મહદ્ દાનિનો પ્રસંગ આવે છે. એ વચનોનો લક્ષ નહિં દોવાથી જગતમાં મિત્ર મિત્ર મતો, મત-મતાંતરો પડી ગયાં છે. સુવિચક્ષણુ વિદ્વંભો પણ અગ્નિજ્વાલાં આપો જીભાવો ખાઈ જાય છે, ખાઈ ગયા છે, તો પછી સામાન્ય જનોનું શું કહેવું?

આર્યાવર્તના પ્રસિદ્ધ ઇતિહાસકાર સર ડબ્લ્યુ-ડબ્લ્યુ હંટરે મહાત્મા જુદ્ધદેવનું ચરિત્ર સમજવામાં જીભાવો ખાધો છે. જુદ્ધના એક આશયને યથાર્થ સમજ્યા વિના, પોતાના આશય સાથે અગ્નિજ્વાલાં મિશ્ર કરી દીધો છે; અને તે વર્ણસંકર આશયને પ્રસિદ્ધિ આપી દાંતના ઇતિહાસના અભ્યાસકોને એ તરફ ખેંચ્યા છે. ડૉ. હંટર લખે છે, કે જુદ્ધે સંસારથી વૈરાગ્ય

પ્રામી પ્રથમ તો વનમાં જઈ તપશ્ચર્યાદિ વડે દેહને દમવા, કસવા માંડયો; પણ પછી જ્યારે તેને માલમ પડ્યું કે દેહને કદ આપવું નહાય છે, તપશ્ચર્યાથી કે વૈરાગ્યથી મોક્ષ નથી, મોક્ષ તો આત્મજ્ઞાનમાં છે, જીવોને ઉપદેશ આપવામાં છે, ત્યારે તેઓએ કાયકલેશ, તપશ્ચર્યા, વનવાસાદિ ત્વજી આમાનુષામ વિહાર કરી જીવોને ઉપદેશ દેવા માંડયો. ડૉ. હંટરનાં વચ્ચનોતો આ સાર છે. પણ એમાં બહુ ગેરસમજ રહેલી છે, જે હિંદના ઇતિહાસના અભ્યાસકોને બુદ્ધદેવના ચરિત્રવિચાર, તથા તેમના તપશ્ચર્યાદિવિચાર સંબંધમાં આડે રસ્તે દોરવનારી, તથા તેમને અન્યાય આપનારી છે.

આ તો નિર્વિવાદ વાત છે, કે પશ્ચિમ ભણીના હોકા કેવળ દેહાત્મબુદ્ધિવાળા જડવાદિયો છે; તેઓ દેહને પોષવામાં જ જીવનનું સાર્યક્ય સમજે છે; કાયકલેશ, દેહદ્રિયદમન, કે તપશ્ચર્યાનો લેશ માત્ર લક્ષ તેઓને નથી; એટલું જ નહિં બલકે દેહદમન આદિ તપશ્ચર્યા, વૈરાગ્ય, એકાંત નિર્જનવાસ, વનવાસ (*Fore asceticism*) આદિથી કાંઈ ફળ નથી, તે કેવળ નકામાં છે, આવી એઓની માન્યતા થઈ ગયેલી છે. ડૉ. હંટરે, પોતે પશ્ચિમ ભણીના હોઈ, એ પશ્ચિમ ભણીની માન્યતાનો બુદ્ધદેવના ચરિત્રમાં અગ્રગણ્ય ઉપયોગ કરી દીધો હાજે છે. એથી બુદ્ધને અન્યાય મળે છે, જેનું પ્રાસંગિક ડૉ. હંટરે તેનો આશય સમજી ઇતિહાસમાં સુધારો કરવા રૂપે કરવું ધટવું હતું.

સર હંટરની ખીજ અંગત માન્યતાની આપણને ખબર નથી. પણ તપશ્ચર્યાઆદિ સંબંધમાં એનો મત આ ઇતિહાસમાં પ્રમટ છે. એણે ઇતિહાસ રચવામાં લીધેલ શ્રમ ખરેખર પ્રશંસનીય છે; આર્યાવર્તનો ઇતિહાસ લખાવો એ વિકટ કામ છે; અને તે પણ એક વિદેશીના હાથે એ તો અત્યંત વિકટ છે; છતાં ડૉ. હંટરે એ ઇતિહાસ લખવામાં જે ખંત, શોધ અને કૌશલ્ય બતાવ્યા છે, તે માટે તેને ધન્યવાદ છે, તે માટે આપણને તેના પ્રતિ માન ઉપજે છે. પણ તપ-વનવાસાદિનું અમહાત્મ્ય, નિરર્થકપણું ગણી બુદ્ધદેવે એ ત્વજી દીધાં, એમ કહેવું કેવળ બુલ ભરેલું છે; પરમ આર્ય પુરુષોનાં આચાર, વિચાર, હકાપણને ઝાંખપ લગાડનાર છે. બુદ્ધને કિમિત પણ આત્મજ્ઞાન થયું એ તપનો પ્રભાવ; દેહદ્રિયના દમનનો પ્રભાવ; વાનપ્રસ્થનો પ્રભાવ. જ્યારે એઓને આત્મભોધ થયો, ત્યારે જ તેઓએ વનવાસ ત્વજી, આમાનુષામ વિહાર કરી જીવોને ઉપદેશ આપવાનું શરૂ કર્યું. તેઓનું તપશ્ચરણ, વનોપવન-સેવન, દેહદ્રિયદમન આત્મજ્ઞાનપ્રાપ્તિ અર્થે હતું. આત્મ-જ્ઞાન અર્થે જ એઓએ સુવાવસ્થાનાં રાજવૈભવ, નવયોવના સ્ત્રી, નવીન જન્મેલ પુત્રપુત્રદશન ત્વજી અરણ્યાશ્રમ આદ્યો હતા. કોઇને ઇન્દ્રિયનું, કોઇને રોગનું, કોઇને બર યોવનાવસ્થામાં મૃત્યુનું, કોઇને જરાનું ઇત્યાદિ વિધ-વિધ દુઃખ સંસારમાં જોઈ એઓ સંસારથી નિવેદ પામ્યા હતા; ઉદ્ધિસ થયા હતા; વૈરાગ્ય પામ્યા હતા. સુખ કઈ વાટે મળે, એ જાણવા દેહદ્રિયાદિ દમી, તેનો તપશ્ચર્યાદિ વડે કસ કાઢવા એઓ પ્રવર્ત્યા હતા. દેહ, ધન, કુટુંબ, યૌવન આદિમાં કે તે વડે સુખ નથી, દુઃખ જ છે એવો અનુભવજનિત નિશ્ચય, સંસારના અલ્પ પરિચયથી, યૌવનવયમાં જ, પૂર્વના સંસ્કારી જીવ હોવાથી તેઓને થઈ ગયો હતો; અને તેથી જ સંસારથી પરાડસુખ થઈ તેનો તેમણે શરવીરપણે ત્યાગ કર્યો હતો. સુખનો માર્ગ કોઈખીજે હોવો જોઈએ, એ એઓના મનમાં ધસી ગયું હતું, અને એ રસ્તો જોધી, પામવા અર્થે તપશ્ચર્યા, વનવાસાદિનું તેમનું

પ્રયોજન હતું. તપ રૂપી તાપ વડે તેઓના કર્મભજ બરબીજૂત થતાં, તેઓને આત્મજ્ઞાન થયું હતું; અને સુખનો રસ્તો એઓએ જાણ્યો હતો. આત્મ-બોધ પામ્યા પછી એઓ તપશ્ચરણ, વનવાસાદિ લગ્ન આમાતુઆમ વિહરી લોકોને બોધ દેવા પ્રવર્ત્યા હતા. એટલેથી ન અટકતાં વિશેષ વિશેષ ઉચ્ચવર્ણના પામવા આત્મ-બોધની જાવનાપૂર્વક હજી વિશેષ વખત તપશ્ચર્યાદિ એઓએ આચરવા જોઈતાં હતાં.

એ ગમે તેમ હો, પણ તપશ્ચર્યાદિ લેશ માત્ર નકામાં નહતાં. તે આચરવામાં તો તેઓએ આર્થદેશરથ ચેતનવાદી મહાત્માઓનો આચાર જ સાચવ્યો હતો. તપોવૃદ્ધિનાદિરૂપ કદ ક્રિયા વડે કાયાની કાસર કાઢી કર્મજ ન ટાળી હતી, તો તેઓને આત્મ-બોધ સુલભ ન થાત. આત્મબોધરૂપ કાર્ય સિદ્ધ થતાં, તેનાં કારણ રૂપ તપશ્ચર્યાની અપેક્ષા ન રહી, એટલે એને અનાવશ્યક ગણી તેનો બુદ્ધદેવે ત્યાગ કર્યો. વસ્તુતઃ વાત આમ છે, તેને આશયકેરે ગ્રહી, “તપશ્ચર્યાદિ દેહદમન નકામાં છે, એથી મોક્ષ નથી.”—હત્યાદિ કહી, કર્મ આચરણને ટળવામાં અને આત્મજ્ઞાન મળવામાં પરમ સાધનજૂત વૈરાગ્ય, દેહદ્રિષ્ટદમન, વનવાસ, તપશ્ચર્યાદિને નકામાં ગણવા, નિષેધવાં, ઇતિહાસના ચરિત્રનાં વાંચનારાં સાંભળનારાંનાં મનમાં જાણે અજાણે એ સાધનોનું નિષ્કળપણું વસાવી દેવું, એ આવશ્યક સાધનોથી લેમને વિશુદ્ધ કરવાં, તેમજ એ સાધનોના અતંતરાય પાડવો,—એ કેવળ બુદ્ધ ભરેલું અને અન્યાયયુક્ત છે.

હા. હંટરે આ જાણી જોઈને કહ્યું છે, એમ જરાએ નથી. તેને તો આ મર્મનો લક્ષ પક્ષ નહિં હોય. જે દેશમાં ચેતનપાદ્મું નામ નથી, અને જડવાદનું જ્યાં સામ્રાજ્ય વર્તે છે, ત્યાં જન્મ પામેલ હોવાથી તેના સંસ્કાર દેહદમનાદિની વિરુદ્ધ હોય તો તે સ્વાભાવિક જ છે; અને એ વિરુદ્ધ સંસ્કારને લઈ એમણે વૈરાગ્ય તપશ્ચર્યાનું નિરંયકપણું ગમ્યું-ગણાવ્યું લાગે છે.

વળાં એના મનમાં એમ પણ વસી-હસી થયું હોય, કે મેં તપશ્ચર્યાદિ કાંઈ સેવ્યાં નથી, છતાં આ ઇતિહાસ લખવા જોઈલું સામર્થ્ય મને મળ્યું છે, જ્ઞાન થયું છે, તેમ બુદ્ધને પણ જ્ઞાન થવા માટે તપશ્ચર્યાની જરૂર શા? માટે જ એમણે તપશ્ચર્યાદિ છોડી દઈ જ્ઞાનનો પ્રયાસ કર્યો લાગે છે. આતું જો ડૉ. હંટરના મનમાં વસ્યું હોય, તો તેમણે જ્ઞાનમાં રાખવું જોઈતું હતું, કે બુદ્ધને જડવસ્તુનું જ્ઞાન નહોતું જોઈતું; એમને ચેતનનું જ્ઞાન જોઈતું હતું; દેહાદિની પુષ્ટિરૂપ જડની સેવાથી ચેતનનું જ્ઞાન થતું નથી. જડની સેવાથી તો જડનું જ્ઞાન થાય છે. દેહાદિ દમવાથી, અર્થાત્ જડ વસ્તુ પ્રતિ વૈરાગ્ય આલુવાથી ચેતન્યનું જ્ઞાન થાય છે. બુદ્ધદેવે આપેલો આ સનાતન આચાર આદ્યો હતો. તે આચારમાં તેઓ સંપૂર્ણપણે પ્રવર્ત્યા હતા, તો તેઓનું વિશેષ નિર્મેજ જ્ઞાન થાત; સ્વયં જ્ઞાનમનંતે બ્રહ્મ, તેઓ પામતા.

પૂર્વના આશોના શુદ્ધ શુદ્ધ પંથ-મત ઉપર દૃષ્ટિપાત કરિયે, તો માલમ પડશે, કે તે બધા ઉપર થોડે જાહેર અંશે ચૈતન્યવાદનો અમલ ચાલતો હતો. તે તે મત-પંથો પ્રત્યેક આત્માના અસ્તિત્વને માનનારા સ્વીકારનારા હતા. આત્માનું અસ્તિત્વ નહિં માનનારા કેવળ નાસ્તિક તો આર્થિક જ હતા. અસ્તિકો પોતાની અતિ-બુદ્ધિ-દૃષ્ટિની નિર્મેજતાના પ્રમાણમાં, પોતાના પુરુષાર્થના પ્રમાણમાં, દયા, શાંતિ, ક્ષમા, પવિત્રતા, તપ, સંયમ, વૈરાગ્ય આદિ

આત્મજ્ઞાન વિકસાવનાર ગુણોના પ્રમાણુમા, ન્યૂનાધિક ઓછુ વધારે નિર્ભજ આત્મજ્ઞાન પામતા હતા જેઓની દૃષ્ટિ ન્યા મુધી પહોચી, ત્યા મુધીનો બોધ તેઓ પામ્યા હતા જેઓ અટક્યા વિના પ્રબળ પુરુષાર્થ વડે આત્મજ્ઞાન પામવા મથ્યા હતા, તેઓ સપૂર્ણ કેવલ્યપદ પામ્યા હતા આમ આર્યમાત્રેતુ આવરણ કેવળ આત્મબોધ અર્થે હતું

હાલ છિન્નપ્રાય વર્તતા પૂર્વના ચાર આશ્રમ તરફ દૃષ્ટિ કરિયે તો જણાશે, કે શુદ્ધચ શુદ્ધચાશ્રમ ત્યજી વાનપ્રસ્થ અગીકાર કરી, તપશ્વર્ધાદિ વડે જ્ઞાન પામી, સન્યાસનો અધિકારી થઈ, સન્યાસ લીધા પછી અન્ય જીવોને ઉપદેશ દેવા માટે અધિકારી થતો, પોતે આત્મ-બોધ પામ્યા પૂર્વે પ્રાપ્તને ઉપદેશ ન કરતો વર્ણાશ્રમ ધર્મે બ્રાહ્મ આશ્રમ ભણી જોઈએ, તો જણાશે કે જ્ઞાન-બોધ આપવાનો તેને અધિકાર હતો, અને દેહદ્રિયદમન, વૈરાગ્ય, તપ આદિ એને સેવવા પડતા સામ્ય અને વેદાત ભણી દૃષ્ટિ કરિયે, તોયે જણાશે કે પ્રાઈ જીવને અધિકાર પ્રાપ્ત થયા વિના જ્ઞાન થવું—મગ્ન નહિ, અને એ અધિકાર માટે તેઓને વૈરાગ્ય તપ દ્રિયદમનની જરૂર હતી જ્ઞાન પામ્યા પૂર્વ તેઓ બીજાને ઉપદેશ પણ આપી શકે ? જૈનોના સનાતન માર્ગે ભણી જોતા જણાશે, કે જૈન તીર્થના પ્રવર્ત્તાવનારા તીર્થકરો પણ મ્વળ જ્ઞાન પામવા પૂર્વ મસારથી વૈનગ્ય પામી વિધ વિધ તપશ્વર્ધા વડે કર્મ સમૂહને બાળી નાખતા, અને એ મપૂર્ણ કેવળ જ્ઞાન પામ્યા પછી જીવોને સદુપદેશ આપતા. આમ આર્યવર્ત્તા ચેતનના અસ્તિત્વને માનનારા જુદા જુદા દર્શન-પથ ઉપર દૃષ્ટિપાત કરિયે તો જણાશે કે તે તે મતનાળા, દેહદમન તપશ્વરણ આદિ આત્મજ્ઞાન પામવાના સાધન છે, એથી જ્ઞાન માટે અધિકારી થવાય છે, એમ પોતોતોની મતિ-દૃષ્ટિ-બોધના પ્રમાણુમા ઓઠો—નધારે બાર દઈ કહેતા આર્યવર્ત્તમા હાલ આત્મજ્ઞાન અને તેનો લક્ષ વિચિત્રપ્રાય થયા છે તેનું કાગળુ આર્યક્ષેત્રવાસિનોના મનમાથી તે જ્ઞાન પામના માટે અધિકારપ્રાપ્ત, સાધનજૂત દેહદ્રિયદમનનો, મનોનિગ્રહનો, વૈરાગ્યનો તપશ્વર્ધાના વિચારનો લોપ થયો છે, એ છે ન્યા મુધી આડી સ્થિતિ રહેશે ઉનટશે નહિ, મુધરશે નહિ, ત્યા મુધી આત્મજ્ઞાનનો, > તે જ્ઞાનના લક્ષનો લેશ માર અવગ્રાસ સમવતો નથી

જડના સેવનથી જડનું જ્ઞાન થાય, દેહના સેવનથી દેહનું જ્ઞાન થાય, ચેતનના સેવનથી, અર્થાત્ જડના ત્યાગથી, જડ પર વૈરાગ્યથી, ચેતનનું જ્ઞાન થાય આ દિગ્દર્શનનું તાત્પર્ય એ છે કે મહાત્મા જુદે પણ આત્મજ્ઞાન પામવા માટે જ વૈરાગ્ય લઈ, વનવાસ સેવ્યો હતો, તપશ્વર્ધાદિ આદર્શ હતા એ સાધનો જો નકામા હત, તો એ તેને સેવત નહિ, તેમ તેણે એ સાધનો ત્યાગ્યા એ એને નકામા ગણીને નહિ, પણ એમ માનીને કે હવે અમારે તપો-નુશાન વનવાસાદિની જરૂર નથી કાર્ય સિદ્ધ થયું ગણી તે કાર્યસાધક સાધનનો ત્યાગ તેણે કર્યા હતા જુદચરિત્રના ઇતિહાસ સખધેમા આ બાબત ધ્યાનમા રાખવાની છે

આશયાતરનો આ પ્રસંગ અત્ય છે, પણ એ અસ્પર્થી પણ અનત્ય અનર્થ સભવે છે અમિનો કણ, અસ્પ ચીજુગારી, પણ દૃશ્ય સૃષ્ટિને બાળી નાખે આથી પ્રસંગ આણી વિસ્તારપૂર્વક મ્હેવુ અવશ્યતુ જણાણ છે આત્મવાદમુખ આર્યતત્ત્વજ્ઞાનના જિજ્ઞાસુ ઉપાસક હાનના દેગવાયલા સિદ્ધજનોએ આર્યવર્ત્તા ઇતિહાસની આર્યશૈલીએ નિષ્પક્ષપાત નૂતન

ઘટના કરવી ઘટે છે. ઇતિહાસનું મહત્ત્વ સમજનારા હાલના કેળવાયલા ઍન્ગ્લુએટોએ ઇતિહાસનું કેવું સ્વરૂપ હોવું જોઈએ, ઇતિહાસ કેવી રીતે લખાય તો તેનું મહત્ત્વ, તેના ઉચ્ચ ઉદ્દેશ જળવાય, અને એ કેવી રીતે ભોક્તાને વિધિવિધ બોધનાં કારણરૂપ થાય, એ લક્ષમાં રાખી પ્રાચીન આર્યાવર્તનો ઇતિહાસ ચોખ્ખો ઘટે છે. “Dutt's Civilization of Ancient India” થી કંઈક સહજ ખ્યાલ આવી શકશે. આવા ઇતિહાસ લખાવા માટે સાધનોની ખોટ નથી. સાહિત્યનો બંડાર ભરપૂર છે; મિત્ર શોધવી મુશ્કેલ પડશે; પણ એની પુરુષાર્થ આગળ ચિંતા રાખવા જેવી નથી; Bright, Seeley આદિ ઇંગ્લેન્ડ ઇતિહાસ લેખકો જેવા લેખકો, વિવેચકો, પર્ચેપકો બહાર આવવા જોઈએ છે. હિંદમાં ઇતિહાસલેખનને રાજ્ય પ્રજા તરફથી જરાએ ઉત્તેજન નથી. છતાં ઇતિહાસની જ ખાતર, આર્યાવર્ત. તેનાં તત્ત્વજ્ઞાન, તેના વીર પુરુષોનાં ચરિત્ર-ઇતિહાસની ખાતર, તે બધાં પર જન્મસમાજના હિત અર્થે પ્રકાશ પાડવા ખાતર, ઍન્ગ્લુએટ મહાસભાએ પોતાને પ્રાપ્ત થયેલ વિદ્યા-ઘન સદુપયોગ વડે વાવવા, અને વિસ્તારી ફળિત કરવા સુક્ષેત્ર છે.

ઇંગ્લેન્ડનો ઇતિહાસ જુદા જુદા લેખકોએ જુદી જુદી રીતિએ દમણાં દમણાં જ એક સૈકામાં લખેલ છે; અને તે એક વિષયનાં જુદાં જુદાં એટલાં બધાં પુસ્તકો છે, કે કબાટનાં કબાટ ભરાય. ત્યારે હિંદમાં કેળવાયલા આટલા બધા ઍન્ગ્લુએટો છતાં તેઓના દેશ આ આર્યાવર્તનો, પ્રાચીનકે અર્વાચીનને, તેઓના હાથે લખાયેલ અસલ (Original) ઐતિહાસિક લેખ એકે નથી. Dutt's Civilization of Ancient India અને Ranade's History of the Marhattas એ આદિ અપવાદ રૂપ છે; એ અનુકરણીય ઉત્તમ ઐતિહાસિક લેખો છે. પણ ઇંગ્લેન્ડના ઇતિહાસનાં પુસ્તકોના જગ્યાની અપેક્ષાએ જોઈએ, તો હિંદમાં અસલ (Original) ઇતિહાસની પ્રથા જ નથી એમ કહેવું થોડું થોડું છે; દબરમાં એક હોય, તે નથી, એમ કહેવા યોગ્ય છે. આ માટે આર્યાવર્તની નિષ્પક્ષપાત ઐતિહાસિક પર્ચેપણની ખટ જ જરૂર છે. હાલનો કેળવાયતો સાક્ષર વર્ગ ધારે તો આ કાર્ય માથે લઈ પાર ઉતારી શકે એમ છે. “સરસ્વતીચંદ્ર”ના કર્તા શ્રીયુત ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી અથવા એવા બીજા શ્રીમાન સાક્ષર પુરુષ પ્રાચીન તથા અર્વાચીન આર્યાવર્તના ઇતિહાસનું નિષ્પક્ષપાત પર્ચેપક રૂપે દર્શન આપશે, એવી આપણે આશા રાખીશું.

પ્રસંગવશાત્ એક વિશેષ બાબત કહેવી આવશ્યક લાગે છે, કે પ્રાચીન આર્યાવર્તનાં ઐતિહાસિક લેખો, સાહિત્ય, તત્ત્વજ્ઞાન આદિની શોધ માટે પશ્ચિમ મુલકના પંડિતો પ્રતિ આપણને માન ઉપજે છે; એ પશ્ચિમજાતિના પંડિતોએ પરિશ્રમ પૂર્વક શોધખોળ કરી આર્યાવર્તનાં ઇતિહાસ, સાહિત્ય, તત્ત્વજ્ઞાન સંબંધમાં અજ્ઞાણ પાડ્યું છે, એ તેઓનો આર્યજનો ઉપર ઉપકાર થયો છે. તથાપિ એટલું તો કહ્યા વિના ચાલશે નહિ, કે એ સાહિત્યાદિના અભ્યાસ, તેનાં તાત્ત્વિક સ્વરૂપ, તેમાં રહેલાં પરમાર્થ સત્ય સંબંધમાં તે વિદેશી પંડિતો પ્રમાણુભૂત આત્મ પુરૂષ (Faithful authority) ગણાઈ શકાશે નહિ. એ સાહિત્ય, ઇતિહાસ, તત્ત્વજ્ઞાનના સ્વરૂપાનુભવમાં, તેના પરમાર્થશોધનમાં, તેના સત્યનિરૂપણમાં આર્યદેશરથ આત્મજ્ઞાનમુખ્ય આર્યકુસોત્પન્ન શિષ્ટ પુરુષો જ પ્રમાણુભૂત, આત્મ ગણી શકાશે. એ પાશ્ચાત્ય

પંડિતોએ પ્રાચીન ભારતનાં સાહિત્યાદિ અંગે શોધ-ખોળ કરી તે તે પર પોતાની મતિ અનુસાર, યથાશક્તિ ઉદ્ધેષો કર્યા; પોતાને જેતું જેટલું સમજાયું, તેવું તેટલું તેઓએ પ્રગટ કર્યું; તે ઉપર પ્રકાશ પાડી ઉધર્માં પડેલા આર્યજનોને જગાડી તેઓના ધરનો ખજાનો બતાવ્યો. આટલો એ વિદેશી પંડિતોનો મહદ્ ઉપકાર થયો, પણ તેથી તેઓએ જે જે લખ્યું, તેના પ્રમાણિત્ય માટે, તેના આમપણા માટે, તેની પ્રમાણ્યુત્તતા માટે તો તેઓ લેશ માત્ર અધિકારી ગણી શકાશે નહિ. પ્રાચીન આર્ય સાહિત્યાદિને તેઓએ વ્યવહાર રૂપે શાહી કાગળ વડે પ્રસિદ્ધિ આપી; પણ તે તત્ત્વજ્ઞાનાદિનું પરમાર્થ દ્વારે તો આર્યોના હૃદયમાં જ રહેલું છે. પરમાર્થ તો આર્ય હૃદય વિના બીજાથી પ્રાપ્ત થાય એમ નથી જ. ક્યાં આત્મવાદમુખ્ય આ આર્ય ભૂમિ ? અને ક્યાં જડવાદના શિખરે પહોંચેલી એ પશ્ચિમ ભૂમિ ? આમજ્ઞાનમુખ્ય તત્ત્વશાસ્ત્રોમાં કોણુ પ્રમાણુ ગણાય ? જે દેશમાં, જે કુળમાં, જે ધર્મમાં, અને જેના કાર્ય-વ્યવહારમાં પણ આત્મા સંબંધી તત્ત્વજ્ઞાન પય:પાનમાં અપાતું હોય, તે દેશ-કુળ-ધર્મ-વ્યવહારવાળા ? કે, જે દેશ-કુળ-ધર્મમાં આત્મા જેવી વસ્તુનું લેશ જ્ઞાન પણ નથી, ત્યાં જડવાદ ફેરફેર પ્રસરેલો છે, અને ત્યાં દેહ એ જ આત્મા એવું જ્ઞાન પય:પાનથી જ મળે છે, તે દેશ-કુળ-ધર્મના જનો ? સુઝજનો તરત સંમત થશે, કે એ તત્ત્વજ્ઞાનાદિ માટે આર્ય જનો જ પ્રમાણ્યુત્ત ગણી શકાશે.

મરહુમ Prof. Max Muller (મેક્સમ્યુલર) એમણે આર્યધર્મ, તત્ત્વજ્ઞાન, વ્યવહાર આદિ અંબંધી શોધ-ખોળ કરી જુદા જુદા નિબંધો લખાવી, અંથમાળાઓ છપાવી સાફ અજવાળુ પાડ્યું છે છતાં આર્યશાસ્ત્રનો પરમાર્થને સમજી-અહીં ન શક્યા; પરમાર્થ તો આર્યોના હૃદયમાં ગ્રેહો. એને પરમાર્થ સમજ થઇ હત, તો એની કેટલીક ધિરજ માન્યતા હાત; તેને આત્મલક્ષ થાત. કદાચ કોઈ એમ કહે, કે એને તો પોતાના જન્મથી જ સંસ્કાર પામેલી પ્રીતી ધર્મ સંબંધી માન્યતા સત્ય લાગતી હતી, આ આર્ય તત્ત્વસંબંધી, માન્યતા ખોટી લાગતી હતી, તો એમ પણ નહતું. આર્ય તત્ત્વજ્ઞાનને તેઓએ પરમ પ્રમેદભાવે વખાણી નાખ્યું છે. એટલે એ તત્ત્વજ્ઞાન બધી એને રચિ તો હતી; પણ એનું પરમાર્થ દ્વારે તેને સમજાયું નહતું. જો કોઈ આર્ય સત્યરૂપના ચરણુ એણે સેવ્યા હત, તો એ પરમાર્થ તેને સહજ સુલભ થાત.

Dr. Weber, Dr. Buhler આદિ બીજા અનેક પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો યદ્ય ગયા છે. તે બધાએ આર્યધર્મ, તત્ત્વ, સાહિત્ય, ઇતિહાસ સંબંધી સારો પ્રકાશ પાડ્યો છે, તથાપિ તેમના કોઈ પણ પર હૃદય ભીંજના જેટલો કોઈપણ સાહિત્યનો સ્પર્શ થયો નથી, પોતાની માન્યતામાં ફરક પડવા જેટલી લેશ માત્ર અસર થઈ નથી, ચેતનવાદનાં શાસ્ત્રો જેવા છતાં જડવાદને છોડી ચેતન બધી વળવાનો તેઓમાંના કોઈને લેશ માત્ર લક્ષ થયો નથી. કદાચ કોઈ દલીલ કરશે, કે આર્ય તત્ત્વશાસ્ત્રો સત્ય નહતાં, માટે તેઓએ એ અગીકાર ન કર્યાં, તેમના પર તેની અસર ન થઈ. આ દલીલ લાવી લેશ પણ જુલાવો ખાવો યોગ્ય નથી, કેમકે સત્ય તે ક્યાંથી મળે ? જેના હૃદયમાં સત્ય રહેલું હોય, તેવા જનના સમાગમ-સેવનથી મળે, પુત્રપ્રેમમાં સખ્દ રહેલા છે, અર્થ કે પરમાર્થ નથી રહેલો. પ્રાચીન આર્ય

તત્ત્વવિજ્ઞાની પુસ્તકો-શાસ્ત્રો એ તત્ત્વભંડારની ચાવી છે. તત્ત્વભંડાર ખોલી તેમાંથી તત્ત્વ પામવા માટે ચાવી કેમ ફેરવવી, કેમ વાપરવી, એ તો જોને ચાવી લગાડતાં આવડતું હોય તેની પાસેથી શીખવાનું છે. આર્ય તત્ત્વજ્ઞાનભંડારની ચાવી આર્ય દેશમાંથી આર્ય સંતજનો પાસેથી મળે કે ખીજે ક્યાંથી ? પશ્ચિમના પંડિતો પર આર્ય શાસ્ત્રોની, તત્ત્વજ્ઞાનની અસર આમ જોતાં ક્યાંથી થાય ? માટે આર્ય તત્ત્વ અસત્ય છે, એવી તો લેશ માત્ર ખાતિ પણ આણવી ન ધટે. જોના મનમાં હજી શંકા વસતી હોય, તેણે ફરી ફરી આ વિચારવું ધટે છે. વળી એ વિદેશી પંડિતોએ પ્રાચીન આર્યોના ઇતિહાસ-ચરિત્ર સંભળ્યાં વાંચ્યાં અભ્યાસ્યાં છે; છતાં તેઓમાંથી કોઈને કેમ લેશ પણ વિરાગ કે ત્યાગવૃત્તિ ન ઉદ્ભવી ? પ્રાચીન આર્ય સાહિત્યમાં સંબંધી ઉલ્લેખો કરતાં તેઓ સ્થળે સ્થળે, જો કે પ્રાયઃ નિષ્પક્ષપાતપણે પણ પોતાની ભતિને આગળ કરી, નિરૂપણ કરતા ગયા છે; તેમાં તેઓના મતની, તેઓની માન્યતાની વાસના રહે, એ સ્વાભાવિક છે.

હિંદી યુનિવર્સિટીમાં B. A., M. A. ની ઉચી ડીગ્રી મેળવી ઍન્ગ્લુએટ થયેલામાંથી ઘણાઓને પ્રાચીન આર્ય સાહિત્ય તત્ત્વાદિ માટે આ વિદ્વાનોનો આશ્રય લેવો પડ્યો છે; અને ઘણાઓને હજી લેવો પડે છે. આમ એ ગ્રંથો એઓને ઉપકારનાં ઠારણ છે; એ વિદ્વાનોનો આ મહદ્ ઉપકાર છે. તથાપિ એ ગ્રંથોવડે ન્યારે આર્ય તત્ત્વજ્ઞાનનું એ ઍન્ગ્લુએટોને તથા ભાવી (would-be) ઍન્ગ્લુએટોને ભાન થયું છે, થાય છે, તો તેઓએ હવે વિવેક પૂર્વક તત્ત્વજ્ઞાનની ખાણમાં ઉડા ઉડા ઉતરવું ધટે છે; અટકવું જોઈતું નથી. તત્ત્વમહોદધિ પાસે આ પ્રચલિત ગ્રંથો, અને Prescribed text-books બિંદુ માત્ર છે. આર્ય ઍન્ગ્લુએટોમાં ક્ષેત્ર કુલ જાતિ ધર્મને લઈ આર્ય સંસ્કાર જન્મથી જ હોવા ધટે છે; તેથી તેમ જ ઉદાર કેળવણી (Liberal education) એઓ પામેલા હોવાથી તેઓની મનોભૂમિ ઉત્તમ પ્રકારે ખેડાઈ સુસંસ્કારી (Well-cultured) થઈ હોય છે; તેથી આર્ય તત્ત્વ તેમાં યથાર્થ પરિણુમવા યોગ્ય છે; વળી તેઓના આશય ઉદાર થયેલ હોવાથી, તેઓની મનોવૃત્તિ કેળવાઈ વિકસિત થયેલ હોવાથી, તેમાં ઉચ્ચ ભાવ સહેજે પ્રવેશ પામી શકે એમ છે; ગંભીર થયેલ હોવાથી તત્ત્વજ્ઞાનનાં ઉડા જલમાં પણ છત્રકાયા વિના પ્રવેશી શકે એમ છે; આમ વિચારી વર્તમાન તથા ભાવિ ઍન્ગ્લુએટો લક્ષ પર લે તો, તેઓ આર્ય જ્ઞાન, તત્ત્વ, સાહિત્ય, ઇતિહાસાદિ માટે વિદેશી પંડિતોના આશ્રય વિના હવે ઘણું કરી શકે એમ છે. ફક્ત તેઓએ સમ્યક્ આલોચના કરી, આ વાત ધ્યાનમાં લઈ, સત્ય પુરુષાર્થમાં પ્રવૃત્ત થવું જરૂરનું છે.

જોના વળી Dr. Hermann Jacobi આદિ તરફ દૃષ્ટિ ફેંકવા લાગ્યા છે. એ વિદ્વાને જૈન શાસ્ત્રો સંબંધી દીક શોધ કરી. અજ્ઞવાણું નાખ્યું છે. છતાં જોનાએ તે તે શાસ્ત્રોનાં પ્રામાણિકપણા માટે એવા વિદ્વાનોનો લેશ પણ આશ્રય લેવો યોગ્ય નથી. જોનાએ પણ ઉચ્ચ કેળવણીનો લાભ લઈ જૈન તત્ત્વવિજ્ઞાની શાસ્ત્રોમાં વિવેક પૂર્વક પુરુષાર્થ કરવો ધટે છે. જૈન ઍન્ગ્લુએટો પણ ધારે, તો ઉડા ઉતરી જૈન તત્ત્વજ્ઞાનને પ્રકાશમાં લાવી શકશે. વિવેકપુરઃસર સત્ય પુરુષાર્થની જરૂર છે. જૈન શાસ્ત્રોનું પરમાર્થ હાઈ જૈન સંતોનાં હૃદયમાં જ હોવું ધટે છે; એ પરમાર્થ સ્વરૂપ એઓને વિદેશી પંડિતો પાસેથી કદી પણ મળવાનું

નથી. માટે Dr. Jacobi આદિને પરમાર્થ સત્ય માટે પ્રમાણુચૂત ગણવા યોગ્ય નથી. આર્ય માત્રના અંગે આ પોતાના ખજનાની વાત છે; પોતાની તેજુરીની આવી ખીજ પાસેથી કેમ મળે ?

આમ આર્ય તત્ત્વજ્ઞાન, સાહિત્ય, ઇતિહાસ આદિના પ્રકાશને ઉદ્દેશી પ્રસંગવશાત્ કહેવાનું, કે પ્રાચીન આર્ય શાસ્ત્ર સંબંધી, ઇતિહાસ સંબંધી, તત્ત્વજ્ઞાન સંબંધી, સાહિત્ય સંબંધી સ્વતંત્ર પર્ચોલોઅના (an independent review) કરી, દેશકાળને અનુસરીને, વર્તમાન યુગની શૈલીમાં, આર્યોનાં અંતરૂપે પરમાર્થ લક્ષમાં રાખીને, આસલ તત્ત્વ પર્ચેપ્સ ઉદ્દેખો, (original philosophical treatises) આ ભારતવર્ષના આર્ય ગ્રંથુચ્છેટાએ અવશ્ય કર્તવ્ય છે.

ડૉ. હંટરના એક આશયાંતરના પ્રસંગ પરથી આટલી પર્ચેપ્સા યદી તેણે જ વળી ચરમ જિનદેવ મહાવીરના મુખ્ય શિષ્ય ઐતમને ઐતમખુદ્દ ગણી, ઇત્યાદિબૌદ્ધ અને જૈનોના બહારથી સરખા દેખાતા અલ્પ સંજોગો પરથી, અદર ઉઠા ઉતર્યા વિના, પુરતાં આતુમાનિક સાધનોનો અભાવ છતાં અનુમાન કરી, ઐતિહાસિક સત્યરૂપે પ્રગટ કર્યું, કે જૈન એ બૌદ્ધનો દ્વારો છે. બીજા વિદ્વાનોએ થોડી ઝાઝી આડી અવળી (at random) શોધ કરી આ અનુમાનને ખોટું દરાવી આપ્યું છે. આવા અનેક પ્રસંગો હશે. એટલે આ બધાના સમુચ્ચયસાર (summary) ઉપરથી આપણને એટલું આવશ્યક લાગશે, કે પ્રાચીન આર્યાવર્ત સંબંધી સ્વતંત્ર ઐતિહાસિક લેખો આર્યાવર્તવાસી વિદ્વાન ગ્રંથુચ્છેટાએ લખવાનો સમય આવી ચુક્યો છે. ઓ શાંતિ:

મુબદ્દ.

તા. ૨૯-૯-૧૯૦૬.

મનઃસુખ. વિ. કીરત્ચંદ મહેતા.

માણતું સ્તોત્ર.

સ્વર્ગેના સંધો મા ત્હારો,
માનસસર શિરમણિ રૂપાળો,
ભાલંત્રિવણિ વિમલ હિમ-હારો,
જય જય મા ત્હારી ! ૧.

જુલે જાજૂવી શિષુ કાને,
રેવા મહાનદી કલિસ્થાને,
કાવેરી તોગડેકાણે,
જય જય મા ત્હારી ! -૨.

રામેશ્વર એડીએ ચળકે,
પુરી, હારિકા, કારી ઝળકે
મા તહારી વાળીની ઠળકે,

જય જય મા મહારી ! ૩.

સમશૂલ પંજાબ એક કર,
પરશૂ અરવલી ખીજે કર,
તેગ લટકતી સૈલાદ્રિ કટિ પર,

જય જય મા મહારી ! ૪.

રામ સૌમ્ય તુલ દગપલકારો,
ધુદ્ધ ઉદધિઉરનો ધખકારો,
ગુરુ ગોવિંદ પ્રકાપડુંશડો,

જય જય મા મહારી ! ૫.

અકિતગાનધુનિ માને વહાલી,
એ સ્વરખલ વિષે સે તાળી
અગણિત માની સંતપ્રણાળી,

જય જય મા મહારી ! ૬.

દિવ્યચક્રુ ન્યારે મા ખોલે
ગાનસમાર્ધિપ્રકાશ જ દોળે,
વ્યાસ, પતંજલિ, શંકર એલે,

જય જય મા મહારી ! ૭.

શૂં શૂં મા તુજે સ્તવું વખાણી !
યુગ યુગ રાગરતનની ખાણી,
—અશોક, અકબર, વિજયારાણી !

જય જય મા મહારી ! ૮.

અલવંતરાય ક. ઠાકોર.

હિન્દુઓનો ગૃહસ્થાશ્રમ.

*આજે બેસતા વરસનો માગલિક દિવસ છે હું આશા રાખુ છું કે આ પત્રના હોંદુ વાચનાત, અત્યારે નાહી ધોઈ, દેવદર્શન અને ગુરુજનોના દર્શન અર્ચન કરી મગલ વસ્ત્રા બૂધણુ ધારણુ કરી, આજના દિવસને માટે ખાસ સુશોભિત કરેલા દીવાનખાનામા, પોતાના સગાબહાલા મિત્રો અને સખધી જનોના મગલ દર્શનની રાહ જોતા બેઠા હશે તે સમયે હું પણ તેમને નવી સાલ સુખારક ઇચ્છુ છું અને નવું વરસ સર્વ રીતે આનંદી થાય એવું પરમેશ્વર પાસે માગુ છું

આપણે ગૃહસ્થાશ્રમી છીએ આ આશ્રમ સંસારના આધાર રૂપ છે મનુ ભગવાન લખે છે કે જેમ વાયુનો આશ્રય કરીને સર્વ જીવજતુઓ જીવી શકે છે, તેમ ગૃહસ્થાશ્રમનો આ શ્રય લઈને બીજા સર્વ આશ્રમો રહે છે ગૃહસ્થનો આશ્રમ એ સર્વ આશ્રમોમા શ્રેષ્ઠ આશ્રમ છે કારણ કે બાકીના ત્રણેનો તે જ નિર્માલ કરે છે જેમ નાની મોની નદીઓ સમુદ્રમા જઈને વિશ્રાંતિ લે છે તેમ બીજા સર્વ આશ્રમોની સંસ્થિતિ ગૃહસ્થાશ્રમથી જ થાય છે આ પ્રમાણે આપણો ગૃહસ્થાશ્રમ સર્વ આશ્રમનો આધાર છે, તો તે આશ્રમમા આપણા શા કર્તવ્યો છે તેનો જરા વિચાર કરીશું તો તે આજના માગલિક પ્રસંગે અયોગ્ય નહીં લેખાય

વેદ બણાવીને ગૃહસ્થાશ્રમના આગણામા ઉભેલા બ્રહ્મચારીને આચાર્ય ઉપદેશ કરે છે કે —

‘ સત્ય બોલજે, ધર્મનું આચરણુ કરજે, સ્વાધ્યાયમા પ્રમાદ કરતો નહીં, આચાર્યને ત્રિપથન આપીને પ્રભાતવ્રુ ટુગી ન જાય તે પ્રમાણે આચરજે (અર્થાત્ ગૃહસ્થાશ્રમમા પ્રવેશ કરજે), સત્યમા પ્રમાદ કરતો નહીં ધર્મમા પ્રમાદ કરતો નહીં, કુશળમા પ્રમાદ કરતો નહીં, વૈભવ અર્થે પ્રમાદ કરતો નહીં, સ્વાધ્યાય-પ્રવચનમા પ્રમાદ કરતો નહીં ’

વળી,

‘ દેવ અને પિતાના કાર્યોમા પ્રમાદ કરવો નહીં, માતાને દેવ જેવી માનજે, પિતાને દેવ જેવો માનજે, આચાર્યને દેવ જેવા માનજે, અતિથિને દેવ જેવા માનજે, જે નિર્દોષ કર્મો હોય તેનું સેવન કરજે, અમારા સુચરિત હોય તેની જ ઉપાસના કરજે, બીજાની નહીં ’

ગૃહસ્થાશ્રમના ધર્મો.

ઉપરના ઉપદેશમા ગૃહસ્થાશ્રમના સર્વ ધર્મનો સમાવેશ થાય છે જેમ ગૃહસ્થાશ્રમનો અધિકાર મોટો છે, તેમ તેના ધર્મો પણ ભારે છે આખા જગતનો આખો ભાર ગૃહસ્થાશ્રમે જ ઝીલવાનો છે, સત્સાદિકમા પ્રમાદ કર્યા વિના કુશલ અને વૈભવ સિદ્ધ કરવા એ

* આ લેખ બેસતા વર્ષ નિમિત્તે ‘ અખબારેસોદાગર ’ પત્ર માટે લખ્યો હતો

આ આશ્રમનું આસિધાસપ્રત છે. સર્વ આશ્રમેનો નિર્વાહ આ આશ્રમ ઉપર રહે છે માટે ધન-સંગ્રહમાં ઉપેક્ષા ન કરવી અને ઉદાસીનતા ન રાખવી એ આ આશ્રમનો ધર્મ છે. તેમ જ બીજા આશ્રમે તરફ જે ધર્મો બજાવવાના છે તે ધર્મો યથાપ્રસંગ બજાવે જવા એ આ આશ્રમ ઉપર જવાબદારી છે. કહ્યું છે કે:—

યતિશ્ચ બ્રહ્મચારી ચં પક્ષાન્નસ્વામિનાંવુમૌ ।

યતિ અને બ્રહ્મચારી એ ગૃહસ્થના ઘરમાં રહિલા અત્તના સ્વામી છે. યતિ એટલે સંન્યાસી, બ્રહ્મચારી એટલે ગૃહસ્થાશ્રમમાં પ્રવેશ કર્યા વિનાનો વિદ્યાર્થી, આ બંનેનું યથાશક્તિ પોષણ કર્યા પછી ગૃહસ્થાશ્રમીને પોતાના ધનનો ઉપયોગ કરવાનો હક પ્રાપ્ત થાય છે એ આ સૂત્રનો બાવાર્થ અત્યંત ગંભીર અને ધ્યાનમાં લેવા જેવો છે.

ગૃહસ્થાશ્રમ જેમ આપણા સર્વ આશ્રમેનો આધાર છે તેમ સર્વ ઉપભોગીનો પણ એ જ આશ્રમ છે. એ આશ્રમના ઉપભોગી ધર્મપુરઃસર લેવાથી મનુષ્ય અબ્યુદય અને નિઃશ્રેયસ સાધવા શક્તિવાન થાય છે. એક સુભાષિત કહે છે કે:—

સાનન્દં સદનં સુતાશ્ચ સુધિયઃ કાન્તા પ્રિયાભાષિની

સન્મિત્રં સધનં સ્વયોપિતિ રતિશ્ચાજ્ઞાપરાઃ સેવકાઃ ।

આતિથ્યં શિવપૂજનં પ્રતિદિનં મિષ્ટાન્નપાનં ગૃહે

સાધોઃ સંગ ઉપાસનં ચ સતતં ધન્યો ગૃહસ્થાશ્રમઃ ॥

તે ગૃહસ્થાશ્રમ ધન્ય છે કે જ્યાં આનંદમય ઘર હોય, સહયુદ્ધિમાન પુત્રો હોય, સ્ત્રી પ્રિય સંબાળણ કરનારી હોય, સધન અને સારો મિત્ર હોય, પોતાની પત્નીમાં રતિ હોય, સેવકો આર્જાકિત હોય, હમેશાં અતિથિસત્કાર થતો હોય, શિવનું પૂજન થતું હોય અને મિષ્ટ અન્ન અને પાન મળતાં હોય, તથા સાધુનો સંગ અને ઉપાસના થતાં હોય.

ખરેખર જે ગૃહસ્થાશ્રમીને આટલું પ્રાપ્ત હોય તે અબ્યુદયની સિદ્ધિની તે એ ખરેખરી નિશાની અને નિઃશ્રેયસનું અચુક સાધન છે. ત્યારે વાંચનાર, માતાઓ, બહેનો, બાદ્યો, વડીલો, હું તમેને આવો ધન્ય ગૃહસ્થાશ્રમ ઇચ્છું છું અને તેવો ગૃહસ્થાશ્રમ કરો એમ વિનંતી કરું છું.

ગૃહસ્થાશ્રમને ભોગવવામાં ધનની પહેલી જરૂર છે. એ ધન તો તમે થોડું ઘણું પણ મેળવો છો. તે મેળવવાની જરૂર ઉપર મુંબઈમાં કંઈ કહેવું પડે તેમ નથી. મુંબઈ તો અર્થનું જ તીર્થ છે. અર્થ-ધન-એ મુંબઈનું પરમ પ્રાપ્તવ્ય છે, તેમાં કહેવા જેવું જો કંઈ છે તો એટલું જ કે સત્યાદિકમાં પ્રમાદ ન કરવો એ ઉપદેશ ખાસ ધ્યાનમાં રાખજો. પરંતુ તે ધન છતાં પણ ગૃહસ્થાશ્રમને ધન્ય કરવામાં શું શું જોઈએ તેનો વિચાર કરીએ.

હાલનો હીંદુ સંસાર.

પહેલું તો આનંદવાળું ઘર નેહાયે હું એમ પ્રુથુ છું કે આપણા ધરોમાં આનંદ છે ? સાજરે આખા દિવસના કામથી થાકીને ઘેર આવીને કયા ગૃહસ્થને કોઈ નહીં ને કોઈ ધરતો વ્યાધિ ભેટ્યો નહીં હોય ? તે સીવાય પણ સાસુ, વહુ, નણદ, ભોજાઈ, દેરાણી, નેણણી વીગેરેના સબધો કોના અઝણ્યા છે ? બધું સાફ હોય, પરમેશ્વરે પૈસો આપ્યો હોય, સરીર તદુરસ્ત આપ્યું હોય, પણ આ બાબતમાં આપણો સંસાર એવો થઈ ગયો છે કે કોઈ ધર એવું બાગ્યે જ હશે કે જેમાંના સ્ત્રીવર્ગને સાસરા અથવા પીયર તરફથી કોઈ પ્રકારનું મનદુખ નહીં હોય. મનદુખ શબ્દ તો હું આજના માગલિક દિવસે તમને કહ્યું ન થાય તેટલા સાફ વાપડું છું, પણ કેટલેક ટેકાણે તો આવા માગલિક દિવસોમાં પણ એવા પ્રસંગો ઉત્પન્ન થતા હશે અથવા ઉભા કરવામાં આવતા હશે કે જેમાં કોઈ નહીં તો કોઈના હૃદય જરૂર ચીરાય આ બાબતમાં હું સ્ત્રી પુરુષ સર્વનું ધ્યાન ખેંચવાની રજા લઉં છું. મહેરબાની કરીને ખામ ધ્યાનમાં તમો કે ઉછરતા સ્ત્રી પુરુષોના દેહના અને આત્માના નિકાસને ખોટે આનંદની અવસ્થા જરૂર છે તમે તમારી વહુ દીકરીઓને આજના જેવા માગલિક પ્રસંગમાં સારા વસ્ત્ર આશ્રૂપણ લઈ આપશો, પણ તેમને એમના સાસુ, નણદ, વિગેરેના ત્રાસથી બચાવવાની તમારમાં શક્તિ નથી. તમારી સભાવનાથી તેમનું જેટલું લોહી ચાકુ હશે તેનાથી બચાવું માસુ, નણદ વીગેરેનો એક શબ્દ સુકાવવા સમર્થ છે. વિવાહ જેવા ખાસ માગલિક પ્રસંગોમાં પણ આપણા હીંદુ સંસારમાં એવું મોઢું થર બાગ્યે જ હશે કે જ્યાં બાલ સ્ત્રીવર્ગના મન એક અથવા બીજા કારણથી દુઝાયા વગર રહેતા હોય.

ગૃહસ્થાશ્રમ તરફ આ આપણો પહેલો અપરાધ સત્વર દૂર કરવાની જરૂર છે. તે દૂર કર્યા પછી પણ આનંદના પ્રસંગો જેમ બને તેમ વધાવવાની મારી વિનતી છે. આપણા મત ઉત્સવ વીગેરે આવા હિંદુ પ્રમારના આનંદના પ્રસંગો વધાવવા સાડ નીમાયલા છે તે બધાનો સાપ્તિક ઉપભોગ લેવો, ઉત્સવના દિવસોમાં મરં તરેહના પ્રતિકુળ પ્રસંગોને બાજુ ઉપર મુકવા, અને પગલામાંના રમરણુ અર્થેન વીગેરે દ્વાન ખરો આનંદ અનુભવવો અને સગાવહાલાને અનુભવાવવો એ ગૃહસ્થાશ્રમની ધન્યતાનું પ્રથમ લક્ષણ છે. હું સર્વને વિનતી કહું છું કે ઉપર બતાવેલી દિશામાં જે કોઈ વિધો હોય તેને દૂર કરી આ પ્રથમ લક્ષણ સિદ્ધ કરીશું તો આપણા શ્રેયમાં એક મોટું પગલું બસાયું ગણાશે.

છોકરાંઓને નીતિ તથા ધર્મની કેળવણી આપવાની જરૂર.

ધન્ય ગૃહસ્થાશ્રમનું બીજું લક્ષણ સદ્ગુણિવાળા પુત્રો છે સતાન હોવા ન હોવા એ અમરની મરજીને વ્યાધીન છે, પણ હોય તો સદ્ગુણિવાળા હોવામાં ગૃહસ્થાશ્રમની ધન્યતા છે. જેટલા અસમા આપણા સતાનોને સદ્ગુણિવાળા બનાવવાનું આપણા પોતાના ઉપર આધાર મળે છે, તેટલા અસમા આ વાક્ય આપણો ધર્મ બતાવે છે. વધતી જતી હરીદશાહના આ કાળમાં શુદ્ધિની જન્યતા ગૃહસ્થાશ્રમની પ્રતિષ્ઠા ચારૂ જરૂરની છે. ધર્મ અને નીતિ પગલણ હોય એ પણ સદ્ગુણિની નિશાની છે. ત્યારે છોકરાંઓને વ્યાવહારિક કેળવણી આપવાની સાથે

ધર્મ અને નીતિની કેળવણી આપવાની આપણે માથે ફરજ છે. ધરની ગૃહસ્થાશ્રમનાવી શકે, તેમાં ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ કરી શકે. દુઃખમાં દીન ન થાય, સુખમાં કુલાઈ ન જાય, અને સર્વ દશામાં પરમેશ્વરનું વિસ્મરણ ન કરતાં મનુષ્યદેહ અને ગૃહસ્થાશ્રમને સાર્યેક કરવામાં પ્રમાદ ન કરે, એવી પોતાનાં ઓકરંઓને સદૃશ્ય આપવાની પ્રત્યેક માખાપની ફરજ છે. આ ફરજ અદા કરવામાં અને તેનું ફળ ભોગવવા બાંધશાળી યવામાં ગૃહસ્થાશ્રમની ધન્યતા છે.

ગૃહસ્થાશ્રમનાં વધુ લક્ષણો.

ધન્ય ગૃહસ્થાશ્રમનું ત્રીજું વિહન પ્રિયસંભાષણ કરનારી કાન્તા છે. પ્રિય લાગે તેનું બોલવું એ સ્ત્રીવર્ગનો અધિકાર છે, તેમનું તે જૂણ છે. હું ધારું છું કે આપણા સંસારમાં આની સામે ઘણો અપરાધ થાય છે. આપણા સંસારનાં ઘણાં દુઃખો કડવી જીભથી ઉત્પન્ન થાય છે. કહેવત છે કે હથીયારનો ધા રૂઝાય છે પણ વચનનો ધા રૂઝાતો નથી. આ બાબત ઉપર સ્ત્રી પુરુષ બંનેનું ખાસ ધ્યાન જેઆવાની જરૂર છે. જ્યાં જ્યાં કેળવણીની ખામી છે ત્યાં ત્યાં મનનો સંકોચ હોય છે, અને મનના સંકોચને લીધે કડવાં વચનો કહેવાનો અવકાશ છે. કેળવણી આપીને આપણાં સ્ત્રીપુરુષોનાં મન વિશાળ કરો, તો પછી તેમને કડવાં વચનોનો ઉપયોગ કરવાનું મન નહીં થાય; અને કર્તવ્યની બીજી દિશાઓ સમજવાથી કડવાં વચનો કહેવાના અવસરો પણ પડી જશે.

સારો-સાધુ-એક મિત્ર અને તે પણ ધનવાન હોય એ પ્રશ્ન ધન્ય ગૃહસ્થાશ્રમનું લક્ષણ છે. તે પછી તેવા ગૃહસ્થાશ્રમના લક્ષણમાં પોતાની સ્ત્રીમાં રતિ, એ ગણાવ્યું છે. આ વાત, બંધુઓ, ખુબ ધ્યાનમાં રાખજો. આ પદનું સૂચન માત્ર બસ છે. તે પછી સેવકો હોય અમે તે આત્માપરાયણ હોય એ પણ ધન્ય ગૃહસ્થાશ્રમનું લક્ષણ છે.

પરોણાઓનો સત્કાર.

‘આતિથ્ય’—અતિથિ, મેમાનોની સરભરા, એની પણ આમાં જ ગણતરી છે. મુંબઈમાં આના ઉપર ખાસ બાર મૂકવાની જરૂર છે. આતિથ્યધર્મ મુંબઈમાંથી નાસી ગયો છે એવો ઘણોનો અનુભવ છે. આતિથ્ય એ હોદ્દો જનસમાજનું મોટામાં મોટું જગત્વિખ્યાત જૂણ છે. એનો અનાદર થાય છે. એ સર્વ રીતે હાનિકારક છે. શ્રુતિ પણ અતિથિને દેવ જેવા માનવાની આજ્ઞા કરે છે. અતિથિની સરભરા કરવામાં આપણે દેવનીજ પૂજા કરીયે છીયે એવો ભાવ છે. આ ધર્મથી તમારો ગૃહસ્થાશ્રમ ધન્ય થાઓ, એવી મારી અંતઃકરણપૂર્વક પ્રાર્થના છે.

દ્યૌરલક્ષિત.

‘શિવપૂજન’ એ પણ ગૃહસ્થાશ્રમનું લક્ષણ છે. દેવ વિનાનું ધર અત્યંત અમાંગલિક લેખાય છે. બીજું પણ આમાં એટલું સમજવાનું છે કે પરમાત્માને ‘શિવ’ તરીકે ‘કલ્યાણ’ ના બેંકાર તરીકે માનવા પૂજવા એ આ પદનો ભાવાર્થ છે. આપણે ગમે તે દેવ દેવીનું આરાધન કરતા હોઈએ પણ તેમાં ભાવના આ રાખવી. યો યચ્છસ્રઃ સ एव सः એ શ્રી કૃષ્ણ પરમાત્માનું વચન છે. પરમાત્માને ‘શિવ’ ‘શુભ’ ‘કલ્યાણ’ રૂપે માનવા પૂજવાથી આપણું જીવન પણ શુભ અને મંગળમય થશે એમાં કાંઈ શક નથી. આના ઉપર ઘણા વિવેચનનો અવકાશ છે પણ અહીંયાં તે અસ્થાને હોવાથી આટલેથી જ વિરમીયું.

મિથાજ્ઞ અને સત્સંગ.

તે પછીનું લક્ષણ બહુ અગત્યનું છે. મિથાજ્ઞપાન સર્વને પ્રિય છે પણ પારકાના ધરતું. આ પદનો ભાવાર્થ એવો છે કે તમારા પોતાના યશમાં હમેશાં મિથ અન્ન અને મિથ પાન મળે એવો તમારો વૈભવ થાઓ, અને એવો તમને રસ હો, એવી તમારા દીલની ઉદારતા હો, તે પ્રમાણે તમને સર્વને પ્રાપ્ત હો, એવી અંતઃકરણપૂર્વક પરમેશ્વર પ્રતિ મારી પ્રાર્થના છે.

છેલ્લું, પણ સદુચી વધારે અગત્યનું પદ સત્સંગ અને સાધુપુરુષની ઉપાસના કરવી એ છે. સજ્જનનો સંગ મનની તન્દુરસ્તી માટે જરૂરનો છે. જેમ શરીરની તન્દુરસ્તી માટે વૈદ દાક્ટરોનું શરણુ લઈએ છીએ તેમ જ મનની તન્દુરસ્તી માટે સાધુ પુરુષનું સેવન જરૂરનું છે. 'ક્ષમમપિ સજ્જનસંગતિરેકા મયતિ મવાર્ણવતરણે નૌકા'. એક ક્ષણની પણ સજ્જનની સંગતિ ભવસાગર તરવાની નૌકારૂપ છે આ વાક્ય અક્ષરશઃ ખરૂં છે. આપણા જમાનામાં જે વર્ગને સાધુ શબ્દથી આપણે સાધારણ રીતે ઓળખીએ છીએ તે વર્ગમાં સજ્જનતા જુજ જેવામાં આવે છે તે પણ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે. પરંતુ તેને સ્થાને ખીળ પ્રકારનો સાધુ વર્ગ ઉત્પન્ન થનો જાય છે. પોતાના મુખનો પરિત્યાગ કરી લોકહિતને માટે પોતાનું જ જીવન અર્પણ કરવું એ સાધુ પુરુષનું મુખ્ય લક્ષણ છે. આ જમાનામાં આ લક્ષણ જેમનામાં હોય તેમનો સત્સંગ અતિશય ઐયરકર છે અને તેની સતત ઉપાસના કરવી જોઈએ. આ ગૃહસ્થાશ્રમનો મોટામાં મોટો ધર્મ છે. કામ કોષાદિક આસુરી સંપત્તિનો ઉપાય સત્સંગ જ છે. સારા વિદ્વાન અને પથ્ય લેખો લખનારા અંયકારોના અપોના શ્રવણ મનન રૂપ સજ્જનસંગતિનો એક ખીન્ને પ્રકાર આ યુગમાં મળી શકે તેમ છે. આ દિશામાં આપનું ધ્યાન ખેંચવાની રજા લઉં ? ફાલનો અંયકાર વર્ગ આપણાથી બહુ અસંતુષ્ટ છે. શુભશતી ભાષામાં સારામાં સારી ચોપડીઓ પણ સારી રીતે ખપતી નથી એવી સાધારણ ક્ષાંદ છે. એસતા વરસને દિવસે શુકન તરીકે સોનું રૂપું જવેરાત તમે લો છો, તો થોડી ચોપડીઓ પણ લેતા હો તો કેવું સાફ ? સોનું રૂપું જવેરાત હજારો રૂપિયાનું તો ચોપડીઓ સો પચાસની જ ! મહેરબાની કરીને જેમના વરસના મંગલમય ખરીદીમાં અમારા અંયકારોને જુલતા નહીં !

આવી રીતે મંગલમય ઉપભોગો અને પથ્ય સેવનમાં તન મન ધનનો સદુપયોગ કરવો એમાં ગૃહસ્થાશ્રમની ધન્યતા છે. તે તે તમને સર્વને પ્રાપ્ત થાઓ, એવું સર્વ શક્તિમાન પરમ કૃષ્ણાણ્કારી શિવમય પ્રભુ પાસે હું અંતઃકરણથી તમારે માટે માંડું છું; અને તમે સર્વને માટે માંગશો એવી આશા છે. છેવટે આટલું ઘાદ આપું છું કે 'મેગલ્લાયત્તનં દરિઃ' સર્વ મંગલનું ધામ 'દરિ' પોતે જ છે. શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતામાં શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્મા કહે છે કે:—

અનન્યાશિન્તપન્તો માં યે જનાઃ પર્યુપાસતે ।

તેષાં નિત્યામિપુક્તાનાં યોગક્ષેમં ઘહામ્વહમ્ ॥

તે પરમકરુણાવાન ભગવાન આપણી જુલોની દરગુજર કરીને આપણને યોગક્ષેમ આપો એવી નમ્ર પ્રાર્થના છે.

ઉત્તમલાલ કેશવલાલ ત્રિવેદી.

વેદ તથા વૈદિક આર્યો.

૨.

ભરતખંડના ભાષાશાસ્ત્રના અભ્યાસનો આરંભ વેદથીજ કરવો જોઈએ, એમ આપણે જોયું છે, અને સ્વાભાવિક રીતે ઐતિહાસિક ક્રમ પણ એ જ છે. સર્વે અંશેતું મૂલ્ય વેદ જ છે અને ભરતખંડના ઇતિહાસના ઉપરોક્ત કાલક્રમ ઉપર વૈદિક કાલની અસર એટલી બધી છે, અને વૈદિક કથાઓની સાથે ભાષાશાસ્ત્રની પ્રત્યેક શાખાનો સંબંધ એટલો બધો છે, અને ભારતવાસીઓના હૃદયમાં એ આદિકાલના ધાર્મિક અને નીતિ સંબંધી વિચારોનાં મૂળો એટલાં બધાં ઉડાં ગયેલાં છે, તેમજ ભારતવાસીઓના જીવનનાં પ્રસિદ્ધ અને ખાનગી પ્રત્યેક ક્રમે આ પ્રાચીનતમા કથાના આદેશો ઉપર એવાં તો રચિત છે, કે—વૈદિકકાલના જ્ઞાન વિના ભારતીઓના ધર્મ અને નીતિનું અવલોકન કરવા માટે ખરું બિંદુ મળી શકતું અશક્ય છે. આ સૂરે જ્ઞાનને અર્થે સંસ્કૃત અભ્યાસનો આરંભ વેદથી કરવો જોઈતો હતો એમ કોઈ પણ કહી શકે એમ નથી. વેદાભ્યાસમાં જે શ્રમ રહેલો છે તે જોતાં એમ બનતું પણ અશક્ય હતું. પરંતુ હાલમાં વ્યાકરણની પરિભાષા તથા હસ્તલિખિત ગ્રંથોની ઉપલબ્ધિ અતિ સાધ્ય થયેલી હોવાથી હવે વેદાભ્યાસ બહુ શ્રમસાધ્ય રહેલો નથી.

વિષયોના વૈવિધ્યને ક્ષીણે પ્રારંભગ્રંથ હોવા છતાં વેદ એટલે કંઈ એક નહિ, પણ તેમાં અનેક ગ્રંથોનો સંગ્રહ આવે છે, અને એટલા માટે વૈદિક કાલના અનેક વિષયોના સંગ્રહનું સમૂહવાચક નામ વેદ છે. તેમાં સમગ્ર ભારતી સૃષ્ટિનું મૂલ્ય છે. એ સમયના ધણા ગ્રંથો તો હાલ અતુપલબ્ધ થઈ ગયા છે, તેમ છતાં તેઓ હતા એમ માનવામાં કશા પણ શંકા રાખવા જોતું નથી. એમ છતાં હાલ અસંખ્ય ગ્રંથો રહેલા છે, અને ભાષ્યો સહિત એ સર્વને પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે તોપણ ધણાં વર્ષો લાગે એમ છે; તોપણ તેમ થયા પહેલાં વૈદિકકાલનો સમગ્ર વિચાર કે અવલોકન કરી શકાય તેવું નથી. અત્યારે તો જે કંઈ બની શકે તેમ છે તે એટલુંજ છે કે વૈદિક કાલના ઇતિહાસનો માત્ર ઉપોદ્ધાન આપી શકાય છે, અને તેનો માત્ર સામાન્ય ખ્યાલ આપી શકાય તેમ છે, અને સમગ્ર સભાષ્ય ગ્રંથો છપાઈ ગયા પછી તેમના ઉપર ખરા વિચારો તો આપી શકાય તેમ છે. અત્યારે તો વૈદિક કાળની પ્રાચીનતા ઉપર કંઈક કહી શકાય.

હિન્દિયાંના ઇતિહાસમાં ભરતખંડનું જે સ્થાન છે તે જાણનારાઓ—ભરતખંડમાં બાહ્ય મતનો આરંભ થયો તેની પૂર્વની બીજી પ્રજાઓના અને આદ્યજોના ઇતિહાસો વચ્ચે ઘણો તફાવત જોઈ શકે છે, અને તેમ છતાં ભરતખંડના આદ્યજો પણ એકજ કુટુંબના છે, અને એ કુટુંબ તો આર્ય કે ઇંડોયુરોપીય છે. આ કુટુંબની મુખ્ય બે શાખાઓ ધણા કાળ ઉપરથી જૂદી પડી ગઈ છે. એક મુખ્ય ભાગ વાપચ્ય કોણ તરફ ગયો હતો, અને એ રીતે શા માટે તેઓ ગયા તેનું કારણ તો કોઈ પણ ઇતિહાસકાર કહી શકે તેમ નથી; તોપણ અત્યંત પ્રાચીન કાળમાં ગયા હતા. તે પહેલાં યુરોપની જ્વળિ ઉપર કેટલે જર્મન,

* મેક્સમ્યુલ્લરે આ લેખ લખ્યો ત્યાર પછી આજ સુધીમાં ઘણાં પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ થયાં છે.

સ્થેવોનિયન, રોમન, કે ગ્રીક કોઈ પણ નહોતા. લગભગ વધાજ ગયા હતા ત્યારે બહુ થોડાજ મૂલ સ્થાનમાં રહ્યા હતા. જેઓ દક્ષિણ તરફ ગયા તેઓમાં ભરતખંડના બ્રાહ્મણો અને ઇરાનના જરથુસ્તો હતા.

પુરાણ કાળના આરંભમાં આ લોકો હિમાલયની દક્ષિણે સાત નદીઓ (સિંધુ, પંજાબની પાંચ નદીઓ, અને સરસ્વતી)ના પ્રદેશમાં વસતા હતા અને તેને જ ભરતખંડ કહેતા હતા. આની પહેલાં એ લોકો ગ્રીક, ઇરાસિયન, સ્થેવોનિયન, જર્મન, અને કેલ્ટના પૂર્વજોની સાથે ઉત્તર પ્રદેશમાં એકઠા વસતા હતા, કે જે રીતે રહેઠિનેવિયાના ઉત્તરના લોકોને વિજયી વિલિયમના નોર્મનો પણ હતા તેમ. બાપા ઉપરથી આ સર્વ માલમ પડી શકે છે. જે દેવતાઓને ગ્રીક લોકોના પૂર્વજો પૂજતા હતા તેજ દેવતાઓને પૌરવ (પોરસ) રાજા પૂજતો હતો, અને જે રક્ત અગ્નેજ સિંધાઈની નસોમાં વહે છે તેજ રક્ત કૃષ્ણવર્ણના બગાલીઓની નસોમાં પણ વહે છે, એ વાત સિદ્ધ છે. એ રીતે હિંદુ, ગ્રીક, અને ટ્યૂટનો એકજ કુટુંબના છે, એ વાત નડી છે. અગ્નેજ ભાષામાં ઘણા શબ્દો છે કે જે એમ ખતાવે છે અને તે પુરાવો અચળ છે. ગ્રીક, જર્મન, હિંદુ, એમના ઘણા શબ્દો મળતા આવે છે અને એમની એકતા ખતાવે છે. બેશક, ઇતિહાસકાર એમાં ડોકી ધૂણાવશે, શારીરશાસ્ત્રી શક્તિ યશે, અને કવિ માનશે નહિ, તો પણ ભાષાશાસ્ત્ર સજ્જત પ્રમાણથી એ વાત સિદ્ધ કરે છે. અને એવો એક કાળ હતો કે જ્યારે એકજ સ્થાને ફેલ્ટ, જર્મન, સ્થેવોનિયન, ગ્રીક, ઇરાસિયન, ઇગની, અને હિંદુઓ વસતા હતા, અને માત્ર સેમિટિક અને તુરાનીઓ જ જુદા હતા.

મૂલમ્યાન છોડીને જનારાઓમાં હિંદુ છેલ્લા હતા એ કહેવું મુશ્કેલ છે, પરંતુ પોતાના સર્વ ભાષાઓને સ્પર્શરતની દિશા તરફ જતા રહેલા જોધને તેમણે દક્ષિણ અને પૂર્વ દિશામાં પ્રયાણ કરવાનું વિચાર્યું જણાય છે. એમ છતાં પોતાની મૂળ ભાષાનું ગદાણું તેમણે વિશેષ કરેલું જણાય છે, કેમકે ગ્રીક અને જર્મન ભાષાના શબ્દો જોટલા મળતા આવે છે તેના કરતાં પણ તેમની ભાષાના શબ્દો ગ્રીક અને જર્મન સાથે વધારે મળતા આવે છે; અને દુનિયાની સર્વ ભાષાઓ કરતાં એ ભાષા મૂળ, વ્યાકરણ, શબ્દ, કથા, ઇત્યાદિમાં પ્રાચીનતા વિશેષ ધરાવે છે, અને એ ઉપરથીજ મૂલસ્થાન હેરલું છોડનાર હિંદુ હોય, એમ કહી શકાય છે.

વાયવ્ય કોણ તરફ ગયેલા આર્યોની પ્રગ્નઓ તે હાલની એશિયા અને યુરોપની મુખ્ય વાયવ્ય પ્રગ્નઓ છે. ઇતિહાસના નાટકના તખ્તા ઉપર તેઓ મુખ્ય ભજવનારાઓ છે. અને એમનું જીવનજીવન સર્વ પ્રકારે પ્રગતિથી ભરપૂર છે. તેમનામાં જનમંડલતા અને નીતિ સ્થાપિત છે તથા એમના ભાષાશાસ્ત્ર અને હુજરના ગ્રંથો ઉપરથી આપણને વિધાનાં મૂળતત્ત્વો, કલા-વિધાનો, અને તત્ત્વવિચારોના હેતુઓ મળી શકે છે. સેમિટિક અને તુરાની લોકો સાથેના નિરતરના વિમ્મદને લીધે એ આર્ય પ્રગ્નઓ ઇતિહાસમાં મુખ્ય બની છે અને જનજો કે તે દુનિયાના સર્વ ભાગમાં, વ્યાપાર, સુધારા અને ધર્મને પ્રસાર કરવા માટે જાળની હોય, એવી છે.

આ આર્યો જેવામાં એ રીતે કલધિવીર પ્રાપ્ત કરી વધારતા હતા એવામાં મૂળ સ્થાનથી દક્ષિણમાં ગયેલા આર્યો ધીરે ધીરે ભગ્નજની ઉત્તરે આવેલા પર્વતોની તંગેટીઓમાં વસવાટાગ્યા

હતા. હિંદુકુશ કે હિમાલયના સાંઘ્ય માર્ગો પસાર કરીને હિમાલયની પાસના મૂલ વતની-ઓને તેમણે દૂર કરવા માંડ્યા હતા. પોતાના માર્ગચિહ્ન તરીકે તેમણે ઉત્તર ભરતખંડની નદીઓને 'રાખી' હતી, અને એ નદીઓની સંનિધિએ આસીને તેઓ પોતાના મુંદર મુદો તથા હસદુષ ખીણોની શોધ કરી હતી. જાણે કે ઉત્તરના ઊંચા પર્વતો બહારના અન્ય લોકોથી તેમના રક્ષણાર્થે હતા અને દક્ષિણ તરફથી હિંદી મહાસાગરનાં મોઝાઓ રૂપી રક્ષણ હતું, એવું ઘર તેણે શોધ્યું હતું. સેસેલટ્રીસ, એમિગમિસ, નેયુકુનેઝર, અને સાઇરસ જેવા પ્રાચીન યોદ્ધાઓએ એશિયા, આફ્રિકા, અને યુરોપ સમગ્રમાં લાંબા કાળ સુધી મહા યુદ્ધો ચલાવેલાં હતાં, અને જો એ દત્તિદાસમાં મુખ્ય રક્તપો કહેવાય છે, તેઓ પણ આ આર્યોના સાંતિબવનો ઉપર જઈ શક્યા નથી. તોપણ દેશની અંદરમાં છેક સંપત્તિ રહેલી જણાતી નથી. ઘણાં ઘણાં રાજ્યોની મહા ઉચ્ચપાયેથી યદ્ય છે અને જૂનાં નાચ પામી નવાં રથ-પાયાં છે, તોપણ હિંદુઓની મૂલ ઇવનપદ્ધતિમાં ફેરફાર પડેલો નથી. વર્ષાદ ઉપર પડ્યા પડીના કમલપુષ્પ જેવું એમનું મન છે તેથી તેની વર્તણૂક સાંત, એકાગ્ર, નિરૂપ, અને પૂર્ણ શ્રદ્ધાથી રહેલી છે.

ભરતખંડમાં જો કંઈ અસાંનિ હતી તો તેનાં મુખ્ય ત્રણજ કારણો હતાં. એક તો પ્રત્યેક જનમંડલ વચ્ચે મહત્વનો વાંધો, બીજું વિશેષે કરીને દક્ષિણ દેશના-પણ અગાધ લોકોનો વશ કરવાનો પ્રયત્ન, અને ત્રીજું મૂળ વતનીઓ ઉપર નવા આપનારાઓનું દબાવું, એ હતાં. ભારતવાસી આર્યોની પ્રવૃત્તિમાં માત્ર આ ત્રણ કારણો હતાં, અને એ ત્રણે કારણોની અંદર—જે મૂળતરવો ઉપરથી શ્રીક લોકોનાં વર્તનો પૂર્ણતા પામેલાં છે તે જ મૂળતરવો—રહેલાં હતાં. પરંતુ ભારતવાસીઓના મનમાં તેનાં પરિણામો કેવાં પડેલાં છે! શ્રીક લોકોમાં જનમંડલની ઉત્તમતાતા કલ્પના પરિણામે ફૂટતા નષ્ટ થઈને સ્વતંત્ર પ્રગ્નસતાની સ્થાપના થઈ છે, ત્યારે ભરતખંડમાં એથી ઉલટી રીતે ચોધળતિતા ક્ષત્રિયોનું બલ ઘટાડીને પરશુરામે આઘણેનું બલ વધાર્યું હતું. નિપલપુત્રાણમાં લખેલું છે કે—“પરશુરામે ત્રિશૂળ (એકવીસ) વાર ક્ષત્રિયરક્તિત પૃથ્વી કરી હતી અને એમના રક્તથી સમંતપંચકનો પાંચ મહા સરોવરો ભર્યાં હતાં, એમાંથી તેણે બૃહકુઝને બલિદાન આપ્યાં હતાં. દેવોના રાગને મહાબલિ અર્પેલાં પરશુરામે પૃથ્વી આઘણેને અર્પણ કરી હતી. મહા બજવાન પરાક્રમી કસ્યપને પૃથ્વી આપીને તે મહેન્દ્ર પર્વતમાં ગયા અને ત્યાં તે અઘાપિ વસે છે; એ રીતે તેને ક્ષત્રિયો સાથે વૈર થયું હતું અને તેથી સમગ્ર પૃથ્વી પરશુરામે છતી લીધી હતી.” મહાભારતમાં પણ એ જ વાત છે.

બીજી તકરારનું કારણ દક્ષિણના મૂળ જંગલી લોકોને છતવાનું હતું. તેનું વર્ણન દક્ષિણના રક્ષસ કહેવાતા જંગલીઓ સાથે રામના યુદ્ધ વિશેનું છે, અને તેને રામાયણ કહે છે. ભરતખંડમાં જેમ આ રામાયણનું યુદ્ધ થયું છે તેવું જ શ્રીસ અને દયાનનું યુદ્ધ પણ હતું અને તેમાં પણ જંગલીઓ ઉપરનો સ્વદેશાભિમાનીઓનો જય આવે છે. હીરોટોપસનું મૂર્તીસ (Muses) છે તે એ જ શ્રીક લોકોનું રામાયણ છે.

ત્રીજું કારણ પણ વિચિત્ર રીતે મળતું આવે છે. શ્રીસ દેશનાં જુદાં જુદાં રાજ્યોની

કહે છે કે—“ હે મુને! ઇચ્છા મનુષ્ય સ્વર્ગમાંના મહાનથી પણ મહાન છે; હે અગ્નિ! નિરંતર અમે તમારું યજ્ઞ કરીએ.” તો પણ પાછળના સમયમાં તત્ત્વવિચાર અને વાંદવિવાદોના પ્રસંગોમાં મરણોત્તર જીવન વિષે આવે છે. આર્ય તત્ત્વજ્ઞાનમાં પ્રેત્યમાવ શબ્દ બહુ આવ્યા કરે છે, એનો અર્થ સામાન્ય રીતે ‘ મરણોત્તર જીવનસ્થિતિ ’ કહેવામાં આવે છે, પણ એનો ખરો અર્થ તો ‘ આ લોકમાંના જીવનની સ્થિતિ ’ થાય છે. આપણી હાલની આ લોકમાંની જીવનસ્થિતિને માત્ર કહે છે અને તેનો અર્થ ‘ ઉત્પત્તિ તથા વૃદ્ધિ ’ છે, અને પ્રેત્યનો અર્થ ‘ પૂર્વમરણોત્તર ’ થાય છે. હિંદુઓનો ધર્મ અને બાપાજીન જ નહિ પણ તેમની બાપા પણ નિરંતર તેમને સત્યાસત્યનું જ્ઞાન આપ્યા કરે છે.

અમનરાય શિવશંકર વૈષ્ણવ.

હિન્દુસ્થાનના વેપાર ઉદ્યોગ

(અનુસન્ધાન ૫૦ ૩૮૧થી.)

મી. જોનસનના કહેવા પ્રમાણે આપણી મીથિાને હાલની સ્થિતિ પ્રમાણે ત્રીણું કાપડ કાદવું પરવડી શકશે નહીં કારણ કે તેને માટે ઇજ્ઞાપીત અને અમેરીકન રૂ લાવવું પડશે અને હરીદ્વારમાં પરદેશની સામે ટકવામાં આપણા દેશના જ રૂના વાપરનો જે આપણને મોટો લાભ લગ્ન કાપડમાં મળે છે તે આમાં મળવાનો સંભવ નથી. આ દલીલ વિચારવા જેવી છે પણ તેમાં છેક નિગરા ચવા જેવું નથી. જેમ જેમ આપણે મીથ સંગ્રહી અનુભવ વધતો જશે તેમ તેમ આપણા મજુરો કેળવતા જશે અને જે અંતર અત્યારના આપણા અને ઇંગ્લેન્ડના મજુરોની શક્તિ વચ્ચે છે તે દિવસે દિવસે અનુભવ અને જ્ઞાન કેળવણીથી ભાગવું જશે. વળી આપણા જ દેશમાં ઇજ્ઞાપીત અને અમેરીકન રૂનો પાક હવે યથે થઈ ગયો છે અને તે જેમ જેમ વધતો જશે તેમ તેમ જ્ઞાન કાપડને માટે જે લાભ છે તે ત્રીણા કાપડમાં પણ આવતો જશે અને મજુરીમાં પણ આપણે કાપડો મોકલ રીતે વધતો જશે. આ આશા સ્વદેશીની હિલચાલ પછીના પ્રયોગોમાં કેટલેક અંશે ખરી પડવા લાગી છે. હવે અહીંની મીથિામાં ત્રીણું કાપડ પણ વણાવા લાગ્યું છે અને જો કે પરદેશી માત્રથી થોડું થઈને મોંઘું પડતું હશે પરંતુ ત્યાં સુધી અને સંભાળવાની જરૂર છે ત્યાં સુધી આપણા સ્વદેશજાત બંધુઓ તરફથી અવસ્ય એક પુણ્ય અને ધાર્મિક કાર્ય તરીકે તેને આશ્રય મળશે અને સ્વદેશી વ્યાપારનું એક પશિમ કામદંધા ગાવની પેઠે રક્ષણ

થશે અને જ્યારે બીજી સ્થિતિ પણ તેને અનુકૂળ થશે ત્યારે તો તે ચોતાના જ બળે હરિદ્વારમાં પરદેશ સામે ટકી શકશે

આપણા દેશમાં એકદર ૩૩૫ કરોડ યાર્ડ જેટલું કાપડ આપણે વાપરીએ છીએ તેમાં ૨૦૫ કરોડ યાર્ડ જેટલું પરદેશથી લાવવામાં આવે છે અને ૧૩૦ કરોડ આપણા દેશની પેદાશનું આપણા વાપરમાં છે અને તે ૧૩૦ કરોડમાંનું માત્ર ૪૧ કરોડ યાર્ડ જેટલું જ કાપડ આપણી મીતોમાં બને છે આટલા ઉપગ્રથી સ્પષ્ટ સમજાશે કે મીનના ઉદ્યમમાં આટલો બધો વધારો છતાં હજી ધણું જ વધારો થવો જરૂરનો છે અને જો આપણે એ ધધામાં સાવચેતીથી મડયા રહીએ અને સગ્ગર આપણને પ્રસન્નનુસાર મદદ આપતા રહે તો હાલનો આપણે અહીં માત્ર ૨૦૦ જ મીન છે પરંતુ એથી પાંચ ગણી મીતો કરીએ ત્યાં સુધી આપણા દેશમાં બનાવેનો તમામ માલ આપણા દેશમાં જ વપરાઈ જાય તેટલો સવડ છે અને તે તમામ મીનોનો ધધો ધમધોધાર ચાલી શકે તેમ છે વળી ઇશ્વરકૃપાએ અહીં રતી પેદાશ પણ હીક છે અને અને આ ધધો અગે તો તેની પેદાશ દિનપ્રતિદિન વધતી જશે તો પછી ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે મીનોનો ધધો સફળ થવામાં બીજી એની અનિવાર્ય અચળ આવવાનો સમય નથી

આ અટકળ જો કે ધણી ખુશી થતા જેવી છે પરંતુ આપણા જેવા ગરીબ દેશમાં આના કારખાનાને ઉત્તજન મળતા ધણો કામ લાભશે આની ચુરોપીય પદ્ધતિ ઉપર કામ કરવાની રીતભાત ધણી ખર્ચાગ દોષ છે અને તેને ધણું દ્ર યના બડોળની જરૂર પડે છે વળી આના કામ ધણું માણસો એકઠા મળીને જ મરી શકે છે અને એકલેદાયે તેને સાધ્ય કરવું કઠિન બને છે આ ઉભય વાત આપણી હાલની સ્થિતિને બહુ સરળ નથી આપણો પૂર્વેનો વ્યાસારૂ તદ્દન જુદો જ પદ્ધતિ ઉપર આનંદો હોવાથી આવી રીતની કાર્યપદ્ધતિ તદ્દન નવી જ જેની છે અને પ્રયત્નના મટલાક પ્રયાસોમાં ધણામાં ધણું વળી ગયા માટે આપણા લોખ્ખે એવા ધધામાં માથું મારતા એકદમ અટકે છે પરંતુ લોખ્ખની ધીમે ધીમે ખાતરી થતી જાય છે કે આ પદ્ધતિએ જ કામ મમ કરવાથી આધુનિક કાળમાં આપણે ફાવી શકીએ તેમ છે અને આવા અનેક પ્રસંગો ધારે અણધારે પણ આપણા સસારમાં આવતા જાય છે તેથી એ નવી પદ્ધતિના ઉપર જૂની જેવી દટિથી જોવાની જરૂર પડે છે આપણે એ પદ્ધતિએ ટેવાઈ જવા લાગ્યા છીએ એમાં કાઈ પણ શક નથી અને થોડાક કાળમાં હાલ જે મહાભારત કાર્ય જણાય છે તે સરળ થઈ પડશે અન્યોન્યમાં વિશ્વાસ પેદા થશે અને ગરીબાઈના દુગુણ નાશ પામી તેના સદુગુણ માત્રથી આપણી પ્રજા શોભી રહેશે તેમ તેમ આપણો ઉન્નતિક્રમ વધારે ને વધારે સતેજ થતો ચાલ્યો જશે હાલમાં ગમે તેવી અસ્પષ્ટ કામી જણાય પરંતુ એ તમામ કાળોળ વાદળની પાછળ પ્રચ્છ સૂર્ય ઉગે છે એ એક નિશ્ચિત વાત છે આપણા કરતાં સંજકીય અને પૈસાની વધારે સર્વજ્ઞ સત્તાની છાયામાં બળ પામી આપણાથી ૫૦-૧૦૦ વર્ષના વધારે અનુભવવાળા પરદેશી વ્યાપારીયો સામે આપણી કંદી લાઈ ચલાવતા આટલો વિલંબ થાય તે યદિના અનંત તોફાનના કલહકાળમાં નિમિષ માત્ર છે દુ ખને સહન કરતા નિચાની નિચારી પણ ચોક્કસ પગલા ભરતા જે ભવ્ય વિભવને સિખરથી આપણે સરી પડ્યા છીએ તે સિખર ઉપર ચઢવાને ફરી કદિ વખત આવશે જ

મીલના વ્યાપારની વૃદ્ધિથી પણ આપણાજેવણ મોટા દેશના લાખો ભૂખે મરતા પ્રા-
ણિના અચાવનો પ્રશ્ન તો ઉભોજ રહે છે અને જે યોગે ધણે અચાવ આ ઉદ્યોગથી થવાનો
સંભવ છે તે દુઃખના વિસ્તારમાં નજીવો છે. સંચા કામમાં એક માણસ અનેક માણસના
જેટલું કામ કરી શકે છે અને પૈસાવાળા માણસોજ તે ધંધા હાથ કરી લે છે એટલે ગા-
મડાઓના ગરીબ લોકો માત્ર ખેતીની મજૂરી ઉપરજ આધાર રાખી પડી રહે છે. આવા
ગરીબ વર્ગના દુઃખમાં ઉમેરો કરવામાં હાલના કાળમાં સંચાકામ એ એક પ્રબળ સાધન થઈ
પડ્યું છે, છતાં તે અનિવાર્ય છે. આ સ્થિતિનો વિચાર કરતાં એમ સમગ્રય છે કે હાલ
તો એમની સ્થિતિ સારી કરવાનો ઉપાય એજ છે કે જે પ્રથમના હાથ કારીગરીન
ધંધાઓ ધીમે ધીમે લોપ થઈ જતા જણાય છે તેમને સુધારી વધારી ઉત્તેજન આપવાની
જરૂર છે. અને આવા સંચાકામની હરીફાઈના કાળમાં પણ ભૂખે મરતા કારીગરોને પેટ પુરવું
આવાનું આપવાને તે ઉપયોગી નીવડશે. આપણા દેશમાં હાથથી વણનાર કારીગરોની મોટી
સંખ્યા પૂર્વે સારી સ્થિતિમાં હતી અને તેમનાં જૂનાં ઓળરે અને જૂની લાંબા વખતની
આસતી આવતી પદ્ધતિએ પણ હજુચુધી તેઓ ટકી રહેલા જણાય છે. જે કે ધીમે ધીમે
ત્યાંથી પણ નાસીબાગ થઈ રહી છે, છતાં હજુ પણ, આવા કાળમાંજ-આવા હરીફાઈના કા-
ળમાં પણ-ધણી મોટી સંખ્યા હાથની સાળ ઉપર પોતાનું અને પોતાના કુટુંબનું પોષણ
કરે છે તે એટલું તો બતાવી આપે છે કે હજુય તે ધંધાને જે ઉત્તેજન આપવામાં આ-
વે તો આપણા ગરીબ ગામડાના કારીગરો પોતાના ધંધાને ખીસવી શકે અને સચાકામ
સામે પણ ટકીને ઉભા રહેવાને શક્તિમાન છે. સને ૧૯૦૧ ના સેન્સસના રીપોર્ટ ઉપ-
રથી જણાય છે કે હજુય ૨૦ લાખ હાથની સાળો વપરાશમાં છે અને તેમાં સુતરાઉ
કાપડ વણાય છે અને તેટલાં કુટુંબનું તેમાંથી પોષણ થાય છે. વળી હાલમાં આપણા
દેશમાં સધળું મળીને ૩૩૫ કરોડ યાર્ડ કપડું વપરાય છે તેમાં ૧૩૦ કરોડ યાર્ડ આપણા
દેશની નીપજ છે અને એ કુલ નીપજમાં ૯૦ કરોડ યાર્ડ કપડું હજુય હાથેની સાળોમાંથી
વણાયલું વપરાશમાં છે, અને માત્ર ૪૬ કરોડ જ આપણી મીલોમાં વણાય છે. એટલે કે
સેરેરાંશ આપણા વપરાશના કપડાનો કે ભાગ આપણા દેશમાં આપણે બનાવીએ છીએ અને
તેમાં ૨૨૫ ટકા જેટલો માત્ર હાથની સાળોની બનાવટનો છે. આપણા દેશમાં વપરાતા
સુતરની ગણતરી ઉપરથી પણ આ જ પ્રમાણ જડી આવે છે અને આ પ્રમાણ ઓખી
રીતે સાખીત કરે છે કે હજુ પણ હાથની સાળોના ધંધા ધમધોકાર ચાલી શકે તેમ છે અને
જે તે ધંધાને સંપૂર્ણ ઉત્તેજન આપવામાં આવે તો આપણી ગરીબાઈના પ્રશ્નો ધણો ભાર
ઓછો થઈ જાય તેમ છે. જે લોકો એમ જીકે રાખે છે કે હાથની સાળો સંચા કામ
આગળ ટકી શકશે નહીં, તેમને માત્ર હાથની સાળના બનાવટના માલનો આ મોટો ઉપાડ
બતાવવોજ બસ થશે અને તે એવે વખતે કે બ્યારે સર્વત્ર સંચાની બનાવટનો માલ વાપ-
રવાનો પવન પૂર જોસમાં વાઈ રહ્યો છે.

ગામડાની ગરીબ પ્રજાને હાથની સાળોના ધંધા ધણો ફાયદાકારક હોવાથી આપણા દે-
શના કેટલાક અનુભવી અને વિદ્વાન લોકોએ એ સંબંધમાં શ્રમ લઈ કેટલાક પ્રયત્ન કરી
જોયા છે. હાલનાં વપરાતાં ઓળરોમાં શે-શે ફેરફાર કરવાથી ઓછી મહેનતે વધારે કપડું
વણી શકાય તેના ઉપર ધણા ધણા વિચાર દર્શાવવામાં આવ્યા છે અને હાલમાં દાખલ થ-

મયી નવી 'ફ્લાઇશટલ' ની સાથે તથા જનપાનીક સાથે વિગેરેના ક્યા ક્યા મુશીબતો નડે છે તેનું વિશેષ સ્પષ્ટીકરણ કરવામા આવ્યું છે. આપણો મુખ્ય ઉદ્દેશ ગામડાના ગરીબ લોકોની રોજી ઉઘાડવાનો હોવાથી તે યત્રો ધણા સરળ અને સસ્તા પ્રેમ બનાવી શકાય તે ઉપર આપણે સર્વથી વધારે લક્ષ આપવાનું છે. હાલમા વપરાતી આપણી ખાડાની સાથે ઉપરથી જ સચામા વપરાતી શાળોની શોધ કરવામા આવી છે, અને તેના મૂળ તત્ત્વમા કોઈપણ ફેર નાખવામા આવ્યો નથી માત્ર તેને સ્વત ગતિમાન (portable) કરી તેને વરાળનું એ સ્થાનિત જોર આપવામા આવ્યું છે જેથી તેમા ધણુજ વધારે કામ નીકળી શકે છે. સાળના પ્રમમા જે જોર (force) અથવા શક્તિ વાપરવી પડે છે તેમા વધારે ઘટાડો થતો નથી કાણુ કે જે શક્તિ ખાડાની શાળમા કામ્લો નાખવાને જોઈએ છીએ તેટલીજ શક્તિ મચાની શાળમા પણ જોઈએ છીએ એથી એાછી શક્તિથી કામ્લો ચાલી શકે નહીં અને વધારે જે શક્તિ વાપરવામા આવે તો તે નામની જાય અને ઉત્તરી માલમાને એ શાળને નુકમાનમગ્ક નીવડે છે. માટે જ્યા શક્તિનો પ્રશ્ન આવે છે ત્યા તો ખાડાની શાળમા એ સચાની શાળમા કાઈજ ફેર મ્હેતો નથી. ખાડાની શાળમા તે શક્તિની ગતિમા જ ફેર રહે છે. સચાની શાળમા જ્યારે શક્તિનો પ્રમેગ બારેય કક્ષા પ્રસરી ગીતે ચાલુ મ્હે છે ત્યારે ખાડાની શાળમા તેમ બનતુ મુશ્કેલ છે. મનુષ્યના કામ કરતા હાથને થાક લાગે છે અને વખતો વખત થાકને લીધે ત્વરિત-મદ્ એમ અનિયમિતપણે શક્તિની વપરાશ થાય છે. વગી વારા ફરતી તેના તેજ હાથનતી ફણી ચલાવવી પડે છે અને અતુકમે પગના ટપ્પરાથી તા-ચો મખવા પડે છે તેથી પ્રજ વધારે જાય છે, જેથી ખાડાની શાળમા મચાની શાળ જેટલુ પ્રમ થઈ શકતુ નથી. મનુષ્યની શક્તિ પ્રતિમધવામી છે. ત્યારે સચાની શક્તિ જેથી અને જેટલી જોઈએ તેટલી પૂરી પડી શકે છે, અને તેટલા પુરતો બને શાળોમા ફેર છે.

કામો નાખવામા વારા ફરતી હાથ વાપરતા જે કાળનો હાથ થાય છે તેને ટ્રેલેક એશે બચાવવાની મુક્તિ ફ્લાઇશટલમા પૂરી પાડવામા આવી છે અને ફણીને ધક્કેલવામા જે હાથો રોકવો પડતો હતો તેટલી શક્તિ અને કાળનો જચાવ કરવા ફણિયુ અદ્ભુતન ગરની હાથનો શાળમા મુક્તિ ઉમેરવામા આવી છે જેથી ફણી ધક્કેલવાની સાથે કામો એની મેજે જ ઉભી ચાલે જાય છે છતા હાથ અને પ્રમ બન્નેને વારા ફરતી કામ કરવાની જ ફેર પડે છે. પણ વખતમા ઘણો જચાવ થવાથી કામના પ્રમાણમા ઘણો ફેર પડ્યો છે અને મી ચર્ચિનીની 'અદ્ભુતનગર' સાગ ખાડાની સાગના કરતા ઘણુજ વધારે કપડુ કાઢી શકે છે. જનપાનીક શાળમા એથી વધારે સુધારો ચયતો જણાય છે અને તે સાથે દરજ્જાના સચાની પેડે માત્ર પગથી જ કામ કરી શકે છે. એટલે હાથથી ધક્કેલવામા જે વખત જતો હતો તેમા પણ આ શાળમા જચાવ થાય છે અને એાઝમા એાછી શક્તિની વપરાશો સાડ કામ નીકળી શકે છે એની કારીગરી એક વખત સમજ્યા પછી એટની બધી સરળ છે જે માધા રણુ મીગરને તેમા ચુચવણુ પડે તેમ નથી અને એક મીનીટમા ૧૦૦-૧૨૫ ટોક મારી શકે છે. આ બધીય શાળોના કરતા વધારે ઉતાવળથી કામ કરનાર એક હેટર્સે 'ઓટોમેટીક' શાળ જણવામા આવી છે અને તે વખતે ૨૦૦-૨૫૦ ટોક પણ મારે છે. આવી રીતે શક્તિ અને કાળનો બને તેજી રીતે જચાવ કરી શકાય તેવી હાથની શાળો તૈયાર ક્રવામા આવે છે. પરતુ જેટલા પ્રમાણમા તે મળે જચાવ કમ્બારી ટોચ છે તેટલા પ્રમાણમા તે કિમતમા બારે,

અને તેની બનાવટમાં વધારે મુશ્કેલી ભરેલી, હોય છે. કિંમત અને કામનો વિચાર કરતાં મી. રાવજીભાઈના અભિપ્રાય પ્રમાણે તેમણે શોધી કાઢેલી 'ચાલકુલેટિંગ શાળ' બધાય કરતાં વધારે સારી છે અને અહીંના ગામડાના કારીગરોને તે ઘણી ઉપયોગી છે. પરંતુ સાધારણ સારી સ્થિતિના માણસોને નાનો ધંધો ચલાવવો હોય તો જાપાની શાળો સર્વોત્તમ નીવડશે એમાં કાંઈ શંક નથી.

જેમ જેમ શાળની કડપ વધતી જાય છે તેમ તેની સાથે ખીજ મુશીબતો ઉભી થતી જાય છે અને તેમાંની મોટામાં મોટી મુશ્કિલ તાણો પૂરો પાડવાની છે. ખાદ્યની શાળોં ૩૦-૪૦ વારના તાણાથી કામ કરે છે અને સાત આઠ કે વખતે દસ દિવસમાં તે તાણો પૂરો કરે છે. પરંતુ જ્યારે શાળ પૂરે એસમાં કામ કરતો હોય છે ત્યારે તેનો તાણો ધણોજ જલ-દીથી ખપી જાય છે અને હાલની લાખડની ખીલીયો ચોટી તાણો તૈયાર કરવાની પદ્ધતિ ભા-એજ સંતોષકારક નીવડશે. તાણો બનાવવાને માટે નવી મુક્તિ શોધી કાઢવાની જરૂર છે અને જ્યાં સુધી તે મુક્તિ જડે નહીં ત્યાં સુધી ગમે તેટલી ઉતાવળ કરી આગળ ધસી પાછા પ-ડવાં જોઈએ થવાનું થાય છે. તાણાના કેટલાક સંચા લોકોએ શોધવા માંડ્યા છે અને કેટલાક એવાં ધણે એશે સફળ નિવડ્યા છે.

દેશી હાથની શાળ ઉપર વણેલું કપડું સંચામાં વણેલા કપડાના કરતાં વધારે મજબુત અને ટકાઉ થાય છે અને તેનું મુખ્ય કારણ તેની કાંચ દેવાની પદ્ધતિ ઉપર છે. તાણાને કાંચ દેવાની અનેક રીત તપાસતાં કુચકાવડે કાંચ ચઢાવવાની રીત ધણે મતે સારી ગણવામાં આવે છે, અને એવી કાળજી પૂર્વક દીધેલી કાંચ તાણાને કાણુ બનાવે છે જેથી તે વણાતાં તૂટતો નથી. આપણા વણકરોને હવાની મોટી મુશ્કેલી નડે છે. ગરમીની હવામાં કાંચ સુકાઈ જવાથી તાર બરડ થઈ દુટ્ટી જાય છે માટે શાળોની નીચે બીનાશ રાખવાનું વધારે ઉપયોગી કહેવામાં આવે છે. ખાદ્યમાં જે શાળો કામ કરે છે ત્યાં કેટલીક વખત પાણી છાંટી રાખવામાં આવે છે જેથી તેમાંથી નીકળતી ઈંડી હવા વણાતા તાણાને નરમ રાખે છે અને ફણીના ઘસારામાં તે તાર જલદી તૂટતા નથી. આ કડક રાખવાની ધણી મુક્તિઓ ખતાવવામાં આવી છે. મીથોમાં વરાળને છેડી તેમાંથી ચતા પાણીની ઝીણી છાંટથી તારને નરમ રાખ-વામાં આવે છે. કેટલાક પાણીના હોજ ભરી રાખી તેમાંથી નીકળતી ઈંડકનો ઉપયોગ કરવો પેણુ દુરસ્ત ધારે છે. આવી ખર્ચાળ પદ્ધતિ ગરીબ કારીગરોને અનુકૂળ નથી પરંતુ અનુભવ વડે શાળવાળી ઓરડીમાં કડક રાખવાની મુક્તિ શોધી કાઢવામાં આપણા કારીગરોને બહુ મુ-શ્કેલી નડશે નહીં એવી સર્વત્ર આશા રાખવામાં આવે છે.

જાપાનીઝ શાળો ઉપર નિર્ભરપણે ધમધોકારે કામ કરવાને માટે હજુ પણ કેટલાક સુ-ધારાની અપેક્ષા છે અને તે યદ્ય શકે તેમ છે અને જેમ જેમ અનુભવમાં તેની ખામીઓ જણાતી જશે તેમ તેમ તેમાં ઉમેરો થતો જશે. જ્યારે આપણી ખાદ્યની શાળોની જગ્યાએ આવી નવી પદ્ધતિની શાળો દાખલ થઈ જશે ત્યારે અવશ્ય વણકરના ધંધામાં મોટો શરફેર થઈ જશે અને જેવી રીતે દરજીએને ઘેર ઘેર સંચા થઈ ગયા છે તેમ જો એ સાળ ઉપર કામ કરવું લોકોને લાભકારક અને સરળ જણાયે તો અવશ્ય તેનો બહોળો પ્રચાર જલ-

દીથી યદ્દિ જરો. આપણાં વપરાતાં કપડાંમાં કેટલાક એવા છે જે હાલ સંચાની માળામાં બીલકુલ વણી શકાતાં નથી, અને તેવાં રેશમી અને સુતરાઉ કપડાં વણુવામાં આવી સાળો કામે લગાડવાથી આપણા કારીગરોને ભારે લાભ થવાનો સંભવ છે. અને સ્વદેશી હીલચાસનો અને સ્વદેશભક્તિનો રસ ચારે તરફ પ્રગયા પછી આ સભવ એટલો તો સરળ યદ્દિ પડ્યો છે કે નાના મોટા સર્વે લોક લોકોપવાદના નીચા વિચાર છોડી દઈ એકજ દષ્ટિએ સ્વદેશના વ્યાપારને કેવી રીતે ઉભો કરવો તેજ તરફ પ્રયત્નશીલ યદ્દિ રહ્યા છે.

આ સિવાય પણ બીજા ધધાઓ હિન્દુસ્થાનમાં ધણે થોડે અશે હજી હયાત છે અને હાલમાં કાંચિસની સાથે સ્વદેશી કારીગરીનાં ભરાતાં પ્રદર્શનોમાંથી આપણે જાણી શકીએ છીએ કે લગભગ ધણીખરી ચીજો આપણે તૈયાર કરી શકીએ એવી સ્થિતિમાં છીએ. વખતે તે કામ પરદેશી માલ જેવું સફાઈપદ થતું નહીં હોય તો તેનું કારણ માત્ર એટલું જ છે કે તે બનાવવામાં આવેલા માલને અત્યારે ઉત્તેજન મળતું નથી અને તેવા માલનો બરોબર ઉપાડ નહીં થવાથી અજબાયજ ખાતર જ તે લોકો અમુક અમુક વસ્તુઓ બનાવી લાવે છે અને તે ધણી મોંઘી તથા સંપૂર્ણ સાધન વિના બતાવેલી હોવાથી સારી થઈ શકતી નથી. તોપણ એટલું તો ખરું જ કે જો આપણે સ્વદેશભક્ત બની થોડોક વખત સારી નરસી વસ્તુથી ચઢાવી લઈ તેવી વસ્તુને ઉત્તેજન આપીએ તો એવી ચીજો વધારે જથ્થાબધે બનાવવાને લોક પ્રયત્ન કરશે અને અતે તેને સફાઈદાર કરવા તરફ લોકની પરસ્પર દરીદ્રાઈ ધણીજ મદદગાર નિવડશે. અત્યારની આ સંબંધી આપણી સ્થિતિનો ખ્યાલ કરવામાં આપણે અવગે રસ્તે દોરવાઈ ડુલાઈ જવા જેવું નથી, કારણ કે આપણે જાણવું જોઈએ કે જે કેટલોક સામાન આપણે પ્રદર્શનોમાં જોઈએ છીએ તે બજારમાં વેચાવા માટે તૈયાર કરેલો હોતો નથી પણ માત્ર પ્રદર્શનમાં મુકવા ખાતરજ કરવામાં આવેલો હોય છે અને તે પણ ખાસ શોધક જુદિતુ કે વ્યાપાર કરવાની દૃષ્ટિએ પરિણામ નથી હોતુ, પરંતુ કેટલીકવાર તો માત્ર ક્ષુદ્ર અનુકરણની જુદિતુ જ એ પરિણામ હોય છે. આવી રીતનો પ્રયામ બધાં માત્ર ઉપરછલો અને નાના છોકરાની રમત કરવા જેવા ક્ષુદ્ર અનુકરણનો જ હોય ત્યાં વ્યાપાર ઉદ્યોગને પુષ્ટિ મળતી નથી, અને તેને માટે આપણા સામાન્ય કારીગર વર્ગની જુદિતી કેલવણીના ઉપરજ આપણા વિદ્વાન સ્વદેશીઓ વારંવાર જોર મૂકી મૂકી કેલવણીનોજ પ્રચાર વધારવા રત્નિદિવસ બૂમ પાડે છે.

(અપૂર્ણ)

મગનલાલ-ચતુરલાલ પટેલ.

આતંક નિગ્રહ ગાળીઓ

આતંકનિગ્રહ ગાળીઓ આગેજ્યની દેવી છે, ધૌષ્ટિક દવાઓની મદદગણી છે, ડાક્ટરો અને વૈદ્યોનું અમોઘ હથિયાર છે, શક્તિનો અષ્ટ બળનો છે, સ્મરણ શક્તિનો સાગર છે, દુષ્પ્રિયાઓને આસીરોદ છે અને દુઃકામાં મનુષ્ય માનવું શક્ય છે.

શુભ થયેલી માદદાસ્ત, શુભ થયેલ તારકાતને ધાણી મેળવવા માટે, મગજને પુષ્ટિ આપવા માટે, જ્ઞાનતત્ત્વોને તેજ કરવા માટે, તથા લોહી સુધારવા માટે આતંકનિગ્રહ ગાળીઓ જિનદરીક્ર ધ્યાન છે.

કિમતગાળી ૩૨ નો રૂબા ૧ નો રૂપીઓ ૧

વૈદ્ય શાસ્ત્રી મણિશંકર ગોવિંદજી

માસિક, આતંકનિગ્રહ ઔષધાવય—સ્થાપિત ઇસ્વીસન ૧૮૮૧

હેડ ઓફીસ—જામનગર—કાઠિયાવાડ.

બ્રાંચ ઓફીસ મુબાઈ કાલકારવી રોડ.

નં. ૧	નં. ૨	નં. ૩	નં. ૪	નં. ૫
મુબાઈ.	કલકત્તા.	પુના-સીડી.	વરોદરા.	અમદાવાદ.
કાલકારવીરોડ	હેરીસનરોડ.	મુમ્બાઈ	રાવપુરા.	સીચીરોડ

વૈદ્ય શાસ્ત્રી મણિશંકર ગોવિંદજી.

Pay-Nothing-A guide to Health, Wealth and Prosperity
In English p. p 100) Gratis Post free, Apply to,

Vaidya Shastri Manishanker Govindji
Jamnager, Kathiawad.

મગવદગીતા,

શુદ્ધ શુભચિત્તી ગાળાંતર તથા પૂરતા વ્યાખ્યાન સાથે

અપૂર્વ વિગતૂત અને વિશદ વ્યાખ્યાન સાથે, મૂળશ્લોક, શુદ્ધ અર્થ તથા અત્યુત્તમ પૃષ્ઠળ વ્યાખ્યાન મહિત આ આર્યતત્ત્વજ્ઞાનનું અધિભારાસ્થ દરેક સહૃદય, દરેક ધર્મપ્રેમી અને દરેક મુમુક્ષુ મનુષ્યે અત્યંત વાચવા અને અભ્યાસ કરવા યોગ્ય છે કદ તેમજ આ પેજ ભગમગ ૮૦ કાનમ પૃષ્ઠ પાકુ કિમત રૂ. ૪-૦-૦ ચાર પૌરટેજ આના પાચ

વૈદ્ય શાસ્ત્રી મણિશંકર ગોવિંદજી

જામનગર—કાઠિયાવાડ.

વસન્તના સુધારા વધારા.

નવા વર્ષથી કરવામાં આવનાર સુધારા-વધારા પૈકી અમર મામના અકમા સ્વ-
વધારા આવશે. તન્ત્રી.

THE CAUSES OF INDIA'S POVERTY.

"The principal cause of India's poverty is to be found in the manner in which her industry is organized. India is still in what Bagelot some what unscientifically described as the pre-economic stage of society, that is to say, India has not yet reached the era of capitalism, she has still to undergo her industrial revolution."

As we look back over the economic history of England in the last 150 years we can see that the essence of our industrial revolution consisted in taking the direction of industry out of the hands of labourer and placing it in the hands of business experts. The industrial army, which had hitherto been a mob, was brought under the control of officers, and though the lot of the industrial private was often made harder, the efficiency of the whole force was greatly heightened by the change, and the total output of wealth in England enormously increased. When industry passed under the control of masters whose attention was instantly directed towards improving the processes of manufacture the use of expensive machinery, an elaborate division of labour, and the substitution of the factory for the domestic system all became possible. But none of these improvements can be introduced into India while her industrial battalions remain an undisciplined mob.

In the Indian organization of industry an elaborate division of labour is not possible. The reason of this is not far to seek. The great majority of the people of India are supported by agriculture, as is probably the case in all countries which have not gone through the modern industrial revolution. These agriculturists live in villages dotted among fields of rice or corn, and each village is constituted as a self-sufficing industrial unit.

The self-sufficiency of the Indian village, which prevents a division of labour, was probably due to the imperfectness of communications in the past, India is very poorly supplied with natural waterways, the rivers, though large, are not suited for inland navigation, because the water in them is usually either in defect or in turbulent excess. Metalled roads did not exist before the establishment of the British Government, and the systematic construction of such roads was not undertaken until the time of Lord Dalhousie (1848-56). Even now the majority of villages must be approached by sandy tracks which are roads only by courtesy. Railway communications are still insufficient, in spite of the considerable expenditure of the last quarter of a century, Indian politicians who exclaim against this expenditure should bear in mind that the development of manufacturing industries, which they so much desire, is impossible without efficient means of transport.—*The (London) Times*

વસન્તના સુધારા વધારા.

૧. જો દરેક વાયક આદક થવા કૃપા કરે, અને દરેક આદક એક આદક ઉમેરી આપવા તરફી લે, તો આ પત્રમાં ધણા સુધારા વધારા થઈ શકે. વસન્તનું લવાજમ કેટલું થોડું છે; અને ગમે તેટલા સુધારા-વધારા થશે તો પણ તે કદી વધારવાનું નથી જ; વળી આપના બહોળા મિત્રમંડળમાં શું એક પણ ગૃહસ્થ એવો નહિ હોય કે જેને આપ આદક થવાનું કદી ન શકે !

એમ બરેસિા છે.

વ્યવસ્થાપક.

લવાજમ મનિઓર્ડરથી મોકલો

૧. જે ગૃહસ્થોએ ગયા વર્ષનું લવાજમ ન બર્ધુ હોય અને છતાં આ અંક વી. પી. ન મળે-તો તેઓએ મનિઓર્ડરથી લવાજમ મોકલો, જેવા કૃપા કરવી.

૨. આવતા વર્ષનું લવાજમ અગાઉથી બરી-જો તો વસન્તના આર્થિક વડીવે-ટમાં ધણા સરળતા થાય.

વ્યવસ્થાપક.

શુદ્ધાશુદ્ધ.

ગયા અંકમાં ૫૪ ૩૬૨ મે છાપવી રહી ગયેલી નીચેની છઠ્ઠી લીટી ઉમેરવી:—
'દા. ૫ થી બદલા, શીતલમય દેહેરો અનિલની;'

અથા અંકમાં અન્યાવસેકનમાં "વાતું પ્રથમ" વાળા સંસ્કૃત શ્લોકને બદલે "વાસ્યત્યય" વાળા સંસ્કૃત શ્લોક બૂલમાં છાપાઈ ગયો છે એ બૂલ વાયકોએ પોતાની મેળે સુધારી શેડા કૃપા કરી દશેજ.

લવાજમ.

(૧) લાઇબ્રેરીઓ, (૨) સભાઓ, (૩) વિદ્યાધીઓ, (૪) ઓઓ, (૫) શુજ્ઞસતીશાળાના મોસ્ટરો, (૬) તળાવીઓ તથા (૭) માસિક રૂા. ૧૫ સુધીના સર્વ પગારદારો આદિ વર્ગ એકના રૂા. ૨-૦-૦ (પોસ્ટેજ સાથે)

ઉછરતી લાઇબ્રેરીઓને ખાસ બદલી નવી ગ્રંથપાત્રી (એટલે કે એક વર્ષ અન્દગની) લાઇબ્રેરીઓને એક પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થના સર્વિટીકેટ કપડાં આ પત્ર બદીસ તરીકે મોકલવામાં આવશે. માત્ર પોસ્ટેજ વગેરે ખચના રૂા ૦ ૬-૦-૦ મોકલવા કૃપા કરવી. જીન વર્ષ મા, રૂા ૦-૧૨-૦

અન્ય સર્વ માટે વર્ગ એકના રૂા ૨-૮-૦ (પોસ્ટેજ સાથે)

છૂટક નકલના રૂા. ૧-૪-૦

સળવાનું ઠેકાણું—આનન્દસરકર બાપુબાઈ પ્રેમ, વસન્ત ઓફિસ—અમદાવાદ.

મુખ્યાર્થના એજન્ટ—મેસર્સ એન. એમ. ત્રિપારી.—મુખ્યાર્થ.

નિયમો.

૧. વગર સમીના અને તન્ત્રીની સહીના લેખો માટે તન્ત્રી જવાબદાર છે.
૨. "વસન્ત-ઓફિસ" ની સહીના લેખો માટે "વસન્ત-ઓફિસ" એટલે વ્યવસ્થાપક જવાબદાર છે.
૩. અન્ય અર્થ લેખો માટે તે તે લેખોના દત્તો જવાબદાર છે.
૪. કોઈ પણ લેખનું અસ્ય લખાણુ-એ લેખ "વસન્ત"માં દાખલ કરવાનો થા કયો, હોય કે ન હોય-પણ તે લેખકને પાછું મોકલવાન અમે બધાતા નથી.
૫. કોઈ પણ મામનો અંક તે પછીના માસની આખરસુધીમાં પણ ન મળે તો આદક અમને તુરત લખી જણાવવાની કૃપા કરવી. ખાજખમી એ અંક પૂરો પાડવાને અગ બધાતા નથી.

વ્યવસ્થાપક.

વસન્ત.

इदं सत्यं सर्वेषां भूतानां मध्वस्य सत्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु यश्चा-
पमस्मिन्सत्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं सात्यस्तेजोमयोऽमृतमयः
पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ।

उपनिषद्.

સત્યાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । ધર્માન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । કુશલાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ ।
મૂલ્યે ન પ્રમદિતવ્યમ્ । સ્વાધ્યાયશ્રવણનામ્યાં ન પ્રમદિતવ્યમ્ ।

उपनिषद्.

વર્ષ ૫, આંક ૧૨.

[માસિક.]

પૌષ, ૧૯૧૩.

શ્રી મહાભારતનું ઉપદેશરહસ્ય.

શ્રી મહાભારત અસંખ્ય ન્દાનાં મ્હેશાં આખ્યાનોથી ભરેલું છે. કેટલાક વાચકોને એ આખ્યાનો રૂપી વૃક્ષોથી ભરેલું એક જંગલ દીપ્ત છે; કેટલાકને એ આખ્યાનોમાં કિંમતી ઉપદેશો નજરે પડે છે, અને તેથી તેઓની દૃષ્ટિ પ્રમાણે આ પુસ્તક અમૂલ્ય ઉપદેશરત્નોની ખાણ જેવું, અને એ આખ્યાનો પાછળથી સંઘટવામાં આવ્યાં છે એમ માનીએ તો ઉપદેશ-રત્નોના સંઘટસ્થાન જેવું, છે. આ ત્રણે ઉપમાઓમાં કાંઈને કાંઈ સત્ય તો સમાજેલું છે જ. મહાભારતનાં આખ્યાનોમાં ભમતાં બેશક એક જાન્ય અને સ્વયંજૂ જંગલનું જ્ઞાન શાય છે—એમાં જંગલ જેવી જ વિવિધતા, વિષમતા, અનૃત્તિમતા, અને નિરન્તરતા પ્રતીત થાય છે; એટલું જ નહિ, પણ એમાં મનુજહલની દૃષ્ટિએ રૂપી વિવિધ પશુપંખીઓનો ક્ષણાહલ, તથા પરમાત્મારૂપી અદ્વત્ય વાણું ક્ષયિત મધુર જાન, ક્ષયિત ઘેર સુખવાદ, અને ક્ષયિત તરુવરોને મૂળમાંથી ઉમેડી નાંખતો પ્રચંડ વેગ—એ જંગલની ઉપમાને યોગ્ય બતાવે છે. ખાણની ઉપમા પણ એ મહાન ગ્રન્થમાં કેવાં જોડાં કિંમતી સત્યો રહેલાં છે એ સૂચવે છે: જેમ જેમ એ ગ્રન્થના મંત્રનમાં જોડા ઉતરતા જઈએ છીએ તેમ તેમ એમાં સત્યનાં જોડાંને જોડાં પડેા માપમ પડતાં જાય છે, અને એનાં અખૂટ રત્નો કદી પણ પૂરેપૂરાં બહાર આવશે કે કેમ એની સંકા, રહે છે. વળી, હાલનું મહાભારત તે અનેક ચત્રોમાં અનેકા વાર્તાવૃત્તાનું વ્યાસજીએ રચેલું સંઘટસ્થાન છે એમ કહેવામાં પણ કેટલુંક સત્ય છે: કારણ, યદપિ મૂળી વાર્તાઓ એકઠી કરીને પ્રસિદ્ધ કરવા પડેતા જ વ્યાસજીનો ઉપદેશ નથી, યદપિ વ્યાસજીની

પોતાની પ્રતિમા છે, તથા જૂની વાર્તાઓની અને કરેલી રચનામા પણ ઘણી શુદ્ધિમત્તા પ્રતીત થાય છે—તથાપિ એટલું તો ખરૂં જ કે મહાભારતમા એવી ઘણી વાર્તાઓ આવે છે કે જે ૨૫૮ રીતે વ્યામતા પહેલાની હોઇ વ્યામે આ ગ્રન્થમા સંગ્રહેલી છે. આમ યદ્યપિ પૂર્વોક્ત ત્રણે ઉપમાઓમા કાઇક કાઇક તો અત્ય છે જ, તથાપિ એમા એક અગત્યની બાબત સ્પષ્ટ વર્તી રહી જાય છે શું મહાભારત તે જગલ ખાણુ કે મગધસ્થાન જેવો માત્ર અસખ્ય ઉપદેશોનો મધુસૂય જ છે? તે તે પ્રસંગોમાથી તે તે ઉપદેશો તારવ્યા પછી, નહિ એવો ઉપદેશ રહેતો નથી કે જેમા સમગ્ર ગ્રન્થ—સૂત્રમા મણિગણની માફક—પરોવાઈ રહેલો ટોચ? આ પ્રશ્ન ઉપર મનન કરતા, એક પગમ ગભીર ઉપદેશ પ્રતીત થાય છે એ ઉપદેશ તે મહાભારતનું ગૃહ્યજૂત સૂત્ર છે—એ સૂત્ર એ તન્તુઓનું વણાએકું છે, અને એ બે તન્તુઓનો સ્વરૂપનિર્દેશ કરનારો આજનો ચત્ત છે

૧. મહાભારતની વાર્તામાથી નીકળતો એક સામાન્ય ઉપદેશ શો?—એમ પ્રશ્ન થતાની માથે જ એક ઉત્તર તો મહાબાગ્વતકારના પોતાના જ શબ્દોમા આપણી મમક્ષ ઉપરિચિત થાય છે, અને તે એ કે—

“યતઃ કૃષ્ણસ્તતો ધર્મઃ યતો ધર્મસ્તતો જયઃ”

—ત્યાં કૃષ્ણ ત્યાં ધર્મ, જ્યાં ધર્મ ત્યાં જયઃ સસારમા પરમાત્માનો અવતાર છે એમ સમજી, પરમાત્માને ઓળખી એની સહાયતા પામવી, અને એના સાન્નિધ્યપણાથી ચાલતા આ જીવનરૂપી રથમા આરૂઢ થઈ આશુરી સપત્ સ્થાને લટવું, એ ધર્મ—અને જ્યાં આ પ્રકારનો ધર્મ ત્યાં જ જય પરમાત્મા આ સસારમા દેખાય છે તેટલો જ નથી મસાન્મા તો એનું માન એક પગલું જ પડેલું છે, બે ૨ આ સસાર એ જ એનું એક પગલું, યાને ચન્પારવિન્દ છે—અને આખિન અનન્ત પુરુષ તો એ કરતા વળી અધિક છે આમ છતાં જેઓ એને મગાગતી પેલી પાડ રહેતો સમજે છે, અને એ રીતે મગાગથી આટલ થતો માને છે, અને એમ સકા ઉદારો છે કે ‘પરમાત્માનો વળી અનન્ત કેવો?’—તેઓ પરમાત્માની અનન્તતા વીસરી જાય છે, અને સમગ્રતા નથી કે પરમાત્માનો અવતાર તો આ વિશ્વમા નિત્ય નિન્તર બન્યો જ રહે છે પરમાત્માનો ‘અવતાર’ એટલે પરમાત્મા પોતે આમશમાથી નીચે પૃથ્વી ઉપર ઊતરી આવે છે કે પોતે અગ્રમથમા બેસી રહી અહીં એક બીજું સ્વરૂપ ધારણ કરી માણસ બને છે એમ મનજવાનું નથી, પણ પરમાત્માનો ‘અવતાર’ તે પરમાત્માનું પોતાનું જ જગત્તા અનુચાર્ય થતું પ્રાકટન છે અને તેથી પરમાત્માને જગત્તની પાડ મોથવા જતું પડે એમ નથી તથા એ આપણી બહાર—મદાગી સ્થાને તમે જાબાહો એમ—એક બીજો પુરુષ છે એમ પણ નથી જગત્તમા એ પ્રકટ થાય છે અને આપણુ સર્વની અન્તરૂમા નિકટ રહેલો છે, અને તેથી જ—

‘મીઠા બકિત કરત હૈ પ્રકટી, નાથ જનનત હૈ સબ ઘટકી.’

એ પ્રાચીન ‘અમલ’ માથી ‘સત્’મા જવા ‘તમમ્’ માથી ‘જ્યોતિર્’ માં જવા

જીવાત્માને તેમ જ જગત્ને આવરય છે. મર્યાદા નિત્ય નિરંતર થયાં જ કરે છે, તથાપિ જેમ અન્ધકારમાં દીપ સવિશેષ ભાસે છે તેમ ધર્મગ્રામીના સમયમાં એ ખાસ દૃષ્ટિ-ગોચર થાય છે. એવે સમયે, અમુક પુણ્યશાળી આત્માઓને એતું ઝોળખાણ પડે છે, અને એ ઝોળખાણ પડતાંની સાથે, અધર્મનો સંહાર કરવામાં તેઓ સાધન બને છે. પ્રકૃતિના જે ખંડમાં પરમાત્માનું પ્રાકટ્ય તેઓ નિહાળે છે અને જ્યાંથી તેઓ ધાર્મિક ઉત્સાહ પામે છે, જેનાં નેત્રથી તેઓ જગત્ જુલે છે અને જેની આસપાસ તેઓ એકતા પ્રાપ્ત કરે છે,—એ સુભગ પ્રકૃતિખંડ તે ભગવાનના અવતારનું શરીર છે. જેમ કોઈ પણ આત્મવાદી દેહને આત્મા માનતો નથી તેમ કોઈ પણ ખરો કૃષ્ણબક્ત કૃષ્ણના શરીરને જ કૃષ્ણ માનતો નથી. એ શરીરમાં જે પરમાત્માનું પ્રાકટ્ય હતું તેના અમે ભક્તો છીએ; અપ્રકટના નથી, કારણ કે અપ્રકટની ભક્તિ જ સંભવતી નથી; તેમ શરીરના પણ નથી, કેમકે એ શરીર પ્રભાસકકિ ક્યાર-નુંજે વિલય પામી ગયું છે એ અમે સારી રીતે બાણીએ છીએ. તથાપિ જેમ પ્રિયા ઉપરનો પ્રેમ એના નિત્ય આત્માને અવસર છે, એના નથર શરીરનો લોપ થયા પછી પણ એવો જ જાળવશ્યમાન રહે છે, અને છતાં એની કલ્પના તો શરીરવિશિષ્ટજે જ થાય છે—તેમ કૃષ્ણપરમાત્માના ભક્તો પણ એના પરમાત્મતત્ત્વના ભક્તો હોવા છતાં, એની મનુજઆદૃતિ વિલય પામ્યા પછી પણ, એ જ અલૈકિક છબિનું ધ્યાન કરે છે. આવું અવતારભક્તિનું રહસ્ય છે. માટે મહાભારતકારે માત્ર પરમાત્માનો નિર્દેશ ન કરતાં, “વત્તઃ કૃષ્ણઃ” એમ શ્રી કૃષ્ણનો નિર્દેશ કર્યો છે તે યોગ્ય જ છે.

વળી જ્યાં કૃષ્ણ છે ત્યાં જ ધર્મ—અર્થાત્ આચારવિચારની સઘળી સદ્ભાવના જેમ એક પાસે જીવ યકી કે જગત્ યકી નિર્મિત નથી, તેમ બીજી પાસે જીવ અને જગત્ બંનેની બહાર વસતા પરમાત્માની પણ કદેલી નથી. આ સર્વ વાત વર્તમાન સમયમાં આપણા દેશના લોકે ખૂબ મનનપૂર્વક ધ્યાનમાં લેવાની છે. જીવને ધર્મનું નિદાન માનવું—અર્થાત્ પોતપોતાને કારે તે નીતિ એ સમજણ. જનમગાજને છિન્નભિન્ન કરી નાંખે છે; આટલી એતલણી કેટલીકવાર ‘અન્તર્દીપ’ ને નામે મિથ્યાભિમાન અને દુરાસેહને પૂજનારા કેટલાક શુધારાવાળાઓએ લક્ષ્યમાં રાખતા જેવી છે. જગત્ ઉપર નીતિને સ્થાગવી—અર્થાત્ દુનીઆ-દારીના ઉદ્ધાપણને અને લોકલાજને વળગીને ચાલવું એ નિયમ—જનસમાજને જડ નિષ્ઠેવ પથર જેવો કરી મકે છે; આ બાબત ‘સ્વદેશાભિમાન’ ને નામે વર્તમાન દોષોનો બચાવ કરનાર ‘પ્રાચીનો’ એ લક્ષ્યમાં લેવાની છે. જગત્ અને જીવ ઉભયથી ભિન્ન એવા ધ્વિરે જે આગ્રા કરી મૂકી એ નીતિ, એ સમજણ પણ ખોટી છે; કારણ કે જે આગ્રાની યથાર્થતા જગત્ના વ્યાપારમાં અત્યારે પ્રતીત ન થાય, અને જેની યથાર્થતામાં આપણું મન સાક્ષી ન પૂરે એ માનવાથી ધ્વિરને આપણે દૂર રાખીએ છીએ. આટલા માટે પરમાત્માની આગ્રાને વર્તમાન હિન્દુસ્તાનમાં જગતી અંગુળવધી—દેશકાલાનુસાર પ્રાચીન વાગ્યોને વર્તમાન યુગને અનુકૂલ કરવાં, તથા એ વાગ્યોનું રહસ્ય સમજવું, એ આપણું કામ છે. પાંડવો સ્વચ્છન્દાચારી થયા ન હતા; લોક-મતરૂપી આધિજાની લાકડીના પણ આશ્રય લીધો ન હતો; કે કર્તવ્યના નિર્ણય અર્થે કાતાતીત પુરતકોનું પણ શરણલેતા ન હતા; તેઓ કૃષ્ણ પરમાત્માને અધીન થયા હતા, એનાં નેત્રે જોતા હતા, અને એણે ઉપદેશોલા સમયધર્મનું પરિપાલન કરતા હતા. જ્યાં આવો અત્યંત ધર્મ છે ત્યાં જ જય છે—અને જય છે એ પણ નહીં જ છે; આટલું સત્ય જો આપણે હૃદયમાં સારી રીતે

સ્થાપી રાખીએ તો આપણી રનદેશહિતાયે થતી પ્રવૃત્તિમાં ધણા રિવાદો, ધણી નિરાશાઓ, ધણા મિથ્યા પ્રયત્નો થતા અટકે,—અને અડમ ધૈર્ય તથા ઉત્સાહ પ્રાપ્ત થવાની સાથે ઉત્તતિનો ખરો—સુનિશ્ચિત અને સીધો—માર્ગ હાથ લાગે.

૨. પૂર્વોક્ત ઉપદેશ સાથે વણુએલો બીજો ઉપદેશ તે ધૃતરાષ્ટ્રના પાત્રદ્વારા મહાભારતકારે સૂચવેલો બોધ છે. ધૃતરાષ્ટ્ર અન્તરમાથી દુષ્ટ નથી—પાડવો ઉપર એને ધણા રનેહ છે, તેઓ પ્રતિ વડીલ તરીકે પોતાનું શુ કર્તવ્ય છે એ પણ પોતે સમજે છે, પણ કર્તવ્ય કરવાની એનામાં હિમત અને દૃઢતા નથી. દુર્યોધને જ્યારે યુધિષ્ઠિરને ફરસાવવા માટે ધૃત રમવાની યોજના કરી ત્યારે ધૃતરાષ્ટ્રે એને ધણી સારી શીખામણુ દીધી, પણ જે દૃઢતાથી એને એ દુષ્ટ કૃત્ય કરતો અટકાવવો જોઈએ તે ન દાખવતા, એણે આત્મવચન(મનફાસલામણી)ના વચલા માર્ગ કાઢવા માડ્યા. પણ કર્તવ્યનો માર્ગ તો કુમરની ઠરાડે આવેલી માકડી પગથી જોવો છે એના ઉપરથી ખસ્યા પડી અડધે કુમરે પડીને અટકાતું નથી, ત્યાંથી ખમોલાનો અધ પાત તો છેવટે ઊડી ખીજુમાં જ યાવ છે. ધૃતરાષ્ટ્ર દુર્યોધનને ધૃત રમવાની ના પાડી શકેો નહિ ત્યારે તેણે પોતાના આત્માને છેતરીને એમ દરાવ્યું કે બીજાની દેખરેખ નીચે ધૃત રમારો તો હરકત નથી! આ વચ્ચે માર્ગ કેવો મિથ્યા નીવડ્યો એ આપણે સારી રીતે જાણીએ છીએ. કાર્યાકાર્યના વિરેકવાળા અને ધર્મ (નીતિ) ઉપર અચલ નિશ્વાળા ક્ષત્રિયમાતા ગાન્ધારી, પોતાના છોકરાની દુર્મુદ્ધિ ટેલેદૂર પહોંચી છે એ સારી રીતે સમજીને, માતાના રનેહ જોવો રનેહપાશ પણ ધર્મ ખાતર તોડીને, જે વારે ધૃતરાષ્ટ્રને સલાહ આપે છે કે દુર્યોધન જોવો પુત્ર ઉપદેશથી માને એમ નથી (“ ન શાસ્ત્ર શાસ્તિ દુર્વૃદ્ધિ ”) માટે કુળના કલ્યાણ ખાતર ભલે એ ન હોય—તે વારે ધૃતરાષ્ટ્ર કહે છે —

“ અન્ત કામ કુલસ્યાસ્તુ ન શક્નોમિ નિવારિતુમ્ ”

(= મને કુલનો નાશ થાઓ, હું એને અટકાવી શકતો નથી.)

ટ્રેવી નિર્ભગતા! પણ આ નિર્ભગતા માટે ધૃતરાષ્ટ્ર ખેદ કરતો હોત તો પણ કાંઈક દીક હતું કારણ કે, તેથી હલ્યમા બળ લાવી, આવી કાર્પણની સ્થિતિમાંથી ઉદ્ધરવાનો એને કાંઈક દિવસ પણ માર્ગ સૂઝત. પણ તેમ ન કરતા, એ પગલે પગલે નસીમ ભણી આગળા કરે છે!

“ દિષ્ટમેવ પર મન્યે પૌરુષ ત્વાપ્યનર્યકમ્ ”—

(= નમીબ એ જ મહોટી વાત છે, પુરુષાર્થ નકમો છે.) “

—આ શમ્ભો, અને એ જ તાત્પર્યના યોગક ફેરફારવાળા શમ્ભો, ધૃતરાષ્ટ્ર વખતોવખત ઉચ્ચારે છે, અને પોતાની નિર્ભગતાનો બચાવ કરે છે જેમ જેમ એના કુળ ઉપર વિનાશ ધસતો આવે છે તેમ તેમ એમાંથી શીખામણુ લેવાને બદલે એ સધળા ભાવિની રમત સમજે છે, અને આ સમજણને પરિણામે એ ક્રમે ક્રમે વધારેને વધારે નિર્ભગતામાં રૂબતો જાય છે. જ્યારે મહાભારતનું શુદ્ધ પૂર્ણ વેગથી ચાલી ગયું છે અને હજારો ક્ષત્રિયોનો—ધૃતરાષ્ટ્રના પોતાના સન્તાનો સહાતનો—સહાર થના માડ્યો છે, તે વારે ધૃતરાષ્ટ્ર સજબને પૂછે છે કે

મહારા પુત્રો મરે છે અને પાંડવો મરતા નથી એ શું ? આખરે એનો હંમેશનો નિર્મળતાભર્યો અસત્સિદ્ધાન્ત અવલંબી દિશાસો પામે છે કે—

“અથવા માન્યમેવં હિ સંજયેતેન સર્વયો !
પુરા ધાત્રા.યથા સૃષ્ટં તત્તથા નૈતદન્યથા ॥”

(= “અથવા સંજય ! ગમે તે રીતે પણ એ થવાનું જ હશે; વિધાતાએ જેનું પ્રયત્નથી નિર્માણ કરી મૂક્યું હોય છે તેમ જ થયાં કરે છે; એમાં ખીજું કંઈ જ થઈ શકતું નથી.”)

પાંડવના જયમાં ધર્મેનું માહાત્મ્ય સમજવાને બદલે આમ નસીબને દોષ દેનાર અન્ધ ધૃતરાષ્ટ્રનું વચન સાંભળી સંજયથી ગાજી ઊઠ્યા વિના રહેવાનું નથી કે—

“શૃણુ રાજસ્રવહિતઃ શ્રુત્વા ચેવાથવાચ ॥
નૈવ મન્ત્રકૃતં કિંચિન્નૈવ માયાં તથાચિવામ્ ॥
ન ચૈ વિભીષિકાં ક્રાંચિદ્રાજન્ કુર્વન્તિ પાન્ડવાઃ ।
યુષ્માન્તિ તે યથાન્યાયં શક્તિમન્તથ્ર સંયુગે ॥

આત્મદોષાત્ ત્વયા રાજન્ પ્રાપ્તં વ્યસનમીદશમ્ ।

... ..

આત્મનૈવ કૃતં કર્મ આત્મનૈવોપમુજ્યતે ।
इह च प्रेत्य वा राजंस्त्वया प्राप्तं यथातथम् ॥”

“હે રાજન્ ! લક્ષ દઈ સાંભળ; અને સાંભળીને મનમાં આટલી વાત ઉતાર—કે પાંડવો દોષ પશુ પ્રકારના મન્ત્રના બળથી, કે હથેલી, કે હથેલી બતાવીને લડતા નથી; ન્યાયપુરઃસર લડે છે, અને યુદ્ધમાં શક્તિરાજા છે.”

“હે રાજા ! તું તારા પોતાના જ દોષથી આ દુઃખ પામ્યો છે... પોતે કરેલું પોતે જ જીવીને અને મરીને અર્થાત્ આ લોકમાં અને પરલોકમાં જોગવવું પડે છે. તને જે પ્રાપ્ત થયું છે તે બરોબર જ છે.”

સંજયનું આ વાક્ય એ મહાભારતનો ખીજો મુખ્ય સિદ્ધાન્ત છે. એ સિદ્ધાન્તમાંથી વર્તમાન કાળે આપણી પ્રજાએ બહુ શોધ લેવાનો છે. આપણી વર્તમાન દુર્દશા માટે, વિશુદ્ધ પુરુષાર્થને અવગણી, ભ્રાત્ર્યનો દોષ છાડવો એ અન્ધ ધૃતરાષ્ટ્રની રીતે છે; પ્રતિપક્ષીમાં હજી આદિ દોષની મિથ્યા સંભાવના ન કરતાં, તથા ભ્રાત્ર્યનો દોષ ન કાઢતાં, મનુષ્યે પોતાની જવાબદારી સ્વીકારવી અને ‘યત્તાં ધર્મસ્તત્તો જયઃ’ એ સમજણથી પ્રજાના અસ્તોદય જોવા એ દિવ્ય નેત્ર પામેલા સંજયની દૃષ્ટિ છે.

ગ્રન્થાવલોકન.

(૧) નવી ગુજરાતી વાંચનમાળા—ત્રીજી ચોપડી.

નૂતની ચોથી ચોપડીને ટેકાણે આવવાની આ ત્રીજી ચોપડીના નણ ભાગ છે (૧) સામાન્ય વિષયનો ભાગ પાઠ ૩૭ (૨) ભૂગોળ નિધાનો પાઠ ૧૦, અને (૩) સહિજાન વગેરેનો પાઠ ૨૫

આ ચોપડીનું અવલોકન લખતા મહેલા, આવી ચોપડીઓ શીખવવાની રીત સખન્ધે ટેલેક અશે શિક્ષક વર્ગ અને ઘણે અશે ડેપ્યુટી સાહેબોને તથા કેળવણી ખાતાના મુખ્ય અમલદારોને અમે એક આવશ્યક સૂચના કરવા માગીએ છીએ અને તે તે સજ્જનો એ વિચારમા લેશે એમ અમે આશા રાખીએ છીએ છોકરાઓને ગણિત-આક-મોડક-વ્યાકરણ વગેરે જે ઓક ખામતો શીખવાની છે તેની માથે આવા વિવિધ વિષયના પાઠોના ૧૭૨ પાના ત્યાંના એ આ ઉમ્મરના બાળક ઉપર દૂનતા છે આ ચોપડી આખી શીખવવી નહિ એમ અમારું કહેતું નથી—અ ૨ ગણિત બાકરણ વગેરેનો ટેલેક બોલો ધટાડીને વાચનમાળાના વિષયને અધિક મહત્તર આપવું ઇટ છે—પરતુ અત્રે કહેનાતું એ છે કે “સહિજાન ના પાઠો શીખવવાનો અર્થ એ પાઠોનું કડકઘટ વાચન કરાવવું જ એમ થવો ન જોઈએ મહેતાજીએ તે તે પદાર્થોના ધર્મો પ્રયોગદ્વારા શીખવવા તથા નવા વર્ણન કરવાનું હોય ત્યાં તે રસિક રીતે પોતે મહેતોથી કરવું તથા છોકરાઓ પાસે કરાવવું પાઠ વચાવવાની જરૂર નહિ આમ થનાથી, છોકરાનો “સહિજાન ના વિષયમા રસ જળવાશે—(નહિ તો તે વાચનના ભારથી નષ્ટ થઈ જાય—કાંણુ કે બાલકોનું અક્ષરજ્ઞાન બને પાકુ થયું હોય તથાપિ એમની ઉમ્મરનો વિચાર કરતા, વાચનમા એમને ટેલેક જમ લાગ્યા વિના મહેતો નહિ)—અને નવી વાચનમાળા કમળ છે એવો અજ્ઞાનભર્યો વાંધો દૂર થશે

હવે પાઠો લઈએ પૂર્વતા વિવેચનોમા તત્ત્વ સામાન્ય અવલોકનથી સતોર ન પામતા વિશેષ નિમિત્તમા ઉત્તરવું અમે ઇટ ગણ્યું હતું તે એટલા માટે કે આ નવી વાચનમાળા ત્યાંઈ છે તો તે શીખવવાની નવી રીત ઉપર શિક્ષક વર્ગનું યોગ્ય ધ્યાન ખેંચાતું જોઈએ આ સખન્ધી ટેલેક સામાન્ય સૂત્રો અમે આગલા અવલોકનમા દર્શાવી ગયા છીએ, એટલે હવે બહુ ન મહેતા ડેપ્યુટી ઇન્સ્પેક્ટર સાહેબોને તથા તેમના આસિસ્ટન્ટોને એટલી વિનંતિ થીએ છીએ કે ટેલેક વખત સુધી તેઓએ, નિશાંતપાસણી કરીને બંધી ન રહેતા, વખતોવખત મહેતાજીઓને શિક્ષણપદ્ધતિ મળન્ધે એક અદેશલિતનું કર્તવ્ય સમજી યોગ્ય સૂચના આપતા રહેવું જોઈએ. આ સૂચના તેઓને ટ્રેનિંગ કોનેજમા એના વિદ્વાન ઉદ્યોગી અને કર્તવ્યપરાયણ પ્રિન્સિપાલની દેખરેખ નીચે મળે છે, અને મગશે, પણ ટ્રેનિંગ કોનેજમાથી નીકળી નિશાંતમા પેલા પછી મહેતાજીઓનું જે નવું જીવન શરૂ થાય છે તેમા તેઓ ટ્રેનિંગ કોનેજનું શિક્ષણ વિસારે ન મૂકે એ જોતા રહેવાની તથા તે તે પાઠો નવીન શિક્ષણપદ્ધતિથી કેવી વિવિધ રીતે શીખવી શકાય એ તેઓને વખતોવખત જતાવવાની પૂર્વોક્ત ઇન્સ્પેક્ટર સાહેબોની સ્વદેશના સેરમિ તરીકે ફરજ છે

ઇન્સ્પેક્ટરોની સલાહ કેટલી જરૂરની છે એનું એક ઉદાહરણ અમને આ ચોપડીના પહેલા જ પાઠમાં મળે છે. ત્રીજી ચોપડીમાં કેવા કેવા મળતા અને ઉપયોગી પાઠો આવશે તે વિષે છોકરાંની જિજ્ઞાસા ઉત્પન્ન કરવા માટે આ પાઠ છે. એ વંચાવવામાં બે દિવસ કાઢી, છોકરાની જિજ્ઞાસા વિશેષ ઉત્તેજવાને બદલે, ‘પ્રથમ ગ્રાસે’ ફટાળો ઉત્પન્ન કરવો એ આ પાઠનો હેતુ હોવો ન જોઈએ. છતાં, અમને બધ રહે છે કે ઘણા શિક્ષકો આ બૂલ કરશે જ. આ પાઠમાં ખરું કર્તવ્ય એટલું છે કે મહેતાજીએ ત્રીજી ચોપડીની યોદ્ધિક રસીલી વાર્તાઓ છોકરાને સંભળાવવી, તથા એમાં કેવી અમલની બાબતો વિષે શીખવાનું આવશે એ બતાવવું, તથા યોદ્ધાંક ચિત્રો ઉપર તેઓની નજર નંખાવીને એ ચિત્રોવાળા પાઠમાં કેનું મળતું વાંચવાનું આવશે એ—છોકરાંની જિજ્ઞાસા તીક્ષ્ણ કરે તેવી રીતે—કહી જવું. બીજા પાઠ સંબંધી એક ખુલાસો કરવા જેવો છે: ગુજરાતી મૂળાક્ષર, લખતાં શીખવાની સુગમતા ખાતર, અને એટલા જ પૂરતા, સામાન્ય ક્રમ બદલીને શીખવવામાં આવ્યા હતા. તેમ બાળબોધ લિપિ માટે કયું નથી. એનો હેતુ એ છે કે બાળબોધ લિપિ ગુજરાતી ઉપરથી શીખવવાની છે, અને તે તે ગુજરાતી અક્ષર સાથે બાળબોધ અક્ષર કેવો મળે છે યા જુદો પડે છે તે બતાવવાનું છે. પાઠ (૩) માં, હોપવાંચનમાળાની નવી આવૃત્તિમાં ડોસાનો ‘ટકું’ બદલાઈ ‘બજાર’ થયો હતો, તે પાછો આ નવી વાંચનમાળામાં ‘ટકું’ થયો છે એ જોઈ અમે આનન્દ પામીએ છીએ: હજી ફરિયાદનું કારણ એક છે અને તે એ કે નવા ચિત્રમાં કંઈ પણ રમુજી અંશ આવ્યો નથી: લાકડીએ ચારે પગ બાંધી આડા લટકાવેલા ટકુંનું ચિત્ર (જુની વાંચનમાળાનું) ઠીક ગમ્મત આપતું હતું: રમુજી દલપતરામ જેવાની ખોટ અમને અહીં જણાય છે. ત્યાર પછી નીતિના પાઠો રાફ થાય છે. અમે આશા રાખીએ છીએ કે મહેતાજીઓ શેજ એક એક નવો સદ્ગુણ શીખવી બાલકના નૈતિક અન્તર્દીપની વાટ સંકેારી સંકેારીને આખી બાળી નાંખવાને બદલે, એ દીપને કાંઈક વગરહેડએ પ્રકાશવા દેશે; અને તે માટે વચ્ચે વચ્ચે ફેરફાર દાખલ ફેરફાર વખત ઇલિવિજ્ઞાનના પાઠો શીખવવાની અમારી સલાહ છે. નીતિના પાઠોમાં ‘પરગજુ છોકરો’, ‘સિંહને જાદર’, ‘વાવે તેનું લણે’, ‘શિયાળને બગલો’, ‘રાહો ન્યાયાધીશ’, આખરો મચ્છર ને ફરોળીઓ’ વગેરે જૂની વાંચનમાળામાંથી થોડાક ફેરફાર સાથે ક્રમમાં લીધા છે. ‘વાવે તેનું લણે’ નો પાઠ ‘ખોદે તે પડે’ એ મથાળા નીચે પૂર્વે હતો તેમાં બે ચોરોએ બીજા બેને તરવારથી મારી નાંખ્યા, અને પોતે જ મીઠાઈ ખાધી તેમાં બીજા બેએ જોર નાંખેલું હતું તેથી તેઓ પણ મરી ગયા એમ વર્ણન હતું તેમાં તરવારથી માર્યાને બદલે તળાવમાં નાંખી દીધા એટલો ફેરફાર થયો છે. નવી વાંચનમાળા રચાતી વખતે, આવા ધોર વિષયના પાઠો રહામે અમે વાંધો ઉઠાવ્યો હતો, અને હજી પણ અમે માનીએ છીએ કે નિર્દોષ પંખીડાંની આફક કહાલ કરવાના સમયમાં બાલકની પ્રતિભામાં આવાં બયાનક ચિત્રો ભરવાં એ તો અસહની ‘મોકડાની કોડી’ જ પાછો આવી! બગલા સાથે કોઈક સીમનું જ પ્રાણી જોઈએ એમ ધારી બિલાડીને બદલે શિયાળ દાખલ કર્યું હશે—પણ અમને લાગે છે કે ખીર તો બિલાડીની જ ચોમતી હતી. ‘યુધિશિરની ક્ષમા’ ‘અદલ ઇન્સાફ’ ‘પ્રમાણિક વેપારી’ વગેરે કેટલાક નવા પાઠ છે. યુધિશિરની ક્ષમાનો પ્રસંગ સારો લીધો છે. અદલ ઇન્સાફનું ગણિત અમારાથી સમજાતું નથી. નામેની બાબતમાં નવી વાંચનમાળા ઠીક તીવડી નથી, અને તદ્દનુસાર ‘મદલશા’ જેવું બાલકોની મોટી સંખ્યાને અપરિચિત નામ જોઈ અમને નવાઈ લાગતી નથી. ‘પરમેશ્વર સંપત્તિ’ જુએ છે જ’ એમાં લેખકની

પ્રતિબા લખોટાની ચોરી કરતા વધારે સુન્દર પ્રદેશમાં પ્રવેશી શકી નથી પ્રત્યેક કડીને અન્તે 'દીનાનાથ તુ એક આધાર ભારે' એ પકિતવાળી ઇશ્વરસ્તુતિ સારી છે પહેલી અને બીજી ચોપાળીની 'ઇશ્વરનુ ભજન' અને 'ઇશ્વરનો મહિમા' એ મથાળાની ઇશ્વરસ્તુતિથી આનો ભેદ એ છે કે પહેલી બેમાં સૃષ્ટિ-સૌન્દર્યદ્વારા ઇશ્વર બતાવવાનો પ્રયત્ન હતો આમાં મનુષ્ય સાથે પ માત્માનો સાક્ષાત્ સબન્ધ લીધો છે ક્રમ બાજર છે 'આસપાસ આકાશમાં અતરમાં આભાસ' વાળી કવિ દત્તપતરામની કડીઓ કાલમ તપ્તી છે અત્રે પ્રમગ્ધશાત્ જુની વાચનમાળાના અનન્ય ભક્તોનું એટલું વીનવીશુ કે અતરમાં આભાસ 'જેવા ગૂઢ ભાવ પૂર્વ સહન કરતા હતા તેવા હજી પણ કરશે તો નવી વાચનમાળા ખોટી નહિ લાગે 'ગરી ૧ છોકરા અને ધનવાન ગૃહસ્થ મા તદુસ્તીની કિમત બતાવી છેવા પરેમાફમાં નિપયાન્ત ન કર્યું હોત તો દીક હવે પાઠ ૧૭ મો 'મુસાફર લોભને તેમના ઘર' સમન્ધી છે એમાં આપેના તમુ અને તેની પાછળની ભૂમિના ચિત્ર જેવા આ પુસ્તકમાં એક કરતા વધારે ચિત્ર નથી એ દિનગીરીની વાત છે પાઠ ૧૮ મો શરીર સ્વચ્છ રાખવા વિષે છે એમાં પોતાના છોકાને સ્વરૂપવાન દેખાડવા માટે એમાંની આખે ૧૧ ગુદર ચોપડી સોનાના વખ ચોટાડનાર મા કેવી હરા એ આમરી કરપનામાં આવી શમ્તુ નથી તાબૂતના વાવની તો આ વાત નહિ હોય ? પાઠ ૧૯ મો મુજનો છે કે ઉપદેશનો એ સમજવું કઠણ છે 'એ પ્રમાણિક ખેડૂતો એક બીજાને ધન આપના લટે છે એનો નીવેડો એક 'ભા અને વિદ્વાન' ગળ એક બીજાના છોકરાહોકરીના લક્ષ કરાવીને લાવી દે છે ! છોકરા-છોકરીના લક્ષ આ પણ દેશમાં અનેક મુશીબતો ટાળવાનું સટેલું સાધન થઈ પડ્યું છે, પણ એનો ઉપયોગ કરનાર રાજાને આ જમાનામાં અને તે પણ વાચનમાળામાં, ડાહ્યો અને વિદ્વાન 'એવું વિશયલ મનશે એમ અમાગ ધાગવામાં નહતું હતામનો અર્ધા ભાગ' એ અમ્બર અને બિગ્બની એક વાતાનો ગમુજી પાઠ છે સુલતાન મહમુદને અયાજ'ના પાસનો ઉપદેશ પણ અતિ ઉત્તમ છે હિન્દુ મુસલમાન આદિ વિવિધ મનોની વાર્તાઓને આમ એકત્ર આન આપ્યું છે એ આ નવી વાચનમાળાનું સન્તોષજનક લક્ષણ છે મિ દાદી એદલજી કૃત પશુઓના ખયમાં વાદ વિવાદ એ પાઠ એના વિષયથી તેમ જ રાગથી છોકરાઓને દીક ગમ્મત આપશે આગળ જતા પરખ'નો પાઠ આપે છે આ વિષય ઉપરનો પાઠ અમે અણધારી જોઈએ છીએ પણ એ જોઈને અમને ખુશી થાય છે ન્હાની ન્હાની પંચોપકારની આપણી પ્રાચીન સગ્યાઓ ઘણી મમની છે અને તે હુમ્મ ન થાય તે માટેની વાચનમાળા કમિટિની કામજી જોઈ અમે ગજી થઈએ છીએ જૂનો રોખસદ્દી' ગદ્યા છે એ જાણી ઘણાને મતોપ થશે પણ તર્કપ્રસાદ ઘખન કરીને આ પાઠની સાદી અને સરળ મનને બગાડી ન હોત તો વધારે સારું હતું પખીઓનો આનંદ" એ ઉપરની મિ દેલવા કરની સ્વિતા રમિક છે, અને બાળકને લાયક છે માત્ર પ્રીતનો પડદો ખોલે' એ ભાન- પડદો ખોલનાનો ભાવ-એમને મમજાવવો દુષ્કર છે વળી એ જ પાઠમાં 'ઉદય વિરે' તદ્દન જુદી જ દમની કડીઓ ઘખન કરીને ઔચિત્યભર કર્યો છે અગ્રેજી ઉપરથી રચેલો 'જાઓ ને ચામે'નો નવો પાઠ પણ દીક છે-એનો ઉપદેશ 'લાવરી અને તેના બચ્ચા' વાળા પાઠથી કાઢ્યું જુદો છે 'ધરતી ચોક્ખાલ' -આવા પાઠ જુની વાચનમાળામાં પણ હતા- મહેતાજીઓને વિનનિ એટલી જ કગવાની કે આવા પાઠ અદ્યાથી શીખવજો અને સ્વદેશ

અનુઓની તંદુરસ્તી સુધારવાના આ મહાન કાર્યમાં ઉત્સાહથી ભાગ લેજો. રામાયણના વિવિધ પ્રસંગો આ વાંચનમાળામાં દાખલ કર્યા છે—તેમનો એક “કૈકયી અને મંથરા” નો અંત છે. છેલ્લા ત્રણ પાઠ—‘રમતા નટ’, ‘ગ્રીષ્મ ઋતુનો મેળો’, અને ‘બોલતો લાકડાનો કકડો’ વખાણવા બેગ છે. તથા ‘ગ્રીષ્મ ઋતુનો મેળો’ એ નાટ્યકવિતામાં આંખો કોયલ અને મોગરો ભાગ લે છે, અને બહુ મધુર રીતે ચોતાઓને આનંદ ઉપભવે છે. આમાંનો ‘દોષક બંદ’ સારંગ રાગમાં અત્રે ટ્રેનિંગ કોલેજના સંગીતશાસ્ત્રી લક્ષ્મીદાસજી—જેઓ પ્રસિદ્ધ કૈં સંગીતાચાર્ય આદિત્યરામજીના ચિરંજીવી છે—તેઓએ અમને ગાર્ધ સંભળાવ્યો હતો,* અને શિક્ષક વર્ગને સંગીત શીખવવાના હાલ કરતાં વધારે પ્રસંગ સંગીતશાસ્ત્રીને આવવામાં આવે તો સુગ્ધ રાતમાંથી નટ થઈ ગએશે સંગીતરસ પુનઃ દિવ્ય પામે. પણ કોલેજમાં એટલા બધા વિષયો શીખવવાના હોય છે કે સંગીત માટે વધારે કલાક કાઢવામાં આવે એમ આશા રાખી શકાતી નથી.

ભૂગોળવિદ્યાના ૧૦ પાઠ છે, તેમાં વિષયની યોગ્યતા હીક છે. તેમાંના પહેલા ‘કુંડી મુસાફરી અને તેમાં જેઓથી જગ્યાને માટીનો નમુનો કરવા વિષે’ ના પાઠ (૩૮) સંબંધે શિક્ષકને આટલી સૂચના આપવી જરૂરની છે કે એ પાઠમાં જે વિવિધ દેખાવોનું વર્ણન છે તે તો છોકરાંઓને માટીના નમુનામાં દર્શાવતાં શીખવવું જ; પણ તે સાથે તેઓને કુંડી મુસાફરી કરાવી તેઓના પ્રત્યક્ષ અનુભવને નમુનામાં ઉતારવા કહેવું, અને બનતાં સુધી છોકરાંઓ પોતપોતાની કલ્પનાથી આ કામ કેવી રીતે કરે છે એ જોવું. પછીના ‘કુંગર અને મેદાન’, ‘નદી અને સરોવર’, ‘દરીઓ અને મહાસાગર’, અને ‘દરીઆ કિનારા’—એ વિષયો રસિક છે, અને બહુ રસિક રીતે શીખવવા બેઠાં. ‘નદી અને સરોવર’ નો પાઠ વીજળી અને પાણીનાં ટીપાંના સંભાવણુપે કલ્પનાદ્વેષોધક અને મનોરંજક નવી શિક્ષણપદ્ધતિ પ્રમાણે લખાયો છે. “અતે એટલું કહી તે ટીપાં બોલતાં બંધ થયાં. પેલી વીજળી તેમની હકીકત સંભળી રાજ થઈ, ને ચમકાઈ કરતી કરતી આલી ગઈ.”

છપો.

સુંદર સરિતા જુઓ, બરેલી નિર્મળ નીર,
નાનાં મોટાં તર, ઉગેલાં તેને તીર,
ફેંગીત ચિત્રવિચિત્ર, માછલાં ગમ્મત કરતાં,
લીલું લીલું ઘાસ, પરુ કિનારે ચરતાં,
સુંદર શોભા સૌ નગરની, નદીથી નિશ્ચય જાણ્યોએ,
નાવણુ ધોવણુ જળપાનનું, મોહું સુંખ પિગણીએ. ”

—એ ઉપસંહાર પણ સારો છે.

‘દરીઓ અને મહાસાગર’ (પાઠ ૪૧) નું ચિત્ર સારું છે; પણ પાઠમાં વિગત ઘણી છે. ‘દરીઆ કિનારા’ ના પાઠનું ચિત્ર ઘણું ખચખ છે; અને તે સાથે ફક્ત ‘જવણુ ટેડેલ’ ને

* શિક્ષક વર્ગને સંગીત કેવી રીતે શીખવાય છે એ જોવાની ટ્રેનિંગ કોલેજના પ્રિન્સિપાલ રા. રા. સાક્ષરવર્ધે રમણાચંદર તથા સંગીતશાસ્ત્રી લક્ષ્મીદાસ એઓએ અમને જે અનુકૂળતા કરી આપી તે માટે તેમનો ઉપકાર માનીએ છીએ.

મુખે અખાત, સામુદ્રધુની, ક્ષીપકરપ, ભુશિર આદિની વ્યાખ્યાઓ અપાવી છે આ કરતા વધારે રસિક રીતે શિક્ષકો આ વિષયો શીખવે એમ અમે ઇચ્છીએ છીએ. ‘ગામડાના કારીગરો’—તો ઉદ્દેશ સારો છે વિવિધ કારીગરીના ધંધાઓનો બાલકોને પ્રત્યક્ષ પરિચય કરાવવો, અને આરભમાં આ કરતા વધારે વિગત બાલકના મગજ ઉપર નાખવી નહિ. આ પછી ઉત્તરોત્તર વાચનમાળાની ચોપડીઓમાં, શહેરના ધંધાઓ—રેલવે, સૂતર-રેશમ-વગેરેની મિત્રો, દિનારાળી સાથુ વગેરેની બનાવટના કારખાનાઓ, તથા રેલવે વર્કશોપ વગેરેનો અદરનો દેખાવ, એની વિવિધ વ્યવસ્થાનુ જ્ઞાનપ્રત્યાદિ બાબતો લેવામાં આવશે એમ અમે આશા રાખીએ છીએ. ‘ગામ અને શહેર’ નો પાઠ શીખવતી વખતે—ગામડાના લોકોને શહેરના લોક ઉપર અને શહેરનાને ગામડાના લોક ઉપર ભાવ ઉપજે, અને બંનેના જીવનની પરસ્પર વધારે માહિતી, વધારે અસર, અને વધારે શુચ્છી યામ, એ સ્વદેશહિતના ઉદ્દેશ ઉપર પણ શિક્ષકે લક્ષ રાખવું ‘તાનુકાના અમલદાર અને તેમના નોકરો’ ઇત્યાદિ ત્રણ પાઠમાં આપેલી રાજ્યવહીવટની માહિતી આ ઉમ્મરના બાલકોને માટે નકામી છે તેમ એમાં એટલી બધી અને એવી જાતની વિગત છે કે એમાં તેઓને નસ આવી શકે એવું ચોક્કસ જ છે આ વિષયનુ બહુ જ અપ જ્ઞાન, એકાદ ‘ધનામનો મેળાવડો’ અગર તો એવો જ માર્ગ બાલકને આનન્દ આપે એવો પ્રસંગ લખે, આપવા મલ્લ કર્યો હોત તો વધારે સાફ હતું

ત્રીજા ભાગમાં સંદિગ્ધાનના પાયે છે. અમે પૂર્વ કહ્યું તેમ, આ પાયેનો ખરો ઉપયોગ પ્રયોગ અને અવલોકનદ્વારા છોકરાઓને તે તે વસ્તુનું પ્રત્યક્ષ દર્શન કરાવવું, અને એ રીતે તેઓમાં ‘સાયન્સ’ ની દૃષ્ટિ ઉગાડી એ જ છે પાણી અને દેવતા, એ બે મહાભૂતોની, અને તે પછી મીઠું ગંધક પોલાદ એ પાર્થિવ દ્રવ્યોની માહિતી જોટલી અને જોવી જોઇએ તે જ પ્રમાણે છે. ત્યાર પછી વનસ્પતિશાસ્ત્રને અગે ઝાડની ઇન્દ્રિયો તથા તેના કામ, ઝાડનો રસ, ધૂળ, પાદક—એ વિષયે લીધા છે. ‘જીવજતુ’ નો એક રસિક પાઠ આપી, ‘સમડી અને ગીધ’ થી માડી બાલકને પરિચિત વિવિધ પશુપખીઓનું વર્ણન આપે છે આવા પાયોમાં તે તે પશુપખીઓ વિષે કેટલીક માહિતી મેળવવા ઉપરાંત, તે વિષે તેઓમાં હમેશ માટે જિજ્ઞાસા અને પ્યાર ઉત્પન્ન કરવા, એ ઉદ્દેશ શિક્ષકે નજર આગળથી ખસવા દેવાનો નથી. ત્યાર પછી શરીરશાસ્ત્રને અગે આમડીનું કાર્ય બતાવી ‘આમડું’ અને ‘ઉન’ એ ઉપર બે પાઠ છે. ‘ધર’ (૬૮) ના પાઠને આતે, ધરતા કરતા છેવટે આગાશી અને ઝરખો આવે છે ત્યાં “વાહ, શી ઝરખાની શોભા! બેસક તારૂ ધર ધણી સવડવાળું છે” એમ નિર્માલ્ય રીતે સંભાષ ન કરતા, આગાશી ઉપરથી દેખાતો દેખાવ બે ચાર કવિતાની ક્રીમાં વર્ણવી આ વિષયને ભૂગોલવિદ્યાના અવતરણ તરીકે મૂક્યો હોત તો રસ અને સગતિ ઉભય સિદ્ધ થાત વખત જાણુવાની રેતીની શીશી, ઘડિઆળ, અને છેવટે ત્રાજવાથી આ ચોપડી સંભાષ થાય છે.

અમને ખાતરી છે કે નવી વાચનમાળામાં ન્હાના ન્હાના સેકડો દોષો બને હો, પણ એમાં ખરી કેળવણીની ભરપૂર સામગ્રી છે, અને એ સામગ્રીનો યોગ્ય ઉપયોગ કરી દેશાત્મિકતા પરમ પવિત્ર કાર્યમાં ભાગ લેવાનું એક ઉત્તમ સાધન શિક્ષકો અને ઇન્સ્પેક્ટર સાહેબોના હાથમાં મૂકવામાં આવ્યું છે. અલ્પ દોષને પર્વત જેવા કરી શુદ્ધભાગનો લાભ લેવામાં પ્રમાદ ન કરવો એમ અમારી એ બંને મર્મને પુન પુન વિનંતિ છે.

(૨) “ ભારત મહિલા પરિપક્વે વાર્ષિક અધિવેશનના કાર્યવિવરણ ”

અગ્રે વર્ષે કોંગ્રેસની સાથે બનારસમાં મળેલી ‘ ભારત મહિલા પરિપક્વ ’ ની બેઠકને રિપોર્ટ હપાયો છે, ‘ હિન્દુસ્તાન ’ (= ‘ સંયુક્ત પ્રાન્ત ’) ના લોક નવીન ધોરણે સાંસારિક સુધારા કરવામાં, તેમાં ખાસ કરીને સ્ત્રીઓને લગતા સુધારામાં, પછાત છે. એ જોતાં, એ પ્રાન્તમાં થએલું આ તરફનું સપથું કાર્ય ધન્યવાદ અનંત સન્તોષથી વધાવી લેવું જોઈએ. પ્રમુખસ્થાને પ્રતાપગદનાં મહારાણી બેઠાં હતાં, તેઓ મહારાજ સાહેબની સાથે શહેનશાહ એડવર્ડના રાજ્યાભિષેકને પ્રસંગે ઈંગ્લેન્ડ ગયાં હતાં, અને તેઓએ યુરોપનો પ્રવાસ પણ કરેલો છે, તથા પોતાના રાજ્યમાં સ્ત્રીઓને માટે દરિપતાલ કન્યાશાળા વગેરે પણ સ્થાપ્યાં છે. એમના બાપલુમાં પ્રાચીન અને નવીન વિચારપ્રવાહનો સંગમ હોઈ, પ્રમુખસ્થાનને ઘટતાં મર્યાદા અને ગંભીરતા જણાઈ આવે છે, છતાં અનિશ્ચયની નિર્બળતા નથી. બાપલુના ઉપસંદારમાં તેઓ કહે છે:

“ હમ લોગ વિશ્વાસ રખતે હૈં કિ ઘોરપાતકીં મીં કાશીમેં વધાસાપ કરનેપર મોક્ષ પાતા હૈં । પરિવર્તન—સ્વર્પી યીજકો જીવનપ્રદગંગા કે તટપર થો કાર હમલોગ ઉસો વિશ્વાસમે પરિશ્રમ કરે, चाहे हम लोगोंका दोष कैसाभी मारी हो, परन्तु देवसे काम करते हुए, जीवनके पलम दृढ़ नियमोंके साथ हम उसकी रक्षाकी चेष्टा करेंगे । प्यारी बाहिनो ! इस महावाक्यकी कभी मत भूलो “ ईश्वर ऊन्हींकी सहायता करता है जो अपनी सहायता करते हैं ” इस महावाक्यकी स्मरण रखकर हमलोग अपने कार्योंको प्रारम्भ करें ”.

મહારાણી સાહેબાના આ નમ્રતાભર્યા નિશ્ચયને વિનય હો ।

ખીજા બાપલુમાં, અમેરિકાની અને જપાનની વિદેશનાઓનાં દૃષ્ટાન્તથી માંડી મર્માધાનાદિ સંસ્કાર અને હવનના લાભ સુધીની વિચારની દૃષ્ટાઓ નજરે પડે છે; અને સર્વનો સત્કાર થયો છે, એ વ્યવસ્થાપક મંત્રણની ઉત્તરતા બતાવે છે. કેટલીક સ્ત્રીઓ પોતે સ્ત્રીસુધારાની શંસ્થાઓ ચલાવનારી છે. અને સપથી ઉત્સાહી છે એ સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે,

શ્રીમતી દલાદેવીના વ્યાખ્યાનમાં—

ये वद्धिताः करिकपोन्मदेन मृगाः

प्रोत्फुल्लपंकजरजःसुरभीकृताङ्गाः ।

ते साम्प्रतं प्रतिदिन क्षपयन्ति कालं

निम्बेषु चार्ककुमुभेषु च दैवयोगात् ॥

ये वद्धिता कनकपंकजरेणुमण्ये

मन्दाकिनीविमलशारितरङ्गमये ।

ते साम्प्रतं विधिवन्नात् खलु राजहंसाः

शैवालजालजટिळं जलमाश्रयन्ति ॥

આ સુભાષિતોનો અગ્રે થએલો પ્રયોગ પ્રાચીન અને અર્વાચીન હિન્દુ સ્ત્રીના જીવન વચ્ચે પડી ગયેલા અંતરનું બહુ તીવ્ર બાન મુકવે છે, અને અમને લાગે છે કે પ્રાચીન હિન્દમાં સ્ત્રીઓની હ્રસ્વ સ્થિતિ અને વર્તમાન હિન્દમાં થએલી તેઓની અવનતિ—આ ફરતો વધારે અસરકારક રીતે બાળે દર્શાવી શકશે.

શ્રીઓ—

“ દ્વિધા કૃત્વાત્મનો દેહમદ્દેન પુરુષોડમવત્ ।

અદ્દેન નારી તસ્યા સ વિરામમલ્લજત્રમ્ ॥ ”

“ યત્ર નાર્યસ્તુ પૂજ્યન્તે રમન્તે તત્ર દેવતા. ।

યત્રૈતાસ્તુ ન પૂજ્યન્તે સર્વાસ્તત્રાડફલા ક્રિયા ॥ ”

—આદિ મનુભગવાનના વચનો ટાકે, ટાકે અને તદ્દનુસાર પોતાની પ્રતિષ્ઠા સમજે એ ધણુ જ ધટ છે, પણ વિશેષમા એટલુ લક્ષમા રહેવુ જોઈએ કે પ્રતિષ્ઠાને શોભતા સદ્ગુણો પ્રાપ્ત થાય ત્યારે જ એ હંચી ગાદીએ બેસા આપણે શોભીએ પતિને મુખે શ્રીઓનુ ગૌરવ થાય એ શોભે છે, પણ શ્રીઓ તો પતિ કરતા સદ્ગુણમા ચઢીઆતી યઈ, પોતાના સદ્ગુણથી જ પતિએને લજવે—ત્યારે જ સાર. આ બાબતની યોગ્ય સમજણ પૂર્વક—આ વર્ષે કલ કતામા ભરાનારી મહિલાપરિવહની વ્યાખ્યાનમાળા ઘણા હોય એમ લાગે છે.

(૩) “ બ્રાહ્મણ ”—શ્રીયુત શાસ્ત્રીજી હારિશંકરની સહાયતાથી લખાણ આ નામનુ એક લઘુ માસિક પત્ર દર દિનુ માસની પૂર્ણિમાએ જનમનગનમા “ બ્રહ્મદેવત મમાજ વેદસાગા ” તરફથી પ્રકટ કરવામા આવે છે યુગરાતમા નિવિધ યાત્રિઓ તરફથી હાયમા પોતપોતાની યાત્રિના મુધારા અને કર્યાણુ અથ ધણુ પત્રો નીકળે છે, પણ અમુક વર્ણને માટે નીકળતુ માસિક આ પહેલ વહેલુ જ છે. બ્રાહ્મણો જનપાન જઈ દીવાસળી બનાવતા શીખી આવે કે આફ્રિકામા હબસી લોખે જોડે હાથીદાંતનો વેપાર કરે કે ક્રાન્સ જઈ આવે રાતનો ધન્ધા માડે કે ઈન્ડ જઈ બાગ્ગિટ યઈ આવે—એ પ્રકારનો આ માસિકમા ઉપદેશ નથી બ્રાહ્મણની પ્રાચીન ભાવનાનુસાર તપ આદિનો બોધ કનનામા આવ્યો છે આ વર્ણના પ્રાચીનયશોગાનથી કૃતકૃત્યતા ન માનતા અર્ચાચીન દૂષણો પણ બતાવવામા આવે છે, પણ તે આ વર્ણને હલકા પાડીને નહિ પરંતુ આત્મપ્રતિષ્ઠાનુ ભાન રખાવીને. બોધ પણ ધણીવાર રમુજ નેડે બેગવીને અપાય છે એટલે સચકને કટાંગે આવવાનો સભન નથી. આપણા જનસમાજમા બ્રાહ્મણોની એવી કેટલીક સખ્યા છે કે જે હજુ વૈચયત્વિતા પડયો નથી, તેઓની ભાવના પ્રાચીન છે, જે કે એ ભાવનાનું પરિપાલન અગાન અને દરિદ્રતાના યોગને લીધે, તેઓ કરી શકતા નથી એવા વર્ગને આણુ માસિક પત્ર ઘણુ ઉપયોગી થશે ઉદાર ગૃહસ્થોની સહાયતાથી આના પત્રો બ્રાહ્મણ વર્ણમા વિના મહેલે બેચવામા આવે તો તેથી ઘણું ત્રેય થાય

(૪) સંસ્કૃત પાઠમાળા—“ બ્રાહ્મણ ” પત્રના પ્રવર્તક પ્રસિદ્ધ પૂર્વોક્ત શાસ્ત્રી હારિશંકર વિરચિત “ સંસ્કૃત પાઠમાળા ” નો બીજો અક અમારી પાસે અવલોકન માટે આવેલો પડયો છે એમા બહુ જ સરલ અને સુન્દર સંસ્કૃત ભાષાથી લખાએલા ૩૩ પાક છે. વિદ્યાર્થીને ઉપયોગી નીતિના વિષય લીધા છે, અને એના મથાળા પણ ઘણે બાગે “ સત્યં ઘર ”, “ ધર્મં ઘર ”—હત્યાદિ મુતિના વાક્યો વડે કરેલા હોવાથી ગભીરતા સારી આવી છે ઉપદેશનુ સ્મરણ દં રહે એવા હેતુથી વચ્ચે અગર અન્ત સહેલા શ્લોકમા સાગ મગ્ધવામા આવે છે. ઝાઝ કેઝ સ્થળે “ ધ્યય અને મધુમક્ષિકા ” જેવા રમુજ પાક વડે પણ બોધ અપાયો છે ઉપદેશ સર્વજ શુદ્ધ અને ઉદત છે. અગ્રેજ શાળાના પાત્રમા વાંચના વિદ્યાર્થીએને આ પુસ્તક વાંચવાની અમારી ભલામણ છે.

‘હિન્દના દાદો’નું સ્વદેશાગમન.

[તા. ૧૪ મી ડિસેમ્બર ૧૯૦૬.]

(મિત્ર હરિગીત.)

૧

આ દિવ્ય ગાન ગવાય ક્યાં ?

આ પુષ્પવૃદ્ધિ થાય ક્યાં ?

ધમધમ સતા,

ધુનમાં જતા,

જનપદ અહો રેલાય ક્યાં ?

આ સ્મિતઝૂથ્યા મોહંત સ્નેહસુહાગ ક્યાં ?

હેમંતમાંલિં વસંતના આ રાગ ક્યાં ?

શિદ્ધ કિરનગવતી આ પ્રભા ? મરંગ આ શા કારણે ?

રે આજ ભારતનો પનોનો પુત્ર આવે બારણે !

૨

ઓ, સ્નેહયાળી લાવળે !

મહિં પુણ્યકેકુ ઘોંપાવળે !

મુખ મીઠું,

શોભિત રહું,

અમૃતધોણ મોહાવળે !

મહિં અમરકીર્તિકુસુમ વળી પમરાવળે !

મોંધાં અઝીકિક મોતિયાં ય જમાવળે !

રે ધન્ય ભારતમાત આજે જ્ય પુત્ર વધાવવા !

આવા મહુદ માતાં સદ તમ વીર ધન્ય મુક્તવવા !

૩

વીરા ! પધારો બારણે !

ઉભાં સહુ તમ કારણે :

ઢસતે મુખે,

અમ સુખદુઃખે,

ધાઓ સદા અમ તારણે !

નથી કંઈ કોઈું તમ અમૃતપદ સરખું કદી :

નથી કંઈ કોઈું તમ દિવ્ય અંતરયું કદી :

પણ ‘વીર દાદા છે અમારા’ એમ કહીં જર ફૂલિયે !

વીરા ! પધારો બારણે ! તમ દર્શને દુઃખ બુઝિયે !

૪

પ્રિય દેસ કાજ ઝૂઝીને

પરદેશમાં નિત્ય ઘૂમીને,

સેવા કરી
કીધી ખરી

આભારો સારત ભૂમિને !
નર્થો સુખ બોલુ જાણુ તમે વીંગ અરે !
નિત્ય દેશયજે હૈવનહોમ દીધો ખરે !
હા, એ મહાવત તમ તપો નિશ્ચિન અખડ પ્રકારમા !
ઋષિરાજ ! એ તમ આત્મવત ગૂચો અમાન શ્વાસમા !

૫

નહિ ભય કદી ધાયો ઉરે,
વીરા ! વલ્લા ભક્તિપુરે,

અરિદળ વિશે
રે દશ દિશે

કીધો વિજય એકવશુરે !

એ અભયવિભૂતિ લગાડને અમને વીંગ !
એ ભક્તિગીતા શિખવને અમને ધોરા !
તમ મહાભારતણી પ્રભા અમ હૃદયમા કઈ મૂકને,
અમ પ્રાણુમા ઋષિશીર ! એ તમ મહામત્ર જ ફૂકને !

૬

વીરા ! હસંતા આનંદે !

સદેશ મીઠા ભાવને !

શુધિ માધુતા

મધુ બધુતા

અમ અતરે પ્રકટાવને !—

ઘેરી ધરામા ઘટ વણા મુચનાય છે

અમ યદ્યપેહો હાલ ભગે ઘેરાય છે

ઓ વીંગ ! વ્હારે આવીને તમ પાખમા લ્યો પ્રેમધી,
અમ હૃદયમા તમ બધુમાગા પ્રોઈ ઘો વર નેમથી !

૭

વીરા ! મધારે બારણે !

બિખા સદ્ગ તમ કારણે !

પુલ વેરતી

હવે અર્તે

આ જામ સારત વારણે !

અધુતા નમન અમ આત્મના સ્વીકારને !

તમ ભાવ પૂર્ણ સુછત અમખર ધાગને !

ઓ નાથ ! અગીકારને અમ પ્રાર્થના દિનરાતની
જુમ જુમ હેવે દાદા અહો ! જય જય શ્રીસારતમાલની

અનંદેશર કૃ. ખખરદાર.

ચર્ચાપત્ર.

શુ. રા. રા.વસન્તના અધિપતિ સાહેબ,

મુ. અમલવાદ.

વિ. નીચેના 'ચર્ચાપત્ર'ને કૃપા કરી આપતા સુવિધ્યાત માસિકમાં અવકાશ આપશોહ.

આહુ વર્ષના 'સમાલોચક' ના ત્રીજા અંકમાં 'કવિતા અને સાહિત્ય' ના સન્ધાવ-લોકનમાં રા. રા. નરસિંહરાવ કૃત 'કુસુમભાષા' માંથી 'મેઘવૃષ્ટિ' વાળી સાંજના વર્ષુનની કવિતાનું દશાન્તરૂપે અવતરણ કરેલું છે.

વિલક્ષણ નૂતન પદ્ધતિ અનુસાર લખાતાં કાવ્યોમાં " રા. રા. રમણભાઈ જેને પ્રથમ પદ આપે છે " એવી કવિતામાં દોષ સંભવે જ નહિ. તેથી દગૂગોચર થતા દોષ દોષાભાસ હશે એમ અનુમાની સાહિત્ય તથા વ્યાકરણનો દેખાતો નિમયભંગ શંકાસ્પે સમાધાનાર્થે આપ તેમ જ અન્ય સાહિત્ય-ચર્ચા કરનાર સમક્ષ મૂકું,

ગગન થેરીં ધનરાય ચોમમે લીધું હાવે,
સૂર્યરાયનું આદિ લગીરે નવ કંઈ શપે;
ધટાટોપ કરીં ભવ્ય વિશાળો મંડપ રચીયો
મલિનવર્ણન નિજ છત્ર ભરી જળજેળે મચીયો.

પ્રથમ શંકા:—પ્રથમ પંક્તિમાં 'ધનરાય' નો પ્રયોગ તૃતીયાર્થ 'ધનરાયે' ને બદલે થયેલો છે. જૂલકાળનું સંકર્ષક ક્રિયાપદ હોય ત્યારે તૃતીયાને બદલે પ્રથમા વિભક્તિમાં કર્તા વપરાય કે કેમ ? આગર તૃતીયાનો પ્રત્યય અધ્યાહાર રહી શકે કે કેમ ? પ્રયોગોમાં કાવ્ય વિધાયક નિરંકુશતા (Poetic License) નો ઉપયોગ થઇ શકે ખરો ?

દ્વિતીય શંકા:—'હાવે,' 'હવે' ને બદલે વપરાયલું છે. કવિવર સામગ્ર આદિ પ્રાચીન કવિઓમાં શબ્દોના આવા પ્રયોગ વખોડીકદાય, તથા મારી મચરડી પ્રાસ મેળવવા ખાતરજ લખાયેલા છે એવા દોષ મૂકાય ત્યારે તેવા જ દોષોનું આરોપણ આમાં થઇ શકે ખરું ?

તૃતીય શંકા:—દ્વિતીય પંક્તિમાં 'લગીરે' તથા 'કંઈ' એ બે શબ્દો એકજ અર્થ-સૂચક છે, તેથી યુનરક્તિનો દોષ છે કે નહિ? કવિતા ગેય કરવાની ખાતરજ તથા લાલિત્ય લાવવાની ખાતરજ વપરાયેલો છે. કદાપિ તેનો પ્રયોગ ભારદ્વંસક હોય તો સ્પષ્ટ રીતે 'કંઈ' ને બદલે 'પણ' વાપરવાથી તે પ્રયોજન સારી સમત, ને 'લગીરે' -માં 'કંઈ' ની છાયા આવે છે તે આવત નહિ. તથા 'કંઈ' રાખવાથી જે એક માત્ર વધારે છે તેથી છંદભંગ થાય છે તે થાય નહીં. 'સૂર્યરાયનું આદિ લગીરે નવ શપે' એ વધારે સારી રીતે ભાર દર્શાવી શકે છે તેમજ તે ગેય પણ છે.

ચતુર્થ શકા — તૃતીય પક્તિમા ‘નિશાગો’ ‘નિશાગ’ને બદલે છે આ પ્રયોગ ક્ષમ્ય છે કે કેમ ? તથા કર્ણને મધુર લાગે કે નહિ ? ‘ભવ્યતા’મા ‘વિશાલતા’નો સમાવેશ થાય છે, તો એક જ અર્થના બે શબ્દો વાપરવાનું પ્રયોગન શુ ?

પ્રથમ શકા — તે જ પક્તિમા ‘રમ્યો’ એ શબ્દ પ્રયોગે શુદ્ધ શબ્દ ‘રમ્યો’નું અપ બ્રહ્મ રૂપ છે પ્રાચીન કવિઓ ઉપર નૂતન કવિઓ જે દોષ મૂકે છે તે જ દોષને પાત્ર આ પ્રયોગ પણ છે. વળી દ્વિતીય પક્તિને અતે અર્ધવિરામનું ચિહ્ન છે તેથી પ્રથમ પક્તિમા આવેલો કર્તા અત્રે લગાડી શકાય કે કેમ ? દલીલ ખાતર સ્વીકારીએ કે અર્ધવિરામનું ચિહ્ન મુદ્રણદોષથી આવી ગયું છે તો પણ કર્તા કા તો અધ્યાહાર ગણવો પડશે. કદાચિત્ પ્રથમ પક્તિનો પ્રથમાન્ત ‘ધનરાય’ કર્તા તરીકે લખ્યે તો વાક્યરચનાનો ગભીર દોષ, દ્વિતીય પક્તિ વચ્ચે આવી જવાથી, મૂકી શકાય કે કેમ ? બે અધ્યાહાર તો તેનું કદ પ્રમાણ હોવું જોઈએ

પદ શકા — ચતુર્થ પક્તિનો વાચ્યાય સ્પષ્ટ તેમ જ સુગમ નથી તાત્પર્યથી બેસાડનાની ખાતર જ બેસાડી શકાય એમ છે ‘મનિનવર્ણ’ શબ્દને ‘છત્ર’ના નિરોધણ રૂપે લખ્યે છાંયે તો નામકરૂપે દેખાતા ‘ધનરાય’ના અવકારને ‘મલિનવર્ણ’ કહેવાથી શી સુદરતા આવે છે ? તેના પ્રકારનું છત્ર નામકને શોભા આપતું નથી ‘મમ્યો’ શબ્દ પણ ‘રમ્યો’ ઉપર કરામથી ટીકાને પાત્ર બને છે. વળી કર્તા પણ અત્રે અધ્યાહાર છે. તૃતીય પક્તિમા ‘મડપ’ શબ્દથી માગણિક પ્રસંગનું સૂચન થાય છે ત્યારે ચતુર્થ પક્તિમા તેમ જ બેરી ‘નવશવે’ ‘ઘટાગાય’ શબ્દોથી યુદ્ધનું સૂચન થતું જણાય છે તેથી વર્ણનમા ખીચડો કર્યો હોય એમ ભાસે છે. યુદ્ધમા જળતેજથી ભરેલું મલિનવર્ણ છત્ર શસ્ત્ર કે અસ્ત્ર શાની ગરજ સારે છે ? તે સમજ શકાતું નથી. તથા છત્રનો એવી રીતે યુદ્ધમા પ્રયોગ થઈ શકે કે કેમ ? મનિનવર્ણ છત્રનો અર્થ અપ્રદ નથી છત્રમા જળતેજ ભરવું તે શુ તે સમજાતું નથી. તેથી પ્રિચ્છાર્થ થાય છે.

અતમા ત્રી ગ રમણુભાઈ આવી દોરપૂર્ણ કવિતાને શા આધારે પ્રથમ પદ આપે છે તે નિશાસા દર્શાવી અત્રે જ વિરમાય છે આશા છે કે આટલી શકા બસ છે એમ ધારી અન્ય ઓઈ સાહિત્યવિવાસી સજ્જન અથવા આપ માહેબ પોતે ઉપર્યુક્ત શકાઓનું સ્પષ્ટ રીતે મક્તિતર નિવારણ કરી શા ગ નગસિદ્ધરજીની કવિતામા રહેલા સૌહર્દ વિગેરેનો મારા જેવાને લાભ આપવા કૃપા કરશે. એ જ વિનંતિ

લિ. ‘ઉત્સુક.’

* * * જે શકાઓ અત્યારે એમના હૃદયને મથે છે તે થોડો કાલ સહન કરી લેવા ના. ‘ઉત્સુક’ને અમારી વિનંતિ છે. જે સમાધાન અમારા શબ્દો નહિ કરી શકે તે કાળ એની મેજે જ કરશે એમ અમારી ખાતરી છે. આટલો અમારો ઉત્તર

ખીળ ‘સાહિત્યવિવાસી સજ્જનો’ને અન્ય રીતે ઉત્તર આપવાની ઇચ્છા હશે તો તે વખતમા પ્રકટ કરવા અમને બાધ નથી

તત્ત્વી.

દિનુસ્થાનના વેપાર ઉદ્યોગ.

(અનુસન્ધાન પૃષ્ઠ ૪૪૦ થી.)

દેશની ઉત્તમિ કન્ટારી કેશવણીની સમાપ્તિ માત્ર વાંચનાં ક્રમમાં શિખવાવામાં કે અમુક સંખ્યાકે ચું ચું લખ્યું તે માત્ર જાણવામાં જ થતી નથી. લખ્યું વાંચતું તો જેના આપણે અનુભવ દેખ તેના બીજા માણસનો અનુભવ જાણવા પડતું જ છે. પરંતુ કેશવણી તો ખરી તે જ કહેવાય છે કે જેના પરિણામમાં આપણા અનુભવને અમુક અમુક વ્યવહારમાં લગાડીને તે ઉપદેશી નથી સૃષ્ટિ ઉત્પલ કરતા જાય. અનુભવનો બંદોગ માત્ર કેશવણી નથી પરંતુ તે બંદોગનો વ્યવહારમાં ઉપયોગ અને તે વડે નથી સૃષ્ટિની-વસ્તુની-ઉત્પત્તિ તે જ છે. કુંકામાં મનને વિચાર કરતાં શીખવતું તથા દરેક વસ્તુને તપાસતાં શીખવતું તેનું જ નામ કેશવણી છે, અને કેશવણી વાંચ્યા લખ્યા વગર પણ આવી શકે છે. જે કે વાંચનાં લખનાં શિખવામાં ઘણા જ લાભ છે અને તેથી જે અનુભવનો પ્રયોગ આપણે કરવાનો છે તેનો વિસ્તાર ઘણો જ બોદાવો થાય છે, છતાં વાંચનાં લખનાં આપણું નેરસા ઉપદેશી કેશવણીનો જે આવરણક ભાગ છે તે આવી જ જાય છે તેમ નથી. લખનાં વાંચનાં શિખ્યા, લખનાં પુસ્તકોનો અભ્યાસ કરી સ્મરણશક્તિના ઉપર નકામો બોલો નાખી લોહાના વિચાર અને અનુભવની સામગ્રીનો આર નહીં કરનાર વિદ્વાન કહેવાતા ધણુક માણસો તદ્દન કેશવણી વિનાના આપણા અનુભવમાં આવી ગયા છે, ત્યારે જેને જોતાના નામની સૂઝી પણ કરનાં નહીં આપણે જોવા સમર્થ રાજ્યકર્તાઓ અને મંત્રિઓ આપણા જ દેશમાં મહાન કેશવણી સંખ્યાકે ગયા છે. આપણા દેશની અધમાવરણના સમયે અજેખરી કેશવણીનો જ પ્રચાર જરૂરનો છે અને આધુનિક સમયમાં લેખન વાચન તે કેશવણીનાં સ્વરૂપ સાધનરૂપ મળ્યાથી નેના બોદાવો પ્રચાર થવાની જરૂર છે. વાચનના કરતાં વિચારને પ્રધાનરધાન મલે તેથી પદ્ધતિએ કેશવણીનો પ્રચાર ફેલાવાની જરૂર છે અને બ્યાંસુધી ખરી કેશવણીના નોરપદ ચરી આપણી વિચારશક્તિ સ્ફુરતી નથી ત્યાં સુધી કાં તો જે પદ્ધતિએ કામ ચાલતું આવે છે તે જ પદ્ધતિએ ગાણાં કરી રાત્રિ દિવસ ગણતા રહેવાનું. કે પછી પરદેશીઓની નવી યુક્તિઓના સામું આશય માથે ચોં ફાડી જોવા કરવાનું જ રહેશે. કેશવણીના ઉપર જણાયા તેવા સસ અર્થમાં જ એમ કહેવામાં આવે છે કે ' Knowledge is Power ' - જ્ઞાન એ જ પરમ સત્તા છે. ' દાસમાં કેશવણીનો જે નીચો અર્થ થઈ ગયો છે તે અર્થ તપાસતાં તો ઉપરનું સિદ્ધાન્તવાક્ય તદ્દન બોલું દરે છે અને અનુભવમાં એમ કરી ચુક્યું છે કે બહેલા જ કેવળ નિર્ભગ જણાયા છે. જ્ઞાન પરમ સત્તા નથી પરંતુ તે જ આપણી નજાગાઈનું કાંઈક થઈ પડ્યું છે અને આવા ફાળી અનુભવથી આગરાજના બજેસાએમાં બગાયે કેલ જ બની સારો દરે. જે જ્ઞાન આપણને નિર્ભગ કરે તો ને જ્ઞાન જ નથી; તેને પ્રદાન કરવાની જરૂર જ નથી, ને પવિત્ર નથી, પરંતુ તે જ અધોર પાપ છે, અને આવા પદ્ધતિસંકટના પાપમાં આપણે ફેટા જાયા ફસાયલા છીએ એ કહેવાની ફેટલી જરૂર છે !

દિનુસ્થાનની ૩૩ ફોટા માણસની ગંભીર વસ્તીમાં લખનાં વાંચનાં પણ આવડે એવા ફેટલાં માણસો છે ! માત્ર ગણનાં ગોણાં જ ! જે દેશનાં કેશવણીની વિધિ આટલી બધી

ગત્યસત્તા ચવાનવામાં મુધરેલી પ્રગ્નને તો માનને બદલે ધણુ અપમાન જ સમજાતું જોઈએ. અંગ્રેજ જેવી કેળવાયલી પ્રગ્નતા હાથ નીચે અને તેનો સંપૂર્ણ દ્યાર્દ્ર દૃષ્ટિની પુષ્ટિમાં ઉછરતી પ્રગ્ન એવી કળાળ સ્થિતિમાં રહે કે માત્ર એક વર્ષના કમી વર્ષાદથી તેના કરોડો માણસોનો ભૂખે પોપડો વળી જાય, તેથી રાજ્યકર્તા અધિકારીઓને ઓછું શરમાવા જેવું નથી.

સરકાર આપણી એટલી બધી સંભાળ ન લઈ શકે તો પણ આપણા દેશના ધોણ ધોણ પણ જે ધનવાન પુરૂષો હોય તેઓ આવા દરિદ્ર દેશના ઝાણમાથી દોઈ રીતે મુક્ત થતા નથી. સરકાર મદદ ન કરે તો અમે શું કરીએ એવી તેમની ખોટી દલીલથી તેમને ખાવે બેમતું પાપ જરા પણ ઓછું થવાનું નથી. ધર્મની વાત તો એક કોરે મુકીએ અને સ્વાર્થ-દૃષ્ટિએ જોતા પણ મોટા શેહેરોમાં કળાજવનો કાઠી વિવિધ કળાતુ શિક્ષણ આપવાથી એવા ધનાઢય પુરૂષોને જ ફાયદો છે. ઇંગ્લેન્ડની વ્યવસ્થામાં પણ એ જ સકલતા જોવામાં આવે છે. ધણીક પાઠશાળાઓ તો માત્ર વ્યાપારી વર્ગથી જ ચાલતી રાખવામાં આવે છે અને અમુક અમુક કળાના ખામ અભ્યાસ અર્થે તે જ જાતનો ધધો કરનાર વ્યાપારીઓ જ મોટી ઝકમોની સ્કોલરશીપો કાઠી પોતાના ધધાની કળાને દરેક રીતે ખીલવવા મચી રહ્યા છે. અમુક ધધાના વ્યાપારીએ પોતાના જ ધધાની શોધ જોડામાં નિર્ધારિત પ્રવીણ કરવાને ખર્ચેલા પૈસાનો પ્રથમ લાભ તે જ વ્યાપારીને મળે છે કારણ કે તેની સ્કોલરશીપ લઈને પ્રવીણતાએ પહોંચેલા માણસને તે જ વ્યાપારી તે ધધામાં સર્વોપરી હોવાથી પોતે શેડી લે છે અને તેના જ્ઞાન-માથી મળતો પ્રથમનો નફો લેવાને તે ભાગ્યશાળી થાય છે. પોતે સંપૂર્ણ લાભ ભોગવ્યા પછી તે વિદ્યા ન્યારે મર્ત્ત્ર દેવાય છે ત્યારે તે આખા દેશનું વિત્ત યઈ સમૃદ્ધિમાં વધારે મે છે દરેક મોટા વ્યાપારીએ અને ધનાઢય પુરૂષે આવો જ ઉચ્ચ અને વિશાળ હૃદયનો આવ રાખના જોઈએ, અને સ્વાર્થ સાથે સરદેશદિત સાધવાને દરેક રીતે પ્રયત્ન કરવા જોઈએ આપણી મીયોના ગેદ લોક જો ધારે તો પોતાની કમાણીમાંથી અગર તો મીલની કમાણીમાંથી દર વન કેટલીક રકમ આવા પુણ્ય કાર્યને માટે વેગળી મુકી તેમાંથી એમના ધધાને જ ખીનરવા માટે નિર્ધારી દ્વિમા તે શકે તો તેમનો ધધો કેવો સતેજ થાય તેનો દરેક માણસ ખ્યાલ કરી શકે તેમ છે. હજુ મુધી પણ મોટી મોટી મીલો બાધનાર શેડીઓએ આવો પવિત્ર અને સ્વાર્થ ઉદેશ તરફ કેવળ દુર્લેક્ષ રહ્યા છે, તે બહુ ગોચનીય છે. જો તેઓ પોતાના બાળકે તરફની પોતાની આટલી જ પુણ્ય ફરજ બજાવે, અને તેની સાથે પોતાના મરીમ દેશના સામી દૃષ્ટિ કરે, તો સ્થળે સ્થળે કળાજવનો, ટેકનીકલ શાળાઓ તેમજ બીજી શાળાઓ ઉભી યઈ જાય અને ન્યાં અત્યારે ગરીબાઈ, આવસ્ય, અને ગરીબાઈના દુર્ગુણો હુમ્મ્યાઈ, દોગાઈ, દગાઈ, યોગી વિગેરે બરાબ મહેલા જણાય છે ત્યાં દરેક માણસ ઉચ્ચમી સ્વાધ્યયી હુજર કળામાં પ્રવીણ, ચિરેકી, ધનવાન, ધાર્મિક, પ્રમાણિક અને બગિચ નગરે પડશે દેશની સ્થિતિ કેવળ પવગાઈ જશે અને એ જ ધનાઢય પુરૂષોના અતઃ પ્રેમ, દયા અને આનંદથી ઉમંગાઈ જતા જણાયો. ન્યારે આપણા ધની પુરૂષો પોતાનો ખરો સ્વાર્થ મમજને, ન્યારે પોતાના દેશના કલ્યાણમાં જ પોતાનું ખર્ચે કલ્યાણ જોતા થશે, ન્યારે પોતાના બાળકે તે દેશના બાળકે છે એમ ખાતરી પૂરક માનશે ત્યારે ઉપર જોયો તેવો આપણો મસાર એક પગવામાં સ્વર્ગીય સમાગમાં ચડાઈ જશે. આપણા દેશમાં ટાટા જેવા ધણા વ્યાપારીઓની ખોટ છે, માદશોગના રાજ્ય જેવા સ્વદેશી રાજ્યોની મોટી જરૂર છે.

અંગ્રેજ સરકારને પગલે પગલે ચાલી કેળવણી અને રાજ્યકરતાં શીખેલા દેશી રાજ્યઓ અંગ્રેજ સરકારની રાજ્યશુદ્ધિને વડાળી આમળ નીકળી ગય છે. અંગ્રેજ સરકારને સરભાવા જેવું છે. કેળવણીનો સ્વાદ પ્રથમ આ રાજ્યમાં આપી તૈયાર થએલા ગાયકવાડ સરકારે પોતાના રાજ્યમાં ફરજિયાત કેળવણી દાખલ કરી એ સાંભળતાં અંગ્રેજ સરકારને નીચું ધાલવા જેવું થયું છે. ગાયકવાડ સરકારે પોતાની રેવતને મુખી કરવાનું ખર્ચ સાધન ખોળી કાઢી તરત તેના ઉપયોગ કરવામાં રાજ્યને છાજે તેવું હાથપણ વાપર્યું છે અને તેમના દલાનત જોઈને પણ સરકાર હવે હિન્દુસ્થાનની પ્રજાના બચિખને ઉજાળું કરવા ગાયકવાડ જેવું ધૈર્યવાળું પગલું ભરે એ જ સર્વ સ્વદેશી દીર્ઘદર્શીઓની ઇચ્છા પ્રતિ પ્રાર્થના છે. વિદ્યા આપી રામાશ્રમે પોતાની શત્રુ પ્રાય થઇ ગએલી પ્રજાને જીવનદાન આપ્યું છે અને યોગ્ય વખતમાં તેનું જી આનંદકારક પરિણામ આપશે તે અવશ્ય ગાયકવાડ મહારાજને આનંદને શિખરે બેસારવા સમર્થ થશે. ગાયકવાડ સરકારની આવી પ્રશંસનીય રાજ્યપદ્ધતિ અનેક રીતે ઇચ્છવા યોગ્ય છે.

(અપૂર્ણ.)

મગનભાઈ ચતુરભાઈ પટેલ.

શ્રીઓએ શું વાંચવું અને કેવી રીતે વાંચવું.

(અનુસન્ધાન ૫૪ ૪૧૫ શી.)

ઇતિહાસના વાંચનથી મનુષ્યને ઘણું શીખવાનું મળે છે. જનસમાજની પ્રજાઓની ચરતીપડતીનાં ચિત્ર ઇતિહાસ આપણી નજર આગળ ખઞાં કરે છે. દુનીયામાં કેવી કેવી પ્રજાઓ થઇ ગઇ, તેમણે કયે માર્ગે ગતિ કરી અને તેથી શાં પરિણામ આપ્યાં તે ઇતિહાસના જાણી શકાય છે. પ્રજાની ચરતીપડતીનાં કારણ જીવનમાં ક્યાં થયાં છે તે જાણી તેમાંથી સારા માર્ગ અદલ કરવાની વૃત્તિ થાય છે. જીવિ જોથી વિકાસ પામી મનની દૃષ્ટિ મર્યાદા વધે છે અને મનનું સાંકડાપણું દૂર થાય છે. માટે જગત્પતી તમામ મોટી પ્રજાઓનો ઇતિહાસ વાંચવાની જરૂર છે.

ઇતિહાસ પ્રજાનાં જીવનચરિત્ર છે. તે વાંચવાની જેમ આવશ્યકતા છે તેમ વ્યક્તિઓનાં જીવનચરિત્ર પણ વાંચવાં આવશ્યક છે. ચારિત્ર્ય (character) કેમ ધરાય છે, મદાન સ્ત્રી પુરુષો કેવી રીતે મદતા પામ્યાં છે અને તેમના જીવનમાં કેવાં પરિવર્તન થયાં છે એ જાણવાથી આપણે આત્મા ઉત્તર થાય છે અને સદ્વર્તન તરફ વૃત્તિઓ દોરાય છે. માટે ખાસ કરીને મનની વૃત્તિઓનું બંધાણ પરિપક્વ ન થયું હોય તેવી ઉમરમાં એટલે જાળવણીમાં અને જુવાનીમાં જીવનચરિત્ર વાંચવાથી મન પર તેની પ્રબળ છાપ પડે છે અને સુમાર્ગ અદલ કરી શકાય છે.

સુસાદરીના વર્ણનો વાચ્યાથી પણ મનની ભાવનાઓ વિસ્તાર પામે છે. દેશ દેશના લોકતા વર્ણન, ગીતરીવાજ તથા કુદરતી દેખાવની હકીકતો વાચવાથી બુદ્ધિ વિકસિત પામે છે અને મનને આનંદ મળે છે, સાહસિકતા સ્તીખ્યાય છે અને જાતે સુસાદરી કંપાની અશ ક્યતા હોય તો તેની ખોટ કાઢક દરજ્જે પૂરી પડે છે

કાવ્ય, નાટ્ય-સાત કાવ્યો અને નાટ્ય-મનુષ્યને એક અનુષ્ઠાન આનંદનો આગ્રહ કરાવે છે, આ દુનીઆની પેરી પાગ લાઇ જાય છે. અને તે દ્વારા ધણા સત્યોનું, તત્ત્વગાનનું અને જનસ્વભાવનું આપણને દર્શન થાય છે આથી નીતિ તરફ આપણુ વલણ મળે ખૂત થાય છે

નવનકથાઓ વાચનાથી પણ તેમા રહેતુ નીતિતત્ત્વ આપણને લાભ કરે છે અને તેમા રચનાની મના અને સુદૃઢતા મનને આનંદ આપે છે અતિશય લાગણીઓને ઉદ્ગેરિ મટે તેવા નવનકથાના પુસ્તક વાચવા યોગ્ય નથી પણ શાત રીતે અપરંક વાચી તેમાથી કાઇ દિશાણુ મેળવાય એવી નવનકથાઓ વાચનાથી અવશ્ય લાભ થાય છે મનુષ્યનો સ્વભાવ એવો છે કે તને સીધી રીતે કહીએ તો ઉપદેશ ધ્યાનમા ઉતરતો નથી અને આક્રમક રીતે કહેવો ઉપદેશ તેને મગે ઉતરે છે નવનકથાઓ પાત્રોના વર્તનદ્વારા, એ વર્તનના પરિણામદ્વારા મનુષ્યને ઉપદેશ આપે છે અને એ ઉપદેશ સત્ત્વતાથી માણસના મન પર અસર કરે છે સારા પાત્રો તરફ સારી લાગણી અને નીચ પાત્રો તરફ ધિક્કાર એવી વૃત્તિ સારી નવનકથાઓ વાચતે થાય છે એવા વાચનથી નીતિ પોષાય છે અને આનંદ મળે છે માટે હદમા નહીં સિદ્ધ લેખમતી નવનકથાઓ વાચરી જરૂરની છે તે ઉપરાત ભારે વિષયો તરફથી મહા નિવૃત્તિ માટે ફેરફાર તરીકે પણ નવનકથાઓ ઉપયોગી કાર્ય બજાવે છે

ધર્મગ્રન્થો વાચવા એ સર્વ મહા જાણે છે પણ એ વાચવામા જમ અને સરકાની જરૂર છે તે મર્યાદામાં હોઈ શકતા નથી. આપણી સ્ત્રીઓ ધર્મગ્રન્થો તરફ મારો ભાન રાખે છે એ ખરૂં છે પણ તેનું ન્દર્ય મમજવાની જરૂર છે ધર્મગ્રન્થોનું મનન કરી વર્તનમા તેની છાપ નહોત્યારે તે વાચ્યુ સાર્થક છે નહિ તો નિત્યનિયમ પ્રમાણે ગીતાનો મશિનપુણ્ય કે ભાગવતનો પાર કર્યાથી મહા જન નથી તેમ જ અનુકૂલ જગ્યા વગર તે પુસ્તકમનો મનુકૂલમા માન પોપટીઆ પાર દગવાથી તો માન મળશે જ થાય છે અર્થ સુદ્ધા પૂર સમજીને વાચ્યુ તેનું નામ જ વાચન છે હાન ધણા સરકૂત ધર્મપુસ્તકમાં ગુજરાતીમા ભાવાન્તરો થાય છે તો તેનો લાભ લેવાને મર્થને વિનંતિ છે તેમ જ જગતના જુદા જુદા ધર્મોના ગ્રન્થોનું અધ્યયન પણ ધાર્મિક વૃત્તિ વિશાલ મરવાને સદાયજૂત યજ્ઞ શકે તેમ છે આ પછા ધર્મપુસ્તકો ઉપરાત જગતના અન્ય મુખ્ય ધર્મોના ગ્રન્થોમા ધણા સત્યો દીશામા આવશે. અને તે વાચવાથી સર્વ ધર્મ પ્રત્યે માનની લાગણી ઉત્પન્ન થશે ધર્મને પામવાને જુદા જુદા મારગમા અને જુદા જુદા દેશમા કેવા પ્રયામ, કેવા તત્ત્વચિંતન થયા છે તે જાણવાથી મનુષ્ય પોતાના પ્રવાસ ખરી દિશામા વાળી શકે છે અને જ્ઞાનનો વિસ્તાર કરી શકે છે ધર્મના પુસ્તકો તો આપણા જૈનઓ મામાન્ય રીતે વાચે છે પણ તેમા જુદા સમજતા નથી માટે તે તરફ લક્ષ આપવાની જરૂર છે જેટલા પ્રાચીન ગ્રન્થો તે મર્યાદા ધર્મના છે તથા તેમા જ

કહ્યું હોય તે પ્રસ્પષ્ટ વિરુદ્ધ હોય તો પણ સત્ય છે એવી અંધ, શ્રદ્ધા આપણાં બેરોઓમાં વિશેષ જોવામાં આવે છે. મહાભારત, રામાયણ અને બીજાં પુરાણો એ ગ્રંથો અને સાથે ગીતા, વેદાન્ત, ઉપનિષદ્ બધાં એક જ દૃષ્ટિબિન્દુથી વંચાય છે. તેમાંથી જે વાંચીએ તે સત્ય છે, તેમાં સત્યાસત્યના વિવેકની જરૂર નથી, બધુંકે તેનો અર્થ પણ સમજવાની જરૂર નથી, માત્ર વાંચવાથી જ શ્રેય થાય એવી માન્યતા જૂઠ્ઠા ભરેલી છે. તેથી શુદ્ધિનો વિકાસ થવાને બદલે મનમાં જડતા આવે છે અને એથી થતી રૂઝિ તે ખરી ધર્મરૂઝિ નથી, માત્ર પરંપરાથી ચાલતી આવેલી રૂઝિને અનુસરીને વાંચવું એટલું જ રહે છે. કોઈ પણ વિષયનું અધ્યયન વિચારપૂર્વક ન થાય તો તે અધ્યયન કર્યું ને ન કર્યું બરાબર છે. ધર્મના ગ્રંથો વાંચી તેથી મળતી ઉચ્ચ ધર્મભાવના ગ્રહણ થાય તો જ તે ગ્રંથો વાંચવાનું પ્રયોજન છે.

તત્ત્વચિંતનનો વિષય ગહન છે તેથી ઘણાને તેમાં રસ પડતો નથી. તેમ છતાં આ સૃષ્ટિ, મનુષ્યઆત્મા, અને તેના સંબંધનું ચત્કિચિત્ત જ્ઞાન હોય તો આપણી દૃષ્ટિ સીધી રહી શકે છે. ધર્મના વિષયમાં તત્ત્વચિંતન ઘણી સહાયતા કરે છે. એ બંનેને ઘણા ગાઢો સંબંધ છે. અને ઘણા ગ્રંથો એવા છે કે એમાં બંનેનું મિશ્રણ થએલું જોવામાં આવે છે. એ વિષય ઘણાને શુષ્ક લાગશે પણ એનાં મૂળતત્ત્વો, તથા જગત્ના મુખ્ય તત્ત્વચિંતકોના સિદ્ધાંતોનું હૃદય નહિં તો સાધારણ જ્ઞાન મેળવવું હલભ નથી.

રાષ્ટ્રીય અથવા પદાર્થવિજ્ઞાનનું જ્ઞાન પણ જરૂરનું છે. એથી વ્યવહારમાં ઉપયોગિતા થાય છે અને ઘણી બાબતો વિશે આપણું અજ્ઞાન દૂર થઈ સત્ય માત્રમ પડી આવે છે. આ વિષયની ઘણી શાખાઓ છે. તે પ્રત્યેકનો પૂર્ણ અભ્યાસ એક મનુષ્યથી થવો અશક્ય છે. માટે તેની શાખાઓનું સામાન્ય જ્ઞાન મળે તેવાં અને તેમાંથી વિશેષ વ્યવહારોપયોગી ભાગને લગતાં પુસ્તકો વાંચવાથી ઘણો લાભ છે. રસાયન, વૈદક, ગણિત, ખગોળ, જૂતજ, અર્થશાસ્ત્ર, એ વગેરે વિષયો પર સાધારણ માણસોથી સમજાય તેવાં (popular treatment વાળાં) પુસ્તકો વાંચવાથી સામાન્ય જ્ઞાન વધે છે અને ઘણાક વહેમ અને અજ્ઞાનનો નાશ થાય છે.

એ રીતે પુસ્તકો શાં વાંચવાં તે કહ્યું. તેમાં કેવી રીતે વાંચવું એનો પણ ઘણો ખરો સમાવેશ થઈ ગયો છે. કેટલાક વિષયો પર ઝીણી વિગતવાળાં પુસ્તક વાંચવાની જરૂર રહે છે અને કેટલાકનાં સામાન્ય તત્ત્વો વાંચવાથી ચાલે તેમ છે. દરેક વિષયનો પરિપૂર્ણ અભ્યાસ થાય તો ઉત્તમ પણ કોઈ એક મનુષ્ય તેમ કરવા અસમર્થ છે. આખા જગતની સર્વ મોટી પ્રજ્ઞઓનો કૃતિહાસ વિગતવાર વાંચવાની અનુકૂળતા ન હોય તો તેનાં હુંકાં સ્વરૂપનાં પુસ્તકોનું અધ્યયન કરવું. જીવનચરિત્રોમાં બનતા સુધી આખાં પુસ્તક વાંચવાની જરૂર છે. તેમ ન બને તો મોટાં જીવનચરિત્રોના સાર રૂપ લેજો વાંચવા. કાવ્ય નાટકના પણ ખંડ વાંચવાથી જોઈએ તેવો લાભ નથી થતો. તેમ જ ધર્મ અને તત્ત્વચિંતનમાં પણ સારરૂપ ગ્રંથથી મૂળ ગ્રંથની ખરી ખૂણી સમજાતી નથી. પદાર્થવિજ્ઞાન અને વિજ્ઞાના વિષયમાં હુંકા ગ્રંથો ચાલે. સામાન્ય વ્યવહાર માટે સાર અને મૂળતત્ત્વો વાંચી ચકાવી શકાય છે. વાર્તા નવલકથાઓ તો પૂરી જ વાંચી શકાય. બધાં પુસ્તકો પરિપૂર્ણ રીતે વાંચવાનો અવકાશ તેમ જ શક્તિ સર્વને નથી હોતી, માટે જેટલું વંચાઈ તેટલો લાભ એમ ધારી સારનાં પુસ્તકો ઓછામાં ઓછાં વાંચવાં.

આપણામાં ગૃહકાર્યનો જેમને-જોછો જોલો છે તેમને તે જ રિથિતિના પુરુષો કરતાં વધારે દુરસદ મળે છે. ગૃહકાર્ય માટે નોકર નફરો રાખનાર કુટુંબોમાં પણ પુરુષ વર્ગને ધંધો અને આર્થિક કાર્ય કરવાનાં હોય છે, તેથી પુરુષોને થોડો અવકાશ મળે છે પરંતુ તે વર્ગની સ્ત્રીઓને પુષ્કળ વખત મળે છે. માટે જેમને વખત મળે તેઓએ તે નિર્ણય ન ગુમાવતાં આત્મજાનિતાં પ્રયાસમાં—જ્ઞાન સંપાદન કરવામાં જોટલે પુસ્તકો વાંચવામાં તે કલાકો. જેઓને માથે ગૃહકાર્યનો ભાર છે તેઓ પણ કાંઈક તો નવવસ્ત્ર મેળવે છે જ. રાત દિવસ કામ કરનાર પણ દુરસદ મેળવી આડોશી પાડોશીને ઘેર જઈ કાંઈક નવી વાત જાણી આવે છે. તો તે સાથે કાંઈક સ્વપ્રયાસથી મનને કેળવવાની શક્તિ થાય તો કેવું સાઈ! સારા વાંચનના લાભ અને તેથી મળતો આનંદ એ બંને સચવી તેનો સાક્ષાત્કાર કરાવે એ સ્ત્રીઓના સહવાસી સંસ્કારી પુરુષોનો ધર્મ છે. તેમ ન થાય અને સત્ય માર્ગે તેમને દોરવામાં ન આવે તો દોષ ન દોરનારનો, ખેદકારી રાખનાર પુરુષોનો લેખાશે.

પુસ્તક વાંચવામાં ધીરજથી અથથી તે ઇતિ મુધી વાંચી જવાની જરૂર છે. ઘણાંક વચ્ચે વચ્ચે વાંચી કુદાવી કુદાવી હેવટ શું છે તે જાણી પર્યાપ્ત માને છે. પણ એ રીત પસંદ કરવા જેવી નથી. તેથી ઇષ્ટ શજ મળતું નથી. વળી કેટલાંક એક પુસ્તક હાથમાં લીધું કે ગૃત દહાડો તેની પાછળ ખાવા પીવાનું હોડી પૂડે કરી નાંખે છે એ પણ ખરી રીત નથી. એવી રીતે વાંચેલા પુસ્તકમાંથી જે ધ્યાન રાખી સમજવાનું તે સમજાતું નથી. માટે ધીમાશથી એક ચિત્તે દુરસદે દુરસદે પુસ્તક વાંચવું. જે ભાગ ન સમજાય તે મૂકી દેવો એ પદ્ધતિથી વાંચનાર પણ હોય છે. પણ એ વાંચ્યાથી શું શજ? અન્યકર્તા કાંઈ આપણને જ્ઞાન આપવા માગે તે ઇચ્છુ કરવા તો આપણે તત્પર ન હોઈએ તો વાંચવું શા સાઈ? ન સમજાય તે આપણાથી અધિક સમજનારને પૂછી સમજીને જ આગળ વાંચવું. બધા વિષયોનું જ્ઞાન તાજું રહે માટે ફરતા ફરતી તમામ બાબતોનાં પુસ્તકો વાંચવાનાં ચાલુ રાખવાં. આત્માની ઉન્નતિ એ વાંચવાનો હેતુ છે એ ધ્યાનમાં રાખી જે વાંચવું તે વાંચવું. એકનું એક પુસ્તક એક જાણુ વાંચીને કલાકી નાંખે છે અને તે જ પુસ્તકના વાંચનથી બીજા સંસ્કારી વાંચનારને તેની અંદર રહેલાં સત્યો સમજવા ઉપરાંત અનેક નવાં સચ્ચ થાય છે. તો કાંઈક નવું સચ્ચ થાય એવી આશાથી, એવા દલિખિન્દુથી વાંચવું જરૂરનું છે. દરેક પુસ્તક નિશાળના પાઠ યાદ રાખવાની પદ્ધતિથી વાંચવાની જરૂર નથી તથાપિ વાંચીએ છીએ તે કાંઈ ગંભીર કામ છે એવી મનોવૃત્તિ રાખી વાંચવાની ટેવ રાખી, ઉપસક ઉપસક વાંચી જવાની ટેવ ન રાખવી. વાંચીને તેના પર મનન કરવું. અને દરેક પુસ્તકમાંથી સારૂ ઇચ્છુ કરવો. તેમાંથી શીખવા જેવું શું છે એ યાદ રાખવું અને વારંવાર એવા મનનથી આપણા સ્વભાવ પર આપણી શક્તિઓ પર-અસર થયા વિના રહેશે જ નહિ.

પરંતુ ઉપર કહ્યા તે સર્વ વિષયો પર આપણી બાબામાં જોઈએ તેટલાં અને જોઈએ તેવાં પુસ્તકો નથી. તેથી અગ્રેષ્ઠ બાબાના જ્ઞાન વિના ચાલે તેમ નથી. એ સાથે દેશના દિનેચ્છુઓએ આપણી સ્વભાષામાં પુસ્તકોનો સમૃદ્ધ વધારવા પ્રયાસ કરવાની જરૂર છે. જેમને ધીરે શક્તિ અને અનુકૂલતા આપી હોય તેમણે એ દિશામાં પ્રયાસ કરવાની આવશ્યકતા છે. પણ એ પ્રયાસ સફળ થવાનો અધાર વાંચનાર વર્ગ ઉપર છે. વાંચનાર જનસમાજના

ઉત્તેજનથી જ લેખકો પ્રેરાય છે અને તેમની વૃત્તિઓ અને વલણને અનુકૂળ પુસ્તકો લખાય છે. જે જે જાતનાં પુસ્તકો વધારે વંચાય છે તે જાતનાં પુસ્તકોનો સમૂહ વધતો જાય છે. તેમ જ લેખકોનો ધર્મ પણ વાંચનારને ખરે ખારે દોરવાનો છે. વધારે ઘટ વૃત્તિઓ અને વલણોના વિષય પર પુસ્તકો લખી વાંચનારને તે તરફ પ્રેરવાં એ લખનારાનું કર્તવ્ય છે. લખનાર અને વાંચનાર અન્યોન્યાયે રહેલાં છે. બંનેને પરસ્પરની અસર થાય છે અને બંને એક બીજા પર કાંઈક સત્તા ભેજાવે છે.

પુસ્તકો ઉપરાંત ચોપાનીઆં અને વર્તમાનપત્રો એ પણ વાંચનમાં જ ગણાય. પરંતુ તેમાંના લેખો ટુંકા હોય છે અને ઘણાખરા તે કાળને ઉપયોગી જ હોય છે. તે વખતને લગતા બનાવો, તે કાળનું સાહિત્ય અને સભ્યસંબંધે એમાંના લેખ હોય છે. એની કિંમત સ્થાયી પુસ્તકો કરતાં કાંઈક ઓછી ગણાય છે. તથાપિ વાંચનાર વર્ગને તેમની સેવા જેવી તેવી નથી. ઘણા વિષયો એવા છે કે તેને માટે આખા પુસ્તકની જરૂર હોતી નથી, તેમ જ ઘણા વિષયોને સુલભ કરવા માટે, યોગ્ય વખતમાં વંચાવાને માટે ચોપાનીઆંના ટુંકા લેખોના રૂપમાં લખવાની જરૂર રહે છે. માટે ઘણા સામાન્ય વિષયોનું જ્ઞાન મેળવવાનાં ચોપાનીઆં સાધન છે. યથાશક્તિ તેમાંથી જે બને તે વાંચવાં. તેમ જ વર્તમાનપત્રો વાંચવાની પણ જરૂર છે. હાલના દોડતા જમાનામાં, જમતમાં હજારો નવીન વ્યવસાયો અને પ્રવૃત્તિઓના જમાનામાં વર્તમાનપત્ર ન વાંચનાર એક આંધળા મનુષ્ય સરખું લેખાય છે. દુનીઆમાં ચારે તરફ શું બની રહ્યું છે, ક્યાં ક્યાં કંઈ પ્રવૃત્તિઓ ચાલી રહી છે તે જાણીએ નહિ તો આપણે એક જમાનો પાછળ રહ્યાં છીએ એમ માનવું પડશે. ઘણી ખબરો ઘણા બનાવો અને દુનીઆને પેસે છેડે બનતી હકીકતોની માહિતી આપણે વર્તમાનપત્રો દ્વારા મેળવી શકીએ છીએ. તેમ જ આપણા પોતાના દેશમાં બનતી બીનાઓ જાણી શકીએ છીએ. દેશના જનોને પ્રજા તરીકે એકત્વમાં આણુવાના સાધન રૂપે વર્તમાનપત્ર હાલના જમાનામાં બહુ મોટા દરજ્જે ભેજાવે છે. વર્તમાનપત્ર-સારાં વર્તમાન પત્રના અભિપ્રાય તે પ્રજાના અભિપ્રાય મનાય છે માટે તેનું જેટલું મૂલ્ય ગણીએ તેટલું ઓછું છે. એવા એક મહાન સાધનની અવગણના ન કરવી જોઈએ. જેમ પુરોષોને તેમ સ્ત્રીઓને પણ આપણી આસપાસ શું બને છે તે જાણવાની આવશ્યકતા રહે છે. વળી સ્ત્રીઉપયોગી ખાસ પુસ્તકો પ્રત્યેક સ્ત્રીએ વાંચવાં એ જરૂર છે. છોકરાં ઉછેરવા સંબંધી, માંદગી માવજત અને આરોગ્યના નિયમો, ગૃહવ્યવસ્થા વગેરે બાબતોનાં માત્ર સ્ત્રી ઉપયોગી પુસ્તકો સર્વ સ્ત્રીઓ વાંચશે એવી આશા છે.

આ રીતે વાંચન સંબંધી કાંઈક સચનાઓ કરવાની હિમત મેં ધરી છે. આપ સર્વને મારો વિનંતિ છે કે તેમાંની યોગ્ય લાગે તેને અનુસરી વાંચનનો શોખ જેમ બને તેમ વધારવા પ્રયત્ન કરશે. વાંચનના અનેક લાભ છે. મનુષ્યનો દેહ પ્રાપ્ત થયો છે તો તેનું સાર્થક કરવામાં સાફ વાંચન એ એક મુખ્ય સાધન છે. પશુપક્ષીઓ જ્ઞાન વધારી શકતાં નથી. આપણુ મનુષ્યો ઉત્કૃષ્ટ સૃષ્ટિ હોઈ આપણું પોતાનું જ્ઞાન વધારી તેનો લાભ બીજાને આપી શકીએ છીએ. જે મહાન પુરોષોએ પોતાના જ્ઞાન અને અભ્યાસના ફલ રૂપે પુસ્તકો લખી સર્વ મનુષ્ય પ્રજાને ઉપકૃત કરી છે તેમનો આભાર યોગ્ય નથી. તેઓ તો પોતાનું જીવન સફલ કરી ગયા છે. આપણે તેનો લાભ ન લઈ આપણું જીવન સફલ કરવામાં ચૂકીએ તો દોષ આપણો પોતાનો જ છે. પુસ્તકો સુખમાં તેમ જ દુઃખમાં આપણા ખરા સાથી છે.

વિકટ પ્રસંગે મનુષ્ય મિત્રો આપણો ત્યાગ કરશે પણ મહાન ગ્રંથકારો આપણી સાથે સદૈવ છે. પુસ્તકોના વાંચનરૂપી ધન એવું છે કે સર્વ કોઈ તે પ્રાપ્ત કરી શકે તેમ છે. સર્વ કોઈ સ્વપ્રયાસ અને સળગ ઇચ્છાથી જ્ઞાન મેળવવા અધિકારી થઈ શકે છે. તેમાં કોઈ અડચણ કરી શકતું નથી. એ જ્ઞાન કોઈ લૂટી લેનાર નથી તેમ જ વાપરવાથી ખુટનાર નથી. માટે આવી અમૂલ્ય વસ્તુ જે જ્ઞાન તે પ્રાપ્ત કરવામાં તત્પર થવા મારી નમ્ર વિનંતિ છે. એ જ્ઞાન મેળવી આપનાર પુસ્તકો, તેનું નવરાસના વખતમાં યોગ્ય રીતિએ અધ્યયન કરવા જેવો ઉત્તમ ઉપયોગ દુરસદનો એકે નથી. વિકટ પ્રસંગે પુસ્તકો આપણને સલાહ આપે છે. આપણે ગમે તેવા મનના ભાવ બદલીએ પણ પુસ્તક રૂપી આપણા સાચા મિત્રો સદૈવ એક જ ભાવ આપણી તરફ રાખે છે. તેવા મિત્રોનો ત્યાગ ન કરતાં હમેશ તેમની સોખમ કરવાથી આપણું જીવન ઉન્નત થઈ મનુષ્યજન્ય પામ્યાનું સાર્થક્ય કરી શકીશું એ નિઃસંશય છે.

સૌ. વિદ્યા.

સ્વદેશી—અકંગણિત.*

મનોરથ—૨.

‘બંગબંગ’ ‘સ્વદેશી હિલચાલ’, મિ. મોહાલએ પ્રગ્નપક્ષ માટે દેખાડેલું માન, રાજકુંવર સાથે અત્રે આવેલા ઇંગ્લેન્ડના વર્તમાનપત્રકારોના પ્રતિનિધિઓએ કરેલી ચર્ચા, અને મિ. ગોખલેએ ઇંગ્લેન્ડમાં કરેલાં સંભાષણો—આ સર્વએ મળીને ઇંગ્લેન્ડમાં હિન્દુસ્તાનના મહાપ્રશ્નો તરફ ત્યાંના લોકનું લક્ષ ખેંચ્યું છે, અને લંડન ટાઇમ્સ જેવાં પત્રોએ પણ પ્રગ્નપક્ષના વાદનું ખંડન કરવાનું આદરી ‘વેરમાયે ભગવાન’ બનવાનું પુણ્ય આરંભ્યું છે. હિન્દુસ્તાન અને ઇંગ્લેન્ડ એક જ તારના બે છેડા છે, અને એક છેડે યત્તા ઝણકારા બીજે છેડે સંભળાય એ ખ્રિષ્ટિય સામ્રાજ્યના તથા હિન્દના હિતમાં બહુ જ ઇચ્છવા જેગ વસ્તુરિધિતિ છે. કોંગ્રેસની ફરિયાદો વગરવિચાર્યે ફેંકી ન દેતાં એ પોતાના સમર્થનમાં જે આંકડાઓ રજૂ કરે છે તેનો રદીઓ સ્હામા પહે આપવો પડે છે, અને તે સર્વ લંડન ટાઇમ્સ જેવા પત્રમાં, એ પ્રગ્નપક્ષના સર્વેનો અરણોદય છે.

* આ વિષય કેટલો નીરસ છે એ અમે સારી પેઠે જાણીએ છીએ; પણ તે સાથે એ પણ જાણીએ છીએ કે આ સંસારમાં ધણા નીરમ્લ વિષયોને સરસ કરી લેવા પડે છે—સ્વાર્થ ખાતર કરજદારના મંકોડીઆ અક્ષરવાળો હિસાબ પણ રકમે રકમ તપાસી જઈએ, અને વકીલાતનો ધન્ધો કરતા હોઈએ તો જૂજ ફી ખાતર મારવાડીના વીસ વર્ષના ગંધાતા ચોપડા પણ ઉઘામીએ. તો આ સ્વદેશહિતના વિષય માટે આપણે કાંઈજ વખત ન કાઢીએ ? એક સ્વદેશજન્યુએ ૮૨ વર્ષ સુધી દેશ ખાતર અહર્નિશ આ જ કામ કર્યો કર્યું, તો આપણા જેવા અધ્યપ મનુષ્યો ઉપર વર્ષમાં બે ચાર વખત બે ચાર કલાક પણ—આ વિષય ખાતે કાઢવાની ફરજ નથી ? ધરતું સરવેયું ગણવામાંથી થોડોક વખત કાઢી આવા વિષયોનું શાસ્ત્રીય અધ્યયન કરીને, સમજદાર અને પ્રામાણિક લોકમત પુષ્ટ કરવામાં અમારા વાચકો ભાગ લેશે એવા ઉદ્દેશથી આવા લેખ વરાન્ત-ઝોંઘિરા તરફથી લખવામાં આવે છે. તન્ત્રી.

મિ. મોર્લિએ હિન્દી બજેટ ઉપરના પોતાના ભાષણમાં આપણા દેશની આર્થિક સ્થિતિ વિષે જે વિચારો દર્શાવ્યા હતાં તે રહાંએ મિ. હિન્ડમન નામના આ દેશ સાથે દિકસોજી ધરાવનાર એક પ્રસિદ્ધ 'સોસાયલિસ્ટ' ગૃહસ્થે "Our Dead Failure in India" 'હિન્દુસ્તાનમાં યએલી આપણી અત્યન્ત નિષ્ફળતા' એ મથાળાનો એક પત્ર લેડન 'ટાઇમ્સ' માં લખ્યો હતો. હિન્દુસ્તાન દરિદ્ર થાય એમાં અંગ્રેજોના રાજ્યની 'નિષ્ફળતા' રહેલી છે એ વિચાર તો ઉત્તર છે જ; પણ તાજાના દેશના દરિદ્ર થાટે બેદરકારી ન બતાવતાં એ દેશ દરિદ્ર થતો નથી એમ સિદ્ધ કરવા બેસવું એ પણ લજ્જાળુ—અધર્મ થકી લજ્જા પામતા—હૃદયની નિરાશી છે. અને તેથી મિ. હિન્ડમન સાથે, મિ. મોરિસન, મિ. સેમ્યુઅલ સ્મિથ અને મિ. મેકમિન, જેઓએ મિ. હિન્ડમનના લેખનો ઉત્તર વાળ્યો છે, તેઓના પણ ઉપકાર માનીએ છીએ—અને ખાસ કરીને એટલા માટે કે તેઓએ ઉચ્ચ સુદ્ગરપ્રહાર કર્યા છતાં પણ મિ. હિન્ડમનના વાદનો—એટલે કે પ્રજાપક્ષની શરિયાદનો—કેટલોક ભાગ ચૂંચી થયા વિનાનો રહ્યો છે અને એ રીતે એ ભાગ વધારે દૃઢ અને સખળ બન્યો છે.

મિ. હિન્ડમન અને એના પ્રતિપક્ષીઓ વચ્ચે જે પ્રચંડ વાદવિવાદ થયો તેમાંથી, નિષ્પણની સરળતા અને ચોખવટ ખાતર, મુખ્ય મુદ્દા તારવી દારી, તે ઉપર પડેલાં મત-ભેદ અત્રે વાચકને સમજાવીશું. એ મુદ્દા નીચે મુજબ હતા:—

- (૧) હિન્દુસ્તાનની આયાત કરતાં નિકાસ કેટલો વધારે છે ?
- (૨) એથી હિન્દુસ્તાન દિનપરદિન વધારે દરિદ્ર થતું જાય છે એમ ફક્ત ધાય છે ?
- (૩) વ્યાપાર અને ઉદ્યોગ અર્થે ઇંગ્લંડમાંથી વ્યાજે ઉપાડેલી રકમ ઉપર જે વ્યાજ ભરવું પડે છે એ પૈસો દેશમાંથી તણાઈ જતો માનવો કે કેમ ?

(૧) મિ. હિન્ડમન આ રકમ તથા કરોડ, પાઉંડ ગણે છે. મિ. મેકમિન એને ધણી ઘટાડી નાંખે છે—૧૯૦૫ માં એક કરોડ, અને સરેરાશ એથી પણ ઓછી ગણે છે—અને તે આ રીતે:—

મિ. મેકમિન કહ્યું કરે છે કે મિ. મોર્લિએ ૧૯૦૪ માં આ તકાવત ૩૦૬ કરોડ પાઉંડ ગણ્યાં હતાં; પણ તેમાં આયાત ખાતે ૧૦૫ કરોડ પાઉંડ બિનસિકાના સોના-રૂપાના (bullion) ગણવાના રહી ગયા હતા. અને તેથી ખરું જોતાં આ તકાવત માત્ર—

૩૦૬ કરોડ પાઉંડ મિ. મોર્લિએ ગણેલો (૧૯૦૪ માટે).

— ૧૦૫ " આયાત ખાતે ગણવા રહી ગયેલા તે આયાતમાં ઉમેરી લેતાં પૂર્વોક્ત તકાવતમાં ઘટાડો.

૨૦૧ કરોડ પાઉંડ.

આટલો જ થવો જોઈએ. પણ સરેરાશ ગણતરીએ તો આથી પણ ઓછો થાય છે. ૧૯૦૪ ના સારવતક (Statistical abstract) માં તે પહેલાંનાં ૭ વર્ષમાં સરેરાશ તકાવત ૧૦૭૫ (પોણા બે) કરોડ પાઉંડ બતાવ્યો છે.

પણુ વધારે સૂક્ષ્મતાથી વિચારી જોતાં આ રકમ પણુ બરાબર નથી. એમાં નિકાસને અગ્રે, અફીણની કિંમત ન ગણતાં, ચીન મોઢલવાને માટે સરકારી ઇન્જનરીની કૃત્રિમ કિંમત બને છે તે ગણવામાં આવી છે. અને એ જ પ્રમાણે ચાલ ઉપરનો સરકારનો નફો પણુ નિકાસના આંકડામાં જ ગણવામાં આવ્યો છે. પણુ ખરૂં જોતાં અફીણ અને ચાલ ખાતાની આ ઉપજ—જે ૩૫ લાખની અંકાં છે તે—અત્રે સરકારની તીજેરીમાં જ પડે છે અને તેથી એ નિકાસના આંકડામાં દાખલ થવી ન જોઈએ.

ખીજું—વિલાયતથી અત્રે જે માલ આયાત થાય છે તેની કિંમત વિલાયતથી નિકાસ થતી વખતે ૪૦૪ કરોડ પાઉંડ ત્યાં મંગાએલી હોઈ, તેમાં સેંકડે પંદર ટકા એટલે ૬૬ લાખ રસ્તાની ખરાબત વગેરેના ચઢી, અત્રે આયાત વખતે તેની કિંમત—

૪૦૪ કરોડ.

૬૬ કરોડ.

---

૫ કરોડ

પાંચ કરોડ થવી જોઈએ. તેને બદલે તે ૪૦૩ કરોડ અંકાઈ છે ! આનું ખરૂં કારણ એ છે કે અત્રે આયાતી જકાત ઓછી બરવી પડે તેટલા માટે વેપારી તરફથી થોડી કિંમત મંડાવવામાં આવે છે. અર્થાત્ આયાતનો ૪૦૩ કરોડ પાઉંડનો દફતરી આંકડો ન લેતાં, ખરૂં જોતાં પાંચ કરોડ પાઉંડ ગણવા જોઈએ. આ પૂરતો આયાતનો આંકડો સુધારી લેવો જોઈએ.

ઉપર પ્રમાણે બે સુધારા કરતાં—

૩૫ લાખ પાઉંડ નિકાસમાં, અફીણ અને ચાલનો નફો ચઢીને વધારે ગણાઈ ગએલા.

૬૬ „

વેપારીઓએ આયાતમાં ઓછા મંડાવેલા.

કુલ ૧૦૧ કરોડ પાઉંડ—ભૂલ.

આટલી રકમ સારપત્રકમાં આપેલી સરેરાશની રકમમાંથી કપાવી જોઈએ.

એટલે—

૧૦૫ કરોડ પાઉંડ—૧૯૦૪ ના સારપત્રક પ્રમાણે.

— ૧૦૧ „

—પૂર્વોક્ત રીતે ભૂલના બાદ.

ખરેખર ૭૪ લાખ—સરેરાશ. આયાત કરતાં નિકાસનો વધારો.

૧૯૦૫ નો મિ. મોલિનો આંકડો લઈ, એમાંથી ઉપલી રીતે ભૂલો સુધારતાં નીચે પ્રમાણે પરિણામ આવે છે:—

૩૦૬ કરોડ પાઉંડ મિ. મોર્થિએ જાણ્યા પ્રમાણે આયાત કરતાં નિકાસનો વધારો (૧૯૦૫) ..

- ૧૫   "   સોનારૂપા (bullion) ની આયાત ગણુવી રહી ગયેલી તેના આયાત-નિકાસના તફાવતમાંથી બાદ [ભૂજ નંબર ૧.]
- ૩૫   "   (=૩૫ લાખ) નિકાસમાં, અફીણ અને ચાહનો નફો ચડાવીને ગણેલા—તે બાદ [ભૂજ નંબર ૨.]
- ૬૬   "   (=૬૬ લાખ) વેપારીઓએ આયાતમાં ઓછા મંડાવેલા [ભૂજ નંબર ૩.]

૧ કરોડ પાઉંડ—૧૯૦૫ ની સાલમાં આયાત કરતાં નિકાસનો ખરેખર વધારો.

ઉપર પ્રમાણે મિ. મેંકિનને જે ટીકા કરેલી, તેનો પ્રયુક્ત વાળતાં, મિ. હિન્ડમન આશીષ આપતની પોતાની ભૂજ [નં. ૨] સ્વીકારે છે; બીજી બે ભૂજા [નં. ૧ તથા ૩] નાકાશુલ્ક કરે છે. નં. ૧ વાળી ભૂજ ખતાવવામાં આવી છે તે ખોટી છે એમ સિદ્ધ કરવા તેઓ છેલ્લામાં છેલ્લું મળી આવતું ૧૯૦૫ નું સરકારી સારખતક લઇ તેમાં આપેલા છેલ્લામાં છેલ્લાં વર્ષના એટલે ૧૯૦૩-૪ ના આંકડા ટાંકે છે. તે આ પ્રમાણે:—

નિકાસ—સોનારૂપા (treasure) ના ૧૦,૦૨૯,૨૫૪ પાઉંડ સુદાંત—૧૧૨,૩૭૪,૦૨૭.
આયાત—, ૨૫,૬૮૪,૦૭૨   "   —૮૭,૪૧૨,૨૫૪.

નિકાસનો વધારો. ૨૪,૯૬૧,૭૭૩ પાઉંડ.
=આશરે ૨.૫ (બી) કરોડ પાઉંડ.

આયાતની કિંમત આંકવા સંબંધી મિ. મેંકિનની દલીલને (જુઓ ભૂજ નં. ૩) મિ. હિન્ડમને પૂરેપૂરો ન્યાય કર્યો નથી. મિ. હિન્ડમન કહે છે કે—નિકાસ માત્ર ઉપર જ રસ્તા ખરાબત વીમા વગેરેના ૧૫ ટકા ચડવા જોઇએ, કારણ કે આયાત માત્ર ઉપર તો તે ચડીને જ અને આંકડો મંડાય છે; અને આ રીતે ૧૯૦૩-૪ની સાલમાં ૧૦૨ કરોડ પાઉંડ માત્ર નિકાસ થયો તો તે ખાતે ૧૫૩ કરોડ પાઉંડ રસ્તા ખરાબત વગેરેના અધિક મંડાવા જોઇએ. અર્થાત્ ૧૯૦૩-૪ ની સાલમાં સરકારી દફતર પ્રમાણે આયાત કરતાં નિકાસનો વધારો જો ૨.૫ કરોડ પાઉંડનો હતો તો તેમાં આ રકમ ઉમેરાઇને ૪ કરોડ પાઉંડનો લેખાવો જોઇએ. એક તરફ મિ. હિન્ડમનની આ દલીલ નિર્બાધ છે; તેમ બીજી તરફ ઇંગ્લંડમાંથી નિકાસ થતી વખતે મંડાવેલા આંકડાથી ખર્ચો આયાત વખતેના આંકડે ઓછો શા માટે હોયો જોઇએ એ પ્રમાણેના મિ. મેંકિનના વાંધાને પણ પ્રતિસાદ મળે નથી. માટે આ બંને પક્ષ વચ્ચે નિષ્પક્ષપાત રીતે વિચારતાં કહિત એ યાવ છે કે મિ. મેંકિનના દિસાખમાં અધિક રકમ નિકાસ ઉપરના રસ્તાખર્ચે ખાતે વધારી લેવી જોઇએ; તથા હિન્ડ-

પરદેશનાં નાણાંનું વ્યાજ સરખું પણ બરી યશસ્વં ન હોય અને તેથી દેવામાં વધારો થતો જતો હોયો જોઈએ, અથવા તો એ દેશના લોક પરદેશમાં ધંધે વળગેલા હોઈને પોતાની કમાણી સ્વદેશની આયાતમાં વધારા રૂપે ઘેર મોકલી આપતા હોવા જોઈએ. વળી, મિ. મૅરિસને યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સનો દાખલો આપ્યો છે તેનો જવાબ મિ. દાદાભાઈએ, મિ. મેંકલીન નામના આપણા મુંબાઈના એક માણ વર્તમાનપત્રી અને પાર્થિવેંટના મેન્બરને આજથી ત્રીસ વર્ષ ઉપર જવાબ આપતી વખતે, આપી ચૂક્યો છે—અને તેના પ્રત્યુત્તરમાં મિ. મૅરિસન તરફથી અત્યારે કંઈ જ કહેવામાં આવ્યું નથી. મિ. દાદાભાઈએ “Statemen's Year Book” માં કેવી ભૂલ થઈ હતી એ બતાવી આપ્યું હતું; તથા તે ઉપરાંત હિન્દુસ્તાન અને યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સની આંકણીની રીતમાં એક ફેરફાર બતાવ્યો હતો: હિન્દુસ્તાનમાં સઘળા ઉંમતની આંકણી હિન્દુસ્તાનનાં બંદરે જ થાય છે—એટલે કે નિદાસના આંકણ ઉપર રસ્તાની ખરાબત વીગે વગેરે ચડતાં નથી, અને આયાતના આંકણમાં રસ્તાની ખરાબત વીગે અને દસ ટકા નફો એટલાં વાનાં ચડાવી લેવામાં આવે છે; યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સમાં નિદાસની આંકણી હિન્દુસ્તાનની રીતે જ થાય છે, પણ આયાતની આંકણી પરદેશી બંદરની જ લેવામાં આવે છે. અર્થાત્ ખરાબર સરખામણી કરવા માટે એના આયાતના આંકણમાં સાંના તિબેરી ખાતાના ઉપરિ મિ. એડર્વ ધંધે બતાવ્યું છે તેમ રસ્તા ખરાબતના સેંકડે ૬ ટકા વધારી લેવા જોઈએ; એટલું જ નહિ પણ વીમાનો તથા આગત કમિશનનો પણ કેટલોક આંકડો ચડાવવો જોઈએ; એ આંકડો ન ચડાવીએ તો પણ હિન્દુસ્તાનમાં નફા ખાતે ૧૦ ટકા ચડાવવામાં આવે છે તે પ્રમાણે સાં પણ ચડાવી લઈએ તો સેંકડે ૬+૧૦=૧૬ ટકા યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સના આયાતી આંકણમાં વધારો કરીલેવો જોઈએ, એ પ્રમાણે ગણતરી કરીને મિ. દાદાભાઈ બતાવે છે કે યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સમાં આયાત કરતાં નિદાસ વધારે નથી એટલું જ નહિ પણ ઉલટો એટલો છે. આ વિકટ પ્રશ્નને મિ. મૅરિસને પડેલો મૂક્યો છે તેથી મિ. દાદાભાઈની દલીલના વાકેશગાર વાચકોને મિ. મૅરિસનનો લેખ અસર કરી શકતો નથી.

મિ. મૅરિસનનું ખીજું એક એમ કહેવું છે કે જો એક પાસ હિન્દુસ્તાનનો નિદાસ વધે છે તેમ બીજી પાસ એની પેદાશ પણ વધે છે; અને તેથી મિ. હિન્દુસ્તાનની શ્રિષ્ઠિ તે અસંખ્ય ન્દાનાં મોટાં ઝરણાંથી પોતાતા એક સરોવરમાંથી પાણી વહી જતું જોઈએ—એ ઝરણોનો તો બિલકુલ વિચાર ન કરતાં—‘આ સરોવર યોગ્ય વખતમાં સમર્થ જશે’ એમ બૂમ પાડનાર મનુષ્યના જેવી છે: હિન્દુસ્તાનમાં કૃષિ ઉદ્યોગ અને વ્યાપારનાં અનેક ઝૂણાં વહેવા મોડ્યાં છે, ખર્ચ અને તે વડે એનો નિદાસ પોતાય છે. પણ મિ. મૅરિસનના આ કહેવા સામે આપણે એમને પૂછીશું કે હુમરોનું આ દેશના નિદાસી માલમાં કેટલું રચાન છે? દેશનો ધણો ખરો નિદાસ અનાજ, તેલનાં બીયાં, અને ચામડાના જ નથી? તમે કહેશો કે ખતીમાં વધારો થયો છે. પણ તેથી અનાજ સોંધું થયું છે? અથવા તો પરદેશથી એની ઉંમત ખરાબતના હાથમાં આવીને ખેડૂત વધારે સમૃદ્ધ થયો છે? ખેડૂતની સ્થિતિ વિશે દહે ખેત છે? દહે વેપારનો વિચાર કરીએ તો સઘળો વેપાર યુરોપિઅન પેટીઓના જ હાથમાં નથી? બ્રિટિશ રાજ્યે ઉદ્યોગ માટે જોઈતી શક્તિ હિન્દુસ્તાનને આપી છે એમાં તો કોઈથી જ ના કહી શકાશે નહિ. પણ એ પ્રયત્ન દેશની સાથે દરીાશયમાં આપણા દેશની આયોગ્ય સ્થિતિ વસ્તુનાં થી થઈ છે એ જ પ્રશ્ન છે. હિન્દુસ્તાનના યુના ઉદ્યોગો કેટલા તાલ પામ્યા

એનો ગણતરી તો જવા દઇએ, અને માત્ર નવા છે તેટલા જ વિચારીએ, તો પણ ઉદાગ રૂપી મિ. મૅરિસનના 'ઝરણું'નું માપ જણાઇ આવશે. ત્રીસ કરોડની વસ્તીમાં—

માણસ કામ કરે છે.

સુતર—કાપડ મિલ.	૧૯૭,૦૦૦
૩ જિનિંગ	૮૫,૦૦૦
શણ મિલ	૧૩૩,૦૦૦
ગળીનાં કારખાનાં	૧૨૩,૦૦૦
કોલસાની ખાણો	૮૨,૦૦૦
લોઠું અને પીત્તળનાં કારખાનાં	૨૪,૦૦૦
ચોખા મિલ	૧૮,૦૦૦
છાપખાનાં	૧૪,૦૦૦
નળીખાનાં કારખાનાં	૧૪,૦૦૦
ગોદીઓ	૧૦,૦૦૦
બેન મિલ	૩,૫૦૦
કાગળ મિલ	૪,૨૫૦

આની રીચતિ છે !

(૩.) મિ. હિન્ડમને ઉપરિચિત કરેલા વાઘવિવાદમાં ત્રીજો વિચારવાનો પ્રશ્ન એ છે કે હિન્ડુસ્તાનનો નિકાસ આયાત કરતાં અધિક હોવાનું એક કારણ જે-પરદેશી મુડીનું વ્યાજ ભરવું પડે છે તેથી હિન્ડુસ્તાનને લાભ છે કે નુકશાન ? આ પ્રશ્ન ઉપર ઉપરથી વિચારતાં તો એક જ ઉત્તર દીક લાગે છે કે—લાભ. અને સૅમ્યુઅલ સ્મિથ જેવા હિન્ડુસ્તાનના દ્વિતચિન્તકે પણ મિ. હિન્ડમનના લેખ ઉપર ટોકા કરતાં આ જ મત બાંધ્યો છે. પણ ખરૂં જોતાં પરદેશી મુડી લાભકારક નીવડવા માટે એ મુડીનો ઉપયોગ દેશીઓને હાથે થવાની જરૂર છે. તેમ ન થવાથી જ નુકશાન થાય છે—એક તો તેઓ પરદેશી વ્યાપારીના કેવળ મજૂર જેવા થઈ પોતાનું માનસિક તેજ અને કાર્યશક્તિ ગુમાવી બેસે છે, અને બીજું મનુરી શિવાયનો સમજો લાભ પરદેશીઓના હાથમાં જાય છે, અને ખનિજ પદાર્થોની બાબતમાં તો એ નુકશાન તદ્દન અમલ જ છે—કારણ કે એ પદાર્થો એક વખત આ બુમિ-માંથી ગયા એટલા હજારો વર્ષ સુધી એ ફરી બંધાવાના જ નહિ. પણ નફા ઉપર કબજો દેશીઓનો રહેતો હોય અને વહાવટ તેઓને હાથે થતો હોય તો પરદેશી મુડો વ્યાજ લેવામાં બાધ નથી એટલું જ નહિ પણ એ અતી ઘટ છે એમ આપણા પ્રસિદ્ધ દેશદ્વિતચિન્તક અને આ વિષયના અદ્વિતીય વિદ્વાન રા. બ. જોશિની મત છે, અને એ જ પ્રમાણે જાપાને પણ નિર્ણય કર્યો છે.

આ પ્રમાણે મિ. હિન્ડમને ઉપાડેલા વાઘવિવાદની બંને બાજુઓ શુદ્ધ દૃષ્ટિએ અમને જેવી જણાઈ તેવી અત્રે દર્શાવી છે.

[વસન્ત-આંકિસ.]

દિગ્દર્શન.

આ રિસેઅર આખરે કલકત્તામાં બસાવાના મેળાવણા પૈકી એક “ભારત મહિલાઓ”નો ભારત મહિલા પરિષદ. મેળાવણે પણ બગરો. તેમાં કરવાની ચર્ચા માટે નીચેની વિવિધતાઓ નક્કી થઈ છે:—

(૧) ગૃહસંબંધી વિષયો—

- (ક) ઘર શી રીતે ચલાવવું તથા એની સંવ્યવસ્થા (organization) શી રીતે કરવી ?
- (ખ) ઉત્તમ ગૃહની આપણી સારામાં સારી કદમતા શી ?
- (ગ) આપણા પતિ-પત્નીના સંબંધની બાવના.
- (ઘ) સૌરાષ્ટ્રી લગ્ન પર્યંત બાતકોને ઉછેરવાની ઉત્તમ રીતિ.
- (ક) એક કુટુંબમાં ચાર બાતકો છે; ૧૦૦ રૂ. ની આવદાની છે; અને મહિને પાંચ રૂપિયા બચાવવા છે—તો એ ઘર શી રીતે ચલાવવું ?
- (ચ) નવી રહેતી યાએતી વડુ તરફ સાચુની ફરજો.
- (છ) વડુની પોતાના પિયર તરફની અને સામ્રાજ્ય તરફની ફરજો.
- (જ) સુતિકાગૃહ સંબંધી આપણા વિચારો—ઘરમાં સુવાવડ હોય ત્યારે સુવાવડનો એક રડો કેવો રાખવો ?

(ઝ) આપણાં છોકરા-છોકરીઓનાં લગ્ન સંબંધી વિચાર.

(૨) સમાજને લગતા વિષયો—

- (ક) બ્યક્તિની સમાજ પ્રત્યે અને ખાડોશી પ્રત્યે ફરજો—આપણું વર્તન ખાડોશી યાત્રી કેવી રીતે નિયંત્રણ કરવું અને બદલાવું જોઈએ ?
- (ખ) દરેક કુટુંબે રાખવાની ઉત્તમોત્તમ સામાજિક બાવના.
- (ગ) પરંપરા વાતચિત અને રીતભાતની હિચકીમાં હિચકી બાવના.
- (ઘ) ગાનિએદ સંબંધી તમારા વિચારો—એમાં કાંઈ ફેરફાર કરવા જોવા છે ? કે જેમ છે તેમ જ બગર છે ? કે એનો તદ્દન ત્યાગ જ જરૂર છે ? કાંઈ પણ તરફનો સાતિએદ તમે પરદા કરતાન હો, તો સામાજિક વિભાગ કેવી રીતનો તમે માગો છો ?
- (જ) ‘જવાના’ના રિવાજ સંબંધી તમારા વિચારો.

(૩) કેળવણી સંબંધી—

(ક) અને કેવી રીતનું શિક્ષણ આપવું ?

સ્ત્રીઓને લગતા મુદ્દા સંબંધી અને યુવાનોને લગતા મુદ્દા સંબંધી, પણ એક જ રચના આવી વિવિધતાઓ ગાંધીજીએ આ પહેલી જ નજરે પડે છે. ઉપરના વિષયોમાં આવે એ જ ઉમેરો કરવા જોવા છે: એક તો જેમ ૧૦૦ રૂ.ની આવકથી ઘર કેમ ચલાવવું, તેમ રૂ. ૨૦-૨૫ ની આવકથી પણ શી રીતે ચલાવવું ? બીજું, જેમ નવી રહેતી યાએતી વડુ તરફ સાચુની ફરજો છે તેમ પીઠ વડુ તરફ પણ શી ફરજો છે ?—આ બે વિષયો ઉમેરી લેવા એટલે બસ. કલકત્તામાં અવકાશનુસારે અને તે પ્રાંતની જરૂરિયાતો પ્રમાણે અને તે ચર્ચા યાઓ-પણ અને મુન્દરાતની કેળવણી અને અનુભવી મહિલાઓને, તેમજ સ્ત્રીઓની સંસ્કૃતિ અને ઉન્નતિ સંબંધી જે મુદ્દાઓએ પણ વિચાર કર્યો હોય તેવા મુદ્દાઓને પણ એટલી

વિનતિ કરીએ છીએ કે આ સર્વ વિષય ઉપર તમાગ સવિસ્તર વિચાર દર્શાવો, અને સંસાર-સુધારાના આ મહાપ્રશ્નમા આજ સુધી જે સામાન્ય અને ઉપલક્ષ્ય ચર્ચા ચાલ્યા કરે છે તે કરતાં આગળ વધી એતુ સવિશેષ અને ઊંડુ નિરીક્ષણ કરો. દરેક વિષય ઉપર એક કરતા વધારે લેખ છપ્પીએ છીએ, કારણ કે આમા વિવિધ ચર્ચાની જરૂર છે. આ લેખો અમારી પાસે સામગ્રી આવી પહોંચશે તો વસન્ત ના વધારા રૂપે એ પ્રસિદ્ધ કરીશું; નહિ તો, ક્રમે ક્રમે આ પત્રમા એને સ્થાન આપતા જઈશું.

*

*

*

*

*

હાથમા “એડ્યુએટસ એસોસિએશન” તરફથી એક ભાષણમાળા યોજવામા આવી હતી તેને અમે યએલા કેટલાક ઉત્તમ ભાષણો રૂપે આપણા વિ-
ભિ. વાઘાના ‘કેળવણી સંબંધી વિચારો.’
હાનોએ પોતાના પરિપક્વ જ્ઞાનનો અને વિચારોનો દેશને લાભ આપ્યો છે. તેમાનુ એક ભાષણ ભિ. વાઘાનુ “Some reflections on Education in India” એ નામે હતુ. એમાં કેટલાક મુદ્દા વિચારવા જેવા છે. હાલના શિક્ષણમા ભિ વાઘા નીચેની ખામીઓ બતાવે છે —

(૧) ભિ વાઘા કહે છે કે ખુદિનુ સ્વાતન્ત્ર્ય એ આ યુગનુ મુખ્ય લક્ષણ છે, અને તદનુમાર કેળવણીમા કૃત્રિમ અને જુલમી પદ્ધતિને સ્થાને બાલકના સ્વાભાવિક વિકાસક્રમને અનુસરતી અને દરેક વ્યક્તિના વૈશેષ્ય (Individuality) ને પોષનારી એવી શિક્ષણપદ્ધતિ પશ્ચિમના દેશોમા હવે વિસ્તરતી જાય છે. “પચાસ વર્ષ ઉપર માનસિક કેળવણી જ મહત્વની ગણાતી તેને બદલે હવે શારીરિક કેળવણી એની સાથે જોડવાની જરૂર સ્વીકારાય છે એનુ શુ કારણ ? અગાઉ પરીક્ષામા અમુક સમ્યા માર્ક મેળવવા માટે ગોખણનો પ્રચાર પુષ્કળ હતો તે હવે નિન્દાય છે તેનુ શુ કારણ ? વ્યાકરણ અને ભૂમિતિને એની પ્રાચીન પ્રતિષ્ઠાએથી ઉતારી પાડવામા આવ્યા છે, કાર્ડ નહિ તો એનુ શિક્ષણ સ્થૂલ પદાર્થોનુ કેટલુક જ્ઞાન મેળવ્યા પછી જ હાથ ધરવામા આવે છે, તેનુ શુ કારણ ? સ્ત્રીઓને પાઠશાળામા દાખલ કરવામા આવે છે તેનુ શુ કારણ ?” — સર્વ પ્રશ્નોનો ભિ. વાઘાના કહેવા પ્રમાણે એક જ જવાબ છે કે પુરોપના મધ્ય યુગમા પાઠરીઓએ દાખલ કેટલી કેળવણી અર્વાચીન સમયના ખુદ્ધિસ્વાતન્ત્ર્યના યુગમા ખોટી ફરી છે, અને છતાં, દિલગીરીની વાત એ છે કે હિન્દુસ્તાનમા આપણા ગૃહ્યકર્તાઓ પચાસ વર્ષ ઉપર દાખલ કરેલી પુરોપના જુના યુગની પદ્ધતિ હાલ પણ કાયમ રાખી રહ્યા છે !

(૨) ૧૮૮૨ મા “નાઈન્ટીન્થ સેચરિ” — પત્રમા માર્ટિન નામે એક ફ્રેંચ વિદ્વાને ફ્રાન્સની કેળવણીની કેટલીક ખામીઓ બતાવી હતી, તેમા મુખ્ય એ હતી કે ફ્રાન્સમા કેળવણી રાજ્યે પોતાના જ હાથમા રાખી છે, અને ખરૂં જોતાં રાજ્યનુ કામ તો પ્રજાના પ્રયત્નોની ખામી પૂરવાનુ છે, એ પ્રયત્નોને બંધ કરીને એની જગ્યા રોજી બેસવાનુ નથી. આ વિચારને અનુસરતી રીતે તે વખતના આપણા “એન્સુકેશન કમિશને” સરકારને ભલામણો કરી હતી. પણ ૧૯૦૩ ના લૉર્ડ કર્ઝનના કાયદાએ એ ભલામણોને ઊંધી વાળી છે.

(૩) રાજ્યસત્તાથી નિયન્ત્રિત કેળવણીની મોટી ખામી એ છે કે સર્વને માટે તે એકાકાર જ હોય છે. ગામડાંનાં અને મોટા શહેરોના તેમજ પ્રજાના વિવિધ વર્ગોના છોકરાંની જરૂરિયાતો એક જ સગખી ટોતી નથી — અને તેથી આવી એકાકાર પદ્ધતિ નકામી બદ્દે તુકશાનકાગ્ક નીવડે છે.

(૪) માર્ટિન બતાવે છે તેમ, ગૃહ્યના દાખથી છોકરાઓમા આત્મપ્રતિજ્ઞાનુ બાન ચતું

અટ્ટી નય છે. મિ. હર્બર્ટ સ્પેન્સર લખે છે કે અસહનના રાજકીય શુભમનું પ્રતિબિમ્બ તે વખતની કેળવણીની પદ્ધતિમાં પણ પડે છે, અને તે પ્રમાણે અસહ સોદી અને અંધારી કો-ટીનો ઉપયોગ થતો. ખરૂં જોતાં, બાલકોનું નિયમન કરવાની આ રીત નથી, માટે 'Discipline' ને નામે બહારના દબાણથી છોડવાનો નૈતિક જગને દાનિ કરવી એ અસન્ન અનિષ્ટ છે.

(૫) પ્રાયમિક શિક્ષણ સૌથી વધારે મહત્ત્વનું છે અને તેમાં, મિ. આર્નોલ્ડે કહ્યું છે તેમ-શિક્ષણ માત્ર કરવું જોઈએ, બાલકો સમજ શકે તે જ શીખવવું જોઈએ, અને ન સમજ શકે તે એમના મગજમાં પરાજે ખોસવું ન જોઈએ.

(૬) ગ્રેટસ્ટ્રન અને આપસ્ટ્રા, ક્રાન્સ, જર્મૅનિ, અને મુનાઈટડ સ્ટેટ્સ-એ સારું "કે-ળવણીની માતા" છે. અને એની શિક્ષણપદ્ધતિઓ સરખાવતી વળતે મિ. હ્યુઝ નામના વિદ્વાને મુદ્દાના પ્રશ્ન એ મળ્યા છે તે એ કે-કથી શિક્ષણપદ્ધતિ ઉત્તમ છે એમ ન પૂછવું, પણ પૂછવું એમ કે-કથી મોટી વધારે અનુકૂળ છે? તથા કથી સારામાં સારા પ્રજાજન (citizens) ઉપજાવી શકે એવી છે? વિવિધ પ્રજાઓની બાબના વિવિધ હોય છે, અને તેથી એક પ્રજાની પદ્ધતિ બીજાને અનુકૂળ જ આવે એમ બનતું નથી.

ઉપર બતાવેલી સમગ્ર જામી હિન્દુસ્તાનની કેળવણીમાં છે પણ તેમાં બે બૂખો છે-એક તો એમાં સમગ્ર દરજ્જાના માણસોને પ્રવેશ કરવાની અનુકૂળતા છે, અને બીજું એમાં વિવિધ ધર્મના વાડાઓ બંધાએલા નથી-આટલું કહી છેવટે, મિ. વાછા અંગ્રેની કેળવણીના કલ્પમાં નહીં બાલ અને આન્તર મુદીજતો મણાવે છે:-

- (૧) સરકાર ૧૨૦ કરોડ રૂ. ની ઉપજનું અભિમાન ધરાવે છે, પણ ઉચ્ચ મધ્ય અને કનિક સર્વે બ્રમિકાની કેળવણી માટે રાજ્ય તરફથી માત્ર ૧૦૦ કરોડ રૂપીઆ જ ખર્ચાય છે! મિ. વાછા બહુ અસરકારક રીતે કહે છે કે સરકારની દારૂની ઉપજ વધીને જા કરોડની થઈ છે એના પ્રાયશિત્ત રૂપે એટલી જ રકમ કેળવણીમાં ખર્ચે તો તે કેવું સાદું!
- (૨) જાતિબંધન-જેથી મુતારનો છોકરો મુતાર અને એચીનો મોગી જ થાય છે-એ પ્રજાએ જાને સુધારવાની એક મોટી અટચણ છે. અને સ્ત્રીકેળવણીનો અભાવ એ એવી જ બીજી મોટી અટચણ છે.

મિ. વાછાના વિચારો અરેખર મનન કરવા યોગ્ય છે. સર્વે ઉપર ઉલ્લેખના પ્રૌઢ Liberalism સ્વાતંત્ર્યપક્ષ-ની પૂર્ણ હાથ છે. શુદ્ધિસ્વાતંત્ર્ય (Rationalism) અને વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય (Individualism) એ મિ. મિત્રથી અધિષ્ઠિત ૧૮૭૫ પહેલાંના જમાનાના મુખ્ય સિદ્ધાન્તો હતા. મનુષ્યની શુદ્ધિને સ્વતંત્ર ચિદરવા દેવી, એની કાર્યશક્તિને પરાક્રમ કરવાની સંપૂર્ણ છૂટ આપવી અને પ્રજાના લાભની સર્વ સંસ્થાઓ પ્રજાને પોતાને જ સલાવવા દઈ શક્યે તો માત્ર પ્રજામાં બંદોબસ્ત રાખાને જ બેસવું (laissez faire) એવો આ સ્વાતંત્ર્ય-પક્ષનો આમદ્દ હતો. અને તદનુસાર, મિ. વાછા પણ દેશની કેળવણી પ્રજાદરતમ કરાવવા ઇચ્છે છે. અમે પણ કેળવણી જેવો સ્વદિતનો પ્રજા પ્રજાના પોતાના હાથમાં હોય એ દષ્ટ મણીએ છીએ; પરંતુ એમાં થોડીક મર્યાદા રાખવી આવશ્યક જણાય છે. પરસ્પર સ્પર્ધાથી ઉત્તમ મુજો વિકસી નીકળે છે, અને તે જ પ્રમાણે સ્વતંત્ર આત્મી સંસ્થાઓમાંથી પણ પરિણામે સારી સંસ્થાઓ જ નહેરે અને મોટી એની મેલે નાશ પામશે-પણ તેમ થયા માટે જ વસ્તુસ્થિતિ જરૂરની છે તે એ છે કે માખાપોએ કેળવણીના વિષયમાં પોતાનાં બાલકોનું

હિતાદિત સમજવું જોઈએ, પણ હજી આપણા દેશમાં માન્યતાઓ એ સમજણ આવી નથી, અને ત્યાં સુધી આવી મર્યાદાઓ તદ્દન નિન્કુશ હરીશર્ષિ ચાનવા દેવી એ લાભકારક નથી. આટલી મર્યાદા સાથે મિ વાછાની સૂચના અમે યોગ્ય ગણીએ છીએ.

(૨) હાલની કેળવણીમાં જોઈએ તેટલી વિવિધતા નહોવાયી, ખાલકોના વિશિષ્ટ ગુણો વિકસી આવતા નથી—એ મિ વાછાની ફરિયાદ વાજખી છે. પરંતુ કેળવણીની ખામી ઉપરાંત મોટી ખામી તો આપણા જનમજાજના સ્વરૂપની છે. આપણા જનસમાજના વ્યવહારમાં એટલી થોડી વિવિધતા છે કે વિવિધ તરેહની આપણી શક્તિઓને ફલીભૂત ચવાનો પ્રસંગ જ આવતો નથી પણ આ વિવિધતા કાંઈ સહસ્રા સપાદન કરી શકાય એમ નથી એ તો કાનકે ખીછા ઓગત્તવી પ્રજાની સાથે મળ-ધમાં આવવાથી જ પ્રાપ્ત થશે. પરંતુ દરમિયાન, હાલના સમયમાં જે નવી જરૂરિયાતો ઊગવા માગી છે એનો નિર્વાહ કરે એટલી પણ વિવિધતાવાળી કેળવણી આપવાની યોજના થાય તો ઘણું છે. ખેતી, અદ્ય કારીગરી, અને સામાન્ય વિદ્યા—એ ત્રણ આપણા જનમજાજની અસારે વૃત્તિઓ છે, અને તે માટે નણુ જુદી જુદી તરેહની કેળવણીની જરૂર છે. ખેતી માટે તૈયાર કરેલી નવી વાચનમાળા ચાન ચતા, કાષ્ટક વિભાગ ઘરો પણ હાલ તો પ્રાથમિક (Primary) શિક્ષણમાં ત્રણે વૃત્તિઓના સન્તોચ ધીરે ધીરે આનકના મગજ ઉપર ઘણું નકામો ભાર નાખવામાં આવે છે અને દ્વિતીય (Secondary) ભૂમિકાને કેવળ સામાન્ય વિદ્યાની ગણી ખેતી અને કારીગરી માટે કાંઈ જ યોજના કંવામાં આવી નથી.

(૩) સર્વત્ર મહાપ્રશ્ન ખર્ચનો છે એ માટે મિ વાછાએ બહુ અમરકાંકરી તે માગણી કરી છે અને હાલમાં પ્રાથમિક શિક્ષણ માટે ફી કાઢી નાખવાનો સરકાર નિચાર ચનાવે છે તે અમદમાં મૂકશે એટલે એ કેળવણીખાતામાં ખર્ચ કર્યા સમાન ગણાવું જોઈએ એમ સરકાર તન્કથી કહેવામાં આવશે પણ ખરો જોતા જોમ પોલીસકમીશનની બનામણો કે મોડે કિચનનો લક્ષ્મી સુધારો પ્રથમથી નક્કી કરી પછી એ માટે ગમે તે રીતે દ્રવ્યની યોજના કરવામાં આવી છે તે જ રીતે કેળવણી માટે કમિશન નીમી એને પૂરું છૂટથી સુધારા સૂચનાવું સોખી, એની બનામણોને અમલમાં મૂકવા માટે ગમે તે રીતે દ્રવ્ય પૂર પાડવાનો સન્કાર નિશ્ચય કરે તો જ કેળવણીમાં ખા. સુધારા થાય તાર્કિક કર્મના યુનિવર્સિટિકમિશને કેળવણીના આન્તર સુધારા ઉપર લક્ષ આપવાને બદલે વસ્તુતઃ માત્ર એના બાહ્ય નિયમનના ધારાનો જ વિચાર કર્યો હતો, અને તેઓનો રિપોર્ટ વાચતા સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે કે શુદ્ધ કેળવણીના વિષયમાં જોડા ઉત્તરવાને બદલે તેઓ સજકીય દૃષ્ટિએ ચઢી ગયા હતા વળી, એ જ પ્રમાણેની બૂન પ્રગપક્ષ તરફથી થાય એ પણ છટ નથી જોમ દિન્દુસ્તાનના રાજ્યવહીનટની ખામીઓ ઉપર સરકારનું સામાન્ય રૂપે લક્ષ ખેંચવાનું કામ કો-એસે હાથ ધર્યું છે, તેમ કેળવણીના પ્રશ્ને હિન્દી રાજ્યવહીનટના એક વિશેષ પ્રશ્ન રૂપે અન્ય પ્રશ્નોથી જુદો પાડી એ મળ-ધી ખાસ ગાન અનુભવ અને નિર્ભય દૃષ્ટિ ધરાવનાર જનોએ એ બાબત સરકારના લક્ષ ઉપર ખૂબ જોડા લાવવી જોઈએ.

વસન્તમાં સુધારા-વધારા.

આ પત્ર આજ પાંચ વર્ષ સમાપ્ત કરી આવના અંકથી એના જીવનની દ્વિતીય જ્ઞાનિકામાં પ્રવેશ કરશે. “ To be or not to be ”—“ જીવવું કે ન જીવવું ? ” આ પરમ ગંભીર પ્રશ્ન, જે હૃદયસ્તરે નિરાશા અને નિવૈદ્યતા તામસી દૃષ્ટિથી ઉપજ્યો હતો, તે જ આ પત્રને આત્માવલોકનપૂર્વક સ્વજીવનની ઉપયોગિતા-નિરુપયોગિતા વિષે સારિત્વક મનન કરતાં કેટલીક વાર ઝૂંટી આવતો હતો. ઈશ્વરકૃપાએ, આજ એ પ્રશ્નનું નિરાકરણ આત્મધાતરૂપે ન થતાં, પ્રબલતર જીવનરૂપે સાચ છે, એ જોઈ વસન્તના ક્ષેત્રભંડગને આનન્દ થશે.

પાંચ વર્ષના અદ્ય સમયમાં આ પત્રને વિધિ અને સંકટો થોડાં નધી આવ્યાં. પણ પ્રભુકૃપાથી એ સર્વમાંથી પસાર થઈ, પવિત્ર અને દૃઢ બની, આજ વધારે વિશાળ અને વધારે જ્ઞાનપ્રાપ્તિથી જીવન પામવાની એ ઉત્સુકતા ધરાવે છે. એ ઉત્સુકતા સફળ કરવા એક પાસ વાચકને વિનંતિ છે; બીજી પાસ તન્ત્રી તરફથી નીચેની યોજના કરવામાં આવે છે:—

વસન્તપત્ર વર્ષમાં ચાર વખત.—દર ત્રણ મહિને એટલે કે માઘ વૈશાખ શ્રાવણ અને કાર્તિક માસમાં—આઠ ફોમના વિશાળ કદમાં બહાર પડશે. આજ, લગભગ ‘ ડગલ નંબર ’ પ્રગિદ્ધ કરવામાં વર્ષના ચાર પાદનું આચિત્ત્ય તો છે જ, પણ તે ઉપરાંત વસન્ત રચયી, આશ્ચર્યજનક, કૃષ્ણજન્માદ્યગી, અને ચિત્રમવર્ણાર્ણવની પ્રતિપદ્ધિ-એ ચાર ઉત્સવદિનેનું નિર્મિત પણ મળે છે. જાકીના માસમાં એનું સામાન્ય પાંચ ફોર્મનું કદ તો કાયમ રહેશેજ.

[લગજમમાં વધારો કરવાનો નથી.]

આ પત્રનો પ્રધાન ઉદ્દેશ તન્ત્રીના તે તે વિષયના વિચાર વાચકજન પાસે સ્વીકારાવવાનો નથી, પણ વાચકજન ‘ પરમાત્મા અને મારત્તમૂર્તિ ’—જેના જ્ઞાનસંકીર્તનથી વસન્તનું મંગળાચરણ કરવામાં આવ્યું હતું—એ પવિત્ર સમ લક્ષમાં રાખી સ્વતન્ત્ર રીતે વિચાર કરવા લાગે એટલી જ પ્રેરણા કરવાનો છે. અને અમુક વિચાર સિદ્ધરૂપે સર્વત્ર અદ્ય કરાવવા કરતાં, આ પ્રકારની વિચારનગ્નિ ઉત્પન્ન કરવી એ જ દેશને ખરેખર લાભકારક થાય છે એમ તન્ત્રીનું માનવું છે. તથાપિ, ‘ પરમાત્મા અને મારત્તમૂર્તિ ’ એ મહાન મૂલ્યનું બાળ્ય વધારે વિપુલતાથી લગાય તો ફીક એમ ધારી, વસન્તના કદમાં પૂર્વોક્ત રીતે વધારો કરવામાં આવ્યો છે, અને કેટલાક મદત્વના ત્રિપથો ઉપર લેખમાળા શરૂ કરવામાં આવશે. આ સાથે અન્યાવલોકન અને સારિત્વચર્યા-એ સંબંધી આજ સુધી કેટલાંક કારણોને લઈ જે પ્રમાદ થયો છે તે દૂર કરી ભવિષ્યમાં એ વિષય ઉત્સાહથી ઉપાડી લેવામાં આવશે. ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનના લેખો થોડા આવે છે એમ કાંઈને અસન્તોષ રહેતો દશે તો તે પણ દૂર કરવા યત્ન થશે. અને વિશેષમાં, શુદ્ધનો વિષય પણ ઉમેરાશે; તથા જગત્ના વાહનમયનો પણ વખતોવખત મુજબની વાચકને લાભ આપવામાં આવશે.

આજ પર્યન્ત દોઢો તો અનેક થયા છે: કેટલીક વાર અનિશિયિત પગલાં ભરાયાં છે, કેટલીક વાર ધારેલે માર્ગે જવાનું જ નથી, અને કેટલીક વાર પગ ઉપાડતાંની સાથે જ રતબ્ધ થઈ ગયાં છે. પણ હવે એક પગલું આજ સુધીમાં કુમારે બધું નથી અને યથાશક્તિ સન્માર્ગે ચાલવા યત્ન કર્યો છે, તો આશા રહી શકે છે કે જે પરમાત્મા ‘ પશુને ડુંગર ઓળંગાવે છે ’ તે આ પત્રને પૂર્વોક્ત કાર્યમાં જોડવું પણ આપશે જ.

આટલું જણાવી, આ નવીન ઉપક્રમમાં અમલા મુજ વાચકજનનું અને સતીર્થ લેખક-મંડળનું અનુમોદન અને શાહાયાઈ, આ પત્રને અગ્રે આવના અંકથી એના જીવનની દ્વિતીય જ્ઞાનિકામાં પ્રવેશ કરાવીયું. પરમાત્મા એના જીવનનું રક્ષણ અને પોપણ કરે!—તન્ત્રી.

અનુક્રમણિકા.

વર્ષ ૫ મું

સપ્ત ૧૯૬૨-૧૯૬૩.

વિષય.

પૃષ્ઠ.

લેખક.

અમારો દેશ (કાન્થ)	૫ ૨૧૫	(ઘા ગ અગ્રદેશર ૬ ખખદદાર)
અમે કાણુ ? (કાન્થ)	૫ ૨૮૬	(૧ રા લનિત)
મિ અ ૬ ખમરદ કૃત રિ લામિમ	૫ ૩૨૭	(નમન્ત-ઓશિસ)
અગાધ વિચિત્રી ચચા	૫ ૩૪૩	(રા રા શબુપ્રસાદ શીવપ્રસાદ મહેતા બી એ)
અખ્યગના નિદકા	૫ ૩૮૩	(૧ રા ન સિહભાઈ ઇશ્વ ભાઈ પટેલ)
આત્મનિરીક્ષણ અને માત્ર સરવૈયુ	૫ ૩૦	(તા ૧ ગુર્જર ઐશ્વર્ય)
આપણી ગદ્ય ચૈત્રીનો પ્રારંભ અને તે વખતના બે સિલેખકો	૫ ૨૨૩ ૨૮૧	(ગ તા હિમતનાલ ગણેશજી અમરીઆ એમ એ)
આપણા નાટ્ય	૫ ૩૪૮	(૧ ૧ ગણેશગાય દુરોચય બુચ એમ એ એન એન બી)
એકદેશ—એકભાસ	૧ ૧૬૬૧	(રા ૧ શમ્ભુપ્રસાદ નવનશકર ધાનશીયા બી એ એલ એન બી)
એક પ્રમથ પ્રાયના	૫ ૧૫૧	(ગ ૧ મન્ત)
મિ દયા ભત્રી પ્રેમવક્ષણા ભક્તિ	૧ ૧૭૭, ૧૮૨	(રા રા ભાનુસુખ ભ નિર્મલુનામ)
માનુ વન	૧ ૧૧૩	(૧ રા અરવિન્દ)
પ્રેમવણી કસ ત અને વાનંદી પરોગ અથવા તો માન્ડીશન	૫ ૨૪૮	(રા તા રા શકરપ્રસાદ નવનશકર ધોળકીઆ બી એ એલ એન બી)
અન્યાવરોક્ત	૫ ૧૪૮, ૧૮૩, ૪૦૧, ૪૪૬	
અ ધાવતોમ્ત	૫ ૨૩૭	(વસન્ત-ઓશિસ)
શુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી	૫ ૨૬૨	(તા તા હીરાલાલ ત્રિભોવનદસ પારેખ)
ચર્ચાપત્ર	૫ ૨૮૭	(૧ રા ચંદુલાલ લ નાઈ)
ચર્ચાપત્ર	૫ ૪૧૫	(ગ રા નગમિહગવ ભોળાનાથ બી એ રતી એમ)
જીવનગતમા મીટીનુ સ્થાન ' જુલીઅમ સીઝર '	૫ ૨૭૪	(રા ૧ ન સિહભાઈ ઇશ્વરભાઈ પટેલ)
	૫ ૧૭૧ ૨૧૭ ૨૪૫ ૩૩૭ ૩૭૭	(૧ રા જ્ઞાનભક્તિ " બી એ)
તન્ત્રીનારા પ્રવાસો	૫ ૩૬૮	(રા તા તન્ત્રી)

મી. તિલકકૃત “વેદના સમયમાં

ધ્રુવ પ્રદેશમાં વસતી.” પૃ. ૧૦૫ (રા. રા. નવનીતરાય નારાયણભાઈ મહેતા. બી. એ. એલ એલ બી.)

“પણ દરવાજા” પરનો સિદ્ધાંત. પૃ. ૨૯૭ (રા. રા. હીરાલાલ ત્રિભોવનદાસ પારેખ.)

દિગ્દર્શન પૃ. ૮૦, ૧૯૭, ૪૭૩

દેશના દીવા પૃ. ૨૨૮ (રા. રા. “મુનિ.”)

દેવી પ્રકૃતિનો વિગત. પૃ. ૯૭, ૧૩૦ (રા. રા. ઊંચાલાલ લક્ષ્મીભાઈ પટેલ. બી. એ. એલ એલ બી.)

ધર્મ અને નીતિની કેળવણીનો ક્રમ. પૃ. ૧૦૨ (રા. રા. બ્રજવંતરાય કલ્યાણરાય દાકોર. બી. એ.)

નળ-દમયન્તી (કાવ્ય) પૃ. ૯ (રા. રા. “લક્ષિત.”)

નવા વર્ષની મુજારકબાદી પૃ. ૩૬૧

નિર્દેશ પદાર્થમાંથી સંજ્ઞાની ઉ-

ત્પત્તિ. પૃ. ૧૬૧ (પ્રોફેસર બામદેવજીદાસ, પીતાંબરદાસ. દત્તાલ. બી. એ.)

પ્રવાસી પંખીડાં (કાવ્ય) પૃ. ૩૯૧ (રા. રા. છવાભાઈ અ. પટેલ.)

પ્રાચીન કાળમાં શિક્ષણવ્યવહાર. પૃ. ૨૪૧ (રા. રા. રાણપ્રસાદ. વિ. શિવપ્રસાદ મહેતા. બી. એ.)

શ્રી કાર્તિક મુગ્ધાતી સભા—

(જાહેર ખબર) પૃ. ૧૭૬ (રા. રા. મનઃસુખરામ સૂર્યરામ. ત્રિપાઠી.)

“કુલડાં કોટરી”-નું અવલોકન. પૃ. ૩૦૮ (રા. રા. નરસિંહરાવ ભોળાનાથ. બી. એ. સી. એસ.)

‘એસવું’ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ. પૃ. ૧૧૭, ૧૪૭ (રા. રા. નરસિંહરાવ ભોળાનાથ. બી. એ. સી. એસ.)

ભારતવાસીઓ માટે સામાન્ય

બાપાની આવશ્યકતા. પૃ. ૭૫ (રા. રા. નંદલાલ કે. દીક્ષિત. બી. એ.)

મહાત્મા છુદ્ધ અને દત્તિદાસકાર હંટર પૃ. ૪૧૭ (રા. રા. મનઃસુખ. ટિ. હીરલચંદ મહેતા.)

મંગળગીત. (કાવ્ય) પૃ. ૧૧૯ (રા. રા. મંગળભાઈ ચતુરભાઈ પટેલ. બી. એ. એલ. એસ. બી.)

મારી મુખાઈની મુસાફરી પૃ. ૮૧ (રા. રા. “મુનિ.”)

“માનદ”-શબ્દનો અર્થ. પૃ. ૨૮૦ (રા. રા. નરસિંહરાવ ભોળાનાથ. બી. એ. સી. એસ.)

“મારો સ્વાધ્યાય.” પૃ. ૩૦૪, ૩૫૨ (રા. રા. “અભ્યાસી.”)

માણનું સ્તોત્ર. (કાવ્ય) પૃ. ૪૨૪ (રા. રા. બ્રજવંતરાય કલ્યાણરાય દાકોર. બી. એ.)

મુમ મુજારક. (કાવ્ય) પૃ. ૩૬૩ (રા. રા. બ્રજવંતરાય કલ્યાણરાય દાકોર. બી. એ.)

સૌમના તત્ત્વજ્ઞાનીઓ તે ઉપર

જે ભાવ. પૃ. ૩૭ (રા. રા. લીનકરરાય અચરતલાલ સેપર. બી. એ.)

- સિમરલ અને કન્ઝર્વેટિવ. પૃ. ૬૯ (રા. ગ. લીનકરરાય અમરતલાલ સૈયંક. બી.
 વસન્તમાં સુધારા વધારા. પૃ. ૪૭૭
 વસુધનાં વીર. (કાવ્ય.) પૃ. ૭૯, (રા. ગ. " લલિત.. ")
 વિશ્વરચના. , , પૃ. ૨૪, ૫૭ (રા. ગ. વિનયલાલ કનૈયાલાલ દુવ.)
 વિશ્વરચના. પૃ. ૧૭૭ (રા. રા. નરસિંહરાવ ભોળાનાથ બી.
 સી. એસ.)
 વિશ્વરચના અને તરવરાન. પૃ. ૨૫૭ (રા. રા. વિનયલાલ કનૈયાલાલ દુવ.)
 વેદ તથા વૈદિક આર્યો. પૃ. ૪૩૨ (રા. ગ. ચમનરાય શિવશંકર વૈષ્ણવ.)
 " શું "—એ શું છે ? પૃ. ૭ (ગ. રા. નરસિંહરાવ ભોળાનાથ. બી.
 સી. એસ.)
 શકુતબોધાખ્યાન. પૃ. ૨૮૮ (રા. રા. બળવંતરાય કલ્યાણુગાય હાકોર બી.
 શકાપત્ર. પૃ. ૩૬૫ (રા. ગ. ના. દ. ભગત તથા તન્ત્રી.)
 શ્રી મહાભારતનું ઉપદેશ રહસ્ય. પૃ. ૮૪૨
 મગ્ધસ્વતીચન્દ્ર અને આપણો શુદ્ધ
 મસાગ. પૃ. ૨૦૧, ૩૬૯ (ગ. ગ. ઉત્તમલાલ કેશવલાલ ત્રિવેદી. "
 એ. એલ એલ બી.)
 સ્વદેશી અક્રમણિત. પૃ. ૩૨૬, ૪૬૬ (વસન્ત-ઓર્થિસ.)
 સંસ્કૃત ભાષાશાસ્ત્રનું મૂળ તથા વૃદ્ધિ. પૃ. ૩૮૭ (ગ. ગ. ચમનરાય શિવશંકર વૈષ્ણવ.)
 ઓઓએ શુ વાચન અને કેવી રીતે
 વાચન. પૃ. ૮૦૯, ૪૬૧ (સૌ. વિદ્યા. બી. એ.)
 " હિન્દના દાદા "નું સ્વદેશાગમન
 (કાવ્ય) પૃ. ૪૫૩ (રા. ગ. અરદેશ. ૫. ખબરદાર.)
 હિંદી મહારાષ્ટ્રધારાસમાજ. પૃ. ૧ (વસન્ત-ઓર્થિસ.)
 હિન્દુસ્થાનની આધુનિક સુચિક્ષિત ત્વી. પૃ. ૪૮ (ગૌ. શારદાગૌરી. બી. એ.)
 હિન્દુસ્થાનનો રાત્ર્ય વલોવડ
 ૧૮૮૦ થી ૧૯૦૫ પૃ. ૬૩, ૧૬૭, ૨૦૮, ૩૧૨ (વસન્ત-ઓર્થિસ.)
 હિન્દી સંગ્રાનું નવા વર્ણન
 (૧૯૦૬-૦૭ તું) બજેટ. પૃ. ૧૫૨ (વસન્ત-ઓર્થિસ.)
 હિન્દી ઉદ્યોગવિચારસમાજ. પૃ. ૧૧૧ (વસન્ત-ઓર્થિસ.)
 હિન્દુસ્થાનના વેપારઉદ્યોગ. પૃ. ૩૮૧, ૪૩૫, ૪૫૭ (રા. રા. ચમનભાઈ ચતુરભાઈ ખરેલ. બી. એ
 એલએલ બી.)
 હિન્દુઓનો શુદ્ધચાત્રમ. પૃ. ૪૨૬ (ગ. રા. ઉત્તમલાલ કેશવલાલ ત્રિવેદી. બી
 એ. એલ એલ. બી.)
 પૃ. ૪૧, ૨૨૧

આતંક નિગ્રહ

આતંકનિગ્રહ ગોળીઓ આરોગ્યની દેવી છે, પૌષ્ટિક દવા છે, શાંતિ છે, અને વૈદ્યોનું અમોઘ હથિયાર છે, શક્તિનો અખૂટ ખજાનો છે, સ્વર્ગની શક્તિનો સાગર છે, ફાળવાઓને આસીર્વાદ છે અને દુઃખમાં મનુષ્ય માનવું છવન છે.

શુભ થયેલી વાદ્દાસ્ત, શુભ થયેલ તોમ્મતને પાછી મેળવવા માટે, મગનને પ્રાપ્ત આપવા માટે, માનતંતુઓને તેજ કરવા માટે, તથા સોલી સુધારવા માટે આતંકનિગ્રહ ગોળીઓ બિનદરીકે હલાવ છે.

કિમતગોળી ૩૨ ની ૩૦૦ ૧ નો રૂપીઓ ૨.

વૈદ્ય શાસ્ત્રી મણિશંકર ગોવિંદજી

આસિક, આતંકનિગ્રહ આપવાનું સ્થાપિત ઇસ્તીસન ૧૮

હેડ ઓફીસ—જામનગર—કાઠિયાવાડ.

બ્રાંચ ઓફીસ. મુંબઈ. કાલકાદેવી રોડ.

નં. ૧	નં. ૨	નં. ૩	નં. ૪	નં. ૫
મુંબઈ.	કલકત્તા.	પુના-સીટી.	વડોદરા.	અમદાવાદ.
કલકાદેવીરોડ.	દેરીસનરોડ.	બુધવારપેડ.	સવપુર.	રીમીરોડ.

વૈદ્ય શાસ્ત્રી મણિશંકર ગોવિંદજી.

Pay-Nothing-A guide to Health, Wealth and Prosperity
In English p. p. 100) Gratis, Post free, Apply to,

Vaidya Shastri Manishanker Govindji
Jaminager, Kathiawad.

મગવદ્ગીતા.

શુદ્ધ મુજરાતી ભાષાંતર તથા પૂરતા વ્યાખ્યાન સાથે.

અપૂર્વ વિરતૂત અને વિશદ વ્યાખ્યાન સાથે, મૂળશ્લોક, શુદ્ધ અર્થ તથા આત્મતત્ત્વ મુખ્ય વ્યાખ્યાન સહિત આ અર્થિતત્ત્વસાનનું અર્થનિમિશાસ્ત્ર દરેક સમુદય, દરેક ધર્મપ્રેમી અને દરેક મુમુક્ષુ મનુષ્યે અવશ્ય પાંચવા અને અવ્યાપ્ત કરવા યોગ્ય છે. કદ ઉપી આદ્ય ગ્રંથ લગભગ ૮૦ શ્લોક પૃ ૬ પાકું. કિંમત રૂ. ૪-૦-૦ આદ્ય પેસેજ આના પાંચ.

વૈદ્ય શાસ્ત્રી મણિશંકર ગોવિંદજી

જામનગર—કાઠિયાવાડ